నైష్యదీయం ఉత్తరం
Part I

S'RĪHARSHA'S

NAISHADHĪYACHARITA

With the Commentary (Naishadhīyaprakās'a)

OF

NĀRĀYAṆA.

EDITED WITH CRITICAL AND EXEGETICAL NOTES

BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PAṆDIT S'IVADATTA,

HEAD PAṆDIT AND SUPERINTENDENT OF THE SANSKRIT DEPARTMENT,

ORIENTAL COLLEGE, LAHORE.

Seventh Edition.

REVISED BY

WĀSUDEV LAXMAṆ S'ĀSTRĪ PAṆS'ĪKAR.

PUBLISHED BY

PĀṆDURANG JĀWAJĪ,

PROPRIETOR OF THE "NIRṆAYA-SÂGAR" PRESS,

BOMBAY.

1933.

Price 6 Rupees.

Publisher:-Pandurang Jawaji,
Printer:-Ramchandra Yesu Shedge, } 'Nirnaya-sagar' Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bomba

॥ श्रीः ॥

श्रीहर्षरचितं

नैषधीयचरितम् ।

श्रीमन्नारायणविरचितया नैषधीयप्रकाशाख्यया
व्याख्यया समुल्लसितम् ।

पञ्चनददेशीयविश्वविद्यालयान्तर्गतसंस्कृतश्रेण्यध्यक्षप्रधानाध्यापक-
महामहोपाध्याय—
दाधीचपण्डितशिवदत्तशर्मणा
टीकान्तरीयटिप्पण्योपस्कृत्य संशोधितम् ।

(सप्तमं संस्करणम्)

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा संस्कृतम् ।

तच्च
मुम्बय्यां
पाण्डुरङ्ग जावजी
इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शाकः १८५५, सन १९३३

मूल्यं ६ रूप्यकाः ।

श्रीः

नैषधीयचरितप्रस्तावना ।

गोपालसेवासततानुरक्तश्री[1]**माधवा**धीशसुदृष्टिहृष्टे ।
लक्ष्मीसमुल्लासित[2]**कान्तिचन्द्रा**मात्यप्रसादेन निर[3]न्धकारे ॥
दुण्ढारदेशे **जयपत्तने**ऽस्मिन्नधीतिना संस्कृतशास्त्रसार्थे ।
दाधीचविद्व**च्छिवदत्त**नाम्ना प्रयत्यते शोधनभूमिकार्थम् ॥

धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयसंपत्तिर्हि शब्दार्थज्ञानाधीनेति निर्विवादम् । शब्दार्थज्ञानं हि शक्तिग्रहाधीनम् । शक्तिग्रहश्च—

'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥'

इत्यभियुक्तोक्त्या व्यवहारत एव नि[4]र्दोषप्रयोगहेतुर्भवति । व्यवहारज्ञानं च—

'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥'

इत्यभियुक्तोक्त्या **कालिदासा**दीनामिव यशोजनकात्, **श्रीहर्षा**दितो [5]**बाणा**दीनामिवार्थप्रापकात्, **मयूरा**दीनां सूर्यस्तुत्यादिनानर्थवारकात्, सद्यः परमानन्दजनकात्, [6]कान्तासंमिततया स्नेहप्रधानोपदेशजनकात् काव्यादेव भवति ।

काव्येषु च महामहोपाध्यायपण्डित**दुर्गाप्रसाद**शर्मप्रकाशित**काव्यमाला**मुद्रणतः प्राक्काले प्रायः [7]काव्यपञ्चकमेव काव्यजिज्ञासुभिरधीयते स्म, संप्रति चाधीयते । तत्र [8]नव्यकल्पनादिगुणवत्तया **श्रीहर्ष**विरचितं **नैषधीयचरित**मेव परां कोटिमारोहतीति **सर्वसंमतम्** ।

---

१ श्रीमन्महाराजाधिराजश्री १०८ युतसवाई**माधवसिंहजी** (G. C. S. I.) वर्मणां सौम्यदृष्ट्या हर्षिते । एतेनैतदीयराज्ये सर्वासां प्रजानां राजभयमन्तरेणैव स्वस्वधर्मनिष्ठत्वध्वननेन राज्ञः कोपस्यानावश्यकत्वं ध्वनितम् ॥ २ बाबूसाहिबश्रीयुतरावबहादूर**कान्तिचन्द्र**मुकरजी (C. I. E.) शर्मणां प्रसन्नतयैव, नत्वधिकारिणां मत्सनेन ॥ ३ उत्कोचादिजन्यान्यायरूपान्धकारशून्ये ॥ ४ केवलकोषस्यैव शक्तिग्राहकत्वे पुंलिङ्गदैवतशब्दप्रयोगस्य केवलव्याकरणस्यैव शक्तिग्राहकत्वे बहुवचनपरस्यान्तिपरस्यापि वा वचधातोः प्रयोगस्यापत्तिः ॥ ५ तथाहि **सुभाषितावली**भूमिकायां १३८ पृष्ठे डाक्टर**पिटरसन**—महामहोपाध्यायदुर्गाप्रसादशर्मभ्यामुपदर्शितः **सारसमुच्चयाख्यकाव्यप्रकाश**व्याख्यीयश्लोकः—

"हेम्नो भारशतानि वा मदमुचां वृन्दानि वा दन्तिनां
श्रीहर्षेण समर्पितानि कवये **बाणाय** कुत्राद्य तत् ।
या **बाणेन** तु तस्य सूक्तिनिकरैरुट्टङ्किताः कीर्तय-
स्ताः कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाग् मन्ये परिम्लानताम् ॥" इति ॥

६ एतेन प्रभुसंमितस्य वेदादेः, सुहृत्संमितस्य पुराणेतिहासादेर्व्यावृत्तिः ॥ ७ रघुवंश-किरातार्जुनीय-कुमारसंभव-शिशुपालवध-नैषधीयचरितनामकम् ॥ ८ तथाचोक्तमनेनैवाष्टमसर्गसमाप्तौ

स **श्रीहर्ष**कविः **श्रीहीर**पण्डितान्**मामल्ल**देव्यां समजनीति प्रतिसर्गसमाप्तिश्लोकतः कान्यकुब्जेश्वरजयन्तचन्द्राश्रित आसीदिति "ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्" इत्येतद्ग्रन्थसमाप्तौ प्रशस्तिश्लोकतः, "पूर्वस्यां वाराणस्यां पुरि **गोविन्दचन्द्रो** नाम राजा ५७० अन्तःपुरीययौवनरसपरिमलग्राही । तत्पुत्रो [**विजयचन्द्रः** । तत्पुत्रो] **जयन्तचन्द्रः** । तस्मै राज्यं दत्त्वा पिता योगं प्रपद्य परलोकमसाधयत् । **जयन्तचन्द्रः** सप्तयोजनशतमानां पृथिवीं जिगाय । **मेघचन्द्रः** कुमारस्तस्य । यः सिंहनादेन सिंहानपि भङ्कुमलम् । किं पुनर्मदान्धगन्धेभघटाः । तस्य राज्ञश्चलतः सैन्यं गङ्गायमुने विना नाम्भसा तृप्यतीति नदीद्वययष्टिग्रहणात् 'पङ्गुलो राजा' इति लोके श्रूयते । यस्य **गोमती** दासी षष्टिसहस्रेषु वाहेषु प्रक्षरां (पर्याणं?) निवेश्याभिषेणयन्ती परचक्रं त्रासयति । राज्ञः श्रम एव कः । तस्य राज्ञो बहवो विद्वांसः । तत्रैको **हीर**नामा विप्रः । तस्य नन्दनः प्राज्ञचक्रवर्ती **श्रीहर्षः** । सोऽद्यापि बालावस्थः । सभायां राजकीयेनैकेन पण्डितेन वादिना हीरो राजसमक्षं जित्वा मुद्रितवदनः कृतः लध्वा(ज्जा)पङ्के मग्नो वैरं बभार ।

धारालं (?) मृत्युकाले श्रीहर्षं स बभाषे—'वत्सामुकेन पण्डितेनाऽहमाहत्य राजहष्टौ जितः । तन्मे दुःखम् । यदि सत्पुत्रोऽसि, तदा तं जयेः क्ष्मापसदसि' । श्रीहर्षेणोक्तम् ओमिति । हीरो द्यां गतः । **श्रीहर्ष**स्तु कुटुम्बभारमाप्तदायादेष्वारोप्य विदेशं गत्वा विविधाचार्यपार्श्वेऽचिरात्तर्कालंकारगीतगणितज्यौतिषचूडामणिमन्त्रव्याकरणाद्याः सर्वा विद्याः सुस्फुराः प्रजग्राह । गङ्गातीरे सुगुरुदत्तं चिन्तामणिमन्त्रं वर्षप्रमाणं साधयामास । प्रत्यक्षा त्रिपुराऽभूत् । अमोघादेशत्वादिवराप्तिः तदादि राजगोष्ठीषु भ्रमति । अलौकिकोल्लेखशेखरितं जल्पं करोति यं कोऽपि न बुध्यते । ततोऽतिविद्ययापि लोकागोचरभूतया खिन्नः पुनर्भारतीं प्रत्यक्षीकृत्याऽभणत्—'मातः, अतिप्रज्ञापि दोषाय ते(मे) जाता । बुध्यमानवचनं मां कुरु' । देव्योक्तं—'तर्हि मध्यमरात्रेऽम्भःक्लिन्ने शिरसि दधि पिब । पश्चात्स्वपिहि । कफांशावताराज्जडतालेशमाप्नुहि' । तथैव कृतम् । बोध्यवागासीत् । खण्डनादिग्रन्थान्परश्शताञ्जग्रन्थ । कृतकृत्यीभूय काशीमयासीत् । नगरतटे स्थितो जयन्तचन्द्रमजिज्ञपत् 'अहमधीत्य समागतोऽस्मि' । राजापि गुणस्नेहलो हीरजेतृपण्डितेन सह सचातुर्वर्ण्यः पुरीपरिसरमसरत् । श्रीहर्षो नमस्कृतः । तेनापि यथार्हमुचितं लोकाय कृतम् । राजानं त्वेवं तुष्टाव—

'कविकुलादृष्टाध्वपान्थे महाकाव्ये' इति, एकादशसमाप्तौ—'शृङ्गारामृतशीतगौ' इति, त्रयोदशसमाप्तौ—'स्वादूत्पादभृति' इति, एकोनविंशसमाप्तौ—'एकामत्यजतो नवार्थघटनाम्' इति ॥

१ कान्यकुब्जेश्वरत्वेऽपि काश्यादितीर्थाधिपतित्वमपि तदीयदानपत्रतः प्रतीयत इति न विरोधः ॥ २ दर्शयिष्यमाणप्राचीनदानपत्रानुसारेण वर्धितम् ॥ ३ तथाचोक्तं दशमसर्गसमाप्तौ—'तर्केष्वसमश्रमस्य' इति ॥ ४ तथाचोक्तं स्वयमपि प्रथमसर्गसमाप्तिश्लोके—"तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले शृङ्गारभङ्ग्या महाकाव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः" इति ॥ ५ तथाचोक्तमनेनैव नैषधीयचरितस्य चतुर्थसर्गसमाप्तौ—'**स्थैर्यविचारण**प्रकरणभ्रातरि' इति, पञ्चमसर्गसमाप्तौ—'**श्रीविजयप्रशस्ति**रचनातातस्य' इति, षष्ठसर्गसमाप्तौ—'षष्ठः **खण्डनखण्डतो**ऽपि सहजात्' इति, सप्तमसर्गसमाप्तौ—'**गौडोर्वीशकुलप्रशस्ति**भणितिभ्रातरि' इति, नवमसर्गसमाप्तौ—'संदृब्धा**र्णववर्णन**स्य' इति, सप्तदशसमाप्तौ—'स्वसुः सुसदृशि **छिन्दप्रशस्तेः**' इति, अष्टादशसमाप्तौ—'**शिवश(भ)क्तिसिद्धि**भगिनीसौभ्रात्रभव्ये' इति, द्वाविंशसमाप्तौ—'**नव(नृप)साहसाङ्क**चरिते चम्पूकृतौ इति ॥

'गोविन्दनन्दनतया च वपुःश्रिया च मास्मिन्नृपे कुरुत काममियं तरुण्यः ।
अस्त्रीकरोति जगतां विजये स्मरः स्त्रीरस्त्री जनः पुनरनेन विधीयते स्त्री ॥'

व्याचख्यौ च तारस्वरं सरसविस्तरम् । तुष्टा सभा राजा च । पितृवैरिणं तु वादिनं दृष्ट्वा सकटाक्षमाचचक्षे—

'साहित्ये सुकुमारवस्तुनि दृढन्यायग्रहग्रन्थिले
तर्के वा मयि संविधातरि समं लीलायते भारती ।
शय्या वास्तु मृदूत्तरच्छदवती दर्भाङ्कुरैरास्तृता
भूमिर्वा हृदयंगमो यदि पतिस्तुल्या रतिर्योषिताम् ॥'

एतच्छ्रुत्वा स वादी प्राह—'देव ! वादीन्द्र ! भारतीसिद्ध, तव समः कोऽपि न किं पुनरधिकः

'हिंस्राः सन्ति सहस्रशोऽपि विपिने शौण्डीर्यवीर्योद्यता-
स्तस्यैकस्य पुनः स्तुवीमहि महः सिंहस्य विश्वोत्तरम् ।
केलिः कोलकुलैर्मदो मदकलैः कोलाहलं नाहलैः
संहर्षो महिषैश्च यस्य मुमुचे साहंकृते हुंकृते ॥'

इदं श्रुत्वा श्रीहर्षो निष्क्रोध इवासीत् । भूपेनोक्तं—अत्र श्रीहर्षे इदमेव वक्तुमर्हं प्रतिवादिनाम् । कोऽर्थः । सम्यगवसरमज्ञासीः श्रीहीरवैरिन्नित्यर्थः ॥ अन्योन्यं गाढालिङ्गनमचीकरत् । द्वयोपि (?) वसुधासुधांशुर्विस्तरेण (?) सौधमानीय माङ्गलिकानि कारयित्वा गृहं प्रति प्रहितः । लक्षसंख्यानि हेमानि ददिरे । निश्चिन्तीकृत्यैकदा नृपेणोक्तः कवीशः—'वादीन्द्र ! किंचित्प्रबन्धरत्नं कुरु' । ततो नैषधं महाकाव्यं बद्धं दिव्यरसं महागूढव्यङ्ग्यभारसारं राज्ञे दर्शितम् । राज्ञोचे—'सुष्ठुतममिदं । केवलं काश्मीरान् व्रज, तत्रत्यपण्डितेभ्यो दर्शय, भारतीहस्ते च मुञ्च, भारती च तत्र पीठे स्वयं साक्षाद्वसति, असत्यं प्रबन्धं हस्ते न्यस्तमवकरनिकरमिव दूरे क्षिपति, सत्यं तु मूर्धधूननपूर्वं सुष्ठ्वित्यूरीकरोति । उपरितः पुष्पाणि पतन्ति' । श्रीहर्षो राजदत्तार्थनिष्पन्नविपुलसामग्रीकः काश्मीरानगमत्, तत्रत्यपण्डितेभ्योऽदर्शयत् । स्वकीयं पुस्तकं सरस्वतीहस्ते न्यास्थत् । सरस्वत्या दूरे क्षिप्तं तत् । श्रीहर्षेणोक्तं—'किं जरतीति विकलासि यन्मदुक्तमपि प्रबन्धमितरप्रबन्धमिवावमन्यसे' । भारत्याह—'भोः परमर्मभाषक, न स्मरसि–यदत्रोक्तं त्वयैकादशे सर्गे चतुःषष्टितमे काव्ये—

'देवी पवित्रितचतुर्भुजवामभागा वागालपत्पुनरिमां गरिमाभिरामाम् ।
एतस्य निष्कृपकृपाणसनाथपाणेः पाणिग्रहादनुगृहाण गणं गुणानाम् ॥'

एवं मां विष्णुपत्नीत्वेन प्रकाश्य लोके रूढं कन्यात्वं लुप्तवानसि । ततो मया पुस्तकं क्षिप्तम् ।

'या (पा)वको वञ्चको व्याधिः पञ्चत्वं मर्मभाषकः ।
योगिनामप्यमी पञ्च प्रायेणोद्वेगकारकाः ॥' इति ।

वाग्देवीवाचं श्रुत्वा श्रीहर्षो वदति—'किमर्थमेकस्मिन्नवतारे नारायणं पतिं चकृषी त्वं,

---

१ व्यतिरेकहेतुः—"स्मरः कामः स्त्रीर्नारीरस्त्रीकरोति । अनेन राज्ञा शस्त्रधारी संमुखागतोऽस्त्रीति भाषीक्रियते ॥ २ नारायणोपलब्धपुस्तकेषु "कल्लोलजाल"–(४१) "त्वद्रूपसंपद"–(४२) श्लोकावधिकौ वर्तेते । अत एतत्पुस्तके 'षट्षष्टितमे' इति बोध्यम् ॥

पुराणेष्वपि विष्णुपत्नीति पठ्यसे, ततः सत्ये किमिति कुप्यसि। कुपितैः किं छुट्यते कलङ्कात्' इति। स्वयं गृहीत्वा पुस्तकं हस्ते धारितम्। ग्रन्थश्च श्लाघितः सभासमक्षम्। श्रीहर्षेण पण्डिता उक्तास्तत्रत्याः—'ग्रन्थमत्रत्याय राज्ञे **माधवदेव**नाम्ने दर्शयत, श्रीजयन्तचन्द्राय च 'शुद्धोऽयं ग्रन्थः' इति लेखं प्रदत्त' इति। भारत्यभिमते ज्ञातेऽपि ते न लेखं ददते, न भूपं दर्शयन्ति। स्थितः श्रीहर्षो बहून्मासान्। जग्धं पाथेयम्। विक्रीतं वृषभादि। मितीभूतः परिच्छदः। एकदा नद्यासन्नदेशे कूपतटासन्नदेशे देवकुले रुद्रजपं रहः करोति। तत्रागते कयोश्चिद्गृहिणोरुल्लुण्ठे (?) चेट्यौ जलप्रथमपश्चाद्ग्रहणघटभरणविषये वादे लग्ने तयोश्चिरमुक्तिप्रत्युक्तिरभूत्। शीर्षाणि स्फुटितानि घातप्रतिघातैः। गते राजकुलम्। राजा साक्षिणं गवेषयति।

उक्ते ते—अत्र कलहे कोऽपि साक्षी विद्यते न वा?। ताभ्यां जगदे—'विप्रस्तत्रैक आस्ते जपतत्परः'। गता राजकीयाः। आनीतः श्रीहर्षः। पृष्टस्तयोर्नयानयौ। श्रीहर्षेण गीर्वाणवाण्योक्तं—'देव, वैदेशिकोऽहं न वेद्मि, किमप्येते प्राकृतवादिन्यौ ब्रूतः। केवलं ताञ्छब्दान् वेद्मि'। राज्ञोक्तम्—(तर्हि तानेव वद)। तत्क्रमस्थमेव तद्भाषितप्रतिभाषितशतमभिहितमनेन। राजा चमत्कृतः। अहो प्रज्ञा। अहो अवधारणा। दास्योर्वादं निर्णीय यथासंभवं निग्रहानुग्रहौ कृत्वा प्रहित्य श्रीहर्षमपृच्छद्राजा—'कस्त्वमेधि शिरोमणिः'। श्रीहर्षेणोक्तं सर्वं कथानकम्। राजन्पण्डितकृतदौर्जन्यात्तव पुरे दुःखी तिष्ठामि। सम्यक् पारम्पर्याज्ञा (?)। राजा पण्डितानाहूय अवादीत्—'धिङ् मूढाः, ईदृशे रत्ने न स्निह्यथ।

वरं प्रज्वलिते वह्नावह्नायानेहितं (?) वपुः।
न पुनर्गुणसंपन्ने कृतः स्वल्पोऽपि मत्सरः॥
वरं सा निर्गुणावस्था यस्यां कोऽपि न मत्सरी।
गुणयोगे तु वैमुख्यं प्रायः सुमनसामपि॥

तस्मात् खला यूयं गच्छत। एवं (नं) महात्मानं प्रत्येकं स्वगृहेषु सत्कुरुत'। तदा श्रीहर्षोऽपि प्राग्वत्—

'यथा यूनस्तद्वत्परमरमणीयापि रमणी
कुमाराणामन्तःकरणहरणं केव कुरुते।
मदुक्तिश्चेतश्चेन्मदयति सुधीभूय सुधियः
किमस्या नाम स्यादरसपुरुषाराधनरसैः॥'

इति। ललष्वि(क्षि)रे पण्डिताः सर्वे गृहं नीत्वा सत्कृत्यानुनीय राज्ञा च सत्कार्य तैः प्रैहितः श्रीहर्षः काशीम्। मिलितो जयन्तचन्द्राय। उक्तं सर्वम्। तुष्टः सः। प्रसृतं नैषधं लोके॥

अत्रान्तरे **जयन्तचन्द्रस्य पद्माकर**नामा प्रधानवरः श्री**अणहिल्लपुरं** गतः। तत्र सरस्तटे रजकख्या(क्षा)लितायां शाटिकायां नर्नुकायां (?) केतक्यामिव मधुकरकुलं निलीयमानं दृष्ट्वा विस्मितोऽप्राक्षीद्रजकम्—यस्या युवतेरियं शाटी तां मे दर्शय। तस्य हि मन्त्रिणस्तत्पद्मिनीत्वे निर्णयस्थं मनः। रजकेन सायं तस्मै तद्गृहं नीत्वा तामर्पयित्वा तत्स्वामिनी

१ तथाचोक्तं सप्तदशसर्गसमाप्तौ—"काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्महाकाव्ये" इति॥

सूहवदेविनाम्नी शालपतिपत्नी विधवा यौवनस्था सुरूपा दर्शिता। तां श्रीकुमारपालपार्श्वादुपरोध्य तद्गृहान्नीत्वा सोमनाथयात्रां कृत्वा काशीं गतस्तां पद्मिनीं जयन्तचन्द्रभोगिनीमकरोत्। सूहवदेवीरिति ख्यातिमगात्। सा च सगर्वा विदुषीति कृत्वा कलाभारतीति पाठयति लोके। श्रीहर्षोऽपि नरभारतीति पठ्यते। तस्य तन्न सहते सा मत्सरिणी। एकदा ससत्कारमाकारितः श्रीहर्षो भणितश्च 'त्वं कः'। श्रीहर्षः–'कलासर्वज्ञोऽहम्'। राज्याभाणि—'तर्हि उपानहौ परिधापय' को भावः—यद्ययं 'न वेद्मि' इति भणति द्विजत्वात्, तर्हि अज्ञः। श्रीहर्षेणाङ्गीकृतम्। गतो निलयम्। तरुवल्कैर्यथातथा परिकर्मितैः सायं लोलाक्षः सन् दूरस्थः स्वामिनीमाजूहवत्, चर्मकारविधिनोपानहौ पर्यदीधपत् 'अभ्युक्षणं विनिक्षिपध्वं, चर्मकारोऽहम्' इति वदन्। राजानमपि तां कुचेष्टां ज्ञापयित्वा खिन्नो गङ्गातीरे संन्यासमग्रहीत्।

सा च सूहवदेविः साम्राज्येशा पुत्रमजनयत्। सोऽपि यौवनमाससाद। धीरः परं दुर्नयमयः।

तस्य च राज्ञो विद्याधरो मन्त्री स च चिन्तामणिविनायकप्रसादात्सर्वधातुहैमत्वकरणप्रख्यातमाहात्म्यस्पर्शपाषाणलाभात् ८८०० विप्राणां भोजनदातेति लघुयुधिष्ठिरतया ख्यातः कुशाग्रीयप्रज्ञः। राजा तं जगाद—'राज्यं कस्मै कुमाराय ददामि'। मन्त्र्याह—'मेघचन्द्राय सुवंशाय देहि। न पुनर्धूतापुत्राय'। राजा तु तया कार्मणितस्तत्पुत्रायैव दित्सते। एवं विरोध उत्पन्नो मन्त्रिराज्ञोः। कथं कथंचिन्मन्त्रिणां राज्ञीवाचमप्रमाणीकार्य भूपो मेघचन्द्रराज्यदानमङ्गीकारितः। राज्ञी क्रुद्धा धनाढ्यतया स्वच्छन्दतया निजप्रधाननरान् प्रेष्य तक्षशिलाधिपतिः सुरत्राणः काशीभञ्जनाय प्रयाणे प्रयाणे सपादलक्षहेमदानोक्त(श्च) न वलित आयाति। (तत्तु) विद्याधरेण चरदृशा विदितं राज्ञे कथितम्। राजा तत्कार्मणदृढमूढः प्राह—'ममेयं वल्लभेश्वरी नैवं पतिद्रोहं समाचरति'। मन्त्री तु वदति 'राजन्! अमुकप्रयाणे तिष्ठति साखीन्द्रः'। राज्ञा हक्कितो गतो गृहम्। चिन्तितं च तेन—'नृपस्तावन्मूढः, राज्ञी बलवती लब्धप्रसराऽविवेकिनी, मम मरणं यदि स्वामिमरणादर्वाग्भवेत् तदा धन्यता। प्रातश्चलितो मन्त्री स्वसदनात्पथि गच्छन्तं पिण्याकं दृष्ट्वा तमजिघ्रसिषत्, पुनः पुरोगतः स्फुटितचणकपिटकमालोक्य तदनेन मनोऽदधात्। तेन कुचेष्टाद्वयेनात्मनो विधिवैपरीत्यं निर्णीयोपराजं व्यजिज्ञपत्—'देव, अहं गङ्गाजले मङ्क्त्वा म्रिये यद्यादिशसि'। राजाख्यत्—'यदि म्रियसे, तदा सुखं जीवामः। कर्णज्वरो निवर्तते'। मन्त्री दूनः—हुं हितवचनानाकर्णनम्, अनये वृत्तिः, प्रियेष्वपि दोषः, निजगुरुजनेप्यवज्ञा, मृत्योः किल पूर्वरूपाणि। आगतं राज्ञो मरणम्। राजानमापृच्छय गृहं गत्वा सर्वस्वं द्विजादिलोकाय प्रदाय भवविरक्तो जाह्नवीजलमध्यं प्रविश्य कुलप्रो(पुरो)हितमाह–दानं गृहाण। विप्रेणापि करः प्रसारितः। दत्तः स्पर्शपाषाणः। तेन तु 'धिक्के दानं यद्ग्रावाणं दत्से' इति क्रुद्धेनान्तरुदकं चिक्षेप सोऽश्मानं गङ्गादेव्या जले। मन्त्री जले मङ्क्त्वा मृतः। राजाऽनाथो जातः। सुरत्राण आयातः। नगरे भाण्डं भाण्डेन स्फुटितम्। राजा युद्धायाभिमुखमगात्। ८४००(?) निस्वानं स्वानं राजा न शृणोति। अपृच्छच्च तटस्थान्। तैर्बभणे—म्लेच्छधनुर्ध्वानेषु मग्नानि ध्वानान्त-

राणि। राजा हृदयेऽहारयत्। ततो न ज्ञायते किं हतो मृतो वा। यवनैर्लाता पूः इति **राजशेखरसूरिणा** १३४८ ख्रिस्ताब्दे विरचिते **प्रबन्धकोषे श्रीहर्षविद्याधरजयन्तचन्द्रप्रबन्धात्**, 'गौडदेशीयः' इति 'श्रीहर्षवंशे हरिहरो गौडदेश्यः' इत्येतदुत्तर**हरिहरप्रबन्धतो**ऽवगम्यते ॥

जयचन्द्रराज्यसमयस्तु—

अकुण्ठोत्कण्ठवैकुण्ठकण्ठपीठलुठत्करः।
संरम्भः सुरतारम्भे स श्रियः श्रेयसेऽस्तु वः ॥ १ ॥

आसीदशीतद्युतिवंशजातक्ष्मापालमालासु दिवं गतासु।
साक्षाद्विवस्वानिव भूरिधाम्ना नाम्ना **यशोविग्रह** इत्युदारः ॥ २ ॥

तत्सुतोऽभून्**महीचन्द्र**श्चन्द्रधामनिभं निजम्।
येनापारमकूपारपारे व्यापारितं यशः ॥ ३ ॥

तस्याभूत्तनयो नयैकरसिकः क्रान्तद्विषन्मण्डलो
विध्वस्तोद्धतवीरयोधतिमिरः **श्रीचन्द्रदेवो** नृपः।
येनोदारतरप्रभावशमिताशेषप्रजोपद्रवं
श्रीमद्गाधिपुराधिराज्यमसमं दोर्विक्रमेणार्जितम् ॥ ४ ॥

तीर्थानि काशिकुशिकोत्तरकोशलेन्द्रस्थानीयकानि परिपालयताऽधिगम्य।
हेमात्मतुल्यमनिशं ददता द्विजेभ्यो येनाङ्किता वसुमती शतशस्तुलाभिः ॥ ५ ॥

तस्यात्मजो **मदनपाल** इति क्षितीन्द्रचूडामणिर्विजयते निजगोत्रचन्द्रः।
यस्याभिषेककलशोल्लसितैः पयोभिः प्रक्षालितं कलिरजःपटलं धरित्र्याः ॥ ६ ॥

यस्यासीद्विजयप्रयाणसमये तुङ्गाचलोच्चैश्चल-
न्माद्यत्कुम्भिपदक्रमासमभरभ्रश्यन्महीमण्डले।
चूडारत्नविभिन्नतालुगलितस्त्यानासृगुद्भासितः
शेषः शेषवशा (?) दिव क्षणमसौ क्रोडे निलीनाननः ॥ ७ ॥

तस्मादजायत निजायतबाहुवल्लिबन्धावरुद्धनवराज्यगजो नरेन्द्रः।
सान्द्रामृतद्रवमुचां प्रभवो गवां यो **गोविन्दचन्द्र** इति चन्द्र इवाम्बुराशेः ॥ ८ ॥

न कथमप्यलभन्त रणक्षमांस्तिसृषु दिक्षु गजानथ वज्रिणः।
ककुभि बभ्रमुरभ्रमुवल्लभप्रतिभटा इव यस्य घटागजाः ॥ ९ ॥

अजनि **विजयचन्द्रो** नाम तस्मान्नरेन्द्रः सुरपतिरिव भूभृत्पक्षविच्छेददक्षः।
भुवनदलनहेलाहर्म्यहम्मीरनारीनयनजलदधाराधौतभूलोकतापः ॥ १० ॥

लोकत्रयाक्रमणकेलिविशृङ्खलानि प्रख्यातकीर्तिकविवर्णितवैभवानि।
यस्य त्रिविक्रमपदक्रमभाञ्जि भान्ति प्रोद्योतयन्ति बलिराजभयं यशांसि ॥ ११ ॥

---

१ अतएव स्वाभिजनस्वामिवर्णनं कृतवान्। तथा चोक्तवान् स्वयमेव सप्तमसर्गसमाप्तिश्लोके 'गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातरि' इति प्रकृतनैषधीयचरितमहाकाव्यविशेषणम् ॥ २ 'अथो कन्यकन्याकान्येभ्यः कुब्जमित्यपि। महोदयं गाधिपुरम्' इति केशवः ॥ ३ 'काशी वाराणसी काशिर्वरणासी वराणसी ॥' इति केशवः ॥ ४ इयं च हम्मीरः, कुत्रत्य इति न निश्चयः ॥

यस्मिंश्चलत्युदधिनेमिमहीजयार्थं माद्यत्करीन्द्रगुरुभारनिपीडितेव ।
याति प्रजापतिपदं शरणार्थिनी भूस्त्वङ्गत्तुरङ्गनिवहोत्थरजश्छलेन ॥ १२ ॥

तस्मादद्भुतविक्रमादथ **जयच्चन्द्रा**भिधानः पति-
भूंपानामवतीर्ण एष भुवनोद्धाराय नारायणः ।
द्वैधीभावमपास्य विग्रहरुचिं धिक्कृत्य शान्ताशया
सेवन्ते यमुदग्रबन्धनभयध्वंसार्थिनः पार्थिवाः ॥ १३ ॥

गच्छेन्मूर्च्छामतुच्छां न यदि कवलयेत्कूर्मपृष्ठाभिघात-
प्रत्यावृत्तः श्रमार्तो नमदखिलफणश्वासवात्यासहस्रम् ।
उद्योगे यस्य धावद्धरणिधरधुनीनिर्झरस्फारधार-
भ्रश्यद्दानद्विपालीबहलभरगलद्धैर्यमुद्रः फणीन्द्रः ॥ १४ ॥

सोयं समस्तराजचक्रसंसेवितचरणः परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरममाहेश्वरनिज-भुजोपार्जितकान्यकुब्जाधिपत्य**श्रीचन्द्रदेव**पदानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरममाहेश्वर**श्रीमदनपालदेव**पादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरममाहेश्वराश्वपतिगजपतिनरपतिराजत्रयाधिपतिविविधविद्याविचारवाचस्पति**श्रीगोविन्दचन्द्रदेव**-पादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरममाहेश्वराश्वपतिगजपतिनरपतिराजत्रयाधिपतिविविधविद्याविचारवाचस्पति**श्रीविजयचन्द्रदेव**पादानुध्यातपरममहाराजाधिराजपरमेश्वरपरममाहेश्वराश्वपतिगजपतिनरपतिराजत्रयाधिपतिविविधविद्याविचारवाचस्पति**श्रीमज्जयचन्द्रो** विजयी असुरेसपत्तलायां केमौलीग्रामनिवासिनो निखिलजनपदानुपगतानपि च राजराज्ञीयुवराजमन्त्रिपुरोहितप्रतिहारसेनापतिभाण्डागारिकाक्षपटलिकभिषङ्नैमित्तिकान्तःपुरिकदूतकरितुरगपत्तनाकरस्थानगोकुलाधिकारिपुरुषानाज्ञापयति बोधयत्यादिशति च—विदितमस्तु भवतां—यथोपरिलिखितग्रामः सजलस्थलः सलोहलवणाकरः। समत्स्याकरः सगर्तोषरः सगिरिगहननिधानः समधुकाम्रवनवाटिकाविटपतृणयूतिगोचरपर्यन्तः सोर्ध्वाधश्चतुराघाटविशुद्धः स्वसीमापर्यन्तस्त्रिचत्वारिंशदधिकद्वादशशतसंवत्सरे आषाढे मासि शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ रविदिने। अङ्कतोपि संवत् १२४३ आषाढशुदि रवौ ७। अद्येह श्रीमद्वाराणस्यां गङ्गायां स्नात्वा विधिवन्मन्त्रदेवमुनिमनुजभूतपितृगणांस्तर्पयित्वा तिमिरपटलपाटनपटुमहसमुष्णरोचिषमुपस्थायौषधिपतिशकलशेखरं समभ्यर्च्य त्रिभुवनत्रातुर्भगवतो वासुदेवस्य पूजां विधाय प्रचुरपायसेन हविषा हविर्भुजं हुत्वा मातापित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोभिवृद्धयेऽस्माभिर्गोकर्णकुशलतापूतकरतलोदकपूर्वकं भारद्वाजगोत्राय भारद्वाजाङ्गिरसबार्हस्पत्येतित्रिप्रवराय राउतश्रीआढलेपौत्राय राउतश्रीढुंढापुत्राय डोडराउतश्रीअणंगाय चन्द्रार्कं यावच्छासनीकृत्य प्रदत्तो मत्वा यथादीयमानभोगभोगकरप्रवणिकरप्रभृतिनियतानियतसमस्तदायादाज्ञाविधेयीभूय दास्यथ इति ।

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।
उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ ॥
शङ्खं भद्रासनं छत्रं वराश्वा वरवारणाः ।
भूमिदानस्य चिह्नानि फलमेतत् पुरंदर ॥

षष्टिं वर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति भूमिदः ।
आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् ॥
बहुभिर्वसुधा भुक्ता राजभिः सगरादिभिः ।
यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् ॥
स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत वसुंधराम् ।
स विष्ठायां कृमिर्भूत्वा पितृभिः सह मज्जति ॥
तडागानां सहस्रेण वाजपेयशतेन च ।
गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्ता न शुध्यति ॥
वारिहीनेष्वरण्येषु शुष्ककोटरवासिनः ।
कृष्णसर्पाश्च जायन्ते देवब्रह्मस्वहारिणः ॥
न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।
विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम् ॥
वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्यमापातमात्रमधुरा विषयोपभोगाः ।
प्राणास्तृणाग्रजलबिन्दुसमा नराणां धर्मः सखा परमहो परलोकयाने ॥
यानीह दत्तानि पुरा नरेन्द्रैर्दानानि धर्मार्थयशस्कराणि ।
निर्माल्यवान्तप्रतिमानि तानि को नाम साधुः पुनराददीत ॥

(इण्डियन् आण्टिक्केरी १५११-१२)

इति प्राचीनलेखमालायां २३ लेखे संवत् १२४३ (A. D. 1187) स्फुट एव लिखितः । २२ लेखे जयचन्द्रयौवराज्यदानपत्रे संवत् १२२५ (A. D. 1169) लिखितः ॥[1]

इत्थं च जयन्तचन्द्रस्य द्वादशख्रिस्तशतके स्थितिनिश्चयान्नैषधीयचरितकर्तुः श्रीहर्षस्यापि तदैव स्थितिर्निश्चिता। अत एव **जयन्तचन्द्रपितृविजयचन्द्र**वर्णनात्मकमेव **'विजयप्रशस्तिरचनातातस्य'** इति पञ्चमसर्गसमाप्तिश्लोके स्वकीयविशेषणध्वनित**विजयप्रशस्ति**नामकं काव्यं भवेत् ॥

अस्मिंश्च विषये बहूनां विसंवादं प्रदर्श्य तत्खण्डनपूर्विका डाक्टर बूलरसंमतिरपि । तथाहि तदीयं Royal Asiatic Society, Bombay Branch इतिनामभूषितविद्वत्सभया १८७५ ख्रिस्ताब्दे प्रकाशिते प्रबोधग्रन्थे (pp. 271-387) मुद्रितं व्याख्यानम्—

इतः प्राग् वर्षद्वयं व्यत्यगायदाहम् एशियाटिकसभासदां पुरस्तान्नैषधीयनिर्मातृश्रीहर्षसमयविवेचनसंदर्भपत्रमपाठिषम्। तत्र च राजशेखरकृतं प्रकृतप्रबन्धकोषात् "श्रीहर्षः ख्रिस्तद्वादशशताब्द्यन्तिमभागे बभूव" इति साधयितुं प्रायतिषि । निरमासिषं च तद्विषयकमेकं संदर्भम् ।

१-अत्र चोपदर्शितप्राचीनलेखो द्रष्टव्यः ॥ २ तच्च इण्डियन आण्टिकेरीप्रथमपुस्तके ३० पृष्ठे विलोकनीयम् ॥

ततःप्रभृति बहवो जना विशेषश्चेण्डियनआण्टिक्केरी(Indian Antiquary) नामकपुस्तके तत्र मदीयनैषधीयसमयविविक्तिपुस्तके स्वमत्या बहून् दोषानुदजीघटन् । परंतु संप्रत्यहमस्मिन् संदर्भे तदुद्घाटितदोषाभासान् वक्ष्यमाणस्वयुक्तिभिरपनेतुं स्वसंमतं च द्रढयितुमाशासे।

अथ युक्तयः—

स्वनिर्मिते प्रथमे संदर्भे नैषधीयसमयनिश्चायकानि वक्ष्यमाणप्रमाणान्यदीदृशम् ॥

(१) श्रीहर्षो वाराणस्यधिपतिजयन्तचन्द्रसभायाः सभ्योऽभूदिति राजशेखरः ॥

(२) अयं जयन्तचन्द्रो जयचन्द्र एव। यः किल **राठौर**वंशीयानां कान्यकुब्जाधिपानामन्तिमो वाराणस्यधिपतिर्बभूव; यं ख्रिस्तस्य पञ्चनवत्युत्तरैकादशशताब्द्यां ११९५ यवना राज्यात् प्रसह्य प्रभ्रंशयांचक्रुः ॥

(३) श्रीहर्षोऽप्यकथयत् 'कान्यकुब्जाधिपतिनाहं सत्कृतोऽभूवम्' इति ॥

(४) **राजशेखरो**ऽपि स्वग्रन्थैकखण्डे प्रसङ्गतोऽवर्णयत्—'नैषधीयस्य प्रथमं पुस्तकं **हरिहरो गुजराते**तिख्यातदेशं **वीरधवल**नामनि राजनि वसुमतीं शासत्यानयत्। तत्पुस्तकाच्च **वीरधवल**प्रधानामात्यो **वास्तुपालो** नामाऽन्यदेकं पुस्तकमवतारयामास' इति ॥

किंच स्वनिर्मिते प्रथमे संदर्भे 'राजशेखरस्य सर्वं तु प्रमाणजातं विश्वासानर्हम्' इत्यप्यहं स्वीकृतवान् ॥

डॉक्टर फिट्जएडवर्ड **हाल** (Fitz Edward Hall) पण्डितेन "धाराधिपति**भोजराज**कृत**सरस्वतीकण्ठाभरणे** धृता बहवो **नैषधीय**श्लोका दृश्यन्ते" इत्यभाणि।

अहं च 'भोजराजः ख्रिस्तैकादशशताब्द्याः पूर्वार्धेऽभूत्' इत्यपि स्वसंदर्भेऽलेखिषम्।

किंच यन्महाशयडॉक्टर**हाल**पण्डितेनोक्तम्, तदपि स्वसत्तायां प्रमाणमपेक्षते। यतः 'सरस्वतीकण्ठाभरणे नैषधीयश्लोकाः कदाचित्केनचिदन्येन ग्रन्थकर्तुः पश्चात्प्रक्षिप्यन्ते स्म,—इति संदेह एव' इत्यपि तत्रादर्शयम् ॥

मदीयसंदर्भसंमतमुद्दिश्य वक्ष्यमाणा आक्षेपा जनैः प्रादर्शिषत। ते च यथा—

श्रीमान् **काशीनाथत्र्यम्बक**सूनुस्तैलङ्गः **कुसुमाञ्जलि**कर्तुरु**दयनाचार्य**स्य समयं निरूपयन् प्रसङ्गतः **श्रीहर्ष**स्यापि समयविवेकमन्वबध्नात्। तत्रादर्शयत्—"श्रीहर्षः ख्रिस्तस्य नवम्यां दशम्यां वा शताब्द्यां बभूव, न तु द्वादश्याम्" इति ॥ अत्र विषये चेमानि प्रमाणान्यदीदृशत्।

(१) नैषधीयकाव्यस्य श्लोकाः सरस्वतीकण्ठाभरण उदाहृतादृश्यन्त इति।

(२) ख्रिस्तैकादशशताब्दीसंभूत**वाचस्पतिमिश्रेण** श्रीहर्षप्रणीत**खण्डनखण्डखाद्यस्य** खण्डनं कृतम्।

(३) **सायणमाधवः** स्वप्रणीत**शंकरविजय**नामग्रन्थे श्रीहर्षं शंकराचार्यसमकालीनमकथयत् ॥ इति।

---

१ तथाचोक्तम्—'ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्' इति ॥ २ इण्डियन् आण्टिक्केरी (Ind. Ant.) प्रथमपुस्तके २९७ पृष्ठे, ३५३ पृष्ठे, द्वितीयपुस्तके ७१ पृष्ठे च विलोकनीयम्।

महाशय**काशीनाथ**तेलङ्गश्चान्त इत्यप्यकथयत्—'राजशेखरस्य कथनं विश्वासानर्हम् । तस्य बहुषु स्थानेषु स्फुटदोषग्रस्तत्वात्' इति ॥

किंच महाशयतेलङ्गप्रदर्शितदोषेभ्योऽतिरिक्तं दोषं महाशयो **ग्रौस** (F. S. Gorwse) पण्डितोऽपि चन्दकविप्रणीत **'पृथिवीराजरासौ'** नामकग्रन्थे केनचिल्लेखेन प्रादर्शयत् "चन्दोनाम कविः ख्रिस्तद्वादशशताब्द्यन्तिमभागेऽभूत्; तद्यदि राजशेखरस्य वचनं तथ्यं स्यात्तर्हि चन्दः श्रीहर्षस्य समयकालीनतया बाढं परिचितः स्यात् । प्रत्युत चन्दः स्वपूर्वजानां वर्णने नलचरितप्रणेतारं **श्रीहर्षं कालिदासात्** पूर्वं व्यवस्थापयत्" इति ॥

इण्डियन् आण्टिक्वेरी (Ind. Ant.) नामपुस्तके बाबू**रामदाससेनेन**[2] **पूर्णयेन**[3] च राजशेखरानुकूलं मम मतमनुमोद्य दृढीकृतम् । महाशय**ग्रौसस्य** च मन्मतप्रतिकूलदोषा युक्तिभिरुपशमिताः । अतोऽहं ताभ्यामनुगृहीतोऽस्मि । परंतु हन्त तयोरपि युक्तयो न मे संमतं यथावद्द्रढयितुं शक्नुवन्ति ॥

अथ मम प्रतिकूलाः सर्वे आक्षेपाः समाधीयन्ते ।

(१) तत्र प्रथमं यदुक्तं "नैषधीयकाव्यस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे श्लोका दृश्यन्ते" इति, तस्य समाधानम्—

अयमाक्षेपस्तु डॉक्टर **हालसाहिबे**नादौ[1] प्रदर्शितः । परंतु मया सम्यगन्विष्य व्यवेचि "सरस्वतीकण्ठाभरणे नैकोऽपि नैषधीयचरितश्लोको दृश्यते" इति ।

गतवर्षे च मया सरस्वतीकण्ठाभरणस्यैकं पुस्तकं रत्नदर्पणनामिका तत्प्रथमपरिच्छेदत्रय-टीका च वाराणसीतः समानायिते । अस्मिन्नेवान्तरे श्रीमता झळकीकरेण **वामनाचार्य-शास्त्रिणा** सरस्वतीकण्ठाभरणे धृतानां श्लोकानामकारादिक्रमेणानुक्रमणिका समग्रा निरमायि । अथ पुनस्तां नैषधीयपुस्तकस्य प्रतिश्लोकपादं संगमय्य "नैषधीयकाव्यश्लोकच्छायापि सरस्वतीकण्ठाभरणे नास्ति" इति निरधारि ।

तस्यास्मिन् निश्चयेन कदाचिद्भ्रान्तिः स्यादिति वक्तुमशक्यं महापरिश्रमेणेत्थंकरणात् ॥

किंच डॉक्टर **औफ्रेक्ट्** (Dr. Aufrecht) पण्डितेन स्वनिर्मितायां **आक्स्फोर्ड** (Oxford MSS.) हस्तलिखितपुस्तकानां सूच्यां सरस्वतीकण्ठाभरणे धृतानां श्लोकानां तत्कर्तॄणां चानुक्रमणिका लिखिता, परंतु तत्र **नैषधीय**नामापि न दृश्यते । अतो डॉक्टर-**हाल**पण्डितस्य कथनं भ्रान्तिग्रस्तं प्रतीयते । अथवा डॉक्टर **हाल**पण्डितेनावलोकितं **सरस्वतीकण्ठाभरण**पुस्तकमशुद्धं स्यादिति ॥

अथ द्वितीयाक्षेपसमाधानम्—

(२) यच्चोक्तम्—'ख्रिस्तैकादशशताब्द्यन्तिमभागाविर्भूत**वाचस्पतिमिश्रेण श्रीहर्ष**प्रणीतखण्डनखण्डखाद्यस्य खण्डनं कृतम् । अतः **श्रीहर्षो वाचस्पतिमिश्रात्** पूर्वोऽभूदिति सुस्पष्टम्' इति । तदेतत्तु सत्यं यत् **वाचस्पतिमिश्रेण खण्डनोद्धार**नामा ग्रन्थः

---

१ (Ind. Ant.) पुस्तके द्वितीयखण्डे २१३ पृष्ठे विलोकनीयम् ॥ २ बाबूरामदाससेनव्याख्यानं (Ind. Ant.) पुस्तके तृतीयखण्डे ३१ पृष्ठे विलोक्यम् ॥ ३ पूर्णैय (P. M. Pūrnaiya B.A.) स्य व्याख्यानं (Ind. Ant.) पुस्तकतृतीयखण्डे २९ पृष्ठे विलोक्यम् ॥

कृतः। परंतु तत्र नायं निश्चयः स्यात् यत् कतमोऽयं **वाचस्पति**मिश्रः। यतो **वाचस्पतिमिश्रा** बहवोऽभूवन्[१]। यैः खलु धर्मशास्त्राणि दर्शनग्रन्थाश्च निरमायिषत[२]।

किंचेन्द्रप्रस्थ(**देहली**)नगरनिवासिपण्डित**विश्वेश्वरनवलगोस्वामि**पार्श्वे **खण्डनोद्धार**स्यैकं पुस्तकं वर्तते। अथ यदाहमिन्द्रप्रस्थनगरमगमं तदा स प्रार्थितः कृपया तत् पुस्तकं मामदर्शयत्। तत्र च न किमपि तत् प्रमाणमपश्यं यत् 'खलु **वाचस्पतिमिश्रः** ख्रिस्तैकादशशताब्द्यामभूत्' इति साधयेत्। **खण्डनोद्धार**ग्रन्थश्च प्राचीनवेदान्तिकृतवेदान्तपुस्तकानां सूचीपत्रे नैव दृश्यते। **वाराणसी**महाविद्यालयीयपण्डिता अपि मया खण्डनोद्धारसमयं निश्चेतुं पृष्टाः "अयं खण्डनोद्धारग्रन्थः केनचिन्नवीनवाचस्पतिमिश्रेण व्यरचि, नतु "प्राचीनेन" इति मां प्रत्यवोचन्।

अथ तृतीयाक्षेपसमाधानम्—

(३) यद्यप्युक्तं "**पृथिवीराजरासौ** नामके ग्रन्थे **चन्द**कविः **श्रीहर्षं कालिदासात्** पूर्वजातममन्यत" इति, तत्रोच्यते **चन्द**कविः स्वग्रन्थे मङ्गलाचरणपञ्चमे श्लोके **श्रीहर्ष**मुद्दिदेश। यंच श्रीमान् **ग्रौसो** यथावदन्ववादीत्[३]।

किंच **चन्द**कविः मङ्गलाचरणश्लोकेषु 'सर्पराजं **शेषं, विष्णुं, व्यासं, शुकदेवं नलराज**यशःप्रख्यापकं **श्रीहर्षं भोजराज**वृत्तान्तप्रणेतारं **कालिदासं, दण्डमालिनं, गीतगोविन्द**कर्तारं **जयदेवं** च एतान् प्राचीनप्रसिद्धकवीन् प्रणमामि' इत्यकथयत्। तत्र यत् श्रीमान् **ग्रौसः** परामृशति–"चन्दकविनैते महाकवयो हि तत्तज्जन्मसमयमनुसृत्य मङ्गलाचरणश्लोकेषु पूर्वोत्तरतः सनामोद्देशं स्थापयित्वाऽभिवादिताः" इति। तत्तु "श्रीहर्षः स्वप्रणीतखण्डनखण्डखाद्यग्रन्थे कालिदासप्रणीतग्रन्थसंदर्भान् उदाजहार" इति श्रीहर्षसमयविवेकानुसंधानशीलश्रीमत्काशीनाथतेलङ्गवचनादसंभवमिव प्रतिभाति।

किंच ख्रिस्तद्वादशशताब्दीसंभूतचन्दकविः श्रीहर्षं प्राचीनकविमिवावर्णयिष्यत्तर्हि राजशेखरस्य संमतमसंभवमभविष्यत्। अथास्मदनुकूलं राजशेखरस्य संमतं वक्ष्यमाणयुक्तिद्वयमेकतरेण निश्चेतुं शक्यम्। तथाहि—

(१) यत् श्रीमता ग्रौसपण्डितेनोक्तं "चन्दप्रणीत**पृथिवीराजरासौ**"–पुस्तके मङ्गलाचरणश्लोकेषु यः श्रीहर्षस्य प्रथममुद्देशः स 'श्रीहर्षः कालिदासात् पूर्वोऽभूत्' इति कवेराशयं व्यञ्जयति इत्यसत्यं स्यात्।

(२) अथवा चन्दग्रन्थे मङ्गलाचरणश्लोकाः क्षेपकाः स्युरिति॥ तत्राहं तु "चन्दकविना कवित्वशक्त्यनुसारेणैव कवीनां नामानि पूर्वोत्तरत उद्दिष्टानि, नतु तज्जन्मसमयानुसारेण"

---

१ तत्रापि चत्वारस्तु यूरोपमुद्रितग्रन्थग्रन्थकर्तृनामसंग्रह (Gatalogus Catalogorūm) पुस्तक एवोपलभ्यन्ते। मिश्रोपपदरहितास्त्वष्टौ॥ २ तत्त्वबिन्दु (वेदान्त)—तत्त्वशारदी (योग) तत्त्वसमीक्षा–ब्रह्मसिद्धिटीका—न्यायकणिका (विविधविवेकटीका मीमांसा)—न्यायतत्त्वावलोक—न्यायरत्नटीका—न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका—ब्रह्मतत्त्वसंहितोद्दीपिनी—भामती (शारीरकभाष्यव्याख्या) युक्तिदीपिका (सांख्य)-योगसूत्रभाष्यव्याख्या—वेदान्ततत्त्वकौमुदी-वेदान्तवाचस्पत्य—सांख्यतत्त्वकौमुदीनिर्मात्रा। ३ (Ind. Ant.) तृतीयपुस्तके ८१ पृष्ठे विलोकनीयम्॥

इति मन्ये। अतो नात्राश्चर्यं यच्चन्दकविना श्रीहर्षस्य कालिदासात् प्रथममुद्देशः कृतः। यतः संप्रत्यपि बहवः पण्डिता नैषधकाव्यं सर्वेभ्यः काव्येभ्यः प्रायः श्रेष्ठं मन्यन्ते।

कालिदासकाव्येभ्यश्चापि श्रेष्ठं मत्वा सबहुमानं पठन्ति प्रशंसन्ति च। किंच—अन्यकाव्यापेक्षयाऽस्य नैषधस्य बह्वयष्टीकाः सन्ति। किंच यच्चन्दकविना 'श्रीहर्षः प्रसिद्धः कविरभूत्' इति मङ्गलाचरणे उक्तम्, तत् **श्रीहर्षस्य कालिदासात्** पूर्वतां साधयितुं न शक्नोति। यतश्चन्दसमयात् किंचित् प्राङ् नवीनस्यापि **श्रीहर्षस्य** प्रसिद्धिसत्त्वेन **चन्द**कविना तथा प्रतिपादितत्वात्॥

किंच **प्रबन्धकोषा**दवगम्यते–यन्नै**षध**काव्यं खिस्तस्य चतुःसप्तत्युत्तरैकादशशताब्द्याः ११७४ किंचित् प्राक् **श्रीहर्षेण** प्राणायि। यतो **जयचन्द्र**प्रधानस्य **सोमनाथ**तीर्थयात्रावृत्तान्तं श्रीहर्षस्य काश्मीरयात्रावृत्तस्य पश्चाद् **राजशेखरः** प्रबन्धकोषेऽवर्णयत्। **श्रीहर्षस्तु** नैषधकाव्यं रचयित्वैव काश्मीरं जगाम॥

अपिच **चन्द**कविना **पृथिवीराजरासौ**नामग्रन्थः **प्रबन्धकोषा**द्बहुकालानन्तरं व्यरचि। यतस्तत्र **पृथुराज**मृत्युः, तत्सुत**रत्नसिंहस्य गौरि**नामयवनाधिपतिना सह सांग्रामिकं वृत्तं च वर्ण्यते स्म।

किंच इदमप्यकथयित्वा वाचंयमेन भवितुमशक्यं मया। यत् "**जोधपुरा**धीशप्रधानकविराज**मुरारिदान**नामाऽकथयत्"–'तन्नाहमत्र श्रद्दधे। यत् '**पृथिवीराजरासौ**'–पुस्तकं चन्दकविनैव प्रणीतम् इति। किंत्विदं पुस्तकं खिस्तचतुर्दशशताब्द्यां प्राणायीति मे प्रतिभाति।' अत्र स इदं प्रमाणद्वयं चादर्शयत्—

(१) बहवः कवय उदाहरन्ति 'यच्चन्दो निजस्वामिना सह, स्वामिमृत्योः पश्चाद्वाचिरेणैव शत्रुभिरघानि' इति।

(२) किंच तत्र पुस्तके यवनभाषाया बहवः शब्दाः सन्ति। यवनाश्चात्र भारते खिस्तस्य चतुर्नवत्युत्तरैकादशशताब्द्यां ११९४ समागत्य न्यवात्सुः। तत् कथं तेष्वागतेष्वेव तेषां भाषायाः प्रचारः स्यात्। मम मते तु चतुर्दशशताब्द्यां वर्षशतत्रयानन्तरं यवनभाषाया लब्धप्रचारतया चन्दपुस्तके प्रवेशः संभाव्यत एव" इति।

तत्राहं तु कविराज**मुरारिदिन**नाम्नोऽस्मिन् प्रमाणद्वयेऽन्तिमं कथंचिच्छ्रद्दधे॥

अथ चतुर्थाक्षेपसमाधानम्—

(४) यदप्युच्यते "**माधवप्रणीत**संक्षेप**शंकरविजये** वर्णितम्। यत् 'खण्डनकारः श्रीशंकराचार्याच्छास्त्रविचारे पराजेष्ट' इति"। तत्रोच्यते माधवप्रणीतश्रीसंक्षेपशंकरविजये सत्येतिहासा न दृश्यन्ते। किंतु तत्र शंकराचार्यस्य प्रशंसार्थं स्वकल्पितेतिवृत्तमुपन्यस्तं माधवेन। तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते–माधवेनोक्तं "शंकरः बाणं, मयूरं, खण्डनकर्तारं श्रीहर्षं, तत्प्राचीन**मुदयनाचार्यं च** शास्त्रार्थे विजिग्ये" इति॥ परंतु **बाणमयूरौ च** खिस्तसप्तमशताब्द्यां प्रादुरास्ताम्। इत्थं चेतिहासविषयेषु संक्षेपशंकरविजयं किंचिदपि निश्चेतुं सर्वथाऽनर्हम्।

एवं च नाद्यापि किंचिदपि तत् प्रमाणमुपलभ्यते यद्राजशेखरस्य संमतं खण्डयेत्।

अपिच **सरस्वतीकण्ठाभरणे** श्रीहर्षश्लोका नैव धृताः सन्तीति यन्मया साधितं तन्मे मतं द्रढयतितराम् ।

सरस्वतीकण्ठाभरणं च बृहत्कायं पुस्तकमस्ति । तत्र च ये महाकवय आख्रिष्टैकादशशताब्द्युत्तरार्धं बभूवुस्तेषां तत्प्रणीतकाव्यानां च नामानि दृश्यन्ते । सरस्वतीकण्ठाभरणं च **धाराधिपतिभोजराज**प्रणीतमिति निर्विवादं—समाप्तौ तन्नामोपलब्धेः । अथवा तत्र सभासद्भिः पण्डितैः प्रणीतं स्यादित्युभयस्मिन् संमत एकतरसंभवे तु संशय एव नास्ति ॥ किंच यत्–एतादृशमहाप्रसिद्ध**नैषधीय**काव्यस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे नामापि न दृश्यते । तत् 'श्रीहर्षो भोजराजादर्वाचीनः' इति साधयति ॥

अपिच यदि **श्रीहर्ष**प्रणीता 'अन्ये ग्रन्था उपलभ्येरन्' तदा तैरपि श्रीहर्षाविर्भावसमयः सम्यङ् निश्चेतुं शक्येत ॥

अपिच–इतो नवतिर्वत्सरा अत्यगुर्यदा खलु **जेसल्मीर**भाण्डारे श्रीहर्षविरचितं **साहसाङ्कचरितं** नामैकं पुस्तकमासीत् ।

परंतु संप्रति तत्र नोपलभ्यते । आशास्यते च तत् पुस्तकं कुत्रचिन्महानगरभाण्डार उपलभ्येत । अथवा तदेव नष्टं जेसल्मीरभाण्डारपुस्तकं लभ्येत ।

इत्थं च संप्रति यावत् किमपि विश्वासार्हं पुस्तकान्तरं नोपलभ्यते तावत् राजशेखरस्य कथनम् "श्रीहर्षः कान्यकुब्जाधिपतिजयचन्द्रस्य सभासन्महाकविरासीत्" इति सम्यक् प्रत्येमि ॥

किंच यत् श्रीहर्षोऽप्याह स्म—"मम नृपतिः **कान्यकुब्जा**धिपतिरासीत्" इति । तद्वचनं राजशेखरस्यैव संमतं भृशं साधयति ॥

इत्थं चाभियुक्तयुक्तिभिरयमेव सिद्धान्तपक्षः प्रतिभाति यत्—'श्रीहर्षः ख्रिष्टद्वादशशताब्द्युत्तरार्धे बभूव' इति ॥

अपिच यदाहमिमं संदर्भम् एशियाटिकसभायाः पुरस्तादवाचयं ततः कतिपयदिनानन्तरमेकस्या अज्ञातपूर्वाया **नैषधदीपिका**या नाम टीकायाः खण्डान्युपालप्सि । तत्र चापश्यं 'यन्नैषधीयं काव्यं कालिदासादिकाव्येभ्यो बह्वर्वाचीनम्' इति ।

सा टीका तु **अहमदाबाद**समीपे **ढोलका**ग्रामे **चाण्डु**पण्डितेन १३५३ संवत्सरे (A. D. १२९६) व्यरचि । तत्र सोऽवोचत् "काव्यं नैवम्" इति ॥

---

१ तथाच तदीयसमाप्तौ श्लोकः—

'श्रीविक्रमार्कसमयाच्छरदामथ त्रिपञ्चाशता समधिके......ष्वितेषु ।
तेषु त्रयोदशसु भाद्रपदे च शुक्लपक्षे त्रयोदशतिथौ रविवासरे च ॥' इति ।

२ तथा च सर्गसमाप्तिश्लोकः—

'श्रीमानालिगपण्डितः स्वसमयाविर्भूतसर्वाश्रम-
श्चाण्डूपण्डितसंज्ञितं प्रसुषुवे श्रीगौरिदेवी च यम् ।
बुद्ध्वा श्रीमुनिदेवसंज्ञविबुधात्काव्यं नवं नैषधं
द्वाविंशे च सवर्णने वितरणं सर्गे च चक्रे क्रमात् ॥' इति ॥

इदमपि च अकथयत् "तत्समये **विद्याधर**विरचिता नैषधीयस्यैकैव टीकासीत्" इति ॥

अहं विद्याधरेण **साहित्यविद्याधरोपनाम्ना** निर्मितायास्तस्याष्टीकायाः खण्डानि **जेसल्मीर**नगरे **अहमदाबाद**नगरे च प्राप्नुवम् ॥

अयं **चाण्डुपण्डित**ष्टीकारम्भे च "श्रीहर्षः शास्त्रार्थे स्वपितुर्हीरस्य विजेतारं पण्डितं पुनः स्वयं शास्त्रविचारे स्वबुद्धिविभवेन जित्वा स्वपितुर्वैरं निरयातयत्" इति—राजशेखरस्य वचनमद्रढयत् ॥

स्वयं च चाण्डुपण्डितः पुनः स्फुटमवोचत्—"श्रीहर्षः स्वपितुर्विजेतुरुदयनस्य कृतीः खण्डनखण्डखाद्यनामकग्रन्थेनाऽखण्डयत्" इति।

अतश्चाण्डुपण्डितस्येदं कथनं राजशेखरस्यैव मतं साधयति" इति ॥

तस्य चास्य महाकाव्यस्य यैर्महात्मभिष्टीका कृता तेषां नामानि तत्कृतान्यग्रन्थनामसहितानि **संस्कृतग्रन्थग्रन्थकर्तृनामसंग्रहपुस्तकानुसारेण** प्रकाश्यन्ते—

१ **आनन्दराजानकः** (काव्यप्रकाशनिदर्शनकर्ता)

२ **ईशानदेवः**

३ **उदयनाचार्यः** (गीतगोविन्दव्याख्याता)

४ **गोपीनाथः** (काव्यप्रकाश–दशकुमार–रघुवंश–व्याख्याकर्ता)

५ **चाण्डूपण्डितः**

६ **चारित्रवर्धनः** (कुमारसंभव–रघुवंश–राघवपाण्डवीय–शिशुपालवध–व्याख्याकर्ता)

७ **जिनराजः**

८ **नरहरिर्नरसिंहो** वा

९ **नारायणः**

१० **भगीरथः** (काव्यादर्श–किरातार्जुनीय–देवीमाहात्म्य–महिम्नस्तोत्र–मेघदूत–रघुवंश–शिशुपालवध–व्याख्याता)

---

१ तथाचोक्तम्—

'टीकां यद्यपि सोपपत्तिरचनां विद्याधरो निर्ममे
श्रीहर्षस्य तथापि न त्यजति सा गम्भीरतां भारती।
दिक्कूलंकषतां गतैर्जलधरैरुद्गृह्यमाणं मुहुः
पारावारमपारमम्बु किमिह स्याज्जानुदघ्नं क्वचित् ॥' इति ॥

२ 'प्रथमं तावत्कविर्जिगीषुकथायां स्वपितृपरिभावुकमुदयनमत्यमर्षणतया कटाक्षयंस्तद्ग्रन्थग्रन्थीनुद्ग्रन्थयितुं खण्डनं प्रारिप्सुश्चतुर्विधपुरुषार्थैरभिमानमनवधीयमानमवधीर्य मानसमेकतानतां निनाय' इति तत्रत्या पङ्क्तिः।

३ इदं च (Catalogus Catalogorum) इति नामकं औफ्रेख्ट (Aufrecht) पण्डितेन १८९१ खिष्टाब्दे प्रकाशितम्। तदेतस्य महाशयस्य महोद्योगं वर्णयितुं महेश्वर एवेश्वरः ॥

४–अयं च वैशेषिकाचार्यमतरहस्य-आत्मतत्त्वविवेक-कणादसूत्रभाष्यकिरणावली-जातिनिग्रहस्थान-व्याख्या-न्यायकुसुमाञ्जलि-न्यायपरिशिष्ट-न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धि-बोधसिद्धि-लक्षणावली-निर्मात्रुदयनाचार्यतो भिन्न एव ॥

११ **भरतमल्लिको भरतसेनो** वा (अमरकोषटीका–उपसर्गवृत्ति–एकवर्णार्थसंग्रह-कारकोल्लास–किरातार्जुनीयटीका–कुमारसंभवटीका–घटकर्परटीका–द्रुतबोधव्याकरण–द्विरूपध्वनिसंग्रह–नलोदयटीका–भट्टिकाव्यटीका–मेघदूतटीका–वैद्यकुलतत्त्व–शिशुपालवधटीका–सुखलेखन–निर्माता)

१२ **भवदत्तः** (शिशुपालवधटीकाकर्ता)

१३ **मथुरानाथ**शुक्लः (अघपञ्चविवेचन–अघपञ्चपष्टि–आचारार्क–आचारोल्लास–आत्मपुराणदीपिका–आशौचनिर्णयटीका–आश्वलायनसूत्रवृत्ति–कालतत्त्वटिप्पण–कालमाधवचन्द्रिका–कुमारीतन्त्रविवरण–कुवलयानन्दवृत्ति–कृत्यसार–क्रियाकौमुदी–गणकभूषणटीका–गणेशस्तोत्र–गुरुसूर्यगोचरविचार–गोरक्षशतकटीका–चन्द्रिकाटीका (व्याक)छन्दःकल्पलता–जटापटलटिप्पण–जातकल्पलता–तिथिनिर्णय–दिलीपचरित–दिव्यतत्त्वलघुटीका–दुर्गार्चनामृतरहस्य–पञ्चमीसुधोदय–पाणिग्रहादिकृत्यनिर्णय–पिङ्गलवृत्ति–प्रबोधचन्द्रोदयवृत्ति–प्रश्नमनोरमाटीका–बृहत्संहिताटिप्पण–यन्त्रराजटीका–यन्त्रराजदीधिति–याज्ञवल्क्याचाराध्यायटीका–युद्धजयोत्सवटिप्पण–योगकल्पलता–शिवपूजाप्रकाश–श्यामकल्पलता–षट्चक्रादिसंग्रह–सहमचन्द्रिका–साहित्यदर्पणटीप्पण–सिद्धान्तचन्द्रिकाटीका (?)–सुभाषितमुक्तावली–सौभाग्योपनिषट्टिप्पण–हठयोगसंग्रह–हनुमन्मन्त्रोद्धार–हारावलीटिप्पण–निर्माता)

१४ **मल्लिनाथः** (अमरकोषटीका–उदारकाव्य–एकावल्यलंकारटीका–किरातार्जुनीयटीका–कुमारसंभवटीका–तार्किकरक्षाटीका–भट्टिकाव्यटीका–मेघदूतटीका–रघुवंशटीका–रघुवीरचरित–शिशुपालवधटीका–निर्माता)

१५ **महादेवविद्यावागीशः** (आनन्दलहरीव्याख्यानिर्माता)

१६ **रामचन्द्रशेषः**

१७ **वंशीवदनशर्मा**

१८ **विद्याधरः**

१९ **विद्यारण्ययोगी**

२० **विश्वेश्वराचार्यः**

२१ **श्रीदत्तः**

२२ **श्रीनाथः**

२३ **सदानन्दः**

एषां त्रयोविंशतिव्याख्यातॄणां मध्यात्

नारायणेन	विरचिता	नैषधीयप्रकाशाख्या
जिनराजेन	,,	सुखावबोधाख्या
मल्लिनाथेन	,,	जीवात्वाख्या
चारित्रवर्धनेन	,,	तिलकाख्या
नरहरिणा	,,	दीपिकाख्या
विद्याधरेण	,,	साहित्यविद्याधर्याख्या व्याख्या

मया समधिगताः । तासु च **नारायण**विरचित**प्रकाशा**ख्यव्याख्याया एव बह्वर्थप्रदर्शकत्वेन मुख्यत्वमङ्गीकृतम् । अन्यासु च यत्र विशेषो लब्धस्तासां टिप्पणं दत्तम् ॥

अस्य ग्रन्थस्य शोधनोपक्रमे ये महाशयाः पुस्तकानि प्रेषितवन्तस्तेषां प्रत्युपकारं कर्तुमक्षमः केवलं परोपकारशीलताप्रकाशनार्थं नामावली प्रकाश्यते—

नैषधीयचरितमूलपुस्तकत्रयम्
नैषधीयप्रकाशपुस्तकम्
साहित्यविद्याधरीपुस्तकम्
सुखावबोधापुस्तकम्
जीवातुप्रथमसर्गस्य लिखितं पुस्तकम्
} जयपुरराजगुरुश्रीनारायणभट्टपर्वणीकराः

तिलकाख्यव्याख्यापुस्तकम् जयपुरराजगुरुदाधीचचन्द्रेश्वरशर्माणः नरहरिकृतदीपिकापुस्तकम् महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादशर्माणः जीवातुव्याख्यापुस्तकम् (मुद्रितम्) जयपुरराजकीयपुस्तकालयाध्यक्षाः नैषधीयप्रकाशस्य पुस्तकान्तरम् ग्वालियरनगरतो भट्टविश्वनाथशर्माणः ।

एवं महता परिश्रमेण सटीकमिदं महाकाव्यं संशोध्य **निर्णयसागरयन्त्रालया**धिपतये **'जावजी दादाजी'** इत्यभिख्यया प्रसिद्धाय श्रेष्ठिनेऽदाम् । तदत्र प्रमादस्य मनुष्यासाधारणधर्मत्वान्मद्दोषादक्षरयोजकदोषाद्वा द्वितीयावृत्तावपि क्वचनाशुद्धिः स्थिता जाता वा तां सहृदयहृदयाः संशोध्य पाठयन्तु च्छात्रान् । अहमपि पुनरावृत्तौ शोधयिष्यामि । यतः—

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः । हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

इति प्रार्थयति

पञ्चनददेशीयविश्वविद्यालयान्तर्गतसंस्कृतश्रेण्यध्यक्षप्रधानाध्यापकपण्डित—

शिवदत्तशर्मा ।

॥ श्रीः ॥

नैषधीयचरितस्यानुक्रमणिका ।

विषयानुक्रमणिका तु जयपुरसंस्कृतपाठशालायामायुर्वेदाध्यापकैर् आर्यालंकारशतक—कच्छवंश—छन्दश्छटामण्डन—जयपुरविलासमुक्तकमुक्तावली—पलाण्डुशतक—होलामहोत्सवाद्यनेककाव्यनिर्मातृश्री**कृष्णराम**कविभिर्विरचितसारशतकान्तर्गतनैषधीयचरितसारतः कृतार्थेति विचार्य नैषधीयचरितसार एव लिख्यते ।

कविषु दधतमुत्कर्षं विस्फुरदनवद्यहृद्यवाग्वर्षम् ।
इह खलु खलप्रधर्षं श्रीहर्षं नौमि हर्षसंघर्षम् ॥ १ ॥

१ सर्गे कथासारः—

भूपः कोऽपि नलोऽनलद्युतिरभूत्तत्रानुरागं दधौ
वैदर्भी दमयन्तिका गुणैरुचिः सोऽप्यास तस्यां स्पृही ।
जातु स्वान्तविनोदनाय विरही लीलाटवीं पर्यट-
न्हैमं हंसमसौ निगृह्य तरसा दूनं दयालुर्जहौ ॥ १ ॥

२ सर्गे—

राजंस्त्वां दमयन्तिकां त्वयि तथा कर्तास्मि रक्तां यथा
शक्रादीनपि हास्यतीति नृपतिं हंसः कृतज्ञोऽभ्यधात् ।
एवं चेत्खग साधयेप्सितमिति प्रोक्तः स राज्ञा मुदा
द्रागुड्डीय ददर्श कुण्डिनगतो भैमीमटन्निष्कुटे ॥ २ ॥

३ सर्गे—

मामुद्दिश्य किमेषि भैमिचटुविन्नालोस्मि विस्ते रुचि-
श्चेन्मय्यस्ति नलं वृणीष्व बत तामुक्त्वा व्यरंसीद्वयः ।
तस्मै ब्रूहि तथा यथा स नृपतिर्मामुद्वहेदित्युपा-
दिष्टो भीमजया खगो द्रुतगतिः सिद्धिं नलायालपत् ॥ ३ ॥

४ सर्गे—

क्षामाङ्गी विरहाधिना विदधती निन्दां सुधांशोर्ज्वर-
ज्वालाभिर्द्रुतमुर्मुरीकृतसुमाकल्पाथ सामूमुहत् ।
भीमस्तत्परिचारिकाकलकलाहूतस्तथा वीक्ष्यतां
ज्ञातो व्याधिरयि स्वयंवरमहं कर्तास्म्यवादीदिति ॥ ४ ॥

---

१ अस्मिंश्च महाकाव्ये जयपुरमहाराजपूर्वजानां प्रभावो वर्णितः ॥ २ इदं नलदमयन्त्योरुभयोरपि विशेषणम् ॥ ३ गृहारामे ॥ ४ नलसंबन्धी ॥ ५ पक्षी ॥ ६ पक्षी ॥ हंस इति यावत् ॥

५ सर्गे—

ज्ञात्वा नारदतः स्वयंवरविधिं भैम्याः स्पृहालुर्हरिः
सार्धं दिक्पतिभिः पफाण पृथिवीं शच्या शुचा वीक्षितः ।
अस्माद्दौत्यमुपेत्य याहि नृप भो भैमीमदृष्टो भटै-
स्तामस्मास्वनुकूलयाश्विति नलं सोऽयुङ्क्त दौत्ये छली ॥ ५ ॥

६ सर्गे—

भूजानिर्भुवनैकदृश्यतनुरप्युच्चैरदृश्यस्तदा
कक्षाः सप्त वगाह्य भीमदुहितुः प्रासादमासादयन् ।
तां तत्र प्रसमीक्ष्य खण्डनपरां गीर्वाणदूतीगिरां
दूरादुच्छ्वसिति स्म चेतसि भृशं दूनोऽपि दौत्येन सः ॥ ६ ॥

७ सर्गे—

अश्रान्तं तरदन्तरोऽद्भुतरसाकूपारपूरान्तरे
प्रत्यारभ्य मुखान्नखावधि नलस्तां प्रादुरास स्तुवन् ।
सा तु व्यक्तमसुं समीक्ष्य चकिता तद्रूपलुब्धा सखी-
ष्वाश्चर्यस्तिमितासु कोऽसि किमिह प्राप्तोऽस्यपृच्छत्स्वयम् ॥ ७ ॥

८ सर्गे—

दूतं विद्धि वराङ्गि मां दिविषदां धन्यासि यत्त्वामहो
सोऽप्याशापतिभिः सह स्वयमिदं ब्रूते वृषा मद्गिरा ।
अस्मास्वन्यतमं वृणीष्व कमपि त्वं नन्दने नन्द भो
मा कुत्रापि नरे स्खलेति बहुधा भैमीं नलोऽलोभयत् ॥ ८ ॥

९ सर्गे—

चित्तं मेऽस्ति नले न लेखपतिषु त्वं कोऽनलश्रीस्तये-
त्युक्तः प्रोज्झ्य सुरान्नलं श्रयसि किं मुग्धास्यवोचत्स ताम् ।
पश्चादश्रुमुदीक्ष्य सहसा सोऽहं नलस्तत्प्रिये
मा रोदीरिति तत्र वादिनि स विदैवाद्दिवोऽवातरत् ॥ ९ ॥

१० सर्गे—

आजग्मुर्महति स्वयंवरमहे नन्दन्नले नायका-
श्चत्वारो हरितां हरिप्रभृतयः कृत्वा नलस्याकृतिम् ।
वाग्देव्यां नृपवृन्दवर्णनविधौ बद्धोद्यमायां पुरो
मध्येराजकमाजुहाव तनयां भीमो महीवासवः ॥ १० ॥

११ सर्गे—

एते सन्ति सुरा इतः पुनरिमे दीव्यन्ति विद्याधराः
किंच स्फाररुचः पृथक्पृथगितो द्वीपाधिपा आसते ।

---

१ इन्द्रः ॥ २ 'स्तुवन्' इत्यत्रान्वयः ॥ ३ 'पृथ्वीपालकपालके' इत्यप्यर्थः ॥ ४ रलयोरभेदात् 'नले' इत्यपि ॥ ५ नलतुल्यः, अग्नितुल्यश्च ॥ ६ तस्मिन्नले ॥ ७ हंसः ॥

सर्वे योग्यतमा वृणीष्व कमपि स्याद्यत्र वा त्वद्रुचि-
वर्चा भूरि विलोभितापि विजहौ सा चित्तचञ्चन्नला ॥ ११ ॥

१२ सर्गे—

पार्श्वे पश्य परे त्वदर्थमपरे द्रागा समुद्रादिमे
प्राप्ताः प्राज्यपराक्रमक्रमयुजः पद्माक्षि पृथ्वीभुजः ।
एषु स्वीकुरु कंचिदेकमिति वाग्देव्योपदिष्टा पुरो
यान्ती वीक्ष्य विसिस्मिये स्मितवतः सा पञ्च मञ्चे नलान् ॥ १२ ॥

१३ सर्गे—

पञ्चस्वञ्चे नलेषु तन्वि कमपि श्रीवीरसेनोदयं
देवं मङ्क्षु परीक्ष्य किं भ्रमयसि व्यर्थं त्वमस्मानिति ।
वाचा श्लेषवचःप्रपञ्चफलितामर्त्येशमर्त्येशया
प्रोक्ता पञ्चनलीं विभाव्य समभूत्संदेहभूर्भीमभूः ॥ १३ ॥

१४ सर्गे—

स्तोत्रप्रीतदिगीशदर्शितनला मन्दाक्षमन्दा सती
मत्वा तानियमुत्ससर्ज करतः कण्ठे नलस्य स्रजम् ।
दिक्पालेषु गतेषु खं सह गिरा दत्त्वा वरानम्बरा-
त्सामोदा निपपात मूर्धनि तयोः कल्पप्रसूनावलिः ॥ १४ ॥

१५ सर्गे—

रक्तालंकृतिमिश्रमत्कृतिमती स्नानप्रमृष्टाकृति-
र्भैमी मातृभिरुत्सवप्रकृतिभिः संस्कृत्य सज्जीकृता ।
भूषोद्भासिबलो नलोऽथ विभवैश्चित्रोऽपि पीतो दृशा
स्त्रीभिस्तत्र जगाम कुण्डिननृपाहूतो विवाहोत्सुकः ॥ १५ ॥

१६ सर्गे—

भीमः श्रीनिषधेश्वरेण दुहितुः संपाद्य पाणिग्रहं
जन्यान्भक्तमभोजयद्बहुसितं सौजन्यसिन्धुर्मुदा ।
इत्थं तां परिणीय भीमभवने रात्रीरुषित्वा कति
प्रीतात्मा विलसंस्तया स निषेधोद्देशान्प्रतस्थे नलः ॥ १६ ॥

१७ सर्गे—

लिप्सुर्भीमसुतां बलेन कलितः कूर्दन्करालः कलि-
र्मार्गास्तत्र वृतस्तया नल इति प्रोक्तोऽपि देवैः पथि ।
भैमीं तर्हि वियोजयामि नलतः पापी प्रतिज्ञाय हा
भ्राम्यन्नाप कथंचिदस्य निलयारामे विभीतं विभीः ॥ १७ ॥

---

१ वाग्देव्या ॥ २ पूर्ववर्णितानिति शेषः ॥ ३ प्रावृहि ॥

१८ सर्गे—

इत्थं तामथ मेदिनीतलशचीमासाद्य सौधे महा-
रत्नस्फूर्जितकाञ्चनक्षितिभृति क्ष्माचक्रशक्रो नलः ।
नक्तं यत्नवशीकृतां क्रमगलल्लज्जां कलाकोविदः
कंदर्पोवधिपारलम्भनतरीमुच्चैर्मुदारीरमत् ॥ १८ ॥

१९ सर्गे—

प्रातर्बोधविधित्सवो रससुधावर्षाः सहर्षा जगु-
र्गाथा बोधकराः कराहतकलै[1]तोद्या गृहोद्यानगाः ।
बुद्ध्वा प्राङ्निषधेश्वरः सुरसरित्स्नातो रथस्थः समा-
गच्छंस्तैरवलोकितो ननु पुनस्तन्निर्गमः सौधतः ॥ १९ ॥

२० सर्गे—

प्राप्ते राज्ञि पुरोगता वितरति स्वर्णाम्बुजन्मान्युरी-
कुर्वाणा नियमं समापयति सा मानं मनागाश्रिता ।
अङ्के कुर्वति लज्जिता सहचरीरुत्सार्य नीविस्पृशि
द्रागुत्थाय चचाल चालसगतिर्लोलन्नितम्बा बहिः ॥ २० ॥

२१ सर्गे—

सौधान्निःसरते स्मितं विकिरते राज्ञां नमो गृह्णते
स्नात्वा त्र्यम्बकमर्चते मुररिपोः स्तोत्राण्यहो ग्रथ्नते ।
भुक्त्वा पर्यटते शनैः शतपदं मञ्चे प्रियामञ्चते
सायं वर्णयते नमांसि कलये तस्मै नलक्ष्माभृते ॥ २१ ॥

२२ सर्गे—

सायं सांध्यविधिं विधाय विगलद्दोषः प्रदोषस्तवं
प्रत्यारभ्य विधूदयावधि वधूत्सङ्गादनङ्गो स्तुवन् ।
तस्या [2]ग्लौविषया गिरोऽमृतकिरः श्रुत्वा स काव्यस्थिर-
प्रज्ञः प्राप परं स्मरन्स्मरनवान[3]न्दो नलो विस्मयम् ॥ २२ ॥

---

१ कलातोद्यानि मधुरवाद्यानि ॥ २ चन्द्रविषयाः ॥ ३ अत्रानन्दपदेन नैषधीयचरितकाव्यम्मा-नन्दाङ्कता सूचिता ।

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीहर्षप्रणीतं

नैषधीयचरितम् ।

नारायणकृतया नैषधीयप्रकाशाख्यव्याख्यया समेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

वैदेही यस्य वामे जयति जयजनिर्दक्षिणे लक्ष्मणोऽपि
श्रीमानग्रे हनूमानतुलबलचयो हस्तविन्यस्ततत्त्वः ।
कोदण्डं काण्डमेकं दधदहितकुलध्वंसकारी समन्ता-
दव्यादव्याजभव्याकृतिसलिलनिधिर्जानकीजानिरस्मान् ॥

दशकंधरकरिसिंहः सीताचेतःसरोजरोलम्बः ।
रघुकुलकैरवचन्द्रः पायादायासतो रामः ॥

भद्राय भूयाद्भवतां श्रीरामो भक्तिभावितः ।
स्मृतेरुज्जृम्भते यस्य पदवी सुरदुर्लभा ॥

नत्वा श्रीनरसिंहपण्डितपितुः पादारविन्दद्वयं
मातुश्चापि महालसेत्यभिधया विख्यातकीर्तेः क्षितौ ।
श्रीरामेश्वरसीतयोः सुमनसोर्गुर्वोरगर्वो[1] यथा-
बुद्धि श्रीनिषधेन्द्रकाव्यविवृतिं निर्माति नारायणः ॥

प्रणम्य शंकरं सोममनन्तं श्रीपतिं समम् ।
कुर्वे नाम्ना नैषधीयप्रकाशं सुहृदां[2] मुदे ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नसमाप्त्यर्थं शिष्टाचारपरिप्राप्तम् 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इति मङ्गलाचरणं कर्तव्यमिति ग्रन्थकृच्छ्रीहर्षनामा कविर्गूढं सबीज[3]रघुनाथाभीष्टदेवतानमस्काररूपं मङ्गलमाचरति । [4]अन्ये तु 'विशिष्टवस्तुनिर्देशलक्षणं मङ्गलम्' इत्याहुः—

निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथास्तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि ।
नलः सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः ॥ १ ॥

निपीयेति ॥ अत्र पुण्यश्लोकनलरूपविशिष्टवस्तुनिर्देशेन निर्विघ्नग्रन्थसमाप्तिरित्यभिप्रायेणाह—स नल आसीत्[5] इति । पृथ्वादीनां स्मरणमपि सकलाभीष्टहेतुः, किं पुनः कीर्तन-

---

१ 'अगुर्वीम्' इति पाठान्तरे विवृतिविशेषणम् । २ 'सुहृदो' इति पाठः । ३ 'सबीजम्' इति पाठः ।
४ क्वचित् '**निपीयेति**' इत्युत्तरत्रास्य पाठः । ५ 'इत्यन्वयः' इति पाठः ।

मिति । किंविशिष्टो नलः । महसां राशिः प्रतापानामाश्रयः । यद्वा—महसां तेजसां राशिः सूर्य इव स्थितः । लुप्तोपमा, लुप्तोत्प्रेक्षा वा । एतेन स एव तेजस्वी सूर्यवत्, नान्य इति व्यङ्ग्यम् । स कः । बुधाः सुमतयो यस्य प्रजापालनरूपाः कथा गोष्ठीर्निपीय सादरं श्रुत्वा सुधामप्यमृतमपि तथा नाद्रियन्ते यथा पूर्वममृते यागादिसाध्ये सादरा आसंस्तथा नलकथाश्रवणानन्तरं नेति ततोऽप्यधिका नलकथेति भावः । 'कथाम्' इति पाठः साधीयान् । शर्करादिमधुरद्रव्यादपि सुधायामादर इत्यपेरर्थः । यदीयाः कथा अमृतादपि सरसा इत्यर्थः । एतेन इन्द्रादीनां त्यागेन नले दमयन्त्यनुरागस्यौचिती युक्ता । यद्वा—बुधा देवाः सुधान्धसोऽपि तां नाद्रियन्ते । यत्कथा अमृतादपि मनोहरा इत्यर्थः । यद्वा—वृष्ट्यादिना क्षितिरक्षिणो बुधा देवा यत्कथामाकर्ण्य सुष्ठु धाम मनोहरां कान्तिं पाति रक्षति सुधामपाश्चन्द्रस्तस्मिन्नलकथावत्पूर्ववद्वा माद्रियन्ते । यद्वा—बुधा ज्ञातारः क्षितिरक्षिणोऽन्ये राजानो यज्ञादिनामृतमपि नाद्रियन्त इति । यद्वा—फणामण्डलधारणादिना क्षितिं रक्षन्ति ते क्षितिरक्षिणः शेषतक्षकादयो नागाः 'सुधा भुजंगभोजनम्' इत्यभिधानात्स्वीयं भोजनममृतमपीन्द्रेण रक्षणार्थमर्पितममृतं च नाद्रियन्ते । यतो बुधास्तारतम्यविज्ञातारः क्षितिरक्षित्वं तक्षकादिषु शेषसाहचर्यादुपचर्यते । एतेन व्याख्यानत्रयेण नलकीर्तेर्लोकत्रयव्यापित्वं द्योत्यते । यद्वा—'क्षितिः, अक्षिणः' इति पदद्वयम् । अक्षो विभीतको निवासोऽस्यास्तीत्यक्षी कलिः । यस्य कथा निपीय स्थितस्य पुरुषस्याक्षिणः कलेः क्षितिर्नाशो भवति । 'क्षि क्षये' इति धातुः । तथा चोक्तम्—'कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ॥' इति । तथा यस्य कथा निपीय बुधाः सुधामपि नाद्रियन्त इति । तथाशब्दः समुच्चयार्थो व्याख्येयः । यद्वा—अक्षाः पाशास्ते क्रीडार्थं यस्य विद्यन्ते सोऽक्षी तस्य द्यूतव्यसनिनोऽपि नलस्य क्षितिः पृथ्वी । राज्यमित्यर्थः । एवंविधस्यापि भूपतित्वमित्याश्चर्यम् । तथाशब्दोऽत्रापि समुच्चयार्थः । यत एवंविधोऽत एव कीर्तेर्मण्डलं यशोमण्डलम्, सितं च तच्छत्रं च सितच्छत्रं श्वेतातपत्रमिवाचरितं कृतं वा लोकत्रयव्याप्तिसमर्थं कीर्तिमण्डलं यस्य येन वा । पुनः किंविशिष्टः—महोज्वलो महैरुत्सवैरुज्ज्वलो दीप्यमानः । एतेनोत्साहयुक्तत्वं तस्य महान्परमकाष्ठापन्न उज्ज्वलः शृङ्गारो यस्येति वा । यद्वा—महानुज्ज्वलः शृङ्गारो यत्र दमयन्त्याः । एतेन पञ्चनलीमध्ये तस्यैव वृतत्वात् । यद्वा—महसा तेजसा प्रतापेन ज्वलतीति महोज्ज्वलः । सूर्यपक्षेऽपि 'आदित्याज्जायते वृष्टिः' इति वृष्टिप्रदत्वेन क्षितिरक्षिणः सूर्यस्य कथा निपीय बुधाः सुधामपि चन्द्रे विषये तथा नाद्रियन्ते । तस्य तत्रासामर्थ्यात् । किंभूतः सूर्यः । श्वेतातपत्रीकृतं कीर्तियुक्तं स्तुतियुक्तं विस्तारयुक्तं वा मण्डलं यस्य । स्तोता श्वेतच्छत्राकारं मण्डलं स्तौति । महसा तेजसा ज्वलतीति महोज्ज्वलः । 'कीर्तिः प्रतापयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च' इति विश्वः । 'महस्तूत्सवतेजसोः', 'शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः' इत्यमरः । 'ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधाः' इति क्षीरस्वामी ।

---

१ 'महसा तेजसा ज्वलति इति व्याख्यानं तु जकारस्य द्वित्वानुपपत्त्योपेक्ष्यम्' इति जिनराजसूरिविरचितसुखावबोधाख्या व्याख्या 'अनचि च' इति सूत्रासरणमूलिका ।

कलिपक्षे 'निपीय स्थितस्य' इत्यध्याहारेणैककर्तृकत्वाल्ल्यप्साधुः । निपीयेति 'पीङ् पाने' । क्षितिरक्षिण इत्यत्र ताच्छील्ये णिनिः । कथेति 'चिन्तिपूजि-' इति कर्मण्यङ् । आद्रियन्त इति 'दृङ् आदरे' इति तौदादिकान्ङित्त्वात्तङि प्रथमपुरुषे झे परतः शे विकरणे धातोः 'रिङ्शयक्-' इति रिङादेशेयङादेशयोः 'अतो गुणे' इति पररूपे च रूपं सिद्धम् । बुध्यन्त इति बुधाः 'इगुपध-' इति कः । सितच्छत्रितेत्यत्राचारक्विबन्तात्, 'तत्करोति-' इति ण्यन्ताद्वा निष्ठा । 'निष्ठायां सेटि' इति णेर्लोपः । ज्वल इत्यत्र 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति णस्य पाक्षिकत्वात्पचाद्यच् । अस्य महाकाव्यत्वम् 'सर्गबन्धो महाकाव्यम्' इति लक्षणात् । नायकश्चात्र धीरललितः 'निश्चितो धीरललितः कलासक्तः सुखी मृदुः' इति । रसश्चात्र शृङ्गारः । स द्विविधः । संभोगशृङ्गारो विप्रलम्भशृङ्गारश्च । तस्यापरे रसा अङ्गभूताः । एवं सर्वत्र । अस्मिन्सर्गे 'इत्थममुम्' इति यावद्वंशस्थं वृत्तम् ॥

रसैः कथा यस्य सुधावधीरणी नलः स भूजानिरभूद्गुणाद्भुतः ।
सुवर्णदण्डैकसितातपत्रितज्वलत्प्रतापावलिकीर्तिमण्डलः ॥ २ ॥

रसैरिति ॥ 'सर्वं वाक्यं सावधारणं भवति' इति न्यायात्स नल एव भूजानिर्महीपतिरभूत् । नान्य इत्यर्थः । भूर्जाया यस्येति 'जायाया निङ्' । स कः । यस्य कथा नवभिः शृङ्गारादिभी रसैः षड्रसां सुधामवधीरयति तिरस्करोतीत्येवंशीला सुधावधीरणी । सुधायाः षड्रसत्वं व्याख्यातृप्रसिद्ध्या व्याख्यातम् । मधुररसयुक्तैव वा । यस्य कथा रसैः कृत्वा सुधाया अवधिम् । उत्कृष्टां सुधामिति यावत् । तामीरयति क्षिपतीत्येवंशीला । 'सुधावधीरिणी' इत्यपि पाठः । तत्रापि स एवार्थः । यद्वा—यस्य कथा रसैर्हेतुभिः सुधाया अवधिः । एतत्परममृतं नास्तीत्यर्थः । 'ढ्रलोपे-' इति दीर्घः । एतेनेन्द्रादिपरित्यागेन नले भैम्यनुरागस्यौचित्यम् । यद्वा—शोभनं धावतीति सुधावा पुण्यसंचारिणी धीर्यस्येति मन्त्रशक्तिमत्त्वं तस्य द्योत्यते । रणी नित्यं रणोऽस्यास्तीति । अनेनोत्साहशक्तिमत्त्वम् । भूजानिरित्यनेन प्रभुशक्तियुक्तत्वम् । गुणैः शौर्यादिभिः संधिविग्रहादिभिर्वाद्भुत आश्चर्यरूपः । अतएव कवेरेतस्य वर्णनं युक्तम् । यद्वा—'रसा, एः' इति पदद्वयम् । यस्य कथा एः कामस्य रसा भूः स्थानम् । सर्वाभिलाषजनिकेत्यर्थः । कीदृशो नलः । सुवर्णेत्यादि । सुवर्णस्य दण्डः सुवर्णदण्डः । एकं च तत्सितं च तदातपत्रं चैकसितातपत्रम् । सुवर्णदण्डश्च एकसितातपत्रं च सुवर्णदण्डैकसितातपत्रे । सुवर्णदण्डैकसितातपत्रे कृते तद्वदाचरिते वा सुवर्णदण्डैकसितातपत्रिते । प्रतापस्यावलिः प्रतापावलिः । ज्वलन्ती चासौ प्रतापावलिश्च ज्वलत्प्रतापावलिः । कीर्तेर्मण्डलं कीर्तिमण्डलम् । ज्वलत्प्रतापावलिश्च कीर्तिमण्डलं चज्वलत्प्रतापावलिकीर्तिमण्डले । सुवर्णदण्डैकसितातपत्रिते ज्वलत्प्रतापावलिकीर्तिमण्डले येन यस्य वा । यथाक्रमं योजना । पूर्वश्लोके सुधासितच्छत्रे अविशेषेणोक्ते । अत्र तु विशेषेणेत्य-

---

१ अत्र 'श्रीहर्षैर्यमकमुरजसर्वतोभद्रप्रमुखान्बन्धानर्थपुष्टिकराननादृत्यार्थपुष्टिकरोऽनुप्रासाभिधशब्दालंकारः प्रायः प्रयुयुजे' इति चारित्रवर्धनविरचिततिलकव्याख्या । अत्र श्लोकेऽनुप्रासः शब्दालंकारः । सुधकथयोरौपम्ये प्रतीते सति सुधानादरत्वेन कथाधिक्यप्रतिपादनाद्व्यतिरेकोऽर्थालंकारोऽपि । अन्यच्च नलसूर्यवर्णनयोः प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः श्लिष्टपदोपनिबन्धे श्लेषालंकारोऽपि । सूर्येण सहाभेदप्रतिपादनाद्रूपकम् । तस्मात्तिलतण्डुलन्यायेनात्र संकरः' इति विद्याधरविरचितसाहित्यविद्याधरी ।

पौनरुक्त्यम् । एवमन्येष्वपि पद्येषु विशिष्टार्थप्रतिपादनादपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् । अथवा शोभमानो न्याय्यो वा द्विजातिवर्णानां दण्डः शासनं यथासंभवं करदानं वा यत्र । तथैकं सितातपत्रं यस्मिंस्तादृशं कृतम् । तथा ज्वलन्त्यौ प्रतापावलिकीर्ती यस्मिन् । यद्वा—प्रतापावलियुक्ता कीर्तिर्यस्मिन् । एवंभूतं मण्डलं राष्ट्रं यस्य सः । एतेन पूर्वश्लोकेन सहापौनरुक्त्यम् । प्रतापस्य दण्डत्वनिरूपणात्संकोचः प्रतीयते, सानौचिती प्रतापस्य व्यापकत्वं विना कीर्तेर्व्यापकत्वमनुपपद्यमानं तद्गमयतीति वर्णसाम्यमात्रेण च दण्डत्वनिरूपणात्परिहरणीया । ज्वलदित्युभयविशेषणम् । अन्यथा कीर्तिमण्डलशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । यद्वा कीर्तिं प्रति प्रतापस्य हेतुत्वादभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः ॥

कविरिदानीं स्वमौद्धत्यं परिहरंस्तस्यैव गुणानुवर्णने कारणमाह—

पवित्रमत्रातनुते जगद्युगे स्मृता रसक्षालनयेव यत्कथा[2] ।
कथं न सा मद्गिरमाविलामपि स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति ॥ ३ ॥

पवित्रमिति ॥ सा इति संबन्धाद्या इति योज्यम् । या यत्कथा यत्संबन्धिनी कथात्र-युगेऽस्मिन्कलियुगे स्मृता स्मर्यमाणा सती जगद्भुवनमा सामस्त्येन पवित्रं तनुते करोति । सा यत्कथा आविलां सदोषां मद्गिरमपि रसैः शृङ्गारादिभिः क्षालनयेवोज्ज्वलीकरणेनेव कथं न पवित्रयिष्यति । अपि तु पवित्रीकरिष्यत्येव । जगदपेक्षया मद्वचसोऽन्तरङ्गत्वात् । तदेवाह—स्वसेविनीमेव । स्वकथैकतत्परामेवेत्यर्थः । 'वैन्यं पृथुम्–' इत्यादिना स्मरणमाहात्म्यात् । 'कर्कोटकस्य–' इत्यादिना कीर्तनस्यापि माहात्म्यात् । या स्मृता पवित्रयति सा स्मरणपूर्वकं कीर्तिता मद्गिरं कथं न पवित्रयिष्यति । यद्येन सेव्यते तत्सदोषमपि तेन पवित्रीक्रियते । अन्यदपि मलिनं वस्त्रादि रसेनोदकेन या क्षालना तया निर्मलीक्रियते । अपिर्यथापाठमेव वा योज्यः । यद्वा—पवित्रीकरणे कारणद्वयम् । आविलत्वम्, अन्यच्च अन्यसेवाराहित्येन स्वसेवित्वम् । अपिरन्यच्चेत्यर्थे । 'तत्कथा' इत्यपि पाठः साधुः । पवित्रमिति 'पुवः संज्ञायाम्' इति कर्तरीत्रः । इह तु 'पवित्रमिव पवित्रम्' इत्युपचारात् । क्षालनयेति क्षालेश्चुरादेः 'ण्यासश्रन्थो–' इति युच् । योरनः । क्षालनयेवेति 'इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च' इति द्वौ[3] ॥

द्वितीयश्लोके तस्य गुणाद्भुतत्वमुक्तं, तदेवाह—

अधीतिबोधाचरणप्रचारणैर्दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः ।
चतुर्दशत्वं कृतवान्कुतः स्वयं न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्वयम् ॥ ४ ॥

अधीतीति ॥ अयं नलः स्वयमात्मना चतुर्दशसु विद्यासु । अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः । अधीतिरध्ययनम्, बोधोऽर्थज्ञानम्, आचरणं कर्मानुष्ठानम्, प्रचारणमध्यापनम्, एतैश्चतुर्भिरुपाधिभिः प्रकारैश्चतस्रो दशा अवस्थाः प्रणयन्कुर्वंश्चतुर्दशत्वं कुतः केन हेतुना कृतवान्

---

१ 'अत्र व्यतिरेकोऽलंकारः । अन्यच्च यथासंख्यालंकारः । अत्र सुवर्णदण्डसितच्छत्रे उक्ते पश्चात्तेनैव क्रमेण प्रतापावलिकीर्तिमण्डले निर्दिष्टे इत्यनयोः संकरः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'तत्कथा' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'नहि तत्कथां विहायान्यन्मद्गीः प्रतिपादयति' इति राजविषयो रत्याख्यो भावोऽभिहितः । अत्रोत्प्रेक्षालंकारः । 'रसेति श्लिष्टम्' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

[इत्यहं] न जाने । अत्र हेतुर्नास्तीत्यर्थः । चतुर्दशसु विद्यासु स्वतश्चतुर्दशत्वे सिद्धेऽपि तत्करणं पिष्टपेषणतुल्यत्वादयोग्यम् । चतुर्दशसु चतुर्दशत्वं धर्मः सिद्ध एव । किंचाधीत्यादिचतुर्भिः प्रकारैरेकैकस्या विद्यायाश्चतुरवस्थत्वेन षट्पञ्चाशता भाव्यमिति चतुर्दशत्वाक्षेपोऽपि । तस्माच्चतुर्दशत्वमेव स्वयं ज्ञाता सन्कुतः कृतवानित्यहं न वेद्मीति कवेरुक्तिरित्याशङ्क्य पुनः स्वयं वदति —चतुर्भिरधिका दशेत्ययमर्थो न चतुर्दशत्वस्य, किंतु चतस्रो दशा अवस्था अधीत्यादयो यासां ताश्चतुर्दशास्तासां भावस्तत्त्वम् । तदहं न जाने इति न । अपितु जाने एवेति काकुः । एतेन षट्पञ्चाशत्त्वं निरस्तम् । चतुर्भिरधिका दशेत्यपि निरस्तम् । यद्यपि क्षत्रियस्याध्यापने नाधिकारः, तथापि धनादि दत्त्वा ब्राह्मणद्वाराध्यापनं युक्तमिति न दोषः । एतेन चतुर्दशापि विद्यास्तस्य स्फुरन्तीत्युक्तम् । 'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥' इति याज्ञवल्क्यः । 'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्यास्त्वेताश्चतुर्दश ॥' इति मनुः । 'उपाधिर्धर्मचिन्तायां कैतवेऽपि विशेषणे' इति विश्वः । बोधशब्दस्योत्तरेण समासं कृत्वाधीतिशब्देन समासः । अन्यथा बोधस्य पूर्वनिपातः स्यात् । यद्वा—अधीतेरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । 'लट्' इत्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणात्प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि शता । तद्योगे च 'न लोका–' इति षष्ठीनिषेधाद्दशा इति द्वितीया । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । चतुर्दशत्वमित्यत्र 'त्वतलोर्गुणवचनस्य' इति पुंवत् । गुणग्रहणेन जातिसंज्ञयोर्निवृत्तिः क्रियते, न शुक्लादिगुणविशेषप्रतिपत्तिः । तथा च—'व्रजति द्विसफलत्वं वल्लभालोकनेन' इत्यादयः प्रयोगा युज्यन्ते ॥

उपवेदानामनन्तर्भावमाश्रित्य विद्यान्तरसंबन्धं वर्णयितुमाह—

अमुष्य विद्या रसनाग्रनर्तकी त्रयीव नीताङ्गगुणेन विस्तरम् ।
अगाहताष्टादशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम् ॥ ५ ॥

अमुष्येति ॥ अमुष्य नलस्य विद्या मुख्यत्वाद्वेदलक्षणैव नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियां जिगीषयेव । लुप्तोत्प्रेक्षा । अष्टादशतामष्टादशप्रकारत्वमगाहत प्राप । यद्यपि विद्याया अष्टादशत्वं स्वत एवास्ति, तथापि साष्टादशविधाप्यनेनाभ्यस्तेत्यभिसंधिः । नवानां द्वयमष्टादश । नवद्वयं च ते द्वीपाश्च तेषां पृथग्भिन्ना या जयश्रियो जयसूचिकाः श्रियः । यद्वा—जयन्तीति जयाः सर्वोत्कर्षेण वर्तमाना याः श्रियस्तासां[3] जेतुमिच्छया । एकया विद्ययैका द्वीपश्रीर्जेतव्या, इत्यष्टादशभिर्विद्याभिरष्टादश द्वीपश्रियः सुखेन जेतुं शक्या इत्यर्थः । यद्वा—अमुष्य या विद् बुद्धिः साष्टादशतामगाहतेति पूर्ववदन्वयः । अष्टादशद्वीपभिन्नजयश्रियां जिगीषयाष्टादश बुद्धिविशेषा जाता इत्यर्थः । अनया बुद्ध्यायं द्वीपो जेतव्य इति । अत एवामुष्यैव रसनाग्रे जिह्वाग्रे नर्तकीव नर्तकी स्फुरद्रूपा, नान्यस्येत्यर्थः । अष्टादश विद्या अस्यैव स्फुरन्ति स्मेत्यर्थः । नर्तकय-

---

१ 'धनुर्वेदादीनामध्यापनेऽस्त्येवाध्यापनयोग्यता । यथोक्तं कालिदासेन—'त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवित्' इत्यादि'—इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इत्यपि सैव । ३ जेतुमित्यस्याव्ययत्वेन 'न लोकाव्यय–'इति षष्ठीनिषेधप्राप्तावपि प्रधानभूत 'इच्छा' इति कृदन्तयोगे 'तण्डुलानां भोक्तुं पाकः' इतिवत्कर्मणि षष्ठी ।

प्येका शिरोहस्तादिभिः षड्भिरङ्गैः ग्रीवाबाह्वादिभिः षड्भिः प्रत्यङ्गैः भ्रूनेत्रादिभिः षड्भिरुपाङ्गैः, विस्तरं नीताष्टादशधा भवति। तथा विद्या अपि चतुर्दश पूर्वोक्ताः 'आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चार्थशास्त्रकम्' इति चतस्रः। एवमष्टादश। द्वीपानामष्टादशत्वमवान्तरलङ्कासिंहलकादिभेदेन भागवतोक्तरीत्या 'अष्टादशद्वीपनिखातयूपः' इति कालिदासोक्त्या च ज्ञातव्यम्। यद्वा—नवद्वयद्वीपानां भिन्ना या जयजनिता नलस्य श्रियस्तासां जेतुमिच्छया वेति लुप्तोत्प्रेक्षा। नलेनाष्टादश द्वीपा जितास्तेन तस्य तावत्यः श्रियो जातास्तासां जेतुमिच्छया विद्याप्यष्टादशतां प्राप्ता। श्रीसरस्वत्योः सहजविरोधात्सपत्न्योरिव। केव। अङ्गगुणेन षट्संख्यागुणेन विस्तरं नीता विस्तारं प्राप्ता त्रयी त्रित्वसंख्याष्टादशत्वं प्राप्नोति। ज्योतिःशास्त्रे त्रित्वं षट्संख्यया गुणितमष्टादशतां लभते। तत्राङ्गशब्देन षट्संख्या गृह्यते। तया गुणनमावृत्तिः। यद्वा—त्रय्युद्धारोऽथर्ववेदः। स एकः, षडङ्गानि व्याकरणादीनि, गुणा अप्रधानानि पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रायुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्ववेदार्थशास्त्रलक्षणान्यष्टौ। तैर्विस्तरं नीता वेदत्रयी यथा। अङ्गानि च गुणाश्चैतेषां समाहारोऽङ्गगुणं तेन। अथ च—स्वादुरसोत्पादनप्रकारकथनद्वारा श्रुता सती लोकस्य रसनाग्रं जिह्वाग्रं नर्तयतीति रसनाग्रनर्तकी। नलः सूपकारविद्याङ्गानामवयवभूतानां मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायाख्यानां षण्णां रसानां न्यूनाधिकसमत्वरूपेण गुणेनाष्टादशतां प्राप। यथा मधुरद्रव्ये मधुरद्रव्यान्तरस्य न्यूनः प्रक्षेपः, तिक्तेऽधिकः, अम्ले समः, इत्यनेन प्रकारेण सर्वरसानां त्रैविध्येऽष्टादशत्वम्। यद्वा—अङ्गानां दुग्धदध्यादीनाम्। तथा च सूपशास्त्रम् 'दुग्धं दधि नवनीतं घोलवने तक्रमस्तुयुगम्। मध्वाटविकहविष्यं विदलान्नं चेति विज्ञेयम्॥ कन्दो मूलं शाखा पुष्पं पत्रं फलं चेति। अष्टादशकं मांसं भक्ष्याण्युक्तानि गिरिसुतया॥' इति। दध्युदकं मस्त्वित्युच्यते, कणिशभवं व्रीह्यादि, शिम्ब्यादिभवं मुद्गादि, घण्टकभवं चणकादि। इदं त्रिविधं धान्यम्। भूचरखेचरजलचरभेदात्त्रिविधं मांसम्। षड्रसाः। कन्दमूलफलनालपत्रपुष्पमयं षड्विधं शाकम्। इत्येवं धान्याद्यङ्गगुणेन विस्तरं नीता इति केचित्। द्यूतावेशेन बहुभाषिणो नलस्य जिह्वाग्रनर्तकी विद्याक्षविद्याऽङ्गानां द्विकादीनां गुणेन तद्वशेन विस्तरं नीताष्टादशतां प्राप। चतुरङ्गद्यूते हि द्विकत्रिकचतुष्कपञ्चकैर्मिलितैश्चतुर्दश भवन्ति। तथा चोड्डीयकचतुष्टयमेलनादष्टादश भेदा इति केचित्। सूपशास्त्रविदष्टादशद्वीपजिचायमित्यर्थः। नर्तकीत्यत्र 'शिल्पिनि ष्वुन्'। षित्त्वान्ङीष्। जिगीषयेत्यत्र 'अप्रत्ययात्' इत्यप्रत्ययः। विस्तरमित्यत्र '—अशब्दे' इति [घञः,] निषेधात् 'ऋदोरप्'। त्रयीत्यत्र त्रित्वसंख्या इति पक्षे विस्तर इव विस्तरः। तमित्युपचारः॥

---

१ 'व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्योत्प्रेक्षा' इति **मल्लिनाथ**विरचित**जीवातु**व्याख्या। २ 'अङ्गविद्यागुणनेन त्रय्या अष्टादशत्वम्' इत्युपाध्याय**विश्वेश्वर**भट्टारकव्याख्याने तु 'अङ्गानि वेदाश्चत्वारः' इत्याथर्वणस्य पृथग्वेदत्वे त्रयीत्वहानिः, त्रय्य(न)न्तर्भावे तु नाष्टादशत्वसिद्धिरिति चिन्त्यम्'—इति **जीवातुः**। कविरहस्यं तु षड्गुणनेनाष्टादशत्वसाधनमेव। तच्च त्रय्या एव गुणनेन भवति, चतुष्टय्या गुणने चतुर्विंशतित्वापत्तिरिति विश्वेश्वरव्याख्याने न दोषः। ३ 'अत्रोपमालंकारः। जिगीषयेत्यत्राध्यवसायस्य सिद्धत्वादतिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

प्रकारान्तरेण तस्य शास्त्रमार्गगामित्वं वदति—

दिगीशवृन्दांशविभूतिरीशिता दिशां स, कामप्रसरावरोधिनीम्।
बभार शास्त्राणि दृशं द्वयाधिकां निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम्॥ ६॥

दिगीशेति॥ स नलः शास्त्राण्येव द्वयाधिकां दृशं बभार। शास्त्रलक्षणां द्वयाधिकां चक्षुरविषयभूतस्याप्यर्थस्य ग्रहणादप्यत्राव्यवहितत्वात्तृतीयां दृशं बभार। तृतीयनेत्रे सति हि त्रिनेत्रत्वं भवतीति शास्त्राख्यं तृतीयं नेत्रं बभारेत्यर्थः। किंभूतां दृशम्। कामस्य स्वेच्छाचारस्य यः प्रसरः प्राबल्यं तस्यावरोधिनीं निवारिकाम्। शास्त्रद्रष्टुः पापकर्मण्यप्रवृत्तेः। अत एव निजस्यात्मनस्त्रिनेत्रावतरत्वस्य त्रिनेत्रस्यैवावतर इत्यर्थस्य बोधिकां ज्ञापिकाम्। त्रिनेत्रोऽपि यथा कामप्रसरं रुणद्धि स्म, तथायमपि शास्त्राभ्यासाल्लोकानां स्वस्य च स्वेच्छाचारित्वं रुणद्धीत्यर्थः। अवतरो नामोत्पत्तिः। यद्वा—निजः स्वसंबन्धी नित्यः सहजो वा त्रिनेत्रावतरो यस्येति बहुव्रीहिः। तस्य भावस्तत्त्वं तस्य ज्ञापिकाम्। किंभूतो नलः। दिगीशवृन्दांशविभूतिः। दिगीशा इन्द्रादयोऽष्टौ तेषां वृन्दानि तेष्वंशेन लेशेन विभूतिर्यस्य। नलस्य विभूतिलेशो दिगीशवृन्देषु वर्तत इत्यर्थः। एतत्कुतः। यतोऽयं दिशामीशिता सर्वासां दिशां शासिता। ते[1] त्वेकैकस्या दिशः। तस्माच्छास्त्रविरुद्धं किमपि न करोतीत्यर्थः। त्रिनेत्रोऽपि दिगीशवृन्दमंशविभूतिर्यस्य। 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वम्–' इति वचनाद्विष्णोरीश्वरस्य चाभिन्नत्वात्सर्वासां दिशां शासिता त्रैलोक्यस्वामित्वात्। यद्वा—दिगीशवृन्देंऽशेन विभूतिरेकदिग्विभागैश्वर्यं यस्य। यद्वा—दिगीशवृन्दमध्येंऽशो यज्ञादिभागो यस्य। विशिष्टा भूतिरणिमाद्यैश्वर्यं च यस्य। ततः कर्मधारयः। यद्वा—दिगीशा इन्द्रादयोऽष्टौ तेषां वृन्दं तस्यांशैर्मात्राभिर्विशिष्टा भूतिर्जन्म यस्य। 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः' इति मनुः। यद्वा—दिगीशवृन्दांशश्चासौ विशिष्टैश्वर्यश्च। अत एव दिशामीशिता इति। एषु कतिपयेष्वर्थेषु नलस्य लोकपालांशत्वप्रतीतेस्त्रिनेत्रावतरत्वस्य गौणत्वप्रतीतेरसामञ्जस्यम्। मुख्यं तु त्रिनेत्रावतरत्वमत्र संपाद्यम्। 'स भूभृदष्टावपि लोकपालाः' इति लोकपालांशत्वं वक्ष्यति। त्रिनेत्रशब्देनात्रेशानव्यतिरिक्तः सर्वेश्वर उच्यत इति तात्पर्यम्। शास्त्राणि दृशमिति पदद्वये लिङ्गवचनभेदेऽपि 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवद्विभक्तिरेकैव। यदुक्तम्—'लिङ्गसंख्याविभेदेऽपि ह्युपमानोपमेयता। विभक्तिः पुनरेकैव चोपमानोपमेययोः॥' इति। नलपक्षे—'दिगीश–' इत्यादौ व्यधिकरणोऽपि बहुव्रीहिः 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति ज्ञापकबलादङ्गीकर्तव्यः। ईशिता इति तृच्। प्रसर इति 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति वचनाद्घः। 'प्रसरं न लभन्ते' इति प्रयोगदर्शनात्। अवरोधिनी इति सुब्ग्रहणादुपसर्गनिवृत्तेस्ताच्छील्यणिनेरयोगादावश्यके णिनिः। भाष्यकारमते तु सुम्मात्रत्वात्ताच्छील्येऽपि भवति। एवमेवंजातीयेऽन्यत्रापि ज्ञेयम्। त्रिनेत्र इति क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः। अवतरणमवतर इति भावे 'ॠदोरप्' इत्यप्। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति सूत्रादुपरि 'भावे' इत्यधिकारस्य स्थितत्वात्। 'अवे तॄस्त्रोः' इति घञि अवतार

---

१ 'न' इति पाठान्तरम्। तिलककर्त्रा तु 'ईशिता' इत्यत्र तृनमभिप्रेत्य 'दिशाम्' द्वितीयैकवचनमेवोररीकृतम्।

इति स्यात्। तस्य संज्ञायां करणाधिकरणयोश्च विधानात्प्रकृते तदभावादवेव। यद्वा—अवतरतीत्यवतरः। त्रिनेत्रश्चासाववतरश्चेति पचाद्यचि ज्ञेयम्। अवतरत्वस्य बोधिकेति शेषषष्ठ्याः समासः, न तु कर्मषष्ठ्याः। 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति निषेधात्। नचैवं सति निषेधवैयर्थ्यम्। कारकषष्ठ्याः समासे हि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरप्रसङ्गः। शेषषष्ठ्यास्तु समासे समासान्तोदात्तत्वमिति स्वरविशेषस्य सत्त्वात्। एतेन 'जनिकर्तुः प्रकृतिः', 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति निर्देशो व्याख्यातः। अनित्यः षष्ठीसमासनिषेध इत्यन्ये। यद्वा—बोधयतीति बोधा इति पचाद्यचि पूर्वेण षष्ठीसमासे समासात्स्वार्थिके कनि 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इत्–' इतीत्वम्। अवतरत्वं बोधयतीति 'कर्मण्यण्' इत्यणि ङीपि कनि 'केणः' इति ह्रस्वत्वमिति वा समर्थनीयम्[१]॥

पदैश्चतुर्भिः सुकृते स्थिरीकृते कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे।
भुवं यदेकाङ्घ्रिकनिष्ठया स्पृशन्दधावधर्मोऽपि कृशस्तपस्विताम्॥ ७॥

पदैरिति॥ अमुना नलेन चतुर्भिः पदैश्चरणैः सत्यास्तेयशमदमरूपैस्तपोदानयज्ञज्ञानरूपैर्वा सुकृते धर्मे स्थिरीकृते निश्चलीकृते सति कृते सत्ययुगे के जनास्तपो धर्मं न प्रपेदिरे न प्रापुः। अपि तु सर्वे धर्मपरा बभूवुः। कृते युगे धर्मस्य चतुष्पात्त्वे सिद्धेऽप्यधर्मस्याप्येकस्य पादस्य सत्त्वाशङ्कायामनेनाधर्मस्यातितरां कृशीकरणद्वारा स्थिरकरणाच्चित्रप्रत्ययोपपत्तिः। कुतोऽवगतमेतदित्याह—यद्यस्माद्धर्मविरुद्धोऽधर्मोऽपि तपस्वितां धर्मवत्तां दधौ दधार। अन्ये तपश्चक्रुरिति किमाश्चर्यम्। किं कुर्वन्। एकाङ्घ्रिकनिष्ठया भुवं स्पृशन्। एकोऽङ्घ्रिर्यस्यां सा एकाङ्घ्रिका, सा चासौ निष्ठा स्थितिश्च तया, एकचरणकनिष्ठिकया वा भुवं स्पृशन्। अत एव कृशो दुर्बलः क्षीणः। धर्माधर्मौ चतुष्पादौ। धर्मस्य ज्ञानादयश्चत्वारः पादाः, अधर्मस्य तद्विपरीताः। तत्र कृतयुगे धर्मश्चतुष्पात्, अधर्म एकपात्। अतश्चाधर्मन्यूनत्वमेवाधर्मस्य कृशत्वम्। अथ च दीनत्वम्। अन्योऽपि महांस्तपस्वी पूर्वावस्थो भवति। 'नलस्तु कृतयुगे नाभूत्' इति कश्चित्। तच्च सर्वपुराणेषु कृतयुग एव नलसंभवस्योक्तत्वात् 'अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि। प्रतिकुर्युर्न किं नूनं नलरामयुधिष्ठिराः॥' इति युगक्रमनिर्देशाद्विरुद्धमिति ज्ञातव्यम्। तन्मते शोभनाकृतिः सुकृतिस्तस्याः सुकृतेर्धर्मस्य चतुर्भिश्चरणैर्नलेन त्रेतायामपि कृते कृतयुगे स्थिरीकृते सति धर्मस्य बाहुल्यात्त्रेतायुगमपि कृतयुगमेवेति सविसर्गं[२] पाठमङ्गीकृत्य व्याख्येयम्। यद्वा—अनेन त्रेतायां चतुर्भिः पादैर्धर्मे स्थिरीकृते सति तेन च कृते कृतयुगे जाते सति के न तपः प्रपेदिरे। यत्र चतुष्पाद्धर्मस्तदेव कृतयुगम्। 'तपस्वी चानुकम्पार्हे' इति विश्वः। तपस्वीति 'तपःसहस्राभ्याम्–' इति विनिः[३]॥

---

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'तृतीयां दृशम्' इति रूपकम् 'नलस्य विभूतिभेदेऽप्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिः। अत्रोक्तयो रूपकातिशयोक्त्योः संकरः' **इति जीवातुः**। २ एतच्च 'खर्परे शरि वा विसर्गलोपः' इति वार्तिकविस्मृतिमूलकम्। सविसर्गपाठे सप्तम्यन्तश्लेषोऽनुपपन्नः स्यात्। ३ 'अत्रानुप्रासः शब्दालंकारः। अनुमानमर्थालंकारः। '**अनुमानं** तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः। अधर्मोऽपि तपस्वितां दधाविति विरोधाभासः' इति **साहित्यविद्याधरी**। अत्रार्थापत्तिरलंकारः 'एकत्र वस्तुनो भावाद्यत्र वस्त्वन्यथा भवेत्। कैमुत्यन्यायतः सा स्यादर्थापत्तिरलंक्रिया॥' इति स्मरणादिति **जीवातुः**।

यदस्य यात्रासु बलोद्धतं रजः स्फुरत्प्रतापानलधूममञ्जिम ।
तदेव गत्वा पतितं सुधाम्बुधौ दधाति पङ्कीभवदङ्कतां विधौ ॥ ८ ॥

यदस्येति ॥ अस्य नलस्य यात्रासु दिग्विजयेषु यद्बलेन सैन्येनोद्धतं रजस्तदेव तद्रज एव विधौ चन्द्रेऽङ्कतां कलङ्कत्वमधुनापि दधाति । किंभूतं रजः—स्फुरन्प्रकाशमानो यः प्रतापः स एवासह्यत्वादनलोऽग्निस्तस्य यो धूमस्तस्य मञ्जिमेव सौन्दर्यमिव मञ्जिमास्य । तथा—इतो गत्वा सुधाम्बुधौ सुधासमुद्रे पतितं सदत एव पङ्कीभवत्कर्दमीभवत् । सुधाम्बुधेश्चन्द्र उत्पन्नस्तत्संबद्धः पङ्कश्चन्द्रेऽपि लग्नः, स एव कलङ्क इत्यर्थः । आसमुद्रं यात्रा सेनाबाहुल्यं चानेन द्योत्यते । सुधाम्बुधिः क्षीरसमुद्रः । सुधाम्बुधावमृतसमुद्रे इति विधुविशेषणं वा । रजसः पङ्कीभवनयोग्यत्वार्थमुक्तम् । अथ च यत्पतितं पातित्यहेतुस्तदन्यस्य निर्मलस्यापि स्वसंसर्गान्मालिन्यं करोति, तदेव दधातीति काकुर्लुप्तोत्प्रेक्षा वा । 'वर्णदृढादिभ्यः–' इति दृढादेराकृतिगणत्वान्मञ्जिमेत्यत्रेमनिच् । 'द्वितीया श्रितातीतपतित–' इति पतितशब्दः साधुः[1] ॥

स्फुरद्धनुर्निस्वनतद्धनाशुगप्रगल्भवृष्टिव्ययितस्य संगरे ।
निजस्य तेजःशिखिनः परश्शता वितेनुरिङ्गालमि[2]वायशः परे ॥ ९ ॥

स्फुरदिति ॥ परश्शताः शतात्परेऽनन्ताः परे शत्रवः । (दि[3]ग्देशकालवाचिनामेव पूर्वादिशब्दानां सर्वनामत्वात्कथं शत्रुवाचिनोः परापरशब्दयोः सर्वनामसंज्ञेति । अत्र कैयटादयः—देशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौ प्रतिवादिनि प्रयोगमाहुः । वस्तुतस्तु परापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः । शत्रुत्वादिकं त्वार्थिकोऽर्थः ।) संगरे सङ्ग्रामे निजस्य स्वकीयस्य तेजःशिखिनः प्रतापाग्नेरिङ्गालमिव दग्धकाष्ठमिवायशो वितेनुर्विस्तारयामासुः । इङ्गालो भाषाशब्दः । कविभिर्यशो धवलम्, अयशः श्यामं वर्ण्यते । कथंभूतस्य तेजःशिखिनः—स्फुरदिति । स्फुरन्प्रकाशमानो धनुर्निस्वनः कोदण्डशब्दो यस्य एवंविधश्चासौ स नलश्च स्फुरद्धनुर्निस्वनसः तस्य नलस्य घना निबिडा ये आशुगा बाणास्तेषां प्रगल्भा प्रौढासह्या या वृष्टिस्तया व्ययितस्य निर्वापितस्य । स्फुरन्धनुर्निस्वनो यस्यामिति वृष्टिविशेषणं वा । तस्य नलस्य । अन्यत्पूर्ववत् । यद्वा—धनुर्निस्वनं तनोति विस्तारयति, तयते प्राप्नोति वा धनुर्निस्वनतत् । स्फुरन्प्रकाशमानश्चासौ धनुर्निस्वनतच्च । प्रकृतत्वादयमेवेति । तस्य । अन्यत्पूर्ववत् । यद्वा—स्फुरन्तौ धनुर्निस्वनौ धनुःसिंहनादौ यस्य स चासौ (स प्रसिद्धश्च) स एव घनो मेघस्तस्याशुगा शीघ्रगामिनी प्रौढा च । अन्यत्पूर्ववत् । शिखिपक्षे तु (यद्वा) स्फुरन्ती इन्द्रधनुर्गर्जिते येषु ते च घना मेघास्तेषामाशुगा शीघ्रगा-

---

१ 'पङ्कीभवद्रजसो विधावङ्कत्वं किं वस्तुगत्योच्यते आहोस्विदुत्प्रेक्ष्यते । नाद्यः । कविपुराणादिषु प्रसिद्धेरभावात् । नापि द्वितीयः । उत्प्रेक्षाद्योतकस्येवादिपदाभावादिति चेत् । अत्राभिधीयते—तदेवेत्यत्रैवकारः प्रसिद्धपक्षान्तरव्युदासाय विधीयते । तद्रज एव पङ्कत्वेनाङ्कत्वमभजत्' न तु प्रसिद्धशशमृगादिरिति भाव इति **तिलकव्याख्या** । अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । रूपकसंसृष्टा गम्योत्प्रेक्षेति **जीवातुः** । २ 'रङ्गारं' इति तु **सुखावबोधासंमतः** पाठः । ३ अयं पाठः कुत्रचिन्नास्ति ।

मिनी प्रौढा, आशुगेन वायुना वा प्रौढा या वृष्टिस्तया व्ययितस्य विनाशं प्रापितस्य। निस्वनं तन्वन्तीति निस्वनततः, स्फुरद्धनुर्युक्ता निस्वनततश्च ये घना मेघा इति वा। तेजःप्रधानस्याग्नेरिङ्गालः श्याम एव भवति। सर्वे राजानस्तेन जिता इत्यर्थः। 'आशुगौ वायुविशिखौ' इत्यमरः। निस्वनं तनोतीति निस्वनतदित्यत्र पक्षे कौ 'गमः कौ' इत्यत्र 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' इति वचनादनुनासिकलोपे तुक्। संज्ञापूर्वकत्वाच्च 'नहिवृति-' इति दीर्घाभावः। तयतेर्वा क्विपि 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे तुक्। शतात्परे इति विगृह्य 'पञ्चमी' इति योगविभागाद्बाहुलकाद्वा समासे 'राजदन्तादि-' इति परनिपाते पारस्करादित्वात्सुटि श्चुत्वे च 'परश्शताः' इति सिद्धम्॥

अनल्पदग्धारिपुरानलोज्ज्वलैर्निजप्रतापैर्वलयज्ज्वलद्भुवः।
प्रदक्षिणीकृत्य जयाय सृष्टया रराज नीराजनया स राजघः॥ १०॥

अनल्पेति॥ स राजघो राज्ञो हन्ति न क्षुद्रान्, राज्ञां हन्ता नलो नीराजनया आरार्तिकेन रराज शुशुभे। किंभूतो नलः—जयाय विजयाय भुवो वलयं मण्डलं प्रदक्षिणीकृत्य स्थितः। किंभूतया नीराजनया—सृष्टया कृतया। पुरलोकैरिति शेषः। किंभूतं वलयम्—निजप्रतापैः स्वकीयैस्तेजोभिर्ज्वलत्प्रकाशमानम्। किंभूतैर्निजप्रतापैः–अनल्पानि बहूनि दग्धान्यरिपुराणि वैरिनगराणि यैस्तेऽनल्पदग्धारिपुराः, ते च तेऽनला वह्नयस्तैरुज्ज्वला दीप्यमानास्तैः। भूरितरैरित्यर्थः। तेजसस्तेजोन्तरसंयोगे भूयस्त्वं भवति। अनलवदुज्ज्वलैरिति वा। यद्वा—किंभूतया नीराजनया—उक्तविशेषणैर्निजप्रतापैरेव सृष्टया नलेनैव कृतया। किंभूतं वलयम्—ज्वलन्नलेनैव देदीप्यमानम्। शोभमानमित्यर्थः। अत एव राज्ञामभावो नीराजं नीराजकरणं नीराजना इत्यत्र 'अव्ययं विभक्ति-' इत्यभावेऽव्ययीभावः। 'अनश्च' इति टजन्तात् 'तत्करोति-' इति ण्यन्ताद्युच्। प्रचुरज्वालितवैरिनगराग्निवद्दीप्तैः स्वीयक्षात्रतेजोभिर्दीप्तं भूमण्डलं जयाय जेतुं परिभ्रम्य स्वैरेव प्रतापैः सृष्टया नीराजनया राजाभावकरणेन स रेजे इति भावः। जयाय भूमण्डलं परिक्रम्य यद्राजाभावकरणं तेन रेजे इति वा। यद्वा—ज्वलत्प्रकाशमानं जयाय जेतुं प्रदक्षिणीकृत्य स्वीयक्षात्रतेजोभिः कृतया नीराजनया आरार्तिकविधानेन स रेजे। प्रतापैर्नीराजनयेति व्यस्तरूपकं वा।[1] अत्र ज्वलद्भूमण्डलं जेतुं प्रदक्षिणीकृत्य सृष्टया, अर्थान्नलेनैवेति व्याख्येयम्। यद्वा—स्वीयतेजोभिः पुरलोकैर्वा जयस्याय आगमने कृतया, जये सत्ययेन शुभावहविधिना हेतुना कृतयेति वा। ([2]गमनागमनयोर्नीराजनं क्रियत इति लोकाचारः। नलस्य जयं प्राप्तुं कृतया इति वा। जयाये जयागमने सृष्टया। अस्मिन्पक्षे पुरा लोकैः कृतया इत्यन्वयः। विजयाय लोकैः सृष्टया नीरस्य शान्त्युदकस्याजनाक्षेपणा तया वा)। यद्वा—नलस्योज्ज्वलैः शृङ्गारभूतैर्निजप्रतापैः, अनल्पानि दग्धान्यरिपुराणि यासु ता अनल्पदग्धारिपुराः। अत एव ज्वलन्तीर्देदीप्यमाना भुवो वैरिदेशान्वलयन्स्वाधीनीकुर्वन्। यद्वा—किंभूतं वलयन्—अनल्पा दग्धारयो यस्मिंस्तदनल्पदग्धारि। अस्मिन्पक्षे

१ 'अत्रोपमा रूपकं चालंकाराविति **साहित्यविद्याधरी**। रूपकोत्प्रेक्षयोः संकरः' इति जीवातुः।
२ कुत्रचिन्न दृश्यतेऽयं विशेषचिह्नितः पाठः।

पुरा सृष्टया कृतया इत्यन्वयः। यद्वा—किंभूतो नलः—अनल्पा दग्धा आ समन्तात् रिपुरायो रिपुद्रव्याणि येन स तथा। 'शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः' इत्यमरः। वलयज्ज्वलदित्यत्र पक्षे परसवर्णः। पक्षान्तरे तु श्चुत्वम्। 'राजघ इत्युपसंख्यानम्' इति निपातितः। जयायेति 'तुमर्थाच्च–' इति चतुर्थी। यद्वा—स राज्ञां हन्ता नलः अजया लक्ष्म्या आय विष्णवे सृष्टया नीराजनया रेजे। राज्ञो विष्णुरूपत्वाल्लक्ष्म्या नीराजना क्रियते। यतः कारणात्प्रदक्षिणा प्रकृष्टा दक्षिणा दातृत्वं येषां ते प्रदक्षिणा वदान्यास्ते सन्ति यस्य स प्रदक्षिणी। अतिवदान्या अप्येतस्यानुचराः इत्ययं वदान्यतम इत्यर्थः। यद्वा प्रकृष्टदक्षिणा ज्योतिष्टोमादयो यस्य सन्तीति प्रदक्षिणी। अत एव कृती कर्मकुशलः[1] ॥

निवारितास्तेन महीतलेऽखिले निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्टयः।
न तत्यजुर्नूनमनन्यविश्रमाः प्रतीपभूपालमृगीदृशां दृशः ॥ ११ ॥

निवारिता इति ॥ अतिवृष्टय ईतयः प्रतीपभूपालमृगीदृशां प्रतीपा वैरिणो ये भूपाला राजानस्तेषां मृगीदृशो नायिकास्तासां दृशो नेत्राणि नूनं प्रायेण न तत्यजुर्न मुमुचुः। नूनमुत्प्रेक्षायां वा। ईतयस्तस्य राष्ट्रे न सन्तीत्यर्थः। किंभूता अतिवृष्टयः—तेन नलेनाखिले महीतले निवारिताः प्रतिषिद्धाः। निष्कासिता इत्यर्थः। किंभूते महीतले—निरीतिभावं निर्गता ईतयो यस्मात्तन्निरीति तस्य भावस्तम्। गमिते प्रापिते। अतः अनन्यविश्रमा न विद्यतेऽन्योऽन्यत्र वा विश्रमो विश्रामस्थानं यासां ताः। अनेन सर्वेऽपि शत्रवो निहता इत्युक्तम्। यच्च येन निष्कास्यते तत्तद्वैरिणमाश्रयति। स्त्रीणां च स्त्रिय एव शरणमित्युक्तिः। 'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः। प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः॥' विश्रम इत्यत्र 'नोदात्तोपदेशस्य–' इति वृद्धिनिषेधः[2] ॥

सितांशुवर्णैर्वयति स्म तद्गुणैर्महासिवेम्नः सहकृत्वरी बहुम्।
दिगङ्गनाङ्गावरणं रणाङ्गणे यशःपटं तद्भटचातुरीतुरी ॥ १२ ॥

सितेति ॥ तद्भटचातुरीतुरी तद्गुणै रणाङ्गणे यशःपटं वयति स्म। तस्य नलस्य भटाः। यद्वा—स चासौ भटश्च तेषां तस्य वा चातुरी युद्धनैपुण्यं सैव तुरी निष्पन्नवस्त्रवेष्टनदण्डस्तस्य नलस्य गुणैः। तैः प्रसिद्धैर्वा शौर्यादिगुणैः। अथ च गुणैस्तन्तुभिः सङ्ग्रामाङ्गणे यशोलक्षणपटं विस्तारितवती। निरमासीदित्यर्थः। किंभूतैर्गुणैः—सितांशुश्चन्द्रस्तद्वद्वर्णः सारूप्यं येषां तैः। धवलैरित्यर्थः। कीदृशी—महान्योऽसिः खड्गः स एव वेमा वयनकाष्ठं तस्य सहकृत्वरी सहकारिणी। किंभूतं यशःपटम्—बहुं महापरिमाणम्। अत एव दिश एवाङ्गनास्तासामङ्गानामा

१ 'मधुरावृत्तिरनुप्रासोऽलंकारः, लुप्तोपमालंकारश्चे'तिसाहित्यविद्याधरी। निजप्रतापनीराजनया भूदेवता नीराजयन्निव रराजेत्युत्प्रेक्षा। सा च व्यञ्जकेवाद्यप्रयोगाद्गम्या। किंच प्रतापैर्नीराजनया इति प्रतापानलस्य नीराजनत्वम्, अर्थादरिपुराणां वर्तित्वरूपगमकमित्येकदेशिविवर्तितदुत्थापिता चेयमुत्प्रेक्षेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः' इति जीवातुः। २ 'नूनमनन्यविश्रमाः सत्यो दृष्टीर्न तत्यजुरित्यहं मन्य इत्युत्प्रेक्षालंकारः। तरुणीरोदनप्रतिपादनेन तेन सर्वेपि दुष्टभूपाः क्षयं नीता इति पर्यायोक्तमलंकारः।' तथा चालंकारसर्वस्वे—'गम्यस्यापि भङ्ग्यन्तरेणाख्यानं पर्यायोक्तम्' अतिवृष्टय इत्यतिशयोक्तिरिति साहित्यविद्याधरी।

वरणमाच्छादकम् । सर्वदिग्व्याप्यस्य यश आसीदित्यर्थः । 'परपरिभवि तेजस्तन्वतामाशु कर्तुं प्रभवति हि विपक्षोच्छेदमग्रेसरोऽपि' इति न्यायेन भटैरेव नलशौर्यं विनैव वैरिणो हताः । दिग्व्यापि यशो नलस्याकारीति भावः । तन्तुवायतुर्याः सकाशादियं तुर्यन्यादृशी । सा प्रत्येकमावरकमनेकं पटं वयति । इयं तु तद्विपरीता इति व्यतिरेकः । वेमा पुंसि । वयति स्म इति 'लट् स्मे' इति भूते लट् । सहकृत्वरीति 'राजनि युधि कृञः' इति वर्तमाने 'सहे च' इति क्वनिपि 'वनो र च' इति ङीब्रौ । चातुर्यमेव चातुरी । ष्यञः षित्त्वान्ङीष् ॥

प्रतीपभूपैरिव किं ततो भिया विरुद्धधर्मैरपि भेत्तृतोज्झिता ।
अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्विचारदृक्चारदृगप्यवर्तत ॥ १३ ॥

प्रतीपेति ॥ विरुद्धधर्मैरपि मिथोविरोधिस्वभावैरपि धर्मैः स्वभावः ततो नलाद्भिया भयेन भेत्तृता विरुद्धत्वमुज्झिता किम् । कैरिव—प्रतीपभूपैरिव प्रतिकूलराजभिर्यथा भेत्तृतोपजापकारित्वं त्यक्ता । उपजापोऽन्तर्भेदः । कुत एतज्ज्ञातमत आह—यद्यस्मात्स नल ओजसा अमित्रजिदमित्रान्वैरिणो जयतीत्यमित्रजित् । तथा ओजसा (तेजसा) मित्रजित् (सूर्यमपि जयतीति) अवर्ततासीत् । स चारदृगपि विचारदृगवर्तत । चारा एव दृग्यस्य स चारदृक् । विगता चारा एव दृग्यस्य स विचारदृक् । योऽमित्रजित्स मित्रजित्कथम्, यश्चारदृक्स विचारदृक्कथमिति विरुद्धधर्मास्तैर्भेत्तृतोज्झिता । कथम्—तेजसा मित्रजित्तेजसा मित्रं सूर्यं जयतीति मित्रजित्, तथा विचारः शास्त्रमेव, विवेको वा दृग्यस्य स विचारदृक् चारा एव दृग् यस्य स चारदृक् । अपिश्चार्थे विरुद्धपक्ष उभयत्रापि योज्यः । अथ च विरुद्धत्वम्—अमित्रजिद्यः स मित्रजित्कथम्, असुहृदं यो जयति स सुहृदं कथं जयति । अथ च यः असूर्यं जयति स सूर्यं कथं जयतीति विरोधः । तत्परिहारः पूर्वव्याख्यानात् । विचारं पश्यतीति विचारदृग्वा । 'चारैः पश्यन्ति राजानः' इति । एतेन शत्रुजित्त्वं तेजस्वित्वं शास्त्रमार्गगामित्वं चोररक्षणत्वं च व्यक्तीकृतम् । एतेन विजिगीषुत्वं नलस्य द्योतितम् 'अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः ॥ पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोश्च पृष्ठतः ॥ अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः ॥' इति द्वादशराजमण्डली तत इति 'भीत्रा–' इत्यपादानत्वम् ॥

तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा ।
तनोति भानोः परिवेषकैतवात्तदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि ॥ १४ ॥

तदोजस इति ॥ विधिर्ब्रह्मा यदा यदा इति पूर्वोक्तं चित्ते मनसि कुरुते । विचारयतीत्यर्थः । तदा तदा भानोः सूर्यस्य विधोरपि चन्द्रस्य च परिवेषकैतवात्परिवेषव्याजात्कुण्डलनां वैयर्थ्यसूचकं रेखामण्डलं करोति । इतीति किम्—तदोजसो नलप्रतापस्य, तद्यशसो नलयशसश्च स्थितौ सत्यामिमौ सूर्याचन्द्रमसौ वृथा निष्प्रयोजनाविति, तदोजसस्तद्यशसश्च हेतोरिमौ वृथा स्थिताविति वा । सूर्याचन्द्राभ्यां यत्करणीयं तन्नलतेजोयशोभ्यामेव क्रियते । सूर्यतुल्यं

---

१ 'अत्र रूपकमलंकारः गुणैरिति श्लिष्टशब्दः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विरोधालंकारः' 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधालंकृतिर्मता' इति लक्षणात् । एतदुपजीवनेन विरुद्धधर्माध्यासस्य चाश्रयभेदकत्वादुत्प्रेक्षा । सा च प्रतीपभूपैरिवेत्युपमानुप्राणितेति त्रयाणां संकरः' इति जीवातुः ।

चन्द्रतुल्यं चास्मिन्द्वयम् । परिवेषस्य कादाचित्कत्वात् 'यदा यदा' इत्युक्तम् । कैतवादिति भावे युवादित्वादण् । वृथालिखितग्रन्थस्य कुण्डलनया लोपः क्रियते तथेत्यर्थः ॥

तस्य वदान्यत्वं वर्णयति—

अयं दरिद्रो भवितेति वैधसीं लिपिं ललाटेऽर्थिजनस्य जाग्रतीम् ।
मृषां न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः ॥ १५ ॥

अयमिति ॥ स नृपो नलोऽर्थिजनस्य याचकजनस्य ललाटे जाग्रतीं वैधसीं ब्राह्मीमिति लिपिं मृषा मिथ्या न चक्रे, किंतु षष्ठ्यां ब्रह्मणा लिखितत्वात्सत्यामेव चकार । इतीति किम्—अयं याचकलोको दरिद्रो निर्धनो भविता भावीति वैधसी लिपिः । तर्हि तस्यानौदार्यत्वप्रतीतेः कथं वदान्यत्वमित्याशङ्क्योक्तिभङ्ग्या समाधत्ते—किं कृत्वा—दारिद्र्यदरिद्रतां प्रणीय दारिद्र्यस्यैव दरिद्रताम् । राहित्यमित्यर्थः । तां प्रणीय निर्माय । वैधसीं लिपिं मृषा न चकारेत्यर्थः । यतोऽल्पितकल्पपादपः अल्पितोऽल्पीकृतः कल्पपादपः कल्पवृक्षो येन । कथम्—कल्पवृक्षो याचितमेव ददाति, नलस्त्वयाचितमपि । अतो वदान्यतम इत्यर्थः । नलराज्ये कोऽपि दरिद्रो नाभूदित्यर्थः । यद्वा—अकल्पितं धनं दत्त्वा ब्राह्मीं लिपिं मृषां न चक्रे, अपि तु कृतवानेवेति काकुः । अल्पित इति 'तत्करोति–' इति ण्यन्तान्निष्ठा ॥

प्रकारान्तरेण पुनरपि नितरां वदान्यत्वमाह—

विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्कृतो न सिन्धुरुत्सर्गजलव्ययैर्मरुः ।
अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालबद्धाश्चिकुराः शिरःस्थितम् ॥१६॥

विभज्येति ॥ तेन नलेन तत्तस्मात्कारणाद्वाभ्यां फलाभ्यां भागाभ्यां बद्धाः संयमिताश्चिकुराः केशा एव निजं स्वीयमयशसोऽकीर्तेर्युगममान्यमन्यत । शिरसि सीमन्तस्योभयभागे स्थिताः केशा न भवन्ति, किंत्वकीर्तिद्वयमेव । तत्किम्—यद्यस्मान्मया नलेन मेरुर्हेमाद्रिर्विभज्य खण्डशो विधायार्थिसाद्याचकायत्तोऽर्थ्यधीनो देयो वा न कृतः । तथा सिन्धुः समुद्र उत्सर्गजलव्ययैर्दाने क्रियमाणे ये जलव्यया जलदानानि तैर्मरुर्निर्जलदेशो न कृतः । दानं हि जलपूर्वकं भवति । यद्वा—मरुरुत्सर्गजलव्ययैः सिन्धुर्न कृतः । तदकरणलक्षणापयशःस्थाने द्विफालबद्धाः केशा एव जाता इत्यर्थः । सर्वस्वदानेऽपि यावदेतद्द्वयं न कृतं तावन्नलो न तुतोषेति भावः । एतेनास्यायशोलेशोऽपि नास्तीति सूचितम् । लौकिकोक्तिरपि—'अपकीर्तिः शिरसि स्थिता' इति । अर्थिसादित्यत्र 'तदधीनवचने', 'देये त्रा च' इति सातिः । फालशब्दः पात्रादिः ॥

---

१ 'अत्र सूर्याचन्द्रमसोः कुण्डलनोत्प्रेक्षणात्तसापह्नवोत्प्रेक्षा । साच व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या' इति जीवातुः। अत्र प्रतीपमलंकारः। यदुक्तमलंकारसर्वस्वे—'उपमानस्याक्षेप उपमेयताकल्पनं वा प्रतीपम्' । स परिवेषो न भवति, किंतु परिवेषव्याजेन निरर्थकत्वप्रतिपादिका कुण्डलनासावित्यपह्नुतिरलंकारः । 'प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'द्विफालबद्धान्केशान्न बिभर्ति किंतु शिरःस्थितमयशोयुगमेतदित्यपह्नुतिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'केशेषु कार्ण्यसाम्येनायशोरूपणाद्रूपकमलंकारः' इति **जीवातुः** ।

अजस्रमभ्यासमुपेयुषा समं मुदैव देवः कविना बुधेन च ।
दधौ पटीयान्समयं नयन्नयं दिनेश्वरश्रीरुदयं दिने दिने ॥ १७ ॥

अजस्रमिति ॥ अयं देवो राजा नलो दिने दिने प्रतिदिनमुदयमधिकामभिवृद्धिं दधौ । किं कुर्वन्—कविना काव्यकर्त्रा बुधेन विदुषा वैयाकरणेन च समं सह मुदैव हर्षेणैव समयं कालं नयन्गमयन् । किंभूतेन कविना बुधेन च—अजस्रं सर्वदाभ्यासं काव्यकवनशास्त्रमननव्यसनमुपेयुषा प्राप्तवता । 'अभ्याशम्' इति पाठे नलसांनिध्यम् । कीदृक्सः—पटीयान्कवित्वाद्यभ्यासवान्, आक्षेपादिसमर्थश्च । पुनः किंभूतः—दिनेश्वरश्रीर्दिनेश्वरः सूर्यस्तद्वच्छ्रीः शोभा यस्य । अत एव दिनेश्वरोऽपि कविना शुक्रेण बुधेन चन्द्रपुत्रेण सह प्रातरादिसमयं कुर्वन्पटीयांस्तेजस्वी तमोनाशसमर्थः प्रतिदिनमुदयं धत्ते । 'बुधशुक्रौ सदा पूर्वोत्तरराशिस्थौ' इति ज्योतिर्विदः । यद्वा—ताभ्यां समं समयं सम्यञ्चम् अयं शुभावहविधिं यन्प्राप्नुवन्नयं प्रतिदिनमुदयं न दधौ, अपितु दधावेव । 'अभ्यासो व्यसनेऽन्तिके' इति विश्वः । अजस्रमिति नञ्पूर्वाज्जसेः 'नमिकम्पि–' इति रः । उपेयुषेति 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति साधुः । उपेयुषेत्यादौ सममिति सहार्थयोगे तृतीया[१] ॥

तस्य सामुद्रिकलक्षणवत्त्वमाह—

अधोविधानात्कमलप्रवालयोः शिरःसु दानादखिलक्ष्माभुजाम् ।
पुरेदमूर्ध्वं भवतीति वेधसा पदं किमस्याङ्कितमूर्ध्वरेखया ॥ १८ ॥

अधोविधानादिति ॥ किमिति संभावनायाम् । वेधसा ब्रह्मणास्य नलस्य पदं चरण इति हेतोरूर्ध्वरेखया लक्षणभूतयाङ्कितं चिह्नितं किम् । इतीति किम्—इदं नलपदं कमलप्रवालयोः पद्मपल्लवयोः कमलविद्रुमयोर्वा अधोविधानादरुणत्वस्निग्धमृदुत्वैरधःकरणाद्धिक्कारात्, तथा—अखिलक्ष्माभुजां समस्तभूभृतां शिरःसु दानात्स्थापनात्क्रमेणोर्ध्वमुत्कृष्टमुपरि च पुरा भवति भविष्यति । 'यावत्पुरा–' इत्यादिना लट् । राज्ञां शिरःसु दानं नामाक्रम्य वर्तनम्[२] ॥

तस्य वयःसंधिमाह—

जगज्जयं तेन च कोशमक्षयं प्रणीतवाञ्शैशवशेषवानयम् ।
सखा रतीशस्य ऋतुर्यथा वनं वपुस्तथालिङ्गदथास्य यौवनम् ॥ १९ ॥

जगदिति ॥ अयं नलः शैशवशेषवाञ्शैशवस्य शेषो विद्यते यस्यैवंभूतः षोडशाब्ददेशीयो जगतः समग्रस्य भूमण्डलस्य जयं विजयं प्रणीतवान्कृतवान् । तेन च विजयेन कोशं भाण्डागृहमक्षयं परिपूर्णं कृतवान् । तेन चेति पदेनानुषङ्गिकत्वं लक्षणया द्योत्यते । दानशूरस्य तस्य पूर्वमेवोक्तत्वाद्भाण्डागृहस्याक्षयत्वमानुषङ्गिकं[३], न तु मुख्यमिति भावः । नत्वव्ययभावत्वेन राजनीतिश्च । एतेन शत्रुराहित्यं सूचितम् । दमयन्तीलाभस्त्ववशिष्यते । अथ जगज्जयानन्तरं

---

१ 'अत्रोपमाश्लेषसहोक्त्योऽलंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'दिनेश्वरश्रीरिव श्रीर्यस्य स इति निदर्शनालंकारः । अत्र निदर्शनाश्लेषयोः संकरः' इति **जीवातुः** । २ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' । 'संभावनमथोत्प्रेक्षा' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'कोशस्याक्षयत्वमपरिमितत्वेनैव, न तु कृपणभावेन' — **सुखावबोधा** ।

यौवनं तारुण्यमस्य वपुः शरीरं तथालिङ्गत् । अयं यौवनं प्रापेत्यर्थः । शरीरं कर्तृ यौवनं कर्मीभूतं प्रापेति वा । अनेन नलवपुषैव यौवनमलंकृतं न तु तत्तेन । यथा रतीशस्य कामस्य सखा मित्रमृतुर्वसन्तो वनमाश्लिष्यति, यथा स्वत एव रमणीयं वनं वसन्त उद्दीपयति, तथा यौवनं कर्तृ शरीरं कर्म उद्दीपयति स्म । शरीरमपि सौन्दर्यात्कामस्य मित्रम् । रतीशस्य ऋतुरित्यत्र 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः ॥

शरीरवर्णनमेव प्रक्रमते—

अधारि पद्मेषु तदङ्घ्रिणा घृणा क्व तच्छयच्छायलवोऽपि पल्लवे ।
तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिकारितां न शारदः पार्विकशर्वरीश्वरः ॥२०॥

अधारीति ॥ तदङ्घ्रिणा तच्चरणेन पद्मेषु कमलेषु घृणा जुगुप्सा दया वाधार्यकारि । पद्मो नलचरणात्, नलचरणस्य वा मा येषाम्, सामुद्रिकलक्षणत्वेन पदि मान्तीति वा । मच्छोभालाभेन यानि सलक्ष्मीकाणि मामाश्रित्यैव यानि वर्तन्ते तैः सह स्पर्धा मया कथं कार्या । क्रमेण स्वतो निःशोभत्वाज्जुगुप्सा, आश्रितत्वाच्च करुणा । पद्मात्तच्चरणशोभाधिकेत्यर्थः । पल्लवे प्रवाले तच्छयच्छायलवोऽपि तस्य नलस्य शयो हस्तस्तस्य च्छाया कान्तिस्तच्छयच्छायं तस्य लवो लेशोऽपि क्व । कुतः—यतः पदो लवः पल्लवः शरीरनिकृष्टावयवचरणशोभालेशो यत्र वर्तते तत्र शरीरोत्कृष्टावयवपाणिशोभालेशोऽपि कथम् । हीनेन सह साम्यायोगादित्यर्थः । एतेन पल्लवात्तत्करशोभाधिकेत्यर्थः । किंच शारदः शरदि भवो निर्मलः पार्विकः पर्वणि पूर्णिमायां भवः संपूर्णकलः शर्वरीश्वरो निशानाथश्चन्द्रस्तस्य नलस्यास्यं मुखं तस्य दास्येऽपि सेवकत्वेऽप्यधिकारितां पात्रत्वं न गतो न प्राप्तः किमुत तत्साम्यम् । चन्द्रस्य शरत्पूर्णिमासंयोगाद्रमणीयत्वम्, आस्यस्य तु स्वत एव । शारदत्वादधृष्टत्वादग्रे स्थातुमशक्यत्वात्साम्यं न लेभे इति वा, रमणीयनायकस्य रमणीयेनैव दासेन भाव्यम् । न चास्य पूर्वोक्तप्रकारेण तुल्यत्वम् । अतो दासत्वमपि न प्रापेति भावः । निर्मलत्वात्संपूर्णत्वात्कलङ्कस्यास्पष्टत्वात्, स्त्रीप्रधानत्वाद्वा । अस्य चतुःषष्टिकलत्वात् । 'शारदः पीतमुद्गे स्याच्छालीनेऽप्रतिमे नवे' । तच्छयच्छाय इति 'विभाषा सेना–' इत्यादिना नपुंसकत्वम् । शारद इति भवार्थे 'संधिवेला–' इत्यण् । पार्विक इति भवार्थे 'कालाट्ठञ्' । 'पार्वणः' इति पाठे संबन्धेऽणि 'अन्' इति प्रकृतिभावः ॥

प्रकारान्तरेण सामुद्रिकलक्षणत्वमाह—

किमस्य लोम्नां कपटेन कोटिभिर्विधिर्न लेखाभिरजीगणद्गुणान् ।
न रोमकूपौघमिषाज्जगत्कृता कृताश्च किं दूषणशून्यबिन्दवः ॥ २१ ॥

किमिति ॥ विधिर्ब्रह्मा रोम्णां कपटेन मिषेण सार्धत्रिकोटिभी रेखाभिरस्य नलस्य

---

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र छेकानुप्रासपरिकरालंकारसंसृष्टिः' । 'विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्राङ्घ्र्यादिना पद्मादिषु घृणाद्यसंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः' इति **जीवातुः** ।

गुणाञ्शौर्यौदार्यादीन्किं नाजीगणत्, अपि तु गणयामासेति काकुः । गुणगणनया गणकेन ब्रह्मणा लेखा एव लिखिता न तु रोमाणि । अनेन सर्वगुणवत्त्वं तस्य द्योतितम्। दोषराहित्यमाह—जगत्कृता ब्रह्मणा रोमकूपौघमिषाद्रोमकूपसमूहव्याजेन दूषणशून्यबिन्दवो दूषणानां शून्यान्यभावास्तज्ज्ञापका बिन्दवश्च न कृताः किम्, अपि तु कृता एव । यत्र किमपि न तत्र ज्योतिर्विद्भिः शून्यसूचको बिन्दुः क्रियते, तथा रोमकूपा अपि वर्तुला बिन्दुत्वेनोत्प्रेक्ष्यन्ते । अयं रोमकूपो न, किंतु दोषराहित्यसूचका बिन्दव एव लिखिताः । 'तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे' इति तावन्तः कूपा इति 'रोमैकैकं कूपके पार्थिवानाम्' इति सामुद्रिकलक्षणं सूच्यते । अजीगणत् । ण्यन्ताच्चङि द्वित्वे 'ई च गणः' ॥

अमुष्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठने ध्रुवं गृहीतार्गलदीर्घपीनता ।
उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्कपाटदुर्धर्षतिरःप्रसारिता ॥ २२ ॥

अमुष्येति ॥ अमुष्य नलस्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठनेऽरीणां दुर्गाणि गिरिप्राकारास्तेषां लुण्ठने बलाद्ग्रहणे क्रियमाणे सति, अर्गलदीर्घपीनतार्गलस्येव दीर्घं च तत्पीनं च, तस्य भावस्तत्ता । कर्मधारयो द्वन्द्वो वा । सा गृहीता ध्रुवं गृहीता ननु । ध्रुवं प्रायेण वा । तत्र च तत्रैवारिदुर्गलुण्ठन एवामुष्योरःश्रिया वक्षस्थलशोभया गोपुरे स्फुरद्दीप्यमानं यत्कपाटं तस्य दुर्धर्षता कठिनता तिरःप्रसारिता विशालता च गृहीता किम्। अनेन तस्याजानुबाहुत्वं व्यूढोरस्कत्वमनाकलनीयत्वं च ध्वनितम् । लुण्ठने समर्थ एवाग्रणीर्भवति पुरोवर्ति सारं वस्तु गृह्णाति । 'तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना' इत्यमरः, 'पुरद्वारं तु गोपुरम्' इति च । उभयत्र कर्मधारयात्तल्[2] ॥

स्वकेलिलेशस्मितनिन्दितेन्दुनो निजांशदृक्तर्जितपद्मसंपदः ।
अतद्वयीजित्वरसुन्दरान्तरे न तन्मुखस्य प्रतिमा चराचरे ॥ २३ ॥

स्वकेलीति ॥ तन्मुखस्य प्रतिमा स्वरूपमुपमानं चराचरे स्थावरजंगमात्मके जगति नास्ति । चन्द्रपद्मे उपमानं चेत्तत्राह—कथंभूतस्य तन्मुखस्य—स्वेति । स्वा स्वकीया केलिः क्रीडा तस्या लेशो लवभूतं यत्स्मितं तेन निन्दितो निर्जित इन्दुर्येन तत् । तथा निजः स्वकीयोंऽशो भागस्तद्रूपे ये दृशौ नेत्रे ताभ्यां तर्जिता निर्भर्त्सिताधःकृता पद्मानां संपत्समूहः सौभाग्यं वा येन । चन्द्रपद्मातिरिक्तमन्यदुपमानं भविष्यतीति चेत्तत्राह—अतद्वयीति चराचरविशेषणम् । तयोश्चन्द्रपद्मयोर्द्वयी तद्वयी तस्या जित्वरं जयनशीलम् । न विद्यते तद्वयीजित्वरं सुन्दरान्तरमन्यत्सुन्दरं वस्तु यस्मिन् । जगति मुखस्योपमानं द्वयम् । चन्द्रः पद्मं च । तदतिरिक्तं वस्त्वन्तरं नास्ति । तद्वयमेतन्मुखेनांशभूतेन स्मितेन चक्षुर्द्वयेन च निर्जितमिति । समग्रस्य तन्मुखस्योपमानं नास्तीत्यर्थः । 'चराचरं स्याज्जगति' इति विश्वः । जित्व-

---

१ 'अत्र रोम्णां रोमकूपाणां च कपटमिषशब्दाभ्यां ताद्रूप्यापह्नवेन गुणगणनारेखात्वदूषणशून्यबिन्दुत्वयोरुत्प्रेक्षणात्सापह्नवोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः' इति जीवातुः । २ 'अत्राप्युत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः' इति जीवातुः । 'उत्प्रेक्षा चोपमा चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

रमिति 'इण्नश्जि–' इति क्वरप् । अन्यत्सुन्दरं सुन्दरान्तरम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । चराचरे इति पक्षे 'सर्वो द्वन्द्वो–' इत्येकवद्भावः ॥

पूर्वोक्तमर्थं पुनरप्याह—

सरोरुहं तस्य दृशैव निर्जितं जिताः स्मितेनैव विधोरपि श्रियः ।
कुतः परं भव्यमहो महीयसी तदाननस्योपमितौ दरिद्रता ॥ २४ ॥

सरोरुहमिति ॥ तस्य नलस्य मुखावयवभूतया दृशैव सरोरुहं पद्मं निर्जितम् । स्मितेनैव विधोरपि चन्द्रस्यापि श्रियो जिताः । परं पद्मचन्द्रातिरिक्तमन्यद्भव्यं सुन्दरं वस्तु कुतः कुत्रत्यम् । अत एव तदाननस्य नलाननस्योपमितावुपमाने महीयसी महती कवीनां दरिद्रता । अहो महदाश्चर्यम् । अत्यन्ताभाव इत्यर्थः । 'महीयसाम्' इति पाठे महीयसां कवीनां दरिद्रता । भव्यम् 'भव्यगेय–' इति निपातनात्साधुः । यो हि यस्मान्निकृष्टो भवति स तेन दृशैव भर्त्स्यते, स्मितेन स्वल्पोपहासेनैवाधः क्रियते च[१] ॥

स्ववालभारस्य तदुत्तमाङ्गजैः समं चमर्यैव तुलाभिलाषिणः ।
अनागसे शंसति बालचापलं पुनः पुनः पुच्छविलोलनच्छलात् ॥२५॥

स्ववालेति ॥ एवशब्दोऽप्यर्थः । चमरी पशुरपि पुनः पुनः पुच्छविलोलनच्छलात्पुच्छस्य विलोलनं चालनं तदेव छलं व्याजो मिषं तस्मात् स्ववालभारस्य स्ववालाः केशास्तेषां भारः समूहस्तस्यानागसेऽपराधाभावाय बालचापलं बालश्चपलो भवतीति तस्य चापलमपराधो नेति माता यथा शंसति, तद्वच्चमरी लाङ्गूलचालनव्याजेन स्ववालभारस्यापराधो नास्तीति कथयति । कथमपराधित्वं तस्येत्यत आह—किंभूतस्य स्ववालभारस्य—तदुत्तमाङ्गजैः समं तस्योत्तमाङ्गे शिरसि जाताः केशास्तैः सह तुलाभिलाषिणस्तुलां साम्यमभिलषतीत्येवंशीलस्तस्य स्वयं बालः सन्महतां साम्यमिच्छति तदा तन्माता बालेनाज्ञानादेवेदं कृतं क्षम्यतामिति वदति तद्वच्चमरी । वालभारस्येति बवयोरभेदात् । उत्तमाङ्गजैरिति 'सप्तम्यां जनेर्डः', 'अमूर्धमस्तकात्–' इति प्राप्तोऽप्यलुग् बाहुलकान्न भवति । अनागसे इति 'क्रियार्थोप–' इत्यादिना, 'क्रियया यमभिप्रैति–' इत्यादिना संप्रदानत्वे वा चतुर्थी । चपलशब्दस्य गुणवाचित्वाचापल्यमिति ष्यञा भाव्यम्, तथापि युवादित्वादणि चापलमिति साधु[३] ॥

महीभृतस्तस्य च मन्मथश्रिया निजस्य चित्तस्य च तं प्रतीच्छया ।
द्विधा नृपे तत्र जगत्त्रयीभुवां नतभ्रुवां मन्मथविभ्रमोऽभवत् ॥ २६ ॥

महीति ॥ तत्र नृपे नले जगत्त्रयीभुवां त्रिलोकीसमुत्पन्नानां नतभ्रुवां सुन्दरीणां (पूर्वा-

---

१ 'अत्र वक्ष्यमाणे च वाक्ये प्रतीपमलंकारः । 'आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता । तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धनम् ॥' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'चन्द्रारविन्दविजयस्य विशेषणगत्या नलमुखाप्रतिमानत्वहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः' इति **जीवातुः** । २ 'यः किल परस्य श्रियं जित्वा आनयति तस्य किं दारिद्र्यं भवतीति विभावनाप्यलंकारः । क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फले व्यक्तिर्विभावना' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्रापि चन्द्रारविन्दविजयस्य वाक्यार्थस्य मुखोपमानदारिद्र्यहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः' इति **जीवातुः** । ३ 'अत्र चापलमिव शंसतीति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । पुच्छविलोलनच्छलादित्यपह्नुतिः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र पुच्छचालनच्छलशब्देनापह्नुत्या बालवालयोरभेदाध्यवसायेन वालचापलत्वारोपादपह्नवभेदः' इति **जीवातुः** ।

र्थोक्तेन प्रकारेण) द्विधा मन्मथविभ्रमः कामजनितो विभ्रमोऽभवज्जातः। विशिष्टो भ्रमो विभ्रमः, विलासश्च। कामस्य विशिष्टो भ्रमः, कामजनितो विलासश्च। तदुभयं कथमित्यपेक्षायां यथाक्रमेणाह—तस्य महीभृतो राज्ञो नलस्य मन्मथश्रिया कामश्रीसदृशशोभत्वेन स्वीयान्तःकरणे मदनोऽयमिति भ्रान्तिः। तथा। निजस्य स्वस्य च चित्तस्यान्तःकरणस्य तं प्रति नलं प्रतीच्छया अत्यभिलाषेण कामजनितो विलासः कटाक्षादिरिति कामजन्यविभ्रमद्वैविध्यम्। महीभृत इति संबन्धषष्ठ्या मन्मथपदेनान्वयात्, नृपे इति विषयसप्तम्या मन्मथविभ्रमपदेनान्वयान्नात्र पौनरुक्त्यम्। चौ परस्परसमुच्चये। जगत्रयीभुवामिति सामान्येनोक्तेः पतिव्रतादिरहितानामिति ज्ञेयम्। एवं 'न का निशि–' इत्यादावपि ज्ञेयम्। यद्वा—मन्मथश्रियैव इति चकारमेवकारार्थं व्याख्याय द्वितीयं समुच्चयार्थं व्याख्याय पतिव्रतानां मन्मथोऽयमिति निरभिलाषो विशिष्टो भ्रमो जातः। अन्यासां तु तं प्रतीच्छयापीति द्वैविध्यमित्यनैचिती परिहरणीया। 'विभ्रमो भ्रान्तिहावयोः' इति विश्वः। मननं मत् शास्त्राद्यभ्यासजन्यं ज्ञानं मथ्नातीति मन्मथः। मूलविभुजादित्वात्कः॥

इदानीं क्रमेण देवनागमर्त्याङ्गनानां कामविभ्रमं श्लोकत्रयेणाह—

निमीलनभ्रंशजुषा दृशा भृशं निपीय तं यस्त्रिदशीभिरर्जितः।
अमूस्तमभ्यासभरं विवृण्वते निमेषनिःस्वैरधुनापि लोचनैः॥ २७॥

निमीलनेत्यादिना॥ त्रिदशीभिर्देवाङ्गनाभिः योऽभ्यासभरोऽभ्यासातिशयो निमीलनभ्रंशजुषा निमीलनस्य नेत्रसंकोचस्य भ्रंशोऽभावस्तं जुषतीति निमीलनभ्रंशजुट् तया दृशा तं नलं निपीय सादरं दृष्ट्वार्जितः कृतः। अमूस्त्रिदश्यस्तमभ्यासभरं निमेषनिःस्वैः निमेषदरिद्रैर्लोचनैरधुनाप्यद्यापि विवृण्वते प्रकटयन्ति। देवाङ्गनानां स्वत एव निर्निमेषत्वं नलावलोकने उत्प्रेक्षणीयमित्युत्प्रेक्षितत्वम्। यदत्यन्तमभ्यस्तं तत्कदापि न विस्मर्यते। त्रिदशीति पुंयोगलक्षणो वा ङीष्॥

अदस्तदाकर्णि फलाढ्यजीवितं दृशोर्द्वयं नस्तदवीक्षि चाफलम्।
इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः॥२८॥

अद इति॥ चक्षुःश्रवसां नागानां प्रियाः स्त्रियो नले नलनिमित्तमात्मनस्तद्दृशोर्द्वयमिति पूर्वोक्तप्रकारेण हृदा मनसा स्तुवन्ति स्म निन्दन्ति स्म च। इतीति किम्—अद इदं नोऽस्माकं दृशोर्द्वयं तदाकर्णि तं नलमाकर्णयतीत्येवंशीलं सत् फलाढ्यजीवितं फलेनाढ्यं जीवितं यस्य। सफलजीवितमित्यर्थः। तदवीक्षितं नलं न वीक्षते एवंभूतं सत् अफलं निष्फलमिति। पाताले स्थितत्वान्नलाकर्णनं भवति, न तु वीक्षणम्[3]॥

---

१ 'अत्र नलश्रीविश्ववनितेच्छयोः श्लिष्टपदोपात्तविभ्रमोभयेन यथासंख्यसंबन्धाच्छ्लेषसंकीर्णो यथासंख्यालंकारः' इति **जीवातुः**। 'तस्य मन्मथश्रिया इत्युपमा। मन्मथविभ्रम इति श्लेषः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रेवादिशब्दानामभावात्तमभ्यासमिव विवृण्वते इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षालंकारः। अध्यवसायस्य सिद्धत्वादतिशयो वा' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्र गुणक्रियाविरोधालंकारः। जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः। क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश॥' इति **साहित्यविद्याधरी**।

विलोकयन्तीभिरजस्रभावनाबलादमुं नेत्रनिमीलनेष्वपि ।
अलम्भि मर्त्याभिरमुष्य दर्शने न विघ्नलेशोऽपि निमेषनिर्मितः ॥ २९ ॥

विलोकेति ॥ मर्त्याभिर्मानुषीभिरमुष्य दर्शनेऽवलोकने निमेषनिर्मितो नेत्रनिमीलनरचितो विघ्नलेशोऽपि नालम्भि न प्रापि । किंभूताभिर्मानुषीभिः—अजस्रभावनाबलादजस्रं निरन्तरं या भावना वासना, चिन्तनं वा तद्वशादमुं नलं नेत्रनिमीलनेष्वपि नेत्रसंकोचेष्वपि सत्सु विलोकयन्तीभिः पश्यन्तीभिः । यो हि यं स्मरति स नेत्रगोचराभावेऽपि तमेव पश्यति । मर्त्याभिरिति योपधत्वान्न ङीष् । अलम्भि इत्यत्र 'लभेश्च' इत्यनुवृत्तौ 'विभाषा चिण्णमुलोः' इति नुम् ॥

इदानीं पतिव्रताव्यतिरिक्तानां सर्वासामपि मुग्धादिक्रमेण नलेऽनुरागमाह—

न का निशि स्वप्नगतं ददर्श तं जगाद गोत्रस्खलिते च का न तम् ।
तदात्मताध्यातधवा रते च का चकार वा न स्वमनोभवोद्भवम् ॥ ३० ॥

नेति ॥ का स्त्री निशि स्वप्नगतं रात्रौ स्वप्नप्राप्तं तं नलं न ददर्श, अपि तु सर्वापि । का च गोत्रस्खलिते नामव्यत्यये नामभ्रान्तौ तं नलं न जगाद, अपि तु सर्वापि । च परं रते संभोगे तदात्मताध्यातधवा तस्य नलस्यात्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावस्तत्ता नलस्वरूपवत्त्वं तया नलस्वरूपेण ध्यातो धवः प्रियो यया सैवंभूता सती का वा स्वमनोभवोद्भवं स्वस्य मदनोद्भूतिं न चकार, अपि तु सर्वापि । स्वप्रिये नलभावं कृत्वा रेमे इत्यर्थः । क्रमेण मुग्धादीनां नले चित्तासङ्गो दर्शितः । बह्वयो युवतयो नलमेव स्वप्नगतं ददृशुरित्यर्थः । 'नाम गोत्रं कुलं गोत्रं गोत्रस्तु धरणीधरः' इति यादवप्रकाशः ॥

इदानीमन्यस्त्रीणां तदयोग्यत्वप्रतिपादनपुरःसरं भैमीप्रसङ्गं करोति—

श्रियास्य योग्याहमिति स्वमीक्षितुं करे तमालोक्य सुरूपया धृतः ।
विहाय भैमीमपदर्पया कया न दर्पणः श्वासमलीमसः कृतः ॥ ३१ ॥

श्रियेति ॥ कया सुरूपया ज्ञात्र्या भैमीं विहाय त्यक्त्वा दर्पण आदर्शः श्वासमलीमसः श्वासेन मुखवायुना मलिनो न कृतः, अपितु भैमीव्यतिरेकेण सर्वाभिरपि कृतः । अयोग्यत्वात् । किंभूतो दर्पणः—तं नलं चित्रादावालोक्य इति विचार्य स्वमात्मानमपीक्षितुमवलोकयितुं करे हस्ते धृतः । इतीति किम्—श्रिया शोभयास्य नलस्याहं योग्या सदृशी स्यामिति काकुः । किंभूतया कया—अपदर्पया गतदर्पया तमालोक्य गतगर्वया इति वान्वयः । भैमीं त्यक्त्वा सर्वा अपि गतगर्वा जाता इति भावः । 'प्राप्तरूपसुरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः' इत्यमरः। विहायेति ल्यबन्तसरूपो निपातो विनार्थे द्रष्टव्यः । (तद्योगे[3] च 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति वचनाद्भैमीमिति द्वितीया) शिष्टप्रयोगात् । 'ज्योत्स्नातमिस्रा–' इति मलीमसो निपातितैः ॥

---

१ 'अत्र विशेषोक्तिरलंकारः' । तथा चालंकारसर्वस्वे—'कारणसामग्र्ये कार्यस्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्रापि दर्शनाद्यसंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः' इति **जीवातुः** । ३ अयं पाठः कुत्रचित्र । ४ 'अत्रापि सर्वासामेवंविधव्यापारासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः' इति **जीवातुः** । 'अत्र गर्वस्य व्यभिचारिभावस्य शान्तिः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

नले भैमीमनोभिलाषमाह—

यथोह्यमानः खलु भोगभोजिना प्रसह्य वैरोचनिजस्य पत्तनम् ।
विदर्भजाया मदनस्तथा मनो नलावरुद्धं वयसैव वेशितः ॥ ३२ ॥

यथेति ॥ वयसा पक्षिणा गरुडेनैवोह्यमानः प्राप्यमाणो मदनः प्रद्युम्नः प्रसह्य बलात्कारेण वैरोचनिजस्य पत्तनं बलिपुत्रस्य बाणस्य शोणितपुरं नगरं यथा गरुडेनैव प्रवेशितस्तथा वयसैव तारुण्येनैव विदर्भजाया दमयन्त्या मनः कर्म प्रसह्य शैशवसमयं क्रान्त्वा मदनः प्रवेशितः । खलु वाक्यालंकारे, प्रसिद्धौ वा । किंभूतेन गरुडेन—भोगभोजिना भोगं सर्पशरीरं भुङ्क्ते एवंशीलस्तेन । तारुण्यपक्षे—भोगं सुखं भुङ्क्ते भोजयति वा तच्छीलेन । किंभूतं पत्तनम्—अनलेनाग्निनावरुद्धं समन्ततो व्याप्तम्। भैमीमनःपक्षे—नलेन संबद्धमाक्रान्तं चित्रादौ दृष्टं श्रुतं च नलं मनसि निधाय कामपीडिता जातेत्यर्थः । कामः कीदृक्—तारुण्यचिह्नैरूह्यमानस्तर्क्यमाणः । प्रसह्येति हठार्थेऽव्ययम् । पक्षे सहेल्यप् । बाणासुरकन्याविवाहेऽनिरुद्धे श्रीकृष्णनप्तरि बाणेनावरुद्धे नारदवचनाद्बलप्रद्युम्नसहितः श्रीकृष्णो गरुडमारुह्यानिरुद्धमोचनार्थं शोणितपुरं गत इति विष्णुपुराणम् । 'भोगिभोजिना' इति पाठे भोगिनः सर्पान्, भोगयुक्तान्विलासिनश्चेति । 'खगबाल्यादिनोर्वयः' इत्यमरः ॥[1]

तमेव प्रकारमाह—

नृपेऽनुरूपे निजरूपसंपदां दिदेश तस्मिन्बहुशः श्रुतिं गते ।
विशिष्य सा भीमनरेन्द्रनन्दना[2] मनोभवाज्ञैकवशंवदं मनः ॥ ३३ ॥

नृप इति ॥ स भीमनरेन्द्रस्य नन्दना दमयन्ती तस्मिन्नृपे नले मनो विशिष्य अन्यस्त्रीभ्यः सकाशादतिशयेन, अन्यनृपेभ्य आकृष्य वा दिदेश निदधौ । किंभूते नृपे—निजरूपसंपदां स्वकीयसौन्दर्याधिक्यानामनुरूपे योग्ये । तथा बहुशोऽनेकवारं श्रुतिं श्रवणगोचरं गते प्राप्ते । किंभूतं मनः—मनोभवस्य कामस्य आज्ञायां एकं मुख्यं वशंवदं प्रवणम् । कामाज्ञाकारकमित्यर्थः । मदनायत्तत्वान्नल एव संलग्नमित्यर्थः । रूपं च संपदश्चेति वा । बहुश इति 'संख्यैकवचनात्–' इति शस् । नन्दना इति नन्द्यादित्वाल्ल्युः । वशंवदमिति 'प्रियवशे वदः खच्' । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य–' इति मुम् ॥[3]

उपासनामेत्य पितुः स्म रज्यते दिने दिने सावसरेषु बन्दिनाम् ।
पठत्सु तेषु प्रतिभूपतीनलं विनिद्ररोमाजनि शृण्वती नलम् ॥ ३४ ॥

उपासनामिति ॥ सा भैमी स्वावसरं त्यक्त्वा दिने दिने प्रतिदिनं पितुरुपासनां सेवा-

---

१ 'अत्र श्लेषोपमालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र यथोह्यमानः मनोनल इति शब्दश्लेषः । अन्यत्रार्थश्लेषः । श्लिष्टविशेषणा चेयमुपमा । सा च वयसा इति वयसोरभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितेति संकरः' इति जीवातुः । २ 'नन्दिनी' इति पाठान्तरम् । ३ 'श्रवणादनुरागः । तथा च **रुद्रटः**—'परकीया तु द्वेधा कन्योढा चेति जायते [नित्यम्] । गुरुमदनार्तें नायकमालोक्याकर्ण्य वा सम्यक् ॥' **शृङ्गारतिलके**ऽप्युक्तम्—'अन्यदीया द्विधा प्रोक्ता कन्योढा चेति ते प्रिये। दर्शनाच्छ्रवणाचापि कामार्ते भवतो यथा ॥' 'अत्रानुप्रासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

मेत्यागत्य बन्दिनामवसरेषु समयेषु रज्यते स्म अनुरक्ता बभूव । तेषामवसरे नलाकर्णनसंभवादित्यर्थः । तदेवाह—तेषु बन्दिषु प्रतिभूपतीनन्यान्राज्ञः पठत्सु स्तुतिपूर्वकं वदत्सु सत्सु सा भैमी नलं शृण्वती सती अलमत्यर्थं विनिद्ररोमाजन्यत्पुलका जाता । श्रवणानुरागः सात्त्विको भावश्च दर्शितः । उपासनामिति 'ण्यासश्रन्थ–' इति युच् । रज्यते इति स्वरितेतो दैवादिकस्य रञ्जे रूपम् । भूपतीन्प्रतीति लक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वम् । विनिद्ररोमा इति नान्तं डाबन्तं वा । अजनीति 'दीपजन–' इति कर्तरि चिणि 'जनिवध्योश्च' इति निषेधाद्वृद्ध्यभावः॥

कथाप्रसङ्गेषु मिथः सखीमुखात्तृणेऽपि तन्व्या नलनामनि श्रुते ।
द्रुतं विधूयान्यदभूयतानया मुदा तदाकर्णनसज्ञकर्णया ॥ ३५ ॥

कथेति॥ मिथः परस्परं कथाप्रसङ्गेषु सखीमुखात्तृणेऽपि विषये नलनाम्नि तन्व्या दमयन्त्या श्रुते सति अनया भैम्या मुदा हर्षेण तस्य नलनाम्न आकर्णने श्रवणे सज्ञौ तत्परौ कर्णौ यस्या एवंविधया भूयत जातम् । किं पुनर्वाच्यं नलनृपवर्णने सज्ञकर्णत्वम् । किं कृत्वा—अन्यत्कथान्तरं कार्यान्तरं वा द्रुतं झटिति विधूय परित्यज्य । एता मयि स्नेहान्नलराजकथा एव कथयन्तीति ज्ञात्वेत्यर्थः । तन्व्या इति विरहव्यथया कृशत्वम् । अभूयत । भावे यगात्मनेपदे ॥

स्मरात्परासोरनिमेषलोचनाद्बिभेमि तद्भिन्नमुदाहरेति सा ।
जनेन यूनः स्तुवता तदास्पदे निदर्शनं नैषधमभ्यषेचयत् ॥ ३६ ॥

स्मरादिति ॥ सा भैमी इति पूर्वोक्तेन विन्यासेन यूनस्तरुणान् स्तुवता जनेन सख्यादिना प्रयोज्येन नैषधं नलं तदास्पदे मदनस्थाने निदर्शनं दृष्टान्तमभ्यषेचयत्स्थापयामास । इतीति किम्—हे जन, परासोः परागता असवः प्राणा यस्य तस्मान्मृतात्, अत एवानिमेषलोचनान्निमेषरहितनेत्रात्स्मरात्कामादहं बिभेमि, तत्तस्माद्भिन्नमन्यं दृष्टान्तमुदाहर वद इति तेन जनेन पृष्टे सति नलं दृष्टान्तेन स्थापयामास । असौ राजा कामोपम इति जनो यं कंचन स्तौति तदा भैम्याज्ञया काममुपमानं त्यक्त्वा नलमुपमानं करोतीत्यर्थः । अन्यस्योपमानस्याभावान्नलमेव दृष्टान्तं जनो ददातीत्यर्थः । तस्मात्स्मराद्भिन्नमित्येकं पदं वा । देवत्वादनिमेषत्वं मृतत्वेनोत्प्रेक्षितम् । मृतस्य राजादेः स्थानेऽन्योऽभिषिच्यते । स्मरादिति 'भीत्रा–' इत्यपादानम् । आस्पदे इति 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति साधुः । नैषधमिति निषधानामयमिति संबन्धमात्रेऽण् । प्रकरणादिना स्वस्वामिभावाधिगतिः । निषधानां राजा इत्यर्थे तु जनपदलक्षणाञो बाधके नादित्वात् 'कुरुनादिभ्य–' इति ण्ये नैषध्यमिति स्यात् । अभ्यषेचयदित्यत्र 'प्राक्सितात्–' इति षत्वम् ॥

---

१ 'इति श्रवणस्य कालः प्रतिपादितः। तथाच **रुद्रटः**—'देशे काले भङ्ग्यां साधु तदाकर्णनं च स्यात्' भावोदयालंकारः । औत्सुक्यस्योदय उक्तः भावशवलतालंकारः । भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शवलता तथा' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'नुषङ्गेषु' इति पाठान्तरम् 'अत्र हर्षौत्सुक्ययोः भावशबलतालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अर्थान्तरोपयुक्तोऽपि नलशब्दो नृपसारकतया तथाकर्षकोऽभूदिति रागातिशयोक्तिः' इति **जीवातुः** । ३ 'अत्र गुणसंकीर्तनलक्षणा स्मरदशोक्ता' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र रागातिशयोक्तिः' इति **जीवातुः** ।

नलस्य पृष्टा निषधागता गुणान्मिषेण दूतद्विजबन्दिचारणाः ।
निपीय तत्कीर्तिकथामथानया चिराय तस्थे विमनायमानया ॥ ३७ ॥

नलस्येति ॥ अनया भैम्या निषधागता निषधदेशादागता दूतद्विजबन्दिचारणाः चारविप्रस्तुतिपाठका देशान्तरभ्रमणजीविनो नलस्य गुणान्सौन्दर्यादीन् । भवतां देशे को राजा कीदृग्गुणः कथं प्रजाः पालयतीति मिषेण व्याजेन पृष्टाः । अथ प्रश्नानन्तरं तत्कीर्तिकथां निपीय नलयशोवर्णनमाकर्ण्य अनया भैम्या चिराय विमनायमानयाऽहृष्टचित्तया दुर्मनायमानया तस्थे स्थितम् । ईदृग्गुणो राजा मया कथं लप्स्यते इति विमनस्कता । अकारप्रश्लेषेणाऽविमनायमानया जातम्, चिरकालमाकर्णयन्त्यैव स्थिरचित्तयावहितचित्तया जातमिति व्याख्येयम् । 'तत्कीर्तिसुधाम्' इति पाठः । चिराय निपीय इति वा संबन्धः । 'अकथितं च' इति द्विकर्मकत्वात्प्रच्छेरप्रधाने कर्मणि निष्ठा, तयाभिहितत्वान्न द्वितीया—चारणाः इति । 'गुणान्–' इति 'न लोका' इति षष्ठीनिषेधाद्द्वितीया । तस्थे इति भावे तङ् । पक्षे निपीय तस्थे इत्यत्र मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत्तुल्यकाल एव ल्यप् । विमना इवाचरति इति कर्तुः क्यङ् सलोपश्च', 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' ङित्त्वाच्छानच्[1] ॥

पूर्वं श्लोकपञ्चकेन भैम्या नले श्रवणानुरागं प्रतिपाद्य इदानीं लिपिस्वप्नादौ दर्शनानुरागं प्रतिपादयति—

प्रियं प्रिया च त्रिजगज्जयिश्रियौ लिखाधिलीलागृहभित्ति कावपि ।
इति स्म सा कारुवरेण लेखितं नलस्य च स्वस्य च सख्यमीक्षते ॥ ३८ ॥

प्रियमिति ॥ सा भैमी इति स्वाज्ञया कारुवरेण कुशलेन लिपिकर्त्रा प्रयोज्येन लेखितं नलस्य स्वस्यात्मनश्च सख्यं रूपसाम्यमीक्षते स्म पश्यति स्म । इतीति किम्—हे कारुवर, त्वमधिलीलागृहभित्ति लीलागृहं क्रीडागृहं तस्य भित्तौ (विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः) प्रियं नायकं प्रियां नायिकां चोभौ कावप्यनिर्दिष्टनामानौ लिख । किंभूतौ—त्रिजगज्जयिश्रियौ त्रयाणां जगतां समाहारस्त्रिजगत्, तज्जयतीत्येवंशीला श्रीः शोभा ययोः । जगत्त्रय्यामावामेव सुन्दरौ इति । जगज्जयीत्यत्र 'जिदृक्षि–' इतीनौ पुंवद्भावः ॥

मनोरथेन स्वपतीकृतं नलं निशि क्व सा न स्वपती स्म पश्यति ।
अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात्करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम् ॥ ३९ ॥

मनोरथेनेति ॥ स्वपती निद्राणा सा भैमी मनोरथेन वाञ्छया स्वपतीकृतम् अस्वपतिः स्वपतिः कृतः स्वप्राणेश्वरीकृतं नलं क्व निशि कस्यां रात्रौ न पश्यति स्म, अपितु सर्वस्यामपि । दिवा दृष्टस्य स्वप्ने दर्शनात्कदाप्यदृष्टस्य कथं दर्शनमित्यर्थे हेतुमाह—अदृष्टमिति । सुप्तिः स्वप्नः कदाचिददृष्टमप्यर्थं वस्तु अदृष्टवैभवाद्धर्माधर्मसामर्थ्याज्जनदर्शनातिथिं जनदर्शनगोचरं करोति । 'यदृष्टं दृश्यते स्वप्नेऽननुभूतं कदापि न' इति न्यायेन जन्मान्तरस्थानान्तरानुभूतं समुत्पन्नसंस्कारमस्मिञ्जन्मन्यदृष्टमप्यर्थं धर्माधर्मावेव दर्शयत इति भावः । चित्रादौ नलदर्शने सत्यपि

---

१ 'अत्र चिन्ताव्यभिचारिभावस्योदयः भावोदयालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

साक्षात्तद्दर्शनाभावाददृष्टत्वोक्तिर्युक्ता । 'साक्षाच्चित्रे तथा स्वप्ने तस्य स्याद्दर्शनं त्रिधा' इति। अत्र तूत्तरं प्रकारद्वयम् ॥

निमीलितादक्षियुगाच्च निद्रया हृदोऽपि बाह्येन्द्रियमौनमुद्रितात् ।
अदर्शि सङ्गोप्य कदाप्यवीक्षितो रहस्यमस्याः स महन्महीपतिः ॥४०॥

निमीलितादिति ॥ निद्रयैव सुषुप्त्यैव स महीपतिर्नलोऽस्या भैम्या महद्रहस्यमदर्शि दर्शितः । किंभूतः—कदापि जाग्रत्स्वप्नावस्थयोरपि एवंरूपत्वेनावीक्षितोऽदृष्टः । किं कृत्वा—निमीलितान्मुद्रितादक्षियुगान्नेत्रद्वयात्संगोप्य संयम्य गोपयित्वा । तथा बाह्येन्द्रियमौनमुद्रिताद्बाह्येन्द्रियस्य चक्षुरिन्द्रियस्यैव मौनेन स्वविषयग्रहणाभावेन मुद्रिताद्रूपलक्षणस्वविषयग्रहणेऽशक्ताद्धृदोऽपि मनसोऽपि संगोप्य । अक्षियुगमनसोरपि ज्ञातुमदत्त्वापीति यावत् । चशब्दापिशब्दावन्योन्यसमुच्चये । महारहस्यत्वेन निरतिशयानन्दरूपत्वेन निद्रया भैम्यै साक्षात्प्रदर्शित इत्यर्थः । ननु सुषुप्तौ मनसोऽप्यव्यापारश्चेत्तर्हि ज्ञानं कथम् । उच्यते—स्वप्नार्थानां बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वाभावाद्ग्राह्यत्वाभावे सुखादिष्वन्तर्भावादभावाभ्यन्तरत्वाभावेऽप्यदृष्टसहकृतकेवलाविद्यावृत्तिरूपसुषुप्तिविषयत्वस्य युक्तत्वात्, आत्मन एव तत्र दृष्टत्वाच्च । आत्मरूपेण नित्यस्फुरणोपपत्तेः । यद्वा—नल एव भैम्या अनुरक्तत्वात्तत्प्राप्तिं विना विषयमात्रस्यापि विरागसंभवात्सुखासंभवात्, बोधानन्तरं च 'सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषम्' इत्यनुसंधानस्य सद्भावान्नलविषयत्वमन्तरेणैवमनुसंधानस्यायुक्तत्वात्, सुषुप्त्यवस्थावशात्स नल एव मम निरतिशयानन्दात्मरूपत्वेन स्फुरित इति बोधानन्तरं तया ज्ञातमिति भावः । इति यथाकथंचित्सुषुप्त्यवस्था व्याख्येया । एवं यथाक्रमं श्लोकत्रयेणावस्थात्रयेऽपि नलसाक्षात्कारो वर्णितः । बालत्वादतिगूढत्वान्नलविषयोऽनुरागः केनापि न ज्ञात इति तस्य महारहस्यत्वम् ॥

व्याख्यानान्तरं च—पूर्वस्मिञ्श्लोके स्वप्नावस्थोक्ता । 'मनोरथेन–'इति श्लोकेन मनोरथेन नलः पतिः कृतः तत्रैव स्वप्नावस्थायां दृष्टं नलं प्रति स्वयमेवाह—**निमीलितादिति।** **हे नल, स प्रसिद्धस्त्वं पतिः स्या भव (इति प्रार्थनायां लिङ्) । (अर्थान्मम) ।** प्रसिद्धस्तु पुराणादौ भैमीपतिर्नल एव, नत्विन्द्रादय इतीन्द्रादिपरित्यागेन तस्यैव प्रार्थनायां संबोधनैर्हेतुमाह—यतः हे अक्षियुगात्, अक्षो बिभीतको निवासोऽस्यास्तीत्यक्षी, अक्षि च तद्युगं च—कलियुगं तस्मादपि बाह्य भिन्न । चोऽप्यर्थे । किंभूतादक्षियुगात्—निद्रया निद्राजन्येनाज्ञानेन निमीलितात्तिरोहितात् । व्याप्त इत्यर्थः । तथा अहृदः अज्ञानिनो जडात् । मूर्खादित्यर्थः । तस्मादपि बाह्य भिन्न । किंभूतादहृदः—इन्द्रियस्य वाग्रूपस्य मौनं व्यापाराभावः तदेव मुद्रा स्वभावो यस्य । परस्तुतौ मूकादित्यर्थः । तल्लक्षणं माघे—'सहजान्धदृशः स्वदुर्नये परदोषेक्षणदिव्यचक्षुषः । स्वगुणोच्चगिरो मुनिव्रताः परवर्णग्रहणेष्वसाधवः ॥' इति । तथा हे रहस्यम, रहस्या अत्यन्तगोप्या मा लक्ष्मीर्यस्य । तथा हे महन् मानार्ह । एतेषु संबोधनेषु पदत्रयं हेतुर्यथायथं योज्यम् । किंभूतस्त्वम्—अदर्शिसङ्गः अं विष्णुं पश्यन्तीत्येवंशीला अदर्शिनो

---

१ 'छेकानुप्रासहेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।

विष्णुभक्तास्तैः सह सङ्गो मैत्री यस्य। पुनः किंभूतः—अकदाप्यवीक्षितः न कम् अकं दुःखं दापयन्तीत्येवंशीला अकदापिनः स्वयं दुःखं ददति दापयन्ति चेत्येवंशीला दुष्टास्तैरकदापिभिः। अवीक्षितो न दृष्टः। तत्सङ्गादिरहित इत्यर्थः। अत एव मही सर्वदोत्सववान्। स्याः इति मध्यमपुरुषसामर्थ्यात्सा भैमी (प्रार्थयित्री) इति ज्ञातव्यम्। यद्वा कश्चन कस्मैचिदाशिषं ददत्प्रार्थनायां लिङ्। यद्वा राजानं प्रार्थयते महीपतिस्त्वं प्रसिद्धः स्याः। अन्यत्पूर्ववत्। दमयन्तीपदानि नलसंबोधनपदानि समानार्थानि ज्ञातव्यानीत्यलम्[१] ॥

अहो अहोभिर्महिमा हिमागमेऽप्यभिप्रपेदे प्रति तां स्मरार्दिताम्।
तपर्तुपूर्तावपि मेदसां भरा विभावरीभिर्बिभरांबभूविरे ॥ ४१ ॥

अहो इति॥ अहोभिर्दिवसैः कर्तृभिः हिमागमे हेमन्तर्तावपि स्मरार्दितां मदनपीडितां तां भैमीं प्रति लक्ष्यीकृत्य महिमा दैर्घ्यं प्रपेदे प्राप्तम्। विभावरीभी रात्रिभिः तपर्तुपूर्तावपि निदाघर्तुभरेऽपि मेदसां भरा मज्जबाहुल्यं लक्षणया स्थूलत्वं बिभरांबभूविरे धृतम्। हेमन्तर्तौ दिनानि ह्रस्वानि, रात्रयो महत्यः। ग्रीष्मेऽपि दिनानि महान्ति, रात्रयोऽल्पाः। विरहित्वादतिवाहयितुमशक्यत्वात्तां प्रति विपरीता जाता इत्यर्थः। अहो विचित्रमित्यर्थः। अहो इत्योदन्तत्वात्प्रगृह्यत्वम्। बिभरामित्यत्र 'भीह्री–' इत्याम् श्लुवच्च[२] ॥

इदानीं नलस्यापि तस्यामनुरागमाह—

स्वकान्तिकीर्तिव्रजमौक्तिकस्रजः श्रयन्तमन्तर्घटनागुणश्रियम्।
कदाचिदस्या युवधैर्यलोपिनं नलोऽपि लोकादशृणोद्गुणोत्करम् ॥४२॥

स्वकान्तीति ॥ कदाचित्कस्मिंश्चित्समये नलोऽपि लोकाल्लोकमुखादस्या भैम्या गुणोत्करं सौन्दर्यादिगुणसमूहमश्रृणोत्। किंभूतं गुणोत्करम्—युवधैर्यलोपिनं तरुणधैर्यलोपनशीलम्। तथा—स्वस्या भैम्याः कान्तिकीर्तिव्रजः सौन्दर्यविषयो यो यशःसमूहः स एव शुभ्रत्वान्मौक्तिकमाला तस्या अन्तर्घटना नलस्य मनसि या घटना संबन्धस्तस्यै गुणश्रियं दोरकशोभां श्रयन्तं कुर्वाणम्। गुणोत्करेण नलचेतसि तत्कान्तिकीर्तिर्गुम्फितेत्यर्थः। मालाया अन्तर्घटनार्थं दोरको भवति। यद्वा—स्वस्य नलस्य। तद्योगे नलरामणीयकानुरूपो भैमीगुणसमूह इति भावः। मौक्तिकमिति विनयादित्वात्स्वार्थे ठक्। लोकादिति हेतौ पञ्चमी[३] ॥

तमेव लब्ध्वावसरं ततः स्मरः शरीरशोभाजयजातमत्सरः।
अमोघशक्त्या निजयेव मूर्तया तया विनिर्जेतुमियेष नैषधम् ॥ ४३ ॥

तमेवेति॥ ततो भैमीगुणश्रवणानन्तरं स्मरः कामस्तमेवावसरं प्रस्तावं लब्ध्वा तया भैम्या कृत्वा नैषधं नलं विनिर्जेतुं पराभवितुमियेष ऐच्छत्। उत्प्रेक्षते—मूर्तया शरीरिण्या निजया स्वकीययाऽमोघशक्त्येव। यतः स्वशरीरस्य या शोभा तस्या जयस्तेन जातो मत्सरः

---

१ 'अत्र रूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र हिमागमे करणे सत्यपि दिनानां लघुत्वं कार्यं नोक्तम्। तथा ग्रीष्मे कारणे सत्यपि रात्रीणां लघुता इति विशेषोक्तिरलंकारः। दिनरात्रिमहत्त्वे स्मरार्दितत्वं कारणमस्ति तेन विभावना। छेकानुप्रासोऽपि' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'अत्र कीर्तिव्रजगुणोत्करयोर्मुक्ताहारगुम्फनसूत्रत्वरूपणाद्रूपकालंकारः' इति जीवातुः।

क्रोधो यस्येति पराजयेच्छायाः कारणम्। जातक्रोधी वैरी कमप्यवसरं प्राप्य शक्त्यायुधः सन्वैरिणं पराजेतुं प्रक्रमते। शोमेति भिदादिगणे निपातनात्साधुः॥

अकारि तेन श्रवणातिथिर्गुणः क्षमाभुजा भीमनृपात्मजालयः।
तदुच्चधैर्यव्ययसंहितेषुणा स्मरेण च स्वात्मशरासनाश्रयः॥ ४४॥

अकारीति॥ तेन क्षमाभुजा राज्ञा नलेन भीमनृपात्मजालयः भीमनृपकन्या आलयः स्थानमाश्रयो यस्य एवंभूतो गुणः सौन्दर्यादिः श्रवणातिथिः श्रवणगोचरोऽकारि कृतः। आकर्णित इत्यर्थः। आदरातिशयापूर्वत्वसूचनायातिथिपदम्। स्मरेणापि गुणः प्रत्यञ्चा स्वात्मशरासनाश्रयः स्वात्मनो यच्छरासनं धनुस्तदाश्रय आधारः स्थानं यस्यैवंभूतोऽकारि। किंभूतेन—तस्य नलस्योच्चमुत्कृष्टं धैर्यं तस्य व्ययो नाशस्तस्मै संहितो धनुष्यारोपित इषुर्येन। यदैव भैमीगुणश्रवणं जातं तदैव तस्य मदनपीडा जातेति भावः। चस्तुल्यकालद्योतनार्थो वा। शोभनं दृढं यदात्मशरासनमिति वा॥

अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी तदा खलु ज्यां विशिखैः सनाथयन्।
निमज्जयामास यशांसि संशये स्मरस्त्रिलोकीविजयार्जितान्यपि॥४५॥

अमुष्येति॥ स्मरः त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी तस्या विजयेनार्जितानि संपादितान्यपि यशांसि कीर्तीः संशये संदेहे निमज्जयामास। खलु संभावनायाम्। त्रैलोक्ये जितेऽपि यद्येनं जेतुं शक्ष्यामि तर्ह्येकस्याजये सर्वापि कीर्तिर्गमिष्यतीति शक्ष्यामि न वेति संदेहः। किंभूतः स्मरः—तदा धीरस्यामुष्य नलस्य जयाय विशिखैर्बाणैः ज्यां सनाथयन्सनाथां कुर्वन्। योजयन्नित्यर्थः। यतः साहसी हिताहितानपेक्षं यत्कर्म तत्साहसं तद्वान्। अविमृश्यकारीत्यर्थः। विशिखैरिति धीरस्यैकेन जेतुमशक्यत्वाद्बहुत्वम्। त्रैलोक्यापेक्षयास्यातिधीरत्वमुक्तम्। 'विजयोर्जितानि' इति पाठः साधीयन्। जयायेति 'तुमर्थात्—' इति चतुर्थी। निमज्जयामासेति मस्जेः सकारस्य 'झलां जश् झशि' इति यो दकारस्तस्य '–भृज्जतीनाम्'—इति निर्देशाच्चुत्वम्॥

अनेन भैमीं घटयिष्यतस्तथा विधेरवन्ध्येच्छतया व्यलासि तत्।
अभेदि तत्तादृगनङ्गमार्गणैर्यदस्य पौष्पैरपि धैर्यकञ्चुकम्॥ ४६॥

अनेनेति॥ अस्य नलस्य तत्प्रसिद्धं तादृग्दुर्भेद्यमपि धैर्यमेव कञ्चुकं पौष्पैः पुष्परूपैरप्यनङ्गमार्गणैः कामबाणैर्यद्यस्मादभेदि विदारितम्, तत्तस्मात् तथा वक्ष्यमाणभैम्यभिलाषीन्द्रादिपरित्याजनप्रकारेण अनेन नलेन भैमीं घटयिष्यतः संगमयिष्यतो विधेर्ब्रह्मणोऽवन्ध्येच्छतया अवन्ध्या सफला इच्छा मनोरथो यस्य तस्य भावस्तत्ता सफलेच्छतया तया व्यलासि विलासितमिति वितर्कः। तत्तादृगनङ्गमार्गणैरित्येकं वा पदम्। तैः पञ्चसंख्यतया प्रसिद्धैरल्पैस्तादृग्भिश्चातिमृदुश्लक्ष्णैः कामबाणैरिति। अङ्गरहितस्यापि पुष्परूपैर्बाणैर्धैर्यकञ्चुकस्यामूर्तस्यापि वस्तुनो यद्विदारणं तद्ब्रह्मसफलेच्छताया एव विलास इति यत्तदोः क्रियाविशेषणत्वं वा। असं-

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र स्वात्मशरासनाश्रय इति पुनरुक्ताभासोऽलंकारः। तुल्ययोगितालंकारोऽपि' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यहेतुत्ववाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः' इति **जीवातुः**। ३ 'अत्र स्मरस्योक्तसंशयासंबन्धेऽपि तत्संबन्धकथनादतिशयोक्तिरलंकारः' इति **जीवातुः**।

भावितमपि विधीष्टं भवत्येवेति भावः। व्यलासीति भावे चिण्। अभेदीति कर्मणि कर्मकर्तरि वा चिण्। पौष्पैः। भेदविवक्षायां संबन्धेऽण्। स्वार्थे वा॥

धैर्यभङ्गमेवाह—

किमन्यदद्यापि यदस्त्रतापितः पितामहो वारिजमाश्रयत्यहो।
स्मरं तनुच्छायतया तमात्मनः शशाक शङ्के स न लङ्घितुं नलः॥४७॥

किमन्यदिति॥ यस्य कामस्यास्त्रैर्बाणैस्तापितः पितामहो ब्रह्माऽद्यापि वारिजं कमलमाश्रयति। अहो आश्चर्ये। वृद्धोऽपि ब्रह्मा कामसंतप्तः। यः स्वपितामहमप्यतिवृद्धमतिपूज्यं शस्त्रैः पीडयतीति सोऽन्यं पीडयतीति किं वाच्यम्। स्वभावसिद्धं कमलासनत्वं कामसंतप्तत्वेनोत्प्रेक्षितम्। लुप्तोत्प्रेक्षा। संतप्ताः शीतलमाश्रयन्ते। अत एव वारिजपदम्। अन्यत्कामस्य किं वर्णनीयं तत्राह—शङ्के इति। नल आत्मनः स्वस्य तनुच्छायतया शरीरसाम्येनेव। यद्वा—तन्वी छाया शोभा यस्य तस्य भावस्तत्ता तया विरहव्यथाजनितम्लानशोभतया तं स्मरं लङ्घितुं जेतुं न शशाक। यद्वा—आत्मनः सकाशात्कामस्य तनुच्छायतयाल्पशोभत्वेन जेतुं नाशकत्, अपि तु शशाकैव। तस्याल्पकान्तित्वमात्मनोऽधिककान्तित्वमेव जय इत्यर्थः। पूर्वं तस्यातिशयितं धैर्यं वर्णयित्वा तन्नाशकथनं विप्रलम्भपोषार्थम्। लङ्घितुमिति शकियोगे तुमुन्॥

उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपहारेण वयस्कृतेन किम्।
त्रपासरिद्दुर्गमपि प्रतीर्य सा नलस्य तन्वी हृदयं विवेश यत्॥ ४८॥

उर इति॥ सा तन्वी कृशाङ्गी स्वीया त्रपैव सरिन्नदी तस्या दुर्गं प्राकारमपि, त्रपासरिदेव दुर्गं वा। प्रतीर्य तीर्त्वा नलस्य हृदयं यद्विवेश प्रविष्टा। यद्वा—नलस्यैव त्रपासरिद् दुर्गम्। तदुरोभुवा वक्षस्थलगेन कुम्भयुगेन कुचकलशयुगेन जृम्भितं विलसितम्। किमुत्प्रेक्षायाम्। किंभूतेन—नवोपहारेण नवो नूतन उप समीपगतो हारो मुक्ताहारो यस्य, उपहार उपायनं तद्रूपेण वा। वयसा यौवनेन कृतं वयस्कृतं तेन। तेन लज्जां त्यक्त्वा संपन्नयौवना भैमी ध्याता इत्यर्थः। अन्यापि कुम्भकारकृतमुपढौकितं कुम्भद्वयं वक्षसि निधाय जलदुर्गं तीर्त्वा प्रियसंकेतं गच्छति। यच्छब्दोऽप्यर्थः। सा तन्व्यप्युरोभुवा कुम्भयुगेन त्रपासरिद्दुर्गमपि प्रतीर्य नलस्य हृदयमपि विवेश किमिति वितर्क इति वान्वयः। किंभूतं दुर्गम्—जृम्भितम्। अत्युच्चमित्यर्थः। अन्यत्पूर्ववत्। 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः। उरोभुवा इति भाषितपुंस्कत्वेन नुमभावः। कुम्भयुगेनेति कर्तरि तृतीया[3]॥

---

१ 'कञ्चुकं भिन्नमिति विरोधः' तस्य विधिविलासेनाभासीकरणाद्विरोधाभासोऽलंकारः। स च धैर्यकञ्चुकमितिरूपकोत्थापित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः' इति **जीवातुः**। 'अत्रानुमानविरोधावलंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र स्मरलङ्घने पितामहोऽप्यशक्तः किमुत नल इत्यर्थापत्तिस्तावदेकोऽलंकारः। तनोश्छायेव छाया इत्युपमा छाययोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः। अलङ्घ्यत्वे तनुच्छायतायाः हेतुत्वोत्प्रेक्षणाद्धेतूत्प्रेक्षा। सा च शङ्के इति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या' इति **जीवातुः**। 'अत्रातिशयोक्तिरुत्प्रेक्षा श्लेषश्चालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा रूपकं श्लेषश्चालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र विषयनिगरणाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः जृम्भणं किमित्युत्प्रेक्षा। सा चोक्तातिशयोक्तिमूला इति संकरः' इति **जीवातुः**।

अपह्नुवानस्य जनाय यन्निजामधीरतामस्य कृतं मनोभुवा।
अबोधि तज्जागरदुःखसाक्षिणी निशा च शय्या च शशाङ्ककोमला ४९

अपेति ॥ मनोभुवा कामेनास्य नलस्य यद् अनिर्वाच्यं कृतम्। तत् निशा रात्रिः शय्या आस्तरणं चाबोधि जानाति स्म। किंभूतस्यास्य—जनाय लोकाय निजां स्वकीयामधीरताम-धैर्यमपह्नुवानस्य गोपायतः। किंभूता निशा शय्या च—यतो जागरदुःखं साक्षादीक्षते सा। विदुषीत्यर्थः। तज्जागर इत्येकं पदं वा। तथा शशाङ्ककोमला चन्द्रेण मनोहरा। शशस्य मृगविशेषस्याङ्क उत्सङ्गस्तद्वन्मृद्वी। चन्द्रवन्मनोहरा वा। चन्द्रेण कर्पूरप्रक्षेपेण मनोहरा वा। चान्द्री रात्रिरतिदुःसहत्वाज्जागरदुःखसाक्षिणी। शय्या चात्मनि विलुण्ठनेन। रात्रिशय्याव्यतिरेकेण केनचित्तद्विरहदुःखं न ज्ञातमिति भावः। जनायेति 'श्लाघह्नुङ्–' इति संप्रदानत्वम्। अबोधीति 'दीपजन–' इति कर्तरि चिण्। निशा इति हसन्ताद्वा टाप्। शय्या इति 'संज्ञायां समजनि–' इति क्यपि 'अयङ् यि–' इत्ययङ्[१] ॥

स्मरोपतप्तोऽपि भृशं न स प्रभुर्विदर्भराजं तनयामयाचत।
त्यजन्त्यसूञ्शर्म च मानिनो वरं त्यजन्ति न त्वेकमयाचितव्रतम् ॥५०॥

स्मरेति ॥ भृशं स्मरोपतप्तोऽप्यतिशयेन कामपीडितोऽपि स नलो विदर्भराजं विदर्भदेशाधिपं भीमं तनयां कन्यां नायाचत। यतः प्रभुः समर्थः। अभिमानीति यावत्। कामपीडितः स कथं न याचितवानित्यत आह—मानिनोऽभिमानिनः पुरुषाः सुखं शर्म तथा असूंश्च प्राणानपि त्यजन्ति। एतद्वयं तेषां वरमल्पमिष्टम्। एकमद्वितीयं प्रधानमयाचितव्रतम्। अयाचनरूपं व्रतं नैव त्यजन्तीत्यर्थः। एतदवरं न विद्यते वरं श्रेष्ठं यस्मात्। अतिश्रेष्ठमित्यर्थः। पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वाच्छर्मपदस्य पूर्वमन्वयः। यद्वा—चकारस्तुल्यकालद्योतनार्थः। शर्म यथा भवति तथासूनपि त्यजन्ति। सुखेन त्यजन्तीत्यर्थः। वरं श्रेष्ठमिति व्रतविशेषणं वा। विदर्भराजेति[२] 'राजाहः–' इति टच्। याचिर्द्विकर्मकः। 'दैवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये' इत्यमरः ॥

मृषाविषादाभिनयादयं क्वचिज्जुगोप निःश्वासततिं वियोगजाम्।
विलेपनस्याधिकचन्द्रभागताविभावनाच्चापललाप पाण्डुताम् ॥ ५१ ॥

मृषेति ॥ अयं नलः क्वचित्कस्मिंश्चिद्वस्तुनि विषये मृषाविषादाभिनयात्तद्वस्तु गतमिति मिथ्याखेदप्रकटनाद्वियोगजां विरहजनितां निःश्वासततिं निःश्वासपरम्परां जुगोप तिरोधत्ते स्म। तथा—विलेपनस्य चन्दनस्याधिकश्चन्द्रभागः कर्पूरांशो यस्मिंस्तस्य भावस्तत्ता, तस्या विभावनाज्ज्ञापनात्प्रकटीकरणाद्वियोगजां पाण्डुतां चापललाप। अद्य चन्दनमध्ये कर्पूरोऽधिको जातस्तेनाङ्गपाण्डुत्वं न त्वन्यत्कारणम्। विषमत्तीति विषादः शिवः तस्याभिनयाद्, निःश्वासानुपदं शिवशिवेति नामोच्चारणाद्वा जुगोप। 'घनसारश्चन्द्रसंज्ञः कर्पूरः' इत्यमरः[३] ॥

---

१ 'एतेन नायकस्य लज्जागुणोऽभिहितः। श्लेषालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः। तथाच काव्यप्रकाशः—'सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते। सएवार्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा॥' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्र व्याजोक्तिरलंकारः। यथाह काव्यप्रकाशः—'व्याजोक्तिश्छद्मनो भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम्' इति **साहित्यविद्याधरी**। अत्राङ्गगताभ्यां मृषाविषादचन्द्रभागपाण्डिमभ्यां तद्विरहश्वासपाण्डिम्नोर्निगूहनान्मीलनालंकारः—'**मीलनं** वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहनम्' इति लक्षणात्' इति **जीवातुः**।

शशाक निह्नोतुमयेन तत्प्रियामयं बभाषे यदलीकवीक्षिताम् ।
समाज एवालपितासु वैणिकैर्मुमूर्च्छ यत्पञ्चममूर्च्छनासु च ॥ ५२ ॥

शशाकेति ॥ अयं नलोऽलीकवीक्षितां मोहेन मिथ्यैव वीक्षितां प्रियां भैमीं प्रति यत्किंचिद्बभाषे, तदयेन दैवेन निह्नोतुं गोपायितुं शशाक । वैणिकैर्वीणावादनकुशलैः पञ्चमरागस्य मूर्च्छनास्वालपितासु पुनःपुनर्गीतासु सतीषु समाज एव सभायामेव यन्मुमूर्च्छ तदपि अयेन रागमूर्च्छनाजनितसुखानुभवव्यापारवश्यव्याजेन निह्नोतुं शशाक । मूर्च्छाप्यपलपितेत्यर्थः । सप्तानां स्वराणामारोहावरोहौ मूर्च्छनाः । तास्त्वेकविंशतिः । अथ च प्रियां प्रति अये भैमीति समाजे यत् बभाषे तत् निह्नोतुं न शशाक इति काकुः । शशाकैव । शब्दान्तरान्तर्भूतत्वाद्वचनमपलपितम् । यद्वा—वैणिकैः पञ्चमरागमूर्च्छनासु गातुं प्रारब्धासु समाज एव सभैव मुमूर्च्छ । येन नलकृतभैमीसंबोधनमाकर्णनीयं स समाज एव मूर्च्छां प्राप । यद्वा—यत्किंचिद्बभाषे, तद् अये कामाय निह्नोतुं न शशाक, समाजाय त्वपलपितुं समर्थोऽभूत् । यतः समाज एव मुमूर्च्छ । इः कामः तस्मै कामाय । 'अये क्रोधे विषादे च संभ्रमे स्मरणेऽपि 'च' 'इः कामे पुरुषोक्तौ च' इति विश्वः । 'अयः शुभावहो विधिः', 'वीणावादस्तु वैणिकः' इत्यमरः । रागप्रकटीकरणमालपितम् । पशुव्यतिरिक्तसमूहवाचित्वात्समाज इत्यत्र घञ् । वैणिकैरिति 'शिल्पम्' इति ठक् । मूर्च्छोन्मादावुक्तौ[1] ॥

अवाप सापत्रपतां स भूपतिर्जितेन्द्रियाणां धुरि कीर्तितस्थितिः ।
असंवरे शंबरवैरिविक्रमे क्रमेण तत्र स्फुटतामुपेयुषि ॥ ५३ ॥

अवापेति ॥ स भूपतिः सापत्रपतामवाप । अन्यतो लज्जापत्रपा तया सह वर्तमानः सापत्रपः तस्य भावस्तत्ता तां प्राप । किंभूतः—यतो जितेन्द्रियाणां मध्ये धुर्यग्रे प्रथमतः कीर्तिता स्तुता स्थितिर्मर्यादा यस्य । विरहव्यथा लोकेनापि ज्ञातेति सलज्जोऽभूदित्यर्थः । कस्मिन्सति—तत्र समाजे सभामध्येऽसंवरे निरोद्धुमशक्येऽगोप्ये शंबरवैरी कामस्तस्य विक्रमे क्रमेण परिपाट्या स्फुटतां प्राकट्यमुपेयुषि प्राप्ते सति । असंवरे इत्यत्र 'ग्रहवृदृनिश्चि–' इत्यप्[2] ॥

अलं नलं रोद्धुममी किलाभवन्गुणा विवेकप्रमुखा न चापलम् ।
स्मरः स रत्यामनिरुद्धमेव यत्सृजत्ययं सर्गनिसर्ग ईदृशः ॥ ५४ ॥

अलमिति ॥ अमी विवेकप्रमुखा विवेकादयो गुणा नलमिदं पूर्वोक्तं चापलं रोद्धुमावरितुमलं समर्था नाभवन् । नलस्य चापलं रोद्धुं न समर्था इत्यर्थः । किल निश्चयेन । यद्यतः स प्रसिद्धः स्मरो रत्यामनुरागे सति पुरुषमनिरुद्धमेव चपलमेव सृजति करोति । अयमेतादृक्सर्गनिसर्गः सृष्टिनिर्णयः स्वभावो वा । अयमेव निश्चय इत्यर्थः । अनुरागे सति सर्वोऽपि चञ्चलो भवतीत्यर्थः । विवेकस्यापि किमपि न चलतीत्यर्थः । यद्वा—स्मरो रत्यां संभोगेऽनिरुद्धं निवारयितुमशक्यं चापलमित्यर्थः । अयमीदृशः कामेन सृज्यमानस्य प्रस्तुतत्वाच्चापलस्य स्वभावः । अथ च—मदनः प्रद्युम्नाख्यो रत्यां स्वप्रियायामनिरुद्धनामानमेव पुत्रं जन-

---

१ 'एतेन ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छावस्थाः सूचिताः' इति जीवातुः । २ 'छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

यतीति यत्, अयमीदृशोऽनादिः सर्गस्वभावः । हेयोपादेयविचारो विवेकः । नलमिति षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे वा द्वितीया । रुधेर्द्विकर्मकत्वात् । 'स्वभावश्च विसर्गश्च' इत्यमरः । रोद्धुमित्यलंयोगे 'पर्याप्तिवचनेषु–' इति तुमुन् ॥

अनङ्गचिह्नं स विना शशाक नो यदासितुं संसदि यत्नवानपि ।
क्षणं तदारामविहारकैतवान्निषेवितुं देशमियेष निर्जनम् ॥ ५५ ॥

अनङ्गेति ॥ स नलो यदा यस्मिन्समये विरहचिह्नापलापविषये यत्नवानपि सन् संसदि सभायामनङ्गचिह्नं पाण्डुत्वकृशत्वगोत्रस्खलनादि कामचिह्नं विना क्षणमप्यासितुं स्थातुं नो शशाक न समर्थोऽभूत् तदा तस्मिन्समये आराम उपवने विहारः क्रीडा तस्याः कैतवाद्व्याजेन निर्जनं देशमुद्यानदेशं निषेवितुं सेवितुमियेष ऐच्छत् । क्षणमुत्सवरूपं, निर्जनत्वाद्देशविशेषणं वा यत्तदिति कारणार्थं वा । 'कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' इत्यमरः । चिह्नमिति 'पृथग्विना–' इति द्वितीया । क्षणमिति पक्षे 'कालाध्वनोः–' इति द्वितीया ॥

अथ श्रिया भर्त्सितमत्स्यलाञ्छनः समं वयस्यैः स्वरहस्यवेदिभिः ।
पुरोपकण्ठोपवनं किलेक्षिता दिदेश यानाय निदेशकारिणः ॥ ५६ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं स नलो यानाय यानमानेतुं निदेशकारिणो भृत्यान्दिदेशाज्ञापयामास । किंभूतः—विरहव्यथाव्यथितोऽपि श्रिया कान्त्या सुरूपत्वाद्भर्त्सितस्तिरस्कृतो मत्स्यलाञ्छनः कामो येन । विरहव्यथागोपनार्थमङ्गीकृतशोभत्वाद्वा जितकामः । तथा स्वरहस्यवेदिभिः स्वाम्यभिप्रायज्ञैर्द्वित्रैर्वयस्यैः सखिभिः समं सह पुरोपकण्ठोपवनं नगरनिकटस्थमुद्यानम् । किलेत्यलीकम् । ईक्षिता ईक्षमाणः । कामचिह्नापह्नवे तात्पर्यं, न तु वनविलोकन इति किलेत्युक्तम् । उपकण्ठम् । सामीप्येऽव्ययीभावः । 'पूरणगुण–' इत्यव्ययेन सह समासनिषेधात्पुरमुपकण्ठं यस्येति बहुव्रीहिः । केचिदस्मिन्सूत्रे पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृतव्ययस्यैवायं निषेधो, न त्वव्ययमात्रस्येत्याहुः । तन्मते पुरस्योपकण्ठमिति षष्ठीतत्पुरुषोऽपि । वनम्, तृना योगे षष्ठ्यभावः । यानायेति 'क्रियार्थोपपदस्य–' इति चतुर्थी ॥

अमी ततस्तस्य विभूषितं सितं जवेऽपि मानेऽपि च पौरुषाधिकम् ।
उपाहरन्नश्वमजस्रचञ्चलैः खुराञ्चलैः क्षोदितमन्दुरोदरम् ॥ ५७ ॥

अमी इति ॥ ततस्तदाज्ञानन्तरममी भृत्यास्तस्य नलस्याश्वमुपाहरन्नानिन्युः । अश्वविशेषणानि—सितं श्वेतम् । विभूषितं विशेषेणालंकृतम् । जवेऽपि वेगेऽपि पौरुषेण बलेनाधिकम् । मानेऽपि परिमाणेऽपि पौरुषं पुरुषप्रमाणं तस्मादधिकम् । अजस्रं चञ्चलं । खुराञ्चलैः खुराग्रैः प्रयोज्यैः क्षोदितं चूर्णीकारितं मन्दुराया वाजिशालाया उदरं मध्यं येन । 'खुरैः खनन्त्यः पृथि-

---

१ 'अत्र स्मररागस्य दुर्वारतया सर्वसृष्टिसाधारण्येन नलचापलदुर्वारत्वसमर्थनात्सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति **जीवातुः** । 'अत्रोत्प्रेक्षाहेत्वलंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'नैषधः' इति पाठस्तिलक**सुखावबोधा**साहित्यविद्याधरीसंमतः । तत्र 'आराम–इत्यादिविशेषणसामर्थ्याद्विजनम्' इति **सुखावबोधा** । ३ 'अत्रापह्नुतिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'एतेन चापलाख्यसंचारिणि भ्रमणलक्षणोऽनुभाव उक्तः' इति **जीवातुः** । ४ 'पुरोपकण्ठं स वनम्' इति पाठः **साहित्यविद्याधरीसंमतः** । ५ 'अत्रोपमा सहोक्तिश्चालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ६ 'क्षोभितम्' इति पाठः ।

वीमश्वो लोकोत्तरः स्मृतः' इति शालिहोत्रे । विभूषितम् वीनां पक्षिणां भुवि स्थान उषितम् । वेगवशादाक्रमणवशाद्वा गगनगामिनमिति वा । सितमित्यनेन कफप्रकृतित्वम् । तेनातिबलवत्त्वसहिष्णुत्वादिलक्षणं सूचितम् । 'ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु', 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । पुरुषशब्दात्पक्षे भावे युवादित्वादण् । परिमाणे 'पुरुषहस्तिभ्यामण् च' इत्यण् । क्षोदितमिति हेतुमण्ण्यन्तान्निष्ठा । कर्तरि च तृतीया, करणे वा[1] ॥ (इतः सप्तभिः कुलकम्—)

अथान्तरेणावट्टुगामिनाध्वना निशीथिनीनाथमहःसहोदरैः ।
निगालगाद्देवमणेरिवोत्थितैर्विराजितं केसरकेशरश्मिभिः ॥ ५८ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं स नलः हयमारुरोहेति सप्तमश्लोकेनान्वयः । अश्वविशेषणानि । किंभूतं हयम्—स्कन्धप्ररूढाः केशाः केसरकेशास्तेषां रश्मिभिः तल्लक्षणैरेव किरणैर्वा विराजितम् । किंभूतैः–निगालगाद् गलप्रदेशे वर्तमानाल्लक्षणभूताद्देवमणेः देवमणिनाम्नो दक्षिणावर्तादवट्टुगामिना आन्तरेण कण्ठमध्यवर्तिनाध्वना मार्गेणोत्थितैः निःसृतैरिव । तथा—उज्ज्वलत्वात् निशीथिनी रात्रिस्तस्या नाथश्चन्द्रस्तस्य महांसि किरणास्तेषां सहोदरैः सदृशैः । प्रायेण सहोदराः सरूपा भवन्तीति सारूप्यं लक्ष्यते । अथ च देवमणिः कौस्तुभः, चन्द्रश्च । समुद्रादुत्पन्नत्वादुभयोः सहोदरत्वम् । केसरकेशरश्मिभिरुपलक्षितम् । विराजितं वीनां पक्षिणां राजा विराजो गरुडः तद्वदाचरितम् । 'निगालस्तु गलोद्देशे', 'अवटुर्घाटा कृकाटिका' इत्यमरः । देवमणिः शिवेऽश्वस्य कण्ठावर्ते च कौस्तुभे' इति विश्वः । सहोदरैरिति 'वोपसर्जनस्य' इति वैकल्पिकत्वात्सादेशाभावः[2] ॥

अजस्रभूमीतटकुट्टनोत्थितैरुपास्यमानं चरणेषु रेणुभिः ।
रयप्रकर्षाध्ययनार्थमागतैर्जनस्य चेतोभिरिवाणिमाङ्कितैः[3] ॥ ५९ ॥

अजस्रेति ॥ रेणुभिश्चरणेषूपास्यमानं सेव्यमानम् । किंभूतै रेणुभिः—अजस्रं निरन्तरं भूमीतटकुट्टनं धरातलचूर्णनं तेनोत्थितैः । कैरिव—अणिमा अणुपरिमाणत्वं तेनाङ्कितैर्युक्तैर्जनस्य लोकस्य चेतोभिरिवान्तःकरणैरिव । 'अणुपरिमाणं मनः' इति । किंभूतैश्चेतोभिः—रयप्रकर्षस्य वेगातिशयस्याध्ययनार्थं पठनार्थमागतैः । तद्वेगं प्रेक्षतां लोकानां चेतोभिर्वेगातिशयाध्ययनार्थमागतैरिवेत्युत्प्रेक्षा । इति मनसोऽपि सकाशादश्वस्य वेगातिशयो द्योत्यते । अथ च शिष्यो गुरुचरणयोरुपास्ते । अजस्रभूमीतटकुट्टनमुत्तमाश्वजातिः । भूमीति 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । अणिमा मज्जिमवत् ॥

चलाचलप्रोथतया महीभृते स्ववेगदर्पानिव वक्तुमुत्सुकम् ।
अलं गिरा वेद किलायमाशयं स्वयं हयस्येति च मौनमास्थितम्[4] ॥६०॥

चलाचलेति ॥ चलाचलोऽतिचञ्चलः प्रोथ ओष्ठाग्रं नासापुटं यस्य तस्य भावस्तत्ता, तया महीभृते नलाय स्वकीयवेगविषये दर्पान्गर्वान्वक्तुमुत्सुकमिवोत्कण्ठितमिव । तर्हि किमिति नोक्तवानित्याशङ्क्याह—किल प्रसिद्धौ । अयं नलो हयस्याशयमभिप्रायं स्वयमात्मनैव वेद

---

१ 'अत्र पक्षे-'क्षोदितम्' इति 'क्षोदवत्कृतम्' इत्यर्थे 'तत्करोती'ति ण्यन्तात् क्तः, मतोर्लोपश्च' इति **सुखावबोधा** । २ 'अत्रानुप्रासोत्प्रेक्षारूपकाणां संकरः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा जातिश्चालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्र सापह्नवोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

जानाति किल, अतो गिरा वाचा अलं पूर्यतामिति हेतोरिव मौनमास्थितम्। 'चलाचलप्रोथत्वमश्वजातिः'। ज्ञातुरग्रे स्वयं स्वगुणं वक्तुमनुचितमित्यर्थः। चलाचल इति 'चरिचलिपतिवदीनां द्विर्वचनमाक्चाभ्यासस्य' इति द्वित्वमागागमश्च। 'अभ्यासकार्यमनचि' इति वक्तव्याद्, आगमदीर्घसामर्थ्याद्वा, 'हलादिः शेषः' न। महीभृते 'क्रियया यमभिप्रैति सः–' इति संप्रदानत्वम्। गिरेति वारणार्थयोगे तृतीया। वेद इति 'विदो लटो वा' इति णल्॥

महारथस्याध्वनि चक्रवर्तिनः परानपेक्षोद्वहनाद्यशः सितम्।
रदावदातांशुमिषादनीदृशां हसन्तमन्तर्बलमर्वतां रवेः॥ ६१॥

महारथस्येति॥ महारथस्यायुतयोधिनः चक्रवर्तिनः सार्वभौमस्य नलस्याध्वनि मार्गे आकाशगामित्वेन न विद्यतेऽपेक्षा यस्यां क्रियायामिति परेषामन्येषामश्वानामनपेक्षयानाश्रयेण यदुद्वहनं तस्माज्जातं यद्यशस्तेन यशसा सितं श्वेतम्। अत एव रदानां दन्तानामवदाता निर्मला येंऽशवः किरणास्तेषां मिषाद् अनीदृशां परानपेक्षोद्वहनासमर्थानां रवेः सूर्यस्यार्वतामश्वानां बलं अन्तर्मुखमध्ये हसन्तम्। सूर्याश्वाः परापेक्षोद्वहनाः नाहं तथा इत्युपहासस्तेषाम्। यद्वा परानपेक्षोद्वहनात्सूर्याश्वानां बलं दन्तोज्वलकिरणव्याजादन्तर्हसन्तमित्यन्वयः। स्वाभाविकं श्वेतत्वं यशोहेतुत्वेनोत्प्रेक्षितम्। सूर्याश्वानां नीलवर्णत्वात्॥

सितत्विषश्चञ्चलतामुपेयुषो मिषेण पुच्छस्य च केसरस्य च।
स्फुटं चलच्चामरयुग्मचिह्नैरनिह्नुवानं निजवाजिराजताम्॥ ६२॥

सितेति॥ सिता श्वेता त्विट् दीप्तिर्यस्य तस्य चञ्चलतां चापल्यमुपेयुषः प्राप्तस्य पुच्छस्य च केसरस्य स्कन्धकेशसमूहस्य च मिषेण व्याजेन चलच्चलं चामरयुग्मं तस्य चिह्नैः कृत्वा निजवाजिराजतां वाजिनां राजा वाजिराजः, तस्य भावस्तत्ता निजस्यात्मनो वाजिराजता तामनिह्नुवानं प्रकटयन्तमिति स्फुटमुत्प्रेक्षे। राजा हि श्वेतचामरद्वयेन वीज्यते। चलनक्रियापेक्षया चिह्नैरिति बहुवचनम्। चिह्नैरिति 'तत्करोति–' इति ण्यन्ताद्भावे 'ल्युट् च' इति ल्युट्॥

अपि द्विजिह्वाभ्यवहारपौरुषे मुखानुषक्तायतवल्गुवल्गया।
उपेयिवांसं प्रतिमल्लतां रयस्मये जितस्य प्रसभं गरुत्मतः॥ ६३॥

अपीति॥ रयस्मये वेगगर्वे प्रसभं बलात्कारेण जितस्य गरुत्मतो गरुडस्य द्विजिह्वाः सर्पास्तेषामभ्यवहारो भक्षणं तस्माद्यत्पौरुषं तस्मिन्नपि मुखेऽनुषक्ता लग्ना आयता दीर्घा वल्गुः सुन्दरी या वल्गा प्रग्रहस्तया कृत्वा प्रतिमल्लतां प्रतिभटत्वमुपेयिवांसं प्राप्तवन्तम्। वल्गाप्रान्ता हि सर्पपुच्छसदृशा दृश्यन्ते। पूर्वं वेगदर्पविषये जितः अधुना सर्पभक्षणपौरुषेऽपि। वल्गा कान्यकुब्जभाषायां 'वाग' इति प्रसिद्धा॥

ससिन्धुजं शीतमहःसहोदरं हरन्तमुच्चैःश्रवसः श्रियं हयम्।
जिताखिलक्ष्माभृदनल्पलोचनस्तमारुरोह क्षितिपाकशासनः॥ ६४॥

---

१ 'अत्रापह्नवव्यतिरेकश्लेषालंकारसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र मिषशब्देनांशूनामसत्यत्वमापाद्य हासत्वोत्प्रेक्षणात्सापह्नवोत्प्रेक्षा। सा च व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या' इति **जीवातुः**। २ 'अत्र सापह्नवोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्र सापह्नवोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्रोपमापरिकरश्लेषालंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'तं हयमारुरोह उच्चैःश्रवसः श्रियं हरन्तम्' इत्युपमा। सा च श्लिष्टविशेषणात्संकीर्णैव। 'स क्षितिपाकशासनः इत्यतिशयोक्तिः' इति **जीवातुः**।

स इति ॥ सिन्धुजं सिन्धुदेशोद्भवम्। शीतमहाश्चन्द्रस्तस्य सहोदरं तुल्यम्। उच्चैःश्रवस इन्द्राश्वस्य श्रियं शोभां हरन्तं तत्सदृशम्। किंभूतो नलः—जिता अखिलाः समस्ताः क्ष्माभृतो राजानो येन। तथा अनल्पे महती लोचने यस्य सः। यद्वा—अनल्पं लोचनं ज्ञानं यस्य। तथा क्षितौ पृथिव्यां पाकशासन इन्द्र इव। क्षितौ पाकं पचिक्रियां शास्त्युपदिशति सूपशास्त्रप्रणेतृत्वात्। उच्चैःश्रवा अपि समुद्रजः स चन्द्रभ्राता तं यथा जितसमस्तशैलः सहस्रलोचनश्च इन्द्र आरोहति, तथा तं हयमारुरोहेति। सिन्धुजमित्यनेनाश्वशास्त्रोक्तचतुःपञ्चाशदुत्तमकुलमध्यजत्वं बलित्वं महाकायत्वं च सूचितम्। कुलकम् ॥

निजा मयूखा इव तीक्ष्णदीधितिं स्फुटारविन्दाङ्कितपाणिपङ्कजम्।
तमश्ववारा जवनाश्वयायिनं प्रकाशरूपा मनुजेशमन्वयुः ॥ ६५ ॥

निजा इति ॥ अश्ववारा अश्वसादिनस्तं मनुजेशं राजानं नलमन्वयुरनुजग्मुः। किंभूता अश्ववाराः—निजाः स्वकीयाः। किंभूतं नलम्—स्फुटं प्रकटं लक्षणभूतानि रेखारूपाणि यान्यरविन्दानि तैरङ्कितं चिह्नितं पाणिपङ्कजं यस्य तं। तथा—जवनो वेगवान्योऽश्वस्तेन यातीत्येवंशीलम्। के कमिव—निजाः सहजा मयूखाः किरणास्तीक्ष्णदीधितिं सूर्यमिव। सूर्यविशेषणमपि। स्फुटेति। 'कमलपाणिः सूर्यः' इत्यागमात्। सूर्योऽपि जवनैरश्वैर्याति। मयूखा यथा सदा सूर्यसहचारिणः, तथाश्ववारा अपि। तेन तेषां स्वरहस्यवेदित्वमुक्तम्। 'जवनस्तु जवाधिकः' इत्यमरः। 'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रकाशातपयोः स्फुटे' इति विश्वः। मीनाति हिनस्ति तम इति मयूखः 'मीनातेरूखः' इत्यौणादिक ऊखप्रत्ययः। अश्वान्वृणवते इत्यश्ववाराः 'कर्मण्यण्'। 'जुचङ्क्रम्य–' इति युचि जवनः ॥

चलन्नलंकृत्य महारयं हयं स्ववाहवाहोचितवेषपेशलः।
प्रमोदनिःस्पन्दतराक्षिपक्ष्मभिर्व्यलोकि लोकैर्नगरालयैर्नलः ॥ ६६ ॥

चलन्निति ॥ नगरालयैः नगरम् आलयः स्थानं येषां तैर्नगरवासिभिर्लोकैर्नलो व्यलोकि स्वेच्छया दृष्टः। किंभूतः—महारयमतिशयितवेगं हयमश्वं स्वाधिष्ठानेनालंकृत्य चलन्मध्येमार्गं गच्छन्। पुनः किंभूतः—स्वस्य वाहोऽश्वस्तल्लक्षणो वाहो वाहनं तस्योचितो वेषोऽलंकारादिस्तेन पेशलो रमणीयः। यद्वा—वाहवाहस्याश्ववारस्य। यद्वा—वाहस्याश्वस्य वाहे संचारणे उचितो वेषो नेपथ्यम्। किंभूतैर्लोकैः—प्रमोदेनातिशयितानन्देन निःस्पन्दतराण्यक्षिपक्ष्माणि नेत्रपक्ष्माणि येषां तैः। निर्निमेषं सादरावलोकनं कुर्वद्भिरित्यर्थः। महारयमित्यनेनाष्टभिर्मात्राभिर्धनुःशतमात्रभूलङ्घनसामर्थ्यं सूचितम्। 'वाहस्तु मीनभेदे वृषे हये' इति विश्वः। 'पेशलः सुन्दरो दक्षः' इति च। 'निस्पन्दं' इति पाठः। नगाः सन्त्यस्मिन्निति नगरम्। 'ऊषसुषि–' इत्यत्र 'नगपांसुपाण्डु–' इति वचनात् रः[२] ॥

क्षणादथैष क्षणदापतिप्रभः प्रभञ्जनाध्येयजवेन वाजिना।
सहैव ताभिर्जनदृष्टिवृष्टिभिर्बहिः पुरोऽभूत्पुरुहूतपौरुषः ॥ ६७ ॥

क्षणादिति ॥ अथानन्तरमेष नलः वाजिनाश्वेन ताभिर्जनदृष्टिवृष्टिभिः सहैव क्षणान्नि-

---

१ 'अत्रोपमाश्लेषरूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। 'वृत्त्यनुप्रासोऽलंकारः' इति जीवातुः।

मेषमात्रेण पुरो नगराद्बहिरभूत् । किंभूतो नलः—क्षणदा रात्रिस्तस्याः पतिश्चन्द्रः तद्वत्प्रभा यस्य । तथा पुरुहूत इन्द्रस्तद्वत्पौरुषं सामर्थ्यं यस्य । कीदृशेन वाजिना—प्रभञ्जनेन वायुनाध्येयोऽध्येतव्यो जवो वेगो यस्मात् । क्षणादिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । 'अपपरिबहिः–' इति पञ्चमीसमासविधानादेव ज्ञापकाद्बहिर्योगे पंचमी ॥

ततः प्रतीच्छ प्रहरेति भाषिणी परस्परोल्लासितशल्यपल्लवे ।
मृषा मृधं सादिबले कुतूहलान्नलस्य नासीरगते वितेनतुः ॥ ६८ ॥

तत इति ॥ ततः पुरनिर्गमानन्तरं नासीरं सेनामुखं गते प्राप्ते नलस्य सादिबलेऽश्वारोहसैन्ये कुतूहलात्कौतुकादत एव मृषा अलीकं मृधं युद्धं वितेनतुश्चक्रतुः । किंभूते बले—हे शूर, त्वं प्रतीच्छ मदीयं शस्त्रं स्वाङ्गे गृहाण, प्रहर मयि प्रहारं कुर्विति भाषिणी वदन्ती । तथा—परस्परस्योपर्युल्लासिता उद्गूर्णाः नतु क्षिप्ताः शल्यानां शस्त्राणां पल्लवाः प्रान्ता याभ्याम् । अत एव मृषा पल्लवः प्रान्तवाची वस्त्रपल्लववत् । नलस्य कुतूहलादिति वा । शल्यं सतोमरं शस्त्रम् । 'सेनामुखं तु नासीरम्' इत्यमरः । परस्परेत्यत्र कस्कादित्वात्सः ॥[1]

प्रयातुमस्माकमियं कियत्पदं धरा तदम्भोधिरपि स्थलायताम् ।
इतीव वाहैर्निजवेगदर्पितैः पयोधिरोधक्षममुद्धतं रजः ॥ ६९ ॥

प्रयातुमिति ॥ निजेन स्वकीयेन वेगेन जवेन प्रयोजकेन दर्पितैर्गर्वं प्रापितैर्वाहैरश्वैरितीव मनसि धृत्वा इति हेतोर्वा रज उद्धतमुत्थापितम् । इतीति किम्—इयं धरा पृथिव्यस्माकं धावतामश्वानां कियत्पदं स्यात्, अपितु द्वित्राणि पदानि भविष्यन्तीति । यस्मादत एव प्रयातुं प्रकर्षेण यातुं गन्तुमम्भोधिरपि समुद्रोऽपि स्थलायतां स्थलमिवाचरतु भवतु । किंभूतं रजः—पयोधेः समुद्रस्य रोधः पूरणं तत्र क्षमं समर्थम् । प्रयातुमित्यस्य स्थलायतामित्यनेन संबन्धः । दर्पितैरिति ण्यन्तान्निष्ठा । अन्यथा श्यन्विकरणस्य दृप्त इति स्यात् । शब्विकरणस्य तु दृपित इति ॥[2]

हरेर्यदक्रामि पदैककेन खं पदैश्चतुर्भिः क्रमणेऽपि तस्य नः ।
त्रपा हरीणामिति नम्रितानैनैर्न्यवर्ति तैरर्धनभःकृतक्रमैः ॥ ७० ॥

हरेरिति ॥ इति विचार्य हेतोर्वा नम्रिताननैः नम्रितं नम्रीकृतमाननं मुखं यैः अर्धेन पूर्वार्धेन नभस्यन्तरिक्षे कृतः क्रमः पादविक्षेपो यैस्तैरश्वैर्न्यवर्ति निवृत्तम् । अर्धे नभसीति वा । इतीति किम्—यत् खं नभो हरेर्विष्णोरेककेनासहायेन पदा चरणेनाक्राम्याक्रान्तं तस्य खस्य नभसश्चतुर्भिरेव पदैश्चरणैः क्रमण आक्रमणे नोऽस्माकं हरीणामश्वानाम् । अथवा विष्णूनाम् । बहूनामस्माकं त्रपा लज्जा भविष्यतीति । यस्मादस्मज्जातीयेनैकेन हरिणा एकेनैव पादेन यदाक्रान्तं नभस्तस्य बहुभिरस्माभिर्बहुभिः पदैराक्रमणे नोऽस्माकं महती लज्जा कथं न स्यादिति हरिशब्दच्छलेन लुप्तोत्प्रेक्षा । सलज्जश्च नम्रमुखो भवति । अर्धनभःकृतक्रमैरित्यनेन गतेरुत्तमत्वं सूचितम् । तेन सादिनामानन्दोऽरीणां भीतिश्च । 'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः'

१ 'अत्र छेकानप्रासोपमासहोक्तीनां संकरः' इति साहित्यविद्याधरी । 'वेगातिशयोक्तिः' इति जीवातुः । २ 'अनुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

इति वृद्धिनिषेधात् अक्रामि इति चिन्त्यम् । 'सकृद्बद्धमबद्धं भवति, द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति' इति तदो दावचनज्ञापितया परिभाषया वृद्धिनिषेधस्यानित्यत्वमाश्रित्य कथंचित्परिहरणीयम् । यदा तु 'तदो दा च' इत्यत्र स्वरार्थं दा इति प्रत्यय इति पक्षस्तदैतस्याः परिभाषाया निर्मूलत्वाच्चिन्त्यमेव । यद्वा—'प्राग्दिशो–'इति थमो विभक्तित्वात् 'न विभक्तौ–' इत्यनेनैव मकारस्येत्संज्ञानिषेधे सिद्धे 'इदमस्थमुः' इत्युकारोच्चारणं व्यर्थं सदेतस्याः परिभाषाया मूलमिति ज्ञेयम् । गत्यन्तरं वा गवेषणीयम् । पदेति 'पद्दन्नो–' इति पदादेशः । एककेनेति 'एकादाकिनिच्च–' इति चकारात्कन् ॥

चमूचरास्तस्य नृपस्य सादिनो जिनोक्तिषु श्राद्धतयैव सैन्धवाः ।
विहारदेशं तमवाप्य मण्डलीमकारयन्भूरितुरंगमानपि ॥ ७१ ॥

चमूचरा इति ॥ तस्य नृपस्य चमूचराः सेनाचराः सादिनोऽश्ववारास्तं पूर्वोक्तं विहारदेशं[2] बाह्यलीलाप्रदेशमवाप्य प्राप्य भूरितुरंगमानपि बहूनश्वानपि मण्डलीं मण्डलाकारेण गतिविशेषमकारयन् । अपिशब्दात्तन्मण्डलीकरणवशात्स्वयमपि कृतवन्त इत्यर्थः । के इव—जिनोक्तिषु बौद्धवचनेषु श्राद्धतयास्तिकतया सैन्धवा इव सिन्धुदेशोद्भवा जिना इव । विहारदेशं सुगतालयं प्राप्य यथा जिना मण्डलाकारेणावतिष्ठन्ते तथेत्यर्थः । तेषामयं संप्रदायः । तण्डुलादिसप्तधान्यमयीं मण्डलीं कारयन्तीति तत्संप्रदायविदः । चमूचरा इति 'चरेष्टः' । श्राद्ध इति मत्वर्थे 'प्रज्ञा–' इति णः । मण्डलीमिति गौरादित्वान्ङीष् । तुरंगमानिति 'हृक्रोः–' इति कर्मत्वम् ॥

द्विषद्भिरेवास्य विलङ्घिता दिशो यशोभिरेवाब्धिरकारि गोष्पदम् ।
इतीव धारामवधीर्य मण्डलीक्रियाश्रियामण्डि तुरंगमैः स्थली ॥ ७२ ॥

द्विषद्भिरिति ॥ तुरंगमैरश्वैरितीव हेतोः, विचार्य वा धारामास्कन्दितादिपञ्चप्रकारां गतिमवधीर्य त्यक्त्वावज्ञाय मण्डलीक्रियाश्रिया मण्डलीकरणजनितशोभया स्थली अकृत्रिमा भूमिः, अमण्ड्यभूषि । अश्ववारा धाराभिः प्रथममश्वान्नमयन्ति, पश्चाद्भ्रमिगत्या इति तेषां जातिः । इतीति किम्—अस्य द्विषद्भिरेव दिशो भयेन विलङ्घिता आक्रान्ताः, अस्य यशोभिरेव कीर्तिभिरेवाब्धिः समुद्रो गोष्पदं गोखुरप्रमाणोऽनायासेन लङ्घ्य एवंविधोऽकारि कृतः । ऋजुगत्यास्माभिर्दिगन्तः समुद्रश्च लङ्घनीयः । तयोर्लङ्घनमन्यैरेव कृतमिति तत्रैव भ्रमिं चक्रुरित्यर्थः । 'आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् । गतयोऽमूः पञ्च धाराः' इत्यमरः । गोष्पदमिति 'गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु' इति सुट्षत्वे । धारामिति धार्यन्ते गतौ

---

१ अत एव **मनोरमायां** दीक्षितैः—'कथं तर्हि हरेर्यदक्रामि पदैककेन खम्' इति **श्रीहर्षः** । प्रमाद एवायम् । यदि समाधेयमेव इत्याग्रहस्तर्हि निवृत्तप्रेषणात्प्राकृतेऽर्थे णिच्चि ततश्चिण् बोध्यः' इत्युक्तम् । तथा च णिज्निमित्तिकात्र वृद्धिः । न च तत्राप्यमन्तत्वेन मित्त्वेन ह्रस्वापत्तिः । 'मितां ह्रस्वः' इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' इत्यतो वा इत्यस्यानुवृत्तौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन ह्रस्वाप्रवृत्तेः इति तेषामाशयः । **सुखावबोधायां** तु 'आक्रामि' इति पाठमङ्गीकृत्य क्रमणं क्रमः, क्रम एव क्रामः, प्रज्ञाद्यणन्तस्याङा समासे 'अत इनिः' इतीनिप्रत्ययान्तं आक्रामि इति खम् इत्येतद्विशेषणं सुबन्तमिति व्याख्येयम्' इत्युक्तम् । २ 'अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा श्लेषश्चालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

स्थाप्यन्तेऽनयेति धारा । भिदादित्वादङ् । जातावेकवचनम् । स्थलीति । अकृत्रिमत्वे 'जानपद-' इति ङीष् । अवधीर्येति 'अवधीर् अत्यवज्ञायाम् (?)' इति धातो रूपं न, तस्य ल्यबादेशासंभवात् । किंत्वधिपूर्वस्य 'ईर प्रेरणे' इत्यस्य । अवधीत्यत्र शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । ततश्चावधीर्य इति सिद्धम् ॥

अचीकरच्चारु हयेन या भ्रमीर्निजातपत्रस्य तलस्थले नलः ।
मरुत्किमद्यापि न तासु शिक्षते वितत्य वात्यामयचक्रचङ्क्रमान् ॥७३॥

अचीकरदिति ॥ नलो निजातपत्रस्य स्वकीयछत्रस्य तलस्थलेऽधोभागे हयेनाश्वेन चारु सम्यक् (मनोज्ञा)[2] या भ्रमीर्भ्रमणान्यचीकरत्कारयामास, तासु विषये मरुद्वायुरद्यापि वात्यामया वातसमूहरूपाश्चक्राकाराश्चङ्क्रमा भ्रमणानि तान्वितत्य किं न शिक्षते । भ्रमिविषये ज्ञाने शक्तो भवितुं नेच्छति किम्, अपितु शक्तो भवितुमिच्छत्येव परमद्यापि शक्तो नाभूदित्यर्थः । वात्यावर्तं कुर्वन्वायुरपि भ्रमिज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीवेत्युत्प्रेक्षा । एतेनाश्वस्य चलनक्रियादाक्ष्यं सत्त्ववत्त्वं चोक्तम् 'सत्त्वरहितो न संग्राह्य' इति 'तल्लक्षणगुणैः श्लाघ्यः किं सत्त्वेन विना हयः । पञ्चेन्द्रियसमेतोऽपि यथा कायो विनात्मना ॥' इति सारसिन्धौ । हयेनेति 'हृक्रोः-' इति विकल्पितत्वात्कर्मत्वाभावः । भ्रमीरिति कृष्यादित्वादिक् । शिक्षत इति सन्नन्ताच्छकेः 'शिक्षेर्जिज्ञासायाम्' इति वक्तव्यात्तङ् । चङ्क्रमान् [इति] यङन्ताद्धञि अतोलोपे 'यस्य हलः' इति यलोपः । वितत्य शिक्षते इति समानकाले क्त्वा । पाशादित्वाद्वात्या । ततस्ताद्रूप्ये मयट् । ताः सुशिक्षत इति पाठे ता भ्रमीः सु शोभनं किं न शिक्षते जिज्ञासते[3] ॥

विवेश गत्वा स विलासकाननं ततः क्षणात्क्षोणिपतिर्धृतीच्छया ।
प्रवालरागच्छुरितं सुषुप्सया हरिर्घनच्छायमिवार्णसां[4] निधिम् ॥७४॥

विवेशेति ॥ ततोऽनन्तरं स क्षोणिपतिः पृथ्वीपतिर्नलः प्रवालरागेण नवपल्लवलौहित्येन छुरितं विचित्रं घनच्छायं निबिडच्छायं विलासकाननं क्रीडावनं गत्वा प्राप्य क्षणाच्छीघ्रं धृतीच्छया प्रीत्यभिलाषेणात्र मम संतापो निवर्तिष्यते इत्यभिलाषेण, अन्यत्र व्यासङ्गाद्धैर्यं भवेदिति वासनया वा विवेश । कः कया कमिव—हरिर्विष्णुः सुषुप्सया स्वप्तुमिच्छया प्रवालरागेण विद्रुमलौहित्येन छुरितं श्यामत्वाद्घनस्य मेघस्य छायेव छाया यस्य तम् । एवंभूतमर्णसां निधिं समुद्रमिव । अथ च पल्लवताम्रं जलस्थानभूतं निबिडच्छायं वनं सुषुप्सया हरिः सिंहो यथा विशति तथेत्यर्थः । क्षोणिपतिरिति 'ङ्यापोः-' इति ह्रस्वः । ह्रस्वान्त एव वा । दीर्घान्तस्तु 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीषन्तत्वात्[5] ॥

वनान्तपर्यन्तमुपेत्य सस्पृहं क्रमेण तस्मिन्नवतीर्णदृक्पथे ।
न्यवर्ति दृष्टिप्रकरैः पुरौकसामनुव्रजद्बन्धुसमाजबन्धुभिः ॥ ७५ ॥

वनेति ॥ पुरौकसां नगरवासिनां दृष्टिप्रकरैर्नेत्रसमूहैर्नलावलोकनार्थं सस्पृहं साभिलाषं

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षाऽतिशयोक्तिश्चालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ चारु इत्यस्य मनोज्ञार्थकत्वेन भ्रमिविशेषणत्वे द्वितीयापत्तिः स्यात्, अतः चारु इत्यस्य क्रियाविशेषणत्वमेवोचितम् । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अम्भसाम्' इति **तिलकसंमतः** पाठः । ५ 'अत्रोपमाश्लेषोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

वनान्तस्य वनस्वरूपस्य पर्यन्तं मर्यादामुपेत्य गत्वा न्यवर्ति निवृत्तम् । कस्मिन्सति—तस्मिन्नले क्रमेणावतीर्णदृक्पथे दृष्ट्या(र्गो)त्रागोचरे सति । किंभूतैर्दृष्टिप्रकरैः—अनुव्रजन्ननुगच्छन्यो बन्धुसमाज इष्टसमूहस्तस्य बन्धुभिः सदृशैः । वनान्तः पर्यन्तोऽवधिर्यथा भवति गतित्वेन तथेति क्रियाविशेषणं वा । बन्धुभिरपि वनान्तमुदकसमीपं क्रीडावनसमीपं वा साभिलाषं गत्वा तत्रैव पथि स्थित्वा पथिकेऽदृष्टे सति निवर्त्यते । 'जीवनं भुवनं वनम्' इत्यमरः । (पुरौकसामिति 'पॄ पालने' इत्यस्मान्मूलविभुजादेराकृतिगणत्वात्कप्रत्यये 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वे रपरत्वे पुर इत्यदन्तेन पुरे पुरं वा ओको येषामिति 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इत्यत्र सप्तमीग्रहणात्तज्ज्ञापकात् लक्षणया वा बहुव्रीहौ सुग्लुकि वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ सिद्धमिष्टं रूपम्) दृक्पथे इति 'ऋक्पूर्-' इति समासान्तः ॥

ततः प्रसूने च फले च मञ्जुले स संमुखस्थाङ्गुलिना जनाधिपः ।
निवेद्यमानं वनपालपाणिना व्यलोकयत्काननकामनीयकम् ॥ ७६ ॥

तत इति ॥ ततो वनप्रवेशानन्तरं स जनाधिपो नलः काननस्य क्रीडावनस्य कामनीयकं रामणीयकं व्यलोकयत्पश्यति स्म । किंभूतम्—वनपालस्योद्यानरक्षकस्य पणिना हस्तेन निवेद्यमानं ज्ञाप्यमानम् । किंभूतेन—मञ्जुले रमणीये प्रसूने पुष्पे फले च (जातावेकवचनम्) संमुखस्थाभिमुखाङ्गुलिर्यस्य । कामनीयकमिति भावे 'योपधात्-' इति वुञ् । गुणवाचित्वात् 'पूरणगुण-' इति समासनिषेधेऽपि 'संज्ञाप्रमाणत्वात्' इति ज्ञापकबलात्समासः ॥

फलानि पुष्पाणि च पल्लवे करे वयोतिपातोद्गतवातवेपिते ।
स्थितैः समादाय महर्षिवार्धकाद्वने तदातिथ्यमशिक्षि शाखिभिः ॥७७

फलानीति ॥ वने विद्यमानैः शाखिभिर्वृक्षैर्महर्षिवार्धकाद्वृद्धमहर्षिसमूहात्तदातिथ्यं तस्य नलस्य पूजाशिक्षि शिक्षितेव । किंभूतैः शाखिभिः—वयोतिपातेन पक्षिपतनोद्गत उच्छ्रितो यो वातस्तेन वेपिते कम्पिते पल्लवे शाखाग्रलक्षणे एव करे हस्ते पुष्पाणि फलानि च समादाय गृहीत्वा स्थितैः । वृद्धमहर्षिसङ्घोऽपि वृद्धत्वादेव चले हस्ते फलानि पुष्पाणि च गृहीत्वा राजपूजार्थं यथा तिष्ठति तथा वृक्षा अपि उद्याने महर्षयस्तिष्ठन्तीति सूचितम् । विजने विद्याभ्यासश्च । फलपुष्पयुक्ता वृक्षास्तिष्ठन्तीति भावः । वृद्धानां समूहो वार्धकम् 'गोत्रोक्षो-' इति सूत्रे 'वृक्षाच्च' इति वक्तव्याद्वुञ् । महर्षीणां वार्धकमिति षष्ठीसमासः । सामर्थ्याद्वृत्त्यन्तर्गतस्यापि वृद्धशब्दस्य यथाकथंचिन्महर्षिशब्देनान्वयः । महर्षिपक्षे—वयसस्तारुण्यस्य । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वम् । आतिथ्यम् तादर्थ्ये 'अतिथेर्ञ्यः' इति ञ्यः । शाखिनः व्रीह्यादित्वादिनिः ॥

राजानं दृष्ट्वा सात्त्विकभावोत्पत्तेः कण्टकितत्वात्प्रथमं केतकं वर्णयति—

विनिद्रपत्रालिगतालिकैतवान्मृगाङ्कचूडामणिवर्जनार्जितम् ।
दधानमाशासु चरिष्णु दुर्यशः स कौतुकी तत्र ददर्श केतकम् ॥७८॥

---

१ अयं पाठः कुत्रचिन्नास्ति । २ 'अत्रानुप्रासः सहोक्तिश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र जात्यनुप्रासावलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । 'स्वभावोक्तिः' इति जीवातुः । ४ 'अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा श्लेषश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उत्प्रेक्षेयम्, सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या पूर्वोक्तरूपकश्लेषाभ्यामुत्थापिता चेति संकरः' इति जीवातुः ।

विनिद्रेति ॥ स नलस्तत्र वने कौतुकी अपूर्वपुष्पादिदर्शनोत्सुकः, विरही वा सन्केतकं केतकीपुष्पं ददर्श। किंभूतं केतकम्—विनिद्रा विकसिता पत्रालिः पत्रपङ्क्तिस्तत्र गताः, तां वा गता ये अलयो भ्रमरास्तेषां कैतवान्मिषात् मृगाङ्कश्चन्द्रः चूडामणौ यस्य स शिवः, तेन वर्जनं पुराणप्रसिद्धः परित्यागस्तेनार्जितमुपार्जितमाशासु दिशासु चरिष्णु प्रसरणशीलं दुर्यशोऽपकीर्तिः, तां दधानम्। भ्रमरा न सन्ति किंतु महादेवकृतपरित्यागजन्यमयश इति। महता परित्यक्तोऽयशोभाग्भवति। चरिष्णु 'अलंकृञ्–' इत्यादिना इष्णुच्। कौतुकी 'अत इनिः'। केतक्याः पुष्पं केतकम्। विकारावयवप्रत्ययस्य 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति वचनाल्लुक् 'लुक् तद्धित–' इति स्त्रीप्रत्ययलुक् ॥

वियोगभाजां हृदि कण्टकैः कटुर्निधीयसे कर्णिशरः स्मरेण यत्।
ततो दुराकर्षतया तदन्तकृद्विगीयसे मन्मथदेहदाहिना ॥ ७९ ॥

वियोगेति ॥ 'तेन नलेन इति क्रुधा क्रोधेन केतकमाक्रुश्यतानिन्द्यत' इति तृतीयश्लोकेनान्वयः। इतीति किम्—स्मरेण कामेन वियोगभाजां वियोगिनां स्त्रीपुंसानां हृदि वक्षसि कण्टकैः कटुः क्रूरः कर्णिशरः कर्णयुक्तो बाणः त्वं यद्यस्मान्निधीयसे निक्षिप्यसे ततस्तस्मात्कारणात्कर्णिशरत्वाद्वा हृदयाद्वा दुराकर्षतयोद्धर्तुमशक्यतया तदन्तकृद्वियोगिनां प्राणहारी त्वं मन्मथदेहदाहिना स्मरहरेण महादेवेन विगीयसे निन्द्यसे। येन वियोगिनो हता अस्मदादयः स दग्ध एव तत्प्रेष्यस्त्वं केतकमिति निन्द्यसे। लुप्तोत्प्रेक्षा ॥

त्वदग्रसूच्या सचिवेन कामिनोर्मनोभवः सीव्यति दुर्यशःपटौ।
स्फुटं स पत्रैः करपत्रमूर्तिभिर्वियोगिहृद्दारुणि दारुणायते ॥ ८० ॥

त्वदग्रेति ॥ मनोभवः कामस्तवाग्रमेव सूक्ष्मत्वात्तीक्ष्णत्वाच्च सूची तद्रूपेण सचिवेनोपकारकेन सहायेन कृत्वा कामिनोः स्त्रीपुंसयोः परस्परधैर्यभङ्गौ दुर्यशोलक्षणौ पटौ सीव्यति योजयति तत्प्रथमकलिकयातिसुरभितयोद्दीपनभावहेतुभूतया कामिनावुचितानुचितसंबन्धमप्यविचार्य मिथो रिरंसू प्रवर्तेते इति भावः। स्फुटमुत्प्रेक्षते—स कामो वियोगिनां हृदेव दारु काष्ठं तस्मिन्करपत्रवत्क्रकचवन्मूर्तिः स्वरूपं येषां तैस्तव पत्रैः कृत्वा दारुणायते भीषणवदाचरति। केतकाग्रदर्शनाद्वियोगिनोः स्त्रीपुंसयोर्धैर्यभङ्गः, पत्रदर्शनाच्च हृदयं विदीर्णं भवतीति भावः। 'दारुणायसे' इति पाठे त्वमिति ज्ञातव्यम्। सूची इति गौरादिपाठान्ङीष्। कामिनोः वियोगीत्यत्र च 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः ॥

धनुर्मधुस्विन्नकरोऽपि भीमजापरं परागैस्तव धूलिहस्तयन्।
प्रसूनधन्वा शरसात्करोति मामिति क्रुधाक्रुश्यत तेन केतकम् ॥८१॥

धनुरिति ॥ प्रसूनधन्वा कामस्तव परागैर्धूलिभिः धूलिहस्तयन्धूलियुक्तं हस्तं कुर्वन्सन् भीमजापरं भैम्यनुरक्तं मां शरसाद्बाणाधीनं बाणलक्ष्यं करोति। किंभूतः कामः—धनुः पुष्पं

---

१ 'अत्रालिकैतवादित्यनेनालित्वापह्नवेन दुर्यशस्त्वारोपादपह्नुत्यलंकारः 'निषेध्य विषयं साम्यादन्यारोपे ह्यपह्नुतिः' इति लक्षणात्' इति जीवातुः। २ 'अत्रेश्वरकृतस्य केतकीविगर्हणस्य तद्गतवियोगिहिंस्रताहेतुत्वोत्प्रेक्षणाद्धेतूत्प्रेक्षा सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या, सा चोक्तरूपकोत्थापितेति संकरः' इति जीवातुः। ३ 'दारुणायते' इत्युपमा, सा च हृद्दारुणीति रूपकानुप्राणितेति संकरः' इति जीवातुः।

तस्य मधुना रसेन खिन्न आर्द्रः करो यस्य इति केतकमनिन्यत। तव धूलिर्यदि न स्यात्तदा कामः खिन्नकरत्वाच्च्युतसायकः स्यात्। अतोऽयमपराधस्तवैव। खिन्नकरो धनुर्धरो धूलियुक्तं हस्तं करोतीति जातिः। धूलिहस्तयन्निति धूलियुक्तं हस्तं करोतीति ण्यन्ताच्छतृ। प्रसूनधन्वा इति 'धनुषश्च' इत्यनङ्। शरसादिति 'तदधीन–' इति सातिः॥

विदर्भसुभ्रूस्तनतुङ्गताप्तये घटानिवापश्यदलं तपस्यतः।
फलानि धूमस्य धयानधोमुखान्स दाडिमे दोहदधूपिनि द्रुमे॥ ८२॥

विदर्भेति॥ स नलो दाडिमे द्रुमे दाडिमसंज्ञके फलानि अपश्यत्। किंभूते द्रुमे–दोहदधूपिनि अतिशयितफलादिसमृद्धिर्येन भवति तद्दोहदम्। दाडिमीवृक्षस्य दोहदं यो धूपो दोहदधूपः, सोऽस्यास्तीति तस्मिन्। कानिव—घटानिव। किंभूतान्घटान्—विदर्भसुभ्रूर्भैमी, तस्याः स्तनयोस्तुङ्गता उच्चैस्त्वं तस्य आप्तयेऽलमतिशयेन तपस्यतस्तपः कुर्वतः। अत एव धूमस्य धयान्धायकान्। अत एवाधोमुखान्। अन्योऽप्युच्चपदप्राप्तयेऽधोमुखो धूमपानादिना तपश्चरति। एतानि दाडिमीफलानि न किंतु घटा एवैते। तानिवेत्युत्प्रेक्षा। तपस्यतः 'कर्मणो रोमन्थ–' इत्यादिना क्यङ्। 'तपसः परस्मैपदं च' इति वक्तव्याच्छतृ। धयान् 'पाघ्रा–' इति सूत्रेण धेटः शः। 'तत्रोपसर्गानुवृत्तिर्नावश्यकी' इति वृत्तावुक्तम्। दोहदधूपिनि इति कर्मधारयादिनिः समर्थनीयः[१]॥

वियोगिनीमैक्षत दाडिमीमसौ प्रियस्मृतेः स्पष्टमुदीतकण्टकाम्।
फलस्तनस्थानविदीर्णरागिहृद्विशच्छुकास्यस्मरकिंशुकाशुगाम्॥ ८३॥

वियोगिनीमिति॥ असौ नलो दाडिमीमैक्षतापश्यत। किंभूताम्—वियोगिनीं विभिः पक्षिभिः शुकादिभिः योगोऽस्या अस्तीति। अथ च वियोगिनीं विरहिणीं नायिकामिवेति लुप्तोत्प्रेक्षा। प्रियस्मृतेर्दोहदादिस्मरणात् (लक्षणया) प्राप्तेर्हेतोः स्फुटं प्रकटमुदीतकण्टकां प्रियस्मरणाद्रोमाञ्चिताङ्गीम्। नायिकापि नायकस्मरणाद्रोमाञ्चिताङ्गी भवति। तथा–फलानि स्तना एव, तेषां स्थाने मध्ये विदीर्णं स्फुटितं रागि पक्वत्वाल्लोहितयुक्तं हृत् अन्तरप्रदेशस्तस्मिन्विशन्ति यानि शुकास्यानि शुकमुखानि तान्येव स्मरस्य किंशुकानि पलाशपुष्पाण्येव आशुगा बाणा यस्याम्। नायिकापक्षे—दाडिमीफलतुल्यस्तनमध्ये विरहित्वात्स्फुटितमनुरागयुक्तं यद्धृदयं तस्मिन्विशन्तः शुकास्यतुल्या मदनकिंशुका आशुगा बाणा यस्याः। दाडिमीफलं स्वयमेव विदीर्यते। अथवा फलस्य परमात्मसाक्षात्कारलक्षणस्य स्तनं कथकम्। बोधकमिति यावत्, एवंभूतं यत्स्थानं तुरीयावस्थालक्षणं तस्माद्विदीर्णं च्युतं तुरीयावस्थामप्राप्तमेवंभूतं पूर्वं विषयेषु रागि सानुरागं यद्धृदयं तद्विशन्तः शुकाः (लक्षणया) तदुपदेशा योगाभ्यासेन हृदयसंलग्नास्तैः अस्याः क्षेप्याः स्मरकिंशुकाशुगा यस्यास्ताम्। विषयेभ्यः परावृत्तचित्ताम्। अनन्तरं प्रियस्य परप्रेमास्पदस्य सच्चिदानन्दघनस्य परमात्मस्वरूपस्य स्मृतेः संनिहितानन्तरप्राप्तस्यानुध्यानाच्छीघ्रतत्प्राप्तिसंभावनासंजातहर्षेणोद्गतरोमाञ्चाम्। विविधा योगा वियोगास्तद्वतीमष्टाङ्गयोगयुक्तां, विशिष्टां योगिनीं वा तद्वदैक्षत। सामर्थ्यादिवशब्दलाभः। वियोगिनीमिति 'संपृचा–' इत्यादिना विपूर्वाद्युजेः कर्मकर्तरि घिनुणि ङीप्। दाडिमीति जातिवाचित्वान्ङीष्। उत्पूर्वादीङः

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः'। इति जीवातुः।

दैवादिकात् कर्तरि निष्ठायामुदीत इति । स्तनेति पक्षे पचाद्यच् । आस्येति अस्यतेर्हलन्तात्कर्मणि ण्यत् ॥

स्मरार्धचन्द्रेषुनिभे क्रशीयसां स्फुटं पलाशेऽध्वजुषां पलाशनात् ।
स वृन्तमालोकत खण्डमन्वितं वियोगिहृत्खण्डिनि कालखण्डजम् ८४

स्मरार्धेति ॥ स नलः पलाशे पलाशपुष्पे वृन्तं प्रसवबन्धनमालोकताद्राक्षीत् । किंभूते पलाशे—स्मरस्यार्धचन्द्राकारो य इषुर्बाणस्तन्निभे तत्तुल्ये, तद्याजे वा । तथा—वियोगिहृत्खण्डिनि विरहिहृदयविदारके । अत एव क्रशीयसां कृशतराणामध्वजुषां पथिकानां पलाशनात् पलं मांसं तस्याशनाद्भक्षणात्स्फुटं प्रकटमेव पलाशे पलं मांसमश्नातीत्यन्वर्थसंज्ञके । पलाशशब्दस्यावृत्त्या योजनीयम् । किमिव—कालखण्डजं कालखण्डाजातमन्वितं वियोगिहृदि संबद्धं खण्डमंशमिवेति लुप्तोत्प्रेक्षा । दक्षिणपार्श्वस्थं कृष्णं मांसं कालखण्डम् । क्रशीयसां कृशादीयसुनि 'रऋतः–' इति रः ॥

नवा लता गन्धवहेन चुम्बिता करम्बिताङ्गी मकरन्दशीकरैः ।
दृशा नृपेण स्मितशोभिकुड्मला दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे ॥ ८५ ॥

नवेति ॥ दरादराभ्यामुपलक्षितेन नृपेण नलेन लता दृशा नेत्रेण कृत्वा पपे सादरं ददृशे । पुष्पितलतादिदर्शनं विरहिणामसह्यमिति दरो भयम् । रमणीयदर्शनाच्चादरः । तिर्यगादिसंभोगवृत्तान्तावलोकनं विरहिणां कौतूहलमावहतीति नृपादरः । किंभूता लता—नवा नूतनपल्लवा । तथा गन्धवहेन कामितुल्येन वायुना चुम्बिता स्पृष्टा । अत एव मकरन्दसीकरैः पुष्परसकणैः करम्बितमङ्गं यस्याः सा । तथा स्मितेन विकसनेन शोभीनि कुड्मलानि मुकुलानि यस्याः । तथा वायुसंगमात् दरमीषत्कम्पते एवंशीला । न विद्यते बालता बालत्वं यस्याः । तरुणीत्यर्थः । सा यथा लतासदृशी तन्वी कस्तूर्यादिगन्धयुक्तेन नायकेन चुम्बिता रोमाञ्चयुक्ताङ्गी ईषद्धास्येन शोभितकुड्मलाकारदन्ता ईषत्सात्त्विककम्पयुक्ता परस्त्रीत्वाद्भयम्, सौन्दर्यादादरस्ताभ्यां युक्तेन केनचित्कौतुकिना दृश्यते । यद्वा—वहतीति वहः, बालतागन्धस्य शैशवलेशस्य वहः, नैवंभूतः—नबालतागन्धवहस्तरुणस्तेन चुम्बिता काचित् नवा नवोढा लतासदृशी तन्वी नवोढत्वात्सकम्पा । नकारस्य निषेधार्थस्य समासत्वान्नलोपाभावः । संयोगोपधत्वेऽपि अङ्गगात्रकण्ठेभ्यस्त्विष्यते इति ङीष् ॥

विचिन्वतीः पान्थपतङ्गहिंसनैरपुण्यकर्माण्यलिकज्जलच्छलात् ।
व्यलोकयच्चम्पककोरकावलीः स शम्बरारेर्बलिदीपिका इव ॥ ८६ ॥

विचिन्वतीरिति ॥ स नलः चम्पककोरकावलीश्चम्पककुड्मलपङ्क्तीर्व्यलोकयद्ददर्श । का इव—शम्बरारेः कामस्य बलिदीपिका बल्यर्थदीपिका इव । किंभूताश्चम्पककोरकावलीः—पान्था एव पतङ्गाः शलभास्तेषां हिंसनैर्मारणैः अलिकज्जलच्छलात् अलयो भ्रमरा एव कज्जलं तस्य छलाद्व्याजादपुण्यकर्माणि पापकर्माणि विचिन्वतीरर्जयन्तीः । कामोद्दीपकानि चम्पकानि

---

१ 'अत्रानुप्रासरूपकोत्प्रेक्षालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षा रूपकं चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र प्रस्तुतलताविशेषणसाम्यादप्रस्तुतनायिकाप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः । 'विशेषणस्य तौल्येन यत्र प्रस्तुतवर्णनम् । अप्रस्तुतस्य गम्यत्वे सा समासोक्तिरिष्यते' इति जीवातुः ।

दृष्ट्वा विरहिणो म्रियन्ते। 'पन्थो ण निल्यम्' इति णे पान्थः। चम्पकोपरि भ्रमरो न तिष्ठतीति केचित्। तत्र तिष्ठति परंतु म्रियते इति प्रामाणिकाः॥

अमन्यतासौ कुसुमेषु गर्भगं परागमन्धंकरणं वियोगिनाम्।
स्मरेण मुक्तेषु पुरा पुरारये तदङ्गभस्मेव शरेषु संगतम्॥ ८७॥

अमन्यतेति॥ असौ नलः कुसुमेषु गर्भगमान्तरप्रदेशगतं परागं पुरा पूर्वं स्मरेण पुरारये शिवाय मुक्तेषु पुष्परूपेषु शरेषु संगतं लग्नं तस्य शिवस्याङ्गलग्नं भस्म इवामन्यतातर्कयत्। किंभूतम्—वियोगिनामन्धंकरणं नेत्रोपघातकम्। भस्मनान्धत्वं भवति। अन्धंकरणमिति 'आढ्यसुभगस्थूल–' इति ख्युन्। 'अरुर्द्विषद्–' इति मुम्॥

पिकाद्वने शृण्वति भृङ्गहुंकृतैर्दशामुदञ्चत्करुणे वियोगिनाम्।
अनास्थया सूनकरप्रसारिणीं ददर्श दूनः स्थलपद्मिनीं नलः॥ ८८॥

पिकादिति॥ दूनः संतप्तो नलः स्थलपद्मिनीं ददर्श। कस्मिन्सति—वने पिकात्कोकिलाद्वियोगिनां दशामवस्थां भृङ्गाणां भ्रमराणां हुंकृतैर्हुंकारैः कृत्वा शृण्वति सति। किंभूते वने—उदञ्चन्तो विकासं प्राप्नुवन्तः करुणसंज्ञका वृक्षा यस्मिन्। किंभूताम्—अनास्थया नलगताऽधीरतयाऽभिनयवशात् सूनानि पुष्पाणि कमलानि तल्लक्षणकरान्हस्तान्प्रसारयतीत्येवंशीला ताम्, अनास्थयानादरेणापश्यदिति वा। अन्यस्मिन्दयावति कस्यचित् कष्टां दशां शृण्वति सति अनिच्छया किमनेनेति करं प्रसार्य कश्चन वारयति। यद्वा—अनास्थया संसारानित्यतयाभिनयवशात्करं प्रसारयतीति। वने पिकाः कूजन्ति भृङ्गा हुंकारं कुर्वन्ति करुणपुष्पाणि विकसन्ति कमलानि चोन्मीलन्ति। एतच्च दृष्ट्वा विरहिणो व्यथन्ते इति भावः। किमिदं वनं शृणोति दुःखवार्तामितीव पुष्पविकासव्याजेन करं प्रसारयतीति वार्थः। आस्था इत्यत्र 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्। दून इति दीर्घाद्दूङः स्वादि–(त्वेनौदि–) त्वान्निष्ठानः। करुणो वृक्षः, पक्षे करुणा दया॥

रसालसालः समदृश्यतामुना स्फुरद्द्विरेफारवरोषहुंकृतिः।
समीरलोलैर्मुकुलैर्वियोगिने जनाय दित्सन्निव तर्जनाभियम्॥ ८९॥

रसालेति॥ अमुना नलेन रसाल आम्रलक्षणः सालो वृक्षः समदृश्यत दृष्टः। किंभूतः—स्फुरन्तो भ्रमन्तो द्विरेफा भ्रमरास्तेषामाराव एव रोषहुंकृतिः क्रोधहुंकारो यस्य। किं कुर्वन्निव—समीरेण वायुना लोलैर्मुकुलैः कृत्वा वियोगिने विरहिणे जनाय तर्जनाया भर्त्सनाया भीर्भयं तां दित्सन्निव दातुमिच्छन्निव। अन्योऽपि हुंकृत्य बलेनाङ्गुल्यादिना तर्जयति। रसालशब्दस्तत्पुष्पे वर्तते। दित्सन्निति ददातेः सनि द्विर्वचनम् 'सनि मीमा' इतीस्। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः 'सः स्यार्धधातुके' इति तः। 'भयभीत–' इत्यादिना वक्तव्यात्तर्जनाभियमिति समासः॥

---

१ 'अत्र रूपकापह्नुतिरुपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'ल्वादिभ्यश्च' इति निष्ठानत्वमिति मल्लिनाथस्य तु प्रमाद एव दूङो ल्वादित्वाभावात्। ४ 'अत्र समासोक्तिरूपकाप्रतीयमानोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ५ 'अत्रानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'द्विरेफेत्यादिरूपकोत्थापितेयं तर्जनाभयजननोत्प्रेक्षेति संकरः' इति **जीवातुः**।

दिनेदिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकं पुनः पुनर्मूर्च्छ च तापमृच्छ च।
इतीव पान्थाञ्शपतः पिकान्द्विजान्सखेदमैक्षिष्ट स लोहितेक्षणान् ९०

दिनेदिन इति ॥ स नलः पिकान् द्विजान्पक्षिणः ब्राह्मणांश्च सखेदं सोद्वेगमैक्षिष्ट ददर्श। किंभूतानिव—इति पूर्वोक्तप्रकारेण पान्थाञ्जनाञ्शपत इव पान्थेभ्यः शापं ददत इव। यतो लोहितेक्षणान्मत्तत्वाद्रक्तनेत्रान्। इतीति किम्—रे पान्थ, त्वं दिनेदिने अधिकं भृशं तनुः कृश एधि भव, पुनस्त्वं मूर्च्छ मूर्च्छां प्राप्नुहि। तथा त्वं तापं सर्वाङ्गतापमृच्छ लभस्व च। पिकः स्वभावाद्रक्तलोचनः। पिकशब्दं श्रुत्वा पान्थानां मूर्च्छा तापश्च भवति। क्रुद्धा ब्राह्मणा अपि रक्तनेत्राः सन्तः शापं ददते। रे इत्यनादरेऽव्ययम्। एधि। अस्तेर्लोटि हेः 'हुझल्भ्यो हेः–' इति धौ 'घ्वसोरेद्धौ–' इत्येत्वे 'श्नसोः–' इत्यल्लोपश्च। ऋच्छ इत्यत्र 'पाघ्रा–' इत्यादिना ऋच्छादेशे 'अतो हेः' इति हेर्लुक्। ऋच्छेर्वा। पान्थात् नित्यं पन्थानं गच्छन्तीत्यर्थे 'पन्थो ण नित्यम्' इति णः, पन्थादेशश्च। ङीप्स्यमानत्वाभावात्पान्थानिति द्वितीया। उपालम्भाभावाच्च 'शपतः' इति तङभावः॥

अलिस्रजा कुड्मलमुच्चशेखरं निपीय चाम्पेयमधीरया धिया।
स धूमकेतुं विपदे वियोगिनामुदीतमातङ्कितवानशङ्कत ॥ ९१ ॥

अलीति ॥ स नलः चाम्पेयं कुड्मलमधीरया धिया बुद्ध्या निपीय सादरमालोक्य आतङ्कितवान् चकितः सन् वियोगिनां विपदे विनाशायोदीतमुदयं प्राप्तं तमेव धूमकेतुमुत्पातविशेषमशङ्कत तर्कितवान्। धूमकेतुर्विनाशसूचकः। किंभूतं कुड्मलम्—अलिस्रजा भ्रमरपङ्क्त्योच्चशेखरमुच्चाग्रम्। 'चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः' इत्यमरः। ततो विकारप्रत्ययस्य 'पुष्प–' इति लुक्। कुड्मलमिति 'कलस्तृपश्च' इत्यत्र कलप्रत्ययमनुवर्त्य 'कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुद्' इति कले तस्य मुडागमे 'कुट कौटिल्ये' इत्यस्य धातोः 'कुट्मलः' टमध्योऽयम्। 'कुड बाल्ये' इत्यस्य 'कुड्मलः' डमध्योऽपि। तथाच मेदिनीकोषः—'कुड्मलो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे' इति॥

गलत्परागं भ्रमिभङ्गिभिः पतत्प्रसक्तभृङ्गावलि नागकेसरम्।
स मारनाराचनिघर्षणस्खलज्ज्वलत्कणं शाणमिव व्यलोकयत् ॥ ९२ ॥

गलदिति ॥ स नलो नागकेसरं नागकेसरकुसुमं शाणमिव निकषमिव कषणपाषाणमिव व्यलोकयत्। कीदृशम्—गलत्परागं भ्रश्यत्परागम्। तथा भ्रमिभङ्गिभिर्भ्रमणरचनाविशेषैः पतन्ती वृक्षादागच्छन्ती प्रसक्ता लग्ना भृङ्गावलिर्भ्रमरपङ्क्तिर्यस्मिन्। किंभूतं शाणम्—मारस्य कामस्य नाराचा बाणशल्यानि तेषां निघर्षणात्स्खलन्तो भ्रश्यन्तो ज्वलन्तो देदीप्यमानाः कणाः स्फुलिङ्गा यस्मात्। परागो ज्वलत्पतत्कणस्थाने। भृङ्गावलिर्नाराचस्थाने। शाणस्यापि भ्रमणं भवति। लोहसंघर्षाज्ज्वलन्तः कणाश्च तस्मादुच्छलन्ति। 'शाणस्तु निकषः कषः' इत्यमरः॥

तदङ्गमुद्दिश्य सुगन्धि पातुकाः शिलीमुखालीः कुसुमाद्गुणस्पृशः।
स्वचापदुर्निर्गतमार्गणभ्रमात्स्मरः स्वनन्तीरवलोक्य लज्जितः ॥ ९३ ॥

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति जीवातुसाहित्यविद्याधर्यौ। २ 'अत्रोत्प्रेक्षा जातिश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

तदिति ॥ स्मरः कामः शिलीमुखालीर्भ्रमरपङ्क्तीरवलोक्य स्वचापात्स्वधनुषः दुर्निर्गता दुःखेन निर्गता मार्गणा बाणास्तेषां भ्रमाद्भ्रान्तेः लज्जितो लज्जां प्राप्त इव (लुप्तोत्प्रेक्षा)। किंभूताः शिलीमुखालीः—कुसुमादपि सुगन्धि तदङ्गं नलाङ्गमुद्दिश्य पातुकाः पतनशीला आगच्छन्तीः। यद्वा–कुसुमात्सकाशात्पातुकाः। यद्वा—कुसुमगुणबद्धात्कुसुमलक्षणाद्धनुषः पातुकाः। यतो गुणस्पृशो गुणाभिलाषिणीः, मौर्वीस्पृशश्च। स्वनन्तीः शब्दायमानाः। शिलीमुखपदं भ्रान्तेः कारणम्। 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः। दुर्निर्गतो हि बाणो ध्वनति लक्ष्यं च न स्पृशति तेन धानुष्को लज्जते। सुगन्धीति सुपूर्वस्य 'गन्धस्येत्' इतीत्वम्। पातुकाः तच्छीले 'लषपत–' इत्युकञ्[१] ॥

मरुल्ललत्पल्लवकण्टकैः क्षतं समुच्छलच्चन्दनसारसौरभम्।
स वारनारीकुचसंचितोपमं ददर्श मालूरफलं पचेलिमम् ॥ ९४ ॥

मरुदिति ॥ स नलः पचेलिमं पक्वं मालूरफलं बिल्वफलं ददर्श। किंभूतम्—मरुता ललन्तो विलसन्तो ये पल्लवाः शाखाग्राणि तेषां कण्टकैः क्षतम्। मरुत् देवः, तद्वल्ललन्विलासं कुर्वन्यः पल्लवो विटस्तस्य कण्टकाः कण्टकवत्तीक्ष्णा नखास्तैः क्षतम्। अथ च—तस्य पल्लव इव पल्लवः पाणिः, तस्य कण्टकैर्नखैरिति छायार्थः। तथा समुच्छलदुद्गच्छच्चन्दनवत्सारं श्रेष्ठं सौगन्ध्यं यस्मात्। चन्दनस्य सारं सौगन्ध्यं यस्मादिति च। सारशब्देन घनसारः कर्पूरो लक्षणया, श्रीखण्डयुक्तः सार इति वा। अत एव वारनारी गणिका तस्याः कुचौ ताभ्यां संचिता तुल्या, अर्जिता वा उपमा सादृश्यं यस्य। गणिकास्तनतुल्यशोभं वा। कुलस्त्रीकुचे नखक्षतादिप्राकट्योक्तेरनौचित्यमिति 'वार' इति पदम्। 'बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलौ' इत्यमरः। ललतिरुभयपदी। 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इति भावेऽण्। कर्मकर्तरि केलिमर उपसंख्यानात्पचेलिमम्[२][३] ॥

युवद्वयीचित्तनिमज्जनोचितप्रसूनशून्येतरगर्भगह्वरम्।
स्मरेषुधीकृत्य धिया भयान्धया स पाटलायाः स्तबकं प्रकम्पितः ॥९५॥

युवेति ॥ स नलो भयान्धया भयभ्रान्तया धिया बुद्ध्या पाटलायाः स्तबकं गुच्छं स्मरेषुधीकृत्य कामतूणीरीकृत्य प्रकम्पितश्चकितः। किंभूतं गुच्छम्—युवद्वयी स्त्रीपुंसद्वयी तस्याश्चित्ते वेध्येऽन्तःकरणे तयोर्मध्ये निमज्जनं ब्रुडनं तस्मिन्नुचितानि योग्यानि प्रसूनानि पुष्पाणि तैः शून्येतरं पूर्णं गर्भगह्वरं मध्यबिलं यस्य। एतत्पाटलागुच्छं न भवति, किंतु कामस्य शस्त्रमिति बुद्ध्या कम्पित इत्यर्थः[४] ॥

मुनिद्रुमः कोरकितः शितिद्युतिर्वनेऽमुनामन्यत सिंहिकासुतः।
तमिस्रपक्षत्रुटिकूटभक्षितं कलाकलापं किल वैधवं वमन् ॥ ९६ ॥

---

१ 'अत्र स्वनन्छिलीमुखेषु दुर्निर्गतमार्गणभ्रमात् भ्रान्तिरलंकारः स च शिलीमुखेति श्लेषानुप्राणिता चेयं स्मरस्य लज्जितत्वोत्प्रेक्षा इत्यनयोः संकरः' इति जीवातुः। २ 'कर्मकर्तरि चायं कैश्चिदिष्यते, भाष्यकारेण तु कर्मणि प्रदर्शितः' इति कैयटः। ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ४ 'अत्रानुप्रासे रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। 'अत्र पाटलस्तबके मदनतूणीरभ्रमाद्भ्रान्तिमदलंकारः। 'कविसंमतसादृश्याद्विषये विहितात्मनि। आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मतः॥' इति लक्षणात्' इति जीवातुः।

मुनीति ॥ अमुना नलेन वने कोरकितः शितिः कृष्णा द्युतिर्यस्य स मुनिद्रुमोऽगस्त्यवृक्षः सिंहिकासुतो राहुरिवामन्यत ज्ञात इति लुप्तोत्प्रेक्षा । किल इवार्थे वा । किंभूतो राहुः—तमिस्रपक्षेऽन्धकारपक्षे या त्रुटिश्चन्द्रस्य कलाविच्छेदः सैव कूटं व्याजस्तेन भक्षितं गिलितं वैधवं विधुश्चन्द्रः तत्संबन्धिनं कलाकलापं कलासमूहं वमन्नुद्गिरन् । मुनिपदं शान्तिसंभावनाद्वधनिवृत्तिसंभावनार्थम् । श्यामवर्णत्वाद्राहुत्वम् । श्यामवृक्षस्य कलिकानां शुभ्रत्वादाकारसाम्याच्च चन्द्रकलात्वम् । चन्द्राद्भयमनेन व्यज्यते । कोरकाः संजाता अस्य । तारकादित्वादितच् । अथ च सिंहिकापुत्रः सिंहः शितिद्युतिर्धवलवर्णः भक्षितं श्वापदाद्युद्गिरन् वनेऽमन्यत अयं सिंह इति । तद्दर्शनाद्यथा भयं भवति तथा विरहिणोऽस्यागस्त्यदर्शनाज्जातमिति भावः । 'शिती धवलमेचकौ' इत्यमरः ॥

पुरा[2] हठाक्षिप्ततुषारपाण्डुरच्छदा वृतेर्वीरुधि बद्धविभ्रमाः ।
मिलन्निमीलं सस्रुर्विलोकिता नभस्वतस्तं कुसुमेषु केलयः ॥ ९७ ॥

पुरेति ॥ कुसुमेषु पुष्पेषु नभस्वतो वायोः केलयः क्रीडा विलोकिताः सत्यः तं नलं मिलन्निमीलं कृतनेत्रसंकोचं सस्रुजुश्चक्रुः । किंभूताः—पुरा आदौ हठेन बलात्कारेण आक्षिप्ताश्चालितास्तुषारेण हिमेन पाण्डुराश्छदाः पत्राणि याभिस्ताः । तथा—वृतेः आवरणस्य संबन्धिन्यां वीरुधि लतायां बद्धविभ्रमाः कृतविशिष्टभ्रमाः कृतपक्षिभ्रमणा वा । छदलक्षणमावरणमाक्षिप्तं येनेति वायुविशेषणं वा । तिर्यगादिसंभोगावलोकनसुखातिशयात्कृतनेत्रसंकोचमित्यर्थः । विरहित्वादसह्यत्वाद्वा परसंभोगदर्शनस्यानुचितत्वाद्वा मिलन्ती निमीला नेत्रव्यापारो यस्य । वीरुधि स्त्रीलिङ्गत्वाद्योषिति नभस्वतः पुंलिङ्गत्वान्नायकस्य कुसुमेषु केलयः कामक्रीडाः 'नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं न च संसक्तमैथुनाम्' इति याज्ञवल्क्यनिषेधात्[3] ॥

गता यदुत्सङ्गतले विशालतां द्रुमाः शिरोभिः फलगौरवेण ताम् ।
कथं न धात्रीमतिमात्रनामितैः स वन्दमानानभिनन्दति स तान् ॥९८॥

गता इति ॥ स नलः फलगौरवेण फलबाहुल्येन पुण्यजन्यफलाधिक्येन च अतिमात्रमतिशयेन नामितैर्नम्रितैः शिरोभिरग्रभागैर्मस्तकैश्च तां धात्रीं पृथ्वीम्, उपमातरं च वन्दमानान्स्पृशतो, नमस्कारं कुर्वतश्च तान्द्रुमान्, सुतांश्च कथं नाभिनन्दति स प्रीत्या कथं नास्तौषीत् । कांस्तान्—ये द्रुमा यस्या धात्र्या उत्सङ्गतल उपरिप्रदेशे अथवाङ्कस्थले विशालतां वृद्धिं गताः प्राप्ताः । ते हि युक्तकारिणः स्तोतुमुचिता आसन् । फलभरनम्रा हि वृक्षाः स्तोतव्या एव । विरहित्वादनभिनन्दनम् । कथमभिनन्दति स किंतु न इति काकुर्वा । वियोगतप्ताय तस्मै स्मरोपकरणहेतवः पुष्पवृक्षा इव फलवृक्षा अपि न रुरुचिरे इति भावः । यतः—'दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम्' इति भारविः । 'धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि' इत्यमरः । दधति याम्, धयन्ति यामिति धात्री 'धः कर्मणि ष्ट्रन्' इति ष्ट्रनि ङीष् । नामितैरिति 'ज्वलह्वल' इति पाक्षिकं मित्त्वम्[4] ॥

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षारूपकापह्नुतिश्लेषालंकारसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'पुरो' इति वा पाठः । 'अग्रतः' इति व्याख्यातं **साहित्यविद्याधर्याम्** । ३ 'अत्र प्रस्तुतनभस्वद्विशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतकामुकविरहप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः' इति **जीवातुः** । ४ 'अत्रापि विशेषणसामर्थ्यात्पुत्रप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः' इति **जीवातुः** ।

नृपाय तस्मै हिमितं वनानिलैः सुधीकृतं पुष्परसैरहर्महः।
विनिर्मितं केतकरेणुभिः सितं वियोगिनेऽदत्त न कौमुदीमुदः॥ ९९॥

नृपेति॥ अहर्महः अह्नो दिवसस्य महस्तेजः तस्मै वियोगिने नृपाय कौमुदीमुदश्चन्द्रिकाजनितान्संतोषान्नादत्त। किंभूतमहर्महः—वनानिलैरुद्यानवायुभिर्हिमितं हिमीकृतम्। पुष्परसैर्मकरन्दैः सुधीकृतममृतीकृतम्। केतकरेणुभिः केतकीकुसुमपरागैः सितं श्वेतं विनिर्मितं कृतम्। चन्द्रिकातुल्यमपि दिवसे तेजो विरहित्वात्तस्य चन्द्रिका दुःखदायिनी इति दुःखदं जातमित्यर्थः। अहर्महः कौमुदीति व्यस्तरूपकम्, तस्मै मुदो नादत्त इति वा। शैत्यादिगुणयोगादहर्मह इति कारणात्तस्मै मुदोऽदत्त, न कौमुदीति वा। शैत्यादिगुणयोगेन दिवसतेजः सुखान्तरं तस्मै ददौ, कौमुदीमुदो न ददाविति वा। दिवसतेजः कौमुदीजन्यहर्षान्नादत्त किम्। अपि तु ददावेवेति वा। अहर्मह इति 'रोऽसुपि' इति रेफः॥

अयोगभाजोऽपि नृपस्य पश्यता तदेव साक्षादमृतांशुमाननम्।
पिकेन रोषारुणचक्षुषा मुहुः कुहूरुताहूयत चन्द्रवैरिणी॥ १००॥

अयोगेति॥ अयोगभाजोऽपि विरहिणोऽपि नृपस्य नलस्य तत्प्रसिद्धमाननं मुखं साक्षादबाधितत्वेन अमृतांशुं चन्द्रमेव पश्यता पिकेन कोकिलेन चन्द्रवैरिण्यमावस्या मुहुराहूयताकारिता। किंभूतेन पिकेन—अनेन मुखेन विरहित्वान्म्लानेन भवितव्यं, तदधुनापि न म्लायतीति रोषेण क्रोधेन अरुणे रक्ते चक्षुषी यस्य। तथा–कुहूः कुहूः इति रुत् शब्दो यस्य। कुहूः इति रौतीति वा कुहूः इति रुत् शब्दस्तयामावास्या आकारिता। उत इति निश्चये, किंत्वर्थे वा। चन्द्रवैरिणी कुहूरिति वा योजना। विरहेऽपि चन्द्राधिक्यं मुखस्य। तदेव पाण्डुतादिगुणोपेतमेवेति वा। 'कुहूः स्यात्कोकिलालापनष्टेन्दुकलयोरपि' इति विश्वः। पिकस्य नेत्रे स्वभावेनैव रक्ते, शब्दश्च कुहूरिति। तत्रैतत्सर्वमुत्प्रेक्षितम्॥

अशोकमर्थान्वितनामताशया गताञ्शरण्यं गृहशोचिनोऽध्वगान्।
अमन्यतावन्तमिवैष पल्लवैः प्रतीष्टकामज्वलदस्त्रजालकम्॥ १०१॥

अशोकेति॥ एष नलोऽशोकं वृक्षमेवंभूतमिवामन्यत। 'अर्थेन यत्सेवया शोको न भवति' इत्येवंरूपेणान्वितमन्वर्थं नाम यस्य तस्य भावोऽर्थान्वितनामता तस्यामाशयाभिलाषेणागतान्प्राप्तान्गृहशोचिनः स्त्रीशोचिनोऽध्वगान्पान्थानवन्तमिवामन्यत' इत्यन्वयः। पुनः किंभूतम्—पल्लवैः शाखाग्रैः कृत्वा प्रतीष्टमङ्गीकृतं कामस्य ज्वलत् आरक्तमस्त्रजालकमस्त्रसमूहो येन, अस्त्ररूपाणि जालकानि कलिका येनेति वा। यतः—शरण्यं शरणे रक्षणे साधुम्। अन्योऽपि शरण्योऽरिशस्त्राणि स्वाङ्गे गृह्णञ्शरणागतात्रक्षति। पल्लवैरवन्तमिति वा कामस्य ज्वलदस्त्रजालकमाग्नेयास्त्रकाण्डं येनेति वा अर्थान्वितनामताशया शरणागतान्पान्थानवन्तं मारयन्तमिति वामन्यत। अवन्तं मारणार्थमेवेति तात्पर्यम्। यतः शरणे मारणे साधुं समर्थम्। पथिकानां कामास्त्रेभ्यो भयम्, तानि तु पुष्पान्तराद्दारुणान्यत्रैव विद्यन्ते। ततश्च 'कामशस्त्राणि

---

१ 'अत्रोपमालंकारः। वनानिलादिषु सुखकारणेषु सत्सु सुखकार्यानुत्पत्तेरुक्तनिमित्तविशेषोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'वियोग-' इति पाठो जीवातुसंमतः। ३ 'अत्रोत्प्रेक्षारूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। 'अत्रोत्प्रेक्षा श्लिष्टरूपकसापेक्षेति संकरः' इति जीवातुः।

स्वहस्ते गृहीत्वायमेव मारयति' इति प्रकृतौपयिकत्वादयमेवार्थः साधीयान् । रक्तान्यशोकपुष्पाणि दृष्ट्वा पान्था व्यथन्ते इत्यर्थः । 'शरणं वधरक्षित्रोः शरणं रक्षणे गृहे' 'गृहाः पत्न्यां गृहे स्मृताः' इति विश्वः । 'क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान्' इत्यमरः । शरणे साधुरिति 'तत्र साधुः' इति यत् । अध्वगान् 'अन्तात्यन्ताध्व-' इति डः ॥

विलासवापीतटवीचिवादनात्पिकालिगीतैः शिखिलास्यलाघवात् ।
वनेऽपि तौर्यत्रिकमारराध तं क्व भोगमाप्नोति न भाग्यभाग्जनः ॥१०२॥

विलासेति ॥ तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यरूपं कर्तृ वनेऽपि तं नलमारराध सेवते स्म । कस्मात्—विलासार्थं क्रीडार्थं वापी दीर्घिका तस्यास्तटे तीरे वीचीवादनात्तरङ्गनादात् । तथा—पिकाः कोकिला अलिनो भ्रमरास्तेषां गीतैर्गानात् । पिकानामालिः पङ्क्तिर्वा । तथा शिखिनां मयूराणां लास्यं नृत्यं तस्य लाघवाच्चातुर्यात् । अत्रार्थान्तरं न्यसन्नाह—क्वेति, भाग्यभाग्दैवयुक्तो जनः पुरुषः क्व कस्मिन्स्थाने भोगं सुखं सुखसाधनं वा नाप्नोति, अपितु सर्वत्रापि प्राप्नोति । विरहिणस्तौर्यत्रिकं सुखाय न, तथापि मयूरादीनां सेवाव्यापारो दर्शितः । नलस्य तु न तत्स्वीकारः । भुज्यत इति भोग इति तेषां वास्तवी निरुक्तिरस्त्येव । नलस्य सा तदा नास्तीति चेत् माभूत्, तथापि भोग एव । यथा नीरागजनसमीपस्था युवतिर्युवतिरेव । आ खेदे । तौर्यत्रिकं तं पुरवद्वनेऽपि रराध हिंसितवत् । भाग्यभाक् शुभाशुभकर्मभाक् सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारलक्षणं भोगं कुत्र नाप्नोति, अपि तु सर्वत्रापि । यो हि सुखी स स्थानान्तरेऽपि सुखं प्राप्नोति, यस्तु दुःखी स स्थानान्तरे गतोऽपि दुःख्येवेति वा सुखिनस्तस्य वनेऽपि सुखप्रतिपादनं प्रसङ्गकृतम् । 'भाग्यं शुभात्मकविधौ स्याच्छुभाशुभकर्मणि' इति विश्वः । अलीतीन्नन्तः । इकारान्तत्वे घ्यन्तत्वात्पूर्वनिपातः स्यात् ॥

तदर्थमध्याप्य जनेन तद्वने शुका विमुक्ताः पटवस्तमस्तुवन् ।
स्वरामृतेनोपजगुश्च सारिकास्तथैव तत्पौरुषगायनीकृताः ॥ १०३ ॥

तदर्थमिति ॥ जनेन लोकेन तदर्थं नलस्तुत्यर्थमेवाध्याप्य पाठयित्वा तद्वने नलोद्याने विमुक्ताः पटवः स्फुटवाचः शुकास्तं नलमस्तुवन् । तथैव तेनैव प्रकारेण तद्वने विमुक्ताः स्फुटवाचः सारिका अपि स्वरामृतेन तं नलमुपजगुस्तुष्टुवुः । किंभूताः—तस्य पौरुषं पराक्रमः तस्य गायना गायन्यश्च कृता गायनीकृताः । जनेनेति शेषः । उभयोर्विशेषणम् । सारिकाणामेव वा । अनेन स्तुतिबिरुदावलिपाठकाः सूचिताः । अध्याप्येति 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यात्वम् । गायनीत्यत्र 'ण्युट् च' इति ण्युट् । ततश्च्विः ॥

इतीष्टगन्धाढ्यमटन्नसौ वनं पिकोपगीतोऽपि शुकस्तुतोऽपि च ।
अविन्दतामोदभरं बहिश्चरं विदर्भसुभ्रूविरहेण नान्तरम् ॥ १०४ ॥

इतीति ॥ असौ नलः इति पूर्वोक्तप्रकारेण वनमटन्परिभ्रमन्सन् बहिश्चरं बाह्यमामोदभरं सौरभातिशयमविन्दत प्राप । विदर्भसुभ्रूर्भैमी तस्या विरहेणान्तरमामोदभरं हर्षातिशयं न लेभे

१ 'अत्र सापह्नवोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः । ३ 'ल्युट् च' इति ल्युट् इति पाठान्तरमसंगतमेव । ४ 'अत्र जातिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

'बहिः परम्' इति क्वचित्पाठः । तत्र परं केवलम् । किंभूतं वनम्—इष्टगन्धाढ्यमिष्टेनाभीष्टेन गन्धेन सौरभेणाढ्यं समृद्धम् । किंभूतोऽसौ—पिकोपगीतोऽपि । तथा—शुकस्तुतोऽपि । 'आमोदो हर्षगन्धयोः' इति विश्वः ॥

करेण मीनं निजकेतनं दधद्द्रुमालवालाम्बुनिवेशशङ्कया ।
व्यतर्कि सर्वर्तुघने वने मधुं स मित्रमत्रानुसरन्निव स्मरः ॥ १०५ ॥

करेणेति ॥ स नलः स्मर इव व्यतर्कि । लोकैरिति शेषः । किंभूतः स्मरः–सर्वे च ते ऋतवश्च सर्वर्तवस्तैर्घने संपूर्णेऽत्रास्मिन्वने मित्रं सहायं मधुं वसन्तमनुसरन्मृगयमाणः । निजकेतनं चक्रवर्तिचिह्नं ध्वजरूपं मीनं लक्षणभूतरेखारूपमत्स्यं द्रुमाणामालवालेष्वम्बु तस्मिन्निवेशशङ्कया[2] करेण दधत् धारयन् । दधदिति 'नाभ्यस्तात्' इति नुम्निषेधः । आलूयते खन्यत इत्यालवालम् । औणादिक आलच्प्रत्ययः[3] ॥

लताबलालास्यकलागुरुस्तरुप्रसूनगन्धोत्करपश्यतोहरः ।
असेवतामुं मधुगन्धवारिणि प्रणीतलीलाप्लवनो वनानिलः ॥ १०६ ॥

लतेति ॥ वनानिलोऽमुं नलमसेवत । किंभूतः—लतारूपा अबलास्तासां लास्यकला नृत्यविद्या तस्या गुरुरध्यापकः । तथा—तरूणां प्रसूनानि पुष्पाणि तेषां गन्धोत्करस्य गन्धसमूहस्य पश्यतोहरश्चौरः । तथा—मधु पुष्परसस्तल्लक्षणे गन्धवारिणि गन्धोदके प्रणीतं कृतं लीलाप्लवनं जलक्रीडा येन । मधुगन्धाख्यं नलसर इति केचित् । क्रमेण विशेषणत्रयेण मन्दत्वसुगन्धत्वशीतलत्वानि सूच्यन्ते । एवंविधो वायुः कार्यसिद्धेः सूचकः । अन्योऽप्येवंविधः पीठमर्दादिभिः परिचारको नायकं सेवते । पश्यतोहर इति 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठ्या 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' इत्यलुक्[4] ॥

अथ स्वमादाय भयेन मन्थनाच्चिरत्नरत्नाधिकमुच्चितं चिरात् ।
निलीय तस्मिन्निव सन्नपांनिधिर्वने तडाको ददृशेऽवनीभुजा ॥१०७॥

अथेति ॥ अथानन्तरमवनीभुजा राज्ञा नलेन स तडाकोऽपांनिधिरिव समुद्र इव ददृशे । लुप्तोत्प्रेक्षा । किंभूतः—चिराद्बहुकालेनोच्चितं वृद्धिं प्रापितम्, तथा—चिरत्नैश्चिरंतनै रत्नैरैरावतादिभिरधिकम् । पूर्वं तान्यसहायान्येवासम्, इदानीं तु तान्येव बहूनि जातानि तेभ्योऽधिकं वा । स्वं धनं मन्थनाद्भयेनादाय गृहीत्वा तस्मिन्वने निलीय तडाकरूपेणैव तिरोहितीभूय निवसन् । समुद्रोपमयोदकबाहुल्यं व्यज्यते । तस्मिन्वने सन् विद्यमान इति पक्षे साक्षादुत्प्रेक्षा । अन्योऽपि धनी राजादिपीडनाद्भयेन सर्वस्वं गृहीत्वा निरुपद्रवे देशान्तरे गुप्तो वसति । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः । तडाक इति 'तड आघाते' इत्यस्मात् 'पिनाकादयश्च' इत्युणादिसूत्रेणाकप्रत्यये सिद्धम् । मन्थनादिति 'भीत्रा–' इत्यपादानत्वम् । चिरत्न इति 'चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः' इति त्नः[5] ॥

---

१ 'अत्रोक्तनिमित्तविशेषोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'असौ मीनः पानीये प्रवेक्ष्यतीति शङ्कया' इति **सुखावबोधा** । ३ 'अत्रानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्रानुप्रासरूपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ५ 'अत्रानुप्रासातिशयोक्तिः समासोक्तिश्चालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

समुद्रधर्मानाह—अग्रे 'पयोधिलक्ष्मीमुषि' इति तडागविशेषणात्तदेव पयोधिलक्ष्मीमुट्त्वमाहाष्टभिः—

पयोनिलीनाभ्रमुकामुकावलीरदाननन्तोरगपुच्छसुच्छवीन् ।
जलार्धरुद्धस्य तटान्तभूमिदो मृणालजालस्य मिषाद्बभार यः ॥१०८॥

पय इति ॥ स कः—यस्तडाको मृणालजालस्य बिससमूहस्य मिषाद्व्याजात्पयसि निलीना मग्ना अभ्रमुकामुका ऐरावतास्तेषामावली समूहस्तस्या रदान्दन्तान्बभार । किंभूतान्रदान्—अनन्तोरगः अनन्तसंज्ञक उरगः शेषस्तस्य पुच्छं तद्वत्सुच्छवीञ्शोभनदीप्तीन् । 'सच्छवीन्' इति पाठे सदृशदीप्तीञ्श्वेतान् । किंभूतस्य मृणालजालस्य—जलेनार्धरुद्धस्यार्धावृतस्वरूपस्य । तथा—तटान्ते तटसमीपे या भूस्तां भिनत्तीति तटान्तभूभित्तस्य । आकण्ठमग्नत्वादैरावता न दृश्यन्ते किं तु दन्ता दृश्यन्ते । पूर्वं त्वेक एवैरावत आसीत्, अधुना तु बहव इत्यर्थः । आवलीशब्देन रत्नाधिकत्वं सूचितम् । एवमुत्तरत्रापि रत्नाधिक्यं द्रष्टव्यम् । तटान्तभूभेत्तृत्वं दन्तानामपि विशेषणम् । कर्मेः 'न लोका–' इति निषेधाभावात् 'अभ्रमुकामुक' इति षष्ठीसमासः । सच्छवीनित्यत्र 'समानस्य' इति योगविभागात्समानस्य सः ॥

तटान्तविश्रान्ततुरंगमच्छटास्फुटानुबिम्बोदयचुम्बनेन यः ।
बभौ चलद्वीचिकशान्तशातनैः सहस्रमुच्चैःश्रवसामिवाश्रयम् ॥१०९॥

तटेति ॥ यस्तडाकः तटान्ते कूलप्रान्ते विश्रान्ताः स्थिता नलतुरंगमच्छटा अश्वसमूहास्तेषां स्फुटं प्रकटमुदितोऽनुबिम्बः प्रतिबिम्बस्तस्य चुम्बनेन संबन्धेन तत्प्रतिबिम्बमिषेणेत्यर्थः । उच्चैःश्रवसां सहस्रमाश्रयन्निव प्राप्नुवन्निव बभौ । किंभूतं सहस्रम्—वीचय एव कशा अश्वताडन्यस्तासामन्ताः प्रान्तास्तैर्यानि शातनानि ताडनानि तैश्चलच्चलम् । प्रतिबिम्बितं वस्तु तरङ्गवशाच्चलमिव प्रतिभाति । तत्र ताडितत्वेन चलत्त्वमुत्प्रेक्षागर्भम् । नलाश्वानामुच्चैःश्रवःसाम्यं द्योत्यते । 'अश्वादेस्ताडनी कशा' इत्यमरः ॥

सिताम्बुजानां निवहस्य यश्छलाद्बभावलिश्यामलितोदरश्रियाम् ।
तमःसमच्छायकलङ्कसंकुलं कुलं सुधांशोर्बहलं वहन्बहु ॥ ११० ॥

सितेति ॥ यस्तडाकः सिताम्बुजानां श्वेतोत्पलानां निवहस्य समूहस्य छलान्मिषात्सुधांशोश्चन्द्रस्य बहलं सान्द्रं विस्तृतं वा कुलं वृन्दं वहन्सन् बहु अतिशयेन बभौ शुशुभे । किंभूतानाम्—अलिभिर्भ्रमरैः श्यामलिता श्यामलीकृता उदरश्रीर्मध्यशोभा येषाम् । किंभूतं कुलम्—तमःसमच्छायोऽन्धकारसदृशशोभो यः कलङ्कस्तेन संकुलं व्याप्तम् । श्रियामिति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवत् ॥

---

१ 'अत्रापह्नुतिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'मिषाद्व्याजात्' इत्यपह्नवालंकारः । 'तत्रैक एवैरावतः', 'अत्र त्वसंख्या इति व्यतिरेकः' इति **जीवातुः** । २ 'अत्रापह्नुतिरूपकोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । प्राप्नुवन्निव बभावित्युत्प्रेक्षा । व्यतिरेकश्च पूर्ववत् । 'एतेन नलाश्वानामुच्चैःश्रवःसाम्यं गम्यते इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः' इति **जीवातुः** । ३ 'अत्र छलशब्देन पुण्डरीकेषु विषयापह्नवेन चन्द्रत्वाभेदादपह्नवभेदः व्यतिरेकश्च पूर्ववत्' इति **जीवातुः** । 'अत्रानुप्रासोऽपह्नुतिश्चालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

रथाङ्गभाजा कमलानुषङ्गिणा शिलीमुखस्तोमसखेन शार्ङ्गिणा ।
सरोजिनीस्तम्बकदम्बकैतवान्मृणालशेषाहिभुवान्वयायि यः ॥ १११ ॥

रथेति ॥ यस्तडाकः सरोजिनी कमलिनी तस्याः स्तम्बकदम्बो गुल्मसमूहस्तस्य कैतवान्मिषात्कमलिनीगुल्मसमूहेनैव शार्ङ्गिणा श्रीकृष्णेनान्वयायि अनुसृतः। कृष्णो हि समुद्रे शेते। कदम्बपदप्रयोगसामर्थ्यात् शार्ङ्गिणेति जातावेकवचनम्। किंभूतेन—रथाङ्गं चक्रं, चक्रवाकश्च तद्भाजा। तथा—कमला लक्ष्मीः, कमलमुत्पलं तया, तेन च सहानुषङ्गः संबन्धोऽस्यास्तीति तेन। तथा—शिलीमुखस्तोमो भ्रमरसमूहस्तत्सखेन तत्सदृशेन तद्वच्छयामेन तत्सहितेन च बाणसमूहसहितेन वा। तथा—मृणालमिव शेषाहिः स एव भूः शयनस्थानं यस्य मृणालान्येव शेषाहिः भूरुत्पत्तिस्थानं यस्य। 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः। कमलानुषङ्गिणेत्यत्र इनिः ॥

तरङ्गिणीरङ्कजुषः स्ववल्लभास्तरङ्गरेखा बिभरांबभूव यः ।
दरोद्गतैः कोकनदौघकोरकैर्धृतप्रवालाङ्कुरसंचयश्च यः ॥ ११२ ॥

तरङ्गिणीरिति ॥ यस्तडाकः तरङ्गरेखास्तरङ्गमाला एव तरङ्गिणीर्नदीर्बिभरांबभूव। व्यस्तरूपकम्। किंभूताः—अङ्कजुषो मध्यसेविनीरुत्सङ्गसेविनीश्च। तथा—स्ववल्लभाः स्वप्रियाः, प्राणेश्वरीश्च। यतश्च तडागः दरोद्गतैरीषदुद्भूतैः कोकनदौघा रक्तोत्पलसमूहास्तेषां कोरकैर्मुकुलैः कृत्वा धृतः प्रवालाङ्कुरसंचयो विद्रुमाङ्कुरसमूहो येन (तादृग् अस्ति)। समुद्रे नद्यः प्रविशन्ति विद्रुमाङ्कुराश्च बहवः सन्ति, तथात्रापीति समुद्रसाम्यम् ॥

महीयसः पङ्कजमण्डलस्य यश्छलेन गौरस्य च मेचकस्य च ।
नलेन मेने सलिले निलीनयोस्त्विषं विमुञ्चन्विधुकालकूटयोः ॥ ११३ ॥

महीयस इति ॥ यस्तडाको नलेन महीयसो महत्तरस्य गौरस्य श्वेतस्य तथा मेचकस्य नीलस्य पङ्कजमण्डलस्य कमलसमूहस्य छलेन व्याजेन सलिले निलीनयोर्निमग्नयोर्विधुकालकूटयोश्चन्द्रविषयोस्त्विषं दीप्तिं विमुञ्चन्नुद्गिरन्निव मेने शङ्कितः। समुद्रे यथा चन्द्रो, विषं च तिष्ठति तथात्रापीति। विधुरमृतमिति केचित् ॥

चलीकृता यत्र तरङ्गरिङ्गणैरबालशैवाललतापरम्पराः ।
ध्रुवं दधुर्वाडवहव्यवाडवस्थितिप्ररोहत्तमभूमधूमताम् ॥ ११४ ॥

चलीकृता इति ॥ यत्र यस्मिंस्तडाके तरङ्गरिङ्गणैस्तरङ्गस्खलनैः चलीकृताश्चालिता अबाला महत्यः शैवाललतास्तासां परम्पराः समूहाः वाडवहव्यवाद् वाडवानलस्तस्यावस्थितिरवस्थानं तेन प्ररोहत्तमोऽतिशयेन प्रादुर्भूतो भूमा बाहुल्यं यस्य एवंविधो यो धूमस्तस्य भावस्तत्ता तां दधुरिति ध्रुवं शङ्के। समुद्रे वाडवानलधूमस्तिष्ठति तद्वदत्रापि। प्ररोहत्तमधूमभूमतामिति क्वचित्। तत्र प्ररोहत्तमो धूमभूमा यासामिति। 'वहेश्च' इत्यस्य छान्दसत्वस्य प्रायिकत्वात् 'हव्यवाट्' इत्यत्र ण्विः। बहोर्भावो भू इति 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति सिद्धम् ॥

---

१ 'अत्रापि कैतवशब्देन स्तम्बत्वमपह्नुत्य शार्ङ्गित्वारोपादपह्नवभेदः' इति जीवातुः। 'अत्र श्लेषोपमापह्नुतयोऽलंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्रानुप्रासरूपकापह्नुतीनां संकरः' इति साहित्यविद्याधरी। 'अत्रापि कोकनदकोरकाणां विद्रुमत्वेन रूपणाद्रूपकालंकारः' इति जीवातुः। ३ 'अत्र छलेन विमुञ्चन्निव' इति सापह्नवोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः। ४ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

प्रकाममादित्यमवाप्य कण्टकैः करम्बितामोदभरं विवृण्वती ।
धृतस्फुटश्रीगृहविग्रहा दिवा सरोजिनी यत्प्रभवाप्सरायिता ॥ ११५ ॥

प्रकामेति ॥ यत्प्रभवा यस्मात्प्रभव उत्पत्तिर्यस्याः सा सरोजिनी कमलिनी दिवा दिने अप्सरायिता अप्सरस इवाचरिता अप्सरस्तुल्या। किंभूता—आदित्यं सूर्यमवाप्य प्रकाममतिशयेन कण्टकैः करम्बिता व्याप्ता । आमोदभरं सौगन्ध्यबाहुल्यं विवृण्वती प्रकटयन्ती। तथा—धृतः स्फुटानि विकसितानि श्रीगृहाणि कमलानि तान्येव विग्रहः शरीरं यया । अथ च एवंविधाः प्रकामं प्रकृष्टमदनमादित्यं देवं प्राप्य रोमाञ्चिता हर्षं प्रकटयन्त्यो दिवा स्वर्गेण धृतः स्फुटायाः प्रकाशमानायाः श्रियः शोभाया गृहं स्थानं विग्रहः शरीरं यासां ता अप्सरसोऽपि । आदित्यमिति 'दित्यदित्या–' इति ण्यः । अप्सरायितेति 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङि 'ओजसोऽप्सरसः–' इत्यादिना सलोपः[1] ॥

यदम्बुपूरप्रतिबिम्बितायतिर्मरुत्तरङ्गैस्तरलस्तटद्रुमः ।
निमज्य मैनाकमहीभृतः सतस्ततान पक्षान्धुवतः सपक्षताम् ॥११६॥

यदिति । यस्य तडाकस्याम्बुन उदकस्य पूरे प्रवाहे प्रतिबिम्बिता प्रतिफलिता आयतिर्दैर्घ्यं यस्य एवंभूतस्तटद्रुमस्तीरवृक्षो निमज्यान्तर्निलीय सतो विद्यमानस्य मैनाकमहीभृतो मैनाकनाम्नः पर्वतस्य सपक्षतां समानतां पक्षसाहित्यं च ततान विस्तारयामास । मैनाक इव स्थित इत्यर्थः । किंभूतः—मरुत्तरङ्गैर्वायुचालितोर्मिभिस्तरलश्चञ्चलः । किंभूतस्य—पक्षान्धुवतः कम्पयतः । अत्र वृक्षप्रतिबिम्बः समुद्रे मैनाकस्तिष्ठति[2] ॥

युग्मम्—

पयोधिलक्ष्मीमुषि केलिपल्वले रिरंसुहंसीकलनादसादरम् ।
स तत्र चित्रं विचरन्तमन्तिके हिरण्मयं हंसमबोधि नैषधः[3] ॥ ११७ ॥
प्रियासु बालासु रतक्षमासु च द्विपत्त्रितं पल्लवितं च बिभ्रतम् ।
स्मरार्जितं रागमहीरुहाङ्कुरं मिषेण चञ्च्वोश्चरणद्वयस्य[4] च ॥ ११८ ॥

पयोधीति युग्मम् ॥ स नलस्तत्र तस्मिन्केलिपल्वले क्रीडाल्पसरसि चित्रमन्तिके विचरन्तं हंसीसमीपे गच्छन्तं हिरण्मयं सुवर्णमयं हंसमबोध्यज्ञासीत् । किंभूते—पयोधिः समुद्रस्तस्य लक्ष्मीं शोभां पूर्वोक्ताब्धिलक्षणप्रकारेण मुष्णातीति । किंभूतं हंसम्—रिरंसू रन्तुमिच्छुः हंसी तस्याः कलनादोऽव्यक्तमधुरध्वनिस्तत्र सादरं साभिलाषम् । चित्रं सुवर्णमयत्वादाश्चर्यकारकं वा अन्तिके पल्वलसमीपे वा । पूर्वोक्तप्रकारेणातिवर्णितस्य पल्वलत्वमनुचितम् । तत्तु नलस्य क्रीडासर इति बुद्ध्या पल्वलशब्दप्रयोग इति वा । अथच विस्तरत्वात्समुद्रतुल्ये विनाशित्वात्पल्वलतुल्ये शरीरे विचरन्तं हंसं परमात्मानं कश्चियोगी पश्यति । रिरंसुर्हंसी शक्तिः तस्याः कलनादे सादरम् । हिरण्मयत्वं 'हिरण्मयः पुरुषः एको हंसः' इति श्रुतेः । विहरन्तमिति क्वचित् । हिरण्यस्य विकार इत्यर्थे मयटि 'दाण्डिनायन–' इत्यादिना हिरण्मयः साधुः ।

---

१ 'अत्रोपमाश्लेषालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र छेकानुप्रास उपमा चालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'चञ्चोः' इत्येकवचनान्तोऽपि पाठः क्वचित् ।

अबोधीति कर्तरि चिण् ॥ **प्रियास्विति** ॥ किंभूतम्—बालासु प्रियासु रतक्षमासु च सुरतसमर्थासु प्रियासु चञ्चोर्मिषेण चरणद्वयस्य च मिषेण द्विपत्रितं द्विपत्रयुक्तं पल्लवितं पल्लवयुक्तं च स्मरार्जितं कामोत्पन्नं रागोऽनुरागस्तल्लक्षणो महीरुहो वृक्षस्तस्याङ्कुरं बिभ्रतं[1] यथाक्रमं धारयन्तम्। बालासु स्वल्पोऽनुरागः प्रौढासु भूयानित्यर्थः। पत्रद्वयसाम्यं चञ्चुपुटस्य। अनेकाङ्गुलीसंयोगाच्चरणद्वयस्य पल्लवसाम्यम्। राजहंसस्य च चञ्चुचरणं लोहितम्। द्विपत्रपल्लवाभ्यां तारकादित्वादितच्। बिभ्रतमिति 'नाभ्यस्तात्–' इति नुमभावः। चञ्चुपुटस्य द्विपत्रितत्वाद्बालासु प्रियासु चुम्बनादिव्यापारः। प्रौढासु चरणद्वयस्य पल्लवितत्वात्सर्वाङ्गीण इति सूचितम् ॥

महीमहेन्द्रस्तमवेक्ष्य स क्षणं शकुन्तमेकान्तमनोविनोदिनम्।
प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत् ॥११९॥

महीति ॥ स महीमहेन्द्रः पृथ्वीन्द्रः प्रियावियोगाद्भैमीविरहान्निर्भरमत्यन्तं विधुरोऽपि विह्वलोऽपि तं शकुन्तं हंसं क्षणं मुहूर्तमवेक्ष्यावलोक्य मनागीषत्कुतूहलेन कौतुकेनाक्रान्तं मनोऽन्तःकरणं यस्यैवंभूतोऽभूत्। किंभूतम्—एकान्तेन नियमेन सर्वदाभीक्ष्णं वा मनो विनोदयति रञ्जयत्येवंशीलम्[2] ॥

विरहित्वेऽपि तस्य कुतूहलाक्रान्तत्वं कुत इत्यपेक्षायां कविरर्थान्तरन्यासेनोत्तरमाह—ससैन्यनलदर्शनेनातिभीतः कथं तत्र निद्राविवित्युत्तरश्लोकाकाङ्क्षायामुत्तरश्लोकसमर्थनार्थं वार्थान्तरन्यासमाह—

अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहा यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा।
तृणेन वात्येव तयानुगम्यते जनस्य चित्तेन भृशावशात्मना ॥ १२० ॥

अवश्येति ॥ अवश्यं नियमेन भव्येषु भवितव्येषु शुभादिषु विषयेऽनवग्रहोऽबाध्यमानो निरर्गलो ग्रहोऽभिनिवेशः प्रसरो यस्याः सा वेधसो ब्रह्मणः स्पृहा वाञ्छा यया दिशा येन मार्गेण धावति गच्छति तया दिशा तेनैव मार्गेण जनस्य लोकस्य चित्तेन सा वेधसः स्पृहानुगम्यते। यथा विधिः प्रेरयति तथा लोकः करोतीत्यर्थः। किंभूतेन चित्तेन—भृशमत्यर्थमवशोऽनधीन आत्मा स्वरूपं यस्य तेन। विधिस्पृहाधीनेनेत्यर्थः। यथा—अप्रतिबन्धा वात्या यया दिशा धावति तया दिशा निःसारत्वाद्वातपरतन्त्रेण तृणेन सा वात्यानुगम्यते तथेत्यर्थः। अवश्यंभाविभैमीपरिणयनानुकूले विधिप्रेरिते हंसे कौतुकं युक्तमिति भावः। विधिप्रेरितत्वादेव नलस्वीकृतस्वीयग्रहणपूर्वमोचनद्वारा नलस्योपकारार्थं सैन्यसंनिधावपि

---

१ अत्र 'रागं बिभ्रतम्' इति हंसविशेषणाद्रागस्य हंसाधिकरणत्वोक्तिः। प्रियास्वधिकरणभूतासु इत्युपाध्यायविश्वेश्वरव्याख्यानं प्रत्याख्येयम्। अन्यनिष्ठरागस्यान्याधिकरणत्वायोगात्। नचायमेक एवोभयनिष्ठ इति भ्रमितव्यम्। असेच्छापरपर्यायस्य तथात्वायोगात्। अन्यथा बुद्ध्यादीनामपि तथात्वापत्तौ सर्वसिद्धान्तविरोधात्। विषयानुरागाभावप्रसङ्गाच्च। उभयोरपि रागित्वसाम्यादुभयनिष्ठत्वभ्रमः केषांचित्। तस्मात्कामिनोरन्योन्यविषयत्वमेव नाधिकरणत्वमिति सिद्धम्। प्रियास्विति विषयसप्तमी न त्वाधारसप्तमीति सर्वं रमणीयम्। 'अत्र 'रागमहीरुहाङ्कुरम्' इति रूपकं चञ्चुचरणमिषेण इत्यपह्नवानुप्राणितम्' इति संकरः। तेन च बाह्याभ्यन्तररागयोर्भेदेऽभेदलक्षणातिशयोक्त्युत्थापिता चञ्चुचरणव्याजेनान्तरस्यैव बहिरङ्कुरितत्वोत्प्रेक्षा व्यज्यते इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः' इति **जीवातुः**। अत्र अनुप्रासयथासंख्यरूपकापह्नुतिसंसृष्टिः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रानुप्रासो विशेषश्चालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी**।

बुद्धिपूर्वं निदद्राविति भावः । यद्वा अनेनाकारेण तेन न ज्ञातस्तथापि विधिवशादेव भाविन्यपि सुखेऽन्तःकरणं सोत्साहं जातमिति भावः । अवश्यभव्येष्विति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । 'लुम्पेदवश्यमः–' इति मलोपः ॥

अथावलम्ब्य क्षणमेकपादिकां तदा निदद्रावुपपल्वलं खगः ।
स तिर्यगावर्जितकंधरः शिरः पिधाय पक्षेण रतिक्लमालसः ॥ १२१ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं स खगो हंसस्तदा तस्मिन्समये रतिक्लमेन सुरतखेदेनालसः सन् उपपल्वलं सरःसमीपे क्षणं निदद्रौ निद्रां चक्रे । किं कृत्वा—पक्षेण शिरः पिधायाच्छाद्य । किंभूतः—तिर्यगावर्जिता नम्रीकृता कंधरा ग्रीवा येन सः । पुनः किं कृत्वा—एकश्चासौ पादश्च एकपादः सोऽस्यां स्थितावस्तीति तां स्थितिमवलम्ब्याङ्गीकृत्य । पक्षिजातिरियम् । एकपादिकामिति बहुव्रीहौ कुम्भपद्यादिष्वेकपदीशब्दस्य पाठात्पादशब्दान्त्यलोपे 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति ङीपि भत्वात्पदादेशे एकपदीमिति प्राप्ते 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः' इति 'एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ' इति चानित्यत्वादनाश्रित्योक्तकर्मधारयादस्त्यर्थे ठनि इकादेशे समर्थनीयम् । उपपल्वलमिति सामीप्येऽव्ययीभावः ॥

सनालमात्माननिर्जितप्रभं ह्रिया नतं काञ्चनमम्बुजन्म किम् ।
अबुद्ध तं विद्रुमदण्डमण्डितं स पीतमम्भःप्रभुचामरं नु किम् ॥ १२२ ॥

सनालमिति ॥ स नलः तं हंसमित्यबुद्ध तर्कितवान् । इतीति किम्—एकचरणावस्थानात्सनालं नालसहितमात्मनः स्वस्याननेन मुखेन निर्जिता प्रभा यस्य । अत एव ह्रिया लज्जया नतं नम्रं काञ्चनं सौवर्णमम्बुजन्म कमलमेतत्किम् । तथा—चरणस्य रक्तत्वाद्विद्रुमदण्डेन मण्डितमलंकृतं पीतं पीतवर्णमम्भःप्रभोर्वरुणस्य चामरं किमिति तर्कितवान् । कमलं सनालम्, चामरं च सदण्डं भवति । काञ्चनमिति विकारे 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् । रजतादित्वाद्वा अबुद्धेति बुध्यतेर्लुङि सिज्लोपे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धादेशे रूपम्[3] ॥

कृतावरोहस्य हयादुपानहौ ततः पदे रेजतुरस्य बिभ्रती ।
तयोः प्रवालैर्वनयोस्तथाम्बुजैर्नियोद्धुकामे किमु बद्धवर्मणी ॥ १२३ ॥

कृतेति ॥ ततोऽनन्तरं हयादश्वात्कृतावरोहस्य कृतोत्तरणस्यास्य नलस्य पदे चरणौ रेजतुः शुशुभाते । किंभूते पदे—उपानहौ बिभ्रती धारयमाणे । तत्रोत्प्रेक्षते—तयोः प्रकृतयोर्वनयोः काननोदकयोर्यथाक्रमं प्रवालैः पल्लवैः तथाम्बुजैः सह नियोद्धुकामे संग्रामयितुकामे सती बद्धवर्मणी बद्धं वर्म कवचं याभ्यां ते । किमु संभावनायाम् । तथा समुच्चये । अत्र नियुद्धं युद्धमात्रम्, नतु बाहुयुद्धम् । तस्य पदे पल्लवरक्तोत्पलतुल्ये इति सूचितम् । योद्धुकामो बद्धकवचो भवति । 'वने सलिलकानने' इत्यमरः । उपानहाविति 'नहिवृति–' इति दीर्घः । रेजतुरिति 'फणां च सप्तानाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपौ[4] ॥

---

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र जात्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'स्वभावोक्तिरलंकारः, 'स्वभावोक्तिरलंकारो यथावद्वस्तुवर्णनम्' इति लक्षणात्' इति जीवातुः । ३ 'अत्रानिश्चयः संदेहोऽलंकारः' । तथाच रुद्रटः—'वस्तुनि यत्रैकस्मिन्ननेकविषयस्तु भवति संदेहः । प्रतिपत्तुः सादृश्यादनिश्चयः संशयः स इति ॥' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र यथासंख्योत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विधाय मूर्तिं कपटेन वामनीं स्वयं बलिध्वंसिविडम्बिनीमयम् ।
उपेतपार्श्वश्चरणेन मौनिना नृपः पतङ्गं समधत्त पाणिना ॥ १२४ ॥

विधायेति ॥ अयं नृपः पाणिना हस्तेन पतङ्गं हंसं स्वयमेव समधत्त धृतवान् । किं कृत्वा—कपटेन बलिध्वंसी नारायणस्तस्य विडम्बिनीमनुसरणशीलां वामनीं ह्रस्वां मूर्तिं स्वरूपं विधाय कृत्वा । किंभूतः—मौनिना निःशब्देन चरणेन पादेन गमनेन वोपेतः प्राप्तः पार्श्वौ हंससामीप्यं येन । त्रिविक्रमोऽपि बलिं छलयितुं वामनावतारमूर्तिं कृत्वा आकाशगामित्वान्निःशब्देन चरणेनाङ्घ्रिणा गमनेन प्राप्तसूर्यपार्श्वोऽभवत् सूर्यं हस्तेनास्प्राक्षीदित्यागमः । पक्षिधारणजातिरुक्ता । वामनीमिति संबन्धेऽपि ङीप्, गौरादित्वान्ङीष् वा ॥

तदात्तमात्मानमवेत्य संभ्रमात्पुनःपुनः प्रायसदुत्प्लवाय सः ।
गतो विरुत्योड्डयने निराशतां करौ निरोद्धुर्दशति स्म केवलम् ॥१२५॥

तदात्तमिति ॥ स हंस आत्मानं तेन नलेनात्तं धृतमवेत्य ज्ञात्वा संभ्रमाद्भयात्पुनःपुनः उत्प्लवायोड्डीनगमनाय प्रायसद्यत्नं चक्रे । अनन्तरमुड्डयने निराशतां निष्प्रयत्नत्वम्, आशाराहित्यं वा गतः प्राप्तः सन्विरुत्य दीनं शब्दं कृत्वा केवलं निरोद्धुर्ग्रहीतुर्नलस्य करौ दशति स्म ददंश । पक्षिजातिः । प्रायसदिति 'यसु प्रयत्ने' इत्यस्मात् 'यसोऽनुपसर्गे' इति श्यनो निषेधे लङि शप् । यद्वा लुङि पुषादित्वादङ् । तदेति भिन्नं वा ॥

ससंभ्रमोत्पातिपतत्कुलाकुलं सरः प्रपद्योत्कतयानुकम्प्रताम् ।
तमूर्मिलोलैः पतगग्रहान्नृपं न्यवारयद्वारिरुहैः करैरिव ॥ १२६ ॥

ससंभ्रमेति ॥ सरः कर्तृ सजातीयधारणात्संभ्रमं भयसहितमुत्पाति अवश्यमुत्पतनशीलं पतत्कुलं पक्षिकुलं तेन आकुलं व्याप्तं सत् । अत एव पक्षिपक्षवातेन योत्कता उत् उच्छलत्कमुदकं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया, हंसोत्कण्ठतया वा अनुकम्प्रतां सकम्पतां, दयालुतां वा प्रपद्य प्राप्य ऊर्मिलोलैस्तरङ्गचञ्चलैर्वारिरुहैः कमलैरेव करैर्हस्तैस्तं नृपं पतगग्रहाद्धंसग्रहणान्न्यवारयदिव न्यषेधयदिव वा । करैरिवेति । अन्योऽपि कश्चिज्जिघांसुमुत्कण्ठितत्वेन दयालुतां प्राप्य चञ्चलैः कमलतुल्यैः करैर्वारयति । इथमपि पक्षिजातिः । कम्प्रेत्यत्र 'नमिकम्पि–' इति रः । यद्यपि सरसः पतगग्रहो नेष्टः तथापि नृपस्येष्ट इति । 'वारणार्थानाम्–' इत्यपादानत्वम्[२] ॥

पतत्रिणा तद्रुचिरेण वञ्चितं श्रियः प्रयान्त्याः प्रविहाय पल्वलम् ।
चलत्पदाम्भोरुहनूपुरोपमा चुकूज कूले कलहंसमण्डली ॥ १२७ ॥

पतत्रिणेति ॥ कलहंसमण्डली राजहंससंहतिः कूले तीरे चुकूज शब्दं चकार । किंभूता—तत् पल्वलमल्पसरः प्रविहाय त्यक्त्वा प्रयान्त्या गच्छन्त्याः श्रियः शोभायाः शब्दच्छलेन लक्ष्म्याः चलन्ती ये पदाम्भोरुहे चरणकमले तयोर्वर्तमानौ नूपुरौ तदुपमा

---

१ 'अत्रोपमाजातिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'वारिरुहैः करैः' इति व्यस्तरूपकम् । न्यवारयदिव इत्युत्प्रेक्षा । वास्तवनिवारणासंभवादुत्प्रेक्षानिवारणस्य करसाध्यत्वात्तत्र रूपकाश्रयणम् । अत एवेवशब्दस्य उपमाबाधेनार्थानुसाराद्व्यवहितान्वयेनाप्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्वमिति रूपकोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः' इति जीवातुः । 'अत्रानुप्रासोत्प्रेक्षारूपकस्वभावोक्तीनां संकरः' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

तत्तुल्या । श्रीत्यागे कारणमाह—किंभूतं पल्वलम्—रुचिरेण सुन्दरेण पतत्रिणा पक्षिणा हंसेन वञ्चितं रहितम् । तस्या नूपुरसाम्यात् कूजितस्य मञ्जीरशब्दसाम्यम्, कूजनेनैव तस्या नूपुरतुल्यत्वं वा । यथा सुखप्रदेन प्रियेण त्यक्तं स्थानं त्यक्त्वा गच्छन्त्याः प्रियायाश्चरणे नूपुरौ कूजत इति श्लेषः । प्रयान्त्या इति वर्तमानप्रत्ययेन श्रियः शीघ्रं प्रत्यागमनं सूचितम् । 'कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' इति विश्वः ॥

न वासयोग्या वसुधेयमीदृशस्त्वमङ्ग यस्याः पतिरुज्झितस्थितिः ।
इति प्रहाय क्षितिमाश्रिता नभः खगास्तमाचुक्रुशुरारवैः खलु ॥१२८॥

नेति ॥ क्षितिं प्रहाय त्यक्त्वा नभोऽन्तरिक्षमाश्रिताः प्राप्ताः खगाः पक्षिण आरवैः शब्दैस्तं नलमिति पूर्वोक्तप्रकारेणाचुक्रुशुर्निनिन्दुः । खलु उत्प्रेक्षायां, निश्चये वा । इतीति किम्—हे अङ्ग दीनकर्तृकसामर्षामन्त्रणे, यस्या वसुधाया उज्झितस्थितिस्त्यक्तमर्याद ईदृशो निरपराधप्राणिधारणलक्षणमधर्मं कुर्वाणो निरपत्रपो वा त्वं पतिः पालयिता सेयं वसुधा पृथ्वी वासयोग्या न भवतीति वरम् । शून्यं नभ एव आश्रयिष्यामः, न तु बहुधनरत्नसंपूर्णां वसुंधराम् । दुष्टस्वामित्वादित्यर्थः । अन्योऽपि सोपद्रवं देशं त्यजति । आरवैरित्यत्र 'ऋदोरप्' इत्यपो नित्यम् 'उपसर्गे रुवः' इति बाधके घञि प्राप्ते 'विभाषाङि रुप्लुवोः' इति घञो विकल्पविधानात्पक्षेऽप्[2] ॥

न जातरूपच्छदजातरूपता द्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन्मुहुः ।
अवादि तेनाथ स मानसौकसा जनाधिनाथः करपञ्जरस्पृशा ॥ १२९ ॥

न जातेति ॥ अथानन्तरमिति पूर्वोक्तप्रकारेण मुहुर्वारंवारं स्तुवन्स जनाधिनाथो नलः तेन मानसौकसा हंसेनावादि वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तः । किंभूतेन—करपञ्जरं हस्तलक्षणं पञ्जरं पक्षिबन्धनयन्त्रं स्पृशतीति तेन । इतीति किम्—द्विजस्य पक्षिणो जातरूपस्य सुवर्णस्य छदौ पक्षौ ताभ्यां जातं रूपं सौन्दर्यं यस्य तस्य भावस्तत्ता, सा क्वापि न दृष्टेति । अथच ब्राह्मणमात्रस्य सौवर्णप्रच्छदसंजातसौन्दर्यमाश्चर्यकारि भवति । पञ्जरपदेन करपुटस्य शैथिल्यात्पीडाभावः सूच्यते[3] ॥

धिगस्तु तृष्णातरलं भवन्मनः समीक्ष्य पक्षान्मम हेमजन्मनः ।
तवार्णवस्येव तुषारसीकरैर्भवेदमीभिः कमलोदयः कियान् ॥ १३० ॥

धिगिति ॥ हे राजन्, हेमजन्मनः सुवर्णप्रभवस्य सुवर्णप्रभवत्वान्मम पक्षान्समीक्ष्य दृष्ट्वा तृष्णया स्पृहया तरलं चञ्चलं भवन्मनस्त्वदन्तःकरणं धिक् गर्ह्यमस्तु । सुवर्णाभिलाषेणैव त्वयाहं धृतः, स्तुतश्चेत्यर्थः । अमीभिः पक्षैस्तव राज्ञः सतः कियान्कियत्परिमाणः कमला लक्ष्मीस्तस्या उदय आधिक्यं भवेत् । अपितु नाल्पोऽपीत्यर्थः । कैः कस्येव—तुषारसीकरैर्हिमकणैरर्णवस्य समुद्रस्येव । यथा हिमकणैः समुद्रस्य कमलं जलं तस्योदयः कियान् । यथोदकवृद्ध्यर्थं समुद्रेण हिमकणा न[illegible] यथास[illegible]था समृद्धेन त्वया मम पक्षसुवर्णं नाभिलषणीयमिति भावः । पर-

[illegible]वेद्याधरी ।

---

१ 'अत्र[illegible] कर्तृगुप्तको[illegible]भावोक्तीनां संकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासरूपकालंकारौ इति साहित्यविद्याधरी ।

द्रव्याभिलाषेण कियाँल्लक्ष्मीसमुदयो भवेत्, अपि तु विपदेवेति वा। 'कमला श्रीर्हरिप्रिया', 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः। धिग्योगे 'मनः' इति द्वितीया॥

न केवलं प्राणिवधो वधो मम त्वदीक्षणाद्विश्वसितान्तरात्मनः।
विगर्हितं धर्मधनैर्निबर्हणं विशिष्य विश्वासजुषां द्विषामपि॥ १३१॥

न केवलमिति॥ हे राजन्, त्वदीक्षणात्साधोस्तव ईक्षणाद्विलोकनाद्विश्वसितो विश्वासं प्राप्तोऽन्तरात्मा मनो यस्यैवंभूतस्य मम वधः केवलं प्राणिवधो जन्तुहिंसामात्रं न भवति, किंतर्हि धर्म एव धनं येषां तैर्मन्वादिभिर्द्विषां वैरिणामपि विश्वासजुषां विश्वसितानां निबर्हणं मारणं विशिष्योत्कृष्य विगर्हितं विशेषेण निन्दितम्। धर्मधनैर्निबर्हणं हिंसामात्रं निन्दितम्। सामान्येनेत्यर्थः। विश्वासजुषां तु द्विषामपि निबर्हणं विशिष्य विशेषतो गर्हितमिति वा योजना। विश्वासघातकस्य गुरुप्रायश्चित्तप्रतिपादनात्। यस्तु मारणीयस्तस्यापि विश्वसितस्य मारणं निन्दितम्, किंपुनर्निरपराधस्य मादृशस्येति भावः[1]॥

पदेपदे सन्ति भटा रणोद्भटा नतेषु हिंसारस एष पूर्यते।
धिगीदृशं ते नृपते कुविक्रमं कृपाश्रये यः कृपणे पतत्रिणि॥ १३२॥

पद इति॥ हे नृपते, पदेपदे स्थानेस्थाने रणोद्भटाः सङ्ग्रामदुर्मदा भटाः शूराः सन्ति विद्यन्ते। एष हिंसारसो मारणानुरागस्तेषु भटेषु न पूर्यते परिपूर्णो न भवतीति काकुः। अपितु भवितुं युक्तः। एष हिंसारसस्त्वया भटेषु परिपूर्णः कर्तव्यः। स्थानेस्थाने भटाः सन्ति परमेष हिंसारसो नतेषु नम्रेषु मादृशेषु त्वया पूर्णः क्रियते इति शिरश्चालनेनायुक्तत्वमेव ध्वन्यते। तेषां शूरतरत्वात्तान्प्रति किंचिदपि कर्तुं न शक्नोषीति भाव इति वा। स्थानेस्थाने शूरा न सन्ति। काकुः। एष हिंसारसस्तेषु परिपूर्णो भवितुं युक्तो न त्वस्मास्विति वा। तेषु हिंसारसो न परिपूर्णः क्रियते त्वया, ततश्चास्मासु परिपूर्णः क्रियत इति वा। ईदृशं विश्वासहननलक्षणं ते कुविक्रमं कुत्सितं पौरुषं धिक्। निन्द्यस्ते पराक्रम इत्यर्थः। यः पराक्रमः कृपणे दीने कृपाश्रये करुणास्पदे मयि पतत्रिणि पक्षिणि वर्तते। पुनर्धिक्पदमतिशयनिन्दासूचकम्। कौ पृथिव्यां प्रसिद्धं विक्रममिति वा। 'पूरी पूर्तौ (आप्यायने)' इत्यस्य कर्तरि श्यनि पूर्यते इति रूपम्। कर्मणि क्यपि[3] (यकि) वा[2]॥

फलेन मूलेन च वारिभूरुहां मुनेरिवेत्थं मम यस्य वृत्तयः।
त्वयाद्य तस्मिन्नपि दण्डधारिणा कथं न पत्या धरणी हृणीयते॥ १३३॥

फलेनेति॥ हे राजन्, वार्येव भूरुत्पत्तिस्थानं वारिभूस्तस्यां रोहन्त उत्पद्यन्ते तेषां कमलानां फलेन पद्माक्षलक्षणेन, मूलेन कन्दादिना मृणालेन च यस्य मम हंसस्येत्थमभिनयेन पुरोवर्तितया दर्शयति। मुनेरिव वृत्तयो जीवनानि। इत्थं सर्वलोकसमक्षमिति वा। तस्मिन्नप्यनपराधे निस्पृहे ऋषितुल्येऽपि मयि अद्य दण्डधारिणा शास्तिकारिणा त्वया पत्या स्वामिना धरणी पृथ्वी कथं न हृणीयते। अन्यायवर्तिनि प्रिये स्त्रियो यथा लज्जन्ते ...त वारिरुहां भूरुहां

---

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र विदग्धानुप्रा...त्वात्तत्र रू... ...ति रूपकोत्प्रेक्ष... ...लंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'क्यपि' इति पाठस्त्वसंगत एव 'सार्वधातुके य... ...गं संकरः' इति ... एव विधानात्। ४ 'अत्र विदग्धानुप्रासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ५ ... पाठः।

चेति वा। कण्ड्वादेः 'हृणीञ् रोषे लज्जायां च' इत्यस्माद्धातोः कण्ड्वादित्वात्स्वार्थे यकि ञित्वात् 'स्वरितञितः–' इति सूत्रेण कर्तृगामिनि क्रियाफले तङ्। 'हृणीङ्' इति पाठान्ङित्त्वात्तङ्। हृणीङ् सौत्रो धातुर्लज्जार्थे इति केचित्॥

इतीदृशैस्तं विरचय्य वाङ्मयैः सचित्रवैलक्ष्यकृपं नृपं खगः।
दयासमुद्रे स तदाशयेऽतिथीचकार कारुण्यरसापगा गिरः॥ १३४॥

इतीति॥ स खगो हंस इत्यनेन प्रकारेण ईदृशैरेतादृशैरन्यैरपि वाङ्मयैर्वचनैस्तं नृपं राजानं सचित्रवैलक्ष्यकृपं चित्रं च वैलक्ष्यं च कृपा च तत्सहितं विरचय्य विधाय दयासमुद्रे कृपासिन्धौ तस्य नलस्याशये हृदये कारुण्यलक्षणो रसस्तस्यापगा नदीः गिरो वाचोऽतिथीचकार। करुणा वाचस्तमाकर्णयामासेत्यर्थः। पक्षिणो मनुष्यवाक्त्वाद्, हेमपक्षत्वाद्वा चित्रमाश्चर्यम्। स्वनिन्दाश्रवणात्सलज्जत्वम्। तद्दैन्यश्रवणात्कृपा। समुद्रे च रसनद्योऽतिथीभवन्ति। 'आत्मनश्चरिते सम्यग्ज्ञातेऽन्यैर्यस्य जायते। अपत्रपातिमहती स विलक्ष इति स्मृतः॥' विरचय्येति 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः। वाङ्मयैरिति 'नित्यं वृद्धशरा–' इति नित्यग्रहणादेकाचो मयट्। 'बहुष्वनियमः' इति कृपाशब्दस्य न पूर्वनिपातः। कारुण्येति स्वार्थे ष्यञ्॥

मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्दयन्नहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि न॥ १३५॥

मदिति॥ कारुण्यगिरोऽन्यापदेशेन राजानं श्रावयति—जननी मम माता जरातुरा वार्धक्यपीडिता स्वतो जीवितुमसमर्था। तर्हि पुत्रान्तरेण जीविका स्यात्, तदपि नेत्याह—यतो मदेकपुत्रा अहमेवैकः पुत्रो यस्याः सा। तर्हि तव स्त्री स्यात्, नेत्याह। वरटा मम स्त्री नवप्रसूतिर्नवप्रसवा। सापि स्वतो जीवितुमसमर्था। पत्यन्तरेणापि जीविकाऽसंभावितेत्याह—यतः तपस्विनी पतिव्रता, अथ च दीना। एष मल्लक्षणो जनस्तयोर्मातृपत्न्योर्गतिर्वृत्त्युपायः। यद्वा—मत्त एकः पुत्रो यस्याः सा अजननी मन्मरणानन्तरमप्रसवित्री। यतो जरातुरा न वृद्धा न। प्रसवसंभावनायामपि पातिव्रत्यादजननी। वप्रे सूतिश्चेष्टा यस्याः। यद्वा—वप्र एव सानुरेव सुतरामूती रक्षणं यस्याः सा। मद्वियोगात्पर्वतभ्रमणं करिष्यतीत्यर्थः। वरटाविशेषणानि। तयोः पुत्रवरटयोः। तं मामर्दयन्पीडयन्मारयन् हे विधे ब्रह्मन्, दैव वा। करुणा दया त्वां न रुणद्धि नावृणोति। न वारयतीत्यर्थः। अहो आश्चर्यम्। एवंविधपीडने हि त्वया सदयेन भवितव्यम्। तव देवस्य सतो दया नोत्पद्यते, किं पुनर्मनुष्यस्येति करुणोक्तिः। 'हंसस्य योषिद्वरटा' इत्यमरः। अर्दयन्निति चौरादिकादर्दयतेः 'संबोधने च' इति शता। आत्मनेपद्येवेति केचित्। तदा 'गणकृत्यमनित्यम्' इत्यर्दनमर्दस्तद्वन्तं कुर्वन्निति मतुब्लुका वा समाधिः॥

मुहूर्तमात्रं भवनिन्दया दयासखाः सखायः स्रवदश्रवो मम।
निवृत्तिमेष्यन्ति परं दुरुत्तरस्त्वयैव मातः सुतशोकसागरः॥ १३६॥

---

१ 'अत्र यथासंख्योपमालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रानुप्रासरूपकावलंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'करुणाम्' इति द्वितीयान्तः पाठः। रुधेर्द्विकर्मकत्वात् त्वां करुणां च इति कर्मद्वयम्। कर्तृगुप्तकोऽयं श्लोकः।' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्र परिकरालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

मुहूर्तेति ॥ मम सखायो मित्राणि पक्षिणः मुहूर्तमात्रं क्षणमात्रमीदृश्यैव संसारस्थिति-रिति भवस्य निन्दया निवृत्तिं दुःखविस्मरणमेष्यन्ति यास्यन्ति । किंभूताः—स्रवन्ति गलन्त्य-श्रूणि येषाम् । तथा—दयासखा दयालवः । हे मातः, परं केवलं सुतशोकः पुत्रशोक एव सागरः समुद्रस्त्वयैव दुरुत्तरो दुःखेनापि तरितुमशक्यः । भविष्यतीति शेषः । "मम मित्राणां क्षणमात्रं दुःखं तव तु यावज्जीवमिति भावः । मुहूर्तमात्रमिति 'कालाध्वनोः–' इति द्वितीया । दयासखा इति 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' । दुरुत्तर इति खल् । 'न लोका–' इति निषेधात्त्वयेति तृतीया ॥

मदर्थसंदेशमृणालमन्थरः प्रियः कियद्दूर इति त्वयोदिते ।
विलोकयन्त्या रुदतोऽथ पक्षिणः प्रिये स कीदृग्भविता तव क्षणः ॥१३७॥

मदर्थेति ॥ हे प्रिये, स तव क्षणः समयः कीदृक्कीदृशो भविता भविष्यति । नितराम-निर्वाच्यो भविष्यतीति भावः । किंभूतायास्तव—त्वया इति पूर्वोक्तप्रकारेण वचसि मत्सहच-रान्प्रत्युदिते उक्ते सति । पृष्टे सतीत्यर्थः । अथानन्तरमेव पक्षिणो मत्सहचरान्रुदतो रोदनं कुर्वतो विलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः । इतीति किम्—हे सहचराः, मह्यमिमे मदर्थे ये संदेशमृ-णाले संदेशश्च मृणालं च तयोर्विषये मन्थरोऽलसः । तत्र गत्वा त्वमिदं मत्प्रियां ब्रूहि इति संदेश आज्ञा, मृणालं च मद्भक्ष्यम् । एवंभूतो मत्प्रियः कियद्दूरे पथि वर्तत इति । कियद्दूरं यस्येति प्रियविशेषणं वा । पूर्वत्रान्यपदार्थः पन्थाः । मदर्थं मृणालान्यानेयानीति संदेशमृणा-लानि तैर्मन्थरो, भारबाहुल्यान्मन्थर इति वा । मदर्थ इति 'अर्थेन नित्यसमासः–' इति समासः[2] ॥

कथं विधातर्मयि पाणिपङ्कजात्तव प्रियाशैत्यमृदुत्वशिल्पिनः ।
वियोक्ष्यसे वल्लभयेति निर्गता लिपिर्ललाटंतपनिष्ठुराक्षरा ॥ १३८ ॥

कथमिति ॥ हे विधातः ब्रह्मन्, मयि विषये तव पाणिपङ्कजात्करकमलादित्येवंभूता लिपिः कथं निर्गता । किंभूतात्—प्रियायाः शैत्यं शीतत्वं, मृदुत्वं च तयोः शिल्पिनो निर्मातुः । इतीति किम्—त्वं वल्लभया प्रियया सह वियोक्ष्यसे वियोगं प्राप्स्यसीति । किंभूता—ललाटं तापयन्ति ललाटंतपानि निष्ठुराणि कठिनान्यक्षराणि यस्याः । लिप्यामेतदयुक्तमित्यर्थः । 'कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्ते' इति न्यायात् । करपङ्कजं शीतलं मृदु च तस्य दाहकाठिन्य-योरुत्पादकत्वं विरुद्धमिति भावः । ललाटंतपेत्यत्र 'असूर्यललाटयोः–' इति खश्, 'अरुर्द्विष-दजन्तस्य' इति मुम्[3] ॥

अयि स्वयूथ्यैरशनिक्षतोपमं ममाद्य वृत्तान्तमिमं बतोदिता ।
मुखानि लोलाक्षि दिशामसंशयं दशापि शून्यानि विलोकयिष्यसि ॥१३९॥

अयीति ॥ अयि प्रिये, लोलाक्षि स्वभावतः शोकवशाच्चञ्चलनेत्रे, त्वमद्य दिशां दशापि मुखान्यसंशयं निश्चितमेव शून्यानि रिक्तानि विलोकयिष्यसि द्रक्ष्यसि । बत खेदे । मां

---

१ 'अत्रानुप्रासरूपकालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र भावोदयालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र विषमं रूपकं चालंकारः । तथा च **रुद्रटः**—'कार्यस्य कारणस्य च यत्र विरोधः परस्परं गुणयोः । तद्वत्क्रिययोरथवा संजायेतेति तद्विषमम् ॥' अत्र निष्ठुरत्वतापत्वमृदुत्वशैत्य-गुणविरोधः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

विना सर्वं शून्यमिव द्रक्ष्यसीति भावः । किंभूता—स्वयूथ्यैः स्ववर्ग्यैर्हंसैरशनिक्षतोपमं वज्रप्रहारसदृशमिमं मरणरूपं मम वृत्तान्तं वार्तामुदितोक्ता । ब्रूञोऽर्थग्रहणाद्वदिर्द्विकर्मा । वृत्तान्तम् । मुख्यकर्मणि द्वितीया ॥

ममैव शोकेन विदीर्णवक्षसा त्वया विचित्राङ्गि विपद्यते यदि ।
तदास्मि दैवेन हतोऽपि हा हतः स्फुटं यतस्ते शिशवः परासवः ॥ १४० ॥

ममैवेति ॥ हे विचित्राङ्गि सुन्दरगात्रि, ममैव शोकेन दुःखेन विदीर्णवक्षसा स्फुटितहृदयया त्वया यदि विपद्यते म्रियते, तदा तर्हि हा खेदे अहं दैवेन हतोऽपि पुनर्हतोऽस्मि । यतः—स्फुटं निश्चितं ते इत्यभिनयेनाल्पीयांसः शिशवो बालकाः परासवो मृता भवेयुः । मां विना त्वत्तोऽपि तेषां जीवनं संभाव्यते, तव मरणे सति तेऽपि मरिष्यन्तीति पिष्टपेषणमेव दैवेन कृतमिति भावः । 'एकशोकेन' इति पाठः ॥

तवापि हाहा विरहात्क्षुधाकुलाः कुलायकूलेषु विलुठ्य तेषु ते ।
चिरेण लब्धा बहुभिर्मनोरथैर्गताः क्षणेनास्फुटितेक्षणा मम ॥ १४१ ॥

तवेति ॥ हाहा इति खेदे । हे प्रिये, मम ते बालका बहुभिर्मनोरथैश्चिरेण बहुकालेन लब्धाः सन्तः क्षणेन गताः । मृतप्राया इत्यर्थः । किंभूताः—क्षुधाकुलाः । तथा—अतिबाल्यादस्फुटितेक्षणा अप्रकाशितनेत्राः । किंकृत्वा—तवापि । अपिशब्दान्ममापि विरहात्तेषु प्रसिद्धेषु कुलायकूलेषु स्वकृतनीडतटेषु विलुठ्य लुठित्वा । पूर्वश्लोकार्थानुवादः ॥

इति प्रियां प्रत्युक्त्वा सुतान्प्रत्याह—

सुताः कमाहूय चिराय चुंकृतैर्विधाय कम्प्राणि मुखानि कं प्रति ।
कथासु शिष्यध्वमिति प्रमील्य स स्रुतस्य सेकाद्बुबुधे नृपाश्रुणः ॥१४२॥

सुता इति ॥ हे सुताः पुत्राः, जननीं मां विना चुंकृतैः शिशुपक्षिसूक्ष्मशब्दविशेषैश्चिराय कमाहूयाकार्य भक्ष्यं याचयिष्यथ । कं प्रति कम्प्राणि चलानि मुखानि विधाय गोष्ठीः कथयिष्यथ, अपि तु न कमपि प्रति । उभयोर्मृतत्वात् । शिशुपक्षिणामियं जातिः । एवं सति परं यूयं कथासु शिष्यध्वं कथाशेषीभविष्यथेत्युक्त्वा स हंसः प्रमील्य मूर्च्छां प्राप्य स्रुतस्य कारुण्याद्गलितस्य नृपाश्रुणो नृपनेत्रबाष्पस्य सेकात्सेचनाद्बुबुधे । भक्ष्ययाचनं गोष्ठीकरणं च कवेरुक्तिः, न तु हंसस्य । तस्य वचः आहूय विधायेत्येतदन्तम् । शोकवशात्खण्डोक्तिः करुणरसपोषिका । गोष्ठीषु विषये चतुरा भविष्यथेति पितरं मातरं च विना युष्मान्वक्तुमपि कः शिक्षयेदिति वाक्यशेषो वा । शिष्यध्वमिति कर्मकर्तरि प्राप्तकाले लोटस्लङ् । एवमहमपि कथासु शिष्ये इत्युत्तरं चापि ज्ञेयम् ॥

इत्थममुं विलपन्तममुञ्चद्दीनदयालुतयावनिपालः ।
रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थं गच्छ यथेच्छमथेत्यभिधाय ॥ १४३ ॥

---

१ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र जातिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

इत्थमिति ॥ अवनिपालो राजा दीनेषु दयालुस्तस्य भावस्तत्ता तया इत्यभिधायोक्त्वा इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण विलपन्तं विलापं कुर्वन्तममुं हंसममुञ्चदत्यजत्। इतीति किम्—हे हंस, यदर्थं धृतोऽसि तद्रूपमदर्शि दृष्टम्। अथातःपरं त्वं यथेच्छं स्वेच्छया गच्छ। यदर्थं धृतोऽसीत्यादिना 'धिगस्तु तृष्णा–' (१ स०, १३०) इत्यादि परिहृतम्। 'स्पृहिगृहि–' इत्यालुचि दयालुः। दोधकं वृत्तम्[१] ॥

आनन्दजाश्रुभिरनुस्रियमाणमार्गान्प्राक्शोकनिर्गमितनेत्रपयःप्रवाहान्।
चक्रे स चक्रनिभचङ्क्रमणच्छलेन नीराजनां जनयतां निजबान्धवानाम्॥१४४॥

आनन्देति ॥ स हंसः चक्रनिभं चक्राकारं चङ्क्रमणं भ्रमणं तस्य छलेन व्याजेन नीराजनामारार्तिकां जनयतां कुर्वतां निजबान्धवानां प्रस्वीयमित्राणां प्राक्स्वग्रहणसमये शोकेन निर्गतान्नेत्रपयःप्रवाहान्बाष्पप्रवाहान्स्वमुक्तिसमये आनन्दजाश्रुभिरानन्दजनितबाष्पैरनुस्रियमाणमार्गाननुगम्यमानमार्गांश्चक्रे। धृते हंसे रुरुदुः, मुक्ते जहसुरित्यर्थः। बद्धमुक्तं पक्षिणं वेष्टयित्वा पक्षिणो भ्रमन्ति रुवन्ति चेति पक्षिजातिः। अन्यस्यापि कारागृहादिबद्धविमुक्तस्यानन्दाश्रुसहितैर्बान्धवैर्नीराजना क्रियते। चङ्क्रमणमिति क्रमेर्गतिकौटिल्ये यङन्ताद्भावे ल्युट्। वलयाकारापि गतिः कुटिलैव। 'यङोऽचि च' इति चकारादन्यत्रापि यङो लुक्। सर्वसर्गसमाप्तिश्लोकेष्वानन्दपदप्रयोगादानन्दाङ्कमिदं काव्यम्। वसन्ततिलकावृत्तम्[२] ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले शृङ्गारभङ्ग्या महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते[३] सर्गोऽयमादिर्गतः ॥ १४५ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ श्रीहीरनामा पिता मामल्लदेवी माता च यं श्रीहर्षनामानं पुत्रं सुषुवे। किंभूतः हीरः—कविराजानां राजिः पङ्क्तिस्तस्या मुकुटानामलंकाररूपो हीरो हीराख्यं रत्नम्। किंभूतम्—जितेन्द्रियचयं जित इन्द्रियचय इन्द्रियसमूहो येन। तस्य श्रीहर्षस्य चिन्तामणिमन्त्रस्य चिन्तनमनुध्यानं जपादिकं तस्य फले शृङ्गारभङ्ग्या शृङ्गाररचनाविशेषेण चारुणि रमणीये शृङ्गाररसप्रधाने नैषधीयं नलसंबन्धि चरितं चरित्रं यस्मिन्नेवंविधे महाकाव्येऽयमादिः प्रथमः सर्गो गतः समाप्तः। चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनसामर्थ्यादेवंविधं काव्यं कृतमिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। नैषधसंबन्धि नैषधीयम् 'वृद्धाच्छः'। छन्दांस्यलंकाराश्चात्र नोक्ताः लक्षणग्रन्थगौरवभयात्। ते तु सुधिया ग्रन्थान्तराज्ज्ञातव्याः[४] ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृतौ नैषधीयप्रकाशे
प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥

---

१ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रानुप्रासापह्नुतिजात्यलंकारसंसृष्टिः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'नैषधस्य चरिते' इति पाठः **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्रानुप्रासरूपकालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी**।

द्वितीयः सर्गः ।

हंसमुखेन भैमीवर्णनार्थं द्वितीयं सर्गमारभते—

अधिगत्य जगत्यधीश्वराद्थ मुक्तिं पुरुषोत्तमात्ततः ।
वचसामपि गोचरो न यः स तमानन्दमविन्दत द्विजः ॥ १ ॥

अधिगत्येति ॥ अथ मोचनानन्तरं स द्विजो हंसः तमानन्दं लोकोत्तरं हर्षमविन्दत लेभे । तं कम्—य आनन्दो वचसामपि गोचरो विषयो न । वर्णयितुमशक्य इत्यर्थः । किं कृत्वा—ततस्तस्माज्जगत्याः पृथ्व्या अधीश्वरात्स्वामिनः पुरुषोत्तमात्पुरुषश्रेष्ठान्नलान्मुक्तिं मोचनमधिगत्य प्राप्य । यथा द्विजो ब्राह्मणो जगति लोके अधीश्वरात्सर्वोत्कृष्टात्पुरुषोत्तमाच्छ्रीविष्णोः सकाशात्तत्प्रसादान्मुक्तिं मुक्तिसाधनं संसारमोचनं च ज्ञानं प्राप्य वागगोचरम्, अपिशब्दान्मनसोऽप्यगोचरमानन्दं ब्रह्मस्वरूपं प्राप्नोति । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्' इति च श्रुतेः । ज्ञानान्मोक्ष इति । 'जगती जगति छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि', 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः । 'न निर्धारणे' इति निषेधात्षष्ठीसमासो न । पुरुषेषूत्तम इति निर्धारणसप्तमीसमास एव । स्वरविशेषदर्शनात् । लाभार्थो विदिः स्वरितेत् मुचादिः । सर्गेऽस्मिन् 'अश्रान्त-' इति यावद्वैतालीयं छन्दः ॥

अधुनीत खगः स नैकधा तनुमुत्फुल्लतनूरुहीकृताम् ।
करयन्त्रणदन्तुरान्तरे व्यलिखच्चञ्चुपुटेन पक्षती ॥ २ ॥

अधुनीतेति ॥ स खगो हंसस्तनुं शरीरं नैकधा नैकप्रकारमधुनीताकम्पयत् । किंभूतां तनुम्—उत्फुल्लानि विकसितानि तनूरुहाणि रोमाणि यस्यां सा, अनुत्फुल्लतनूरुहा उत्फुल्लतनूरुहा कृता ताम् । च्विः । तथा—चञ्चुपुटेन पक्षती पक्षमूले व्यलिखत्समीचकार । किंभूते पक्षती—करयन्त्रणेन नलहस्तनियमनेन धारणेन दन्तुरं निम्नोन्नतमन्तरं मध्यं ययोस्ते । (उत्फुल्लेति) 'उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्' इति साधुः । दन्तुरेति 'दन्त उन्नत उरच्' । अत्र तून्नतत्वमात्रम् । पक्षती इत्यत्र 'पक्षात्तिः' इति [2]तिः ॥

अयमेकतमेन पक्षतेरधिमध्योर्ध्वगजङ्घमङ्घ्रिणा ।
स्खलनक्षण एव शिश्रिये द्रुतकण्डूयितमौलिरालयम् ॥ ३ ॥

अयमिति ॥ अयं हंसः स्खलनक्षण एव मोचनसमय एवालयं नीडं शिश्रियेऽभजत् । किंभूतः—पक्षतेः पक्षमूलस्याधिमध्यं मध्ये ऊर्ध्वगोर्ध्वगामिनी जङ्घा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा एकतमेनैकेनाङ्घ्रिणा चरणेन धृतं शीघ्रं कण्डूयितो मौलिर्मस्तकं येन । हंसजातिः । एकतमेनेति 'स्वार्थेऽपि तमबादयः' इति वचनात्तमप्[3] ॥

---

१ 'अत्रानुप्रासश्लेषालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्राभिधायाः प्रकृतार्थमात्रनियन्त्रणादुभयश्लेषानुपपत्तेर्भेदान्तरानवकाशाल्लक्षणायाश्च मुख्यार्थबाधमन्तरेणासंभवाद्ध्वनिरेवायम् । ब्राह्मणस्य विष्णोर्मोक्षानन्दप्राप्तिलक्षणार्थान्तरप्रतीतेर्न श्लेषः प्रकृताप्रकृतोभयगतः' इति **जीवातुः** । २ 'अत्र स्वभावोक्तिरलंकारः' इति **जीवातुसाहित्यविद्याधर्यौ** । ३ 'अत्रापि स्वभावोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

स गरुद्वनदुर्गदुर्ग्रहान्कटु कीटान्दशतः सतः क्वचित् ।
नुनुदे तनुकण्डु पण्डितः पटुचञ्चूपुटकोटिकुट्टनैः ॥ ४ ॥

स इति ॥ स हंसः पटु कीटाद्यपनयने समर्थं चञ्चूपुटं तस्य कोटिरग्रभागस्तेन कुट्टनानि घट्टनानि तैः कीटान् तनुकण्डु तन्वी स्वल्पा कण्डूर्यस्यां क्रियायां यथा तथा नुनुदे स्फोटयामास । किंभूतः—पण्डितः कण्डूयने कुशलः । किंभूतान्—गरुद्वनं पक्षवृन्दं तल्लक्षणं दुर्गं तत्र दुर्ग्रहान्धर्तुमशक्यान् । अत एव–कटु तीक्ष्णं पीडाकारि यथा तथा दशतः खादतः । तथा—क्वचिन्निर्हारयितुमशक्ये शरीरे देशे सतो विद्यमानान् । अन्योऽपि पर्वतदुर्गदुर्ग्रहानुपद्रवकारकान्मारणेन नुदति । नुनुदे इति स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥

अयमेत्य तडाकनीडजैर्लघु पर्यव्रियताथ शङ्कितैः ।
उदडीयत वैकृतात्करग्रहजादस्य विकस्वरस्वरैः ॥ ५ ॥

अयमेत्येति ॥ अयं हंसस्तडाकस्य नीडजाः पक्षिणस्तैरेत्यागत्य लघु शीघ्रं पर्यव्रियत वेष्टितः । अथानन्तरमस्य करग्रहजान्नलस्य हस्तग्रहणजाताद्वैकृताद्विकाराच्छङ्कितैस्त्रस्तैः अत एव विकस्वरस्वरैरुच्चस्वरैः पक्षिभिरुदडीयत उड्डीनम् । एषा पक्षिजातिः । वैकृतं दन्तुरपक्षत्वात् । तीर्थादौ करग्रहणार्थं कैश्चित्कश्चन परितो वेष्ट्यते । अथ बलिग्रहणजात्कलहादेः शङ्कितैरुच्चैः स्वरैर्गम्यते । 'लघु क्षिप्रम्' इत्यमरः । वैकृतात् । स्वार्थेऽण 'स्थेशभास–' इति वरचि विकस्वरः ॥

वहतो बहुशैवलक्ष्मतां धृतरुद्राक्षमधुव्रतं खगः ।
स नलस्य ययौ करं पुनः सरसः कोकनदभ्रमादिव ॥ ६ ॥

वहत इति ॥ स खगो हंसः सरसः सकाशान्नलस्य करं पुनर्ययौ । कस्मादिव—कोकनदभ्रमादिव रक्तोत्पलभ्रान्तेरिव । सरसः पल्वलस्य कोकनदभ्रमादिवेति वा । नलकरस्य रक्तत्वात्कोकनदभ्रान्तिः । रक्तोत्पलं च हंसानां प्रियमित्युत्प्रेक्षा । किंभूतस्य नलस्य सरसश्च—बहूनि शिवसंबन्धीनि लक्ष्माणि त्रिपुण्ड्रादीनि यस्य तस्य भावस्तत्ता तां वहतो धारयतः । शिवे भक्तिर्येषां ते शैवाः, तत्संबन्धीनि वा । सरःपक्षे—बहूनि शैवलानि यस्यां सा बहुशैवला क्ष्मा पृथ्वी यस्मिंस्तस्य भावस्तत्ता तां वहतः । शिवं कल्याणं तत्संबन्धीनि शुभसूचकानि लक्ष्माणि सामुद्रिकोक्तानि मत्स्यादीनि यस्येति वा । किंभूतं करम्—धृतं रुद्राक्षाणां मधुतुल्यं समीचीनं (वा) व्रतं नियमो येन, शैवत्वाद्रुद्राक्षा एव मधुव्रता भ्रमरा येनेति वा । रुद्राक्षधारणं नियमेन करोति, अन्यचिह्नधारणे नियमो नेति न पौनरुक्त्यम् । कोकनदमपि रुद्राक्षसदृशभ्रमरयुक्तम् । न क्षमन्त इत्यक्षमाः, रुद्रस्य अक्षमाः । कर्मषष्ठ्या समासः । तान्धुनोति कम्पयति रुद्राक्षमधु तच्च तद्व्रतं च । धृतं तद्येनेति वा । शिवद्रोहिपराभवकारिणमित्यर्थः । अनेन पौनरुक्त्यशङ्कापि निरस्ता । रवणं रुत् धृता रुद्यैस्ते धृतरुतः सशब्दाः, रः अग्निस्तद्वदक्षीणि पिङ्गलानि नेत्राणि येषां ते राक्षाः एवंभूता भ्रमरा यत्रेति वा । अर्थात्कोकनदविशेषणम् । रशब्दोऽग्निवाची आगमशास्त्रे । तथा 'रः पावके च तीक्ष्णे च' इति विश्वः । शैवेत्यत्र

१ 'अत्र स्वभावोक्तिः श्लेषश्चालंकारौ । शब्दालंकारस्तु छेकानुप्रासः' इति **साहित्यविद्याधरी ।**
२ 'अत्र जातिरुक्तिलेशानुप्रासश्चालंकारः । करग्रहजादिति श्लिष्टम्' इति **साहित्यविद्याधरी ।**

'तस्येदम्' इति 'भक्तिः' इति वाण् । रुदिति संपदादित्वात्क्विप् । राक्षेति 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः–' इति षच् । रुद्राक्षान्धूनोतीति दीर्घान्तात् 'क्विप् च' इति क्विप् । व्रतविशेषणत्वान्नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वम् ॥

पतगश्चिरकाललालनादतिविश्रम्भमवापितो नु सः ।
अतुलं विदधे कुतूहलं भुजमेतस्य भजन्महीभुजः ॥ ७ ॥

पतग इति ॥ एतस्य महीभुजो राज्ञो भुजं भजन्नाश्रयन्स पतगो हंसः अतुलमनुपमं कुतूहलं विदधे चकार । पुनरागमनं कौतूहले हेतुः । नु वितर्के । चिरकालं लालनात्सान्त्वनादतिविश्रम्भमतिविश्वासमवापितः प्रापित इव । अनु पश्चादेतस्य भुजं भजन्निति वा । सन्निति पाठे अवापितः सन् । अनु पश्चात् । अन्योऽपि बहुकालं द्वेषितो विश्वासं प्राप्तः स्वामिनं स्वगुणेन कुतूहलिनं करोति[1] ॥

नृपमानसमिष्टमानसः स निमज्जत्कुतुकामृतोर्मिषु ।
अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत ॥ ८ ॥

नृपेति ॥ इष्टं मानसं सरो यस्य स हंसः अवोचदुवाच । किं कुर्वन्—कुतुकामृतोर्मिषु कौतूहललक्षणामृततरङ्गेषु निमज्जद्बुडन्नृपमानसं नलान्तःकरणमवलम्बिते कर्णशष्कुल्यावेव कलस्यौ येन एवंविधं रचयन् । सावधानं कुर्वन्नित्यर्थः । राज्ञो मनः स्ववचनश्रवणोत्सुकं कुर्वन्नुवाचेति भावः । अन्योऽप्यूर्मिषु मज्जत इष्टस्य कलसमवलम्बनं दत्ते । कर्णाकारो वाद्यविशेषः शष्कुली । मन एव मानसम् । प्रज्ञादित्वादण् । 'मानसं सरसि स्वान्ते', 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले' इति विश्वः । कलसीकम् 'नद्यृतश्च' इति कप् । 'न कपि' इति ह्रस्वनिषेधः[3] ॥

किमवोचदित्याह—

मृगया न विगीयते नृपैरपि धर्मागममर्मपारगैः ।
स्मरसुन्दर मां यदत्यजस्तव धर्मः सदयोदयोज्ज्वलः ॥ ९ ॥

मृगयेति ॥ धर्मागमा धर्मशास्त्राणि तेषां मर्म रहस्यं तस्य पारं गच्छन्तीत्येवंभूतैरपि नृपै राजभिर्मन्वादिभिः मृगया पापर्द्धिः न विगीयते निन्द्यते, अपितु क्रियत एव । एवं सत्यपि हे स्मरवत्सुन्दर, त्वं मां यदत्यजः स तव दयोदयोज्ज्वलो धर्मः दयाया उदयेनोत्पत्त्या उज्ज्वलः शोभमानः । सदयः सन् अयः शुभावहविधिर्यस्य । उपकरिष्यमाणत्वात् । तथा—दयोज्ज्वल इति वा । दयोदयेन सह वर्तमानः । अत एव उज्ज्वल इति वा । मन्मोचने दयां विनान्यत्कारणं नास्तीत्यर्थः । स्मरेति भिन्नम् । हे सुन्दर, त्वं स्मर विचारय । वाक्यार्थः कर्म । नृपैः क्रियमाणा मृगया धर्मागममर्मपारगैरपि न निन्द्यत इति वा । पारगैः 'अन्तात्यन्ताध्व–' इति डः ॥

---

१ 'अत्र 'बहुशैवल–' इत्यादौ शब्दश्लेषः तदनुप्राणिता 'रुद्राक्षमधुव्रतम्' इत्युपमागतोत्प्रेक्षा चेयं कोकनदभ्रमादिव इत्युत्प्रेक्षेति संकरः' इति जीवातुः । २ 'अत्रोत्प्रेक्षावृत्त्यनुप्रासयोः शब्दार्थालंकारयोस्तिलतण्डुलवत्संसृष्टिः । 'एकद्वित्र्यादिवर्णानां पुनरुक्तिर्भवेद्यदि । संख्यानियममुल्लङ्घ्य वृत्त्यनुप्रास ईरितः ॥' इति जीवातुः । ३ 'अत्रानुप्रासरूपकावलंकारौ । अमृतमिति श्लिष्टम्' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

मृगयाया अनिन्दने कारणमाह—

अबलस्वकुलाशिनो झषान्निजनीडद्रुमपीडिनः खगान् ।
अनवद्यतृणार्दिनो मृगान्मृगयाघाय न भूभुजां घ्नताम् ॥ १० ॥

अबलेति ॥ मृगया भूभुजां राज्ञामघाय पापाय न भवति। कथमित्यत आह—किंभूतानां भूभुजाम्—अबलं निर्बलं स्वकुलं च तदश्नन्त्येवंशीलान्झषान्मीनान् घ्नतां मारयताम् । तथा—निजाः स्वीया ये नीडद्रुमा निवासस्थानवृक्षास्तान्पीडयन्त्येवंशीलान्खगान्पक्षिणो घ्नताम् । तथा—अनवद्यं निरपराधं तृणं तद् अर्दन्ति पीडयन्त्येवंशीलान्मृगान्घ्नताम् । 'अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः' इति स्मृतेस्तरुणतृणादेरपि प्राणित्वात्तद्वधस्तु दोषाय । परं दुष्टनिग्रहो राज्ञां धर्म एवेति भावः । अबलान्बलिनो भक्षयन्तीति मत्स्यानां जातिस्वभावः । अवद्येति 'अवद्यपण्य–' इति साधुः । पश्चाद्बहुव्रीहिस्तत्पुरुषो वा । पूर्वश्लोके मृगयादोषाभावे स्मृतिं प्रमाणमुक्त्वात्र युक्तिमप्यवदत्[१] ॥

यदवादिषमप्रियं तव प्रियमाधाय नुनुत्सुरस्मि तत् ।
कृतमातपसंज्वरं तरोरभिवृष्यामृतमंशुमानिव ॥ ११ ॥

यदिति ॥ हे राजन्, अहं तव यदप्रियं निन्दाद्यवादिषमुक्तवानस्मि प्रियमाधाय कृत्वा तदप्रियं नुनुत्सुर्निराकर्तुमिच्छुरस्मि। तत्र दृष्टान्तमाह—अंशुमान्सूर्यस्तरोर्वृक्षस्य आतपेन कृतं संज्वरं पीडाममृतं जलमभिवृष्याभितो वर्षित्वा यथा नुदतीत्यर्थः। अनेन दृष्टान्तेनातिशयितं प्रियं करिष्यामीति सूच्यते[२] ॥

उपनम्रमयाचितं हितं परिहर्तुं न तवापि सांप्रतम् ।
करकल्पजनान्तराद्विधेः शुचितः प्रापि स हि प्रतिग्रहः ॥ १२ ॥

उपेति ॥ अयाचितमप्रार्थितमुपनम्रमुपस्थितं हितं प्रियं परिहर्तुं त्यक्तुं तवापि सार्वभौमस्यापि न सांप्रतं न युक्तम् । हि यतः करकल्पम् ईषदसमाप्तः करः जनान्तरं अन्यो जनो मल्लक्षणः, करकल्पं जनान्तरं यस्यैवंविधाच्छुचितो निर्मलाच्छोभनाद्विधेर्दैवात्स प्रतिग्रहस्त्वया प्रापि प्राप्तः । सर्वं हि शुभाशुभं दैवात्प्राप्यते । यद्दैववशाद्भवति तत्केनापि निराकर्तुं न शक्यते । करेण हि दीयते । यद्वा विधेर्दैवस्य हस्तभूताज्जनान्तरादेतादृशः प्रतिग्रहो राज्ञो दोषाय न । 'अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः' इति याज्ञवल्क्यः[३] ॥

स्वगर्वं परिहरति—

पतगेन मया जगत्पतेरुपकृत्यै तव किं प्रभूयते ।
इति वेद्मि न तु त्यजन्ति मां तदपि प्रत्युपकर्तुमर्तयः ॥ १३ ॥

पतगेनेति ॥ पतगेन पक्षिणा मया जगत्पतेर्भुवनाधिपतेस्तव नलस्योपकृत्यै उपकाराय प्रभूयते किं समर्थेन भूयतेऽपि तु नेति यद्यपि वेद्मि जानामि तदपि तथापि प्रत्युपकर्तुं

---

१ 'अत्रानुप्रासकाव्यलिङ्गक्रियादीपकालंकारः। काव्यलिङ्गे 'अबलस्वकुलाशिनः' इत्यादिना विशेषणद्वारेण पदार्थगत्या हेतुरुक्तः, अत्र घ्नतामिति क्रियापदत्वात्क्रियादीपकम्' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावेन दृष्टान्तोपमापरिवृत्तयोऽलंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

प्रत्युपकारार्थं अर्तयः कथमस्योपकरोमीत्युत्कण्ठादराः पीडा वा मां नतु नैव त्यजन्ति । असमर्थमपि प्रेरयन्तीत्यर्थः ॥

उपकर्तुं शक्यते न वेति विचारो मास्तु, किं तूपकर्तुः प्रत्युपकर्तव्यमेवेति विधिरस्तीत्याह—

अचिरादुपकर्तुराचरेदथवात्मौपयिकीमुपक्रियाम् ।
पृथुरित्थमथाणुरस्तु सा न विशेषे विदुषामिह ग्रहः ॥ १४ ॥

अचिरादिति ॥ अथवा पक्षान्तरे । यः पुरुषः कश्चनोपकर्तुरुपकारकस्यात्मौपयिकीमात्मोपायभूतामात्मोपायादागताम् । आत्मोपायसाध्यामित्यर्थः । एवंभूतामुपक्रियामुपकारमचिराज्झटिति आचरेत्कुर्यात् । जीवनस्य सत्वरत्वादचिरादित्युक्तम् । इत्थं विधौ सति सा उपक्रिया पृथुर्महती, अथ अथवा अणुः अल्पा वास्तु तिष्ठतु । इह इति विशेषे महत्त्वाल्पत्वलक्षणे विदुषां ज्ञातॄणां ग्रहो निर्बन्धो नास्ति । उपकारस्य महत्त्वात् स्वौद्धत्यपरिहार एव तात्पर्यम् । उपाय एवौपयिकीति विनयादिषु 'उपायाद्ध्रस्वत्वं च' इति पाठात्स्वार्थे ठकि तदन्तात् 'तत आगतः' इत्यणन्तत्वाद्वा ङीप् ह्रस्वत्वं च । 'युक्तमौपयिकं लभ्यम्' इत्यमरः ॥

वचनप्रसङ्गार्थमाह—

भविता न विचारचारु चेत्तदपि श्रव्यमिदं मदीरितम् ।
खगवागियमित्यतोऽपि किं न मुदं धास्यति कीरगीरिव ॥ १५ ॥

भवितेति ॥ यद्यपि इदं मदीरितं मद्वचनं विचारचारु विचारविषये मीमांसासहं चेन्न भविता भविष्यति । अहं लोकोत्तरमुपकारं करिष्यामीति सत्यमेव, तथापि त्वं मिथ्या चेन्मन्यसे, तथापि मदीयं वचः श्रव्यं श्रवणार्हं भवत्येव । विचारचारु चेन्न कथं श्रव्यमित्याशङ्कायामाह—इयं खगवाक्पक्षिणो वाक् पक्षी मनुष्यवाचा वदतीत्यतोऽपि हेतोर्मद्वचनं किं मुदं संतोषं न धास्यति करिष्यति, अपितु करिष्यत्येव । इष्टसाधकत्वात् । अपिरेवार्थः । केव—शुकवागिव । श्रव्यम् अर्हार्थे 'अचो यत्' इति यत्, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः, 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' इति वान्तादेशः ॥

तदेवाह—

स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा किल भीमभूपतिः ।
यमवाप्य विदर्भभूः प्रभुं हसति द्यामपि शक्रभर्तृकाम् ॥ १६ ॥

स इति ॥ किल प्रसिद्धौ । स भीमसंज्ञको भूपती राजा जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । किंभूतः—अरिसार्थे वैरिसमूहे सार्थकीकृतमन्वर्थकीकृतं नाम स्वसंज्ञा येन । बिभ्यत्यस्माद्वैरिणः (नत्वन्ये) इति भीमः । 'भीमादयोऽपादाने' इति साधुत्वम् । स कः—विदर्भभूर्विराडभूः यं पतिमवाप्य शक्रभर्तृकामपीन्द्रपतिकामपि द्यां दिवं हसति । तत्तुल्या भवतीत्यर्थः । शङ्कते तपस्विभ्योऽपीति शक्रस्तद्भर्तृका द्यौः, अहं तु भीमभर्तृकेति हासहेतुः । शक्यते

१ 'अत्रानुप्रासो हेतुश्चालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ पृषोदरादित्वं कल्पनीयमणन्तत्वपक्षे । ३ 'अत्र छेकानुप्रासोऽप्रस्तुतप्रशंसा चालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

जेतुमिति वा। तस्मात्कोऽपि न बिभेतीति। अर्थेन सह वर्तमानं सार्थकम् 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः, 'वोपसर्जनस्य' इति सः 'शेषाद्विभाषा' इति कप्। ततश्चिवः। शक्रभर्तृकाम् 'नद्यृतश्च' इति कप्॥

भैम्या लोकोत्तरे गुणोत्कर्षे मिथ्यात्वनिरासार्थं पुराणप्रसिद्धमितिहासं सूचयन्नाह—

दमनादमनाक्प्रसेदुषस्तनयां तथ्यगिरस्तपोधनात्।
वरमाप स दिष्टविष्टपत्रितयानन्यसदृग्गुणोदयाम्॥ १७॥

दमनादिति॥ हे राजन्, स भीमः दमनादेतन्नाम्नस्तपोधनादृषेर्वरदानसमर्थाद् अमनागत्यर्थं प्रसेदुषः प्रसन्नात्तथ्यगिरोऽप्रतारकादेवंभूतात् तनयां वरं कन्यालक्षणमभीप्सितमाप प्राप्तवान्। किंभूताम्—दिष्टः कालः विष्टपं भुवनमनयोस्त्रितये कालत्रये, भुवनत्रये चानन्यसदृगन्यसदृशो न भवत्येवंभूतः सौन्दर्यौदार्यादिगुणोदयो यस्यास्ताम्। भूतभविष्यद्वर्तमानकाले लोकत्रयेऽपीदृक्सौन्दर्यादिगुणवती कापि नास्तीति भावः। दिष्टस्तेनैव मुनिना दत्तो विष्टपत्रितयेऽनन्यसदृशो गुणोदयो यस्यै तामिति वा। 'कालो दिष्टः' इत्यमरः। दमनात्। 'सहितपिदमः संज्ञायाम्' इति ल्युः। प्रसेदुषः प्र—सदो लिटः 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्वसुः। अनन्यसदृक् 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवद्भावः॥

भुवनत्रयसुभ्रुवामसौ दमयन्ती कमनीयतामदम्।
उदियाय यतस्तनुश्रिया दमयन्तीति ततोऽभिधां दधौ॥ १८॥

भुवनेति॥ यतो यस्मात्कारणादसौ भीमतनया भुवनत्रये सुभ्रुवः सुन्दर्यस्तासां कमनीयतया यो मदः सौन्दर्येण यो गर्वस्तं तनुश्रिया शरीरसौन्दर्येण दमयन्ती ग्लपयन्ती शमयन्तीवोदियायोत्पन्ना। ततस्तस्मात्कारणात् 'दमयन्ती' इत्यभिधां सार्थकं नाम दधौ बभार। 'भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि' इति क्युनि साधितस्य भुवनशब्दस्य बाहुलकाद्भाषायां प्रयोगः। 'अणावकर्मकात्–' इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले यत्परस्मैपदं विहितं तस्यैव 'न पादमि–' इत्यादिना निषेधादणावकर्मकत्वे च तत्रैव चित्तवत्कर्तृकत्वाभावात्तेन परस्मैपदाप्राप्तेर्निषेधाशङ्काया अभावाच्चाकर्त्रभिप्राये यथाप्राप्तं परस्मैपदं भवत्येवेति दमयन्तीत्यत्र शता युज्यते॥

श्रियमेव परं धराधिपाद्गुणसिन्धोरुदितामवेहि ताम्।
व्यवधावपि वा विधोः कलां मृडचूडानिलयां न वेद कः॥ १९॥

श्रियमिति॥ हे राजन्, त्वं तां भैमीं श्रियमेव लक्ष्मीमेवावेहि जानीहि। परमयं विशेषः—गुणसिन्धोर्गुणसमुद्राद्धराधिपात्पृथ्वीपतेरुदितामुत्पन्नाम्। लक्ष्मी समुद्रादुत्पन्ना, इयं तु गुणसमुद्राद्राज्ञ इति विशेषः। अप्रसिद्धस्य ज्ञापनं क्रियते न तु प्रसिद्धस्येत्याह—वा प्रसिद्धौ। व्यवधिर्व्यवधानं तैस्यां सत्यामपि मृडो महादेवस्तस्य चूडा मौलिः सा निलयः स्थानं यस्याः सा तां विधोश्चन्द्रस्य कलां को न वेद जानाति, अपि तु सर्वोऽपि। ईश्वरस्याप्रत्यक्ष-

---

१ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी। 'अत्र विदर्भभुवो(पि)द्युहासासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः' इति जीवातुः। २ 'अत्रानुप्रासव्यतिरेकालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ४ व्यवधिशब्दस्य स्त्रीत्वे मानाभावेन तस्यामिति व्याख्यानमसंगतम्।

त्वेऽपि तन्मौलिस्थितां चन्द्रकलां सर्वोऽपि वेत्ति, तथा व्यवधानेऽपि त्वमपि तां वेत्सीति भावः । इणो लोटि हेरपित्त्वाद्गुणाभावे एजादित्वाभावाद् 'एत्येधति–' इति वृद्ध्यभावेन 'आद्गुणः' । आङ्प्रश्लेषेऽपि 'ओमाङोश्च' इति पररूपप्राप्तेरवेहीत्येव रूपम् ॥

चिकुरप्रकरा जयन्ति ते विदुषी मूर्धनि सा बिभर्ति यान् ।
पशुनाप्यपुरस्कृतेन तत्तुलनामिच्छतु चामरेण कः ॥ २० ॥

चिकुरेति ॥ हे राजन्, ते चिकुरप्रकराः केशसमूहा जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । ते के— सा विदुषी पण्डिता भैमी यांश्चिकुरप्रकरान् (मूर्धनि) आबिभर्ति धारयति आभरणं करोति वा । चामरेण साम्ये सति सर्वोत्कृष्टत्वं कथमित्यत आह—पशुना चमरसंज्ञकेनाप्यपुरस्कृतेन चामरेण तत्तुलनां तेषां केशानां तुलनां साम्यं क इच्छतु । न कोऽपि । चमराणां हीनस्थानधारणात्तत्तुलना नास्ति । अथ च ज्ञात्रा ये मस्तके ध्रियन्ते पूज्यन्ते तेषां मूर्खेणाप्यपूजितेनासता सह साम्यं कोऽभिलष्येत् । अतस्तत्केशानां सर्वोत्कर्षता । विदुषीति 'विदेः शतुर्वसुः' 'उगितश्च' इति ङीप् 'वसोः संप्रसारणम्' । तुलनाम् 'ण्यास–' इति युच् । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः ॥

स्वदृशोर्जनयन्ति सान्त्वनां खुरकण्डूयनकैतवान्मृगाः ।
जितयोरुदयत्प्रमीलयोस्तदखर्वेक्षणशोभया भयात् ॥ २१ ॥

स्वदृशोरिति ॥ हे राजन्, मृगाः खुरेण कण्डूयनं कण्ड्वपनयनं तदेव व्याजस्तस्मात्स्वदृशोः स्वनेत्रयोः सान्त्वनामाश्वासनं जनयन्ति कुर्वन्ति । यतस्तस्या भैम्या अखर्वेक्षणशोभया विशालनेत्रशोभया जितयोः पराभूतयोः । अत एव भयादिवोदयत्प्रमीलयोर्जायमानतन्द्रीकयोः । उत्प्रेक्षा । यथा केनचिज्जितं भीतमन्यमपि कश्चित्करपरामर्शादिना सान्त्वयति तथा मृगा अपि स्वनेत्रे सान्त्वयन्ति । 'तन्द्री प्रमीला' इत्यमरः । 'खर्वो ह्रस्वश्च वामनः' इत्यमरः । उदयदिति 'इ गतौ' ॥

अपि लोकयुगं दृशावपि श्रुतदृष्टा रमणीगुणा अपि ।
श्रुतिगामितया दमस्वसुर्व्यतिभाते सुतरां धरापते ॥ २२ ॥

अपीति ॥ हे धरापते पृथ्वीपते, दमस्वसुर्भैम्या लोकयुगमपि मातृकुलपितृकुललक्षणं श्रुतिगामितया लोकाकर्णनविषयत्वेन जगत्प्रसिद्धत्वेन सुतरां व्यतिभाते । परस्परोत्कर्षेण विनिमयेन वा भासत इत्यर्थः । इयं भैमीमातृकुलमिति जगद्विख्यातत्वम् तेन भैमीमातृकुलस्य शोभनं तद्भैमीपितृकुलेनाङ्गीकृतम् । एवं भैमीपितृकुलमिदमिति जगद्विख्यातत्वम् । तेन

---

१ 'अत्र रूपकमाक्षेपश्चालंकारौ । आक्षेपलक्षणं रुद्रटेनोक्तम्-'वस्तु प्रसिद्धमिति यद्विरुद्धमिति वास्य वचनमाक्षिप्य । अन्यत्तथात्वसिद्ध्यै यत्र ब्रूयात्स आक्षेपः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'यथा हरशिरोगतापि कला चन्द्रकलैव तथा भीमभवनोदिताप्येषा श्रीरेवेति सौन्दर्यातिशयोक्तिः । अत्र श्रीकलयोर्नृपमृडौ वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बभावेन सामान्यधर्मवत्तया निर्दिष्टौ इति दृष्टान्तालंकारः । 'यत्र वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बतयोच्यते । सामान्यधर्मः शास्त्रज्ञैः स दृष्टान्तो निगद्यते' इति लक्षणात्' इति **जीवातुः** । २ 'अत्रातिशयोक्तिव्यतिरेकालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र समासोक्तिरपह्नुतिश्चालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र कैतवशब्देन कण्डूयनमपह्नुत्य सान्त्वनारोपादपह्नवभेदः' इति **जीवातुः** ।

भैमीपितृकुलस्य शोभनं तद्भैमीमातृकुलेनाङ्गीकृतमिति विनिमयः। भैमीसंबन्धेन पितृकुलवन्मातृकुलं मातृकुलवत्पितृकुलं शोभते। सादृश्यं तु तात्पर्यार्थः। तच्च सादृश्यं श्रुतिगामितया विशेष्यते। तच्च श्रुतिगामित्वलक्षणं सादृश्यं मातृकुलस्य पितृकुलापेक्षया पितृकुलस्य च मातृकुलापेक्षया नतु दृगाद्यपेक्षया। एवं दृगादीनामपि सजातीयापेक्षयैव श्रुतिगामित्वलक्षणं सादृश्यमङ्गीकरणीयं नतु लोकयुगाद्यपेक्षया। तथा—दमस्वसुर्दृशावपि नेत्रे अपि श्रुतिगामितया आकर्णदेशविशालत्वेनातितरां विनिमयेन भाते शोभेते इति द्विवचनम्। दक्षिणनयनस्य श्रुतिगामित्वेन या शोभा तां वामनयनमङ्गीकरोति। वामनयनस्य च श्रुतिगामित्वेन या शोभा तां दक्षिणनयनमङ्गीकरोतीत्यत्रापि विनिमयः। श्रुतिगामित्वेन दक्षिणं वाममिव वामं दक्षिणमिवेत्यत्रापि सादृश्य एव तात्पर्यं ज्ञेयम्—दमस्वसुः संबन्धी श्रुतदृष्टाः श्रुताः पुराणादौ, दृष्टाः कासुचित्सुन्दरीषु। यद्वा—कासुचित्स्त्रीष्वेव श्रुताः कासुचिद्दृष्टा रमणीगुणाः स्त्रीगुणाः श्रुतिगामितया लोकाकर्णनविषयत्वेन व्यतिभाते विनिमयेन शोभन्त इति बहुवचनम्। पुराणादावन्यस्त्रीषु वा ये श्रुतास्ते कासुचिद्दृष्टास्ते भैम्यामेव श्रूयन्त इति श्रुतानां दृष्टानां च स्त्रीगुणानां दमस्वसुः संबन्धिनां सर्वेषां श्रुतिगामित्वं विद्यते। ततः श्रुतानां स्त्रीगुणानां दमस्वसुः संबन्धिनां यच्छ्रुतिगामितया शोभनं तद्दृष्टैरङ्गीकृतम्। एवं दृष्टानां शोभनं तच्छ्रुतैरङ्गीकृतमित्यत्रापि यथाकथंचिद्विनिमयः। यथा श्रुता भैमीसंबन्धिनः श्रुतिगामितया शोभन्ते तथा दृष्टा अपि भैमीसंबन्धिनः श्रुतिगामितया शोभन्त इत्यत्रापि सादृश्य एव तात्पर्यम्। श्रुतदृष्टा अपि सर्वे गुणा भैम्यां विद्यन्त इति भावः। सामुद्रिकशास्त्रे श्रुतानां पद्मिन्यादौ दृष्टानामिति वा यथाकथंचिज्ज्ञेयम् विस्तरभयान्न लिख्यते। 'श्रुतिः स्तोत्रे तथाम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः। गामी गम्यादि। आवश्यके ताच्छील्ये वा णिनिः। 'त्वतलोः–' इति पुंवत्। व्यतिपूर्वस्य भातेः 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदम्। द्विवचने सवर्णदीर्घत्वे कृते, बहुवचने च 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति झस्यादादेशे शब्लुक्[1] टेरेत्वं सर्वत्र। वचनश्लेषः[2]॥

नलिनं मलिनं विवृण्वती पृषतीमस्पृशती तदीक्षणे।
अपि खञ्जनमञ्जनाञ्चिते विदधाते रुचिगर्वदुर्विधम्॥ २३॥

नलिनमिति॥ तदीक्षणे भैमीनेत्रे पृषतीमञ्जनशलाकामस्पृशती अप्राप्ते अञ्जनानञ्जिते सती नलिनं कमलं मलिनं स्वकान्त्या दूषितं विदधाते कुर्वाते। किंभूते तदीक्षणे—विवृण्वती आत्मानं प्रकाशयन्ती प्रसारयन्ती। ऋजुरीत्या विलोकमाने। अञ्जनाञ्चिते अञ्जनपूजिते साञ्जने सती तदीक्षणे खञ्जनमपि खञ्जरीटमपि रुचिगर्वेण कान्तिमदेन दुर्विधं दरिद्रं विदधाते। अवतंसीकृतं कमलं कटाक्षावलोकनप्रसृतया स्वकान्त्या मलिनं श्यामं विवृण्वती कुर्वती, तथा—पृषती हरिणीमस्पृशती नेत्रविषयेऽगणयन्ती एवंविधे भैमीनेत्रे कज्जलाञ्चिते खञ्जनमिति पूर्ववत्। अञ्जनपूजनात्पूर्वं स्वकान्त्या कमलं जितं, हरिणीनेत्रयोस्तु भैमीनेत्रशोभासंभावनापि नास्ति। अञ्जनपूजानन्तरं खञ्जनस्य मन्नेत्रसदृशे नान्यस्येति गर्वस्तद्रहितं कुर्वाते

१ शपि विद्यमाने अदादेशस्याप्राप्त्या पूर्वं शपो लुक्, ततो झस्यादेशो बोध्यः। २ 'अत्र वचनश्लेषक्रियाकारकदीपकसंसृष्टिः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र लोकयुगादीनां त्रयाणामपि प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतविषयतुल्ययोगिताभेदः। 'प्रस्तुताप्रस्तुतानां च केवलं तुल्यधर्मतः। औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता॥' इति लक्षणात्' इति **जीवातुः**।

इत्यर्थं इति वा, रुचि कान्तिविषये दर्पेण रहितमिति वा । रुचीति भिन्नं पदम् । खञ्जनो हि शुक्लकृष्णोऽतिसरलोऽतिचञ्चलश्च । अतस्तेन साम्यसंभावनायां कज्जलदानानन्तरं तदधिककान्तित्वात्सोऽपि जित इति भावः । मलिनं स्वगतं श्यामं गुणं विलोकनवशाद्विभ्रण्वती प्रकाशयन्ती नलिनं रुचिगर्वदुर्विधं विदधाते इति वा, मलिनं श्यामं नलिनं नीलोत्पलं रुचिगर्वदुर्विधं विदधाते इति वा। सविलासवीक्षणदशायाः पूर्वमेव नीलोत्पलं जितमित्यर्थः । तथा— असंकुचती सती पृषतीं हरिणीं रुचिगर्वदुर्विधां विदधाते, निर्निमेषत्ववेलायामपि ताभ्यां हरिणी जिता किं पुनः कटाक्षविक्षेपवेलायामिति वा। अस्मिन्पक्षे दुर्विधा च दुर्विधश्चेति 'नपुंसकमनपुंसकेन–' इति नपुंसकै(कशेषै)कवद्भावौ । अज्यतेऽनेनेत्यञ्जनं तेन पूजिते इत्यनेन ल्युडन्तस्य 'अञ्जू व्यक्ति(गतिकान्ति)म्रक्षणेषु' इति धातोरर्थानुसारेण दृशोः स्निग्धनीलरक्तसितवर्णकान्तिचाञ्चल्ययोगः सूचितः । तथाच नलिनादिषु मध्ये क्वचित्कस्यचिद्गुणस्य सत्त्वाद्दृशोस्तु पूर्वोक्तगुणसद्भावात्ताभ्यां नलिनादीनि जितानीति भावः । 'मलिनं दूषिते कृष्णे' इति विश्वः । अञ्चिते 'अञ्चेः पूजायाम्' इतीटि 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति नलोपनिषेधः । अञ्जनाञ्जिते इति पाठे 'अजि भासि' इति चौरादिकस्याञ्जयतेर्निष्ठा । अञ्जनेन भासिते इत्यर्थः[1] ॥

अधरं किल बिम्बनामकं फलमस्मा[2]दिति भव्यमन्वयम् ।
लभतेऽधरबिम्बमित्यदः पदमस्या रदनच्छदं[3] वदत् ॥ २४ ॥

अधरमिति ॥ हे राजन्, अस्या दमयन्त्या रदनच्छदमधरमोष्ठं वददभिदधत् अधरबिम्ब इत्यदःपदमेतत्पदं । सुबन्तोऽयं शब्द इत्यतो हेतोर्भव्यं समीचीनमन्वयं संबन्धं लभते प्राप्नोति । इतीति किम्—किल यस्माद्बिम्बनामकं फलमस्मादोष्ठादधरं हीनम् । बिम्बापेक्षयास्याधिकरक्तत्वादमृतयुक्तत्वाच्च अधरं बिम्बं बिम्बसंज्ञकं फलं यस्मादधरबिम्ब इति बहुव्रीहिः, न त्वधर एव बिम्बमिति । अन्यासां तु अधरो बिम्ब इवेति तत्पुरुषः कर्मधारयः। एतस्यास्तु बहुव्रीहौ अर्थतः शब्दतश्च भव्यत्वम् । भैम्यधरो जितबिम्ब इति भावः[4] ॥

हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।
कृतमध्यबिलं विलोक्यते धृतगम्भीरखनीखनीलिम ॥ २५ ॥

हृतेति ॥ इन्दुमण्डलं चन्द्रबिम्बं वेधसा ब्रह्मणा दमयन्तीवदनाय भैमीमुखं निर्मातुं हृतसारमिव गृहीतश्रेष्ठभागमिव कृतं मध्ये बिलं छिद्रं यस्यैवंभूतं विलोक्यते दृश्यते। तर्क्यते

१ 'अत्र छेकानुप्रासोऽतिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'ईक्षणयोर्नलिनमलिनीकरणाद्यसंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः तया चासमा व्यज्यतेलंकारेणालंकारध्वनिः' इति जीवातुः ।
२–३ 'आभ्याम् रदनच्छदे' इति द्विवचनान्तपाठः साहित्यविद्याधरीसंमतः । 'यतो व्याख्यातम्— रदनच्छदे ओष्ठौ वदत प्रतिपादयत। रदनच्छदशब्दस्य नपुंसकत्वम् । यदुक्तं प्रतापमार्तण्डाभिधानकोषे—'गरुत्पक्षच्छदोऽस्त्रियाम्' इति 'आभ्याम् रदनच्छदे' इति पाठस्तु सर्वथाऽशुद्धः 'ओष्ठोऽधरो रदच्छदः' इति पुंलिङ्गनिर्देशात्' इति सुखावबोधा । 'आभ्याम्' इति पाठे रदनच्छदौ वददिति युक्तः पाठः । छदशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् 'दलं पर्णं छदः पुमान्' इति तिलक–व्याक्यायामभिहितम् । रदनच्छदे वदन् 'वद स्थैर्ये' स्थिरीभवन्निति सप्तम्यन्तपाठाङ्गीकारश्च । ४ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र दमयन्तीदन्तच्छदस्य बिम्बाधरीकरणासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । पूर्ववद्ध्वनिः ।' इति जीवातुः ।

इत्यर्थः। कलङ्केन हृतसारत्वमुत्प्रेक्षितम्। किंभूतम्—धृतो गभीरखन्यां निम्नगर्ते परभागस्थितस्य खस्याकाशस्य नीलिमा येन। कलङ्को न भवति, किं त्वयमाकाशनीलिमा। भैमीमुखं निष्कलङ्कचन्द्रसारतुल्यमिति भावः। वदनाय 'क्रियार्थोपपदस्य च–' इति चतुर्थी। खनीति 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष्[1]॥

प्रकारान्तरेण भैमीमुखस्य चन्द्राधिक्यमाह—

धृतलाञ्छनगोमयाञ्चनं विधुमालेपनपाण्डुरं विधिः।
भ्रमयत्युचितं विदर्भजाननीराजनवर्धमानकम्॥ २६॥

धृतेति॥ ब्रह्माज्ञया चन्द्रो भ्राम्यति। तत्रोत्प्रेक्षते। विधिर्ब्रह्मा विधुं चन्द्रमुचितं योग्यं विदर्भजा भैमी तस्या आननं तस्य नीराजनार्थमारार्तिकार्थं वर्धमानकमिव वर्धमानकं शरावं भ्रमयति। किंभूतं विधुम्—धृतं लाञ्छनमेव कलङ्क एव गोमयाञ्चनं गोमयपूजनं येन। तथा—आलेपनं पिष्टोदकम् ('अईपण' इति लोके प्रसिद्धं) तेनैव पाण्डुरम्। चन्द्रस्तन्मुखसादृश्यं न प्रापेति भावः। गोमयलिप्तेन चूर्णादिचिह्नेन शरावेण दृष्टिदोषनिरासार्थं नीराजना क्रियत इति लोकाचारः। 'शरावो वर्धमानकः' इत्यमरः[2]॥

सुषमाविषये परीक्षणे निखिलं पद्ममभाजि तन्मुखात्।
अधुनापि न भङ्गलक्षणं सलिलोन्मज्जनमुज्झति स्फुटम्॥ २७॥

सुषमेति॥ कमलस्य शोभाधिका, भैमीवदनस्य वेति सुषमाविषये परमशोभाविषये परीक्षणे दिव्येन शोधने निखिलं समस्तं पद्मं पद्मजातं तन्मुखाद्भैमीमुखादभाजि पराजयं प्राप्तम्। यतः—भङ्गलक्षणं पराजयचिह्नं सलिलोन्मज्जनं जलादुन्मज्जनमूर्ध्वभवनमद्यापि नोज्झति स्फुटं व्यक्तमेव न त्यजति। स्फुटमुत्प्रेक्षे वा। जलोन्मज्जनं तस्य स्वाभाविकं भङ्गलक्षणत्वेनोत्प्रेक्षितम्। स्फुटं विकसितमिति पद्मविशेषणं वा। जलदिव्ये धनुर्धरमुक्तं बाणमादाय यावदन्यो धावन्नागच्छति तावद्यः सलिले निमग्न एव तिष्ठति स विजयते, यस्तु ततः पूर्वमेवोन्मज्जति स पराजयत इति भावः। 'सुषमा परमा शोभा' इत्यमरः। 'सुविनिर्दुर्भ्यः–' इति षत्वम्। अभाजीति कर्मकर्तरि चिण् 'भञ्जेश्च चिणि' इति नलोपः[3]॥

धनुषी रतिपञ्चबाणयोरुदिते विश्वजयाय तद्भ्रुवौ।
नलिकेन तदुच्चनासिके त्वयि नालीकविमुक्तिकामयोः॥ २८॥

धनुषी इति॥ तद्भ्रुवौ भैमीभ्रुवौ विश्वजयाय त्रैलोक्यजयाय रतिपञ्चबाणयोर्धनुषी

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः, अनुप्रासश्च' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र कलङ्कापह्नवत्वेन खनीलिमारोपादपह्नवभेदः। स च कृतमध्यबिलमित्येतत्पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गानुप्राणितः। तदपेक्षा चेयं हृतसारमित्युत्प्रेक्षेति संकरः। तया चोपमा व्यज्यत इति पूर्ववद्ध्वनिः' इति **जीवातुः**। २ 'अत्र रूपकं समं चालंकारः। तथा चोक्तम् 'उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते। समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित्॥' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र विधुतल्लाञ्छनादेर्नीराजनशरावगोमयत्वादित्वेन रूपणात्सावयवरूपकम्' इति **जीवातुः**। ३ 'अत्रानुमानमतिशयोक्तिरलंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'उन्मज्जनक्रियानिमित्तेयं भङ्गोत्प्रेक्षा' इति **जीवातुः**।

नोदिते प्रादुर्भूते न इति काका । 'नु' इति पाठे वितर्के । तथा—तस्या भैम्या उच्चनासिके रन्ध्रद्वयोपलक्षिते नासिके त्वयि विषये नालीकौ नलिकाप्रेर्यमाणलघुशरौ तयोर्विमुक्तिकामयोर्नलिके शराधारनलौ न भवतः, अपितु नलिके एव । एतस्या भ्रूनासिकं दृष्ट्वा सर्वोऽपि कामाधीनो भवतीति भावः । 'नालीकः शरशल्ययोः' इति विश्वः । विश्वजयाय 'तुमर्थात्–' इति चतुर्थी । कामयोरिति 'शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः' ॥

सदृशी तव शूर सा परं जलदुर्गस्थमृणालजिद्भुजा ।
अपि मित्रजुषां सरोरुहां गृहयालुः करलीलया श्रियः ॥ २९ ॥

सदृशीति ॥ हे शूर, सा भैमी परं केवलं तव सदृशी योग्या । किंभूता—जललक्षणं दुर्गं तत्र तिष्ठन्ति जलदुर्गस्थानि मृणालानि जयत इति जितौ भुजौ यस्याः सा । मृणालादपि कोमलौ गौरौ च तद्भुजौ इत्यर्थः । तथा—करलीलया हस्तविलासेन मित्रं सूर्यं, सुहृदं च जुषन्ते सेवन्ते मित्रजुंषि तेषाम् । विकसितत्वात्सश्रीकाणामपि सरोरुहां कमलानां श्रियो गृहयालुर्ग्रहीतुकामा । त्वमपि जलदुर्गस्थवैरिजिद्भुजः सत्सुहृदां सत्सहायानामपि वैरिणां संपदः करलीलया बलिक्रियया । गृहयालुरिति शूरत्वादुभयोः साम्यम् । अपिरन्यच्च इत्यर्थे वा । 'मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्के', 'बलिहस्तांशवः कराः', 'लीला विलासक्रिययोः' इत्यमरः । गृहेश्चौरादिण्यन्तात् 'स्पृहिगृहि–' इत्यादिनाल्लुचि 'अयामन्ता–' इत्ययादेशे गृहयालुः । तद्योगे 'न लोका–' इति षष्ठीनिषेधाच्छ्रिय इति द्वितीया[1] ॥

वयसी शिशुतातदुत्तरे सुदृशि स्वाभिविधिं विधित्सुनी ।
विधिनापि न रोमरेखया कृतसीम्नी प्रविभज्य रज्यतः ॥ ३० ॥

वयसी इति ॥ हे राजन्, तस्यां सुदृशि सुनयनायां स्वाभिविधिं निजाभिव्याप्तिं विधित्सुनि कर्तुकामे अहमेव सर्वात्मना इमामभिव्याप्य तिष्ठामीति बाल्यं मन्यते । एवं तारुण्यमपि । एवंभूते शिशुता च तदुत्तरं शिशुताया बाल्यतः परं तारुण्यं च वयसी न रज्यतः, अपितु रज्यत एव संतुष्यत एव । बाल्यतारुण्ये तस्यां तिष्ठत इत्यर्थः । वयःसंधौ वर्तमाना इति यावत् । किंभूते वयसी—विधिना ब्रह्मणा उदरे वर्तमानया रोमरेखया प्रविभज्य समं विभागं कृत्वा कृतसीम्नी कृतमर्यादे अपि । एवंविधे विभज्य न रज्यतः, किं तर्हि संवलिते एवानुरागं भजत इति वा । बाल्यं वर्तते, रोमरेखोद्भवेन च तारुण्यं प्राप्तमित्युभे संवलिते एव तिष्ठतः । रम्यत्वाद्बाल्यं त्यक्तुं न शक्नोति, तारुण्यं, चागन्तुमिच्छतीति भावः । विधिना शास्त्रोक्तमार्गेण रेखया कृतसीम्न्यपि सस्याधिकायां भुवि मदीयेयं मदीयेयमिति कौचिद्विवदेते[3] ॥

---

१ 'अत्र भ्रुवोः कार्मुकत्वेन रूपणात् तथा नासिकाया नलिकात्वेन संभावनात् रूपकोत्प्रेक्षालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र समश्लेषालंकारसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रोक्तनिमित्ता विशेषोक्तिरलंकारः । तथा च **काव्यप्रकाशः**—'विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः' । अत्र च रोमरेखया विधिनापि कृतसीमात्वकरणे सत्यपि प्रविभागस्थितिः कार्यं नोक्तम् । अत्र वस्त्वभिविधिविधानेच्छा निमित्तमुक्तम्' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र प्रस्तुतवयोविशेषसाम्यादप्रस्तुतविवादप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः' इति **जीवातुः** ।

अपि तद्वपुषि प्रसर्पतोर्गमिते कान्तिझरैरगाधताम् ।
स्मरयौवनयोः खलु द्वयोः प्लवकुम्भौ भवतः कुचावुभौ ॥ ३१ ॥

अपीति ॥ उभौ कुचौ स्तनौ तद्वपुषि प्रसर्पतोः प्लवमानयोः क्रीडतोर्द्वयोः स्मरयौवनयोः कामतारुण्ययोः प्लवकुम्भौ प्लवनार्थं कुम्भौ तरणकुम्भौ भवतः । खलु उत्प्रेक्षायाम् । किंभूते तद्वपुषि—कान्तिझरैः कान्तिप्रवाहैरगाधतामतलस्पर्शत्वं गमिते प्रापितेऽपि । अगाधे ह्युदके क्रीडानुचिता, तत्रापि क्रीडतोरिति द्योतनार्थमपिशब्दः । पूर्वापेक्षया अपिः, अन्यच्च इत्यर्थे वा । अगाधे ह्युदके क्रीडतोर्द्वयोर्घटद्वयेन भाव्यम् । यद्यपि द्विवचनेनैव द्वयोः, उभौ इति च लभ्यते तथापि सदासहवासित्वपरस्परमिलितत्वप्रदर्शनार्थमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥

कलसे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमकारितागुणः ।
स तदुच्चकुचौ भवन्प्रभाझरचक्रभ्रममातनोति यत् ॥ ३२ ॥

कलस इति ॥ न्यायशास्त्रे समवायिकारणमसमवायिकारणं निमित्तकारणं चेति यत्समवेतमेव कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणं, यथा मृत्पिण्डो घटस्य । तत्र पूर्वश्लोके कुम्भत्वारोपणेन तदुभयसाम्यमसहमानः कविः प्रभागुणाधिकत्वप्रतिपादनेन तयोरुत्कृष्टतामारोपयितुं हंसमुखेनापूर्वामुक्तिभङ्गिं प्रणीतवान् । असंभाव्यवस्तुदर्शने परसंमतिप्रश्ने किमुशब्दः । हे राजन्, चक्रभ्रमं करोत्येवंशीलश्चक्रभ्रमकारी तस्य भावश्चक्रभ्रमकारिता तल्लक्षणो गुणः स्वभावः (यः) कलसे घटे दृश्यते स निजस्य स्वस्य घटस्य हेतुर्निमित्तकारणं दण्डस्तस्माज्जातः किमु । समवायिकारणगुणः कार्ये गुणमारभते न निमित्तगुणः । अत्र तु निमित्तगुणः कार्ये गुणमारभत इति असंभाव्यमेतत्त्वया कुत्रचिद्दृष्टमिति प्रश्नार्थः किमु । मया तु दृष्टः । कुत्रेत्यपेक्षायामाह—यद्यस्मात्स कलसस्तस्या भैम्या उच्चकुचौ भवन्नुच्चस्तनतां प्रपद्यमानः प्रभाझरेण दीप्तिसमूहेन चक्रभ्रमं कुलालचक्रभ्रमणमर्थाद्दृष्टेः करोति । सुन्दरवस्तुदर्शनेन दृष्टेर्भ्रमणं भवति । सूर्याद्यालोकावलोकनवत् । अथ च स तदुच्चकुचौ भवन्दीप्तिसमूहेन चक्रस्य राष्ट्रस्य, लोकसमूहस्य वा भ्रमं मदजनितं मोहमातनोति । सर्वोऽपि स्तनकान्तिदर्शनेन कामान्धो भवतीति भावः । अथ च कान्तिप्रवाहे चक्रवाकभ्रान्तिमातनोति । (कान्ति) प्रवाहे चक्रवाका भवन्ति (भ्रमन्ति) अतो भ्रमकारणत्वाच्छब्दच्छलाच्चक्रभ्रमकारितागुणो घटे विद्यते । तुङ्गत्वेन कान्तिमत्त्वेन च तत्कुचौ घटचक्रवाकतुल्याविति भावः । निजः सहजश्चासौ हेतुश्च । समवायिकारणमिति यावत् । तादृशो न भवतीति अनिजहेतुर्निमित्तकारणं तादृशाद्दण्डाज्जातः किमु इत्युत्प्रेक्षा, आक्षेपो वा । दण्डगुणः कलसे विद्यत इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्कायां शब्दच्छलेन हेतुमाह—स इति । यद् यस्मादिति वा । इति यथा-

---

१ 'अत्र कुचयोः कुम्भत्वसंभावनेनोत्प्रेक्षालंकारो, न रूपकम् । तथा च काव्यप्रकाशः—'संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परेण यत् । खलुशब्द उत्प्रेक्षाव्यञ्जकः, अतिशयोक्तिरिति वा' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र कुचयोः स्मरयौवनप्लवनकुम्भत्वोत्प्रेक्षया तयोरौत्कट्यं कुचयोश्चातिवृद्धिर्व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः' इति जीवातुः ।

मति व्याख्येयम् । 'चक्रो गणे चक्रवाके चक्रं सैन्यरथाङ्गयोः । ग्रामजाले कुलालस्य भाण्डे राष्ट्रास्त्रयोरपि' इति विश्वः ॥

भजते खलु षण्मुखं शिखी चिकुरैर्निर्मितबर्हगर्हणः ।
अपि जम्भरिपुं दमस्वसुर्जितकुम्भः कुचशोभयेभराट् ॥ ३३ ॥

भजत इति ॥ खलूत्प्रेक्षे । दमस्वसुः चिकुरैः केशैर्निर्मिता कृता बर्हगर्हणा पिच्छभारतिरस्कारो यस्य स शिखी मयूरः षण्मुखं कार्तिकेयं भजते सेवते । प्रसङ्गत एतदुक्तम् । तथा दमस्वसुः कुचशोभया स्तनभारेण जितौ गण्डौ यस्य स इभराट् करिणां राजा ऐरावतोऽपि जम्भारिमिन्द्रं सेवते । भैम्याः केशसाम्यं स्तनसाम्यं च देवाराधनेन प्राप्तुकामौ वैरनिर्यातनार्थं वा तौ भजत इति भावः । अधिकेन जितोऽन्यमधिकं भजते । चिकुरैरिति बहुवचनेनैव बहुत्वं सूचयित्वा षण्मुखपदप्रयोगेण षण्मुखत्वात्स्कन्दस्य केशसंभावनया तत्प्राप्त्यर्थं शिखिनः स्कन्दाश्रयणं युक्तम् । 'जृभि जभि गात्रविनामे' जम्भते गात्रविनामं करोतीति जम्भस्तद्रिपुर्जम्भादधिकः । अत एव सेव्यते । अस्या गात्रविनामकारिणी कुचशोभा जम्भतुल्येति हेतोस्तदधिकमिन्द्रं सेवते इति ॥

उदरं नतमध्यपृष्ठतास्फुटदङ्गुष्ठपदेन मुष्टिना ।
चतुरङ्गुलमध्यनिर्गतत्रिवलिभ्राजि कृतं दमस्वसुः ॥ ३४ ॥

उदरमिति ॥ हे राजन्, दमस्वसुर्भैम्या उदरं मुष्टिना कृतम् । विधिनेत्यर्थात् । किंभूतेन मुष्टिना—नतो नम्रो मध्यो यस्यैवंविधं पृष्ठं यस्योदरस्य तस्य भावस्तत्ता तया स्फुटत्प्रकटीभवदङ्गुष्ठपदमङ्गुष्ठस्थानं यस्य तेन । किंभूतमुदरम्—चतसृणामङ्गुलीनां मध्यान्निर्गतास्तिस्रो वलयस्ताभिर्भ्राजते तच्छीलम् । पृष्ठमध्ये निम्नत्वमङ्गुष्ठनिवेशात् । उदरे त्रिवलियुक्तत्वं चतुरङ्गुलिधारणात् । चतसृणां त्रीण्येवान्तराणि भवन्ति । चतुरङ्गुलमिति 'तत्पुरुषस्य–' इत्यच् ॥

प्रकारान्तरेणोदरमेव वर्णयति—

उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसुः किमु ।
धृततच्चतुरङ्गुलीव यद्वलिभिर्भाति सहेमकाञ्चिभिः ॥ ३५ ॥

उदरमिति ॥ कोऽपि कुतुकी दमस्वसुरुदरं मुष्टिना इयत्तया परिमाति व्यवच्छिनत्ति । किमु उत्प्रेक्षे । यद्यस्मात्तदुदरं सहेमकाञ्चिभिः सुवर्णमेखलासहिताभिर्वलिभिः कृत्वा धृता-

---

१ 'अनुमानालंकारः, स तदुच्चकुचौ भवन्निति रूपकम् । कुचकलसदर्शनाच्चक्रवाकभ्रान्तिजनना-द्भ्रान्तिमानप्यलंकारो भवति' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र समवायिकारणगुणा रूपादयः कार्ये संक्रामन्ति, न निमित्तगुणा इति तार्किकसमये स्थिते गुण इति चक्रभ्रम इति चोभयत्रापि वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसाय एव । स तदुच्चकुचौ भवन् इति कुचकलसभ्रमयोरभेदातिशयोक्त्युत्थापितशरचक्रभ्रमात्मकक्रियानिमित्ता कुचात्मनि कलसे कार्ये चक्रभ्रमकारितालक्षणनिमित्तकारणगुणसंक्रमलक्षणेनोत्प्रेक्षेति संक्षेपः । तार्किकसमये विरोधाद्विरोधाभासोऽलंकारः इति कैश्चिदुक्तं, तदत्यन्ताश्रुतचरमलंकारपारदृश्वानः शृण्वन्तु' इति **जीवातुः** । २ 'अत्रोत्प्रेक्षा दीपकं चालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र शिख्यैरावतयोः षण्मुखजम्भारिभजनस्य जितबर्हत्वजितकुम्भत्वपदार्थहेतुकत्वात्तद्धेतुके काव्यलिङ्गे तदसंबन्धेऽपि संबन्धाभिधानादतिशयोक्तिश्च' इति **जीवातुः** । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गरूपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'उत्प्रेक्षा' इति **जीवातुः** ।

स्तस्य मुष्टेश्चतस्र अङ्गुलयो येन एवंविधमिव भाति । तिस्रो वलयश्चतुर्थी हेमकाञ्ची । चतस्रोऽङ्गुलयस्तस्य मुष्टेरित्यर्थः । को ब्रह्मा । अपिरेवार्थः । ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥

पृथुवर्तुलतन्नितम्बकृन्मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया ।
विधिरेककचक्रचारिणं किमु निर्मित्सति मान्मथं रथम् ॥ ३६ ॥

पृथ्विति ॥ विधिर्ब्रह्मा मान्मथं कामसंबन्धिनं रथं निर्मित्सति निमातुमिच्छति । किमु उत्प्रेक्षायाम् । किंभूतो विधिः—मिहिरः सूर्यस्तस्य स्यन्दनो रथस्तस्य शिल्पं निर्माणं तस्य शिक्षयाभ्यासेन पृथुं महान्तं वर्तुलं तस्या भैम्या नितम्बं करोतीति कृत् । किंभूतं रथम्—एककेनासहायेन चक्रेण चरति एवंशीलम् । सूर्यरथैकचक्रनिर्माणाभ्यासेन ब्रह्मणा भैमीनितम्बः कृतः स कामरथत्वेनोत्प्रेक्षितः । नितम्बदर्शनान्मदनप्रादुर्भावो भवतीति भावः । निर्मित्सति । माङः 'सनि मीमा–' इत्यादिना अच इस् 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य'[१] ॥

तरुमूरुयुगेन सुन्दरी किमु रम्भां परिणाहिना परम् ।
तरुणीमपि जिष्णुरेव तां धनदापत्यतपःफलस्तनीम् ॥ ३७ ॥

तरुमिति ॥ हे राजन्, सुन्दरी भैमी परिणाहिना विशालेनोरुयुगेनोरुद्वयेन तरुं वृक्षरूपां रम्भां कदलीं परं केवलं जिष्णुर्जयनशीलेति किमु किं वक्तव्यम् । अपि त्वेवं न वाच्यम् । किंतु तरुणीमपि तां रम्भामप्सरोविशेषमपि जिष्णुरेव । किंभूताम्—धनदापत्यस्य कुबेरपुत्रस्य नलकूबरस्य तपसः फलं स्तनौ यस्याः । यदर्थं नलकूबरेण तपः कृतं तां रम्भाम् । कदलीमप्यूरुयुगेन जितवतीत्यर्थः । द्वयेन द्वयं जितम् । 'परिणाहो विशालता' इत्यमरः । 'रम्भा कदल्यप्सरसोः' इति विश्वः । 'न लोका–' इति निषेधात्तरुमिति द्वितीया । सुन्दरी । गौरादित्वान्ङीष्[२] ॥

जलजे रविसेवयेव ये पदमेतत्पदतामवापतुः ।
ध्रुवमेत्य रुतः सहंसकीकुरुतस्ते विधिपत्रदंपती ॥ ३८ ॥

जलजे इति ॥ ये जलजे कमले रवेः सूर्यस्य सेवयेवैतस्या भैम्याः पदतां चरणत्वं पदमुत्तमस्थानं, व्याजं चावापतुः प्रापतुरिव । ध्रुवमुत्प्रेक्षते । विधिपत्रदंपती ब्रह्मवाहनपक्षिजायापती हंसस्त्रीपुंसौ कर्तारौ ते जलजे कर्मणी एत्यागत्य रुतः शब्दाद् ध्रुवं निश्चयेन सहंसकीकुरुतः हंससहिते कुरुतः । हंसरवतुल्याच्छिञ्जितादेते सहंसे इत्यनुमीयत इत्यर्थः । हंसकः पादकटकस्तत्सहिते नूपुरयुक्ते कुरुतः । विधिहंसमिथुनमेतन्नूपुरत्वेन परिणतमित्यर्थः । रविसेवया पद्मयोर्भैमीपदत्वप्राप्तिः । विधिसेवया हंसानामेतच्चरणस्थानप्राप्तिरित्यर्थः। विधिपत्रदंपती ये पद्मे एत्य रुतः शब्दं कुरुतः । 'रु शब्दे' । तथा सहंसे कुरुत इति वा । कमलस्य हंससंयोगो युक्तः । भैमीपदयोः पद्मादप्युत्कृष्टत्वाद्धंसरवसमानशिञ्जितयोगाच्चेयमुत्प्रेक्षा । सुन्दरतरे सुकुमारे च सृजता ब्रह्मणा स्वीयहंसमिथुनमेव तद्भूषणत्वेन कल्पितम्,

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षोपमा चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। 'अत्रोत्प्रेक्षयोर्हेतुहेतुमद्भूतयोरङ्गाङ्गिभावेन सजातीयः संकरः' इति जीवातुः । २ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः । रम्भाशब्दः श्लिष्टः फलशब्दोऽपि' इति साहित्यविद्याधरी ।

तादृशस्यान्यस्य भूषणस्याभावादिति च ध्वनिः । 'हंसकः पादकटकः' इत्यमरः । पक्षे 'शेषाद्विभाषा' इति कप्, ततश्शिवः । रुत इति पक्षे संपदादिः[1] ॥

श्रितपुण्यसरः सरित्कथं न समाधिक्षपिताखिलक्षपम् ।
जलजं गतिमेतु मञ्जुलां दमयन्तीपदनाम्नि जन्मनि ॥ ३९ ॥

श्रितेति ॥ जलजं कमलं दमयन्ती(न्त्याः) पदमेव चरण एव नाम यस्यैवंभूते जन्मनि जन्मान्तरे मञ्जुलां रम्यां गतिं गमनं पुण्यलोकप्राप्तिरूपां दशां च कथं न एतु प्राप्नोतु । किंभूतम्—श्रितानि पुण्यानि श्रेयस्कारीणि सरांसि, श्रेयस्कारिण्यो नद्यश्च येन तत् । तथा–समाधिना मुकुलीभावेन सम्यगाधिना क्षपिता अतिवाहिता अखिलाः क्षपा रात्रयो येन । अन्योऽपि सेवितपुण्यतीर्थः समाधिना योगाङ्गेनातिवाहितसमस्तरात्रिर्जन्मान्तर उत्तमां दशां प्राप्नोति तद्वद्भैमीपदप्राप्तिर्जलजस्य[2] ॥

एतादृशी सा कथं त्वया ज्ञातेत्यत आह—

सरसीः परिशीलितुं मया गमिकर्मीकृतनैकनीवृता ।
अतिथित्वमनायि सा दृशोः सदसत्संशयगोचरोदरी ॥ ४० ॥

सरसीरिति ॥ सरसीः सरांसि परिशीलितुमवगाहितुं गमेर्धातोः कर्मीकृता गतिविषयीकृता नैका अनेका नीवृतो देशा येन एवंविधेन मया सा भैमी दृशोरतिथित्वं दृग्गोचरत्वमनायि आनीता । दृष्टेत्यर्थः । किंभूता—सदसतोरस्ति नास्तीति संशयस्तस्य गोचरो विषय उदरं यस्याः सा । अत्यन्तं कृशोदरीति भावः । एतेन क्वापि देशे तादृशी न दृष्टेति भावः । 'नीवृज्जनपदो देशविषयौ' इत्यमरः । सरसीः । गौरादित्वान्ङीष् । शीलेर्भौवादिकात्तुमुन् । नीवृत् 'नहिवृति–' इति दीर्घः । गोचरोदरी 'नासिकोदर–' इति ङीष्[3] ॥

अवधृत्य दिवोऽपि यौवतैर्न सहाधीतवतीमिमामहम् ।
कतमस्तु विधातुराशये पतिरस्या वसतीत्यचिन्तयम् ॥ ४१ ॥

अवेति ॥ हे राजन्, अहमित्यचिन्तयं विचारितवानस्मि । **किं कृत्वा—**दिवोऽपि स्वर्लोकस्यापि यौवतैः स्त्रीसमूहैः सह नाधीतवतीं नाध्ययनकर्त्रीमिमां भैमीमवधृत्य निश्चित्य । सदृशैः सह पठ्यते किल । इतीति किम्—विधातुर्ब्रह्मण आशये मनस्यस्या भैम्याः कतमस्तु को वा पतिर्विद्यते इति । विधात्रा सुरसुन्दरीभ्योऽपि सुन्दर्या भैम्या योग्यः को भर्ता विनिर्मित इति चिन्तितवानित्यर्थः । यौवतैरिति युवतिशब्दात्सामूहिके भिक्षादित्वादणि 'भस्याढे–' इति प्राप्तः पुंवद्भावो भिक्षादौ[4] युवतिशब्दपाठसामर्थ्यान्न भवति । नसहाधीत-

---

१ 'अत्र हंसशब्दवाच्यात्तथा शिञ्जितसंभवाच्चैवंभूतोत्प्रेक्षा' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र समासोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रौजो गुणः । यदुक्तम् 'अर्थस्य प्रौढिरोजः । सहृदयेन **वक्रोक्तिजीवित**कारेण चैष पर्यायवक्रताप्रकारः कथ्यते' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ इदं च वृत्त्यनुसारेणोक्तम् । भाष्यमते तु 'भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधौ' इति वार्तिकभाष्यरीत्या युवतिग्रहणस्य भिक्षादिगणे प्रत्याख्यानाङ्गीकारे यौवनेति रूपस्यापत्तेः । तस्माच्छत्रन्तङीबन्तयुवतीशब्दाद् 'अनुदात्तादेरञ्' इत्यञि 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावेन यौवतेति साधनीयम् ।

वतीमिति 'सुप्सुपा' इत्यनेन समासः । कतम इति 'कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने' इति वचनसामर्थ्यात्स्वार्थेऽपि डतमच् ॥

अनुरूपमिमं निरूपयन्नथ सर्वेष्वपि पूर्वपक्षताम् ।
युवसु व्यपनेतुमक्षमस्त्वयि सिद्धान्तधियं न्यवेशयम् ॥ ४२ ॥

अन्विति ॥ इममस्या भैम्या अनुरूपं रूपयोग्यं पतिं निरूपयन् अयं वा योग्यः, अयं योग्य इति विचारयन्नपि अथ पश्चात्सर्वेष्वपि युवसु तरुणेषु पूर्वपक्षतामयोग्यरूपत्वं व्यपनेतुं निराकर्तुमक्षमोऽसमर्थः सन्नहं त्वयि सिद्धान्तधियं भैमीरूपानुरूपत्वबुद्धिं निःसपत्नं निश्चयं न्यवेशयं निवेशितवान् । अथ पश्चात्त्वयीति वा । त्वत्तोऽन्यस्त्वद्योग्यः कोऽपि तरुणो न विद्यत इति । अन्यत्रापि पूर्वपक्षापेक्षया सिद्धान्तस्य बलवत्त्वम्[2] ॥

अनया तव रूपसीमया कृतसंस्कारविबोधनस्य मे ।
चिरमप्यवलोकिताद्य सा स्मृतिमारूढवती शुचिस्मिता ॥ ४३ ॥

अनयेति ॥ चिरं चिरकालमवलोकितापि शुचिस्मिता रम्यहास्या सा भैमी अद्य मे स्मृतिं स्मृतिपथमारूढवती प्राप्ता । किंभूतस्य मे—तवानया दृश्यमानया रूपसीमया लावण्यमर्यादया कृतं जनितं संस्कारविबोधनं पूर्वाहितभावनाख्यसंस्कारसमुद्बोधो यस्य । तद्रूपयोग्यत्वात्त्वद्रूपदर्शने सा स्मृतेत्यर्थः । सदृशदर्शने हि स्मृतिर्भवति 'सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधकाः' इति । रूपसीमयेति 'डाबुभाभ्याम्—' इति डापि तृतीया[3] ॥

त्वयि वीर विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल ।
तरुणीस्तन एव दीप्यते मणिहारावलिरामणीयकम् ॥ ४४ ॥

त्वयीति ॥ किलेति संभावनायाम् । हे वीर हे शूर, किल दमयन्त्याः किलकिञ्चितं शृङ्गारचेष्टाविशेषः त्वयि परं केवलं विराजते विशेषेण शोभते । वीरस्यैव शृङ्गारित्वं युज्यते, वीरानुरागिण्यश्च स्त्रिय इति सूचनार्थं वीरेति पदम् । अर्थान्तरन्यासं दृष्टान्तत्वेनाह—मणिहारावलेर्मुक्ताहारसमूहस्य रामणीयकं सौन्दर्यं तरुणीस्तने तरुण्या एव कुचे शोभते, न तु वृद्धयोषितः । 'क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः संकरः किलकिञ्चितम्' इत्यालंकारिकाः । रामणीयकं कामनीयकवत्[4] ॥

पुनरुत्कण्ठार्थमाह—

तव रूपमिदं तया विना विफलं पुष्पमिवावकेशिनः ।
इयमृद्धधना वृथावनी स्ववनी संप्रवदत्पिकापि का ॥ ४५ ॥

तवेति ॥ हे राजन्, तव इदं दृश्यमानमनुपमं रूपं तया भैम्या विना विफलं निरर्थकम् । कस्य किमिव—अवकेशिनो वन्ध्यवृक्षस्य विफलं फलरहितं पुष्पमिव, तद्यथा न शोभते । अथवा—अवकेशिनो मुण्डितमुण्डस्य शिरसि धार्यमाणं पुष्पं यथा विफलम् । तया विना न

---

१ 'अत्र प्रतीपमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र सममलंकारः' । तथा च **काव्यप्रकाशः**—'समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित्' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र स्मरणमलंकारः' । तथा चोक्तं **काव्यप्रकाशे**—'यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्थितिः । स्मरणम्' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्र प्रतिवस्तूपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र हारकिलकिञ्चितयोरुपमानोपमेययोर्वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बतया स्तननृपयोः समानधर्मत्वोक्तेर्दृष्टान्तालंकारः' इति **जीवातुः** ।

केवलं रूपं विफलं, किं च (तु)-ऋद्धधना पूर्णधना इयमवनी पृथ्व्यपि वृथा व्यर्थैव। तथा— संप्रवदन्तः कूजन्तः पिकाः कोकिला यस्यां सा स्रवन्यपि स्वयमारोपिता विलासवाटिकापि का। न कापि। भैमीप्राप्त्यभावे सर्वमेतन्निरर्थकमित्यर्थः। 'वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः। वनी इति गौरादित्वान्ङीष्। अव्यक्तवाक्त्वात्संप्रवददित्यत्र वदेः शता[1] ॥

अहमेवैतद्रूपयोग्यस्तर्ह्यसुलभा कथमित्यत आह—

अनया सुरकाम्यमानया सह योगः सुलभस्तु न त्वया।
घनसंवृतयाम्बुदागमे कुमुदेनेव निशाकरत्विषा ॥ ४६ ॥

अनयेति ॥ यतः सुरैर्देवैरपि काम्यमानयाभिलष्यमाणयानया भैम्या सह योगः संबन्धस्तु त्वया न सुलभः सुप्रापः। तत्र युक्तिमाह—कः केनेव। अम्बुदागमे वर्षाकाले घनसंवृतया मेघच्छन्नया निशाकरस्य चन्द्रस्य त्विषा दीप्त्या सह संबन्धः कुमुदेनेव न सुप्रापो न प्राप्स्यते, परंतु दुःखेन मदुपायेन सा प्राप्या। तत्र गत्वा त्वय्येव तस्या अनुरागमुत्पाद्य त्वामेव यथा भजेत्तथा करिष्यामीति भावः। यथा वर्षासु मेघानामतिप्रतिबन्धकतया कुमुदेन चन्द्रज्योत्स्ना दुष्प्रापापि वायुना दैवान्मेघनिराकरणे प्राप्यते तथेत्यर्थः। सुलभः। खलर्थत्वेन षष्ठीनिषेधात्त्वयेति तृतीया[2] ॥

व्यञ्जितमर्थं व्यक्तीकुर्वन्निगमयति—

तदहं विदधे तथातथा दमयन्त्याः सविधे तव स्तवम्।
हृदये निहितस्तया भवानपि नेन्द्रेण यथापनीयते ॥ ४७ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात् योग्यस्य सान्तरायत्वात्कारणादहं दमयन्त्याः सविधे समीपे तव स्तवं स्तुतिं तथातथा तेनतेन प्रकारेण विदधे करिष्यामि तया भैम्या हृदये मनसि निहितोऽवधृतो भवान्यथा येन प्रकारेणेन्द्रेणापि नापनीयते दूरीक्रियते, किंपुनर्मनुष्येण। इन्द्रादेरप्यधिकतया त्वं वर्णनीयः। विदधे, अपनीयते इति च वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रत्ययः। विदधे, आशंसायां भूतवद्वा[3] ॥

जनौचित्यं परिहरति—

तव संमतिमेव केवलामधिगन्तुं धिगिदं निवेदितम्।
ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् ॥ ४८ ॥

तवेति ॥ इदं दमयन्तीयोजनं तवानुमतं नवेति केवलां संमतिमनुमतिमधिगन्तुमेव ज्ञातुमेव, प्राप्तुमित्यर्थः। इदं निवेदितं विज्ञप्तिं धिक्। हि यतः साधवो महान्तो निजोपयोगितां निजोपकारितां फलेन फलनिष्पत्त्या ब्रुवते, न तु कण्ठेन कण्ठस्थेन वचनेन। तव केवलां संमतिमेवाधिगन्तुं ज्ञातुमेवेदं निवेदितं मम वचनं तथापि निन्द्यम्। ममोपकारो न कर्तव्य

१ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः। अर्थालंकारास्तु विनोक्तिदीपकोपमालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र हि बिम्बप्रतिबिम्बभावेनोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। 'अत्र तत्संयोगदौर्लभ्यस्यामरकामनापदार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गभेदः। तत्सापेक्षा चेयमुपमेति संकरः' इति जीवातुः। ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

इति केनापि नोच्यत इति वा । भवत्संमतिं ज्ञातुमेवेदं वचनं यदि संमतिं भवत्कर्तृकमात्मसंमानं प्राप्तं चेद्वचनं तर्हि धिक् निन्द्यमेव । यतः—साधवो न ह्येतादृशा भवन्तीति वा ॥

तदिदं विशदं वचोमृतं परिपीयाभ्युदितं द्विजाधिपात् ।
अतितृप्ततया विनिर्ममे स तदुद्गारमिव स्मितं सितम् ॥ ४९ ॥

तदिति ॥ स नलो द्विजाधिपात्पक्षिश्रेष्ठात्, चन्द्राच्चाभ्युदितं निर्गतमिदं पूर्वोक्तं विशदं प्रव्यक्तं धवलं च वचोलक्षणममृतं परिपीय सादरमाकर्ण्य पीत्वा चातितृप्ततयातिहृष्टत्वेन सितं श्वेतं स्मितं तस्य पीतस्यामृतस्य चोद्गारमिव विनिर्ममे चकार । श्वेतस्य श्वेत एवोद्गारो भवतीति सितपदम् । अन्योऽप्यतितृप्तोऽजीर्णभयादुद्गारं करोति, सोऽप्यपक्वत्वात्सितो भवति । साधवः स्मितभाषिणः । भैमीप्राप्तिसंभावनाज्जातहर्षाद्वा स्मितम् । उद्गार इति 'उन्न्योर्ग्रः' इति घञ् ॥

परिमृज्य भुजाग्रजन्मना पतगं कोकनदेन नैषधः ।
मृदु तस्य मुदेऽकिरद्गिरः प्रियवादामृतकूपकण्ठजाः ॥ ५० ॥

परीति ॥ नैषधो नलस्तस्य हंसस्य मुदे हर्षाय गिरो वाचो मृदु कोमलं यथा तथाऽकिरदुवाच । किं कृत्वा—भुजाग्रे बाहुप्रान्ते जन्मोत्पत्तिर्यस्य तेन कोकनदेन रक्तोत्पलेन । करेणेत्यर्थः । पतगं परिमृज्य संस्पृश्य । किंभूता गिरः—प्रियवादामृतं स्तुतिवचोलक्षणममृतं तस्य कूपः, आकर इत्यर्थः । एवंभूतो यः कण्ठस्तस्माज्जाताः । मञ्जुलं सरसं च वच उवाचेति भावः । मृदु परिमृज्येति वा ॥

न तुलाविषये तवाकृतिर्न वचोवर्त्मनि ते सुशीलता ।
त्वदुदाहरणाकृतौ गुणा इति सामुद्रकसारमुद्रणा ॥ ५१ ॥

नेति ॥ हे हंस, तव आकृतिः स्वरूपं तुल्यत इति तुला उपमेयं तल्लक्षणे विषये न । उपमानाभावात्, किं तूपमानमेव । तुल्यतेऽनयेति तुला उपमानं तस्य विषये लक्ष्ये उपमेयमध्ये न तिष्ठति, किं तूपमानमेवेति वा । तथा—ते सुशीलता सुस्वभावत्वं सुवृत्तत्वं वा वचोवर्त्मनि न वाग्गोचरो न, वर्णयितुं न शक्यत इत्यर्थः । तथा—आकृतौ गुणा इति 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति सामुद्रकशास्त्रस्य सारो रहस्यं तस्य मुद्रणा नियमना, संग्रह इति यावत् । सा त्वदुदाहरणा त्वमेवोदाहरणं दृष्टान्तो यस्याः । अन्यथा सा निर्विषया स्यादिति भावः । 'तवाकृतिं गुणांश्च दृष्ट्वा सामुद्रिकशास्त्रकारैः 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इत्युक्तम् । उदाहरणं प्रथमदृष्टान्तस्त्वमित्यर्थः' इति वा । तुलेति कर्मणि करणे च 'घञर्थे कविधानम्' इति कः । ण्यन्तत्वात्तुलनेति यद्यपि भवितव्यम् । तथापि 'अतुलोपमाभ्याम्' इति निर्देशात्क-

---

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र रूपकोत्प्रेक्षालंकारः । तत्र वचोमृतमिति रूपकम् । तदुत्प्रेक्षाया निमित्तम् । अत्रार्थान्तरप्रतीतिस्तु रूपकादेव । तेन नात्र समासोक्तिः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र भुजाग्रजन्मना कोकनदेनेति विषयस्यानिगरणेन विषयिणः कोकनदस्यैवोपनिबन्धनादतिशयोक्तिः । 'विषयस्यानुपादानाद्विषय्युपनिबध्यते । यत्र सातिशयोक्तिः स्यात्कविप्रौढोक्तिसंमता ॥' इति लक्षणात् । सा च पाणिकोकनदयोरभेदोक्तिरभेदरूपा, तस्याः प्रियवादामृतकूपकण्ठेति रूपकसंसृष्टिः' इति **जीवातुः** ।

प्रत्ययः । सामुद्रकेति समुद्रेण प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे 'तेन प्रोक्तम्' इत्यणि स्वार्थे कन् । 'सामुद्रिक' इति पाठेऽर्णन्तादस्त्यर्थे 'अत इनिठनौ' इति ठन् [1] ॥

न सुवर्णमयी तनुः परं ननु किं वागपि तावकी तथा ।
न परं पथि पक्षपातितानवलम्बे किमु मादृशेऽपि सा ॥ ५२ ॥

नेति ॥ ननु संबोधने । तावकी तवेयं तनुः परं केवलं सुवर्णमयी हेमविकारो न, किंतु तावकी वागपि वाण्यपि तथा किं सुवर्णमयी शोभना वर्णा यस्यां सा । किं प्रश्ने । वाक्पटुत्वं, शरीरसौन्दर्यं च त्वय्येवेति सूचितम् । नु संबोधने । न इति पृथक् । वागपि तथा न किम्, अपितु तथैवेति वा । अन्यच्च तव पक्षपातिता पक्षाभ्यां पतति गच्छत्येवंशीलः पक्षपाती तस्य भावस्तत्तानवलम्बे निरालम्बे पथि अन्तरिक्षमार्गे परं केवलं, न किंतु सा पक्षपातिता स्ववर्गान्तःपातित्वमनुकूलवर्तित्वमनवलम्बे निर्गतिके मादृशे मत्सदृशे किमु किंनेति वा । निरालम्बनस्य मम त्वमेवालम्बनमिति भावः [3] ॥

भृशतापभृता मया भवान्मरुदासादि तुषारसारवान् ।
धनिनामितरः सतां पुनर्गुणवत्संनिधिरेव सन्निधिः ॥ ५३ ॥

भृशेति ॥ हे हंस, मया भवान्मरुद्वायुरासादि प्राप्तः । किंभूतेन—भृशतापमतिशयितकामज्वरं बिभर्तीति । किंभूतो मरुत्—तुषारस्य हिमस्य सारः श्रेष्ठो भागो विद्यतेऽस्मिन् । ज्वरतप्तस्य शीतलेन वायुना यथा तापनाशस्तथा भवत्संगत्या ममेत्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेनाह—धनिनां धनवतामितर एतद्विलक्षणो नीचो द्रव्यरूपो वा संनिधिः सम्यङ्निधिः । सतां विदुषां पुनर्गुणवतां संनिधिः समागम एव संनिधिः सम्यग् संनिधिर्न त्वन्यः । निधिप्राप्त्या धनिकानां यथा हर्षस्तथा गुणिजनसंनिधिवासिनां हर्षः । सन्निति पृथग्वा । इतरस्त्वन्यनीचयोः' इत्यमरः [4] ॥

शतशः श्रुतिमागतैव सा त्रिजगन्मोहमहौषधिर्मम ।
अमुना तव शंसितेन तु स्वदृशैवाधिगतामवैमि ताम् ॥ ५४ ॥

शतश इति ॥ त्रिजगतो मोहे मूर्च्छाप्रापणे वशीकरणे च महौषधिरुत्तमौषधिः संमोहिनी विद्येत्यर्थः । सा भैमी शतशः शताद्बहुभ्योऽनेकवारं वा मम श्रुतिमागतैव । अनेकवारं मयाकर्णितैवेत्यर्थः । अमुनानेन तव शंसितेन त्वत्कर्तृकेण सौन्दर्यकथनेन तु पुनरहं तां भैमीं स्वदृशैव स्वनेत्रेणैवाधिगतां दृष्टामवैमि जाने । यद्येवंविधा दृष्टा त्वया तर्हि मयापि दृष्टैवेत्यतिमित्रतया लौकिकयुक्तिः । यच्च बहुवारमाकर्ण्यते तत्कदाचिद्दृश्यतेऽपि । शतश इति बह्वर्थकारकत्वाच्छस् [5] ॥

---

१ ण्यन्तादिति पाठ आसीत् । २ 'अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गमलंकारः' इति **जीवातुः** । 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः काव्यलिङ्गं च' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र श्लेषोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र तनुवाचोः प्रकृताप्रकृतयोः सुवर्णमयीति शब्दश्लेषः । एवं पथि मादृशेऽपि पक्षपातिते इति सजातीयसंसृष्टिः । तया चोपमा व्यज्यते' इति **जीवातुः** । ४ अत्र रूपकार्थान्तरन्यासालंकारौ । अर्थान्तरप्रतीतिस्तु रूपके नैव । तेन समासोक्तिबुद्धिर्न 'कार्या' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'दृष्टान्तालंकारः' इति **जीवातुः** । ५ 'अत्र रूपकभाविकालंकारौ । तथा चोक्तं **काव्यप्रकाशे**—'प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः । तद्भाविकम्' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

नेत्रादपि मित्रवचनस्याधिक्यमाह—

अखिलं विदुषामनाविलं सुहृदा च स्वहृदा च पश्यताम् ।
सविधेऽपि नसूक्ष्मसाक्षिणीवदनालंकृतिमात्रमक्षिणी ॥ ५५ ॥

अखिलमिति ॥ चौ तुल्ययोगार्थौ। सुहृदा मित्रेण च स्वहृदा स्वमनसा चाखिलं समस्तं वस्त्वनाविलमसंदिग्धम्, अविपर्यस्तं च आगमानुमानाभ्यां पश्यताम्, अनाविलमसंदिग्धं यथा भवति तथा वा जानतां विदुषां ज्ञातृणामक्षिणी नेत्रे वदनालंकृतिमात्रं मुखालंकरणमेव न त्वन्यत्तयोः प्रयोजनम् । यतः किंभूते अक्षिणी—सविधेऽपि समीपेऽपि न सूक्ष्मवस्तुग्राहके। यन्नेत्रद्वयं स्वगतं कज्जलारक्तत्वादिकमपि ज्ञातुं न शक्नोति तद्दूरस्थं कथं गृह्णीयात् । असामीप्यादिति भावः। अतः प्रत्यक्षं ताभ्यां दुर्बलमित्यर्थः। मित्रस्य प्रथमग्रहणं हृदयापेक्षया प्राधान्यद्योतनार्थम् । एवंविधे अक्षिणी विदुषामलंकरणमात्रं न, किंत्वलंकृतिरेव वद कथय इति वा। सुहृदा देशकालादिव्यवहितमपि पश्यति न तु नेत्राभ्याम्। सुहृदेति 'सुहृद्दुर्हृदौ–' इति साधुः। नसूक्ष्मेति नसमासः। सूक्ष्मसाक्षिणी नेति केचित्। 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे'। अत्रावधारणे मात्रशब्दः ॥[१]

असितं मधु तत्कथा मम श्रवणप्राघुणकीकृता जनैः ।
मदनानलबोधने भवेत्खग धाय्या धिगधैर्यधारिणः ॥ ५६ ॥

असितमिति ॥ हे खग हंस, जनैर्लोकैः श्रवणयोः प्राघुणकीकृतातिथीकृता श्राविता तस्या भैम्याः कथा मम मदनानलस्य कामाग्नेर्बोधने दीपने धाय्या अग्निसंधुक्षणे समर्था ऋग्भवेद्भवति। तया यथाग्निर्दीप्यते तथा तत्कथया मम मदनाग्निर्दीप्यते। किंभूता तत्कथा—अमितमनुपमं, बहु वा मधु । दिव्यापरिमितामृततुल्येत्यर्थः। अतो धैर्यधारिणो मत्सदृशानधीरान्पुरुषान्धिक् । एतादृशा अधीरा निन्द्याः मम (इत्यस्य) विशेषणम्, अधैर्यधारिण इति वा। तदा मां धिगित्यर्थः। 'ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धनी' इत्यमरः[२] ॥

विषमो मलयाहिमण्डलीविषफूत्कारमयो मयोहितः ।
[३]खग कालकलत्रदिग्भवः पवनस्तद्विरहानलैधसा ॥ ५७ ॥

विषम इति ॥ हे खग, तद्विरहानलो भैमीवियोगवह्निस्तस्यैधसा इन्धनेन मया कालकलत्रदिग् दक्षिणा तत्र भवः पवनो वायुर्दक्षिणवातः विषमो दुःसह ऊहितस्तर्कितः । किंभूतः—मलयाचले वर्तमाना अहिमण्डली भुजंगसमूहस्तस्य विषं तस्य फूत्कारमयोऽग्निसंधुक्षणधमनवायुरूपः। विषं माति आत्मना समीकरोतीति वा। विषं मयते ददाति वा। कालयति सर्वभूतानीति कालस्तत्पुत्रस्त्वेवंविध एव संभाव्यते। फूत्कारसंधुक्षितेन वह्निना यथा काष्ठं दह्यते तथा मलयपवनसंधुक्षितेन विरहानलेनाहमपि दह्ये इति भावः । मलयाचले

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रातिशयोक्तिरूपकार्थान्तरन्यासालंकाराणां संकरः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र तत्कथाया धाय्यात्मना प्रकृतमदनाग्नीन्धनोपयोगात् परिणामालंकारः। 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः' इत्यलंकारसर्वस्वकारः' इति **जीवातुः**। ३ 'बत काल–' इति पाठे बत खेदे इति **तिलकजीवातु**।

चन्दनबाहुल्यात्सर्पबाहुल्यम् । विषम इति 'आतोऽनुपसर्गे कः' । फूत्कारमय इति ताद्रूप्ये प्राचुर्ये वा मयट् । कालेति नोदनार्थात्कालयतेश्चौरादिकात्पचाद्यच् ॥

प्रतिमासमसौ निशापतिः खग संगच्छति यद्दिनाधिपम् ।
किमु तीव्रतरैस्ततः करैर्मम दाहाय स धैर्यतस्करैः ॥ ५८ ॥

प्रतिमेति ॥ हे खग, असौ निशापतिश्चन्द्रः प्रतिमासं मासे मासे यद्दिनाधिपं सूर्यं संगच्छति प्रविशति स चन्द्रस्ततः सूर्यसङ्गात्तीव्रतरैरतितीक्ष्णैर्धैर्यतस्करैर्धैर्यचोरैः करैः किरणैः मम दाहाय किमु । जात इति शेषः । उपलक्षित इति वा । विधोर्विरहिणां संतापकारित्वं स्वत एव रवेस्तैक्ष्ण्यमादायोत्प्रेक्षितम् । अन्योऽपि स्वतोऽपकारेऽसमर्थोऽन्यसहायोऽपकारं करोति । प्रतिमासम् । वीप्सायामव्ययीभावः । संगच्छतीति सकर्मकत्वात्तङभावः ॥

कुसुमानि यदि स्मरेषवो न तु वज्रं विषवल्लिजानि तत् ।
हृदयं यदमूमुहन्नमूर्मम यच्चातितरामतीतपन् ॥ ५९ ॥

कुसुमेति ॥ यदि स्मरेषवः कामबाणाः कुसुमानि पुष्पाणि न तु वज्रं । वज्ररूपा यदि न भवन्तीत्यर्थः । तत्तर्हि तानि वा कुसुमानि विषवल्लिजानि विषवल्लीभवानि । यद्वा—मम ते स्मरेषवो वज्रमेव न तु कुसुमानि । लोकप्रसिद्धिविरुद्धं यदि चेत्तर्हि तानि विषवल्लीजातानि भविष्यन्ति । कुसुमत्वमस्तु विषवल्लीजत्वं मास्तु । विपक्षे बाधकमाह—यद्यस्मात् अमूः स्मरेषवो मम हृदयमतितरामतिशयेनामूमुहन्मोहयामासुः, अतीतपंश्च तापयामासुः । अत्यन्तमोहतापौ विषवल्लीजत्वेन विना न संगच्छेते । तस्माद्विषवल्लीजान्येवेत्यर्थः । 'इषुर्द्वयोः' इत्यमरः । अमूमुहन् अतीतपन्निति मुहेस्तपेश्च ण्यन्ताल्लुङ् । तयोरकर्मकत्वात् 'गतिबुद्धि–' इत्यादिनाऽणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वात् हृदयमिति द्वितीया । अतितराम् 'किमेत्तिङ्–' इत्यामुः ॥

तदिहानवधौ निमज्जतो मम कंदर्पशराधिनीरधौ ।
भव पोत इवावलम्बनं विधिनाकस्मिकसृष्टसंनिधिः ॥ ६० ॥

तदिति ॥ हे हंस, तत्तस्मात्त्वं ममावलम्बनमाधारो भव । क इव—पोत इव समुद्रतरणयानपात्रमिव । किंभूतस्य मम—इहास्मिन्नवधौ निर्मर्यादे कंदर्पशरैर्जनितो य आधिर्मानसी व्यथा तद्रूपे नीरधौ समुद्रे निमज्जतो ब्रुडतः । किंभूतः—विधिना, ब्रह्मणा दैवेन वा आकस्मिकोऽकस्मात्सृष्टो जातः कृतः सन्निधिः सांनिध्यं यस्य । अपारे समुद्रे निमज्जतः कस्यचिद्दैववशात्समीपगतः पोतो यथा आलम्बनं भवति, तथा त्वमपि भवेति भावः । हेतुशून्यः कालोऽकस्मादित्यनेनाव्ययेन लक्ष्यते । तत्र भव आकस्मिकः । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' ॥

अथवा भवतः प्रवर्तना न कथं पिष्टमियं पिनष्टि नः ।
स्वत एव सतां परार्थता ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ॥ ६१ ॥

---

१ 'अत्र काव्यलिङ्गरूपकालंकारः । अत्र पदार्थे वाक्यार्थप्रतिपादनादोजो गुणः ।' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'विरहानलैधसेति रूपकोत्थापितेयं दक्षिणपवनस्य मलयाहिमण्डलीफूत्कारत्वोत्प्रेक्षेति संकरः' इति **जीवातुः** । २ 'अत्रानुपमानम्' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र संगमनस्य दाहार्थत्वोत्प्रेक्षणात्फलोत्प्रेक्षा' इति **जीवातुः** । ३ 'अत्रानुपमानम्' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'मोहतापलक्षणविषकार्यदर्शनाद्विषवल्लित्वोत्प्रेक्षा' इति **जीवातुः** ।

अथवेति ॥ अथवेति पूर्वापरितोषे । इयम् 'भव पोत इवावलम्बनम्' इत्यादिना नोऽस्मत्कर्तृका भवतस्त्वत्कर्मिका प्रवर्तना प्रेरणा पिष्टं पिष्टमेव कथं न पिनष्टि । पिष्टपेषणन्यायं कथं नानुसरति व्यर्थमित्यर्थः । ननु स्वतःप्रवृत्तौ पिष्टपेषणं न तथास्तीत्याशङ्कायां स्वतःप्रवृत्तिं दृष्टान्तेन समर्थयते—हि यस्मात्सतां साधूनां परार्थता परोपकारित्वं स्वत एव । परप्रेरणं नापेक्षते इत्यर्थः । तस्मात्पिष्टपेषणतुल्या प्रवर्तनेति भावः । यथा ग्रहणानां ज्ञानानां यथार्थता प्रामाण्यं स्वत एव । ज्ञानं स्वतःप्रमाणमिति मीमांसकाः । यद्वा गृह्यते ज्ञायतेऽर्थो यैस्तानि शब्दास्तेषां यथार्थतानुगतार्थता स्वत एव । वृक्षशब्दोच्चारणमात्रे मूलशाखापत्रादि प्रत्यक्षमिव स्फुरति यथा तथा सतो नाममात्रे गृहीते तेषां परोपकारित्वं स्फुरत्येव । 'एके सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये–' इत्यादि भर्तृहरिः । अन्यद्विस्तरभयान्न लिख्यते । प्रवर्तनेति 'ण्यास–' इति युच् । न इति 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वेऽपि बहुवचनम्[1] ॥

तव वर्त्मनि वर्ततां शिवं पुनरस्तु त्वरितं समागमः ।
अयि साधय साधयेप्सितं स्मरणीयाः समये वयं वयः ॥ ६२ ॥

तवेति ॥ वर्त्मनि मार्गे तव शिवं कल्याणं वर्ततां भवतु । कृतकार्यस्य तव त्वरितं शीघ्रं समागमो मया सह मेलनं पुनरस्तु भवतु । अयि हंस, ईप्सितं भैमीप्राप्तिलक्षणं मदभिलषितं साधय साधय निष्पादय । स्वार्तिद्योतनार्थं वीप्सा । साधय गच्छ, अभिमतं साधय कुर्विति वा । हे वयः पक्षिन्, वयं समये सखीराहित्यसमये एकान्ते स्मर्तव्याः । तस्यामस्मदभिलाष उत्पादयितव्य इति केचित् । अथ च किंचित्प्रतिबन्धकाशङ्कासमये वयं वैन्यादयः कार्यसिद्ध्यर्थं स्मरणीयाः । 'अनुनये त्वयि' इत्यमरः । वयम् 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे बहुवचनम् । पक्षे 'त्यदादीनां मिथः–' इत्यस्मदः शेषः[2] ॥

इति[3] तं स विसृज्य धैर्यवान्नृपतिः सूनृतवाग्बृहस्पतिः ।
अविशद्वनवेश्म विस्मितः स्मृति[4]लग्नैः कलहंसशंसितैः ॥ ६३ ॥

इतीति ॥ स नृपतिर्नल इति पूर्वोक्तप्रकारेण तं हंसं विसृज्य प्रस्थाप्य वनवेश्म उद्यानगृहमविशत् । किंभूतः—धैर्यवान्धैर्ययुक्तः । यावद्धंसागमनं तत्रैव प्रतीक्षाकारित्वात् । तथा—सूनृतवाचि प्रिये सत्ये च वचसि बृहस्पतिरिव, न तूपचारवादी । तथा—रमणीयत्वात्स्मृतिगोचरं स्मरणविषयं लग्नैर्गतैः कलहंसशंसितैर्हंसभाषितैः कलैर्गम्भीरैः हंसभाषितैर्वा विस्मितः साश्चर्यः[5] ॥

अथ भीमसुतावलोकनैः सफलं कर्तुमहस्तदेव सः ।
क्षितिमण्डलमण्डनायितं नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं सोऽण्डजो हंसो भीमसुता भैमी तस्या अवलोकनैर्दर्शनैस्तदेवा-

---

१ 'अत्र निदर्शनावाक्यदृष्टान्तालंकाराः' यदुक्तम्–'संभवतासंभवता वा वस्तुसंबन्धेन गम्यमानं प्रतिबिम्बकरणं निदर्शना' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'उपमासंसृष्टोऽर्थान्तरन्यासः' इति **जीवातुः** । २ 'अत्राशीर्नामालंकारः यथोक्तं दण्ड्यलंकारे—'आशीर्नामालंकारेऽभिलषिते वस्तुत्वाशंसनम्' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'इति सोऽपि विसृज्य तं खगम्' इति पाठस्तिलकसुखाववबोधयोः संमतः । ४ 'श्रुतिलग्नैः' इति पाठो **जीवातुसंमतः** । ५ 'अत्र दीपकमतिशयोक्तिश्चालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

हर्दिनं सफलं सार्थकं कर्तुं कुण्डिनं नाम नगरं ययौ जगाम । किंभूतम्—रमणीयत्वाद्भैम्यधिष्ठितत्वाच्च क्षितिमण्डलस्य मण्डनायितमलंकारीभूतं मण्डनमिवाचरितम् । तदेवेत्यनेन क्षणमपि विलम्बो न कृतः । तेन परोपकारित्वं सूच्यते ॥

तद्गमने श्लोकत्रयेण शकुनान्याह—

प्रथमं पथि लोचनातिथिं पथिकप्रार्थितसिद्धिशंसिनम् ।
कलसं जलसंभृतं पुरः कलहंसः कलयांबभूव सः ॥ ६५ ॥

प्रथममिति ॥ स कलहंसः प्रथमं पथि मार्गे लोचनातिथिं लोचनगोचरं जलसंभृतं जलपूर्णं कलसं घटं पुरोऽग्रे कलयांबभूव ज्ञातवान् । स्वानुकूलं शकुनमग्रहीदित्यर्थः । अतिथिशब्देनाकस्मिकोपस्थितिः सूच्यते । बुद्धिपूर्वकं शकुनं तथा न फलदं यथाकस्मिकम् । किंभूतं कलसम्—पथिकैः प्रार्थिता या सिद्धिस्तां शंसतीति शंसिनं द्योतकम् । पथिकः 'पथः कन्' ॥

अवलम्ब्य दिदृक्षयाम्बरे क्षणमाश्चर्यरसालसं गतम् ।
स विलासवनेऽवनीभृतः फलमैक्षिष्ट रसालसंगतम् ॥ ६६ ॥

अवलम्ब्येति ॥ स हंसोऽवनीभृतो नलस्य विलासवने क्रीडावने रसाले आम्रे संगतं लग्नं फलमैक्षिष्ट ददर्श । फलमात्रदर्शनं कार्यसिद्धिसूचकम्, सुतरामाम्रफलदर्शनमिति भावः । किं कृत्वा—क्षणं मुहूर्तं दिदृक्षया मार्गावलोकनेच्छयाम्बर आकाशे रमणीयोद्यानदर्शनाश्चर्यरसेनालसं मन्दं गतं गमनमवलम्ब्याश्रित्य इति पक्षिजातिः ॥

नभसः कलभैरुपासितं जलदैर्भूरितरक्षुपं नगम् ।
स ददर्श पतङ्गपुंगवो विटपच्छन्नतरक्षुपन्नगम् ॥ ६७ ॥

नभस इति ॥ स पतङ्गपुंगवः पक्षिश्रेष्ठो नगं पर्वतं ददर्श । किंभूतम्—नभस आकाशस्य कलभैः करिशावकरूपैर्जलदैर्मेघैरुपासितम् । तथा—भूरितराः क्षुपा, ह्रस्वशाखाशिफवृक्षा यस्मिन् । तथा—विटपैः शाखाभिश्छन्नास्तिरोहितास्तरक्षवो मृगादनाः श्वापदविशेषाः पन्नगाः सर्पाश्च यत्र । कलभदर्शनस्य शकुनस्वरूपत्वाज्जलदानां कलभत्वमुक्तम् । तरक्षुपन्नगदर्शनमशकुनमतस्तेषां छन्नत्वमुक्तम् । 'कलभः करिशावकः', 'ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः', 'तरक्षुस्तु मृगादनः' इत्यमरः । 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगव–' इत्यादिवचनात्पुंगवशब्दः प्रशंसावचनः । प्रशस्तः पतङ्गः । 'प्रशंसावचनैश्च' इति समासः । छन्नेति 'वा दान्तशान्त–' इति साधुः । पन्नगेति 'सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्' इति डः ॥

स ययौ धुतपक्षतिः क्षणं क्षणमूर्ध्वायनदुर्विभावनः ।
वितती कृतनिश्चलच्छदः क्षणमालोककदत्तकौतुकः ॥ ६८ ॥

स इति ॥ स हंस एवंभूतः सन्ययौ । किंभूतः—क्षणं त्रिंशत्कलालक्षणं धुता कम्पिता

---

१ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'चकार' इति पाठः **साहित्यविद्याधरी**संमतः । ३ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्रासंदष्टयमकं नामालंकारः । यथाह **रुद्रटः**–'तुल्यश्रुतिक्रमाणामन्यार्थानां मिथस्तु वर्णानाम् । पुनरावृत्तिर्यमकं प्रायश्छन्दांसि विषयोऽस्य ॥' इति **साहित्यविद्याधरी** । ५ 'अत्रातिशयोक्त्यसंदष्टयमकमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

पक्षतिः पक्षमूलं येन। तथा—क्षणमूर्ध्वमयनं गमनं तेन दुर्विभावनो दुर्लक्ष्यः। तथा—क्षणं विततीकृतौ विस्तारितौ अत एव निश्चलौ निष्कम्पौ छदौ पक्षौ यस्य। सर्वापि पक्षिजातिः। अत एव आलोककानां पश्यतां जनानां दत्तं कौतुकं येन। एकत्र दुर्लक्ष्यत्वादेव कौतूहलम्। आलोकयतेर्ण्वुल्॥

तनुदीधितिधारया रयाद्गतया लोकविलोकनामसौ।
छदहेम कषन्निवालसत्कषपाषाणनिभे नभस्तले॥ ६९॥

तन्विति॥ असौ हंसः अलसद्राज। किं कुर्वन्निव—लोकविलोकनां जननयनगोचरं गतया प्राप्तया तनुदीधितिधारया शरीरदीप्तिधारया, गमनवेगात्तन्वी कृशा या दीधितिधारा दीप्तिधारा तया वा कृत्वा कषपाषाणनिभे निकषोपलतुल्ये गगने नभस्तले छदहेम पक्षसुवर्णं शुद्धमशुद्धं वेति परीक्षार्थं कषन्निव घर्षन्निव। निकषे सुवर्णलेखापि जनैर्विलोक्यते॥

विनमद्भिरधःस्थितैः खगैर्झटिति श्येननिपातशङ्किभिः।
स निरैक्षि दृशैकयोपरि स्यदझांकारितपत्रपद्धतिः॥ ७०॥

विनमद्भिरिति॥ स हंसः स्वापेक्षयाऽधःस्थितैः खगैः पक्षिभिरेकया दृशा दृष्ट्या उपर्यूर्ध्वं निरैक्षि दृष्टः। किंभूतैः—श्येनस्य निपातशङ्किभिर्निपतनशङ्कनशीलैः। अत एव झटिति विनमद्भिर्नम्रीभूतैः। किंभूतः-(श्येननिपातशङ्कायां हेतुः) स्यदेन वेगेन झांकारिता झाम् इत्याकारकशब्दं कुर्वती पत्रपद्धतिः पक्षसरणिर्यस्य श्येनत्रस्तपक्षिजातिरियम्। झांकारितेति तारकादित्वादितच्। 'स्यदो जवे' इति निपातः॥

ददृशे न जनेन यन्नसौ भुवि तच्छायमवेक्ष्य तत्क्षणात्।
दिवि दिक्षु वितीर्णचक्षुषा पृथुवेगद्रुतमुक्तदृक्पथः॥ ७१॥

ददृश इति॥ जनेन यन्गच्छन्नसौ हंसो न ददृशे न दृष्टः। किंभूतेन—भुवि भूम्यां तस्य हंसस्य छाया तच्छायमवेक्ष्य दृष्ट्वा तदवलोकनार्थं तत्क्षणात्तस्मिन्नेव क्षणे दिवि गगने दिक्षु दिशासु च वितीर्णं दत्तं चक्षुर्येन। किंभूतः—(यतः) पृथुनातिशयेन वेगेन द्रुतं झटिति मुक्तस्त्यक्तो दृक्पथो दृष्टिमार्गो येन। भुवि तच्छायां दृष्ट्वा तदवलोकनार्थं यावदन्तरिक्षे दिक्षु च दृष्टिर्दीयते तावदेवातिवेगेन दूरगामित्वान्नालोकीति भावः। यन् इतीणः शतरि रूपम्। तच्छायम् 'विभाषा सेना-'इति नपुंसकत्वम्। दृक्पथः 'ऋक्-' इत्यादिना समासान्तः॥

न वनं पथि शिश्रियेऽमुना क्वचिदप्युच्चतरद्रुचारुतम्।
न सगोत्रजमन्ववादि वा गतिवेगप्रसरद्रुचा रुतम्॥ ७२॥

---

१ 'अत्र दीपकजात्यलंकारसंकरः'। यदुक्तं **रुद्रटेन**—'संस्थानावस्थानक्रियादि यद्यस्य यादृशं भवति। लोके चिरप्रसिद्धं तत्कथनमनन्यथा जातिः।' अत्र तिर्यग्जातिरुक्ता। अन्यमते तु स्वभावोक्तिरियम्' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रोत्प्रेक्षोपमे अलंकारौ। व्यवहारसमारोपस्त्वाभ्यामलंकाराभ्यामेव, उपमा त्वत्रोत्प्रेक्षाया अङ्गभूता' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्रापि जातिरलंकारः, काव्यलिङ्गं च' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्र काव्यलिङ्गपुनरुक्तवदाभासावलंकारौ। यदुक्तं **काव्यप्रकाशे**—'पुनरुक्तवदाभासो विच्छिन्नाकारशब्दगा। एकार्थतेव' इति **साहित्यविद्याधरी**। ५ 'उच्चतरङ्गचारुतम्' इति पाठे—अमुना वनं पानीयं न भेजे। कीदृशम्—उच्चानामुन्नतानां तरङ्गाणां कल्लोलानां चारुता यत्रेति व्याख्येयम्' इति **साहित्यविद्याधरी**।

न वनमिति ॥ अमुना हंसेन पथि मार्गे क्वचिदपि प्रदेशे वनं न शिश्रिये नाश्रितम् । किंभूतम्—उच्चतराणां द्रूणां द्रुमाणां चारुता यत्र । तथा—वाथवा सगोत्रजं स्वज्ञातिहंसजातं रुतं नान्ववादि नानूदितम् । स्वगोत्रैः सह संवादो न कृत इत्यर्थः । किंभूतेन—गतिवेगेन गमनवेगेन प्रसरन्ती रुग्रुचिर्यस्य । वनस्थितिः स्वयूथ्यसंभाषणं च पक्षिजातिः । विलम्बभयादुभयमपि तेन न कृतमिति गमने सादरत्वं सूचितम् । सगोत्रेति 'ज्योतिर्जनपद–' इति सः । रुगिति संपदादित्वाद्भावे क्विप् ॥

अथ भीमभुजेन[2] पालिता नगरी मञ्जुरसौ धराजिता ।
पतगस्य जगाम दृक्पथं हरशैलोपमसौधराजिता ॥ ७३ ॥

अथेति ॥ अथ धराजिता राज्ञा भीमेन पालितासौ मञ्जुः सुन्दरी कुण्डिनाख्या नगरी पतगस्य हंसस्य दृक्पथं दृष्टिगोचरं जगाम । किंभूतेन—भीमौ शत्रूणां भयजनकौ भुजौ यस्य । किंभूता—हरशैलः कैलासस्तदुपमैस्तत्सदृशैः सौधैः सुधाधवलितै राजगृहैः राजिता शोभिता । कैलासोऽपि भीमभुजेन हरभुजेन पालितः । सौधराजिता, असौ धराजिता इति विरोधाभासः[3] ॥

दयितं प्रति यत्र संतता रतिहासा इव रेजिरे भुवः ।
स्फटिकोपलविग्रहा गृहाः शशभृद्भित्तनिरङ्कभित्तयः ॥ ७४ ॥

दयितमिति ॥ असौ का—यत्र नगर्यां गृहा भुवो नायिकातुल्याया रतिहासाः केलिहासा इव रेजिरे शुशुभिरे । किंभूता रतिहासाः—दयितं पृथ्वीपतिं भीमं प्रति संतता निरन्तराः, प्रवृत्ता वा । किंभूता गृहाः—स्फटिकोपलाः स्फटिकरत्नानि विग्रहः स्वरूपं येषाम् । स्फटिकरत्ननिर्मिता इत्यर्थः । तथा—शशभृच्चन्द्रस्तस्य भित्तं शकलं तद्वन्निरङ्का निष्कलङ्का भित्तयो येषाम् । गृहाणां शुभ्रत्वाद्धासतुल्यत्वम् । रतिसमये कान्तं प्रति स्त्रीणां हासा भवन्ति । अन्यदा न । 'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव', 'भित्तं शकलखण्डे वा' इत्यमरः । संतताः 'समो वा—' इति पक्षे मलोपाभावः, भित्तं शकलम्' इति साधुः ॥

नृपनीलमणीगृहत्विषामुपधेर्यत्र भयेन भास्वतः ।
शरणार्थमुवास वासरेऽप्यसदावृत्त्युदयत्तमं तमः ॥ ७५ ॥

नृपेति ॥ यत्र तमोऽन्धकारं नृपस्य राज्ञो नीलमणिनिर्मिता गृहास्तेषां त्विषस्तासामुपधेर्व्याजात् भास्वतः सूर्याद्भयेनेव हेतुना वासरे दिवसेऽपि शरणं गृहं रक्षितारं वा अर्थयते तादृशं सत् उवास वसति स्म । इन्द्रनीलनिर्मितगृहदीप्तयो न भवन्ति, किं त्वन्धकारोऽयमिति भावः । शत्रोर्भीतोऽन्योऽपि रक्षितारमाश्रयते, तदाश्रयेणोदयं प्राप्नोति च । किंभूतं तमः—असती अविद्यमाना आवृत्तिर्व्याघुट्टनं यस्य तत् । अत एवातिशयेनोदयत्प्रसरत् उदयत्तमम् । ततः कर्मधारयो वा । अन्यत्र रात्रौ तमस्तिष्ठति दिवा व्यावर्तते, अत्र तु

---

१ 'अत्र यमकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'भीमनृपेण' इति पाठान्तरम् । 'भीमभुजेन' इत्यस्य 'भीमबाहुना' इत्यर्थकस्य 'धराजिता इत्येतद् विशेषण' मिति तिलकजीवातुसुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतम् । ३ 'अत्र समासोपमायमकालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र यमकानुप्रासस्य हरशैलोपमेत्युपमायाश्च संसृष्टिः' इति जीवातुः । ४ 'अत्रानुप्रासोत्प्रेक्षालुप्तोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

रात्रिंदिवम् । असती अविद्यमाना आवृत्तिः प्रतिबन्धकं सूर्यादि यस्य । अत एवोदयत्तममिति वा । सूर्यादेरिन्द्रनीलदीप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावादतिनिबिडमिति वा । 'उपधिर्व्याजचक्रयोः' इति विश्वः । मणी इति 'कृदिकारात्–' इति ङीष् । भास्वत इति 'भीत्रा–' इत्यपादानत्वम् । शरणार्थमिति 'चतुर्थी तदर्था–' इति समासः । पक्षे 'कर्मण्यण्' ॥

सितदीप्रमणिप्रकल्पिते यदगारे हसदङ्करोदसि ।
निखिलान्निशि पूर्णिमा तिथीनुपतस्थेऽतिथिरेकिका तिथिः ॥ ७६ ॥

सितेति ॥ यदगारे यस्या नगर्या अगारे गृहेषु । जातावेकवचनम् । निशि रात्रावेकिका एकाकिनी पूर्णिमा तिथिर्निखिलान्प्रतिपदादीन्सकलांस्तिथीनतिथिर्याचको भूत्वा सन् उपतस्थे प्राप । आगन्तुकरूपेण संगत इत्यर्थः । किंभूते—सिताः स्फाटिका दीप्रा दीप्तिमन्तो ये मणयो रत्नानि तैः प्रकल्पिते निर्मिते । तथा—हसन्ती प्रकाशमाने अङ्करोदसी समीपद्यावापृथिव्यौ यस्य । यद्वा हसन्नङ्को मध्यो ययोरेवंविधे रोदसी द्यावाभूमी येन । सर्वास्वपि रात्रिषु सितमणिनिर्मितगृहप्रभापटलेन द्यावाभूम्योरन्तरालस्य प्रकाशमानत्वादन्धकाराभावात्पूर्णिमैव जातेति भ्रान्तिर्भवतीति भावः । 'तिथयो द्वयोः' इत्यमरः । दीप्रेति 'नमिकम्पि–' इति रः । उपतस्थे 'उपाद्देवपूजा–' इत्यादिना संगतकरणे तङ् । एकैव एकिका । 'एकादाकिनिच्च–' इति स्वार्थे कः ॥[1]

सुदतीजनमज्जनार्पितैर्घुसृणैर्यत्र कषायिताशया ।
न निशाखिलयापि वापिका प्रससाद ग्रहिलेव मानिनी ॥ ७७ ॥

सुदतीति ॥ यत्र वापिका जलक्रीडादीर्घिकाखिलयापि सकलयापि निशा रात्र्या न प्रससाद न स्वच्छाभूत् । किंभूता—सुदतीजनानां सुन्दरीसमूहानां मज्जनेन जलक्रीडया अर्पितैर्वितीर्णैर्घुसृणैः कुङ्कुमाङ्गरागैः कषायितः कलुषित आशयो मध्यं यस्याः । केव—ग्रहिला आग्रहवती मानिनीव सुन्दरीव । अनेन कुङ्कुमाङ्गरागबाहुल्यं सूच्यते । मानिन्यपि सपत्नीजने प्रतिफलितं प्रियकुङ्कुमाङ्गरागं दृष्ट्वा प्रियेण नमस्कारादिना प्रसादितापि सकलयापि निशा रात्र्या न प्रसीदति । सापि घुसृणैः कलुषिता । तथा—अशया शयनं शयः स्वप्नः स न विद्यते यस्या इति वा, सुदतीजने मज्जनमासक्तिरिति वा । शोभना दन्ता यस्याः सा । 'अग्रान्तशुद्ध–' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वान्नित्यं स्त्रीसंज्ञत्वात् 'स्त्रियां संज्ञायाम्' इति वा दत्रादेशः । निशा 'पद्दन्–' इति निशाया निश् । 'ग्रहोऽनुग्रहनिर्बन्धौ' इति विश्वः । ग्रहशब्दो निर्बन्धवाचकः । प्रकृते तु माननिर्बन्धः । तुन्दादेराकृतिगणत्वाश्रयणादिलच्[3] ॥

क्षणनीरवया यया निशि श्रितवप्रावलियोगपट्टया ।
मणिवेश्ममयं स्म निर्मलं किमपि ज्योतिरबाह्यमिज्यते[4] ॥ ७८ ॥

---

१ 'अत्रापह्नुतिविभावनोदात्तालंकारः । तत्रापह्नुतिविभावनयोः कारणभूता, वासरे हि तमसो नाशे हेतुरिति कारणे सत्यपि कार्यानुत्पत्तिर्विभावना । इन्द्रनीलमणीनां गृहास्तत्र सन्तीत्युदात्तम् । यदुक्तं काव्यप्रकाशे—'उदात्तवस्तुनः संपत्' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रानुप्रासोऽलंकारः । सर्वासु तिथिषु पूर्णिमासंबन्धप्रतिपादनादसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिरपि । तथोदात्तमपि । तिथीनां गृहस्य व्यवहारसमारोपात्समासोक्तिरपि । अतिथिरूपत्वात्पूर्णिमाया रूपकमपि' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रोपमोदात्तावलंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'ईक्ष्यते' इति सामराजदीक्षितमूलपुस्तकपाठः । जीवातावपि ईक्ष्यते सेव्यत इत्येव पाठो दृश्यते ।

क्षणेति ॥ यया नगर्या निशि मध्यरात्रे क्षणनीरवया क्षणमात्रं निःशब्दया मणिवेश्ममयं रत्नगृहरूपं निर्मलमुज्ज्वलमबाह्यं प्राकारमध्यस्थितं किमपि वक्तुमशक्यं ज्योतिस्तेज इज्यते स्म प्राप्यते स्म। किंभूतया—श्रित आश्रितो वप्रावलिरेव प्राकारपङ्क्तिरेव योगपट्टो यया। एतेन मणिगृहबाहुल्यं सूचितम्। अन्ययापि योगिन्या क्षणमौनिन्या आश्रितयोगपट्टया च निर्मलमविद्यादिदोषरहितं किमपि वाङ्मनसयोरविषयम् अबाह्यमाभ्यन्तरमात्मलक्षणं ज्योती रात्रौ पूज्यते। विषयीक्रियत इत्यर्थः। यजेः प्राप्तिरप्यर्थः[1]। क्षणेन। परमात्मसाक्षात्काररूपेण यन्नीरं सात्त्विकभावजनितमश्रुजलं तद्दाति प्राप्नोति तादृश्या वा। आदन्तत्वात्कः। तदुक्तं गीतायाम्—'या निशा सर्वभूतानाम्' इत्यादि[2] ॥

विललास जलाशयोदरे क्वचन द्यौरनुबिम्बितेव या।
परिखाकपटस्फुटस्फुरत्प्रतिबिम्बानवलम्बिताम्बुनि ॥ ७९ ॥

विललासेति ॥ या नगरी क्वचन कस्मिंश्चिज्जलाशयोदरे जलाधारमध्येऽनुबिम्बिता प्रतिबिम्बिता द्यौरिव स्वर्ग इव विललास शुशुभे। मध्य एव प्रतिबिम्बितेत्यत्र हेतुमाह—परिखेति। प्राकारपरितो जलसहितो गर्तः परिखा तस्याः कपटं व्याजस्तेन स्फुटं प्रव्यक्तं स्फुरता प्रतिबिम्बेनानवलम्बितमसंबद्धमम्बु यस्य यत्र वा। महति जलाशये नगरीरूपाल्पपरिमाणा द्यौः प्रतिबिम्बिता। प्रतिबिम्बस्थाने चोदकं न दृश्यतेऽपरितस्तु दृश्यते। मध्य एव च प्रतिबिम्बितत्वात्परितो यदुक्तं सैव परिखेति भावः। नगर्याः स्वर्गसाम्यम्[3] ॥

व्रजते दिवि यद्गृहावलीचलचेलाञ्चलदण्डताडनाः।
व्यतरन्नरुणाय विश्रमं सृजते हेलिहयालिकालनाम् ॥ ८० ॥

व्रजत इति ॥ यद्गृहावली यस्याः प्रासादपङ्क्तिः तस्याश्चलचेलाञ्चलाश्चञ्चलपताकावस्त्रप्रान्तास्त एव दण्डाः प्रतोदास्तैस्ताडना हननानि (कर्त्र्यः) दिवि गगने व्रजते गच्छते। हेलिः सूर्यस्तस्य हया अश्वास्तेषामालिः पङ्क्तिस्तस्याः कालनां प्रेरणां सृजते कुर्वते अरुणाय सूर्यसारथये विश्रमं विश्रान्तिं व्यतरन्ददुः। पताकावस्त्रचाञ्चल्यदर्शनेनारुणप्रतोदताडनबुद्ध्या सूर्याश्वश्रेणिस्त्वरिता गच्छति। अत एवारुणस्य विश्रान्तिः। गृहाणामुच्चत्वं पताकायुक्तत्वं च। 'हेलिरालिङ्गने रवौ' इति यादवः[4] ॥

क्षितिगर्भधराम्बरालयैस्तलमध्योपरिपूरिणां पृथक्।
जगतां किल याखिलाद्भुताजनि सारैर्निजचिह्नधारिभिः ॥ ८१ ॥

क्षितीति ॥ या नगरी जगतां सारैः श्रेष्ठैरंशैरिवाजनि निरमायि। किल इवार्थः। किंभूतैः सारैः—क्षितिगर्भः पातालम्, धरा पृथ्वी, अम्बरमाकाशम्, एतत्त्रयमालय आश्रयो येषां तैः। किंभूतानाम्—तलमधःप्रदेशम्, मध्यं धरारूपम्, उपरि आकाशरूपं पूरयन्ति

---

१ 'अत्र व्याप्तिरिति पाठे मानं तु 'अश्नोतिर्व्याप्तिकर्मा यजिरप्यश्यर्थे वर्तते' इति षाष्ठमहाभाष्यम्'।
२ 'अत्रोदात्तमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र प्रस्तुतनगरीविशेषणसाम्यादप्रस्तुतयोगिनीप्रतीतेः समासोक्तिः' इति **जीवातुः**। ३ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः। परिखा न भवति, किंतर्हि पानीयमित्यपह्नुतिरपि' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्र पताकादण्डानामरुणकार्यसंबन्धप्रतिपादनादसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिरलंकारः। अनुप्रासालंकारोऽपि' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अतिशयोक्त्या गृहाणामर्कमण्डलपर्यन्तमौन्नत्यं व्यज्यते इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः' इति **जीवातुः**।

व्याप्नुवन्ति । एतत्संज्ञकानामित्यर्थः । पुनः किंभूतैः—(हेतुगर्भं विशेषणम्) पृथक् निजं स्वकीयं चिह्नं लक्षणं तद्धारिभिः। पातालस्य निध्यादि चिह्नं, तत्तलगृहेषु । धान्यादि भूमेश्चिह्नं, तन्मध्यगृहेषु । स्रक्चन्दनादि स्वर्गचिह्नं, तदूर्ध्वगृहेषु विद्यत इत्यर्थः। त्रिभूमिकगृहयुक्तेत्यर्थः। जगत्त्रयसारैर्निर्मितत्वादेवाखिला सकलाप्यद्भुताश्चर्यरूपा अखिलादपि त्रैलोक्याददद्भुता । एकैव त्रैलोक्यरूपत्वादाश्चर्यकारिणीति भावः । एकस्मिन्नपि लोके वर्तमानत्वेऽपि लोकान्तरवस्तुदर्शनाद्विस्मय इति वा । 'अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्' इत्यमरः। धरा च अम्बरं चेति समासं कृत्वा पूर्वपदेन समासः॥[1]

दधदम्बुदनीलकण्ठतां वहदत्यच्छसुधोज्ज्वलं वपुः।
कथमृच्छतु यत्र नाम न क्षितिभृन्मन्दिरमिन्दुमौलिताम् ॥ ८२ ॥

दधदिति ॥ यत्र नगर्यां क्षितिभृन्मन्दिरं राजगृहमिन्दुमौलितां चन्द्रयुक्ताग्रतां चन्द्रशेखरत्वं, चन्द्रयुक्तमस्तकत्वं च कथं नाम न ऋच्छतु संप्रश्ने लोट्। प्राप्नोत्येव। किंभूतम्—अम्बुदैर्मेघैर्नीलः श्यामः कण्ठः कण्ठस्थानीयः प्रदेशो यस्य तस्य भावस्तत्ता तां दधत्। तथा—अत्यच्छयातिनिर्मलया सुधया लेपेनोज्ज्वलं वपुः स्वरूपं वहद्बिभ्रत्। इन्दुर्मौलौ यस्य तत्तां महादेवत्वं राजगृहस्य सूच्यते। सोऽपि जलदवन्नीलकण्ठतामतिनिर्मलसुधावद्गौरं शरीरं च धारयति । कण्ठदेशे मेघा अग्रभागे चन्द्रश्चेत्यत्युच्चत्वं राजगृहस्य सूच्यते। 'सुधालेपेऽमृते स्नुही' इत्यमरः[2] ॥

बहुरूपकशालभञ्जिकामुखचन्द्रेषु कलङ्करङ्कवः।
यदनेककसौधकंधराहरिभिः कुक्षिगतीकृता इव ॥ ८३ ॥

बह्विति ॥ बहु रूपकं सौन्दर्यमाकृतिर्वा यासामेवंविधाः शालभञ्जिका दन्तादिरचिताः स्तम्भादिषु निर्मिताः पुत्रिकास्तासां मुखान्येव चन्द्रास्तेषु कलङ्करङ्कवः संभाविता लाञ्छनमृगा यस्या नगर्या अनेककानां[3] बहुसंख्याकानां सौधानां प्रासादानां कंधरासु गतैः कृत्रिमैर्हरिभिः सिंहैः कुक्षिगतीकृता इव भक्षिता इव लक्ष्यन्ते। कुक्षौ गतास्तादृशाः कृताः चन्द्रेषु लाञ्छनमृगैर्भाव्यम्, ते तु तत्र न विद्यन्ते तर्हि कंधरागतैः सिंहैर्भक्षिता इवेति लक्ष्यन्ते। निष्कलङ्कानि तासां मुखानीत्यर्थः। बहुरूपकेति 'शेषाद्विभाषा' इति कप्। पुंवद्भावाट्टान्निवृत्तौ 'प्रत्ययस्थात्–' इतीत्वनिर्वृत्तिः[4] ॥

बलिसद्मदिवं स तथ्यवागुपरि स्माह दिवोऽपि नारदः।
अधराथ कृता ययेव सा विपरीताजनि भूविभूषया[5] ॥ ८४ ॥

---

१ 'अत्र यथासंख्यालंकारः। त्रैलोक्यवस्तूनां तत्र संभवादुदात्तमपि' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र क्षितिगर्भादीनां जगत्सु सतां तच्चिह्नानां च यथासंख्यं संबन्धात् यथासंख्यालंकारः । एतेन त्रैलोक्यवैभवं गम्यते' इति **जीवातुः**। २ 'अत्र श्लेषोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र विशेषणविशेष्याणां श्लिष्टानामभिधायाः प्रकृतार्थमात्रनियन्त्रणात्प्रकृतेश्वरप्रतीतेर्ध्वनिरेव' इति **जीवातुः**। ३ 'अत्र बहुवचनम्' इदं खल्वपि भूय उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति संगृहीतं भवति। किम्। अनेकमिति। किमत्र संगृहीतम् एकवचनम् इति **भाष्यविरुद्धम्**। ४ 'अत्रोत्प्रेक्षारूपकालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी**। ५ 'भूमिभूषया' इति पाठस्तिलकजीवातुसंमतः।

बलीति ॥ तथ्यवाक्सत्यवाक्स नारदो बलिसद्म पातालं तल्लक्षणां दिवं स्वर्गं दिवोऽपि स्वर्गादप्युपरि अतिरमणीयामाह स्म वदति स्म । 'स्वर्गादप्यतिरमणीयानि पातालानि' इति विष्णुपुराणे नारदवचनम् । अथ च शब्दच्छलेनोर्ध्वभागे पातालमिति प्रसिद्धेरभावात्कथं तस्य तथ्यवाक्त्वमित्याशङ्क्य शब्दच्छलेन समर्थयते—अथ पश्चाद्भूविभूषया पृथिव्या अलंकारभूतया यया नगर्या अधरा हीना कृतेव । जितेवेत्यर्थः । अथ च अधोदेशे कृतेव सा बलिसद्मद्यौर्विपरीता अन्यादृश्यजनि जाता । अधोभागे बभूवेत्यर्थः । पूर्वं भूर्लोकात्स्वर्लोकाच्चोर्ध्वमभूदिदानीं ताभ्यामधोभागे जातेति वैपरीत्यम् । अथवा अनया जितत्वादेव पातालस्याप्यधस्त्वम् न त्वधोभागे स्थितत्वादित्युभयत्रापि नारदस्य सत्यवाक्त्वाम् । स्वर्गात्पातालं रमणीयं तदप्यनया जितमिति स्वर्गपातालाभ्यामियमतिरमणीयेति श्लोकतात्पर्यम्[2] ॥

प्रतिहट्टपथे घरट्टजात्पथिकाह्वानदसक्तुसौरभैः ।
कलहान्न घनान्यदुत्थितादधुनाप्युज्झति घर्घरस्वरः ॥ ८५ ॥

प्रतीति ॥ प्रतिहट्टपथे सर्वेष्वपि विपणिमार्गेषु पथिकाः पान्थास्तेषामाह्वानमाकारणं तद्ददति आह्वानदानि सक्तूनां सौरभाणि सौगन्ध्यानि तैः कृत्वा तैरुपलक्षिताद्वा घरट्टजाद्गोधूमादिपेषणपाषाणो घरट्टस्तस्माज्जाताद्यदुत्थिताद्यस्यानगर्या उदितात्कलहाज्जातो यो घर्घरस्वरः परुषशब्दोऽधुनाप्यद्यापि घनान्मेघान्नोज्झति न त्यजति । यत्तच्छब्दार्थोऽर्थाद्गम्यः । सक्तूनामामोदमाघ्राय पान्था भोजनार्थं तत्रत्यान्सक्तूंस्त्यक्तुं न शक्नुवन्ति, मेघाश्च तान्गृहं प्रत्युत्सुकयन्तीति सक्तुनिमित्तो मेघघरट्टयोः कलहः । मेघाः पीडयन्ति सक्तुपरिमलैर्घरट्टा जीवयन्ति । तेन मेघानां घरट्टानां च नित्यं कलहः । तेन घर्घरस्वरोऽद्यापि मेघान्न मुञ्चतीति वा । घरट्टा पान्थाह्वानं ददति मेघाश्च घ्नन्ति खण्डयन्तीति भावः । योऽतिरोषात्कलहं करोति घर्घरस्वरस्तं न त्यजति । सर्वोपकारित्वं नगर्या द्योत्यते । हट्टपथे च कलहो भवति । 'ऋक्–' इत्यादिना समासान्तः 'तृतीयासप्तम्योः–' इत्यमभावः । घर्घरः पृथक्पदम्[3] ॥

वरणः कनकस्य मानिनीं दिवमङ्कादमराद्रिरागताम् ।
घनरत्नकपाटपक्षतिः परिरभ्यानुनयन्नुवास याम् ॥ ८६ ॥

वरण इति ॥ कनकस्य सुवर्णस्य वरणः प्राकार एवामराद्रिः सुमेरुः मानिनीं कोपनां अत एवाङ्कात्स्वोत्सङ्गं त्यक्त्वा आगतां भुवं प्राप्तां यां नगरीमेव दिवं परिरभ्यालिङ्ग्य अनुनयन्प्रसादयन्नुवास । मेरुः कथं तत्रागत इत्यत आह—घनरत्ने निबिडरत्ने निबिडे वा रत्नकपाटे ते एव पक्षती पक्षौ यस्य । सपक्षत्वात्तस्य तत्रागमनम् । उवासेत्यनेन तदिच्छया तत्रैव स्थितो, न तु तां गृहीत्वा स्वगृहं नेतुमशकत् । अतिमानिनीत्वाच्चाद्यापि नानुनेतुं शक्यते । स्वर्णप्राकारो मेरुतुल्यः, नगरी स्वर्गतुल्या, रत्नकपाटे हेमाद्रिपक्षतुल्ये । अन्योऽपि मानिनी-

---

१ 'स्वर्गादप्यतिरम्याणि पातालानीति नारदः । इति विष्णुपुराणम्' इति सुखावबोधा । २ 'अत्रोत्प्रेक्षारूपकालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्राध्यवसायस्य सिद्धत्वादतिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र घनानां घरट्टकलहासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथाच घर्घरस्वनस्य तद्धेतुकत्वोत्प्रेक्षा, व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्योत्प्रेक्षेति संकरः' इति जीवातुः । ४ परित्यज्येति सुखावबोधाव्याख्यानं सुष्ठु । यथाश्रुते ल्यबन्तत्वाभावात्पञ्चम्यनुपपत्तिः ।

मन्यत्र गतामालिङ्ग्यानुनयंस्तदनुरोधात्तत्रैव वसति। 'प्राकारो वरणः शालः' इत्यमरः। 'अनुनयन्निवास' इति वा पाठः॥

अनलैः परिवेषमेत्य या ज्वलदर्कोपलवप्रजन्मभिः।
उदयं लयमन्तरा रवेरवहद्बाणपुरीपरार्ध्यताम्॥ ८७॥

अनलैरिति॥ या नगरी ज्वलद्भिर्देदीप्यमानैरर्कोपलैः सूर्यकान्तैर्निर्मितेभ्यो वप्रेभ्यो जन्म येषां तैरनलैरग्निभिः परिवेषं वेष्टनमेत्य प्राप्य रवेः सूर्यस्योदयं लयमस्तं चान्तरा उदयमारभ्यास्तपर्यन्तं बाणपुरीव परार्ध्यतामग्रगण्यतां श्रेष्ठतामवहद्दधार। पुर्याः परार्ध्यतां वा। बाणपुर्यपि रुद्रप्रसादादनलावरुद्धेति प्रसिद्धिः। सूर्यकिरणसंबन्धात्सूर्यकान्तेभ्योऽग्निरुत्पद्यते। अनेकप्राकारेति भावः। उदयम्, लयम्, 'अन्तरान्तरेण–' इति द्वितीया॥

बहुकम्बुमणिर्वराटिकागणनाटत्करकर्कटोत्करः।
हिमवालुकयाच्छवालुकः पटु दध्वान यदापणार्णवः॥ ८८॥

बह्विति॥ यस्या आपणो हट्ट एवार्णवः पटु सातिशयं दध्वान गर्जितवान्। किंभूतः—बहवः कम्बवः शङ्खाः मणयो मौक्तिकादयश्च यत्र, समुद्रोऽप्येवम्। तथा—वराटिकागणनायां कपर्दकगणनार्थमटन्तो भ्रमन्तः करा हस्ता एव कर्कटोत्कराः कुलीरसमूहा यत्र समुद्रे भ्रमत्कुलीरास्तिष्ठन्ति। तथा—हिमवालुकया कर्पूरेणाच्छवालुको निर्मलसिकतः। समुद्रे सिकतास्तिष्ठन्ति तत्स्थानेऽत्र कर्पूरः। सिकतासाम्येनात्र कर्पूरबाहुल्यम्। तत्र देशे बाहुल्येन कपर्दैरेव व्यवहारः। पटुशब्देन जनसंमर्दः सूच्यते॥

यदगारघटाट्टकुट्टिमस्रवदिन्दूपलतुन्दिलापया।
मुमुचे न पतिव्रतौचिती प्रतिचन्द्रोदयमभ्रगङ्गया॥ ८९॥

यदिति॥ अभ्रगङ्गया आकाशगङ्गया प्रतिचन्द्रोदयं चन्द्रोदये चन्द्रोदये पतिव्रतौचिती पातिव्रत्यौचित्यं न मुमुचे न त्यक्तम्। किंभूतया—यदगारघटानां यस्या गृहसमूहानामट्टा उपरिगृहास्तेषु कुट्टिमा बद्धभूमयस्तासु स्रवन्तो द्रवन्तो य इन्दूपलाश्चन्द्रकान्तास्तैस्तुन्दिला बहुतरा आपो जलानि यस्यास्तया। चन्द्रोदये समुद्रोदकवृद्धिर्भवति गङ्गा च तत्पत्नी चन्द्रकान्तगलदुदकसंपर्काद्वर्धत इति पातिव्रत्यौचित्यम्। 'आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा' इत्यादि पतिव्रतालक्षणम्। अनेनाकाशगङ्गाया अपि कुट्टिमानामूर्ध्वभावत्वं सूच्यते। तुन्दिला मत्वर्थे 'तुन्दादिभ्यः–' इतीलच्। लक्षणया पुष्टत्वम्। तुन्दिलापयेति 'ऋक्–' इत्यादिना समासान्तः। प्रतिर्वीप्सायाम्॥

---

१ 'अत्र रूपकालंकारः। नायकनायिकाव्यवहारप्रतीतिस्तु रूपकादेव। तेन नात्र समासोक्तिः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'रूपकालंकारः स्फुट एव। तेन चेयं नगरी कुतश्चित्कारणादागता द्यौरेव वरणः स्वर्णाद्रिरेवेत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते' इति **जीवातुः**। २ 'अत्रान्यधर्मस्यान्येन संबधासंभवात्तादृशी परार्ध्यतामिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शनालंकारः' इति **जीवातुः**। 'उदात्तालंकारोऽपि' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्र रूपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्रातिशयोक्तिकाव्यलिङ्गोदात्तसंसृष्टिः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्राभ्रगङ्गाया यदगारेत्यादिना विशेषणार्थासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः। तथा च यदगाराणामतीन्दुमण्डलमौन्नत्यं गम्यते। तदुत्थापिता चेयमस्याः पातिव्रत्यधर्मापरित्यागोत्प्रेक्षेति संकरः। सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या' इति **जीवातुः**।

रुचयोऽस्तमितस्य भास्वतः स्खलिता यत्र निरालयाः किल[1] ।
अनुसायमभुर्विलेपना पणकश्मीरजपण्यवीथयः ॥ ९० ॥

रुचय इति ॥ यत्र नगर्यामनुसायं प्रतिसंध्याकालं विलेपनापणे सुगन्धद्रव्यविक्रयहट्टे कश्मीरजं तल्लक्षणं पण्यं विक्रेयं तस्य वीथयो मार्गा अस्तमितस्यास्तंगतस्य भास्वतो रवेः स्खलिताश्च्युता निरालया निराश्रया रुचय इवाभुर्भान्ति स्म । किल इवार्थे । भातेर्लङ् । अनुर्वीप्सायाम् । सायंकाले तासां रक्तत्वादित्यर्थः । पण्यम् 'अवद्यपण्य–' इति साधु । 'पङ्क्तिर्वीथी[2] पंद्व्यपि' ॥

विततं वणिजापणेऽखिलं पणितुं यत्र जनेन वीक्ष्यते ।
मुनिनेव मृकण्डुसूनुना जगतीवस्तु पुरोदरे हरेः ॥ ९१ ॥

विततमिति ॥ यत्र नगर्यां जनेन लोकेन वणिजा लाभजीविना आपणे हट्टे पणितुं विक्रेतुं विततं विस्तारितमखिलं जगतीवस्तु वीक्ष्यतेऽवलोक्यते । एकैकस्यापि वणिजो हट्टे सर्वं वस्तु विद्यत इति भावः । केन कस्मिन्किमिव—मृकण्डुसूनुना मार्कण्डेयेन मुनिना पुरा पूर्वं हरेर्विष्णोरुदरे जठरे जगतीषु त्रैलोक्येषु जातं वस्त्विव । वीक्ष्यते स्मेत्यर्थः । पणितुम् । [3]आर्धधातुके विकल्पादायाभावः । वीक्ष्यते भूते पुरायोगे 'पुरि लुङ् चास्मे' इति लट् । उकारान्तादेवापत्यार्थे शुभ्रादित्वाड्ढकि कित्त्वाद्वृद्धौ च 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्युकारलोपे च मार्कण्डेयः ॥

सममेणमदैर्यदापणे तुलयन्सौरभलोभनिश्चलम् ।
पणिता न जनारवैरवैदपि गुञ्जन्तमलिं मलीमसम् ॥ ९२ ॥

सममिति ॥ यस्या नगर्या आपणे पणिता विक्रेता मलीमसं श्यामं गुञ्जन्तमपि शब्दायमानमप्यलिं भ्रमरं जनारवैर्लोककोलाहलैर्न अवैन्नाज्ञासीत् । किं कुर्वन्—एणमदैः कस्तूरिकाभिः समं सह तुलयन् । किंभूतमलिम्—सौरभलोभेन सौरभ्याभिलाषेण निश्चलं कस्तूरिकाया उपरि स्थितम् । निश्चलत्वात्समानवर्णत्वाच्च कस्तूरिकायाः सकाशाद्भिन्नत्वेन यद्यपि ज्ञातुं न शक्यते तथापि गुञ्जनाज्ज्ञेयः । जनशब्देषु गुञ्जनस्यान्तर्हितत्वादिति भावः । अवैदितीणो लङि रूपम् । तुलयन् 'तुल उन्मितौ' इति ण्यन्ताच्छता । संज्ञापूर्वकविधित्वाल्लघूपधगुणाभावः । मलीमसम् 'ज्योत्स्नातमिस्रा–' इति साधुः ॥

---

१ 'खलु' इति पाठस्तु **जीवातुतिलकसुखावबोधासाहित्यविद्याधरी**संमतः । २ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः । विशेषालंकारोऽपि । यदुक्तं **रुद्रटेन**—'किंचिदवश्याधेयं यस्मिन्नभिधीयते निराधारम् । तादृगुपलभ्यमानं विज्ञेयोऽसौ विशेषोऽतः ॥' इति' **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'पनिसाहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः' इति तु जयादित्यादिसंमतम् । **भट्टिस्तु** व्यवहारेऽप्यायं प्रयुङ्क्ते—'न चोपलेभे वणिजां पणायाम्' इति **मनोरमा** । व्यवहारेऽप्यायप्रत्ययाङ्गीकारे एव 'अशिपणाय्योः–' इति शाकटायनसूत्र आयलुग्वचनसार्थक्यम् । ४ 'अत्रोपमोदात्तालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । ५ 'अत्र निश्चलस्यालेर्गुञ्जनं कविना प्रौढिवादेनोक्तमित्यनुसंधेयम् । अत्रालेर्नैल्यादेणमदोक्तेः सामान्यालंकारः । 'सामान्यं गुणसामान्ये यत्र वस्त्वन्तरैकता' इति लक्षणात् । तेन भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते' इति **जीवातुः** । 'सकलाहज्वलनाहितोष्मणेति' समस्तं पदमिति **तिलकजीवातुसंमतिः** । 'सकलाहर्ज्वल–' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

रविकान्तमयेन सेतुना सकलाहं ज्वलनाहितोष्मणा।
शिशिरे निशि गच्छतां पुरा चरणौ यत्र दुनोति नो हिमम् ॥ ९३ ॥

रवीति ॥ यत्र नगर्यां हिमं शीतं रविकान्तमयेन सूर्यकान्तबद्धेन सेतुना पथा शिशिरे शिशिरर्तौ निशि रात्रावपि गच्छतां स्त्रीपुंसानां चरणौ पुरा नो दुनोति नादुनोत्। किंभूतेन सेतुना—सकलं च तदहश्च सकलाहं ज्वलनोऽग्निस्तेनाहित आरोपित ऊष्मा औष्ण्यं यस्य। सकलाहम् 'राजाहः–' इति टच्। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। दुनोर्लट्। पुरायोगे लट्[२] ॥

विधुदीधितिजेन यत्पथं पयसा नैषधशीलशीतलम्।
शशिकान्तमयं तपागमे कलितीव्रस्तपति स्म नातपः ॥ ९४ ॥

विधिवति ॥ आतपो यत्पथं यस्या नगर्याः पन्थानं तपागमे ग्रीष्मागमेऽपि न तपति स्म नोष्णीचकार। किंभूतम्—शशिकान्तमयं चन्द्रकान्तमयम्। अत एव विधुदीधितिजेन चन्द्रकिरणसंबन्धजेन पयसा जलेन नैषधशीलवन्नलस्वभाववच्छीतलम्। किंभूतः—कलितीव्रः कलियुगवदतिदारुणः। दिने तप्तोऽपि चन्द्रोदये स्रवद्भिश्चन्द्रकान्तैरतिशीतलो जात इत्यर्थः। यत्पथम् ऋगादित्वादः[३] ॥

परिखावलयच्छलेन या न परेषां ग्रहणस्य गोचरः।
फणिभाषितभाष्यफक्किकाविषमा[४] कुण्डलनामवापिता ॥ ९५ ॥

परीति ॥ या नगरी परिखावलयच्छलेन परिखामण्डलव्याजेन कुण्डलनां रेखावलयमवापिता सती परेषां शत्रूणां ग्रहणस्य स्वाधीनत्वस्य गोचरो विषयो न। शत्रुभिर्ग्रहीतुमशक्येत्यर्थः। किंभूता—फणिभाषिता शेषोक्ता भाष्यस्य फक्किका ग्रन्थस्तद्वद्विषमा दुर्ग्रहा शेषव्यतिरिक्तेन ज्ञातुमशक्या। यथा भाष्यफक्किका वररुचिना कुण्डलितेति प्रसिद्धिः शेष एव तदर्थं जानाति[५] ॥

मुखपाणिपदाक्ष्णि पङ्कजै रचिताङ्गेष्वपरेषु चम्पकैः।
स्वयमादित यत्र भीमजा स्मरपूजाकुसुमस्रजः श्रियम् ॥ ९६ ॥

मुखेति ॥ यत्र नगर्यां भीमजा स्मरस्य कामस्य पूजायाः कुसुमस्रजः (श्रियं) पुष्पमालायाः श्रियं शोभां स्वयमात्मनैवादित स्वीचकार। कामपूजापुष्पमालास्थाने सैव जातेत्यर्थः। यतः किंभूता—मुखपाणिपदाक्ष्णि आस्यकरचरणनयने पङ्कजैर्गौररक्तनीलोत्पलै रचिता निर्मिता। प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। तथा—परेष्वन्येष्वङ्गेषु चम्पकैश्चम्पापुष्पै रचिता। मालाप्यनेकविधैः पुष्पैः क्रियते। वदनकरचरणनेत्रं कमलतुल्यम्, अन्यदङ्गं चम्पकतुल्यमिति भावः। मालया यथा कामः प्रसन्नीक्रियते, तथा तयेत्यर्थः। (–पदाक्ष्णि) 'अस्थिदधि–'

---

१ 'सकलाहर्ज्वलन–' इति 'रोऽसुपि' इति रः–इति केचित्, तदुपेक्ष्यम्' इति **सुखावबोधा**। २–'अत्र सेतोरूष्मासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः। तत्रोत्तरस्याः पूर्वसापेक्षत्वात्संकरः' इति **जीवातुः**। 'अत्र विशेषोक्त्युदात्तालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्राप्युक्तनिमित्ता विशेषोक्त्युदात्तोपमालंकारसंसृष्टिः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र नगरपथस्येन्दूपलपयःसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः तत्सापेक्षत्वादुपमयोः संकरः' इति **जीवातुः**। ४ 'विषमा' इति भिन्नमेव पदं **जीवातुसंमतम्**। ५ 'अत्रापह्नुत्युपमालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र नगर्याः कुण्डलिग्रन्थत्वेनोत्प्रेक्षा। सा च परिखावलयच्छलेन इत्यपह्नवोत्थापितत्वात्सापह्नवा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या' इति **जीवातुः**।

इत्यादौ 'अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च' इति तदन्तविध्यनुज्ञानादनङादेशे 'अल्लोपोनः' इत्यल्लोपः । आदित 'आङो दोऽनास्यविहरणे' इति तङ् । 'स्थाघ्वोरिच्च' इतीकारः । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः' ॥

जघनस्तनभारगौरवाद्वियदालम्ब्य विहर्तुमक्षमाः ।
ध्रुवमप्सरसोऽवतीर्य यां शतमध्यासत तत्सखीजनः ॥ ९७ ॥

जघनेति ॥ शतमसंख्याता अप्सरसो जघनस्तनभारगौरवान्नितम्बकुचयोः(स्य) भारेण स्थूलत्वेन गौरवाद्गुरुत्वाद्वियदाकाशमालम्ब्य यतो विहर्तुं क्रीडितुमक्षमा असमर्था ध्रुवं निश्चितम् । अतो (अवतीर्य) भुवमागत्य तत्सखीजनो भैमीसखीजनो भूत्वा यां नगरीमध्यासताध्यतिष्ठत् । यत्सख्योऽप्सरस्तुल्या इति भावः । अभ्यर्हितत्वाज्जघनस्य पूर्वनिपातः । याम् 'अधिशीङ्–' इति कर्मत्वम्[2] ॥

स्थितिशालिसमस्तवर्णतां न कथं चित्रमयी बिभर्तु या ।
स्वरभेदमुपैतु या कथं कलितानल्पमुखारवा न वा ॥ ९८ ॥

स्थितीति ॥ या नगरी स्थित्या स्वीयस्वीयाचारानतिक्रमणेन शालिनः शोभमानाः समस्ता वर्णा यस्यां तस्या भावस्तत्ता तां कथं केन प्रकारेण न बिभर्तु, अपि तु बिभर्त्येव । अत एव चित्रमयी आश्चर्यरूपा । अन्यत्र ब्राह्मणादिवर्णानां संकरादत्र च तदभावादाश्चर्यरूपत्वम् । ब्राह्मणादयोऽत्रासंकीर्णास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । अथ च या चित्रमयी लेख्यप्रचुरा सा स्थित्या परस्परानतिक्रमेण शालिनः सर्वे नीलपीतादिवर्णा यस्यां तद्भावं कथं न बिभर्तु, अपितु बिभर्त्येव । वा समुच्चये । यस्मात् या कलिताङ्गीकृता अनल्पानां बहूनां नरादीनां मुखारवा मुखशब्दा यया एवंभूता, तस्मात्स्वरभेदमनेकशब्दत्वं नरकरितुरगादिशब्दानां भेदं कोलाहलवशाद्घरघरशब्दं वा कथं नोपैतु । अथ च कलितोऽङ्गीकृतो वाचाटत्वादनल्पमुखा ब्राह्मणास्तेषामारवो वेदरूपो यथा जातो वा यस्यां सा, स्वरभेदमुदात्तादिभेदमकारादिभेदं वा कथं नोपैतु । यद्वा—स्थितयो वर्णानामष्टौ स्थानानि ताभिः शालिनः समस्ता वर्णा अक्षराणि यस्याम् । ब्राह्मणाः सलक्षणं वेदं यत्र पठन्तीत्यर्थः । 'अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥' इति शिक्षायाम् । अथच—स्वः स्वर्गादभेदं साम्यं कथं न प्राप्नोतु । स्वर्गेऽनल्पमुखस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मण आरवः शब्दो विद्यते तस्मात्स्वर्गेण सहैकत्वं युज्यते । या बहुमुखारवा सा स्वरभेदं कथमुपैतु, अपि तु न । लोकबाहुल्यात्स्त्रीपुंसादिस्वरभेदो नोपलभ्यत इत्यर्थः । 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाक्षरे', 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यमरः[3] ॥

स्वरुचारुणया पताकया दिनमर्केण समीयुषोत्तृषः ।
लिलिहुर्बहुधा सुधाकरं निशि माणिक्यमया यदालयाः ॥ ९९ ॥

---

१ 'अत्र निदर्शनारूपकालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र अन्यश्रियोऽन्यस्यासंभवात् श्रियमिव श्रियमिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शनाभेदः । तथा तदङ्गानां पङ्कजाद्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिः । तदुत्थापिता चेयं निदर्शनेति संकरः' इति **जीवातुः** । २ 'अत्र सापह्नवोत्प्रेक्षालंकारः । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र श्लेषालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र केवलप्रकृतश्लेषालंकारः । उभयोरप्यर्थयोः प्रकृतत्वात् । किंत्वेकनाले फलद्वयवद् एकस्मिन्नेव शब्देऽर्थद्वयप्रतीतेरर्थश्लेषः प्रथमार्धे । द्वितीये तु जतुकाष्ठवदेकवद्भूताच्छब्दद्वयादर्थप्रतीतेः शब्दश्लेषः' इति **जीवातुः** ।

स्वरुचेति ॥ माणिक्यसंज्ञकै रत्नविशेषैर्निर्मिता यदालया यस्या गृहाः स्वरुचा गृहकान्त्या अरुणया रक्तया पताकया कृत्वा निशि रात्रौ सुधाकरममृतनिधिं चन्द्रं बहुधानेकप्रकारं लिलिहुरस्पृशन्। पताकाया जिह्वात्वं सूच्यते। साप्यारक्ता भवति। किंभूताः—दिनं समस्तदिवसे समीयुषा संगतेनार्केण सूर्येण कृत्वा उत्तृष उत्कृष्टा बहुतरा, उद्गता वा तृट् पिपासा येषाम्। अन्योऽपि सूर्यतेजसा तप्तो रात्रौ जिह्वया शीतलं मधुरं च वस्तु लेढि। अत्युच्चा इति भावः। दिनम्। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। 'उपेयिवान्–' इत्यत्र 'उपेत्यस्यातन्त्रत्वादनुपसर्गस्यान्योपसर्गस्य च भवति' इत्युक्तत्वात्समीयुषेति साधुः। बहुधेति 'बहुगण–' इति संख्यात्वात् 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः। लिहेः स्वरितेत्त्वादकर्त्रभिप्राये क्रियाफले परस्मैपदम् ॥

लिलिहे स्वरुचा पताकया निशि जिह्वानिभया सुधाकरम्।
श्रितमर्ककरैः पिपासु यन्नृपसद्मामलपद्मरागजम् ॥ १०० ॥

लिलिहे इति ॥ पूर्वोक्त एवार्थो जिह्वापदप्रक्षेपेण वर्णितः। लिहेः स्वरितेत्त्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफले तङ्। 'श्रितम्' इति पाठः। अर्ककरैः श्रितं सामीप्यादभिप्राप्तम्। स्थितमित्यपि क्वचित्। अर्ककरैः पिपासु स्थितम्। अर्ककरैस्तप्तमित्यर्थः ॥

अमृतद्युतिलक्ष्म पीतया मिलितं यद्वलभीपताकया।
वलयायितशेषशायिनः सखितामादित पीतवाससः ॥ १०१ ॥

अमृतेति ॥ पीतया गौर्या यस्या नगर्या वलभीपताकया वलभीसंज्ञकगृहविशेषवैजयन्त्या मिलितं संबद्धममृतद्युतेश्चन्द्रस्य लक्ष्म लाञ्छनं कर्तृ वलयायितो मण्डलीभूतः शेषस्तस्मिञ्शेते एवंशीलस्य पीतवाससो विष्णोः सखितां साम्यमादित प्राप। तत्सदृशं बभूवेत्यर्थः। कलङ्कमभितो वर्तमानस्य चन्द्रस्य शेषसाम्यम्, कलङ्कस्य श्रीकृष्णसाम्यम्, पीतपताकायाः पीतवस्त्रसाम्यम्। अत्युच्चत्वं व्यज्यते ॥

अश्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाविर्भूतभूरिस्तवा-
जिह्मब्रह्ममुखौघविघ्नितनवस्वर्गक्रियाकेलिना।
पूर्वं गाधिसुतेन सामिघटिता मुक्ता नु मन्दाकिनी
यत्प्रासाददुकूलवल्लिरनिलान्दोलैरखेलद्दिवि ॥ १०२ ॥

अश्रान्तेति ॥ यस्याः प्रासादानां देवराजगृहाणां दुकूलवल्लिर्वैजयन्तीरूपा श्वेतदुकूलवल्लिः अनिलान्दोलैर्वायुकर्तृकचालनैर्दिवि आकाशे मन्दाकिनी नु स्वर्गङ्गेवाखेलच्चिक्रीड; नुरिवार्थे वितर्के वा। किंभूता मन्दाकिनी—गाधिसुतेन विश्वामित्रेण पूर्वं सामिघटितार्धनिर्मिता पश्चाद्ब्रह्मस्तुत्या मुक्ता त्यक्ता। किंभूतेन—अश्रान्तश्रुतिपाठेन निरन्तरवेदपाठेन पूताभ्यः पवित्राभ्यो रसनाभ्यो जिह्वाभ्य आविर्भूतेषु प्रकटीभूतेषु भूरिषु बहुषु स्तवेषु स्तुतिषु आजिह्मानलसा ब्रह्ममुखौघाश्चत्वार्यपि ब्रह्ममुखानि तैर्विघ्निता विघ्नवती कृता नवा नूतना स्वर्गक्रिया-

---

१ 'अत्र समासोक्त्यतिशयोक्तितद्गुणोदात्तालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र, गृहाणां संतापनिमित्तः सुधाकरलेहनात्मकशीतोपचार उत्प्रेक्ष्यते। सा चोक्ततद्गुणोत्थेति संकरः व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या' इति **जीवातुः**। २ 'अत्रापि समासोक्त्यतिशयोक्तितद्गुणोदात्तालंकारसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अलंकारश्च पूर्ववत्। जिह्वानिभया इत्युपमासंकरश्च विशेषः' इति **जीवातुः**। ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

केलिः स्वर्गनिर्मितक्रीडा यस्य तेन। पूर्वमर्धकृतां सृष्टिं ब्रह्मादिभिरर्थितो विश्वामित्रोऽमुञ्चदिति पुराणादौ। लता वायुना चञ्चलीक्रियते। 'सामि त्वर्धे जुगुप्सने' इत्यमरः। सामिघटितेत्यत्र 'सामि' इति समासः ॥

यदतिविमलनीलवेश्मरश्मिभ्रमरितभाः शुचिसौधवस्त्रवल्लिः ।
अलभत शमनस्वसुः शिशुत्वं दिवसकराङ्कतले चला लुठन्ती ॥१०३॥

यदिति ॥ यस्या नगर्या अतिविमलानि नीलरत्ननिर्मितवेश्मानि गृहाणि तेषां रश्मिभिः किरणैर्भ्रमरिता भ्रमरीकृता, तैः कृत्वा भ्रमरवदाचरिता वा भा दीप्तिर्यस्याः सा एवंविधा शुचिसौधवस्त्रवल्लिर्धवलगृहान्तरपताकापङ्क्तिर्दिवसकरस्य सूर्यस्याङ्कतले समीपाधोभागे, उत्सङ्गतले च चला चञ्चला लुठन्ती क्रीडन्ती सती शमनस्वसुर्यमभगिन्या यमुनायाः शिशुत्वमलभत प्राप। बालिका यमुनेव शोभते स्मेत्यर्थः। सापि श्यामा पितुः सूर्यस्य समीपे शिशुत्वाच्चञ्चला लुठनं करोति। शिशुत्वं यमुनापत्यत्वमिति केचित्। उच्चत्वं सूच्यते[2] ॥

स्वप्राणेश्वरनर्महर्म्यकटकातिथ्यग्रहायोत्सुकं
पाथोदं निजकेलिसौधशिखरादारुह्य यत्कामिनी ।
साक्षादप्सरसो विमानकलितव्योमान एवाभव-
द्यन्न प्राप निमेषमभ्रतरसा यान्ती रसादध्वनि ॥ १०४ ॥

स्वप्राणेति ॥ यत्कामिनी यस्या नगर्याः स्त्री अभ्रतरसा मेघवेगेनाध्वनि मार्गे रसान्मेघवेगजनितप्रीतेः प्रियानुरागाद्वा यान्ती गच्छन्ती सती यद्यस्मान्निमेषं निमेषोपलक्षितमपि विलम्बं, अथ च नेत्रसंकोचं न प्राप। तेन कारणेन सा स्त्री विमानेन कलितं गमिकर्मीकृतं व्योम गगनं याभिरेवंविधाः साक्षात्प्रत्यक्षदृश्यमाना अप्सरस एवाभवत्। किं कृत्वा—निजं यत्केलिसौधं क्रीडागृहं तस्य शिखराच्छृङ्गात्पाथोदं मेघमारुह्य। किंभूतं पाथोदम्—स्वप्राणेश्वरः स्वप्रियस्तस्य नर्महर्म्यं क्रीडागृहं तस्य कटके मध्यप्रदेशे आतिथ्यग्रहाय प्राघुणिकपूजाग्रहणाय। कटकप्राप्तय इति यावत्। तस्मा उत्सुकमुत्कण्ठितम्। सहजसौन्दर्येण विमानतुल्यमेघाधिरोहेणाकाशगमनेन निमेषाप्राप्तेश्च देवाङ्गनातुल्या जातेति भावः। कटकशिखरपदाभ्यामपि हर्म्याणामुच्चतरत्वं सूचितम्। इः कामस्तस्मिन्रसादिति वा। 'प्रसितोत्सुकाभ्याम्–' इति तृतीयासप्तम्योः प्रसङ्गादातिथ्यग्रह एव अयः शुभविधिस्तत्रोत्सुकमिति वा व्याख्येयम्। कामिन्यपेक्षया शुभकर्मत्वम्।—व्योमान इति 'अनो बहुव्रीहेः' इति न ङीप्। 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः' इत्यमरः[3] ॥

वैदर्भीकेलिशैले मरकतशिखरादुत्थितैरंशुदर्भै-
र्ब्रह्माण्डाघातभग्नस्यदजमदतया ह्रीधृतावाङ्मुखत्वैः ।

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः। अत्र गौडीया रीतिः। यदुक्तं **रुद्रटेन**—'शब्दाः सभासवन्तो भवन्ति यथाशक्ति गौडीया' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रानुप्रासातिशयोक्तितद्गुणोदात्तनिदर्शनालंकारसङ्करः। पुष्पिताग्रावृत्तम्' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्रान्यशैशवेनान्यसंबन्धासंभवेऽपि तत्सदृशमिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शना तद्गुणरूपकाभ्यां संकीर्णा' इति **जीवातुः**। ३ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र नगमराङ्गनयोर्भेदेऽपि अनिमेषमेघारोहणव्योमयानैः सैवेत्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिभेदः' इति **जीवातुः**।

कस्या नोत्तानगाया दिवि सुरसुरभेरास्यदेशं गताग्रै-
र्यद्गोग्रासप्रदानव्रतसुकृतमविश्रान्तमुज्जृम्भते स्म ॥ १०५ ॥

वैदर्भीति ॥ यस्या नगर्यां गोग्रासस्य प्रदानलक्षणव्रतं तस्य सुकृतं पुण्यं नीलत्वादंशुभिरेव दर्भैरविश्रान्तं अनवरतमुज्जृम्भते स्म वर्धते स्म । किंभूतैः—वैदर्भीकेलिशैले भैमीक्रीडापर्वते मरकताख्यरत्नविशेषनिर्मितशिखरादुत्थितैरूर्ध्वगामिभिः । तथा—ब्रह्माण्डाघातेन ब्रह्माण्डसंघट्टनेन भग्नः स्यदजो वेगजो मदो गर्वो येषां तद्भावस्तत्ता तया ह्रिया लज्जयेव धृतं कृतमवाङ्मुखत्वं व्याघुट्टनं यैः अत एव दिवि स्वर्गे उत्तानगाया उत्तानगामिन्याः कस्याः सुरसुरभेर्देवगव्या आस्यदेशं मुखप्रदेशं गताग्रैः प्राप्ताग्रैः सर्वस्या अपि मुखं प्राप्ताग्रैः । अनेकमरकतरत्ननिर्मितो भैमीक्रीडाशैलस्तत उत्थिताः किरणा यावद्ब्रह्माण्डं गतास्तत उपरिगमनाभावान्निवृत्तादेवगवीनामुत्तानगामित्वात्तन्मुखपतितास्तत्तन्मुखपतितदर्भतुल्या जाता इति भावः । 'उत्ताना वै देवगवा वहन्ति' इति श्रुतेः । अन्यो भग्नगर्वो लज्जयाधोमुखो भवति ॥

विधुकरपरिरम्भादात्मनिष्यन्दपूर्णैः शशिदृषदुपक्लृप्तैरालवालैस्तरूणाम् ।
विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण व्यरचि स हृतचित्तस्तत्र भैमीवनेन १०६

विध्विति ॥ तत्र नगर्यां भैमीवनेन स हंसो रमणीयत्वाद्धृतचित्त आकृष्टमना व्यरचि विरचितः । किंभूतेन—तरूणामालवालैर्जलाधारैः कर्तृभिर्विफलितं व्यर्थीकृतं जलसेकप्रक्रियागौरवं जलसेचनप्रकारभारो यस्य । किंभूतैः—शशिदृषद्भिश्चन्द्रकान्तैरुपक्लृप्तानि निर्मितानि तैः । पुनः किंभूतैः—विधुकरपरिरम्भाच्चन्द्रकिरणसंपर्कादात्मनः स्वस्य निष्यन्देन निर्झरोदकेन पूर्णैः । वृक्षाणामालवालपूरणप्रयासश्चन्द्रकान्तनिर्मितत्वात्तैरेव क्रियत इति भावः । निष्यन्देति 'अनुविपर्यभिनिभ्यः–' इति षत्वम् ॥

अथ कनकपतत्रस्तत्र तां राजपुत्रीं सदसि सदृशभासां विस्फुरन्तीं सखीनाम् ।
उडुपरिषदि मध्यस्थायिशीतांशुलेखानुकरणपटुलक्ष्मीमक्षिलक्ष्मीचकार १०७

अथेति ॥ अथानन्तरं कनकपतत्रः सुवर्णपक्षो हंसस्तत्र वने तां राजपुत्रीं भैमीमक्षिलक्ष्मीचकार नेत्रगोचरीचकार । किंभूताम्—सदृशभासां समानकान्तीनां सखीनां सदसि सभायां विस्फुरन्तीं विशेषेण दीप्यमानाम् । तथा—उडुपरिषदि नक्षत्रसभायां मध्यस्थायिनी शीतांशुलेखा चन्द्रलेखा तस्या अनुकरणेऽनुकारे पटुः समर्था लक्ष्मीः शोभा यस्यास्ताम् । सदृशदीप्तित्वेऽपि नक्षत्रापेक्षया चन्द्रलेखा यथाधिका तथा सख्यपेक्षया सेति । भैमीसखीनां तत्सादृश्यकथनमन्यसुन्दरीभ्यो विशिष्टसौन्दर्यप्रतिपादनार्थम् । 'सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा' इति राजशब्दात्परस्य दुहितृशब्दस्य पुत्रडादेशे टित्त्वान्ङीपि राजपुत्रीति । केचित्तु शार्ङ्गरवादिषु पुत्राशब्दं पठन्ति । तेन पुरुहूतपुत्रीति सिद्धम् । विस्फुरन्तीम् 'स्फुरतिस्फुलत्योः' इति वा षत्वम् ।—लक्ष्मीम् समासान्तविधेरनित्यत्वात्कबभावः ॥

---

१ 'अत्र रूपकातिशयोक्त्यलंकारौ । स्रग्धरा नाम वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्युत्तमालंकारोऽयमिति केचित् । अंशुदर्भाणां ब्रह्माण्डाघाताद्यसंबन्धेऽपि संबन्धोक्तरतिशयोक्तिभेदः' इति जीवातुः । २ 'अत्रातिशयोक्त्युदात्तालंकारौ । इतश्चतुष्टये मालिनी वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रालवालानां चन्द्रकान्तनिष्यन्दासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः' इति जीवातुः । ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

भ्रमणरयविकीर्णस्वर्णभासा खगेन क्वचन पतनयोग्यं देशमन्विष्यताधः ।
मुखविधुमदसीयं सेवितुं लम्बमानः शशिपरिधिरिवोर्ध्वं मण्डलस्तेन तेने१०८

भ्रमणेति ॥ तेन खगेन हंसेनोर्ध्वमूर्ध्वप्रदेशे शशिपरिधिरिव चन्द्रपरिवेष इव मण्डलस्तेने । भ्रमणमकृतेत्यर्थः । अवतरतः पक्षिणो मण्डलगतिः क्रियास्वभावः । किंभूतेन— भ्रमणरयेण परिभ्रमणवेगेन विकीर्णा प्रसारिता स्वर्णभाः सुवर्णदीप्तिर्येन । तथा—क्वचन अधः कस्मिन्नप्यधःप्रदेशे पतनयोग्यमवतरणयोग्यदेशं स्थानमन्विष्यता पर्यालोचयता । किंभूतः शशिपरिधिः—अदसीयममुष्या भैम्या अयं तं मुखविधुं मुखचन्द्रं सेवितुं परिचुम्बितुं लम्बमानोऽधःप्रदेशमागतः । अदसीयम् । त्यदादित्वात् 'वृद्धाच्छः'। 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावः । 'बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु' इत्यमरः ॥

अनुभवति शचीत्थं सा घृताचीमुखाभिर्न सह सहचरीभिर्नन्दनानन्दमुच्चैः ।
इति मतिरुदयासीत्पक्षिणःप्रेक्ष्यभैमीं विपिनभुविसखीभिःसार्धमाबद्धकेलिम्[२]

अन्विति ॥ विपिनभुव्युपवनप्रदेशे सखीभिः सार्धं सह आबद्धकेलिं कृतक्रीडां भैमीं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा पक्षिणो हंसस्य इति मतिर्बुद्धिरुदयासीदुत्पन्ना बभूव । इतीति किम्—सा प्रसिद्धा शचीन्द्राणी घृताचीमुखाभिर्घृताचीप्रभृतिभिः सहचरीभिरप्सरोभिः सखीभिः सह सार्धमुच्चैरतिशयेन इत्थमनेन प्रकारेण । भैमीवदित्यर्थः । नन्दनानन्दं नन्दनवने क्रीडां नानुभवति । एतत् क्रीडासुखं शच्या अपि नास्तीत्यर्थः । ततोऽपीयमधिकेति भावः । नानुभवति, अपि तु सैवेयं किं नन्दनानन्दमनुभवतीति वा । भैमीतत्सखीवनानां शचीघृताचीनन्दनैः साम्यम् । सहचरी पचादौ चरडिति पाठाट्टित्वान्ङीप् । प्रेक्ष्येति[३] भिन्नकर्तृकत्वात्क्त्वानुपपत्तौ स्थितस्येत्यध्याहार्यम् । केलिमिति ह्रस्वः पाठः[४] ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
द्वैतीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ २ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्धं पूर्ववत् । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । द्वितीय एव द्वैतीयीकः । 'तीयादीकक्स्वार्थे वक्तव्यः' । द्वितीयीकस्य भावस्तत्ता तया मितो गणितः । निसर्गोज्ज्वलः स्वभावसुन्दरः । शेषं स्पष्टम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृतौ नैषधीयप्रकाशे द्वितीयः सर्गः समाप्तः ॥

---

१ 'अत्र रूपकोपमाजात्यलंकारसंसृष्टिः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'उत्प्रेक्षास्वभावोक्त्योः संकरः' इति **जीवातुः** । २ 'खेलाम्' इति **तिलकजीवातुसंमतः** पाठः । ३ 'अत्र प्रेक्ष्य मतिः—इति मननक्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वात्पूर्वकालिकत्वाच्च प्रेक्ष्येति क्त्वानिर्देशोपपत्तिः । तावन्मात्रस्यैव तत्प्रत्ययोत्पत्तौ प्रयोजकत्वात् । 'प्राधान्यं त्वप्रयोजकम्' इति **जीवातुः** । ४ 'अत्र भ्रान्तिमानलंकारः । यदुक्तमलंकारसर्वस्वे—'सादृश्याद्वस्त्वन्तरप्रतिपत्तिर्भ्रान्तिमान्' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्रोपमानादुपमेयस्याधिक्योक्तेर्व्यतिरेकालंकारः । 'भेदप्रधानसाधर्म्यमुपमानोपमेययोः । आधिक्यादल्पकथनाद्व्यतिरेकः स उच्यते ॥' इति लक्षणात्' इति **जीवातुः** ।

कस्या नोत्तानगाया दिवि सुरसुरभेरास्यदेशं गताग्रै-
र्यद्गोग्रासप्रदानव्रतसुकृतमविश्रान्तमुज्जृम्भते स ॥ १०५ ॥

वैदर्भीति ॥ यस्या नगर्या गोग्रासस्य प्रदानलक्षणव्रतं तस्य सुकृतं पुण्यं नीलत्वादंशुभिरेव दर्भैरविश्रान्तं अनवरतमुज्जृम्भते स्म वर्धते स्म । किंभूतैः—वैदर्भीकेलिशैले भैमीक्रीडापर्वते मरकताख्यरत्नविशेषनिर्मितशिखरादुत्थितैरूर्ध्वगामिभिः । तथा—ब्रह्माण्डाघातेन ब्रह्माण्डसंघट्टेन भग्नः स्यदजो वेगजो मदो गर्वो येषां तद्भावस्तत्ता तया ह्रिया लज्जयेव धृतं कृतमवाङ्मुखत्वं व्याघुट्टनं यैः अत एव दिवि स्वर्गे उत्तानगाया उत्तानगामिन्याः कस्याः सुरसुरभेर्देवगव्या आस्यदेशं मुखप्रदेशं गताग्रैः प्राप्ताग्रैः सर्वस्या अपि मुखं प्राप्ताग्रैः । अनेकमरकतरत्ननिर्मितो भैमीक्रीडाशैलस्तत उत्थिताः किरणा यावद्ब्रह्माण्डं गतास्तत उपरिगमनाभावान्निवृत्तादेवगवीनामुत्तानगामित्वात्तन्मुखपतितास्तत्तन्मुखपतितदर्भतुल्या जाता इति भावः । 'उत्ताना वै देवगवा वहन्ति' इति श्रुतेः । अन्यो भग्नगर्वो लज्जयाधोमुखो भवति ॥

विधुकरपरिरम्भादात्मनिष्यन्दपूर्णैः शशिदृषदुपक्लृप्तैरालवालैस्तरूणाम् ।
विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण व्यरचि स हृतचित्तस्तत्र भैमीवनेन १०६

विध्विति ॥ तत्र नगर्यां भैमीवनेन स हंसो रमणीयत्वाद्धृतचित्त आकृष्टमना व्यरचि विरचितः । किंभूतेन—तरूणामालवालैर्जलाधारैः कर्तृभिर्विफलितं व्यर्थीकृतं जलसेकप्रक्रियागौरवं जलसेचनप्रकारभारो यस्य । किंभूतैः—शशिदृषद्भिश्चन्द्रकान्तैरुपक्लृप्तानि निर्मितानि तैः । पुनः किंभूतैः—विधुकरपरिरम्भाच्चन्द्रकिरणसंपर्कादात्मनः स्वस्य निष्यन्देन निर्झरोदकेन पूर्णैः । वृक्षाणामालवालपूरणप्रयासश्चन्द्रकान्तनिर्मितत्वात्तैरेव क्रियत इति भावः । निष्यन्देति 'अनुविपर्यभिनिभ्यः–' इति षत्वम् ॥

अथ कनकपतत्रस्तत्र तां राजपुत्रीं सदसि सदृशभासां विस्फुरन्तीं सखीनाम् ।
उडुपरिषदि मध्यस्थायिशीतांशुलेखानुकरणपटुलक्ष्मीमक्षिलक्षीचकार १०७

अथेति ॥ अथानन्तरं कनकपतत्रः सुवर्णपक्षो हंसस्तत्र वने तां राजपुत्रीं भैमीमक्षिलक्षीचकार नेत्रगोचरीचकार । किंभूताम्—सदृशभासां समानकान्तीनां सखीनां सदसि सभायां विस्फुरन्तीं विशेषेण दीप्यमानाम् । तथा—उडुपरिषदि नक्षत्रसभायां मध्यस्थायिनी शीतांशुलेखा चन्द्रलेखा तस्या अनुकरणेऽनुकारे पटुः समर्था लक्ष्मीः शोभा यस्यास्ताम् । सदृशदीप्तित्वेऽपि नक्षत्रापेक्षया चन्द्रलेखा यथाधिका तथा सख्यपेक्षया सेति । भैमीसखीनां तत्सादृश्यकथनमन्यसुन्दरीभ्यो विशिष्टसौन्दर्यप्रतिपादनार्थम् । 'सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा' इति राजशब्दात्परस्य दुहितृशब्दस्य पुत्रडादेशे टित्त्वान्ङीपि राजपुत्रीति । केचित्तु शार्ङ्गरवादिषु पुत्राशब्दं पठन्ति । तेन पुरुहूतपुत्रीति सिद्धम् । विस्फुरन्तीम् 'स्फुरतिस्फुलत्योः' इति वा षत्वम् ।—लक्ष्मीम् समासान्तविधेरनित्यत्वात्कबभावः ॥

---

१ 'अत्र रूपकातिशयोक्त्यलंकारौ । स्रग्धरा नाम वृत्तम्' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्युत्तमालंकारोऽयमिति केचित् । अंशुदर्भाणां ब्रह्माण्डाघाताद्यसंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः' इति **जीवातुः** । २ 'अत्रातिशयोक्त्युदात्तालंकारौ । इतश्चतुष्टये मालिनी वृत्तम्' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्रालवालानां चन्द्रकान्तनिष्यन्दासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः' इति **जीवातुः** । ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

भ्रमणरयविकीर्णस्वर्णभासा खगेन क्वचन पतनयोग्यं देशमन्विष्यताधः ।
मुखविधुमदसीयं सेवितुं लम्बमानः शशिपरिधिरिवोर्ध्वं मण्डलस्तेन तेने १०८

भ्रमणेति ॥ तेन खगेन हंसेनोर्ध्वमूर्ध्वप्रदेशे शशिपरिधिरिव चन्द्रपरिवेष इव मण्डलस्तेने । भ्रमणमकृतेत्यर्थः । अवतरतः पक्षिणो मण्डलगतिः क्रियास्वभावः । किंभूतेन—भ्रमणरयेण परिभ्रमणवेगेन विकीर्णा प्रसारिता स्वर्णभाः सुवर्णदीप्तिर्येन । तथा—क्वचन अधः कस्मिन्नप्यधःप्रदेशे पतनयोग्यमवतरणयोग्यदेशं स्थानमन्विष्यता पर्यालोचयता । किंभूतः शशिपरिधिः—अदसीयममुष्या भैम्या अयं तं मुखविधुं मुखचन्द्रं सेवितुं परिचुम्बितुं लम्बमानोऽधःप्रदेशमागतः । अदसीयम् । त्यदादित्वात् 'वृद्धाच्छः'। 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावः । 'बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु' इत्यमरः ॥

अनुभवति शचीत्थं सा घृताचीमुखाभिर्न सह सहचरीभिर्नन्दनानन्दमुच्चैः ।
इति मतिरुदयासीत्पक्षिणःप्रेक्ष्य भैमीं विपिनभुवि सखीभिःसार्धमाबद्धकेलिम्

अन्विति ॥ विपिनभुव्युपवनप्रदेशे सखीभिः सार्धं सह आबद्धकेलिं कृतक्रीडां भैमीं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा पक्षिणो हंसस्य इति मतिर्बुद्धिरुदयासीदुत्पन्ना बभूव । इतीति किम्—सा प्रसिद्धा शचीन्द्राणी घृताचीमुखाभिर्घृताचीप्रभृतिभिः सहचरीभिरप्सरोभिः सखीभिः सह सार्धमुच्चैरतिशयेन इत्थमनेन प्रकारेण । भैमीवदित्यर्थः । नन्दनानन्दं नन्दनवने क्रीडां नानुभवति । एतत् क्रीडासुखं शच्या अपि नास्तीत्यर्थः । ततोऽपीयमधिकेति भावः । नानुभवति, अपि तु सैवेयं किं नन्दनानन्दमनुभवतीति वा । भैमीतत्सखीवनानां शचीघृताचीनन्दनैः साम्यम् । सहचरी पचादौ चरडिति पाठाट्टित्त्वान्ङीप् । प्रेक्ष्येति भिन्नकर्तृकत्वात्क्त्वानुपपत्तौ स्थितस्येत्यध्याहार्यम् । केलिमिति ह्रस्वः पाठः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
द्वैतीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ २ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्धं पूर्ववत् । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । द्वितीय एव द्वैतीयीकः । 'तीयादीकक्स्वार्थे वक्तव्यः' । द्वितीयीकस्य भावस्तत्ता तया मितो गणितः । निसर्गोज्ज्वलः स्वभावसुन्दरः । शेषं स्पष्टम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृतौ नैषधीयप्रकाशे द्वितीयः सर्गः समाप्तः ॥

---

१ 'अत्र रूपकोपमाजात्यलंकारसंसृष्टिः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'उत्प्रेक्षास्वभावोक्त्योः संकरः' इति **जीवातुः** । २ 'खेलाम्' इति **तिलकजीवातुसंमतः** पाठः । ३ 'अत्र प्रेक्ष्य मतिः—इति मननक्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वात्पूर्वकालिकत्वाच्च प्रेक्ष्येति क्त्वानिर्देशोपपत्तिः । तावन्मात्रस्यैव तत्प्रत्ययोत्पत्तौ प्रयोजकत्वात् । 'प्राधान्यं त्वप्रयोजकम्' इति **जीवातुः** । ४ 'अत्र भ्रान्तिमानलंकारः । यदुक्तमलंकारसर्वस्वे—'सादृश्याद्वस्त्वन्तरप्रतिपत्तिर्भ्रान्तिमान्' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्रोपमानादुपमेयस्याधिक्योक्तेर्व्यतिरेकालंकारः । 'भेदप्रधानसाधर्म्यमुपमानोपमेययोः । आधिक्यादल्पकथनाद्व्यतिरेकः स उच्यते ॥' इति लक्षणात्' इति **जीवातुः** ।

तृतीयः सर्गः।

अथ भैम्याः पुरस्तान्नलस्य गुणान्हंसमुखेन वर्णयितुं तृतीयसर्गमारभते—

आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां नभोविभागात्तरसावतीर्य।
निवेशदेशाततधूतपक्षः पपात भूमावुपभैमि हंसः॥ १॥

आकुञ्चिताभ्यामिति॥ अथोपवनप्राप्त्यनन्तरं मण्डलकरणानन्तरं वा हंस आकुञ्चिताभ्यां संकुचिताभ्यां पक्षतिभ्यां पक्षमूलाभ्यां नभोविभागादाकाशप्रदेशात्तरसा वेगेनावतीर्योत्तीर्य उपभैमि भैमीसमीपे पपातोपविशति स्म। किंभूतः—निवेशदेश उपवेशस्थाने आततौ विस्तारितौ धूतौ कम्पितौ च पक्षौ येन सः। पैक्षिजातिः॥

आकस्मिकः पक्षपुटाहतायाः क्षितेस्तदा यः स्वन उच्चचार।
द्रागन्यविन्यस्तदृशः स तस्याः संभ्रान्तमन्तःकरणं चकार॥ २॥

आकस्मिक इति॥ पक्षपुटेन पक्षद्वयेनाहतायाः क्षितेः सकाशादाकस्मिकोऽचिन्तितोपनतोऽज्ञातहेतुको यः स्वनः शब्दस्तदा पतनसमये उच्चचारोदभूत्। अकर्मकत्वान्न तङ्। स शब्दस्तस्या भैम्या अन्तःकरणं द्राक् झटिति संभ्रान्तं ससंभ्रमं चकार। आकस्मिकशब्दश्रवणात्सभया साश्चर्या च जातेति भावः। कीदृश्यास्तस्याः—अन्यविन्यस्तदृशः अन्यत्र स्वदेशात्प्रदेशान्तरेषु विन्यस्ते चालिते दृशौ यया सा। कुतोऽयं शब्द उत्पन्न इतीतस्ततो विलोकितवतीति भावः॥

नेत्राणि वैदर्भसुतासखीनां विमुक्ततत्तद्विषयग्रहाणि।
प्रापुस्तमेकं निरुपाख्यरूपं ब्रह्मेव चेतांसि यतव्रतानाम्॥ ३॥

नेत्राणीति॥ वैदर्भसुतासखीनां भैमीसखीनां नेत्राणि निरुपाख्यं स्तोतुमशक्यं रूपं सौन्दर्यं यस्य तमेकं केवलं हंसं प्रापुः। सादरं पपुरित्यर्थः। किंभूतानि—विमुक्तस्त्यक्तस्तेषां तेषां विषयाणां स्रक्चन्दननृत्यगीतादीनां ग्रहो ग्रहणं यैस्तानि। केषां कानि किमिव—यतव्रतानां योगिनां चेतांसि ब्रह्मेव परमात्मस्वरूपमिव तान्यपि विमुक्तास्तत्तद्विषयाः स्रक्चन्दनवनितादयस्तेषु ग्रहोऽङ्गीकारो यैस्तानि। निरुपाख्यरूपमीदृक्तया प्रतिपादयितुमशक्यरूपम्। योगिमनोविषयत्वाद्ब्रह्मणः। एकमद्वितीयं च। वैदर्भः—विदर्भाणां राजेति पूर्ववत्। तत्तदिति वीप्सायां द्विर्वचनादेकशेषाभावः॥

हंसं तनौ सन्निहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायाम्।
ग्रहीतुकामादरिणा शयेन यत्नादसौ निश्चलतां जगाहे॥ ४॥

हंसमिति॥ असौ भैमी दरिणा सभयेन अदरिणा निर्भयेन वा शयेन पाणिना हंसं ग्रहीतुकामा धर्तुकामा सती यत्नात्स्विकायां स्वीयायां तनौ शरीरे निश्चलतां जगाहे प्राप। चित्ते तु चञ्चलैवाभूत्। किंभूतम्—संनिहितं निकटम्, सता नलेन निहितं प्रेषितं वा।

---

१ 'अनुप्रासजात्यलंकारौ। अत्र सर्गे इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राभ्यां लक्षणस्य निश्चितत्वादुपजातिश्छन्दो भवति' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रापि जात्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्रोपमालंकारो भिन्नलिङ्गेऽपि निबध्यमानो न दोषमावहति। यदुक्तं दण्ड्यलंकारे—'न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा। उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम्॥' इति **साहित्यविद्याधरी**।

चरन्तं गच्छन्तम् । प्रयत्नपूर्वं निश्चलत्वम् । बालत्वाद्भयम् । धारणानिवेशाद्भयाभावः । कस्य केव—मुनेर्मनोवृत्तिरिव । यथा मुनेर्योगिनो (मनोवृत्तिः) मानसो व्यापारः स्विकायां[1] तनौ चरन्तं सद्भिर्मन्वादिभिर्नितरां हितं ध्यातं, सद्भ्यो वा तेभ्य एव नितरां हितमिष्टं हंसं परमात्मानमादरयुक्तेनाशयेनाभिप्रायेण ग्रहीतुकामा ज्ञातुकामा सती निश्चलतां प्राप्नोति । पक्षिधारणजातिः । 'हंसः पक्षिणि विष्णौ च' । स्विकेति 'भस्त्रैषा–' इति वेत्त्वम् । ग्रहीतुकामा 'ग्रहोऽलिटि–' इतीटो दीर्घः, 'तुं काम–' इति मलोपः । अदरिणेति अत इन्नन्तस्य नञ्समासः ॥

तामिङ्गितैरप्यनुमाय मायामयं न भैम्या वियदुत्पपात ।
तत्पाणिमात्मोपरिपातुकं तु मोघं वितेने प्लुतिलाघवेन ॥ ५ ॥

तामिति ॥ अयं हंसस्तां न्युब्जगमनादिरूपां भैम्या मायां स्वधारणकपटवृत्तिमिङ्गितैश्चेष्टाभिरनुमाय ज्ञात्वापि वियदाकाशं नोत्पपात उड्डयनविषयं न चकार । किंतु—आत्मोपरिपातुकं स्वस्योपरि पतनशीलं तत्पाणिं भैमीहस्तमदूरमुत्प्लवनलघुतया मोघं निष्फलं वितेने कृतवान् । प्रतार्य इयं विजनप्रदेशे नेतव्येति बुद्ध्या नोत्पपात । उत्पतने हि धारणार्थं प्रयत्नमकृत्वैवागमिष्यतीति दौत्यासिद्धिः स्यादिति भावः । अनुमाय 'न ल्यपि' इति निषेधान्नेत्त्वम् । पातुकमिति 'लषपत–' इति शील उकञ् । [illegible]पातुकमिति 'सह सुपा' इति समासं कृत्वा पश्चात्पूर्वेण षष्ठीसमासः । [illegible] [illegible]निषेधप्रसङ्गात । पातकशब्दस्योकप्रत्ययान्तत्वेऽप्युपरि[illegible]के कृत्यः ॥[2] [illegible] तदन्तत्वाभावात् 'न लोका–' इति षष्ठीनिषेधाभावः ॥[3]

व्यर्थीकृतं पत्ररथेन तेन तथाऽवसाय व्यवसायमस्याः ।
परस्परामर्पितहस्ततालं तत्कालमालीभिरहस्यतालम् ॥ ६ ॥

व्यर्थीति ॥ आलीभिः सखीभिस्तत्कालं तस्मिन्काले परस्परामन्योन्यमर्पितो दत्तो हस्तेषु तालस्तालिका यस्यां क्रियायां यथा भवति तथा अलमत्यर्थमहस्यत हसितम् । किं कृत्वा—अस्या भैम्या व्यवसायं पक्षिधारणोद्यमं तथा प्लुतिलाघवप्रकारेण तेन पत्ररथेन पक्षिणा हंसेन व्यर्थीकृतं निष्फलीकृतमवसाय ज्ञात्वा । परस्पराम् । 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः' इति द्वित्वम् । बहुलवचनात्समासवद्भावाभावे पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनान्तत्वम् । कस्कादित्वात्सः । 'स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वाम्भावो वक्तव्यः' इत्युत्तरपदस्याम्भावः । तत्कालम् 'कालाध्वनोः–' इति द्वितीया ॥

---

१ 'स्विकायां स्वीयायाम् । 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यातः–' इतीकारः' इति **जीवातुः** । 'स्वशब्दस्य ग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । संज्ञोपसर्जनभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाद्भवत्युदाहरणम् । तेन सर्वनाम्नः स्वशब्दस्यायं विधिर्न भवेत् । अत एव एतेन 'मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायाम्' इति श्रीहर्षश्लोके 'भस्त्रैषा–' इति वैकल्पिकमित्त्वं व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति श्री**मनोरमायाम्**' इति **सुखावबोधा** । 'स्वाशब्दादत्यन्तस्वार्थिके कनि त्वातः(त्) स्थानिकत्वाक्षतेर्वैकल्पिकेत्त्वमपि सुसाध्वेव । नह्यकच् अत्यन्तस्वार्थिकस्यापवाद इति तु **शब्दरत्नम्** । एतेन वस्तुतो 'हंसं तनौ' इति श्लोके स्विकायामिति प्रयोगोऽसाधुरेव । आत्मीयायां स्वशब्दस्य सर्वनामत्वात्स्याडागमप्रवृत्तेरिति नव्याः' इति **तत्त्वबोधिनी** परास्ता । अत्यन्तस्वार्थिककनाव्यवहितत्वादिति तु नव्यतराः । २ 'अत्रोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र जातिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

उच्चाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवतीभिरेषः।
यान्वेति मां द्रुह्यति मह्यमेव सात्रेत्युपालम्भि तयालिवर्गः ॥ ७ ॥

उच्चेति ॥ तया भैम्या आलिवर्गः सखीजन इत्यनेन प्रकारेणोपालम्भि उपालब्धः। इतीति किम्—इदानीं मय्येतं धारयन्त्यां सत्यां भवतीभिरेष हंसः करतालिकानां हस्तता-लानां दानाद्वादनादुच्चाटनीय उड्डयनीयः। प्रश्नकाकुः। एतस्य ग्रहणे मया यत्नः क्रियते, भवतीभिरुच्चाटनं क्रियते, एतन्न युक्तमित्यर्थः। अत्र आसु भवतीषु मध्ये या मामन्वेति अनुगमिष्यति सा मह्यमेव द्रुह्यत्येव। एवशब्दस्यावृत्तिः। मम द्रोहमेव करिष्यतीति। अन्वेति द्रुह्यतीति 'वर्तमानसामीप्ये–' इति भविष्यति लट्। अन्वादेशेऽपि 'न चवाहा–'इति एवशब्देन साक्षाद्योगे निषेधान्मह्यमित्यत्र न मयादेशः। मह्यम् 'क्रुधद्रुह–' इति चतुर्थी ॥

धृताल्पकोपा हसिते सखीनां छायेव भास्वन्तमभिप्रयातुः।
श्यामाथ हंसस्य करानवाप्तेर्मन्दाक्षलक्ष्या लगति स्म पश्चात् ॥ ८ ॥

धृतेति ॥ श्यामा यौवनमध्यस्था हंसस्य पश्चाल्लगति स्म चचाल। किंभूता—सखीनां हसिते हास्यविषये बह्वपराधाभावाद्धृतः कृतोऽल्पः कोपो यया। तथा—हंसस्य करेण हस्ते-नानवाप्तेरप्राप्तेर्हेतोर्मन्दाक्षेण [illegible] केव-भास्वन्तं सूर्यमभिप्र-यातुः सूर्यसंमुखं गच्छतः पुरुषस्य छाया यथा [illegible]द्विषयग्रन्ते। छायापि हि हंसस्य सूर्यस्य किरणाप्राप्तेः श्यामा भवति। हंसस्य (इत्यत्र) पश्चादित्यनेन योगे 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्य-येन' इति षष्ठी। 'पश्चात्' इति निपातः। 'मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा' इत्यमरः[1] ॥

शस्ता न हंसाभिमुखी पुनस्ते यात्रेति ताभिश्छलहस्यमाना।
साह स्म नैवाशकुनीभवेन्मे भाविप्रियावेदक एष हंसः ॥ ९ ॥

शस्तेति ॥ ताभिः सखीभिरिति पूर्वोक्तेन प्रकारेण छलेन शब्दच्छलेन हस्यमाना सोपहा-समुच्यमाना सा भैमी इति वक्ष्यमाणं सखीः प्रति आह स्म वदति स्म। इतीति किम्—हे भैमि, हंसाभिमुखी राजहंससंमुखी, अथ च सूर्यसंमुखी यात्रा ते पुनः राजपुत्र्या न शस्ता न प्रशस्ता। अशकुनत्वाच्छास्त्रनिषिद्धत्वादिति सखीवचनम्। हे सख्यः, एष हंसो मे मम नैव अशकुनीभवेदपशकुनरूपो नैव भवेदिति प्रार्थनायां लिङ्। यतोऽयं भावि भविष्यत्प्रियं तस्यावेदकः सूचकः। राजहंसाभिमुखी यात्रा शकुनरूपैव। हंसदर्शनस्य श्रवणस्य च वसन्त-राजेन सर्वसिद्धिकरत्वोक्तेरिति भावः। अत एव भावी भविष्यन्ननुरागवान्वा प्रियो नलस्त-स्यावेदक इति। लोकोत्तरसुवर्णशकुनदर्शनाल्लोकोत्तरनलशुभप्राप्तिरनुमीयते वा। नैवाशकुनिः पक्ष्येवेति वा। 'प्रत्यादित्यं प्रतिबुधम्' इति यात्रानिषेधात्। न चायं सूर्यादिः, किं तु पक्ष्येव। अशकुनशब्दादशुभसूचकात्पक्षिनिषेधकाच्च च्वौ 'अस्य च्वौ' इतीकारः। पक्षिनिषेधकादश-कुनिशब्दाच्च्वौ 'च्वौ च' इति दीर्घो वा भावी गम्यादिः[2] ॥

---

१ 'अत्रोपमाभावशबलतालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रापह्नुतिर्वक्रोक्तिश्चालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

हंसोऽप्यसौ हंसगतेः सुदत्याः पुरः पुरश्चारु चलन्बभासे ।
वैलक्ष्यहेतोर्गतिमेतदीयामग्रेऽनुकृत्योपहसन्निवोच्चैः ॥ १० ॥

हंस इति ॥ न केवलं ताभिरेव हसिता, किं तु असौ हंसोऽपि वैलक्ष्यहेतोर्भैमीलक्ष्योत्पादनमेव हेतुस्तस्य एतदीयां भैमीसंबन्धिनीं गतिमस्या एवाग्रे अनुकृत्यानुसृत्य उच्चैरतिशयेनोपहसन्निवोपहासं कुर्वन्निव बभासे शुशुभे । किं कुर्वन्—हंसवद्गतिर्गमनं यस्यास्तस्याः सुदत्या भैम्याः पुरःपुरोऽग्रेऽग्रे चारु रमणीयं चलन्गच्छन् । परिहासकोऽपि वेषाद्यनुकरणेनान्यान्हेपयति । सुदत्याः, वैलक्ष्यहेतोरिति च 'षष्ठ्यतसर्थ–' इति 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठ्यौ ॥

पदे पदे भाविनि भाविनी तं यथा करप्राप्यमवैति नूनम् ।
तथा सखेलं चलता लतासु प्रतार्य तेनाचकृषे कृशाङ्गी ॥ ११ ॥

पद इति ॥ भाविनी भावो हंसग्रहणानुसंधानं तद्वती सा भैमी भाविनि भविष्यति पदे पदे चरणविन्यासे तं हंसं करप्राप्यं हस्तप्राप्यं नूनं निश्चयेन यथावैति जानाति उत्तरस्मिन्पदेऽवश्यमेतं धारयिष्यामीति यथा जानाति तथा सखेलं सक्रीडं चलता गच्छता तेन हंसेन प्रतार्य वञ्चयित्वा सा कृशाङ्गी लतासु वल्लीसमीपे आचकृषे आकृष्टा । भाविनीयमिति पाठे भाविनिपदविशेषणम् । [illegible] ग्रर्थः । [illegible] ङ्गीति विरहपीडा सूच्यते । प्राप्यं 'कृत्याश्च' इत्यावश्यके कृत्यः[2] ॥

रुषा निषिद्धालिजनां यदैनां छायाद्वितीयां कलयांचकार ।
तदा श्रमाम्भःकणभूषिताङ्गीं स कीरवन्मानुषवागवादीत् ॥ १२ ॥

रुषेति ॥ कीरवच्छुकवन्मानुषी वागस्य यथा शुको मनुष्यवाचा वदति तथा स हंसो रुषा क्रोधेन निषिद्ध आलिजनः सखीसमूहो यया अत एव छायैव द्वितीया सहचरी यस्यास्तामेकाकिनीम्, तथा श्रमाम्भःकणैः श्रमजनितघर्मोदकबिन्दुभिः भूषितमङ्गं यस्यास्तां यदा कलयांचकार ज्ञातवान्, तदा तां प्रत्यवादीदुवाच । छायाद्वितीयामित्यनेन दूत्यावसरः सूचितः । श्रमाम्भ इत्यनेन श्रान्तेयमतःपरं नागमिष्यतीति दूत्यं कर्तुमशक्यं, तस्मादत्रैव स्थातव्यं मयेति सूचितम् । भूषितपदेन श्रमबिन्दूनां मुक्तासाम्यं सूचितम् । छायया कान्त्या अद्वितीयामविद्यमानप्रतिभटां रुषा निषिद्धालिजनां, श्रमाम्भःकणभूषिताङ्गीं च यदा ज्ञातवानिति वा । मानुषस्य वागिव वाग्यस्येति वा[3] ॥

अये कियद्यावदुपैषि दूरं व्यर्थं परिश्राम्यसि वा किमित्थम् ।
उदेति ते भीरपि किं नु बाले विलोकयन्त्या न घना वनालीः ॥ १३ ॥

अये इति ॥ अये भैमि, कियद्दूरं यावदुपैष्यागमिष्यसि । वा समुच्चये । त्वमित्थमनेन प्रकारेण शीघ्रगमनादिना व्यर्थं निष्फलं किं वा परिश्राम्यसि कथय । किमाक्षेपे । वये इति व्यर्थं पक्ष्यर्थं वा । श्रमो न कार्य इत्यर्थः । किमर्थमिति पाठेऽर्थशब्दः प्रयोजनवाची । ततश्च

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः । यदुक्तं काव्यप्रकाशे—'संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतिश्च परेण यत्' । 'हंसगतेः' इति लुप्तोपमा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'छेकानुप्रासो जातिश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमा रूपकं चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

किं प्रयोजनमित्यर्थः । यातीति याः, तद्वद्यावच्छीघ्रगामिपुरुषवत्कियद्दूरमुपैष्यसि व्यर्थमेव पक्ष्यर्थमित्थं किं परिश्राम्यसि । काक्वा प्रश्ने । व्यर्थं कियद्दूरमुपैषीति वा । नु बाले भैमि, परिश्रमं तद्वैयर्थ्यं चेन्न गणयसि तर्हि घना निबिडा वनालीर्वनपङ्क्तीर्विलोकयन्त्याः पश्यन्त्यास्ते तव भीरपि भयमपि किं नोदेति नोत्पद्यते । बालाया हि घनवनपङ्क्तिदर्शनेन भयेनोदेतव्यं तदपि तव नोदेतीत्याश्चर्यम् । 'नबाले'इति पाठे बवयोरभेदान्नवा नवीना आलयः सख्यो यस्यास्तत्संबुद्धिः । नूतनत्वात्तास्त्वां बालां वनसमीपे परित्यज्य गतास्तथा परिणता नेति भावः । यावदुपैषीति 'यावत्पुरा–' इति भविष्यति लट् । द्वितीयपक्षे येति 'क्विप् च' इति क्विप्, तदन्ताद्वतिः । उपैषीति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । एतेरेजादित्वात्पूर्वेण सह 'एत्येधत्यूठ्–' इति वृद्धिः ॥

वृथार्पयन्तीमपथे पदं त्वां मरुल्ललत्पल्लवपाणिकम्पैः ।
आलीव पश्य प्रतिषेधतीयं कपोतहुंकारगिरा वनाली:॥ १४ ॥

वृथेति ॥ इयं वनाली वनपङ्क्तिरालीव सखीव मरुता वायुना ललन्तो विलसन्तः पल्लवास्तल्लक्षणाः पाणयस्तेषां कम्पनैः कृत्वा, तथा–कपोतानां पारावतानां हुंकारगीः 'हुं हुं' इति शब्दस्तया च अपथे मद्वारणरूपेऽस्थानेऽमार्गे च वृथा निष्फ[illegible] पदं व्यवसायं चरणन्यासं चार्पयन्तीं कुर्वतीं त्वां प्रतिषेध[illegible] (दर्शः) कर्म । सख्यपि करकम्पनैर्हुंकारेण च सखीं निषेधति । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । अपथे 'पथो विभाषा' इति अप्रत्ययः । 'अपथं नपुंसकम्' इति साधुः । हुंकारकिरा' इति पाठे किरतीति किरा 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इत्यनेन के कान्तेन पूर्वस्य कर्मषष्ठीसमास इति सिद्धान्तः ॥

अस्थानत्वमेवाह—

धार्यः कथंकारमहं भवत्या वियद्विहारी वसुधैकगत्या ।
अहो शिशुत्वं तव खण्डितं न स्मरस्य सख्या वयसाप्यनेन ॥ १५ ॥

धार्य इति ॥ हे भैमि, वसुधायामेवैकासाधारणा गतिः संचरणं यस्याः, वसुधैवैका गतिर्यस्या इति वा, भवत्या त्वया वियत्यन्तरिक्षे विहारो गमनं यस्य एवंभूतोऽहं कथंकारं कथमिव धार्यो धर्तुं शक्यः, अपि (तु) न कथंचित् । अहो इत्याश्चर्ये संबोधने वा । स्मरस्य सख्या मित्रेणानेन प्रत्यक्षदृश्येन वयसापि तारुण्येन तव शिशुत्वं बालत्वमज्ञत्वं च न खण्डितं नाशितम् । मम गगनगामित्वं स्वस्य च केवलमुर्वीगामित्वमविचार्यैव मद्ग्रहणोद्योगं करोषीति भावः प्रश्नकाकुर्वा । वयःसंधिरुक्तः । अथ च—स्मरस्य स्मरतुल्यस्य नलस्य मित्रेणानेन मल्लक्षणेन वयसा पक्षिणा ते इदं शिशुत्वं बालत्वं न खण्डितम्, अपि तु खण्डितप्रायमेव शीघ्रमेव नलप्राप्तेः करिष्यमाणत्वाद्बालत्वं झटिति गमिष्यतीति भविष्यत्यपि भूतवदुपचारः ॥

---

१ 'अत्रानुप्रासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रोपमारूपकालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत एव पल्लवपाणी इत्यादौ रूपकाश्रयणम् । तत्संकीर्णा च वनाल्यालीव इत्युपमा' इति **जीवातुः** । ३ 'अत्र विरोधविशेषोक्त्यलंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्राधार्यत्वस्य वसुधागतिवियद्विहारपदार्थहेतुकत्वादेकः काव्यलिङ्गभेदः । तथा शैशवाखण्डनस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वादपरः इति सजातीयसंकरः' इति **जीवातुः** ।

मयि धृतेऽपि तव न किंचित्फलमित्याह—

सहस्रपत्रासनपत्रहंसवंशस्य पत्राणि पतत्रिणः स्मः ।
अस्मादृशां चाटुरसामृतानि स्वर्लोकलोकेतरदुर्लभानि ॥ १६ ॥

सहस्रेति ॥ हे भैमि, वयं सहस्रपत्रं कमलमासनं यस्य ब्रह्मणस्तस्य पत्राणि वाहनानि हंसास्तेषां वंशस्य कुलस्य पत्राणि पक्षभूताः सहायभूताः पतत्रिणः पक्षिणः स्मो भवामः । ततः किमत आह—अस्मेति । अस्मादृशां मादृशां चाटूनि प्रियवचनानि तेषु यो रसः शृङ्गारादिस्तल्लक्षणानि अमृतानि स्वर्लोके ये लोका जनास्तेभ्य इतरे ये पृथिवीपाताललोकवासिनस्तैर्दुर्लभानि दुष्प्राप्याणि । अमृतानि भुवि जनानां दुष्प्रापाणि । मानुषी त्वं मदर्थं किमर्थं क्लिश्यसीति भावः । 'पत्रं स्याद्वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणाम्' इति विश्वः । 'अस्मदो द्वयोश्च' इति स्वाभिप्रायं स्म इति बहुवचनम् । नलतडागस्थहंसाभिप्रायं वा । अस्मादृशाम् 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । दुर्लभानि 'न सुदुर्भ्याम्' इति नुमभावः[1] ॥

ननु भवतां हंसत्वात्सुवर्णशरीरत्वं कथमित्यत आह—

स्वर्गापगाहेममृणालिनीनां नालामृणालाग्रभुजो भजामः ।
अन्नानुरूपां तनुरूपऋद्धिं कार्यं निदानाद्धि गुणानधीते ॥ १७ ॥

स्वर्गेति ॥ हे भैमि, वयं अन्नानुरूपां भक्षणीययोग्यां तनुरूपऋद्धिं बहु स्वर्णकान्तिसमृद्धिं भजामः प्राप्नुमः । किंभूताः—स्वर्गापगा स्वर्गनदी तस्या हेममृणालिनीनां स्वर्णकमलिनीनां या नाला मृणालानि च तेषामग्राणि क्रमेण कमलानि कोमलबिसावयवाश्च नालासंबन्धीनि मृणालानि वा भुञ्जत इति, भुजेः क्विप् । हि प्रसिद्धं कार्यं घटादि निदानादादिकारणात् मृत्पिण्डादेः समवायिकारणाद्गुणान्कार्ष्ण्यादीनधीते लभते । 'कारणगुणाः कार्ये गुणानारभन्ते' इति नैयायिकाः । प्रकृते सुवर्णमृणालभक्षणात्सुवर्णमयत्वमस्माकमिति भावः । नालाशब्दः स्त्रीलिङ्गः[2] नलस्येमे नाला वयमिति वा भिन्नं पदम् । रूपऋद्धिम् 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः । निदानात् 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वम्[3] ॥

ननु यदि भवान्ब्रह्मणो वाहनं तर्हि भुवं प्रत्यागमने च को हेतुरत आह—

धातुर्नियोगादिह नैषधीयं लीलासरः सेवितुमागतेषु ।
हैमेषु हंसेष्वहमेक एव भ्रमामि भूलोकविलोकनोत्कः ॥ १८ ॥

धातुरिति ॥ हे भैमि, क्रीडास्थलं पृष्टस्य धातुर्ब्रह्मणो नियोगादाज्ञया इह भूलोके नैषधीयं नलसंबन्धि लीलासरः क्रीडासरः सेवितुमालोडयितुमागतेषु प्राप्तेषु हैमेषु सौवर्णेषु (हंसेषु) मध्ये एकोऽहमेव भूलोकविलोकने उत्क उत्कण्ठितः सन् भ्रमामि विचरामि । भूलोकं पश्यन् प्रसङ्गादत्रागतोऽहमित्यर्थः । मत्सदृशा बहवो नलसरसि क्रीडन्तीत्यर्थः । हैमेषु विकारे अनुदात्तादित्वादञन्तत्वान्न प्रकृतिभावः । हंसेषु निर्धारणे सप्तमी । 'उत्क उन्मनाः' इति निपातात्साधुः ॥

---

१ 'अत्र मनुष्यपदवाच्येऽर्थे स्वर्लोकलोकेतर इति वाक्यं प्रयुक्तमिति ओजो नाम गुणः । तदुक्तं वामनेन—'अर्थस्य प्रौढिरोजः' इति । छेकानुप्रासालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'त्रिलिङ्गाः' इति पाठस्तु 'नाला न ना पद्मदण्डे' इति **मेदिनी**विरोधात्प्रमादज इव भाति । ३ 'अत्रार्थान्तरन्यासानुप्रासालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति **जीवातुः** ।

'धार्यः कथंकारम्–' इति यदुक्तं तत्र भूपर्यटनेन श्रान्तस्य तव धारणे कः प्रयास इत्याशङ्कायामाह—

विधेः कदाचिद्भ्रमणीविलासे श्रमातुरेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यः ।
स्कन्धस्य विश्रान्तिमदां तदादि श्राम्यामि नाविश्रमविश्वगोऽपि ॥१९॥

विधेरिति ॥ हे भैमि, अहं विधेर्ब्रह्मणः कदाचित्कस्मिंश्चित्समये भ्रमणीविलासे बाह्यलीलायां श्रमातुरेभ्यः परिश्रान्तेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यो निजपूर्वजेभ्यो हंसेभ्यः स्कन्धस्य विश्रान्तिमदाम्। तेषु श्रान्तेषु तद्भारमहमग्रहीषम्। किंभूतोऽहम्—अविश्रमं क्वचिद्विश्रान्तिमकृत्वैव विश्वगोऽपि सर्वलोकगाम्यपि। तदादि तत्प्रभृति न श्राम्यामि न श्रान्तो भवामि। निजपूर्वजप्रसादाच्छ्रमरहितो विश्वं भ्रमामीति भावः। भ्रमणी इति 'कृत्यल्युटः–' इति ल्युट्। श्राम्यामि 'शमामष्टानाम्–' इति दीर्घः। 'डप्रकरणेऽन्यत्रापि गमेर्डो दृश्यते' इति विश्वग इत्यत्र डः ॥

ननु पक्षिणः सर्वत्र बन्धनसंभवात्त्वं कथं न बद्ध इत्याशङ्क्य नलप्रसङ्गेनोत्तरं प्रयच्छति—

बन्धाय दिव्ये न तिरश्चि कश्चित्पाशादिरासादितपौरुषः स्यात् ।
एकं विना मादृशि तन्नरस्य स्वर्भोगभाग्यं विरलोदयस्य ॥ २० ॥

बन्धायेति ॥ कश्चित्पाशादिर्वागुरा, तथी–कपोतादिभवे मादृशि मत्सदृशे तिरश्चि पक्षिणि विषये बन्धाय बद्धुं मद्वारणरूपेऽस्थानेऽमार्गे च वृथा [illegible] व्यवसाय [illegible] [illegible] आसादितपौरुषः प्राप्तसामर्थ्यो न स्याद्भवेत्। दिव्यत्वादे- [illegible] चार्पयन्तीं कुर्वतीं [illegible] [illegible] धिरमयं विशेषः—विरलोदयस्य विरलजन्मनः क्वचित्कस्य- [illegible] केनचिद्बद्धुं न शक्य [illegible] चिन्नरस्य पुरुषस्य तत्प्रसिद्धमेकमसाधारणं स्वर्भोगभाग्यं स्वर्लोके स्रक्चन्दनादिभोगयोग्यं भाग्यं शुभं कर्म विना। यो भूमिस्थोऽपि स्वर्गभोगं भुङ्क्ते तस्यैव मादृशा वश्या इति भावः। एवंविधः कश्चन, न सर्व इत्यर्थः। अथ च—विगतो रेफो (यस्य) विरस्तस्य, (रस्य स्थाने) लस्योदयो यस्मिंस्तस्य नलस्य। यद्वा—नरशब्दस्य विशेषेण रस्थाने लोदयो यस्य। उभयथापि नलस्येत्यर्थः। ततश्च नलस्य तदेयं स्वर्भोगभाग्यं विना मादृशं धर्तुं कोऽपि न शक्नोति। नलस्य स्वर्भोगभागधेयस्यैव मादृशा वश्या इति भावः। स चासौ नरश्च तन्नर इति वा। बन्धाय 'तुमर्थात्–' इति चतुर्थी। दिव्ये दिगादित्वाद्यत्। एकम् 'पृथग्विना–' इति द्वितीया। विरेति 'प्रादिभ्यो धातुजस्य–' इति समासः ॥

नरस्य स्वर्भोगभाग्यमेव कुत इत्यत आह—

इष्टेन पूर्तेन नलस्य वश्याः स्वर्भोगमत्रापि सृजन्त्यमर्त्याः ।
महीरुहा दोहदसेकशक्तेराकालिकं कोरकमुद्गिरन्ति ॥ २१ ॥

इष्टेनेति ॥ इष्टेन यागादिना, पूर्तेन कूपादिना, अपेक्षिताधिकदक्षिणादिना वा वश्या अमर्त्या देवा अत्रापि भूलोकेऽपि मनुष्यजन्मन्यपि नलस्य स्वर्भोगं सृजन्ति। यागबाहुल्यं तडागबाहुल्यं च नलं विना केनापि न कृतमिति तस्यैव वश्या भूत्वा स्वर्भोगं सृजन्ति। देहान्तरदेशान्तरभावि स्वर्गफलं कथमत्रैवेत्याशङ्क्याह—अचेतना अपि महीरुहा वृक्षा दोहदसेकशक्तेर्धूपादिदोहदसामर्थ्याद्गर्भाधानौषधिनिक्षेपसामर्थ्याद्वा उदकसेकसामर्थ्याच्चाकालिकमन्यकालभवनयोग्यं कोरकं कलिकामुद्गिरन्ति कालान्तरे प्रकटयन्ति। तथा—वृक्षा अपीष्टेन दोहदेन पूर्तेन खातेनालवालेन नलाधीनाः सन्तो दोहदसेकसामर्थ्यादाकालिकं कोरकमुद्गिरन्तीत्यपि

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

ज्ञेयम् । अन्योऽपीष्टो वश्यः सन्स्वर्गफलतुल्यं वस्तु ददाति । 'अथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्तं खातादिकर्मणि' इत्यमरः । वश्यः 'वशं गतः' इति यत् । महीरुहाः 'इगुपध–' इति कः । अकाले भवः अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । पूर्तेन 'न ध्याख्या–' इति नत्वनिषेधः ॥

स्वर्भोगमेव वक्ति—

सुवर्णशैलादवतीर्य तूर्णं स्वर्वाहिनीवारिकणावकीर्णैः ।
तं वीजयामः स्मरकेलिकाले पक्षैर्नृपं चामरबद्धसख्यैः ॥ २२ ॥

सुवर्णेति ॥ वयं स्मरकेलिकाले सुरतक्रीडासमये पक्षैस्तं नृपं नलं वीजयामः । तस्य सुरतखेदापनयनं कुर्मः । किं कृत्वा—सुवर्णशैलान्मेरोस्तूर्णं झटिति अवतीर्य आगत्य । किंभूतैः पक्षैः—स्वर्वाहिनी मन्दाकिनी तस्या वारिकणा जलकणास्तैरवकीर्णैर्व्याप्तैः । तथा—गौरत्वाच्चामरैः सह बद्धं कृतं सख्यं सादृश्यं यैः । चामरतुल्यैरित्यर्थः । अथ च–अमरैर्देवैः सह बद्धं कृतं सख्यं यैः । देवैरपि नलस्य स्वर्भोगः सृज्यते, अस्मत्पक्षैरपीति तैः सह सख्यम् । अस्मिन्पक्षे देवा वयं च वीजयामः । तूर्णमित्यनेन सेवाधर्मः सूचितः । 'ज्वरत्वर–' इत्यूठ्[2] ॥

तस्या नलेऽनुरागं दृष्ट्वा तद्वर्णनं प्रक्रमते—

क्रियेत चेत्साधुविभक्तिचिन्ता [illegible]क्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेया ।
या स्वौजसां सा[illegible] विला[illegible]मानामपदं बहु स्यात् ॥ २३ ॥

क्रियेतेति ॥ के के साधव इति साधूनां विभक्त्या विभागेन चिन्ता [illegible] क्रियेत तदा तर्हि सा नललक्षणा व्यक्तिः । प्रथमा आद्याभिधेया वाच्या । साधूनां मध्ये नल एव प्रथमो गण्य इति भावः । सा का—या स्वौजसां स्वकीयतेजसां विलासैर्विभावैर्बहु असंख्याक्रमनापदं नमनं नामः स न विद्यते येषां तेऽनामाः शत्रवस्तेषां राज्ञां शत्रूणां स्थानं तावत्साकल्येन साधयितुं स्वाधीनं कर्तुं क्षमा समर्था भवेत् । तावदतिमहत्क्षमानाम पृथ्वीसंज्ञकं पदं साधयितुमेकैव बहुरनेकधा स्यादिति सविसर्गः पाठ इति वा । एतेन पृथ्वीमण्डले स एव राजा नान्य इति सूचितमिति व्याख्यातम् । अथ च—चेद्यदि साधु सम्यग्विभक्तीनां सुप्तिङां चिन्ता विचारणा क्रियेत तदा सा व्यक्तिः प्रथमाभिधेया प्रथमेत्यभिधेयं संज्ञा यस्याः सा । सा का—या स्वौजसामेकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञकानां प्रत्ययानां विलासैर्यथासंभवं विसर्जनीयलोपामादेशशीभावादिरूपैः प्रकारविशेषैर्बहु नाम प्रातिपदिकं पदं सुबन्तं साधयितुं कर्तुं निष्पादयितुं तावदतितरां क्षमा समर्था स्याद्भवति सा व्यक्तिः प्रथमाभिधेया व्यज्यतेऽनया प्रातिपदिकार्थ इति व्यक्तिर्विभक्तिः प्रथमेत्यभिधेया । अथच—साधुविभक्तीनां चिन्ता विचारो यदि क्रियेत तर्ह्येकवचनादिसंज्ञकानां स्वौजसां मध्ये या प्रथमा व्यक्तिर्विभक्तिः सुलक्षणा सैवाभिधेयेति यावत् । प्रयोगयोग्यत्वाय 'एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते' इति न्यायेन सुविभक्तिरेव विधेया भवतीति भावः[3] ॥

---

१ 'अत्र दृष्टान्तोऽलंकारः । यद्रुद्रटः—'अर्थविशेषः पूर्वं यादृग्न्यस्तो विवक्षितेतरयोः । तादृशमन्यं न्यस्येद्यत्र पुनः सोऽत्र दृष्टान्तः ॥' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्राभिधायाः प्रकृतार्थमात्रनियन्त्रितत्वाल्लक्षणायाश्चानुपपत्त्यभावेनाभावादप्रकृतार्थप्रतीतिर्ध्वनिरेव' इति **जीवातुः** । 'सामान्येन प्रथमायाः सर्वत्र विहितत्वात्समासोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

राजा स यज्वा विबुधव्रजत्रा कृत्वाध्वराज्योपमयैव राज्यम्।
भुङ्क्ते श्रितश्रोत्रियसात्कृतश्रीः पूर्वं त्वहो शेषमशेषमन्त्यम्॥ २४॥

राजेति॥ श्रितश्रोत्रियसादाश्रितच्छन्दोध्याय्यधीनदेयीकृता श्रीर्लक्ष्मीर्येन स यज्वा विधिनेष्टवान्स राजा नलोऽध्वरे यज्ञे यदाज्यं घृतं देवसमूहाधीनदेयीकृतं तस्य घृतस्योपमयैव दृष्टान्तेनैवोपभोगेनैव राज्यं विबुधानां विदुषां व्रजः समूहस्तदायत्तं देयं कृत्वा संपाद्य श्लोकोक्तक्रमापेक्षया पूर्वमध्वराज्यं यज्ञशेषाज्यं हुतावशिष्टम्, अन्त्यं राज्यमशेषं सकलमपि भुङ्क्ते इत्यहो आश्चर्यम्। यत् पूर्वं भुज्यते तदशेषं शेषं न भवति यत्पश्चात्तच्छेषमिति लोकप्रसिद्धिः। अत्र तु विपरीतमिति। अहो आश्चर्यम्। देवसमूहाधीनदेयीकृतस्य यज्ञघृतस्योपभोगं यथा करोति तथा विद्वज्जनायत्तीकृतस्य राज्यस्यापीति भावः। यज्ञदक्षिणास्तु श्रोत्रियेभ्य एव दत्ताः राज्यभोगस्तु विद्वज्जनैः सहेति विबुधव्रजत्रा इत्यनेन श्रोत्रियसाहित्यस्य न पौनरुक्त्याशङ्का। 'जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद्द्विज उच्यते। विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते॥' इति मुख्यत्वाच्च पृथगुपादानं श्रोत्रियस्य। अथ च—सर्वजनोपभोग्यत्वादध्वनि मार्गे एव यद्राज्यं तत्सामान्येनैवोपभुङ्क्ते इति समस्तराज्योपभोग एवाश्चर्यहेतुरिति। अनेकयज्ञकारी समुद्रावधिराज्यस्य चोपभोक्तेति भावः। यज्वेति 'सुयजोर्ङ्वनिप्'। राज्योपमयेति षष्ठीसमासः। भुङ्क्ते उपभोगस्य विवक्षितत्वात्त्रियं [illegible] 'भुजोऽनवने' इति तङ्। श्रिताः स्वयमा-[illegible] इति कर्मण्येव [illegible]र्थैः समर्थनीयः 'श्रोत्रियंश्छन्दोधीते' इति श्रोत्रियशब्दः साधुः। कृतश्रीरितीयङ्स्थानत्वान्नदीत्वाभावात्कबभावः॥

दारिद्र्यदारिद्रविणौघवर्षैरमोघमेघव्रतमर्थिसार्थे।
संतुष्टमिष्टानि तमिष्टदेवं नाथन्ति के नाम न लोकनाथम्॥ २५॥

दारिद्र्येति॥ के नाम लोकास्तं लोकनाथं राजानं नलमिष्टानि हितानि धनादीनि न नाथन्ति न याचन्ते, अपितु सर्वेपि। याञ्चाकरणे हेतुगर्भाणि विशेषणानि। किंभूतम्—बहुत्वेन दारिद्र्यदारिभिर्दरिद्रत्वनाशकैर्द्रविणौघवर्षैर्धनसमूहवर्षैः कृत्वा अर्थिसार्थे याचकसमूहेऽमोघं सफलं मेघव्रतं यस्य। जलदा यथा जलवर्षैर्लोकं सुखयन्ति तथा धनवर्षैरयम्। तथा—संतुष्टमवदानैः संतोषयुक्तं सहजोत्साहयुक्तं वा। तथा—इष्टदेवं इष्टा यजिकर्मीकृता देवा येन। इष्टाः प्रिया देवा यस्येति वा। इष्टो हितश्चासौ देवो राजा च इष्टदेवतारूपं वा नामेति शिरश्चालने। दारिद्र्यनाशसमर्थधनदानशीलत्वात्सर्वोऽपि तं याचत इति भावः। अथ च प्रसन्नं देवं ब्रह्माणम्, इन्द्रं वा धनादीनि सर्वेऽपि याचन्ते। नाथिर्याञ्चार्थो द्विकर्मकः। आशिष्येव तङो नियमादत्र परस्मैपदम्॥

असत्किल श्रोत्रसुधां विधाय रम्भा चिरं भामतुलां नलस्य।
तत्रानुरक्ता तमनाप्य भेजे तन्नामगन्धान्नलकूबरं सा॥ २६॥

असदिति॥ सा रमणीयरूपा रम्भा देवाङ्गना नलस्य अतुलां लोकत्रयेऽप्यनुपमां भां कान्तिमस्मत्सकाशाच्चिरं श्रोत्रसुधां कर्णामृतं विधाय कृत्वा बहुकालं सादरमाकर्ण्य तत्र नले अनुरक्ता सती तं नलमनाप्य किल अप्राप्यैव तस्य नलस्य नाम्नो गन्धाल्लेशात्, न त्वनुरागात्।

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासः, उपमोत्प्रेक्षाव्यतिरेकालंकारसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'विरोधाभासोऽलंकारः' इति जीवातुः। २ 'अत्रानुप्रासोपमे' इति **साहित्यविद्याधरी**।

नलकूबरं कुबेरपुत्रं भेजे प्राप । नलकूबरनामापेक्षया तस्य लेशत्वम् । गन्धात्संबन्धादिति वा व्याख्येयम् । अन्योऽप्यभीष्टवस्तुप्राप्त्यभावात्केनचिद्गुणेन तत्सदृशमन्यद्वस्तु भजते । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोः' इति विश्वः । अनाप्येत्यत्राङ्प्रश्लेषादनञ्पूर्वत्वाल्ल्यप् ॥

स्वर्लोकमस्माभिरितः प्रयातैः केलीषु तद्गानगुणान्निपीय ।
हा हेति गायन्यदशोचि तेन नाम्नैव हाहा हरिगायनोऽभूत् ॥ २७ ॥

स्वर्लोकमिति ॥ केलीषु नलसुखासिकावेलासु क्रीडासु वा तस्य नलस्य गानस्य गुणान्माधुर्यादिगुणान्निपीय सादरमाकर्ण्य इतो भूलोकात्स्वर्लोकं प्रयातैर्गतैरस्माभिः कर्तृभिर्गायन् (हाहासंज्ञको) हरिगायन इन्द्रगायको हाहेति यदशोचि हा हा कष्टं कष्टमिति यस्मान्निन्दितस्तेनैव कारणेन स हरिगायनो नाम्ना हाहा वा एवाभूत् । ततः परं हाहा इत्येव नामाभूत् । तेनैव नाम्नेति वा । 'हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम्' इत्यमरः । गायनः 'ण्युट् च' इति ण्युट्[२] ॥

[illegible]ण्वन्सदारस्तदुदारभावं हृष्यन्मुहुर्लोम पुलोमजायाः ।
[illegible]येन नालोकत लोकपाल[३]ः प्रमोदबाष्पावृतनेत्रमालः ॥ २८ ॥

[illegible]नेति ॥ लोकपाल इन्द्रः पुलोमजाया इन्द्राण्या लोम तस्या एव पुण्येन नालोकत [illegible] प्रति स्म । किं कुर्वन्—सदार इन्द्राणीसहितः तस्य नलस्योदारभावं वदान्यत्वं शृण्व[illegible]र्णीत ध[illegible]हृष्यन्सु[illegible]— [illegible] भवन् । अत एव तद्रोम नापश्यदिति वा, मुहु[illegible]चन्मुकुलीभवन्नाभिसरोजं नाभिकमल, तेन[illegible] विशेष[illegible]—प्रमोदबाष्पैरानन्दो[illegible]तम[illegible] अन्ये[illegible] नत्रीभावे हेतुः । 'स्तवः [illegible] रोमाञ्चं चेदिन्द्रोऽद्रक्ष्यत्, अद्भुतौदार्यश्रवणरसावेशाद्रोमाञ्चोदयस्तद्दर्शने शक्रस्य शृङ्गाररसाधिक्यशङ्का स्यात्तर्हि असतीत्वात्त्यागमकरिष्यत् । तस्यौदार्यातिशयः सूचितः । अदर्शने हेतुद्वयम्—बाष्पैर्नेत्रनिमीलनत्वम्, तस्याः पुण्यं च[४] ॥

सापीश्वरे शृण्वति तद्गुणौघान्प्रसह्य चेतो हरतोऽर्धशम्भुः ।
अभूदपर्णाङ्गुलिरुद्धकर्णा कदा न कण्डूयनकैतवेन ॥ २९ ॥

सापीति ॥ सापि पातिव्रत्येन प्रसिद्धाप्यपर्णा पार्वत्यपि कण्डूयनकैतवेन कण्डूयनव्याजे[illegible]ङ्गुलिरुद्धकर्णाङ्गुलिनिरुद्धश्रवणा कदा नाभूत्, अपितु सर्वदैव जाता । कस्मिन्सति—ईश्वरे [illegible]भौ प्रसह्य बलात्कारेण चेतोऽन्तःकरणं हरतो वशीकुर्वतस्तद्गुणौघान्नलगुणसमूहाञ्शृण्वति [illegible]दरमाकर्णयति सति । किंभूता अपर्णा—अर्धं शरीरार्धं शंभुर्यस्याः । शंभोः शरीरार्धं वा एकदेशिसमासो वा । शंभोरर्धशरीरत्वादन्यत्र गन्तुमशक्यत्वात्तद्गुणश्रवणेन सात्विकभावरोमाञ्चाद्युत्पत्तेः पातिव्रत्यभङ्गभीत्या च शंभुर्ज्ञास्यतीति भीत्या च तद्गुणवर्णनप्रस्तावे कण्डूयनव्याजेन कर्णौ रुणद्धि स्मेत्यर्थः । अपर्णेत्यनेन शुष्कपर्णत्यागतपस्यया शंभुप्राप्त्यर्थं यतमानया तया पातिव्रत्यभङ्गभीत्या कर्णरोधः कृत इति भावः[५] ॥

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासोत्प्रेक्षा' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र शोकनिमित्तासंबन्धेऽपि संबन्धादतिशयोक्तिः । तया च 'गन्धर्वातिशायि गानमस्य' इति वस्तु व्यज्यते' इति **जीवातुः** । ३ 'नाकपालः' इति पाठः **तिलकजीवातुसुखावबोधासंमतः** । ४ 'अत्र छेकानुप्रासभावोदयावलंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । ५ 'अत्रोत्पन्नाभिलाषस्य निगूहनाद् व्याजोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

अलं सजन्धर्मविधौ विधाता रुणद्धि मौनस्य मिषेण वाणीम् ।
तत्कण्ठमालिङ्ग्य रसस्य तृप्तां न वेद तां वेदजडः स वक्राम् ॥ ३० ॥

अलमिति ॥ धर्मविधौ संध्याकर्मकरणे सजन्सक्तः सन् विधाता ब्रह्मा मौनस्य मिषेणालमत्यर्थं वाणीमावृणोति । बहिर्निर्गता पुरुषान्तरं भजेदिति शङ्कया मौनं करोति न तु धर्मार्थमिति भावः । यद्रुणद्धि तदलं वृथेति वा । वैयर्थ्यमेवाह—स ब्रह्मा तत्कण्ठं नलकण्ठमालिङ्ग्याश्लिष्य रसस्य शृङ्गारादिनवरसैस्तृप्तां संपूर्णां वक्रां वक्रोक्तिरूपां तां वाणीं न वेद न जानाति । यतो वेदजडः सदैव वेदपाठव्याकुलीभूतहृदयः । निरुद्धापि कदा निर्गत्य नलकण्ठमालिलिङ्गेति नाज्ञासीदिति भावः । अथ च वेदजडत्वात्तं विहायानुरागान्नलकण्ठमालिङ्ग्य शृङ्गारादिपूर्णामित्यर्थः । शृङ्गारादियुक्तां वक्रोक्तिं नल एव जानाति नान्य इत्यर्थः । अन्योऽपि छान्दसो विरक्तामनुरक्तां वा स्त्रियं न जानाति । 'पूरणगुण–' इति सुहितार्थयोगे [illegible] समासनिषेधादेव रसस्येति तृप्त्यर्थकरणे षष्ठी [1] ॥

श्रियस्तदालिङ्गनभूर्न भूता व्रतक्षतिः कापि पतिव्रतायाः ।
समस्तभूतात्मतया न भूतं तद्भर्तुरीर्ष्याकलुषाणुनापि ॥ ३१ ॥

श्रिय इति ॥ पतिव्रतायाः श्रिया (शोभायाः [illegible] छलेन राज्यलक्ष्मीछलेन च [illegible] लिङ्गनं नलालिङ्गनं तस्माद् भवतीति भूः कापि व्रतक्ष[illegible] भुजा[illegible] श्रियाः स्व[illegible] [illegible] इति कर्मण्यण [illegible] समर्थनीयः 'श्रोत्रियंश्छन्दोधीते' इति श्रोत्रियश[illegible] तस्या साधुः । कृतश्रीरितीयङ्स्थानत्वान्नदीत्वाभावात्कबभावः ॥ [illegible] लुष्यं तस्याणुर्लेशस्तेनापि न भूतं न [illegible] पातव्रत्यक्षत्यभावे, तद्भर्तुरीर्ष्याकालुष्याभावे च [illegible] हेतुमाह—समस्तभूतात्मतया समस्तानां भूतानामात्मा स्वरूपं विष्णुस्तस्य भावस्तत्ता तया । [illegible] विष्णोः सकलभूतस्वरूपत्वेन नलोऽपि विष्णुरेवेति तदालिङ्गनेन पातिव्रत्यक्षतिः, विष्णोरीर्ष्या च नाभूदित्यर्थः । सदा कान्तिसंपत्तियुक्त इति भावः । कलुषशब्दोऽत्र धर्ममात्रपरः । असूयानिमित्तपापलेशेनापि न भूतमिति वा । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्षष्ठीसमासः [2] ॥

धिक् तं विधेः पाणिमजातलज्जं निर्माति यः पर्वणि पूर्णमिन्दुम् ।
मन्ये स विज्ञः स्मृततन्मुखश्रीः कृत्वार्धमौज्झद्धरमूर्ध्नि [3] यस्तम् ॥ ३२ ॥

धिगिति ॥ हे भैमि, स्मृता तस्य नलस्य मुखश्रीर्येन एवंभूतोऽपि यो विधेर्ब्रह्मणः पाणिर्हस्तः पर्वणि पूर्णिमायां पूर्णं परिपूर्णकलं सकलं चन्द्रं निर्माति रचयति । अत एवाजातलज्जं निर्लज्जं विधेः पाणिं धिक् । तज्जैत्रे नलानने सत्यपि यः करस्तस्मादतिहीनं पूर्णचन्द्रं निर्माति स निर्लज्जत्वान्निन्द्य एव । स विधेः पाणिर्विज्ञः कुशलः । स कः—यः स्मृतनलाननशोभः सन् कृतार्धं कृतैकदेशमपि तं चन्द्रं हरमूर्ध्नि शिवमस्तके औज्झत्तत्याजेत्यहं मन्ये । प्रारब्धमपि तदुत्तमस्यान्यस्य स्मरणाद्यस्त्यजति स विपश्चिदेवेति भावः । पूर्णकल-

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासोऽपह्नुतिः समासोक्तिश्च' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र प्रस्तुतवाग्देवीकथनादप्रस्तुतवर्णात्मकवाणीवृत्तान्तप्रतीतेः प्रागुक्तरीत्या ध्वनिरेवेत्यनुसंधेयम्' इति **जीवातुः** । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र शच्यादिचित्तचाञ्चल्योक्तेर्नलसौन्दर्ये तात्पर्यान्नानौचित्यदोषः' इति **जीवातुः** । ३ 'भवमूर्ध्नि' इति **तिलकजीवातु**संमतपाठः । 'मृडमूर्ध्नि' इति **सुखावबोधासाहित्यविद्याधरी**संमतपाठः ।

मेककलं च चन्द्रं यद्यप्येक एव ब्रह्मणः पाणिर्निर्माति तथापि कार्यभेदान्मूर्खत्वं विज्ञत्वं कालभेदादुपचर्यते । चन्द्राद्प्यतिरमणीयं तदाननमिति भावः ॥

निलीयते ह्रीविधुरः स्वजैत्रं श्रुत्वा विधुस्तस्य मुखं मुखान्नः ।
सूरे समुद्रस्य कदापि पूरे कदाचिदभ्रभ्रमदभ्रगर्भे ॥ ३३ ॥

निलीयत इति ॥ हे भैमि, विधुश्चन्द्रो नोऽस्माकं मुखात्तस्य मुखं स्वजैत्रं स्वस्य जेतृ श्रुत्वा ह्रीविधुरो लज्जाविकलः सन्कदापि कदाप्यमावास्यायां सूरे सूर्ये कदाप्यस्तसमये समुद्रस्य पूरे प्रवाहे कदाचित्प्रावृट्काले अभ्र आकाशे भ्रमन्ति अभ्राणि मेघास्तेषां गर्भे मध्ये निलीयतेऽन्तर्हितो भवति । अन्योऽपि स्वजेतारं श्रुत्वा लज्जाविकलोऽलक्षितेषु स्थानेषु निलीयते । 'सूरसूर्यार्यमा–''द्यौदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रम्' 'अभ्रं मेघः' इत्यमरः । जेत्रेव जैत्रम् । प्रज्ञाद्यण् ॥

संज्ञाप्य नः स्वध्वजभृत्यवर्गान्दैत्यारिरत्यब्जनलास्यनुत्यै ।
तत्संकुचन्नाभिसरोजपीताद्धातुर्विलज्जं रमते रमायाम् ॥ ३४ ॥

संज्ञाप्येति ॥ दैत्यारिर्विष्णुः स्वध्वजस्य गरुडस्य भृत्यवर्गान्नोऽस्मानत्यब्जं जितकमलं नलास्यं नलमुखं त[illegible]दर्का गणेरेयः । स्या[illegible]प्य संज्ञया आज्ञाप्य धातुर्ब्रह्मणः सकाशाद्विलज्जं लज्ज[illegible]न्तःपुरे स्वगतिं द्योतयन्नाह— [illegible] क्रीडति । किंभूताद्धातुः—तयास्मत्कृतया नलानन[illegible]चन्मुकुलीभवन्नाभिसरोजं नाभिकमलं, तेन पीता[illegible] [illegible]ब्जमात[illegible]न्तम् । अयमेव मुकुलीभवने हेतुः । 'स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिः' इत्यमरः । पश्यतो वृद्धस्य समक्षं स्त्रीक्रीडा लज्जावहा[3] ॥

रेखाभिरास्ये गणनादिवास्य द्वात्रिंशता दन्तमयीभिरन्तः ।
चतुर्दशाष्टादश चात्र विद्या द्वेधापि सन्तीति शशंस वेधाः ॥ ३५ ॥

रेखाभिरिति ॥ वेधा अस्य नलस्यान्तरास्ये मुखमध्ये द्वात्रिंशता द्वात्रिंशत्संख्याभिर्दन्तमयीभिर्दन्तरूपाभी रेखाभिर्गणनात्संख्यानं कृत्वा विधाय इति शशंसेव कथयति स्मेव । इतीति किम्—अत्र नलमुखमध्ये द्वेधा स्वतन्त्राभ्यां द्वाभ्यामपि प्रकाराभ्यां चतुर्दशाष्टादश च विद्याः सन्तीति । दन्तानां रेखात्वरूपणं सूक्ष्मत्वेन सामुद्रिकलक्षणवत्त्वद्योतनार्थम् । दन्ता द्वात्रिंशद्विद्यन्त इति भावः । विद्यानां चतुर्दशत्वमष्टादशत्वं च प्रथमसर्गे उक्तम् । 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे' इति द्वात्रिंशच्छब्दो बहुवचनान्तविशेषणम् । गणनात् ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । द्वेधा 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययस्य 'एधाच्च' इत्येधाच् ॥

श्रियौ नरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्य स्मरामरेन्द्रावपि न स्मरामः ।
वासेन तस्मिन्क्षमयोश्च सम्यग्बुद्धौ न दध्मः खलु शेषबुद्धौ ॥ ३६ ॥

---

१ 'अत्र प्रतीपप्रदीपालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र समासोक्तिपर्यायौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र विधोः स्वाभाविकसूर्यादिप्रवेशे पराजयप्रयुक्तह्रीनिलीनत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या' इति **जीवातुः** । ३ 'अत्र प्रतीपमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र विष्णोरुक्तव्यापारासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः' इति **जीवातुः** । ४ 'अत्र सापह्नवोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

श्रियाविति ॥ हे भैमि, वयं तस्य नरेन्द्रस्य श्रियौ शोभासमृद्धी निरीक्ष्य दृष्ट्वा स्मरामरेन्द्रावपि कामेन्द्रावपि न स्मरामः अन्तःकरणगोचरौ न कुर्मः । मदने कान्तिरेव, इन्द्रे च समृद्धिरेव, नले तु द्वे अपीत्याधिक्यम् । तस्मिन्नले क्षमयोः भूक्षान्त्योः सम्यग् वासेन वसत्या खलु निश्चयेन शेषबुद्धावनन्तसुगतावपि बुद्धौ चित्ते न दध्मः । मनसापि न स्मराम इत्यर्थः । तयोरेकैकक्षमाधारत्वमस्य च द्वयोरप्याधारत्वम् अतस्तयोः स्मरणं न । ताभ्याम-यमधिक इति भावः । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः । कर्मणः शेषत्वेनाविवक्षणात्स्मरामरेन्द्रावित्यत्र 'अधीगर्थ–' इति षष्ठ्यभावः ॥

विना पतत्रं विनतातनूजैः समीरणैरीक्षणलक्षणीयैः ।
मनोभिरासीदनणुप्रमाणैर्न लङ्घिता दिक्कतमा तदश्वैः ॥ ३७ ॥

विनेति ॥ तस्य नलस्य अश्वैः कतमा दिक् न लङ्घिता निर्जिता आसीत्, अपितु सर्वापि । किंभूतैः—पतत्रं पक्षं विना पक्षरहितैः विनतातनूजैर्गरुडैः । तथा—ईक्षणलक्षणीयैः गोचरैः समीरणैर्वायुभिः । तथा—अनणुप्रमाणैर्महापरिमाणाधिकरणैर्मनोभिरन्तःकरणैः । गरुडः सपक्षः, वायुरचाक्षुषः, मनोऽणुपरिमाणमिति [illegible] । तद्विपरीता अपि तदश्वा वेगेन गरुडादिरूपा जाता इति भावः । इवयोजना वा क[illegible]लेन राज्यल[illegible] इति क्वचित्पाठः । अतिजवास्तदश्वा इति भावः । कतमा [illegible] भुजोऽत्रैव इति त[illegible] तस्या

संग्रामभूमीषु भवत्यरीणामस्रैर्नदीमातृकतां गतासु ।
तद्बाणधारापवनाशनानां राजव्रजीयैरसुभिः सुभिक्षम् ॥ [illegible]

संग्रामेति ॥ हे भैमि, राज्ञां व्रजाः समूहास्तेषामिमे राजव्रजीयास्तैरसुभिर्नरेन्द्रप्राणरूपैर्वायुभिः कृत्वा तस्य नलस्य बाणधारा बाणपरम्परास्तल्लक्षणाः पवनाशनाः सर्पास्तेषां सुभिक्षं भिक्षासमृद्धिर्भवति । नलबाणैः सर्वेऽपि शत्रवो हता इति भावः । कासु सतीषु—संग्रामभूमीष्वरीणां शत्रूणामस्रै रुधिरैर्नदीमातृकतां गतासु नदीजलपरिपूर्णासु सतीषु । वैरिरुधिरनदीपरिपूर्णास्वित्यर्थः । दैर्घ्येणाशुगामित्वेन प्राणहरत्वेन बाणानां पवनाशनत्वम् । प्राणानां पवनत्वात्तैरेव तेषां सुभिक्षमिति भावः । नदीमातृकासु भूमिष्ववग्रहादिसद्भावेऽपि सुभिक्षं भवति । 'देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥' इत्यमरः । नदीमातृक इति 'नद्यृतश्च' इति कप् । राजव्रजीय इति 'वृद्धाच्छः' । सुभिक्षम् । भिक्षाणां समृद्धिः 'अव्ययं विभक्ति–' इत्यव्ययीभावः ॥

यशो यदस्याजनि संयुगेषु कण्डूलभावं भजता भुजेन ।
हेतोर्गुणादेव दिगापगालीकूलंकषत्वव्यसनं तदीयम् ॥ ३९ ॥

यश इति ॥ कण्डूलभावं रणकण्डूसहितत्वं भजता प्राप्नुवता भुजेन संयुगेषु यदस्य नलस्य यशोऽजनि संपादितं, (तत्) तदीयं यशःसंबन्धि दिश एवापगा नद्यस्तासु वा नद्य-

---

१ 'अत्र यथासंख्यमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र द्वयोरपि श्रियोर्द्वयोरपि क्षमयोः प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतश्लेषः । एतेन सौन्दर्यादिगुणैः स्मरादिभ्योऽप्यधिक इति व्यज्यते । श्लेषयथासंख्ययोः संकरः' इति **जीवातुः** । २ 'अत्र विभावनालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्राश्वानां विशिष्टवैनतेयादित्वेन निरूपणाद्रूपकालंकारः' इति **जीवातुः** । ३ 'रूपकमलंकारः' इति **जीवातुसाहित्यविद्याधर्यौ** ।

स्तासामाली पङ्क्तिस्तस्याः कूलं तीरं तत्कषत्वं कषणस्वभावस्तद्रूपं व्यसनं हेतोः कारणस्य गुणादेव जातमिति शेषः । न तु स्वभावतः । यशःकारणे भुजे विद्यमानात्कण्डूलक्षणात्कारणगुणादेव यशसि कूलंकषत्वरूपं व्यसनमागतमिति भावः । तस्य यशः सर्वदिग्व्यापीत्यर्थः । कण्डूल इति 'सिध्मादिभ्यश्च' इत्यस्त्यर्थे लच् । कण्डूं लात्यादत्ते इति वा, 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः । कूलंकष इति 'सर्वकूल–' इति खशि अजन्तत्वान्मुम्[1] ॥

इदानीं तस्य गुणानुवर्णनासक्तिं द्योतयन्नतिशयोक्तिमाह—

यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् ।
पारेपरार्धं गणितं यदि स्याद्गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥ ४० ॥

यदीति ॥ त्रिलोकी त्रैलोक्यं यदि गणनापरा गुणगणनासक्ता स्यात्तस्यास्त्रिलोक्यास्तद्गुणगणनार्थमायुषः समाप्तिर्यदि न स्याद्यदि गणितं गणितशास्त्रं पारेपरार्धं परार्धात्परं स्यात्तदा स नलः गणेया गणयितुं शक्या निःशेषाः समग्रा गुणा यस्य एवंभूतोऽपि भवेत् । नतु एवम् । ततः सोऽप्यसंख्येयगुण इति भावः । त्रिलोकी समाहारे द्विगौ 'द्विगोः' इति ङीप् । पारेपरार्धम् । 'पारेमध्ये षष्ठ्या–' इति समासः । एदन्तत्वं च निपातनात् । गणेय इति 'गणेरेयः' इत्यौणादिको गणेरेयः । स्यात्, क्रियातिपत्तेरविवक्षितत्वाल्लिङ्[2] ॥

तस्यान्तःपुरे स्वगतिं द्योतयन्नाह—

अवारितद्वारतया तिरश्चामन्तःपुरे तस्य निविश्य राज्ञः ।
गतेषु रम्येष्वधिकं विशेषमध्यापयामः परमाणुमध्याः ॥ ४१ ॥

अवारीति ॥ हे भैमि, वयं परमाणुवन्मध्यो यासां ता अतिकृशोदरीः कर्मभूताः स्वत एव रम्येषु गतेषु विषयेऽधिकं लोकोत्तरं गमनविशेषमध्यापयामः पाठयामः । किं कृत्वा—तिरश्चां पक्ष्यादीनामवारितद्वारतयाऽनिषिद्धद्वारत्वेन तस्य राज्ञोऽन्तःपुरे निविश्य प्रविश्य । इङः शब्दकर्मत्वात् 'गतिबुद्धि–' इत्यण्यन्तकर्तुर्ण्यन्तत्वे कर्मत्वम्[3] ॥

नर्मसाचिव्यमपि कुर्म इत्याह—

पीयूषधारानधराभिरन्तस्तासां रसोदन्वति मज्जयामः ।
रम्भादिसौभाग्यरहःकथाभिः काव्येन काव्यं सृजताहताभिः ॥ ४२ ॥

पीयूषेति ॥ वयं रम्भादीनामप्सरसां सौभाग्यं पुरुषवशीकरणादिशक्तिस्तस्य रहो रहस्यं तस्य कथाभिः संभोगगोष्ठीभिर्वस्त्वन्तरगोप्यकथाभिश्च तासां नलस्त्रीणामन्तर्हृदयं रसोदन्वति शृङ्गारसमुद्रे निमज्जयामो निमग्नीकुर्मः । किंभूताभिः—पीयूषधारा अमृतप्रवाहस्तस्याः सकाशादनधराभिरन्यूनाभिः । तथा—काव्यं प्रबन्धविशेषं सृजता कुर्वता काव्येन शुक्रेण आदृताभिः काव्ये प्रतिपादिताभिः । उदन्वति 'उदन्वानुदधौ च' इति साधुः । तत्र निमज्जनं युक्तम् । 'रहः सुरतगोप्ययोः' इति धरणिः[4] ॥

---

१ 'अत्र रूपकम्' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'यशसो दिक्कूलकषणानुमितायाः कण्डूलतायास्तत्कारणकण्डूलभुजगुणपूर्वकत्वमुत्प्रेक्ष्यते' इति **जीवातुः** । २ 'अत्र गुणानां गणेयत्वसंबन्धेऽप्यसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः' इति **जीवातुः** । ३ 'अत्र लुप्तोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्र छेकानुप्रासोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

स्वस्य विश्वास्यत्वं वदन्नादेशार्हत्वमाह—

काभिर्न तत्राभिनवस्मराज्ञा विश्वासनिक्षेपवणिक्क्रियेऽहम् ।
जिह्वेति यन्नैव कुतोऽपि तिर्यक्कश्चित्तिरश्चस्त्रपते न तेन ॥ ४३ ॥

काभिरिति ॥ तत्र नलान्तःपुरे काभिः सुन्दरीभिरहं पक्षी अभिनवातिगोप्या स्मराज्ञा तस्या विश्वासेन निक्षेपवणिक्स्थापनिको वणिङ्न क्रिये अपितु सर्वाभिरपि कृतः । कया स्वकामरहस्यं मयि न कथ्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुः—यत् यतो हेतोस्तिर्यक्पक्ष्यादि कुतोऽपि कस्मादपि प्राणिनो नैव जिह्वेति लज्जते । तेन कारणेन कश्चित्कोऽपि प्राणी तिरश्चोऽपि सकाशान्न त्रपते लज्जते । अतस्ता निर्लज्जाः सत्यो मदग्रेऽतिगोप्या अपि कामगोष्ठीः कुर्वन्तीति भावः । अन्यदपि गोप्यं विश्वासयोग्ये वणिजि निक्षिप्यते ॥

तासां परिहासोक्तमलीकमपि वचो नान्यस्मै कथयामीत्याह—

वार्तापि नासत्यपि सान्यमेति योगादरन्ध्रे हृदि यां निरुन्धे ।
विरञ्चिनानाननवादधौतसमाधिशास्त्रश्रुतिपूर्णकर्णः ॥ ४४ ॥

वार्तेति ॥ असत्यप्यलीकापि सा परिहासवार्तापि परिहासकथा अन्यं नैति । अन्यस्मै न कथयामीत्यर्थः । सा का—अरन्ध्रेऽरिभेदरहिते हृदि योगादुपायेन । प्रयत्नादित्यर्थः । यां वार्तां निरुन्धे नितरामावृणोमि । ध्यानादिसंबन्धाद्दोषरहिते हृदीति वा सदोषमेवान्तःकरणमन्यस्मा अन्यवार्तां कथयति, मदन्तःकरणं तु ध्यानादिना निर्दोषम्, अतो न कथयामीति भावः । वार्ताप्यन्यं नैति किमुतान्यत्, अलीकाप्यन्यं नैति किमुत सत्येति द्योतनार्थमपिशब्दौ । दुष्टप्रयुक्ता वार्ता जनहितार्थं कथनीयापि न कथ्यते । सरन्ध्रादेव बहिर्निर्गमः संभाव्यते । इदं त्वरन्ध्रम् । अथ च—असती कुलटापि कार्मणादियोगान्नीरन्ध्रस्थाने निरुद्धाप्यन्यं पुरुषं नैतीत्युक्तिः । योगवत्त्वमेवाह—विरञ्चेर्ब्रह्मणो नानाननानि चत्वारि मुखानि तत्कृतो वादो वचनं तेन धौतं पवित्रीकृतं समाधिशास्त्रं योगशास्त्रं तस्य श्रुतिः श्रवणं तेन पूर्णौ कर्णौ यस्य । योगशास्त्राणि श्रुतयश्चेति वा । योगिनो हि यत्रकुत्रापि न जल्पन्ति तथा ब्रह्मण उपदेशादहमपि । त्वमपि वयःसंधिं विश्वासार्हे मयि विश्वस्य कामगोष्ठीं कुर्विति भावः । रुधेः स्वरितेत्त्वात्तङ्[2] ॥

अतिशयितमभिलाषमुत्पादयितुं नलप्राप्तेर्दुर्लभत्वमाह—

नलाश्रयेण त्रिदिवोपभोगं तवानवाप्यं लभते बतान्या ।
कुमुद्वतीवेन्दुपरिग्रहेण ज्योत्स्नोत्सवं दुर्लभमम्बुजिन्या ॥ ४५ ॥

नलेति ॥ हे भैमि, तव त्वया अनवाप्यं दुष्प्रापमस्मत्कर्तृकपक्षवीजनादिसेवादिरूपं त्रिदिवोपभोगं स्वर्गोपभोगं नलाश्रयेण कृत्वान्या नायिकानर्हापि लभते । बत खेदे हा । कष्टं । प्राप्स्यते । वर्तमानसामीप्ये लट् । प्राप्नोति वा, बहुवल्लभत्वादिति वा । केव—अम्बुजिन्या कमलिन्या दुर्लभं दुष्प्रापं ज्योत्स्नोत्सवं चन्द्रिकाजन्यविकासादिरूपं महोत्सवमिन्दुपरिग्रहेण चन्द्राङ्गीकारेण कुमुद्वतीव यथा प्राप्नोति । अन्यस्या अनर्हत्वादेव मे खेदः । स्वभोगसिद्ध्यै

१ 'अत्र रूपककाव्यलिङ्गावलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नलपरिग्रहस्त्वया संपाद्य इत्यर्थः । नहि तं विना वयमन्यं भजाम इत्यर्थः । तव कृत्योगे 'कृत्यानाम्-' इति कर्तरि षष्ठी । अम्बुजिन्या खलर्थयोगे षष्ठीनिषेधात्कर्तरि तृतीया ॥

प्रकृतमुपसंहरन्नाह—

तन्नैषधानूढतया दुरापं शर्म त्वयास्मत्कृतचाटुजन्म ।
रसालवन्या मधुपानुविद्धं सौभाग्यमप्राप्तवसन्तयेव ॥ ४६ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्त्वया नैषधेन नलेनानूढतयापरिणीतत्वेनास्माभिः कृतं यच्चाटु प्रियवचनं तस्माज्जन्म यस्य शर्म सुखं दुरापं दुष्प्रापम् । नलाश्रयेणैव त्वयाप्यस्मत्प्रियवचनजनितं सुखं प्राप्तव्यं नान्यथेति भावः । कया किमिव—अप्राप्तवसन्तया रसालवन्या सहकारवाटिकया मधुपैर्भ्रमरैरनुविद्धं कृतं सौभाग्यं मकरन्दास्वादझांकारगुञ्जनादिलक्षणमिव यथा दुष्प्रापम् । पूर्वश्लोकेऽम्बुजिनीदृष्टान्तेन सर्वथा दुष्प्रापत्वं सूचितम्, इदानीमाम्रवनीदृष्टान्तेन कालान्तरे प्राप्स्यत इति सूच्यते । खलर्थयोगे 'न लोका-' इति षष्ठीनिषेधः ॥

तत्र नलप्राप्तिसंभावनायामधैर्यं न कर्तव्यमित्याह—

तस्यैव वा यास्यसि किं न हस्तं दृष्टं मनः केन विधेः प्रविश्य ।
अजातपाणिग्रहणासि तावद्रूपस्वरूपातिशयाश्रयश्च ॥ ४७ ॥

तस्यैवेति ॥ त्वं तस्यैव नलस्यैव वा हस्तं किं न प्राप्स्यसि अपित्वेवमपि संभाव्यते । सर्वथा नलं न प्राप्नोषीति निश्चेतुं न शक्यते इति पूर्वत्रापरितोषद्योतको वाशब्दः । निश्चयाभावः कथमत आह—केन पुरुषेण विधेर्ब्रह्मणो मनोऽन्तःकरणं प्रविश्य दृष्टं ज्ञातं भैम्या नलो न प्राप्स्यत इति । अपि तु न केनापि । एवंसति कदाचित्तत्प्राप्तिसंभावनापीत्याह—तावदादौ त्वं न जातं प्राणिग्रहणं विवाहो यस्याः सा एवंभूतासि वर्तसे । प्रथममेव नैराश्यं न कर्तव्यमित्यर्थः । मम योग्यताभावश्चेत्तत्प्राप्तिः कथं स्यादित्याशङ्क्याह—रूपस्य लावण्यस्य स्वरूपेणैवालंकारमन्तरेणैव स्वाभाविकोऽतिशयस्तस्याश्रयः स्थानमप्यसि । सहजसौन्दर्येण नलप्राप्तिरपि तव संभाव्यत इति भावः ॥

सरूपत्वात्तस्या नलप्राप्तिं द्रढयति—

निशा शशाङ्कं शिवया गिरीशं श्रिया हरिं योजयतः प्रतीतः ।
विधेरपि स्वारसिकः प्रयासः परस्परं योग्यसमागमाय ॥ ४८ ॥

निशेति ॥ निशा रात्र्या शशाङ्कं चन्द्रं, शिवया गौर्या गिरीशं, श्रिया लक्ष्म्या हरिं विष्णुं योजयतः संयोगं प्रापयतो विधेरपि ब्रह्मणोऽपि स्वारसिकः स्वेच्छाकारी प्रयासः प्रयत्नः परस्परं मिथो योग्ययोः समागमाय मेलनाय प्रतीतः ख्यातः । पूर्वोक्तदृष्टान्तेन ब्रह्मा स्वरसत एव परस्परं योग्ययोरेव समागमं करोति नत्वयोग्ययोरिति, अतो नलमपि त्वयैव योजयिष्यतीति भावः । स्वरसेन चरतीति स्वारसिकः । 'चरति' इति ठक् । स्वशब्दस्य द्वारादिषु पठितत्वात्तत्र तदादिविधेरभ्यनुज्ञानात्सौवरसिक इति यद्यपि भवितव्यं तथापि

---

१ 'अत्र वार्तानिरोधस्य विरिञ्चीत्यादिपदार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गभेदः' इति **जीवातुः** । २ 'अत्रोपमा' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रोपमा' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

स्वागतादिषु दर्शनात्स्वार्थिकस्वाभाविकादिभाष्यकारप्रयोगदर्शनाच्च वृद्धिरेवेति बोध्यम् । एव-मन्यत्रापि द्रष्टव्यम्[१] ॥

अन्यनिराकरणे न नलस्यैव त्वं योग्येत्याह—

वेलातिगस्त्रैणगुणाब्धिवेणिर्न योगयोग्यासि नलेतरेण ।
संदर्भ्यते दर्भगुणेन मल्लीमाला न मृद्वी भृशकर्कशेन ॥ ४९ ॥

वेलेति ॥ वेलां मर्यादामतिक्रम्य गच्छति एवंभूतो यः स्त्रैणः स्त्रीसंबन्धी गुणाब्धिः सौन्दर्यादिगुणसमुद्रस्तस्य वेणिः प्रवाहरूपा समस्तसौन्दर्यादिगुणभाजनं त्वं नलादितरेण वरेण सह योगयोग्या संबन्धयोग्या नासि न भवसि । यतः—मृद्वी मल्लीमाला पुष्पमाला भृशकर्कशेनातिकठिनेन दर्भगुणेन कुशनिर्मितदोरकेण न संदर्भ्यते ग्रथ्यते । मल्लीमालायाः कुशदोरकेण गुम्फनमनुचितं तथा तव नलव्यतिरिक्तेन योग इति भावः । 'वेणिर्नदीप्रवाहे कचोच्चये' इति क्षीरस्वामी । स्त्रीसंबन्धिनः स्त्रैणाः 'स्त्रीपुंसाभ्यां–' इति नञ् । वेणीति संबुद्ध्यन्तं वा तत्र नद्यन्तत्वाद्ध्रस्वः । मृद्वी 'वोतो गुण–' इति ङीप्[२] ॥

तस्या नलप्राप्तौ प्रकारान्तरेण हेतुमाह—

विधिं वधूसृष्टिमपृच्छमेव तद्यानयुग्यो नलकेलियोग्याम् ।
त्वन्नामवर्णा इव कर्णपीता मयास्य संक्रीडति चक्रिचक्रे ॥ ५० ॥

विधिमिति ॥ अहं तस्य विधेर्यानं विमानं तस्य धुर्यो भारवाहकः सन् नलकेलेर्नल-क्रीडाया योग्यामुचितां वधूसृष्टिं नलक्रीडायोग्या का त्वया निर्मितेति स्त्रीसृष्टिं विधिं ब्रह्माण-मपृच्छमेव पृष्टवानेव । तेन किमुत्तरितमित्यत आह—नलकेलियोग्या भैमी रचितेति तव नाम्नो वर्णा इव कर्णाभ्यां पीता उत्तरत्वेन मया श्रुताः । सम्यगेव किमिति न श्रुता इत्यत आह—कस्मिन्सति—अस्य ब्रह्मणश्चक्रिणो रथस्य चक्रे संक्रीडति कूजति सति । रथाङ्ग-कूजनेन सम्यङ्नाकर्णीति भावः । यदि निश्चयेनावक्ष्यत्तदा स्वत एव कार्यसिद्धेस्तदर्थं स्वस्मि-न्सादरा नाभविष्यदितीवशब्दप्रयोगः । चक्रचक्रे हंससमूहे[३] क्वचित् । युग्यः 'तद्वहति–' इति यत् । संक्रीडति 'समोऽकूजने' इति प्रतिषेधाच्छर्तो[४] ॥

ब्रह्मणः स्ववचनान्यथाकरणे बाधकमाह—

अन्येन पत्या त्वयि योजितायां विज्ञत्वकीर्त्या गतजन्मनो वा ।
जनापवादार्णवमुत्तरीतुं विधा विधातुः कतमा तरीः स्यात् ॥ ५१ ॥

अन्येनेति ॥ वा अथवा । निश्चये वा । त्वयि अन्येन नलातिरिक्तेन पत्या भर्त्रा योजितायां सत्यां विज्ञत्वकीर्त्या सर्वज्ञत्वयशसैव गतमतिक्रान्तं जन्म यस्य येन वा एवंविधस्य विधातुर्जनापवाद एवार्णवस्तं सर्वज्ञेन ब्रह्मणेदमनुचितं कथमकारीति लोकापवादसमुद्रमुत्त-रीतुं कतमा विधा प्रकारस्तरीर्नौका स्यात् । अपितु न कापीत्यर्थः । सकलेनापि जन्मना यत्स-र्वज्ञत्वं ब्रह्मणार्जितं तदेकस्यास्तवान्यथाकरणे तदैव गमिष्यतीति भिया नलेनैव योजनीयेति

१ 'अत्र सममलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र रूपकसमदृष्टान्तालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'व्यतिरेकेण दृष्टान्तालंकारः' इति **जीवातुः** । ३ 'रथाङ्गसमूहे' इति **तिलकजीवातुसाहित्यविद्याधरी**संमतम् । ४ 'अत्र छेकानुप्रासोपमा' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

भावः । समुद्रं तरीतुं काचिन्नौर्भवति, जनापवादार्णवं तरीतुं न कापीति भावः । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरीः' इत्यमरः । उत्तरीतुम् 'वॄतो वा' इति दीर्घः । तरन्त्यनया तरीः 'अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः'[1] ॥

अभिप्रायं ज्ञातुमुपसंहरन्नाह—

आस्तां तदप्रस्तुतचिन्तयालं मयासि तन्वि श्रमितातिवेलम् ।
सोऽहं तदागः परिमार्ष्टुकामः किमीप्सितं ते विदधेऽभिधेहि ॥ ५२ ॥

आस्तामिति ॥ हे भैमि, तन्नलवर्णनं तव तद्योग्यत्वप्रतिपादनं चास्तां तिष्ठतु । न कर्तव्यमित्यर्थः । यतः—अप्रस्तुतस्य चिन्तया कथयालम् । निष्प्रयोजनत्वात् । हे तन्वि, मया त्वमतिवेलं भृशं श्रमितासि । सोऽहं तदागः अपराधं परिमार्ष्टुकामोऽपनेतुकामः सन् तव किमीप्सितं कं मनोरथं विदधे करोमि अभिधेहि ब्रूहि । अप्रस्तुतचिन्तयेति वारणार्थयोगे तृतीया ॥

इतीरयित्वा विरराम पत्री स राजपुत्रीहृदयं बुभुत्सुः ।
ह्रदे गभीरे हृदि चावगाढे शंसन्ति कार्यावतरं हि सन्तः ॥ ५३ ॥

इतीति ॥ राजपुत्र्या भैम्या हृदयं नलेऽनुरागो विद्यते न वेति मनो बुभुत्सुर्जिज्ञासुः स पत्री हंस इति पूर्वोक्तमीरयित्वोक्त्वा विरराम तूष्णीमभूत् । ननु नलानुरागस्त्वयि विद्यते, त्वमपि नलेऽनुरक्ता भवेति प्रकटं किमिति नोक्तवानित्यत आह—हि यस्माद्गभीरे गाम्भीर्ययुक्ते ह्रदे जलाशये, गूढाभिप्राये हृदि चावगाढ आलोडिते, ज्ञाते च सति सन्तः पण्डिताः कार्यावतरं करणीयं तरणपथं, कार्यस्य प्रस्तावं च शंसन्ति कथयन्ति । गम्भीरं ह्रदमनालोड्य अत्रोत्तरीतव्यमिति तरणमार्गं यथा न कोऽपि कथयति तथा आशयमविज्ञाय बुधस्तदग्रे कार्यविशेषप्रस्तावं न करोति । अतस्तदभिप्रायं ज्ञात्वा तस्यां नलानुरागप्रकाशनं कर्तव्यमिति नलानुरागमप्रकाश्यैव तूष्णींबभूवेत्यर्थः । राजपुत्रीति हृदयस्य गूढाशयत्वम् । विरराभेति 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । हृदयम् 'न लोका–' इति षष्ठीनिषेधः[3] ॥

किंचित्तिरश्चीनविलोलमौलिर्विचिन्त्य वाच्यं मनसा मुहूर्तम् ।
पतत्रिणं सा पृथिवीन्द्रपुत्री जगाद वक्त्रेण तृणीकृतेन्दुः ॥ ५४ ॥

किंचिदिति ॥ सा पृथिवीन्द्रपुत्री भैमी मुहूर्तं क्षणमात्रं मनसान्तःकरणेन वाच्यं वक्तव्यं वचनं विचिन्त्य विचार्य पतत्रिणं हंसं जगाद । किंभूता—वचनविचारणे क्रियमाणे किंचिदीषत्तिरश्चीनो वक्रः विलोलश्चञ्चलो मौलिर्मस्तकं यस्याः सा । तथा—सहजसौन्दर्येणाभिलाषसिद्ध्याशयातिप्रसन्नत्वेन च वक्त्रेण मुखेन तृणीकृतो न्यक्कृत इन्दुश्चन्द्रो यया । तिरश्चीनम् 'विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' इति स्वार्थे खः । पुत्रीति शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीन् ॥

आत्मनोऽनुचितकारित्वमाह—

धिक्चापले वत्सिमवत्सलत्वं यत्प्रेरणादुत्तरलीभवन्त्या ।
समीरसङ्गादिव नीरभङ्ग्या मया तटस्थस्त्वमुपद्रुतोऽसि ॥ ५५ ॥

---

१ 'अत्रानुप्रासरूपके' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अर्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रोपमा' इति साहित्यविद्याधरी ।

धिगिति ॥ हे हंस, चापले चञ्चलत्वविषये यद् वत्सिमवत्सलत्वं वत्सस्य बालस्य भावो वत्सिमा बालत्वं तेन यद्वत्सलत्वं सस्नेहत्वं बालत्वेन चापलविषये यत्प्रीतिमत्त्वम्। चापलाङ्गीकरणमिति यावत्। तद् धिङ्निन्द्यमनुचितम्। यतः—यस्य चापलस्य प्रेरणान्नियोगाद्यदधीनतयोत्तरलीभवन्त्या अतिशयेन चञ्चलीभवन्त्या मया पश्चाल्लगित्वा तटस्थ उदासीनस्त्वमुपद्रुतः पीडितोऽसि। कयेव—समीरसङ्गाद्वायुसंबन्धाच्चञ्चलीभवन्त्या नीरभङ्ग्येव। तरङ्गरूपयोदकरचनया तटस्थः कूलस्थो यथोपद्रूयते। निरपराधस्त्वं। पश्चाल्लगित्वा मया पीडितः, अतोऽहमनुचितकारिण्येवेति भावः। वत्सशब्दात्पृथ्वादित्वादिमनिच्। तस्मादेव 'वत्सांसाभ्याम्–' इत्यभिलषवति लच्। तथाच वत्सल इति स्नेहवानुच्यते॥

आत्मनिन्दापूर्वकं हंसस्तुतिमाह—

आदर्शतां स्वच्छतया प्रयासि सतां स तावत्खलु दर्शनीयः।
आगः पुरस्कुर्वति सागसं मां यस्यात्मनीदं प्रतिबिम्बितं ते॥ ५६॥

आदर्शेति ॥ हे हंस, दर्शनीयोऽतिरमणीयस्त्वं खलु निश्चयेन, उत्प्रेक्षे वा। स्वच्छतया निष्कपटतया कृत्वा सतां साधूनां तावत्प्रथममादर्शतां दृष्टान्ततां प्रयासि प्राप्नोषि। किंवदयं निष्कपट इति प्रश्ने। त्वमेव प्रथमं दृष्टान्तयोग्योऽसीत्यर्थः। अथ च निर्मलतया दर्पणतुल्योऽसि। दर्पणोऽपि सतामवलोकनीयः, श्रीकामैः प्रातरवलोक्यते च। निष्कपटतामादर्शतां च समर्थयते—पश्चाल्लगनात्सागसं सापराधां मां पुरस्कुर्वति 'मयासि तन्वि श्रमिता–' इत्यादिवचनान्मांप्रति प्रियभाषिणि यस्य तवात्मनि स्वरूपे इदमागः तटस्थपीडनलक्षणो ममापराधः प्रतिबिम्बितः 'सोऽहं तदागः' इति वचनात्त्वया मदपराधः स्वीयत्वेनैव स्वीकृत इति सतां स्वभावोऽयम्। अन्यापराधं स्वात्मन्यारोपयन्ति। खलु किमर्थे। आदर्शतां प्रयासि किम्। ततोऽप्यधिकः। आदर्शे पुरो यथास्थितं वस्तु प्रतिफलति, त्वयि तु सापराधे वस्तुनि पुरःस्थितेऽप्यपराधलक्षणो धर्मः प्रतिबिम्बितो, न तु सापराधो धर्मीत्यादर्शादधिकत्वादाश्चर्यरूपोऽसीति[२]॥

स्वापराधं निश्चित्य तत्क्षमां प्रार्थयते—

अनार्यमप्याचरितं कुमार्या भवान्मम क्षाम्यतु सौम्य तावत्।
हंसोऽपि देवांशतयासि वन्द्यः श्रीवत्सलक्ष्मेव हि मत्स्यमूर्तिः॥ ५७॥

अनार्यमिति ॥ हे सौम्य सुन्दर, भवान्कुमार्या बालाया ममानार्यमनुचितमप्याचरितमाचरणं तावत्प्रथमं क्षाम्यतु सहताम्। ईप्सितप्रश्नोत्तरं तु पश्चाद्वक्तव्यम्। अज्ञस्य ह्यपराधः क्षन्तव्य इति कुमारीपदम्। राजपुत्र्याः पक्षिणि मयि प्रार्थनमनुचितमित्यत आह—हंसोऽपि त्वं देवांशतया वन्द्योऽसि पूज्योऽसि। देवांशत्वं ब्रह्मवाहनत्वान्यथानुपपत्त्या। ततः प्रार्थ्यस इति भावः। क इव—श्रीवत्सो लक्ष्म चिह्नं यस्य स मत्स्यमूर्तिर्मत्स्यस्वरूप इव। श्रीवत्सचिह्नाद्देवांशो मत्स्योऽपि पूज्यते तथा त्वम्। 'सौम्यं तु सुन्दरे' इत्यमरः। देवताधिकारे सोमाट्ट्यणो विधानात् सौम्य इति चिन्त्यम्। सोमस्य चन्द्रस्येयं सौमी सुधा तामर्हति दण्डादित्वाद्यप्रत्यये सौम्य देवतुल्य इत्यर्थ इति समर्थनीयम्[३]॥

---

१ 'अत्रोपमा' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रार्थान्तरं श्लेषश्च' इति **साहित्यविद्याधरी**।
३ 'अत्र काव्यलिङ्गमुपमा च' इति **साहित्यविद्याधरी**।

दर्शनस्तुतिद्वारेण 'तवेप्सितं किं विदध' इत्यस्योत्तरमाह—

मत्प्रीतिमाधित्ससि कां त्वदीक्षा मुदं मदक्ष्णोरपि यातिशेताम् ।
निजामृतैर्लोचनसेचनाद्वा पृथक्किमिन्दुः सृजति प्रजानाम् ॥ ५८ ॥

मदिति ॥ या मुद् हर्षः मदक्ष्णोर्मन्नेत्रयोः त्वदीक्षामुदं त्वदवलोकनजातमपि हर्षमतिशेतामतिक्रामतु तस्मादपि हर्षादधिका भवतु । त्वं तां कां मत्प्रीतिं मम मुदमाधित्ससि आधातुं कर्तुमिच्छसि । सा कापि नास्ति । एषैव ततोऽप्यधिकेति भावः । एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति—वा इवार्थः । यथा इन्दुर्निजामृतैः स्वीयपीयूषैः प्रजानां लोचनसेचनान्नेत्रसेकात्पृथगन्यदधिकं किमिव सृजति, अपि तु नेत्रसंतोषादन्यन्न किमपि, तथा त्वद्दर्शनादधिकं किमपि मदीप्सितं नेति भावः । अयमभिप्रायः—चन्द्रस्य लोकानां नेत्राह्लादकत्वमेव, न त्वजरामरत्वादिकरणसामर्थ्यम्, तथा त्वादृशानामपि दर्शनेन नेत्राह्लादकत्वमेव, न त्वधिकाभिलाषकरणसामर्थ्यमिति तस्याभिमानोत्पादनेन नलप्राप्तिपर्यवसायी मम संतोष इति सूचितम् । तस्माद्यथा मम नलप्राप्तिस्तथा यतस्वेत्यर्थः । सेचनात् 'पृथग्विना–' इति पञ्चमी ॥

ननु तव को मनोरथस्तं वदेत्यत आह—

मनस्तु यं नोज्झति जातु यातु मनोरथः कण्ठपथं कथं सः ।
का नाम बाला द्विजराजपाणिग्रहाभिलाषं कथयेदलज्जा ॥ ५९ ॥

मनस्त्विति ॥ हे हंस, स मनोरथः कण्ठपथं कण्ठमार्गं वचनगोचरं कथं केन प्रकारेण यातु, अपितु न केनापि । स कः—तु पुनर्यमभिलाषं मनोऽन्तःकरणं जातु कदाचिदपि नोज्झति न त्यजति । अन्तःकरणस्याधोदेशात्कण्ठस्य चोर्ध्वदेशादित्यर्थः । अथ रथोऽपि गर्तपातादिना ध्वस्तं पन्थानं नावतरति । सर्वत्रापि मनसो गतिसाधनत्वादभिलाषोऽपि मनसो रथः । अथ च यो वक्तुमपि न शक्यते स कर्तुं कथं शक्यत इति दुःसाधत्वम् । तदेवाह—नाम संभावनायाम् । अलज्जा निर्लज्जा साध्यमसाध्यमित्यजानाना सती का बाला द्विजराजस्य चन्द्रस्य पाणिना ग्रहाभिलाषं कथयेत्, अपि तु हस्तेन चन्द्रं ग्रहीतुं मम वाञ्छेति क्वापि न कथयति । हस्तेन चन्द्रप्राप्तिर्यथाऽशक्या तथा मन्मनोरथप्राप्तिरिति भावः । द्विज इति संबुद्धिः । राज्ञश्चन्द्रस्येति वा । अथ च—स्वाभिलाषं कथयति—द्विजानां राजा सम्राट् नलस्तद्विवाहेच्छां का कथयेत्, अपि तु न कापि । नलविवाहेच्छा ममेति कथं कथयेयमिति भावः । अथ च सलज्जत्वाद्वक्तुं न शक्यत इत्याह—हे द्विजराज, का स्त्री पाणग्रहे विवाहेऽभिलाषमिच्छां निर्लज्जा सती प्रकटयेत् । अपि त्वेवं प्रौढैव कथयति न बालेत्यर्थः[1] ॥

वाचं तदीयां परिपीय मृद्वीं मृद्वीकया तुल्यरसां स हंसः ।
तत्याज तोषं परपुष्टघुष्टे घृणां च वीणाक्वणिते वितेने ॥ ६० ॥

वाचमिति ॥ स हंसो मृद्वीकया द्राक्षया तुल्यो रसो मधुररसो यस्यास्तां मृद्वीं कोमलां तदीयां भैमीसंबन्धिनीं वाचं परिपीयाकर्ण्य परपुष्टानां कोकिलानां घुष्टे कूजिते तोषं हर्षं तत्याज । तथा—वीणाक्वणिते वीणानिनादेऽपि घृणां जुगुप्सां वितेने चकार । पिककूजित-

---

१ 'अत्राक्षेपः' इति साहित्यविद्याधरी । 'दृष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः । २ 'अत्रानुप्रासः श्लेषश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

वीणाक्वणिताभ्यासपि तद्वाक्कोमला सरला चेति भावः । 'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा' इत्यमरः । मृद्वीका 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीषन्तात्संज्ञायां कनि 'केऽणः' इत्यस्य संज्ञापूर्वकविधित्वा- द्ध्रस्वत्वाभावः । घुष्ट इत्यप्रज्ञानार्थत्वाद् 'घुषिरविशब्दने' इति निष्ठा इण्निषेधः । घो(घु)- षिमनिटं केचित्पठन्ति ॥

मन्दाक्षमन्दाक्षरमुद्रमुक्त्वा तस्यां समाकुञ्चितवाचि हंसः ।
तच्छंसिते किंचन संशयालुर्गिरा मुखाम्भोजमयं युयोज ॥ ६१ ॥

मन्दाक्षमिति (क्षेति) ॥ अयं हंसः तच्छंसिते तस्या वचने अप्रकटस्वल्पोक्तत्वादेव किंचन संशयालुः संदिहानः सन्मुखाम्भोजं प्रशस्तं मुखं गिरा वाचा युयोज । वदति स्मेत्यर्थः । कस्यां सत्याम्—तस्यां भैम्यां मन्दाक्षेण लज्जया मन्दा स्वल्पाक्षरमुद्रा वर्णवि- न्यासो यस्यां क्रियायां तथा उक्त्वा समाकुञ्चिता वाग्यया तूष्णींभूतायां सत्याम् । मुखा- म्भोजम् 'प्रशंसावचनैश्च'[1] इति समासः ॥

करेण वाञ्छेव विधुं विधर्तुं यमित्थमात्थादरिणी तमर्थम् ।
पातुं श्रुतिभ्यामपि नाधिकुर्वे वर्णं श्रुतेर्वर्ण इवान्तिमः किम् ॥ ६२ ॥

करेणेति ॥ हे भैमि, करेण विधुं चन्द्रं विधर्तुं ग्रहीतुं वाञ्छेव स्पृहेव नतु तात्त्विकी स्पृहा । इत्थमनेनैव गोप्याकारेण आदरिणी आदरयुक्ता, अदरिणी निर्भया अकम्पयुक्ता वा त्वं यमर्थं प्रयोजनमात्थ ब्रूषे अहं तमर्थं श्रुतिभ्यां कर्णाभ्यां पातुं सादरं श्रोतुमपि किं नाधि- कुर्वे नाधिकारीभवामि । कर्तुं यद्यपि न समर्थस्तथापि श्रोतुं शक्त एवेत्यपिशब्दार्थः । अथ च तमर्थं कर्तुमप्यधिकारी भवामि, किंपुनः श्रोतुमित्यपिशब्दार्थो वा । अन्तःकरणे ज्ञात एव(मेव) श्रोतुमपि नाधिकुर्वे, अपितु अधिकुर्व एवेति वा । कः किमिव—अन्तिमो वर्णः शूद्रः श्रुतेर्वेदस्य वर्णमक्षरमिव । वेदाक्षरश्रवणे शूद्रस्याधिकारो नास्ति तथा मम नेति भावः । आत्थेति भूतेपि 'वर्तमानसामीप्ये–' इति वर्तमानवत्प्रत्ययः । अन्तिमः 'अन्ताच्च' इति वक्तव्याड्डिमच्[2] ॥

अवाप्यते[4] वा किमियद्भवत्या चित्तैकपद्यामपि विद्यते यः ।
यत्रान्धकारः किल चेतसोऽपि जिह्मेतरैर्ब्रह्म तदप्यवाप्यम् ॥ ६३ ॥

अवाप्यत इति ॥ हस्तेन चन्द्रधारणवद्दुष्प्रापत्वं यदुक्तं तन्न किंचिदित्याह—योऽर्थः चित्तैकपद्यामन्तःकरणलक्षणे क्रमगम्येऽतिसूक्ष्मे मार्गेऽपि विद्यते स भवत्यावाप्यते प्राप्यते । वा निश्चये । चन्द्रधारणदृष्टान्तेन यत्तस्यार्थस्य दुष्प्रापत्वमियत्किम् । इयद्गौरवं किमर्थम् । तन्न कार्यमित्यर्थः । अथ च—परचित्तगोचरो विषयः सुज्ञेन ज्ञायते, इयद्गोपनं तस्य किमर्थम् । स

---

१ 'वचनग्रहणं रूढशब्दपरिग्रहार्थम् । ये तु यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः, ये विशेषवचनाः शुचिमृद्वादयः, ये च गौण्या वृत्त्या प्रशंसां गमयन्ति 'सिंहो माणवकः' इत्यादयः, ते सर्वे व्युदस्यन्ते' इति **मनोरमायामुक्तत्वेन** चिन्त्योऽत्रानेन समासः । तस्मात् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः–' इति समासो बोध्यः । २ 'अत्रानुप्राससमासोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रानुप्रासोपमे' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अर्थाप्यते' इति पाठमाश्रित्य हे भैमि, भवत्या किं वा इयदेतावद्यथा तथा अर्थाप्यते किमर्थमयमर्थो द्विजराजपाणिग्रहवदतिदुर्लभत्वेनाख्यायत इत्यर्थः । अर्थशब्दात् 'तदाचष्टे' इत्यर्थे णिच् 'अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः' इत्यापुगागमः' इति **जीवातावभिहितं तिलकसंमतं च** ।

मया ज्ञात इत्यर्थः। एकमार्गे स्थितं वस्तु सर्वैरपि ज्ञायते। एतद्दृष्टान्तेन द्रढयति—किलेति श्रुतौ। यत्र ब्रह्मणि चेतसोऽप्यन्धकारः 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः। यन्मनोगोचरो न भवति तदपि स्वप्रकाशं ब्रह्म जिह्मेतरैरनलसैरवाप्यं प्राप्यं प्राप्यत इत्यर्थः। किं पुनर्मनोगोचरः। ततश्च सूक्ष्मदर्शिना मया तवाभिप्रायो ज्ञात एव। त्वया किमिति गोप्यत इति भावः। 'वर्तन्येकपदीति च', 'जिह्मस्तु कुटिलेऽलसे' इत्यमरः। एकपदी 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यन्तलोपे 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति ङीपि पदादेशः। अवाप्यम् 'शकि लिङ् च' इति कृत्यः॥

मदुक्तमजानन्नेवाभिमानेन ज्ञातमिति वदसीत्याशङ्कायामाह—

ईशाणिमैश्वर्यविवर्तमध्ये लोकेशलोकेशयलोकमध्ये।
तिर्यञ्चमप्यञ्च मृषानभिज्ञरसज्ञतोपज्ञसमज्ञमज्ञम्॥ ६४॥

ईशेति॥ ईशस्येश्वरस्याष्टविधैश्वर्यमध्येऽणिमलक्षणं यदैश्वर्यं तस्य विवर्तस्तात्त्विकोऽन्यथाभावस्तत्त्वतोऽणिमैश्वर्यमेव जातो मध्यो यस्यास्तत्संबुद्धिः हे कृशोदरि, त्वं लोकेशो ब्रह्मा तस्य लोकेशया लोकवर्तिनो लोका जनास्तेषां मध्येऽज्ञं मूर्खं तिर्यञ्चमपि मामेवंभूतं अञ्च जानीहि, पूजय वा। किंभूतं माम्—मृषा असत्यं तस्यानभिज्ञा अज्ञातारः सत्यवादिनो रसज्ञाः सहृदयास्तेषामुभयेषां भावस्तत्ता सत्यवादिता, सहृदयता च तद्विषये उपज्ञा आद्यं ज्ञानं यस्य एवंविधश्चासौ समज्ञश्च। समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायत्वात्सर्वज्ञस्तमेवंविधस्वरूपं मां अज्ञमलीकभाषिणं अहृदयं मूर्खं च यथा तवेच्छा तथा जानीहीत्यर्थः। सत्यवादिनां सहृदयानां सर्वज्ञानां च मध्ये प्रथमगणनीयोऽहं मिथ्याभाष्यहृदयो मूर्खश्च कथं स्यामिति भावः। मृषानभिज्ञा सत्यवादिनी रसज्ञा जिह्वा येषां तेषां भावः सत्यवादिता, उपज्ञायत इत्युपज्ञा आद्यं ज्ञानं मृषानभिज्ञरसज्ञताया उपज्ञा मृषानभिज्ञरसज्ञतोपज्ञं, तेन समज्ञा कीर्तिर्यस्य। एवं सत्यवादिता प्रथमं कस्मादुत्पन्नेति जिज्ञासायां तस्याः प्रथमोत्पत्तिकारणत्वेनाहमेव ख्यात इत्येवंरूपमज्ञं मां जानीहीति वा। लोकेशय इति 'अधिकरणे शेतेः' इत्यचि 'शयवासवासिष्व–' इति सप्तम्या अलुक्। रसज्ञतोपज्ञ इत्यत्र (पक्षे) 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङि 'उपज्ञोपक्रमं–' इत्यादिना नपुंसकत्वम्। समैः सर्वैर्ज्ञायते इति समज्ञा कीर्तिः 'घञर्थे कविधानम्' इति कः॥

सत्यवादित्वमेव प्रकटयति—

मध्ये श्रुतीनां प्रतिवेशिनीनां सरस्वती वासवती मुखे नः।
ह्रियेव ताभ्यश्चलतीयमद्धा पथान्न सत्सङ्गगुणेन नद्धा॥ ६५॥

मध्ये इति॥ हे भैमि, नोऽस्माकं मुखे वर्तमाना सरस्वती वाणी प्रतिवेशिनीनां निकटगृहवर्तिनीनां श्रुतीनां वेदानां मध्ये वासवती स्थितिमती यस्मात्तस्मात्ताभ्यः श्रुतिभ्यो ह्रियेव अद्धा निश्चयेन अपथादपथं कुमार्गं प्राप्य। ल्यब्लोपे पञ्चमी। न चलति न व्यभिचरति। यतः—सता सह सङ्गः स एव गुणस्तेन नद्धा संबद्धा। सत्सङ्गेन कान्चिद्यथा न व्यभिचरति। वेदसाहचर्यान्मद्वाण्यपि सत्यैवेत्यर्थः। 'सत्ये त्वद्धाञ्जसा द्वयम्'। अपथान्कुमार्गान्प्रति न चलति न गच्छति, किंतु समीचीनमार्गान्प्रत्येव गच्छतीति वा। 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वा-

१ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अर्थापत्तिरलंकारः। कैमुत्येनार्थान्तरापतनमर्थापत्तिरिति वचनात्' इति **जीवातुः**। २ 'अत्रौजो गुणः। अत्रानुप्रासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'संसर्गगुणेन' इति **तिलकजीवातुसंमतः** पाठः। ४ 'बद्धा' इत्यपि पाठः।

लिङ्गस्य' इति 'अपथं नपुंसकम्' इत्येतन्नाश्रीयते। अथवा पथिशब्दपर्यायः पथशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति। अथवा 'अद्धापथात्' इत्येकमेव पदम्। अद्धापथात्सत्यमार्गान्न चलतीत्यर्थः अथ च—सन्शोभनः सङ्गः संधिर्यस्य तेन गुणेन दृढया रशनया बद्धा काचिद्यथा न चलति तथेयमपि। मद्वाण्याः श्रुतयः प्रतिवेशिन्यो भवन्ति। अत एव तत्सदृशमेव व्यवहरति नान्यथा[2]॥

अथ त्वमभिप्रायं कथयेति प्ररोचनार्थं स्वसामर्थ्यं द्योतयति—

पर्यङ्कतापन्नसरस्वदङ्कां लङ्कां पुरीमप्यभिलाषि चित्तम्।
कुत्रापि चेद्वस्तुनि ते प्रयाति तदप्यवेहि स्वशये शयालु॥ ६६॥

पर्यङ्केति॥ हे भैमि, ते चित्तं मनो लङ्कां पुरीमप्यभिलाषि द्रष्टुं गन्तुं वा अभिलाषुकं सत् कुत्राप्यन्यत्र कस्मिंश्चिल्लङ्कायाः सकाशादतितरां दुष्प्रापे वस्तुनि विषये चेत्प्रयाति गच्छति त्वं तदपि तदुभयमपि स्वशये स्वहस्त एव शयालु विद्यमानमवेहि जानीहि। कुत्रापि वस्तुनि अभिलाषि तव चित्तं लङ्कायां विद्यमानवस्तुप्राप्त्यर्थं लङ्कामपि प्रयाति तदपीति वा योजना। दुष्प्रापवस्तुनः साधकोऽहमेवेति तत्कथयेति भावः। किंभूतां लङ्काम्—सरस्वतः समुद्रस्याङ्को मध्यः। परितः सर्वदिक्षु अङ्कतां चिह्नतां परिवेष्टनं वा आपन्नः प्राप्तः सरस्वदङ्को यस्याः सा ताम्। पर्यङ्कतां मञ्चताम्। समुद्राङ्के सुखेन तिष्ठतीत्यर्थः। पर्यङ्कतां योगपट्टत्वं प्राप्तः समुद्रोऽङ्कश्चिह्नं यस्या इति वा। पर्यङ्कतां बृसीत्वं वा समुद्रमध्ये तिष्ठतीत्यर्थ इति वा। सर्वथा लङ्काया दुष्प्रापत्वं सूचितम्। या एवंविधा दुष्प्रापा तामपि हस्तगतामवेहि, किंपुनरन्याम्। कुत्रापि कोः पृथिव्याः त्राणं त्राः तामाप्नोतीति कुत्राप्। 'क्विप् च' इति क्विप्, तस्मिन्त्राजलक्षणे वस्तुनि वा। पर्यङ्क इति विकल्पत्वाल्लत्वाभावः। अपेः पदार्थे संभावनायां समुच्चये वा कर्मप्रवचनीयत्वाल्लङ्कामिति द्वितीया। अभिलाषस्य (पिशब्दस्य) गम्यादिपाठाद्वा। तदिति सा च लङ्का च तच्च वस्तु तत् 'नपुंसकमनपुंसकेन–' इत्येकशेषः पाक्षिकमेकत्वं च[3]॥

इतीरिता पत्त्ररथेन तेन ह्रीणा च हृष्टा च बभाण भैमी।
चेतो नलङ्कामयते मदीयं नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम्॥ ६७॥

इतीति॥ तेन पत्त्ररथेन पक्षिणा इति पूर्वोक्तप्रकारेणेरितोक्ता ह्रीणा निजाभिलाषकथनप्रस्तावेन लज्जिता स्वाभिलाषस्य प्रापकोऽहमिति तेनोक्तत्वाद्धृष्टा आह्लादयुक्ता। विस्मितेति यावत्। भैमी इति बभाणावोचत्। इति किम्—मदीयं चेतो लङ्कां न अयते प्राप्नोति। अभिलष्यतीत्यर्थः। अन्यत्र चान्यत्रापि कुत्रापि राजनि वा न च नैव साभिलाषम्। अथ च—नलं नलनामानं राजानं कामयते। तदतिरिक्तेऽन्यवस्तुनि नैव साभिलाषमिति श्लिष्टमवोचत्[4]। 'तर(पत)त्पत्त्ररथाण्डजाः' इत्यमरः। ह्रीणा 'नुदविद–' इति निष्ठानत्वम्। अप्राप्यवस्तुप्रापकोऽहमिति हंसोक्तिं श्रुत्वा हृष्टा सरोमाञ्चा। ततश्च हृषेर्लोमहर्षविषयत्वाद् 'हृषेर्लोमसु' इत्येवेड्विकल्पः। एवं सर्वत्र ज्ञेयम्। 'क्ङिति च' इत्यनेनेग्लक्षणयोरेव वृद्धिगुणयोः प्रतिषेधात्कामयत इत्यत्र त्वनिग्लक्षणत्वादप्रतिहतप्रसरा वृद्धिरिति ज्ञेयम्॥

---

१ 'कृतसमासान्तपथरूपग्रहणात्पचाद्यजन्तपथशब्देन समासे पुंस्त्वमेव'। तथा च त्रिकाण्डशेषः– 'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति **मुकुटः**। २ 'अत्र समासोक्त्युपमे' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्र समासोक्तिः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्र श्लेषः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

विचिन्त्य बालाजनशीलशैलं लज्जानदीमज्जदनङ्गनागम् ।
आचष्ट विस्पष्टमभाषमाणामेनां स चक्राङ्गपतङ्गशक्रः ॥ ६८ ॥

विचिन्त्येति ॥ चक्राङ्गसंज्ञकानां पतङ्गानां पक्षिणां शक्रो राजा हंसो विस्पष्टं प्रकटमभाषमाणामेनां भैमीं जगादोक्तवान् । किं कृत्वा—बालाजनस्य शीलं स्वभाव एव दुर्लङ्घ्यत्वादतिगहनत्वाच्च शैलः पर्वतस्तं लज्जारूपायां नद्यां मज्जन्क्रीडन् अनङ्गः कामस्तल्लक्षणो नागो हस्ती यत्र एवंविधं विचिन्त्य विचार्य । कामपीडीतोऽपि बालाजनो लज्जया काममाच्छाद्य स्वाभिलाषं न कथयतीति विचार्य विस्पष्टवादनार्थमेतामाह स्मेत्यर्थः । अथ च—पर्वतनद्यां हस्ती मज्जतीत्युक्तिः । 'चक्राङ्गा मानसौकसः' इत्यमरः ॥

नृपेण पाणिग्रहणस्पृहेति नलं मनः कामयते ममेति ।
आश्लेषि न श्लेषकवेर्भवत्याः श्लोकद्वयार्थः सुधिया मया किम् ॥६९॥

नृपेणेति ॥ हे भैमि, श्लेषकवेः पूर्वं राजकर्तृके पाणिग्रहणे मम वाञ्छेति, अनन्तरं मम मनो नलमभिलष्यतीति च श्लिष्टकवित्वकारिण्या भवत्यास्तव क्रमेण 'का नाम बाला' (३।५९) 'चेतो नलं कामयते' (३।६७) इत्यादेः श्लोकद्वयस्यार्थोऽभिप्रायः सुधिया विदुषापि केनचिन्नाश्लेषि नाज्ञायि, मन्दप्रज्ञेन मया नाज्ञायीति किं वाच्यम् । अथ च विदुषा श्लेषादिविवरणे पटुना मया नाज्ञायि किम्, अपितु ज्ञात एव । किमर्थं गोपायसीति भावः । 'स्वधिया' इति पाठे स्वीयबुद्ध्यैव न त्वन्यबुद्ध्या ॥

यदि ममाभिप्रायो ज्ञात एव तर्हि लज्जां त्याजयित्वा पुनः पुनः किमिति वादयसीत्याशङ्क्याह—

त्वच्चेतसः स्थैर्यविपर्ययं तु संभाव्य भाव्यस्मि तमज्ञ एव ।
लक्ष्ये हि बालाहृदि लोलशीले परापराद्धेषुरपि स्मरः स्यात् ॥ ७० ॥

त्वच्चेतस इति ॥ तुः पुनरर्थे । अहं बालभावात्त्वच्चेतसः तव मनसः स्थैर्यविपर्ययं चाञ्चल्यं संभाव्य संचिन्त्य पुनस्तमज्ञ एव तवाभिप्रायमजानान एव भाव्यस्मि । 'तदज्ञः' इति पाठे श्लोकद्वयस्यार्थस्याज्ञ इति वा । एवकार इवार्थो वा । ज्ञातोऽप्यर्थः किमज्ञात इत्युच्यत इत्याशङ्क्याह—हि यस्माद्बालत्वादेव लोलशीले चञ्चलस्वभावे बालाहृदि बालाहृदयलक्षणे लक्ष्ये विषये स्मरोऽपि दरं ईषदपराद्धेषुश्च्युतसायकः स्याद्भवेदिति संभाव्यते । कामस्यापि मनोभवत्वात्तेनापि यज्ज्ञातुं न शक्यते तत्रान्यस्य का कथा । बालानां चित्तचाञ्चल्यान्नलाभिलाषनिश्चयाभावादज्ञ एव जातोऽस्मीति भावः । अतो निश्चयार्थं पुनर्वादयामीत्यर्थः । अथ च—बालानामल्पकामत्वात्कामबाणस्तथा न पीडयति यथा तरुणीनामिति तस्य च्युतसायकत्वं युक्तम् । अन्योऽपि धानुष्कश्चञ्चले लक्ष्ये च्युतसायको भवति । भाव्यस्मि भवामीति 'धातुसंबन्धे प्रत्ययाः' इति प्रत्ययः । अपिः संभावनायाम् ॥

अथ निश्चयाभावे मादृशेन राजा बोधयितुं शक्यो नेत्याह—

महीमहेन्द्रः खलु नैषधेन्दुस्तद्बोधनीयः कथमित्थमेव ।
प्रयोजनं सांशयिकं प्रतीदृक्पृथग्जनेनेव स मद्विधेन ॥ ७१ ॥

---

१ 'जगाद' इत्येव वा पाठो व्याख्यानुसारात् । २ 'हंसाश्चक्राङ्गवक्राङ्गमानसौकसितच्छदाः' इत्युक्तेः' 'वक्राङ्ग' इत्यपि पाठः साधीयान्' इति सुखावबोधा । ३ 'अत्र छेकानुप्रासरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'संशयकम्प्रमीदृक्' इति पाठो जीवातुसंमतः ।

महीति ॥ स नैषधेन्दुर्निषधदेशोद्भवजनानामिन्दुराह्लादकः खलु यस्मान्मह्यां महेन्द्र इव। तत्तस्मान्मद्विधेन विश्वास्येन पृथग्जनेनेव नीचजनेनेव स नल इत्थमेव बालाहृदयचञ्चलत्मर्थनप्रकारेण सांशयिकं संदेहचञ्चलमीदृक् नलाभिलाषलक्षणं प्रयोजनं कार्यं, इत्थमेवाविचार्यैव वा कथं बोधनीयः केन प्रकारेण ज्ञापनीयः। यथाविश्वास्येन मूर्खेण भयं त्यक्त्वा राज्ञोऽग्रेऽविचार्य यत्किंचिदुच्यते तथा मया निश्चितं वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः। इत्थमेव बालया त्वयाहं यथा बोधितस्तथा मया स कथं बोध्य इति वा। 'पृथग्जनः स्मृतो नीचे मूर्खे च' इति विश्वः। मह्यां महेन्द्र इव 'सप्तमी' इति योगविभागात्समासः। षष्ठीसमासो वा। 'गतिबुद्धि–' इति कर्मत्वे बोधनीय इति कर्मणि कृत्यः ॥

पूर्वोक्तमेव द्रढयति—

पितुर्नियोगेन निजेच्छया वा युवानमन्यं यदि वा वृणीषे।
त्वदर्थमार्थित्वकृति प्रतीतिः कीदृङ्मयि स्यान्निषधेश्वरस्य ॥ ७२ ॥

पितुरिति ॥ पितुर्नियोगेन आज्ञया निजेच्छया वा स्वेच्छया त्वं यद्यन्यं नलव्यतिरिक्तं युवानं तरुणं वृणीषे तर्हि त्वदर्थं तुभ्यं त्वया भैमी परिणेतव्या इति अर्थित्वकृति याच्ञाकारिणि मयि निषधेश्वरस्य नलस्य कीदृक्कीदृशी प्रतीतिर्विश्वासः स्यात्। प्रतारकोऽयमिति तस्य बुद्धिः स्यात्। निश्चयं विना तस्याग्रे वक्तुं न युक्तमित्यर्थः। यद्यर्थे यदि वा इति। कीदृग्वा इति वा वाशब्दो योजनीयः। अर्थित्वकृति। कृञः क्विपि तुक् ॥

अथ संदिग्धे कार्ये त्वयापि नाहं नियोज्य इत्याह—

त्वयापि किं शङ्कितविक्रियेऽस्मिन्नधिक्रिये वा विषये निधातुम्।
इतः पृथक्प्रार्थयसे तु यद्यत्कुर्वे तदुर्वीपतिपुत्रि सर्वम् ॥ ७३ ॥

त्वयेति ॥ त्वयापि शङ्कितविक्रिये संभावितवरान्तरवरणलक्षणविकारेऽस्मिन्विवाहलक्षणे विषये निधातुं योजयितुं किंवा किमित्यहमधिक्रिये अधिकारीक्रिये। अस्मिन्नधिकारे नाहं नियोज्य इत्यर्थः। हे उर्वीपतिपुत्रि, इतो विवाहलक्षणकार्यात्पृथगन्यद्यद्यत्प्रार्थयसे याचसे, अहं तत्सर्वमपि कुर्वे साधयेयम्। प्रार्थयसे इति कुर्वे इति वर्तमानसामीप्ये लट् ॥

श्रवःप्रविष्टा इव तद्गिरस्ता विधूय वैमत्यधुतेन मूर्ध्ना।
ऊचे ह्रियोऽपि श्लथितानुरोधा पुनर्धरित्रीपुरुहूतपुत्री ॥ ७४ ॥

श्रव इति ॥ धरित्रीपुरुहूतपुत्री पृथ्वीन्द्रपुत्री पुनरूचे। किं कृत्वा—श्रवः कर्णं प्रविष्टाः कर्णान्तगतास्ताः पूर्वोक्तास्तद्गिरो हंसवाणीः वैमत्येनासंमत्या धुतेन कम्पितेन मूर्ध्ना विधूयेव निरस्येव। किंभूता—ह्रियोऽपि लज्जाया अपि श्लथीकृतः (अनुरोधः) अनुबन्धोऽनुसंधानं यया। श्रवःप्रविष्टा इवेति केचित्। तदा प्रतिकूलत्वादनङ्गीकारेण वस्तुगत्या श्रवणप्रविष्टा न भवन्तीत्यतः प्रविष्टा इवेत्युक्तम्। अन्येनापि कर्णप्रविष्टस्य कीटादेर्निराकरणार्थं शिरश्चालनं क्रियते। या लज्जा सर्वथा त्यक्तुं न शक्या सापि त्यक्तेत्यपिशब्दार्थः। वैमत्यम्। दृढादिपाठाद्भावे ष्यञ्। कर्मधारयाद्वा स्वार्थे ज्ञापकात्। ब्रूञो ञित्त्वाद्वचेस्तङ् ॥

१ 'अत्रोपमाकाव्यलिङ्गमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रानुप्रासो नियतादशावयवं यमकं वा' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति **साहित्यविद्याधरी**।

दृष्टान्तद्वयेन पितृकर्तृकनलान्यस्वकर्तृकपरिणयं निराकरोति श्लोकद्वयेन—

मदन्यदानं प्रति कल्पना या वेदस्त्वदीये हृदि तावदेषा ।
निशोऽपि सोमेतरकान्तशङ्कामोंकारमग्रेसरमस्य कुर्याः ॥ ७५ ॥

मदन्यदानमिति ॥ मम अन्यस्मै नलव्यतिरिक्ताय वराय पितृकर्तृकं दानं प्रति उद्दिश्य 'पितुर्नियोगेन–' इत्यादिर्या कल्पना शङ्का तर्कः एषा तावत्कल्पना त्वदीये हृदि वेदः वेद इव प्रमाणभूता इति चेत्तर्हि त्वं निशोऽपि रात्रेरपि सोमाच्चन्द्रादितरोऽन्यः कान्तः प्रियस्तस्य शङ्कां अस्य वेदस्याग्रेसरं पुरोवर्तिनमोंकारं कुर्या अङ्गीकुरु । वेदस्याग्रेसर आदौ ओंकारो भवति । रात्रेश्चन्द्रादन्यः कान्तो न, तथा नलातिरिक्तो ममेत्यर्थः । मत्कर्तृकं दानं वा । अग्रेसरम् 'पुरोग्रतोग्रेषु सर्तेः' इति टः । 'अजाद्यदन्तम्' इति पूर्वनिपातमकृत्वाऽग्रशब्दस्य परनिपातकरणं सप्तम्येकवचनेन विगृह्य एदन्तत्वार्थम् । 'यूथं तदग्रसर–' इत्यादयः प्रयोगा अग्रतः सरति, अग्रेण वेति समर्थनीयाः ॥

सरोजिनीमानसरागवृत्तेरनर्कसंपर्कमतर्कयित्वा ।
मदन्यपाणिग्रहशङ्कितेयमहो महीयस्तव साहसिक्यम् ॥ ७६ ॥

सरोजिनीति ॥ हे हंस, सरोजिन्याः कमलिन्या मानसरागोऽन्तःकरणानुरागः तस्य वृत्तेः सद्भावस्य स्थितेः । अनर्केण सूर्यादन्येन सह संपर्कं संबन्धमतर्कयित्वाऽविचार्य तवेयं ममान्येन नलव्यतिरिक्तेन पाणिग्रहः परिणयस्तच्छङ्किता तत्तव महीयोऽतीव महत्साहसिक्यं साहसिकत्वम् । अहो आश्चर्ये । सूर्यातिरिक्तः कान्तः कमलिन्याश्चेत्तर्हि नलातिरिक्तो ममेति भावः । सहसाऽविचार्यैव वर्तते साहसिकः । 'ओजःसहोम्भसा वर्तते' इति ठक् । ततो ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्[3] ॥

पुनरपि द्वितीयं पक्षं निराकरोति—

साधु त्वया तर्कितमेतदेव स्वेनानलं यत्किल संश्रयिष्ये ।
विनामुना स्वात्मनि तु प्रहर्तुं मृषागिरं त्वां नृपतौ न कर्तुम् ॥ ७७ ॥

साध्विति ॥ हे हंस, एतत्त्वया साधु सम्यक्तर्कितमूहितम् । किल उपहासे । यत्स्वेनात्मनैव स्वेच्छया अनलं नलादन्यं संश्रयिष्ये । किल चेदित्यर्थे यद्यर्थे वा । नलादन्यं चेत्संश्रयिष्ये तर्हि तु पुनरमुना नलेन विना नलप्राप्त्यभावे स्वात्मनि स्वविषये स्वप्रहारं कर्तुमनलमग्निमेव संश्रयिष्ये । न तु त्वां नृपतौ नले मृषागिरं मिथ्यावाणीकं कर्तुं नलादन्यं संश्रयिष्ये । त्वं चेन्नाङ्गीकरोषि तत्प्राप्त्यभावात्मघातं करिष्यामीति तस्य पुरस्तात्कथयेति भावः । स्वात्मनीति कर्माविवक्षया सप्तमी ॥

एतद्वचनं प्रतारणमात्रं नतु सत्यमित्यत आह—

मद्विप्रलभ्यं पुनराह यस्त्वां तर्कः स किं तत्फलवाचि मूकः ।
अशक्यशङ्काव्यभिचारहेतुर्वाणी न वेदा यदि सन्तु के तु ॥ ७८ ॥

---

१ 'अत्र रूपकमतिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र समासोक्तिरतिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र श्लेषः' इति साहित्यविद्याधरी ।

मदिति ॥ हे हंस, यस्तर्कस्त्वां पुनर्मद्विप्रलभ्यं मया प्रतारणीयमाह स तर्कः तस्य प्रतारकस्य फलं प्रयोजनं तद्विषयिण्यां वाचि किं मूकः प्रतारणस्य फलं किमिति न वद न वदति चेन्नास्त्येव तत्। ततश्च अशक्या शङ्का येषामेवंविधा व्यभिचारहेतवोऽज्ञानादयो यस्याः [यस्या व्यभिचारकारणं शङ्कितुं न शक्यते] एवंविधा अव्यभिचारिणी वाक् यदि वेदा न वेदवत्प्रमाणभूता न भवेत्, तर्हि के तु पुनर्वेदाः सन्तु। अव्यभिचरितवाक्त्वमेव वेदत्वम्। एवंविधाया अपि वाचोऽप्रामाण्ये वेदस्याप्यप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः। ततश्च पूर्वश्लोकोक्तं मद्वचोऽन्यथाशङ्कां विहाय सत्यमेव ज्ञातव्यम्। विप्रलभ्यम् 'पोरदुपधात्' इति यत्। शक्य इति 'शकिसहोश्च' इति यत्॥

पुनरपि पूर्वोक्तं 'पितुर्नियोगेन–' (३।७२) इत्यादि पक्षद्वयं युक्त्या निराकरोति—

अनैषधायैव जुहोति तातः किं मां कृशानौ न शरीरशेषाम्।
ईष्टे तनूजन्मतनोः स नूनं मत्प्राणनाथस्तु नलस्तथापि ॥ ७९ ॥

अनैषधायेति ॥ तातः पिता चेच्छरीरशेषां शरीरमात्रावशेषां मामनैषधाय नलव्यतिरिक्ताय जुहोति ददाति तर्हि कृशानावेवाग्नावेव किं न जुहोति वह्नावेव किमिति मां न क्षिपति वद इति किमः प्रश्नार्थत्वेन नञो निषेधार्थत्वेन च व्याख्येयम्। अङ्गीकृत्याप्याह—यद्यप्यन्यस्मै दास्यति तथापि मम प्राणानां नाथस्तु नल एव। तुरेवार्थः। यतो नूनं निश्चितं स पिता तनूजन्म अपत्यं तस्य तनुः शरीरं तस्यैव ईष्टे स्वामी तदधीनस्य शरीरस्य यत्किंचित्करोतु, प्राणास्तु नलाधीना एव, पितृकर्तृकान्यदाने नलोद्देशेनाग्नौ जन्मान्तरेऽपि तत्प्राप्त्यर्थं प्राणांस्त्यक्ष्यामि। 'यं यं वापि स्मरन्भावं' इति भगवद्वचनात्। तनूजन्मतनोरिति 'अधीगर्थ–' इति षष्ठी॥

'इतः पृथक्प्रार्थयसे' (३।७३) इत्युक्तं दूषयति—

तदेकदासीत्वपदादुदग्रे मदीप्सिते साधु विधित्सुता ते।
अहेलिना किं नलिनी विधत्ते सुधाकरेणापि सुधाकरेण ॥ ८० ॥

तदिति ॥ तस्य नलस्यैकं केवलं दासीत्वं तल्लक्षणं पदं वस्तु तस्मात्सकाशादुदग्रे उत्कृष्टे मदीप्सिते ममाभिलाषे यत्ते विधित्सुता कर्तुकामत्वं तत्साधु उचितम्, काक्वा न साध्विति वा। नलदासीत्वादन्यन्न प्रार्थय इति भावः। नलस्य दासीत्वं सम्यक्, अन्यस्य महिषीत्वं नेत्याह—नलिनी कमलिनी सुधाया अमृतस्याकरेण आलयेनाप्यहेलिना हेलिः सूर्यस्तस्मादन्येन सूर्यव्यतिरिक्तेन सुधाकरेण चन्द्रेण किं विधत्ते कुरुते, अपि तु न किमपि। सूर्येऽनुरागबाहुल्याच्चन्द्रे तदभावादमृतपूर्णोऽपि तस्यै न रोचते तथा ममेत्यर्थः। सुधाकरपदं प्रथमं यौगिकं द्वितीयमयौगिकमिति न पुनरुक्तिः तदेकदासीत्वपदाद्वस्तुनः सकाशादधिके मदीप्सिते विधित्सुतास्ति इति यत्तत्साध्वप्यनुचितम्। तादृशस्य मदीप्सितस्याभावादित्यर्थ इति वा॥

एतदेव द्रढयति—

तदेकलुब्धे हृदि मेऽस्ति लब्धुं चिन्ता न चिन्तामणिमप्यनर्घ्यम्।
चित्ते ममैकः सकलत्रिलोकीसारो निधिः पद्ममुखः स एव ॥ ८१ ॥

---

१ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्र दृष्टान्तमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

तदिति ॥ तस्मिन्नेवैकं केवलं लुब्धमभिलाषुकमेवंभूते मे हृदि अनर्घ्यममूल्यं चिन्तामणिरूपे तदाख्यरत्नविशेषमपि लब्धुं प्राप्तुं चिन्ता मनोरथो नास्ति । किं पुनः फलान्तरमित्यर्थः । यतः—मम चित्ते सकलत्रिलोक्यां सारः श्रेष्ठभूतश्चतुःषष्टिकलासहितः त्रैलोक्यश्रेष्ठश्च इति वा । पद्मवद्रमणीयाननः स एव नल एवैको निधिः स एवैकोऽन्तःकरणे मया ध्रियते न चिन्तामणिः । अथ च पद्मो निधिर्मुखमादिर्यस्यैवंभूतो निधिः स एव नवनिधिरूपः । किं चिन्तामणिनेति भावः । निधीयत इति निधिः । कर्मणि 'उपसर्गे घोः [1]किः' ॥

ममाभिलाषः कर्तव्यश्चेन्मदुक्तमवश्यमेव कर्तव्यमिति स्वानुरागपूर्वकं श्लोकदशकेन हंसं प्रवर्तयति—

श्रुतः स[2] दृष्टश्च हरित्सु मोहाद्ध्यातः स[3] नीरन्ध्रितबुद्धिधारम् ।
ममाद्य तत्प्राप्तिरसुव्ययो वा हस्ते तवास्ते द्वयमेकशेषः ॥ ८२ ॥

श्रुत इति ॥ सोऽनिर्वचनीयस्वरूपो नलो मया दूतद्विजादिमुखाच्छ्रुतः । तथा—हरित्सु सर्वासु दिक्षु मोहादुन्मादवशाद्दृष्टश्च । सर्वं जगत्तन्मयमेव दृष्टमिति यावत् । तथा—नीरन्ध्रिता विजातीयज्ञानेनाव्यवहिता निरन्तरा बुद्धिधारा बुद्धिप्रवाहो यस्यां क्रियायां तथा ध्यातो ध्यानेन गोचरीकृतश्च । एवं चक्षूरागादयो नवावस्था यथायथं मयानुभूताः, इदानीं मम तत्प्राप्तिर्नलप्राप्तिः, असुव्ययो दशमावस्थारूपः प्राणनाशो वा । वाशब्दश्चार्थे वा । एतद्द्वयं तव हस्ते आस्ते । त्वदधीनमेव विद्यत इत्यर्थः । यरंतु एकस्य शेषः । एकश्चासौ शेषश्चेति वा । एकशेषरूपेण द्वयं तिष्ठतीत्यर्थः । यदा नलप्राप्तिस्तदा नासुव्ययः, यदा नासुव्ययस्तदा तत्प्राप्तिर्न । त्वत्सकाशान्नलं वा मृत्युं वा प्राप्स्यामीति भावः । एकतरस्य निश्चयाभावाद्द्वयमित्युक्तम् । एकशेषः सरूपाणां भवति, न तु विरूपाणाम् । अत्र तु विरूपयोरप्येकशेष इति चित्रम् । अथ च—'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः । मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥' इति वचनाच्छ्रवणादिना पूर्वं विषयीकृतस्य 'तत्त्वमसि' इति श्रुतौ तच्छब्दवाच्यस्य ब्रह्मणः प्राप्तिः कस्यचिदेव सुकृतिनो भवति, तथा मम नलप्राप्तिस्त्वत्प्रसादादेवेत्यर्थः । ब्रह्माप्यद्वयम् । अथ च—एवंविधो य एकस्यैव शुद्धस्यैव ब्रह्मणः शेषोऽवस्थानं तल्लक्षणमद्वयं चेत्युक्तिः । अत्र वाशब्दश्चार्थः । द्वयमेवेति पाठो वा । ध्यातः 'न ध्याख्या-' इति नत्वनिषेधः । नीरन्ध्रा कृता नीरान्ध्रिता इति ण्यन्तान्निष्ठा ॥

मम कार्यसाधने तव महाँल्लाभ इत्याह—

संचीयतामाश्रुतपालनोत्थं मत्प्राणविश्राणनजं च पुण्यम ।
निवार्यतामार्य वृथा विशङ्का भद्रेऽपि मुद्रेयमये भृशं का ॥ ८३ ॥

संचीयतामिति ॥ 'तदप्यवेहि स्वशये शयालु'(३।६६) इति आश्रुतस्य प्रतिज्ञातस्य पालनं तस्मादुत्थं जनितं पुण्यम् । तथा—मम प्राणानां मह्यमेव विश्राणनं दानं तज्जनितं च

---

१ 'अत्र रूपकश्लेषौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । २-३ 'च' इति **जीवातु**संमतः पाठः । ४ 'अत्र समुच्चयः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र तत्पदार्थश्रवणमनननिदिध्यासनसंपन्नस्य ब्रह्मप्राप्तिदुःखोच्छेदलक्षणमोक्षो गुर्वायत्त एवेत्यर्थान्तरप्रतीतिर्ध्वनिरेव अभिधायाः प्रकृतार्थनियन्त्रणादिति संक्षेपः' इति **जीवातुः** ।

पुण्यं त्वया संचीयतां परिपुष्टीक्रियताम् । प्रतिश्रुतकरणेन महान्धर्मः, तेन च मत्प्राणरक्षणाद्धर्मो भविष्यतीत्यर्थः । प्रतिश्रुतादाने चाधर्मः, मत्प्राणहानिश्चेति स्त्रीहत्यालक्षणश्चाधर्मस्तस्एतद्वयं यथा न भवति तथा कर्तव्यमिति भावः । निश्चयाभावे कथं कार्यमित्यत आह—आर्य श्रेष्ठ, वृथा निष्कारणिका 'पितुर्नियोगेन–' इत्यादिविशङ्का विरुद्धा संभावना निवार्यतां दूरतस्त्यज्यताम् । अये हंस, भद्रेऽप्यसंदिग्धेऽपि पदार्थे विषये भृशमतिशयेन केयं मुद्रा मूकीभावः किमिति नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । भद्रे शुभरूपे श्रेष्ठे साधौ त्वयि इयं का मुद्रा स्थितिरिति वा ॥

अलं विलङ्घ्य प्रियविज्ञ याञ्चां कृत्वापि वाम्यं विविधं विधेये ।
यशःपथादाश्रवतापदोत्थात्खलु स्खलित्वास्तखलोक्तिखेलात् ॥ ८४ ॥

अलमिति ॥ हे प्रियविज्ञ प्रियश्चासौ विज्ञश्च, विषु पक्षिषु मध्ये ज्ञ पक्षिश्रेष्ठ इति वा हंस, याञ्चां मत्कृतां प्रार्थनां विलङ्घ्यातिक्रम्य अलं नातिक्रमणीया । प्रियस्य सतो विज्ञस्य नलस्य याञ्चां विलङ्घ्यालमिति वा । तथा—विधेये करणीयवस्तुविषये विविधं वाम्यं वक्रत्वमपि कृत्वा अलम् । न करणीयमित्यर्थः । अपिः तुल्यकालत्वद्योतनार्थः । उभयमपि न कार्यमित्यर्थः । तथा—आश्रवतापदं दातृत्वलक्षणं पदमुत्तमस्थानं तस्मादुत्थ उत्पन्नः तस्माद्यशःपथात्कीर्तिमार्गात्स्खलित्वा पतित्वापि खलु पूर्यतां पतनमपि न कार्यम् । अपिशब्दोऽत्रापि योज्यः । किंभूतात्–अस्तः क्षिप्तः खलोक्तीनां खलदुर्वचनानां खेलो विलासो यस्मिन् । हंसतुल्य उपकारी अन्यो नास्तीति दुर्जना अपि यथा तव कीर्तिं वर्णयन्ति तथा कुर्वित्यर्थः । आश्रवता वचनकारिता, प्रतिश्रुतकारित्वमिति वा । पन्था हि पदोत्थो भवति । विज्ञ इति 'इगुपध–'इति कः । विलङ्घ्य कृत्वा, खलित्वा इति 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः–' इति क्त्वाप्रत्ययः । आशृणोतीत्याश्रवः पचादिषु 'यजयाच–' इति नङि याञ्चा ॥

सोपहासं ब्रूते—

स्वजीवमप्यार्तमुदे ददद्भ्यस्तव त्रपा नेदृशबद्धमुष्टेः ।
मह्यं मदीयान्यदसूनदित्सोर्धर्मः कराद्भ्रश्यसि कीर्तिधौतः ॥ ८५ ॥ [1]

स्वेति ॥ हे हंस, मदीयानसून्नललक्षणान्प्राणान्मह्यमेवादित्सोर्दातुमनिच्छोः ईदृशोऽभिनवश्चासौ बद्धमुष्टिश्च कृपणशिरोमणिस्तस्य तव आर्तानां दीनानां मुदे हर्षाय स्वजीवमपि स्वप्राणमपि ददद्भ्यो जीमूतवाहनादिभ्यः सकाशाद्यस्मात्त्रपा लज्जा न भवति तस्मात्तव करात्कीर्तिधौतो यशोधवलो धर्मो भ्रश्यति अधुनैव विनश्यति । यशो नश्यति धर्मोऽपीत्यर्थः । अन्यदीयं गृहीत्वा तस्मै यो न ददाति तस्य स्वजीवदातृभ्यः सकाशाल्लज्जा कथं स्यात्, यदि स्यात्तर्हि दद्यादेव तस्मादुभयमपि तव नष्टम् । ते तु जीवमपि ददुः, त्वं तु तदीयमेव धनं न ददासि, किंपुनः स्वीयजीवमिति । तस्माद्येन धर्मो यशश्च भवति तदेव कुर्विति भावः । बद्धमुष्टेः करात्पततीति विरोधाभासः । नेति काकुर्वा । 'कर्णस्त्वचं शिबिर्मांसं जीवं जीमूत-

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । 'इह न पादादौ खल्वादयः' इति निषेधस्योद्वेजकत्वाभिप्रायत्वात् नञर्थस्य खलुशब्दस्यानुद्वेजकत्वाद् नञ्वदेव पादादौ प्रयोगो न दुष्यत इत्यनुसंधेयम्' इति जीवातुः ।

वाहनः । ददौ दधीचिरस्थीनि किमदेयं महात्मनाम् ॥' इतिवचनं जीवदाने प्रमाणम् । 'न ो-' इति निषेधादसूनिति द्वितीया । धौतः धावेर्निष्ठायामूठि वृद्धिः ॥

त्वया मत्कार्ये कृते प्रत्युपकर्तुमशक्यत्वेनाहमधमर्णो यथा स्यां तथा कुर्वित्याह—

दत्त्वात्मजीवं त्वयि जीवदेऽपि शुध्यामि जीवाधिकदे तु केन ।
विधेहि तन्मां त्वदृणान्यशोढुमुद्रदारिद्र्यसमुद्रमग्नाम् ॥ ८६ ॥

दत्त्वेति ॥ हे हंस, जीवदे प्राणदे त्वयि आत्मनो जीवं दत्त्वापि शुध्याम्यनृणीभवामि, जीवाधिकं नलं ददाति तस्मिंस्त्वयि केन तु पुनः प्रकारेण शुध्यामि । केवलजीवदत्वे तु जीव दानेनानृणीभवनं युक्तम्, जीवाधिकदत्वे तु जीवे दत्तेऽप्यनृणीभवितुं न शक्यते। जीवाधिकमन्यत्किमपि न विद्यत इति भावः । यतः—तस्मात्त्वदृणान्यशोढुमनपाकर्तुं मामसुद्रो निर्मर्यादो दारिद्र्यसमुद्रः तत्र मग्नामतिदरिद्रां विधेहि । तवाधमर्णा यथा स्यां तथा कुर्विति भावः । जीवाधिकदो भवेति भावः । ऋणशब्दस्त्वत्रोपकारपरः । अशोधनं प्रत्युपकाराकरणम् । अत्र भैमीजीव एव जीवशब्देन गृह्यते । प्राणेभ्योऽप्यधिकं नलं ददातीति जीवाधिकदः एवंविधेऽत एव जीवदे नलदान एव मम प्राणनं यतः । एवंविधे त्वय्यात्मनः प्राणान्दत्त्वापि आत्मजीवव्ययसाध्यमुपकारं कृत्वापि केन पुनः प्रकारेणानृणीभवामि, अपितु प्राणव्ययसाध्य उपकारे कृतेऽपि ममानृणत्वं यतो न भवेदिति वा योजना ॥

अस्मिन्कार्ये कृते फलसद्भावेन त्वयैतत्करणीयमित्याह—

क्रीणीष्व मज्जीवितमेव पण्यमन्यन्नचेदस्ति तदस्तु पुण्यम् ।
जीवेशदातर्यदि ते न दातुं यशोऽपि तावत्प्रभवासि गातुम् ॥ ८७ ॥

क्रीणीष्वेति ॥ हे हंस, मज्जीवितं जीवमेव पण्यं विक्रेयं वस्तु क्रीणीष्व । प्रियदानमूल्येनेति शेषः । मह्यमेव तत्क्रयेण प्रयच्छ । ननु तुभ्यं क्रयेण जीवदाने मम को लाभ इत्याशङ्क्याह—अन्यद्धनादिकं चेद्यद्यपि नास्ति तत्तथापि पुण्यमस्तु भवतु । जीवितदाने च जीवाधिकदाने च जीवाधिकदानेन विनान्यत् मूल्यं यद्यपि न विद्यते तथापि तस्य स्थाने श्रेय एव भवत्वित्यर्थः । ननु पुण्यं पारलौकिकं, अहमैहिकमपि किमपि वाञ्छामीत्याशङ्क्याह—हे जीवेशदातः प्राणनाथदातः, जीवाधिकतुल्यमूल्याभावेन यद्यपि ते तुभ्यं दातुं न प्रभवामि समर्थास्मि तथापि तव यशस्तावत्साकल्येन प्रथमतो वा गातुं समर्थास्मि । प्रभवाम्येवेति तावच्छब्दोऽवधारणार्थो वा । ऐहिकं पारलौकिकं च फलं तव विद्यते, तद्रूपेण मूल्येन मह्यं जीवदानं कुर्विति भावः । यद्वा—तावत्तर्ह्यर्थे । यदि ते दातुं न प्रभवामि तर्हि यशोऽपि यशः पुनर्गातुं न प्रभवामि, अपि तु प्रभवाम्येव । पण्यम् 'पणपाद–' इत्यादिनार्हार्थे यत् ॥

पूर्वोक्तफलद्वयाभावेऽपि साधव उपकुर्वन्तीत्याह—

वराटिकोपक्रिययापि लभ्यान्नेभ्याः कृतज्ञानथवाद्रियन्ते ।
प्राणैः पणैः स्वं निपुणं भणन्तः क्रीणन्ति तानेव तु हन्त सन्तः ॥८८॥

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'त्वदृणेष्व–' इति पाठस्तिलकजीवातुसाहित्यविद्याधरीसुखावबोधासंमतः । ३ 'असोढुम्' इति **साहित्यविद्याधरीसंमतः** पाठः । ४ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ५ 'अवद्यपण्यवर्या–' इति पाठ उचितः । ६ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

वराटिकेति ॥ अथवेति पूर्वोक्तापरितोषे। इभ्या धनिकाः। धनलुब्धा इवेत्यर्थः। वराटिकोपक्रियया कपर्दकदानमात्रोपकारेणापि लभ्यान्सुलभान्कृतज्ञान्साधून्नाद्रियन्ते इति, संमानयन्ति। आदरं न कुर्वन्तीत्यर्थः। तुः पुनरर्थे। हन्त आश्चर्ये। सन्तस्तु साधवः पुनः प्राणैरेव पणैर्मूल्यैस्तानेव कृतज्ञान्क्रीणन्ति क्रयेण गृह्णन्ति। कृतज्ञोपकारार्थं प्राणानपि त्यक्त्वा तानर्जयन्तीत्यर्थः। किंभूताः सन्तः—स्वमात्मानं निपुणं कुशलं भणन्तो ब्रुवन्तो मानयन्तः। प्राणाधिकं मूल्यमर्हन्त एतेऽस्माभिरल्पेन मूल्येन लब्धा इति वयं कुशला इति संतुष्यन्ति। अतः फलाभावेऽपि साधुना त्वया कृतज्ञाहं क्रेतव्या। मह्यं जीवदानं कुर्विति भावः। 'दाने तपसि शौर्ये वा यस्य न प्रथितं यशः। विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः॥' इति। 'इभ्य आढ्यो धनी' इत्यमरः। इभमर्हति, दण्डादित्वाद्यः॥

बलात्कारेणापि त्वत्तो नलो याचनीय इत्युक्तिविशेषेणाह—

स भूभृदष्टावपि लोकपालास्तैर्मे तदेकाग्रधियः प्रसेदे।
न हीतरस्माद्धटते यदेत्य स्वयं तदाप्तिप्रतिभूर्ममाभूः॥ ८९॥

स इति ॥ यतः स भूभृत् राजा नलोऽष्टावपि लोकपालाः। लोकपालांशत्वात्त एवासावित्यर्थः। अतः तस्मिन्नल एव एकाग्रा निश्चिता धीर्यस्यास्तस्या मे मम तैर्लोकपालैः प्रसेदे प्रसन्नीभूतम्। नलस्य तदंशत्वात्ते मम भक्तायाः प्रसन्ना जाताः। प्रसन्नत्वेऽन्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति—हि यस्मात्त्वमेत्यागत्य स्वयमप्रेरित एव मम यत्तदाप्तिप्रतिभूः नलप्राप्तिलग्नकोऽभूः जातोऽसि 'तदप्यवेहि स्वशये शयालु' इत्यादिना, तत् लोकपालप्रसादव्यतिरेकेण न घटते। लोकपालैर्मम विश्वासार्थं त्वं लग्नकः कृतः, अतस्त्वामेव नलं याचे। लोके प्रतिभूरेव पीड्यते, धनिकाधमर्णयोरन्तरे स्थितत्वात्। प्रतिभूरित्यत्र 'भुवः संज्ञान्तरयोः' इति क्विप्॥

नलदातृत्वं विना तवानौचित्यमेव स्यादित्याह—

अकाण्डमेवात्मभुवार्जितस्य[3] भूत्वापि मूलं मयि वीरणस्य।
भवान्न मे किं नलदत्वमेत्य कर्ता हृदश्चन्दनलेपकृत्यम्॥ ९०॥

अकाण्डमिति ॥ अकाण्डमेवाप्रस्ताव एव कौमार एव आत्मभुवा कामेनार्जितस्य मयि जनितस्य रणस्य शब्दस्य रहस्यकथनस्य मूलं कारणं भूत्वापि विः पक्षी भवान्नलदत्वं नलस्य दातृत्वमेत्य प्राप्य मे हृदः चन्दनलेपस्य कृत्यमङ्गरागकार्यं किं न कर्ता, मम हृदयं नलदानेन शीतलं विरहसंतापरहितं किमिति न कुरुषे, एवं तावत्कर्तुं युक्तम्, अन्यथा त्वया रहस्यकथनं किमिति कारितम्, ततो नलदो भवेति भावः। कामपीडा कौमारे न युज्यते। किंतु तारुण्ये। मया बालत्वे कामपीडा कथिता नलमुद्दिश्य, तत्र कारणं त्वमेव जातोऽसीत्यर्थः। अकाण्डं शररहितं यथा भवति तथा कामजनितस्य संग्रामस्य निदानं भूत्वा नलप्रस्तावादिति वा। अथच—अकाण्डं पर्वरहितं ब्रह्मणा मयि निमित्ते सृष्टस्य वीरणतृणस्य मूलं भूत्वा नलदत्वमुशीररूपतां प्राप्य संतप्तस्य हृदयस्य चन्दनलेपेन यत्कृत्यं शीतलत्वरूपं कार्यं किं न कर्तासि। काकुः, आक्षेपो वा। तवापि नलदत्वाद्धृदश्चन्दनलेपकृत्यं युक्तमेव। नलप्राप्तावे-

---

१ 'अत्रोपमाप्रशंसारूपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र रूपकमनुमानं च' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अकालम्' इति **साहित्यविद्याधरी**संमतः पाठः।

चाहं हृदश्चन्दनलेपं करिष्यामि नान्यथेति भावः। 'स्याद्वीरणं वीरतृणं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम्। अभयं नलदं सेव्यम्' इत्यमरः। कृत्यम्, 'विभाषा कृवृषोः' इति कृञः क्यपि तुक् ॥

शीघ्रमेवैतत्कर्तव्यमित्याह—

अलं विलम्ब्य त्वरितुं हि वेला कार्ये किल स्थैर्यसहे विचारः।
गुरूपदेशं प्रतिभेव तीक्ष्णा प्रतीक्षते जातु न कालमर्तिः ॥ ९१ ॥

अलमिति ॥ हि यस्मादियं त्वरितुं त्वरां कर्तुं वेला एतत्कार्यं कर्तुं शीघ्रं गन्तुमयं समयः, अतो विलम्ब्यालं विलम्बो न कार्यः। क्षणं विचार्य करिष्यामीत्यत आह—किल यस्मात्स्थैर्यसहे विलम्बसहे कार्ये विषये विचारः। क्रियत इति शेषः। इदं तु विलम्बसहं न भवतीति विचारो न युज्यत इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—अर्तिः तीक्ष्णा पीडा प्रकृते विरहपीडा जातु कदाचिदपि कालं न प्रतीक्षते। तत्र दृष्टान्तः—का कमिव। तीक्ष्णा कुशाग्रतुल्या शिष्यस्य प्रतिभा प्रज्ञा गुरूपदेशमिव गुरूपदेशात्पूर्वमेव शास्त्रार्थं गृह्णाति। लोकेऽपि यावद्विवाहादिसमयः समायाति तावत्पूर्वमेव त्वरा भवति। शीघ्रमेतत्कार्यं साधयेति भावः। त्वरितुम्, 'कालसमयवेलासु-' इति तुमुन् ॥

श्लोकचतुष्टयेन विज्ञापनावसरमुपदिशति—

अभ्यर्थनीयः स गतेन राजा त्वया न शुद्धान्तगतो मदर्थम्।
प्रियास्यदाक्षिण्यबलात्कृतो हि तदोदयेदन्यवधूनिषेधः ॥ ९२ ॥

अभ्यर्थनीय इत्यादिना ॥ इतो गतेन त्वया शुद्धान्तगतोऽवरोधमध्यस्थितः स राजा भैमी त्वयानुग्राह्येति मदर्थं नाभ्यर्थनीयः। मद्विषयं किमपि न वक्तव्यमित्यर्थः। गतेन त्वयाभ्यर्थनीयः परंतु शुद्धान्तगतो नेति वा। एवमग्रिमश्लोकत्रयेऽपि विशेषणस्य नञा संबन्धः कार्यः। किमिति नेत्याशङ्क्याह—हि यस्मात्तदा तस्मिन्समये प्रियाणामास्यानां तेषु वा दाक्षिण्यस्यानुरोधस्य बलादाधिक्यात्कृतोऽन्यवधूनिषेधोऽन्यस्त्रीनिषेध उदयेत्प्रादुर्भवेत्। यद्यप्यन्यस्त्रीवासनास्य स्यात्तथापि तत्समक्षं प्रार्थिते तन्मुखावलोकनेन जनितया लज्जया, प्रीत्या वा एताभ्यः सकाशादन्या कापि सुन्दरी नास्तीति निषेध उदयेदिति हेतोर्न प्रार्थनीयस्तदेत्यर्थः। 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमरः। 'अर्थ उपयाचने' ॥

शुद्धान्तसंभोगनितान्ततुष्टे न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम्।
अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ॥ ९३ ॥

शुद्धान्तेति ॥ त्वया शुद्धान्तसंभोगेनान्तःपुरस्त्रीसुरतेन नितान्ततुष्टेऽतिशयेन संतुष्टे। शान्तकामे इति यावत्। नले इदं पूर्वोक्तं कार्यं न निगाद्यं न वक्तव्यम्। सतिसप्तमी वा। हि यस्मादपामद्भिस्तृप्ताय पुरुषाय स्वादुः सुरसा सुगन्धिः कर्पूरादिना तुषारा शीतला च वारि-

१ 'वीरणस्य' इति शब्दश्लेषः, अन्यत्रार्थश्लेषः। तथाच 'नलदत्वमेत्य च' इति प्रकृताप्रकृतयोरभेदाध्यवसायेन हंसे आरोप्यमाणस्योशीरस्य प्रकृत्या तादात्म्येन चन्दनकृत्यलक्षणप्रकृतकार्योपयोगात्परिणामालंकारः। 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः' इति लक्षणात्। स चोक्तश्लेषप्रतिबिम्बोत्थापित इति संकरः' इति जीवातुः। २ 'अत्र काव्यलिङ्गोपमे' इति साहित्यविद्याधरी। 'उपमार्थान्तरन्यासयोः संसृष्टिः' इति जीवातुः। ३ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी।

धारोदकधारा न रोचते । पिपासाया अभावात्पीतादुदकादुत्कृष्टमप्युदकं यथा तस्मै न रोचते तथा संभोगेन शान्तमदनत्वात्तद्वधूभ्योऽभ्यधिकाहं तस्मै न रोचेयम् । तस्मात्तदापि न वक्तव्यमिति भावः । निगाद्यम्, सोपसर्गाद्वदतेर्ण्यत् । सुहितार्थयोगे 'पूरणगुण-' इति षष्ठीसमासनिषेधादेव अपामिति षष्ठी । 'तृप्त्यर्थानां करणे षष्ठी च' इति वा । तृप्ताय, 'रुच्यर्थानाम्-' इति चतुर्थी । सुगन्धिरिति 'गन्धस्येत्-' । तुषारेत्यभिधेयलिङ्गता ॥

त्वया विधेयाः स गिरो मदर्थाः क्रुधा कदुष्णे हृदि नैषधस्य ।
पित्तेन दूने रसने सितापि तिक्तायते हंसकुलावतंस ॥ ९४ ॥

त्वयेति ॥ हे हंसकुलावतंस हंसवंशभूषण, नैषधस्य हृदि क्रुधा क्रोधेन कदुष्णे ईषत्तप्ते सति मदर्था मत्प्रयोजना गिरो वाचस्त्वया न विधेयाः कर्तव्याः । यतः—पित्तेन पित्तदोषेण रसने रसनेन्द्रिये दूने दूषिते सति सितापि शर्करापि तिक्तायते तिक्तेवाचरति निम्बतुल्यरसा भवति । अहं शर्करातुल्यापि तिक्ता स्यामित्यर्थः । 'शर्करा सिता' इत्यमरः । 'कवं चोष्णे' इति चकारात्कदुष्णम् । रस्यतेऽनेनेति रसनम् । तिक्तेवाचरतीति 'कर्तुः क्यङ्-' इति क्यङ् । तिक्ता भवतीति वार्थे लोहितादित्वात्क्यष् । 'वा क्यषः' इत्यात्मनेपदम् ॥

धरातुराषाहि मदर्थयाच्ञा कार्या न कार्यान्तरचुम्बिचित्ते ।
तदार्थितस्यानवबोधनिद्रा बिभर्त्यवज्ञाचरणस्य मुद्राम् ॥ ९५ ॥

धरेति ॥ हे हंस, त्वया धरायां तुराषाट् इन्द्रस्तस्मिन्पृथ्वीन्द्रे नले पूर्वोक्तव्यतिरिक्तकार्यान्तरचुम्बि कार्यमात्रासक्तं चित्तं यस्य एवंभूते सति मदर्थयाच्ञा न कार्या न विधेया । यतः—तदा कार्यान्तरासक्तिसमयेऽर्थितस्य याचितस्य अनवबोधोऽनाकर्णनं तल्लक्षणा निद्रा अवज्ञाया अवहेलनाया आचरणं करणं तस्य मुद्रां सादृश्यं बिभर्ति धारयति । असमये कार्यान्तरासक्तत्वात्तव विज्ञापनां यदि न शृणुयात्तदा इदं कार्यमस्मै न रोचत इति विचार्य तवापि पुनर्विज्ञापनायां बुद्धिर्नोदीयादिति भावः । तुरासाहि इति प्रयोगो भाषायां 'छन्दसि सहः' इति ण्विप्रत्ययस्य छन्दसि विहितत्वाच्चिन्त्यः । गिरिशादिवन्महाकविप्रयोगादस्यापि छान्दसत्वस्य प्रायिकत्वाद्वा परिहर्तव्यम् । प्रकारान्तरं तु—धरातुरा धरावत्पृथ्वीवत् अतुरानुत्ताला, अवेगा वा सा पूर्वोक्ता प्रसिद्धा वा । याच्ञाविशेषणम् । हि निश्चितम् । अन्यत्पूर्ववत् । धरवत्पर्वतवत् अतुरा वा । स्वस्थेन समयं दृष्ट्वा कर्तव्या न सोत्तालेनेत्यर्थः । यद्वा—हे अहिमदर्थ अहीन्मथ्नाति अहिमद्गरुडः तमर्थयते मित्रत्वं प्राप्तुं प्रार्थयते तत्संबोधनम् । गरुडतुल्यपराक्रम इत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥

निगमयति—

विज्ञेन विज्ञाप्यमिदं नरेन्द्रे तस्मात्त्वयास्मिन्समयं समीक्ष्य ।
आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बिसिद्ध्योः कार्यस्य कार्यस्य शुभा विभाति ॥ ९६ ॥

---

१ 'अर्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । 'दृष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः । २ अत्राप्यर्थान्तरन्यासः' । 'तिक्तायते इत्युपमा' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रापि दृष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः । ३ 'लोके तु साहयतेः क्विप्' इति सिद्धान्तकौमुद्यां दीक्षितः । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

विज्ञेनेति ॥ हे हंस, तस्मात्कारणादस्मिन्नरेन्द्रे विज्ञेन विशेषज्ञेन त्वया समयमवसरं समीक्ष्य दृष्ट्वा इदं कार्यं विज्ञाप्यं विज्ञापनीयम् । समयप्रतीक्षणे कार्यविलम्बः स्यादित्याशङ्क्याह—अस्य कार्यस्य आत्यन्तिकी सर्वथा असिद्धिः, तथा विलम्बिनी सिद्धिः, तयोर्मध्ये आर्यस्य पूज्यस्य बुद्धिमतस्तव का सिद्धिः शुभा समीचीना विभाति प्रतिभाति । कथयेति शेषः । असमये विज्ञापितस्य कृत्यस्य सर्वथा असिद्धिरेव । समयं विचार्य कृतस्य विलम्बेन सिद्धिः सैव ज्यायसी, तस्मात्समयं समीक्ष्य विज्ञप्तिं कुर्विति भावः । आत्यन्तिकी चासावसिद्धिश्चेति कोपधत्वेऽपि 'पुंवत्कर्मधारय–' इति पुंवत् । 'लक्षणहेत्वोः–' इति ज्ञापकात् 'अल्पाच्तरम्' इत्यस्यानित्यत्वात् आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बिसिद्ध्योरित्यत्र परनिपातः समर्थनीयः[1] ॥

बालायास्तरुणीवल्लज्जात्यागो न युक्त इत्याशङ्क्य परिहरति—

इत्युक्तवत्या यदलोपि लज्जा सानौचिती चेतसि नश्चकास्तु ।
स्मरस्तु साक्षी तददोषतायामुन्माद्य यस्तत्तदवीवदत्ताम् ॥ ९७ ॥

इतीति ॥ 'विनाऽमुना स्वात्मनि–' इत्याद्युक्तवत्या भैम्या यल्लज्जा अलोपि त्यक्ता सानौचिती अनौचित्यं नोऽस्माकं कवीनां चेतसि चकास्तु प्रकाशताम् । बालाया लज्जया भाव्यमेवेति तत्त्यागेऽस्मत्सिद्धान्तातिक्रमादस्माकं चित्ते त्वनौचित्यं स्फुरतु नामेत्यर्थः । तुः पुनरर्थे । तस्या अदोषतायां निर्दोषत्वे पुनः स्मरः साक्षी साक्षाद्द्रष्टा । कथं साक्षित्वमित्यत आह—यः काम उन्माद्य उन्मादावस्थां कृत्वा तां भैमीं तत्तत् 'विनाऽमुना–' इत्यादि बालाया युक्तमयुक्तमवीवदद्वादयति स्म । तेनैव बलाद्वादिता सा इति तस्या न दोषः । कवीनां वर्णनेऽनौचित्यं प्रातिभासिकं नतु तात्त्विकं अनुवादत्वादिति भावः । शब्दकर्मत्वाद्वदेरण्यन्तकर्तुर्णौ कर्मत्वम्[2] ॥

मदनेन सा किमित्युन्मादितेत्यत आह—

उन्मत्तमासाद्य हरः स्मरश्च द्वावप्यसीमां मुदमुद्वहेते ।
पूर्वः परस्पर्धितया प्रसूनं नूनं द्वितीयो विरहाधिदूनम् ॥ ९८ ॥

उन्मत्तमिति ॥ द्वौ उन्मत्तमुन्मत्तवस्तु आसाद्य प्राप्य असीमां निर्मर्यादां मुदं हर्षमुद्वहेते धारयतः । द्वौ कौ—हरो महादेवः, स्मरश्च । तयोर्मध्ये पूर्वो हरः प्रसूनं धत्तूरपुष्पलक्षणमुन्मत्तं प्राप्य हर्षं धत्ते, द्वितीयः कामो विरहाधिना विरहपीडया दूनं दुःखितमुन्मत्तमुन्मादवन्तं जनं प्राप्य हर्षं धत्ते । नूनमुत्प्रेक्षे । उभयत्र हेतुः—परस्पर्धितया । अन्योन्यस्पर्धया । हरशत्रुः स्मरः हरस्योन्मत्तं धत्तूरकुसुमं हर्षजनकं दृष्ट्वा मयाप्युन्मत्तं जनं प्राप्य हर्षितव्यम्, तथा हरेणापि काम उन्मत्तं प्राप्य हृष्यति चेन्मयापि कामायुधमुन्मत्तं पुष्पं प्राप्य हर्षितव्यमित्यन्योन्यस्पर्धा । शत्रोरस्त्रादि लब्ध्वा सर्वोऽपि तुष्यति । कामोऽप्युन्मत्तं पिशाचं हरसेवकमासाद्य हर्षं धत्ते । शत्रुवस्तुलाभादित्यर्थः । 'उन्मत्त उन्मादवति धत्तूरमुचुकुन्दयोः' इति विश्वः । वहेः स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम्[3] ॥

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षाव्यतिरेकालंकारः' । यदुक्तम्–'शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः । तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'उभयोरभेदाध्यवसायात्समानधर्मत्वविशेषणमात्रश्लेषात्प्रकृताप्रकृतगोचरत्वाच्चोभयश्लेषः । तेन हरवत्स्मरोऽप्युन्मत्तप्रिय इत्युपमा गम्यते' इति **जीवातुः** । 'एतच्छ्लोकद्वयं कवेरेव वाचोयुक्तिः' इति **तिलकव्याख्या** ।

तथाभिधात्रीमथ राजपुत्रीं निर्णीय तां नैषधबद्धरागाम् ।
अमोचि चञ्चूपुटमौनमुद्रा विहायसा तेन विहस्य भूयः ॥ ९९ ॥

तथेति ॥ अथ अनन्तरं तेन विहायसा पक्षिणा स्वाभीप्सितसिद्धेर्विहस्य चञ्चूपुटस्य मौनमुद्रा मौनभङ्गिर्भूयः पुनरप्यमोचि त्यक्ता । वक्तुं प्रारब्धम् । किं कृत्वा—तथाभिधात्रीं 'श्रुतश्च दृष्टश्च' इत्यादि भाषमाणां तां राजपुत्रीं भैमीं नैषधे नले बद्धो रागः प्रीतिर्यया एवंभूतां निर्णीय निश्चित्य । 'विहायाश्च शकुन्ते स्यात्' इति विश्वः ॥

इदं यदि क्ष्मापतिपुत्रि तत्त्वं पश्यामि तन्न स्वविधेयमस्मिन् ।
त्वामुच्चकैस्तापयता नृपं च पञ्चेषुणैवाजनि योजनेयम् ॥ १०० ॥

इदमिति ॥ हे क्ष्मापतिपुत्रि राजपुत्रि, यदि इदं पूर्वोक्तं सर्वं तत्त्वं सत्यं, तत्तर्ह्यस्मिन्कार्ये स्वस्यात्मनो विधेयं करणीयं न पश्यामि । मया करणीयं किमपि नावशिष्यते । तर्हि त्वां विना स्वयमेव कथं भविष्यतीत्यत आह—त्वां नृपं नलं चोच्चकैरतिशयेन तापयता उभयोरपि परस्परं रागाद्विरहपीडां जनयता पञ्चेषुणैव कामेनैवेयं योजना घटना अजनि जनिता । अत एव मद्व्यापारोऽत्र नावशिष्यत इत्यर्थः । तप्तयोः संधिरिति लोहादौ दृश्यते ॥

भैम्यवस्थाः श्रुत्वा नलस्यापि काश्चिदवस्थाः सूचयन्नाह—

त्वद्बद्धबुद्धेर्बहिरिन्द्रियाणां तस्योपवासव्रतिनां तपोभिः ।
त्वामद्य लब्ध्वामृततृप्तिभाजां स्वदेवभूयं चरितार्थमस्तु ॥ १०१ ॥

त्वदिति ॥ हे भैमि, तपोभिः पुण्यैरद्य त्वां लब्ध्वा प्राप्य अमृततृप्तिभाजां पीयूषपानजनिततृप्तितुल्यतृप्तिभाजां तस्य नलस्य बहिरिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां केवलानां स्वदेवभूयं 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्' इत्यादिश्रुतिसिद्धं स्वीयं देवत्वं चरितार्थं कृतकार्यमस्तु । एतावत्कालं शब्दमात्रेण तेषां देवत्वमभूत्, इदानीं त्वल्लाभेनामृततृप्तितुल्यत्वाद्देवत्वं सार्थकं भविष्यतीत्यर्थः । किंभूतस्य तस्य—त्वय्येव बद्धा निवेशिता बुद्धिर्मनो येन । अनशननियमवतश्च । किंभूतानामिन्द्रियाणाम्—मनसस्त्वयि लीनत्वात्तेषु मनोव्यापाराभावादुपवासव्रतं विद्यते येषाम् । अन्यस्यापकृष्टेन्द्रियस्यानशननियमवतः परब्रह्म ध्यायतः पुण्यैस्तदेव ब्रह्म लब्ध्वा मोक्षलक्षणानन्दभाजो देवत्वं सार्थकं भवतीत्युक्तिः । बहिरिन्द्रियाणां निजव्यापारेष्वप्रवृत्तिस्तपः । विषयभोगाभावश्चोपवासः । अमृतपाने हि देवानां देवत्वं, तथा त्वल्लाभे तदिन्द्रियाणामपि देवत्वं कृतार्थमस्तु । देवभूयम्, भुवो भावे क्यप् । उपवासश्चासौ व्रतं चेति कर्मधारयादिनिः समर्थनीयः । उपवासेन व्रतिन इति वा समाधिः ॥

नलस्य त्वद्विरहेण कामजनितं विरहज्वरमाह—

तुल्यावयोर्मूर्तिरभून्मदीया दग्धा परं सास्य न ताप्यतेऽपि ।
इत्यभ्यसूयन्निव देहतापं तस्यातनुस्त्वद्विरहाद्विधत्ते ॥ १०२ ॥

---

१ 'अत्र उक्तमिति पदार्थे 'अमोचि चञ्चूपुटमौनमुद्रा' इति वाक्यार्थरचनम् । तस्मादोजो गुणः । अलंकारश्च छेकानुप्रासः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र कामतापो योजनायाः कारणमजनीत्यनेन योजनातीतत्वं प्रतिपाद्यते । 'तापयता' इत्यनेन च तापस्य वर्तमानत्वम् । तस्मादत्र कार्यकारणपौर्वापर्यलक्षणातिशयोक्तिः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र समासोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अर्थान्तरप्रतीतेर्ध्वनिरेवेत्यनुसंधेयम्' इति **जीवातुः** ।

तुल्येति ॥ हे भैमि, अतनुः कामः त्वद्विरहात्तस्य नलस्य देहतापं विधत्ते करोति । किं कुर्वन्निव—इति पूर्वोक्तप्रकारेण अभ्यसूयन्निव ईर्ष्यां कुर्वन्निव—इति किम् । आवयोः कामनलयोर्मूर्तिः शरीरं पूर्वं तुल्या समानाभूत्, अनन्तरं मदीया सा मूर्तिर्दग्धा, अस्य नलस्य सा मूर्तिः परमतिशयेन ताप्यतेऽपि न एतच्छरीरस्य दाहोऽपि न क्रियते एवं परं संतापोऽपि केनचिन्न क्रियत इति । अनङ्गस्त्वद्विरहादेव देहतापं करोति नान्यस्मादित्यर्थः । मम च तस्य च आवयोः । 'त्यदादीनां मिथः' इत्येकशेषः[१] ॥

दशा वर्णयति—

लिपिं दृशा भित्तिविभूषणं त्वां नृपः पिबन्नादरनिर्निमेषः ।
चक्षुर्झरैरर्पितमात्मचक्षू रागं स धत्ते रचितं त्वया नु ॥ १०३ ॥

लिपिमिति ॥ नृपो नलो दृशा दृष्ट्या भित्तेर्विभूषणमलंकारभूतां लिपिं चित्रनिर्मितां त्वामादरेण तात्पर्येण निर्निमेषो नेत्रसंकोचरहितः सन् पिबन्सादरमवलोकयंश्चक्षुर्झरैर्निर्निमेषत्वादनुरागवशाच्च जातैर्नेत्रबाष्पप्रवाहैरर्पितं जनितमात्मचक्षूरागं स्वीयनयनयोर्लौहितिमानं धत्ते । उत्प्रेक्षते—त्वया रचितमिव जनितमिव । अयं बाष्पजनितलोहितिमा न भवति, किंतु त्वद्विषयको नयनानुरागः । प्रथमावस्था[२] ॥

तामेव पुनराह—

पातुर्दृशालेख्यमयीं नृपस्य त्वामादरादस्तनिमीलयास्ते ।
ममेदमित्यश्रुणि नेत्रवृत्तेः प्रीतेर्निमेषच्छिदया विवादः ॥ १०४ ॥

पातुरिति ॥ आलेख्यमयीं चित्रलिखितां त्वामादरात् अस्तनिमीलया निर्निमेषया दृशा पातुः सादरमवलोकयितुर्नृपस्याश्रुणि विषये नेत्रवृत्तेर्नयनवर्तिन्याः प्रीतेरनुरागस्य निमेषस्य च्छिदया विच्छेदेन सह ममेदमिति इदमश्रु मज्जन्यम्, इदं मज्जन्यमिति अहमहमिकया विवादः कलह आस्ते भवति । अनुरागवशान्निमेषाभावो भवति नयनानुरागजन्यं, निमेषच्छिदाजन्यमेतदश्रु इति लोकः संदिग्ध इति भावः । निमेषच्छिदयेत्यत्राप्रधाने तृतीयया मुख्या नयनप्रीतिरिति द्योतितम् । भिदादिपाठात् छिदा साधुः[३] ॥

द्वितीयामाह—

त्वं हृद्गता भैमि बहिर्गतापि प्राणायिता नासिकयास्यगत्या ।
न चित्रमाक्रामति तत्र चित्रमेतन्मनो यद्भवदेकवृत्ति ॥ १०५ ॥

त्वमिति ॥ हे भैमि, बहिर्गतापि बहिःप्रदेशे वर्तमानापि अनुरागवशादन्तःकरणे विद्यमाना त्वं कया गत्या केन प्रकारेणास्य नलस्य प्राणायिता जीवायिता नासि, अपि तु सर्वप्रकारेण जीववत्प्रियासि । अथ च—बहिर्गता त्वं नासिकया आस्यगत्या मुखगत्यापि हृद्गता मनोरमा अत एव प्राणायिता प्राणवत्प्रिया । तव नासिकामुखसौन्दर्यं चित्रादौ दृष्ट्वा तेन हृदये धारितेत्यर्थः । बहिर्गतापि हृद्गतेति विरोधाभासः, तत्परत्वात्परिहारः । प्राणा अपि नासिका-

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः । अत्र चिन्तालक्षणा स्मरदशोक्ता' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र नयनप्रीतिर्विषयनिवृत्तिश्च स्मरदशा प्रतिपादिता । अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्रोभयकारणसंभवादुभयस्मिन्नपि रागे जाते श्लेषमहिम्नैकत्राभिधानात्कारणविशेषसंदेहः' इति **जीवातुः** । ३ 'अत्र नयनप्रीतिः स्मरदशा प्रतिपादिता' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

मुखमार्गेण द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं बहिर्गत्वा पुनरन्तः प्रविशन्ति प्राणाख्यां च लभन्ते तथा त्वमपि । भवती त्वमेका केवला वृत्तिर्जीवनोपायो यस्य एवंभूतम् एतन्मनो नलान्तःकरणं चित्रमालेख्यं यन्नाक्रामति तच्चित्रमिव भवति, तत्र विषये आश्चर्यम् । विरहव्यथया चञ्चलेन भवितव्यं, तच्च यदा चित्रमिव निर्व्यापारं जातं तत्राश्चर्यमित्यर्थः । त्वदायत्तत्वात्त्वदन्यत्किमपि तस्य चित्ते न लगतीति त्वं प्राणवत्प्रियेत्यर्थः । चित्रं कर्तृ, एतन्मनः कर्म यत्र स्वाधीनं करोति तत्र चित्रम्, अपि तु नेति काकुः । यतस्त्वदेकवृत्ति इति वा । भवदेकवृत्ति इति वा । भवदेकवृत्ति एतन्मनो यच्चित्रं नाक्रामति अर्थान्नावलोकयति तत्र चित्रम् । चित्रं हि सर्वैरवलोक्यते, अनेन नेत्याश्चर्यमिति वा । एतन्मनो यच्चित्रमाक्रामत्यवलोकयति तत्र चित्रं न, यद्यपि विरहिणश्चित्रं दुःखदं तथाप्याश्चर्यं न । यतश्चित्रं भवदेकवृत्ति भवत्या एव एका वृत्तिरवस्थानं यत्रैवंविधम् । यत्र त्वमेव लिखितासि तदेव चित्रमवलोकयतीत्यत्र किमाश्चर्यमिति वा । 'चित्तम्' इति पाठे व्याख्या—तत्र प्राणीभवने लोकस्य चित्तमाश्चर्यं न गच्छति । यस्माद् एतन्मनस्त्वदेकवृत्ति त्वदासक्तम् । यस्य यत्रासक्तिस्तस्य प्राणवद्भवति । अत्र किमाश्चर्यम् । इति द्वितीयावस्था ॥ आक्रामतीति 'वा भ्राश–' इति श्यन्विकल्पः । भवत्या एका वृत्तिर्यत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे–' इति भवतीशब्दस्य पुंवत् ॥

तृतीयामाह—

अजस्रमारोहसि दूरदीर्घां संकल्पसोपानततिं तदीयाम् ।
श्वासान्स वर्षत्यधिकं पुनर्यद्ध्यानात्तव त्वन्मयतां[२] तदाप्य ॥ १०६ ॥[३]

अजस्रमिति ॥ त्वं दूरदीर्घामतिमहतीं तदीयां नलसंबन्धिनीं संकल्परूपां सोपानततिं सोपानपरम्परां 'भैमीप्राप्तिः कथं भवेत्, प्राप्तौ सत्यामहमेवं करिष्यामि, सा एवं करिष्यति' इत्येवंरूपां मानसविचारलक्षणामजस्रं निरन्तरमारोहसि । त्वत्प्राप्त्युपायादि सर्वदा विचारयतीत्यर्थः । यत्पुनः स नलः अधिकमत्यर्थं श्वासान्निःश्वासान्वर्षति मुञ्चति तत्तव ध्यानाच्चिन्तनात्त्वन्मयतां त्वत्सायुज्यमाप्य प्राप्य त्वत्प्रधानो भूत्वा । त्वय्यनुरागबाहुल्यात्त्वच्चिन्तनात्त्वत्प्राप्तेरभावाद्दुःखवशादत्यर्थं निःश्वासान्मुञ्चतीत्यर्थः । योऽतिदीर्घां सोपानपङ्क्तिमारोहति स निःश्वासान्मुञ्चति, अत्र तु विपरीतमित्याश्चर्यम् । तच्च त्वद्ध्यानात्त्वन्मयत्वप्राप्तौ सत्यां व्यधिकरणत्वभावात्संगच्छते । त्वद्धर्मा नले युज्यन्ते । तस्मात्त्वत्सायुज्यं तस्य जातमित्यनुमीयत इति भावः । अथ च यो यं ध्यायति स तन्मयो भवति । 'योगप्रभावात्प्रह्लादो जातो विष्णुमयोऽसुरः' इति विष्णुपुराणम् । 'आरोहणं स्यात्सोपानम्' इत्यमरः । आप्येत्यत्राङ्ग समासः । तृतीयावस्था तेनानुभूयत इति ॥

संकल्पमेवाह—

हृत्तस्य यन्मन्त्रयते रहस्त्वां तद्व्यक्तमामन्त्रयते मुखं यत् ।
तद्वैरिपुष्पायुधमित्रचन्द्र सत्यौचिती सा खलु तन्मुखस्य ॥ १०७ ॥

---

१ 'अत्र विषयनिवृत्तिः संकल्पश्च कामदशे प्रतिपादिते । अत्र विरोधाभासश्लेषोपमालंकारसंसृष्टिः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'तामवाप्य' इति **सुखावबोधा**संमतः पाठः । ३ 'अत्रासंगत्यलंकाराभासः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र श्वाससोपानारोहणयोः कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्योक्तेरसंगत्यलंकारः । कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसंगतिः' इति लक्षणात् । तन्मूला चेयं नलस्य दमयन्तीतादात्म्योत्प्रेक्षेति संकरः' इति **जीवातुः** ।

हृदिति ॥ तस्य नलस्य हृदन्तःकरणं रह एकान्ते यत्त्वां मन्त्रयते त्वामुद्दिश्य गुप्तं यद्भाषते भैमीं प्राप्य तां प्रत्येवं वदिष्यामि आलिङ्गनादिकं देहीति गुप्तं विचारं करोति, मुखं नलमुखं कर्तृ तत् गुप्तभाषणं कर्म व्यक्तं यद् आमन्त्रयते भाषते । मुखस्य पाण्डुताम्लानतादिगुणं दृष्ट्वा त्वामेव ध्यायतीति व्यक्तं ज्ञायत इत्यर्थः । सा तन्मुखस्य नलमुखस्य तद्वैरी नलवैरी पुष्पायुधः कामस्तस्य मित्रं चन्द्रस्तेन सह यत्सख्यं मैत्री तस्यौचिती । खलु निश्चये, उत्प्रेक्षायां वा । चन्द्रतुल्यत्वान्नलमुखं चन्द्रमित्रम् । नलः कामस्य शत्रुः पीड्यमानत्वात् । चन्द्रोऽपि मदनमित्रं तद्वृद्धिकरत्वात् । मित्रं च मित्रस्य कार्यं करोति । नलो मन्त्रलक्षणां शक्तिं प्रयुङ्क्ते नल एवंविधं मन्त्रं करोतीति नलशक्तेर्मदनस्याग्रे मदनमित्रेण कथनीयम् । नीतिज्ञा हि मित्रमित्रेणापि रिपुमन्त्रभेदं कुर्वन्ति तच्चन्द्रमित्रेण नलमुखेन कृतमिति भावः । मुखे पाण्डुत्वादिगुणदर्शनादतिशयेन त्वद्विषयां चिन्तां करोतीति स्पष्टं ज्ञायत इत्यर्थः । 'सप्तम्यर्थे रहोव्ययम्' इत्यमरः । 'मत्रि गुप्तभाषणे' ॥

क्रममुल्लङ्घ्य लाघवार्थमेकप्रयत्नेनैव चतुर्थीं षष्ठीं चावस्थामाह—

स्थितस्य रात्रावधिशय्य शय्यां मोहे मनस्तस्य निमज्जयन्ती ।
आलिङ्ग्य या चुम्बति लोचने सा निद्राधुना न त्वदृतेऽङ्गना वा १०८

स्थितस्येति ॥ रात्रौ शय्यामधिशय्य स्थितस्य तस्य मनोमोहे वैचित्त्ये, स्नेहविशेषे च मोहनं मोहो मदनयुद्धं तत्र वा निमज्जयन्ती तद्वशं कुर्वती सती या आलिङ्ग्याङ्गानि श्लथयित्वा लोचने चुम्बति तत्र संबद्धा भवति । अथ च लतावेष्टिताद्यालिङ्गनादीनि कृत्वा या नेत्रचुम्बनं करोति सा एवंविधा निद्राङ्गना वा त्वदृते त्वां विनाधुना इदानीं न विद्यते । त्वद्विरहात्तस्य न निद्रा, त्वद्व्यतिरेकेणैवंविधाङ्गना वा न । अङ्गनापि न रोचत इति भावः । श्लेषप्रयत्नेन निद्राच्छेदविषयनिवृत्तिलक्षणे अवस्थे प्रोक्ते । क्रमोल्लङ्घनं दोषाय नेति ज्ञेयम् । शय्याम्, 'अधिशीङ्–' इति कर्मत्वम् । त्वत्, 'अन्यारात्–' इति पञ्चमी ॥

पञ्चमीमाह—

स्मरेण निस्तक्ष्य वृथैव बाणैर्लावण्यशेषां कृशतामनायि ।
अनङ्गतामप्ययमाप्यमानः स्पर्धां न सार्धं विजहाति तेन ॥ १०९ ॥

स्मरेणेति ॥ स नलः स्मरेण बाणैर्निस्तक्ष्य निर्भिद्य लावण्यं सौन्दर्यमेव शेषं यस्यास्तां कृशतां वृथैवानायि नीतः प्रापितः । लावण्यं स्थितं, शरीरं क्षीणम् । यतः—अनङ्गतामतिकृशाङ्गतामङ्गरहिततां मदनत्वं नीयमानोऽप्ययं तेन मदनेन सह स्पर्धां साम्यं न जहाति न त्यजति । रूपसाम्यात्क्रुद्धेन कामेनातिकृशत्वं नीतः । ततश्च ईषदङ्गोऽनङ्गः नञ्समासः । नञ् ईषदर्थे । अनुदरा कन्येतिवत् । कृतेऽपि कृशत्वे सुतरां साम्यमेवाभूदिति भावः । अत एव

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र विकल्पालंकारः' । यदुक्तमलंकारसर्वस्वे—'तुल्यबलविरोधे विकल्पः' इति **साहित्यविद्याधरी** । अत्र निद्राङ्गनयोः प्रस्तुतयोरेवालिङ्गनाक्षिचुम्बनादिधर्मसाम्यादौपम्यप्रतीतेः केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगितालंकारः । 'प्रस्तुताप्रस्तुतानां च केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥' इति लक्षणात् इति **जीवातुः** ।

लावण्यशेषामित्युक्तम् । 'तथैव' इति पाठे लावण्यशेषामेव कृशतां तथा अनायि यथानङ्गतामाप्यमानोऽपि तेन सह स्पर्धां न त्यजतीति व्याख्या ॥

सप्तमीमाह—

त्वत्प्रापकात्त्रस्यति नैनसोऽपि त्वय्येष दास्येऽपि न लज्जते यत् ।
स्मरेण बाणैरतितक्ष्य तीक्ष्णैर्लूनः स्वभावोऽपि कियान्किमस्य ॥११०॥

त्वदिति ॥ एष नलस्त्वां प्रापयति दापयति तत्त्वत्प्रापकम्, तस्माद् एनसोऽपि पापादपि 'राक्षसो युद्धहरणात्' इत्यादिच्छलादिरूपान्न त्रस्यति न बिभेति । यच्च त्वयि विषये दास्येऽपि न लज्जते, ततो हेतोः स्मरेण तीक्ष्णैर्बाणैरतितक्ष्य अतिशयेनास्य शरीरं तनूकृत्य कियान्स्वल्पः स्वभावोऽपि लूनः छिन्नः किमिति सहेतुकोत्प्रेक्षा । धर्मशीलत्वादयं सर्वदा पातकाद्बिभेति दासत्वे च राजत्वाल्लज्जते इत्यस्य स्वभावः । स तु त्वत्प्राप्तिलोमेन न दृश्यते । शरीरस्यातिकार्श्यात्स्वभावस्यापि कार्श्यं जातमित्यनुमीयत इत्यर्थः । त्रपानाशावस्थोक्ता । त्वत्प्रापकादित्यादिना त्वदन्यविषयनिवृत्तिरेव तात्पर्यवृत्त्या वर्ण्यत इति श्लोकतात्पर्यम् । अतितक्ष्येति स्वभावापगमे हेतुत्वार्थमुक्तं, न तु तनुतावस्थाप्रतिपादनार्थम् । शरीरस्यातितक्षणे स्वभावस्य लूनत्वं संभाव्यत इति द्योतनार्थमतिशब्दतीक्ष्णशब्दप्रयोगौ । एनसः 'भीत्रार्थानां—'इति पञ्चमी ॥

पुनस्त्रपानाशमेवाह—यद्वा प्रथमतस्त्रपानाशं वर्णयितुमाह—

स्मारं ज्वरं घोरमपत्रपिष्णोः सिद्धागदङ्कारचये चिकित्सौ ।
निदानमौनादविशद्विशाला साङ्क्रामिकी तस्य रुजेव लज्जा ॥ १११ ॥

स्मारमिति ॥ तस्य नलस्य विशाला महती लज्जा सिद्धे चिकित्सासमर्थेऽगदंकारचये वैद्यसमूहे निदानमौनादादिकारणविषये मौनादादिकारणस्याज्ञानादविशत्प्रविष्टा । किंभूतस्य—अपत्रपिष्णोर्लज्जाशीलस्य । किंभूते—स्मारं मदनजनितं घोरं दारुणं ज्वरं चिकित्सौ प्रतिकुर्वाणे । केव—सङ्क्रमेण जनिता साङ्क्रामिकी संसर्गजनिता रुजेव रोग इव क्षयादिर्व्याधिः क्षयिणं परित्यज्य यथान्यं संसर्गिणं प्रविशति तथा लज्जाशीलस्य तस्य लज्जया भवितव्यम् । सा च तं विहाय वैद्यसमूहे दृश्यते कार्श्ये निदानाज्ञानात् । 'अक्षिरोगो ज्वरः कुष्ठं तथापस्मार एव च । सहभुक्त्यादिसंबन्धात्संक्रामन्ति नरान्तरम् ॥' इति । वैद्यैः पृष्टेन तेन लज्जां विहाय ज्वरनिदानं यदैव कथितं तदैवास्माभिर्न ज्ञातमित्युक्त्वा लज्जितम् । 'लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुः' इत्यमरः । ज्वरम्, 'न लोका—' इति षष्ठीनिषेधाद्द्वितीया । अपत्रपिष्णोः, 'अलंकृञ्—' इतीष्णुच् । अगदं रोगरहितं करोतीति 'अगदंकारः' । कर्मण्यणन्ते कारशब्दे उत्तरपदे 'कारे सत्यागदस्य' इति मुम् । साङ्क्रामिकी, अध्यात्मादित्वाट्ठकि अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥

अष्टमीमाह—

बिभेति रुष्टासि किलेत्यकस्मात्स त्वां किलापेति हसत्यकाण्डे ।
यान्तीमिव त्वामनु यात्यहेतोरुक्तस्त्वयेव प्रतिवक्ति मोघम् ॥ ११२ ॥

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र विशेषोक्तिरलंकारः 'तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिरलंकृतिः' इति लक्षणात्' इति **जीवातुः** । २ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र त्रपानाशलक्षणा स्मरदशोक्ता । अत्र वैद्येषु विषये लज्जान्तरस्यारोपादपह्नुतिपरमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

बिभेतीति ॥ स नलः हे भैमि, त्वं रुष्टासि कुपितासि किलेति संभाव्य अकस्मात्त्वत्कोपेन विनैव बिभेति भयं प्राप्नोति । तथा—किल मिथ्याभूतां त्वामाप प्राप्तवानिति कृत्वा अकाण्डेऽसमय एव त्वत्प्राप्तिं विनैव सुखातिशयाद्धसति । तथा—यान्तीमिव गच्छन्तीमिव त्वामनु लक्षीकृत्य अहेतोर्निष्कारणं याति । तथा—त्वयोक्त इव संभाषित इव आगच्छामि, त्वदादिष्टं मया पूर्वमेव कृतमित्यादि मोघं निष्फलं प्रतिवक्ति प्रतिवचनं ददाति । उन्मादावस्था ॥

नवमीमाह—

भवद्वियोगाच्छिदुरार्तिधारा यमस्वसुर्मज्जति निःशरण्यः ।
मूर्च्छामयद्वीपमहान्ध्यपङ्के हा हा महीभृद्भटकुञ्जरोऽयम् ॥ ११३ ॥

भवदिति ॥ भवत्या वियोगेन विरहेण जनिता अच्छिदुरा संतता या आर्तिः पीडा तस्या धारा प्रणालीपरम्परा सैव यमस्वसा यमुना तस्या मूर्च्छामयं मूर्च्छारूपं यद्वीपं जलमध्यावकाशस्तस्मिन्महान्ध्यलक्षणो महाज्ञानलक्षणः पङ्कः कर्दमस्तस्मिन् निःशरण्यो रक्षितृरहितोऽयं नलः महीभृद्भटो राजश्रेष्ठ एव कुञ्जरो हस्ती निमज्जति ब्रुडति । हा हा खेदातिशये । अन्योऽपि कुञ्जरो हस्तिपकं विना नद्या द्वीपपङ्के ब्रुडति । पङ्कमग्नो गजो नोद्धर्तुं शक्यत इति मूर्च्छावस्था । एवं नवावस्थासूचकाः श्लोकाः 'लिपिम्–' इत्यादयो यथायथमूह्याः । भवत्या वियोग इति 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे–' इति पुंवत् । अच्छिदुरेति 'विदिभिदि–' इति कुरच् ॥

उक्तिविशेषेण दशमीमवस्थामाह—

सव्यापसव्यत्यजनाद्द्विरुक्तैः पञ्चेषुबाणैः पृथगर्जितासु ।
दशासु शेषा खलु तद्दशा या तया नभः पुष्प्यतु कोरकेण ॥ ११४ ॥

सव्येति ॥ सव्यापसव्याभ्यां वामदक्षिणाभ्यां त्यजनं मोचनं तस्माद्द्विगुणैर्दशभिः पञ्चेषुबाणैः कामबाणैः पृथक्प्रत्येकमर्जितासु रचितासु दशास्वर्जितप्रायासु मध्ये शेषावशिष्टा या तद्दशा मृतिलक्षणा तया कोरकेण कलिकया नभो गगनं खलु निश्चितं पुष्प्यतु पुष्पितं भवतु । सा दशमी दशा खपुष्पतुल्या सर्वथा भवत्वित्यर्थः । एकैकेन मदनबाणेनान्येषां दशावस्था भवन्ति, अस्य तु नव, दशमी नेति तस्या अवसरः । अस्याः कोरकत्वमनुद्भूतत्वात् । नले तर्हि सापि दशा भविष्यति सा मा भूत् त्वत्प्राप्तिरेव भवत्विति भावः । दशाया अशुभत्वान्नामग्रहणानर्हत्वात्तच्छब्दप्रयोगः । द्विरुक्तशब्दो लक्षणया द्विगुणपर्यायः । शेषशब्दस्त्रिलिङ्गः, अभिधेयलिङ्गत्वात् । 'पुष्प विकसने' आशिषि लोट् । 'चक्षूरागः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ संकल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः । उन्मादो मूर्च्छामृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः ॥' इति ॥

प्रकृतमाह—

त्वयि स्मराधेः सततास्मितेन प्रस्थापितो भूमिभृतास्मि तेन ।
आगत्य भूतः सफलो भवत्या भावप्रतीत्या गुणलोभवत्याः ॥ ११५ ॥

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकमलंकारः। आर्तिधारायास्तमोविकारत्वेन रूपसाम्याद्यमुनारूपणम्' इति जीवातुः । ३ 'व्यसनात्' इति जीवातुसंमतः पाठः । ४ 'अत्रार्थान्तरं यथासंख्यमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वयीति ॥ स्मराधेः कामजनितपीडातः सततं नियतमस्मितेन हास्यरहितेन भूमिभृता राज्ञा त्वयि विषयेऽहं प्रस्थापितोऽस्मि भैमी मदर्थं त्वया विज्ञापनीयेति । अहमिहागत्य गुणेषु लोभवत्या अनुरागिण्या भवत्यास्तव भावप्रतीत्या प्रेमपरिज्ञानेन सफलः कृतकार्यो भूतो जातः । नलसदृशो गुणी, त्वं च गुणानुरागिणी, स्वत एव तस्मिन्ननुरक्तेति ज्ञात्वा कृतार्थो जातोऽस्मीति भावः ॥

धन्यासि वैदर्भि गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति ॥११६॥

धन्यासीति ॥ हे वैदर्भि भैमि, सा त्वं धन्या दैवाधिकासि । यया त्वया उदारैरतिरमणीयैर्गुणैः सौन्दर्यादिभिः कृत्वा नैषधो धीरोदात्तो नलोऽपि समाकृष्यत स्ववशीकृतः । या ईदृशं धीरं वशीकरोति ततः परा का धन्येत्यर्थः । दृष्टान्तेन धन्यत्वं समर्थयते—खलु यस्माच्चन्द्रिकाया इतः परा का स्तुतिः । यत् या गम्भीरमप्यब्धिं समुद्रमुत्तरलीकरोति अतिशयेन चञ्चलीकरोति तद्वत्तद्वशीकरणमेव तव स्तुतिर्धन्यता च । अथच—वैदर्भी काव्यरीतिः । गुणैः श्लेषादिभिरलंकारैः । अन्यदपि विशालैर्दोरकैराकृष्यते[2] ॥

नलेन भायाः शशिना निशेव त्वया स भायान्निशया शशीव ।
पुनःपुनस्तद्युगयुग्विधाता योग्यामुपास्ते नु युवां युयुक्षुः ॥ ११७ ॥

नलेनेति ॥ हे भैमि, त्वं नलेन कृत्वा भायाः शोभस्व । केन केव—परिपूर्णेन शशिना निशेव । स नलस्त्वया कृत्वा भायाच्छोभताम् । कया क इव—निशया शशीव । उभयोः समागमे उभावपि व्यतिभातामित्यर्थः । नु उत्प्रेक्षे । पुनःपुनः प्रतिमासं तद्युगं चन्द्रनिशालक्षणं युग्मं युनक्तीति युक् एवंविधो विधाता ब्रह्मा युवामुभावपि युयुक्षुर्योक्तुमिच्छुः सन् योग्यामभ्यासमुपास्ते करोति । शिल्पी रमणीयं वस्तु संघट्टयितुमभ्यासं करोति अन्यथा चन्द्रनिशयोः पुनः पुनर्योजनं व्यर्थं स्यादित्यर्थापत्तिः प्रमाणम् । 'स्वभ्यासमास्ते' इति पाठे अभ्यासस्समृद्ध्यर्थम् । समृद्धावव्ययीभावे चतुर्थ्या अम्भावः । 'योग्याभ्यासार्कयोषितोः' इति विश्वः[3] ॥

स्तनद्वये तन्वि परं तवैव पृथौ यदि प्राप्स्यति नैषधस्य ।
अनल्पवैदग्ध्यविवर्धिनीनां पत्त्रावलीनां वलना समाप्तिम् ॥ ११८ ॥

स्तनद्वय इति ॥ हे तन्वि कृशाङ्गि, नैषधस्य नलस्यानल्पं बहुतरं वैदग्ध्यं कौशलं तस्य विवर्धिनीनां ज्ञापिकानां पत्त्रावलीनां पत्त्रवल्लीपङ्क्तीनां वलना रचना समाप्तिं यदि प्राप्स्यति

---

१ 'अत्रानियतदेशावयवं यमकमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र प्रतीपमलंकारः । यदुक्तम्—'आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता । तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धनम् ॥' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'दृष्टान्तालंकारः । एतेन नलस्य समुद्रगाम्भीर्यं दमयन्त्याश्चन्द्रिकाया इव सौंदर्यं व्यज्यते' इति **जीवातुः** । ३ 'अत्रोपमोत्प्रेक्षालंकारः । आशीर्वादप्रतिपादनादाशीरलंकारोऽपि' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र दमयन्तीनलयोरन्योन्यशोभाजननोक्तेरन्यन्योलंकारः । 'परस्परक्रियाजननमन्योन्यम्' इति लक्षणात् उपमाद्वयानुप्राणित इति संकरः । तन्मूला चेयं विधातुः पुनः पुनर्निशाशशियोजनायां दमयन्तीनलयोजनाभ्यासत्वोत्प्रेक्षा' इति **जीवातुः** ।

तर्हि परं केवलं पृथौ विशाले तवैव स्तनद्वये अतिपीनत्वात्, नान्यस्य अल्पकुचत्वात्। पृथु-शब्दो भाषितपुंस्कः ॥

एकः सुधांशुर्न कथंचन स्यात्तृप्तिक्षमस्त्वन्नयनद्वयस्य ।
त्वल्लोचनासेचनकस्तदस्तु नलास्यशीतद्युतिसद्वितीयः ॥ ११९ ॥

एक इति ॥ एकोऽसहायः सुधांशुश्चन्द्रोऽतिविशालस्य त्वन्नयनद्वयस्य कथंचन केनापि प्रकारेण तृप्तिक्षमः संतर्पणसमर्थो यतो न स्यान्न भवेत्। तत्ततः कारणात् स चन्द्रो नलास्य-लक्षणो यः शीतद्युतिश्चन्द्रस्तेन सद्वितीयः ससहायः सन् त्वल्लोचनयोस्तव नेत्रयोरासेचनको निर्मर्यादतृप्तिकार्यस्तु भवतु। चकोरतुल्यस्य त्वन्नेत्रद्वयस्यैकेन चन्द्रेण तृप्त्यभावाच्चन्द्रद्वयेन भवितव्यम् । तत्र चन्द्रसहकारी नलास्यचन्द्रो भवत्वित्यभिप्रायः । तत्प्राप्त्यर्थं यत्नः कार्य इति भावः । 'तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शने' इत्यमरः[१] ॥

अहो तपःकल्पतरुर्नलीयस्त्वत्पाणिजाग्रस्फुरदङ्कुरश्रीः ।
त्वद्भ्रूयुगं यस्य खलु द्विपत्री तवाधरो रज्यति यत्कलम्बः ॥ १२० ॥
यस्ते नवः पल्लवितः कराभ्यां स्मितेन यः कोरकितस्तवास्ते ।
अङ्गम्रदिम्ना तव पुष्पितो यः स्तनश्रिया यः फलितस्तवैव ॥ १२१ ॥

अहो इति ॥ **यस्त इति** ॥ (युग्मम्) नलीयो नलसंबन्धी तपोरूपः कल्पतरुः कल्प-वृक्षः अहो आश्चर्यरूपः । आश्चर्यरूपत्वमेव विशेषणैः प्रकटयति— कीदृशः कल्पतरुः । त्वत्पा-णिजाग्राणि तव नखाग्राण्येव स्फुरन्ती प्रकाशमाना अङ्कुरश्रीरङ्कुरशोभा यस्य । खलु निश्चये । अङ्कुरानन्तरं त्वद्भ्रूयुगमेव यस्य कल्पवृक्षस्य द्विपत्री पत्रद्वयम् । तवाधर ओष्ठ एव यस्य 'कलम्बो मध्यमाङ्कुरः ।' नालमित्यर्थः । रज्यत्यारक्तो भवति । प्रथमाङ्कुरापेक्षया मध्यमाङ्कुरस्यातिरक्त-त्वात्। यस्ते कराभ्यां नवो नूतनः पल्लवितः पल्लवयुक्तो विद्यते मध्यमाङ्कुरापेक्षयातिरक्तत्वात्तव हस्तावेव यस्य पल्लवौ जातौ । यः तव स्मितेन कोरकितः कलिकायुक्त आस्ते । पल्लवानन्तरं कोरका भवन्ति, स्मितस्य सितत्वात्कोरकत्वम् । कोरकापेक्षया विकस्वराणां पुष्पाणां मृदुत्वा-द्यस्तवाङ्गम्रदिम्ना शरीरमार्दवेन पुष्पितः पुष्पयुक्तो विभाति । अतिमृदूनि तवाङ्गानि यस्य पुष्पस्थाने जातानि । यः तवैव स्तनश्रिया फलितः फलयुक्तः । तव स्तनावेव यस्य फलस्थाने जातौ । अतीवाश्चर्यजनकोऽयं नलीयस्तपःकल्पवृक्षः । एवंविधां त्वां प्राप्तुं तेनैव तपस्तप्तं नान्येनेति भावः । अन्यस्य तरोरेते पदार्थाः क्रमेण भवन्ति, एतस्य त्वेककालमेवेति अहो-शब्द आश्चर्यं द्योतयति । 'कद(ल)म्बः सायके नीपे नाले शाके कलम्ब्यपि' इति विश्वः । नलीयः, 'वा नामधेयस्य' इति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छः' । रज्यति 'कुषिरञ्जोः–' इति कर्मकर्तरि श्यन्परस्मैपदे । पल्लवितः तारकादिः[२,३] ॥

---

१ 'अत्र सममलंकारः' । यदुक्तम्—'समं योग्यतया योगो यदि संभाविता क्वचित्' इति **साहित्य-विद्याधरी** । २ 'अत्र रूपकमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र श्लोकद्वयेन तपसि दमयन्तीनखादिषु च कल्पतरुत्वावयवत्वरूपणात्सावयवरूपकम् । तथा अवयविकल्पतरोरवयवानां नखाङ्कुरादीनां च मिथः कार्यकारणभूतानां भिन्नदेशत्वादसंगत्या मिश्रितमिति संकरः । 'कार्यकारण-योर्भिन्नदेशत्वे स्यादसंगतिः' इति लक्षणात्' इति जीवातुः ।

कांसीकृतासीत्खलु मण्डलीन्दोः संसक्तरश्मिप्रकरा स्मरेण।
तुला च नाराचलता निजैव मिथोनुरागस्य समीकृतौ वाम्॥ १२२॥

कांसीति॥ खलूत्प्रेक्षे। हे भैमि, वां तव नलस्य च मिथः परस्परं योऽनुरागस्तस्य समीकृतौ समीकरणे नलस्य त्वयि यावाननुरागः तावानेव तव नलेऽनुराग इत्युभयोरनुरागस्य तुलनार्थं स्मरेणेन्दोश्चन्द्रस्य मण्डली कांसीकृता परिमेयवस्तुधारणार्थं कांस्यपात्रमिव कृतासीत्। किंभूता—संसक्ताः संबद्धा रश्मिप्रकराः किरणसमूहा रज्जुसमूहाश्च यस्याः सा। निजैव स्वीयैव नाराचलता बाणवल्ली तुला च तुलादण्डस्य कृता। कंसाय पात्रविशेषाय हितं कंसीयम् 'तस्मै हितम्' इति 'प्राक्क्रीताच्छः' तस्य विकारः 'कंसीयपरशव्ययोः–' इति यञ्। छस्य लुक् कांस्यम्, अकांस्यं कांस्यं संपन्नं कांसीकृतम्। च्वौ 'क्यच्व्योश्च' इति हल उत्तरस्य 'आदेः परस्य' इति यकारमात्रस्य लोपः। अवर्णस्य 'अस्य च्वौ' इतीत्वम्। 'कंसीकृता' इति पाठे 'कंसो दैत्यान्तरेऽपि च। कांस्ये च कांस्यपात्रे च' इति विश्वः। 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः[1]॥

सत्त्वस्रुतस्वेदमधूत्थसान्द्रे तत्पाणिपद्मे मदनोत्सवेषु।
लग्नोत्थितास्त्वत्कुचपत्रलेखास्तन्निर्गतास्तं प्रविशन्तु भूयः॥ १२३॥

सत्त्वेति॥ हे भैमि, मदनोत्सवेषु तत्पाणिपद्मे नलहस्तकमले पूर्वं लग्नाः पश्चादुत्थिताः त्वत्कुचयोः पत्रलेखाः पत्रावलयः तन्निर्गता नलपाणिपद्मेनैव लिखिता भूयस्तमेव पाणिपद्मं प्रविशन्तु। किंभूते पाणिपद्मे—सत्त्वेन सत्त्वभावेन स्रुतो जनितः स्वेदो घर्मोदकं तल्लक्षणं मधूत्थं सिक्थकं तेन सान्द्रे निबिडे। रतोत्सववशात्पत्रावल्या मार्जनं भवत्वित्यर्थः। कारणे कार्यस्य लय उचित इति भावः। मधूत्थे यथालिखितमेतीति मधूत्थपदम्। पद्मशब्दः पुंलिङ्गेऽपि, ततः 'तम्' इति युज्यते[2]॥

बन्धाढ्यनानारतमल्लयुद्धप्रमोदितैः केलिवने मरुद्भिः।
प्रसूनवृष्टिं पुनरुक्तमुक्तां प्रतीच्छतं भैमि युवां युवानौ॥ १२४॥

बन्धाढ्येति॥ हे भैमि, युवानौ तरुणौ युवां केलिवने क्रीडावने मरुद्भिर्वायुभिः पुनरुक्तां पुनःपुनर्मुक्तां त्यक्तां प्रसूनवृष्टिं प्रतीच्छतं गृह्णीतम्। किंभूतैर्मरुद्भिः—बन्धैः पङ्कजासनादिसुरतबन्धैराढ्यं विस्तृतं नानारतमनेकप्रकाररतं तदेव मल्लयुद्धं तेन प्रमोदितैः प्रकर्षेण परिमलं प्रापितैः। संभोगेन पुष्पेषु च्युतेषु पुनःपुनर्मोचनं संगच्छते। अथ च मल्लयुद्धहृष्टैर्देवैर्मुक्तां पुष्पवृष्टिं मल्लौ गृह्णीतः। 'मरुतौ पवनामरौ' इत्यमरः। युवतिश्च युवा च 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः[3]॥

अन्योन्यसंगमवशादधुना विभातां तस्यापि तेऽपि मनसी विकसद्विलासे।
स्रष्टुं पुनर्मनसिजस्य तनुं प्रवृत्तमादाविव द्व्यणुककृत्परमाणुयुग्मम्॥१२५॥

अन्योन्येति॥ अधुनोभयसंबन्धानन्तरं अन्योन्यसंगमवशात्परस्परसंयोगवशाद्विकसन्विलासो विभ्रमो ययोस्ते तस्यापि नलस्यापि तेऽपि तवापि मनसी परमाणुयुग्ममिव विभातां

---

१ 'अत्र रूपकमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्रेन्दुमण्डलादौ कंसादिरूपणादेव स्मरस्य कार्यकारणरूपसिद्धेरेकदेशविवर्तिरूपकम्' इति **जीवातुः**। २ 'अत्राशीरलंकारः रूपकं च' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्र रूपकप्रतीयमानोत्प्रेक्षाश्लेषालंकारसंसृष्टिः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

शोभेताम् । किंभूतं परमाणुयुग्मम्—मनसिजस्य कामस्य तनुं शरीरं पुनः स्रष्टुं प्रवृत्तम् । अत एवादौ द्व्यणुकं करोतीति द्व्यणुककृत् । 'सक्रियाभ्यां द्वाभ्यां परमाणुभ्यामेकं द्व्यणुकमारभ्यते, एवं क्रमेण महत्कार्यमारभ्यते' इति सिद्धान्तः । दग्धस्य कामस्य मनोजन्यत्वान्मनसिजत्वम् । ततश्च तदुत्पत्त्यर्थं मनोद्वयेन द्व्यणुकमारब्धव्यम् । तत्तु येन केनचिन्मनोद्वयेन कर्तुं न शक्यते, एतादृशपरस्परानुरागस्य कुत्रचिदप्यभावात् । ततश्च युवयोरेव मनोद्वयेन कर्तुं शक्यते नान्येनेति भावः । युवयोः परस्पररागबाहुल्यात्कामः शरीरी स्यादिति भावः ॥

कामः कौसुमचापदुर्जयममुं जेतुं नृपं त्वां धनु-
र्वल्लीमव्रणवंशजामधिगुणामासाद्य माद्यत्यसौ ।
ग्रीवालंकृतिपट्टसूत्रलतया पृष्ठे कियल्लम्बया
भ्राजिष्णुं कषरेखयेव निवसत्सिन्दूरसौन्दर्यया ॥ १२६ ॥

काम इति ॥ असौ कामः कौसुमेन चापेन दुर्जयं जेतुमशक्यममुं नृपं नलं जेतुमव्रणे निर्दोषे वंशे जाताम्, अथ च घुणादिजन्यव्रणरहितवेणुजातामधिगुणामतिशयितसौन्दर्यादिगुणयुक्तां, आरोपितमौर्वीकां च त्वां त्वन्मयीं धनुर्वल्लीं धनुर्लतामासाद्य प्राप्य माद्यति अधुना नलं जेष्यामीति तुष्यति । किंभूतां धनुर्वल्लीम्—निवसता विद्यमानेन सिन्दूरेण सौन्दर्यं लोहितिमा यस्यां तया पृष्ठे धनुःपृष्ठभागे, अथ च पश्चाद्भागे कियल्लम्बया कियद्दीर्घया ग्रीवा मध्यं कण्ठश्च तस्या अलंकृतिरलंकारभूता पट्टसूत्रलता तया । दीर्घेण पट्टसूत्रेणेत्यर्थः । भ्राजिष्णुं शोभमानाम् । कयेव—कषरेखयेव परीक्षारेखयेव । कषणधारया धनुर्योग्यवेणुपरीक्षायां निघृष्यमाणं सिन्दूरं चलति चेत्तदा परिपाको ज्ञेय इति धानुष्कप्रसिद्धिः । कामस्य त्वां विना नलवशीकरणं किमपि न विद्यत इति भावः । भ्राजिष्णुम्, 'भुवश्च' इति चकारादिष्णुच् ॥

त्वद्गुच्छावलिमौक्तिकानि गुलिकास्तं राजहंसं विभो-
र्वेध्यं विद्धि मनोभुवः स्वमपि तां मञ्जुं धनुर्मञ्जरीम् ।
यन्नित्याङ्कनिवासलालिततमज्याभुज्यमानं लस-
न्नाभीमध्यबिला विलासमखिलं रोमालिरालम्बते ॥ १२७ ॥

त्वदिति ॥ हे भैमि, त्वं विभोः मनोभुवः कामस्य त्वद्गुच्छावलेः तव हारविशेषपङ्क्तेर्मौक्तिकान्येव गुलिकाः सूक्ष्मान्मृद्गोलकान्विद्धि जानीहि । तथा—तं राजहंसं नृपश्रेष्ठं नलं वेध्यम्, अथ च तं नलमेव राजहंसाख्यं पक्षिविशेषं कामस्य वेध्यं लक्ष्यं विद्धि । तथा—स्वमात्मानमपि तां वक्ष्यमाणगुणयुक्तां मञ्जुं मनोज्ञां धनुर्मञ्जरीं धनुर्लतां जानीहि । तव रोमाली रोमराजिर्यस्या धनुर्लताया नित्यं सर्वदाङ्कनिवासो मध्यवसतिस्तया लालिततमातिशयेन नर्तिता शोभमाना ज्या मौर्वी तया भुज्यमानं सेव्यमानमनुभूयमानं वाखिलं विलासं चापमध्यवर्तिशोभमानमौर्व्याः संपूर्णां लीलामालम्बतेऽङ्गीकरोति । रोमराजिरेव मौर्व्याः स्थाने जातेत्यर्थः ।

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' । अत्र वसन्ततिलकावृत्तम् । यदुक्तं **वृत्तरत्नाकरे**—'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र रूपकोपमालंकारः' । अत्र वक्ष्यमाणे च श्लोकद्वये शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्' यदुक्तम्—'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'श्लेषोत्प्रेक्षासंकीर्णो रूपकालंकारः' इति **जीवातुः** ।

किंभूता रोमालिः—लसन्ती नाभ्येव मध्ये बिलं यस्याः सा। गुलिकाधारणच्छिद्रस्थाने नाभिरेव जातेत्यर्थः। गुलिकाधनुरिति नाम(क)त्वद्रूपेण शस्त्रेण नलः कामस्य जय्यो नान्येनेति भावः। धनुर्मौर्वी मध्ये गुलिकारोपणस्थानबिलं भवति, तदत्र नाभिरेव, रोमालिमौर्वी, अङ्गयष्टिर्धनुः, स राजहंसो वेध्य इत्यर्थः। विभुस्तु गुलिकाधनुःक्रीडां करोति। 'हारभेदा यष्टिभेदा गुच्छगुच्छार्धगोस्तनाः' इत्यमरः। 'राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्बकलहंसयोः' इति विश्वः॥

पुष्पेषुश्चिकुरेषु ते शरचयं त्वद्भालमूले धनू
रौद्रे चक्षुषि तज्जितस्तनुमनुभ्राष्ट्रं च यश्चिक्षिपे।
निर्विद्याश्रयदाश्रयं स वितनुस्त्वां तज्जयायाधुना
पत्रालिस्त्वदुरोजशैलनिलया तत्पर्णशालायते॥ १२८॥

पुष्पेषुरिति॥ तेन नलेन सौन्दर्यादिना गुणेन जितोऽत एव निर्विद्य वैराग्यं प्राप्य यः पुष्पेषुः कामस्ते तव चिकुरेषु केशपाशेषु पुष्पेषुत्वात्स्वं शरचयं बाणसमूहं पुष्पं समूहं चिक्षिपे त्यक्तवान्। तव भालमूले ललाटमूले भ्रूस्थाने स्वं धनुस्त्यक्तवान्। रौद्रे रुद्रसंबन्धिनि दारुणे चक्षुष्यनुभ्राष्ट्रे तृतीयनेत्रलक्षणे भर्जनपात्रे स्वीयां तनुं च चिक्षिपे क्षिप्तवान्। स कामोऽधुना वितनुः शरीररहितोऽथ च विशेषेण कृशः सन् तज्जयाय तं नलं जेतुं त्वामेवाश्रयमाश्रयत। तथा—तव उरोजौ स्तनावेव शैलौ तावेव निलयः स्थानं यस्याः सा तत्र विद्यमाना पत्रालिः पत्रवल्लीपङ्क्तिः तस्य कामस्य पर्णशालेवाचरति भवति। भैमीकेशपाशपुष्पाणां कामजनकत्वात्कामबाणत्वम्। भ्रुवोरपि कामजनकत्वाद्धनुष्ट्वम्। स्तनपर्वतनिलयपत्रवल्लीनामपि तज्जनकत्वाद्गृहत्वम्। त्वयैव शस्त्रेण कामेन स जेतव्यो नान्यत्किंचित्तज्जयायेति त्वदाश्रयेण मदनस्तं पीडयतीत्यर्थः। अन्योऽपि जितोऽस्त्रादि त्यक्त्वाग्नौ देहं त्यक्त्वा शत्रुं जेतुं पर्वते पर्णशालामधिष्ठाय तपस्यति। अनुभ्राष्ट्रम्, सप्तम्यर्थे सादृश्ये वाव्ययीभावः। क्षिपेः स्वरितेत्त्वात्तङ्॥

इत्यालपत्यथ पतत्रिणि तत्र भैमीं सख्यश्चिरात्तदनुसंधिपराः परीयुः।
शर्मास्तु ते विसृज मामिति सोऽप्युदीर्य वेगाज्जगाम निषधाधिपराजधानीम्

---

१ 'अत्र रूपकमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र मौक्तिकादौ गुलिकाद्यवयवरूपणादवयविनि कामे वेद्धृत्वरूपणस्य गम्यमानत्वादेकदेशविवर्ति सावयवरूपकमलंकारः' इति **जीवातुः**। २ 'अत्र दमयन्तीबद्धकुसुमैर्भ्रूयुगेन च सह शरचयधनुषोरभेदप्रतिपादनाद्भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिसमासोक्तिरूपकोपमालंकारसंसृष्टिः। ननु स्तनयोः शैलत्वनिरूपणमलंकारकृतां दूषणम्। यदुक्तं काव्यप्रकाशे—'उपमाया उपमानस्य जातिप्रमाणगतं न्यूनत्वमधिकता वा सादृश्यानुचितार्थत्वं दोषः। यथा—'पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ' इति। सत्यमेतत्। किं त्वत्र निर्भिन्नपुरुषव्यापारवर्त्मने क्रियमाणमेतद्रूपकं गुणातिशयतामेवाश्रयति, न तु दोषताम्। तथा पर्णशालायते इत्युपमाया एतद्रूपकमङ्गम्। यदि चैतन्न क्रियते तदा कवेरनौचित्यं स्यादधुना त्वलंकारातिशयप्रतिपादनादौचित्यमेव' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र पूर्वार्धे शरचापादीनां पूर्वोक्तपुष्पादिविषयनिगरणेन तदभेदाध्यवसायाद्भेदेऽभेदलक्षणातिशयोक्तिः। तत्पर्णशालायते इत्युपमा च। तया चोत्थापितेन त्वामाश्रयमिति रूपकेण संकीर्णा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या। कामस्याश्रयाश्रयणोत्प्रेक्षेति संकरः' इति **जीवातुः**।

इतीति ॥ तत्र तस्मिन्पतत्रिणि हंसे इति पूर्वोक्तमालपति वदति सति तदनुसंधौ भैम्यन्वेषणे पराः सख्यश्चिराद्बहुकालेन भैमीं परीयुः दशदिग्भ्यः समागतत्वात्परितो वेष्टयामासुः । अथानन्तरं स हंसोऽपि तुभ्यं शर्म सुखमस्तु, मां विसृज प्रेषयेत्युदीर्योक्त्वा वेगाज्जवेन निषधाधिपराजधानीं नलनगरीं जगाम । नलपीडास्मरणाद्वेगगमनम्[१] ॥

चेतोजन्मशरप्रसूनमधुभिर्व्यामिश्रतामाश्रय-
त्प्रेयोदूतपतङ्गपुंगवगवीहैयङ्गवीनं रसात् ।
स्वादंस्वादमसीममिष्टसुरभि प्राप्तापि तृप्तिं न सा
तापं प्राप नितान्तमन्तरतुलामानर्च्छ मूर्च्छामपि ॥ १३० ॥

चेत इति ॥ सा भैमी प्रेयसो नलस्य दूतो यः पतङ्गपुंगवो हंसस्तस्य गीर्वाणी सैव हैयङ्गवीनं ह्योगोदोहोद्भवं घृतं तस्य रसात्तत्प्रीतेः स्वादंस्वादमास्वाद्यास्वाद्य । सादरमाकर्ण्याकर्ण्येत्यर्थः । तृप्तिं प्राप्ता अन्तरन्तःकरणे नितान्तमतिशयितं तापं संतापमपि न प्राप । अतुलां निःसीमां मूर्च्छामपि न आनर्च्छ प्राप । किंभूतं हैयङ्गवीनम्—चेतोजन्मनः कामस्य शरभूतानि प्रसूनानि पुष्पाणि तेषां मधुभी रसैः, अथ च माक्षिकैर्व्यामिश्रतां मेलनमाश्रयत्प्राप्नुवत् । तथा—असीमं निर्मर्यादम् । तथा—इष्टं सुस्वादु सुरभि ख्यातं सुगन्धि च । समत्वेन मधुमिश्रितं घृतं नितान्तं पीतं सत्संतापमोहौ जनयतीति, तस्यास्तु नेत्याश्चर्यम् । यद्वा—एवंभूतं हैयङ्गवीनमास्वाद्यापि तृप्तिं न प्राप, तापं प्राप, मूर्च्छामपि प्राप । हंसमुखान्नलगुणाकर्णनेनानुरागबाहुल्यात्तापमोहौ तस्या जाताविति भावः । स्वादंस्वादमपीति योजना । असीममृष्टसुरभीत्येकं वा पदम् । 'तत्तु हैयङ्गवीनं यद्ध्योगोदोहोद्भवं घृतम्' इत्यमरः । 'हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्' इति साधु । पुंगवगवीत्यत्र 'गोरतद्धित-' इति टचि टित्त्वान्ङीप् । स्वादंस्वादम्, आभीक्ष्ण्ये णमुल्[२] ॥

तस्या दृशो[३] नृपतिबन्धुमनुव्रजन्त्यास्तं बाष्पवारि नचिरादवधीबभूव ।
पार्श्वेऽपि विप्रचकृषे यदनेन दृष्टेरारादपि[४] व्यवदधे न तु चित्तवृत्तेः ॥१३१॥

तस्या इति ॥ बाष्पवारि बाष्पाम्बु तं नृपतिबन्धुं नलसुहृदं हंसमनुव्रजन्त्यास्तस्या दृशो भैमीदृष्टेर्नचिराच्छीघ्रमेव यद्यस्मादवधीबभूव अग्रे गन्तुं न ददौ तत्तस्मादनेन हंसेन पार्श्वेऽपि समीपे गच्छतापि भैमीदृष्टेः सकाशाद्विप्रचकृषे व्यवहितीभूतम् । समीपे वर्तमानोऽपि नलवियोगाद्धंसगमनाद्वा जातेनाश्रुणा द्रष्टुं न दत्त इत्यर्थः । तु पुनः आरादपि दूरादपि वर्तमाने-

---

१ 'अत्रौजोगुणः । यदुक्तं वामनेन—'पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा' । अत्र वसन्ततिलकावृत्तम्' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रातिशयोक्तिसमासोक्तिविषमालंकारसंकरः । तत्रातिशयोक्तिर्भेदाभेदरूपा । समासोक्तिर्वैधकशास्त्रव्यवहारसमारोपात् । विषमलक्षणं तु रुद्रटेनोक्तम्—'यत्र क्रियाविपत्तेर्न भवेदेव क्रिया फलं तावत् । कर्तुरनर्थश्च भवेत्तदपरमभिधीयते विषमम् ॥' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'मधुमिश्रघृतस्य विषत्वात्तत्पाने तापाभाव' इति विरोधः । स च पूर्वोक्तपतङ्गपुंगवगवीहैयङ्गवीन इति रूपकोत्थापित इति संकरः' इति **जीवातुः** । ३ 'दृशाधिपति' इति पाठमाश्रित्य 'अधिपतिबन्धुं प्रियमित्रं दृशा दृष्ट्या अनुव्रजन्त्याः' इति **साहित्यविद्याधर्यां** व्याख्यातम् । 'दृशोऽधिपति-' इति पाठमाश्रित्य 'अधिपतिबन्धुं नलमित्रमनुव्रजन्त्याः तस्या दृशो भैमीनेत्रस्य' इति **सुखावबोधायां** व्याख्यातम् । ४ 'वियति' इति पाठमाश्रित्य 'गगने' इति **तिलके** व्याख्यातम् ।

नानेन चित्तवृत्तेर्न व्यवदधे व्यवहितीभूतम्। यद्यपि दूरं गतस्तथापि प्रियबन्धुत्वात्तस्या मनस्यवर्तिष्टेवेत्यर्थः। बन्धुमनुव्रजतो वारि अवधिर्भवति। 'औदकान्तात्प्रियं पान्थमनुव्रजेत्' इति वचनात्। दृष्टेः पार्श्वेऽपीति वा। 'तदनेन' इति पाठः। 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः। विप्रचकृषे, 'अकर्मकत्वविवक्षया भावे लिट्'॥

अस्तित्वं कार्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन्पक्षतेः कम्पभेदै-
राख्यातुं वृत्तमेतन्निषधनरपतौ सर्वमेकः प्रतस्थे।
कान्तारे निर्गतासि प्रियसखि पदवी विस्मृता किं नु मुग्धे
मारोदीरेहि यामेत्युपहृतवचसो निन्युरन्यां वयस्याः॥ १३२॥

अस्तित्वमिति॥ अथ तयोर्मध्ये एको हंसो निषधनरपतौ नलसमीप एतत्सर्वं वृत्तं निष्पन्नम्। वचसेति शेषः। आख्यातुं कथयितुं प्रतस्थे। किं कुर्वन्—पक्षयोः कम्पभेदैः कम्पविशेषैः कृत्वा भैमीप्राप्तिरूपायाः कार्यसिद्धेरस्तित्वं सद्भावं स्फुटं कथयन्। इति पूर्वोक्तमार्गेणोपहृतमुक्तं वचो यामिस्ता वयस्याः सख्योऽन्यां भैमीं निन्युः। गृहं प्रापयामासुरित्यर्थः। इति किम्—हे प्रियसखि, त्वं कान्तारे दुर्गमे वर्त्मनि विषये निर्गतासि प्रस्थितासि नु, अयि मुग्धे भ्रान्तचित्ते भैमि, पदवी मार्गः विस्मृता किं त्वया, त्वं मारोदीः, एह्यागच्छ। वयं सर्वा मिलित्वा याम गृहं प्रति गच्छाम इति। पक्षकम्पनविशेषः कार्यसिद्धिसूचकः। अन्योऽपि हस्तचालनादिना कार्यसिद्धिं कथयति। 'कान्तारं वर्त्म दुर्गमम्' इत्यमरः। अस्तीत्यव्ययात्त्वप्रत्ययः। आख्यातेति वा पाठः[२]॥

सरसि नृपमपश्यद्यत्र तत्तीरभाजः स्मरतरलमशोकानोकहस्योपमूलम्।
किसलयदलतल्पम्लायिनं प्राप तं स ज्वलदसमशरेषुस्पर्धिपुष्पर्द्धिमौलेः॥

सरसीति॥ स हंसो यत्र सरसि नृपं पूर्वमपश्यत्तस्य सरसस्तीरं भजते तस्य अशोकानोकहस्याशोकवृक्षस्य उपमूलं मूलसमीपे तं नलं प्राप। किंभूतम्—स्मरतरलं मदनजनितपीडया चञ्चलम्। तथा—किसलयानामग्रपल्लवानां दलानि कोमलाङ्कुरास्तेषां तल्पं शय्या तस्यापि म्लायिनं म्लानशीलम्। किंभूतस्यानोकहस्य—ज्वलन्तो देदीप्यमाना असमशरेषवः कामबाणास्तैः सह स्पर्धन्ते एवंशीलानि पुष्पाणि तेषामृद्धिः समृद्धिस्तद्युक्तो मौलिरग्रभागो यस्य। विरहव्यथया हंसं प्रतीक्षमाणस्तत्रैव स्थितो यत्र पूर्वं हंसेन दृष्टः। अशोकपुष्पाणां रक्तत्वाज्ज्वलत्कामबाणतुल्यत्वम्[३]॥

परवति दमयन्ति त्वां न किंचिद्वदामि
द्रुतमुपनम किं मामाह सा शंस हंस।
इति वदति नलेऽसौ तच्छशंसोपनम्रः
प्रियमनु सुकृतां हि स्वस्पृहाया विलम्बः॥ १३४॥

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिविरोधालंकारः। यदुक्तं **रुद्रटे**—'यस्मिन्द्रव्यादीनां परस्परं सर्वथा विरुद्धानाम्। एकत्रावस्थानं समकालं भवति स विरोधः' इति। 'वसन्ततिलकावृत्तम्' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'समीपस्थस्य विप्रकृष्टत्वं दूरस्थस्य संनिकृष्टत्वं चेति विरोधाभासः' इति **जीवातुः**। २ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः स्रग्धरा वृत्तम्' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

परवतीति ॥ नले उन्मादवशादिति वदति असौ हंस उपनम्रः समीपमागतः सन् तद्भैमीवृत्तान्तं सर्वं शशंस कथयति स्म । इतीति किम्—चित्ते प्रत्यक्षीकृतां भैमीं प्रत्याह । एवं हंसमपि—हे परवति पित्रधीनत्वात्परतन्त्रे दमयन्ति, अहं त्वां प्रति अद्यापि नागच्छसीत्यादि किमपि न वदामि । स्वातन्त्र्याभावात् । हे हंस, त्वं द्रुतं शीघ्रमुपनम मत्समीपमागच्छ । सा भैमी मामुद्दिश्य किमाहाब्रवीत्तच्छंस कथयेति । वाक्यार्थः कर्म । तद्वचनानन्तरमेवायं गत्वा कथं कथितवानित्याशङ्क्याह—प्रियमिति । हि यस्मात्सुकृतां धार्मिकाणां प्रियं स्वाभीष्टमनु लक्षीकृत्य स्वस्पृहायाः स्वेच्छाया एव विलम्बो, न त्वन्यस्य । यदैव तेषां वस्तु प्राप्तुमिच्छा भवति तदैव पुण्यवशात्प्राप्नुवन्तीति भावः । 'क्व स्पृहायाः' इति केचित् । स्पृहाया विलम्बः क्वेति योजनीयम् । सुकृताम्, 'सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः' इति क्विप् । आहेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं भूतार्थे[1] ॥

कथितमपि नरेन्द्रः शंसयामास हंसं
किमिति किमिति पृच्छन्भाषितं स प्रियायाः ।
अधिगतमथ सान्द्रानन्दमाध्वीकमत्तः
स्वयमपि शतकृत्वस्तत्तथान्वाचचक्षे ॥१३५॥

कथितमिति ॥ स नरेन्द्रो नलो हंसेन कथितमपि प्रियाया भैम्या भाषितं वचनं किमिति किमिति कीदृक्कीदृगित्येवमादरातिशयेन हंसं पृच्छञ्शंसयामास वादयति स्म । अथानन्तरं सान्द्रो निबिड आनन्द एव माध्वीकं मधु तेन मत्तो हृष्टः सन् अधिगतं ज्ञातार्थं तद्भैमीभाषितं स्वयमपि शतकृत्वोऽनेकवारं हंसेन यथोक्तं तथैव ईदृग्भैम्योक्तमीदृग्भैम्योक्तमिति शिरःकम्पाद्यभिनयेनान्वाचचक्षेऽनूदितवान् । अत्यादृतस्येयं जातिः । मद्य(त्त)विशेषश्चोक्तमपि पुनर्वादयति स्वयमपि पुनर्वदति । 'मधु माध्वीकमद्ययोः' इत्यमरः । 'मार्द्वीकं' इति पाठे मृद्वीकाया द्राक्षाया विकारो मार्द्वीकम् । शंसेः शब्दकर्मत्वादणौ कर्तुर्ण्यन्ते कर्मसंज्ञा । शतवारं शतकृत्वः 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इति कृत्वसुच्[2] ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
तार्तीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १३६ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ तार्तीयीक इति द्वैतीयीकवत् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृतौ नैषधीयप्रकाशे
तृतीयः सर्गः समाप्तः ॥

मद० १ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र जातिरलंकारः । अत्र श्लोके श्लोकद्वये च मालिनीवृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

चतुर्थः सर्गः ।

अथ नलस्य गुणं गुणमात्मभूः सुरभि तस्य यशःकुसुमं धनुः ।
श्रुतिपथोपगतं सुमनस्तया तमिषुमाशु विधाय जिगाय तान् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ हंसगमनानन्तरमात्मभूर्मदनः श्रुतिपथे कर्णमार्गे उपगतं प्राप्तमाकर्णितं नलस्य गुणं सौन्दर्यादिरूपगुणं गुणं मौर्वीं विधाय कृत्वा तथा—कर्णितं सुरभि ख्यातं सुगन्धि च तस्य यशोलक्षणं कुसुमं धनुर्विधाय, तथा—श्रुतिपथोपगतं श्रुतमाकर्णकृष्टं च तमेव राजानं नलं सुमनस्तया मनीषितया कुसुमत्वेन च इषुं बाणं विधाय आशु तां भैमीं जिगाय जितवान्। अन्यस्यान्यत्वकरणं देवत्वेन संभाव्यते हंसमुखात्तं श्रुत्वा झटिति कामपीडासहिता जातेति भावः । नले तदनुरागपोषार्थं विप्रलम्भवर्णनमनेन सर्गेण क्रियते । निर्वेदादयो विभावा आलस्यादयश्च विप्रलम्भशृङ्गारपोषार्थं यथायथमूहनीयाः । 'सुगन्धे च मनोज्ञे च सुरभि' इति विश्वः । जिगाय, 'सन्लिटोर्जेः' इति कुत्वम्[1] ॥

यदतनुज्वरभाक्तनुते स्म सा प्रियकथासरसीरसमज्जनम् ।
सपदि तस्य चिरान्तरतापिनी परिणतिर्विषमा समपद्यत ॥ २ ॥

यदतन्विति ॥ अतनुज्वरभाक्कामजनितसंतापभाक्सा भैमी प्रियकथा नलगोष्ठ्यस्तल्लक्षणा सरसी तस्या विप्रलम्भाख्यशृङ्गाररूपे रसे मज्जनं तस्यां रसेन प्रीत्या मज्जनम् । सादरमाकर्णनमित्यर्थः । तनुते स्म चकार । तस्य मज्जनस्य सपदि परिणतिः परिपाकः विषमा दुःसहा समपद्यत जाता । किंभूता—चिरं चिरकालमान्तरं मनस्तापयत्येवंशीला । नलगुणाकर्णनजकामपीडाशान्त्यर्थं तत्कथया विरहपीडानाशो भविष्यतीति बुद्ध्या सादरं तत्कथायामाकर्णितायां प्रत्युत तस्या उद्दीपकत्वात्पूर्वापेक्षयातितमां सा कथा विरुद्धार्थजनिका जातेति भावः । योऽपि ज्वरी सरोजलस्नानं करोति तस्य विषमाख्यो ज्वरो भवति । ज्वरिणस्तदा स्नानमपि विषमत्वजनकं भवति, सरसीस्नानं तु सुतरामिति सरसीपदम्[2] ॥

ध्रुवमधीतवतीयमधीरतां दयितदूतपतद्गतवेगतः ।
स्थितिविरोधकरीं द्व्यणुकोदरी तदुदितः स हि यो यदनन्तरः ॥ ३ ॥

---

१ 'स्मरेण सा जिता' इति पदेन विप्रलम्भस्योपक्षेप कृतः । तत्र रसस्वरूपं तन्त्रान्तरोक्तं संक्षेपतो लिख्यते । तदुक्तं **भरते**—'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' । तत्र 'विभावा आलम्बनोद्दीपनभेदेन ललनोद्यानादयः । अनुभावाः कटाक्षभुजाक्षेपादयः । सहकारिणश्च निर्वेदाद्यास्त्रयस्त्रिं- एतैर्व्यक्तीकृतः स्थायिभावो रसः' इत्यभिधीयते । तत्र स्थायिभावाः 'रतिर्हासश्च शोकश्च—'इत्यादयो 'स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः' इत्यादयोऽष्टौ सात्विकाः । तथा 'रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जि भावः प्रोक्तः' इति भावस्य लक्षणम् । तेच रसाः कस्यचिन्मते दश, कस्यचिन्मते नव, कस्यचिन्मतेऽ यदुक्तं **रुद्रटे**–'शृङ्गारवीरकरुणा'–इत्यादि तत्र सामान्यशृङ्गारलक्षणम् । यदुक्तं **तत्रैव**–'व्यवह त्पुंनार्योः' इत्यादि । अथ विप्रलम्भनामा शृङ्गारोऽयं चतुर्विधो भवति । 'प्रथमानुरागमान–'इत्या संभोगशृङ्गारलक्षणमष्टादशसर्गे प्रतिपादयिष्यामः । अत्र रूपकदीपकश्लेषसंकरः' इति **साहित्यविद्याध**

२–'अत्र रूपकम् । अर्थान्तरप्रतीतिस्तु रूपकादेव । तेन न समासोक्तिः इति **साहित्यवि** ज्वरशान्त्यर्थाद्रसमज्जनात्तदुद्रेकरूपानर्थोत्पत्तेर्विषमालंकारभेदः ।' इति **जीवातुः** ।

ध्रुवमिति ॥ ध्यणुकोदर्यतिकृशोदरी इयं भैमी दयितस्य नलस्य दूतो हंसस्तस्य पतत्त्र्यां पक्षाभ्यां गतो यो वेगस्तस्माद्दयितदूतस्य पतततोः पक्षयोर्गते गमने यो वेगस्तस्माद्वा, पक्षाभ्यां गतं गमनं यस्य स पक्षी दयितदूतश्चासौ पतद्गतश्चेति वा, तस्य वेगस्तस्मात्सकाशात्स्थितिः स्त्रीमर्यादा तस्या विरोधकरीं विरोधिनीमधैर्यतां धैर्याभावं शैघ्र्यं चाधीतवती पठितवती स्वीचकार । ध्रुवमुत्प्रेक्षे । अध्ययने न्यायं प्रमाणयति—हि यस्माद्यो यस्मादनन्तर एवाव्यवहितः स तदुदितस्तस्मादेवोत्पद्यते । 'यदनन्तरमेव यद्दृश्यते तत्तस्य कारणम्' इति गौतमः । तस्मिन्हंसे गतमात्रे एतस्या अधीरता जातेति तस्मादेवाधीता, इति सहोत्प्रेक्षा । वेगतः, 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वम् । विरोधकरीम्, हेतौ टः ॥

अतितमां समपादि जडाशयं स्मितलवस्मरणेऽपि तदाननम् ।
अजनि पङ्गुरपाङ्गनिजाङ्गणभ्रमिकणेऽपि तदीक्षणखञ्जनः ॥ ४ ॥

अतीति ॥ तदाननं भैमीमुखं स्मितलवस्य हास्यलेशस्य स्मरणविषयेऽप्यतितमां जडाशयं जडाभिप्रायं समपादि जातम् । विरहपीडया स्मितलेशमपि नास्मार्षीत् । स्मितं नाकरोदित्यत्र किं वाच्यम् । तदीक्षणखञ्जनः तस्या नयनरूपः खञ्जरीटोऽपाङ्गे नेत्रप्रान्तलक्षणे निजाङ्गणे भ्रमिकणेऽपि विलासगमनलेशेऽपि पङ्गुः खञ्जोऽजनि जातः । अन्योऽपि निजाङ्गणे सुखेन भ्रमति तथा पक्ष्यङ्गणे भ्रमति, अयं तु तत्राप्यसमर्थोऽभूत् । खञ्जयतीति अन्यान्विलोकनमात्रेण पङ्गून्करोति स स्वीयगमनेऽपि पङ्गुर्जात इत्याश्चर्यम् । विरहपीडया कटाक्षावलोकनमपि विसस्मार । अतितमाम् । स्वार्थे तमप् । समपादि, कर्तरि 'चिण्ते पदः' इति चिण् । अङ्गनं, णत्वमपपाठः । 'अजिरं त्वङ्गनं तत्स्यात्कामिन्यामङ्गना मता' इति विश्वप्रकाशः ॥

किमु तदन्तरुभौ भिषजौ दिवः स्मरनलौ विशतः स्म विगाहितुम् ।
तदभिकेन चिकित्सितुमाशु तां मखभुजामधिपेन नियोजितौ ॥ ५ ॥

किम्विति ॥ स्मरनलौ तदन्तस्तस्या अन्तर्हृदयं विगाहितुमालोडितुं विशतः स्म प्रविष्टौ । उत्प्रेक्षते—तदभिकेन तस्या भैम्याः कामुकेन मखभुजां देवानामधिपेनेन्द्रेण आशु शीघ्रं तां भैमीं चिकित्सितुं नीरोगां कर्तुं शरीरस्थितिं विचारयितुं च नियोजितावाज्ञप्तौ दिवो भिषजौ स्ववैद्यौ आश्विनेयौ किमु । नलो नलविषयो मदनश्च भैम्यन्तःकरणमधितिष्ठतः स्मेति भावः । 'अनुकाभिका–' इत्यभिकशब्दः साधुः । नियोजितौ, चौरादिकाद्युजेः क्तः ॥

श्लोकपञ्चकेन तापमाह—

कुसुमचापजतापसमाकुलं कमलकोमलमैक्ष्यत तन्मुखम् ।
अहरहर्वहदभ्यधिकाधिकां रविरुचिग्लपितस्य विधोर्विधाम् ॥ ६ ॥

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षा हेतुश्चालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । 'उत्प्रेक्षार्थान्तरन्यासयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः' इति जीवातुः । २ 'अङ्गणे' इति पाठद्वयेऽपि न दोषः । हेमाचार्यैस्तथोक्तत्वात्' इति सुखावबोधा । ३ 'अत्र विशेषोक्तिः, रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रातिशयोक्तिरूपकालंकारः' इति तिलकः । ४ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । 'तेनास्य मदनाश्विनसमानसौन्दर्यं व्यज्यते । अत्र चिन्ताख्यः संचारी भावः सूचितः । 'ध्यानं चिन्तेप्सितानाप्तिः शून्यता' इति लक्षणात्' इति जीवातुः ।

कुसुमेति ॥ तन्मुखं रविरुच्या ग्लपितस्य विधोश्चन्द्रस्य अहरहः प्रत्यहमभ्यधिकाधिकां पूर्वदिनापेक्षया परदिने महतीं विधामवस्थां वहदैक्ष्यत दृष्टम् । सर्वजनेनेत्यर्थः । किंभूतम्—कुसुमचापजः कामजस्तापो ज्वरस्तेन समाकुलं म्लानमित्यर्थः । यतः—कमलवत्कोमलं सुकुमारम् । विरहव्यथया सूर्यकिरणम्लानचन्द्रसदृशं जातमिति भावः । अहरहः, वीप्सायां द्विर्वचनम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अभ्यधिकाया अधिका महती, 'यस्मादधिकम्–' इति ज्ञापकात्पञ्चमी, 'पञ्चमी' इति योगविभागात्समासः ॥

तरुणतातरणिद्युतिनिर्मितद्रढिम तत्कुचकुम्भयुगं तदा ।
अनलसंगतितापमुपैतु नो कुसुमचापकुलालविलासजम् ॥ ७ ॥

तरुणतेति ॥ तस्याः कुचावेव कुम्भयुगं तदा तस्मिन्समये अनलसंगत्या नलप्राप्त्यभावेन वह्निसंगत्या तापं तज्जनितज्वरम्, औष्ण्यं च नो उपैतु न प्राप्नोतु, अपि तु प्राप्नोतु । किंभूतम्—कुसुमचापः कामः स एव कुलालः कुम्भकारस्तस्य विलासः क्रीडा तया जातं विरचितं । तथा—प्रशान्तत्वात्तरुणता तारुण्यं तल्लक्षणया तरणिद्युत्या सूर्यदीप्त्या निर्मितः कृतो द्रढिमा दार्ढ्यं यस्य । कुलालोऽपि घटं कृत्वा आतपे शुष्कं कृत्वाग्नौ प्रक्षिपति । विलासजमिति तापविशेषणं वा । द्रढिमेत्यत्र 'वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च' इतीमनिचि 'र ऋतोः–' इति रः ॥

अधृत यद्विरहोष्मणि मज्जितं मनसिजेन तदूरुयुगं तदा ।
स्पृशति तत्कदनं कदलीतरुर्यदि मरुज्वलदूषरदूषितः ॥ ८ ॥

अधृतेति ॥ तदा तस्मिन्समये मनसिजेन कामेन विरहोष्मणि आधिजनिते दाहे मज्जितं यत्त[illegible] दूरुयुगमधृत जीवशेषमतिष्ठत् । कदलीतरुस्तत्कदनं तस्योरुयुगस्य कदनं साम्यमवस्थां वा तर्हि स्पृशति प्राप्नोति तदूरुयुगसमानः स्यात्, यदि कदलीतरुर्मरौ धन्वदेशे ज्वलद्वह्निदग्धमूषरं क्षारमृत्तिकास्थलं तेन दूषितः स्यात् । अतिमृदोः कदलीतरोर्वह्निदग्धे ऊषरे यदि स्थितिः स्यात्तर्हि तदूरुयुगदुःखं कदलीतरुणाप्यनुभूयेत । तदूरुयुगमतितरां संतप्तमभूदिति भावः । मनसिजेति 'सप्तम्यां जनेर्डः', 'हलदन्तात्–' इति सप्तम्या अलुक् । स्पृशति, कालसामीप्ये लट् । 'स्यादूषः क्षारमृत्तिका' इत्यमरः । अस्त्यर्थे 'ऊषशुषिमुष्क–' इति रः । अधृत, 'धृङ् अवस्थाने' ॥

स्मरशराहतिनिर्मितसंज्वरं करयुगं हसति स्म दमस्वसुः ।
अनपिधानपतत्तपनातपं तपनिपीतसरःसरसीरुहम् ॥ ९ ॥

स्मरेति ॥ दमस्वसुर्भैम्याः करयुगं स्मरशरैराहतिर्हननं तया निर्मितः कृतः संज्वरः संतापो यस्य एवंभूतं सत्तपेन ग्रीष्मेण निपीतं सरस्तस्मिन्विद्यमानं सरोरुहं कमलं हसति स्म । तत्तुल्यं जातमित्यर्थः । किंभूतं कमलम्—अनपिधानो निष्प्रतिबन्धः पतंस्तपनातपः सूर्यातपो यस्मिन् । ग्रीष्मसंबन्धिकमलवदतितरां संतापोऽनुभूयत इत्यर्थः ॥

---

१ 'अत्र निदर्शनालंकारः' इति **तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ** । २ 'अत्रानुप्रासश्लेषरूपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ** । ४ 'अत्रोपमालंकारः' इति **तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ** । 'सहतीर्ष्यति असूयति' इति **दण्डिना** सदृशपर्याये पठितत्वादुपमालंकारः' इति **जीवातुः** ।

मदनतापभरेण विदीर्य नो यदुदपाति हृदा दमनस्वसुः ।
निबिडपीनकुचद्वययन्त्रणा तमपराधमधात्प्रतिबध्नती ॥ १० ॥

मदनेति ॥ दमनस्वसुर्हृदा हृदयेन मदनतापभरेण मदनजनितज्वरबाहुल्येन कृत्वा विदीर्य स्फुटित्वा यद् नो उदपात्युत्पतितम्, निबिडं निरन्तरं पीनं पीवरं कुचद्वयं तेन कृता यन्त्रणा बन्धनं प्रतिबध्नती सती तं विदीर्यानुत्पतनलक्षणमपराधमधाद्धार विरहसंतापभराद्भैमीहृदयं विदीर्यगन्तुकामं जातमपि स्तनद्वयेन तमपराधं सोढ्वापि रक्षितम् । अन्यथा गतमेव स्यात् । स्तनद्वयस्यायमपराधो न तु हृदयस्य । अथ च तमपराधमधात्पीतवती । उत्पतनशीलस्य वस्त्रादेः पाषाणादिना कृता यन्त्रणा प्रतिबन्धं करोति । पूर्वनिपातभिया पूर्वं पीनशब्दस्योत्तरेण समासं कृत्वा निबिडपदेन समासः कर्तव्यः । अधात्, धाञ्धेटोरपि लुङि 'घुमास्था–' इति सिचो लुकि रूपम् ॥

चिन्तामाह—

निविशते यदि शूकशिखा पदे सृजति सा कियतीमिव न व्यथाम् ।
मृदुतनोर्वितनोतु कथं न तामवनिभृत्तु निविश्य हृदि स्थितः ॥ ११ ॥

निविशत इति ॥ 'शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे' इत्यमरः । शूकशिखा धान्यकण्टकाग्रमात्रं पदे चरणे यदि निविशते प्रविशति सा शूकशिखा कियतीमिव व्यथां न सृजति करोति, अपि तु महतीं पीडां करोति । अतः कारणान्मृदुतनोरतिसुकुमार्या भैम्या हृदि निविश्य प्रविश्य स्थितोऽवनिभृत्पर्वतो नलश्च, तु पुनस्तां व्यथां कथं न वितनोतु करोतु, करोत्येव । नलस्तु तस्या हृदयं प्रविश्य स्थितः परं तया न प्राप्तः । अतस्तं सर्वदा विचिन्तयन्त्यास्तस्या भूयसी व्यथा जातेति भावः । इवशब्दो वाक्यालंकारे । निविशते, 'नेर्विशः' इति तङ् ॥

चिन्तया विषयान्तराग्रहणमाह—

मनसि सन्तमिव प्रियमीक्षितुं नयनयोः स्पृहयान्तरुपेतयोः ।
ग्रहणशक्तिरभूदिदमीययोरपि न संमुखवास्तुनि वस्तुनि ॥ १२ ॥

मनसीति ॥ इदमीययोरेतदीययोर्नयनयोः संमुखे अग्रे वास्तु स्थानं यस्यैवंभूते पुरोवर्त्यपि वस्तुनि घटादौ ग्रहणशक्तिः ज्ञानसामर्थ्यं नाभूत् । किंभूतयोः—मनसि सन्तं स्थितं प्रियं नलमीक्षितुं स्पृहयेव वाञ्छयेवान्तर्हृदयदेशमुपेतयोः । विरहव्यथया नेत्रयोर्निम्नदेशत्वेन निःसहत्वात्पुरःस्थितमपि ताभ्यां ग्रहीतुं न शक्यते । तत्रान्तरगतत्वे प्रियालोकनवाञ्छायाः कारणत्वेनोत्प्रेक्षा । इदमीययोः, त्यदादित्वाद्वृद्धाच्छः ॥

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । 'अत्रातिदाहेऽप्यस्फुटने हृदयस्यायुःशेषो निबन्धनम् । तस्य कुचयन्त्रणानिमित्तत्वमुत्प्रेक्षते । सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या' इति जीवातुः । २ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति तिलकाख्यव्याख्या । 'अत्रातिशयोक्तिर्द्रव्यक्रियाविरोधश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र 'पादे सूक्ष्मकण्टकप्रवेशे दुःसहा व्यथा किमुत मृद्वङ्ग्या हृदि महत्प्रवेशेन' इति कैमुत्यन्यायेनार्थान्तरापत्तेरर्थापत्तिरलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ ।

चिन्तानुभावं रोदनं मुखानतिं चाह—

हृदि दमस्वसुरश्रुझरप्लुते प्रतिफलद्विरहात्तमुखानतेः ।
हृदयभाजमराजत चुम्बितुं नलमुपेत्य किलागमि तन्मुखम् ॥ १३ ॥

हृदीति ॥ विरहेणात्ता स्वीकृता मुखानतिर्मुखनम्रता यया तस्या दमस्वसुर्भैम्याः अश्रुझरप्लुते बाष्पप्रवाहपरिपूर्णे हृदि वक्षसि प्रतिफलत्प्रतिबिम्बितं तत्ताद्दगाननं मुखं कर्तृ हृदयभाजं हृदयमध्यवर्तिनं नलं चुम्बितुमुपेत्य समीपं गत्वा आगमि किल आगमिष्यदिवाराजत शुशुभे। विरहवशान्मुखं नम्रं जातम्, अश्रु च निर्गतमित्यर्थः। विरहेणात्ता या मुखानतिस्तस्या हेतोः प्रतिफलदिति वा। तं नलमिति वा। आगमि, 'भविष्यति गम्यादयः' इति साधुः ॥

चिन्तानुभावं निःश्वासमाह—

सुहृदमग्निमुदञ्चयितुं स्मरं मनसि गन्धवहेन मृगीदृशः ।
अकलि निःश्वसितेन विनिर्गमानुमितनिह्नुतवेशनमायिता ॥ १४ ॥

सुहृदमिति ॥ मृगीदृशो भैम्या निःश्वसितेन निःश्वासलक्षणेन गन्धवहेन मलयानिलेन मनसि विद्यमानं सुहृदं स्मरं स्मरलक्षणमग्निमुदञ्चयितुमुत्तेजयितुं विनिर्गमेन निःसरणेनानुमितमनुमानज्ञानविषयीकृतं निह्नुतवेशनं गुप्तप्रवेशनं यस्य स चासौ मायी च तस्य भावस्तत्ता सा अकलि अङ्गीकृता। अभ्यस्तेत्यर्थः। विरहान्निःश्वासवायुर्बहिर्निःसरति। बहिर्निःसरणं चान्तःप्रवेशनं विनानुपपद्यमानं सत्तमनुमापयति। वायुना स्वमित्रस्य स्मराग्नेर्वर्धनार्थमन्तःप्रवेशः कृत इति लुप्तोत्प्रेक्षा। बाह्येन वायुनान्तः प्रविश्य निःश्वासरूपेण बहिर्निर्गतमिवेत्यर्थः। विरहवशाद्भृशनिःश्वासो जात इति भावः। अन्योऽपि मायी दुर्गमध्ये स्थितस्य मित्रस्य बहिर्निर्गमनार्थं गुप्तं प्रविशति, निर्गमानन्तरं तस्य गुप्तप्रवेशो दुर्गस्थैरनुमीयते। पद्मिनीत्वान्निःश्वासस्य गन्धवहत्वम्। व्रीह्यादित्वान्मायी[3] ॥

विरहपाण्डिमरागतमोमषीशितिमतन्निजपीतिमवर्णकैः ।
दश दिशः खलु तद्दृगकल्पयल्लिपिकरी नलरूपकचित्रिताः ॥ १५ ॥

विरहेति ॥ तद्दृक् भैमीदृष्टिलक्षणा लिपिकरी चित्रकारिणी विरहेण जनितः पाण्डिमा पाण्डुरत्वं, तथा रागोऽनुरागो लोहितिमा च, तमो मूर्च्छा तल्लक्षणा मषी तस्याः शितिमा कृष्णता स प्रसिद्धो निजः स्वीयः पीतिमा गौरत्वं एतद्रूपैर्वर्णैः कृत्वा। खलु अप्यर्थः। दशापि दिशः नलरूपकैर्नलप्रतिच्छन्दकैः चित्रिताश्चित्रयुक्ता अकल्पयत्। पाण्डिमा तु मुख एव प्रकटः, अन्यत्र तु पीतिमा। स चासौ निज इति विग्रहः। निजो दृक्संबन्धी, तस्या भैम्याः सहजो यः पीतिमेति वा। विरहवशात्पाण्डिमादयो वर्णा जाताः। उन्मादवशाद्दशस्वपि दिक्षु नलमेवापश्यदिति भावः। खलुरिवार्थे वा लिपिकरीवेत्युत्प्रेक्षा। लिपिकरी, 'दिवाविभा–' इति टे टित्त्वान्ङीप्[4] ॥

---

१ 'आगमितम्' इति पाठमाश्रित्य 'तारकादित्वादितच्' इत्युक्त्वा 'संजातागमनम्' इति व्याख्यातं जीवातौ। **साहित्यविद्याधर्या** अपीदं संमतम्। २ 'अत्रोत्प्रेक्षातिशयोक्तिश्च' इति **तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ**। ३ 'अत्र समासोक्तिरूपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'उत्प्रेक्षा' इति **जीवातुः**। ४ 'अत्र रूपकं विशेषश्च' इति **साहित्यविद्याधरी**।

स्मरकृतां हृदयस्य मुहुर्दशां बहु वयन्निव निःश्वसितानिलः ।
व्यधित वाससि कम्पमदः श्रिते त्रसति कः सति नाश्रयबाधने ॥१६॥

स्मरकृतामिति ॥ निःश्वसितानिलो निःश्वासवायुः भैम्या हृदयस्य स्मरकृतां दशां पीडां मुहुः बह्वतिशयेन सखीजनस्य पुरस्ताद्वदन्निव कथयन्निव अदो हृदयं श्रिते आश्रिते वाससि कम्पं व्यधित चकार । विरहवशान्निःश्वासानां बाहुल्यात्तस्या हृदयं चकम्पे, तत्कम्पवशाद्वस्त्रमपि चकम्प इत्यर्थः । उचितमेतत् । आश्रयस्य बाधने पीडायां सत्यामाश्रितः कोऽपि न त्रसति बिभेति, अपि तु सर्वो बिभेत्येव । कम्पितहृदयाश्रितस्य वस्त्रस्यापि कम्पो युक्तः । वदन्निति, वदितुमिति हेतौ शता । योऽविचारं बहु वदति सोऽप्यधरादिकम्पं करोति ॥

संततमन्तर्ज्वरमाह—

करपदाननलोचननामभिः शतदलैः सुतनोर्विरहज्वरे ।
रविमहो बहुपीतचरं चिरादनिशतापमिषादुदसृज्यत ॥ १७ ॥

करेति ॥ सुतनोर्भैम्या विरहज्वरे वियोगजनिते ज्वरे करपदाननलोचनानि नामानि संज्ञा येषां तत्संज्ञैः शतदलैः कमलैः दिने बहु अपरिमितं पीतचरं पूर्वं पीतं रविमहः सूर्यतेजः अनिशतापमिषात्संततसंतापव्याजाच्चिराच्चिरकालमुदसृज्यत उत्सृज्यते स्म । करकमलमित्यादि[२]॥

अश्रुपातमाह—

उदयति स्म तदद्भुतमालिभिर्धरणिभृद्भुवि तत्र विमृश्य यत् ।
अनु मितोऽपि च बाष्पनिरीक्षणाद्व्यभिचचार न तापकरो नलः ॥१८॥

उदयतीति ॥ आलिभिः सखीभिस्तत्र तस्यां धरणिभृद् राजा भीमस्तस्माद्भूरुत्पत्तिर्यस्यास्तस्यां भैम्यां विमृश्य विचार्य वाष्पनिरीक्षणादश्रुदर्शनादपि तापकरोऽनुमितो नलः यन्न व्यभिचचार तत् अव्यभिचारलक्षणमद्भुतमुदयति स्म उदितम् । अपिश्चकारार्थौ वा । अकथितेऽश्रुदर्शनमात्रादेव नलविरहजनितमेवेदमिति यत्तासां निश्चयज्ञानं तदाश्चर्यमित्यर्थः । पूर्वं पाण्डुत्वादिना नलस्य तापकारित्वमनुमितम्, अश्रुदर्शनादपीति । अपि चेति समुच्चयार्थौ वा । पर्वते बाष्पदर्शनाद्वह्न्यनुमितिराश्चर्यकारिणी भवति तद्वद्बाष्पदर्शनानुमितवह्नेर्यत्तापकारित्वं तदाश्चर्यम् 'बाष्पमश्रुजलोष्मणोः' इति विश्वः । उदयति 'ईं गतौ' भौवादिकस्य रूपम्[३] ॥

हृदि विदर्भभुवः प्रहरञ्शरै रतिपतिर्निषधाधिपतेः कृते ।
कृततदन्तरगस्वदृढव्यधः फलदनीतिरमूर्च्छदलं खलु ॥ १९ ॥

हृदीति ॥ रतिपतिः कामः निषधाधिपतेर्नलस्य कृते नलव्यधार्थं विदर्भभुवो भैम्या हृदि शरैः प्रहरन्प्रहारं कुर्वन्नलनिमित्तं भैमीं पीडयन्स्वयमेवालमत्यर्थममूर्च्छत् मूर्च्छां प्राप । यतः किंभूतः—कृतः तदन्तरगस्य भैमीहृदयमध्यवर्तिनः स्वस्यात्मनो दृढो व्यधस्ताडनं येन सः

---

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासोत्प्रेक्षालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । २ 'अत्रातिशयोक्तिसमासोक्त्यपह्नुत्यलंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । ३ 'अय गतौ' इति धातोरिति जीवातुस्तु 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्' इति परिभाषामाश्रित्य । ४ 'अत्र श्लेषव्यतिरेकावलंकारौ' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । ५ 'कुत्रचिद् 'व्यथ' इति पाठः' इति तिलकव्याख्या ।

खलु एवंविध इव। अत एव फलन्ती फलदा अनीतिर्यस्य। कामो नलश्च भैम्या हृदयवर्तिनौ, कामश्च स्ववैरिणो नलस्य प्रहारं कुर्वन्भैमीहृदयं प्रहृतवान्। ततश्चात्मानमेव प्रहृतवान्न नलम्। योद्धा ह्यात्मानं रक्षित्वा परं प्रहरति, अनेन तु नलार्थं भैमीहृदयं प्रहृतम्, तेन फलदनीतिना स्वयमेव मूर्च्छितम्। अथ मदनो मूर्च्छया अधिकीभवंस्तामतितरां पीडयति स्मेति भावः। नलव्यधलक्षणा नीतिः फलदेति वा। अन्यवधार्थमन्यस्य प्रहार इत्यनीतिः। 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः'। कृते तादर्थ्ये विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्॥

शङ्कामाह—

विधुरमानि तया यदि भानुमान्कथमहो स तु तद्धृदयं तथा।
अपि वियोगभरास्फुटनस्फुटीकृतदृषत्त्वमजिज्वलदंशुभिः॥ २०॥

विधुरिति॥ तया भैम्या विधुश्चन्द्रो यदि भानुमान्सूर्योऽमानि दाहकत्वाच्चन्द्र एव सूर्यत्वमारोपितं चेत्तर्हि स तु पुनः सूर्यः वियोगभरेण विरहबाहुल्येनापि यदस्फुटनमविदीर्णत्वं तेन स्फुटीकृतं दृषत्त्वं पाषाणत्वं यस्य येन वा एवंविधमतिकठिनमपि तस्या हृदयमंशुभिः कृत्वा कथं तथा अनिर्वाच्यमजिज्वलद्दाह। नह्यारोपितेऽग्नित्वे अग्नितुल्योऽयमिति तस्य दाहसामर्थ्यं, पाषाणदाहे त्वनिर्वाच्यम्। अत एव अहो आश्चर्यम्। मानितेऽपि सूर्यत्वे विरहिणः सूर्यस्य च परस्परमित्रत्वात्कथं दाहकत्वम्। अत एवाश्चर्यम्। यदि चन्द्रः सूर्यो मानितो न तु तात्त्विकस्तर्हि तापातिभरास्फुटनलक्षणेन साम्येन प्रकटीकृतं सूर्यकान्तत्वं येनैवंविधं भैमीहृदयं करैः कृत्वा कथं तथाऽजिज्वलत्। चन्द्रस्य कुत्रापि दाहकत्वमदृष्टचरमश्रुतचरं च। सूर्यस्य तु प्रसिद्धम्। अतोऽयं तात्त्विकः सूर्य एव। अन्यच्च सूर्यकान्तज्वलनं सूर्य एव करोति न त्वन्यः, अतस्तात्त्विकः सूर्य एव, न त्वारोपितः। आरोपितत्वादाश्चर्यमित्यर्थः। विरहित्वाच्चन्द्रकिरणास्तया न सोढा इति भावः॥

द्वाभ्यां मृतिं सूचयति—

हृदयदत्तसरोरुहया तया क सदृगस्तु वियोगनिमग्नया।
प्रियधनुः परिरभ्य हृदा रतिः किमनुमर्तुमशेत चितार्चिषि॥ २१॥

हृदयेति॥ विरहाग्निपीडितत्वान्निःसहया शैत्यार्थं हृदये दत्तं सरोरुहं कमलं यया तया भैम्या सदृक् तुल्या क कस्मिन्देशे अस्तु अपि तु तत्तुल्यान्या कापि कुत्रापि नास्ति। रतिर्भवेदित्याशङ्क्य दूषयति—रतिः प्रियधनुः हृदा परिरभ्यालिङ्ग्य अनुमर्तुं मदनस्य पश्चान्मरणार्थं चितार्चिषि चिताग्नौ किमशेत निद्रिता अपि तु न। तस्माद्रतिः समाना न। क्षत्रियाणां देशान्तरे मृतानां स्त्रियो धनुरालिङ्ग्यानुम्रियन्त इत्याचारः। विरहसंतप्तत्वाच्छीतलत्वोपचारः। विप्रयोगस्य वह्नित्वं व्यङ्ग्यं चितार्चिषीत्यनेन। 'तदा रतिः' इति पाठः समीचीनः। सदृक्, 'समानान्ययोश्च' इति वक्तव्यात्क्विन्। 'दृग्दृशवतुषु' इति सभावः॥

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षाश्लेषालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ। 'अत्र भेदेन मूर्च्छालक्षणकार्यदर्शनाद्रतिपतेः स्वस्यापि प्रहार उत्प्रेक्ष्यते। सा च श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितेति संकरः। व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या। परप्रहारोद्यतस्य स्वप्रहाररूपानर्थोत्पत्तेर्विषमभेदश्च व्यज्यते' इति जीवातुः। २ 'अत्र विरोधालंकारः' तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ। ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ।

अनलभावमियं स्वनिवासिनो न विरहस्य रहस्यमबुध्यत ।
प्रशमनाय विधाय तृणान्यसूञ्ज्वलति तत्र यदुज्झितुमैहत ॥ २२ ॥

अनलेति ॥ इयं भैमी स्वनिवासिनः स्वीयस्य विरहस्य रहस्यं तात्त्विकमनलभावमग्नित्वं नाबुध्यत नाजानात्। यद्यस्मात् तत्र विरहे ज्वलति दीप्यमाने सति असून्प्राणांस्तृणानीव कृत्वा प्रशमनाय विरहवह्निशान्त्यर्थमुज्झितुं त्यक्तुमैहत ऐच्छत्। विरहस्य वह्नित्वं चेज्ज्ञातं स्यात्तच्छान्त्यर्थं तृणक्षेपं न कुर्यात्। अतो विरहस्य वह्नित्वं नाजानादित्यर्थः। किंतु स्वीयविरहस्य अनलभावं नलस्य भावः प्राप्तिस्तदभावं नलप्राप्त्यभावलक्षणं रहस्यं मूलकारणं नाज्ञासीत्, अपि तु जानातिस्मैव। नलविरहे मरणमेव ज्यायो नतु जीवनमित्यैच्छदिति भावः। यतः स्वविरहस्य रहस्यं स्वेन ज्ञायते, तस्मात्स्वीयान्प्राणान्प्रशमनायोद्भटाय यमाय तृणतुल्यान्कृत्वा त्यक्तुमैच्छत्। एतच्च दुःसहत्वज्ञानेन विना न घटते। विरहस्याग्निवद्दुःसहत्वं जातमिति भावः। 'शमनो यमराड्यमः' इत्यमरः ॥

प्रकृतिरेतु गुणः स न योषितां कथमिमां हृदयं मृदु नाम यत् ।
तदिषुभिः कुसुमैरपि दुन्वता सुविवृतं विबुधेन मनोभुवा ॥ २३ ॥

प्रकृतिरिति ॥ नाम प्रसिद्धौ। योषितां हृदयमन्तःकरणं मृदु कोमलमिति यत् प्रकृतिः स्त्रीणां स्वाभाविको गुणः, इमां योषितां भैमीं कथं कुतो नैतु न प्राप्नोतु, अपि तु प्राप्तः। इमां प्राप्त इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणमाह—विबुधेन देवेन, विदुषा च मनोभुवा कामेन कुसुमैरपि पुष्परूपैरपीषुभिर्बाणैर्हृदयं दुन्वता पीडयता सता तन्मृदुत्वलक्षणं प्रमेयं सुविवृतं सुतरां स्पष्टीकृतम्। यदि स गुणो न स्यात्तर्हि पुष्पबाणैः पीडा न स्यात्। सा तु जाता। तस्मात्स गुणः समायात इति सुतरां मदनबाणैः पीडितेति भावः। दुर्बोधं प्रमेयं विदुषा विव्रियते[1] ॥

निर्वेदानुभावं बहिरनिर्गममाह—

रिपुतरा भवनादविनिर्यतीं विधुरुचिर्गृहजालबिलैर्नुताम् ।
इतरथात्मनिवारणशङ्कया ज्वरयितुं बिशवेशधराविशत्[3] ॥ २४ ॥

रिपुतरेति ॥ विधुरुचिश्चन्द्रकान्तिः भवनाद्गृहादविनिर्यतीं बहिरनिर्गच्छन्तीं तां भैमीं ज्वरयितुं संतापयितुं गृहजालबिलैर्गृहगवाक्षच्छिद्रैरविशत्। किंभूता—यतो रिपुतरा विरहित्वादतिवैरिणी तथा—बिशवेशधरा बिशरूपधारिणी। बिशरूपधारित्वे हेतुमाह—इतरथान्यथा आत्मनिवारणशङ्कया आत्मनिषेधभिया वैरिण्या चन्द्रदीप्त्या वैरिणी भैमी वध्या, सा च तद्भिया बहिर्न निर्गच्छति। अतः पद्मदण्डसमाना चन्द्रदीप्तिस्तां हन्तुं संतापशान्त्यर्थं शरीरस्थापितानां बिसानां रूपेण जालमार्गेणान्तरेव प्रविष्टा। वैरिणो मुख्यमार्गेण प्रवेशा-

---

१ 'अत्रानुमानातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। 'अत्रानुमानातिशयोक्तिविरोधालंकारसंकरः' इति तिलकव्याख्या। २ 'अत्रानुमानालंकारः' इति तिलकव्याख्या। 'अनुमानं श्लेषश्च' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'मुनय इव बिसादना हंसाः' इति दमयन्तीश्लेषात् 'मृणाले तु बिसं बिशम्' इति द्विरूपकोषाद्दन्त्यसकारवदपि 'बिसम्'।

भावाद्रवाक्षैरेव प्रविष्टा । न तु स्वरूपेण। अन्तर्गतवैरिमारणार्थमियमेव रीतिरन्येनाप्यनुष्ठीयते । अविनिर्यतीमिति इणः शतरि रूपम्[1] ॥

अतिरिक्तां भृशानतिमाह—

हृदि विदर्भभुवोऽश्रुभृति स्फुटं विनमदास्यतया प्रतिबिम्बितम् ।
मुखदृगोष्ठमरोपि मनोभुवा तदुपमाकुसुमान्यखिलाः शराः ॥ २५ ॥

हृदीति ॥ मनोभुवा कामेन तदुपमाकुसुमानि मुखनयनोष्ठोपमायोग्यानि कुसुमानि कमलनीलोत्पलबन्धूकानि अखिलाः शराः पूर्वोक्तकुसुमरूपाः पञ्चापि बाणा अश्रुभृति अश्रुपूर्णे विदर्भभुवो भैम्या हृदि दुःखवशाद्विनमदास्यतया नम्रमुखत्वेन प्रतिबिम्बितं प्रतिफलितं, मुखदृगोष्ठमेव अरोपि समारोपितं, स्फुटमुत्प्रेक्षते । प्रकटं प्रतिबिम्बितमिति वा । प्रतिबिम्बितं भैमीमुखदृगोष्ठमेव भैमीवधार्थं कामेन पञ्चापि बाणाः प्रायेण समारोपिता इत्यर्थः । पीडावशादश्रु, नम्रमुखत्वं च तस्या जातमिति भावः । मुखदृगोष्ठम् शरा इति व्यस्तरूपकम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः[2] ॥

विरहपाण्डुकपोलतले विधुर्व्यधित भीमभुवः प्रतिबिम्बितः ।
अनुपलक्ष्यसितांशुतया मुखं निजसखं सुखमङ्कमृगार्पणात् ॥ २६ ॥

विरहेति ॥ विधुश्चन्द्रः भीमभुवो भैम्या विरहेण पाण्डुनि कपोलतले प्रतिबिम्बितः सन् भैमीमुखमङ्कमृगस्य कलङ्कमृगस्यार्पणादङ्के मुखमध्ये वा मृगस्यारोपणात्सुखमनायासेन निजसखं स्वीयं मित्रं व्यधित चकार । कया—अनुपलक्ष्याः विवेकेन ज्ञातुमयोग्याः सिता अंशवः किरणा यस्य चन्द्रस्य तस्य भावस्तत्ता तया । चन्द्रकपोलयोः पाण्डुत्वात्प्रतिबिम्बितस्यापि चन्द्रस्यानुपलब्धिः । कलङ्कस्य श्यामत्वादुपलब्धिः । ततश्च मृगाङ्कलाभाद्वदनस्य निजमित्रत्वं युक्तमित्यर्थः । सवर्णे स्थितं सवर्णं शङ्खदुग्धादिवन्न लक्ष्यते । विरहात्पूर्वं मुखस्य गौरत्वात्प्रतिबिम्बितश्चन्द्रः पृथग्लक्ष्यते स्म, विरहे तु पाण्डुनि मुखे सवर्णत्वाच्चन्द्रो न दृश्यते । अतो भैमीमुखं चन्द्र एवेति सर्वस्यापि प्रतीतिरभूत् । पूर्वमतिचन्द्रं मुखमासीत्, अधुना तु चन्द्रतुल्यं पाण्डुरं जातमिति भावः । अन्येन चतुरेण किंचिदुत्कृष्टं वस्तु दत्त्वा सख्यं संवादनीयमित्युक्तिः । दुष्टो निर्दोषेऽपि स्वसंसर्गिणि स्वदोषं संक्रमय्य साम्यं करोति । निजसखम्, 'राजाहः–' इति टच्[3] ॥

विरहतापिनि चन्दनपांशुभिर्वपुषि सार्पितपाण्डिममण्डना ।
विषधराभबिसाभरणा दधे रतिपतिं प्रति शंभुविभीषिकाम् ॥ २७ ॥

विरहेति ॥ सा भैमी रतिपतिं कामं प्रति शंभुसंबन्धिनीं विभीषिकां भयानकतां दधेऽङ्गीकृतवती । किंभूता—विरहतापिनि विरहसंतप्ते वपुषि संतापेन शुष्कत्वाच्चन्दनपांशुभिश्च-

---

१ 'अत्र सद्भावोत्प्रेक्षा समासोक्तिश्च' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ अत्र 'उपमा' इति **साहित्यविद्याधरी** । तद्गुणश्चालंकारः । उक्तं च **रुद्रटे**— 'यस्मिन्नेकगुणानामर्थानां योगलक्ष्यरूपाणाम् । संसर्गे नानात्वं न लक्ष्यते तद्गुणः सः' इति **तिलकव्याख्या** । 'अत्र चन्द्रस्य कपोलसावर्ण्येन तदेकत्वकथनात्सामान्यालंकारः । 'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता' इति लक्षणात्' इति **जीवातुः** ।

न्दनरजोभिरर्पितं विरचितं पाण्डिमा पाण्डुरत्वमेव मण्डनमलंकारो यस्याः सा । तथा—दैर्घ्याच्छुष्कत्वाच्च विषधराभानि वासुक्यादिसर्पतुल्यानि बिसाभरणानि बिसालंकरणानि यस्याः सा । भस्मपाण्डुरं सा (सर्पा)लंकरणं मदीयं वपुर्दृष्ट्वा शंभुभ्रान्त्या भीतः कामो मां न पीडयिष्यतीति बुद्ध्वा चन्दनबिसानि धृतानीति भावः ॥

विनिहितं परितापिनि चन्दनं हृदि तया धृतबुद्बुदमावभौ ।
उपनमन्सुहृदं हृदयेशयं विधुरिवाङ्कगतोडुपरिग्रहः ॥ २८ ॥

विनिहितमिति ॥ परितापिनि विरहसंतप्ते हृदि तया भैम्या विनिहितं निक्षिप्तं धृतं बुद्बुदं धृतचन्द्रकं चन्दनं विधुरिव चन्द्र इवाबभौ शुशुभे । किंभूतो विधुः—हृदयेशयं हृदि विद्यमानं सुहृदं काममुपनमन्नुपागच्छन् । तथा—अङ्कगतः समीपमागतः उडवो नक्षत्राण्येव परिग्रहो यस्य । अथ च—स्त्रीत्वादुत्सङ्गवर्तिनक्षत्रसमूहः । घनस्य चन्दनस्य चन्द्रतुल्यत्वं, बुद्बुदानां च नक्षत्रतुल्यत्वम् । अन्योऽपि सपरिग्रहो मित्रमुपागच्छति । हृदयेशयम्, 'शयवासवासिष्वकालात्' इति सप्तम्या अलुक्[२] ॥

स्मरहुताशनदीपितया तया बहु मुहुः सरसं सरसीरुहम् ।
श्रयितुमर्धपथे कृतमन्तरा श्वसितनिर्मितमर्मरमुज्झितम् ॥ २९ ॥

स्मरेति ॥ स्मर एव हुताशनोऽग्निस्तेन दीपितया तया भैम्या बह्वनेकं सरसमार्द्रं सरसीरुहं कमलं श्रयितुमाश्रयितुं मुहुर्वारंवारमर्धमार्गे कृतं श्वसितेन निःश्वासवायुना निर्मितो मर्मरः शुष्कपर्णध्वनितं यस्यैवंभूतं निरुपयोगित्वादन्तरा मध्य एव निकटमनीत्वैवोज्झितं त्यक्तम् । अनेन संतापाधिक्यं सूचितम् । 'अथ मर्मरः । स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्' इत्यमरः । अर्धपथे, 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः । 'ऋक्पूर्–' इति समासान्तः । 'अर्धपथम्' इति पाठे अत्यन्तसंयोगे द्वितीया[३] ॥

प्रियकरग्रहमेवमवाप्स्यति स्तनयुगं तव ताम्यति किं न्विति ।
जगदतुर्निहिते हृदि नीरजे दवथुकुड्मलनेन पृथुस्तनीम् ॥ ३० ॥

प्रियेति ॥ हृदि निहिते स्थापिते नीरजे कर्तृणी दवथुना संतापेन कुड्मलनं संकोचः, तेन कृत्वा पृथुस्तनीं भैमीं प्रति इति जगदतुरिव । इति किम्—हे भैमि, तव स्तनयुगं एवमस्मन्मुकुलकृतग्रहणरीत्या एवमनेन प्रकारेण मम यथा संकोचो जातस्तथा तदकारेण वा प्रियकरग्रहं नलपाणिसंबन्धं प्राप्स्यति, किंतु ताम्यति ग्लायति । नुः प्रश्ने । ग्लानिर्न कार्येत्यर्थः । संतापवशात्कमलसंकोचैः ॥

त्वदितरोऽपि हृदा न मया धृतः पतिरितीव नलं हृदयेशयम् ।
स्मरहविर्भुजि बोधयति स्म सा विरहपाण्डुतया निजशुद्धताम् ॥३१॥

त्वदिति ॥ सा हृदयेशयं नलं विरहेण या पाण्डुता तया स्मर एव हविर्भुक् तस्मिन् हविर्भुजि वह्नौ निजशुद्धतां स्वीयपातिव्रत्यमिति बोधयति स्मेव ज्ञापयति स्म । इति किम्—

---

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'गम्योत्प्रेक्षा' इति **जीवातुः** । २ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'ईदृग्धर्मासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदोऽलंकारः' इति **जीवातुः** । ४ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

हे प्रिय, मया त्वदितरस्त्वत्तोऽन्यः पतिः हृदापि मनसापि न धृतः, क्व नु हस्तादिनेति। भैम्यन्तः कामः पाण्डुता च विद्यत इति। अन्यापि सती वह्नौ स्वीयशुद्धतां पतिं बोधयति। बुध्यर्थत्वादणि कर्तुर्णौ कर्मत्वम् ॥

विरहतप्ततदङ्गनिवेशिता कमलिनी निमिषद्दलमुष्टिभिः।
किमपनेतुमचेष्टत किं पराभवितुमैहत तद्दवथुं पृथुम् ॥ ३२ ॥

विरहेति ॥ विरहेण तप्ते तदङ्गे भैम्यङ्गे निवेशिता निक्षिप्ता कमलिनी निमिषन्ति संकुचन्ति दलानि पर्णान्येव मुष्टयस्तैः कृत्वा पृथुं महान्तं तद्दवथुं भैमीसंतापमपनेतुं दूरीकर्तुमचेष्टत किं उद्योगं चक्रे, वा पराभवितुं मोहयितुमैहत ऐच्छत किम्। अन्यदपि दुःखदं मुष्टिभिरपनीयते। संतापवशात्कमलिनी संकुचितेति भावः[1] ॥

विवशतामाह—

इयमनङ्गशरावलिपन्नगक्षतविसारिवियोगविषावशा।
शशिकलेव खरांशुकरार्दिता करुणनीरनिधौ निदधौ न कम् ॥ ३३ ॥

इयमिति ॥ इयं भैमी खरांशोः सूर्यस्य करैरर्दिता पीडिता शशिकलेव करुणसमुद्रे कं न निदधौ चिक्षेप, अपि तु सर्वमपि। किंभूता—अनङ्गशरावलिलक्षणाः पन्नगास्तैः क्षतं दंशनं तेन विसारि प्रसरणशीलं वियोग एव संतापकारित्वाद्विषं, तेन अवशा विह्वला। एवंविधां दृष्ट्वा सर्वेऽपि शुशुचुः। अन्योऽपि सर्पदष्टो विषविह्वलः सँल्लोकं करुणायां क्षिपति। अथ च सर्पदष्ट एव विषनिरासार्थं जलाशये क्षिप्यते, तया त्वन्य एव निक्षिप्त इत्याश्चर्यम्। कलाशब्देन भैम्या अतितनुत्वं सूचितम्। पन्नगक्षता चासौ विसारिवियोगविषावशा चेति वा[3] ॥

ज्वलति मन्मथवेदनया निजे हृदि तयार्द्रमृणाललतार्पिता।
स्वजयिनोस्त्रपया सविधस्थयोर्मलिनतामभजद्भुजयोर्भृशम् ॥ ३४ ॥

ज्वलतीति ॥ तया मन्मथवेदनया मदनजनितपीडया ज्वलति संतप्ते निजे हृदि अर्पिता निहिता आर्द्रमृणाललता सरसा मृणालवल्ली स्वजयिनोः कान्त्या मृणालजैत्रयोः सविधस्थयोः हृदयसमीपस्थितयोर्भुजयोः सकाशात्त्रपया लज्जया भृशमतितमां मलिनतामभजत्। संतापशान्त्यर्थं सरसा मृणाललता हृदये स्थापिता तदङ्गसङ्गवशान्म्लाना जाता। मृणालजैत्रहृदयस्थितमृणालसमीपस्थयोर्भैमीभुजयोर्लज्जया श्यामत्वं जनितमिति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। अन्योऽपि स्वजयिना सहैकत्र स्थितौ सत्यां तन्मुखं पश्यन्मलिनो भवति। भुजयोः सविधस्थयोरिति सतिसप्तमी वा। अर्थात्ताभ्यामेव त्रपा[4] ॥

पिकरुतिश्रुतिकम्पिनि शैवलं हृदि तया निहितं विचलद्बभौ।
सततत‌द्गतहृच्छयकेतुना हृतमिव स्वतनूघनघर्षिणा ॥ ३५ ॥

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अचेष्टत किम्' इत्युत्प्रेक्षा। वस्तुतस्तु न किंचित्कर्तुं शशाक, प्रत्युत स्वयमेव दग्धेत्यर्थः। अत एवानर्थोत्पत्तिलक्षणो विषमालंकारः। तदुत्थापिता चेयमुत्प्रेक्षेति संकरः' इति **जीवातुः**। ३ 'अत्र रूपकोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा' इति **साहित्यविद्याधरी**।

पिकरुतीति ॥ पिकरुतिश्रुत्या विरहित्वात्कोकिलालापश्रवणेनोत्कम्पिनि हृदि तया संतापनिवृत्त्यर्थं निहितं निक्षिप्तं हृदयस्य सकम्पत्वाद् विचलद्विशेषेण कम्पमानं शैवलं सततद्गतो निरन्तरभैमीगतो, हृद्गतो वा हृच्छयः कामस्तस्य केतुना ध्वजेन हतमिव बभौ शुशुभे । किंभूतेन केतुना—स्वतनूं स्वशरीरं घनं निबिडं घर्षतीत्येवंशीलेन । मत्स्यो हि शैवले घर्षणं करोतीति जातिः । घर्षणस्य घनत्वं कम्पबाहुल्यसूचनार्थम् । निक्षिप्तेऽपि शैवले कोकिलालापस्तां दुनोति स्मेति भावः । हृच्छय इत्यत्र 'शयवास–' इति विकल्पितत्वाल्लुक्[1] ॥

बाष्पातिरेकमाह—

न खलु मोहवशेन तदाननं नलमनः शशिकान्तमबोधि तत् ।
इतरथा शशिनोभ्युदये ततः कथमसुस्रुवदस्रुमयं पयः ॥ ३६ ॥

नेति ॥ नलमनो नलान्तःकरणं कर्तृ । तत् सुन्दरम् । अथवा यत्सर्वदोन्मादवशेन पश्यति, तत्तदाननं भैमीमुखं कर्म । उन्मादवशाच्छशिवत्कान्तं रमणीयं चन्द्रकान्तमणिविशेषरूपं न खलु नैवाबोधि । अबुद्धेति काकुः । किंतु सम्यमेवाबोधीत्यर्थः । किंतु तत्त्वत एव चन्द्रकान्तत्वं तस्य तेन ज्ञातमित्यर्थः । इतरथा पूर्ववदधुनापि भ्रान्तमेव चेत्तस्य चन्द्रकान्तत्वं तस्मात्तर्हि शशिनोभ्युदये सति ततो मुखादस्रुमयं बाष्परूपं पय उदकं कथमसुस्रुवत्स्रवति स्म । चन्द्रोदये चन्द्रकान्तादुदकं स्रवति नान्यस्मात् । चन्द्रोदये मुखाज्जलं स्रवति तर्हि तात्त्विकमेव चन्द्रकान्तत्वं नतु भ्रान्तमित्यर्थः । चन्द्रवत्कान्तमिति पक्षे वैरिणा चन्द्रेण सह स्पर्धमानत्वात्तदुदये दुःखवशात्ततोऽस्रु (कथं) निःसृतं, वैरिण उदयेऽन्यस्यापि दुःखादस्रु निर्गच्छति न त्वन्यस्य, तस्मात् चन्द्रस्पर्धीति तत्त्वं ज्ञातम् । चन्द्रवत्कान्तः, चन्द्रः कान्तो यस्येति चोक्तौ चन्द्रमित्रत्वप्रतीतिः, ततश्च, मित्रोदये आनन्दाश्रु निर्गच्छति वा । चन्द्रोऽपि तां भृशमपीडयदित्यर्थः । असुस्रुवत्, 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्'[2] ॥

रतिपतेर्विजयास्त्रमिषुर्यथा जयति भीमसुतापि तथैव सा ।
स्वविशिखानिव पञ्चतया ततो नियतमैहत योजयितुं स ताम् ॥ ३७ ॥

रतीति ॥ रतिपतेः कामस्य इषुर्यथा विजयास्त्रं विजयसंबन्धि विजयसाधनमस्त्रं जयति तथैव कामदेवबाणवदेव सा भीमसुतापि विजयसाधनमस्त्रं सर्वोत्कर्षेण वर्तते । कुतो ज्ञातमित्यत आह—तत एव हेतोः स कामः पञ्चतया पञ्चत्वसंख्यया स्वविशिखानिव स्वबाणानिव तां भैमीं नियतं नियमेन पञ्चतया योजयितुमैहत । पञ्चतया योजनं युक्तमिति छलना । अत्र मुमूर्षुतोक्ता । 'पञ्चता पञ्चभावः स्यात्पञ्चता मरणेऽपि च' इति विश्वः[3] ॥

शशिमयं दहनास्त्रमुदित्वरं मनसिजस्य विमृश्य वियोगिनी ।
झटिति वारुणमश्रुमिषादसौ तदुचितं प्रतिशस्त्रमुपाददे ॥ ३८ ॥

शशिमयमिति ॥ वियोगिनी विरहव्यथिता असौ भैमी मनसिजस्य कामस्य शशिमयं चन्द्रलक्षणं दहनास्त्रमाग्नेयास्त्रमुदित्वरमुद्गमनशीलं विमृश्य विचार्य झटिति शीघ्रमश्रुमिषाद्वा-

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति जीवातुसाहित्यविद्याधर्यौ । २ 'अत्रानुमानालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उपमोत्प्रेक्षयोः संकरः' इति जीवातुः ।

ष्पव्याजात्तदुचितमाग्नेयास्त्रविघातसमर्थं वारुणं वरुणदैवतं प्रतिशस्त्रं आग्नेयास्त्रशत्रुभूतमस्त्रमुपाददेऽङ्गीचकार। चन्द्रोदयेऽसह्यत्वाङ्कुशमरोदीदित्यर्थः। वारुणम्, 'सास्य देवता' इत्यण्[1] ॥

अतनुना नवमम्बुदमाम्बुदं सुतनुरस्त्रमुदस्तमवेक्ष्य सा।
उचितमायतनिःश्वसितच्छलाच्छ्वसनशस्त्रममुञ्चदमुं प्रति ॥ ३९ ॥

अतनुनेति ॥ सा सुतनुर्विरहवशाच्च भैमी नवमम्बुदं मेघमेव आम्बुदं वारुणमस्त्रम् (अतनुना स्मरेण) उदस्तं स्वं प्रति क्षिप्तमवेक्ष्य दृष्ट्वा आयतस्य दीर्घस्य निःश्वसितस्य छलान्मिषादुचितमम्बुदास्त्रनिवारणसमर्थं श्वसनमस्त्रं वायव्यास्त्रममुं कामं प्रति उद्दिश्यामुञ्चत्। सुतनुत्वात्स्वस्य, अतनुत्वाद्वैरिणः किमपि कर्तुमशक्यत्वात्प्रावृट्काले नवमेघदर्शनमात्रेण दीर्घनिःश्वासं तत्याजेति भावः। योधानां जातिः वैर्यस्त्रघातार्थं प्रत्यस्त्रं क्षिपन्तीति[2] ॥

रतिपतिप्रहितानिलहेतितां प्रतियती सुदती मलयानिले।
तदुरुतापभयात्तमृणालिकामयमियं भुजगास्त्रमिवाददित ॥ ४० ॥

रतीति ॥ सुदती शोभनदन्ता इयं भैमी मलयानिले दक्षिणपवने रतिपतिना कामेन प्रहितानिलहेतितां प्रेषितवायव्यास्त्रतां प्रतियती प्रतिजानती अयं मलयानिलो न भवति, किंतु मां प्रति कामेन क्षिप्तं वायव्यास्त्रमिति जानती तदुरुतापभयान्मदनजनितबहुसंतापभयेन तापशान्त्यर्थमेवात्ताङ्गीकृता या मृणालिका तन्मयं तद्रूपं भुजगास्त्रमिव पन्नगास्त्रमिवाददे स्वीचकार। वसन्ते मलयानिले वाति सति संतापबाहुल्यात्तच्छान्त्यर्थमङ्गेषु मृणालानि निहितानीति भावः। पन्नगाकारत्वात्पवनाशनत्वाच्च मृणालिकानां पन्नगास्त्रत्वम्[3] ॥

न्यधित तद्धृदि शल्यमिव द्वयं विरहितां च तथापि च जीवितम्।
किमथ तत्र निहत्य निखातवान्रतिपतिः स्तन[illegible]ल्वयुगेन तत् ॥ ४१ ॥

न्यधितेति ॥ रतिपतिः कामस्तद्धृदि भैमीहृदये द्वयं शल्यमिव शङ्कुद्वयमिव न्यधित निक्षिप्तवान्। किं द्वयम्—विरहितां वियोगित्वं, तथापि वियोगित्वे सत्येव यज्जीवनम्। विरहितां च जीवितं चेति वा। चावन्योन्यसमुच्चये। अथ हृदयोपरि शल्यद्वयस्थापनानन्तरं तच्छल्यद्वयं स्तनलक्षणेन बिल्वयुगेन बिल्वफलद्वयेन कृत्वा निहत्य नितरां हत्वा तद्धृदये निखातवान्। शैथिल्यनिरासाय दृढं रोपयामास किमिति वितर्कः। विरहवशात्स्वल्पकालमपि जीवनं दुःखदं जातमिति भावः। अत्रोत्तरत्र च ग्लानेरनुभावः स्फुटो ज्ञेयः ॥

अतिशरव्ययता मदनेन तां निखिलपुष्पमयस्वशरव्ययात्।
स्फुटमकारि फलान्यपि मुञ्चता तदुरसि स्तनतालयुगार्पणम् ॥ ४२ ॥

अतीति ॥ मदनेन तदुरसि भैमीहृदये स्तनलक्षणतालफलयुगार्पणमकारि, स्फुटमुत्प्रेक्षे। किंभूतेन—तां भैमीमतिशरव्ययता अतिवेध्यं कुर्वता। तथा—पुनः वेध्यकरणादेव निखिलाः पुष्पमयाः स्वशरास्तेषां व्ययान्नाशात्फलान्यपि तां प्रति मुञ्चता। वृक्षाणामन्येषां कुसुमाभावे

१ 'अत्रातियोक्तिरपह्नुतिश्च' इति साहित्यविद्याधरी। 'सापह्नवोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः। २ 'अत्राप्यतिशयोक्तिरपह्नुतिश्च' इति साहित्यविद्याधरी। 'अत्रापि सापह्नवोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः। ३ 'अत्र सापह्नवोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी। ४ 'अत्रोत्प्रेक्षारूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

फलवत्त्वाभावात्तालस्य तु सुमाभावेऽपि फलवत्त्वात्तालफलद्वयस्यैव साम्यादङ्गीकृततेत्यर्थः । अन्योऽपि धानुष्को बाणव्यये पाषाणादिना वैरिणं हन्ति । अतिशरव्यं करोतीत्यर्थे 'तत्करोति–' इति ण्यन्ताच्छता । 'संनिपातलक्षणो–' इति न यलोपः ॥

अथ मुहुर्बहुनिन्दितचन्द्रया स्तुतविधुंतुदया च तया मुहुः ।
पतितया स्मरतापमये गदे निजगदेऽश्रुविमिश्रमुखी सखी ॥ ४३ ॥

अथेति ॥ अथ तया सखी निजगदे वक्ष्यमाणमुक्ता । किंभूतया—स्मरतापमये कामजनितसंतापज्वरे पतितया निमग्नया । अत एव—मुहुर्बहुवारं नितरां वक्ष्यमाणप्रकारेण निन्दितः काममित्रं चन्द्रो यया । तथा—मुहुः स्तुतो विधुंतुदो राहुर्यया । किंभूता सखी—संतापविलोकनादेवाश्रुविमिश्रं बाष्पविमिश्रं मुखं यस्याः सा । अन्योऽपि रोगग्रस्तोऽसाधुं स्तौति साधुं च निन्दति । विधुंतुद इति 'विध्वरुषोस्तुदः' इति खशि मुम् ॥

त्रिभिः श्लोकैर्विरहस्य दुःसहत्वमाह—

नरसुराब्जभुवामिव यावता भवति यस्य युगं यदनेहसा ।
विरहिणामपि तद्रतवद्युवक्षणमितं न कथं गणितागमे ॥ ४४ ॥

नरेति ॥ तदिति संबन्धाद्यदिति लभ्यते । यावता परिमाणेन यदनेहसा येषां नरसुराब्जभुवामनेहा कालस्तेन । यद्वा येनानेहसा कालेन नरसुराब्जभुवां मनुष्याणां देवानामब्जभुवो ब्रह्मणस्तेषां मध्ये यस्य नरस्य देवस्य ब्रह्मणो वा यद्युगं भवति तन्नरसुराब्जभुवां युगमिव विरहिणामपि वियोगिस्त्रीपुंससंबन्धि युगं गणितागमे ज्योतिःशास्त्रे रतवन्तः सुरतयुक्ता युवानः स्त्रीपुंसाः, तत्संबन्धिना निमेषचतुर्थांशलक्षणेन क्षणेन मितं गणितं सत् कथमिति न भवति नास्ति, अपितु तदपि ज्योतिःशास्त्रे गणकै रतवद्युवक्षणेन संगमनीयम् । तत्तु न कृतम् । अनुचितमेतदित्याक्षेपः प्रश्नो वा । यद्वा यावता यदनेहसा यस्य युगं भवति तद्युगं रतयुक्तयोर्यूनोः क्षणेन मितं गणितशास्त्रे विरहिणामपि कथं न भवति । केषामिव—नरसुराब्जभुवामिव । यथा षष्ट्यधिका दिनानां त्रिशती मनुष्याणां वर्षम्, तद्देवानामहोरात्रम्, एवं देवानां द्वादशसाहस्री चतुर्युगम्, तावती रात्रिः, तदेवं चतुर्युगसहस्रं ब्रह्मदिनम्, तावत्येव रात्रिः ब्रह्मणः, पञ्चशता वर्षैः परार्धम्, एवं परार्धद्वयं परमायुः । अनया रीत्या युगादिकल्पना मनुष्यादीनां ज्योतिःशास्त्रे यथा गणिता तथा विरहिणां संयुक्तानां च गणितशास्त्रे युगगणना कथं न कृता । संयुक्तानां क्षणोऽपि वियुक्तानामनतिक्रमणीयत्वाद्युगतुल्यो जायत इत्यर्थः इति यथाबुद्धि योजनीयः श्लोकः । युगगणनायां नरकालस्य मुख्यत्वादभ्यर्हितत्वेन

---

१ इदं च 'शरुः कोपे शरे वज्रे' इति हैमोक्तशरवाचकशरुशब्दात् 'उगवादिभ्यो यत्' इति यति निष्पन्नशरव्यशब्दाण्णिचि 'यस्य हलः' इति 'यलोपसंभावनायामुक्तम्' शरान् व्ययति संवृणोत्यात्मनि धारयति, 'आतः' इति कः । 'संप्रसारणे यादेशे च शरव्यम्' इति मुकुटोक्तशरव्यशब्दसिद्ध्याश्रयणे तु न यलोपवारणक्लेशः । २ 'अत्रोत्प्रेक्षारूपकम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नरशब्दस्य पूर्वनिपातः । एवं ब्रह्मण इत्यपेक्षया सुराणां कालस्य । विरहिणां, रतवद्युव, इति 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः ॥

जनुरधत्त सती स्मरतापिता हिमवतो न तु तन्महिमादृता ।
ज्वलति भालतले लिखितः सतीविरह एव हरस्य न लोचनम् ॥४५॥

जनुरिति ॥ सती दाक्षायणी स्मरतापिता सती हिमवतः सकाशाज्जनुर्जन्म अधत्ताङ्गीचकार । तस्य हिमाचलस्य महिम्नि देवस्वरूपोऽयमिति महत्त्वे आदृता आदरयुक्ता नतु नैव जन्म धत्ते । हिमाकरत्वात्कामतापशान्त्यर्थं जन्माङ्गीकृतवती न तु देवत्वात् । किंच हरस्य भालतले ललाटे ब्रह्मणा लिखितः सतीविरह एव ज्वलति, नतु लोचनं तृतीयं नेत्रम् । भविष्यद्विषया दैवी लिपिर्ललाटे लिख्यते । ज्वलतीत्यसह्यत्वं सूचितम् । यौ जगतो मातापितरौ तयोरपि विरहेणेदृश्यवस्था, मादृशी कथं जाता भविष्यतीति भावः । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः । हिमवतः, नित्ययोगे निन्दायां वा मतुप्[२] ॥

दहनजा न पृथुर्दवथुव्यथा विरहजैव पृथुर्यदि नेदृशम् ।
दहनमाशु विशन्ति कथं स्त्रियः प्रियमपासुमुपासितुमुद्धुराः ॥ ४६ ॥

दहनजेति ॥ दहनजाग्निजाता दवथुव्यथा दाहपीडा न पृथुर्गुर्वी किंतु विरहजैव दाहव्यथा पृथुः । असह्येत्यर्थः । अत्रार्थेऽन्यथानुपपत्तिं वा प्रमाणयति—यदीदृशं न स्याद्विपरीतमेव चेत्स्यात्, तर्हि अपगता असवः प्राणा यस्य तं मृतं प्रियमुपासितुं सेवितुमुद्धुरा उत्सुकाः सोल्लासाः स्त्रिय आशु झटिति कालविलम्बमकृत्वैव दहनमग्निं कथं प्रविशन्ति । तस्माद्वह्नेरपि सकाशाद्विरहपीडैव पृथुरिति । 'तथा' इति युक्तः पाठः[३] ॥

हृदि लुठन्ति कला नितराममूर्विरहिणीवधपङ्ककलङ्किताः ।
कुमुदसख्यकृतस्तु बहिष्कृताः सखि विलोकय दुर्विनयं विधोः ॥४७॥

हृदीति ॥ हे सखि, एतादृशं विधोश्चन्द्रस्य दुर्विनयमविनीतत्वं विलोकय । कीदृशं तदाह—नितरां विरहिणीवध एवं पङ्कः पातकं तेन कलङ्किता मलिनिता अमूर्दृश्यमानाः कला हृदि लुठन्ति क्रीडन्ति । तु पुनर्विशेषे वा । कुमुदसख्यकृतः कुमुदमैत्रीकारिण्यः कला बहिःकृता दूरत एव धृताः । याः कलाः कुमुदविकासकारिण्यः परोपकारशीलास्ता बहिःकृताः । पातकिन्यः परापकारपरास्ता एव हृदि क्रीडन्ति । यस्तु विनीतो भवति स तूपकारिणं हृदये धारयति, पापिनं बहिरेव स्थापयति । पापी तु विपरीतं करोति । 'अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा' इत्यमरः[४] ॥

अयि विधुं परिपृच्छ गुरोः कुतः स्फुटमशिक्ष्यत दाहवदान्यता ।
ग्लपितशंभुगलाद्गरलात्त्वया किमुदधौ जड वा वडवानलात् ॥ ४८ ॥

अयीति ॥ अयि सखि, त्वं विधुं—इति स्फुटं स्पष्टं परिपृच्छ । इति किम्—हे चन्द्र, त्वया कुतः कस्माद्गुरोर्दाहवदान्यता दाहदातृत्वमशिक्ष्यत अभ्यस्ता । हे जड, अनुचिताभ्या-

---

१ 'अत्रोपमातिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रापह्नुतिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'आरोप्यापह्नवालंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्रानुमानम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः । ४ 'अत्र समासोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सकरेन्दुर्मते, ग्लपितो दग्धः शीतलः शंभुगलो येन तस्माद्गरलाद्विषात्किमशिक्ष्यत । तन्मस्तके स्थित्वा इदमभ्यस्तम् । वाथवा उदधौ स्थिताद्वडवानलाद्वडवाग्नेर्वा । ईश्वरसंनिधानवशात्समुद्रसंनिधानवशाच्च गरलवडवाग्निभ्यामभ्यस्तमिति संभाव्यते । विषस्य समुद्रोत्पन्नत्वाच्चन्द्रस्यापि तत एवोत्पन्नत्वाद्वडवाग्नेश्च तत्रैव स्थितत्वात्संभाव्यत इति वा । चन्द्रस्ताभ्यामप्यधिकं पीडयतीत्यर्थः । जडस्य संतापकारित्वमन्यसंयोगाद्भवद्विषमग्निं वा कल्पयतीति युक्तिमूलो वितर्कः । गुरोः, 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वम्[१] ॥

अयमयोगिवधूवधपातकैर्भ्रमिमवाप्य दिवः खलु पात्यते ।
शितिनिशाद्दृषदि स्फुटदुत्पतत्कणगणाधिकतारकिताम्बरः ॥ ४९ ॥

अयमिति ॥ अयं चन्द्रः, अयोगिन्यो वियोगिन्यो वध्वः स्त्रियस्तासां वधस्तज्जन्यैः पातकैः कर्तृभिर्भ्रमिं भ्रमणमवाप्य प्राप्य दिवः स्वर्गादाकाशाच्च शितिनिशां कृष्णरात्रिस्तल्लक्षणायां दृषदि शिलायां पात्यते, खल्वुत्प्रेक्षे । शिलापतनादेव स्फुटन्तो विदीर्यमाणा उत्पतन्त उच्छलन्तः कणगणा लेशसमूहास्तैरधिकमतिशयेन तारकितं संजाततारकमम्बरं यस्मात् । शुक्लपक्षे परिपूर्णत्वाच्चन्द्रेण विरहिण्यः पीड्यन्ते, तारकाश्च परिभूयन्ते, कृष्णपक्षे चन्द्रक्षयाद्विरहिणीनां तादृशी पीडा न भवति, तारकाश्च स्पष्टतरा भवन्ति । भ्रमणं तस्य स्वतःसिद्धम् । यद्यपि शिलायां पातितश्चूर्णीभूतोऽपि तथापि भावं न त्यजति । उत्प्रेक्षे । अन्योऽपि पातकी पातकैर्भ्रमयित्वातिगौरशिलायां स्वर्गान्निपात्यते, कणाश्चोर्ध्वं गच्छन्ति । 'शिती धवलमेचकौ' इत्यमरः । अवाप्येति ण्यन्तस्य । तारकितम्, तारकादित्वादितच्[२] ॥

त्वमभिधेहि विधुं सखि मद्गिरा किमिदमीदृगधिक्रियते त्वया ।
न गणितं यदि जन्म पयोनिधौ हरशिरःस्थितिभूरपि विस्मृता ॥५०॥

त्वमिति ॥ हे सखि, त्वं मद्गिरा भैमी त्वां पृच्छतीति विधुमभिधेहि वद । हे चन्द्र, विशिष्टकुलोत्पन्नेन त्वया विरहिणीवधलक्षणमीदृङ् निन्द्यं कर्म किमित्यधिक्रियतेऽङ्गीक्रियते । एवं कर्म कर्तुं युक्तं न भवतीत्यर्थः । परापकाराकरणे कारणमाह—लक्ष्मीन्द्वोर्जनकत्वादतिकुलीने पयोनिधौ रत्नाकरे जन्म यदि न गणितं न विचारितं तर्हि हरशिरःस्थितिलक्षणा भूरपि उत्तमसंसर्ग इत्यर्थः । सापि विस्मृता । काकुः । यस्तु कुलीनो भवति तत्संनिधौ च वर्तते स परापकारं न करोति । त्वया कुलीनत्वं तत्संनिधित्वं चोभयमपि विस्मृतम् । पापिना सह साक्षान्मया नोच्यत इति मद्गिरेत्यनेन सूचितम्[३] ॥

निपततापि न मन्दरभूभृता त्वमुदधौ शशलाञ्छन चूर्णितः ।
अपि मुनेर्जठरार्चिषि जीर्णतां बत गतोऽसि न पीतपयोनिधेः ॥ ५१ ॥

निपततेति ॥ शशलाञ्छन अतिनिन्दितकर्मंश्चन्द्र, उदधौ निपतता मन्दरसंज्ञकेन भूभृता पर्वतेनापि समुद्रे स्थितस्त्वं न चूर्णितः । तथा पीतपयोनिधेर्मुनेरगस्त्यस्य जठरार्चि-

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकमनुमानं च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमालम्भः' इति साहित्यविद्याधरी ।

ष्युदराग्नावपि जीर्णतां नाशं वातापिवन्न गतोऽसि। बत उभयत्रापि खेदः। जीर्णतामपीति वा अस्मदभाग्येन तद्द्वयमपि तव न जातम्। अतिदाहकत्वात्ताभ्यामपि परित्यक्तस्त्वम्[1]॥

किमसुभिर्ग्लपितैर्जड मन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुतामनः।
मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां नलमुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः॥ ५२॥

किमसुभिरिति॥ हे जड मूर्ख, त्वं किमिति मन्यसे। इति किम्—ग्लपितैः क्षतैर्गतैरित्यर्थः। एवंविधैरसुभिः प्राणैः कृत्वा भीमसुतामनो मयि निमज्जतु निलीयतामिति। 'मनश्चन्द्रे निलीयते' इति श्रुतेः। प्राणेषु गतेषु भैमीमनो मयि निलीनं भविष्यतीति चित्ते मा कार्षीरित्यर्थः। श्रुतिरप्रमाणमित्यपि न मन्तव्यमित्याह—किल यस्मान्मेधावी कामो मम संबन्धिनीं तदर्थिकां चन्द्रे मनोलयप्रतिपादिकां श्रुतिं नलमुखेन्दुपरां नैषधवदनचन्द्रपरामाह वदति। पण्डितेन कामेन सामान्यापि श्रुतिर्विशिष्टविषयीकृता। अतिपीडायां कृतायामप्यहं त्वदधीना न भवामि, किं तु नलाधीनैवेति तात्पर्यम्। मूर्खस्त्वापाततः श्रुतेरर्थं गृह्णाति। पूर्वापरानुसंधानात्पण्डितस्तु श्रुतेरर्थं ब्रूते[2]॥

मुखरय स्वयशोनवडिण्डिमं जलनिधेः कुलमुज्ज्वलयाधुना।
अपि गृहाण वधूवधपौरुषं हरिणलाञ्छन मुञ्च कदर्थनाम्॥ ५३॥

मुखरयेति॥ त्वमधुनास्मिन्समये स्वयशःसंबन्धि नवं नूतनं डिण्डिमनामकं वाद्यं मुखरय वादय। मादृशां प्राणनाशनेन महाकीर्तिर्भविष्यतीति स्वपितुर्जलनिधेः कुलं वंशमुज्ज्वलं कुरु। वधूवधपौरुषमपि गृहाण। जडनिधेर्वंशजातस्यैवं युक्तं, न त्वन्यस्य। अथ च सुष्ठु अयशःसंबन्धि नवडिण्डिमं वादय, जलनिधेः कुलं दह। एतत्सर्वं कुरु पौरुषम्। हरिणलाञ्छन शशकलङ्क, कदर्थनां पीडां मुञ्च मा कार्षीः। पीडाया असह्यत्वाज्झटितिमारयेत्यर्थः[3]॥

निशि शशिन्भज कैतवभानुतामसति भास्वति तापय पाप माम्।
अहमहन्यवलोकयितास्मि ते पुनरहर्पतिनिह्नुतदर्पताम्॥ ५४॥

निशीति॥ हे शशिन्, निशि त्वं कैतवभानुतां कपटसूर्यतां भजाङ्गीकुरु। हे पाप पापरूप, भास्वति सूर्ये असत्यविद्यमाने मां तापय ज्वालय। निशि, सूर्ये चाविद्यमाने इत्युभयत्रापि योजनीयम्। एतत्सुखेन कुरु। अहमहनि प्रभाते पुनस्ते तव अहर्पतिना सूर्येण निराकृतो दर्पो गर्वो यस्य तस्य भावस्तत्त्वमवलोकयितास्मि द्रष्टास्मि। सूर्यसमक्षं त्वयोभयमपि कर्तुं न शक्यते। तेन यद्यत्तव करिष्यते तन्मयैव द्रक्ष्यत इति लौकिक्युक्तिः। तापय, चुरादौ 'आधृषाद्वा' इत्यत्र पठितस्य 'तप दैन्ये' इत्यस्य। अवलोकयितास्मि, लुट्। अहर्पतिः, 'अहरादीनाम्–' इति रेफः[4]।

---

१ 'अत्र विभावनालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र रूपकमतिशयोक्तिश्च' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्र स्तुतिनिन्दा' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र वधूवधस्यानिष्टत्वेनाविधेयस्य विधानात् विषं भुङ्क्ष्व इतिवन्निषेधपरो विध्याभासः इष्टनिषेधाभासपराक्षेपालंकारभेदः। तथा चालंकारसूत्रम्—'अनिष्टं विध्याभासश्च' इति। ४ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

शशकलङ्क भयंकर मादृशां ज्वलसि यन्निशि भूतपतिं श्रितः ।
तदमृतस्य तवेदृशभूतताद्भुतकरी परमूर्धविधूननी ॥ ५५ ॥

शशेति ॥ हे शशकलङ्क, मादृशां विरहिणीनां भयंकर पीडाकर, त्वं निशि भूतपतिं पृथिव्यादिभूतानां पतिमाकाशं श्रित आश्रितवान्, श्रयितुं कृतप्रारम्भो वा सन् यज्ज्वलसि दीप्यसे तत्तस्मादमृतस्यामृतमयस्य तव ईदृशभूतता ईदृशो भूतस्तस्य भावो ज्वलनवज्जातता कान्तिमत्ता चाद्भुतकरी चमत्कारिणी । अत एव परेषां मूर्धविधूननी शिरःकम्पनकारिणी । अमृतस्य शीतलस्य दाहकत्वं न दृष्टमित्याश्चर्यम् । सकलङ्कस्य परपीडकस्यामृतरूपत्वादिकमाश्चर्यकारीति च । ईदृशं मादृशजनोद्वेजनलक्षणं प्रकारं भूतः प्राप्तस्तत्तेति वा । अथ च भूतपतिं शिवमाश्रितो यज्ज्वलसि अमृतस्य तवेदृशभूतताश्चर्यकारिणी । भूतानामस्मदादीनां पतिः पालकस्तदाश्रितस्य स्वभावतः सुधारूपस्य च यत्पीडाकरणशीलत्वं तदाश्चर्यकारि । युक्तं न भवतीत्यर्थः । अथ च भैरवरूपं महादेवमाश्रित्य यज्ज्वलद्रूपो रात्रौ भवसि तदमृतस्य जीवत एवेदृशपिशाचताश्चर्यकारिणी मृतस्यैवंभूतत्वं दृष्टम् । भूतो हि मृतः सन् स्त्रीबालादीनां भयंकरो भवति, यत्र विशति तस्य मूर्धानमपि कम्पयति । अथवाऽमृतस्योदकस्य ज्वलनरूपताश्चर्यकारिणी । उदकस्य ज्वलनरूपत्वं कुत्रापि न दृष्टमित्यर्थः । भयंकरः 'मेघर्तिभयेषु-' इति खचि मुम् । श्रितः सुष्टश्रितः (?) इति वत् । श्रिञो गत्यर्थत्वात् 'गत्यर्थाकर्मक-' इति कर्तरि क्तः । यद्वादिकर्मणि कर्तरि क्तः । अद्भुतकरी, 'कृञो हेतुताच्छील्य-' इति टः ॥

श्रवणपूरतमालदलाङ्कुरं शशिकुरङ्गमुखे सखि निक्षिप ।
किमपि तुन्दिलितः स्थगयत्यमुं सपदि तेन तदुच्छ्वसिमि क्षणम् ॥५६॥

श्रवणेति ॥ हे सखि, त्वं तव मम च श्रवणपूरं चन्द्रमृगमुखे घासार्थं निक्षिपार्पय । प्रयोजनमाह—तेनाङ्कुरेण तुन्दिलितो बृहत्कुक्षिः सन् स मृगो यद्यमुं चन्द्रं किमपि स्वल्पमपि स्थगयत्याच्छादयति तत्तर्हि क्षणं क्षणमात्रमुच्छ्वसिमि श्वासमोचनमपि कर्तुं समर्था स्याम् । अङ्कुरपुष्टेनानेन चन्द्रश्चेत्तिरोधर्षितः स्यात्तर्हि तद्दर्शनाभावात्क्षणं मम पीडाभाव इत्यर्थः । स्थगयति उच्छ्वसिमि । आशंसायां वर्तमानवत् । तुन्दशब्दादस्त्यर्थे तुन्दादित्वादिलचि 'तत्करोति-' इति णिचि निष्ठा ॥

असमये मतिरुन्मिषति ध्रुवं करगतैव गता यदियं कुहूः ।
पुनरुपैति निरुध्य निवास्यते सखि मुखं न विधोः पुनरीक्ष्यते ॥५७॥

असमय इति ॥ ध्रुवं निश्चितं बुद्धिरसमयेऽप्रस्तावे एवोन्मिषति स्फुरति । कुतः—यद्यस्मादियं कुहूरमावास्या करगतैव हस्तप्राप्तैवातिसंनिहितैव गता यदि तदैव निरुद्धा स्यात्, यदा चन्द्रो दृष्टो न भवेत्तदेयं बुद्धिर्न जाता । पुनर्वदति—कुहूर्यदि पुनरुपैत्यागमिष्यति तर्हि निरुध्य निर्बन्धं कृत्वा त्वयात्र स्थातव्यमिति संप्रार्थ्य निवास्यते स्थापयिष्यते । पुनरुपैष्यतीति

१ 'अत्र श्लेषः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र हेतुः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

काकुर्वा। सदामावास्यास्थितौ चन्द्रावलोकनं कदापि न स्यादित्यर्थः। करगता, गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः। 'द्वितीया श्रिता–' इति समासः। उपैति, वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रत्ययः॥

अयि ममैष चकोरशिशुर्मुनेर्व्रजति सिन्धुपिबस्य न शिष्यताम्।
अशितुमब्धिमधीतवतोऽस्य च शशिकराः पिबतः कति शीकराः ५८

अयीति॥ चन्द्रादर्शने हेत्वन्तरसूचनार्थं चशब्दः। अयि हे सखि, ममैष चकोरशिशुः सिन्धुपिबस्य समुद्रपानकारिणो मुनेरगस्त्यस्य शिष्यतां न व्रजति गमिष्यति पृच्छ इति शेषः। बालत्वेऽभ्यासः सुकरः। तस्य शिष्यत्वे तव किं फलमित्यत आह—तच्छिष्यत्वेनाब्धिमशितुं पातुमधीतवतः समुद्रपानसमर्थस्य चकोरशिशोः पिबतः पानं कुर्वतोऽस्य शशिकराः कति शीकरा बिन्दवो भविष्यन्ति अपि तु स्वल्पा एव। यः समुद्रं पातुमिच्छति तस्य चन्द्रकिरणपानमतिसुकरमित्यर्थः। एवं सति कदापि चन्द्रदर्शनं न स्यादिति भावः। कति चेति संभावनार्थो वा वाशब्दः। वा यस्मादिति वा। सिन्धुपिबस्य, 'पाघ्रा–' इत्यनेन शः[३]॥

कुरु करे गुरुमेकमयोघनं बहिरतो मुकुरं च कुरुष्व मे।
विशति तत्र यदैव विधुस्तदा सखि सुखादहितं जहि तं द्रुतम्॥५९॥

कुर्विति॥ हे सखि, गुरुं भारवन्तमेकमयोघनं लोहमुद्गरं करे कुरु स्थापय। इतो मद्गृहाद्बहिर्मे मुकुरं च दर्पणं कुरुष्व स्थापय। किमर्थमित्यत आह–विधुस्तत्र मुकुरे यदैव प्रतिबिम्बरूपेण विशति प्रविशति तदैव सुखादनायासेनैव तमहितं चन्द्रं वैरिणं द्रुतं शीघ्रं जहि मारय। चूर्णीकुर्वित्यर्थः। ततः पीडाशान्तिर्भविष्यतीति भावः। उन्मादोक्तिः। 'दर्पणे मुकुरादर्शौ' इत्यमरः। अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः 'करणेयोविद्रुषु–' इत्यप्प्रत्यये घनादेशः[४]॥

उदर एव धृतः किमुदन्वता न विषमो वडवानलवद्विधुः।
विषवदुज्झितमप्यमुना न स स्मरहरः किममुं बुभुजे विभुः॥ ६०॥

उदर इति॥ उदन्वता विषमो दुःसहः। अथ च विषेण मीयते समीक्रियत इति विषमः। विधुश्चन्द्रो वडवानलवदुदर एव प्रागेव किं न धृतो विक्षिप्तः। एवं कर्तुं युक्तम्। परोपतापी वडवाग्निर्लोकोपकारार्थमुदर एव धृतस्तथायमपि किमिति न धृत इति व्यतिरेके दृष्टान्तः। अन्यच्च—अमुना समुद्रेण विषमिवोज्झितं विषादिनाशे विभुः समर्थः परोपकाराय प्रसिद्धः स स्मरहरो महादेवोऽमुं चन्द्रं किं न बुभुजे भुक्तवान्। विषं भुक्तवान्, विषवत्तमपि किमिति न भुक्तवान्। तस्माद्विषमो न, किंतु ततोऽपि विषम इति। 'उदन्वानुदधौ च' इति साधुः। बुभुजे, 'भुजोऽनवने' इति तङ्[५]॥

असितमेकसुराशितमप्यभून्न पुनरेष विधुर्विशदं विषम्।
अपि निपीय सुरैर्जनितक्षयं स्वयमुदेति पुनर्नवमार्णवम्॥ ६१॥

---

१ 'अत्र अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र वा' इति पाठस्तिलकजीवातुसुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः। ३ 'अत्र विरोधालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र समुद्रपायिनो दण्डापूपिकया शशिकरपानसिद्धेरर्थापत्तिरलंकारः' इति **जीवातुः**। ४ 'अत्रानुप्रासः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र चन्द्रप्रहारादिप्रलापा मेघसंदेशादिवन्मदनोन्मादविकार इत्यनुसंधेयम्' इति **जीवातुः**। ५ 'अत्र संदेहालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

असितेति ॥ सामुद्रं विषं द्विविधम्—कृष्णं, श्वेतं च । असितं कृष्णं कालकूटाख्यं विषं आर्णवं सामुद्रमेकेन सुरेण महादेवेनाशितं भक्षितं पुनरपि नाभून्नो बभूव । एष चन्द्रः पुनर्विशदं श्वेतं सामुद्रं विषं सुरैर्देवैर्वस्वादिभिः प्रतिपदादितिथिषु निपीय निःशेषं पीत्वा जनितक्षयमपि कृतनाशमपि पुनर्नवं नूतनं स्वयमुदेति समुत्पद्यते । क्षययुक्तमपि बहुभिर्बहुधैव भक्षितमपि श्वेतं विषं पुनरुत्पद्यते । एकदैव एकेनैव भक्षितं कृष्णं विषं पुनर्नोत्पन्नम् । तस्मात्पूर्वविषात्कालकूटादप्यस्याधिक्यं दृढमित्यर्थः[1] ॥

विरहिवर्गवधव्यसनाकुलं कलय पापमशेषकलं विधुम् ।
सुरनिपीतसुधाकमपापकं ग्रहविदो[2] विपरीतकथाः कथम् ॥ ६२ ॥

विरहीति ॥ हे सखि, विरहिण्यश्च विरहिणश्च विरहिणस्तेषां वर्गस्य समूहस्य वध एव व्यसनं तस्मिन्नाकुलं केनोपायेनैव ते वध्या इति चिन्ताकुलमशेषकलं परिपूर्णं विधुं परापकारित्वात्पापं पापरूपं कलय जानीहि । व्यसनेन हेतुनाऽकुलं कुलरहितं पापं जानीहि । 'कुपुत्रेण कुलं नष्टम्' इति न्यायात् । तथा सुरैर्वह्न्यादिभिर्निपीता सुधामृतं यस्य एवंविधममावास्याचन्द्रं विरहिणामतापकारित्वादपापकं पुण्यवन्तं जानीहि । ग्रहविदो ज्योतिर्विदः कथं कुतो विपरीता कथा भाषणं सिद्धान्तो येषां पूर्णेन्दुं शुभग्रहं क्षीणं च पापग्रहं 'क्षीणेन्द्वर्कभूपुत्राः पापाः' इति न ज्ञायत इत्यर्थः । विपरीतं कथयन्तीति वा । अथ च चतुःषष्टिकलावान्स विधुः परापकारी पाप एव विद्यारहितः परोपकारी पुण्यवानित्युक्तिः । विरहीति, 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । निपीतसुधाकम्, 'शेषाद्विभाषा' इति कपि 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति विकल्पाद्ध्रस्वत्वाभावः[3] ॥

विरहिभिर्बहु मानमवापि यः स बहुलः खलु पक्ष इहाजनि ।
तदमितिः सकलैरपि यत्र तैर्व्यरचि सा च तिथिः किममीकृता[4] ॥६३॥

विरहिभिरिति ॥ खलूत्प्रेक्षे । विरहिभिर्यः पक्षः बहु अत्यन्तं मानं संमानमवापि प्रापितः, तत्र चन्द्रक्षयात्स पक्ष इह लोके बहुलः कृष्णपक्षोऽजनि जातः । युक्तं चैतत्—यः सपक्षो (वा) लोके बहुपूजां बहुमानं प्रमाणं च लभते स प्रवृद्धो बहुल एव भवति बहु लाति आदत्ते इति । इह बहुलपक्षे यस्यां तिथौ सकलैः समस्तैरपि तैर्विरहिभिस्तस्य बहुमानस्य अमितिरपरिमितता व्यरचि रचिता सा च सैव तिथिः अमा कृता किम् । अमावास्या कृतेत्यर्थः । अमावास्यायां सर्वथा चन्द्राभावादपरिमितो मानः कृतः । तथा च मानपरिमाणराहित्यादमा अन्वर्था जाता, नतु 'अमा सह वसतोऽस्यां सूर्याचन्द्रमसौ' इति व्युत्पत्त्येत्यर्थः । विरहिणां कृष्णपक्षः सुखदः, तत्राप्यतितराममावास्येत्यर्थः । बहुलः, 'आतोऽनुपसर्गे कः' । 'अमीकृता[5]' इति पाठः क्लिष्टकल्पनयोपेक्ष्यः[6] ॥

---

१ 'अत्र व्यतिरेको विरोधश्च' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'ग्रहविदो विपरीतममुं कथम्' इति पाठः **साहित्यविद्याधरी**संमतः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'किममा कृता' इति पाठष्टीकासंमतः । ५ 'अमीकृता' इति पाठे तु अनमा अमा कृता अमीकृता । अमावास्या कृतेत्यर्थः । 'अत्र च्विप्रत्ययः' इति **सुखावबोधा** । ६ अत्रोत्प्रेक्षा' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

स्वरिपुतीक्ष्णसुदर्शनविभ्रमात्किमु विधुं ग्रसते स विधुंतुदः ।
निपतितं वदने कथमन्यथा बलिकरम्भनिभं निजमुज्झति ॥ ६४ ॥

स्वेति ॥ स प्रसिद्धो विधुंतुदो राहुः स्वस्य रिपुर्विष्णुस्तस्य तीक्ष्णस्य सुदर्शनचक्रस्य वर्तुलत्वेन विभ्रमाद्भ्रान्तेर्विधुं ग्रसते किंस्वित् । उत्प्रेक्षा । अन्यथा चन्द्रबुद्ध्यैव चेत्खादेत तदा वदने निपतितं निजं स्वीयं स्ववशं वा बल्यर्थं पूजार्थं शुभ्रत्वात्करम्भनिभं दधिभक्ततुल्यं चन्द्रं कथमुज्झति त्यजेत् त्यजति तावत् । अतः सुदर्शनबुद्ध्या पूर्वं वदनानीयमानमपि च्छेदभियैवेति ज्ञायते । राहोरुपहारः करम्भो भवति[१] ॥

वदनगर्भगतं न निजेच्छया शशिनमुज्झति राहुरसंशयम् ।
अशित एव गलत्ययमत्ययं सखि विना गलनालबिलाध्वना ॥ ६५ ॥

वदनेति ॥ हे सखि, राहुः वदनस्य गर्भे मध्ये गतं शशिनमसंशयं निःसंदेहं निजेच्छया स्वाभिलाषमात्रेण नोज्झति न त्यजति । किंतु राहुणा अशित एव भक्षित एवायं चन्द्रोऽत्ययं विना नाशं विना गलनालबिलाध्वना कण्ठकंदलविवरमार्गेण गलति निःसरति । उदराग्नेरभावादमृतरूपत्वाद्विनाशाभावः[२] ॥

ऋजुदृशः कथयन्ति पुराविदो मधुभिदं खलु राहुशिरश्छिदम् ।
विरहिमूर्धभिदं निगदन्ति न क्व न शशी यदि तज्जठरानलः ॥ ६६ ॥

ऋजुदृश इति ॥ ऋजुदृशो यथादृष्टग्राहिणः पुराविद ऐतिहासिका मधुभिदं श्रीकृष्णं राहुशिरश्छिदं कथयन्ति । किलेति श्रुतौ । विरहिमूर्धभिदं वियोगिशिरश्छिदं न निगदन्ति । एतद्वक्तुं युक्तम् । परं तीक्ष्णप्रज्ञत्वाभावादन्यथा वदन्ति । नु प्रश्ने, संबोधने वा । यदि तस्य राहोर्जठरानलो जठराग्निः स्यात्, तदा शशी चन्द्रः क्व, अपितु न कुतोऽपि । राहोः शिरश्छेदेन भक्षितोऽपि चन्द्रो जठराग्निं विना गच्छति । ततश्चन्द्रस्य विद्यमानत्वाद्विर(हि)णामपकारित्वाद्विचार्यमाणो विष्णुरेव विरहिमूर्धभिदित्याशयः[३] ॥

स्मरसखौ रुचिभिः स्मरवैरिणा मखमृगस्य यथा दलितं शिरः ।
सपदि संदधतुर्भिषजौ दिवः सखि तथा तमसोऽपि करोतु कः ॥६७॥

स्मरेति ॥ हे सखि, रुचिभिः स्मरसखौ कामसदृशौ दिवो भिषजौ स्वर्वैद्यौ दस्रौ स्मरवैरिणा शिवेन दलितं खण्डितं मखमृगस्य शिरो यथा सपदि तत्क्षणमेव संदधतुर्घटयामासतुस्तथा तमसोऽपि राहोरपि कः करोतु । एतादृशः कोऽपि नास्ति । मदनारिणा यत्कार्यं कृतं तन्मदनमित्रेण मदनेन वा मोघीकर्तव्यम् । ततः स्मरमित्रत्वाद्भिषक्त्वाच्च कामारिणा छिन्नं मृगशिरस्ताभ्यां कबन्धेन मेलितम् । तथा विरहिवैरिणा विष्णुना च्छिन्नं राहुशिरः कः संघट्टयतु । विरहिमित्रस्याभावादिति भावः । तात्कालिकसंधानं दृढं भवतीति सपदीत्युक्तम् । 'तमस्तु राहुः स्वर्भानुः' इत्यमरः[४] ॥

---

१ 'अत्रानुमानम्' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'उत्प्रेक्षा' इति **जीवातुः** । २ 'अत्र विरोधाभासः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्रोत्प्रेक्षार्थः' इति **जीवातुः** । ३ 'अत्र हेतुः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्रोपमा' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

नलविमस्तकितस्य रणे रिपोर्मिलति किं न कबन्धगलेन वा ।
मृतिभिया भृशमुत्पततस्तमोग्रहशिरस्तदसृग्दृढबन्धनम् ॥ ६८ ॥

नलेति ॥ वाथवा रणे मृतेर्भिया मरणाद्भयेन दिवमाकाशमतितरामुत्पततः प्रत्युद्गच्छत आकाश एव नलेन विमस्तकितस्य च्छिन्नमूर्ध्नो रिपोर्नलशत्रोः कबन्धगलेन अपमूर्धकलेवर-कण्ठेन सह तमोग्रहशिरः राहोः शिरस्तस्य कबन्धगलस्यासृग् रक्तं तेन दृढं बन्धनं यस्य एवंभूतं सत् किं न मिलति । मेलने हि वदनमध्यगते चन्द्रे राहुजठराग्नौ जीर्णेऽतितरां पीडा न भविष्यतीति भावः । आकाशे स्थितस्य राहुशिरसः कबन्धगलेन सह संबन्धार्थं भृशमुत्पतत इत्युक्तम् । दृढबन्धनमिति क्रियाविशेषणं वा । 'धृतिभिया' इति पाठे नलधारणा-भियेत्यर्थः ॥

सखि जरां परिपृच्छ तमःशिरः सममसौ दधतापि कबन्धताम् ।
मगधराजवपुर्दलयुग्मवत्किमिति न व्यतिसीव्यति केतुना ॥ ६९ ॥

सखीति ॥ हे सखि, त्वम् इति जरां राक्षसीं परिपृच्छ । असौ जरा कबन्धतामपमूर्ध-कलेवरत्वं दधता केतुना समं सह तमःशिरोऽपि राहुशिरोऽपि मगधराजस्य जरासंधस्य वपुषः शरीरस्य दलयुग्मं खण्डयुग्मं तद्वत्किमिति कुतो हेतोर्न व्यतिसीव्यति संयोजयति । यथा मगधराजः संधितस्तथा त्वया राहुरपि संधेय इति जरां प्रति त्वया वक्तव्यम् । एकस्यैव दैत्यस्य शिरसो राहुत्वं कबन्धस्य केतुत्वम्[१] ॥

वद विधुंतुदमालि मदीरितैस्त्यजसि किं द्विजराजधिया रिपुम् ।
किमु दिवं पुनरेति यदीदृशः पतित एष निषेव्य हि वारुणीम् ॥७०॥

वदेति ॥ हे आलि सखि, त्वं मदीरितैर्मद्वचनैः विधुंतुदं राहुं वद—हे राहो, त्वं रिपुं चन्द्रं द्विजराजधिया ब्राह्मणबुद्ध्या त्यजसि किम् । 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इति श्रुतेः । डित्थ-डवित्थादिवत्संज्ञामात्रेण द्विजराजो न तु ब्राह्मणत्वेनेत्यर्थः । ब्राह्मणत्वे(ऽन्यथा)नुपपत्तिं प्रमाण-यति—यदि ईदृशः श्रोत्रियो ब्राह्मणः स्यात्, तर्ह्येष वारुणीं मदिरां वरुणदिशं च निषेव्य पीत्वा प्राप्य च पतितो महापातकी अस्तं गतश्च सन् पुनर्दिवं स्वर्गमाकाशं किमु कथमेति प्राप्नोति । पतितो ब्राह्मणः स्वर्गं नैति, अयं पुनरेति । तस्मात्संज्ञामात्रेण द्विजराजो न त्वन्वर्थत्वेन । ततो हन्तव्य एवायम् । हीति स्पष्टम्[२] ॥

द्विजमात्रोऽपि न हन्तव्य इत्यत आह—

दहति कण्ठमयं खलु तेन किं गरुडवद्द्विजवासनयोज्झितः ।
प्रकृतिरस्य विधुंतुद दाहिका मयि निरागसि का वद विप्रता ॥ ७१ ॥

दहतीति ॥ खलु प्रायेण अयं चन्द्रो भक्षितः सन् कण्ठं दहति मामिव तेन हेतुना द्विजवासनया ब्राह्मणबुद्ध्या त्यक्त उज्झितः । केनेव—गरुडवत् । यथा गरुडेन निषादतां मतो विप्रो ब्राह्मणबुद्ध्या त्यक्त इति भारते, तथा त्वया किमिति त्यज्यते । हे विधुंतुद राहो,

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रोपमा' इति **साहित्यविद्याधरी** ।
३ 'अत्र समासोक्तिः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

अस्य विधोः प्रकृतिः स्वभावो दाहिका नतु ब्राह्मी शक्तिः। सा तु सापराधे प्रभवति न त्वन्यत्र। एवं चेन्न, तर्हि निरागसि निरपराधायां मयि का कीदृक् विप्रता ब्राह्मण्यं वा। निरपराधां मां दहतीति ब्राह्मणो न, अत एव त्वयावश्यं हन्तव्य इत्यर्थः। दाहिकेति कर्तरि ण्वुल् ॥

अर्थान्तरेण तस्य द्विजराजश्रुतिं समर्थयते—

सकलया कलया किल दंष्ट्रया समवधाय यमाय विनिर्मितः।
विरहिणीगणचर्वणसाधनं विधुरतो द्विजराज इति श्रुतिः ॥ ७२ ॥

सकलयेति ॥ ब्रह्मणा (इति विविधाभिः) विधुः सकलया कलया दंष्ट्रया। जातावेकत्वम्। सर्वाभिः कलाभिरेव दंष्ट्राभिः कृत्वा सम्यगवधानं कृत्वा। संयोज्येत्यर्थः। यमाय यमार्थं किल यस्माद्विरहिणीगणस्य चर्वणं भक्षणं तद्विषये साधनं कारणं किं निर्मितः अतो द्विजानां दन्तानां मध्ये राजा श्रेष्ठत्वाद्विजराजोऽयं इति श्रुतिर्जनवादः, नतु द्विजानां ब्राह्मणानां राजेति। एककालमेव सर्वासां वधाय महत्साधनमयं निर्मित इति भावः। द्विजराजः, 'राजाहः–' इति टच्[२] ॥

स्मरमुखं हरनेत्रहुताशनाज्ज्वलदिदं चकृषे विधिना विधुः।
बहुविधेन वियोगिवधैनसा शशमिषादथ कालिकयाङ्कितः ॥ ७३ ॥

स्मरेति ॥ विधिना ब्रह्मणा विधुरेव इदं पुरोवर्ति स्मरमुखं हरनेत्रहुताशनाद्धरनेत्राग्नेः सकाशाज्ज्वलद्दह्यमानं प्रकाशमानं चकृषे समाकृष्टम्। अथ च बहुविधेनानेकप्रकारेण वियोगिनां विरहिस्त्रीपुंसानां वधो मारणं तज्जन्येनैनसा पातकेन कालिकया पातकरूपया श्यामिकया शशमिषान्मृगव्याजादङ्कितश्चिह्नितः। नायं मृगः, किंतु पातकलक्षणश्यामिका। अन्योऽप्यपराधी केनापि चिह्नेन चिह्न्यते, स्वत एव च तन्मुखे मालिन्यं भवति। 'आगसा' इति पाठे 'पापापराधयोरागः' इत्यमरः[३] ॥

[अत्र तिलकसुखावबोधाव्याख्ययोरधिकः श्लोको दृश्यतेऽतः सोऽपि तिलकव्याख्यायुतः संगृह्यते—

द्विजपतिग्रसनाहितपातकप्रभवकुष्ठसितीकृतविग्रहः।
विरहिणीवदनेन्दुजिघत्सया स्फुरति राहुरयं न निशाकरः ॥ १ ॥

द्विजपतीति ॥ भो सखि, विरहिणीनां वियोगिनीनां वदनेन्दुजिघत्सया मुखचन्द्रभक्षणेच्छया राहुरेव स्फुरति, न निशाकरः। कीदृशः—द्विजपतिश्चन्द्रो विप्रश्रेष्ठश्च तद्ग्रसनात्तद्ग्रहणादाहितं यत्पातकं तस्मात्प्रभवमुत्पन्नं यत्कुष्ठं तेन सितीकृतो धवलीकृतो विग्रहः शरीरं यस्य स तथा ॥ क्षेपकोऽयमिति तिलके विशेषः ॥ सुखावबोधायां क्षेपकत्वं नोक्तम्, 'अनेन ब्रह्महत्याविर्भूतं फलमनुभवतोऽपि पुनः स्त्रीहत्याकरणोद्यतस्यास्य नास्ति त्रपेत्यभिप्रायः' इति चोक्तम् ॥]

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिरुपमा च' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रापह्नवोत्प्रेक्षा' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्र रूपकमपह्नुतिश्च' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'पापकालिमा दाहकालिमा वा शशमिषाद्दृश्यते इति सापह्नवोत्प्रेक्षाद्वयम्' इति **जीवातुः**।

इति विधोर्विविधोक्तिविगर्हणं व्यवहितस्य वृथेति विमृश्य सा ।
अतितरां दधती विरहज्वरं हृदयभाजमुपालभत स्मरम् ॥ ७४ ॥

इतीति ॥ सा इति विमृश्य विचार्य अतितरामत्यर्थं विरहज्वरं कामपीडां दधती हृदयभाजमतिसंनिहितं स्मरमुपालभत निनिन्द । इति किम्–व्यवहितस्य दूरस्थस्य विधोः–इति विविधाभिः पूर्वोक्ताभिरुक्तिभिर्विगर्हणं निन्दनं वृथा ॥

हृदयमाश्रयसे यदि मामकं ज्वलयसीत्थमनङ्ग तदेव किम् ।
स्वयमपि क्षणदग्धनिजेन्धनः क्व भवितासि हताश हुताशवत् ॥ ७५ ॥

हृदयमिति ॥ हे अनङ्ग काम, मामकं मदीयं हृदयं यद्याश्रयसे आश्रित्य वर्तसे, तदाश्रयभूतं हृदयमेव इत्थमनिर्वाच्यं किमिति ज्वलयसि दहसि । किमिति न दहामीत्यत आह—क्षणमात्रेण दग्धं निजेन्धनं हृदयलक्षणं येन स एवंविधः, अतएव आश्रयाशत्वात् हे हताश नष्टाभिलाष, हुताशवद्वह्निवत्स्वयमपि आत्मनापि क्व भवितासि कुत्र स्थास्यसि । स्वाश्रयमपि न रक्षसि । अत्यन्तदुर्विनीतस्त्वमित्यर्थः । आश्रयस इत्यात्मनेपदेन तवैव प्रयोजनं मदाश्रयेण सिध्यतीति सूच्यते । मामकं, 'तवकममका–' इत्यणि ममकादेशः ॥

पुरभिदा गमितस्त्वमदृश्यतां त्रिनयनत्वपरिप्लुतिशङ्कया ।
स्मर निरैष्यत कस्यचनापि न त्वयि किमक्षिगते नयनैस्त्रिभिः ॥ ७६ ॥

पुरेति ॥ पुरभिदा त्रिपुरान्तकेन त्रिनयनत्वस्य परिप्लुतिरतिव्याप्तिः, तस्याः सकाशाच्छङ्कया सर्वोऽपि जनस्त्रिनयनोऽभूदिति भयेन त्वमदृश्यतामप्रत्यक्षत्वं गमितः प्रापितः । मयि प्रत्यक्षे त्रिनयनत्वस्यातिव्याप्तिः कथमित्याशङ्क्याह—हे स्मर, त्वयि अक्षिगते प्रत्यक्षे, अथ च द्वेष्ये सति कस्यचनापि कस्यापि त्रिभिर्नयनैर्न निरैष्यत निर्गम्य न प्रादुर्भूतम् । लौकिकी चोक्तिरियम्—कश्चिद्दुष्टं दृष्ट्वा वदति—एनं दृष्ट्वाहं त्रिनेत्रो जात इति । अत्र यथा त्रिनेत्रशब्देन कोपयुक्तत्वं लक्ष्यते, तथात्रापि सर्वेऽपि सक्रोधा भवेयुरित्यर्थः । छलत्तु सर्वेऽपि त्रिनेत्रा भवेयुरिति मम त्रिनेत्रत्वप्रसिद्धिर्गमिष्यतीति भयात्त्वमप्रत्यक्षत्वं गमितः । अथ च त्वदुदयाज्ज्ञानलक्षणे तृतीये नेत्रे गमिते सति अयमन्ध इति नेत्रत्रयस्यापि वैयर्थ्यमापद्येतेति लौकिक्युक्तिः । इति सर्वं बुद्ध्वा त्वमप्रत्यक्षतां गमितः ।—त्रिनयनत्वस्य परिप्लुतिवैयर्थ्यं तच्छङ्कया त्वयि कस्याप्यक्षिगते दृश्ये सति त्रिभिर्नेत्रैर्न व्यर्थीभूतम्, अपितु व्यर्थीभूतमेव । त्वद्दाहार्थमेव स्यादित्यर्थ इति वा । भूतमेव । त्वद्दाहार्थमेव तस्य तृतीयनेत्रत्वं, त्वद्दाहे व्यर्थमेव स्यादित्यर्थ इति वा । अत्रापि तृतीयनेत्रस्य वैयर्थ्येऽपि नेत्रद्वयस्याप्यप्रयोजकत्वाद्वैयर्थ्यं ज्ञेयम् । व्याख्यानान्तरं सुधिया बोद्धव्यम् । त्रिनयन इति, क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः । निरैष्यत, 'ईष सर्पणे' इति भावे यगात्मनेपदम् ॥

सहचरोऽसि रतेरिति विश्रुतिस्त्वयि वसत्यपि मे न रतिः कुतः ।
अथ न संप्रति संगतिरस्ति वामनुमृता न भवन्तमियं किल ॥ ७७ ॥

---

१ 'अत्रानुप्रासोपमा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'निरैक्ष्यत' इति पाठमाश्रित्य 'अविवक्षितकर्मकादीक्षतेर्भावे लकारः' इति जीवातावभिहितम् । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी ।

सहचर इति ॥ रतेः स्वप्रियायाः सहचरोऽसि तया विना एकाकी कुत्रापि न तिष्ठसीति यदि विश्रुतिर्जनवादः । अथ च रतेः प्रीतेः । तर्हि त्वयि वसति विद्यमानेऽपि मे मम रतिः प्रीतिः किमिति न चीयते । मयि त्वं वर्तसे रतिश्च नास्ति । सहचरत्वादुभाभ्यामपि भाव्यम् । 'तस्मात्प्रसिद्धिर्मिथ्यैवेत्यर्थः । अथवा सांप्रतमनङ्गावस्थायां वां युवयोः संगतिर्नास्ति, किल यस्मादियं रतिर्मृतं भवन्तमनुलक्ष्य न मृता अन्वारोहणं न कृतवती । यतः सांप्रतं संगतिर्मैत्री, साहचर्यं च नास्तीति प्रसिद्धिः । त्वं रतिवियुक्तः । विरुद्धा श्रुतिर्विश्रुतिः प्रसिद्धिरलीकैव । 'रतिः कामप्रियायां च रागेऽपि सुरतेऽपि च' इति विश्वः ॥

रतिवियुक्तमनात्मपरज्ञ किं स्वमिव मामपि तापितवानसि ।
कथमतापभृतस्तव संगमादितरथा हृदयं मम दह्यते ॥ ७८ ॥

रतीति ॥ हे अनात्मपरज्ञ, आत्मानं रक्ष्यं परं चारक्ष्यं न जानातीत्यनात्मपरज्ञस्तत्संबुद्धिः । त्वं रतिवियुक्तां मामिव रतिवियुक्तं स्वमपि आत्मानमपि किमिति तापितवान् दग्धवान् असि । आत्मनः प्रतिकूलं कोऽपि नाचरति, किंतु शत्रोरेव । त्वं तूभयोरित्यनात्मपरज्ञो भवसीत्यर्थः । एवं कुतो ज्ञातमित्यत आह—इतरथा त्वया आत्मन्यतापिते सति अतापभृतस्तापरहितस्य तव संगमात्संबन्धान्मम हृदयं कथं कस्मात्कारणाद्दह्यते संताप्यते । परापकारार्थमात्मानमपि संतापितवान् एवंविधः परापकारनिरतस्त्वमित्यर्थः । 'संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति' । संतप्तसंबन्धात्संतप्तत्वं युक्तम् । दह्यत इति, कर्मकर्तरि यक्[2]तङौ ॥

अनुममार न मार कथं नु सा रतिरतिप्रथितापि पतिव्रता ।
इयदनाथवधूवधपातकी दयितयापि तयासि किमुज्झितः ॥ ७९ ॥

अन्विति ॥ नु संभावनायां संबोधने । हे मार काम, सा सती पतिव्रतात्वेनातिप्रथितातिविख्यातापि रतिस्तव प्रिया मृतं त्वामनु कथं न ममार । पतिव्रतया मरणं कर्तव्यमिति धर्मः । 'मृते म्रियेत या पत्यौ' इत्युक्तेः । न कृतं चेत्तत्रेदं कारणम्—तया दयितयापि इयतीनां बह्वीनामनाथानां रक्षितृरहितानां वियोगिनीनां वधेन पातकी त्वमुज्झितस्त्यक्तोऽसि किम् । 'आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः' इति वचनात् । अत एवानुमरणं न कृतमित्यर्थः । ममार, 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' इति नियमात्तङभावः ॥

सुगत एव विजित्य जितेन्द्रियस्त्वदुरुकीर्तितनुं यदनाशयत् ।
तव तनूमवशिष्टवतीं ततः समिति भूतमयीमहरद्धरः ॥ ८० ॥

सुगत इति ॥ सुगत एव बौद्ध एव त्वां विजित्य त्वां पराभूय तव उरुर्महती कीर्तिरेव तनुः शरीरमनाशयन्नाशितवान् । यद्यस्माज्जितेन्द्रियः । 'भग्नं मारबलं तेन' इत्यादिवचनात् । ततोऽनन्तरं जितेन्द्रियो हरोऽवशिष्टवतीं भूतमयीं पञ्चमहाभूतनिर्मितां तव तनूं शरीरं समित्यहरत् । ददाहेत्यर्थः । कीर्तिरूपं शरीरं सुगतश्चेन्नाशयिष्यत्तर्हि सर्वहर्ता हरोऽपि त्वां दग्धुं नाशक्ष्यत्, तस्मात्सर्वेषां वध्य इत्यर्थः । अथ च भूतमयीं पैशाचीमिति निन्दाप्राकट्यम्[4] ॥

---

१ 'अत्र विभावना हेतुश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमानुमानं चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्त्युत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र रूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

फलमलभ्यत यत्कुसुमैस्त्वया विषमनेत्रमनङ्ग विगृह्णता ।
अहह नीतिरवाप्तभया ततो न कुसुमैरपि विग्रहमिच्छति ॥ ८१ ॥

फलमिति ॥ हे अनङ्ग, कुसुमैर्विषमनेत्रं त्रिलोचनं विगृह्णता विरुध्यता त्वया यत्फलमलभ्यत, ततः फलाद्रक्षितृरहितानामहह प्राप्तभीतिरिव नीतिः कुसुमैरपि विग्रहं युद्धं नेच्छति । 'पुष्पैरपि न योद्धव्यं किं पुनर्निशितैः शरैः' इति नीतिः । अनङ्ग इति निन्दा । विरोधस्तु अङ्गसहितेन क्रियते त्वं पुनः स्वयमनङ्गः, विषमो नेत्रो नेता नायकः, तेन दुःसहेन विरोधं कृतवतस्तव महन्मौर्ख्यमित्यर्थः । 'नेत्रो नेतरि भेयङ्गे' इति विश्वः ॥

अपि धयन्नितरामरवत्सुधां त्रिनयनात्कथमापिथ तां दशाम् ।
भण रतेरधरस्य रसादरादमृतमाप्तघृणः खलु नापिबः ॥ ८२ ॥

अपीति ॥ इतरामरवदिन्द्रादिदेववत्सुधाममृतं धयन्नपि पिबन्नपि त्वं त्रिनयनात्सकाशाद्भस्मसाद्भावरूपां दशां कथं केन प्रकारेण आपिथ प्राप्तवानसि । अमृतपाने तु इन्द्रादिवत्त्वमप्यमरः कथं नाभूरित्यर्थः । रतेरधरस्याधरोष्ठस्य रसे स्वादे आदरादतितरामासक्तेर्हेतोः अमृते स(ता)दृङ्माधुर्याभावादाप्ता घृणा जुगुप्सा येनैवंभूतः सन् खलु प्रायेण अमृतं नापिबः न पीतवानसीति भण ब्रूहि । इति वाक्यार्थः कर्म । खलु संभावनायां वा । ओष्ठमाधुर्यलम्पटेन त्वयामृतकार्यमृतं न पीतम् । तेनेदृशी दशानङ्गत्वरूपा प्राप्ता । आपिथेति थलि क्रादिनियमादिट्[2]॥

भुवनमोहनजेन किमेनसा तव बभूव परेत पिशाचता ।
यदधुना विरहाधिमलीमसामभिभवन्भ्रमसि स्मर मद्विधाम् ॥ ८३ ॥

भुवनेति ॥ हे परेत प्राप्तमरण, स्मर काम, भुवनमोहनाज्जातेनैनसा पापेन तव पिशाचता बभूव किम् । वदेत्यर्थः । यद्यस्मादधुना विरहाधिना वियोगपीडया मलीमसां मलिनां मद्विधां स्त्रियमभिभवन्पीडयन्भ्रमसि । अन्योऽपि परेतः पातकवशात्पिशाचः सन् बालकादीन्पीडयन्भ्राम्यतीति । त्रिभुवनापकारी त्वादृशः कोऽपि नास्तीति भावः । 'भ्रमसि' श्यन्विकल्पः[3]॥

बत ददासि न मृत्युमपि स्मर स्खलति तेऽकृपया न धनुः करात् ।
अथ मृतोऽसि मृतेन च मुच्यते न खलु मुष्टिरुरीकृतबन्धनः ॥ ८४ ॥

बतेति ॥ हे स्मर, त्वं हितं न करोषि परं मृत्युमपि न ददासि बत कष्टम् । मरणे सतीयं पीडा नानुभूयेतेत्यर्थः । अकृपया हेतुना ते कराद्धस्ताद्धनुर्न स्खलति पतति । कृपया पतितुं युक्तम् । बत कष्टम्, कृपया मृत्युं न ददासि चेद्धनुः किमिति न त्यजसीत्यर्थः । अथाजीवत एव करात्कृपया धनुः पतति, त्वं तु मृतः, तस्मात्कथं पततु कृपाया अभावात् । अकृपयेति वा । धनुःपतनाभावे कारणमाह—अथ वा मृतोऽसि । मृतेन खलु निश्चितमुरीकृतमङ्गीकृतं स्वीकृतं बन्धनं येन एवंभूतो मुष्टिर्न मुच्यते । अतः कराद्धनुर्न भ्रश्यति । मुष्टिरुभयलिङ्गः । 'बन्धनं बन्धुरं च स्यादूरीकृतमुरीकृतम्' इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी[4] ॥

---

१ 'अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दृगुपहत्यपमृत्युविरूपताः शमयतेऽपरनिर्जरसेविता।
अतिशयान्ध्यवपुःक्षतिपाण्डुताः स्मर भवन्ति भवन्तमुपासितुः ॥८५॥

दृगिति ॥ हे स्मर, त्वदन्ये ये निर्जरा देवाः सूर्यादयस्तेषां सेविता सेवको दृगुपहतिरान्ध्यम्, अपमृत्युरकालमरणं, विरूपता कुष्ठादिना वैरूप्यं च शमयते शान्तिं नयति। भवन्तं कामदेवमुपासितुः सेवितुरतिशयेनान्ध्यं प्रतिपत्तिराहित्यं नेत्रराहित्यं च वपुःक्षतिः शरीरकार्श्यम्, अकालमृत्युश्च। वपुषः पाण्डुता, विरहजनितपाण्डुरोगश्च एते भवन्ति। सूर्यादिभक्तस्यान्यसर्वरोगोपशमने सामर्थ्यम्। स्वरोगोपशान्तौ तव सामर्थ्यं नास्ति, त्वद्भक्तस्य नास्त्यत्र किं वाच्यम्। एवंविधस्त्वं देव इत्युपहासः। अपरनिर्जरान्सेवते तच्छीलस्तस्य भावः, सा कर्त्री। अन्यदेवसेवनमिति वा। अपमृत्युश्च विरूपता चेति पूर्वं द्वन्द्वः कार्यः, ततः पूर्वेण। शमयते, 'णिचश्च' इति तङ्, अमन्तत्वान्मित्त्वे ह्रस्वः। सेविता तृच्। अपरनिर्जरसेविता, अवतरत्वबोधिका इतिवत्समासः। द्वितीयपक्षे ताच्छील्ये णिनिः, तस्माद्भावे प्रत्ययः। अतिशयपदस्य प्रत्येकं संबन्धः। क्षयश्च पाण्डुता च, वपुषः क्षयपाण्डुते इति षष्ठीसमासं कृत्वा पूर्वेण समासः। अन्यथा पाण्डुताशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात्। उपासितुरिति तृन्नन्तयोगाद्भवन्तमिति द्वितीया[१] ॥

स्मर नृशंसतमस्त्वमतो विधिः सुमनसः कृतवान्भवदायुधम्।
यदि धनुर्दृढमाशुगमायसं तव सृजेत्त्रिजगत्प्रलयं व्रजेत् ॥ ८६ ॥

स्मरेति ॥ हे स्मर, त्वं नृशंसतमोऽतिशयेन हिंस्रः, अतः कारणाद्विधिः सुमनसः पुष्पाणि भवदायुधं कृतवान्। ब्रह्मा यदि तव धनुर्दृढं कठिनम्, आशुगं बाणमायसं लोहमयं च सृजेत्, तर्हि त्रिजगत्प्रलयं व्रजेत्। अथ च तव दुष्टमनस्त्वाद्भवदायुधस्य सुमनस्त्वं कृतं विधिना। 'नृशंसो घातुको हिंस्रः' इत्यमरः। हिंसार्थाच्छंसेः कर्मण्यण्। आयसं विकारे रजतादित्वादञ्। त्रयाणां जगतां समाहार इति द्विगोरेकवचने नपुंसकत्वे च त्रिजगदिति साधुः[२] ॥

स्मररिपोरिव रोपशिखी पुरां दहतु ते जगतामपि मा त्रयम्।
इति विधिस्त्वदिषून्कुसुमानि किं मधुभिरन्तरसिञ्चदनिर्वृतः ॥ ८७ ॥

स्मररिपोरिति ॥ हे काम, ते तवापि रोपशिखी बाणाग्निर्जगतां त्रयं मा दहतु मा स्म धाक्षीदिति हेतोरनिर्वृतः सचिन्तः सन् शङ्कितो वा विधिः कुसुमानि त्वदिषून्मधुभिर्मकरन्दैरन्तर्मध्येऽसिञ्चत्सिक्तवान्किम्। कः किमिव—स्मररिपोर्हरस्य रोपशिखी पुरां त्रयमिव। स यथा पुरां त्रयं ददाह तथा तवापीति। सिक्तं वस्तु दाहसमर्थं न भवतीति भावः। मा दहतु निषेधार्थवाचिनिरनुबन्धकमाशब्दयोगे लोट्[३] ॥

१ 'अत्र व्यतिरेकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। 'अत्रानर्थोत्पत्तिलक्षणो विषमालंकारभेदः' इति जीवातुः। २ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'अथ किमर्थं आङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः क्रियते। आङो गतिकर्मप्रवचनीयसंप्रत्ययार्थः। माङः प्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः। इह माभूत्—'आ छायामानयति, प्रमाच्छन्दः' इति 'आङ्माङोश्च' इति सूत्रभाष्यपर्यालोचने तु निरनुबन्धकमाशब्दस्य प्रतिषेधार्थत्वाभाव एव। तस्मात् 'तं पातयां प्रथममास' इत्यादिवन्निरङ्कुशप्रयोग एव। ४ 'अत्रोपमोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

विधिरनंशमभेद्यमवेक्ष्य ते जनमनः खलु लक्ष्मकल्पयत् ।
अपि स वज्रमदास्यत चेत्तदा त्वदिषुभिर्व्यदलिष्यदसावपि ॥ ८८ ॥

विधिरिति ॥ विधिः—अणुपरिमाणत्वान्निरंशं निरवयवम् अतएवाभेद्यं भेत्तुमशक्यं जनमनोऽवेक्ष्य खलु निश्चितं ते लक्ष्मं वेध्यमकल्पयद्व्यरचयत् । अपि संभावनायाम् । स ब्रह्मा वज्रमिन्द्रायुधं, हीरकं वा चेददास्यताकल्पयिष्यत्, तर्हि असावपि वज्रोऽपि त्वदिषुभिस्त्वद्बाणैर्व्यदलिष्यद्विदीर्णोऽभविष्यदिति संभाव्यते । त्वादृशो हिंस्रः कोऽपि नेत्यर्थः । क्रियातिपत्तौ लृङ् । 'वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ' इत्यमरः[1] ॥

अपि विधिः कुसुमानि तवाशुगान् स्मर विधाय न निर्वृतिमाप्तवान् ।
अदित पञ्च हि ते स नियम्य तांस्तदपि तैर्बत जर्जरितं जगत् ॥ ८९ ॥

अपीति ॥ हे स्मर, विधिः कुसुमानि तव आशुगान्विधायापि निर्वृतिं सुखं नाप्तवान्, अतः स ब्रह्मा तान्कुसुमरूपान्बाणान्नियम्य गणयित्वा पञ्च हि पञ्चैव ते तुभ्यमदित न त्वधिकान्, तदपि तथापि तैः पञ्चसंख्याकैरपि बाणैर्जगत्त्रिलोकी जर्जरितं खण्डितम् । बत कष्टम् । अतिहिंस्रोऽसीति भावः[2] ॥

उपहरन्ति न कस्य सुपर्वणः सुमनसः कति पञ्च सुरद्रुमाः ।
तव तु हीनतया पृथगेकिकां धिगियतापि न तेऽङ्ग विगर्हणा ॥९०॥

उपहरन्तीति ॥ हे काम, पञ्चसंख्याकाः सुरद्रुमा मन्दारादयः कस्य सुपर्वणो देवमात्रस्य विशिष्टस्य सुतरां कति सुमनसः पुष्पाणि नोपहरन्ति उपायनीकुर्वन्ति । असंख्याताः सुमनसः प्रयच्छन्ति । देवस्यापि तव तु पुनर्हीनतयातिनिकृष्टत्वेनावज्ञया पृथक् । प्रत्येकं एकिकामेकमेकं पुष्पं प्रयच्छन्ति । अतएव पञ्चबाणस्त्वम् । अङ्ग सोपहासामन्त्रणे । इयतापि धिक्कारेण ते विगर्हणा न लक्षणया लज्जा न । अतएव धिक् त्वामित्यर्थः । निर्लज्जो निर्घृणस्त्वमित्यर्थः । 'अङ्गविदारणम्' इति पाठे हृदयस्फोटो न भवतीत्यर्थः । सुमनः[3]शब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तत्वेऽपि व्यक्तेरेकत्वादेकिकामित्येकवचनम्[4] ॥

कुसुममप्यतिदुर्णयकारि ते किमु वितीर्य धनुर्विधिरग्रहीत् ।
किमकृतैष तवैकतदास्पदे द्वयमभूदधुना हि नलभ्रुवौ ॥ ९१ ॥

कुसुममिति ॥ विधिः कुसुमरूपं धनुः ते तुभ्यं वितीर्य दत्त्वा पुनरग्रहीद्गृहीतवान्किमु । यतोऽतिदुर्णयकारि त्रिजगदपकारित्वादतिदुर्विनीति । किम्विति प्रश्ने संभावनायाम् । स्वयमेव पुनराह—हृतेऽपि धनुषि एष विधिस्तव किमकृत, अपितु किमप्यपकारं कर्तुं समर्थो नाभूदित्यर्थः । हि यस्मादधुना धनुष्यपहृतेऽपि एकतदास्पदे एकं च तत्तच्च एकतत् तस्य धनुषः स्थाने नलस्य भ्रुवौ द्वयमभूत् । तव तु धनुर्द्वयलाभात्तेन तवोपकार एव कृतो न त्वपकारः । विधिना परोपकारार्थं धनुर्हृतम्, परं लोकाभाग्येन विपरीतं जातमिति भावः ।

---

१ 'अत्र विरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रापि विरोधोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना धीरदेवयोः' इति मेदिन्यादिकोशात् 'वेश्या स्मशानसुमना इव वर्जनीयाः' इति मुकुटदर्शितशूद्रकप्रयोगाच्च बहुवचनान्तत्वनियमाभावेनैवैकवचनं सिद्धम् । ४ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दुर्णय इति, 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम्। दुर्नय इति च पाठः। तदोपसर्गप्रतिरूपकाव्ययत्वाण्णत्वाभावः[1]॥

षडृतवः कृपया स्वकमेककं कुसुममक्रमनन्दितनन्दनाः।
ददति यद्भवते कुरुते भवान्धनुरिवैकमिषूनिव पञ्च तैः॥ ९२॥

षडिति॥ अक्रमं क्रममुल्लङ्घ्यैव नन्दितं वर्धितं नन्दनमिन्द्रोद्यानं यैस्ते षडपि ऋतवः स्वकं स्वीयमेककमेकैकं कुसुमं पुष्पं कृपया न तु प्रीत्या यद् भवते तुभ्यं ददति। भवान् तैः षड्भिः कुसुमैः कृत्वा एकं पुष्पं धनुरिव पञ्च पुष्पाणि इषूनिव कुरुते। भिक्षुणा त्वया ऋतवः षट्पुष्पाणि याचिताः, तैस्त्वया विभज्य धनुर्बाणाश्च कृताः। अतिदरिद्रो भिक्षया प्राप्तं स्वल्पमपि वस्तु विभज्य, अनेनैतत्कर्तव्यमनेनैतत्कर्तव्यमिति मनोरथः क्रियत इति लौकिक्युक्तिसूचनार्थमुभयत्रापीवशब्दप्रयोगः[2]॥

यदतनुस्त्वमिदं जगते हितं क्व स मुनिस्तव यः सहते हतीः।
विशिखमाश्रवणं परिपूर्य चेदविचलद्भुजमुज्झितुमीशिषे॥ ९३॥

यदिति॥ हे स्मर, यत्त्वमतनुः शरीररहितोऽसि इदं जगते लोकाय हितम्। सशरीरत्वे तु त्वं विशिखं बाणमाश्रवणं परिपूर्याकृष्य अविचलद्भुजं दृढभुजं यथा स्यादेवं बाणमुज्झितुं त्यक्तुं चेदीशिषे समर्थः स्याः, तर्हि यस्तव हतीर्घातान्सहते स मुनिरपि क्व। त्वद्बाणपीडासहो मुनिरपि न विद्यते, अन्यो नास्तीति किं वाच्यम्। तस्मात्तवाशरीरत्वे लोकभाग्यं कारणम्। हितयोगे चतुर्थीसमासविधानसामर्थ्याज्जगते इति तद्योगे चतुर्थी। 'ईशः से' इति इटि ईशिष इति रूपम्[3]॥

सह तया स्मर भस्म झटित्यभूः पशुपतिं प्रति यामिषुमग्रहीः।
ध्रुवमभूदधुना वितनोः शरस्तव पिकस्वर एव स पञ्चमः॥ ९४॥

सहेति॥ हे स्मर, त्वं पशुपतिं प्रति लक्ष्यीकृत्य तद्वधाय यामिषुमग्रहीः, तया इष्वा सह त्वं झटिति भस्म अभूः। जीवपालकेन हरेणास्मदादिहिताय सबाणस्त्वं दग्ध इति भावः। वितनोः शरीररहितस्य तवाधुना पिकस्वर एव कोकिलस्वर एव पञ्चानां पूरणः शरोऽभूत्। ध्रुवमुत्प्रेक्षे। अशरीरत्वेऽपि पञ्चबाणत्वं चावस्थितमेवेत्यर्थः। 'पञ्चमं प्राह कोकिलः' (इत्युक्तेः पञ्चमनामकः पिकस्वर एव शरोऽभूत्) इति शब्दच्छलम्—हरेण दग्धे शरे तत्स्थाने पञ्चमस्वर एव जातः। 'पत्री रोप इषुर्द्वयोः' इत्यमरः[4]॥

स्मर स मद्दुरितैरफलीकृतो भगवतोऽपि भवद्दहनश्रमः।
सुरहिताय हुतात्मतनुः पुनर्ननु जनुर्दिवि तत्क्षणमापिथ॥ ९५॥

स्मरेति॥ रे स्मर स भगवतो, हरस्यापि भवद्दहने भवद्दाहे श्रमः मद्दुरितैर्ममैव पातकैरफलीकृतो निष्फलीकृतः। विफलत्वमेवाह—ननु यस्मात्सुराणां हिताय हुता त्यक्ता आत्म-

---

१ इदं च 'सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु' इति वार्तिकस्य 'णत्वं—दुर्नयम्, दुर्नीतमिति। 'उपसर्गात्—' इति णत्वं मा भूदिति' इति भाष्यस्य च विस्मरणमूलकम्। तस्माण्णत्वरहित एव प्रयोगः साधुः। २ 'अत्रोत्प्रेक्षातिशयोक्तिश्चालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ५ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' **साहित्यविद्याधरी**।

तनुः स्वशरीरं येन एवंविधस्त्वं तत्प्रसादात्तत्क्षणं तत्कालमेव दिवि पुनर्जनुर्जन्म आपिथ प्राप्तवानसि । नहि पापिनः स्वर्गे जन्म, तव तु परोपकारित्वात्स्वर्गे जन्म । सुरहिताय, 'चतुर्थी तदार्थार्थ–' इति समासः ॥

विरहिणो विमुखस्य विधूदये शमनदिक्पवनः स न दक्षिणः ।
सुमनसो नमयन्नटनौ धनुस्तव तु बाहुरसौ यदि दक्षिणः ॥ ९६ ॥

विरहिण इति ॥ विधूदये चन्द्रोदये विमुखस्य दुःखितस्य विरहिणः स शमनस्य यमस्य दिक्पवनो मलयानिलः दक्षिणः सुखकारी न, किंतु वामो वक्र एव । प्रथमं विरहाद्दुःखम्, ततश्चन्द्रोदयात्, ततो मलयानिलादिति भावः । पूर्णस्य चन्द्रस्य दुःखकारित्वाद्विमुखस्य पश्चिमाभिमुखस्य विरहिणोऽपसव्यो न भवति, किंतु वाम एव । पश्चिमदिङ्मुखस्य दक्षिणदिग्भवो वाम एवेत्यर्थः । ननु मलयानिलस्य प्रसिद्धं दक्षिणत्वं कथमपलप्यत इत्याशङ्क्याह—यदि असौ मलयानिलो दक्षिण एवेत्यभिमानः, तु तर्हि सुमनसो धनुः पुष्पमयं चापमटनौ अग्रे नमयन्नम्रीकुर्वंस्तव बाहुरेव । तुरेवार्थो वा । यथा तव बाहुर्विरहिणोऽनुकूलस्तथा मलयवायुरपि । विरुद्धलक्षणया उभौ दुःसहावित्यर्थः । मलयानिलोऽप्यग्रे पुष्पाणि नमयति । सुमनसस्तवेति वा । शमयते सर्वान्मारयति, तद्दिग्गतो वायुरपि तथैव । अथ च दक्षिणः प्रहरणकुशलो धर्मयोद्धा न, पराङ्मुखस्यापि हननात् । अतो दक्षिणत्वे प्रसिद्धो विरहिणां शत्रुरेवेत्यर्थः[2] ॥

किमु भवन्तमुमापतिरेककं मदमुदान्धमयोगिजनान्तकम् ।
यदजयत्तत एव न गीयते स भगवान्मदनान्धकमृत्युजित् ॥ ९७ ॥

किमिति ॥ उमापतिर्मदमुदा गर्वहर्षेणान्धमयोगिजनानां वियोगिजनानामन्तकं यमतुल्यमेककं भवन्तं यदजयत्, तत एव हेतोः किमु स भगवान्हरो मदनान्धकमृत्युजित् न गीयते । अपितु तत एव कीर्त्यते । एकस्यैव तव जयान्मदनजित्, अन्धकजित्, मृत्युजित्, इति नामत्रयं प्राप्तवान् । मदनत्वम्, अन्धकत्वम्, मृत्युत्वं धर्मत्रयं त्वयि विद्यते । अन्धकासुर-मृत्यु-मदन-नामभिरपकारकस्त्वमित्यर्थः[3] ॥

त्वमिव कोऽपि परापकृतौ कृती न ददृशे न च मन्मथ शुश्रुवे ।
स्वमदहो दहनाज्ज्वलतात्मना ज्वलयितुं परिरभ्य जगन्ति यः ॥ ९८ ॥

त्वमिवेति ॥ हे मन्मथ, परापकृतौ परापकारे विषये त्वमिह त्वत्सदृशः कोऽपि कृती कुशलो न ददृशे दृष्टः, न च शुश्रुवे श्रुतः । चोऽप्यर्थः । कथमित्यत आह—यस्त्वं ज्वलता आत्मना स्वरूपेण जगन्ति त्रिभुवनानि परिरभ्यालिङ्ग्य ज्वलयितुं दहनाद् हरनयनाग्नेर्हेतोः स्वमात्मानमदहोऽधाक्षीः । ज्वलतस्तव संबन्धात्त्रिभुवनं ज्वलतीत्यर्थः । परापकारार्थमात्मापि येन दग्धः, एवंविधस्त्वं कुशल इत्युपहासः ॥

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'प्रत्यङ्मुखस्य वामोऽपि दक्षिणः' इति ध्वनिः । शमनदिक्पवनोऽपि न दक्षिण इति स्फुरणाद्विरोधाभासोऽलंकारः' इति **जीवातुः** । ३ 'अत्र सापह्नवोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र मदनादीनां मिथो भेदेऽप्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिः' इति **जीवातुः** । ४ 'अत्रोपमातिशयोक्तिश्चालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

त्वमुचितं नयनार्चिषि शंभुना भुवनशान्तिकहोमहविः कृतः ।
तव वयस्यमपास्य मधुं मधुं हतवता हरिणा बत किं कृतम् ॥ ९९ ॥

त्वमिति ॥ त्वं शंभुना नयनार्चिषि उचितं योग्यं भुवनशान्तिकहोमार्थं लोकपीडाशान्तिप्रयोजनकहोमार्थं हविर्हव्यं कृतः । महामार्यादिपीडाशान्त्यर्थं वह्नौ होमार्थं हविर्भवति, त्वज्जनितपीडाशान्त्यर्थं तु नयनवह्नावुचितं हविस्त्वमेव प्रक्षिप्त इत्यर्थः । त्वं नयनवह्नौ हविः कृतः, एतदुचितं कृतमिति वा । शं भवत्यस्मादिति शंभुपदेन सूचितम् । हरिणा विष्णुना तव वयस्यं मित्रं मधुं वसन्तमपास्य परित्यज्य मधुं मधुनामानं दैत्यं हतवता किं कृतम् । न किमपीत्यर्थः । अतिपीडाकारिणं वसन्तमुपेक्ष्य दैत्यं हतवता हरिणा किमपि नोपकृतमिति भावः । बत कष्टम् । किंकृतं कुत्सितं कृतमिति वा । शान्तिः प्रयोजनमस्य शान्तिकः 'प्रयोजनम्' इति ठक्[1] ॥

इति कियद्वचसैव भृशं प्रियाधरपिपासु तदाननमाशु तत् ।
अजनि पांशुलमप्रियवाग्ज्वलन्मदनशोषणबाणहतेरिव ॥ १०० ॥

इतीति ॥ प्रियस्य नलस्याधरपिपासु अधरचुम्बनाभिलाषि तत्प्रसिद्धं विरहपाण्डुरं वा तस्या आननम् । इति पूर्वोक्तेन कियद्वचसैवाल्पवचनेनैव आशु शीघ्रं पांशुलमतितरां शुष्कमजनि जातम् । साकल्येन वक्तुं समर्थं नाभूदित्यर्थः । यच्च पिपासु तदल्पवचनेनैव शुष्ककण्ठं भवति । उत्प्रेक्षते—अप्रियवाचा सनिन्दवचनेन ज्वलन्क्रुद्धो यो मदनस्तस्य शोषणबाणेन शोषणाख्येन शरेण या हतिर्हननं तस्मादिव । शोषणबाणाहतं सच्छुष्कं जातमित्यर्थः । अधरपिपासु 'मधुपिपासुप्रभृतीनां गम्यादिपाठात्समासः' इति वामनाचार्यवचनात्समासः । पांशुलशब्दः सिध्मादि (लजन्तः[2]) ॥

वक्रोक्तिभङ्ग्योत्रतां व्यञ्जयितुमुपक्रमते—

प्रियसखीनिवहेन सहाथ सा व्यरचयद्गिरमर्धसमस्यया ।
हृदयमर्मणि मन्मथसायकैः क्षततमा बहु भाषितुमक्षमा ॥ १०१ ॥

प्रियेति ॥ अथानन्तरं सा भैमी प्रियसखीनिवहेन स्वरहस्यवेदिस्निग्धसखीनिवहेन सह अर्धया सखीभाषितस्य समस्यया प्रत्युत्तररूपेणोत्तरार्धपरिपूरणेन गिरं व्यरचयत् । अर्धं सख्यः पूर्वमूचुः, अनन्तरं भैम्युवाचेत्यर्थः । एवं किमित्युवाचेत्यत आह—किंभूता सा—हृदयगर्मणि हृदयलक्षणमर्मस्थाने मन्मथसायकैः क्षततमातितरां विद्धा । अत एव बहु भाषितुमक्षमाऽसमर्था । 'समस्या तु समासार्था' इत्यमरः । अपूर्णत्वाद्विक्षिप्तं समस्यते संक्षिप्यतेऽनयेति समस्या । बाहुलकात् 'संज्ञायां–' इति क्यप्[3] ॥

अकरुणादव सूनशरादसून्सहजयापदि धीरतयात्मनः ।
असव एव ममाद्य विरोधिनः कथमरीन्सखि रक्षितुमात्थ माम् १०२

अकरुणादिति ॥ हे भैमि, त्वम् अकरुणान्निर्दयात्सूनशरात्कामात्सकाशादापदि सहजया स्वाभाविकया धीरतया धैर्येण आत्मनोऽसूनव रक्ष । 'विपदि धैर्यम्' इति वचनात् ।

---

१ 'अत्र रूपकातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' 'लेशोक्तिश्च' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रानुप्रासो हेतुः सहोक्त्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

इति सखीवचनम्। हे सखि, ममाद्य असव एव प्राणा एव विरोधिनो वैरिणः, त्वमरीन्रक्षितुं कथमात्थ ब्रूषे । वैरिणो रक्षणीया इत्युदासीनोऽपि नोपदिशति, किंपुनर्मित्रम् । इति भैमीवचः । प्राणेषु गतेषु मम सुखं स्यादित्यर्थः । सूनशरात्, 'भीत्रा–' इत्यपादानत्वम्[1] ॥

हितगिरं न शृणोषि किमाश्रवे प्रसभमप्यवजीवितमात्मनः ।
सखि हिता यदि मे भवसीदृशी मदरिमिच्छसि या मम जीवितम् १०३

हितेति ॥ हे आश्रवे सर्वदास्मद्वचनकारिणि, हितानां मादृशीनां, हितां वा गिरं वाचं किं न शृणोषि, अपितु आकर्णय। यद्यप्यतिपीडा भवति तथापि 'आत्मानं सर्वदा गोपायेत्' इति श्रुतेः । प्रसभं बलात्कारेणापि धैर्यमवलम्ब्य आत्मनो जीवितमव इत्यन्यसखीवचः । (उत्तरम्)—हे सखि, या त्वं मदरिं मच्छत्रुभूतं मम जीवितमिच्छसि, ईदृशी यदि तर्हि हिता मे भवसि, काक्का हिता न भवस्येव । सखीत्वादेतादृशं वक्तुमनुचितमिति भावः । मे, चतुर्थी हितशब्दयोगे इति वा ॥

अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजसि तापममुष्य किमंशुभिः ।
यदि भवन्ति मृताः सखि चन्द्रिकाः शशभृतः क तदा परितप्यते १०४

अमृतेति ॥ हे विदर्भजे, एष पुरोवर्ती अमृतदीधितिः, न तु तीक्ष्णदीधितिः । त्वं अमुष्यांशुभिः सुधामयैः किरणैस्तापं दाहं किं भजसि—इति सखीवचः। छलेनोत्तरमाह—हे सखि, शशभृतः कलङ्किनः चन्द्रिका यदि मृता भवन्ति कृष्णपक्षवत्तदा क कुतो हेतोः परितप्यते संतप्येत्, कारणान्तराभावात्संतापो न भवेदिति भैमीवचः ॥

व्रज धृतिं त्यज भीतिमहेतुकामयमचण्डमरीचिरुदञ्चति ।
ज्वलयति स्फुटमातपमुर्मुरैरनुभवं वचसा सखि लुम्पसि ॥ १०५ ॥

व्रजेति ॥ हे भैमि, धृतिं व्रजाङ्गीकुरु । सूर्यबुद्ध्या निन्दामहेतुकामकारणिकां भीतिं त्यज। अयमचण्डमरीचिश्चन्द्र उदञ्चत्युदेति—इति सखीवचः। उत्तरम्—हे सखि, अयं आतपमुर्मुरैरुष्णरूपकरीषा(तुषा)ग्निकणैः स्फुटं मां ज्वलयति, त्वं वचसानुभवं लुम्पसि । वचनादनुभवो बलीयानित्यर्थः । 'मुर्मुरस्तुषवह्नौ स्यात्' इति विश्वः ॥

अयि शपे हृदयाय तवैव तद्यदि विधोर्न रुचेरसि गोचरः ।
रुचिफलं सखि दृश्यत एव तज्ज्वलयति त्वचमुल्ललयत्यसून् ॥ १०६ ॥

अयीति ॥ अयि भैमि, यदि त्वं विधोश्चन्द्रस्य रुचेर्यदि गोचरो विषयो नासि, तत्तर्हि तवैव हृदयाय शपे त्वद्धृदयं स्पृशामि चन्द्र एवायं न तु सूर्य इति शपथः क्रियते । 'अपि' इति पाठे सत्यप्यर्थे तव विश्वासार्थं शपेऽपि शपथमपि करोमीत्यर्थः । छलेनोत्तरमाह—हे सखि, रुचेः फलं दृश्यत एव यत्त्वचं ज्वलयति असूनुल्ललयत्युन्मूलयति । त्वया सत्यमुक्तम् । रुचिफलं शरीरज्वलनं प्राणोन्मूलनं च उष्णस्पर्शत्वं तेजसः स्वभाव इति भावः । शपे 'शप उपालम्भे' इति वक्तव्यात्तङ् । तद्योगे 'श्लाघह्नुङ्–' इति (संप्रदानत्वात्) चतुर्थी ॥

---

[1] 'इतःसकाशादष्टसु वाक्येषु श्लेषवक्रोक्तिरलंकारः'। यदुक्तं रुद्रटे—'वक्रा यदन्यथोक्तं व्याचष्टे चान्यथा तदुत्तरदः। वचनं यत्पदभङ्गैर्ज्ञेया सा श्लेषवक्रोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी। [2] 'अत्राचण्डकरे चण्डकरभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलंकारः' जीवातुः।

विधुविरोधितिथेरभिधायिनीं ननु न किं पुनरिच्छसि कोकिलाम् ।
सखि किमर्थगवेषणया गिरं किरति सेयमनर्थमयीं मयि ॥ १०७ ॥

विध्विति ॥ विधुविरोधितिथेश्चन्द्रशत्रुतिथेरमावास्याया अभिधायिनीमपि कुहूशब्दं कुर्वतीमपि कोकिलां पुनः किमिति नेच्छसि । अपि तु [१]चन्द्रशत्रुचन्द्रशत्रुत्वान्माननीयेयम् । अत्रोत्तरम्—हे सखि, कुहूशब्देनामावास्यामाह्वयतीयमित्यर्थगवेषणयार्थविचारणया किम्, अलम् । यस्मात्सेयं कोकिला मयि मद्विषयेऽनर्थमयीममावास्यालक्षणानर्थशून्यां । अथ च दुःसहदुःखप्रचुरां गिरं किरति वदति । शब्दमात्रमेतत्, न तु तामाह्वयतीति वञ्चकेयमिति भावः ॥

हृदय एव तवास्ति स वल्लभस्तदपि किं दमयन्ति विषीदसि ।
हृदि परं न बहिः खलु वर्तते सखि यतस्तत एव विषद्यते ॥ १०८ ॥

हृदय इति ॥ हे दमयन्ति, यद्यपि स वल्लभो नलस्तव हृदय एवास्ति तदपि तथापि किं विषीदसि खेदं कुरुषे, अपितु खेदो न करणीयः । इति सखीवचः । हे सखि, यतः स हृद्येव परं वर्तते, बहिः खलु निश्चयेन न वर्तते, तत एव तस्मादेव हेतोर्विषद्यते विषादः क्रियत इत्युत्तरम् ॥

स्फुटति हारमणौ मदनोष्मणा हृदयमप्यनलंकृतमद्य ते ।
सखि हतास्मि तदा यदि हृद्यपि प्रियतमः स मम व्यवधापितः १०९

स्फुटतीति ॥ हे भैमि, मदनोष्मणा मदनजनितवियोगानलेन हारमणौ हारे विद्यमानो नायकमणिः । तत्सहित इत्यर्थः । तस्मिन्स्फुटति विदीर्यमाणे सति अद्य ते हृदयमपि अनलंकृतं न भूषितमलंकाररहितं जातमिति सखीवचः । मुखादि तु प्रागेव भूषारहितं जातमित्यपिशब्दार्थः । हे सखि, यदि स मम प्रियतमो हृद्यपि व्यवधापितोऽन्तर्धापितस्तर्हि हतास्मि, अनलं नलरहितं हृदयं कृतमिति त्वदुक्तेर्हृदयादप्यपाकृतः प्रेयानिति छलेन भैमीवचः । दधातेर्णौ 'अर्ति-' इत्यादिना पुकि व्यवधापितः । 'निष्ठायां सेटि' इति णिचो लोपः ॥

मूर्च्छामाह—

इदमुदीर्य तदैव मुमूर्च्छ सा मनसि मूर्च्छितमन्मथपावका ।
क्व सहतामवलम्बलवच्छिदामनुपपत्तिमतीमतिदुःखिता ॥ ११० ॥

इदमिति ॥ मनसि मूर्च्छितः प्राप्तवृद्धिर्मन्मथ एव पावको यस्याः सा भैमी इदं पूर्वोक्तमुदीर्योक्त्वा तदैव तत्कालमेव मुमूर्च्छ नवमीमवस्थां प्राप । अनलंकृतमित्यत्रालीकया नलराहित्यप्रतीत्या कथं मूर्च्छां प्रापेत्याशङ्क्यार्थान्तरन्यासमाह—अतिदुःखिता सा अनुपपत्तिमतीमघटमानामलीकामप्यवलम्बस्य नललक्षणस्य जीवनाधारस्य यो लवो लेशस्तस्य या छिदा त्रुटिस्तां क्व कुतः सहतां सोढुं शक्ता स्यात् । न कुतोऽपि । दुःखितो दुःखहेतौ नालीकत्वं विचारयति । अलीकमेव नलराहित्यमविचार्यैवमपि मूर्च्छां प्रापेति युक्तमेव । 'तीमपि' इति पाठः ॥

---

१ 'चन्द्रमुखत्वान्माननीयेयम्' इत्यपि पाठश्चिन्त्यः । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति जीवातुः ।

अधित कापि मुखे सलिलं सखी प्यधित कापि सरोजदलैः स्तनौ ।
व्यधित कापि हृदि व्यजनानिलं न्यधित कापि हिमं सुतनोस्तनौ १११

अधितेति ॥ कापि सखी सुतनोरतिकृशाया भैम्या मुखे सलिलमधित चिक्षेप । कापि काचित्सखी सरोजदलैः स्तनौ प्यधित आच्छादितवती । काचिद्धृदि व्यजनानिलं व्यधित चकार । काचिच्च हिमं चन्दनं तनौ शरीरे न्यधित निक्षिप्तवती । 'चन्दने च हिमं विदुः' इति विश्वः । 'बिसम्' इति पाठः ॥

उपचचार चिरं मृदुशीतलैर्जलजनालमृणालजलादिभिः ।
प्रियसखीनिवहः स तथा क्रमादियमवाप यथा लघु चेतनाम्॥११२॥

उपचचारेति ॥ स प्रियो हितः सखीनिवहो मृदुभिः कोमलैः शीतलैर्हिमैश्च जलजैः कमलैर्जलचन्दनव्यजनानिलाद्यैः चिरकालं क्रमात्परिपाट्या भैमीं तथा उपचचार यथा इयं लघ्वीमल्पां चेतनामवाप । लघु शीघ्रं वा ॥

अथ कले कलय श्वसिति स्फुटं चलति पक्ष्म चले परिभावय ।
अधरकम्पनमुन्नय मेनके किमपि जल्पति कल्पलते शृणु ॥ ११३ ॥
रचय चारुमति स्तनयोर्वृतिं कलय केशिनि कैश्यमसंयतम् ।
अवगृहाण तरङ्गिणि नेत्रयोर्जलझराविति शुश्रुविरे गिरः ॥ ११४ ॥

अथेति ॥ रचयेति युग्मम् । इति सखीनां परस्परं गिरो वाचो बहिर्देशस्थैः शुश्रुविर आकर्णिताः । इति किम्—कले इत्यादीनि भैमीसखीनामानि । अथानन्तरं कन्यान्तःपुरे हे कले सखि, इयं भैमी स्फुटं प्रकटं श्वसिति जीवति इति कलय विचारय । हे चले सखि, पक्ष्म अक्षिलोम चलतीति परिभावय विचारय । पक्ष्मचलनमपि जीवनचिह्नम् । हे मेनके सखि, अधरकम्पनमोष्ठस्फुरणमुन्नय तर्कय । कल्पलते सखि, इयं किमप्यस्पष्टं स्वल्पं च जल्पति वदति शृणु । एवं जीवनज्ञानानन्तरं हे चारुमति सखि, स्तनयोर्वृतिमावरणं रचय कुरु । इयं स्तनयोरनावृतिं न जानाति । हे केशिनि सखि, असंयतमनिबद्धं कैश्यं केशसमूहं कलय बधान । त्वं केशकर्म जानासि यतः । हे तरङ्गिणि सखि, नेत्रयोर्जलझरौ बाष्पप्रवाहौ अवगृहाणापाकुरु । तरङ्गिण्या हि जलझरावग्रहः संभाव्यते । श्वसिति, 'रुदादिभ्यः—' इतीट् । कैश्यं केशसमूहः 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्' इति यञ् ॥

कलकलः स तदालिजनाननादुदलसद्विपुलस्त्वरितेरितैः ।
यमधिगम्य सुतालयमीयिवान्धृतदरः स विदर्भपुरंदरः ॥ ११५ ॥

कलकल इति ॥ त्वरितेरितैः कले इत्यादिशीघ्रवचनैः विपुलो महान्स कलकलः कोलाहलः तस्या भैम्या आलिजनस्य सखीजनस्य आननादुदलसदुदभूत् । कुमार्याः किं जातमिति

---

१ सुखावबोधासाहित्यविद्याधर्योस्तु 'अधित' 'उपचचार' इत्यनयोरपि युग्मत्वमेवोक्तम् । २ 'जलजजाल–' इति पाठमाश्रित्य 'पद्मसमूहैः' इति व्याख्यातं जीवातौ । सुखावबोधायां तु— 'यद्यपि 'पद्मनालं तु मृणालं तन्तुलं बिसम्' इति कोषे नालमृणालयोरैक्यमेवास्ति तथाप्याकृतिभेदाद्भेदोऽवगन्तव्यः' इत्युक्तम् । ३ अनुप्रासजात्यलंकारौ' साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रानुप्रासजात्यलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'मेतवान्' इति पाठस्तिलकजीवातुसंमतः । ६ 'द्रुततरः' इति पाठमाश्रित्य 'त्वरिततरः' इति व्याख्यातं जीवातौ ।

धृतदरो जातभयः स विदर्भपुरंदरो भीमः यं कोलाहलमधिगम्य आकर्ण्य सुतालयमीयिवा-नागतवान्। त्वरितानां धावकानामीरितैर्वचनैर्यमधिगम्येति वा॥

कन्यान्तःपुरबाधनाय यदधीकारान्न दोषा नृपं
द्वौ मन्त्रिप्रवरश्च तुल्यमगदंकारश्च तावूचतुः।
देवाकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं
स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः॥ ११६॥

कन्येति॥ तौ द्वौ तुल्यं समकालं शब्दसारूप्यात्समानं च नृपमूचतुः। द्वौ कौ—मन्त्रिप्रवरश्च अगदंकारो वैद्यश्च। तौ कौ—यदधीकारात्स्वाम्यान्नियोगात्पुरुषादिभ्यो वातादिरोगादिभ्यश्च कन्यान्तःपुरस्य बाधनाय निन्दायै, अथ च कन्याया अन्तपुरस्य शरीरस्य मध्ये बाधनं पीडा तस्मै दोषा (न) व्यभिचारादयो, वातादयो रोगाश्च न समर्था भवन्तीत्यर्थः। किमूचतुस्तत्राह—हे देव राजन्, आकर्णय, त्वं शृणु। सुश्रुतस्य अन्तःपुरस्थादिद्वारा, चर एव चरकः तस्य दूतस्योक्तेन वचनेनाखिलं रहस्यं जाने। किं रहस्यम्—नलदं विना नलनामकराजप्रदं पुरुषं विनास्यास्तापस्य संतापस्य दलने नाशे कोऽपि क्षमः शक्तो न स्यान्न भवति। इति मन्त्रिवचः दूतमुखान्मया श्रुतम्। अस्या नलेऽनुरागः, तदप्राप्तिजनितोऽयमस्याः संतापः, तत्प्राप्तौ शाम्येदित्युपायं रचयेत्यर्थः। अस्यास्तापस्य ज्वरस्य शमने नलदमुशीरं विना कोऽपि क्वाथादिस्तापं शमयितुं क्षमो नेति, सुश्रुताख्यवैद्यकग्रन्थेन तथा चरकनाम्नायुर्वेदविदो वचनेन तत्प्रणीतेन ग्रन्थेन अखिलं निदानं चिकित्सां जाने इत्यगदंकारवचनम्। अथच कोऽपि ब्रह्मापि न क्षमः। आकस्मिकशब्दश्रवणादाकुलस्य राज्ञोऽन्तःपुरे मन्त्रिवैद्ययोः प्रवेशो युक्तो भवति न काप्यनौचिती। 'पुरं पुरि शरीरे च' इति विश्वः। कन्या, प्रथमवयोवाचित्वेऽपि 'कन्यायाः कनीन च' इति निर्देशान्ङीबभावः। अधीकारात्, 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घः॥[२]

ताभ्यामभूद्युगपदप्यभिधीयमानं भेदव्यपाकृति मिथः प्रतिघातमेव।
श्रोत्रे तु तस्य पपतुर्नृपतेर्न किंचिद्भैम्यामनिष्टशतशङ्कितयाकुलस्य ११७

ताभ्यामिति॥ ताभ्यां मन्त्रिवैद्याभ्यां युगपदेककालमभिधीयमानं भेदस्य शब्दस्वरूपविशेषस्य व्यपाकृतिर्निराकरणं यत्र (तत्) अभिन्नस्वरूपम्। एवंविधमपि वचनं मिथः परस्परं प्रतिघातो यत्र एवंविधं परस्परं भिन्नमेवाभूत्। भैम्यामनिष्टशतशङ्कितया अनर्थपरम्पराशङ्कितया आकुलस्य तस्य नृपतेः श्रोत्रे तु कर्णौ पुनः किंचिदेकस्यापि वचनं न पपतुः शुश्रुवतुः। राजा भैम्यवस्थया नितरामाकुलोऽभूदित्यर्थः॥[३]

द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्नामपि तनयां नृपतिः पदप्रणम्राम्।
अकलयदसमाशुगाधिमग्नां झटिति पराशयवेदिनो हि विज्ञाः॥११८॥

द्रुतविगमितेति॥ नृपती राजागमनमाकर्ण्य द्रुतं शीघ्रं विगमितं दूरीकृतं विप्रयोगचिह्नं यया एवंभूतामपि पदप्रणम्रां चरणपतितां तनयां असमाशुगः कामस्तज्जनित आधिः

१ 'अत्रानुप्रासजात्यलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्'। 'अत्र तुल्ययोगिताश्लेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। 'अत्र द्वयोरपि नलदयोः प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतश्लेषोऽलंकारः' इति जीवातुः। ३ 'अत्र जातिरलंकारः। वसन्ततिलकावृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी।

पीडा तत्र मन्नामकलयदजानात् । चिह्नाभावे कथं ज्ञातवानित्यत आह—हि यस्माद् विज्ञातारो झटिति शीघ्रं परेषामाशयवेदिनोऽभिप्रायाभिज्ञा भवन्ति । चिह्नेन विनापीत्यर्थः ॥

व्यतरदथ पिताशिषं सुतायै नतशिरसे सहसोन्नमय्य मौलिम् ।
दयितमभिमतं स्वयंवरे त्वं गुणमयमाप्नुहि वासरैः कियद्भिः ॥११९॥

व्यतरदिति ॥ अथ प्रणामानन्तरं पिता भीमो नतशिरसे नम्रमूर्ध्ने सुतायै भैम्यै आदरातिशयात्सहसा शीघ्रं हस्ताभ्यां मौलिं मस्तकमुन्नमय्योच्चकैः कृत्य इति आशिषं व्यतरत् । इति किम्—हे स्वयंवरे स्वयं वृणुत इति स्वयंवरा, तत्संबोधनं हे पुत्रि, अथ च स्वयं व्रियतेऽस्मिन्निति स्वयंवरो राजसमूहः तन्मध्ये वा, त्वं कियद्भिः स्वल्पैर्द्वित्रैः वासरैर्दिवसैः गुणमयं बहुगुणमभिमतं स्वेप्सितं दयितं वल्लभमाप्नुहि लभस्वेति । त्वदभीष्ट एव गुणमय इत्यर्थः ॥

तदनु स तनुजासखीरवादीत्तुहिनऋतौ गत एव हीदृशीनाम् ।
कुसुममपि शरायते शरीरे तदुचितमाचरतोपचारमस्याः ॥ [3]क्रम्,

तदिति ॥ तदनु आशीर्वादानन्तरं स राजा तनुजासखीरित्यवादीत् । इ... । विस्मसख्यः, तुहिनर्तौ शिशिरर्तौ गत एव गतमात्र एव हि यस्मादीदृशीनां कोमलाङ्गी... अर्हा तारुण्यानां च शरीरे कुसुममपि लग्नं सत् शरायते ... पीडां करोति, अ... कामबाणायते तत्तस्मादस्या भैम्याः तदुचितं वसन्तसमयोचितमुपचारमाचरत कुरुतेति । तुहिनऋतौ । 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः । शरायते, 'कर्तुः क्यङ्–' इति क्यङ् ॥

कतिपयदिवसैर्वयस्यया वः स्वयमभिलष्य वरिष्यते वरीयान् ।
कृशिमशमनयानया तदासु रुचिरुचिताथ भवद्विधाविधाभिः ॥१२१॥

कतीति ॥ हे भैमीसख्यः, वो युष्माकं वयस्यया भैम्या अभिलष्य वरीयानतितरां श्रेष्ठः वरः कतिपयदिवसैः द्वित्रैरेव दिनैः द्वित्रेषु मध्ये इति यावत्स्वयं वरिष्यते, तत्तस्मादनया भैम्या कृशिमानं कार्श्यं शमं शान्तिं नयति प्रापयतीति कृशिमशमनया, अथ रुचिः समग्रा शोभा विरहात्पूर्वकालीना भवद्विधानां भवादृशीनां सखीनां विधाभिः प्रकारैरुपचारैरासुमुचिता योग्या । 'अभिधाभिः' इति पाठे वचनैः इयं यथापूर्वरुचिं प्राप्नोति तादृशमुपचरत । यद्वा—तादृगेनां शिक्षयतेत्यर्थः । 'कृशिम्नः शमनया' इति भैमीविशेषणं वा । 'अथ संप्रश्ने मङ्गलारम्भयोरपि । अनन्तरे च कार्त्स्न्ये च' इति विश्ववचनादथशब्दः कार्त्स्न्यवाची । अथ वा अन्यच्चेत्यर्थ इति वा । अयमेतेभ्योऽतिमनोहरः श्रेष्ठो वरीयान् । 'द्विवचन–' इत्यादिनेयसुनि 'प्रियस्थिर–' इत्यादिना वरादेशः । अयमेतेभ्यो वर इति वरशब्दाद्वा ईयसुन् । कृशिमशमनया, पक्षे नयतेः पचाद्यच् । ततः पूर्वेण षष्ठीसमासः, ततोऽपि पूर्वेण स एव । पक्षे नन्द्यादित्वादर्नः ॥

---

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः । अत्र वक्ष्यमाणे च वाक्यत्रय औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । यदुक्तम्—'पर्यन्ते यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । द्रुतेत्यादिश्लोकचतुष्टयं पुष्पिताग्रावृत्तम्' इति जीवातुः । २ 'अत्राशीरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

एवं यद्वदता नृपेण तनया नापृच्छि लज्जास्पदं
यन्मोहः स्मरभूरकल्पि वपुषः पाण्डुत्वतापादिभिः ।
यच्चाशीः कपटादवादि सदृशी स्यात्तत्र या सान्त्वना
तन्मत्वालिजनो मनोऽब्धिमतनोदानन्दमन्दाक्षयोः ॥ १२२ ॥

एवमिति ॥ एवं पूर्वोक्तं वदता नृपेण भीमेन तनया लज्जास्पदं यस्मिन्पृष्टे सति लज्जा भवति तद्विरहकारणं नापृच्छि न पृष्टा । लज्जापदं न पृष्टेति वा । यच्च पाण्डुत्वतापादिभिः शरीरपाण्डिमकृशिमसंपादिभिः स्मराद्भवतीति स्मरभूः स्मरजन्यो मोहो मूर्च्छा अकल्पि (किं ततः), यच्चाशीः कपटाना(दा)शीर्वचनव्याजान(द)वादि आश्वासनसमर्थम् 'दयितमभिमतम्–' इत्यादि यदुक्तम् । तत्र संतापादिविषये सदृशी समुचिता या सान्त्वना उपचारः स्यात्स चावादि । आलिजनः सखीसमूहः तत्सर्वं मत्वा ज्ञात्वा मनोऽन्तःकरणं आनन्दश्च मन्दाक्षं च लज्जा तयोरब्धिमतनोच्चकार । शीघ्रं भैम्याः स्वयंवरप्राप्तेरानन्दा- राज्ञा विरहपीडा ज्ञातेति लज्जाधिक्यं चाभूदित्यर्थः[1] ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
तुर्यः स्थैर्यविचारणप्रकरणभ्रातर्ययं तन्महा-
काव्येऽत्र[2] व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १२३ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्धं पूर्ववत् । स्थैर्यविचारणं क्षणभङ्गनिराकरणेन स्थिरत्वस्य विचारणसूचकं प्रकरणं ग्रन्थः, तस्य भ्रातरि एककर्तृकत्वात्सोदरे काव्ये तुर्यश्चतुर्थः सर्गः समाप्तः । स्थैर्यविचाराख्यो ग्रन्थः श्रीहर्षेण कृतः । 'चतुरश्छयतौ चलोपश्च' इति यति चलोपे च तुर्य इति सिद्धम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे
चतुर्थः सर्गः समाप्तः ॥

पञ्चमः सर्गः ।

अथ 'व्यतरत्–' इति श्लोके पित्रोक्तं स्वयंवरोपक्रममुद्दिश्य तत्प्रसङ्गार्थं पञ्चमं सर्गमारभते—

यावदागमयतेऽथ नरेन्द्रान्स स्वयंवरमहाय महीन्द्रः ।
तावदेव ऋषिरिन्द्रदिदृक्षुर्नारदस्त्रिदशधाम जगाम ॥ १ ॥

यावदिति ॥ अथ भैमीसमाश्वासनानन्तरं स महीन्द्रो भीमः स्वयंवर एव मह उत्सवः, तदर्थं यावत् नरेन्द्रान्राज्ञ आगमयते प्रतीक्षते आनाययते वा स्वयंवरार्थमाहूतानां राज्ञां प्रतीक्षां करोति तावदेव तस्मिन्नेव काले इन्द्रं दिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुर्नारदनामा ऋषिस्त्रिदश-

---

१ 'अत्र रूपकसमुच्चयभावशबलतालंकारसंकरः' 'शार्दूलविक्रीडितम्' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'चारुणि नैषधीयचरिते' इति पुस्तकान्तरपाठः ।

धाम स्वर्गं जगाम गतवान् । कलहद्वारा नरसमूहं द्यतीति । कलहप्रवर्तक इत्यर्थः । आगमइते, 'आगमेः क्षमायामात्मनेपदम्' इति वक्तव्यात्तङ् । एव ऋषिः, 'ऋत्यकः' । इन्द्रदिदृक्षुः, शेषषष्ठीसमासः । बहुलग्रहणाद्योगविभागाद्वा । अधर्मजुगुप्सुरितिवद्द्वितीयासमासो वा ॥

नात्र चित्रमनु तं प्रययौ यत्पर्वतः स खलु तस्य सपक्षः ।
नारदस्तु जगतो गुरुरुच्चैर्विस्मयाय गगनं विललङ्घे ॥ २ ॥

नात्रेति ॥ पर्वत एतन्नामा ऋषिः तं नारदमनु पश्चाद्यत्प्रययौ अनुगतः । अत्र अस्मिन्विषये चित्रमाश्चर्यं न । कुतः—खलु यस्मात्स पर्वतः तस्य नारदस्य सपक्षो मित्रभूतः । यद्यपि कार्याक्षमः तथापि मित्रत्वादनुगमनं युक्तम्, अतो नाश्चर्यम् । तर्हि कुत्राश्चर्यमित्यत आह—उपदेष्टृत्वात्पूज्यत्वाच्च जगतो गुरुर्नारदस्तु पुनर्यद्गगनमाकाशं विललङ्घे लङ्घितवान् तद् उच्चैरतितरां विस्मयाय आश्चर्याय । जातमिति शेषः । अर्थाद्यत्तदोः संबन्धः । जगतो विस्मयायेति वा । वीनां पक्षिणामपि स्मयाय वेगातिशयेनाद्भुतायेति वा । अथ च पक्षसहितस्य शैलस्य गमनमाश्चर्यकारि न । सकलस्यापि जगतो दुर्वहो जगतः सकाशाद्वा भारवान्यदाकाशं लङ्घयति, तदतितरामाश्चर्याय भवति । गुरुत्वात्पतनं युक्तम्, ऊर्ध्वगमनमयुक्तमिति भावः । 'पर्वतः शैलदेवर्ष्योः', 'स्मयो गर्वेऽद्भुते' इति विश्वः । विस्मयाय तादर्थ्ये चतुर्थी । पक्षे, 'क्रियार्थो–' इति वा । लघिर्गतौ भौवादिकोऽनुदात्तेत्[2] ॥

गच्छता पथि विनैव विमानं व्योम तेन मुनिना विजगाहे ।
साधने हि नियमोऽन्यजनानां योगिनां तु तपसाखिलसिद्धिः ॥ ३ ॥

गच्छतेति ॥ विमानं विनैव पथि गच्छता तेन मुनिना व्योमाकाशं विजगाहे अवगाहितम् । हि यस्मात् साधने उपकरणेऽश्वादौ अन्यजनानां योगिव्यतिरिक्तानां जनानां नियमः वाहनं विना गन्तुं न शक्नुवन्ति । योगिनां तपस्विनां तु तपसैवाखिलसिद्धिः समस्तकार्यसिद्धिः । खिलं प्रतिबन्धः, तद्रहिता सिद्धिर्गतिः । तेषां गमनादिसाधनं तप एव, नान्यदश्वादि । एव इवार्थः । विनैव पक्षिणेव गच्छतेति वा । किंभूतं व्योम—विमानं विगतं मानमियत्तापरिमाणं यस्मादिति वा[3] ॥

खण्डितेन्द्रभवनाद्यभिमानाल्लङ्घते स्म मुनिरेष विमानान् ।
अर्थितोऽप्यतिथितामनुमेने नैव तत्पतिभिरङ्घ्रिविनम्रैः ॥ ४ ॥

खण्डितेति ॥ एष मुनिर्नारदो विमानाल्लङ्घते स्म अतिचक्राम । किंभूतान्—खण्डितइन्द्रभवनादीनामभिमानो रमणीयताहंकारो यैस्तान् । 'इन्दुभवन' इति पाठे अत्युच्चत्वादतिदीप्तत्वाच्च त्याजितचन्द्रनक्षत्रादिस्थानदर्पान् । इन्दुभवनादीनां चन्द्रशालादीनां वा ।

---

१ 'अस्मिन्सर्गे स्वागता वृत्तम् । 'स्वागतेति रनभाद्गुरुयुग्मम्' इति लक्षणात् । अत्र 'च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र गुणक्रियाविरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'गुरुद्रव्यस्योत्पतनानर्हस्योत्पतनं विरुद्धमिति श्लिष्टोत्थापितो विरोधालंकारः' इति जीवातुः । ३ 'विशेषोक्तिः काव्यलिङ्गं च' इति साहित्यविद्याधरी । 'सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।

तत ऊर्ध्वं गत इत्यर्थः। अथवा नाद्दतवान्। अङ्ग्विनम्रैश्चरणनिपतितैः तत्पतिभिर्विमानस्वामिभिः आतिथ्यमङ्गीक्रियतां विमानमारुह्यतामित्यादि अर्थितोऽप्यतिथितां नैव अनुमेनेऽङ्गीचकार। विलम्बभियेति भावः। 'विमानोऽस्त्री' इत्यमरः॥

तस्य तापनभिया तपनः स्वं तावदेव समकोचयदर्चिः।
यावदेव दिवसेन शशीव द्रागतप्यत न तन्महसैव॥ ५॥

तस्येति॥ तपनः सूर्यः तस्य नारदस्य तापनं संतापनं तस्माद्भिया भयेन स्वं स्वकीयमर्चिस्तेजः तावदेव प्रथममेव, तावत्कालमेव तावत्परिमाणमेव वा समकोचयत्संकोचितवान्। सकलेन तेजसा यद्यहं तप्येय तर्हि मत्संनिधिमागतो मुनिः संतप्तो भवेदिति तन्माभूत्, इति तेजः संकोचितम्। परं तावत्कालमेव यावदेव यावत्कालमेव तन्महसैव मुनितेजसैव कृत्वा स तपनः द्राक् शीघ्रं स्वयं न अतप्यत संतप्तो नाभूत्। केन क इव—दिवसेन दिनतेजसा कृत्वा शशीव सूर्यस्तावदेव तावत्पर्यन्तमर्चिः समकोचयत् यावदेव यावत्पर्यन्तमेव तन्महसैव कृत्वा नारदो नातप्यतेति वा। शापभीत्या स्वस्य तत्कर्तृकतापभीत्या वा तावदेव तेजः प्रकटीकृतवान्, यावता तस्य क्रोधो नोत्पद्यते संतापो वा न भवति। अल्पस्य संकोचे स्वतेजसा तस्याभिभवः स्यात्, अधिकसंकोचे स्वस्यैव तन्महसाऽभिभवः स्यात्। तेन युक्तमेव संकोचितवानित्यर्थः। सूर्येण समतेजा नारद इत्यर्थः। अर्थान्तरं तु सुधिया बोद्धव्यम्॥

पर्यभूद्दिनमणिर्द्विजराजं यत्करैरहह तेन तदा तम्।
पर्यभूत्खलु करैर्द्विजराजः कर्म कः स्वकृतमत्र न भुङ्क्ते॥ ६॥

पर्यभूदिति॥ खलूत्प्रेक्षे। यद्यस्मात्कारणाद्दिनमणिः सूर्यः द्विजराजं चन्द्रं करैः किरणैः चल्वा पर्यभूत्। तेन खलु तेनैव कारणेन द्विजराजो ब्राह्मणश्रेष्ठो नारदः करैः स्वतेजोभिः कृत्वा तस्मिन् काले तं सूर्यं पर्यभूद्यजेष्ट। अहहेत्याश्चर्ये। युक्तमेतत्—अत्र लोके स्वेन कृतं कर्म शुभाशुभात्मकं को न भुङ्क्ते, अपि तु सर्वोऽपि। 'अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुते' इति न्यायेन। सूर्येण निरपराधे द्विजराजे पराभूते अन्येन द्विजराजेन क्रोधवशादिव स पराभूतः। सूर्यतेजसोऽपि तत्तेजोऽधिकमिति भावः। सूर्यः स्वतेजसा पूर्वं नारदं पर्यतापयत्, अतो नारदः क्रुद्धः सन्स्वतेजसा सूर्यं पर्यतापयदिति वा॥

विष्टरं तटकुशालिभिरद्भिः पाद्यमर्घ्यमथ कच्छरुहाभिः।
पद्मवृन्दमधुभिर्मधुपर्कं स्वर्गसिन्धुरदितातिथयेऽस्मै॥ ७॥

विष्टरमिति॥ अथानन्तरं स्वर्गसिन्धुर्मन्दाकिनी अतिथयेऽभ्यागतायास्मै नारदाय तटकुशालिभिस्तीरजातदर्भपङ्क्तिभिः विष्टरं कुशासनमदित ददौ। तथा—अद्भिरुदकैः पाद्यं पादार्थमुदकम्। तथा—कच्छरुहाभिः पुष्पितलताभिर्दूर्वाभिर्वा अर्घ्यमर्घार्थवस्तु। तथा—पद्मवृन्दस्य मकरन्दैः कृत्वा मधुपर्कं मधुपर्कार्थं मधुमिश्रं दध्यादि। अदितेति सर्वत्र संबध्यते।

---

१ 'अत्रोपमा विभावना च' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रातिशयोक्तिरुपमा च' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्रोत्प्रेक्षार्थान्तरन्यासश्च' इति **साहित्यविद्याधरी**।

अतिथये विष्टरादिकं दीयते । मन्दाकिनीं दृष्ट्वा तुतोषेत्यर्थः । पाद्यम्, अर्घ्यम्, 'पादार्घाभ्यां च' इति यत् । मधुना पृच्यते मिश्रीक्रियते । कर्मणि घञ् । 'चजोः–' इति कुत्वम् ॥

स व्यतीत्य वियदन्तरगाधं नाकनायकनिकेतनमाप ।
संप्रतीर्य भवसिन्धुमनादिं ब्रह्म शर्मभरचारु यतीव ॥ ८ ॥

स इति ॥ स नारदः अन्तर्मध्ये अगाधं विशालं वियदाकाशं व्यतीत्यातिक्रम्य स्वर्गेऽपि क्वचित्प्रदेशे वर्तमानं नाकनायकस्येन्द्रस्य निकेतनं गृहमाप प्राप्तवान् । कः किमिव—यती परिव्राड् ब्रह्मेव । किं कृत्वा—अनादिं प्रवाहनित्यं भवसिन्धुं संसारसमुद्रं सम्यगतिशयेन प्रतीर्य तीर्त्वा । किंभूतं ब्रह्म—शर्मणः सुखस्य भरः समूहस्तेन सुन्दरम् । 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्' इति श्रुतेः । 'अनादी'ति पाठे ब्रह्मविशेषणम् । 'यतयो यतिनश्च ते' इत्यमरः । यतं यमनमस्यास्तीति इनिः । 'नलोपः सुप्स्वर–' इति नियमात्सवर्णदीर्घः[2] ॥

अर्चनाभिरुचितोच्चतराभिश्चारु तं सदकृतातिथिमिन्द्रः ।
यावदर्हकरणं किल साधोः प्रत्यवायधुतये न गुणाय ॥ ९ ॥

अर्चनाभिरिति ॥ इन्द्र उचिताभ्यो योग्याभ्योऽपि सकाशादुच्चतराभिः श्रेष्ठाभिरर्चनाभिः पूजाभिः तं अतिथिं चारु विध्युक्तमार्गेण सदकृत पूजितवान् । अधिकपूजाकरणे कारणमाह—साधोरतिथेर्यावदर्हं यथोचितं सत्करणमादरपूजादेः संपादनमतिथेर्यावती अर्हा उक्तास्ति, तावत्याः करणं यावदर्हकरणं तद्धा प्रत्यवायधुतये अकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारायैव, न गुणाय तदतिरिक्ताधिकाय कस्मैचित्फलायेति नारदयोग्यपूजाभ्योऽप्यधिकाः पूजाः कृतवान् । 'कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वम्' इति न्यायादधिकफलप्राप्तय इति भावः । दातृग्रहीत्रोर्योग्याश्च ता उच्चतराश्च ताभिः पूजाभिः पूजितवान् । यावदर्हम्, इति पक्षे 'यावदवधारणे' इत्यव्ययीभावः । 'आदरानादरयोः सदसती' इति गतिसंज्ञा[3] ॥

नामधेयसमतासखमद्रेरद्रिभिन्मुनिमथाद्रियत द्राक् ।
पर्वतोऽपि लभतां कथमर्चां न द्विजः सविबुधप्रभुलम्भी ॥ १० ॥

नामधेयेति ॥ अथ नारदपूजानन्तरमद्रिभिदिन्द्रः अद्रेः पर्वतस्य नामधेयेन पर्वत इति संज्ञया समता साम्यं तेन सखा मित्रं मुनिं पर्वतनामानं द्राक्शीघ्रमाद्रियत पूजितवान् । अद्रिभिदः पर्वतपूजानुचितेति च्छलेनाशङ्क्याह—स द्विजः ब्राह्मणरूपः पर्वतोऽपि विबुधप्रभुमिन्द्रं लम्भी प्राप्तः सन् अर्चां पूजां कथं न लभताम् । अपितु तेन पूजा प्राप्तुं युक्ता । सन्तो गृहागतं शत्रुमपि पूजयन्तीति भावः, इति च्छलम् । नाममात्रेणायं पर्वतः, न तु तत्कार्यकारी । अयं तु द्विजः, न तु वैरी पर्वतः, तस्माद्युक्तमेव पूजनम् । अथ च पर्वतः पाषाणतुल्यो मूर्खोऽपि ब्राह्मणो विप्रत्वादाश्रितत्वाच्च पण्डितश्रेष्ठं प्राप्तः पूजां कथं न लभताम् । ज्ञातिमात्रेण ब्राह्मणः पण्डितेनापि पूज्यः । नामधेय इति 'नामरूपभागादिभ्यो धेयः' इति धेयः । समतासखम्, राजादिना टच्[4] ॥

---

१ 'अत्र दीपकम्' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रानुप्रास उपमा च' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रार्थान्तरन्यासः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्रौजो गुणः । अत्र विरोधः काव्यलिङ्गं च' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

तद्भुजादतिवितीर्णसपर्याद्द्युद्रुमानपि विवेद मुनीन्द्रः ।
स्वःसहस्थितिसुशिक्षितया तान्दानपारमितयैव वदान्यात् ॥ ११ ॥

तद्भुजादिति ॥ परमस्य भावः पारमं दानस्य पारमं दानपारमं तद्विद्यते यस्यासौ दानपारमी तस्य भावो दानपारमिता अतिवदान्यता मुनीन्द्रो नारदः अतिशयेन वितीर्णा कृता सपर्या पूजा येन एवंभूतात्तद्भुजादिन्द्रभुजात् गुरोः स्वः स्वर्गे या इन्द्रेण तद्भुजेन वा सह स्थितिस्तया कृत्वा सुशिक्षितया सुतरामभ्यस्तया एवंभूतया दानपारमितया वदान्यतया कृत्वा तान्प्रसिद्धान्द्युद्रुमानपि कल्पवृक्षानपि वदान्यानेव दानशौण्डानेव विवेदामन्यत । कल्पवृक्षाणां दानशूरत्वं सहजं न, किंतु ते इन्द्रभुजाच्छिक्षित्वातिवदान्या जाता इति भावः । व्याख्यानान्तरं तु क्लिष्टत्वादुपेक्ष्यम् । युवादेराकृतिगणत्वाङ्गीकारेण भावेऽणि पारमः, तस्मादत इनौ 'यस्येति च' इति तद्धितनिमित्तेऽल्लोपे पारमीति सिध्यति[1] ॥

मुद्रितान्यजनसंकथनः सन्नारदं बलरिपुः समवादीत् ।
आकरः स्वपरभूरिकथानां प्रायशो हि सुहृदोः सहवासः ॥ १२ ॥

मुद्रितेति ॥ मुद्रितं निवारितमन्यजनेन, अन्यजनस्य वा संकथनं संभाषणं येन एवंभूतः सन् बलस्य दैत्यस्य रिपुरिन्द्रो नारदं समवादीत्सादरमवोचत्, तेन सह संवादमकरोत् । अन्यभाषणनिवारणे हेतुमाह—हि यस्मात्सुहृदोः मित्रयोः सहवास एकत्र स्थितिः प्रायशो बाहुल्येन स्वसंबन्धिपरसंबन्धिन्यो भूरयो बह्वयः कथा गोष्ठ्यः, तासामाकरः खनिः, तस्मादन्यकथां त्यक्तवान् । 'खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः[2] ॥

तं कथानुकथनप्रसृतायां दूरमालपनकौतुकितायाम् ।
भूभृतां चिरमनागतिहेतुं ज्ञातुमिच्छुरवदच्छतमन्युः ॥ १३ ॥

तमिति ॥ शतमन्युरिन्द्र आलपने संभाषणे कौतुकी तस्य भावस्तत्ता तस्यां दूरमत्यर्थं कथानुकथनेन वचनानुवचनेन प्रसृतायां प्रवृद्धायां सत्यां तं नारदमवददुवाच । किंभूत इन्द्रः—भूभृतां राज्ञां स्वर्गं प्रति चिरं दीर्घकालमनागतिहेतुमनागमनकारणं ज्ञातुमिच्छुः । पुनरुक्तौ कारणम् । राजानो युद्धेऽपराङ्मुखाः सन्तो युद्धं कृत्वा सांप्रतं किमिति स्वर्गे नागच्छन्तीति ज्ञातुमिच्छयावददित्यर्थः[3] ॥

प्रागिव प्रसुवते नृपवंशाः किं नु संप्रति न वीरकरीरान् ।
ये परप्रहरणैः परिणामे विक्षताः क्षितितले निपतन्ति ॥ १४ ॥

प्रागिति ॥ हे मुने, नृपा एव वंशा वेणवो वीरा एव करीरा वंशाङ्कुराः, तान्प्रागिव पूर्वमिव संप्रतीदानीं किंनु न प्रसुवते जनयन्ति । किंन्विति प्रश्ने, वितर्के वा । करिण ईरयन्तीति करीरान्हस्तिपातनसमर्थान्वा, वीरयोधान्वा । प्रश्नेऽत्रानागमनं हेतुः । किं वितर्के च । यथा पूर्वं जनयन्ति स्म तथेदानीं नेति । ये वीरकरीराः परिणामे परिपूर्णे तारुण्ये वार्धके वाऽन्तकाले वा शस्त्रविद्यापरिणतौ सत्यां वा परप्रहरणैः परेषां वैरिणामन्येषां च शस्त्रैः कुठारा-

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रार्थान्तरन्यासो जातिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दिभिश्च विक्षता हताः खण्डिताश्च सन्तः क्षितितले निपतन्ति, न त्वतीसारादिना । करिण ईरयन्तीति इगुपधत्वात्कः । 'द्वौ वंशौ कुलमस्करौ' । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री' इति चामरः ॥

वीरा एव किमिति पृच्छ्यन्त इत्यत आह—

पार्थिवं हि निजमाजिषु वीरा दूरमूर्ध्वगमनस्य विरोधि ।
गौरवाद्वपुरपास्य भजन्ते मत्कृतामतिथिगौरवऋद्धिम् ॥ १५ ॥

पार्थिवमिति ॥ वीराः पार्थिवं राजभूतं द्व्यणुकादिक्रमेण पृथिवीजन्यं च निजं स्वीयं वपुः आजिषु सङ्ग्रामेषु अपास्य त्यक्त्वा दिव्यं देहं प्राप्य मत्कृतां मद्रचितामतिथिगौरवऋद्धिमतिथिसत्कारसमृद्धिं हि यस्माद्भजन्ते प्राप्नुवन्ति ततः पृच्छ्यन्त इत्यर्थः । किंभूतं वपुः—गौरवात्पतनहेतोर्गुरुत्वाच्च दूरमतितरामूर्ध्वगमनस्य स्वर्गप्राप्तेः विरोधि प्रतिबन्धकम् । अन्योऽपि दूरगमनविरोधि गुरुतरं वस्तु त्यक्त्वा जिगमिषति । गौरवादादरातिशयादतिथिगौरवऋद्धिमिति वान्वयः । गुरु वस्तु त्यक्त्वा गुरुतरं गृह्णाति तत्रापि स्वीयं त्यक्त्वान्यदीयं गृह्णातीति सुतरामाश्चर्यम् । गौरवऋद्धिम्, 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः ॥

साभिशापमिव नातिथयस्ते मां यदद्य भगवन्नुपयन्ति ।
तेन न श्रियमिमां बहु मन्ये स्वोदरैकभृतिकार्यकदर्याम् ॥ १६ ॥

साभिशापमिति ॥ हे भगवन्, ते वीरलक्षणा अतिथयः साभिशापमिव सकलङ्कमिव मामद्य इदानीं यद्यस्मान्नोपयन्ति न प्राप्नुवन्ति तेन तदनागमनेन कारणेन इमां श्रियमिन्द्रलक्ष्मीं बहु अतितरां न मन्ये न संमानयामि । अस्यास्तदातिथ्याद्यावदुपयोगो न तावदस्या निष्प्रयोजनत्वान्मम संतोषो न । किंभूतां श्रियम्—स्वोदरस्यात्मोदरस्यैवैका केवला या भृतिर्भरणं सैव कार्यं प्रयोजनं यस्याः । अत एव—सा चासौ कदर्या च कुत्सिता । निन्द्यामित्यर्थः । 'आत्मानं धर्मकार्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ भृत्यान्स कदर्य इति स्मृतः' । 'अथ मिथ्याभिशंसनम् । अभिशापः' इत्यमरः ॥

पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धाः श्रीभरा विपद एव विमृष्टाः ।
पात्रपाणिकमलार्पणमासां तासु शान्तिकविधिर्विधिदृष्टः ॥ १७ ॥

पूर्वेति ॥ हे मुने, पूर्वं पुराकृतं यत्पुण्यं कृच्छ्रचान्द्रायणादि तस्य विभवो माहात्म्यं तस्य व्ययेन विनियोगेन । नाशेनेति यावत् । लब्धाः प्राप्ताः श्रीभरा लक्ष्मीविलासा विमृष्टा विचारिताः सन्तो विपद एव बहुपुण्यक्षयकारित्वादुदर्कदुःखकारित्वाच्च विपद्रूपा एव । तासु संपद्रूपासु विपत्सु सतीषु आसां संपदां पात्रस्य पाणिलक्षणे कमले अर्पणं दानं शान्तिकः शान्तिप्रयोजनको विधिर्होमादिः विधिना वेदेन शास्त्रेण, ब्रह्मणा वा दृष्ट उक्तः । विपत्सु हि शान्तिकं क्रियते । कमलस्य दानजलस्य वा । पात्रेभ्यो यावन्न दीयन्ते तावत्संपदो विपद एव । दाने

---

१ इदं तु 'अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन । अनुपपदस्यावकाशः—विक्षितः, विलिखः । कर्मोपपदस्यावकाशः—कुम्भकारः, नगरकारः । इहोभयं प्राप्नोति—काष्ठभेदः । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन इति भाष्यविरोधाच्चिन्त्यम् । तस्मात् 'कर्मण्यण्' इति सूत्रेणाणेवात्र बोध्यः । २ 'अत्रोपमारूपकश्लेषसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'बद्धाः' इति तिलकसुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः । ४ 'संपदः' इति सुखावबोधासंमतः पाठः ।

पुण्यवृद्धे संपदां संपद्रूपता। पात्रे दानं विना मम चेतो न तुष्यतीत्यर्थः। 'न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता। यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम्॥' इति याज्ञवल्क्यः[1]॥

तद्विमृज्य मम संशयशिल्पि स्फीतमत्र विषये सहसाघम्।
भूयतां भगवतः श्रुतिसारैरद्यवाग्भिरघमर्षणऋग्भिः॥ १८॥

तदिति॥ हे मुने, श्रुतिसारैः श्रवणयोः सारैः सुधाभूतैर्वेदेषु श्रेष्ठभूतैश्च भगवतो वाग्भिर्वचनैरद्य इदानीमघमर्षणस्य दुःखस्य पातकस्य च मार्जनस्य संबन्धिभिर्ऋग्भिर्भूयताम्। 'ऋतं च सत्यं च-' इत्यघमर्षणऋचः पापं नाशयन्ति। अघमर्षणसंबन्धिन्य ऋचः। अघं मर्षयन्ति क्षालयन्ति। नन्द्यादित्वाल्ल्युः। किं कृत्वा—ते मम साभिशापत्वादन्यहेतोर्वात्र नागच्छन्तीति अत्र विषये संशयशिल्पि संदेहकारि स्फीतं प्रवृद्धं मम अघं दुःखं, पातकं च सहसा झटिति विमृज्यापनीय। भूयतामिति भावे लकारः[2]॥

इत्युदीर्य मघवा विनयर्धिं वर्धयन्नवहितत्वभरेण।
चक्षुषां दशशतीमनिमेषां तस्थिवान्मुनिमुखे प्रणिधाय॥ १९॥

इतीति॥ मघवा इन्द्र इति पूर्वोक्तमुदीर्योक्त्वा अवहितत्वस्य सावधानत्वस्य भरेणाधिक्येन विनयर्धिं विनीतत्वसमृद्धिं वर्धयन्नधिकीकुर्वन्सन् अनिमेषां निमेषरहितां चक्षुषां दशशतीं नेत्रसहस्रं मुनिमुखे प्रणिधाय संस्थाप्य तस्थिवांस्तूष्णीं स्थितः। अमरत्वात्सावधानत्वाच्च निर्निमेषत्वम्[3]॥

वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं पाकशासनपदं स्पृशतोऽपि।
नारदः प्रमदगद्गदयोक्त्या विस्मितः स्मितपुरःसरमूचे॥ २०॥

वीक्ष्येति॥ नारदः प्रमदेन हर्षेण गद्गदयास्पष्टया उक्त्या वाचा कृत्वा स्मितपुरःसरमूचे। महानुभावाः स्मितपूर्वभाषिणो हि। किंभूतः—पाकशासनपदमिन्द्रपदं स्पृशतोऽधितिष्ठतोऽपि तस्येन्द्रस्य विनये परिपाकं प्रकर्षं वीक्ष्य विस्मित आश्चर्ययुक्तः। अतिसमृद्धस्य विनीतत्वं दुर्लभम्, इन्द्रे तु विद्यत इत्याश्चर्यम्। अविनीतं दृष्ट्वा इन्द्रपदे स्थित इति लौकिक्युक्तिः। 'आख्यत' इति पाठे 'अख्यति-' इत्यर्थः[4]॥

भिक्षिता शतमखी सुकृतं यत्तत्परिश्रमविदः स्वविभूतौ।
तत्फले यदि परं तव हेला क्लेशलब्धमधिकादरदं तु॥ २१॥

भिक्षितेति॥ हे इन्द्र, त्वया शतमखी सुकृतं पुण्यं भिक्षिता याच्यर्थत्वाद्द्विकर्मकः। यागशतं कृत्वा यत्पुण्यमुपार्जितं तस्या भिक्षायाः परिश्रमविद आयासवेदिनस्तव तस्य पुण्यस्य फले कार्ये स्वविभूतौ स्वाराज्यलक्षणायां विभूतौ स्वीयसंपदि यदि हेला बहु न मन्ये इति पूर्वश्लोके वचनादवज्ञा, तर्हि भिक्षायासवेदिनस्तव परं केवलं हेला नान्यस्य कस्यापि। बहुक्लेशार्जितायां संपदि अन्योऽवज्ञां नैव करोति। तु यस्मात्क्लेशेन प्रयासेन लब्धं वस्तु स्वस्मिन्न-

१ 'अत्रानुप्रासरूपकातिशयोक्तिसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रातिशयोक्तिः श्लेषश्च' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र मुनिवाक्यारोपणस्याघमर्षणस्य प्रकृताघहरणोपयोगात्परिणामालंकारः' इति जीवातुः। ३ 'अत्र जातिः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

धिकमादरं ददाति करोतीति ज्योतिष्टोमादियज्ञजन्ये कालान्तरभाविनि फले स्वाराज्येऽवज्ञा, अतिथिषु चादर इति त्वय्येव दृष्टं नान्यत्रापीति भावः । शतमखानां समाहारः शतमखी । 'हेलावज्ञाविलासयोः' इति विश्वः ॥

संपदस्तव गिरामपि दूरा यन्न नाम विनयं विनयन्ते ।
श्रद्दधाति क इवेह न साक्षादाह चेदनुभवः परमाप्तः ॥ २२ ॥

संपद इति ॥ इयत्तया वक्तुमशक्यत्वाद्गिरामपि वाचामपि दूरा अगोचरा अपि तव संपदो यत् नाम निश्चितं ते विनयं नम्रत्वं न विनयन्ते दूरीकुर्वन्ति । इहात्र विषये परमाप्तोऽतिमित्रम्, अव्यभिचारी च साक्षादनुभवः प्रत्यक्षोपलब्धिश्चेद्यदि नाह न ब्रूते तर्हि क इव श्रद्धधाति विश्वसिति, अपि तु न कोऽपि । संपत्स्वविनयो नियत इति सर्वेषां मतम्, तत्तु त्वयि प्रत्यक्षेण विनयस्य दृष्टत्वाद्बाधितमिति भावः । साक्षात्स्वयं चेन्नाहेति वा । नाम संभावनायां वा । अन्यत्रापि वस्तुनि साक्षात्प्रतीत्यानुभवेनानुमानज्ञानेन, परमाप्तवचनेन वा विश्वासो भवति । अत्र पूर्वोक्ते विषये परमाप्तोऽनुभवश्चेत्साक्षादाह तर्हि को वा न विश्वसितीति वा । स्तुतेः प्रायेणालीकत्वात्सर्वेणापि सर्वस्य स्तुतिः क्रियते, तव तु न तथा । अनुभवश्चेन्न कथयति तदिहासु विशिष्टासु संपत्सु विषये क इव विश्वसितीति वा । 'विनयन्ति' इति पाठः साधीयान्[१] ॥

श्रीभरानतिथिसात्करवाणि स्वोपभोगपरता न हितेति ।
पश्यतो बहिरिवान्तरपीयं दृष्टिसृष्टिरधिका तव कापि ॥ २३ ॥

श्रीति ॥ हे इन्द्र, इति अन्तरपि अन्तःकरणेऽपि बहिरिव बहिर्देश इव पश्यतो जानतोऽवलोकयतश्च तवैवेयं वर्णयितुमशक्या अधिका भूयसी काप्यनिर्वचनीया दृष्टिसृष्टिर्ज्ञानसृष्टिश्च । इति किम्—अहं श्रीभराञ्श्रीसमूहानतिथिसाद्देयत्वेनातिथ्यधीनान्करवाणि कुर्याम् । तथा स्वोपभोगपरता आत्मन एवोपभोगतात्पर्यं हिता न श्रेयस्करं न भवतीति । यथा बहिर्बहुभिर्नेत्रैः सर्वमवलोकयसि, तथान्तःकरणेऽपि सर्वं करणीयं ज्ञानदृष्ट्यावलोकयसि, एवंविधस्त्वमेव नान्य इति भावः । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने' इत्यमरः[२] ॥

आः स्वभावमधुरैरनुभावैस्तावकैरतितरां तरलाः स्मः ।
द्यां प्रशाधि गलितावधिकालं साधु साधु विजयस्व बिडौजः ॥ २४ ॥

आ इति ॥ हे बिडौज इन्द्र, वयं स्वभावमधुरैर्निसर्गसुन्दरैः तावकैस्त्वदीयैरनुभावैः स्वभावसूचनैः प्रभावैर्वा अतितरामत्यर्थं आः तरलाः साश्चर्याः स्मो भवामः । ऋषीणामस्माकं तरलत्वमनुचितमिति पीडायां आःशब्दः, हर्षे वा । त्वं गलितोऽवधिर्मर्यादा यस्यैवंभूतः कालो यस्यां क्रियायां यथा तथा निरवधिकं द्यां स्वर्गं साधु सम्यक्प्रशाधि पालय । तथा साधु सम्यग्विजयस्व सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । 'अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचने' इति विश्वः । अनुगतो भाव इति समासः । प्रशाधि, शासः 'शा हौ' इति शादेशः । साधु साधु इति

---

१ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति जीवातुसाहित्यविद्याधर्यौ । २ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति जीवातु साहित्यविद्याधर्यौ । ३ 'अत्रातिशयोक्तिव्यतिरेकसंदेहोपमासंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हर्षेद्विरुक्तिर्वा । विजयस्व, 'विपराभ्यां जेः' इति तङ् । वेवेष्टि विट् व्यापकमोजो यस्य बिडौजाः पृषोदरादित्वाद्वृद्धिः[1] ॥

संख्यविक्षततनुस्रवदस्रक्षालिताखिलनिजाघलघूनाम् ।
यत्त्विहानुपगमः शृणु राज्ञां तज्जगद्युवमुदं तमुदन्तम् ॥ २५ ॥

संख्येति ॥ हे इन्द्र, यत्पुनर्यस्माद्धेतोर्वा इह स्वर्गे राज्ञामनुपगमोऽनागमनं तत् तं प्रसिद्धमुदन्तं राज्ञामनागमनहेतुं वृत्तान्तं शृणु । किंभूतानां राज्ञाम्—संख्ये रणे विक्षततनुभ्यो निहतशरीरेभ्यः स्रवन्निःसृतमस्रं रुधिरं तेन क्षालितं धौतमखिलं समग्रं निजं सहजमघं पापं येषां ते अत एव लघवस्तेषाम् । एवंभूतेन पातकेन लघूनां स्वर्गगमनयोग्यलाघवयुक्तानां वा । किंभूतमुदन्तम्—जगद्यूनां त्रैलोक्यतरुणानां मुत् संतोषो यस्मात् । 'यत्तु' इति क्वचित्पाठः[2] ॥

सा भुवः किमपि रत्नमनर्घं भूषणं जयति तत्र कुमारी ।
भीमभूपतनया दमयन्ती नाम या मदनशस्त्रममोघम् ॥ २६ ॥

सेति ॥ सा भीमभूपतनया दमयन्ती नाम कुमारी तत्र भुवि प्रसिद्धा जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । किंभूता—भुवः भूषणमलंकारभूतं किमपि लोकोत्तरमनर्घममूल्यं रत्नं रत्नभूता । भूमण्डलं तयैवालंकृतमित्यर्थः । सा का—या अमोघमप्रतिहतं मदनशस्त्रं कामास्त्रम् । कुलनामसौन्दर्यसौभाग्यविवाहयोग्यत्वानि कथितानि[3] ॥

संप्रति प्रतिमुहूर्तमपूर्वा कापि यौवनजवेन भवन्ती ।
आशिखं सुकृतसारभृते सा क्वापि यूनि भजते किल भावम् ॥ २७ ॥

संप्रतीति ॥ सा भैमी क्वापि यूनि लोकोत्तरे अथ च मयाप्यज्ञातनामनि तरुणे संप्रति भावमनुरागं भजते । किलेति श्रूयते । किंभूता । यौवनजवेन तारुण्यभरवेगेन प्रतिमुहूर्तं प्रतिक्षणं कापि वर्णयितुमशक्या अपूर्वा सुन्दरी भवन्ती जायमाना । किंभूते यूनि—आशिखं नखादारभ्य चूडापर्यन्तं सुकृतसारेण पुण्योत्कर्षेण भृते पूर्णे । स्वत एव सुन्दरी स्वत एव यस्मिन्ननुरक्ता तत्पुण्यस्येयत्ता नास्तीत्यर्थः । क्वापीति निर्देश इन्द्रस्य ज्ञानाभिलाषजननाय[4] ॥

कथ्यते न कतमः स इति त्वं मां विवक्षुरसि किं चलदोष्ठः ।
अर्धवर्त्मनि रुणत्सि न पृच्छां निर्गमेण न परिश्रमयैनाम् ॥ २८ ॥

कथ्यत इति ॥ हे इन्द्र, त्वं मां प्रति इति किमर्थं विवक्षुरसि वक्तुमिच्छसि । अपि तु न वक्तव्यम् । किंभूतः—चलंश्चञ्चल ओष्ठोऽधरो यस्य सः । इति किम्—यस्मिन् सा भावं भजते स कतमो युवा न कथ्यत इति । अपि तु श्रीमता कथनीयः । त्वं अर्धवर्त्मनि वदनमार्गमध्ये पृच्छां प्रश्नं न निरुणत्सि, अपि तु रुणत्स्येवेति काकुः । रुधिर्द्विकर्मा । युक्तमेतत्, त्वं एनां पृच्छां निर्गमेण मुखान्निःसरणेन न परिश्रमय खेदं मा नैषीः । 'स कः' इति त्वयाहं न प्रष्टव्य इत्यर्थः । पृच्छा, भिदादित्वादङि ङित्त्वाद् 'ग्रहिज्या–' इति संप्रसारणम् ॥

---

१ 'अत्राशीर्नामालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र क्षालिताघपदार्थविशेषणगत्या लघुत्वहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रानुप्रासोऽतिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

तदकथने कारणमाह—

यत्पथावधिरणुः परमः सा योगिधीरपि न पश्यति यस्मात् ।
बालया निजमनःपरमाणौ ह्रीदरीशयहरीकृतमेनम् ॥ २९ ॥

यत्पथेति ॥ परमोऽणुः परमाणुः यस्या योगिबुद्धेः पन्था मार्गस्तस्य यस्यावधिर्मर्यादा-रूपः, परमाणुपर्यन्तं योगिबुद्धेर्विषयो न तु तस्मात्परतः किंचित् । सा योगिनां मादृशामपि बुद्धिरेनं युवानं यस्मात्कारणान्न पश्यति । कारणमेवाह—किंभूतमेनम्—बालया निजमनः-परमाणौ स्वीयमनोलक्षणे परमाणौ ह्रीरेव लज्जैव दरी कन्दरा तस्यां शेते शयो हरिः सिंहस्तत्स्वरूपं कृतम् । 'अणुपरिमाणं मनः' इति तार्किकाः । मन एव योगिबुद्ध्या गृह्यते, न तु तत्स्था ह्रीस्तस्यां विद्यमानो दूरत इति सा तु लज्जावशात्कस्याप्यग्रे न कथयतीत्यर्थः । परमाणूनां निरवयवरूपाद्याश्रयत्वं यथातथा निरवयवह्रियोऽपीत्यविरुद्धमित्यर्थः । कन्दरायां सुप्तः सिंहः केनापि न ज्ञायते । सिंहरूपणात्तस्य श्रेष्ठत्वं सूचितम् । 'शयवासवासिषु–' इति विकल्पविधानाद् 'ह्रीदरीशय–' इत्यत्र ङेर्लुक्[1] ॥

सा शरस्य कुसुमस्य शरव्यं सूचिता विरहवाचिभिरङ्गैः ।
तातचित्तमपि धातुरधत्त स्वस्वयंवरमहाय सहायम् ॥ ३० ॥

सेति ॥ सा भैमी स्वस्वयंवरमहाय स्वीयस्वयंवरोत्सवाय तातचित्तमपि पितृचित्तमपि धातुर्ब्रह्मणः सहायमधत्त कृतवती । किंभूता—कृशिमपाण्डिमादिना विरहवाचिभिर्विरहपीडां सूचयद्भिरङ्गैः स्वावयवैः कुसुमरूपस्य शरस्य । मदनबाणस्येत्यर्थः । शरव्यं वेध्यं पितरं प्रति सूचिता ज्ञापिता । ब्रह्मणा तस्याः स्वयंवरश्चित्ते धृतः वियोगपीडां दृष्ट्वा पित्राप्यारब्ध इत्यर्थः । शृणातीति शरुर्हिंस्रस्तस्मै हिता शरव्या, 'उगवादिभ्यो यत्' । 'शरव्यम्' इत्येव पाठो युक्तः ॥

मन्मथाय यदथादित राज्ञां हूतिदूत्यविधये विधिराज्ञाम् ।
तेन तत्परवशाः पृथिवीशाः संगरं गरमिवाकलयन्ति ॥ ३१ ॥

मन्मथायेति ॥ अथानन्तरं विधी राज्ञां हूतिदूत्यविधये आकारणार्थं दूतत्वविधये दूतत्वव्यापाराय मन्मथाय 'त्वं सर्वानाकारय' इत्याज्ञां यद्यतः अदित दत्तवान् तेन हेतुना तत्परवशाः कामाज्ञापराधीनाः सन्तः पृथिवीशाः संगरं सङ्ग्रामं गरमिव विषतुल्यमाकलयन्ति मन्वते । अपकारित्वाद्विषं यथा त्यज्यते तथा संग्राममपि त्यक्त्वा भैमीपरवशा जाता इति भावः । अथच सम्यक् सुतरां गरो विषम् । गरं योऽत्ति तमेव नाशयति संगरस्तु सर्वान् । दूत्येति, 'दूतवणिग्भ्यां च' इति भावे यः[2] ॥

येषु येषु सरसा दमयन्ती भूषणेषु यदिवापि गुणेषु ।
तत्र तत्र कलयापि विशेषो यः स हि क्षितिभृतां पुरुषार्थः ॥ ३२ ॥

येष्विति ॥ दमयन्ती येषु येषु भूषणेषु यदिवा अथवा येषु येषु गुणेषु औदार्यादिषु सरसा सादरा, तत्र तत्र भूषणेषु गुणेषु वा कलयापि लेशेनापि परस्परापेक्षया वा यो विशेष

१ 'अत्रातिशयोक्ती रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिः सहोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासोपमे' इति साहित्यविद्याधरी ।

आधिक्यं स हि स एव क्षितिभृतां राज्ञां यस्मात्पुरुषार्थो धर्मादिरूपः भूषणगुणाधिक्यमेव पुरुषार्थत्वेनार्जयन्ति भैमीप्रीतिहेतुत्वान्न तु सङ्ग्रामवासनामिति भावः ॥

तदेवाह—

शैशवव्ययदिनावधि तस्या यौवनोदयिनि राजसमाजे ।
आदरादहरहः कुसुमेषोरुल्ललास मृगयाभिनिवेशः ॥ ३३ ॥

शैशवेति ॥ कुसुमेषोः कामस्य मृगयायामभिनिवेश आदरो यौवनोदयिनि यौवनोन्मुखे राज्ञां समाजे समूहे विषये तस्या भैम्याः शैशवव्ययदिनं बाल्यापगमदिनमवधिर्यस्यां क्रियायां तथा यौवनोदयमारभ्य अहरहः प्रत्यहमादरादतितरामुल्ललास प्रकटीबभूव । आदरादहरह इति कामपीडाधिक्यं तेषां सूच्यते । तत्प्राप्तिमेव पुरुषार्थत्वेन मन्यन्ते इति भावः ॥

प्रकृतमुपसंहरन्नाह—

इत्यमी वसुमतीं कमितारः सादरास्त्वदतिथीभवितुं न ।
भीमभूसुरभुवोरभिलाषे दूरमन्तरमहो नृपतीनाम् ॥ ३४ ॥

इतीति ॥ अमी वसुमतीं पृथ्वीं कमितारो वाञ्छाशीला राजान इति कारणात्त्वदतिथीभवितुं तवातिथयो भवितुं सादराः साभिलाषा न । सङ्ग्रामाभावात्स्वर्गं प्रति नागच्छन्तीत्यर्थः । भैम्यर्थं वसुमतीमेव कमितारो न स्वर्गमिति वा । अहो आश्चर्ये । अभिलाषे विषये भीमभूसुरभुवोर्भैमीदेवालययोर्दूरमतितरां नृपतीनामन्तरं तारतम्यं महान्विशेषः । यागादिभिः प्राप्यात्स्वर्गादपि भैमीप्राप्तिरधिका इति मन्वत इत्यर्थः । स्वर्गे सुरभूर्देवकन्या भोग्या, भैम्यास्तस्याश्च महान्विशेषः । अथ च—भीमस्य भूः प्रदेशः, तत्र भैम्या विद्यमानत्वात्कुण्डिनत्रिदिवयोर्महान्विशेषः । अतः स्वर्गाभिलाषो नेत्यर्थः । अथ च—कुण्डिनस्य भूमौ विद्यमानत्वाद्राज्ञां भूमावेव निवासात्कुण्डिनमेव समीपं न तु स्वर्ग इति तयोर्महान्विशेषः । कमितारः, ताच्छील्ये तृन् । तस्यार्धधातुकत्वेऽपि न पाक्षिकत्वाण्णिङभावः । तद्योगाद्वसुमतीमिति द्वितीया ॥[1,2]

तेन जाग्रदधृतिर्दिवमागां संख्यसौख्यमनुसर्तुमनु त्वाम् ।
यन्मृधं क्षितिभृतां न विलोके तन्निमग्नमनसां भुवि लोके ॥ ३५ ॥

तेनेति ॥ हे इन्द्र, अहं तन्निमग्नमनसां भैम्यासक्तचित्तानां क्षितिभृतां भुवि लोके भूलोके मृधं संग्रामं यद् यस्मान्न विलोके न पश्यामि, तेन हेतुना जाग्रती स्फुरन्ती अधृतिरसंतोषो यस्यैवंभूतः सन् त्वामनु उद्दिश्य संख्यसौख्यं युद्धजनितं सुखमनुसर्तुमन्वेष्टुं प्राप्तुं दिवमागामागमम् । किंभूतोऽहम्—जाग्रद्वर्तमानः । तथा—न विद्यते धृतिर्धैर्यं सुखं वा यस्येति वा । लक्षणेऽनुः कर्मप्रवचनीयः ॥[3]

वेद यद्यपि न कोऽपि भवन्तं हन्त हन्त्रकरुणं विरुणद्धि ।
पृच्छ्यसे तदपि येन विवेकप्रोञ्छनाय विषये रसरेकः ॥ ३६ ॥ से

वेदेति ॥ कोऽपि कश्चनापि हन्तृषु घातुकेषु अकरुणं निष्कृपं भवन्तं न विरुणद्धि त्वया सह विरोधं न करोतीति यद्यप्यहं वेद तदपि तथापि त्वं पृच्छ्यसे युद्धमस्ति न वेति ।

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

यतः—विषये अभिलषणीये वस्तुनि रसस्यानुरागस्य सेक अधिक्यं येन कारणेन विवेकप्रोञ्छनाय ज्ञानाभावाय भवति। अनुरागवशात्किमपि न ज्ञायते। हन्त आश्चर्ये। ज्ञाने सत्यप्येवंप्रश्न आश्चर्यहेतुः। रससेक उदकसेकश्चित्रादेर्मार्जनाय भवतीत्युक्तिः[1] ॥

एवमुक्तवति देवऋषीन्द्रे द्रागभेदि मघवाननमुद्रा।
उत्तरोत्तरशुभो हि विभूनां कोऽपि मञ्जुलतमः क्रमवादः ॥ ३७ ॥

एवमिति ॥ देवऋषीन्द्रे नारदे एवं पूर्वोक्तमुक्तवति सति मघवाननमुद्रा इन्द्रमुखमौनं द्राक् झटिति अभेदि स्वयं भिन्ना। इन्द्रो बभाषे इत्यर्थः। पुनः किमित्युवाचेत्यत आह—हि यतो विभूनां प्रभूणां मञ्जुलतमो रम्यतमः कोऽपि लोकोत्तरः क्रमेण वादो वचनम्। उत्तरस्य प्रत्युत्तरेण पुरस्तात्पुरस्ताद्वा शुभः सुभगो भवति। अतः पुनरप्युवाचेत्यर्थः। अभेदि, कर्मकर्तरि[2] ॥

कानुजे मम निजे दनुजारौ जाग्रति स्वशरणे रणचर्चा।
यद्भुजाङ्कमुपधाय जयाङ्कं शर्मणा स्वपिमि वीतविशङ्कः ॥ ३८ ॥

केति ॥ हे मुने, स्वस्य मम शरणे गृहे रक्षितरि च स्व आत्मैव रक्षिता यस्य स्वशरणार्थे परानपेक्षे वा निजे स्वीये सहजे वानुजे कनिष्ठभ्रातरि दनुजारौ दैत्यदानवशत्रौ तस्मिन्नृपेन्द्रे जाग्रति साधने जागरूके सति मम का रणस्य चर्चा विचारणा। मम रणचिन्ता नासीत्यर्थः। निजेऽनुजे इत्यनेन आज्ञावशवर्तित्वं वत्सलत्वात्स्वतः प्रवृत्तत्वं च सूचितम्। दनुजाराविल्यनेन सामर्थ्यातिशयः सूचितः। स्वस्य शरणे गृहविषये जाग्रतीति वा। परानपेक्षमात्मनो रक्षके इति सर्वविशेषणसार्थक्यम्। तस्मिन्कस्मिन्—जयश्चिह्नं यस्य, जयस्य चिह्नभूतं वा यस्योपेन्द्रस्य भुजाङ्कं दक्षिणभुजोत्सङ्गमुपधायोच्छीर्षकीकृत्य वीतविशङ्को गतभयः सन् शर्मणा सुखेन स्वपिमि निद्रामि पूर्वोक्तहेतोः[3] ॥

विश्वरूपकलनादुपपन्नं तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये।
विग्रहं मखभुजामसहिष्णुर्व्यर्थतां मदशनिं स निनाय ॥ ३९ ॥

विश्वेति ॥ हे मुने, तस्य मदनुजस्य विश्वरूपकलनात् 'सर्वं विष्णुमयं जगत्' इति विश्वेषां सर्वेषां रूपस्य स्वरूपस्य कलनात्स्वीकारात्। सर्वात्मकत्वाङ्गीकरणादित्यर्थः। उपपन्नं घटमानं जैमिनिमुनित्वमुदीये उत्पन्नम्। जैमिनेर्विश्वान्तःपातित्वात्, विष्णोश्च विश्वरूपत्वाज्जैमिनिमुनिरूपत्वं युक्तमेवेत्यर्थः। यतस्तस्य—जैमिनिमुनित्वम्, अतो जैमिनिरूपः सोऽनुजो मखभुजां देवानां विग्रहं शरीरं दैत्यैः सह युद्धं वाऽसहिष्णुरसहमानो मदशनिं मम वज्रं व्यर्थतां वैयर्थ्यं निनाय प्रापयत्। शत्रुमारणेन वज्रकृत्यं स्वयमेव कृतवानित्यर्थः। वेदान्ताद्यभिमतदेवतानां विग्रहेण कर्मसमवायेऽङ्गीक्रियमाणे युगपदनेकयजमानैर्नानादेशेष्वनुष्ठीयमानेषु कर्म-

---

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्रार्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः। ३ 'अत्रानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी। ४ 'उदीये इत्यत्र 'इङ् गतौ' दिवादिः' इति तिलकदीपिके। लट उत्तमपुरुषैकवचनं तेन 'अवैमि' इति व्याख्यानं युक्तं प्रतिभाति। 'इण् गतौ कर्तरि कर्मणि' इति मल्लिनाथस्तु रूढ्या महामहोपाध्याय एव।

स्वैकयागगतस्येन्द्रस्येन्द्रशरीरस्य तस्मिन्नेव क्षणे भिन्नदेशयागान्तरहविर्ग्रहणे शक्त्यभावाद्यागान्तरलोपप्रसङ्गे वेदस्याप्रामाण्यापातः। न चैश्वर्यवशादनेकशरीराङ्गीकारेणैकोऽपि युगपत्कृष्णवत्सर्वत्र प्रयास्यतीति वाच्यम्। तस्यैवंविधैश्वर्यवत्त्वे मानाभावात्। अचेतनानामपि देवतात्वाङ्गीकारात्तेष्वैश्वर्यसंभावनाया अप्यभावाच्च। तथा चाहानुक्रमणिकारः—'या काचित्तेन मन्त्रेणोच्यते सा देवता चेतनाऽचेतना वा भवतु क्वचिद्बाणाः, क्वचिद्धनुः, क्वचिन्मौर्वी' इति। निरुक्तकारोऽपि—'इमा देवता अनुक्रान्ताः सूक्तभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च'—इत्याह। 'या यत्र भजते हविः सा देवता' इति श्रुतिमात्रेण कर्मसमवायेऽङ्गीक्रियमाणे इदमिन्द्रायेत्यादि चतुर्थ्यन्तपदरूपेणैव युगपदनेकयागसंबन्धो घटत इति वेदप्रामाण्यसिद्धेः 'वज्रहस्तः पुरंदरः' इत्यादेश्चार्थवादत्वसमर्थनात् 'बहुभिर्युगपद्यागे समारब्धे समन्ततः। पुरुहूतः समाहूतो नृभिः क नु स गच्छतु॥' इत्यादि ग्रन्थसंदर्भेण देवताधिकरणे देवतानां जैमिनिमुनिना मन्त्ररूपेणैव कर्मसमवायस्य समर्थनात्। स्वचक्रेणैव दानवनिवारणाच्चेत्यर्थः। अथ च कस्मिंश्चित्समये सवज्रमिन्द्रबाहुं जैमिनिः स्तम्भितवान्, अतोऽपि वज्रस्य वैयर्थ्यम्। अत्र 'जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च। पुलस्तिः पुलहो विष्णुः षडेते वज्रवारणाः॥' इति वृद्धोक्तिः प्रमाणम्। 'मन्त्रमयी देवतेति सर्वकर्मसु देवतानां सत्त्वम्' इति जैमिनिः। कर्मसमवायिनी देवता' इत्यन्ये। इति समाधिः[१]॥

ईदृशानि मुनये विनयाब्धिस्तस्थिवान्स वचनान्युपहृत्य।
प्रांशुनिःश्वसितपृष्ठचरी वाङ्नारदस्य निरियाय निरोजाः॥ ४०॥

ईदृशानीति॥ विनयस्य अब्धिः समुद्रोऽतिविनीतः स इन्द्र ईदृशानि पूर्वोक्तानि वचनानि मुनय उपहृत्य उपहारीकृत्य तस्थिवान्। तूष्णींभावमापेत्यर्थः। युद्धाभावजन्यदुःखेन प्रांशु दीर्घं निःश्वसितं तस्य पृष्ठचरी पश्चात्संचारिणी प्रथमं निःश्वस्योक्ता अतएव निरोजा दीना नारदस्य वाक् निरियाय निर्गता ईप्सितरणालाभेन निःश्वासो, वाचो निष्प्रभत्वं च[२]॥

स्वारसातलभवाहवशङ्की निर्वृणोमि न वसन्वसुमत्याम्।
द्यां गतस्य हृदि मे दुरुदर्कः क्ष्मातलद्वयभटाजिवितर्कः॥ ४१॥

स्वरिति॥ हे इन्द्र, वसुमत्यां भूलोके वसन्नहं स्वः स्वर्गश्च रसातलं च स्वर्गपाताले तयोर्भवो जात आहवः सङ्ग्रामस्तच्छङ्काशीलः सन् न निर्वृणोमि सुखीभवामि। पृथिव्यां युद्धाभावात्स्वर्गं युद्धदर्शनेच्छया आगतोऽहमित्यर्थः। द्यां गतस्यापि मे हृदि क्ष्मायाः पृथिव्यास्तले स्वरूपाधोभागौ तयोर्द्वयं भूपातालयुगं तत्रस्थानां भटानामाजिः संग्रामस्तस्य वितर्कः संभावना दुरुदर्को दुष्टोत्तरकालः। निष्फल इत्यर्थः। स्वर्गेऽपि युद्धाभावादत्र स्थितस्य मम भुवि पाताले वा केनचिच्छूरेण युद्धं कृतं स्यादिति मनीषया न सुखमित्यर्थः। 'अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्' इत्यमरः। 'उदर्कः फलमुत्तरम्' इति च। स्वारसेति, 'ढ्रलोपे पूर्वस्य-' इति दीर्घः[३]॥

वीक्षितस्त्वमसि मामथ गन्तुं तन्मनुष्यजगतेऽनुमनुष्व।
किं भुवः परिवृढा न विवोढुं तत्र तामुपगता विवदन्ते॥ ४२॥

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी। 'प्रकृताप्रकृतश्लेषः' इति जीवातुः। २ 'रूपकं जातिश्च' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी।

वीक्षित इति ॥ हे इन्द्र, मया त्वं वीक्षितो दृष्टोऽसि । अथ मङ्गले आनन्तर्ये वा । युद्धाभावादत्राप्यहं न सुखी तत्तस्मान्मनुष्यजगते भूलोकाय गन्तुं त्वं अनुमनुष्वानुजानीहि । तत्र युद्धे किं प्रमाणमत आह–तत्र भूमौ तां भैमीं विवोढुं परिणेतुमुपगताः समागता भुवः परिवृढाः प्रभवो राजानः किं न विवदन्ते । अहमहमिकया परस्परं कलहं न करिष्यन्ति किमित्यर्थः । ततो युद्धं ततो मम सुखं स्यादित्याज्ञां देहीत्यर्थः । जगते, 'गत्यर्थकर्मणि–' इति चतुर्थी । 'प्रभौ परिवृढः' इति साधुः । विवदन्ते, 'भासनोपसंभाषा–' इति विमतौ तङ् 'वर्तमान–' इति वर्तमानवत्प्रत्ययश्च[1] ॥

इत्युदीर्य स ययौ मुनिरुर्वीं स्वर्पतिं प्रतिनिवर्त्य बलेन ।
वारितोऽप्यनुजगाम सयत्नं तं कियन्त्यपि पदान्यपराणि ॥ ४३ ॥

इतीति ॥ स मुनिरित्युदीर्य पूर्वोक्तमुक्त्वा उर्वीं ययौ । किं कृत्वा–बलेन बलात्कारेण स्वर्पतिं नाकनायकं प्रतिनिवर्त्य परावर्त्य । वारितोऽपि शपथादिना तिष्ठ तिष्ठेति निषिद्धोऽपि स शक्रः सयत्नं यथा तथा कियन्त्यप्यपराणि द्वित्रादिपदानि तं नारदमनुजगाम पश्चादगमत् । 'यन्तम्' इति क्वचित्पाठः । तदा स इन्द्रः । स्वर्पतिम्, अहरादित्वाद्रेफः । पदानि, अध्वमानार्थत्वादत्यन्तसंयोगे द्वितीया । 'वारितेऽप्यनुगमाय सजन्तम्' इति पाठे वारितेऽपि निवारणे कृतेऽपि अनुगमाय कियन्त्यपि पदानि सजन्तं लगन्तं स्वर्पतिं बलान्निवर्त्य ययावित्यन्वयः[2] ॥

पर्वतेन परिपीय गभीरं नारदीयमुदितं प्रतिनेदे ।
स्वस्य कश्चिदपि पर्वतपक्षच्छेदिनि स्वयमदर्शि न पक्षः ॥ ४४ ॥

पर्वतेनेति ॥ पर्वतेन मुनिना गभीरमर्थगभीरं स्थूलं च नारदीयं नारदसंबन्धि उदितं वचनं परिपीय सादरं श्रुत्वा प्रतिनेदे साधूक्तमिति तस्याभिनन्दनं चक्रे । पर्वतपक्षांश्छिनत्त्येवंशीले इन्द्रे विषये, अथ च पर्वतस्य पक्षं मतं छिनत्त्येवंशीले इन्द्रे स्वस्य आत्मनः कश्चिदपि पक्षो ममैवं प्रतिभातीति किंचिदपि मतं स्वयं नादर्शि न प्रदर्शितम् । अथ च 'आपो नारा इति प्रोक्ताः' इति वचनान्नारमुदकं ददाति नारदो मेघः, तदीयं गर्जितं परिपीय अद्रिणा प्रतिनद्यते प्रतिध्वन्यते । गिरिगरुच्छेदिनि स्वपक्षः स्वगरुन्ति छेदनभयात्पर्वतेन न प्रदर्श्यन्त इत्युक्तिः[3] ॥

पाणये बलरिपोरथ भैमीशीतकोमलकरग्रहमर्हम् ।
भेषजं चिरचिताशनिवासव्यापदामुपदिदेश रतीशः ॥ ४५ ॥

पाणय इति ॥ अथ रतीशः कामश्चिरं चितानां संभृतानामशनिवासेन वज्रवासेन जन्यानां विशिष्टानामापदां रोगाणामर्हं योग्यं तदपनयनसमर्थं भैम्याः शीतकोमलस्य करस्य ग्रहं परिणयनलक्षणं भेषजमौषधं बलरिपोः पाणये उपदिदेश समादिष्टवान् । स्मरो भैमीविवाहोत्सुकमिन्द्रं चकारेत्यर्थः । भैमीप्राप्तौ वज्रत्यागात्कठिनवज्रजन्यः संतापः शाम्यतीत्यर्थः । दाहशान्त्यर्थमन्यत्रापि शीतलं भेषजमुपदिश्यते[4] ॥

---

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र श्लेषः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'पर्वतपक्षच्छेदित्वादिन्द्रस्याग्रे पर्वतेन स्वपक्षो न प्रकाशितः' इति ध्वनिः । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासरूपकम्' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र कामनिबन्धनस्य भैमीपाणिग्रहणस्याशनितापशमनोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या' इति **जीवातुः** ।

मदनस्यौषधोपदेशे कुतः सामर्थ्यमित्यत आह—

नाकलोकभिषजोः सुषमा या पुष्पचापमपि चुम्बति सैव ।
वेद्मि तादृगभिषज्यदसौ तद्द्वारसंक्रमितवैद्यकविद्यः ॥ ४६ ॥

नाकेति ॥ नाकलोकस्य स्वर्लोकस्य भिषजोर्वैद्ययोर्या सुषमा परमा शोभा सैव शोभा पुष्पचापमपि काममपि चुम्बति स्पृशति । तयोरेव शोभा मदने समागतेति वेद्मि । यतोऽसौ मदनस्तादृक् स्ववैद्यरूपः सन् अभिषज्यदचिकित्सत् । किंभूतः—सैव सुषमैव द्वारं तेन कर्तृभूतेन संक्रमिता संक्रान्तिं प्रापिता समावेशिता वैद्यकविद्या आयुर्वेदशास्त्रं यस्मिन्मदने । शोभाद्वारेण करणेनात्मनि संक्रमिता वैद्यकविद्या येन वा । अतः कामस्य भिषक्त्वं संगतमिति भावः । अमन्तत्वात्क्रमो मित्त्वाद्ध्रस्वत्वे संक्रमितमिति साधुः । तारकादेराकृतिगणत्वादितचा वा । विद्यां वेत्तीति वैद्य इत्यणन्तात्तस्य कर्मेति 'योपधाद्गुरूपोत्तमात्–' इति वुञ् । अभिषज्यत्, 'भिषज रोगापनयने' कण्ड्वादित्वाद्यक् ॥

इन्द्रे भैमीमभिलषति सतीन्द्राण्यादीनामिन्द्रपरित्यागजन्यामवस्थां षड्भिः श्लोकैराह—

मानुषीमनुसरत्यथ पत्यौ खर्वभावमवलम्ब्य मघोनी ।
खण्डितं निजमसूचयदुच्चैर्मानमाननसरोरुहनत्या ॥ ४७ ॥

मानुषीमिति ॥ अथ पत्याविन्द्रे खर्वभावं नीचत्वमवलम्ब्याङ्गीकृत्य मानुषीं भैमीमनुसरति जिगमिषति सति मघोनीन्द्राणी आननसरोरुहस्य चिन्तावशान्नत्या नम्रतया निजं स्वीयमुच्चैर्महान्तं मानमहङ्कारं पूजनं वा खण्डितमसूचयत् । आननसरोरुहनत्या कृत्वा खण्डितमिति वा । अथ च खर्वत्वं ह्रस्वत्वम् । यो हि वामनत्वमङ्गीकरोति तस्यैव परिमाणेन न्यूनत्वं भवितुं युक्तं नान्यस्येति, अत्र तु विपरीतम् । मानुषीम्, जातिवाचित्वान्ङीष् । मघोनी, 'पुंयोगात्–' इति ङीषि 'श्वयुव–' इति संप्रसारणम्[१] ॥

यो मघोनि दिवमुच्चरमाणे रम्भया मलिनिमालमलम्भि ।
वर्ण एव स खलूज्ज्वलमस्याः शान्तमान्तरमभाषत भङ्ग्या ॥ ४८ ॥

य इति ॥ रम्भया देवाङ्गनया मघोनीन्द्रे दिवमुच्चरमाणे त्यक्त्वा गच्छति सति यो मलिनिमा मालिन्यमलमत्यर्थमलम्भि प्राप्तः[२] स मलिनिमरूपो वर्ण एव खलु निश्चयेनास्या रम्भाया उज्ज्वलं हर्षयुक्तमान्तरं हृदयं भङ्ग्या आकारविशेषेण शान्तं निर्विण्णं दुःखयुक्तमभाषतावोचत् । उज्ज्वलस्य मालिन्यमनुपपद्यमानं सदर्थापत्त्या दीप्ततायाः शान्ततां ब्रूते । त्यागदुःखवशाच्छ्यामत्वं जातं सर्वैरपि ज्ञातमित्यर्थः । अथच—अस्या उज्ज्वलं शृङ्गाररसप्रधानमान्तरं मनः शान्तं शान्तैकरसप्रधानं ब्रूते स । तस्या अपि वैराग्यमभूदित्यर्थः । अथ च—शान्तं कोपरहितम् । तदीयमन्तःकरणम् उदतिशयेन ज्वलतीत्युज्ज्वलं दीप्तं सकोपमभाषत । तत्त्यागात्तदानीं क्रुद्धा सा जातेत्यर्थः । कोपाच्छ्यामता भवति । अत्रापि शान्तस्य दीप्तत्वं

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र निर्वेदव्यभिचारिभावोदयोऽपह्नुतिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ (स एव मलिनिमलक्षणो वर्णोऽस्या रम्भाया आन्तरं हृदयसंबन्धिनमुज्ज्वलं वर्णं धावल्यं शान्तमभाषत । यथा (अथ च । स एव वर्णः उज्ज्वलं धावल्यम् आन्तरं हृदयं शान्तमचष्ट इत्यन्वयः । बहिर्मालिन्येनान्तरमपि मालिन्यमनुमितमित्यर्थः यथा । (अथ च) स एव मलिनिमा वर्णं उज्ज्वलं गर्विष्ठमन्तरं हृदयं शान्तं शीतलमाह स) इति पुस्तकान्तरेऽधिकः पाठः ।

शान्तरसस्य च शृङ्गाररसत्वमित्युभयमप्याश्चर्यकारि। श्यामवर्णस्य च शृङ्गारकथनं (त्व)-युक्तं तस्य तद्दर्पणत्वात्। उच्चरमाणे, 'उदश्चरः सकर्मकात्' इत्यात्मनेपदम्॥

जीवितेन कृतमप्सरसां तत्प्राणमुक्तिरिह युक्तिमती नः।
इत्यनक्षरमवाचि घृताच्या दीर्घनिःश्वसितनिर्गमितेन॥ ४९॥

जीवितेनेति॥ घृताच्या देवाङ्गनया दीर्घनिःश्वसितस्य निर्गमितेन निःसरणेन कृत्वा इति अनक्षरं वर्णैर्विनैवावाचि। अथ च अनक्षरमवाच्यमवाचि। इति किम्—अप्सरसां नोऽस्माकमिह समये जीवितेन कृतमलम्, इन्द्रस्य भैम्यनुरागाज्जीवितं निष्फलं यतः, तत्तस्मान्नोऽस्माकं प्राणमुक्तिः प्राणत्याग एव युक्तिमती युक्तेति। दुःखेन तादृग्दीर्घो निःश्वासो मुक्तो यथा प्राणा अपि बहिर्निर्गच्छन्तीति भावः। प्राणा निःश्वासरूपाः, ततस्तन्निर्गमात्प्राणनिर्गमो युक्तः। 'अनक्षरमवाच्यम्' इत्यमरः[2]॥

साधु नः पतनमेवमितः स्यादित्यभण्यत तिलोत्तमयापि।
चामरस्य पतनेन कराब्जात्तद्विलोलनचलद्भुजनालात्॥ ५०॥

साध्विति॥ तद्विलोलनेन चामरचालनेन चलन् चञ्चलो भुज एव नालो यस्य एवंविधात् कर एवाब्जं कमलं तस्माच्चामरस्य पतनेन कृत्वा तिलोत्तमया देवाङ्गनयापि इत्यभण्यतावादि। इति किम्—इतोऽस्मात्स्वर्गान्नोऽस्माकं चामरवत्पतनमेव युक्तं स्यादिति। दुःखवशादतिवैकल्यात्तत्करकमलाच्चामरं पतितमिति भावः। चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकादनुदात्तेतोऽपि चलेतेः[3] परस्मैपदं शतृ[4]॥

मेनका मनसि तापमुदीतं यत्पिधित्सुरकरोदवहित्थाम्।
तत्स्फुटं निजहृदः पुटपाके पङ्कलिप्तिमसृजद्बहिरुत्थाम्॥ ५१॥

मेनकेति॥ मेनका देवाङ्गना मनसि उदीतं जातं तापं विरहज्वरं पिधित्सुः पिधातुमिच्छुः अवहित्थामाकारगुप्तिमकरोदिति यत् तद् आकारगुप्तिकरणमेव कर्मीभूतं निजहृदः स्वहृदयस्य पुटमध्ये यः पाकस्तद्विषये बहिरुत्थां बहिर्जातां पङ्कलिप्तिं पङ्कलेपमेवासृजदकरोत्। स्फुटमुत्प्रेक्षे। संतापाकारगुप्तिभ्यां तद्धृदयमतितरां पीडितम्। संतापस्याधः स्थितत्वादवहित्थाया उपरि स्थितत्वाद्धृदयस्य मध्ये स्थितत्वात्पुटपाकत्वम्। पुटपाके विनाशाभावाद्दुःखसहत्वं सूचितम्। साक्षात्पाके झटिति विनाश एव भवेत्तथा चिरं दुःखं नानुभूयेतेत्यर्थः। अन्योऽपि पुटपाके बहिः पङ्कलेपं करोति। स्फुटतो निजहृद इति वा। मेनकेति पृषोदरादित्वात्साधुर्भाषायामपि॥

उर्वशी गुणवशीकृतविश्वा तत्क्षणस्तिमितभावनिभेन।
शक्रसौहृदसमापनसीमस्तम्भकार्यमपुषद्वपुषैव॥ ५२॥

---

१ 'अत्र भावोदयानुप्रासोत्प्रेक्षासंसृष्टिः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्रानुप्रासापह्नुतिश्लेषातिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी। ३ चलतेर्भ्वादिचुरादिस्थस्यानुदात्तेत्वाभावादुदात्तेत्त्वस्यैव सत्त्वेन चिन्त्यमिदम्। ४ 'अत्राप्रतीयमानोत्प्रेक्षारूपकापह्नुतिसंसृष्टिः' इति साहित्यविद्याधरी। ५ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी।

उर्वशीति ॥ गुणैः सौन्दर्यादिभिर्वशीकृतं विश्वं यया सा उर्वशी देवाङ्गना तस्मिन्नेव क्षणे स्तिमितभावस्य निश्चलत्वस्य निभेन व्याजेन शक्रसौहृदस्य इन्द्रस्नेहस्य समापनं समाप्तिस्तस्य सीमायां मर्यादायां स्तम्भस्य कार्यं मर्यादाज्ञापनलक्षणं वपुषैवापुषज्ज्ञापितवती । इयत्कालं शक्रसौहृदं नातः परमित्यवधिज्ञापनं निश्चलत्वात्स्तम्भतुल्येन शरीरेणैव कृतवतीत्यर्थः । अतिसचिन्तत्वात्स्तब्धा जातेति भावः । सीमायामपि समाप्तिज्ञापकः स्तम्भो भवति । सौहृद इत्यत्र 'हृद्भग-' इत्युभयपदवृद्धिर्न 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति परिभाषया । अन्ये तु अर्थवत्परिभाषया 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातितस्य सुहृच्छब्दस्य योऽवयवो हृच्छब्दस्तदन्तस्योत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवतीति व्याचक्षते । समुदायस्त्वत्र मित्रवचनोऽवयवस्तु निरर्थक इति रक्षितोक्तेः । अपुषत्, 'पुषादिद्युता-' इत्यङ् ॥

अनुरागवशाल्लोकापवादोऽपि तेनावज्ञात इति श्लोकद्वयेनाह—

कापि कामपि बभाण बुभुत्सुं शृण्वति त्रिदशभर्तरि किंचित् ।
एष कश्यपसुतामभिगन्ता पश्य कश्यपसुतः शतमन्युः[2] ॥ ५३ ॥

कापीति ॥ कापि देवाङ्गना सर्वा अपि देवाङ्गनाः किमित्येवं सचिन्ताः, किं जातमिति बुभुत्सुं ज्ञातुमिच्छुं कामपि स्त्रियं त्रिदशभर्तरीन्द्रे किंचिच्छृण्वति सति सोपहासं बभाणोवाच । एष कश्यपसुतः शतमन्युः शतयज्ञ इन्द्रः कश्यपसुतां पृथ्वीमभिगन्ता लक्षीकृत्य गमिष्यति पश्य इति वाक्यार्थः कर्म । पृथ्वीं गच्छतीन्द्रस्ततो हेतोरेताः सचिन्ताः । कश्यपमुनेः पुत्रोऽपि शतयज्ञोऽपि कश्यं मद्यं पिबतीति मद्यपकन्यां गच्छतीत्यप्याश्चर्यम् । पामरेणापि न क्रियते, विशिष्टकुलोत्पन्नेनानेकयज्ञकारिणाऽनेन तु मद्यपकन्यागमनं क्रियत इत्याश्चर्यम् । अथ च कश्यपपुत्रः कश्यपपुत्रीं भगिनीं गच्छतीत्याश्चर्यं पश्य । तत्राप्यनेकयज्ञकारी । अथ च मद्यपपुत्रो मद्यपस्यैव पुत्रीं भगिनीं गच्छतीति नात्र चित्रम् । यतः शतमन्युर्लक्षणयानेकापराधः । मद्यपस्य निषिद्धकारित्वं नाश्चर्यकारि । 'मन्युः क्रोधे क्रतौ दैन्ये' इति विश्वः । अभिगन्ता इति लुट्[3] ॥

आलिमात्मसुभगत्वसगर्वा कापि शृण्वति मघोनि बभाषे ।
वीक्षणेऽपि सघृणासि नृणां किं यासि न त्वमपि सार्थगुणेन ॥ ५४ ॥

आलिमिति ॥ आत्मनः सुभगत्वे सौन्दर्यविषये सगर्वा कापि देवाङ्गना मघोनि शृण्वति सति आलिं सखीं बभाषे—नृणां वीक्षणेऽपि किमिति सघृणासि जुगुप्सासहितासि त्वमपि सार्थगुणेन सङ्घानुरोधेन न यासि । जुगुप्सां परित्यज्य मनुष्यावलोकनार्थं गच्छ । 'गतानुगतिको लोकः' इति न्यायात् । येषामवलोकनेऽपि त्वं जुगुप्सां करोषि तद्वरणार्थं विबुधेन्द्रः सन् गच्छसीति युक्तमित्युपहासः । इन्द्रादपि त्वमेव सचेता ईत्यर्थः[4] ॥

अन्वयुर्द्युतिपयःपितृनाथास्तं मुदाथ हरितां कमितारः ।
वर्त्म कर्षतु पुरः परमेकस्तद्गतानुगतिको न महार्घः ॥ ५५ ॥

---

१ 'अत्रापह्नुतिश्छेकानुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'शतयज्ञः' इति पाठमाश्रित्य व्याख्यातं तिलकजीवातुसाहित्यविद्याधरीषु । ३ 'अत्रानुप्रासविरोधाभासौ' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'वक्रोक्तिरनुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

अन्वयुरिति ॥ अथ द्युतिपयःपितृनाथा वह्निवरुणयमा दिशां कमितारः कामुका दिक्पालास्तमिन्द्रं मुदा भैमीदर्शनादिनिमित्तहर्षेणान्वयुरनुजग्मुः । तस्मिन्निर्गते किमिति निर्गता इत्यत आह—परं केवलमेकः पुरः प्रथमतो वर्त्म कर्षतु करोतु प्रवर्तयतु । पुरोमार्गकर्तैव दुर्लभ इत्यर्थः । तस्य पुरो गच्छतो गतं गमनमनुलक्षीकृत्य गतिर्यस्य एवंविधः पुरुषो महार्घो न दुर्लभो न । किं त्वेकस्मिन्पुरो निर्गतेऽन्योऽपि तदनुयायी भवति । इन्द्रमनुसर्वेऽपि निर्गता इत्यर्थः । अनुगतिकः, 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । कर्षतु, प्रार्थने लोट् । कमितारः, तृच् ॥

प्रेषिताः पृथगथो दमयन्त्यै चित्तचौर्यचतुरा निजदूत्यः ।
तद्गुरुं प्रति च तैरुपहाराः संख्यसौख्यकपटेन निगूढाः ॥ ५६ ॥

प्रेषिता इति ॥ अथो अनन्तरं तैरिन्द्रादिभिश्चित्तचौर्ये भैम्यन्तःकरणवशीकरणे चतुरा निगूढाः स्वापेक्षया दूत्यपेक्षया च परस्परस्माद्गोपिताः पृथक् प्रत्येकं निजदूत्यः स्वीयस्वीयदूत्यो दमयन्त्यै भैम्यर्थं प्रेषिताः । निगूढा विद्यया कुण्डिनवासिनामदृश्या इति वा । तद्गुरुं प्रति तत्पितरं प्रत्युद्दिश्य संख्यसौख्यकपटेन सङ्ग्रामजनितसंतोषव्याजेन पृथगुपहारा दिव्यरत्नाद्युपायनानि च प्रेषिताः । त्वया वैरिणो निहतास्तेन वयं प्रसन्नास्तुभ्यं दिव्यरत्नादि प्रेषितमङ्गीकरणीयमिति । प्रीतेन तेन स्वस्मै भैमी देयेति तात्पर्यम् । संख्यसौख्येति विशेषणं तु भैमीप्राप्तिं प्रत्युपाधिराहित्यद्योतनार्थम् । निगूढाः, उपहारविशेषणं च ॥

चित्रमत्र विबुधैरपि यत्तैः स्वर्विहाय बत भूरनुसस्रे ।
द्यौर्न काचिदथवास्ति निरूढा सैव सा चलति यत्र हि चित्तम् ॥५७॥

चित्रमिति ॥ तैः विबुधैर्देवैः, अथ च पण्डितैरपि स्वः स्वर्गं विहाय यत् भूरनुसस्रेऽनुसृता बत खेदे । अत्र चित्रम् । स्वर्गप्राप्त्यर्थमज्ञैरपि यत्नः क्रियते, एतैर्विबुधैरपि स्वर्ग एव त्यक्त इत्याश्चर्यम् । अर्थान्तरन्यासमाह—अथवा युक्तमेतत्—निरूढा प्रसिद्धा काचित् द्यौः स्वर्गो नास्ति, किंतु सैव सा सैव द्यौः यत्र चित्तमन्तःकरणं चलति चञ्चलम् । यत्रानुरागः स एव स्वर्गः, ततश्च भूमावनुरागात्तेषां भूमिरेव स्वर्ग इति तदनुसरणं युक्तमित्यर्थः । 'वलति' इति पाठे लगति रज्यतीति यावत् ॥

शीघ्रलङ्घितपथैरथ वाहैर्लम्भिता भुवममी सुरसाराः ।
वक्रितोन्नमितकंधरबन्धाः शुश्रुवुर्ध्वनितमध्वनि दूरम् ॥ ५८ ॥

शीघ्रेति ॥ अथ अमी सुरसारा देवश्रेष्ठा अध्वनि मार्गे दूरं दूरदेशोद्भवमतिशयितं वा ध्वनितं शब्दितं शुश्रुवुः । किंभूताः—शीघ्रं लङ्घितः पन्था यैर्वाहैरश्वैः कर्तृभिर्भुवं लम्भिताः प्रापिताः । तथा—पूर्वं वक्रीकृता पश्चादुन्नमिता ऊर्ध्वीकृता कंधरा ग्रीवा यस्मिन्नेवंविधो बन्धः शरीरावस्थाविशेषो येषाम् । अध्वनि ध्वनिरहितं यथा तथा कथान्तरं परित्यज्य शुश्रुवुरिति वा । वाहैर्विमानैर्वा ॥

---

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽपह्नुतिश्च' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

किं घनस्य जलधेरथवैवं नैव संशयितुमप्यलभन्त ।
स्यन्दनं परमदूरमपश्यन्निःस्वनश्रुतिसहोपनतं ते ॥ ५९ ॥

किमिति ॥ ते देवा इदं घनस्य मेघस्य ध्वनितं, समुद्रस्य किमिति संशयितुं संदेहमपि कर्तुमर्थात्समयं नैवालभन्त किंपुनर्निश्चेतुम् । किंतु निःस्वनस्य श्रुतिराकर्णनं तया सह तस्याः समये उपनतं प्राप्तमदूरं निकटवर्तिनं स्यन्दनं रथं परं केवलमपश्यन्ददृशुः । शब्दाकर्णनसमये एव रथोऽपि वेगादागत इत्यर्थः । नलस्याश्वहृदयवेदित्वं सूचितम् । प्रथमे क्षणे घनध्वनितस्य स्मरणम्, द्वितीये जलधेः, ततः क्रमेण द्वयोः समानधर्मस्मरणलक्षणः पञ्चमक्षणे संशयः । प्रथमक्षण एव रथे समागते कथं संशयः, कथंतरां च विचारः, कथंतमां च निर्णय इत्यर्थः । रथध्वनेर्गाम्भीर्यं सूचितम्[१] ॥

सूतविश्रमदकौतुकिभावं भावबोधचतुरं तुरगाणाम् ।
तत्र नेत्रजनुषः फलमेते नैषधं बुबुधिरे विबुधेन्द्राः ॥ ६० ॥

सूतेति ॥ एते विबुधेन्द्रा नेत्रजनुषो नयनजन्मनः फलं नैषधं नलं तत्र रथे बुबुधिरे ज्ञातवन्तः । किंभूतम्—सूतस्य सारथेर्विश्रमं ददातीति विश्रमदः कौतुकिभावः कुतूहलित्वं यस्य । तथा तुरगाणां भावबोधे हृदयाशयज्ञाने चतुरम् । अत एव एवंविधस्य सुन्दरान्तरस्याभावादेतस्यावलोकने नेत्रजन्मनः साफल्यमित्यर्थः । सूतश्रमापनोदेनास्माकमप्यभीष्टं कृत्वा श्रममपनेष्यतीति सूचितम् । यः पशूनां हृदयं जानाति सोऽस्माकं हृदयस्थमभिप्रायं कथं न ज्ञास्यतीति भावबोधपदेन सूचितम् । विशिष्टं श्रमं द्यति नुदतीति । एतैश्चिह्नैर्नलोऽयमिति तैर्ज्ञातमिति भावः[२] ॥

वीक्ष्य तस्य वरुणस्तरुणत्वं यद्बभार निबिडं जडभूयम् ।
नौचिती जलपतेः किमु सास्य प्राज्यविस्मयरसस्तिमितस्य ॥ ६१ ॥

वीक्ष्येति ॥ तस्मिन्समये वरुणस्तस्य नलस्य तरुणत्वं वीक्ष्य यत् निबिडं जडभूयं जडत्वं बभार प्राप्तवान् । एनं दृष्ट्वा भैमी मां कथं वरिष्यतीति चिन्तयातिखिन्नोऽभूदित्यर्थः । अथच जडत्वं तयैव चिन्तया स्तब्धत्वमपि प्राप । सा नलसौन्दर्या(तारुण्या)वलोकेन प्राज्यो बहुतरो विस्मयरस आश्चर्यरसः तेन स्तिमितस्य निश्चलस्य अस्य जलपतेर्वरुणस्य किमु न औचिती, अपित्वौचित्यमेव । जलपतेरुदकरूपत्वम्, जडपतेर्मूर्खश्रेष्ठस्य च मन्दभूयत्वं च युक्तमेव । अन्यस्यापि विशिष्टगर्वरसयुक्तस्य जडपतेर्जडत्वं युक्तमित्युक्तिः । तादृशं तमालोक्यातितरां सचिन्तोऽभूदित्यर्थः[३] ॥

रूपमस्य विनिरूप्य तथातिम्लानिमाप रविवंशवतंसः ।
कीर्त्यते यदधुनापि स देवः काल एव सकलेन जनेन ॥ ६२ ॥

रूपमिति ॥ रविवंशस्य वतंसो भूषणं यमोऽस्य नलस्य रूपं सौन्दर्यं विनिरूप्य विशेषेण सादरमवलोक्य तथा तेन प्रकारेणातिम्लानिमधिकं कालिमानमाप । यद् येन कारणेन सक-

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽतिशयोक्तिश्च' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासः श्लेषश्च' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

ऽेनापि जनेनाधुनापि स देवः कालः कृष्णवर्ण एव, अथ च कालसंज्ञकः कीर्त्यते कथ्यते । नलरूपावलोकनजनितकालिम्नोऽद्यापि वर्तमानत्वाद्यमस्य कालत्वमन्वर्थं न तु नाममात्रेणेत्यर्थः । यमोऽपि सच्चिन्तोऽभूदिति भावः । रविवंशवतंसस्य श्यामत्वमाश्चर्यकारि । तथानिर्वचनीयस्वरूपस्य सौन्दर्यं विलोक्य यस्माद्यमोऽपि कालिमानं प्राप तस्माज्जनैरेवं कीर्त्यत इति ॥

यं बभार दहनः खलु तापं रूपधेयभरमस्य विमृश्य ।
तत्र भूदनलता जनिकर्त्री मा तदप्यनलतैव तु हेतुः ॥ ६३ ॥

यमिति ॥ दहनोऽग्निरस्य नलस्य रूपधेयस्य सौन्दर्यस्य भरं बाहुल्यं विमृश्य विचार्य दुःखाद्यं तापं बभार तत्र संतापेऽनलताग्निता खलु निश्चयेन जनिकर्त्री जन्मकारिणी मा भूत् । स्वेन स्वस्य तापकरणायोगादेकस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वविरोधात् । तदपि तथापि तु पुनर्निश्चितमनलतैव नलान्यत्वमेव हेतुः कारणम् । अहं चेन्नलोऽभविष्यं तर्हि भैमी ममैवाभविष्यत् । तत्तु नाभूदिति दुःखवशात्संतप्तोऽभूदिति भावः । रूपधेय इत्यत्र 'रूप–' इत्यादिना स्वार्थे धेयः । जनिकर्त्रीत्यवतरत्वबोधिकेतिवत्साधुः ॥

कामनीयकमधःकृतकामं काममक्षिभिरवेक्ष्य तदीयम् ।
कौशिकः स्वमखिलं परिपश्यन्मन्यते स्म खलु कौशिकमेव ॥ ६४ ॥

कामेति ॥ कौशिक इन्द्रोऽखिलं स्वमात्मानं परिपश्यन्परितो विलोकयन् खलु निश्चितं कौशिकमेवोलूकमेव मन्यते स्म । किं कृत्वा—अधःकृतो न्यक्कृतः कामो येन तदीयं नलसंबन्धि कामनीयकं सौन्दर्यमक्षिभिः सहस्रेणापि नेत्रैः काममतितरामवेक्ष्य निपीय । 'नलाग्रेऽहमुलूकतुल्य एवेतीन्द्रस्य बुद्धिरुदभूत् । प्रत्यवयवं स्वस्य नेत्रसद्भावात् । विसंस्थुलत्वादित्यर्थः । अक्षिभिरिति बहुवचनं तद्रूपावलोकने सौन्दर्यसूचनार्थम् । कौशिकस्य कौशिकत्वं युक्तमेव । 'महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः' इत्यमरः । कामनीयकम्, पूर्ववद्भावे 'योपधात्–' इति वुञ्[3] ॥

रामणीयकगुणाद्वयवादं मूर्तमुत्थितममुं परिभाव्य ।
विस्मयाय हृदयानि वितेरुस्तेन तेषु न सुराः प्रबभूवुः ॥ ६५ ॥

रामेति ॥ सुरा इन्द्रादयोऽमुं नलं मूर्तमाकारवन्तमुत्थितमुदितं रामणीयकं सौन्दर्यं तल्लक्षणो गुणः तस्याद्वैत(द्वय)वादोऽद्वितीयवादस्तं परिभाव्य विचार्य हृदयान्यन्तःकरणानि विस्मयायाश्चर्याय यतो वितेरुर्दत्तवन्तः । आकारवत्सौन्दर्यमिदमेकमेव दृष्टं नान्यत्रेत्याश्चर्ययुक्ता यतो जातास्तेन कारणेन तेषु हृदयेषु विषये न प्रबभूवुः समर्था नाभूवन् । आश्चर्यवशात्किं करणीयमधुनेति किमपि न स्फुरितमिति भावः । दानस्य स्वस्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापादनत्वाद्विस्मयाय दत्तेषु हृदयेषु स्वामित्वं नाभूदिति युक्तमेव । रामणीयकं गुणो यस्य तस्याद्वयवाद एतादृशोऽयमेव नान्य इति वा । रामणीयकं कामनीयकवत् ॥

---

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽतिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विरोधाभासः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिः समासश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रैयरूपकविशेषनिवेशैः संवदद्भिरमराः श्रुतपूर्वैः ।
एष एव स नलः किमितीदं मन्दमन्दसितरेतरमूचुः ॥ ६६ ॥

प्रैयेति ॥ अमरा इति एवं इदमितरेतरं परस्परं मन्दमन्दमल्पस्वरं यथा तथा ऊचुः। एवमिदं कथम्—श्रुतपूर्वैः पूर्वं लोकमुखाच्छ्रुतैः संवदद्भिर्यादृशा गुणाः पूर्वं श्रुतास्तादृशा एवाधुना दृष्टा इति संवादं भजमानैः प्रैयरूपकस्य प्रियरूपकत्वस्य यो विशेषोऽतिशयस्तस्य निवेशैरवस्थानैः सौन्दर्यविशेषविन्यासैः कृत्वा स नल एष एव किम् । श्रुतानुरूपगुणावलोकनेन नलं व्यतर्कयन्नित्यर्थः । प्रैयरूपकम्, मनोज्ञादित्वाद्भावे वुञ् । मन्दमन्दम्, प्रकारे द्विरुक्तिः ॥

तेषु तद्विधवधूवरणार्हं भूषणं स समयः स रथाध्वा ।
तस्य कुण्डिनपुरं प्रतिसर्पन्भूपतेर्व्यवसितानि शशंसुः ॥ ६७ ॥

तेष्विति ॥ एते पदार्था भूपतेर्नलस्य व्यवसितानि उद्योगास्तेष्विन्द्रादिषु विषये शशंसुः । अथ भैमीवरणार्थं गच्छतीति तेभ्यः कथयामासुः । एते के—तद्विधातिसुन्दरी वधूर्भैमी तस्या वरणार्हं योग्यं भूषणमेकः पदार्थः, स समयः स्वयंवरकालश्चैकः, कुण्डिनपुरं प्रतिसर्पन्प्रतिगच्छन् स रथाध्वा रथमार्ग एकः । नलस्य भूषणादि विचार्य अयं भैमीवरणार्थं तत्र गच्छतीति तैर्निर्णीतमित्यर्थः ॥

धर्मराजसलिलेशहुताशैः प्राणतां श्रितममुं जगतस्तैः ।
प्राप्य हृष्टचलविस्तृततापैश्चेतसा निभृतमेतदचिन्ति ॥ ६८ ॥

धर्मराजेति ॥ तैर्धर्मराजसलिलेशहुताशैर्यमवरुणानलैश्चेतसा कृत्वा निभृतं गुप्तमेतद्वक्ष्यमाणमचिन्ति विचारितम् । किंभूतैः—जगतः सम्यक्पालनाल्लोकस्य प्राणतां श्रितं जीववत्प्रियम् । अथ च प्राणाख्यवायुभूतं वा अमुं प्राप्य यथासंख्यं हृष्टचलविस्तृततापैर्जगत्प्रियत्वाद्धर्मराजत्वाद्यमो हृष्टः, वरुणोऽपि सलिलेशत्वाद्धर्षवशादेव चञ्चलः, वह्निरपि हुताशत्वाद्धर्षवशादेव विस्तृततापः परिपुष्टो जात इत्यर्थः । असूनां प्राप्तौ यमो हृष्यति लोकप्राणापहारित्वात् । वायूनां प्राप्तौ जलात्मकत्वान्मेघरूपत्वाच्च वरुणश्चञ्चलो भवति । तथा वायूनां प्राप्तौ वह्निरुदर्चिर्भवति । वचनभङ्ग्या यमः क्रुद्धोऽभूत्, वरुणोऽपि चिन्तावशाच्चञ्चलोऽभूत्, वह्निरपि चिन्तावशादतिसंतप्तोऽभूदिति भावः ॥

यमचिन्तामाह—

नैव नः प्रियतमोभयथासौ यद्यमुं न वृणुते वृणुते वा ।
एकतो हि धिगमूमगुणज्ञामन्यतः कथमदःप्रतिलम्भः ॥ ६९ ॥

नेति ॥ असौ भैमी यदि अमुं नलं न वृणुते, वाथवा वृणुते उभयथापि वरणेऽवरणे च नोऽस्माकं प्रियतमा प्राणेश्वरी पत्नी हितकारिणी च नैव भवेत् । कुतः—हि यस्मादेकतोऽवरणपक्षे अमूं भैमीमगुणज्ञां धिक् । मत्तो नलगुणाधिक्यं न जानाति सा कथं वरणीया । अन्यतो वरणपक्षे नलगुणाधिक्यज्ञानेन वृते नले अदःप्रतिलम्भः अमुष्या लाभो मम कथम् । उभयथापि न प्रियतमेति यमेन धर्मप्रधाना चिन्ता कृता । एकतः, अन्यतः, सप्तम्यर्थे तसिः ॥

---

१ 'अत्र जातिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र समुच्चयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वरुणचिन्तामाह—

मां वरिष्यति तदा यदि मत्तो वेद नेयमियदस्य महत्त्वम्।
ईदृशी च कथमाकलयित्री मद्विशेषमपरान्नृपपुत्री॥ ७०॥

मामिति॥ इयं भैमी मां तदा वरिष्यति यदि मत्तः सकाशादियदतिबहु अस्य महत्त्वं माहात्म्यं न वेद न जानाति न त्वन्यथा। ईदृशी च मत्तो नलस्य विशेषमजानानैव चेद्राजपुत्री तर्हि अपरादन्यस्मात्सजातीयाद्विजातीयाद्वा सकाशात् मद्विशेषं ममाधिक्यं कथमाकलयित्री ज्ञास्यति, अपि तु तदपि न ज्ञास्यतीति। उभयथास्या अलाभ इति वरुणेन चञ्चलं चिन्तितम्। मत्तो नले विशेषापरिज्ञानवदन्यस्मान्ममापि विशेषपरिज्ञानान्न मामपि वरिष्यतीति भाव इति वा॥

वह्निचिन्तामाह—

नैषधे बत वृते दमयन्त्या व्रीडितो नहि बहिर्भवितास्मि।
स्वां गृहेऽपि वनितां कथमास्यं ह्रीनिमीलि खलु दर्शयिताहे॥ ७१॥

नैषध इति॥ अहं दमयन्त्या नैषधे वृते सति व्रीडितः सन् न बहिर्भवितास्मि निर्गन्तास्मि। बत खेदे। गृहेऽपि स्वां वनितामास्यं मुखं कथं दर्शयिताहे दर्शयिष्यामि। हि यस्माद् ह्रीनिमीलि लज्जासंकुचितम्। गृहे स्वस्त्रीभयम्, बहिर्लोकदर्शनभयम्, उभयथा कष्टमिति वह्निना संतापेन चिन्तितम्।[1] दर्शयिताहे, 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदे बुद्ध्यर्थत्वादणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वम्[2]॥

इत्यवेत्य मनसात्मविधेयं किंचन त्रिविबुधी बुबुधे न।
नाकनायकमपास्य तमेकं सा स्म पश्यति परस्परमास्यम्॥ ७२॥

इतीति॥ सा त्रिविबुधी देवत्रयी मनसा इति पूर्वोक्तमवेत्याकलय्य किंचन आत्मविधेयं किमपि स्वीयं कार्यं न बुबुधे ज्ञातवती। किंतु तमेकं नाकनायकमिन्द्रमपास्य विहाय परस्परमास्यं वदनं पश्यति स्म। किंकर्तव्यतामूढाभूदित्यर्थः। 'आत्मविशेषम्' इति पाठे नलापेक्षया आत्मनो न्यूनत्वरूपं विशेषं मनसा विचिन्त्य किंचन न बुबुध इत्यर्थः[3]॥

किं विधेयमधुनेति विमुग्धं स्वानुगाननमवेक्ष्य ऋभुक्षाः।
शंसति स्म कपटे पटुरुच्चैर्वञ्चनं समभिलष्य नलस्य॥ ७३॥

किमिति॥ ऋभुक्षा इन्द्रोऽधुना किं विधेयमित्यस्फुरणाद्विमुग्धं विशेषेण भ्रान्तं स्वानुगानां यमादीनामाननमवेक्ष्य विलोक्य उच्चैरतितरां कैतवे पटुः कुशलः, अत एव नलस्य वञ्चनं प्रतारणं समभिलष्य शंसति स्म। वक्ष्यमाणं वदति स्म[4]॥

सर्वतः कुशलवानसि कच्चित्त्वं स नैषध इति प्रतिभा नः।
स्वासनार्धसुहृदस्त्वयि रेखां वीरसेननृपतेरिव विद्मः॥ ७४॥

---

१ 'अत्र हेतुः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'दृशेश्च' इत्यस्यारम्भसामर्थ्यात्सूत्रे बुद्धिपदेन ज्ञानसामान्यस्यैव ग्रहणे सर्वसंमत्यात्र तदप्राप्त्या 'दृशेश्च' 'अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वा' इति वार्तिकाभ्यां कर्मत्वं बोध्यम्। ३ 'अत्रापि हेतुः' इति साहित्यविद्याधरी। ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासभावोदयः' इति साहित्यविद्याधरी।

सर्वेत इति ॥ त्वं सर्वतः सप्ताङ्गराज्यादौ कुशलवानसि कच्चित्कथय। कच्चित्कामप्रवेदनं स्वाभिप्रायकथनम्। अपरिचितस्य कुशलप्रश्नो न युक्त इत्यत आह—स प्रसिद्धो नैषधस्त्वमिति नोऽस्माकं प्रतिभा आनुमानिकी बुद्धिः। कुत इत्यत आह—वयं स्वस्य मम आसनार्धे विषये सुहृदोऽतिमित्रस्य वीरसेननाम्नो नृपतेरिव त्वयि विद्यमानां रेखां शोभां विद्मो जानीमः वीरसेनतुल्यशोभत्वात्तत्पुत्रस्त्वम्। प्रायेण पितृसदृशः पुत्रो भवति। 'शोभाम्' इति वा पाठः। 'उपमानोपमानं या भूषणस्यापि भूषणम्। आङ्गश्रीः कथ्यते रेखा चक्षुःपीयूषवर्षिणी ॥' इत्यालंकारिकाः ॥

क्व प्रयास्यसि नलेत्यलमुक्त्वा यात्रयात्र शुभयाजनि यन्नः।
तत्तयैव फलसत्वरया त्वं नाध्वनोऽर्धमिदमागमितः किम् ॥ ७५ ॥

क्वेति ॥ हे नल, त्वं क्व प्रयास्यसि कं देशमुद्दिश्य गमिष्यसि इत्युक्त्वा अलं प्रश्नो नैव युक्तः। यद्यस्मात् नोऽस्माकमत्र पृथिव्यां मार्गविषये वा कार्यविशेषविषये वा पृथ्वीमार्गं वा उपदिश्य या यात्रा तया शुभया अजनि जातम्। तत् तस्मात् फले सत्वरयोन्मुख्या तयैव यात्रया त्वमिदमध्वनोऽर्धं न आगमितः प्रापितः किम्। अपि तु तयैव प्रापितोऽस्मत्कार्यार्थं न तु स्वकार्यार्थवशादत्र त्वमागतोऽसीत्यर्थः। अथ च गन्तारं प्रति क्व प्रयास्यसीति वक्तुं लोकेऽनुचितम्[1] ॥

एष नैषध स दण्डभृदेष ज्वालजालजटिलः स हुताशः।
यादसां स पतिरेष च शेषं शासितारम[3]धिगच्छ सुराणाम् ॥ ७६ ॥

एष इति ॥ हे नैषध, एष पुरो दृश्यमानः स प्रसिद्धो दण्डभृद्यमः। तथा—एष ज्वालाजालेन जटिलः परीतः स हुताशोऽग्निः। एष स यादसां पतिर्वरुणः। शेषमवशिष्टं च मां सुराणां शासितारमिन्द्रमधिगच्छ त्वं जानीहि। दण्डभृदादिविशेषणमादराय भयाय च। 'वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ' इति पुंलिङ्गो ज्वालशब्दः। पूर्ववाक्यत्रये अधिगच्छेति संबन्धे वाक्यार्थः कर्म। जटिलः, मत्वर्थे पिच्छादित्वादिलच्[2] ॥

अत्रागमने कारणमाह—

अर्थिनो वयममी समुपेमस्त्वां नलेति फलितार्थमवेहि।
अध्वनः क्षणमपास्य च खेदं कुर्महे भवति कार्यनिवेदम् ॥ ७७ ॥

अर्थिन इति ॥ हे नल, इति त्वं फलितार्थं तात्पर्यमवेहि जानीहि। इति किम्—अमी वयमर्थिनः सन्तस्त्वां समुपेमो याचकत्वेन प्राप्ताः स्मः (किल) इति। तर्हि याच्यतामित्यत आह—अध्वनो जातं खेदं क्षणमपास्य भवति भवत्समीपे कार्यनिवेदं प्रयोजनज्ञापनं च इदानीमेव कुर्महे ॥

ईदृशीं गिरमुदीर्य बिडौजा जोषमास न विशिष्य बभाषे।
नात्र चित्रमभिधाकुशलत्वे शैशवावधिगुरुर्गुरुरस्य ॥ ७८ ॥

---

१ 'अत्र हेतूपमे' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी।
३ 'अवगच्छ' इति जीवातुसंमतः पाठः। ४ 'अत्र परिकरः' इति साहित्यविद्याधरी।

ईदृशीमिति ॥ बिडौजा इन्द्र ईदृशीं पूर्वोक्तां गिरमुदीर्योक्त्वा जोषं तूष्णीमास बभूव, परं विशिष्य न बभाषे। भैमीवरणार्थमागतानामस्माकं दूत्यं कुर्विति विविच्य प्रकटं नावोचत्। निषेधभियेति भावः। एतदेव नलवञ्चनं ज्ञेयम्। अत्र ईदृशेऽभिधाकुशलत्वे वचनकौशलविषये चित्रमाश्चर्यं न। कुतः–यतो गुरुर्बृहस्पतिरस्येन्द्रस्य शैशवमवधिर्यथा भवति तथा शैशवमारभ्य गुरुः शिक्षकः, स एवं वदतीति किमाश्चर्यमित्यर्थः। 'आस' इति 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' तेन न काप्यनुपपत्तिः। ईदृशीम्, 'त्यदादिषु–' इति कञि 'टिड्ढा–' इति ङीप् ॥

कपटाभिप्रायमजानतो नलस्य धीरोदात्ततां पञ्चदशभिः श्लोकैराह—

अर्थिनामहृषिताखिललोमा स्वं नृपः स्फुटकदम्बकदम्बम्।
अर्चनार्थमिव तच्चरणानां स प्रणामकरणादुपनिन्ये ॥ ७९ ॥

अर्थीति ॥ दानशूरत्वात् अर्थी इति नाम्ना श्रुतेन हृषितानि विकसितान्यखिलानि लोमानि यस्य स नृपो नलः प्रणामकरणाद्भक्तिश्रद्धादिप्रकृष्टनमस्कारकरणाद्धेतोः, तच्चरणानामर्चनार्थमर्चनायै स्वमात्मानमुपनिन्ये तच्चरणसमीप उपहृतवान्। कमिव—स्फुटकदम्बकदम्बमिव रोमाञ्चितत्वाद्विकसितनीपकुसुमसमूहमिवेति स्वपदविशेषणम्। तत्तुल्यमित्यर्थः। कदम्बपुष्पैरपि भक्तेन देवार्चना क्रियते। स्वमङ्गमेव पूजोचितकदम्बपुष्पसदृशं कृत्वार्पयामासेत्यर्थः। हृषित इति 'हृषेर्लोमसु' इतीट् ॥

दुर्लभं दिगधिपैः किममीभिस्तादृशं कथमहो मदधीनम्।
ईदृशं मनसिकृत्य विरोधं नैषधेन समशायि चिराय ॥ ८० ॥

दुर्लभमिति ॥ नैषधेन नलेन ईदृशं याञ्चादानयोः परस्परविरोधं मनसिकृत्य विचार्य चिराय चिरकालं वक्ष्यमाणप्रकारेण समशायि संशयितम्। ईदृशं कथम्—अमीभिर्दिगधिपैर्दिक्पालैः किं वस्तु दुर्लभम्, अपितु न किमपि तादृशम्। यद्दिक्पालैर्दुर्लभं वस्तु तन्मदधीनं कथम्, अहो आश्चर्यमिति संशयः। दिगधिपैः। खलर्थयोगे षष्ठीनिषेधात्तृतीया। मनसिकृत्य, 'अनत्याधान उरसिमनसी' इति वा गतिसंज्ञायां 'ते प्राग्धातोः' इति प्राक्प्रयोगे अनञि समासे ल्यप्। अत्याधान उपश्लेषे तु गतिसंज्ञाभावात् उरसि कृत्वा पाणिं शेते इति ल्यबभावः ॥

तमेव संशयमाह—

जीवितावधि वनीयकमात्रैर्याच्यमानमखिलैः सुलभं यत्।
अर्थिने परिवृढाय सुराणां किं वितीर्य परितुष्यतु चेतः ॥ ८१ ॥

जीवितेति ॥ अखिलैः समस्तैरपि वनीयकमात्रैरिन्द्रसकाशान्न्यूनैः पात्रलक्षणरहितैः केवलैर्याचकैर्जीवितमवधिर्यस्य एवंविधं प्राणपर्यन्तं याच्यमानं याचितं यद्वस्तु सुलभं सुप्रापं, यद्यस्माद्वा सुलभं तत्। अर्थान्मत्सकाशादर्थिने याचकाय सुराणां परिवृढाय प्रभवे इन्द्राया-

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासः काव्यलिङ्गमुत्प्रेक्षा।' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र रूपकोत्प्रेक्षापह्नुत्यश्च' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'कुगतिप्रादयः' इति सूत्रेणेति भावः। ४ समासाभावेनेत्यादिः।

न्ययाचकेभ्योऽधिकाय किं वितीर्य दत्त्वा ममास्य च चेतोऽन्तःकरणं परितुष्यतु संतुष्टं भवतु। जीवितपर्यन्तं यस्मैकस्मैचिद्दीयते, देवेन्द्राय दातुं योग्यं वस्तु जीवितादधिकं नास्त्येव यद्दातव्यम्। 'अखिलम्' इति वा पाठः। 'वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ' इत्यमरः॥

जीविताधिका भैमी तस्मै दीयतामित्याशङ्क्याह—

भीमजा च हृदि मे परमास्ते जीवितादपि धनादपि गुर्वी।
न स्वमेव मम सार्हति यस्याः षोडशीमपि कलां किल नोर्वी॥ ८२॥

भीमजेति॥ अपिशब्दश्चशब्दो वा किंचेत्यर्थे। उर्वी यस्या भैम्याः षोडशीमपि कलां षोडशभागं किल निश्चितं नार्हति। यत्संबन्धी षोडशोऽपि भागः समग्रपृथ्वीलक्षणमूल्यलभ्यो न भवति सा भीमजा जीवितादपि धनादपि गुर्वी मूल्यरहिता मे हृदि मम हृदये परं केवलमास्ते विद्यते। किल यतः सा भैमी मम स्वं नैव। केवलं तामभिलष्यामि परं सा मदधीना न भवत्येव। यत्र स्वकीयत्वं तदेव दातुं शक्यते भैम्यां स्वकीयत्वाभावात्तद्वितरणमशक्यमिति कथं चेतः संतुष्यतीति भावः। अथ च राजभिर्यन्निमित्तं बन्धुवित्तादिव्ययः क्रियते सा पृथ्वी राज्ञां परमं स्वं धनं तदपि यस्याः षोडशं भागं नार्हति सा राज्ञो मम स्वं कथम्। अपि तु न कथंचिदित्यर्थः। अथ च यस्याः षोडशीं कलां मम स्वमेव स्वरूपमेव नार्हति किं पुनः समग्रा उर्व्यपि। किल यस्मात्क्रमेण जीवितादपि गुर्वी पृथ्वीरूपाद्धनादपि परमतिशयेन गुर्वी सा मद्धृदये आस्तेऽतो दातुमयोग्या इन्द्रेण दुर्लभा वेति व्याख्येयम्[1]॥

मीयतां कथमभीप्सितमेषां दीयतां कथमयाचितमेव।
तं धिगस्तु कलयन्नपि वाञ्छामर्थिवागवसरं सहते यः॥ ८३॥

मीयतामिति॥ अर्थाद्यथा तथेति संबध्यते। मयाऽयाचितमेवाप्रार्थितमेव शीघ्रमेतेभ्यो यथा दीयतां तथा एषामभीप्सितं वस्तु कथं मीयतां ज्ञायताम्। अभीप्सितज्ञानेन विना दातुं न शक्यतेऽतोऽकथितमप्यभीप्सितं ज्ञातं भवति चेत्तर्हि अप्रार्थितमेव दीयत इत्यर्थः। ननु ज्ञातेऽप्ययाचितं किमिति दातव्यमित्यत आह—'गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम्। सहस्रगुणमाहूय याचिते तु तदर्धकम्॥' इति वचनप्रामाण्याद्वाञ्छां याचकस्याभीष्टं कलयन्नपि जानन्नपि यः एतद्याचनानन्तरं दास्यामीति अर्थिवाचोऽवसरं सहते प्रतीक्षते तं धिगस्तु सोऽधमः। वाञ्छां ज्ञात्वापि प्रार्थनानन्तरं दास्यामीति विचारयति सोऽधम इति किं वाच्यम्। तस्मादयाचितमेव देयमिति भावः। एषाम्, 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी। अभीप्सितम्, 'मतिबुद्धि–' इति वर्तमाने क्तः। कलयन्निति हेतौ शता[2]॥

प्रापितेन चटुकाकुविडम्बं लम्भितेन बहुयाचनलज्जाम्।
अर्थिना यदघमर्जति दाता तन्न लुम्पति विलम्ब्य ददानः॥ ८४॥

प्रापितेनेति॥ दाता अर्थिना कृत्वा यदघं पातकमर्जति विलम्ब्य चिराद्ददानो दाता तत्पातकं न लुम्पति परिमार्ष्टुं न शक्नोति। अधिकस्य सुकृतस्य का कथेत्यर्थः। किंभूतेन-

१ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी

र्थिना—चटु प्रियवाक्यं, काकु दीनवाक्यं ताभ्यां विडम्बं पराभवं प्रापितेन स्वस्य प्रियं दैन्यं च वादितेन। तथा—बहु अनेकवारं याचनं, तेन कृत्वा या लज्जा तामपि लम्भितेन प्रापितेन। प्रियवचनाद्यवादयित्वैव झटित्यर्थिने देयं, अन्यथा पातकं स्यादिति भावः। अर्जति, 'अर्ज अर्जने' भ्वादिः, 'अर्जक् अर्जने' चुरादिः॥

यत्प्रदेयमुपनीय वदान्यैर्दीयते सलिलमर्थिजनाय।
सार्थनोक्तिविफलत्वविशङ्कात्रासमूर्च्छदपमृत्युचिकित्सा॥ ८५॥

यदिति॥ वदान्यैर्बहुप्रदैः प्रदेयं दातव्यं वस्तु उपनीय समीपे संस्थाप्य अर्थिजनाय यत्सलिलं दीयते देयसंकल्पार्थमुदकमर्थिहस्ते प्रक्षिप्यते सा सलिलदानरूपा क्रिया अर्थनोक्तिर्याचनवचनं तस्य विफलत्वविशङ्का वैफल्ये विशङ्का तया जातस्त्रासस्तर्कजन्यं भयं तेन मूर्च्छन्नतिशयेन वर्धमानोपमृत्युरकालमरणं तस्य चिकित्सा प्रतिक्रिया। सलिलदानेन याञ्चासाफल्यनिश्चयात् 'मरणे यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचके' इति वचनप्रमाणको याञ्चावैफल्यशङ्काजन्योऽपमृत्युः शाम्यतीत्यर्थः। मूर्च्छतोऽपमृत्युः सलिलप्रक्षेपेण शाम्यति। अर्थिन्युपस्थिते दानविधिसिद्धये जलानयनविलम्बोऽपि न कर्तव्य इति भावः[1]॥

अर्थिने न तृणवद्धनमात्रं किं तु जीवनमपि प्रतिपाद्यम्।
एवमाह कुशवज्जलदायी द्रव्यदानविधिरुक्तिविदग्धः॥ ८६॥

अर्थिन इति॥ 'कुशवत्सलिलोपेतं दानं संकल्पपूर्वकम्' इति वचनाद्दर्भसहितं जलं दात्रार्थिने दापयतीति दर्भसहितजलदाने दातारं प्रयोजयतीति कुशवज्जलदायी उक्तिविदग्धः श्लेषोक्तिचतुरश्च द्रव्यदानविधिर्धनदानप्रकारस्य ज्ञापकं यच्छास्त्रं स एवमाह ब्रूते। एवं किम्—दात्रा अर्थिने तृणवत्तृणमिव धनमात्रं केवलं धनं न प्रतिपाद्यमभिलाषमकृत्वा न देयं, किं तु जीवनमपि प्राणा अपि तृणवद्देयाः। तृणदान इव प्राणदानेऽपि कोऽपि विचारो न कार्यः। अथ च तृणं दर्भस्तद्युक्तं केवलं धनं न देयम्, किं तु जीवनमपि उदकमपि देयमिति ब्रूते। अतएवोक्तिविदग्धः। अर्थिने प्राणा अपि तृणवद्देयाः किमन्यदिति भावः[2]॥

पङ्कसंकरविगर्हितमर्हं न श्रियः कमलमाश्रयणाय।
अर्थिपाणिकमलं विमलं तद्वासवेश्म विदधीत सुधीस्तत्॥ ८७॥

पङ्केति॥ पङ्कस्य संकरेण संबन्धेन विगर्हितं निन्दितं कमलं श्रियो लक्ष्म्याः संपदश्च आश्रयणायार्हं योग्यं न भवति। पङ्किलस्थानं केनापि नाश्रीयते, अथ चान्यदपि पातकसंबन्धनिन्दितं स्थानमाश्रययोग्यं न भवति। तत्तस्मात्सुधीर्विद्वान्विमलं मलपङ्क(वर्जितम्) पातकरहितं चार्थिपाणिकमलं तस्या लक्ष्म्याः संपदश्च वासवेश्म वसतिगृहं विदधीत कुर्यात्। विदुषा संपदर्थिभ्यो देयेत्यर्थः। अन्येनापि विदुषोज्ज्वलं देवायतनं क्रियते[3]॥

याचमानजनमानसवृत्तेः पूरणाय बत जन्म न यस्य।
तेन भूमिरतिभारवतीयं न द्रुमैर्न गिरिभिर्न समुद्रैः॥ ८८॥

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा समासोक्तिर्वा' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'अत्रातिशयोक्तिरूपके च्छेकानुप्रासोऽपि' इति साहित्यविद्याधरी।

याचमानेति ॥ यस्य पुरुषस्य जन्म उत्पत्तिर्याचमानस्य जनस्य मानसवृत्तेर्मनोरथस्य पूरणाय समर्था न भवति तेन पुंसा इयं भूमिरतिभारवती बत कष्टम्। न द्रुमैः, न गिरिभिः, न समुद्रैः भारवती। तेन पुंसा यावान्भूमेर्भारः, तावान्वृक्षादिभिर्न। एते तु क्वचित्पुष्पादिना औषधादिना रत्नादिना चोपकुर्वन्ति, न त्वदाता। तस्माद्याचकाभिलाषपूरणं करणीयमिति भावः ॥

मा धनानि कृपणः खलु जीवंस्तृष्णयार्पयतु जातु परस्मै।
तत्र चैष कुरुते मम चित्रं यत्तु नार्पयति तानि मृतोऽपि ॥ ८९ ॥

मेति ॥ कृपणोऽतिलुब्धो जीवन् तृष्णयातिलोभेन परस्मै अर्थिने जातु कदाचिदपि धनानि खलु निश्चितं मार्पयतु मास्म दात्। जीवित्वा लोभसद्भावान्न ददातीत्यत्र नाश्चर्यम्, मृतोऽप्येष कृपणो यत्तु पुनः तानि धनानि नार्पयति न प्रयच्छति तत्र च तत्र पुनः तत्रैव वा विषये मम चित्रमाश्चर्यं कुरुते, मृतस्यापि लोभसद्भावात्। अथ च मृतः सन्नयं कृपणः धनानि नृपसंबन्धीनि राजायत्तानि नार्पाणि करोति नार्पयति तत्राश्चर्यम्। यो जीवन्कस्मैचिन्न ददाति स मृतोऽपि राज्ञे ददातीत्याश्चर्यम्। तस्माद्यावज्जीवति तावद्दातव्यं मृते राजा नेष्यतीति भावः ॥

माममीभिरिह याचितवद्भिर्दातृजातमवमत्य जगत्याम्।
यद्यशो मयि निवेशितमेतन्निष्क्रयोऽस्तु कतमस्तु तदीयः ॥ ९० ॥

मामिति ॥ इह जगत्यां भूलोके दातृजातं वदान्यमात्रमवमत्यानादृत्य मां याचितवद्भिर्याचमानैरमीभिरिन्द्रादिभिः मयि यद्यशो निवेशितम्। इन्द्रादयो यस्य याचका जाता इत्यसाधारण्येन मम कीर्तिः कृता एतस्याः कीर्तेर्निष्क्रयो विनिमयः तदीय इन्द्रादिसंबन्धी कतमस्तु कः पुनः तदार्थः अस्तु भवतु। इन्द्रादिभिः पूर्वमन्यः कोऽपि चेदयाचिष्यत तेन च तेभ्यः किंचिच्चेददास्यत तर्हि तदेव वस्तु कीर्तिविनिमयं समभविष्यत्, न त्वेवमित्येतत्कीर्तितुल्यमेतेभ्यो वितरणीयं विनिमयं वस्तु नास्तीति भावः। यदेतद्यश इति वा। स्वर्लोके वर्तमानं कल्पवृक्षादिदातृवर्गमिति वा। दानं तावत्तिष्ठतु, यशोवितरणस्य मूल्यमपि दातव्यमित्यर्थः ॥

लोक एष परलोकमुपेता हा विहाय निधने धनमेकः।
इत्यमुं खलु तदस्य निनीषत्यर्थिबन्धुरुदयद्दयचित्तः ॥ ९१ ॥

लोक इति ॥ एष लोको निधने मरणे प्राप्ते धनं विहाय एक एवासहाय एव परलोकमुपेता गमिष्यति हा कष्टम्। इति हेतोः खलु निश्चितमुदयन्ती उदिता दया यस्मिन्नेवंभूतं चित्तं मनो यस्य सोऽर्थिबन्धुर्याचकलक्षणः सुहृदस्य दातुर्लोकस्य तद् धनममुं परलोकं परलोकगतं जनं वा निनीषति नेतुमिच्छति। खलु उत्प्रेक्षे वा। अर्थिने दत्तं परलोके तदधिकमुपतिष्ठत इत्यर्थः। अन्योऽपि बन्धुः पूर्वस्थानं त्यक्त्वा स्थानान्तरं प्रत्येकाकिन एव गच्छतः सुहृदो धनादि तत्स्थानं प्रापयति। उपेता, 'इण् गतौ' लुट् तृज्वा। द्विकर्मकः ॥

---

१ 'अत्राप्यसंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र श्लेषः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'विरोधाभासोऽलंकारः' इति **जीवातुः**। ३ अत्र च्छेकानुप्रासः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासोत्प्रेक्षारूपकसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

दानपात्रमधमर्णमिहैकग्राहि कोटिगुणितं दिवि दायि ।
साधुरेति सुकृतैर्यदि कर्तुं पारलौकिककुसीदमसीदत् ॥ ९२ ॥

दानेति ॥ इह भुवि एकग्राहि एकत्वसंख्यायुक्तं देयं वस्तु गृह्णाति तच्छीलं दिवि स्वर्गे कोटिगुणितं कोटिपरिमितं दायि ददाति दास्यति वा एवंशीलं दानपात्रं अधमर्णं याचकलक्षणं ऋणग्रहीतारं सुकृतैः पुण्यैः कृत्वा पारलौकिकं स्वर्लोकभवं कुसीदं वृद्धिजीविकामसीददविनश्वरं कर्तुं यदि एति प्राप्नोति जानाति वा तर्हि साधुः सज्जन एव एति नान्यः । एवंविधं दानपात्रं साधुव्यतिरेकेण केनापि न लभ्यते । लब्धे च तस्मिन्साधुना चिरकालं स्वर्गे स्थीयते । तस्माद्याचकमनोरथः पूरणीय इति भावः । कुसीदमसीदत्कर्तुं साधुर्यद्येति तर्हि सुकृतैः कृत्वा, नान्येन प्रकारेणेति वा । अन्योऽधमर्णो द्विगुणादधिकं न ददाति, दानपात्रमधमर्णस्तु वार्धुषिक एकगुणं गृहीत्वा कोटिपरिमितं ददाति ततश्चैतादृशमधमर्णं साधुरेव सुकृतैरेव प्राप्नोति नान्योऽन्येन वोपायेनेति वा । 'कुसीदं वृद्धिजीविका' इत्यमरः । दायि, 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यदर्थे णिनिः, 'आवश्यकाधमर्ण्ययोः–' इत्याधमर्ण्ये वा । तद्योगे 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठीनिषेधात्कोटिगुणितमिति कर्मणि द्वितीया । पारलौकिकम्, अध्यात्मादिषु 'लोकोत्तरपदाच्च' इति वक्तव्याट्ठञि अनुशतिकादिपाठादुभयपदवृद्धिः ॥

एवमादि स विचिन्त्य मुहूर्तं तानवोचत पतिर्निषधानाम् ।
अर्थिदुर्लभमवाप्य सहर्षान्याच्यमानमुखमुल्लसितश्रि ॥ ९३ ॥

एवमिति ॥ स निषधानां पतिर्नल एवमादि 'जीवितावधि–' इत्येवंप्रभृति मुहूर्तं क्षणं विचिन्त्य विचार्य तानिन्द्रादीनवोचत । किंभूतान्—अर्थिनां दुर्लभं याच्यमानस्य यजमानस्य मुखमुल्लसितश्रि उदितशोभमवाप्य सहर्षान् । याचकैर्दाता प्रसन्नमुखो दुर्लभः, तं तु प्रसन्नमुखमवाप्य कार्यसिद्धिर्भविष्यतीति सहर्षैर्जातमित्यर्थः[1] ॥

नास्ति जन्यजनकव्यतिभेदः सत्यमन्नजनितो जनदेहः ।
वीक्ष्य वः खलु तनूममृतादं दृङ्निमज्जनमुपैति सुधायाम् ॥ ९४ ॥

नास्तीति ॥ जन्यजनकयोः कार्यकारणयोः व्यतिभेदोऽतिशयितो भेदो नास्ति, तथा—जनस्य देहः अद्यत इत्यन्नं भक्ष्यं तेन जनितो जन्यः, इत्युभयमपि सत्यम् । उभयत्रापि सुवर्णजन्यं कुण्डलं दृष्टान्तः । खलु यस्मात् अमृतमत्ति भक्षयतीत्यमृतादं वो युष्माकं तनूं वीक्ष्य मम दृक् सुधायाममृते निमज्जनमुपैति । अमृतमज्जनेन यथा सुखं भवति तथा भवद्दर्शनेनेति । यतो भवन्तोऽमृतभक्षिणः । अत्र पूर्वोक्त एव हेतुः । यद्वा अन्नजन्यो जनदेहः, अ(ना)स्ति जन्यजनकयोर्भेदो यस्मिन्नसौ नास्तिजन्यजनकभेदः । अन्नादभिन्न एवेति सत्यम् । यस्मादित्यादि पूर्ववत् । यद्वा अन्नजन्यो जनदेहः, अस्ति जन्यजनकयोर्व्यतिभेदो यस्मिन्नसावस्तिजन्यजनकव्यतिभेदः एवंविधो न भवति किं त्वन्नादभिन्न एव । एतत्सत्यम् । यस्मादित्यादि पूर्ववत् । पूर्वव्याख्यानादेतद्व्याख्यानं ज्यायः । 'अमृतादाम्' इति पाठे अदित्यस्य हलन्तत्वा-

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिव्यतिरेकच्छेकानुप्रासससंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र भावोदयालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

दपि तनूमित्यस्य विशेषणत्वेन योजना। 'नास्ति-' इति अस्तिक्षीरादि(वदस्ति)ना समासं विधाय पश्चान्नञ्शब्देन समासः। अमृतादम्, अमृतादामिति 'अदोऽनन्ने' इति विट्॥

मत्तपः क्व न तनु क्व फलं वा यूयमीक्षणपथं व्रजथेति।
ईदृशं परिणमन्ति पुनर्नः पूर्वपूरुषतपांसि जयन्ति॥ ९५॥

मत्तप इति॥ तनु अत्यल्पं मम तपः क्व नु। अदृश्या अपि यूयमीक्षणपथं दृष्टिगोचरं व्रजथेति फलं वा क्व। अपि त्वसंभावितमेतत्। बहुतपोलभ्यस्य फलस्याल्पेनैव तपसा दुर्लभत्वात्। तर्हीदं फलं कथमित्यत आह—ईदृशं भवद्दर्शनलक्षणं फलं परिणमन्ति जनयन्ति भवद्दर्शनफलरूपेण वा परिणतानि एतदाकारकाणि नोऽस्माकं पूर्वपूरुषाणां पित्रादीनां तपांसि तदुपार्जितानि पुण्यानि पुनः जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते। मत्पूर्वजपुण्यैर्भवद्दर्शनं जातमिति भावः। जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तमानानि तपांसि पुनरीदृशं परिणमन्तीति वा। 'ईदृशान्यपि ददन्तीति' क्वचित्पाठः। तत्र फलशब्दस्य विभक्तिविपरिणामेनेदृशान्यपि दुर्लभान्यपि फलानि नोऽस्मभ्यं ददन्ति तानि पूर्वपूरुषतपांसि पुनर्जयन्तीति व्याख्या। 'परिणमन्ति फलं नः' इति केचित्। तत्र ईदृशं भवद्दर्शनलक्षणं फलं परिणमन्तीति व्याख्या। ददन्ति, 'वा नपुंसकस्य' इति शतुर्नुम्। 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे 'नः' इति षष्ठीचतुर्थीबहुवचनस्य नसादेशः॥

प्रत्यतिष्ठिपदिमां खलु देवीं कर्म सर्वसहनव्रतजन्म।
यूयमप्यहह पूजनमस्या यन्निजैः सृजथ पादपयोजैः॥ ९६॥

प्रतीति॥ सर्वसहनं व्रतं सर्वभारादिसहनलक्षणो नियमः तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्य एवंविधं कर्म व्यापारः सुकृतरूपं कर्तृ इमां भूमिं खलु निश्चयेन देवीं प्रत्यतिष्ठिपत् प्रतिष्ठापयामास। खलु, उत्प्रेक्षायां वा। 'सर्वंसहा वसुमती' इत्यभिधानाद्भूमेः सर्वंसहत्वम् ततस्तेन सुकृतेन तस्या देवीत्वं कृतमित्यर्थः। तत्र प्रमाणमाह-अहह आश्चर्ये। यत् यूयमपि दिङ्नाथा अपि भूमिमस्पृशन्तोऽपि निजैः स्वीयैः पादपयोजैः चरणकमलैः कृत्वा अस्या भूमेः पूजनं सृजथ कुरुथ। भवन्तो यत्पूजां कुर्वन्ति सा देव्येवेति भवद्भिर्देवीत्वेन प्रतिष्ठापितेयम्। सर्वापराधसह्योऽपि देवत्वं लभते पूजां च। पृथिव्यामागमने किं कारणमिति प्रश्नभावः। प्रत्यतिष्ठिपत्, णौ चङि 'तिष्ठतेरित्' इतीकारः॥

जीवितावधि किमप्यधिकं वा यन्मनीषितमितो नरडिम्भात्।
तेन वश्चरणमर्चतु सोऽयं ब्रूत वस्तु पुनरस्तु किमीदृक्॥ ९७॥

जीवितेति॥ जीवितमवधिर्मर्यादा यस्य तत् प्राणपर्यन्तं प्राणेभ्योऽप्यधिकं वा यत्किमपि वस्तु इतो मल्लक्षणात् नरडिम्भान्मनुष्यबालकाद्भवद्भिर्मनीषितमभिलषितम्। सोऽयं नृपालो वो युष्माकं चरणं तेन वस्तुनार्चतु पूजयतु। ईदृग्वस्तु किं पुनः अस्तु ब्रूत। वाक्यार्थः कर्म। बालोऽप्यहं प्राणाधिकमपि दास्यामि, याचने शङ्का न कार्या, ईप्सितं च कथनीयमिति भावः। चरणद्वयपूजने सामर्थ्याभावाच्चरणमित्येकवचनेन विनीतत्वं सूचितम्। अर्चतिर्भ्वादिः॥

---

१ अत्रार्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र विषममतिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी। ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासो हेतुः' इति साहित्यविद्याधरी।

एवमुक्तवति वीतविशङ्के वीरसेनतनये विनयेन ।
वक्रभावविषमामथ शक्रः कार्यकैतवगुरुर्गिरमूचे ॥ ९८ ॥

एवमिति ॥ अथ कार्ये कैतवगुरुः कपटाचार्यो बृहस्पतिर्वा शक्रः नलं प्रति स्वीयानन-लादीनपि प्रति वक्रभावेन वक्रत्वेन वक्रोक्त्या कुटिलाभिप्रायेण च विषमां दुष्टां दुर्बोधां च गिरमूचे । कस्मिन्सति—वीता गता विरुद्धा विविधा वा शङ्का यस्मात् विरुद्धमनेकं वा किं याचयिष्यन्तीति त्यक्तभये वीरसेनतनये नले विनयेन विनीतत्वेन एवं पूर्वोक्तमुक्तवति सति ॥

पाणिपीडनमहं दमयन्त्याः कामयेमहि महीमिहिकांशो ।
दूत्यमत्र कुरु नः स्मरभीतिं निर्जितस्मर चिरस्य निरस्य ॥ ९९ ॥

पाणीति ॥ हे महीमिहिकांशो मही पृथ्वी तस्यां मिहिकांशो चन्द्र नल, सर्वे वयं दमय-न्त्याः पाणिपीडनं विवाहः तल्लक्षणं महमुत्सवं कामयेमहि इच्छामः । कान्त्या वशितया च नितरां जितः स्मरो येन तत्संबुद्धिः । चिरस्य चिरकालं स्मराद्भीतिं भयं निरस्य विरहजन्यं दुःखं विहाय अत्र भैमीविवाहोत्सवे विषये नोऽस्माकं दूत्यं कुरु । सा यथास्मान्वृणीते तथा प्रयत्नं कुर्वित्यर्थः । जितस्मरत्वात्तव ततो भीतिर्न । अतिसुन्दरस्य तव देवदूतत्वाद्भैमीं प्रति दूत्यं युक्तं नान्यं प्रति । अथ च स्वीयानपि वञ्चयति—अहं दमयन्त्याः पाणिपीडनं कामये । किंभूतम्—मह उत्सवोऽस्त्यस्मिन्निति महि । नोऽस्माकं चतुर्णां मध्ये मम दूत्यं कुरु न त्वेषाम् । त्वं स्मरभीतिं निरस्य त्यज्य यस्मान्निर्जितस्मर । निरस्य, अस्यतेर्लोडन्तम् । दूत्यं कुरु, चिरस्य विलम्बमिति यावत्, निरस्य त्यजेति वा । दूत्ये विलम्बो न कार्य इत्यर्थः । भीतिं स्मर जानीहि दूत्याकरणे विलम्बे वा मत्तः शापादिभीतिः स्मरणीया । भीतिम्, कर्मत्वविवक्षया षष्ठ्यभावः । 'नः' पक्षे 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे बहुवचनम्[२] ॥

अस्मिन्विषये राजान्तरं याच्यतां, न त्वहमित्याशङ्क्याह—

आसते शतमधिक्षिति भूपास्तोयराशिरसि ते खलु कूपाः ।
किं ग्रहा दिवि न जाग्रति ते ते भास्करस्य[३] कतमस्तुलयास्ते ॥ १०० ॥

आसत इति ॥ हे नल, अधिक्षिति पृथिव्यां शतं बहुसंख्याका भूपाः राजान आसते तिष्ठन्ति । परं भूपत्वे तुल्येऽपि त्वमौदार्यादिगुणबाहुल्यान्महाशयत्वात्तोयराशिः समुद्रोऽसि । ते भूपाः खलु निश्चितं कूपा अगाधताभावात् । समुद्रापेक्षया कूपा यथा हीनाः, तथा त्वदपे-क्षयान्ये राजान इति । तस्मान्न याचिता इति भावः । आधिक्यमेव समर्थयते—दिवि स्वर्गे तेऽनेकसंख्याकाः प्रसिद्धाश्चन्द्रादयो ग्रहा न जाग्रति स्फुरन्ति किम्, अपि तु प्रकाशन्त एव । परं ग्रहत्वे सत्यपि भास्करस्य तुलया साम्येन कतमो ग्रहः पुनरास्ते, अपितु सूर्यसदृशो ग्रह-मध्ये कोऽपि नास्ति तथा त्वत्सदृशोऽन्यो भूपो न विद्यते, अतस्त्वमेव याच्यस इत्यर्थः । 'भास्करस्य कतमस्तु तुलास्ते' इति पाठे भास्करस्य तुला समानः कतम आस्ते, अपि तु न कोऽपि । अधिक्षिति, सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः[४] ॥

---

१ 'अस्य **साहित्यविद्याधरी** मल्लब्धपुस्तके त्रुटितास्ति । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासो रूपकं च' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'भास्वतस्तु' इति पाठो **जीवातु**संमतः । ४ 'अत्र रूपकं दृष्टान्तश्च' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

विश्वदृश्वनयना वयमेव त्वद्गुणाम्बुधिमगाधमवेमः।
त्वामिहैवमनिवेश्य रहस्ये निर्वृतिं नहि लभेमहि सर्वे॥ १०१॥

विश्वेति॥ विश्वं पश्यन्ति विश्वदृश्वानि सर्वसाक्षीणि नयनानि येषामेवंभूता यतस्तस्माद्वयमेवागाधं गम्भीरं त्वद्गुणाम्बुधिं त्वद्गुणसमुद्रमवेमो जानीमः। त्वद्गुणसमुद्रं ज्ञातुं नान्यस्य सामर्थ्यं विश्वदृश्वनयनत्वाभावादित्यर्थः। सर्वे वयमिह भैमीपाणिग्रहणलक्षणे रहस्ये गोप्येऽर्थे एवं दूतत्वप्रकारेण त्वामनिवेश्य दूतत्वमप्राप्य निर्वृतिं परमं सुखं नहि नैव लभेमहि प्राप्नुमः। 'इहैकम्' इति पाठे एकं त्वामनिवेश्यानियुज्येत्यर्थः। त्वत्सदृशोऽन्यो नास्ति, इत्यतो दूत्ये नियो(यु)ज्यसे, न करिष्यसि चेच्छापं दास्याम इति भावः। अयमेव वक्रभावः। वयमपि गुणसमुद्रमगाधमेव जानीमः, अत एव गाहितुमसमर्था इति भावः। सर्वदर्शिभिरस्माभिस्त्वद्गुणसमुद्रो न दृष्ट इति वा। सर्वे इति पूर्वश्लोके कृतामपि सहचरवञ्चनां गोपायति। दृश्व इति दृशेः क्वनिप्॥

शुद्धवंशजनितोऽपि गुणस्य स्थानतामनुभवन्नपि शक्रः।
क्षिप्नुरेनमृजुमाशु सपक्षं सायकं धनुरिवाजनि वक्रः॥ १०२॥

शुद्धेति॥ शक्रो धनुरिव वक्रोऽजनि क्रूरः कुटिलश्च जातः। किंभूतः शक्रो धनुश्च—शुद्धवंशजनितोऽपि विशिष्टकश्यपकुलोत्पन्नोऽपि दृढवेणुजनितोऽपि च, गुणस्य विवेकवीर्यौदार्यादेः मौर्याश्च स्थानतामाश्रयतामनुभवञ्श्रयन्नपि आश्रयो भवन्नपि। ऋजुं शुद्धाशयमवक्रं च समक्षं लोकपालांशसंभूतत्वात्, यज्ञे हविर्दानाद्वा सपक्षं मित्रं भैमीप्राप्तिरूपसमानसाध्यत्वादपि मित्रं पक्षसहितं च सायकमिव एनं नलं क्षिप्नुः प्रेरयितुकामः प्रतारयितुकामः त्यक्तुकामश्च। उत्तमवंशजस्य गुणाश्रयस्य च वक्रत्वं विरुद्धमित्यपिशब्दौ विरोधद्योतकौ। 'अथास्त्रियाम्। धनुश्चापौ' इत्यमरोक्तेर्धनुःशब्दः पुंलिङ्गोऽपि। क्षिप्नुः 'त्रसिगृधि–' इति क्नुः तद्योगे 'न लोका–' इति न षष्ठी॥

तेन तेन वचसैव मघोनः स स्म वेद कपटं पटुरुच्चैः।
आचरत्तदुचितामथ वाणीमार्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः॥ १०३॥

तेनेति॥ उच्चैरतितरां पटुः प्राज्ञः श्लेषवक्रोक्त्यादिचतुरः स नलो मघोन इन्द्रस्य तेन तेन 'पाणिपीडनमहं–' 'त्वामिहैवमनिवेश्य' इत्यादिवचसैव कपटं वेद स्म जानाति स्म। अथ तदुचितां कपटयोग्यां वाचमाचरदूचे। इन्द्रेण तथोक्तेऽपि नलः कथमुक्तवानित्यत आह—हि यस्मात्कुटिलेषु पुरुषेषु आर्जवमकापट्यं नीतिर्न भवति, किं तु कपटिषु कपटिनैव भवितव्यमिति न्यायः। 'व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः' इति भारव्युक्तेः नलेनापि कपटित्वमङ्गीकृतं युक्तमित्यर्थः[3]॥

सेयमुच्चतरता दुरितानामन्यजन्मनि मयैव कृतानाम्।
युष्मदीयमपि या महिमानं जेतुमिच्छति कथापथपारम्॥ १०४॥

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासो रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्रोपमा' इति साहित्यविद्याधरी। 'अत्र प्रकृताप्रकृतश्लेषः। स चोपमया संकीर्यते' इति जीवातुः। ३ 'अत्रार्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी।

सेयमिति ॥ हे देवाः, सेयमन्यजन्मनि जन्मान्तरे मयैव कृतानां 'न तु पूर्वजैः' दुरितानामुच्चतरता अतितरां श्रेष्ठता। सा का—या कथापथस्य कथनमार्गस्य पारं परतीरं कथापथं पारयति समाप्तिं नयति वागगोचरं युष्मदीयं यौष्माकीणमपि महिमानं माहात्म्यं जेतुमतिक्रामयितुमिच्छति। अभिलष्यति आज्ञारूपं माहात्म्यं अकरणेन विरुद्धभाषणेन च विनाशयितुं वाञ्छति। भवदाज्ञाऽकरणीया दूषणीया चेति बुद्धिरुत्पन्नेत्यर्थः। भवदाज्ञा सुकृतेन विना कर्तुं न शक्यते, तत्तु मम न विद्यत इति भावः। अथ च मही उत्सववान्यः स चासौ मानोऽहङ्कारश्च भैमी प्राप्त्यहङ्कारं पराभवितुं या वाञ्छति सेयं मयैवान्यजन्मनि कृतानां दुरितानामशुभकर्मणामुच्चतरता सामर्थ्यातिशयः। भवदहङ्कारखण्डने शक्तोऽस्मि तस्माद्भैमीच्छा न कार्या इतीन्द्रकपटोचितो विवक्षितोऽर्थः ॥

वित्थ चित्तमखिलस्य न कुर्यां धुर्यकार्यपरिपन्थि तु मौनम्।
ह्रीर्गिरास्तु वरमस्तु पुनर्मा स्वीकृतैव परवागपरास्ता ॥ १०५ ॥

वित्थेति ॥ यूयं यद्यपि विश्वसाक्षित्वादखिलस्य सर्वस्य चित्तं वित्थ जानीथ मयैतन्न क्रियत इति, तथापि धुर्याणां श्रेष्ठानां कार्यपरिपन्थि कार्यप्रतिकूलं भैमीप्राप्तिलक्षणप्रधानकार्यविरोधि वा मौनं तु पुनः न कुर्याम् ज्ञातेऽपि ममाभिप्राये मौनं युक्तं न। तदेवाह—न करोमीति निष्ठुरवचनभाषणरूपा ह्रीर्लज्जा वरं मनागस्तु वरम्। मौनित्वादपरास्ताऽनिराकृता परस्य वाक् 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति' इति न्यायात् स्वीकृतैव पुनर्मा भूत्। तस्माद्भवद्भिर्ज्ञातेऽपि मया स्पष्टः प्रतिषेधः क्रियत इति भावः। 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि' इति च्छन्दस्येव निपातितः, तथापि महाकविप्रयोगाद्भाषायामपि साधुः। 'प्रत्यर्थिपरिपन्थिनः' इत्यमरः। 'अनुपस्थितपरिपन्थिभिः' इत्युदयनाचार्यः। यद्वा परितः पन्थयति आवृणोति कार्यं तच्छीलः परिपन्थी इति णिनौ समर्थनीयम्। स्वरे विशेषान्निपातवैयर्थ्यं न शङ्क्यम्। 'वित्त' इति पाठे लोट्[1] ॥

यन्मतौ विमलदर्पणिकायां संमुखस्थमखिलं खलु तत्त्वम्।
तेऽपि किं वितरथेदृशमाज्ञां या न यस्य सदृशी वितरीतुम् ॥ १०६ ॥

यदिति ॥ येषां युष्माकं मतौ बुद्धावेव विमलायां निर्मलायां दर्पणिकायां खलु निश्चितमखिलं तत्त्वं यथार्थं करणीयाकरणीयं वस्तु संमुखस्थं प्रत्यक्षं स्फुरद्रूपम्, तेऽपि ईदृशा अपि यूयं ईदृशामेवंविधां तामाज्ञां तस्मै मह्यं किं वितरथ दत्थ। तां काम्—याज्ञा यस्य यस्मै वितरीतुं दातुं सदृशी युक्ता न। यो भैम्याः कामुकोऽतिसुन्दरश्च तस्मै भैमीदूत्यं कुर्वित्याज्ञा दातुं नैव युक्तेति भावः[2] ॥

यामि यामिह वरीतुमहो तद्दूततां नु करवाणि कथं वः।
ईदृशां न महतां बत जाता वञ्चने मम तृणस्य घृणापि ॥ १०७ ॥

यामीति ॥ इह अस्मिन्समये मार्गे वा यां वरीतुमहं यामि। अहो सोपहासमाश्चर्ये संबोधने वा। वो युष्मत्संबन्धि तद्विषयां दूततां पुनः कथं करवाणि, अपितु न कुर्याम्। ईदृशां दिक्पालानां महतामत्रभवतां तृणस्य तृणप्रायस्यातिहीनस्य नलस्य मम वञ्चने प्रतारणे विषये घृणा कृपा जुगुप्सा वा न जाता नोत्पन्ना। बत खेदे। महतां कृपया भवितव्यम्।

---

१ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र रूपकम्' इति साहित्यविद्याधरी।

महद्भिर्महानेव प्रतारयितुं युक्तो, न लघीयान्, तस्यायोग्यत्वादित्यपिशब्दार्थः। कपटोक्तिश्च—महतामन्येषां सत्पुरुषाणां जातौ समाजे ईदृशां परप्रतारकाणां भवतामञ्चने पूजने विषये तृणस्याल्पस्य ममापि घृणा न, अपि त्वस्त्येव। किमुत महतामित्यर्थः। अथ च ईदृशां वञ्चकानां नमहताम्, नसमासेन असाधूनां तृणस्यापि जातौ पूजने तृणजातीयमध्येऽपि पूजने मम घृणा भवति, भवद्भ्योऽपि तृणजातिरेव श्रेयसी इति मम प्रतिभाति इति भावः[1]॥

उद्भ्रमामि विरहात्खलु यस्या मोहमेमि च मुहूर्तमहं यः।
ब्रूत वः प्रभवितास्मि रहस्यं रक्षितुं स कथमीदृगवस्थः॥ १०८॥

उद्भ्रमामीति॥ योऽहं यस्या भैम्या विरहान्मुहुः पुनरुद्भ्रमाम्युन्मादयुक्तो भवामि, पुनः मुहूर्तं क्षणमात्रं मोहं मूर्च्छां च एमि प्राप्नोमि। अन्याः सप्तावस्था मयानुभूताः अधुना मूर्च्छोन्मादलक्षणे अवस्थे अनुभूयेते इत्यर्थः। ईदृगवस्थाद्वययुक्तः सोऽहं वो युष्माकं रहस्यं रक्षितुं गोपायितुमन्तःकरणेऽवधारयितुं कथं प्रभवितास्मि शक्तो भवितास्मि ब्रूत कथयत, अपितु न कथंचिदित्यर्थः। वाक्यार्थः कर्म। भ्रान्तो रहस्यं गोपायितुं समर्थो न भवति, सर्वस्याग्रे कथयति। योऽपि मूर्च्छालो मूर्खश्च स मनसि रहस्यं धारयितुं न शक्नोति किं तु विस्मरत्येवेति दूत्ययोग्यो न भवामीति भावः[2]॥

यां मनोरथमयीं हृदि कृत्वा यः श्वसिम्यथ कथं स तदग्रे।
भावगुप्तिमवलम्बितुमीशे दुर्जया हि विषया विदुषापि॥ १०९॥

यासिति॥ योऽहं मनोरथमयीं संकल्परूपां यां भैमीं हृदि कृत्वा श्वसिमि जीवामि सोऽहं दूत्याङ्गीकारादथानन्तरं तदग्रे तस्याः पुरः भावानां स्वेदस्तम्भादिसात्त्विकानां गुप्तिं गोपनमवलम्बितुं कर्तुं कथं ईशे शक्तोऽस्मि, अपि तु न कथंचित्। हि यस्माद्विदुषापि पण्डितेनापि विषया रूपादयो दुर्जया जेतुमशक्याः। अलीकाया अपि यस्याश्चिन्तनेन जीवामि तस्य मम तस्याः सत्यायाः साक्षात्कारे सात्विकभावाः स्फुटमुत्पद्येरन्, ततः कुतो युष्मद्दूत्यचिन्ता, इत्यतोऽपीयमाज्ञा ममानुचिता इति भावः[3]। 'स्वपिमि' इति पाठे निद्रां करोमि॥

यामिकाननुपमृद्य च मादृक् तां निरीक्षितुमपि क्षमते कः।
रक्षिलक्षजयचण्डचरित्रे पुंसि विश्वसिति कुत्र कुमारी॥ ११०॥

यामिकानिति॥ च अपरं मादृक् कः पुरुषोऽतिसुन्दरो यामिकान्प्रहरजागरूकाननुपमृद्यानिष्पीड्याविनाश्य अन्तःपुरस्थां तां भैमीं निरीक्षितुमपि क्षमते शक्नोति। न कोऽपीत्यर्थः। वक्तुं तु दूरत इत्यपिशब्दार्थः। सुन्दरस्य यामिकमर्दनेन विनाऽन्तःप्रवेशो न घटत इत्यर्थः। तर्हि शूरेण त्वया तेऽपि मर्दनीया इत्यत आह—रक्षिणां लक्षं तस्य जयेन चण्डं दारुणं चरित्रं यस्यैवंभूते पुंसि पुरुषे कुमारी बाला मृद्वङ्गी कोमलहृदया च कुत्र कुतोऽपि विश्वसिति विश्वासं प्राप्नोति, अपितु न कुतोऽपि। एवंविधं चण्डमाकर्ण्य बाला पलायिष्यत एवेत्यतोऽपि मम दूत्यमयुक्तमिति भावः। एवंविधे कुत्र पुंसीति वा। रक्षणार्थं यामोऽस्यास्तीति यामिकः। अस्त्यर्थे ठन्, कालवाचित्वाद्भवार्थे ठञ्[4]॥

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासविरोधरूपकसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्रार्थान्तरन्यासः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति **साहित्यविद्याधरी**।

आदधीचि किल दातृकृतार्घं प्राणमात्रपणसीम यशो यत् ।
आददे कथमहं प्रियया तत् प्राणतः शतगुणेन पणेन ॥ १११ ॥

आदधीचीति ॥ प्राणमात्रं जीवितमेव पणसीमा मूल्यावधिर्यस्यैवंविधं यद्यशः आदधीचि दधीचिनामकवदान्यपर्यन्तं दातृभिर्वदान्यैः कृतोऽर्घो मूल्यं यस्य किल श्रूयते यशः प्राणेभ्योऽप्यधिकं मूल्यं नार्हति । यशोर्थं दधीच्यादिभिः प्राणा एव दत्ताः, न त्वधिकं किंचित् । अहं तद् यशः प्राणतः प्राणेभ्यः शतगुणेन अतितरामधिकेन प्रियया भैमीलक्षणेन पणेन मूल्येन कथमाददेऽङ्गीकुर्याम्, अपि तु न कथंचित् । यदल्पेन मूल्येन लभ्यते तद्बहुना केनापि न गृह्यते, अतो यशोवाञ्छयापि जीवादधिकस्यादेयत्वाद्भवतां भैमीप्राप्त्यर्थं मया यत्नो न क्रियत एवेति भावः । अतिथीभूय त्वया ब्राह्मणस्य दधीचेरपि प्राणा गृहीताः, किं पुनः क्षत्रियस्य ममेति भावः ॥

अर्थना मयि भवद्भिरिवास्यै कर्तुमर्हति मयापि भवत्सु ।
भीमजार्थपरयाचनचाटौ यूयमेव गुरवः करणीयाः ॥ ११२ ॥

अर्थनेति ॥ मयापि भवत्सु अस्यै भैम्यर्थमर्थना याञ्चा कर्तुमर्हति उचिता । कैः कस्मिन्निव—भवद्भिर्मयीव । यथा भवद्भिर्मयि याञ्चा क्रियते तथा मयापि भवत्सु । यथा सा मां वरिष्यति तथा भवद्भिरपि कर्तव्यमिति भवन्तो याच्यन्त इत्यर्थः । क्षत्रियस्य दातृत्वमेव युक्तम्, न तु याचकत्वमित्यत आह—भीमजारूपो योऽर्थः प्रयोजनं तत्र परं तत्परं याचनचाटु प्रार्थनप्रियवचनं तस्मिन्यूयमेव गुरव उपदेष्टारः करणीयाः । दिक्पाला अपि याचन्ते चेत्तर्हि मादृशां का कथा । भवतां चेदेतद्युक्तं तर्हि ममापि युक्तमेव । गुरूपदिष्टमेव शिष्यः करोति । 'याचनवाचे' इति पाठे प्रार्थनवचनाय । अर्थनाशब्दस्य भाववचनत्वात्, मयेत्यत्रानुक्ते कर्तरि तृतीया 'न लोका–' इति षष्ठीनिषेधात् । एवं भवद्भिरित्यत्रापि कर्तुमित्यर्हतावुपपदे 'शकधृष–' इति तुमुन् । याचनचाटौ भाषितपुंस्कम् ॥

अर्थिताः प्रथमतो दमयन्तीं यूयमन्वहमुपास्य मया यत् ।
ह्रीर्न चेद्व्यतियतामपि तद्वः सा ममापि सुतरां न तदस्तु ॥ ११३ ॥

अर्थिता इति ॥ मया यूयम् अन्वहं प्रतिदिनमुपास्य पूजां विधाय प्रथमत आदावेव दमयन्तीम् अर्थिता याचिताः तद्भैमीयाचनं व्यतियतामतिक्रमतामपि मां प्रति याचने भैमीयाचनव्यत्ययं कुर्वतां वो युष्माकं ह्रीश्चेद् नास्ति तत्तर्हि सा लज्जा ममापि सुतरां नास्तु मा भूत् । अतो मयापि भवन्तो भैमीं याचितुं योग्याः । 'यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥' इति न्यायात् । 'अप्रधाने दुहादीनाम्–'

---

१ 'अत्र रूपकं विषमं च' इति **साहित्यविद्याधरी** । अत्र परिवृत्तिरलंकारः 'समन्यूनाधिकानां च यथा विनिमयो भवेत् । साकं समाधिकैर्न्यूनैः परिवृत्तिरसौ मता ॥' इति लक्षणात् इति **जीवातुः** । २ 'कर्तुमित्यव्ययेन योगादिति भावः । अर्हधातोः कृत्यार्थत्वेन 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठीविकल्पात्तृतीयेति **जीवातौ** 'अर्थना प्रार्थना कर्तुमर्हति कर्तव्या' इति ग्रन्थेन ध्वनितमित्यपि कश्चित् । अस्यै इत्यस्य इमां प्राप्तुमित्यर्थे मया इमां प्राप्तुमर्थना इत्यन्वयविवक्षायाम् 'शेषे विभाषा' इति षष्ठीविकल्पात्तृतीयेति परे । ३ 'अत्रोपमा' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

इति वचनादप्रधाने कर्मणि 'अर्थिताः' इति निष्ठा। व्यतियताम्, कर्मव्यतिहारे सत्यपि 'न गति–' इति (आत्मनेपद)निषेधात्कर्तरीणः शता॥

किं च—

कुण्डिनेन्द्रसुतया किल पूर्वं मां वरीतुमुररीकृतमास्ते।
व्रीडमेष्यति परं मयि दृष्टे स्वीकरिष्यति न सा खलु युष्मान्॥११४॥

कुण्डिनेन्द्रेति॥ कुण्डिनेन्द्रसुतया भैम्या पूर्वं किल आदावेव मां वरीतुमुररीकृतमङ्गीकृतमास्ते। किल श्रूयते वा। सा भैमी दूत्यार्थं गते मयि दृष्टे सति परं केवलं सात्त्विकभाववशाद्व्रीडं लज्जामेष्यति प्राप्स्यति। युष्मान् खलु निश्चयेन न स्वीकरिष्यति। मय्यनुरागवशान्मम प्राप्तौ भवद्दूत्यकथाकर्णनमपि कुतस्त्यमिति भावः। वामनाचार्यवचनाद्व्रीडशब्दः पुंलिङ्गो घञन्तोऽपि 'व्रीडमावहति मे' इति रघौ, 'व्रीडादिवाभ्याशगतैः' इति माघे महाकाव्ये प्रयोगदर्शनात्। उररीकृतम्, भावे क्तः[2]॥

तत्प्रसीदत विधत्त न खेदं दूत्यमत्यसदृशं हि ममेदम्।
हास्यतैव सुलभा न तु साध्यं तद्विधित्सुभिरनौपयिकेन॥११५॥

तदिति॥ हि यस्मात्पूर्वोक्तप्रकारेण इदं दूत्यं मम अत्यसदृशमतितरामनुचितम्। तत्तस्मात्प्रसीदत ममोपरि प्रसन्ना भवत, खेदमनेनास्मद्वचो न कृतमिति चित्ते दुःखं मा कुरुत। अनौपयिकेनानुपायेन तद्दूत्यं विधित्सुभिर्विधातुमिच्छद्भिर्भवद्भिर्हास्यतैवोपहास्यत्वमेव सुलभा, न तु भैमीरूपं साध्यं सुलभम्। मदन्येन न साध्यं साधनीयमित्यर्थः[3]॥

ईदृशानि गदितानि तदानीमाकलय्य स नलस्य बलारिः।
शंसति स्म किमपि स्मयमानः स्वानुगाननविलोकनलोलः॥११६॥

ईदृशानीति॥ स बलारिरिन्द्रस्तदानीं तस्मिन्समये नलस्य इति पूर्वोक्तानि गदितानि वचनान्याकलय्य विचार्य उपहासार्थं किमपीषद्धसन् शंसति स्म बभाषे। किंभूतः—अङ्गीकृतमपि पुनरनेन त्यज्यते—इति पश्यतेति विज्ञापनार्थं स्वानुगानामग्न्यादीनामाननविलोकने लोलः[4]॥

नाभ्यधायि नृपते भवतेदं रोहिणीरमणवंशभुवैव।
लज्जते न रसना तव वाम्यादर्थिषु स्वयमुरीकृतकाम्या॥११७॥

नेति॥ हे नृपते नल, रोहिणीरमणस्य चन्द्रस्य वंशे भव(ती)ति भूत्तेन पुरुषेणैव भवता इदं 'सेयमुच्चतरता–' (५।१०४) इत्यादि 'कुण्डिनेन्द्रसुतया–(५।११४) इतिपर्यन्तं नाभ्यधायि उक्तम्। चन्द्रकुलोत्पन्नो ह्यङ्गीकरोत्येव, अङ्गीकृतं च परिपालयत्येव, त्वया तु सोमवंशोत्पन्नेनाप्यङ्गीकृतमसोमवंश्येनेव न परिपाल्यत इत्यर्थः। अर्थिषु याचकेषु 'जीविताavधि किमप्यधिकं वा–'(५।९७) इत्यादिना स्वयमात्मनैवोरीकृतमङ्गीकृतं काम्यं याचकाभिलषणीयं यया एवंविधा तव रसना जिह्वा वाम्याद्वक्रत्वादङ्गीकृतस्यापरिपालनाद्धेतोर्न लज्जते लज्जां न प्राप्नोति, अपि तु अङ्गीकृतपरित्यागाल्लज्जा प्राप्तुमुचिता। अनयाङ्गीकृतं त्वया परिपा-

---

१ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति **साहित्यविद्याधरी**।
३ 'अत्र हेतुः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्रानुप्रासः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

लनीयमेवेत्यर्थः। अथ च, इदं रोहिणी गौस्तस्या रमणो बलीवर्दः, तत्कुलोत्पन्नेन बलीवर्देनेव त्वया नोक्तम्। यो ह्युक्तं न करोति स गोसदृशो मूर्खः पशुश्च, त्वमपि तादृश इत्यर्थः; बलीवर्दोऽपि जिह्वया भक्षितस्य तृणादेर्वमनान्न लज्जते, एवं तव जिह्वा वाम्यान्न लज्जते तस्मात्त्वमपि बलीवर्दोऽसीत्युपहासः। वामस्य भावो वाम्यं, ष्यञ्। पक्षे वमनं वमिर्वमिरेव वाम्यं, चातुर्वर्ण्यादित्वात्ष्यञ्[1]॥

भङ्गुरं न वितथं न कथं वा जीवलोकमवलोकयसीमम्।
येन धर्मयशसी परिहातुं धीरहो चलति धीर तवापि॥ ११८॥

भङ्गुरमिति॥ हे धीर, त्वम् इमं जीवलोकं प्राणिसङ्घं भङ्गुरं स्वयमेव नश्वरं कथं न अवलोकयसि बुध्यसे। वितथमलीकं वा कथं न बुध्यसे, अपि तु त्वया एवं ज्ञेयम्। अहं जानामीत्यत आह—येनानवबोधलक्षणेन कारणेन धार्मिकस्यातिधीरस्यापि तव धीर्बुद्धिरभङ्गुरावितथे अपि धर्मयशसी पुण्यकीर्ती परिहातुं चलति तरला भवति। त्यक्तुमीहत इत्यर्थः। अहो इत्याश्चर्ये। नश्वरालीकप्राणिहेतोरनश्वरानलीके धर्मयशसी त्वया न हातव्ये इत्यर्थः[2]॥

कः कुलेऽजनि जगन्मुकुटे वः प्रार्थकेप्सितमपूरि न येन।
इन्दुरादिरजनिष्ट कलङ्की कष्टमत्र स भवानपि मा भूत्॥ ११९॥

क इति॥ येन प्रार्थकेप्सितं याचकाभिलषितं नापूरि न पूरितमेतादृक् कः पुरुषो जगन्मुकुटे लोकालंकरणभूते वः कुलेऽजनि प्रसूतः, अपि तु न कोऽपि। अत्र कुले आदिर्वंशाद्य इन्दुः कलङ्की अजनिष्ट जातः। कष्टं स प्रसिद्धो भवानपि कलङ्की मा भूत्। अङ्गीकृतत्यागात्त्वं कलङ्की भविष्यसि ततश्चोभाभ्यामपि कुलं मलिनीकृतं स्यादित्युपहासः। तस्माद्यथा कुलस्य कलङ्को न भवति तथा कार्यमिति भावः॥

पूर्वं द्वाभ्यामपि कुलं कलङ्कितमित्युक्तम्, इदानीं त्वय्येवेत्याह—

यापदृष्टिरपि या मुखमुद्रा याचमानमनु या च न तुष्टिः।
त्वादृशस्य सकलः स कलङ्कः शीतभासि शशकः परमङ्कः॥ १२०॥

यापेति॥ याचमानं याचकमनु लक्षीकृत्य वा अपदृष्टिरनादरदर्शनम्, अदर्शनं वा, या च मुखमुद्रा मौनं, या च न तुष्टिरसंतोषः स सकलः समस्तस्त्वादृशस्य वदान्यस्य, धीरस्य च कलङ्कोऽपयशः। शीतभासि चन्द्रे परं केवलं शशकोऽङ्कश्चिह्नम्। चन्द्रे कलङ्को न, किं तु चिह्नं शशः। तस्मादपदृष्ट्यादि त्वया न करणीयमिति भावः। शशकः, 'अल्पे' इति कन्[3]॥

नाक्षराणि पठता किमपाठि प्रस्मृतः[4] किमथवा पठितोऽपि।
इत्थमर्थिचय[5]संशयदोलाखेलनं खलु चकार नकारः॥ १२१॥

---

१ 'अत्रोपमा हेतुश्च' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र च्छेकानुप्रासो हेतुश्च' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'अत्रानुप्रासव्यतिरेकसमुच्चयसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी। ४ तिलकव्याख्यायामपि 'प्रस्मृतः' इत्येव पाठोऽङ्गीकृतोऽस्ति। जीवातुसुखावबोधासाहित्यविद्याधरीषु तु 'विस्मृतः' इति पाठ एवाङ्गीकृतः। ५ 'अर्थिजन-' इति पाठो जीवातुसंमतः।

नाक्षराणीति ॥ हे नल, अक्षराणि बाल्ये मातृकां पठता त्वया नकारः 'न' इत्ययं शब्दो नापाठि किं नाधीतः किम्। अथवा पठितोऽपि नकारः प्रस्मृतो विस्मृतः किम्। नकार इत्थमेवम् अर्थिचयस्य याचकसमूहस्य संशय एव दोला द्विकोट्यवलम्बना तस्यां खेलनं क्रीडनं चकार। खलूत्प्रेक्षायां, निश्चये वा। त्वया पूर्वं याचकाभिलाषे नेति कदापि नोक्तमद्यापि न वक्तव्यमिति भावः ॥[1]

अब्रवीत्तमनलः क्व नलेदं लब्धमुज्झसि यशः शशिकल्पम्।
कल्पवृक्षपतिमर्थिनमित्थं नाप कोऽपि शतमन्युमिहान्यः ॥ १२२ ॥

अब्रवीदिति ॥ अनलोऽग्निस्तं नलमब्रवीत्—हे नल, त्वं शशिकल्पं चन्द्रप्रभमिदमेवंविधं लब्धं करस्थितं यशः क्व हेतोरुज्झसि त्यजसि। इदं किम्—'इह भूलोके अन्यो नलादन्यः कोऽपि कल्पवृक्षस्य पतिं शतमन्युं शतक्रतुमित्थं पूर्वोक्तप्रकारेण अर्थिनं याचकं नाप न प्राप्तवान्। सर्वाभिलाषकरः कल्पवृक्षोऽपि यद्वश(ग):, यश्च शतयज्ञकारी, तमिन्द्रं याचकं नल एव प्राप्तवान्नान्य इति यशो न त्याज्यम्' इति। कल्पवृक्षोऽपि यन्मनोरथं पूर्णं कर्तुं न समर्थोऽभूत्, त्वं तु समर्थः। शतमन्युरिति पात्रत्वं सूचितम् ॥[2]

न व्यहन्यत कदापि मुदं यः स्वःसदामुपनयन्नभिलाषः।
तत्पदे त्वदभिषेककृतां नः स त्यजत्वसमतामदमद्य ॥ १२३ ॥

नेति ॥ अभीष्टसाधनात्स्वःसदां देवानां मुदं हर्षमुपनयञ्जनयन् योऽभिलाषः कदापि केनापि न व्यहन्यत व्यर्थीकृतः। तत्पदे अभिलाषस्थाने[3] त्वदभिषेकं तवाभिषेकं स्वाभीष्टसाधनाय कृतां कुर्वतां नोऽस्माकं सोऽभिलाषो मादृशः कामपूरसमर्थोऽन्यो न विद्यत इत्यसमतामदं असाम्यविषयगर्वम् अद्य त्यजतु। कामपूरणे त्वमेव समर्थ इत्यर्थः। व्यहन्यत, कर्मणि तङ् कर्मकर्तरि वा ॥

अब्रवीदथ यमस्तमहृष्टं वीरसेनकुलदीप तमस्त्वाम्।
यत्किमप्यभिबुभूषति तत्किं चन्द्रवंशवसतेः सदृशं ते ॥ १२४ ॥

अब्रवीदिति ॥ अथ यमो भैमीप्राप्तिविघ्नसंभावनयाऽहृष्टं दुःखितं तं नलमब्रवीत्—हे वीरसेनकुलस्य दीप प्रकाशक नल, तमो भैम्यप्राप्त्य(प्ति) संभावनजन्यं दुःखं यत् त्वां किमपि अल्पमनिर्वाच्यं वाभिबुभूषत्यभिभवितुमिच्छति तत् चन्द्रवंशवसतेश्चन्द्रवंशोत्पन्नस्य ते तव किं सदृशमुचितम्, अपि त्वयुक्तम्। चन्द्रवंशोत्पन्नो हि प्राणानपि ददाति, तदुत्पन्नेन त्वया तथैव भवितव्यं, न त्वन्यथेति भावः। अथ च दीपरूपं त्वां यदन्धकारमभिबुभूषति तच्चन्द्रवंशवसतेस्ते किमुचितम्, अपि त्वनुचितम्। दीपस्य तमसाभिभवो न युक्तः, तत्रापि चन्द्रवं-

---

१ 'अत्र संदेहो रूपकं च' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्रार्थिनामीदृक्संशयासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः। सा चोक्तसंशयोत्थापिता इति संकरः' इति **जीवातुः**। २ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽसमाकाव्यलिङ्गम्' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'पदे रक्षणे तस्य कल्पवृक्षस्य...अभिषेकम्' इति **साहित्यविद्याधरी**। संमतस्तु 'तदभिषेककृताम्' इति पाठः प्रतिभाति। 'पूर्वमस्माकमभिलाष एवाभीष्टपूरकोऽभूत्, अधुना तस्य स्थाने त्वमारोपितोऽसीत्यर्थः' इति **सुखावबोधा** ४ 'अत्र व्यतिरेकः काव्यलिङ्गं च' इति **साहित्यविद्याधरी**।

वसतेः[1] चन्द्रस्यान्धकारेणाभिभवो न युक्तः, अतस्तद्वंशोत्पन्नस्य तवापि तस्मात्पराभवो न युक्त इत्युपहासः[2] ॥

रोहणः किमपि यः कठिनानां कामधेनुरपि या पशुरेव ।
नैनयोरपि वृथाभवदर्थी हा विधित्सुरसि वत्स किमेतत् ॥ १२५ ॥

रोहण इति ॥ कठिनानां निष्ठुराणां पाषाणादीनां मध्ये यः किमपि लोकोत्तरो निष्ठुरो रोहणो विदूरोऽद्रिः मेरुः, अथ च निष्कृपाणां कृपणानां मध्ये लोकोत्तरः कृपणो यो विदूराचलः, यापि कामधेनुः सापि पशुरेव गौरेव अज्ञैव च, एनयो रोहणकामधेन्वोरपि संबन्धी अर्थी याचको वृथा निष्फलो नाभवत्, किं तु सफलो जातः । एनयोर्विषयो वा । हा कष्टं हे वत्स, किमेतत् अर्थिप्रातिकूल्यं विधित्सुश्चिकीर्षुरसि । अचेतनेषु कृपणावधिः कठिनावधिश्च रोहणः, चेतनेषु पश्ववधिर्मूर्खावधिश्च कामधेनुः, ताभ्यामप्यर्थिनेऽभीष्टं दीयते । त्वं तु मृदुचित्तो बुधोऽपि, अतो देयमेवेति भावः । किमिति सामान्यनिर्देशान्नपुंसकत्वम् । एनयोः, अन्वादेश एनादेशः । रोहणो वैदूर्यः पर्वतो वा[3] ॥

याचितश्चिरयति क नु धीरः प्राणने क्षणमपि प्रतिभूः कः ।
शंसति द्विनयनी दृढनिद्रां द्राङ्निमेषमिषघूर्णनपूर्णा ॥ १२६ ॥

याचित इति ॥ धीरो याचितः सन् क नु कुतः चिरयति कालविलम्बं करोति, अपि तु न । कुतः—क्षणमपि मुहूर्तमात्रमपि प्राणने जीवने कः प्रतिभूर्लग्नकः, अपि तु न कोऽपि । अथ च को ब्रह्मा प्रतिभूः विध्यधीनं जगत् । को ब्रह्मा प्रतिभूरिति काकुर्वा । तत्कुतः—द्राग् झटिति निमेषमिषेण नेत्रसंकोचव्याजेन घूर्णनेन तन्द्र्या पूर्णा द्विनयनी दृढनिद्रां मरणं कथयति । द्राग्दृढनिद्रामिति वा । यावता कालेन पुनरपि निमेषो भवति तावत्येव काले मरणं भवतीति निमेषतुल्यं मरणम्, तस्माद्विदुषा त्वयाऽविचारितं शीघ्रमेव दातव्यम् । मरणस्य शीघ्रप्राप्तिभयात् । अतिनिद्रितोऽपि घूर्णते ॥

अभ्रपुष्पमपि दित्सति शीतं सार्थिना विमुखता यदभाजि ।
स्तोककस्य खलु चञ्चुपुटेन म्लानिरुल्लसति तद्घनसङ्घे ॥ १२७ ॥

अभ्रेति ॥ स्तोककस्य चातकस्यार्थिना याचकेन चञ्चुपुटेन सा प्रसिद्धा विमुखता पराङ्मुखत्वं यदभाजि आश्रिता तत्खलु तस्मादेव हेतोः, तस्मादिव हेतोरित्युत्प्रेक्षा वा । म्लानिः चातकवैमुख्यजनिताऽकीर्तिः घनसङ्घे मेघसमूहे उल्लसति शोभते। किंभूते घनसङ्घे—शीतं शीतलमभ्रपुष्पं जलं दित्सति दातुमिच्छति अपि । चातकेन याचिते जले कालविलम्बान्मेघानां श्यामत्वलक्षणमपयशो जातमिति भावः । अथ च—स्तोक एव स्तोककोऽतिनिकृष्टः तस्यार्थिना मुखेन पराङ्मुखत्वं यदाश्रितम्, तत्तस्मात् मेघतुल्ये पुरुषे म्लानिरुल्लसति । यतः शीतलं दारिद्र्यहारि अभ्रपुष्पमपि खपुष्पतुल्यमपि वस्तु दातुमिच्छतः परं विलम्बकारिणो वदान्य-

---

१ 'अथ च तमो राहुस्त्वां यदभिबुभूषति तच्चन्द्रवंशवसतेस्ते किं युक्तं सदृशम् । किं प्रश्ने । राहुणा चन्द्रस्याभिभवनं सदृशमेवेत्युपहासः' इति **तिलकसुखावबोधे**। २ 'अत्र रूपम्' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र विरोधालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्र हेतुरपह्नुतिश्च' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

स्यापि जीवितपर्यन्तमयशो भवति किं पुनरिन्द्रादीनां पराङ्मुखत्वेन, तस्मात्त्वया शीघ्रमेव देयमिति भावः। पक्षिणोऽपि विमुखतया मेघेऽपि म्लानिरुल्लसति, किं पुनरन्यत्रेत्यर्थः। तस्मादिन्द्रादीनां तत्त्वतो विमुखत्वेऽयशो भावि इति किं वक्तव्यमिति भावः। 'मेघपुष्पं घनरसः' इत्यमरः॥

ऊचिवाननुचितमक्षरमेनं पाशपाणिरपि पाणिमुदस्य।
कीर्तिरेव भवतां प्रियदारा दाननीरझरमौक्तिकहारा॥ १२८॥

ऊचिवानिति॥ पाशपाणिरपि वरुणोऽपि पाणिमुदस्योद्यम्य एनं नलमुचितमक्षरं वचनमित्यूचिवान्। इति किम्—भवतां भवादृशां राज्ञां दाने क्रियमाणे यो नीरझरो जलप्रवाहः स एव मौक्तिकहारो यस्याः सा कीर्तिरेव प्रियदाराः प्रेयस्यः स्त्रियः, न तु राजकन्याः, ततः कीर्तिरेव त्वयोपार्जनीया नाकीर्तिः। पाणिमुदस्येति याचकजातिः[2]॥

चर्म वर्म किल यस्य न भेद्यं यस्य वज्रमयमस्थि च तौ चेत्।
स्थायिनाविह न कर्णदधीची तन्न धर्ममवधीरय धीर॥ १२९॥

चर्मेति॥ यस्य कर्णस्य चर्म त्वक् न भेद्यमभेद्यं वर्म कवचं किल श्रुतौ। येन कवचनिर्माणार्थं त्वग्दत्ता, यस्य च अस्थि वज्रमयम्, वज्रनिर्माणार्थं येन दधीचिना स्वीयमस्थि दत्तं तौ एवंविधौ वदान्यौ कर्णदधीची अपि इह भूलोके चेद्यस्मात्स्थायिनौ न किंतु मृतावेव। तत्तस्मात् हे धीर प्राज्ञ, त्वं धर्मं नावधीरय मावज्ञासीः। धर्म एव स्थिरतरो नतु रूप्यादिसुखं चेति भावः[3]॥

अद्ययावदपि येन निबद्धौ न प्रभू विचलितुं बलिविन्ध्यौ।
आस्थिता[4]वितथतागुणपाशस्त्वादृशा स विदुषा दुरपासः॥ १३०॥

अद्येति॥ येन सत्यप्रतिज्ञत्वगुणलक्षणेन पाशेन निबद्धौ बलिविन्ध्यौ दैत्याचलौ अद्ययावदपि एतावन्तमपि कालं विचलितुं प्रतिज्ञातमनिर्वोढुं न प्रभू समर्थौ न जातौ, किं तु ताभ्यामङ्गीकृतं यद्वशेन परिपालितम्। एकः पाताले स्थितः, अन्यश्च यद्वशेन न वर्धत इत्यर्थः। स आस्थितस्याङ्गीकृतस्यावितथता सत्यता तल्लक्षणो गुणः सूत्रं च तल्लक्षणः पाशो रज्जुः सत्यवादितागुणः त्वादृशा त्वद्विधेन विदुषा पण्डितेन दुरपासो दुर्लङ्घ्यः। अङ्गीकृतं परिपालयेत्यर्थः। दैत्यपाषाणाभ्यामप्यङ्गीकृतं सत्यं कृतम्, अतस्त्वयाङ्गीकृतं निर्वोढव्यमिति भावः॥

प्रेयसी जितसुधांशुमुखश्रीर्या न मुञ्चति दिगन्तगतापि।
भङ्गिसङ्गमकुरङ्गदृगर्थे कः कदर्थयति तामपि कीर्तिम्॥ १३१॥

प्रेयसीति॥ प्रेयसी प्रियतमा तथा—जिता तिरस्कृता उज्ज्वलत्वात्सुधांशुमुखानां सुधांशुश्चन्द्रस्तत्प्रमुखानां तारकादीनां श्रीः शोभा धवलिमा यया, जिता चन्द्रप्रारम्भशोभा यया एवंविधा वा, प्राणेश्वरी च जितचन्द्रा मुखश्रीर्यस्या एवंविधा या कीर्तिः दिगन्तगतापि दिक्प्रान्तगता न मुञ्चति त्यजति तामेवंविधामपि कीर्तिं भङ्गी विनश्वरः संगमो यस्याः सा

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षा श्लेषश्च' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र च्छेकानुप्रासो रूपकं च' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्र विरोधो हेतुश्च' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'आश्रुता' इति **जीवातुसंमतः** पाठः। ५ 'अत्र रूपकमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

भङ्गिसंगमा एवंभूता कुरङ्गदृक् मृगाक्षी तस्मा अर्थे निमित्तम्, अथ च—कुत्सितो रङ्गो रचना यस्या एवंविधा दृग् यस्याः तत्कृते कः कदर्थयति पीडयति, अपि तु नित्यां कीर्तिं विहायानित्यां प्रेयसीं कोऽपि न वाञ्छति । तस्मात्कीर्तिरेव त्वयाप्युपार्जनीयेति भावः । अथ च—कलिप्रभावाद्भङ्गिसंगमत्वं भैम्याः सूचितम् । अन्योऽपि दुष्टसपत्न्याः कृते गुणवतीं पत्नीं न पीडयति । स्त्रियःकृते कीर्तिर्न त्याज्येत्यर्थः । कुत्सितो दुःखरूपोऽर्थः कदर्थः, कोः कदादेशे अर्शआद्यचि मतुपि वा तद्वतीं करोतीति णिचि 'णाविष्ठवत्–' इति टिलोपे मतुब्लोपे वा पीडयतीति तात्पर्यार्थः । एवं कदर्थनात्यर्थतयेत्यादावपि ज्ञेयम् ॥

यान्वरं प्रति परेऽर्थयितारस्तेऽपि यं वयमहो स पुनस्त्वम् ।
नैव नः खलु मनोरथमात्रं शूर पूरय दिशोऽपि यशोभिः ॥ १३२ ॥

यानिति ॥ परे अन्ये पुरुषा यानस्मान्प्रत्युद्दिश्य वरमभीष्टमर्थयितारो याचनशीलाः वरमुद्दिश्यास्मानर्थयितार इति वा, तेऽपि वयं यं त्वामर्थयितारः । अहो आश्चर्यम् । येऽन्यस्मै वरं दातुं समर्थास्ते वयं तव याचका जाताः । स एवंभूतस्त्वं पुनः शूर दानशूर नल, खलु निश्चितं नोऽस्माकं मनोरथमात्रं केवलं मनोरथं पूरय परिपूर्णं कुर्विति नैव, किं तु इन्द्रादयोऽपि यस्यार्थिनो जाता इति यशोभिः दिशोऽपि दिगन्तानपि पूरय । अस्मन्मनोरथपूरणेन तव महती कीर्तिर्भविष्यतीति भावः । 'यान्परम्' इति पाठे अन्ये यानस्मान्प्रति परं केवलमर्थयितारो न तु दातार इत्यर्थः । अर्थयितारः, ताच्छील्ये तृन्[2] ॥

अर्थितां त्वयि गतेषु सुरेषु म्लानदानजनिजोरु[3]यशःश्रीः ।
अद्य पाण्डु गगनं सुरशाखी केवलेन कुसुमेन विधत्ताम् ॥ १३३ ॥

अर्थितामिति ॥ सुरशाखी कल्पतरुः सुरेषु त्वयि विषयेऽर्थितां याचकतां गतेषु सत्सु म्लाना विनष्टप्राया दानजा निजा स्वीया सहजा वा उर्वी महती यशःश्रीः यस्यैवंभूतः सन् अद्य केवलेन कीर्तिरहितेन कुसुमेन पुष्पेण कृत्वा गगनं पाण्डु श्वेतं विधत्तां करोतु । एतावन्तं कालं कीर्तिपुष्पाभ्यां श्वेतं कृतं, त्वया कीर्तेरपहृतत्वात्केवलेन पुष्पेणेति भावः ॥

'हास्यतैव सुलभा, न तु साध्यम्' इत्यस्योत्तरमाह—

प्रवसते भरतार्जुनवैन्यवत्स्मृतिधृतोऽपि नल त्वमभीष्टदः ।
स्वगमनाफलतां यदि शङ्कसे तदफलं निखिलं खलु मङ्गलम् ॥ १३४ ॥

प्रवसत इति ॥ हे नल, भरतार्जुनवैन्यवत् भरतः शाकुन्तलेयः, अर्जुनः कार्तवीर्यः, पृथुर्वैन्यः तद्वत्स्मृतिधृतः स्मृतिगोचरः, स्मृत इत्यर्थः । एवंभूतोऽपि नलः प्रवसते देशान्तरगामिने पुरुषायाभीष्टं ददातीत्यभीष्टदः स त्वं स्वगमनस्य अफलतां नैष्फल्यं यदि शङ्कसे संभावयसि तत्तर्हि निखिलं समस्तं वैन्यादिस्मरणलक्षणं मङ्गलं शकुनादि च त्वदृष्टान्तेन खलु निश्चितमफलं निष्फलम् । 'वैन्यं पृथुम्–' इत्यादीनां स्मरणस्यापि वैयर्थ्यप्रसङ्गात्स्वगमननैष्फल्यं त्वया नाशङ्कनीयम्, अतो गच्छेत्यर्थः । भरतादिवत्त्वयीति वा भरतादेरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः[4] ॥

---

१ 'अत्र व्यतिरेकसमासोक्त्युपमाविरोधसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'म्लानदानजनितोरु' इति पाठस्तिलकजीवातुसाहित्यविद्याधरीसंमतः । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासः' । द्रुतविलम्बितं नाम वृत्तम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

इष्टं नःप्रति ते प्रतिश्रुतिरभूद्याद्य स्वराह्लादिनी
धर्मार्था सृज तां श्रुतिप्रतिभटीकृत्यान्विताख्यापदाम् ।
त्वत्कीर्तिः पुनती पुनस्त्रिभुवनं शुभ्राद्वयादेशना-
द्रव्याणां शितिपीतलोहितहरिन्नामान्वयं लुम्पतु ॥ १२५ ॥

इष्टमिति ॥ हे नल, नोऽस्माकं इष्टमाकाङ्क्षितं प्रत्युद्दिश्य स्वराह्लादिनी अस्मदाह्लादनात्स्वर्गानन्ददायिनी स्वरेणाङ्गीकारसूचकमधुरस्वरेण वानन्दिनी, तथा—धर्मार्था धर्मप्रयोजनिका या तव प्रतिश्रुतिः 'जीवितावधि किमप्यधिकं वा–' (५।९७) इत्यादिका प्रतिज्ञाऽभूज्जाता तां प्रतिश्रुतिमद्येदानीं सत्यत्वेन श्रुतिप्रतिभटीकृत्य वेदसदृशीं कृत्वा अन्वितं श्रुतेः प्रतिभटा प्रतिश्रुतिरिति सार्थकमाख्यापदं संज्ञापदं यस्या एवंभूतां सृज कुरु। सत्यां कुर्वित्यर्थः। श्रुतिप्रतिभटत्वे हि प्रतिश्रुतिशब्दः सार्थको भवति। सत्यत्वेन स्वीयं वचनं श्रुत्यन्तरं कुर्वित्यर्थः। अङ्गीकृतं परिपालयेति भावः। पुनः प्रतिज्ञासिद्धौ सत्यां त्रिभुवनं त्रिलोकीं पुनती पुनाना, अथ च उज्ज्वलं कुर्वाणा त्वत्कीर्तिः शुभ्रस्य श्वेतस्य अद्वयमद्वैतं तस्यादेशनात्करणाद् द्रव्याणां वस्तूनां शितिपीतलोहितहरितां कृष्णगौररक्तनीलानां वर्णानां नाम संज्ञा तस्य अन्वयः संबन्धः तं लुम्पतु विनाशयतु। सर्वस्य त्रिलोकस्य श्वेतीकरणात्कृष्णादिवर्णाभावो भवत्वित्यर्थः। प्रतिज्ञातपरिपालनाल्लोकत्रयेऽपि तवातिनिर्मलं यशः प्रसरिष्यतीति भावः। कर्मप्रतिपादिका श्रुतिरपि इष्टं यागमुद्दिश्य प्रवर्तते। स्वरैरुदात्तादिभिः, अः अकार आद्यो येषां ते आद्याः स्वरा अचस्तैर्वा, कर्मफलभूत आद्यः प्रथमभोक्तव्यः स्वः स्वर्गः—तेन वानन्ददायिनी। तथा—'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति वाक्यप्रतिपादितस्य धर्मस्य वेदैकगम्यत्वोक्तेर्धर्मोऽर्थोऽभिधेयं वाक्यार्थो वा यस्याः सा धर्मप्रतिपादिनी। तथा—श्रूयत इति श्रुतिरित्यन्वितमनुगतार्थमाख्यापदं नामपदं यस्या एवंभूता च। अथ च—प्रतिश्रुतिः प्रतिवचनरूपम्। 'अस्तु श्रौषट्' इत्यादिवाक्यं सापि इष्टं यागं प्रति भवति, स्वरैरुदात्तादिभिराह्लादिनी च भवति। अथ च—त्वत्कीर्तिरूपा ब्रह्मप्रतिपादिका श्रुतिः, त्वया कीर्त्यमाना सदा पठ्यमाना वा वेदान्तश्रुतिः श्रवणमननादिद्वारा त्रैलोक्यं पवित्रं कुर्वाणा, यद्वा सत्त्वरजस्तमोरूपेभ्यस्त्रिभ्यो गुणेभ्यो भवतीति, त्रिभ्यो भूरुत्पत्तिर्यस्येति वा त्रिभु। सृष्ट्याद्यवस्थात्रयसहितत्वमिति यावत्। तच्च तद्वनं चातिगहनं संसाराख्यम्। पृथग्वा पदम्। निवृत्तिद्वारा पुनाना शुभ्रस्यातिनिर्मलस्य निर्दोषस्य ब्रह्माद्वैतस्योपदेशाद्द्रव्याणां दृश्यपदार्थानां कृष्णपीतादिनामसंबन्धं लुम्पति। 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इति श्रुतेः 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादिवचनाद्घटादेर्मिथ्यात्वसाधनान्नामादिविकारं निराकरोतीति ध्वनिः। धर्मार्थामिति क्वचित्। इष्टम्, 'इषु इच्छायाम्' अस्माद्यजेश्च कर्मणि भावे च क्तः। यजे संप्रसारणं षत्वष्टुत्वे च। इष्टिमित्यमरादयः सर्वेऽपि व्याचक्षते 'इष्टिर्यागेच्छयोः' इत्यादिना, तत्तु शिष्टप्रयोगाज्ज्ञातव्यम्। विशेषस्तु ग्रन्थविस्तरभयान्न लिख्यते। 'इष्टम्' इत्येव पाठः[१] साधीयानित्यलम्[२] ॥

---

१ तिलकजीवात्वोस्तु 'इष्टिम' इत्येव संमतः पाठः। २ 'अत्र श्लेषातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी। 'अत्र नीलादिवस्तूनां स्वगुणत्यागेन तत्कीर्तिगुणग्रहणात्तद्गुणालंकारः। 'तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहृतेः' इति लक्षणात्' इति जीवातुः।

यं प्रासूत सहस्रपादुदभवत्पादेन खञ्जः कथं
स च्छायातनयः सुतः किल पितुः सादृश्यमन्विच्छति ।
एतस्योत्तरमद्य नः समजनि त्वत्तेजसां लङ्घने
साहस्रैरपि पङ्गुरङ्घ्रिभिरभिव्यक्तीभवन्भानुमान् ॥ १३६ ॥

यमिति ॥ सहस्रपात्सहस्रचरणः अथ च सहस्रकिरणः सूर्यः यं प्रासूत प्रसूतवान् स छायानाम्न्याः सूर्यपत्न्याः तनयः पुत्रः शनैश्चरः पादेन चरणेन पङ्गुः कथमुदभवज्जातः । सहस्रचरणस्य पुत्रेण सहस्रचरणेन भवितव्यम्, अस्य तु नैकोऽपीति । किल यस्मात्सुतः पितुः सादृश्यमन्विच्छति । 'कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते' इति न्यायात्, तत्तस्माच्छनैश्चरस्यैकोऽपि पादो नास्तीत्येतस्य नोऽस्मदीयप्रश्नस्याद्य भानुमानुत्तरं समजनि जातः । किं कुर्वन्—त्वत्तेजसां लङ्घनेऽतिक्रमणविषये साहस्रैः सहस्रसंख्याकैरप्यङ्घ्रिभिश्चरणैः पङ्गुः पादरहितोऽभिव्यक्तीभवन्प्रकटीभवन् । अतः पितुः पङ्गुत्वात्पुत्रस्यापि पङ्गुत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । त्वत्तेजः सूर्यतेजसोऽप्यधिकम्, तस्मात्त्वयास्मदिष्टं साधनीयमिति भावः । 'पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः' इत्यमरः । सहस्रपात्, 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादस्यान्तलोपः । पादेन खञ्जः, अङ्घ्रिभिः पङ्गुरिति 'येनाङ्ग–' इति तृतीया । साहस्रैः, 'तदस्य परिमाणम्' इत्यर्थे 'शतमानविंशतिकसहस्र–' इत्यण् ॥

इत्याकर्ण्य क्षितीशस्त्रिदशपरिषदस्ता गिरश्चाटुगर्भा
वैदर्भीकामुकोऽपि प्रसभविनिहितं दूत्यभारं बभार ।
अङ्गीकारं गतेऽस्मिन्नमरपरिवृढः संभृतानन्दमूचे
भूयादन्तर्धिसिद्धेरनुविहितभवच्चित्तता यत्र तत्र ॥ १३७ ॥

इत्याकर्ण्येति ॥ क्षितीशो राजा वैदर्भीकामुकोऽपि भैमीमभिलाषुकोऽपि सन् प्रसभविनिहितं बलादारोपितं दूत्यलक्षणं भारं बभार । किं कृत्वा, इति पूर्वोक्तप्रकारेणोपहासस्यापि करणाच्चाटुगर्भाः प्रियोक्तियुक्तमध्याः त्रिदशपरिषदो देवसभायाः ताः पूर्वोक्ता गिरो वाणीराकर्ण्य । त्रिदशपरिषदः सकाशाद्वा । अन्योऽपि बलान्निहितं भारं दुःखेन वहति । अस्मिन्नलेऽङ्गीकारं गते प्राप्ते सति करिष्यामीति तेनाभ्युपगते सति अमरपरिवृढो देवप्रभुरिन्द्रः संभृतानन्दं सानन्दं यथा तथा तं नलं प्रति इत्यूचे । इति किम्—अन्तर्धिसिद्धेः यत्र तत्र सर्वत्र देशे काले अनुविहितमनुसृतं भवच्चित्तं यया तस्या भावोऽनुविहितभवच्चित्तता कार्यसिद्धिः भूयात् । यत्रादृश्यो भवितुमिच्छसि तत्रान्तर्धिसिद्धिर्भूयात्, यत्र नेच्छसि तत्र माभूत् । 'यामिकाननुपमृद्य–' (५।११०) इत्यादि परिहृतमनेन ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
तस्य श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य नव्ये महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत्पञ्चमः ॥ ५ ॥

---

१ 'अत्रार्कस्यापङ्गोः पङ्गुत्वोक्तिरतिशयोक्तिभेदः तद्धेतुत्वं च शनैश्चरे पङ्गुत्वस्योत्प्रेक्ष्यत इति संकरः' इति जीवातुः । २ 'अत्र स्रग्धरा वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्धं पूर्ववदेव। श्रीविजयप्रशस्तिनाम्नो ग्रन्थस्य रचनया तातस्य जनकस्य। सापि तेन रचितेत्यर्थः। नव्ये नूतनप्रमेये चारुणि शोभने पञ्चमः पञ्चानां पूरणः सर्गः समाप्तः। नव्ये स्तुत्यर्हे इति, नुधातोः 'अर्हे कृत्य-' इति व्याख्येयम् ॥

इति श्रीबेदरकरोपनामकश्रीनरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैषधीयप्रकाशे पञ्चमः सर्गः ॥

षष्ठः सर्गः।

दूत्याय दैत्यारिपतेः प्रवृत्तो द्विषां निषेद्धा निषधप्रधानम्।
स भीमभूमीपतिराजधानीं लक्षीचकाराथ रथस्य तस्य ॥ १ ॥[1]

दूत्यायेति ॥ अथ दूत्याङ्गीकारादनन्तरं दैत्यारयो देवास्तेषां पतिरिन्द्रस्तस्य दूत्याय दूतकर्मणे प्रवृत्त उद्युक्तः द्विषां निषेद्धा परंतपः स निषधप्रधानं निषधदेशानामधिपः भीमनामको भूमिपती राजा तस्य राजधानीं कुण्डिनाख्यां रथस्य स्यदो जवस्तस्य लक्षीचकार। तां प्रति ययावित्यर्थः। चतुर्णां दूत्यकरणे प्रवृत्तावपि प्राधान्यादिन्द्रोपादानम्। इन्द्राद्युपकारार्थं प्रवृत्तः स्वयं परंतपश्चेत्यनेन भीमस्य भयानकस्यापि राज्ञो नगरीं प्रति गमने सामर्थ्यं सूचितम्। प्रधानशब्दः क्लीबे। निषेद्धेति तृच् ॥

भैम्या समं नाजगणद्वियोगं स दूतधर्मे स्थिरधीरधीशः।
पयोधिपाने मुनिरन्तरायं दुर्वारमप्यौर्वमिवौर्वशेयः ॥ २ ॥[2]

भैम्येति ॥ स्थिरधीरक्षोभ्यहृदयो दृढबुद्धिः सोऽधीशो नलः निर्विकारत्वलक्षणे दूतधर्मे विषये दुर्वारमपि दुर्लङ्घ्यमप्यन्तरायं विघ्नभूतं भैम्या समं सार्धं वियोगं नाजगणन्मनसि धृतवान्। कः कमिव—और्वशेयो मुनिरगस्त्यः पयोधिपाने समुद्रपाने दुर्वारमन्तरायरूपमौर्वमिव वडवानलमिव। विकारहेतौ सत्यपि गाम्भीर्यात्स्वीयं स्वयंवरनायकं(कत्वम्) दूरे त्यक्त्वा निष्कपटेनाशयेन तेषां दूत्यमङ्गीकृतवानिति भावः। दुष्टं वार्वारि येन स दुर्वाः तम्, और्वविशेषणम्। मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीपुत्रः। उरु बह्वश्नात्युर्वशी तत्पुत्रस्य बहुभोजित्वमेव युक्तमिति च ज्ञेयम् ॥

नलप्रणालीमिलदम्बुजाक्षीसंवादपीयूषपिपासवस्ते।
तदध्ववीक्षार्थमिवानिमेषा देशस्य तस्याभरणीबभूवुः ॥ ३ ॥

नलेति ॥ ते देवा यत्र नलदेवानां संवादोऽभूत्तस्य देशस्याभरणीबभूवुः। तत्रैव स्थिता इत्यर्थः। किंभूताः—नलरूपया प्रणाल्या मिलत आगच्छतः अम्बुजाक्ष्या भैम्याः संवादपीयूषस्य रहस्यकथालक्षणस्यामृतस्य पाने साभिलाषास्तदाकर्णनैकपराः। तथा—तदध्ववीक्षार्थं

---

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः, अत्रेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रालक्षणमिश्रितत्वादुपजातिच्छन्दो भवति' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र च्छेकानुप्रासोपमाहेत्वलंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी।

नलमार्गावलोकनार्थमिवानिमेषा निमेषरहिताः । देवत्वात्सहजमप्यनिमेषत्वं, नलोऽनेन मार्गेण भैमीकथाकथनार्थं कदा समागमिष्यतीति नलमार्गप्रतीक्षार्थत्वेनोत्प्रेक्षितम् । नलप्रतीक्षार्थं तत्रैव तस्थुरित्यर्थः ॥

तां कुण्डिनाख्यापदमात्रगुप्तामिन्द्रस्य भूमेरमरावतीं सः ।
मनोरथः सिद्धिमिव क्षणेन रथस्तदीयः पुरमाससाद ॥ ४ ॥

तामिति ॥ स तदीयो नलसंबन्धी रथो भूमेरिन्द्रस्य भीमस्य कुण्डिनमित्याख्यापदमात्रेण संज्ञापदेनैव गुप्तां गोपिताममरावतीं तां पुरं क्षणेन शीघ्रमाससाद प्राप । स्वरूपतः साक्षादमरावती परं कुण्डिननामधेयेति विशेषः । कः कमिव—तपःप्रभाववतां मनोरथः सिद्धिमिव । मनोरथदृष्टान्तेन रथस्यातिजवनत्वं सूचितम्[1] ॥

भैमीपदस्पर्शकृतार्थरथ्या सेयं पुरीत्युत्कलिकाकुलस्ताम् ।
नृपो निपीय क्षणमीक्षणाभ्यां भृशं निशश्वास सुरैः क्षताशः ॥ ५ ॥

भैमीति ॥ भैमीपदस्पर्शेन कृतार्था रथ्या मार्गो यस्याः यत्र भैमी विचरति सेयं नगरी इति उत्कलिकाकुल उत्कण्ठाबाहुल्येन विमानः स नृपो नलस्तां नगरीमीक्षणाभ्यां नेत्राभ्यां क्षणमात्रं निपीय सादरं प्रेक्ष्य भृशं बहु निशश्वास निश्वसितवान् । यतो दूत्यादेशनात्सुरैः क्षताशः खण्डिताशः । भैम्या सार्धमत्राहं विचरामीति मनोरथेन पूर्वमुत्कण्ठितोऽभूत् । पश्चाद्दूत्यस्मरणाद्दुःखितोऽभूदिति भावः[3] ॥

स्विद्यत्प्रमोदाश्रुलवेन वामं रोमाञ्चभृत्पक्ष्मभिरस्य चक्षुः ।
अन्यत्पुनः कम्प्रमपि स्फुरत्त्वात्तस्याः पुरः प्राप नवोपभोगम् ॥ ६ ॥

स्विद्यदिति ॥ भैमीनगरी मया दृष्टेति प्रमोदेन संसर्गप्रीतिजनितानन्देन जातो योऽश्रुलवो बाष्पलेशस्तेन स्विद्यत्स्वेदयुक्तम् । बाष्प एव स्वेदस्थाने जातो यस्यैवंभूतम्, पक्ष्मभिर्नेत्ररोमभी रोमाञ्चभृद्रोमाञ्चयुक्तम् । तान्येव रोमाञ्चस्थाने जातानि यस्यैवंभूतम्, अस्य नलस्य वामं सव्यं चक्षुः तस्याः पुरः प्रथमदर्शनलक्षणं नवोपभोगं नूतनकामकेलिं च प्राप । अन्यद्दक्षिणं चक्षुः पुनः स्फुरतीति स्फुरत् तद्भावेन कम्प्रमपि कम्पनशीलमपि । भैमीप्राप्तिसूचकं स्फुरणं प्राप्येति यावत् । एवंभूतं दक्षिणमपि तस्याः पुरो नवोपभोगं प्राप । चलत्वं नयनस्य यद्यपि स्वभावतो विद्यते तथापि प्रियाप्राप्तिसूचकत्वादित्यस्य सार्थक्यम् । अन्यस्यापि स्वामिनो नवोपभोगे स्वेदादयः सात्त्विका भावाः प्रभवन्ति । दक्षिणनयनस्फुरणं भैमीलाभसूचकं शकुनं कथितम्[4] ॥

रथादसौ सारथिना सनाथाद्राजावतीर्याथ पुरं विवेश ।
निर्गत्य बिम्बादिव भानवीयात्सौधाकरं मण्डलमंशुसङ्घः ॥ ७ ॥

रथादिति ॥ अथासौ राजा नलः सारथिना सनाथादधिष्ठिताद्रथादवतीर्य पुरं विवेश । कः किमिव—अंशुसङ्घः भानवीयात्सूर्यसंबन्धिनो बिम्बान्मण्डलान्निर्गत्य निर्गम्य सौधाकरं

---

१ 'अत्र रूपकोत्प्रेक्षालंकारसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र व्यतिरेकरूपकालंकारसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासकाव्यलिङ्गभावशबलतालंकारसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्र समासोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

चन्द्रसंबन्धि मण्डलमिव। अमावास्यायां सूर्यं प्रविष्टश्चन्द्रकिरणसमूहो यथा प्रतिपदि ततो निर्गत्य चन्द्रं प्रविशति। सूतं रथे संस्थाप्यैकाकी नगरं प्रविष्ट इत्यर्थः[१] ॥

चित्रं तदा कुण्डिनवेशिनः सा नलस्य मूर्तिर्ववृते न दृश्या।
बभूव तच्चित्रतरं तथापि विश्वैकदृश्यैव यदस्य मूर्तिः ॥ ८ ॥

चित्रमिति ॥ तदा तस्मिन्समये कुण्डिनवेशिनः पुरप्रवेशिनो नलस्य सा दृग्गोचरः, अथ चातिसुन्दरी मूर्तिः कायः दृश्या न ववृते दृग्गोचरः, अथ च सुन्दरी न ववृते नाभूदित्याश्चर्यम्। एतावन्तं कालं दृग्गोचरस्याकस्मादन्तर्हितत्वात्, सुन्दरस्य चेदानीमसुन्दरत्वादाश्चर्यम्। 'भूयादन्तर्धिसिद्धेः—' इति वचनादिच्छावशादन्तर्हितोऽभूदित्यर्थः। यद्यपि दृश्या नाभूत्तथाप्यस्य मूर्तिर्विश्वस्य सर्वस्य लोकस्यैका मुख्याऽसहाया वा दृश्यैव दृग्गोचर एव बभूवेति यत् तच्चित्रतरमतिशयितमाश्चर्यम्। अन्तर्हितस्याप्यनन्तर्हितत्वे विरोधादाश्चर्यम्। अथ च सर्वस्मिञ्जगति एका रमणीयाभूत्तदतिचित्रम्। एतादृक्सौन्दर्यस्यान्यत्राभावात्। नदृश्येति नसमासो वा[२] ॥

जनैर्विदग्धैर्भवनैश्च मुग्धैः पदे पदे विस्मयकल्पवल्लीम्।
[३]तां गाहमानास्य चिरं नलस्य दृष्टिर्ययौ राजकुलातिथित्वम् ॥ ९ ॥

जनैरिति ॥ तां पुरं गाहमाना विलोकयन्ती अस्य नलस्य दृष्टिः राजकुलातिथित्वं राजसदनातिथ्यं ययौ राजमन्दिरं ददर्शेत्यर्थः। 'गाहमानस्य' इति पाठे राजविशेषणम्। राजकुलाभिमुख्यमिति क्वचित्। किंभूताम्—विदग्धैश्चतुरैर्जनैः, मुग्धैः सुन्दरैर्भवनैश्च कृत्वा पदेपदे विस्मयस्य कल्पवल्लीं कल्पलताम्। कल्पवृक्षसंबन्धिनीं वल्लीमित्यर्थः। अतिशयाश्चर्यकारिणीम्। 'कुलं जनपदे गृहे' इति विश्वः[४] ॥

हेलां दधौ रक्षिजनेऽस्त्रसज्जे लीनश्चरामीति हृदा ललज्जे।
द्रक्ष्यामि भैमीमिति संतुतोष [५]दूतं विचिन्त्य स्वमसौ शुशोच ॥ १० ॥

हेलामिति ॥ असौ नलोऽस्त्रसज्जे शस्त्रसंनद्धे रक्षिजने राजगृहरक्षकलोके हृदा हेलामवज्ञां दधौ। एते मम किमपि कर्तुं न शक्नुवन्तीति। अहं लीनश्चौरवददृश्यो राजा सन् चरामीति विचार्य मनसा ललज्जे। तथा—अहमद्य भैमीं द्रक्ष्यामीति हेतोर्हृदा संतुतोष। तथा—अनन्तरं स्वमात्मानं दूतं विचिन्त्य हृदा शुशोच दुःखं कृतवान्। भैमीदर्शनेऽपि मम लोभो नास्तीति। हृदेत्यनेनावज्ञादिसूचका करादिचेष्टा न कृतेत्यर्थः। प्रथमतृतीयचरणाभ्यां पुरुषानुरागावुक्तौ, द्वितीयचतुर्थाभ्यां तौ प्रशान्तीकृतौ। दूतस्य मम तस्या अभिलाषोऽनुचित इत्यात्मानं निनिन्देति वा भावः। हेलाम्, 'हेलृ अनादरे' इत्यस्मात् 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्'[६] ॥

अथोपकार्याममरेन्द्रकार्यात्कक्षासु रक्षाधिकृतैरदृष्टः।
भैमीं दिदृक्षुर्बहुदिक्षु चक्षुर्दिशन्नसौ तामविशद्विशङ्कः ॥ ११ ॥

---

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'विगाहमाना पुरमस्य दृष्टिरथाददे' इति तिलकजीवातुसंमतः पाठः। ४ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ५ 'दूत्यम्' इति जीवातुसंमतः पाठः। ६ 'अत्र भावशबलतालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

अथेति ॥ अथ असौ तामुपकार्यां पूर्वदृष्टामुपकारिकामविशत्। किंभूतः—अमराश्चान्ये त्रयः, इन्द्रश्च तेषां प्राधान्यादमरेन्द्रस्य वा कार्याद्धेतोः कार्याद्वरदानाद्वा हेतोः कक्षासु गृहप्रकोष्ठेषु स्थितै रक्षाधिकृतै रक्षकैरन्तर्हितत्वाददृष्टः अत एव विशङ्को गतभयः। तथा–बहु वारंवारं दिक्षु चक्षुर्दिशन्ददानः। यतो भैमीं दिदृक्षुर्द्रष्टुकामः। 'कक्षा प्रकोष्ठे हर्म्यादेः' इत्यमरः[1] ॥

अयं क इत्यन्यनिवारकाणां गिरा विभुर्द्वारि विभुज्य कण्ठम्।
दृशं ददौ विस्मयनिस्तरङ्गां स लङ्घितायामपि राजसिंहः ॥ १२ ॥

अयमिति ॥ स विभुः प्रशस्तो राजा राजसिंहो नलः लङ्घितायामतिक्रान्तायामप्युपकार्याद्वार्यन्तर्हितोऽप्यहमेभिर्दृष्टः किमिति विस्मयेनाश्चर्येण निस्तरङ्गां निश्चलां दृशं ददौ दत्तवान्। किं कृत्वा–कोऽयमित्यन्यनिवारकाणां नलान्यनिषेधकारिणां रक्षकाणां गिरा कृत्वा मामेव किमेते निषेधन्तीति धिया कण्ठं विभुज्य वक्रीकृत्य। सिंह इत्यनेन दृष्टेऽप्यात्मनि निर्भयत्वं सूच्यते। सिंहोऽप्यवज्ञया ग्रीवां वक्रीकृत्य गर्वेण दृष्टिं पश्चाद्ददाति। राजसिंहः, 'प्रशंसावचनैश्च' इति, 'उपमितम्–' इति वा समासः[2] ॥

अन्तःपुरान्तः स विलोक्य बालां कांचित्समालब्धुमसंवृतोरुम्।
निमीलिताक्षः परया भ्रमन्त्या संघट्टमासाद्य चमच्चकार ॥ १३ ॥

अन्तरिति ॥ स नलः अन्तःपुरस्यान्तर्मध्ये समालब्धुमुद्वर्तयितुमसंवृतेऽनाच्छादिते ऊरू जङ्घे यस्यास्तां कांचित्स्त्रियं विलोक्य 'न नग्नां स्त्रियमीक्षेत' इति स्मृतेः उत्तमपुरुषत्वाच्च निमीलिताक्षः बभूवेति शेषः। तथा–यदृच्छया भ्रमन्त्या चलन्त्या परया कयाचित्स्त्रिया सह निमीलितनयनत्वादेव संघट्टं संपर्कमासाद्य प्राप्य चमच्चकार। सचकितो बभूवेत्यर्थः। 'एकं संधित्सतोऽपरं प्रच्यवते' इति न्यायात् सजुगुप्सो जातः[3] ॥

अनादिसर्गस्रजि वानुभूता चित्रेषु वा भीमसुता नलेन।
जातेव यद्वा जितशम्बरस्य सा शाम्बरीशिल्पमलक्षि दिक्षु ॥ १४ ॥

अनादीति ॥ नलेन सा भैमी दिक्षु प्रतिदिशमलक्षि दृश्यते स्म। ननु चक्षुषाऽसंनिकृष्टा कथं दृष्टा। न च शुक्तौ रजतमिव तत्रासत्यपि सारोपाद्भासत इति वाच्यम्। अननुभूतपूर्वस्य वस्तुन आरोपासंभवादित्याशङ्क्य भ्रमान्यथानुपपत्त्या पूर्वानुभवमुत्प्रेक्षते—अनादयो ये सर्गाः सृष्टयस्तेषां स्रक् परम्परा तस्यामनुभूता वा। ननु जन्मान्तरेऽपि भैम्याः परिग्रहे तत्स्मरणे वा प्रमाणं नास्तीत्यत आह—चित्रेष्वालेख्येषु वा अनुभूता। ननु चित्रेष्वियं निष्क्रियैवानुभूता। यथानुभवं चारोपो भवति। तत्कथमियमालिङ्गतीव, सानुरागमालोकयन्तीव, सप्रणयमनुनयन्तीव, सकेलिकोपमाक्षिपन्तीव, दृश्यत इत्यत आह—यद्वा जितः शम्बरो येन स जितशम्बरो मदनः, तस्य या शाम्बरी शम्बरो दैत्यस्तस्येयं शाम्बरी माया तस्याः शिल्पं निर्माणं जातेव। कामेन शम्बरं जयता तस्य मायाप्यपहृता तया माययेयं निर्मितेत्यर्थः।

---

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासोलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र जातिश्लेषालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी। 'स्वभावोक्तिः' इति जीवातुः। ३ 'अत्र जातिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

यद्वा—शम्बरारेः संबन्धिमाया निर्माणकौशलं सा जातेव । मदनस्यैवेदं शिल्पं तच्च मायामात्रहेतुकं, न तु प्रसिद्धबाह्यकारणरचितमिति । मायानिर्मितं चातिसुन्दरं भवति कारणगुणानुरोधाभावात् । यद्वा नलेन सा कामस्य शम्बरीरूपं शिल्पं कौशलं जातेवालक्षि । शम्बरस्य जितत्वात्तन्मायेव भैमीरूपाऽपहृतेत्यर्थः । अथवा जातेवेत्युत्प्रेक्षान्तरम् । प्रागननुभूतापि तदानीं कामस्य शिल्पभूता सा जाता उत्पन्नेवालक्षि । यतोऽपरोक्षमनुभूयते, न च बाध्यते आलिङ्गनालापादिरूपसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिति भावः । यद्वा शाम्बरीत्युत्प्रेक्षान्तमेव व्याख्येयम् । विरहवशात्सर्वत्र भैमी दृष्टा सा पूर्वमनुभवतारतम्येन स्मृता सत्यारोपात्प्रतीयते शुक्तौ रजतवत् । यद्वा पूर्वमननुभूतैव स्मरेण प्रतिदिशमपूर्वैवोत्पादिता यथावियर्क रजतम् । गन्धर्वनगरवन्मायावशादत्यन्तमसत्येवाननुभूतापि भासत इति समुदायतात्पर्यम्[१] ॥

अलीकभैमीसहदर्शनान्न तस्यान्यकन्याप्सरसो रसाय ।
भैमीभ्रमस्यैव ततः प्रसादाद्भैमीभ्रमस्तेन न तास्वलम्भि ॥ १५ ॥

अलीकेति ॥ मोहवशादवलोकिता अलीकभैमी मिथ्याभैमी तया सह तासामपि दर्शनादन्यकन्याप्सरसोऽन्तःपुरस्थिता अप्सरस्तुल्या भैमीव्यतिरिक्ता अबलास्तस्य नलस्य रसाय प्रीतये नाभूवन् । सहदर्शनात्तारतम्यज्ञानस्य संभवादलीकदृष्टाया अपि भैम्याः सकाशादन्या अतिहीना इति तास्वनुरक्तो नाभूत् । किंत्वलीकदृष्टायामपि तस्यामेवेत्यर्थः । तास्वेव भैमीबुद्धिः कथं नेत्यत आह—ततः षष्ठ्यर्थे तसिः । तस्य भैमीभ्रमस्यैव भैमीभ्रान्तेरेव प्रसादात्सामर्थ्यात्तेन नलेन तास्वन्यकन्याप्सरःसु भैमीभ्रमो नालम्भि न प्राप्तः । अलीकदृष्टायास्तस्याः सकाशात्तासामतिहीनत्वात्सादृश्यलक्षणभ्रान्तिकारणाभावाद्भैमीभ्रान्तिर्नोत्पन्नेत्यर्थः[२] ॥

भैमीनिराशे हृदि मन्मथेन दत्तस्वहस्ताद्विरहाद्विहस्तः ।
स तामलीकामवलोक्य तत्र क्षणादपश्यन्व्यषदद्विबुद्धः ॥ १६ ॥

भैमीति ॥ दूत्याङ्गीकाराद्भैमीविषये निराशे वितृष्णेऽपि हृदि विद्यमानान्मन्मथेन दत्तः स्वहस्तः स्वहस्तावलम्बनं यस्मै एवंभूताद्विरहाद्वियोगाद्विहस्तो विह्वलः । हृदि भैमीनिराशे सतीति वा । हृदि व्याकुले इति वा । एवंभूतः स नलः तत्र उपकार्यायामलीकां तामसत्यरूपां भैमीमवलोक्य क्षणात्तस्मिन्नेव क्षणे विबुद्धो भ्रान्तिरहितः तामपश्यन्ननवलोकयन्व्यषदद्विषादं प्राप । दूत्याङ्गीकाराद्भैम्यां निराशत्वेन शान्तोऽपि विरहः कामेन स्वहस्तं दत्त्वा पुनरुद्दीपितः । विरहजनितया भ्रान्त्या भैमी तेनावलोकिता, भ्रान्त्यपगमे च नावलोकितेत्यनवेक्षणहेतुर्मम बोधो वृथा जातो यत्प्रसादान्मया भैमी विलोकिता, सा भ्रान्तिर्गता कष्टं जातमिति दुःखितोऽभूदित्यर्थः । येन हस्तो दत्तस्तस्य हस्तराहित्यं त्वयुक्तम् । अत्र विपरीतमित्याश्चर्यम् । व्यषदत् लृदित्त्वादङ् 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इत्यधिकारे 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । 'विहस्तव्याकुलौ समौ' इत्यमरः[३] ॥

---

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासरूपविशेषालंकारसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'हेतूत्प्रेक्षा' इति **जीवातुः** । २ 'अत्रोत्प्रेक्षारूपकालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र भावोदयालंकारः इति **साहित्यविद्याधरी** ।

प्रियां विकल्पोपहृतां स यावद्दिगीशसंदेशमजल्पदल्पम् ।
अदृश्यवाग्भीषितभूरिभीरुभवो रवस्तावदचेतयत्तम् ॥ १७ ॥

प्रियामिति ॥ स नलः विकल्पेन संकल्पेन उपहृतामुपनीतां प्रियां भैमीं प्रति दिगीशानां संदेशमल्पमपि यावदजल्पदवोचत्, तावदेव तस्मिन्नेव क्षणेऽदृश्यस्य तस्यैव वाचा भीषिता भयं प्राप्ता भूरयो बह्वयो भीरवो भयशीला या बालास्ताभ्यो भव उत्पन्नो रवः शब्दस्तं नलमचेतयत्सावधानं चकार । भ्रान्तिवीक्षितां भैमीं प्रति इन्द्रादिभिरेवमुक्तमिति यावद्वक्तुं प्रारब्धम्, तावदनेनैव शब्देन अदृश्यो भूतादिः कोऽप्यायात इति भीतानां बालानां कलकलेन पुनरभ्रान्तो भूत्वा तूष्णीं बभूवेति भावः । अल्पं संदेशमिति वा । भीषित इति 'भियो हेतुभये षुक्' । 'चिती संज्ञाने' भौवादिकाद्धेतुमण्णिचि अचेतयत्[1] ॥

पश्यन्स तस्मिन्मरुतापि तन्व्याः स्तनौ परिस्प्रष्टुमिवास्तवस्त्रौ ।
अक्षान्तपक्षान्तमृगाङ्कमास्यं दधार तिर्यग्वलितं विलक्षः ॥ १८ ॥

पश्यन्निति ॥ तस्मिन्नन्तःपुरे अचेतनेन मरुता वायुनापि, अथ च देवेनापि परिस्प्रष्टुमिव मर्दयितुमिव अस्तवस्त्रौ क्षिप्तवस्त्रौ कस्याश्चित्तन्व्याः स्तनौ पश्यन्नबुद्धिपूर्वकमकस्माद्विलोकयन्परस्त्रीकुचदर्शनाद्विलक्षो विचित्तः सन्नलो मृगाङ्कत्वादेव न क्षान्तः सोढः पक्षान्तमृगाङ्कः पूर्णिमाचन्द्रो येन एवंभूतमास्यं वदनं तिर्यग्वलितं तिरश्चालितं दधार । पराङ्मुखोऽभूदित्यर्थः । नलान्यः कोऽप्युत्तमः पुरुषो नास्तीति भावः । प्रच्छन्नकामुकसंभोगे चन्द्रस्य तिरोधानं युक्तमिति ध्वन्यते[2] ॥

अन्तःपुरे विस्तृतवागुरोऽपि बालावलीनां वलितैर्गुणौघैः ।
न कालसारं हरिणं तदक्षिद्वयं प्रभुर्बद्धुमभून्मनोभूः ॥ १९ ॥

अन्तरिति ॥ मनोभूः कामः कालः कृष्णः कनीनिकालक्षणः सारः श्रेष्ठभागो यस्य तत् । तथा—हरिणमभितः पाण्डुरं तस्य नलस्य अक्षिद्वयं बद्धुं सौन्दर्यस्य वशं कर्तुं प्रभुः समर्थो नाभूत् । अथ च नेत्रद्वयमेव हरिणं मृगं धर्तुम् । अरण्ये मृगयुना मृगो धर्तुं सुशकः । कामो मृगयुस्तु अन्तःपुरे नगरमध्ये हरिणं धर्तुं न शशाकेत्याश्चर्यम् । किंभूतः—बालावलीनामवरोधतरुणीपङ्क्तीनां वलितैः सविलासैः, पुनःपुनः प्रवृत्तैर्वा गुणौघैर्नृत्यगीतसौन्दर्यादिगुणसमूहैर्वेलितैरङ्गमोटनैर्गुणौघैश्च वा कृत्वा अन्तःपुरे विस्तृता वागुरा लक्षणया वशीकरणद्रव्यं येन । गुणा एव वागुरास्थाने यस्य जाता इत्यर्थः । अथ च केशपङ्क्तीनां वलितैस्त्रिगुणितैर्दोरकसङ्घैर्नगरमध्ये विस्तृतवागुरोऽपि । बालां नलः साभिलाषं नापश्यदित्यर्थः[3] ॥

दोर्मूलमालोक्य कचं रुरुत्सोस्ततः कुचौ तावनुलेपयन्त्याः ।
नाभीमथैष श्लथवाससोऽनु सिमील दिक्षु क्रमकृष्टचक्षुः ॥ २० ॥

दोरिति ॥ एष नलः कचं केशपाशं रुरुत्सोर्बद्धुमिच्छोः कस्याश्चित्केशसंयमनादेव दोर्मूलं बाहुमूलमालोक्य ततस्तस्मादेशात्किंचिदधोनमितदृष्टिः, ततश्चन्दनादिनाऽनुलेपयन्त्या

---

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासकान्तिभावोदयालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ अत्रोत्प्रेक्षोपमाभावोदयालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विशेषोक्तिरूपकश्लेषालंकारसंसृष्टिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विलेपयन्त्यास्तस्या एव तावतिसुन्दरौ कुचौ स्तनावालोक्य ततोऽपि किंचिन्नमितदृष्टिः, अथ कुचलेपनानन्तरं नाभीविलेपनार्थं श्लथवाससः श्लथीकृतवसनायास्तस्या एव नाभीमालोक्य ततोऽप्यधोनमितदृष्टिः। एवं दिक्षूर्ध्वदेशादधोदेशे क्रमेण कृष्टं समाकृष्टं चक्षुर्येन एवंभूतः सन् अनु पश्चादनवलोकनीयस्य कस्याप्यङ्गस्यावलोकनप्रसङ्गान्मिमील नेत्रनिमीलनमेव चकार। अत्राप्युत्तमत्वं सूचितम्[1] ॥

मीलन्न शेकेऽभिमुखागताभ्यां धर्तुं निपीड्य स्तनसान्तराभ्याम्।
स्वाङ्गान्यपेतो विजगौ स पश्चात्पुमङ्गसङ्गोत्पुलके पुनस्ते ॥ २१ ॥

मीलन्निति ॥ मीलन्संकोचितनयनः स नलोऽभिमुखं संमुखमागताभ्यां स्त्रीभ्यां मध्ये विद्यमानो निपीड्य नितरां पीडनं कृत्वा धर्तुं न शेके न शक्तः। यतः—स्तनाभ्यां कृत्वा सान्तरे व्यवधानसहिते ताभ्याम्। उभयोरुच्चैः स्तनावेव परस्परमिलितौ, न तु तयोः परस्परसंश्लेषो जातः, स्तनसान्तरत्वात्, ताभ्यामपेतो निर्गतः सन् पश्चात्स्वाङ्गानि स्वीयानवयवान् परस्त्रीसंसर्गाद्विजगौ विशेषेण निनिन्द, एतेऽनुचितकारिण इति। ते स्त्रियौ पुनः पुंसोऽङ्गसङ्गेनोत्पुलके सात्त्विकभावोद्बोधाद्रोमाञ्चिते जाते। स्त्रीणां पापप्रधानत्वात्परपुरुषसंयोगेन तयो रोमाञ्चितत्वं जातम्। नलेन तूत्तमपुरुषत्वात्परस्त्रीसंसर्गादङ्गनिन्दा कृतेति भावः। धर्तुम्, शकियोगे तुम्[2] ॥

निमीलनस्पष्टविलोकनाभ्यां कदर्थितस्ताः कलयन्कटाक्षैः।
स रागदर्शीव भृशं ललज्जे स्वतः सतां ह्रीः परतोऽतिगुर्वी ॥ २२ ॥

निमीलनेति ॥ निमीलनं परस्त्रीसंसर्गात्प्रकटविलोकनं च विवस्त्रस्त्रीदर्शनाम् निमीलनस्पष्टविलोकनाभ्यां कदर्थितः पीडितः अतस्तास्तरुणीरुभयपरिहारार्थं कटाक्षैः कलयन्नवलोकयन् स नलो रागेणानुरागेण दर्शीव पश्यन्निव भृशं ललज्जे लज्जितः। लज्जा तु अन्यतो भवति, तत्कथं लज्जित इत्यत आह—सतां साधूनां परतः सकाशात्स्वतो ह्रीर्लज्जातिगुर्व्यतिमहती भवति। स्वतो यावती लज्जा भवति तावती परतो न। तस्माददृश्यत्वेन कटाक्षावलोकनेन स्वयमेव ललज्जेत्यर्थः[3] ॥

रोमाञ्चिताङ्गीमनु तत्कटाक्षैर्भ्रान्तेन कान्तेन रतेर्निदिष्टः।
मोघः शरौघः कुसुमानि नाभूत्तद्धैर्यपूजां प्रति पर्यवस्यन् ॥ २३ ॥

रोमेति ॥ नलाङ्गसङ्गाद्रोमाञ्चिताङ्गीं स्त्रियमनु लक्षीकृत्य तस्य नलस्य कटाक्षैः एतावपि परस्परमनुरक्ताविति भ्रान्तेन रतेः कान्तेन कामेन परस्परसंभोगार्थं निदिष्टः क्षिप्तः कुसुमानि पुष्पलक्षणः शरौघः मोघो निष्फलो नाभूत्। यतः—तस्य नलस्य धैर्यपूजां प्रत्युद्दिश्य पर्यवस्यन्संजाततात्पर्यः। मुख्यप्रयोजनाभावेऽपि नलसदृशः कोऽपि धीरो नास्तीति तद्धैर्यपूजायामुपयोगात्पुष्पसाफल्यम्[4] ॥

---

१ 'अत्र दीपकभावोदयालंकारसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र हेतुभावोदयालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्र काव्यलिङ्गोपमार्थान्तरन्यासालंकारसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र नलधैर्यभङ्गाय प्रयुक्तकुसुमशरजालस्य न केवलं तद्भञ्जकत्वम्, प्रत्युत तत्पूजकत्वमापन्नमित्यनर्थोक्तिरूपो विषमालंकारः' इति **जीवातुः**।

हित्वैव वर्त्मैकमिह भ्रमन्त्याः स्पर्शः स्त्रियाः सुत्यज इत्यवेत्य ।
चतुष्पथस्याभरणं बभूव लोकावलोकाय सतां स दीपः ॥ २४ ॥

हित्वेति ॥ एकं वर्त्म एकपदीं हित्वा त्यक्त्वैव इहैकपद्यामन्तःपुरे वा भ्रमन्त्या विचरन्त्याः स्त्रियाः स्पर्शः सुत्यजः सुखेन त्यक्तुं शक्यते नान्यथा इत्यवेत्य विचार्य सतां साधूनां प्रकाशरूपत्वाद्दीप इव दीपः स नलः लोकानां कर्मीभूतानां पुरलोकानामवलोकाय चतुष्पथस्य चतुर्णां पथां चतुर्दिग्भ्यः समागतानां मार्गाणामेकत्र समाहारः यस्मिन्स्थितेन लोकेन चतुर्दिग्भ्यः समागतो जनो दृश्यते तस्याभरणं बभूव । दीपोऽपि लोके लोककर्तृकायावलोकनाय चतुष्पथस्याभरणं भवति । चतुष्पथम्, समाहारे 'पथः संख्याव्ययादेः' इति नपुंसकत्वम्[1] ॥

उद्वर्तयन्त्या हृदये निपत्य नृपस्य दृष्टिर्न्यवृतद्द्रुतैव ।
वियोगिवैरात्कुचयोर्नखाङ्कैरर्धेन्दुलीलैर्गलहस्तितेव ॥ २५ ॥

उद्वर्तेति ॥ नृपस्य दृष्टिरुद्वर्तयन्त्याः समालम्भनं कुर्वत्याः कस्याश्चिद्धृदये उरसि निपत्य द्रुतैव वेगसहितैव न्यवृतत्पराावृत्ता । परस्त्रीकुचदर्शनभियेत्यर्थः । उत्प्रेक्षते—कुचयोर्विद्यमानैः अर्धेन्दुलीलैरर्धचन्द्राकारैः नखाङ्कैर्नखक्षतैः वियोगिनो नलस्य वैराद्गलहस्तितेव । गले हस्तो गलहस्तः संजातो यस्याः । तारकादित्वादितच् । नखाङ्कदर्शनं चन्द्रदर्शनं च विरहिणोऽसह्यमिति शत्रुत्वम् । गलहस्तितो हि झटिति परावर्तते । न्यवृतदिति 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदे द्युतादित्वादङ्[2] ॥

तन्वीमुखं द्रागधिगत्य चन्द्रं वियोगिनस्तस्य निमीलिताभ्याम् ।
द्वयं द्रढीयः कृतमीक्षणाभ्यां तदिन्दुता च स्वसरोजता च ॥ २६ ॥

तन्वीति ॥ तन्व्या मुखं चन्द्रमधिगत्य ज्ञात्वा अथ च वदनलक्षणं चन्द्रं प्राप्य द्राक् झटिति निमीलिताभ्यां संकुचिताभ्यां वियोगिनस्तस्येक्षणाभ्यां नेत्राभ्यां द्वयं द्रढीयोऽतितरां दृढं कृतं सत्यं कृतम् । द्वयं किम्—तदिन्दुता तन्मुखचन्द्रत्वम्, स्वस्य सरोजता कमलता च । चन्द्रप्राप्तौ कमलस्यैव संकोचो नत्वन्यस्य, चन्द्रप्राप्तावेव कमलस्य संकोचो नत्वन्यप्राप्ताविव्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदिन्दुत्वं स्वसरोजत्वं च । तन्वीमुखं चन्द्रवद्रमणीयम्, नलनेत्रे च नीलोत्पलवद्रमणीये इत्यर्थः । परस्त्रीमुखावलोकनमयुक्तमिति नेत्रसंकोचः कृत इत्युत्तमत्वं सूचितम्[3] ॥

चतुष्पथे तं विनिमीलिताक्षं चतुर्दिगेताः सुखमग्रहीष्यन् ।
संघट्ट्य तस्मिन्भृशभीनिवृत्तास्ता एव तद्वर्त्म न चेददास्यन् ॥ २७ ॥

चतुष्पथ इति ॥ परस्त्रीमुखाद्यवलोकनभिया निमीलिताक्षं नलं चतुर्दिगेताः चतुर्दिग्भ्यः समागताश्चतस्रः स्त्रियः चतुष्पथेऽपि तर्हि सुखमनायासमग्रहीष्यन्धर्तुमशक्ष्यन् । चेद्यदि तस्मिन्न दृश्ये नले संघट्ट्य संघट्टं प्राप्य अदृश्यसंघट्टादेव भृशभिया जातमहाभीत्या निवृत्ताः पुनः पुनर्निवृत्तास्ता एव पूर्वोक्ताः तद्वर्त्म तस्य निर्गन्तुं मार्गं नादास्यन्न व्यतरिष्यन् । परावृत्तत्वान्मार्गस्तस्मै दत्तः ततो धर्तुं नाशक्नुवन्निति क्रियातिपत्तिः[4] ॥

---

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकहेत्वनुमानातिशयोक्त्यलंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गभावोदयालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

संघट्टयन्त्यास्तरसात्मभूषाहीराङ्कुरप्रोतदुकूलहारी ।
दिशा नितम्बं परिधाप्य तन्व्यास्तत्पापसंतापमवाप भूपः ॥ २८ ॥

संघट्टेति ॥ भूपो नलः तन्व्याः कस्याश्चित् नितम्बं दिशा करणभूतया परिधाप्य । दिगम्बरं कृत्वेत्यर्थः । तेन परस्त्रीविवसनकरणेन जनितं यत्पापं तेन संतापं परमं दुःखमवाप प्राप । किंभूतायाः—संघट्टयन्त्याः संघट्टं कुर्वन्त्याः । अत एव किंभूतः—परस्त्रीसंस्पर्शभिया तरसा झटिति निवृत्तत्वादात्मनो भूषा अलंकाराः तेषु हीरकाः, तेषामङ्कुराः कोटयः तत्र प्रोतं स्यूतं दुकूलं हरति एवंशीलः । स्यूतत्वात्स्वत एवागच्छतो दुकूलस्य नेता । अबुद्धिकारित्वेऽप्यतितरां मयैतदनुचितं कृतमिति संतापादुत्तमत्वं सूचितम्[१] ॥

हतः कयाचित्पथि कन्दुकेन संघट्टय भिन्नः करजैः कयापि ।
कयाचनाक्तः कुचकुङ्कुमेन संभुक्तकल्पः स बभूव ताभिः ॥ २९ ॥

हत इति ॥ स नलः पथि चतुष्पथरूपे कयाचित्सुन्दर्या कन्दुकेन हतः अन्यस्मै प्रहितः कन्दुको मध्येमार्गमदृश्यरूपस्य तस्य लग्नः । कयाचित्तत्रैव संघट्ट्य बुद्धिपूर्वं करजैर्भिन्नोऽङ्कितः । कयाचन तत्रैव संघट्ट्य बुद्धिपूर्वमालिङ्गनवशात्कुचकुङ्कुमेनाक्तो म्रक्षितः । एवं ताभिरन्तःपुरसुन्दरीभिः संभुक्तकल्प ईषदूनः संभुक्तो बभूव । ग्राम्यधर्माभावादीषदूनत्वं संभोगस्य । ताभिरिति तृतीयया तासामेव बुद्धिपूर्वकारित्वम्, न तु नलस्येति सूचितम्[२] ॥

छायामयः प्रैक्षि कयापि हारे निजे स गच्छन्नथ नेक्ष्यमाणः ।
तच्चिन्तयान्तर्निरचायि चारु स्वस्यैव तन्व्या हृदयं प्रविष्टः ॥ ३० ॥

छायेति ॥ कौतुकित्वाददृश्यस्यैव मम प्रतिबिम्बेन भवितव्यमितीच्छावशात्कयापि तन्व्या सुन्दर्या निजे स्वीये हारे छायामयः प्रतिबिम्बरूपः स नलः प्रैक्षि पूर्वमवलोकितः । अथानन्तरं गच्छन् ततः स्थानात्स्थानान्तरं गच्छन् अतो हारे न ईक्ष्यमाणः न दृश्यमानः अधुनैव कश्चित्सुन्दरो हारे मया दृष्टः क्वेदानीं गत इति तच्चिन्तया नलचिन्तया कृत्वा स नलः स्वस्यैव हृदयं स्वीयमन्तःकरणं प्रविष्ट इति तन्व्या अन्तर्मनसि चारु सम्यङ्निरचायि निर्धारितः । हृदय एव हारस्य विद्यमानत्वात्सामीप्यात्तत्रैव प्रविष्ट इति निश्चयः कृत इत्यर्थः । प्रतिबिम्बरूपं तमालोक्य विरहपीडिता जातेति भावः[३] ॥

तच्छायसौन्दर्यनिपीतधैर्याः प्रत्येकमालिङ्गदमू रतीशः ।
रतिप्रतिद्वन्द्वितमासु नूनं नामूषु निर्णीतरतिः कथंचित् ॥ ३१ ॥

तदिति ॥ रतीशः कामः हारादौ तच्छायस्य नलप्रतिबिम्बस्य सौन्दर्येण निपीतमपहृतं धैर्यं यासां ता अमूः अन्तःपुरसुन्दरीः प्रत्येकं पृथक्पृथगालिङ्गत् । ननु रतीशेन रत्या एवालिङ्गनं युक्तम्, न त्वन्यस्या इत्यत आह—नूनमुत्प्रेक्षते । स कामः रतेः प्रतिद्वन्द्वितमास्वतितरां प्रतिस्पर्धिनीषु रतितुल्यास्वमूषु मध्ये कथंचित्केनापि प्रकारेण सौन्दर्यशीलादिना न निर्णीता रतिर्येन एवंभूतो नूनम् । रतेरनिश्चयात्सर्वासामालिङ्गनेन रतेरप्यालिङ्गनं भविष्य-

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासकाव्यलिङ्गभावोदयालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र भावोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तीति बुध्येत्यर्थः । नलप्रतिबिम्बदर्शनमात्रेण सर्वा अपि कामपरवशा जाता इति भावः । तस्य छाया, 'विभाषा सेना–' इति नपुंसकत्वम् । प्रतिद्वन्द्वितमासु, 'तसिलादिषु–' इति पुंवत्[१] ॥

तस्माददृश्यादपि नातिबिभ्युस्तच्छायरूपाहितमोहलोलाः ।
मन्यन्त एवादृतमन्मथाज्ञाः प्राणानपि स्वान्सुदृशस्तृणानि ॥ ३२ ॥

तस्मादिति ॥ ताः सुदृशः तरुण्यः अदृश्यादपि तस्मान्नातिबिभ्युरतिशयं भयं न प्रापुः । यतः—हारादौ तच्छायस्य तत्प्रतिबिम्बस्य यद्रूपं सौन्दर्यं तेनाहितो जनितो मोहो मदनविकारविलासः तेन लोलाश्चञ्चलाः, मदनविकारविलासे आसक्ता वा । तत्प्रतिबिम्बदर्शनेन मदनपरवशत्वाददृश्यादपि तस्माद्भयं न प्राप्तमित्यर्थः । एतदपि कुत इत्यत आह—आदृतमन्मथाज्ञाः संमानितकामाज्ञाः सुदृशः स्वान्प्राणानपि तृणान्येव तृणतुल्यानेव मन्यन्ते यतः, अतो मदनपरवशत्वाद्भयं न प्राप्तमिति युक्तम् । यस्य प्राणवाञ्छापि न विद्यते तस्य भयं दूरापास्तमिति भावः । 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः[२] ॥

जागर्ति तच्छायदृशां पुरा यः स्पृष्टे च तस्मिन्विससर्प कम्पः ।
द्रुते द्रुतं तत्पदशब्दभीत्या स्वहस्तितश्चारुदृशां परं सः ॥ ३३ ॥

जागर्तीति ॥ तच्छायदृशां नलप्रतिबिम्बावलोकिनीनां चारुदृशां सात्त्विकप्रादुर्भाववशाद्यः कम्पः पुरा जागर्ति अजागः । प्रतिबिम्बदर्शनमात्रेण यः कम्पः समुदभूत् । तस्मिन्नले स्पृष्टे च सति यः कम्पो विससर्प । दर्शनापेक्षया स्पर्शनस्याधिकसात्त्विकजननसामर्थ्याद्दर्शनजन्यकम्पापेक्षया योऽधिको जातः स कम्पः स्पर्शनभयात् द्रुतं शीघ्रं द्रुते पलायिते तस्मिन् अदृश्यस्य तस्य पदशब्दभीत्या चरणशब्दभिया कर्त्र्या पूर्वापेक्षया परम् अतिशयेन स्वहस्तितो दत्तावलम्बनः । वृद्धिं प्रापित इत्यर्थः । अथ च परं केवलं स्वहस्तं प्रापितो दत्तावलम्बः कृतः । मदीयोऽयं कम्पो न सात्त्विकभावजनित इत्येवं तया कथित इत्यर्थः । उभयथा तासां दर्शनस्पर्शनजन्यः कम्पः शृङ्गारस्यानुभावः पाश्चात्यो भयानकस्येति परिपाट्या प्रवृद्धोऽभूदिति भावार्थः । स्वहस्तितः, तारकादिः । जागर्ति, 'पुरि लुङ् चास्मे' इति भूते लट्[३] ॥

उल्लास्यतां स्पृष्टनलाङ्गमङ्गं तासां नलच्छायपिबापि दृष्टिः ।
अश्मैव रत्यास्तदनर्ति पत्या छेदेऽप्यबोधं यदहर्षि रोम ॥ ३४ ॥

उल्लास्यतामिति ॥ रत्याः पत्या कामेन तासामन्तःपुरसुन्दरीणां स्पृष्टं नलाङ्गं येन एवंभूतमङ्गमुल्लास्यतां हर्षवशात्परिपुष्टीक्रियतां नाम । न केवलं तदेव किंतु नलच्छायपिबा नलप्रतिबिम्बपिबा तासां दृष्टिरप्युल्लास्यतां हर्षवशात् प्रसार्यतां नाम । अत्र विषये चित्रं न किं तर्हि छेदे कर्तने कृतेऽपि सति अबोधमचेतनं लोम यदहर्षि हर्षं प्रापितं तत् अश्मैव पाषाण एवानर्ति नर्तितः । अचेतनस्य लोम्नो हर्षणं पाषाणनर्तनतुल्यमित्यर्थः । सत्त्ववशाद्रोमाञ्चोऽभूदिति भावः । उल्लास्यतां, कर्मणि लोट् । उपसर्गानुवृत्तेरनावश्यकत्वात्पिबेति 'पाघ्रा–' इत्यादिना शः[४] ॥

---

१ 'अत्र भावशान्त्युत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र भावोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गक्रियाविरोधभावोदयालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । 'निदर्शनालंकारः' इति जीवातुः ।

यस्मिन्नलस्पृष्टकमेत्य हृष्टा भूयोऽपि तं देशमगान्मृगाक्षी ।
निपत्य तत्रास्य धरारजःस्थे पादे प्रसीदेति शनैरवादीत् ॥ ३५ ॥

यस्मिन्निति ॥ नलसंमुखमागच्छन्ती मृगाक्षी हरिणनेत्रा यस्मिन्देशे अन्यापदेशाद्व्रज्च नलस्य गात्रेण सह स्वगात्रसंघट्टलक्षणं स्पृष्टकाख्यमालिङ्गनमेत्य प्राप्य हृष्टा रोमाञ्चादियु जाता तं देशं भूयोऽपि पुनरप्यगाज्जगाम। तत्र देशे धरारजःस्थे पृथ्वीरजःसु स्थितेऽस्य नल पादे चरणप्रतिबिम्बे निपत्य नमस्कारं कृत्वा प्रसीदेति अनुग्रहं मम कुर्विति आकर्णनभी शनैरवादीदवोचत्। नितरां नलाधीना जातेति भावः। 'यद्योषितः संमुखमागताया अन्या देशाद्व्रजतो नरस्य। गात्रेण गात्रं घटते यदेतदालिङ्गनं स्पृष्टकमाहुरार्याः॥' इति कामशास्त्रम्

भ्रमन्नमुष्यामुपकारिकायामायस्य भैमीविरहात्कृशीयान् ।
असौ मुहुः सौधपरम्पराणां व्यधत्त विश्रान्तिमधित्यकासु ॥ ३६ ॥

भ्रमन्निति ॥ असौ नलः सौधपरम्पराणां सप्तभूमिकप्रासादपरम्पराणामधित्यकासूर्ध्व मिषु मुहुः पुनःपुनः विश्रान्तिं व्यधत्त कृतवान् । किं कृत्वा—भैमीविरहात्कृशीयानतित कृशो यतः, तस्मादमुष्यामुपकारिकायां भ्रमन् आयस्य बहुश्रमं प्राप्य । श्रमापनोदार्थं क्ष मात्रं तत्र तत्र स्थित्वा ऊर्ध्वगृहान् विशति स्मेत्यर्थः । 'उपत्यकासु' इति पाठः साधीयान् उपत्यकानां विश्रान्तियोग्यत्वात्। 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' इत्युभयत्रापि त्यकन्

उल्लिख्य हंसेन दले नलिन्यास्तस्मै यथादर्शि तथैव भैमी ।
तेनाभिलिख्योपहृतस्वहारा कस्या न दृष्टाजनि विस्मयाय ॥ ३७ ॥

उल्लिख्येति ॥ हंसेन नलिन्या दले पत्रे भैमीमुल्लिख्य लिखित्वा तस्मै नलाय य भैम्यदर्शि दर्शिता तथैव तत्र विश्रान्तेन नलेनाप्यभिलिख्य लिखित्वा उपहृतः कण्ठेऽर्पि स्वहारः स्वीयमुक्ताहारो यस्या एवंभूता चित्ररूपा भैमी दृष्टा सती कस्याः शुद्धान्तसुन्द विस्मयायाश्चर्याय न जाता । तथाभूतां तां दृष्ट्वा, केनेयमत्रातिसुन्दरी लिखिता कण्ठार्पि हारा चेति सर्वा अपि विस्मिता जाता इत्यर्थः। विश्रान्त्यर्थं भैमीं लिखित्वा साक्षा मीप्र तिबुद्ध्याऽनन्तरकरणीयसंकल्पवशात्तेन मुक्ताहारार्पणा कृतेति भावः ॥

कौमारगन्धीनि निवारयन्ती वृत्तानि रोमावलिवेत्रचिह्ना ।
सालिख्य तेनैक्ष्यत यौवनीयद्वाःस्थामवस्थां परिचेतुकामा ॥ ३८ ॥

कौमारेति ॥ तेन नलेन सा भैमी आलिख्य ऐक्ष्यत दृश्यते स्म । किंभूता— शैशवं तस्य गन्धो लेशोऽपि विद्यते येषु तानि वृत्तानि खेलादीनि निवारयन्ती, निषेध यतः रोमावलिरेव वेत्रयष्टिचिह्नं यस्याः सा । तथा—यौवनीयायां यौवनसंबन्धिन्य तिष्ठतीति यौवनीयद्वाःस्था तामवस्थामाकारविशेषं परिचेतुकामाऽङ्गीकर्तुकामा । त प्राप्तां लिखित्वा पश्यति स्मेत्यर्थः । अन्यापि वेत्रधारिणी कांश्चिन्निषेधति, द्वाः भवति । गन्धीनीति, 'अल्पाख्यायाम्' इति गन्धस्येदादेशः ॥

१ 'अत्र हर्षभावोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकार साहित्यविद्याधरी । ३ अस्य साहित्यविद्याधरी त्रुटितास्ति । ४ 'अत्र रूपकालंकारः साहित्यविद्याधरी ।

पश्याः पुरंध्रीः प्रति सान्द्रचन्द्ररजःकृतक्रीडकुमारचक्रे ।
चित्राणि चक्रेऽध्वनि चक्रवर्तिचिह्नं तदङ्घ्रिप्रतिमासु चक्रम् ॥ ३९ ॥

पश्या इति ॥ सान्द्रं घनं चन्द्ररजः कर्पूरपरागस्तेन कृता क्रीडा खेलो येनैवंभूतं कुमारचक्रं बालसङ्घो यस्मिन्नेवंविधेऽध्वनि मार्गे तदङ्घ्रिप्रतिमासु नलचरणकमलप्रतिबिम्बेषु वर्तमानं चक्रवर्तिनः सार्वभौमस्य चिह्नं लक्षणं रेखारूपं चक्रं पश्याः विलोकवन्तीः पुरंध्रीस्तरुणीः प्रति लक्षीकृत्य चित्राण्यतितरामाश्चर्याणि चकार । केन सार्वभौमेनात्र विचरितमिति तासामाश्चर्यमभूदित्यर्थः । 'चान्द्र' इत्यपि पाठः । 'यस्याः' इति पाठे भैम्याः संबन्धिनीः पुरन्ध्रीरिति योजना । स्वाम्येन चक्रं राष्ट्रं वर्तयतीति चक्रवर्ती ॥

तारुण्यपुण्यामवलोकयन्त्योरन्योन्यमेणेक्षणयोरभिख्याम् ।
मध्ये मुहूर्तं स बभूव गच्छन्नाकस्मिकाच्छादनविस्मयाय ॥ ४० ॥

तारुण्येति ॥ स नलः तारुण्येन पुण्यां चार्वीमन्योन्यं परस्परसंबन्धिनीमभिख्यां शोभामवलोकयन्त्योः पश्यन्त्योः कयोश्चिदेणेक्षणयोर्मृगीदृशोर्मध्ये मुहूर्तं क्षणमात्रं गच्छन्सन् आकस्मिकेन निर्हेतुकेन आच्छादनेन तिरोधानेन कृत्वा यो विस्मय आश्चर्यं तस्मै बभूव । 'भूयादन्तर्द्धिसिद्धेः–' (५-१३७) इत्यादिवरदानाददृश्यस्य मम स्पर्शेन भवितव्यम्, शरीरेणान्यस्याच्छादनं कर्तव्यम्, अदृश्येषु मदीयभूषारत्नेषु प्रतिबिम्बेन भवितव्यमित्यादीच्छावशादाच्छादनात्तयोराश्चर्यं जनयति स्मेति भाव । 'पुण्यं तु चार्वपि' इत्यमरः[2] ॥

पुरःस्थितस्य क्वचिदस्य भूषारत्नेषु नार्यः प्रतिबिम्बितानि ।
व्योमन्यदृश्येषु निजान्यपश्यन्विस्मित्य विस्मित्य सहस्रकृत्वः ॥ ४१ ॥

पुर इति ॥ क्वचित्प्रदेशे स्त्रीणां पुरोऽग्रे स्थितस्यास्य नलस्यादृश्येषु भूषारत्नेषु भूषणरत्नेषु निजानि स्वीयानि प्रतिबिम्बानि विस्मित्य विस्मित्य पुनःपुनः विस्मयं प्राप्य नार्यः सहस्रकृत्वः सहस्रवारं व्योमनि गगने अपश्यन्नवलोकयन्ति स्म । केवले गगने केनापि प्रतिबिम्बं नावलोक्यते अस्माभिरवलोक्यते । स्वकीयं परकीयमपि किमेतदिति साश्चर्यं पुनः पुनः ददृशुरित्यर्थः । एतदपि नलस्येच्छावशादेवेति पूर्वमुक्तम्[3] । प्रतिबिम्बितानीति भावे क्तः । रूपाणीति वा संबन्धनीयम् ॥

तस्मिन्विषज्यार्धपथात्तपातं तदङ्गरागच्छुरितं निरीक्ष्य ।
विस्मेरतामापुरविस्मरन्त्यः क्षिप्तं मिथः कन्दुकमिन्दुमुख्यः ॥ ४२ ॥

तस्मिन्निति ॥ इन्दुमुख्यश्चन्द्रवदनाः कन्दुकं निरीक्ष्य मिथः परस्परं क्षिप्तं तमेवाविस्मरन्त्योऽपि विस्मेरतां साश्चर्यतामापुः । किंभूतं कन्दुकम्—तस्मिन्नले विषज्य संघट्य यस्यै क्षिप्तः तामप्राप्य अर्धपथेऽर्धमार्ग एव आत्तोऽङ्गीकृतः पातः पतनं येन तम् । तथा—तदङ्गरागेण नलाङ्गरागेण च्छुरितं भूषितं रूषितं वा । यस्यै क्षिप्तस्तामप्राप्य मध्ये संघट्टयोग्यस्य वस्तुनोऽभावात्, अकस्मात्कथं पतित इति, कस्याङ्गरागोऽस्मिंल्लग्न इति साश्चर्या जाता इति भावः । पथोऽर्धमिति 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः, 'ऋक्–' इत्यादिना समासान्तः ॥

---

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्र हेत्वलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

पुंसि स्वभर्तृव्यतिरिक्तभूते भूत्वाप्यनीक्षानियमव्रतिन्यः ।
छायासु रूपं भुवि वीक्ष्य तस्य फलं दृशोरानशिरे महिष्यः ॥ ४३ ॥

पुंसीति ॥ महिष्यो राजपत्न्यः मणिबद्धायां भुवि तत्प्रतिबिम्बेषु केवलायांश्च भूमौ आतपाभावरूपासु छायासु तस्य नलस्य रूपं स्वरूपं सौन्दर्यं वा वीक्ष्य दृशोर्नेत्रोः फलं साफल्यमानशिरे प्रापुः । किं कृत्वा—स्वभर्ता भीमः, तस्माद्व्यतिरिक्तभूते व्यतिरिक्तरूपे पुंसि विषये अनीक्षानवलोकनं तस्यां यो नियमोऽवश्यंभावः तल्लक्षणं यद्व्रतं तद्विद्यते यासामेवंभूता भूत्वापि सुन्दरवस्त्ववलोकनात्तासां नेत्रसाफल्यं जातम् । प्रतिबिम्बस्य वातपाभावस्य वा पुरुषत्वाभावात्तदवलोकनेऽपि व्रतक्षतिर्नाभूदिति भावः ॥

विलोक्य तच्छायमतर्कि ताभिः पतिं प्रति स्वं वसुधापि धत्ते ।
यथा वयं किं मदनं तथैनं त्रिनेत्रनेत्रानलकीलनीलम् ॥ ४४ ॥

विलोक्येति ॥ ताभिर्महिषीभिः भुवि तच्छायं नलस्य छायां विलोक्य इत्यतर्कि उत्प्रेक्षितम् । इति किम्—यथा वयं स्वं भीमलक्षणं पतिं प्रत्युद्दिश्य मदनं धारयामः तथा वसुधापि त्रिनेत्रनेत्रानलस्य त्रिलोचनलोचनाग्नेः कीलेन ज्वालेन नीलं श्यामलंभूतमेनं मदनं भीमलक्षणं स्वं पतिं प्रति धत्ते धारयति किम् । छायायाः श्यामत्वात्त्रिनेत्रेत्यादि विशेषणं युक्तम् । यथा वयं भीमं प्रति मदनं पिदध्महे लज्जावशादन्तर्गूढतया धारयामः, तथा स्वं पतिं प्रति वसुधा मदनं पिधत्ते अन्तर्गूढतया धारयति किमिति वा । नलोऽतिसुन्दर इति भावः । 'वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ' इत्यमरः ॥

रूपं प्रतिच्छायिकयोपनीतमालोकि ताभिर्यदि नाम कामम् ।
तथापि नालोकि तदस्य रूपं हारिद्रभङ्गाय वितीर्णभङ्गम् ॥ ४५ ॥

रूपमिति ॥ ताभिर्महिषीभिः प्रतिच्छायिकया प्रतिबिम्बेनोपनीतं रूपं नलस्वरूपं सौन्दर्यं वा यदि नाम यद्यपि काममालोकि दृष्टम्, तथापि तदतिप्रसिद्धं अस्य रूपं नालोकि न दृष्टम् । यतः हारिद्रभङ्गाय हरिद्राच्छेदाय सुवर्णच्छेदाय वातिगौरत्वाद्वितीर्णो दत्तो भङ्गः पराजयो येन तत् । छायायां गौरत्वादिवर्णानालोकनादिति भावः । अतिसौन्दर्यं सूचितम् ॥

भवन्नदृश्यः प्रतिबिम्बदेहव्यूहं वितन्वन्मणिकुट्टिमेषु ।
पुरं परस्य प्रविशन्वियोगी योगीव चित्रं स रराज राजा ॥ ४६ ॥

भवन्निति ॥ वियोगी स राजा नलः योगीव वियोगरहित इव, अथ च मुनिरिव विरराज । एतच्चित्रं विरहिणो विरहित्वाभावादाश्चर्यम् । यतोऽदृश्यो भवन्मणिकुट्टिमेषु मणिबद्धभूमिषु प्रतिबिम्बदेहव्यूहं प्रतिबिम्बरूपकायसमूहं वितन्वन्विस्तारयन् । तथा—परस्य पुरं नगरं गृहोपरिगृहं वा प्रविशन् मुनिरप्यदृश्यो भवति, कायव्यूहं च करोति, परस्य जीवान्तरस्य शरीरं च प्रविशति, विषयेभ्यो निवृत्तत्वाद्वियोगी च भवति । 'पुरं पाटलिपुत्रे स्याद्गृहोपरिगृहे पुरम् । पुरं पुरि शरीरे च' इति विश्वः ॥

---

१ 'अत्र क्रियाविरोधातिशयोक्त्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासोपमोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र विरोधाभासोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

पुमानिवास्पर्शि मया व्रजन्त्या छाया मया पुंस इव व्यलोकि ।
ब्रुवन्निवातर्कि मयापि कश्चिदिति स्म स स्त्रैणगिरः शृणोति ॥ ४७ ॥

पुमानिति ॥ स नल इति स्त्रैणगिरः स्त्रीसमूहवाणीः शृणोति स्म । इति किम्—व्रजन्त्या विचरन्त्या मया पुमानिवास्पर्शि स्पृष्टः, विचरन्त्या मया पुंस इव पुरुषस्येव छाया व्यलोकि दृष्टा, मया कश्चिद्ब्रुवन्निव वदन्निवातर्कि । ससंभ्रमाभिः सर्वाभिः परस्परं भैमीं प्रत्येव वा एवमुक्तमित्यर्थः । स्त्रैणं, समूहे 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्' इति नञ् । स्त्रैणीः स्त्रीसंबन्धिनीर्गिर इति वा ॥

अम्बां प्रणत्योपनता नताङ्गी नलेन भैमी पथि योगमाप ।
स भ्रान्तिभैमीषु न तां व्यविक्त सा तं च नादृश्यतया ददर्श ॥ ४८ ॥

अम्बामिति ॥ नताङ्गी सुन्दराङ्गी सा भैमी अम्बां मातरं प्रणत्य प्रणम्य उपनता आगता सती नलेन सह पथि योगं संबन्धमाप । स नलः भ्रान्तिभैमीषु भ्रान्त्या दृष्टासु भैमीषु मध्ये तां सत्यरूपां न व्यविक्त विवेकेन न ज्ञातवान् । सा चादृश्यतया तं न ददर्श । 'सा तं च नादर्शददृश्यमेव' इति पाठे नाद्राक्षीदेवेत्यर्थः । अदर्शत्, 'ऋदृशोऽङि–' इति गुणः । प्रणत्य, 'वा ल्यपि' इत्यनुनासिकलोपे तुक्[2] ॥

प्रसूप्रसादाधिगता प्रसूनमाला नलस्योद्भ्रमवीक्षितस्य ।
क्षिप्तापि कण्ठाय तयोपकण्ठं स्थितं तमालम्बत सत्यमेव ॥ ४९ ॥

प्रस्विति ॥ प्रसूप्रसादाधिगता मातृप्रसादप्राप्ता प्रसूनमाला कुसुममाला उद्भ्रमेण भ्रान्त्या वीक्षितस्यापि नलस्य कण्ठाय तया भैम्या क्षिप्ता उपकण्ठे समीपे स्थितं सत्यरूपमेव तं नलं तत्कण्ठं चालिङ्गत्[3] ॥

स्रग्वासनादृष्टजनप्रसादः सत्येयमित्यद्भुतमाप भूपः ।
क्षिप्तामदृश्यत्वमितां च मालामालोक्य तां विस्मयते स्म बाला ॥ ५० ॥

स्रगिति ॥ भूपो नल इत्यद्भुतमाश्चर्यमाप । इति किम्—वासनादृष्टस्य चिन्तासंतानोपनीतस्य भैमीलक्षणस्य जनस्य प्रसादरूपेयं स्रक् माला सत्या सत्यरूपेति । अलीकदृष्टेन दत्तस्य कुत्रापि सत्यत्वं न दृष्टम्, अत्र त्वपूर्वं दृष्टम् । सा बाला च अलीकनलकण्ठाय क्षिप्तां तां मालामदृश्यत्वमितां प्राप्तामालोक्य विचार्य विस्मयते स्म साश्चर्या बभूव । अलीकदृष्टनलकण्ठे क्षिप्ता माला भूमौ नास्ति केन नीता किं जातमस्या इत्याश्चर्यम्[4] ॥

अन्योन्यमन्यत्रवदीक्षमाणौ परस्परेणाध्युषितेऽपि देशे ।
आलिङ्गितालीकपरस्परान्तस्तथ्यं मिथस्तौ परिषस्वजाते ॥ ५१ ॥

अन्योन्यमिति ॥ सत्यरूपेण परस्परेणाध्युषितेऽधिष्ठितेऽपि देशे अन्योन्यं परस्परमन्यत्रवदन्योन्यानध्युषितदेशवद्भ्रान्तिदृष्टमिव ईक्षमाणौ विलोकयन्तौ तौ आलिङ्गितं यदलीकं परस्परं तस्यान्तर्मध्ये तथ्यं सत्यमपि मिथः परस्परं परिषस्वजाते आलिलिङ्गतुः । अलीकदृष्टस्य परस्परस्य मध्ये सत्यरूपस्याप्यालिङ्गनं जातमिति भावः । आलिङ्गितमलीकं परस्परं

---

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ असदुपलब्धसाहित्यविद्याधरीपुस्तकेऽस्य श्लोकस्य व्याख्या त्रुटितास्ति ।

येन एवंभूतमन्तः अन्तःकरणं ययोरिति वा। सत्यमप्यलीकबुद्ध्यैवालिलिङ्गतुरिति भावः। परिषस्वजाते, 'सदिस्वञ्जोः परस्य लिटि' इति परस्य षत्वनिषेधः॥

स्पर्शं तमस्याधिगतापि भैमी मेने पुनर्भ्रान्तिमदर्शनेन।
नृपः स पश्यन्नपि तामुदीतः स्तम्भो न धर्तुं सहसा शशाक॥ ५२॥

स्पर्शमिति॥ भैमी सत्यरूपं तं अस्य स्पर्शमधिगता प्राप्तापि तस्यादर्शनेन पुनर्भ्रान्तिं मेने। सत्यस्य दर्शनेन भाव्यम्, नच दृश्यते सः तस्मादलीकः स्पर्श इत्यमन्यत। स नृपः सत्यरूपां तां पश्यन्नपि झटित्युदीतो जातः सात्त्विकविकाररूपः स्तम्भो यस्य एवंभूतः सन् तां धर्तुं न शशाक॥

स्पर्शातिहर्षादृतसत्यमत्या प्रवृत्य मिथ्याप्रतिलब्धबाधौ।
पुनर्मिथस्तथ्यमपि स्पृशन्तौ न श्रद्दधाते पथि तौ विमुग्धौ॥ ५३॥

स्पर्शेति॥ सत्यरूपपरस्परस्पर्शजनितेन हर्षेणादृतयाङ्गीकृतया सत्यमत्या सत्यबुद्ध्या पुनरप्यालिङ्गनादौ प्रवृत्य पुनरप्यलीकपरस्परस्पर्शाभावान्मिथ्यात्वेन प्रतिलब्धः सत्यमतेर्बाधो याभ्यामेवंभूतौ सन्तौ तृतीयस्थाने पथि मार्गे तथ्यं सत्यरूपं मिथः परस्परं पुनः स्पृशन्तावपि विमुग्धौ भ्रान्तौ न श्रद्दधाते सत्यत्वेन स्पर्शं न जानीतः स्म। प्रथमस्थले तात्त्विकोपा(प)लम्भात्, द्वितीयस्थले बाधोपा(प)लम्भात्, तद्दृष्टान्तावष्टम्भेन तृतीयस्थले किं प्रथमस्थल इव सत्यम्, उत द्वितीयस्थल इवासत्यमिति निर्णयाभावादनादरसहितौ जाताविति भावः। पुनरपि तृतीयस्थले सत्यालिङ्गने जातेऽपि विश्वासो नाभूदित्यर्थः॥

सर्वत्र संवाद्यमबाधमानौ रूपश्रियातिथ्यकरं परं तौ।
न शेकतुः केलिरसाद्विरन्तुमलीकमालोक्य परस्परं तु॥ ५४॥

सर्वत्रेति॥ रूपश्रिया परस्परसौन्दर्यशोभया परं अतितरां परस्परस्य आतिथ्यकरं सौख्यकरं सर्वत्र बहुषु स्थलेषु संवाद्यं स्पर्शादिना संवादयोग्यं सत्यरूपं परस्परं कर्मभूतमबाधमानौ सत्यत्वेन मन्यमानौ क्वचिदलीकं तु असत्यं पुनः, असत्यमपि वा परस्परमालोक्य तौ केलिरसात्क्रीडाप्रीतेः विरन्तुं विरतिं प्राप्तुं न शेकतुः समर्थौ नाभूताम्। क्वचिदलीकत्वेऽपि बहुषु स्थलेषु सत्यत्वादालिङ्गनादिक्रीडां चक्रतुरेवेति भावः। 'तथ्यकरम्' इति पाठे कीदृक्परस्परम्—केवलं तथ्यकरं सत्यबुद्धिजनकमिति वा॥

परस्परस्पर्शरसोर्मिसेकात्तयोः क्षणं चेतसि विप्रलम्भः।
स्नेहातिदानादिव दीपिकार्चिर्निमिष्य किंचिद्द्विगुणं दिदीपे॥ ५५॥

परेति॥ परस्परस्पर्शरसः अन्योन्यस्पर्शजनितोऽनुरागस्तस्य ऊर्मिरुद्रेकः तज्जनितात्सेकात्सेचनात्तयोश्चेतसि विप्रलम्भो वियोगः क्षणमात्रं किंचिन्निमिष्य पूर्वापेक्षया द्विगुणं द्वाभ्यां गुणनं यथा तथा दिदीपे प्रदीप्तः। कस्मात्किमिव—स्नेहातिदानात् तैलस्य बहुप्रक्षेपाद्दीपिका-

---

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र काव्यलिङ्गभावोदयालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्र सत्यस्पर्शे श्रद्धायाः कारणे सत्यप्यलीकत्वेन निमित्तप्रतिपादनादुक्तनिमित्तविशेषोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

र्चिरिव दीपशिखेव । सा यथा किंचिन्मन्दीभूय द्विगुणं प्रकाशते । अप्राप्तौ सत्यां विप्रलम्भस्तादृक् दुःसहो न यथा संयोगपूर्वको वियोग इति भावः ॥[1]

वेश्माप सा धैर्यवियोगयोगाद्बोधं च मोहं च मुहुर्दधाना ।
पुनःपुनस्तत्र पुरः स पश्यन्बभ्राम तां सुभ्रुवमुद्भ्रमेण ॥ ५६ ॥

वेश्मेति ॥ सा भैमी वेश्म स्वगृहम् आप । किंभूता—धैर्यवियोगयोर्योगात्संबन्धात्क्रमेण अत्र नलसंभावना कुतस्त्येति बोधं सम्यग्ज्ञानम्, नल एवायमिति मोहं मिथ्याज्ञानं च मुहुर्दधाना । स नल उद्भ्रमेण भ्रान्तिवशेन तां सुभ्रुवं सुन्दरीं पुनःपुनः पुरोऽग्रे पश्यन् तत्रैव बभ्राम । अलीकतदालिङ्गनादिवाञ्छया तत्रैव विचचारेति भावः ॥[2]

पद्ध्यां नृपः संचरमाण एष चिरं परिभ्रम्य कथंकथंचित् ।
विदर्भराजप्रभवाभिरामं प्रासादमभ्रंकषमाससाद ॥ ५७ ॥

पद्ध्यामिति ॥ पद्ध्यां संचरमाणो विचरन् एष नृपः कथंकथंचिच्चरणचारित्वेन परिचयाभावादतिमहता क्लेशेन चिरं परिभ्रम्य परितो भ्रमित्वा अभ्रंकषमत्युच्चत्वाद्गगनलग्नशिखरं विदर्भराजप्रभवया भैम्या अभिरामं सुशोभमधिष्ठितमित्यर्थः । प्रासादमाससाद प्राप । विप्रलम्भजनितपरिभ्रमणवशादेव प्रासादं प्राप्तवान्, न तु बुद्धिपूर्वकमिति भावः । संचरमाणः, 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति तङ् । कथंकथंचित् इति समुदायनिपातोऽतिकृच्छ्रार्थो द्रष्टव्यः । अभ्रंकषम्, 'सर्वकूलाभ्र–' इति खच् ॥

सखीशतानां सरसैर्विलासैः स्मरावरोधभ्रममावहन्तीम् ।
विलोकयामास सभां स भैम्यास्तस्य प्रतोलीमणिवेदिकायाम् ॥ ५८ ॥

सखीति ॥ स नलः तस्य प्रासादस्य प्रतोल्यां पुरोमार्गे मणिवेदिकायां मणिबद्धभूमौ भैम्याः सभां विलोकयामास । किंभूताम्—सखीशतानां सरसैः सशृङ्गारैः विलासैर्विभ्रमैः स्मरस्यावरोधभ्रममन्तःपुरभ्रान्तिमावहन्तीं कुर्वतीम् । सखीनां रतितुल्यत्वात् । प्रतोलीमणिबद्धवेदिकोपरि रचितां सभां ददर्शेत्यर्थः । 'रथ्या प्रतोली विशिखा' इत्यमरः ॥[3]

कण्ठः किमस्याः पिकवेणुवीणास्तिस्रो जिताः सूचयति त्रिरेखः ।
इत्यन्तरस्तूयत यत्र कापि नलेन बाला कलमालपन्ती ॥ ५९ ॥

कण्ठ इति ॥ यत्र सभायां नलेन कलं मधुरास्फुटमालपन्ती रागालापं कुर्वती कापि काचिद्बाला अन्तर्मनसि इत्यस्तूयत स्तुता नतु व्यक्तवाचा । इति किम्—अस्याः सुन्दर्याः त्रिरेखः लक्षणभूतास्तिस्रो रेखा यस्मिन्स कण्ठः तिस्रोऽपि पिक-वेणु-वीणाः स्वरामृतेन जिताः पराभूताः सूचयति ज्ञापयति किम् । मधुरस्वराकर्णनेन रेखात्रयदर्शनेन च कोकिला-वेणु-वीणानां त्रयस्य जयसूचनार्थमिदं रेखात्रयं कण्ठेन धृतम्, नतु लक्षणत्वेनेत्युपमीयत इत्यर्थः । 'रेखात्रयाङ्किता ग्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्यते' इति सामुद्रिकलक्षणोक्तिः ॥[4]

---

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र यथासंख्यभावशबलतालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र कण्ठरेखात्रयस्य विशेषणगत्या निजपिकादित्रयविजयसूचकत्वोत्प्रेक्षाहेतुत्वात्काव्यलिङ्गसंकीर्णेयमुत्प्रेक्षा' इति जीवातुः ।

एतं नलं तं दमयन्ति पश्य त्यजार्तिमित्यालिकुलप्रबोधान् ।
श्रुत्वा स नारीकरवर्तिसारीमुखात्स्वमाशङ्कत यत्र दृष्टम् ॥ ६० ॥

एतमिति ॥ यत्र सभायां स नलः नारी सुन्दरी तत्करवर्तिनी सारी सारिका तस्या मुखादित्येवं आलिकुलेन सखीसमूहेन पाठितान्प्रबोधान् सान्त्वनवाक्यानि श्रुत्वा स्वात्मानं ताभिर्दृष्टमाशङ्कत । इति किम्—हे भैमि दमयन्ति, त्वं तं मनसि स्थितमेतं पुरोवर्तिनमागतं वा नलं पश्य, आर्तिं तद्वियोगजनितां पीडां त्यजेति । अहमेताभिः प्रायोऽत्र दृष्टः अन्यथा सारिकामेवमेताः कुतः पाठयन्तीति[१] ॥

यत्रैकयालीकनलीकृतालीकण्ठे मृषाभीमभवीभवन्त्या ।
तद्दृक्पथे दौहदिकोपनीता शालीनमाधायि मधूकमाला ॥ ६१ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सभायां मृषा मिथ्या भीमभवीभवन्त्या भैमीवेषं धारयन्त्या एकया अलीकनलीकृतालीकण्ठे असत्यनलाकारीकृतसखीकण्ठे दौहदिकोपनीता मालाकारेणानीता मधूकमाला तस्यादृश्यस्य नलस्य दृक्पथे दृग्गोचरे शालीनं सलज्जमाधायि निक्षिप्ता । भैमीविनोदार्थं तादृशीमेव क्रीडां सर्वाः कुर्वन्तीति भावः । दौहदिका धात्री वा । वृक्षादिदोहदे नियुक्तो दौहदिकः, 'तत्र नियुक्तः' इति ठक् । 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' इति निपातनाच्छालीनशब्दः साधुः[२] ॥

चन्द्राभमाभ्रं तिलकं दधाना तद्वन्निजास्येन्दुकृतानुबिम्बम् ।
सखीमुखे चन्द्रसमे ससर्ज चन्द्रानवस्थामिव कापि यत्र ॥ ६२ ॥

चन्द्रेति ॥ यत्र सभायां कापि काचित्सुन्दरी चन्द्राणामनवस्थामियत्तानवधारणान्निर्णयाभावम्, अन्योन्यस्मिन्प्रतिबिम्बादनवस्थितिं वा ससर्ज इव । किंभूता—चन्द्रसमे चन्द्रतुल्ये निजसखीमुखेऽतिस्वच्छत्वाच्चन्द्राभं चन्द्रतुल्यम्, आभ्रमभ्रमतिस्वच्छद्रव्यविशेषः तत्संबन्धि आभ्रं तद्रूपं तिलकं ललाटाभरणं दधाना कुर्वाणा । किंभूतमाभ्रं तिलकं—तद्वच्चन्द्राकाराभ्रतिलकयुक्तं निजं स्वीयमास्यं तल्लक्षण इन्दुः तेन कृतमनुबिम्बं यत्र । चन्द्राकाराभ्रतिलकयुक्तस्वीयमुखचन्द्रे कृतमनुबिम्बं येनेति वा । यन्मुखे चन्द्राकारे चन्द्राकारोऽभ्रतिलकः क्रियते, तस्याश्चन्द्राकारोऽभ्रतिलको, मुखं च द्वौ चन्द्रौ अलंकारकारिण्याश्चन्द्राकारेऽभ्रतिलके प्रतिबिम्बितौ । यया चालंकारः क्रियते तस्या मुखं, तत्र विद्यमानोऽभ्रतिलकश्च द्वौ चन्द्रौ यस्याः क्रियतेऽलंकारस्तन्मुखचन्द्राभ्रतिलके प्रतिबिम्बितौ एवं प्रतिबिम्बितयोरपि परस्पराभिमुखमुखचन्द्राभ्रतिलकयोः प्रतिबिम्बरूपौ परस्परमुखचन्द्राभ्रतिलकौ प्रतिबिम्बितौ । एवं प्रतिबिम्बितप्रतिबिम्बादावित्येवं चन्द्रानवस्था द्रष्टव्या । तद्वद्यतेऽत्र-तद्वदित्यत्र मतुपो मकारस्य 'झयः' इति वः[३] ॥

दलोदरे काञ्चनकेतकस्य क्षणान्मसीभावुकवर्णलेखम् ।
तस्यैव यत्र स्वमनङ्गलेखं लिलेख भैमी नखलेखिनीभिः ॥ ६३ ॥

---

१ 'अत्र शङ्काभावोदयालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'सारीवाक्ये नारीवाक्यभ्रमाद्भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते इति वस्तुनालंकारध्वनिः' इति **जीवातुः**। २ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्र रूपकोपमोत्प्रेक्षालंकारसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

दलोदरेति ॥ यत्र सभायां तस्यैव काञ्चनकेतकस्य सुवर्णकेतकीकुसुमस्य दलोदरे पत्रगर्भे क्षणाल्लेखनानन्तरं क्षणमेव मसीभावुका मसीभवनशीला वर्णलेखा यस्मिन् तस्यैव नलसंबन्धिनमेव मम नखक्षतादिवाञ्छा वियत इत्येवमादिरूपं स्वं स्वीयमनङ्गलेखं मदनोपदिष्टं लेखनं भैमी नखलेखिनीभिर्लिलेख । विरहिणीभिः स्वीयभावसूचनार्थं प्राणेशाय पत्रिका प्रेष्यते, मस्या वर्णाश्च लिख्यन्ते । केतकीपुष्पेषु नखलेखानां श्यामीभवनं स्वभावः । भावुकइति, 'लषपत–' इति शीले उकञ् ॥

विलेखितुं भीमभुवो लिपीषु सख्याऽतिविख्यातिभृतापि यत्र ।
अशाकि लीलाकमलं न पाणिरपारि कर्णोत्पलमक्षि नैव ॥ ६४ ॥

विलेखितुमिति ॥ यत्र सभायां लिपीषु चित्रकर्मसु अतिविख्यातिभृतातिकुशलया अपि भैमीसख्या भीमभुवो भैम्या लीलाकमलं भित्तौ चित्रपटे वा विलेखितुमशाकि शक्तम् । पाणिः करो नैव लेखितुं शक्तः । तथा—कर्णोत्पलं कर्णाभरणीभूतं विलेखितुमपारि पर्याप्तम् । अक्षि तु लेखितुं नैवापारि । लीलाकमलावतंसोत्पलापेक्षया पाणिनयनमतिसुन्दरत्वाल्लेखितुं न शक्तमिति भावः । विलेखितुम्, 'शकधृष–' इति, 'पर्याप्तिवचन–' इति वा तुमुन्, लघूपधत्वाद्गुणः । लिपीषु, 'कृदिकारात्–' इति ङीष् ॥

भैमीमुपावीणयदेत्य यत्र कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्गः ।
गन्धर्ववध्वः स्वरमध्वरीणतत्कण्ठनालैकधुरीणवीणः ॥ ६५ ॥

भैमीमिति ॥ यत्र सभायां कलिप्रियस्य नारदस्य गन्धर्ववधूलक्षणः प्रियः शिष्यवर्गः एत्यागत्य भैमीमुपावीणयद्वीणया उपागायत् । किंभूतः—स्वरमधुना स्वरामृतेनारीणं पूर्णं तस्या भैम्याः कण्ठनालं तेन एकधुरां वहति एकधुरीणा तुल्या वीणा यस्य । प्रथमं गन्धर्ववध्वः, अनन्तरं नारदेन वीणावादनामध्यापिताः, अतिकौशलात्तस्यातिप्रियाः । एवंविधा अपि वीणावादने ततोऽप्यधिकं कौशलमभ्यसितुं तत्रागत्य भैमीं वीणयोपगायन्ति स्मेति भावः । वीणागन्धर्व्यपेक्षया भैमीकण्ठस्यातिमाधुर्यं सूचितम् । नालपदेन मुखस्य कमलत्वं च । 'स्रु(स्य)न्नं रीणं स्रुतं स्नुतम्' इत्यमरः । रीणम्, 'ओरीङ् क्षरणे' अस्मादोदित्त्वान्निष्ठानत्वम् । उपावीणयत्, 'सत्यापपाश–' इति णिच् । कलिः प्रियो यस्येति, 'वा प्रियस्य' इति पूर्वनिपाताभावः । एकधुरीणेत्यत्र 'एकधुराल्लुक्च' इति खः ॥

नावा स्मरः किं हरभीतिगुप्ते पयोधरे खेलति कुम्भ एव ।
इत्यर्धचन्द्राभनखाङ्कचुम्बिकुचा सखी यत्र सखीभिरूचे ॥ ६६ ॥

नावेति ॥ यत्र सभायां सखीभिः सखी इति पूर्वोक्तमूचे । किंभूता—अर्धचन्द्राभोऽर्धचन्द्राकारो नखाङ्को नखक्षतं तेन चुम्बिनावाश्लिष्टौ स्तनौ यस्याः सा । इति किम्—हे सखि, स्मरस्ते तव पयोधरे स्तनलक्षणे कुम्भ एव, अथ च पयोधरे जलाधारे कुम्भ एव, हराद् भीतिस्तस्याः सकाशादात्मानं गोपायतीति हरभीतिगुप् एवंभूतः सन् नावा नौकया खेलति । किं वितर्के । अर्धचन्द्राकारत्वान्नखाङ्के नौकात्वं युक्तम् । 'अग्निभीतो हि शैत्यप्रधानं स्थान-

---

१ 'अत्रानुप्रासरूपकालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र प्रतीपमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

माश्रयति' इति त्रिनेत्रानलाद्भीत्या पलायितो निर्भयं शीतस्तनद्वयलक्षणं स्थानमागत्य सुखेन जलक्रीडां करोतीत्यर्थः। एवमन्योऽपि वैरिणः सकाशात्पलाय्य निर्भयं स्थानं गत्वा क्रीडति। हरेण पार्वत्याः सकाशाद्भीतिस्तया गुप्ते अमर्दिते सौन्दर्यात्त्वत्कुचमर्दनवाञ्छायां समुत्पन्नायामप्यर्धाङ्गत्वात्पार्वतीकोपभिया हरेणास्पृष्टेत्यर्थे कुचविशेषणं वा। पार्वतीभिया हरागमनसंभावनाया अप्यभावान्निर्भयत्वेन स्मरस्य क्रीडा युज्यत इत्यर्थः। नखाङ्कचुम्बिपीवरत्वत्कुचदर्शनात्सर्वस्यापि कामोद्रेको भवतीति भावः। हरेण पार्वतीभीत्या गुप्तेऽस्पृष्टे सुन्दरि सखि, संबोधनं वा। हरभीलक्षणा ईतिः परचक्रं तस्मादात्मानं गोपायतीति मदनविशेषणं वा। हरोऽप्येतद्दर्शनविमोहितो मम वशं गतः शान्तकोपो भविष्यतीति बुद्ध्या निर्भय इति॥

स्मराशुगीभूय विदर्भसुभ्रूवक्षो यदक्षोभि खलु प्रसूनैः।
स्रजं सृजन्त्या तदशोधि तेषु यत्रैकया सूचिशिखां निखाय॥ ६७॥

स्मरेति॥ प्रसूनैः पुष्पैः स्मराशुगीभूय कामबाणीभूय विदर्भसुभ्रूवक्षो भैमीवक्षो यदक्षोभि पीडितं तद् भैमीवक्षःक्षोभलक्षणं वैरं तेषु पुष्पेषु गुणे घटनार्थं सूचिशिखां सूच्यग्रं निखायारोप्य स्रजं मालां सृजन्त्या रचयन्त्यां एकया अशोधि शोधितं, खलूत्प्रेक्षते। तेषां शस्त्रप्रहारकरणाद्वैरनिर्यातनं तया कृतमित्यर्थः। यत्र काचिन्मालां जग्रन्थेति भावः। मालाकारिण्याश्च पुष्पेषु सूचिशिखानिखननं जातिः[3]॥

यत्रावदत्तामतिभीय भैमी त्यज त्यजेदं सखि साहसिक्यम्।
त्वमेव कृत्वा मदनाय दत्से बाणान्प्रसूनानि गुणेन सज्जान्॥ ६८॥

यत्रेति॥ यत्र सभायां भैमी अतिभीय अतितरां भयं प्राप्य तां मालाकारिणीमित्यवदत्। इति किम्—हे सखि, इदं मालाग्रथनलक्षणं साहसिक्यमविचार्यकारित्वं त्यज त्यज मुञ्च मुञ्चेति। साहसिकत्वमेवाह—यतः प्रसूनानि पुष्परूपान्बाणान्गुणेन दोरकेण, अथ च मौर्व्या, सज्जान् संनद्धान्कृत्वा मदनाय त्वमेव दत्से ददासि। मां पीडयतः कामस्य मौर्वीसंबद्धबाणदानेन या त्वं साहायकमाचरसि सा त्वं समीचीना सहचरी भवसीति सोल्लुण्ठनं तामवददित्यर्थः। मालायां बाणसंनद्धमौर्वीबुद्ध्या भैम्या भयं जातमिति भावः। त्यज त्यजेति भयाद्विरुक्तिः। सहसा वर्तते साहसिकी, 'ओजःसहोम्भसा वर्तते' इति ठक्। तस्या भावे 'गुणवचन–' इत्यादिना ष्यञ्[3]॥

आलिख्य सख्याः कुचपत्रभङ्गीमध्ये सुमध्या मकरीं करेण।
यत्रालपत्तामिदमालि यानं मन्ये त्वदेकावलिनाकनद्याः॥ ६९॥

आलिख्येति॥ यत्र सभायां काचित्सुमध्या सुन्दरी सख्याः कुचयोः पत्रभङ्गीमध्ये पत्रवल्लीरचनामध्ये करेण मकरीमालिख्य तां सखीमित्यालपदवदत्। इति किम्—हे आलि सखि, त्वदेकावलिस्तव एकयष्टिकमुक्ताहारविशेषः, तल्लक्षणाया नाकनद्याः स्वर्गङ्गाया इदं मकरीलक्षणं यानं वाहनं मन्ये तर्कयामि। स्वच्छत्वान्मुक्ताहारस्य नाकनदीत्वम्, हारसमीपे मकर्यां विद्यमानत्वान्मकरीवाहनत्वं नाकनद्यामुत्प्रेक्षितम्। 'एकावल्येकयष्टिका' इत्यमरः। गङ्गा मकरवाहिनीति प्रसिद्धिः[4]॥

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षोपमारूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र छेकानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ४ 'अत्र छेकानुप्रासरूपकालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी।

तामेव सा यत्र जगाद भूयः पयोधियादः कुचकुम्भयोस्ते ।
सेयं स्थिता तावकहृच्छयाङ्कप्रियास्तु विस्तारयशःप्रशस्तिः ॥ ७० ॥

तामिति ॥ यत्र सा सुमध्या तामेव सखीं भूयः पुनरपि इति जगाद । इति किम्—हे सखि, पयोधियादः समुद्रजलजन्तुः तावकस्त्वदीयहृदयस्थितो हृच्छयः कामस्तस्य अङ्कश्चिह्नं मीनस्तस्य प्रिया प्राणेश्वरी ते कुचकुम्भयोः स्थिता सती सेयं मकरी अर्थात्कुचयोः विस्तारस्य पीवरत्वस्य यशःप्रशस्तिर्यशःशासनमस्तु भवत्विति । या समुद्रे सदा वसति सा तं विहाय चेत्कुचयोः स्थिता, तर्हि तदपेक्षयाऽनयोस्त्वत्कुचयोः पीवरत्वं दुरवगाहत्वं च स्पष्टतरम्, नान्यस्येति यशःशासनमस्तु । प्राणेशस्य हृच्छयत्वेन प्रियाया अपि तत्रैव स्थातुमुचितमिति भावः ॥

शारीं चरन्तीं सखि मारयैतामित्यक्षदाये कथिते कयापि ।
यत्र स्वघातभ्रमभीरुशारीकाकूत्थसाकूतहसः स जज्ञे ॥ ७१ ॥

शारीमिति ॥ चरन्तीं गृहाद्गृहान्तरं गच्छन्तीमथ च भ्रमन्तीमेतां शारीमक्षोपकरणं, शकुनिविशेषं च हे सखि, गृहाण मारय जहि चेति कयापि कयाचित्सखीं प्रति अक्षदाये पाशकदाने कथिते सति यत्र स नलो द्वितीयार्थप्रतीत्या स्वघातस्य भ्रमो भ्रान्तिस्तेन भीरुर्भयशीला शारी पक्षिविशेषस्तस्याः काकुर्भयविकृतस्वरस्तस्य उत्थ उत्थानं तेन साकूतः साभिप्रायो हसो हास्यं यस्य एवंविधो जज्ञे जातः । मां मारयिष्यतीति भिया सविकृतस्वरमुड्डीनां शारीं दृष्ट्वा पशोरप्येवं ज्ञानं कथमिति भ्रान्तिवशाच्च साश्चर्यत्वात्सहास्यो जात इत्यर्थः । 'शारी चाक्षोपकरणे तथा शकुनिकान्तरे', 'दायो दाने यौतकादिधने' इति विश्वः । हसः, 'स्वनहसोर्वा' इत्यप् ॥[1]

भैमीसमीपे स निरीक्ष्य यत्र ताम्बूलजाम्बूनदहंसलक्ष्मीम् ।
कृतप्रियादूत्यमहोपकारमरालमोहद्रढिमानमूहे ॥ ७२ ॥

भैमीति ॥ यत्र स नलो भैमीसमीपे ताम्बूलधारणार्थं जाम्बूनदहंसलक्ष्मीं सुवर्णघटितहंसपुत्तलिकाशोभां निरीक्ष्य कृतः प्रियादूत्यलक्षणो महानुपकारो येन एवंभूतो मरालो हंसस्तस्मिन् मोहो भ्रान्तिस्तस्य द्रढिमा दृढत्वमूहे । प्रापेत्यर्थः । मम दूतो हंस एवायं किमिति तस्य भ्रमो जात इत्यर्थः । ऊहे, वहेर्लिटि 'वचिस्वपि–' इति संप्रसारणम्[3] ॥

तस्मिन्नियं सेति सखीसमाजे नलस्य संदेहमथ व्युदस्यन् ।
अपृष्ट एव स्फुटमाचचक्षे स कोऽपि रूपातिशयः स्वयं ताम् ॥ ७३ ॥

तस्मिन्निति ॥ अथ स प्रसिद्धः कोऽपि लोकोत्तरो रूपातिशयः सौन्दर्यातिशयोऽपृष्ट एव स्वयमात्मनैव तां भैमीं स्फुटं प्रकटमाचचक्षे कथयति स्म । किं कुर्वन्—तस्मिन्सखीसमाजे सखीसमूहमध्ये सा प्रसिद्धा भैमीयं भविष्यतीति प्रतिसखि जातं नलस्य संदेहं व्युदस्यन्निराकुर्वन् । सहचर्यपेक्षया सौन्दर्यातिशयदर्शनादियं भैमीति नलेन स्वत एव ज्ञातमित्यर्थः । पूर्वेण संदेहस्वरूपेण नो देयमिति बुद्ध्या अपृष्ट एव भविष्यसंदेहनिराकरणार्थमाचष्ट इति

---

१ 'अत्र रूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र भावोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र भ्रान्तिमानलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हेतौ शता । प्रथमं सखीसमूहदर्शने जाते आसु मध्ये का भैमीति संदेहे सत्यनन्तरं भैमीदर्शने जाते रूपातिशयः संदेहं निराकुर्वन्नपृष्ट एव भैमीमाचष्टेति वा व्याख्या । 'व्युदस्य' इति ल्यबन्तो वा पाठः ॥

भैमीविनोदाय मुदा सखीभिस्तदाकृतीनां भुवि कल्पितानाम् ।
नातर्कि मध्ये स्फुटमप्युदीतं तस्यानुबिम्बं मणिवेदिकायाम् ॥ ७४ ॥

भैमीति ॥ सखीभिर्भैम्या विनोदाय मनोरञ्जनाय मुदा हर्षेण भुवि कल्पितानां लेखितानां तदाकृतीनां नलप्रतिस्वरूपाणां मध्ये मणिवेदिकायामुदीतं स्फुटं जातमपि तस्य सत्यस्य नलस्यानुबिम्बं प्रतिबिम्बं ताभिर्नातर्कि न लक्षितम् । रचितनलप्रतिच्छन्दमध्ये सत्यमपि प्रतिबिम्बं प्रतिच्छन्दबुद्ध्या सत्यत्वेन न ज्ञातमित्यर्थः[2] ॥

हुताशकीनाशजलेशदूतीर्निराकरिष्णोः कृतकाकुयाञ्चाः ।
भैम्या वचोभिः स निजां तदाशां न्यवर्तयद्दूरमपि प्रयाताम् ॥ ७५ ॥

हुताशेति ॥ स नलो भैम्या वचोभिर्दूरमत्यर्थम्, अथ च दूरदेशं प्रयातामपि प्राप्तामपि निजां स्वीयां तदाशां भैमीसंबन्धिनीमाशां न्यवर्तयत् । किंभूताया भैम्याः—हुताशोऽग्निः, कीनाशो यमः, जलेशो वरुणः, तेषां दूतीः, निराकरिष्णोर्निराकरणशीलायाः । किंभूता दूतीः—कृता काकुयाञ्चा दैन्यस्वरयुक्ता याचना याभिस्ताः । वह्न्यादित्रयदूतीनिराकरणेन पुनरपि भैमीप्राप्तावाशासहितो बभूवेत्यर्थः । वह्न्यादेरप्रधानत्वाद्दूतीवचनप्रकारो विस्तरेण नोक्तः । अन्यदपि दूरं प्रयातं वचनैः परावर्त्यते । दूतीः, 'नलोका–' इति षष्ठीनिषेधः[3] ॥

विज्ञप्तिमन्तःसभयः स भैम्या मध्येसभं वासवसम्भलीयाम् ।
संभालयामास भृशं कृशाशस्तदालिवृन्दैरभिनन्द्यमानाम् ॥ ७६ ॥

विज्ञप्तिमिति ॥ स नलो मध्येसभं सभामध्ये तस्या भैम्या आलिवृन्दैः सखीवृन्दैरिन्द्रदूती सम्यग्वदतीति अभिनन्द्यमानामभिनन्दितां वासवस्य सम्भली दूती तत्संबन्धिनीं भैम्या विज्ञप्तिं सावधानः संभालयामास समाकर्णयामास । (किंभूतः सः—) भैमी वासवं प्रायेण वरिष्यतीति अन्तःसभयो मनसि भयसहितः । तथा—अस्या वचनं स्वीकरिष्यतीति तथा स्वसखीवचनं भैमी करिष्यत्येवेति बुद्ध्या भैम्यां कृशाशः खण्डिताशः । 'संभली कुट्टनी समे' इत्यमरः । ज्ञपेर्ण्यन्ताद्युचि विज्ञापनेति यद्यपि भवितव्यं तथापि 'क्तिन्नाबादिभ्यश्च' इति वचनादाप्त्यादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्या इति वचनाज्ज्ञप्तिरित्यत्र क्तिन् । पदमञ्जरीकारोऽप्येवमेव समर्थितवान् । मध्येसभम्, 'पारेमध्ये–' इत्यव्ययीभावे नपुंसकत्वे ह्रस्वः, एदन्तत्वं निपातनात्[4] ॥

लिपिर्न दैवी सुपठा भुवीति तुभ्यं मयि प्रेरितवाचिकस्य ।
इन्द्रस्य दूत्यां रचय प्रसादं विज्ञापयन्त्यामवधानदानैः ॥ ७७ ॥

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र मीलितमलंकारः । यदुक्तम्—'समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते । निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र च सामान्यालंकारः । तेन च भ्रान्तिमान्व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः' इति जीवातुः । ३ 'अत्रानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

लिपिरिति ॥ हे भैमि, त्वं विज्ञापयन्त्यामिन्द्रस्य दूत्यां मयि अवधानदानैरेकाग्रचित्तत्वेन प्रसादं रचय कुरु । एकाग्रचित्तत्वमेव प्रसादः । किंभूतस्य—इति तुभ्यं त्वदर्थं प्रेषितं वाचिकं संदेशवचनं येन । इति किम्—भुवि विद्यमानेन लोकेन दैवी देवसंबन्धिनी लिपिर्न सुपठा सुखेन पठितुं न शक्येति कृत्वा पत्रिका न दत्ता । सावधाना सतीन्द्रविज्ञापनामाकर्णयेत्यर्थः । वाचिकम्, 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' इति स्वार्थे ठक् । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते वा' इति नपुंसकत्वम् । तथा—सेनैव सैन्यम्, मालैव माल्यम् । विज्ञापयन्त्याम्, घटादिपाठात् (ठेऽपि) 'मितां ह्रस्वः' इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' इत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषया 'विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति' इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनाच्च ह्रस्वाभावात्साधुत्वं ज्ञेयम् ॥

सलीलमालिङ्गनयोपपीडमनामयं पृच्छति वासवस्त्वाम् ।
शेषस्त्वदाश्लेषकथापनिद्रैस्तद्रोमभिः संदिदिशे भवत्यै ॥ ७८ ॥

सलीलमिति ॥ वासवः सलीलं सविलासमालिङ्गनया आश्लेषेणोपपीडमुपपीड्य गाढमालिङ्ग्य त्वामनामयमारोग्यं पृच्छति—हे भैमि, तव आरोग्यं विद्यते कच्चिदिति । 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रं पृच्छेदनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥' इति मनुवचनात् । तवाश्लेषकथया तवालिङ्गनकथावशात् अपनिद्रैर्विकसितैस्तस्य इन्द्रस्य रोमभिः कर्तृभिः शेषोऽवशिष्टोऽर्थो भवत्यै तुभ्यं संदिदिशे संदिष्टः । इन्द्रस्त्वय्येव सानुरागः, तस्मात्त्वयानुग्रहीतव्य इत्यर्थः । सात्त्विकभावोदयेन गद्गदकण्ठत्वादन्यत्किंचिन्न संदिदेशेत्यर्थः । 'लिगि चित्रीकरणे' चुरादिराङ्पूर्वः श्लेषणे, तस्माण्ण्यन्तत्वाद्युच् । उपपीडम्, 'सप्तम्यां चोपपीड—' इति णमुल् ॥

यः प्रेर्यमाणोऽपि हृदा मघोनस्त्वदर्थनायां ह्रियमापदागः ।
स्वयंवरस्थानजुषस्त्वमस्य बधान कण्ठं वरणस्रजाशु ॥ ७९ ॥

य इति ॥ हे भैमि, त्वयाहमनुग्राह्य इत्यादि त्वदर्थनायां त्वदीययाञ्चायां विषये मघोन इन्द्रस्य मनसा प्रेर्यमाणोऽपि यः कण्ठो ह्रियं लज्जालक्षणमागोऽपराधमापत्प्राप । लज्जया किमप्यन्यन्नोक्तवानित्यर्थः । त्वं स्वयंवरस्थानजुषः स्वयंवरस्थानस्थितस्यास्येन्द्रस्य तं सापराधं कण्ठं वरणस्य स्रजा मालया आशु शीघ्रं बधान । सापराधो हि प्रभुणा दोरकेण बध्यते । त्वमप्यस्य प्रभुतुल्येत्यर्थः । एवं सानुरागमिन्द्रं वृणीष्वेति भावः[1] ॥

नैनं त्यज क्षीरधिमन्थनाद्यैरस्यानुजायोद्गमितामरैः श्रीः ।
अस्मै विमथ्येक्षुरसोदमन्यां श्राम्यन्तु नोत्थापयितुं श्रियं ते ॥ ८० ॥

नैनमिति ॥ हे भैमि, त्वमेनं इन्द्रं मा त्यज । यैरमरैः क्षीरधिमन्थनादस्येन्द्रस्यानुजायोपेन्द्राय श्रीरुद्गमिता निर्गमिता, ते देवा इक्षुरसोदमिक्षुरससमुद्रं विमथ्य मथित्वा अस्मै इन्द्रार्थमन्यां श्रियमुत्थापयितुं निर्गमयितुं न श्राम्यन्तु । यैर्देवैः क्षीरसमुद्रं निर्मथ्य लक्ष्मीं निर्गमय्य सा इन्द्रानुजाय दत्ता, ज्येष्ठत्वात्तस्यापि पूज्यायेन्द्राय तैस्ततोऽप्यधिका दातव्या, सा इक्षुरससमुद्रमथनं विना न प्राप्यत इति तदर्थं तन्मथने तेषां प्रयासः स्यात्, त्वत्प्राप्त्या स

१ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र समासोक्तिरूपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

प्रयासो मा भूत्। त्वं लक्ष्म्याः सकाशादतिसुन्दरी, एनं वृणीष्वेति भावः। अतिसौन्दर्येण त्वमेवेक्षुरससमुद्रसंभवा लक्ष्मीरित्यर्थः। इक्षुरस एवोदकं यस्य, 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इति उदभावः[1]॥

लोकस्रजि द्यौर्दिवि चादितेया अप्यादितेयेषु महान्महेन्द्रः।
किंकर्तुमर्थी यदि सोऽपि रागाज्जागर्ति कक्षा किमतः परापि॥ ८१॥

लोकेति॥ हे भैमि, लोकस्रजि चतुर्दशभुवनमालायां द्यौर्महती स्वर्गोऽधिकः। दिवि च आदितेया युद्धसंमुखमरणादिप्राप्तदेवत्वापेक्षया अदित्यपत्यानि ये देवास्ते महान्तः। आदितेयेष्वपि महेन्द्रो महान्। सोऽपि एवंविध इन्द्रोऽपि रागादनुरागात् यदि तव किंकर्तुं किंकरीभवितुमर्थी प्रार्थयत इत्यर्थः। नतु केनापि बलात्कारेण प्रवर्तितः। अतः परा अन्या कक्षा उत्कर्षः किं जागर्ति। नास्त्येवेत्यर्थः। इन्द्रोऽपि तव किंकरीभवितुमिच्छति अत एव तव तुल्या कापि सौभाग्यवती सुन्दरी च न विद्यत इति भावः। अदित्या अपत्यानि आदितेयाः, 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीषन्तात् 'दित्यदित्या–' इति ण्यं बाधित्वा 'स्त्रीभ्यो ढक्'इति ढक्[2]॥

पदं शतेनाप मखैर्यदिन्द्रस्तस्मै स ते याचनचाटुकारः।
कुरु प्रसादं तदलंकुरुष्व स्वीकारकृद्भ्रूनटनश्रमेण॥ ८२॥

पदमिति॥ इन्द्रः शतेन मखैर्यज्ञशतेन यत्पदं प्राप स इन्द्रस्तस्मै पदाय ते तव याचने प्रार्थनाविषये चाटूनि प्रियवचनानि करोतीति कारः। त्वं प्रसादं कुरु, तथा तत् ऐन्द्रं पदं स्वीकारकृदङ्गीकारसूचकं भ्रूनटनं भ्रूचालनं तदेव श्रमस्तेन प्रयासमात्रेणालंकुरुष्व। भ्रूभङ्गेनाङ्गीकुरुष्वेत्यर्थः। इन्द्रवरणे स्वर्गाधिपत्यं तवैव भविष्यतीति भावः। प्रभोर्भ्रूविक्षेप एवाङ्गीकारसूचकः। चाटुकारः, 'कृञो हेतुताच्छील्य–' इति प्राप्तस्य टस्य 'न शब्दश्लोक–' इति निषेधादण्[3]॥

मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे देवे धवे देवरि माधवे वा।
श्रेयः श्रियां यातरि यच्च सख्यां तच्चेतसा भाविनि भावयस्व॥ ८३॥

मन्दाकिनीति॥ मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे जलक्रीडादौ यच्छ्रेयो मङ्गलं भवेत्। तथा—देव इन्द्रे धवे भर्तरि च यच्छ्रेयः। तथा—माधवे नारायणे देवरि स्वामिनः कनीयसि भ्रातरि च यच्छ्रेयः। तथा—यातरि भर्तृभ्रातृजायायां सखीप्रायायां लक्ष्म्यां च यच्छ्रेयः। हे भाविनि विचारचतुरे भैमि, त्वं तत्सर्वं चेतसा भावयस्व विचारय। इन्द्रवरणे यत्केनापि दुर्लभं तत्सर्वं त्वया सुलभमितीन्द्रं वृणुष्वेति भावः। देवे माधवे च। अग्न्यादीनां वरणे मन्दाकिनीविहारमात्रम्, न तु नन्दनविहारः। तथा—अग्न्यादिर्देवो वरो, न तु माधवो देवरः। तथा—श्रीः संपद्रूपा सखी, न तु लक्ष्मीरूपयातृरूपा सखी। इन्द्रवरणे त्वेतद्द्वयप्राप्तिर्भविष्यति तस्माद्विचारय(र्य) अग्न्यादीन्परित्यज्येन्द्रमेव वृणीष्वेति भावः। भावाः शृङ्गारादयो वा। 'श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदेवरौ', 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य

१ 'अत्रामराणां लक्ष्म्यन्तरोत्पादनप्रयत्नासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः' इति **जीवातुः**।
२ 'अत्र लोकादिषु पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्योत्कर्षोक्तिः, अतः सारालंकारः' इति **जीवातुः**।
३ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

यातरः स्युः परस्परम्' इत्यमरः । 'दिव ऋन्' इत्यौणादिक ऋन्प्रत्यये देवा तस्मिन्देवरि । 'यतेर्वृद्धिश्च' इति याता तस्यां यातरि ॥

रज्यस्व राज्ये जगतामितीन्द्राद्याज्ञाप्रतिष्ठां लभसे त्वमेव ।
लघूकृतस्वं बलियाचनेन तत्प्राप्तये वामनमामनन्ति ॥ ८४ ॥

रज्यस्वेति ॥ त्रयाणामपि जगतां तस्मिन्राज्ये त्वं रज्यस्व प्रीतिमती भवेति इन्द्रात्सकाशाद्याज्ञाप्रतिष्ठां याज्ञाजन्यं माहात्म्यं त्वमेव लभसे प्राप्नोषि नान्या । यस्य त्रैलोक्यराजस्य प्राप्तये बलियाचनेन लघूकृतः स्व आत्मा येन तं पुरुषं वामनं खर्वं महानुभावा आमनन्ति ब्रुवन्ति । याचनजन्यलघुत्वादेव तस्य वामनत्वं, न त्वन्यतः, लघुत्वमाश्रित्य वामनेन यद्राज्यमिन्द्रार्थमर्थितं तद्राज्ये त्वं रज्यस्वेतीन्द्रेण स्वयं प्रार्थितायास्तव प्रतिष्ठा कथं न भवति, अपि तु भवत्येव । रज्यस्व, 'रञ्ज रागे' दिवादिः । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥

यानेव देवान्नमसि त्रिकालं न तत्कृतघ्नीकृतिरौचिती ते ।
प्रसीद तानप्यनृणान्विधातुं पतिष्यतस्त्वत्पदयोस्त्रिसंध्यम् ॥ ८५ ॥

यानिति ॥ त्वं यानेव देवांस्त्रिकालं त्रिसंध्यं नमसि नमस्करोषि तेषां कृतघ्नीकृतिः कृतघ्नीकरणं ते तव न औचिती । तेषामकृतज्ञताकरणं नोचितम् । तर्हि किं कर्तव्यमित्यत आह—त्रिसंध्यं तव पादयोः पतिष्यतः तान्देवानप्यनृणानृणरहितान्विधातुं कर्तुं प्रसीद प्रसन्ना भव । इन्द्रवरण इन्द्रसेवार्थमागच्छद्भिर्देवैरिन्द्रं प्रणम्येन्द्राणीं विहाय तवापि प्रणतिः करिष्यते । त्वया पूर्वं नमस्कृतास्त्रिकालं त्वां नमस्यन्ति (पुरा), तेन तेषामनृणत्वं भविष्यति । इन्द्रं वृणीष्वेति भावः । त्रिकालम्, त्रिसंध्यं च, पात्रादित्वान्ङीबभावः । उभयत्राप्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

इत्युक्तवत्या निहितादरेण भैम्या गृहीता मघवत्प्रसादः ।
स्रक्पारिजातस्य ऋते नलाशां वासैरशेषामपुपूरदाशाम् ॥ ८६ ॥

इतीति ॥ पारिजातस्य पुष्पस्रक् माला नलस्याशामृते नलाभिलाषं विना वासैः परिमलैः कृत्वा अशेषामाशां सकला अपि दिशोऽपुपूरत्पूर्णां चकार । किंभूता स्रक्—इति पूर्वोक्तमुक्तवत्या इन्द्रदूत्या निहिता दत्ता । तथा—आदरेण भैम्या गृहीता च । तथा—मघवत इन्द्रस्य प्रसादरूपा । सर्वा अपि दिशः परिमलबहला जाता इत्यर्थः । आदरेण मालाया गृहीतत्वादिन्द्रे भैम्यनुरागसंभावनया नलः शिथिलाशो जातः, इन्द्रदूत्यादीनामपि तत एवाभिलाषपूरणं जातमिति भावः । 'न मां तथा जातमृते तवालि', 'फलति पुरुषाराधनमृते' इत्यादिप्रयोगदर्शनादृतेयोगे नलाशामिति द्वितीयापि भवति । 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वविधानात् 'पूरी आप्यायने' दैवादिकस्य पूर्यतेः पूरयतेर्वा अपूपुरदिति प्राप्ते अपुपूरदिति चिन्त्यम् । न च 'नाग्लोपि–' इत्यादिना निषेधप्रसङ्गः । अग्लोपित्वाभावाद्धत्यन्तरं

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासरूपकालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र मन्दाकिनीनन्दनविहारक्रियायां माधवदेवृकत्वश्रीयातृकत्वगुणयोश्च सामस्त्ये यौगपद्यात्समुच्चयालंकारः । 'गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयः' इति लक्षणात्' इति **जीवातुः** । २ 'अत्र काव्यलिङ्गसमासोक्त्यलंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'व्यतिरेकेण दृष्टान्तालंकारः' इति **जीवातुः** । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

भृगयम्। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्युपधाह्रस्वत्वाभाव इति वा। 'पूरी आप्यायने' इत्यस्य पूरणं पूरः। घञ् तं करोतीति, 'तत्करोति-' इति णिचि अग्लोपित्वे सति 'नाग्लोपि-' इत्युपधाह्रस्वनिषेधात् अपुपूरदिति वा॥

आर्ये विचार्यालमिहेति कापि योग्यं सखि स्यादिति काचनायि।
ओंकार एवोत्तरमस्तु वस्तु मङ्गल्यमत्रेति च काप्यवोचत्॥ ८७॥

आर्ये इति॥ हे आर्ये श्रेष्ठे, इह इन्द्रवरणविषये विचार्यालं विचारो न कर्तव्यः किंतु इन्द्रो वरणीय इति काप्यवोचत्। काचन अयि सखि भैमि, इदमिन्द्रवरणं योग्यमुचितं स्यादित्यवोचत्। कापि च इत्यवोचत्। इति किम्—अत्र इन्द्रवरणविषये [उत्तरं] अङ्गीकारसूचक ओंकार एव वस्तु तात्त्विकं मङ्गल्यमस्तु भवतु इति सखीनां संमतिः, मङ्गल्यमित्यर्हार्थे यत्॥

अनाश्रवा वः किमहं कदापि वक्तुं विशेषः परमस्ति शेषः।
इतीरिते भीमजया न दूतीमालिङ्गदालीश्च मुदामियत्ता॥ ८८॥

अनेति॥ भीमजया इति पूर्वोक्तमभिहिते सति मुदां हर्षाणामियत्ता परिमितता दूतीमालीः सखीश्च न आलिङ्गत्। अनयास्मद्वचनेनेन्द्रवरणमङ्गीकृतमिति बुद्ध्या ता अपरिमितहर्षा जाता इत्यर्थः। इति किम्—हे सख्यः, अहं कदापि कदाचिदपि वो युष्माकमनाश्रवा वचनकारिणी न किम्, अपितु सर्वदा भवद्वचनकारिण्येव भवदुक्तं मया क्रियत एव सर्वदा, परं किंतु वक्तुं शेष अवशिष्टो विशेषोऽस्ति। नालिङ्गत्, अपि त्वालिङ्गदेव। शेषपदश्रवणादल्प एव संतोषोऽभूदित्यर्थं इति वा। विशेषः शेषोऽस्ति किम्, अपितु नास्तीत्युभयत्रापि किमः संबन्धाद्भ्रान्तिवशादपरिमितहर्षा जाता इति वा। परं किंत्वर्थे॥

भैमीं च दूत्यं च न किंचिदापमिति स्वयं भावयतो नलस्य।
आलोकमात्राद्यदि तन्मुखेन्दोरभून्न भिन्नं हृदयारविन्दम्॥ ८९॥

भैमीमिति॥ (अहं) भैमीं च दूत्यं च किंचिदपि द्वयोर्मध्ये किमप्यहं नापं न प्राप्तवानिति स्वयं भावयतश्चिन्तयतो नलस्य हृदयारविन्दं यदि यद् भिन्नं विदीर्णं नाभूत् तत् तन्मुखेन्दोर्भैमीमुखचन्द्रस्य आलोकमात्राद्दर्शनादेव नान्यतो हेतोः। पूर्वोक्तचिन्तावशात्तस्य हृदयस्फोटेन यद्यपि भवितव्यं, तथापि भैमीमुखालोकनतत्परतया तेन न भूतमित्यर्थः। हृदयस्फोटपर्यन्तं तस्य दुःखं जातमिति भावः। इन्द्रानादरसूचकभैमीमुखावलोकनान्न स्फुटितमिति भाव इति वा। अथ च कमलं चन्द्रप्रकाशाद्भिन्नं विकसितं न भवति किंतु संकुचलेचेति युक्तम्। दूत्यप्राप्तौ कीर्तिर्भवति, दूत्यप्राप्तौ कीर्त्यभावाद्दुःखम्॥

ईषत्स्मितक्षालितसृक्कभागा दृक्संज्ञया वारिततत्तदालिः।
स्रजा नमस्कृत्य तयैव शक्रं तां भीमभूरुत्तरयांचकार॥ ९०॥

---

१ 'द्वयोरप्याशयोरभेदाध्यवसायाद्विनोक्तिनिर्वाहः' इति जीवातुः। २ 'अत्र दीपकोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'अत्रोत्प्रेक्षारूपकमलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी। 'इन्दुप्रकाशात्कथमरविन्दविकास इति विरोधो ध्वन्यते' इति जीवातुः। 'बभूव' इति पाठस्तिलकजीवातुसुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः।

ईषदिति ॥ भीमभूः भैमी तयैव स्रजा शक्रं सह वा नमस्कृत्य मालामेव महान्प्रसाद इति कृत्वा तामिन्द्रदूतीमुत्तरयांचकार उत्तरवर्तीं चकार। इन्द्रवाचिकस्य प्रत्युत्तरं ददावित्यर्थः। तां उत्तरमाचष्टेति वा। किंभूता—इन्द्रस्य दूत्यादीनामिन्द्रे स्वीयानुरागप्रतीतिसूचकहर्षप्रदर्शनात् ईषत्स्मितेनात्यल्पस्मितेन क्षालितो धौतः सृक्कभाग ओष्ठप्रान्तदेशो यस्याः सा। तथा—दृक्संज्ञया किंचित्कटाक्षविक्षेपलक्षणेन संकेतेन वारिता निषिद्धा 'आर्ये, विचार्यालम्' इति ब्रुवत्यस्तास्ता आलयः सख्यो यया। लोकरीत्या नमस्कारोऽनङ्गीकारसूचकः। स्मितशब्देनैवेषत्त्वप्रतीतेरीषत्पदमत्यल्पसूचनार्थम्। 'प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी' इत्यमरः। उत्तरवर्तीं करोति, 'तत्करोति–' इति णिचि मतुब्लोपः। तदाचष्टे इति वा णिच् ॥

स्तुतौ मघोनस्त्यज साहसिक्यं वक्तुं कियत्तं यदि वेद वेदः।
मृषोत्तरं साक्षिणि हृत्सु नृणामज्ञातृविज्ञापि ममापि तस्मिन् ॥ ९१ ॥

स्तुताविति ॥ हे दूति, 'लोकस्रजि द्यौः–' (६।८१) इत्यादि मघोनः स्तुतौ साहसिक्यमविचार्यकारित्वं त्यज मुञ्च। वर्णयितुमशक्यस्य तस्य वर्णनं त्वं मा कार्षीः। कुतः साहसिकत्वमित्यत आह—तं शक्रं वक्तुं वर्णयितुं यदि वेद जानाति, तर्हि वेदः कियत्किंचिद्वेद नान्यः। मानुषस्य का कथेत्यर्थः। तस्य वर्णनं त्वं करोषीति महत्साहसं तवेत्यर्थः। तस्य वर्णनं न कार्यम्। नृणां हृत्सु साक्षिणि मनुष्यहृदयविज्ञे तस्मिन्निन्द्रे अज्ञातृविज्ञापि अज्ञातारमजानानं विज्ञापयति बोधयत्येवंशीलं ममाप्युत्तरं प्रतिवचनं मृषा अर्थाद्व्यर्थमेव। एवंविधमुत्तरमज्ञातारमेव प्रति सार्थकम्, नतु सकलहृदयवेदिनं प्रतीत्यर्थः। त्वत्कृतवर्णनं मृषा, मया मनसि धृतं नलमिन्द्रोऽपि जानातीति प्रत्युत्तरं वृथेत्यर्थः ॥

आज्ञां तदीयामनु कस्य नाम नकारपारुष्यमुपैतु जिह्वा।
प्रह्वा तु तां मूर्ध्नि विधाय मालां बालापराध्यामि विशेषवाग्भिः ॥९२॥

आज्ञामिति ॥ कस्य नाम जिह्वा तदीयामैन्द्रीमाज्ञामनु लक्षीकृत्य न करोमीत्येतद्रूपं पारुष्यं काठिन्यमुपैतु प्राप्नोतु, अपितु न कस्यापि। सर्वैरपि तदाज्ञा क्रियत एवेत्यर्थः। तु पुनः प्रह्वा नम्रा सती बालाऽहं तामाज्ञां मालामाज्ञारूपां मालां मूर्ध्नि विधाय शिरसा स्वीकृत्य अथ च नमस्कृत्य, विशेषवाग्भिर्विशेषवचनैरपराध्यामि। 'अदेवदेहमिन्द्रं वृणे' (६।९४)-इत्यादिवचनैः देवदेहं न वृण इति निश्चितत्वादपराध इत्यर्थः। 'अज्ञत्वादाज्ञाया अकरणेऽप्यपराधो न मन्तव्यः' इति बालापदेन सूचितम्। भूमीन्द्रवरणात्कियत्याज्ञाङ्गीकृतेत्यर्थः। मालापि मूर्ध्नि विधीयैते ॥

तपःफलत्वेन हरेः कृपेयमिमं तपस्येव जनं नियुङ्क्ते।
भवत्युपायं प्रति हि प्रवृत्तावुपेयमाधुर्यमधैर्यसर्जि ॥ ९३ ॥

तप इति ॥ इयमीदृशी हरेः कृपा तपःफलत्वेन महतस्तपसः फलं परिपाकः, तत्त्वेन इमं मल्लक्षणं जनं स्वकारणे तपस्येव नियुङ्क्ते प्रेरयति। येन तपसेयं कृपा लब्धा तत्तप एव त्वया कर्तव्यमिति मामाज्ञापयतीत्यर्थः। तपसः फले जाते पुनरपि तपस्येव किमिति प्रवर्ते-

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

यतीत्याशङ्क्याह—हि यस्मादुपेयस्य फलस्य माधुर्यं श्रेष्ठत्वमुपायं स्वसाधनं प्रत्युद्दिश्य प्रवृत्तौ अधैर्यकारि भवति। येनेदं फलं लब्धम्, तदेव पुनरपि कर्तव्यमिति पुरुषं स्वसाधने लम्पटं करोति। अत इयं कृपा तपस्येव प्रेरयतीत्यर्थः। 'स्वादुप्रियौ तु मधुरौ' इत्यमरः। यथा तपसोपायेनात्यन्तदुर्लभापीन्द्रकृपा प्राप्ता, तथैव तपसा नलप्राप्तिर्भविष्यतीति निश्चयात्तपसि मां पुनः प्रवर्तयतीति भावः। नियुङ्क्ते, 'स्वराद्यन्तोपसृष्टात्' इति वक्तव्यात्तङ्॥

किं तत्तप इत्यत आह—

शुश्रूषिताहे तदहं तमेव पतिं मुदेऽपि व्रतसंपदेऽपि।
विशेषलेशोऽयमदेवदेहमंशागतं तु क्षितिभृत्तयेह॥ ९४॥

शुश्रूषिताहे इति॥ यस्मादियमैन्द्री कृपा तपस्येव मां नियुङ्क्ते, तत्तस्मादहं मुदेऽपि हर्षार्थं व्रतसंपदेऽपि नियमसमूहसिद्ध्यर्थं च तमिन्द्रमेव पतिं प्राणेशं शुश्रूषिताहे तस्यैव सेवां कर्तुमिच्छामि। तर्हि अस्माकं मनोरथेन फलितमित्यत आह—अयं तु अयं पुनः विशेषलेशः स्वल्पो विशेषः इह भुवि क्षितिभृत्तया राजत्वेनांशेनागतं राज्ञो लोकपालांशत्वस्मरणादेवंविधमदेवदेहं मनुष्यशरीरम्। इन्द्रांशं भूमीन्द्रं नलमेव वृणे, नतु देवदेहमिन्द्रमिति भावः। शुश्रूषिताहे, 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इति तङ्। उत्तमैकवचने टेरेत्वे 'ह एति' इति तासेः सस्य हः॥

अश्रौषमिन्द्रादरिणीर्गिरस्ते सतीव्रतातिप्रतिलोमतीव्राः।
स्वं प्रागहं प्रादिषि नामराय किंनाम तस्मै मनसा नराय॥ ९५॥

अश्रौषमिति॥ हे दूति, अहं ते तव गिरोऽश्रौषम्। किंभूता गिरः—इन्द्रे आदरोऽस्त्यासां ताः। तथा—सतीव्रतस्य पतिव्रताव्रतस्य अतिप्रतिलोमा अतिप्रतिकूलाः अत एव तीव्रा दुःसहाः। अनुचितमेतन्मया कृतमिति शेषः। अनूढायाः सतीत्वाभावाद्व्रतलोपः कुतस्तरामित्यत आह—अहं स्वं आत्मानं मनसान्तःकरणेन प्राक्पूर्वं अमराय देवेन्द्राय न प्रादिषि न दत्तवती, किंनाम किंतर्हि—नराय मनुष्याय तस्मै इन्द्राय इन्द्रांशत्वाद्भूमीन्द्राय मनसा आत्मानं दत्तवती, अथ च रलयोरभेदात्तस्मै प्रसिद्धाय नलाय। 'मनः पूर्वरूपम्, वागुत्तररूपम्' इति श्रुतेः कायिकवाचिकयोर्मनःपूर्वकत्वान्मानसस्यैव विवाहस्य मुख्यत्वादन्तःकरणेन पूर्वमेव नलस्य वृतत्वान्मम सतीत्वम्। सत्या च परपुरुषकथापि नाकर्णनीया, सा च मयाकर्णितेत्यनुचितं कृतमिति भावः। प्रादिषि, दाञो लुङ्युत्तमपुरुषैकवचने 'स्थाघ्वोरिच्च' इतीत्त्वकित्त्वे॥

तस्मिन्विमृश्यैव वृते हृदैषा मैन्द्री दया मामनुतापिकाभूत्।
निर्वातुकामं भवसंभवानां धीरं सुखानामवधीरणेव॥ ९६॥

तस्मिन्निति॥ तस्मिन्नले विमृश्यैव विचार्यैव हृदा मनसा वृते सति एषा दया मामनुतापिका पश्चात्तापयिष्यन्ती मा भूत्। यदि मया नलः पूर्वं न वृतः स्यात् तर्हीदानीमिन्द्रो व्रियेत। पूर्वमविचार्यैवाहं नलं वृतवती, अनुचितमेतत्कृतमिति पश्चात्तापो न विद्यत इत्यर्थः। का कमिव—भवे संसारे संभव उत्पत्तिर्येषां सुखानामापातरमणीयानामवधीरणा अवज्ञा निर्वातुकामं मुमुक्षुं धीरमिव यथा न संतापयति। कस्मिन्सति—कस्मिंस्त-

---

१ 'अत्र अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

च्छब्दवाच्ये ब्रह्मणि हृदा विमृश्यैवाङ्गीकृते सति । विषया मया वृथा त्यक्ता इति यथा धीरो न तप्यते तथाहमपि न तप्ये इत्यर्थः । मोक्षसुखस्य संसारसुखस्य च यावदन्तरं तावन्नलेन्द्रयोरिति भावः । मामनुतापिका, भविष्यदकेन योगे 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठीनिषेधाद्वितीया ॥

'मुदेऽपि व्रतसंपदेऽपि' (६।९४) इत्युक्तं विवृणोति—

वर्षेषु यद्भारतमार्यधुर्याः स्तुवन्ति गार्हस्थ्यमिवाश्रमेषु ।
तत्रास्मि पत्युर्वरिवस्ययेह शर्मोर्मिकिर्मीरितधर्मलिप्सुः ॥ ९७ ॥

वर्षेष्विति ॥ आर्येषु साधुषु मध्ये धुर्याः श्रेष्ठा मन्वादयः, वर्षेषु इलावृतादिखण्डेषु मध्ये यत् जम्बूद्वीपनवमांशं भारतं खण्डं अतिपुण्यभूमित्वात्स्तुवन्ति । केषु किमिव— आश्रमेषु ब्रह्मचर्यादिषु मध्ये गार्हस्थ्यं गृहस्थाश्रममिव । स्तुवन्तीत्यर्थः । 'यथारण्यं समाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते गृहिणस्तद्वदाश्रित्येतर आश्रमाः ॥' इति । तत्र तस्मिन्निह भारते खण्डे पत्युः प्राणेशस्य नलस्य वरिवस्यया सेवया अहं शर्मणः सुखस्योर्मयः परम्परास्ताभिः किर्मीरितो मिश्रितो धर्मः, तं लिप्सुरभिलाषुकास्मि । नलसेवयोभयमपि भविष्यतीति स एव वृत इति भावः । भरतस्य क्षत्रियस्येदं भारतम् । 'वरिवस्या तु शुश्रूषा' इत्यमरः ॥

नलवरणेनैव पूर्वोक्तं द्रढयति—

स्वर्गे सतां शर्म परं न धर्मा भवन्ति भूमाविह तच्च ते च ।
शक्या मखेनापि मुदोऽमराणां कथं विहाय त्रयमेकमीहे ॥ ९८ ॥

स्वर्ग इति ॥ स्वर्गे सतां स्थितिमतां जनानां परं केवलं शर्म अस्ति, न धर्माः पुण्यानि । तस्य केवलं भोगभूमित्वात् । इह भारतभूमौ पुनस्तच्च सुखं च ते धर्माश्च सन्ति । कर्मभोगभूमित्वाद्भारतस्येत्यर्थः । इन्द्रे वृते तत्सुखोत्पादनाद्धर्मोऽपि विद्यत इत्याशङ्क्याह—अमराणां मुदो मखेनापि शक्याः । यज्ञकरणादिन्द्रप्रीतिरपि कर्तुं शक्या इति स्वर्गे केवलं सुखम्, अत्र तु सुखम्, धर्मो, देवमुदश्च इत्येतत्त्रयं विहाय केवलमेकं सुखं कथमीहे इच्छामि । तस्मान्नले वृते सुखादित्रयप्राप्तेर्नलवरणमेव ज्यायः । अन्योऽपि यत्र बहु प्राप्नोति तदेव गृह्णाति । इन्द्रवरणे तस्यैव सुखं, नान्येषाम् । नलवरणे सर्वेषां देवानामित्यभिप्रायेण बहुवचनम्[३] ॥

पूर्वोक्तमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थयते—

साधोरपि स्वः खलु गामिताधो गमी स तु स्वर्गमितः प्रयाणे ।
इत्यायती चिन्तयतो हृदि द्वे द्वयोरुदर्कः किमु शर्करे न ॥ ९९ ॥

साधोरिति ॥ साधोर्धार्मिकस्यापि स्वः स्वर्गात्सकाशात्प्रयाणे खलु निश्चितमधोगामिता अधःपातिता । 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इति भगवद्वचनात् । इतो भारतवर्षात्तु प्रयाणे मरणरूपे सति स साधुः स्वर्गं गमी पुण्यवत्त्वात् । इति द्वयोः स्वर्गमर्त्ययोः द्वे आयती उत्तरकालौ हृदि चिन्तयतो विचारयतः पुरुषस्य द्वयोस्तयोरुदर्क उत्तरं फलं उभे द्विविधे

---

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'द्वयम्' इति पाठो जीवातुसंमतः । ३ 'अत्र समुच्चयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

शर्करे न किमु कर्परलेशखण्डविकृती किं न, अपितु स्वर्गफलं कर्परांशतुल्यम्, मर्त्यलोकफलं खण्डविकृतितुल्यम्, अधोगामित्वात्, स्वर्गगामित्वाच्च। तस्मादत्र नलपरिचर्यैव ज्यायसीति भावः। 'शर्करा खण्डविकृतावुपलाशर्करांशयोः' इति विश्वः। गामिता, गमी इति 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यतीनौ कृते 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठीनिषेधात्स्वर्गमिति द्वितीया॥

स्वर्गवाञ्छा सर्वथा न कर्तव्येत्याह—

प्रक्षीण एवायुषि कर्मकृष्टे नरान्न तिष्ठत्युपतिष्ठते यः।
बुभुक्षते नाकमपथ्यकल्पं धीरस्तमापातसुखोन्मुखं कः॥ १००॥

प्रक्षीण इति॥ यः स्वर्गः कर्मकृष्टे कर्मार्जिते आयुषि प्रक्षीण एव नितरां क्षीणे सत्येव नरानुपतिष्ठते तैः संगतो भवति। तिष्ठति आयुषि नोपतिष्ठते प्राप्नोति। न तिष्ठति स्थिरो भवतीति वा। क्षणमात्रं न प्रतीक्षते पुनरप्यधोगामित्वात् 'क्षीणे पुण्ये–' इति भगवद्वचनात्। 'कर्मकृष्टेः' इति पाठे पुण्यक्षयादित्यर्थः। धीरः क आपातसुखोन्मुखमविचारितरमणीयसुखकारिणम्। प्रथमान्तपाठे अविचारितरमणीयसुखोद्युक्तः, अपथ्यकल्पमपथ्यतुल्यं तं कः नाकं बुभुक्षते भोक्तुमिच्छति, अपितु न कोऽपि। तस्मान्नल एव वरणीयो न त्विन्द्र इति भावः। उपतिष्ठते, 'उपाद्देवपूजा–' इत्यादिना संगतिकरणे तङ् पथोऽनपेतं पथ्यम्, 'धर्मपथ्यर्थ–' इति यत्। ततो नञ्समासे ईषदसमाप्तौ कल्पः[1]॥

इतीन्द्रदूत्याः प्रतिवाचमर्धे प्रत्युह्य सैषाभिदधे वयस्याः।
किंचिद्विवक्षोल्लसदोष्ठलक्ष्मीजितापनिद्रद्दलपङ्कजास्याः॥ १०१॥

इतीति॥ इन्द्रदूत्या इति एवंप्रकारं प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं अर्धे मध्य एव प्रत्युह्य समाप्य सैषा भैमी वयस्याः सखीरभिदधे उवाच। किंभूताः—किंचिद्विवक्षया इन्द्रवरणानुगुणं किंचिद्वक्तुमिच्छया उल्लसन्तौ स्फुरन्तौ यौ ओष्ठौ तयोर्लक्ष्म्या शोभया जितमपनिद्रद्दलं विकसत्पत्रं पङ्कजं येन एवंविधमास्यं यासां ताः। तस्याः प्रत्युत्तरं त्यक्त्वा मध्ये सखीनिषेधार्थमवददित्यर्थः। ओष्ठौ पद्मदलाधिकौ, मुखं पद्माधिकमित्यर्थः। प्रत्युह्य, 'उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः' इति ह्रस्वः, अपगता निद्रा येभ्यस्तान्यपनिद्राणीवाचरन्तीति 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः–' इति क्विप्। तदन्ताच्छतौ[2]॥

अनादिधाविस्वपरम्पराया हेतुस्रजः स्रोतसि वेश्वरे वा।
अयात्तधीरेष जनस्तदार्याः किमीदृशः पर्यनुयोगयोग्यः[4]॥ १०२॥

आनदीति॥ अनादि आदिरहितं यथा तथा धाविन्या भ्रमन्त्याः पुनःपुनरावर्तमानायाः स्वस्य जीवात्मनः परम्परायाः पङ्क्तेर्हेतूनां कारणानामदृष्टलक्षणानां शुभाशुभकर्मणां स्रजो मालायाः स्रोतसि प्रवाहे ईश्वरे वा एष सकलो लोको मल्लक्षणो वा यस्मादायत्ता प्रवाहाधीना ईश्वराधीना वा बुद्धिर्यस्य एवंभूतोऽस्ति। तस्माद्भो आर्या बुद्धिमत्यः सख्यः, ईदृशः परा-

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ४ 'पर्यनुयुज्य कार्यः' इति पाठमङ्गीकृत्य 'पर्यनुयुज्य उपालभ्य परिपृच्छ्य वा कार्यः कारयितुं शक्यः' इति व्याख्यातं तिलकजीवातुसाहित्यविद्याधरीषु।

धीनः सकलो मल्लक्षणो वा जनः त्वमेवं चिकीर्षसीति पर्यनुयोग आक्षेपः प्रश्नो वा तद्योग्यः तदर्हः किम्, अपितु न भवति । अदृष्टमीश्वरो वा यथा यथा प्राणिनं प्रवर्तयति तादृशी बुद्धिरुदेति । तथाच त्वमेवं किं चिकीर्षसीत्याक्षेपं प्रश्नं वा स प्राणी नार्हति तस्य स्वातन्त्र्याभावात् । ततश्च अदृष्टवशादीश्वरवशाद्वा नलेऽनुरक्ताहमपि त्वं नले किमित्यनुरक्ता, इन्द्रे किमिति नेत्युभयथा पर्यनुयोग्या न भवामीति प्रकृते भवतीभिः किमपि न वक्तव्यमिति भावः। अनादिधाविनां स्वेषामेषामात्मनां नलभैमीलक्षणानां परम्पराया हेतुस्रजः । प्रतियुगं हि नलभैमीसंबन्धः श्रूयते, न त्विन्द्रभैमीसंबन्ध इति वा व्याख्या । 'किं करोति नरः प्राज्ञः प्रेर्यमाणः स्वकर्मभिः' इति, 'किं करोति सुधीरस्मिन्नीश्वराज्ञावशंवदः' इति च वृद्धवचनम् । प्रवाहपतितं हि किमपि कर्तुमसमर्थमिति स्रोतःपदेन सूचितम्[१] ॥

पूर्वोक्तमेवाह—

नित्यं नियत्या परवत्यशेषे कः संविदानोऽप्यनुयोगयोग्यः ।
अचेतना सा च न वाचमर्हेद्वक्ता तु वक्रश्रमकर्म भुङ्क्ते ॥ १०३ ॥

नित्यमिति ॥ अशेषे समस्ते जने नित्यं सर्वदा नियत्या दैवेन परवति अदृष्टाधीने सति संविदानोऽपि ज्ञातापि कोऽनुयोगयोग्यः, अपितु न कोऽपि । दैवेन यथा प्रेर्यते तथैव सर्वोऽपि करोतीत्यर्थः । कुमार्गप्रवृत्त्युत्पादिका नियतिरेव प्रष्टव्येत्यत आह—सा च नियतिरपि यतोऽचेतना, अतो वाचं नार्हेत् । पूर्वोक्तनियोगकारी पुरुषः पुनर्वक्रश्रमहेतुकं कर्म भुङ्क्तेऽनुभवति, लोकस्य दैवाधीनत्वान्नियतेश्चाचेतनत्वात्तौ प्रतिवचनस्य वैयर्थ्याद्वक्तुः केवलं कण्ठशोषो भवति, तस्माद्भवतीभिर्मां प्रति किमपि प्रकृते न वक्तव्यमिति भावः। संविदानः, 'समो गम्यृच्छिप्रच्छि–' इत्यादिना तङ्[२] ॥

क्रमेलकं निन्दति कोमलेच्छुः क्रमेलकः कण्टकलम्पटस्तम् ।
प्रीतौ तयोरिष्टभुजोः समायां मध्यस्थता नैकतरोपहासः ॥ १०४ ॥

क्रमेलकमिति ॥ कोमलेच्छुर्मृदुवस्त्वभिलाषी पुरुषः क्रमेलकमुष्ट्रं कठिनवस्तुभक्षकत्वान्निन्दति । क्रमेलकः कण्टकलम्पटः कण्टकाशी सन् तं कोमलेच्छुं निन्दति । इष्टभुजोः स्वेष्टेन भक्षणशीलयोस्तयोः समायां तुल्यायां प्रीतौ न एकतरोपहासः, किं तु मध्यस्थता । यद्यपि तौ द्वावपि परस्परनिन्दाकारित्वादनुचितकारिणौ तथाप्युदासीनेन पक्षपातो न कार्यः । तस्मान्मम नले पक्षपातः, दूत्यास्त्विन्द्रे इत्यावयोस्तुल्यायां प्रीतौ सत्यां भवतीभिर्माध्यस्थ्यमेव कार्यम्, न त्वेकतरोपहासः कार्यः । किमपि न कार्यमिति भावः । समायामिति तुल्यार्थत्वात्सर्वनामत्वाभावः[३] ॥

गुणा हरन्तोऽपि हरेर्नरं मे न रोचमानं परिहापयन्ति ।
न लोकमालोकयथापवर्गात्त्रिवर्गमर्वाञ्चममुञ्चमानम् ॥ १०५ ॥

गुणा इति ॥ हरन्तो मनोरमा अपि हरेरिन्द्रस्य दूत्युक्ता गुणा मे मह्यं रोचमानं मम प्रीतिविषयं नरम्, अथ च नलं न परिहापयन्ति न त्याजयन्ति । अथ च रमणीया अन्ये

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हरेरश्वस्य गुणा रोचमानाख्यमावर्तं न परिहापयन्ति । अन्यगुणापेक्षया तस्याधिकगुणत्वादित्यर्थः । ननु हरणशीलत्वेऽपि किमिति तं न त्याजयन्तीत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति—हे सख्यः, यूयमपवर्गान्मोक्षादर्वाञ्चं हीनमपि त्रिवर्गं धर्मार्थकामरूपममुञ्चमानमत्यजन्तं लोकं नालोकयथ । लोको यथा परमसुखरूपं मोक्षं परित्यज्य त्रिवर्गं सेवते तथेन्द्रं परित्यज्य नलं सेवे । रुचिरेवात्र प्रमाणमिति भावः । मे, 'रुच्यर्थानाम्–' इति चतुर्थी ॥

आकीटमाकैटभवैरि तुल्यः स्वाभीष्टलाभात्कृतकृत्यभावः ।
भिन्नस्पृहाणां प्रति चार्थमर्थं द्विष्टत्वमिष्टत्वमपव्यवस्थम् ॥ १०६ ॥

आकीटमिति ॥ हे सख्यः, आकीटं हीनेषु कृमिमभिव्याप्य उत्तमेषु आकैटभवैरि पुरुषोत्तममभिव्याप्य स्वाभीष्टलाभात्सर्वेषां स्वीयस्वीयेप्सितप्राप्तेः कृतकृत्यभावः कृतकृत्यत्वं तुल्यो विष्णोर्यथा स्वाभीष्टलाभात्कृतकृत्यत्वम्, तथा कीटस्यापि स्वाभीष्टलाभात्कृतकृत्यत्वम् । अर्थान्तरन्यासेनैतदेवाह—च यस्माद्भिन्नस्पृहाणां स्वीयं स्वीयमीप्सितमभिलाषुकाणां सर्वेषामर्थमर्थं प्रति विषयं विषयमुद्दिश्य द्विष्टत्वं द्वेषविषयत्वं, इष्टत्वमिच्छाविषयत्वमपव्यवस्थं अपगता व्यवस्था नियमो यस्य (तादृगस्ति) । एकस्य यद्विष्टं तत्सर्वस्यापीति नियमो नास्ति । तस्माद्यद्यस्मै रोचते तत्तस्येष्टम्, यन्न रोचते तत्तस्य द्विष्टमिति । तस्मात् मम नल एवानुरागाद्भवतीभिः किमपि न वक्तव्यमिति भावः । चकारो यस्मादर्थे समुच्चयार्थे वा द्विष्टत्वम्, इष्टत्वं चेति । आकीटम् आकैटभवैरीति, 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इति समासः ॥

अध्वाग्रजाग्रन्निभृतापदन्धुर्बन्धुर्यदि स्यात्प्रतिबन्धुमर्हः ।
जोषं जनः कार्यविदस्तु वस्तु प्रच्छया निजेच्छा पदवीं मुदस्तु ॥१०७॥

अध्वेति ॥ हे सख्यः, बन्धुः सुहृत् अध्वाग्रे पुरोमार्गे जाग्रद्वर्तमानो निभृत आच्छादित आपद्रूपोऽन्धुः कूपो यस्य एवंभूतो यदि स्यात्तर्हि सुहृत्प्रतिबन्धुं निषेद्धुमर्ह उचितः स्यात् । तेन पथा मा गच्छ, यदि गमिष्यसि तर्ह्यापद्रूपे गम्भीरे कूपे पतिष्यसि इति सुहृदा सुहृन्निषेद्धुमुचितः । प्रकृते तु नैवमित्यर्थः । तस्मात्कार्यविद्विपत्कूपाभावं जानानो भवल्लक्षणो जनो जोषं तूष्णीमस्तु भवतु । गुणिनो नलस्य वरणे ममानिष्टं किंचिदपि न भविष्यतीति भवतीभिरहं न निषेद्धव्येति मया नलो विचार्यैव वृतोऽस्ति तस्मात्तूष्णीं स्थातव्यमित्यर्थः । भवतीभिर्निजेच्छा स्वेच्छैव मुदो हर्षस्य पदवीं वस्तु मार्गरूपं वस्तु प्रच्छया प्रष्टव्या भवतीनामपि यस्मिन्पुरुषादौ हर्षः, तत्रैव किमिति हर्ष इत्यनुयोगे भवतीभिरप्यनुराग एव कारणं वक्तव्यम्, तत्प्रकृतेऽपि तुल्यमिति भावः । मत्कार्यं जानानो जनो जोषमस्तु अजानानस्तु यत्किंचिद्वदत्वित्यर्थः । 'पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूपः' इत्यमरः । प्रच्छिर्द्विकर्मा ॥

इत्थं प्रतीपोक्तिमतिं सखीनां विलुप्य पाण्डित्यबलेन बाला ।
अपि श्रुतस्वर्पतिमन्त्रिसूक्तिं दूतीं बभाषेऽद्भुतलोलमौलिम् ॥ १०८ ॥

इत्थमिति ॥ बाला भैमी सखीनां प्रतीपोक्तौ प्रतिकूलवचनविषयिणीं मतिं बुद्धिं पाण्डित्यस्य बलेन सामर्थ्येन इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण विलुप्य प्रमार्ज्य इन्द्रदूतीं बभाषे । किंभूतां

---

१ 'अत्र विभावना, उभयन्यासश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासरूपककाव्यलिङ्गालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दूतीम्—श्रुता स्वर्पतिमन्त्रिणो बृहस्पतेः सूक्तिः शोभनोक्तिर्यया एवंभूतामपि । तथा—भैम्युक्तिं श्रुत्वा जातेनाद्भुतेनाश्चर्येण लोलो मौलिर्मस्तको यस्याः सा । अवशिष्टप्रतिवचनार्थं पुनरुवाचेत्यर्थः ॥

किमुवाचेत्यत आह—

परेतभर्तुर्मनसेव दूतीं नभस्वतेवानिलसख्यभाजः ।
त्रिस्रोतसेवाम्बुपतेस्तदाशु स्थिरास्थमायातवतीं निरास्थम् ॥ १०९ ॥

परेतेति ॥ हे इन्द्रदूत्यः, यस्मान्मनसा मया नलो वृतः तत्तस्मात्स्थिरा आस्था वशीकरणशक्तिर्यस्मिन्कर्मणि अहं भैमीं वशीकरिष्यामीति बुद्ध्या आशु शीघ्रमायातवतीमायातां परेतभर्तुर्यमस्य दूतीं मनसैव निरास्थं निराकृतवत्यस्मि । तत्रानभिलाषाद्धेतोः । त्रिष्वप्ययमेव हेतुः । तथा—अनिलस्य सख्यभाजोऽग्नेः स्थिरास्थं शीघ्रमायातवतीं दूतीं नभस्वतेव वायुनेव निरास्थम् । तथा—स्थिरास्थमाशु आयातवतीमम्बुपतेर्वरुणस्य दूतीं त्रिस्रोतसेव मन्दाकिन्येव निरास्थम् । यमस्य परेतभर्तृत्वात्परेतप्राणानां तदधीनत्वान्मनसश्च प्राणाधीनत्वान्मनसेव कृत्वा शीघ्रमायातां यमदूतीम्, वह्नेरनिलमित्रत्वादनिलेनेव कृत्वा शीघ्रमायातां वह्निदूतीम्, वरुणस्य जलपतित्वान्मन्दाकिन्येव शीघ्रमायातां वरुणदूतीम्, निरास्थमिति वा । तस्मादहमेव निराकृतेति दुःखं मा कार्षीरिति भावः । मनोनभस्वत्रिस्रोतःशब्देनोत्साहगमनवेगो द्योत्यते । मनआदिभिः सहायातवतीमिवेति वा । निरास्थम्, 'अस्यतिवक्ति–' इत्यङ् 'अस्यतेस्थुक्' ॥[1]

भूयोऽर्थमेनं यदि मां त्वमात्थ तदा पदावालभसे मघोनः ।
सतीव्रतैस्तीव्रमिमं तु मन्तुमन्तर्वैरं वज्रिणि मार्जितास्मि ॥ ११० ॥

भूय इति ॥ हे दूति, त्वमेनं इन्द्रवरणरूपमर्थं मां भूयः पुनर्यदि आत्थ ब्रवीषि तदा तर्हि मघोनः पदौ आलभसे स्पृशसि । एवं शपथदानात्त्वया भूयो न वक्तव्यमित्यर्थः । तर्हीन्द्रस्त्वयि कोपं करिष्यतीत्यत आह—अहं सतीव्रतैः पतिव्रतानियमैर्वज्रिणि इन्द्रे विषयेऽन्तरन्तःकरणे तीव्रं दुःसहमिमं मन्तुमपराधं तु पुनर्वैरं मार्जितास्मि प्रोञ्छितास्मि । वरं मनागिष्टे, वरं सम्यक् अन्तः हृदयस्थितैः सतीव्रतैरिति वा । अन्तर्वैरं वरस्य नलस्य अन्तर्मध्ये वज्रिणि राज्ञो लोकपालांशत्वेन नले स्थित इन्द्र इति वा । नले तुष्टे इन्द्रोऽपि परितोक्ष्यत्येवेति भावः । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः । मार्जितेति 'मृजेर्वृद्धिः' इति वृद्धिः । ऊदित्त्वादिट्[2] ॥

इत्थं पुनर्वागवकाशनाशान्महेन्द्रदूत्यामपयातवत्याम् ।
विवेश लोलं हृदयं नलस्य जीवः पुनः क्षीबमिव प्रबोधः ॥ १११ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थमनेन प्रकारेण पुनर्वागवकाशस्य वचनावसरस्य नाशान्महेन्द्रदूत्यामपयातवत्यां गतायां सत्यां नलस्य जीवः प्राणः 'भैमीं च दूत्यं च–' (६।८९) इत्यादि-

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेत्वनुप्रासातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

चिन्तावशात् लोलं चञ्चलं हृदयं पुनः विवेश । कः कमिव—प्रबोधः क्षीबं मत्तमिव । तस्यां सत्यां चिन्तावशात्तस्य प्राणा गतप्राया एवाभूवन् । गतायां तु स्वस्य भैमीप्राप्तिनिश्चयेन दूत्यप्राप्तिसंभावनया वा तस्य प्राणाः पुनरागता इत्यर्थः । मत्तोऽपि चञ्चलो भवति । 'मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः' इत्यमरः । 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीब–' इति साधुः ॥

श्रवणपुटयुगेन स्वेन साधूपनीतं
दिगधिपकृपयाप्तादीदृशः संविधानात्[2] ।
अलभत मधु बाला रागवागुत्थमित्थं
निषधजनपदेन्द्रः पातुमानन्दसान्द्रम् ॥ ११२ ॥

श्रवणेति ॥ निषधजनपदानां इन्द्रो नलो बाला भैमी तस्या रागवागनुरागवचनं तस्मादुत्थमुत्पन्नं इत्थं पूर्वोक्तं मध्वमृतं पातुं सादरमाकर्णयितुमानन्दसान्द्रं यथा भवति तथा लब्धवान् । किंभूतं मधु—दिगधिप इन्द्रः, तस्य कृपया प्राप्तात् ईदृशो दूत्याङ्गीकारप्राप्तात्संविधानाददृष्टीकरणलक्षणादुपायाद्धेतोः स्वेन स्वीयेन श्रवणलक्षणेन पुटयुगेन पात्रयुगेन साधु सम्यक्प्रकारेण उपनीतमानीतम् । स्वयमाकर्णितमित्यर्थः । 'आनन्दसान्द्रः' इति पाठे नलविशेषणम् । पूर्वोक्तं भैम्यनुरागवचनमानन्दसहितः सादरमाकर्णयामासेत्यर्थः । प्रभुणा केनचित्स्वकीयेन पात्राभ्यामानीतं मधु पीयते । इन्द्रादयो मह्यं दूत्यं चेन्नादास्यंस्तर्हि भैम्यनुरागवचनमहं स्वयं नापास्यम् । अतस्तत्प्रसादान्मया भैमीवचनं स्वयमाकर्णितमित्यानन्देन सान्द्र[3] इत्यर्थः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
षष्ठः खण्डनखण्डतोऽपि सहजात्क्षोदक्षमे तन्महा-
काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ११३ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ सहजात्सोदरात्खण्डनलक्षणात्खण्डत इक्षुविकाराच्छर्कराविशेषादपि क्षोदक्षमे उद्घर्षणसहे परीक्षाक्षमे यथा यथा घृष्यते, तथा तथा सरसेत्यर्थः । षष्ठः षण्णां पूरणः व्यगलत्समाप्त इत्यर्थः । 'स्यात्खण्डः शकले चेक्षुविकारे मणिदोषयोः' इति विश्वः । षष्ठः, पूरणे डटि 'षट्कति–' इत्यादिना थुक् । अस्मिन्सर्गे दूतगुणा धर्मशास्त्रद्वारेणोक्ताः ॥

इति श्रीबेदरकरोपनामकश्रीनरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे षष्ठः सर्गः ॥

---

१ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'संनिधानात्' इति तिलकजीवातु-संमतः पाठः । 'अत्रानुप्रासरूपकालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सप्तमः सर्गः।

इत्थमिन्द्रदूतीनिराकरणेन भैम्याः स्वस्मिन्ननुरागं दृढं परीक्ष्य तुष्टो नलो भैमीमेवावर्णयदिति वक्तुं सप्तमं सर्गमारभते—

अथ प्रियासादनशीलनादौ मनोरथः पल्लवितः पुरा यः।
विलोकनेनैव स राजपुत्र्याः पत्या भुवः पूर्णवदभ्यमानि ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथेन्द्रदूतीनिराकरणानन्तरं यो मनोरथः प्रियाया भैम्या आसादने प्राप्तिविषये शीलनादौ च तेन तेन विशेषेण रूपादिपरिकल्पने विषये आदिपदेनालिङ्गनादिसंभोगविषये पूर्वं पल्लवितः पल्लवयुक्तो जातः भैमीं कथं प्राप्नोमि, कथं वा तस्या विशिष्टं भावादिकं जानामीति चिरमुदितः पूर्वमासीत्। स मनोरथो भुवः पत्या राज्ञा नलेन राजपुत्र्या विलोकनेनैव पूर्णवत्परिपूर्ण इव फलित इवाभ्यमानि संमानितः। प्राप्तिं विनैव दर्शनमात्रेण प्राप्त्यादिजन्यमानन्दं प्रापेति भावः। पल्लवितशब्देन मनोरथस्य वृक्षत्वं सूचितम्। अन्योऽप्यारोपितं पल्लवितं फलितं च दृष्ट्वात्यन्तं संतुष्यति। आसादनं च शीलनादि चेति समास एकवद्भावः। अन्यथा शीलनशब्दस्य पूर्वनिपातापातात् ॥

प्रतिप्रतीकं प्रथमं प्रियायामथान्तरानन्दसुधासमुद्रे।
ततः प्रमोदाश्रुपरम्परायां ममज्जतुस्तस्य दृशौ नृपस्य ॥ २ ॥

प्रतीति ॥ तस्य नृपस्य दृशौ नेत्रे प्रथमं प्रतिप्रतीकं प्रत्यवयवं प्रियायां भैम्यां ममज्जतुर्निमग्ने। अथ पश्चादन्तरन्तःकरणे आन्तरो वा यः प्रत्यवयवदर्शनजन्य आनन्दस्तद्रूपा सुधामृतं तस्य समुद्रे ममज्जतुः। ततः पश्चात्प्रमोदाश्रुपरम्परायामानन्दजनितबाष्पप्रवाहे ममज्जतुः। अनया रीत्या सर्वेषामप्यवयवानामतिसौन्दर्यं सूचितम्। प्रत्यवयवसौन्दर्यदर्शनादानन्दः, तस्माच्चाश्रुपरम्परा जाता, तया नलनयनाभ्यां किमपि न दृष्टमित्यर्थः। समुद्रे जलप्रवाहे च निमज्जनमुचितम् ॥

नेत्रप्रमोदमुक्त्वा मनःप्रमोदमाह—

ब्रह्माद्वयस्यान्वभवत्प्रमोदं रोमाग्र एवाग्रनिरीक्षितेऽस्याः।
यथौचितीत्थं तदशेषदृष्टावथ स्मराद्वैतमुदं तथासौ ॥ ३ ॥

ब्रह्मेति ॥ असौ नलोऽस्या भैम्या रोम्णोऽप्यग्र एव अग्रे प्रथमं निरीक्षिते सति न विद्यते द्वयं यस्य तदद्वयं, ब्रह्म च तदद्वयं च ब्रह्माद्वयं तस्य। ब्रह्मैक्यस्येत्यर्थः। प्रमोदमानन्दं अन्वभवदनुबभूव। अथानन्तरं इत्थमनेन प्रकारेण तस्या भैम्या अशेषा सकला या दृष्टिर्दर्शनं तस्यां सत्यां अशेषभैमीदर्शने सति यथा यादृशी औचिती भवति तथा द्वैतं द्वयोर्भावो द्विता द्वितैव द्वैतं

---

१ 'तश्चिरं यः' इति पाठो जीवातुसंमतः। २ 'दर्शनमात्रेणैव नलस्य हृष्टत्वात् अथ मनोरथकार्यस्य हृष्टत्वे दमयन्तीविलोकनस्य कारणस्याल्पत्वे विरोधे सति हर्षाधिक्येन समाधीयते। तेन विषमोपमालंकारः। अत्र सर्गे उपेन्द्रवज्रा केषुचिच्छ्लोकेषु, केषुचिदिन्द्रवज्रा वृत्तम्' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्र दृग्रूपस्यैकस्याधेयस्य प्रियावयवाद्यनेकाधारवृत्तित्वभेदकथनात्पर्यायालंकारभेदः' इति **जीवातुः**।

तन्न विद्यते यस्यासावद्वैतः स्मरश्चासावद्वैतश्च, स्मरस्य द्वैतराहित्यं वा तस्य मुदं हर्षमन्वभवत्। मदनैक्यजनितमानन्दमनुबभूवेत्यर्थः। यस्या निकृष्टस्य रोमाग्रस्यैव निरीक्षणे ब्रह्माद्वैतानन्दो भवति, तस्या रमणीयसकलावयवदर्शने ब्रह्माद्वैतानन्दादधिको मदनाद्वैतानन्द एव भवितुं समुचित इत्यर्थः। सर्वावयवदर्शने मदनानन्देऽमज्जदिति भावः। तेषां रोम्णामशेषदृष्टौ सत्यामिति वा। द्वैतम्, प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्॥

वेलामतिक्रम्य पृथुं मुखेन्दोरालोकपीयूषरसेन तस्याः।
नलस्य रागाम्बुनिधौ विवृद्धे तुङ्गौ कुचावाश्रयतः स्म दृष्टी॥ ४॥

वेलामिति॥ नलस्य दृष्टी दृशौ तस्या मुखेन्दोः आलोको विलोकनं तल्लक्षणेन पीयूषरसेनामृतरसेन विलोकनलक्षणं यदमृतं तस्मिन् वा रसेन तद्विषयिण्या प्रीत्या कृत्वा पृथुं महतीं वेलां दूत्यसमयरूपामतिक्रम्य नलस्य रागाम्बुनिधावनुरागसमुद्रे विवृद्धे वृद्धिं गते सति तुङ्गावुच्चौ कुचौ आश्रयतः स्म। दूत्यसमयमविचार्य मुखचन्द्रावलोकनविवृद्धेनानुरागेण तुङ्गौ कुचौ नलोऽवलोकयति स्मेति भावः। चन्द्रस्य प्रकाशलक्षणेनामृतरसेन महतीं मर्यादामतिक्रम्य समुद्रे वृद्धिं गते सत्याप्लवनभयादन्योऽपि तुङ्गं स्थानमाश्रयति। 'दृष्टिः' इति क्वचित्पाठः[2]॥

मग्ना सुधायां किमु तन्मुखेन्दोर्लग्ना स्थिता तत्कुचयोः किमन्तः।
चिरेण तन्मध्यममुञ्चतास्य दृष्टिः कृशीयःस्खलनाद्भिया नु॥ ५॥

मग्नेति॥ अस्य नलस्य दृष्टिः कृशीयः अतिशयेन कृशं तस्या भैम्या मध्यं चिरेण चिरकालेन अमुञ्चतात्यजत्। मध्यं विलम्बेन तत्याजेत्यर्थः। अत्राप्युत्प्रेक्षते—स्खलनात्पतनात् भिया भयेन नु किम्। अतिकृशमेतच्छीघ्रं चेत्त्यक्ष्यामि तर्हि पतिष्यामीति बुद्ध्या किं विलम्बेनात्यजत्। किंभूता दृष्टिः—तन्मुखेन्दोः सुधायां मग्ना किमु मुखेन्दावेव विलम्बिता। तथानन्तरं मृणालसूत्रेणापि दुर्लभावकाशे तत्कुचयोरन्तर्मध्ये लग्ना संबद्धा सती निर्गन्तुमशक्तत्वात्स्थिता विलम्बिता। पूर्वं यदङ्गं विलोकितं तदङ्गं सुन्दरत्वात्परित्यक्तुं न शक्ता, किंतु पुनःपुनस्तदेवावलोकयति स्मेति भावः। कृशीयसः सकाशात्स्खलनं कृशीयःस्खलनमिति वा[3]॥

प्रियाङ्गपान्था कुचयोर्निवृत्त्य निवृत्त्य लोला नलदृग्भ्रमन्ती।
बभौतमां तन्मृगनाभिलेपतमःसमासादितदिग्भ्रमेव॥ ६॥

प्रियेति॥ नलदृक् एवंभूता सती बभौतमामतितरां शुशुभे। किंभूता—प्रियाया भैम्या अङ्गस्य प्रत्यङ्गं पान्था नित्यपथिकी। अतएव लोला चञ्चला। अथ च सस्पृहा सती निवृत्त्य निवृत्त्य व्याघुट्य व्याघुट्य कुचयोः भ्रमन्ती। उत्प्रेक्षते, किंभूतेव—तयोः कुचयोर्मृगनाभिलेपः कस्तूरिकालेपस्तल्लक्षणं तमोऽन्धकारस्तेनकृत्वा समासादितः प्राप्तो दिग्भ्रमो दिङ्मोहो

---

१ 'विषमोऽलंकारः। उपमापि' इति **साहित्यविद्याधरी**। अत्र ब्रह्मानन्दस्मरानन्दयोरेकस्मिन्नले क्रमेण वृत्तिकथनात् 'एकस्मिन्नथवानेकम्' इत्युक्तलक्षणो द्वितीयः पर्यायालंकारभेदः' इति **जीवातुः**।
२ 'अत्र श्लेषरूपकातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र दृष्टिविशेषणसाम्याच्चन्द्रोदये समुद्रवृद्धौ तन्मज्जनभयादुत्सेधाश्रयिजनप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः। तेन चाब्धिमज्जनभयादिवेत्युत्प्रेक्षा व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः' इति **जीवातुः**। ३ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'उत्प्रेक्षात्रयस्य सजातीयसंसृष्टिः' इति **जीवातुः**।

यया एवंभूतेव । अन्योऽपि पान्थस्तमसा प्राप्तदिङ्मोहो भ्रमन्निवृत्त्य निवृत्त्य पूर्वमेव स्थानं प्राप्नोति । सर्वावयवावलोकनतत्परापि कुचावेवावलोकयति स्म । कुचौ त्यक्तुं न शशाकेति भावः । 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः । नित्यं पन्थानं गच्छति पान्थः, 'पन्थो ण नित्यम्' इति णः । ततष्टाप् । बभौतमाम्, 'किमेत्तिङव्यय–' इत्यादिनामुः ॥

विभ्रम्य तच्चारुनितम्बचक्रे दूतस्य दृक्तस्य खलु स्खलन्ती ।
स्थिरा चिरादास्त तदूरुरम्भास्तम्भावुपाश्लिष्य करेण गाढम् ॥ ७ ॥

विभ्रम्येति ॥ तस्याश्चारुणि सुन्दरे नितम्बरूपे चक्रे विभ्रम्य परिभ्रम्य स्खलन्ती खलु पतन्तीव तस्य दूतस्य नलस्य दृग्दृष्टिः तदूरुलक्षणौ रम्भास्तम्भौ कदलीस्तम्भौ करेण रश्मिना कृत्वा गाढं निबिडमुपाश्लिष्यालिङ्ग्य चिराच्चिरकालं स्थिरा निश्चला आस्त बभूव । अन्यापि चक्रभ्रमणं प्राप्य पतन्ती सती हस्तेन स्तम्भं गाढमालिङ्ग्य चिरं स्थिरा भवति । नितम्बं विलोक्यादरेण तदूरू पश्यति स्मेति भावः ॥

वासः परं नेत्रमहं न नेत्रं किमु त्वमालिङ्ग्य तन्मयापि ।
उरोनितम्बोरु कुरु प्रसादमितीव सा तत्पदयोः पपात ॥ ८ ॥

वास इति ॥ सा नलदृक् इतीव कारणात्तत्पदयोर्भैमीचरणयोः पपात प्रणामं चकार । इति किम्—हे भैमि, वासो वसनमुत्तमपट्टदुकूलविशेषः परं केवलं नेत्रम्, अथ च नेत्रशब्दवाच्यम् । अहं नेत्रं न किमु, अपितु अहमपि नेत्रं नेत्रशब्दवाच्यं यद्भवामि तत्तस्मादुभयोरपि नेत्रशब्दवाच्यत्वलक्षणाद्धेतोः (हे भैमि,) त्वं नेत्रेण वसनेनेव मयापि प्रयोज्येन उरो वक्षः, नितम्बो जघनपश्चाद्भागः, ऊरू च एतेषां समाहार उरोनितम्बोरु आलिङ्ग्य वेष्टय, अथच दर्शयस्व प्रसादं च कुरु तदालिङ्गनार्थं च ममोपरि प्रसन्ना भव इति । अन्योऽपि स्वसमानस्य कस्यचिद्राजादेः सकाशादुत्तमपदप्राप्तिं दृष्ट्वा स्वस्यापि तल्लाभार्थं राज्ञश्चरणयोः पतति मह्यमप्येतद्देयमिति प्रार्थयते च । उरोनितम्बोरु विलोक्य तच्चरणावपि विलोकयति स्मेति भावः । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे नपुंसकत्वं च ॥

दृशोर्यथाकाममथोपहृत्य स प्रेयसीमालिकुलं च तस्याः ।
इदं प्रमोदाद्भुतसंभृतेन महीमहेन्द्रो मनसा जगाद ॥ ९ ॥

दृशोरिति ॥ अथ स महीमहेन्द्रो भूमीन्द्रो नलः प्रमोदो भैमीविलोकनेनानन्दः, सौन्दर्यदर्शनादद्भुतमाश्चर्यं च ताभ्यां संभृतेन पूर्णेन मनसा इदं वक्ष्यमाणं जगादाचिन्तयत् । मनसैव तामवर्णयदित्यर्थः । किं कृत्वा—प्रेयसीं भैमीं तस्या आलिकुलं सखीसमूहं च दृशोर्नयनयोर्यथाकाममभिलाषमनतिक्रम्य नयनाभ्यामेव उपहृत्योपायनीकृत्य ॥

तदेवाह—

पदे विधातुर्यदि मन्मथो वा ममाभिषिच्येत मनोरथो वा ।
तदा घटेतापि न वा तदेतत्प्रतिप्रतीकाद्भुतरूपशिल्पम् ॥ १० ॥

---

१ 'अत्र रूपकोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षारूपकालंकारः । करेणेति श्लिष्टम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र दृष्टिविशेषणसाम्याद्भ्रमणक्रीडाकारिबालकप्रतीतेः समासोक्तिः तस्याः 'चारु (नितम्बचक्रे, ऊरू) रम्भास्तम्भौ' इति रूपकेण संकरः' इति जीवातुः । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पद इति ॥ यदि जगन्निर्माणशीलस्य विधातुर्ब्रह्मणः पदेऽधिकारे मन्मथो वाभिषिच्येत, मम मनोरथो वाभिषिच्येत, तदापि तर्ह्यपि तदनिर्वचनीयम्, एतद्दृश्यमानं एतस्या वा प्रतिप्रतीकं प्रत्यवयवं अतिसुन्दरत्वादद्भुतमाश्चर्यकारि रूपं लावण्यं तस्य शिल्पं निर्माणं घटेत न वा घटेत । ब्रह्मणाप्येतत्प्रत्यवयवं सौन्दर्यं कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । ईदृक् सौन्दर्यं कदापि कुत्रापि न दृष्टमिति भावः ॥

तरङ्गिणी भूमिभृतः प्रभूता जानामि शृङ्गाररसस्य सेयम् ।
लावण्यपूरोऽजनि यौवनेन यस्यां तथोच्चैःस्तनता घनेन ॥ ११ ॥

तरङ्गिणीति ॥ घनेन निबिडेन यौवनेन यस्यां भैमीलक्षणायां तरङ्गिण्यां लावण्यपूरोऽजनि जनितः । तथा उच्चैः स्तनौ यस्यां तस्या भाव उच्चकुचत्वमजनि । सेयं शृङ्गारलक्षणस्य रसस्य तरङ्ग उद्रेकस्तद्वती अथ च नदी एवंभूता भीमनाम्नो भूमिभृतो भूपतेः सकाशात्प्रभूता उत्पन्नेति जानामि । वाक्यार्थः कर्म । प्रथमं सहजसौन्दर्याच्छृङ्गाररूपा जाता, अनन्तरं निबिडयौवनेन सौन्दर्याधिक्यजननादुच्चकुचत्वजननाच्च पूर्वापेक्षया शृङ्गाररसस्याधिक्यात् शृङ्गाररसस्य मूर्तिमतीयं नदीति मन्य इति भावः । अथच रसस्योदकस्य नदी पर्वतादुत्पद्यते । तस्यामुच्चैःस्तनता शब्दायमानेनातितरां गर्जता घनेन मेघेन पूर्वं जलप्रवाहो जलोद्रेकोऽपि जन्यते तथानिर्वचनीयप्रकारा या उच्चैस्तनता तया कृत्वा घनेन निरन्तरेणेत्येकं पदं, यौवनविशेषणं वा । 'पूरो जलप्रवाहे स्यात्' इति विश्वः । भूमिभृतः, 'भुवः प्रभवः' इत्यपादानत्वम् । प्रभूता, अकर्मकात्कर्तरि क्तः ॥

अस्यां वपुर्व्यूहविधानविद्यां किं द्योतयामास नवां[३] स कामः ।
प्रत्यङ्गसङ्गस्फुटलब्धभूमा लावण्यसीमा यदिमामुपास्ते ॥ १२ ॥

अस्यामिति ॥ अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं यः स्वस्यैव लावण्यस्य सङ्गः संबन्धस्तेन कृत्वा स्फुटं व्यक्तं लब्धो भूमा प्राचुर्यं यया एवंभूता लावण्यसीमा सौन्दर्यपरमकाष्ठा यद्यस्मादिमां भैमीमुपास्ते सेवते तस्मात्कारणाद्बाल्यापेक्षया नवां नूतनां स कामस्तदैवापूर्वामभ्यस्तां वपुर्व्यूहस्य शरीरसमूहस्य विधानं निर्माणं तस्य विद्यां शास्त्रं कायव्यूहरचनाकौशलं अस्यां भैम्यामेव किं द्योतयामास प्रकाशयामास । न त्वन्यस्यामित्यर्थात् । किं वितर्के । बाल्यापेक्षया तरुणिमन्यधिकं सौन्दर्यं भवति । सकलावयवेषु साकल्येन सौन्दर्यसीमा भैम्यामेव विद्यते, नान्यस्यामिति भावः । प्रत्यङ्गसङ्गमवयवसंधिं अवयवसंधिं प्रतीति वा । अस्यामित्यनेन भैम्या वैदुष्यं सूच्यते । विद्याप्रकाशनं हि विद्वत्समीपे भवति । स मदनोऽस्यां नवामपूर्वां कायव्यूहनिर्माणविद्यां द्योतयामास किम्, यस्मात्सौन्दर्यस्य परमा काष्ठा स कामः

---

१ 'अत्र भैमीरूपशिल्पस्य प्रसिद्धब्रह्मसंबन्धेऽप्यसंबन्धोक्तेः', तया मन्मथाद्यसंबन्धेऽपि संभावनया तत्संबन्धोक्तेश्च तद्रूपकातिशयोक्तिभेदौ' इति **जीवातुः** । २ 'अत्रातिशयोक्तिरूपकश्लेषालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'यौवनेन घनेनेति व्यस्तरूपकम्', उच्चैस्तनता घनेनेति शब्दश्लेषः' तदुत्थापिता च भैम्याः शृङ्गारतरङ्गिण्युत्प्रेक्षेति संकरः' इति **जीवातुः** । ३ 'नवामवाप्ताम्' इति पाठो **जीवातुसुखावबोधासाहित्यविद्याधरी**संमतः । तत्र 'सामर्थ्याद्ब्रह्मणा कर्तुरध्याहारः' इति **जीवातुः** । 'लावण्यसीमा कर्त्री' इति **सुखावबोधासाहित्यविद्याधर्यौ** ।

प्रत्यङ्गविद्यमानत्वेन प्राप्तो भूमा बाहुल्यं येनैवंविधः सन्निमां भैमीं सेवते। प्रत्यवयवं साकल्येन मदनस्य विद्यमानत्वान्मदनेन स्वीयं बहुरूपत्वं प्रकटीकृतमित्यर्थः। मुखावलोकनेन यादृशो मदनप्रादुर्भावो भवति तादृश एव नयनावलोकनेनेति तदीयैकैकावयवदर्शनेन सकलस्य साकल्येन मदनप्रादुर्भावो भवतीत्यर्थः। लब्धभूमेत्यादौ पक्षे 'मनः' इति निषेधान्ङीबभावः[1] ॥

जम्बालजालात्किमकर्षि जम्बूनद्या न हारिद्रनिभप्रमेयम्।
अप्यङ्गयुग्मस्य न सङ्गचिह्नमुन्नीयते दन्तुरता यदत्र ॥ १३ ॥

जम्बालेति ॥ इयं भैमी जम्बूनद्या जम्बूफलरसजातनद्या जम्बालजालात्पङ्कसमूहात्किं नाकर्षि नाकृष्टा, अपितु तत एवाकृष्टा। यद्यस्माद् हारिद्रनिभप्रभा हरिद्राक्तवस्त्रतुल्यकान्तिः। जम्बूनद्या जम्बालजालं नाम जाम्बूनदं तच्चान्यसुवर्णापेक्षयात्युत्तमम्, तत आकृष्टा तदैव हरिद्रातुल्यवर्णत्वं घटते नान्यथेत्यर्थः। हारिद्रं सुवर्णं वा। अपिशब्दो हेत्वन्तरं विशिनष्टि— यद्यपि अत्रास्यां भैम्यामङ्गयुग्मस्य हस्ताद्यवयवयुगलस्य सङ्गचिह्नं परस्परसंधिलाञ्छनं दन्तुरता लक्षणया विसंस्थुलता निम्नोन्नतता नोन्नीयते न तर्क्यते। यद्धि जम्बालजालादाकृष्यते तस्योच्चावचप्रदेशेषु पङ्कलग्नत्वाद्विसंस्थुलता न लक्ष्यते। भैम्यामपि तथा यतः ततोऽपीयं जाम्बूनदपङ्कादाकृष्टेत्यनुमीयते। अवयवसंधिसूचकं कूर्परादि भैम्या न लक्ष्यते, सुवर्णगौरी चेयमिति भावः। कूर्परादेरलक्ष्यत्वेन सामुद्रिकलक्षणवत्त्वं सूच्यते। यदित्युभयत्रापि संबध्यते, पूर्वार्धे हारिद्रपदेन योजना, उत्तरार्धे यथास्थितम्। मध्यस्य स्तनयोश्चाङ्गयुग्मसङ्गाभावो ज्ञातव्यः, नो चेन्मध्यस्य परमाणुरूपत्वात्स्तनयोश्च उच्चैस्त्वाज्जाम्बूनदजम्बालपूर्णत्वेनैते मुद्रिताः स्युरित्यादि ज्ञातव्यम्[2] ॥

सत्येव साम्ये सदृशादशेषाद्गुणान्तरेणोच्चकृषे यदङ्गैः।
अस्यास्ततः स्यात्तुलनापि नाम वस्तु त्वमीषामुपमापमानः ॥ १४ ॥

सत्येवेति ॥ यत् अङ्गैर्भैम्या अङ्गैर्मुखाद्यवयवैरर्थाद्गुणान्तरेण वृत्तत्वादिना गुणेन चन्द्रादिना, समं साम्ये सत्येव सदृशात्कविसमये मुखादेः सदृशत्वेनोपमानत्वेनाभिमताच्चन्द्रादेरशेषात्सकलाद्वस्तुनः सकाशाद्गुणान्तरेण केनचिदन्येन गुणेन कृत्वा यद्यस्माद्, उच्चकृषे उत्कृष्टैर्जातम् ततस्तस्मादर्थात्। अस्या अङ्गैः कृत्वा सदृशस्य चन्द्रादेर्वस्तुतस्तुल नापि समीकरणमपि तैः सह साम्यं वा स्यान्नाम कविसमये सर्वत्रोपमानस्याधिक्यम्, उपमेयस्य च न्यूनत्वं प्रसिद्धम्। तथा चान्यत्र रमणीयमुखाद्यपेक्षया चन्द्रादेराधिक्यादुपमानत्वम्, मुखादेश्च न्यूनत्वादुपमेयत्वं घटते। अस्यास्तु मुखं यद्यपि वर्तुलत्वेन चन्द्रेण समानं तथापि चन्द्रापेक्षयाधिकामृतयुक्तत्वेनाधिकगौरत्वेन कलङ्काभावेन च चन्द्रादधिकम्। नेत्रे अप्याकारेण नीलिम्ना च यद्यपि नीलोत्पलदलेन समाने तथापि नीलोत्पलदलस्य कटाक्षविक्षेपादिराहित्येन स्वस्य तत्साहित्येन नीलोत्पलदलापेक्षयाधिके। एवमोष्ठा-

१ 'अत्रोत्प्रेक्षानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्रानुमानोपमानमलंकारौ (?) अनुप्रासोऽपि इति साहित्यविद्याधरी।

संघट्टयन्त्यास्तरसात्मभूषाहीराङ्कुरप्रोतदुकूलहारी ।
दिशा नितम्बं परिधाप्य तन्व्यास्तत्पापसंतापमवाप भूपः ॥ २८ ॥

संघट्टेति ॥ भूपो नलः तन्व्याः कस्याश्चित् नितम्बं दिशा करणभूतया परिधाप्य । दिगम्बरं कृत्वेत्यर्थः । तेन परस्त्रीविवसनकरणेन जनितं यत्पापं तेन संतापं परमं दुःखमवाप प्राप । किंभूतायाः—संघट्टयन्त्याः संघट्टं कुर्वन्त्याः । अत एव किंभूतः—परस्त्रीसंस्पर्शभिया तरसा झटिति निवृत्तत्वादात्मनो भूषा अलंकाराः तेषु हीरकाः, तेषामङ्कुराः कोटयः तत्र प्रोतं स्यूतं दुकूलं हरति एवंशीलः । स्यूतत्वात्स्वत एवागच्छतो दुकूलस्य नेता । अबुद्धिकारित्वेऽप्यतितरां मयैतदनुचितं कृतमिति संतापादुत्तमत्वं सूचितम्[1] ॥

हतः कयाचित्पथि कन्दुकेन संघट्टय भिन्नः करजैः कयापि ।
कयाचनाक्तः कुचकुङ्कुमेन संभुक्तकल्पः स बभूव ताभिः ॥ २९ ॥

हत इति ॥ स नलः पथि चतुष्पथरूपे कयाचित्सुन्दर्या कन्दुकेन हतः अन्यस्यै प्रहितः कन्दुको मध्येमार्गमदृश्यरूपस्य तस्य लग्नः । कयाचित्तत्रैव संघट्टय बुद्धिपूर्वं करजैर्भिन्नोऽङ्कितः । कयाचन तत्रैव संघट्ट्य बुद्धिपूर्वमालिङ्गनवशात्कुचकुङ्कुमेनाक्तो म्रक्षितः । एवं ताभिरन्तःपुरसुन्दरीभिः संभुक्तकल्प ईषदूनः संभुक्तो बभूव । ग्राम्यधर्माभावादीषदूनत्वं संभोगस्य । ताभिरिति तृतीयया तासामेव बुद्धिपूर्वकारित्वम्, न तु नलस्येति सूचितम्[2] ॥

छायामयः प्रैक्षि कयापि हारे निजे स गच्छन्नथ नेक्ष्यमाणः ।
तच्चिन्तयान्तर्निरचायि चारु स्वस्यैव तन्व्या हृदयं प्रविष्टः ॥ ३० ॥

छायेति ॥ कौतुकित्वाददृश्यस्यैव मम प्रतिबिम्बेन भवितव्यमितीच्छावशात्कयापि तन्व्या सुन्दर्या निजे स्वीये हारे छायामयः प्रतिबिम्बरूपः स नलः प्रैक्षि पूर्वमवलोकितः । अथानन्तरं गच्छन् ततः स्थानात्स्थानान्तरं गच्छन् अतो हारे न ईक्ष्यमाणः न दृश्यमानः अधुनैव कश्चित्सुन्दरो हारे मया दृष्टः क्वेदानीं गत इति तच्चिन्तया नलचिन्तया कृत्वा स नलः स्वस्यैव हृदयं स्वीयमन्तःकरणं प्रविष्ट इति तन्व्या अन्तर्मनसि चारु सम्यङ्निरचायि निर्धारितः । हृदय एव हारस्य विद्यमानत्वात्सामीप्यात्तत्रैव प्रविष्ट इति निश्चयः कृत इत्यर्थः । प्रतिबिम्बरूपं तमालोक्य विरहपीडिता जातेति भावः[3] ॥

तच्छायसौन्दर्यनिपीतधैर्याः प्रत्येकमालिङ्गदमू रतीशः ।
रतिप्रतिद्वन्द्वितमासु नूनं नामूषु निर्णीतरतिः कथंचित् ॥ ३१ ॥

तदिति ॥ रतीशः कामः हारादौ तच्छायस्य नलप्रतिबिम्बस्य सौन्दर्येण निपीतमपहृतं धैर्यं यासां ता अमूः अन्तःपुरसुन्दरीः प्रत्येकं पृथक्पृथगालिङ्गत् । ननु रतीशेन रत्या एवालिङ्गनं युक्तम्, न त्वन्यस्या इत्यत आह—नूनमुत्प्रेक्षते । स कामः रतेः प्रतिद्वन्द्वितमास्वतितरां प्रतिस्पर्धिनीषु रतितुल्यास्वमूषु मध्ये कथंचित्केनापि प्रकारेण सौन्दर्यशीलादिना न निर्णीता रतिर्येन एवंभूतो नूनम् । रतेरनिश्चयात्सर्वासामालिङ्गनेन रतेरप्यालिङ्गनं भविष्य-

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासकाव्यलिङ्गभावोदयालंकारसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र भावोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्कृष्टस्य (अस्य) एतदीयाङ्गस्य उपमया साम्येन उपमाता कविर्न्यूनेभ्योऽपि तेभ्यश्चन्द्रादिभ्य एवे प्रतिष्ठां माहात्म्यं दाता दास्यति। भैमीमुखसदृशश्चन्द्रादिरिति वर्ण्यमानास्तदुपमेयताप्रतिष्ठाप्राप्त्या अधिकानि भैम्यङ्गान्यस्माकमुपमानानि वयं धन्या इति उत्तमोऽस्माकं प्रतियोगील्यानन्देन नृत्यन्तीति भावः। भैमीमुखं किंवदिति पृष्टे चन्द्रस्य न्यूनत्वेऽप्यन्यस्योपमानस्याभावाचन्द्रवदित्येव वक्तव्यं स्यात्। एवं नयनादावपि द्रष्टव्यम्। 'ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः'। अगुः, 'इणो गा लुङि' इति गादेशे 'गातिस्था–' इति सिचो लुक्। दाता इति लुटि ॥

नास्पर्शि दृष्टापि विमोहिकेयं दोषैरशेषैः स्वभियेति मन्ये।
अन्येषु तैराकुलितस्तदस्यां वसत्यसापत्न्यसुखी गुणौघः ॥ १७ ॥

नेति ॥ दृष्टापीयं भैमी द्रष्टुर्विमोहिका मदनविकारकारिणी अथ च मूर्च्छाकारिणीति कृत्वा स्वस्यात्मनो भिया अशेषैः सकलैरपि दोषैरियं नास्पर्शि न स्पृष्टेति मन्ये अहं शङ्के। या दर्शनमात्रेण मूर्च्छां जनयति, सा दर्शनापेक्षयातिनिकटेन स्पर्शेन किं करिष्यतीति भयेन दोषैर्न स्पृष्टेत्यहं मन्ये इति भावः। अशेषैरितिशब्दादपिशब्दोऽध्याहार्य योज्यः। अन्यथा कियद्भिः स्पृष्टा इति विरुद्धप्रतीतिप्रसङ्गात्। यस्मादियं दोषैर्न स्पृष्टा तत्तस्मादन्येषु भैमीव्यतिरिक्तस्थानेषु तैर्दोषैराकुलितो गुणौघः शीलसौन्दर्यादिर्न विद्यते सपत्नः शत्रुर्यस्य तस्य भावोऽसापत्न्यं तेन सुखी सन् अस्यां भैम्यां वसति। अन्यत्र वैरिभिः सह वसतौ महत्कष्टम्, अस्यां तु तदभावात्सुखेन वसतीत्यर्थः। अन्येषु गुणा दोषसंवलिताः सन्ति अस्यां तु दोषा न सन्त्येवेति गुणानां निःसापत्न्येन स्थितिः। अन्योऽपि सबाधं स्थानं त्यक्त्वा निर्बाधे स्थाने वैसति ॥

औज्झि प्रियाङ्गैर्घृणयैव रूक्षा न वारिदुर्गात्तु वराटकस्य।
न कण्टकैरावरणाच्च कान्तिर्धूलीभृता काञ्चनकेतकस्य ॥ १८ ॥

औज्झीति ॥ प्रियाङ्गैर्भैम्यवयवैर्वराटकस्य बीजकोशस्य कान्तिः शोभा घृणयैव जुगुप्सयैव औज्झि अत्याजि। यतो रूक्षा स्निग्धत्वरहिता। न वारिदुर्गाज्जलदुर्गाद्धेतोः। असाध्यं जलदुर्गमाश्रितेति ग्रहीतुमशक्येति बुद्ध्या त्यक्तेति न मन्तव्यम्। किंतु रूक्षत्वात्। अथवा अराणि दलानि सन्त्यस्य तदारि कमलं तल्लक्षणाद्दुर्गात् तन्मध्यवर्तित्वाद्धेतोर्नवा नैव। अथ च न कण्टकैरिति नञमुभयत्र संबध्य नवा प्रत्यग्रा कान्तिरिति व्याख्येयम्। अथ च कृपयैव त्यक्ता। तथा—काञ्चनकेतकस्यापि सुवर्णकेतकीकुसुमस्यापि कान्तिः प्रियाङ्गैर्घृणयैवौज्झि। यतो धूलीभिर्भृता पूरिता। चोऽप्यर्थः। कण्टकैः कृत्वा यदावरणं परिवेष्टनं तस्माद्धेतोर्न। किं तु कृपयैवेति व्याख्येयम्। वराटकसुवर्णकेतकाभ्यामपि सकाशादतिस्निग्धगौरवर्णेयमिति भावः ॥

प्रत्यङ्गमस्यामभिकेन रक्षां कर्तुं मघोनेव निजास्त्रमस्ति।
वज्रं च भूषामणिमूर्तिधारि नियोजितं तद्द्युतिकार्मुकं च ॥ १९ ॥

प्रत्यङ्गमिति ॥ अभिकेन भैम्याः कामुकेन मघोनेन्द्रेण प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं दोषादेः सकाशाद्रक्षां कर्तुं भूषामणिमूर्तिधारि नेपथ्यरत्नवेषधारि निजास्त्रं स्वायुधं वज्रं च तथा तस्य वज्रस्य

१ 'अत्र हानिगमननर्तनक्रियाविरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'अत्रोत्प्रेक्षादीपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

द्युतिस्तल्लक्षणं कार्मुकं च अस्यां भैम्यां विषये नियोजितमिव नियुक्तमिवास्ति । चौ परस्परसमुच्चये । प्रत्यवयवमलंकारेषु हीरकाः सन्ति तेषां द्युतिश्च सर्वत्र प्रकाशते । तत्र वज्रशब्दच्छलेन सहेतुकोत्प्रेक्षा । इन्द्रधनुषश्च वज्रद्युतिरूपत्वं प्रसिद्धम् । अन्योऽपि स्वाभीष्टं वस्तु रक्षितुं किमपि निजं नियुङ्क्ते । अस्यामभिकेनेति वा ॥

अधुना मानुषीत्वात्केशानारभ्यापादं वर्णनमारभते—

अस्याः सपक्षैकविधोः कचौघः स्थाने मुखस्योपरि वासमाप ।
पक्षस्थतावद्बहुचन्द्रकोऽपि कलापिनां येन जितः कलापः ॥ २० ॥

अस्या इति ॥ सदृशत्वात्सपक्षो मित्रं सहायश्च एकः केवलो विधुश्चन्द्रो यस्य अस्या मुखस्योपरि शिरसि कचौघः केशसमूहो वासं वसतिमाप तत् स्थाने युक्तम् । कथमित्यत आह— येन कचौघेन पक्षस्थाः पक्षेषु स्थितास्तावन्तो बहवश्चन्द्रका यस्यैवंविधः कलापिनां मयूराणां कलापः पिच्छभारो जितः पराजितः । उत्तमोऽपि मयूरपिच्छभारो येन जितस्तस्यात्युत्तमत्वाच्छिरसि वसतिर्युक्तैवेत्यर्थः ॥

श्लोकद्वयेन केशानेव वर्णयति—

अस्या यदास्येन पुरस्तिरश्च तिरस्कृतं शीतरुचान्धकारम् ।
स्फुटस्फुरद्भङ्गिकचच्छलेन तदेव पश्चादिदमस्ति बद्धम् ॥ २१ ॥

अस्या इति ॥ अस्या भैम्या आस्येन वदनलक्षणेन शीतरुचा चन्द्रेण पुरोऽग्रतः तिरस्तिर्यक्च वर्तमानं यदन्धकारं तिरस्कृतमपसारितं पराजितं च तदेवेदं स्फुटं प्रकटं स्फुरन्तो विलसन्तो भङ्गिनो निम्नोन्नताः कचास्तेषां छलेन व्याजेन पश्चान्मुखस्य पश्चाद्भागे बद्धमस्ति । पुरस्तिरश्च यत्तिमिरं स्थितं ततोपसारितत्वात्पश्चाद्भागादपसारणे चन्द्रस्यासामर्थ्यादागत्य सङ्घीभूय पश्चाद्भागे स्थितिमकरोदित्यर्थः । विलसत्कौटिल्यो निबद्धकेशसमूहोऽयं न भवति, किंतु चन्द्रेण तिरस्कृतत्वाद्विलसत्पराजयचिह्नं पश्चाद्बद्धमन्धकारमेव । अन्योऽपि जातपराजयो धृतपराजयचिह्नः पश्चाद्बाहुर्बध्यत इति अतिनीलोऽतिकुटिलश्च भैमीकचसङ्घ इति भावः । 'अन्धकारोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । 'भङ्ग' इत्यपि पाठः[२] ॥

अस्याः कचानां शिखिनश्च किंनु विधिं कलापौ विमतेरगाताम् ।
तेनायमेभिः किमपूजि पुष्पैरभर्त्सि दत्त्वा स किमर्धचन्द्रम् ॥ २२ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः कचानां केशानां शिखिनो मयूरस्य च कलापौ सङ्गपिच्छभारौ विमतेरहमुत्कृष्टोऽहमुत्कृष्ट इति विवादाद्धेतोर्मध्यस्थत्वेन विधिं ब्रह्माणमगातां जग्मतुः । किंनु इति समुदायो वितर्के । तेन ब्रह्मणा अयं पुरोदृश्यमानः केशपाशः पुरोदृश्यमानैरेभिः पुष्पैरपूजि किं पूजितः किम् । स मयूरकलापश्चार्धचन्द्रं गलहस्तं दत्त्वा अभर्त्सि भर्त्सितः किम् । मध्यस्थेन ब्रह्मणा विवदमानयोस्तयोर्मध्ये केशकलापोत्युत्कृष्ट इति ज्ञापयितुं तस्य पुष्पपूजा कृता, मयूरकलापस्त्वतितरां हीनोऽतितरामधिकेन केशकलापेन सह स्पर्धमानोऽनुचितकारित्वाद्गलहस्तित इत्यर्थः । अर्धचन्द्राकाराश्चन्द्रका मयूरकलापे विद्यन्ते ततः शब्दच्छलेनेयमु-

---

१ 'अत्र सापह्नवोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र रूपकापह्नुत्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

त्प्रेक्षा । अन्योऽप्यधिको मध्यस्थेन पुष्पैः पूज्यते, यश्च हीन उत्तमेन सह स्पर्धते स भर्त्स्यते गलेहस्त्यते चेति । अगाताम्, 'इणो गा लुङि' इति गादेशः ॥

भालं वर्णयति—

केशान्धकारादथ दृश्यभालस्थलार्धचन्द्रा स्फुटमष्टमीयम् ।
एनां यदासाद्य जगज्जयाय मनोभुवा सिद्धिरसाधि साधु ॥ २३ ॥

केशेति ॥ केशलक्षणादन्धकारात् अथानन्तरमधोदेशे दृश्यो दर्शनविषयो रमणीयश्च भालस्थललक्षणो ललाटपट्टलक्षणोऽर्धचन्द्रो यस्याः, अथ च भालस्थलेऽर्धचन्द्राकारस्तिलकविशेषो यस्याः सा इयं भैमी स्फुटं प्रकटमष्टमी । कृष्णाष्टमीरूपेयमित्यर्थः । कृष्णाष्टम्यपि प्रथमयामद्वयान्धकारानन्तरं दृश्यार्धचन्द्रा भवति । अत एव एनामासाद्य प्राप्य स्वयंवरे जगतो जयाय मनोभुवा कामेन सिद्धिर्जगद्वशीकरणलक्षणा यदसाधि साधिता तत्साधु युक्तमेव । अतिसुन्दर्या भैम्या कृत्वा मदनेन जगद्वशीकृतमित्यर्थः । कृष्णाष्टम्यां जगद्वशीकर्तुं गुटिकादिसिद्धिः साध्यते । अर्धचन्द्राकारभालस्थलेयमित्यर्थः । एतेन ललाटसौन्दर्यं सामुद्रिकलक्षणवत्त्वं च सूचितम् ॥[1]

श्लोकत्रयेण भ्रुवौ वर्णयति—

पौष्पं[2] धनुः किं मदनस्य दाहे श्यामीभवत्केसरशेषमासीत् ।
व्यधाद्द्विधेशस्तदपि क्रुधा किं भैमीभ्रुवौ येन विधिर्व्यधत्त ॥ २४ ॥

पौष्पमिति ॥ मदनस्य दाहसमये पौष्पं पुष्परूपं धनुस्तस्यैव चापं श्यामीभवन्तः श्यामायमानाः केसरा एव शेषा यस्यैवंविधं स्वरूपेण दग्धमपि श्यामीभवत्केसरशेषमासीत्किम् । मदनदाहानन्तरं ईशो महादेवः श्यामीभूतं धनुराकारं तत्केसरमपि क्रुधा क्रोधेन द्विधा व्यधाच्चकार मध्ये बभञ्ज किम् । द्विधाभूतेन येन कृत्वा विधिर्ब्रह्मा भैमीभ्रुवौ व्यधत्त चकार । अन्यथा तत्सादृश्यं भ्रुवोर्न घटत इत्यर्थः । असंलग्ने धनुराकारे श्यामे च भैमीभ्रुवाविति भावः । अन्योऽपि वैरिणं हत्वा क्रोधेन तदायुधमपि भनक्ति[3] ॥

भ्रूभ्यां प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे घनसारभावः ।
निजां यदप्लोषदशामपेक्ष्य संप्रत्यनेनाधिकवीर्यतार्जि ॥ २५ ॥

भ्रूभ्यामिति ॥ प्रियाया भैम्या भ्रूभ्यां कृत्वा भवता उत्पद्यमानेन भ्रूत्वं गच्छता मनोभूचापेन घनो दृढः सारो मज्जा यस्य तद्भावोऽतिदृढत्वं च आपे प्रापे । यदैव भ्रूत्वं तदैव दृढत्वमिति चकारार्थः । पुष्पत्वदशायां निःसारस्यापि धनुषो भैमीभ्रूभवनदशायां ससारत्वं जातमित्यर्थः । कथं ससारत्वमित्यत आह—यद्यस्मात् निजां स्वीयामप्लोषदशामदाहावस्थामपेक्ष्य संप्रति दग्धस्य भैमीभ्रूभवनसमये अनेन धनुषा अधिकवीर्यताऽतिशयितपराक्रमत्वं आर्जि अर्जितम् । अदग्धपुष्परूपचापापेक्षया दग्धस्य श्यामीभवत्केसरशेषस्य भैमीभ्रूभवतस्तस्यैव चापस्य जगद्वशीकरणेऽधिकसामर्थ्यदर्शनादेवमनुमीयत इति भावः ।

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षाप्रतीपमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रोत्तरोत्प्रेक्षयोः प्रथमोत्प्रेक्षासापेक्षत्वात्संकरः' इति जीवातुः । २ 'पुष्पम्' इति पाठो जीवातुसुखावबोधासंमतः । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

घनत्वं दृढत्वं सारत्वं श्रेष्ठत्वं च प्रापे इति वा। अथच घनसारभावः कर्पूरत्वं च यतः—कर्पूरोऽपि निजामदाहावस्थामपेक्ष्य दाहावस्थायामधिकवीर्यतामतिशयितसौगन्ध्यं शीतलत्वं चार्जयति। 'अथ कर्पूरमस्त्रियाम्। घनसारः' इत्यमरः॥

स्मारं धनुर्यद्विधुनोज्झितास्या यास्येन भूतेन च लक्ष्मलेखा।
एतद्भ्रुवौ जन्म तदाप युग्मं लीलाचलत्वोचितबालभावम्॥ २६॥

स्मारमिति॥ यत् स्मारं मदनसंबन्धि धनुस्तदेकम्, अस्या आस्येन भूतेन वदनत्वं गतेन विधुना चन्द्रेण उज्झिता त्यक्ता या च लक्ष्मलेखा कलङ्करेखा भैम्या मुखस्य निष्कलङ्कत्वात्तन्मुखीभवनौचित्याय चन्द्रेण त्यक्ता या लक्ष्मलेखेति द्वितीयं त्यक्तम्, तत् मदनचापचन्द्रलक्ष्मलेखालक्षणं युग्मं द्वयं कर्तृ एतद्भ्रुवौ भैमीभ्रुवौ भैमीभ्रूरूपं जन्म आप। भैमीभ्रूस्वरूपेण तद्द्वयं परिणतमित्यर्थः। किंभूतं जन्म—लीलया विलासेन चञ्चलत्वं यत्र तदुचितो बालभावः केशसत्ता यस्मिन्। लीलात्वेन विलासत्वेन चपलत्वेन चेष्टया च उचितस्तदुभययोग्यो बालभावः केशसत्ता यस्मिञ्जन्मनि तत्तेन युग्मेन लब्धमित्यर्थ इति वा। जन्मप्राप्तौ क्रीडाचञ्चलत्वोचितो बालभावः शैशवं भवति। लेखापदं साम्यार्थम्। भैमीभ्रुवौ कामचापचन्द्रलक्ष्मलेखाकारे सविलासे कामजनिके चेति भावः। 'भावः सत्तास्वभावयोः' इत्यमरः॥[1]

नवभिर्दृशौ वर्णयति—

इषुत्रयेणैव जगत्त्रयस्य विनिर्जयात्पुष्पमयाशुगेन।
शेषा द्विबाणी सफलीकृतेयं प्रियादृगम्भोजपदेऽभिषिच्य॥ २७॥

इष्विति॥ पुष्पमयाशुगेन पुष्परूपबाणेन कामेन कर्त्रा इषुत्रयेणैव पुष्परूपेण बाणत्रयेणैव जगत्त्रयस्य विनिर्जयाद्वशीकरणादेकैकेन बाणेन एकैकस्य जगतो जयाद्धेतोर्बाणत्रयस्य सार्थक्यात्संभावितवैयर्थ्या पञ्चबाणत्वाच्छेषावशिष्टा इयं पुरो दृश्यमाना द्विबाणी प्रियाया भैम्या दृगम्भोजपदे नयनद्वयरूपकमलस्थानेऽभिषिच्यारोप्य सफलीकृता सार्थकीकृता। उत्तमस्थानप्रापणेन तस्याः साफल्यं जातमित्यर्थः। पुष्पमयबाणत्वाद्दृगम्भोजयोरपि बाणत्वमुचितम्। अयमभिप्रायः—बाणत्रयेण जगत्त्रयीजयात्त्रयाणां साफल्यम्, अवशिष्टं बाणद्वयं भैमीनेत्राम्भोजयोरभिषिच्य कामेन सार्थकीकृतम्। तत्र त्रयेण जगत्त्रयं पराजितमित्याश्चर्यं न, किं तु वैयर्थ्यसंभावनापि। द्वयेन जगत्त्रयं जितमित्याश्चर्यम्। तस्मादेतद्बाणद्वयमेव सार्थकं यथा, तथा बाणत्रयं नेत्यभिप्रायः। विनिर्जयात् विनिर्जयं पर्यालोच्येति ल्यब्लोपो वा॥[2]

सेयं मृदुः कौसुमचापयष्टिः स्मरस्य मुष्टिग्रहणार्हमध्या।
तनोति नः श्रीमदपाङ्गमुक्तां मोहाय या दृष्टिशरौघवृष्टिम्॥ २८॥

सेयमिति॥ मुष्टिग्रहणार्हो मध्यो यस्याः सेयं भैमी स्मरस्य कौसुमी चापयष्टिर्धनुर्लता। अतएव मृदुः कोमला। चापयष्टिरपि मध्ये मुष्टिना ध्रियते। सा का—या भैमी नोऽस्माकं

१ 'अत्रातिशयोक्तिरनुमानमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र विषमातिशयोक्तिरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

मोहाय मदनजन्यविकाराय श्रीमता सलक्ष्मीकेणापाङ्गेन नेत्रप्रान्तेन मुक्तां दृष्टिलक्षणानां नेत्रकमललक्षणानां शराणामोघस्य समूहस्य वृष्टिम्, ओघेन परम्परया वा वृष्टिं तनोति विस्तारयति । मदनोऽप्यस्मादृशां मोहाय पूर्वोक्तामेव शरौघवृष्टिं तनोति तथेयमपि कटाक्षविक्षेपमात्रेण जगत्त्रयमपि मोहयतीति भावः । 'ओघः परम्परायां च' इति विश्वः ॥

आघूर्णितं पक्ष्मलमक्षिपद्मं प्रान्तद्युतिश्वैत्यजिताभृतांशु ।
अस्या इवास्याश्चलदिन्द्रनीलगोलामलश्यामलतारतारम् ॥ २९ ॥

आघूर्णितमिति ॥ अस्या भैम्या अक्षिपद्मं नयनकमलं अस्या भैम्या इव । न त्वन्यनयनाभ्यां तुल्यमित्यर्थः । किंभूतमक्षिपद्मम्—आघूर्णितं घूर्णायमानम् । मन्दमुन्मीलदित्यर्थः । अथ च विकसदवस्थम् । तथा—पक्ष्मलं रोमसहितम् । अथ च दलसहितम् । तथा—प्रान्तद्युतेरपाङ्गकान्तेः श्वैत्येन श्वेतिम्ना कृत्वा जितोऽमृतांशुश्चन्द्रो येन । प्रान्तं तस्मादधिकमुज्ज्वलम् । चन्द्रः सुधया यथाह्लादकारी, तथापाङ्गद्युत्या तदप्याह्लादकारीत्यर्थः । कमलमपि प्रकृष्टा या अन्तर्द्युतिर्गर्भकान्तिस्तस्याः श्वैत्येन जितचन्द्रम् । 'प्रांशुद्युति' इति पाठे महाकान्ति, श्वैत्येन जितचन्द्रम्, इति भिन्नं पदम् । तथा—चलंश्चञ्चलो य इन्द्रनीलगोलः तद्वदमला तस्य वाऽमला स्निग्धतरा श्यामलता कृष्णता तां आरात्यादत्तेऽङ्गीकरोतीति श्यामलतारा एवंविधा तारा कनीनिका यस्यैवंविधम् । आङ्पूर्वो रातिरादाने वर्तते । कमलमपि चलदिन्द्रनीलगोलवदमला या श्यामलता श्यामत्वं तां रात्यङ्गीकरोति श्यामलतारो भ्रमरस्तेन तारं तारस्वरयुक्तम् । भ्रमरस्य तारोऽत्युच्चः स्वरो यस्मिन्निति वा । पद्मेन साम्ये वक्तव्ये तत्कमलं स्वरूपेणैतदेवेति भेदाभावात्कमलेन साम्याभावः । यद्वा कमलस्य नेत्रयोश्च यद्यपि साम्यमस्ति, तथापि नेत्रकमलस्य कमलेन साम्याभावः । कमलनेत्रत्वे सति कमलत्वस्याभावादित्यर्थः । अन्यस्या नयनाभ्यां तु साम्यमसंभावितमेव । तथा च दक्षिणनेत्रपद्मं वामनेत्रपद्मतुल्यम्, वामनयनकमलं दक्षिणनयनकमलतुल्यम्, न त्वन्यदस्योपमानमस्तीति भावः । अत्र विषये 'रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव' इतिवत्तदेवोपमेयमुपमानं च संगच्छते । पक्ष्मलम्, सिध्मादित्वान्मत्वर्थे लच् ॥

कर्णोत्पलेनापि मुखं सनाथं लभेत नेत्रद्युतिनिर्जितेन ।
यद्येतदीयेन ततः कृतार्था स्वचक्षुषी किं कुरुते कुरङ्गी ॥ ३० ॥

कर्णोत्पलेनेति ॥ कुरङ्गी मृगी भैमीनेत्रकान्त्या निर्जितेन एतदीयेन भैमीसंबन्धिना कर्णोत्पलेन कर्णावतंसोत्पलेनापि सनाथं युक्तं स्वमुखं यदि लभेत, ततस्तर्हि कृतार्था कृतकृत्या सती स्वचक्षुषी किं किमर्थं कुरुते । अपितु अतिहीनत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्च नेत्रे त्यजेदेवेति भावः । भैमीनेत्रशोभाप्राप्तौ का कथेत्यपेरर्थः । तन्नेत्रदीप्त्या जितेनापि कर्णोत्पलेन तन्मुखस्य सनाथत्वं चेत्स्यात्तर्हि सा स्वनयने त्यजेदेवेत्यर्थः । मृगीनेत्रापेक्षया भैमीकर्णोत्पलमधिकम्, ततोऽपि भैमीनेत्रे अधिके इति भावः । ततः कर्णोत्पलयोगालाभाद्धेतोः कृतार्था सतीति वा ॥

---

१ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासरूपकोपमानान्वयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिः । काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वचः समुत्तार्य दलानि रीत्या मोचात्वचः पञ्चषपाटनायाम् ।
सारैर्गृहीतैर्विधिरुत्पलौघादस्यामभूदीक्षणरूपशिल्पी ॥ ३१ ॥

त्वच इति ॥ मोचात्वचः कदलीगर्भत्वचः संबन्धिनीर्बाह्यास्त्वचो वल्कलानि रीत्या प्रकारेण क्रमेण समुत्तार्य पृथक्कृत्य, तथा कमलवृन्दसंबन्धीनि बाह्यानि दलानि पत्राणि क्रमेण पृथक्कृत्य पञ्चषपाटनायां पञ्च षड् वा परिमाणं येषां कदलीत्वक्कमलवृन्ददलानां तेषां पाटनायां सत्यां बाह्याः पञ्चषास्त्वचो बाह्यानि पञ्चषाणि दलानि चोत्पाट्य मोचात्वचः कदलीवल्कलात्, उत्पलौघाच्च गृहीतैः सारैः श्रेष्ठभागैः कृत्वा अस्यां भैम्यां विषये विधिर्ब्रह्मा ईक्षणे नेत्रे तयो रूपं रामणीयकं तस्य शिल्पी कारुकोऽभूत् । कदलीगर्भगतं गौरत्वं गृहीत्वा नेत्रगतं गौरत्वं निर्मितम्, यद्वा कमलगर्भपत्रगतं गौरत्वं गृहीत्वा नेत्रसौन्दर्यं निर्मितमित्यर्थः । उत्पलशब्देन नीलोत्पलं वा । तथा च तत्सारेण नेत्रयोर्नीलिमा कृत इत्यर्थः । पञ्चष इति 'संख्ययाव्ययासन्ना–' इति बहुव्रीहौ 'बहुव्रीहौ संख्येये–' इति डच्[1] ॥

चकोरनेत्रैणदृगुत्पलानां निमेषयन्त्रेण किमेष कृष्टः ।
सारः सुधोद्गारमयः प्रयत्नैर्विधातुमेतन्नयने विधातुः ॥ ३२ ॥

चकोरेति ॥ एतन्नयने भैमीनेत्रे विधातुं निर्मातुं विधातुर्ब्रह्मणः प्रयत्नैः समुद्योगैः चकोरनेत्राणामेणदृशां हरिणीनेत्राणाम् उत्पलानां च संबन्धी सुधोद्गारमयः पीयूषनिर्झररूप एष प्रत्यक्षदृश्यः सारः श्रेष्ठो भागो निमेषलक्षणेन यन्त्रेण कृष्ट आकृष्टः किमित्यूहः । निमेषः पक्ष्मसंकोचो दलसंकोचश्च । त्रयाणामपि निमेषयन्त्रेण निष्पीड्य गृहीतेन श्रेष्ठभागेनैतन्नेत्रे निर्मिते । सारस्य सुधोद्गाररूपत्वं च पीतचन्द्रचन्द्रिकाचकोरनयनसाराकर्षणात्, एणस्य च चन्द्रोत्सङ्गस्थत्वात्, तद्दृशोरप्यमृतसंबन्धात्तत्सारापकर्षणात्, उत्पलानां च सोमवंश्यत्वाद्रात्रौ चन्द्रामृतसंबन्धात्तत्सारापकर्षणादिति अन्योऽपीक्ष्वादिसारो रसरूपः काष्टयन्त्रेणाकृष्यते । निमेषरूपं ब्रह्मणा सारग्रहणार्थं यन्त्रमेव निर्मितम् । एणदृगुत्पलयोः पूर्वं द्वन्द्वः । तत्रैणदृशोरुत्पलापेक्षया दृगुपमानेऽन्तरङ्गत्वादभ्यर्हितत्वादेणदृक्पदस्य पूर्वनिपातः, अजाद्यन्तस्याप्युत्पलशब्दस्य न । एणेति जातिमात्रविवक्षया[2] ॥

ऋणीकृता किं हरिणीभिरासीदस्याः सकाशान्नयनद्वयश्रीः ।
भूयोगुणेयं सकला बलाद्यत्ताभ्योऽनयाऽलभ्यत बिभ्यतीभ्यः ॥ ३३ ॥

ऋणीति ॥ हरिणीभिरस्याः सकाशान्नयनद्वयस्य श्रीः शोभा ऋणीकृता वृद्ध्या गृहीता आसीत्किम् । कुतः । यद्यस्मादनया भैम्या बिभ्यतीभ्यस्ताभ्यो हरिणीभ्यः सकला संपूर्णा कलया विलासेन सहिता वा भूयोगुणा बहुगुणा इयं नयनद्वयश्रीः बलात्कारेणालभ्यत लब्धा । अथ च सकला धनवृद्धिसहिता भूयोगुणा त्रिगुणा चतुर्गुणा वा बिभ्यतीभ्यो बलात्कारेण लब्धा । उत्तमर्णेन हि त्रसद्भ्योऽधमर्णेभ्यो वृद्धिसहिता त्रिगुणा चतुर्गुणा वा संपत् बलात्कारेण लभ्यते । भूयोगुणत्वं याज्ञवल्क्योक्तं व्यवहाराध्याये द्रष्टव्यम् 'अशीतिभागो वृद्धिः स्यात्'

---

१ 'अत्र यथासंख्यातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासरूपकोत्प्रेक्षातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

इत्यादिना। अनयापि तादृशी लब्धा तस्मात्पूर्वमृणग्रस्तरूपेण गृहीतेति सत्यम्। त्रसन्तीभ्योऽतएव चञ्चलनयनाभ्योऽपि हरिणीभ्यः सकाशादेतन्नेत्रे सुन्दरे, अतिचञ्चले चेति भावः॥

दृशौ किमस्याश्चपलस्वभावे न दूरमाक्रम्य मिथो मिलेताम्।
न चेत्कृतः स्यादनयोः प्रयाणे विघ्नः श्रवःकूपनिपातभीत्या॥ ३४॥

दृशाविति॥ चपलस्वभावे अतिचञ्चलस्वभावे अस्या दृशौ दूरमाक्रम्य दूरं गत्वा शिरः परिभ्रम्य मिथोऽन्योन्यं किं न मिलेताम्, अपि तु मिलिते भवेतामेव। परं चेद्यदि अनयोः प्रयाणे दूरगमने विषये श्रवःकूपयोः कर्णलक्षणकूपयोर्निपातः पतनं तस्माद्भीत्या भयेन विघ्नः कृतो न स्यात्। भयरूपेण प्रतिबन्धकेन न मिलिते। नेत्रे आकर्णपूर्णे चञ्चलतरे चेति भावः। अन्योऽपि कूपादिपतनभीत्या परावर्तते। क्रियातिपत्तिर्न विवक्षणीया॥[1]

केदारभाजा शिशिरप्रवेशात्पुण्याय मन्ये मृतमुत्पलिन्या।
जाता यतस्तत्कुसुमेक्षणेयं यातश्च तत्कोरकदृक्चकोरः॥ ३५॥

केदारेति॥ केदारभाजा व्रीहिक्षेत्रभाजा आलवालभाजा वा, अथ च केदाराख्यदेवसेविन्या उत्पलिन्या कमलिन्या शिशिरर्तोः प्रवेशादथ च शिशिरे हिमे प्रवेशाद्धिमचूर्णनाद्धेतोः पुण्याय मृतं पुण्यं प्राप्तुं मृतम्। तज्जन्यसुकृतविशेषजन्योत्तमफलप्राप्तय इत्यर्थः। इत्यहं मन्ये जानामि। यतो यस्मादियं तस्याः कमलिन्याः कुसुमे इव ईक्षणे नेत्रे यस्या एवंविधा जाता। यतश्च यस्माच्च चकोरस्तत्कोरकदृक् तस्या एव कोरकौ कलिके दृशौ यस्यैवंविधो जातः तस्मादेतदनुमीयते। नहि सुकृतातिशयेन विना भैमीनयनत्वं चकोरनयनत्वं च तदुत्पन्नकुसुमकोरकाभ्यां लभ्यते। अन्योऽपि केदारदेवसंनिधौ हिमचूर्णनादुत्तमे वंशे जायते। शिशिरर्तोः प्रवेशे कमलिनी नश्यति। भैमीनेत्रे च कमलतुल्ये। कलिकापेक्षया कुसुमस्याधिक्याच्चकोरनेत्रापेक्षया भैमीनेत्रे अतिसुन्दरे इति सूचितम्। 'केदारः पर्वते शंभोः क्षेत्रभेदालवालयोः', 'शिशिरः स्यादृतोर्भेदे तुषारे' इति च विश्वः॥[2]

नासां वर्णयति—

नासादसीया तिलपुष्पतूणं जगत्त्रयन्यस्तशरत्रयस्य।
श्वासानिलामोदभरानुमेयां दधद्द्विवाणीं कुसुमायुधस्य॥ ३६॥

नासेति॥ अदसीया अमुष्याः संबन्धिनी नासा नासिका जगत्त्रये विजयाय न्यस्तं क्षिप्तं शरत्रयं येन तस्य कुसुमायुधस्य शरत्रयस्य क्षिप्तत्वादवशिष्टां द्विवाणीं वाणद्वयीं दधत्। तिलपुष्परचितं तूणं भस्त्रा। पुष्पवाणस्येषुधिरपि पुष्पमयो युक्तः। तिलपुष्पं च तूणीराकारम्। किंभूतां द्विवाणीम्—श्वासानिलस्य निश्वासपवनस्यामोदभरेण परिमलबाहुल्येनानुमेयामनुमानार्हाम्। वाणत्रयेण जगत्त्रयं जितम्, अवशिष्टं वाणद्वयं भैमीनासालक्षणतिलपुष्पतूणीररन्ध्रद्वये स्थापितमित्यर्थः॥[3]

---

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासोत्प्रेक्षासमासोक्त्यलंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्रोत्प्रेक्षासमासोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'अत्रातिशयोक्तिः काव्यलिङ्गमलंकारश्च' इति साहित्यविद्याधरी।

[1]श्लोकसप्तकेनाधरोष्ठं वर्णयति—

बन्धूकबन्धूभवदेतदस्या मुखेन्दुनानेन सहोज्जिहाना ।
रागश्रिया शैशवयौवनीयां स्वमाह संध्यामधरोष्ठलेखा ॥ ३७ ॥

बन्धूकेति ॥ अनेन प्रत्यक्षदृश्येन मुखेन्दुना सहैवोज्जिहाना उत्पद्यमाना अस्या अधरोष्ठलेखा लेखाकारोऽधरोष्ठ एतत्प्रत्यक्षदृश्यं स्वमात्मानं शैशवयौवनीयां बाल्यतारुण्यसंबन्धिनीं संध्यां ब्रूते अहमेव संध्येति । बाल्यतारुण्ययोः संधौ भवनात्संध्यात्वम् । शैशवान्ते यौवनादौ चाधरोष्ठे भूयाद्रक्तिमा भवतीति भावः । किंभूतं स्वम्—रागश्रिया लोहितिमशोभया कृत्वा बन्धूकस्य मध्याह्नविकसितपुष्पस्य बन्धूभवत्समानं भवत् अतिरक्तमित्यर्थः । अथ च रात्रिदिनसंधौ संध्या भवति । संध्यापि चन्द्रेण सहैवोदेति रक्ता च भवति[2] ॥

अस्या मुखेन्दाव[3]धरः सुधाभूबिम्बस्य युक्तः प्रतिबिम्ब एषः ।
तस्याथवा श्रीर्द्रुमभाजि देशे संभाव्यमानास्य तु विद्रुमे सा ॥ ३८ ॥

अस्या इति ॥ अस्या मुखेन्दौ वदन एव चन्द्रे विद्यमान एषोऽधरोष्ठः सुधाभुव्यमृतभूमौ जातस्य बिम्बस्य बिम्बीफलस्य प्रतिबिम्बः युक्तः सदृशः । बिम्बीफलस्य भैम्यधरसाम्यं नास्त्येव रक्तत्वे सत्यमृतवत्त्वाभावात् । यदि स्यात्तर्ह्यमृतभूमावुत्पन्नस्यैव नान्यस्य । अथ च निर्मलत्वाच्चन्द्रे प्रतिबिम्बोऽन्यस्य युक्त इत्यर्थः । अतएव मुखेन्दौ इति निर्देशः । अथ च चन्द्रबिम्बस्य प्रतिबिम्बो भवतीति युक्तमेवेत्यर्थः । अथवेत्यपरितोषेणैतद्दूषयति—तस्य श्रीः शोभा द्रुमभाजि देशे द्रुमसहिते देशे । अस्य तु एतदधरस्य सा श्रीर्विद्रुमे प्रवाले संभाव्यमाना । संभाव्यत इत्यर्थः । सुधाभूसमुत्पन्नस्यापि बिम्बफलस्य रसवत्त्वेन साम्यं स्यात् । तथापि तस्य वृक्षाश्रयत्वाद्रक्तशोभाया अतिरूक्षत्वात्, भैम्यधरस्य स्निग्धत्वात् । तर्ह्यधरस्येव स्निग्धरक्तशोभा कुत्रास्तीति विचारे विद्रुमेऽस्ति । रक्तिम्ना कृत्वा विद्रुमस्याधरस्य च साम्यं विद्यते यद्यपि तथापि विद्रुमस्य सुधाभूमावनुत्पन्नत्वादधरतुल्यरसत्वाभावाद्विद्रुमेणापि साम्यं न विद्यत इत्यर्थः । बिम्बीफलस्यैवंविधरक्तिमाभावाद्विद्रुमस्यामृतवत्त्वाभावात्, एतदधरस्य चैतदुभययुक्तत्वादेतदधरो न ताभ्यां तुल्य इति भावः । द्रुमसहिते देशे वर्तमानस्य परस्परविरुद्धत्वात्साम्याभाव इत्यर्थः । अन्यरमणीरदनच्छदस्य बिम्बीफलस्य च यद्यपि साम्यमस्ति, तथाप्येतस्या नास्तीति अस्या इति पदेन सूचितम् । मुखेन्दाविति सुधासंभवसूचनं भैम्यधरस्यैव । यद्वा—अथवा अन्यस्मादपि हेतोरिति यावत् । तस्य बिम्बीफलस्य शोभा वृक्षसहिते देशे बहुवृक्षे वने वर्तते । बिम्बीफललताया वृक्षाद्याश्रयत्वात् । अस्य तु पुनः संभाव्यमाना विचार्यमाणा सा विगतवृक्षे नगरे संभाव्यते । नगर एव भैम्याः सत्त्वात् । द्रुमभाजि साधारणकण्टकवृक्षसहिते देशेऽरण्ये तस्य श्रीः, अस्य तु विशिष्टाम्रादिवृक्षे नगरे सा संभाव्यत इति वा । आरण्यकस्य नागरिकस्य च बह्वन्तरमित्यर्थः । इति विस्तरेणालम् । प्रतिबिम्बशब्दोऽर्धर्चादिषु द्रष्टव्यः[4] ॥

---

१ 'षट्श्लोक्या' इति सुखावबोधा । २ 'अत्रातिशयोक्तिरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'मुखेन्दोः' इति पाठः । ४ 'अत्र रूपकातिशयोक्तिव्यतिरेकाक्षेपालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

जानेऽतिरागादिदमेव बिम्बं बिम्बस्य च व्यक्तमितोऽधरत्वम् ।
द्वयोर्विशेषावगमाक्षमाणां नाम्नि भ्रमोऽभूदनयोर्जनानाम् ॥ ३९ ॥

जान इति ॥ रदनच्छदोपमानत्वेन प्रसिद्धं यद्बिम्बं बिम्बीफलं तत् इदमेव भैम्योष्ठलक्षणमेव नान्यदिति जाने । कुतः—अतिरागादतिलौहित्यादत्यनुरागाच्च । लोकप्रसिद्धस्य बिम्बस्य तादृग्लौहित्याभावात्सर्वत्रोपमानस्याधिक्याच्चाधर उपमानमभूत् । यद्बिम्बफलं तद्भैमीरदनच्छदरूपमेव नान्यदित्यर्थः । भैमीरदनच्छदस्योपमानत्वं युक्तमिति भावः । लौकिकस्य बिम्बस्य च इतः सत्यरूपाद्भैमीरदनच्छदात्सकाशादधरत्वं हीनत्वं व्यक्तं स्पष्टम् । तादृशलौहित्याभावान्न्यूनत्वादनुपमेयत्वमित्यर्थः । अथ च इदं पुरोदृश्यमानमेव बिम्बमितः पुरोदृश्यमानादस्माल्लौहित्याद्धेतोर्बिम्बस्य च प्रसिद्धबिम्बीफलस्याधरत्वमोष्ठत्वम् । नन्वेवं सति लोकप्रसिद्ध्यपलापप्रसङ्ग इत्यत आह—द्वयोर्बिम्बफलाधरयोर्विशेषावगमे तारतम्यज्ञाने अक्षमाणामसमर्थानां पामराणां जनानां द्वयोरनयोर्बिम्बाधरयोर्नाम्नि भ्रमोऽभूत् । तारतम्यास्फुरणात्पामरैर्बिम्बत्वेन परीक्षकाभिमतस्याधरसंज्ञा कृता, अधरत्वेन च परीक्षकाभिमतस्य बिम्बसंज्ञा कृता । अतः पामरप्रसिद्ध्यपलापः, न तु परीक्षकप्रसिद्ध्यपलाप इत्यर्थः । बिम्बापेक्षया भैम्योष्ठोऽधिक एवेति भावः[1] ॥

मध्योपकण्ठावधरोष्ठभागौ भातः किमप्युच्छ्वसितौ यदस्याः ।
तत्स्वप्नसंभोगवितीर्णदन्तदंशेन किं वा न मयापराद्धम् ॥ ४० ॥

मध्योपेति ॥ अस्या भैम्या अधरोष्ठस्य मध्योपकण्ठौ मध्यसमीपवर्तिनौ अधरोष्ठभागावधरोष्ठप्रदेशौ किमपि किंचित् उच्छ्वसितावुच्छूनौ यद्यस्मात् भातः शोभेते, तत्तस्माद्धेतोः स्वप्ने यो भैमीसंभोगस्तत्र वितीर्णो दत्तो दन्तदंशो दन्तक्षतं येन एवंविधेन मया वा मयैव किं नापराद्धम् । किंतु तादृगपराधो मयैव कृतः । वाशब्दः संभावनायां वा । स्वप्नसंभोगे वितीर्णेन दन्तक्षतेन कृत्वेति वा । अधरोष्ठस्य मध्यसमीपवर्तिनोः पार्श्वदेशयोः किंचिदुच्छूनता सामुद्रिको गुणः, दन्तक्षतेनाप्युच्छूनता भवति । स्वप्ने प्रत्यहं मयेयं संभुज्यते[2] ॥

विद्या विदर्भेन्द्रसुताधरोष्ठे नृत्यन्ति कत्यन्तरभेदभाजः[3] ।
इतीव रेखाभिरपश्रमस्ताः संख्यातवान्कौतुकवान्विधाता ॥ ४१ ॥

विद्या इति ॥ अन्तरभेदभाजः अवान्तरभेदसहिताः कति विद्याः कियत्यो विद्या विदर्भेन्द्रसुताधरोष्ठे भैम्यधरोष्ठे नृत्यन्ति स्फुरन्ति जाग्रद्रूपेण वर्तन्ते इतीव इति स्वयमेव संदिहानः, इवेति लोकसंदेहनिवृत्त्यर्थं वा, कौतुकवान् अपश्रमः श्रमरहितो विधाता ब्रह्मा अधरोष्ठवर्तिनीभी रेखाभिः कृत्वा इयत्यो विद्या विद्यन्त इति ता विद्याः संख्यातवान्गणितवान् । रामणीयकहेतुभूता रेखा विद्यागणनार्थत्वेनोत्प्रेक्षिताः । अन्तरे ओष्ठमध्य इति वा[4] ॥

संभुज्यमानाद्य मया निशान्ते स्वप्नेऽनुभूता मधुराधरेयम् ।
असीमलावण्यरदच्छदेत्थं कथं मयैव प्रतिपद्यते वा ॥ ४२ ॥

संभुज्येति ॥ निशान्ते गृहमध्ये रात्र्यवसानसमये वा अद्य स्वप्ने मया संभुज्यमाना

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षारूपककाव्यलिङ्गमलंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अन्तरलाभभाजः' इति पाठः **साहित्यविद्याधरी**संमतः । ४ 'अत्रोत्प्रेक्षाहेतुरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

कृतोपभोगा इयं भैमी चुम्बनवशान्मधुराधरा अमृतोष्ठी सुन्दराधरा वानुभूता। इत्थमनिर्वचनीयप्रकारेण असीमलावण्यो निर्मर्यादसौन्दर्यो रदच्छदोऽधरोष्ठो यस्याः सेयं मयैव कथं वा प्रतिपद्यते प्रतीयते । आश्चर्यमेतदित्यर्थः । स्वप्ने यादृशी सुन्दराधरत्वेनानुभूता तादृश्येव जाग्रदवस्थायामपीत्याश्चर्यम् । अत्र हेतुर्निशान्तपदम् । 'गोविसर्जनवेलायां दृष्ट्वा सद्यः फलं भवेत्' इति । अथ च या मया मधुरसंयुक्ताधरानुभूता सा निर्मर्यादो लवणरसभावो यस्यैवंविधोऽधरोष्ठो यस्याः सा मयैव कथमनुभूयत इत्याश्चर्यम् । मधुररसलवणरसयोः परस्परविरोधादित्यर्थः[1] ॥

स्मितं वर्णयति—

यदि प्रसादीकुरुते सुधांशोरेषा सहस्रांशमपि स्मितस्य ।
तत्कौमुदीनां कुरुते तमेव निमिच्छय[2] देवः सफलं स जन्म ॥ ४३ ॥

यदीति ॥ एषा स्मितस्य सहस्रांशं सहस्रपरिपूरकं लेशमपि सुधांशोर्यदि चेत्प्रसादीकुरुते चन्द्रस्य प्रसन्ना भूत्वा प्रसादत्वेन स्मितलेशत्वमपि ददाति तर्हि स चन्द्रो देवस्तमेव स्मितसहस्रांशमेव निमिच्छय अर्थात्कौमुदीभिरेव पूजयित्वा नीराजनं कृत्वा कौमुदीनां जन्म सफलं कृतकृत्यं कुरुते । अत्युत्तमस्य तस्य नीराजनस्थाने तासां भवनयोग्यत्वात् । अन्यदप्युत्तमं वस्तूत्तमेन वस्त्रादिना नीराज्यते । कौमुद्यस्तत्स्मितसहस्रांशस्यापि सदृश्यो नेति भावः । सहस्रं चासावंशश्चेति व्युत्पत्तिः । सहस्रपूरणोंऽश इति लक्षणया व्याख्येयम् । अन्यथा 'नित्यं शतादि–' इत्यादिना डटस्तमडागमे सहस्रतम इति स्यात् । निपूर्वो मिच्छतिर्नीराजनार्थः[3] ॥

श्लोकत्रयेण दन्तपङ्क्तिद्वयं वर्णयति—

चन्द्राधिकैतन्मुखचन्द्रिकाणां दरायतं तत्किरणाद्धनानाम् ।
पुरःसरस्रस्तपृषद्द्वितीयं रदावलिद्वन्द्वति बिन्दुवृन्दम् ॥ ४४ ॥

चन्द्रेति ॥ तस्य चन्द्रस्य किरणात् । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । किरणेभ्यः सकाशाद्धनानां मुखचन्द्रस्य चन्द्रादुत्कृष्टत्वाद्धनानामतिनिबिडानां चन्द्राधिकं चन्द्रोत्कृष्टम् एतन्मुखं भैमीमुखचन्द्रस्तस्य चन्द्रिकाणां दरायतमीषद्दीर्घम्, अथ च चन्द्राधिकैतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकारूपाणामेव घनानां मेघानां तेभ्यो मेघेभ्यः क्षरणाद्धेतोः ईषदायतम् । पुरःसराण्यग्रेसराणि स्रस्तानि निःसृतानि पृषन्ति बिन्दवः तान्येव द्वितीयानि यस्य तत् बिन्दुवृन्दम् रदावलिद्वन्द्वति दन्तपङ्क्तिद्वयमिवाचरति । अग्रनिःसृतबिन्दूनां सूक्ष्मत्वादधोदन्तत्वम्, पश्चादव्यवधानेन निःसरतां बिन्दूनामीषदायतत्वादूर्ध्वदन्तत्वमित्यर्थः । पर्जन्यवशात्पटलान्तारप्रथममेका बिन्दुपङ्क्तिः पतति, तदनु द्वितीया, तयैव संलग्नेषदायता पतति । तद्वदिदं दन्तपङ्क्तिद्वयमिति दन्तानामीषदायतत्वं घनत्वं सूक्ष्मत्वं सामुद्रिको गुणः । रदावलिद्वन्द्वतीत्यत्र 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विबाचारे' इति क्विप्[4] ॥

सेयं ममैतद्विरहार्तिमूर्च्छातमीविभातस्य विभाति संध्या ।
महेन्द्रकाष्ठागतरागकर्त्री द्विजैरमीभिः समुपास्यमाना ॥ ४५ ॥

---

१ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'निमिल्य' इति पठित्वा 'प्रक्षिप्य' इति व्याख्यातं **जीवातौ** । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्रातिशयोक्त्युपमारूपकालंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

सेयमिति ॥ सेयं भैमी मम एतया सह विरहो वियोगः, तज्जन्या यार्तिः पीडा तज्जन्या या मूर्च्छा सैव तमी रजनी तस्या विभातस्य प्रातःकालसमयस्य संबन्धिनी संध्या विभाति प्रकाशते । कीदृशी—महेन्द्रस्य काष्ठामुत्कर्षं गतः प्राप्तः काष्ठां मर्यादामागतः प्राप्तो वा रागोऽनुरागस्तस्य कर्त्री जनिका । तथा—अमीभिः प्रत्यक्षदृश्यैर्द्विजैर्दन्तैः समुपास्यमाना सेव्यमाना । विभातस्य संध्येयमित्यनेन भैमीदर्शनान्मूर्च्छापगमः सूचितः । प्रातःसंध्यापि प्राचीप्राप्तलौहित्यजनिका ब्राह्मणैः सेव्यते । 'रजनी यामिनी तमी' इत्यमरः ॥

राजौ द्विजानामिह राजदन्ताः संबिभ्रति श्रोत्रियविभ्रमं यत् ।
उद्वेगरागादिमृजावदाताश्चत्वार एते तदवैमि मुक्ताः ॥ ४६ ॥

राजाविति ॥ इह दृश्यमानायां द्विजानां दन्तानां राजौ पङ्क्तौ एते दृश्यमानाश्चत्वारो राजदन्ता दन्तश्रेष्ठा यद्यस्मात् श्रोत्रियाणां विभ्रमं विलासमुज्ज्वलत्वलक्षणं धारयन्ति तत् तस्मात् मुक्ताः, एतान्राजदन्तान्मौक्तिकानि अवैमि । किंभूताः—उद्वेगरागः क्रमुकजन्यो लोहितिमा स आदिर्यस्य खादिरादेर्मृजया शोधनेन कृत्वा अवदाता उज्ज्वलाः । क्रमुकत्वचा भस्मीभूतेन वा क्रमुकेण कृतमार्जना दन्ता अत्युज्वला भवन्तीति चतुर्णामेव मार्जनं क्रियते तेषामेव दर्शनविषयत्वात् । ततश्चात्युज्वलत्वान्मुक्तासाम्यं युज्यते । अथ च राजन् अन्तः स्वरूपं येषां ते राजदन्ताः । एवंभूता ब्राह्मणानां पङ्क्तौ श्रोत्रियविभ्रमं पङ्क्तिपावनत्वं बिभ्रति । उद्वेगस्योद्वेजनस्य चित्तवैक्लव्यस्य रागस्याभिलाषस्य आदिशब्देन द्वेषादेश्च यन्मार्जनं त्यागः, तेन निष्कल्मषाश्च भवन्ति । उत् उत्कृष्टो वेगो येषां रागादीनाम् इति वा । एवंविधा ब्राह्मणा मुक्ता भवन्तीति युक्तमेवेत्यर्थः। 'घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु। फलमुद्वेगम्' इत्यमरः । दन्तानां राजानो राजदन्ताः, राजदन्तादित्वात्परनिपातः ॥

श्लोकचतुष्टयेन वाणीं वर्णयति—

शिरीषकोशादपि कोमलाया वेधा विधायाङ्गमशेषमस्याः ।
प्राप्तप्रकर्षः सुकुमारसर्गे समापयद्वाचि मृदुत्वमुद्राम् ॥ ४७ ॥

शिरीषेति ॥ वेधाः शिरीषस्य कोशात्कुसुमादपि कोमलाया अस्या भैम्या अशेषं सकलमङ्गं सुकुमारतरं विधाय निर्माय सुकुमारसर्गे मृदुतरवस्तुसृष्टौ प्राप्तप्रकर्षः सन् वाचि अस्या एव वाण्यां मृदुत्वमुद्रां सौकुमार्यमुद्रां समापयत् । ब्रह्मा सुकुमारतराण्येतदङ्गानि कृत्वा सौकुमार्यमर्यादां भैमीवाण्यामेव समाप्तिं नीतवान् । अतिमधुरस्वरेयमिति भावः । अन्योऽपि क्वापि शिल्पे स्वोत्कर्षं समाप्तिं नयति[3] ॥

प्रसूनबाणाद्वयवादिनी सा काचिद्द्विजेनोपनिषत्पिकेन ।
अस्याः किमास्यद्विजराजतो वा नाधीयते भैक्षभुजा तरुभ्यः ॥ ४८ ॥

प्रसूनेति ॥ तरुभ्य आम्रादिवृक्षेभ्यो भैक्षभुजा फलपुष्पादिरूपभिक्षासमूहभोजिना पिकेन कोकिलेन द्विजेन पक्षिणा प्रसूनबाणः कामः, तस्य अद्वैतवादिनी सा भैमीवाग्रूपा काचिदपूर्वा उपनिषत् रहस्यग्रन्थः, अस्या भैम्या आस्यद्विजराजतो मुखचन्द्रात् नाधीयते

---

१ 'अत्र रूपकश्लेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुप्राससमासोक्त्यलंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिपरिसंख्यालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

न पठ्यते किम्, अपि तु पठ्यत एव। कषायरसाम्रादिमञ्जरीभक्षणेन पिकस्य मधुरस्वरत्वं सूचितम्। पिकः पञ्चमं स्वरं पठति स भैमीस्वर एवेदानीमपि तेनाभ्यस्यते परं तु नायातीत्यर्थः। कोकिलस्वराधिकभैमीस्वराकर्णनमात्रेण मदनाद्वैतमेव भवतीति भावः। अन्येनापि भिक्षाभुजा ब्राह्मणेनाद्वैतप्रतिपादिका 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादिकोपनिषत् ब्राह्मणश्रेष्ठादधीयते। न विद्यते द्वयं यस्य तदद्वयं प्रसूनबाणलक्षणं यदद्वयमिति समासः। द्विजराजतः, 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वम्। भिक्षाणां समूहः 'भिक्षादिभ्योऽण्'[1] ॥

पद्माङ्कसद्मानमवेक्ष्य लक्ष्मीमेकस्य विष्णोः श्रयणात्सपत्नीम्।
आस्येन्दुमस्या भजते जिताब्जं सरस्वती तद्विजिगीषया किम् ॥ ४९ ॥

पद्मेति ॥ सरस्वती अस्या भैम्याः तस्याः सपत्न्या विजिगीषया जेतुमिच्छया, सपत्नीगृहादुत्तमं गृहं मम कथंकारं स्यादिति मनीषया सौन्दर्येण जिताब्जं जितपद्ममास्येन्दुं मुखचन्द्रं भजते सेवते। किं वितर्के। किं कृत्वा—एकस्य विष्णोरुभाभ्यां श्रयणादात्मनः सपत्नीं लक्ष्मीं पद्मस्याङ्कः क्रोडः स एव सद्म स्थानं यस्यास्तामवेक्ष्य। चन्द्रोदये कमलसंकोचाच्चन्द्रोऽपि जिताब्जो भवति। यद्वा जितोऽब्जश्चन्द्रो येन चन्द्रेण कमलं जितं सोऽप्यनेन जित इति तदाश्रयणाल्लक्ष्मीर्वाण्यातितरां जितेत्यर्थः। वक्रोक्त्यादिचातुर्यमस्यामेवास्ति नान्यस्यामिति भावः। अन्यापि सपत्नीगृहाद्युत्तमं विलोक्येर्ष्यया स्वगृहादि तस्मादप्युत्तमं करोति। 'अब्जो जैवातृकः सोमः' इत्यमरः[2] ॥

कण्ठे वसन्ती चतुरा यदस्याः सरस्वती वादयते विपञ्चीम्।
तदेव वाग्भूय मुखे मृगाक्ष्याः श्रोतुः श्रुतौ याति सुधारसत्वम् ॥५०॥

कण्ठ इति ॥ अस्याः कण्ठे वसन्ती वीणावादने चतुरा सरस्वती यत् विपञ्चीं वीणां वादयते तदेव वीणावादनमेव मृगाक्ष्या मुखे वाग्भूय वाणीत्वेन परिणम्य श्रोतुः श्रुतौ कर्णे सुधारसत्वं याति। वीणावन्मधुरस्वरेयमिति भावः। वाग्भूयेत्यत्र च्व्यन्तत्वाद्गतिसंज्ञायां समासः[3] ॥

चिबुकं वर्णयति—

विलोकितास्या मुखमुन्नमय्य किं वेधसेयं सुषमासमाप्तौ।
धृत्युद्भवा यच्चिबुके चकास्ति निम्ने मनागङ्गुलियन्त्रणेव ॥ ५१ ॥

विलोकितेति ॥ विधिना इयं भैमी सुषमासमाप्तौ मुखनिर्माणशोभासमाप्तौ सत्यां मुखमुन्नमय्य कियदूर्ध्वीकृत्य विलोकितमास्यं यस्या एवंभूता किम्। अलंकरणसमाप्तौ शृङ्गारकारिणी मुखमुन्नमय्यालंकारशोभां विलोकयति, विधिनापि तथैव कृतमिति वितर्कः, अस्या मुखमुन्नमय्येति वा योजना। कथं ज्ञातमित्यत आह—यद्यस्मात् मनाक् ईषन्निम्ने गम्भीरे चिबुके हन्वग्रसंधौ धृत्युद्भवाङ्गुलिधारणजन्याङ्गुल्या कृत्वा या यन्त्रणा नियमना सैव चकास्ति शोभते। अतिमार्दवादङ्गुलिधारणादपि हन्वग्रसंधौ निम्नत्वं जातमित्यर्थः। उत्तमस्त्रीणां स्वभावादेव चिबुकं निम्नं भवतीति[4] ॥

---

१ 'अत्र समासोक्तिरूपकव्यतिरेकालंकारसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र रूपकसमासोक्त्युत्प्रेक्षालंकारसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्रानुमानोत्प्रेक्षानुप्रासालंकारसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

पुनरपि श्लोकनवकेन सावयवं मुखं वर्णयति—

प्रियामुखीभूय सुखी सुधांशुर्जयत्ययं राहुभयव्ययेन ।
इमां दधाराधरबिम्बलीलां तस्यैव बालं करचक्रवालम् ॥ ५२ ॥

प्रियेति ॥ अयं सुधांशुश्चन्द्रः प्रियामुखीभूय भैमीमुखत्वं प्राप्य मुखाकारेण परिणम्य राहुभयस्य व्ययेनाभावेन सुखी निश्चिन्तः सन् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । मुखचन्द्रस्य राहुबाधा नास्तीति सुखित्वम् । यतश्चायं चन्द्र एव, तस्मात्तस्यैव चन्द्रस्य बालं उदयसमयभावि करचक्रवालं किरणमण्डलं इमां प्रत्यक्षाधरबिम्बलीलामधरोष्ठबिम्बविलासं दधार । चन्द्रतुल्यं मुखम्, उदितमात्ररक्तचन्द्रकिरणतुल्योऽधरोष्ठश्चेति भावः । अन्योऽपि वैरिणः सकाशाद्भीतस्तदीयः परिजनोऽपि भीतः सन् तदनवबोधार्थमन्यमाकारं कृत्वा धारयन्सुखी भवति । बालश्च लीलां धारयति ॥

अस्या मुखस्यास्तु न पूर्णमास्यं पूर्णस्य जित्वा महिमा हिमांशुम् ।
भ्रूलक्ष्म खण्डं दधदर्धमिन्दुर्भालस्तृतीयः खलु यस्य भागः ॥ ५३ ॥

अस्या इति ॥ पूर्णस्य सर्वावयवपरिपूर्णस्य, अथ च वर्तुलस्य अस्या मुखस्य महिमा श्रेष्ठत्वं कीर्तिः, अथ च चन्द्रापेक्षयाऽधिकपरिमाणत्वं नास्तु अपि त्वस्त्वित्यर्थः । किंभूतस्य—पूर्णमा आस्यं प्रारम्भो यस्य, यदुदये पूर्णिमास्ति, पूर्णिमाया आस्यमिव वा तथाभूतं हिमांशुं पूर्णचन्द्रं जित्वा स्थितस्य । कुतोऽधिकत्वमत आह—खलु यस्मात् यस्य मुखस्य तृतीयो भागोंऽशो भालो ललाटमर्धखण्डं इन्दुः समशकलरूपश्चन्द्रः । किंभूत इन्दुः—भ्रुवावेव लक्ष्म कलङ्कं दधत् धारयन् । मुखस्य तृतीयो भागो भालो यस्य चन्द्रार्धम्, एकेनांशेन मुखम् । भालोऽर्धचन्द्रतुल्यः, तदधोभागः पूर्णचन्द्रतुल्य इत्यर्थः । चन्द्राधिकमुखी चन्द्रार्धतुल्यभाला चेयमिति भावः । जित्वेत्यनन्तरं स्थितस्येत्यध्याहार्यम् । अन्यथा भिन्नकर्तृकत्वानुपपत्तिः ॥

व्यधत्त धाता वदनाब्जमस्याः सम्राजमम्भोजकुलेऽखिलेऽपि ।
सरोजराजौ सृजतोऽदसीयां नेत्राभिधेयावत एव सेवाम् ॥ ५४ ॥

व्यधत्तेति ॥ धाता अखिलेऽपि अम्भोजकुलेऽस्या मुखपद्मं सम्राजं द्वादशराजमण्डलाधीशं व्यधत्त अकृत । अथ च तदपेक्षया सम्यगतिशयितं राजत इति सम्राजम् । अत एव नेत्राभिधेयौ नेत्रसंज्ञकौ सरोजराजौ अन्यकमलापेक्षया भैमीनयनीभूते कमले श्रेष्ठे तद्रूपौ सरोजराजौ अदसीयाममुष्यैतन्मुखकमलस्य संबन्धिनीं सेवां सृजतः कुरुतः । अस्य यदि सम्राट्त्वं न स्यात्तर्हि किमिति नेत्राभिधेयाभ्यां सरोजराजाभ्यां सेवा क्रियेत, क्रियते तावत् अतोऽन्यथानुपपत्तिप्रमाणगम्यमस्य सम्राट्त्वमित्यर्थः । भैमीमुखनेत्रं विजिताब्जमिति भावः । अन्योऽपि सम्राड् राजभिः सेव्यते । 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्' इत्यमरः ॥

---

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासातिशयोक्तिव्यतिरेकरूपकालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ अथ च 'पूर्णमासी तु पूर्णिमा । पूर्णमा पौर्णमासी च' इति केशवः । ३ 'अत्र प्रतीपातिशयोक्त्यलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिसमासोक्तिकाव्यलिङ्गच्छेकानुप्रासाः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दिवारजन्यो रविसोमभीते चन्द्राम्बुजे निक्षिपतः स्वलक्ष्मीम् ।
आस्ये यदास्या न तदा तयोः श्रीरेकश्रियेदं तु कदा न कान्तम् ॥५५॥

दिवेति ॥ दिवारजन्योः क्रमेण दिनरात्र्यो रविसोमाभ्यां सकाशाद्भीते भयं प्राप्ते भीते- भयाद्वा चन्द्राम्बुजे स्वलक्ष्मीं स्वशोभां अस्या आस्ये मुखे यदा निक्षिपतः स्थापयतः तदा तयोश्चन्द्रपद्मयोः श्रीर्न । सूर्याद्भीतेन चन्द्रेण दिने, चन्द्राद्भीतेन कमलेन रात्रौ यदा स्वस्व- शोभा भैमीमुखे निक्षिप्ता तदा तद्द्वयमपि निःशोभं जातम् । अथ च निक्षिपतो न्यासीकुरुतः, तदा चन्द्राम्बुजयोः श्रीः शोभा नास्ति । इदं तु भैमीमुखं पुनरेकस्य चन्द्रस्य अम्बुजस्य वा श्रिया शोभया कृत्वा कदा कस्मिन्समये दिने रात्रौ वा न कान्तम्, अपि तु दिने रात्रौ च चन्द्रशोभया कमलशोभया च सशोभम् । चन्द्रस्य शोभा रात्रावेव, न दिने । कमलस्य सा दिन एव, न रात्रौ । भैमीमुखं दिवा रात्रौ च सशोभमित्यर्थः । भैमीमुखं चन्द्रस्य लक्ष्मी- रूपं निक्षेपं रात्रौ तस्मै प्रयच्छति दिने भीतत्वात्तस्य, एवं कमलस्य लक्ष्मीरूपं निक्षेपं दिने प्रयच्छति रात्रौ भीतत्वात् । धनादिनिक्षेपोऽपि धनिना यदा याच्यते तदैव दातव्यो भवति न स्थापनीयश्च भवति । यावच्चास्ति तावत्तेनैव स्वस्यालंकारः क्रियते । दिवा चन्द्रदीप्त्या रात्रौ कमलदीप्त्या चात्मानमलंकरोतीत्यर्थः ॥

अस्या मुखश्रीप्रतिबिम्बमेव जलाच्च तातान्मुकुराच्च मित्रात् ।
अभ्यर्थ्य धत्तः खलु पद्मचन्द्रौ विभूषणं याचितकं कदाचित् ॥ ५६ ॥

अस्या इति ॥ खलूत्प्रेक्षते । पद्मं चन्द्रश्चोभौ तातात् पितुर्जलान्मित्रान्मुकुरादादर्शाच्चा- भ्यर्थ्य, अर्थात्प्रतिबिम्बमेव याचित्वा अस्या भैम्या मुखश्रीप्रतिबिम्बमेव सशोभमुखप्रति- बिम्बलक्षणमेव याचितकं याञ्चया प्राप्तं विभूषणं कदाचित् दिने रात्रौ च धत्तः धारयतः । जलोत्पन्नत्वात्पद्मस्य पिता जलम् । वृत्तत्वोज्ज्वलत्वादिगुणयुक्तत्वाद्दर्पणस्य चन्द्रसखत्वम् । पितृमित्राभ्यां याचितं दीयते । याचितकालंकारः कदाचिद्ध्रियते न सर्वदा । उदके यदा प्रतिबिम्बितं भैमीमुखं तदैव पितरं जलं याचित्वा दिने कमलं शोभते, दर्पणे यदा प्रति- बिम्बितं भैमीमुखं तदैव दर्पणं मित्रं याचित्वा रात्रौ चन्द्रः शोभते नान्यथैतयोः शोभेत्यर्थः । भैमीमुखप्रतिबिम्बेनापि सदृशौ यदि पद्मचन्द्रौ न भवतः तदा भैमीमुखसदृशौ कुतस्तरां भवेताम्, अपि तु न कुतोऽपीति भावः । चौ परस्परसमुच्चये । याचितकं, याचितेन प्राप्त- मित्यर्थे 'अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ' इति कन् ॥

अर्काय पत्ये खलु तिष्ठमाना भृङ्गैर्मितामक्षिभिरम्बुकेलौ ।
भैमीमुखस्य श्रियमम्बुजिन्यो याचन्ति विस्तारितपद्महस्ताः ॥ ५७ ॥

अर्कायेति ॥ अर्काय सूर्याय पत्ये प्रियाय तिष्ठमानाः स्वप्रकाशनेन सूर्यं स्वीयं भावं ज्ञापयितुकामा अम्बुजिन्यः अम्बुकेलौ जलक्रीडासमये भृङ्गरूपैरक्षिभिर्नेत्रैः कृत्वा मितां ज्ञातां भैम्या एव मुखस्य श्रियं विस्तारिताः पद्मरूपा हस्ता याभिस्ता एवंभूताः सत्यो भैमीं याचन्ति । खलूत्प्रेक्षते । अस्मत्पतिः सूर्योऽधुना समागमिष्यतीति त्वन्मुखशोभयापि रुचिरा भवाम इति भैमीमुखं शोभां भैमीं याचन्त इत्यर्थः । कमलभैमीमुखयोः सर्वथा साम्यं

---

१ 'अत्र यथासंख्यमतिशयोक्तिसमासोक्तिव्यतिरेकालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रा- तिशयोक्तियथासंख्यसमासोक्त्युत्प्रेक्षालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नास्तीति भावः । अन्योऽपि स्वामिनि हस्तं प्रसार्य हक्संज्ञया याचते । अन्याप्यन्यदीयमलंकारं स्वालंकरणार्थं हस्तौ प्रसार्य याचते । क्रीडासमये याचितमवश्यं प्रभुणा दीयते । अर्काय 'श्लाघह्नुङ्–' इति संप्रदानत्वम् । तिष्ठमाना, 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । स्वीयं भावं ज्ञापयितुमिति हेतौ वा शानच् । याचिर्द्विकर्मा ॥

अस्या मुखेनैव विजित्य नित्यस्पर्धी मिलत्कुङ्कुमरोषभासा ।
प्रसह्य चन्द्रः खलु नह्यमानः स्यादेव तिष्ठत्परिवेषपाशः ॥ ५८ ॥

अस्या इति ॥ अस्या मुखेनैव नित्यस्पर्धी सदा स्पर्धमानश्चन्द्रो विजित्य पराभूय खलु निश्चितं प्रसह्य हठात् नह्यमानो बध्यमान एवाधुनापि तिष्ठन् परिवेष एव पाशो बन्धनरज्जुर्यस्यैवंविधः स्याद्भवेत् । नान्यथैतद्घटत इत्यर्थः । किंभूतेन मुखेन–उद्वर्तनार्थं मिलत्संलग्नं कुङ्कुमं तदेव रोषभाः क्रोधलौहित्यं यस्मिन्, मिलन्ती कुङ्कुमरूपा रोषभा यस्मिन्निति वा । भैमीमुखस्पर्धया सापराधश्चन्द्रो मुखेनैव जित्वा परिवेषमिषेण बद्ध इत्यर्थः । चन्द्रोऽपि भैमीमुखसमानो न भवतीति भावः । अन्योऽपि स्पर्धमानं रोषारुणः सन् हठाद्विजित्य निबध्नाति । सोऽपि बद्ध एव तिष्ठतीति । खलूत्प्रेक्षायां वा । नह्यमान इव इति[1] ॥

विधोर्विधिर्बिम्बशतानि लोपंलोपं कुहूरात्रिषु मासिमासि ।
अभङ्गुरश्रीकममुं किमस्या मुखेन्दुमस्थापयदेकशेषम् ॥ ५९ ॥

विधोरिति ॥ विधिः मासिमासि प्रतिमासं कुहूरात्रिषु नष्टेन्दुकलामावास्यारात्रिषु विधोश्चन्द्रस्य बिम्बशतानि बहूनि मण्डलानि लोपंलोपं विलुप्य विलुप्य अभङ्गुरश्रीकमविनश्वरशोभमिमं प्रत्यक्षदृश्यमस्या मुखेन्दुं मुखचन्द्रं एकशेषं एकश्चासौ शेषश्च तथाभूतमस्थापयत्स्थापितवान् किम् । अमावास्यायां सर्वथा चन्द्रादर्शनादियमुत्प्रेक्षा । क्षयित्वाचन्द्रबिम्बानां स्थानेऽविनश्वरशोभत्वात्तत्कार्यकारित्वाचास्या मुखलक्षणमिन्दुं स्थापितवानित्यर्थः । क्षयित्वादपि चन्द्रो मुखतुल्यो न भवतीति भावः । अन्योऽपि कारुः स्वयमेव कृतं वस्तु अनुत्तमं ज्ञात्वा विनाश्य सुन्दरतरं स्थापयति । अथ च सूत्रेणापि सरूपाणां मध्ये कानिचित्सरूपाणि विलुप्यैकशेषः क्रियते । यश्चैकः शिष्यते स तत्कार्यकारी भवति । लोपंलोपम्, 'आभीक्ष्ण्ये णमुल्च' इति णमुल[2] ॥

कपोलपत्रान्मकरात्सकेतुर्भ्रूभ्यां जिगीषुर्धनुषा जगन्ति ।
इहावलम्ब्यास्ति रतिं मनोभू रज्यद्वयस्यो मधुनाधरेण ॥ ६० ॥

कपोलेति ॥ मनोभूः कामो रतिं प्रीतिम्, अथ च स्वप्रियामवलम्ब्याङ्गीकृत्य तया सह इह भैमीमुखेऽस्ति । किंभूतः—कपोललिखितात्पत्रावलीरूपान्मकरात् सकेतुः सचिह्नः । तथा–भ्रुवैव धनुषा जगन्ति जिगीषुः । तथा—अधरेणौष्ठलक्षणेन मधुना वसन्तेन कृत्वा रज्यन् सानुरागो वयस्यो वसन्तलक्षणं मित्रं यस्य । आधरेण अधरसंबन्धिना मधुना रसेन कृत्वा रज्यन् शोणो वयस्यो मदनवृद्धिकरत्वादधर एव यस्य । भैमीमुखे सकलकामचिह्न-

---

१ 'अत्र रूपकोत्प्रेक्षासमासोक्त्यलंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र पूर्ववदलंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रातिशयोक्तिव्यतिरेकोत्प्रेक्षालंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

दर्शनादत्र मदनो वसतीत्यनुमीयत इत्यर्थः । भैमीमुखावलोकनात्सबलस्य कामस्योत्पत्तिर्भवतीति भावः । रज्यदिति, 'कुषिरजोः–' इति श्यन्परस्मैपदे ॥

श्लोकपञ्चकेन कर्णौ वर्णयति—

वियोगबाष्पाञ्चितनेत्रपद्मच्छद्मार्पितोत्सर्गपयःप्रसूनौ ।
कर्णौ किमस्या रतितत्पतिभ्यां निवेद्यपूपौ विधिशिल्पमीदृक् ॥ ६१ ॥

वियोगेति ॥ अस्याः कर्णौ रतिश्च तत्पतिः कामश्च ताभ्यां निवेद्यस्योपहारस्य संबन्धिनौ पूपौ मण्डकौ ईदृक् किं विधिशिल्पं ब्रह्मनिर्माणम् इति संभावना एतदर्थं ब्रह्मणा किमेतौ निर्मिताविल्यर्थः । किंभूतौ—वियोगजनिता ये बाष्पा अश्रूणि तैरञ्चितस्य पूजितस्य नेत्रपद्मस्य छद्मना व्याजेनार्पिते वितीर्णे उत्सर्गार्थं दानार्थं पयःप्रसूने जलपुष्पे ययोस्तौ । अश्रु दानजलम्, नेत्रे च दानपुष्पे ययोः समीपे तिष्ठतः । नैवेद्यसमीपे जलपुष्पे भवतः । आकर्णनेत्रत्वादित्यर्थः । कर्णदर्शनादपि मदनोत्पत्तिरिति भावः । 'पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्' इत्यमरः । निवेद्यम्, अर्हार्थे ण्यत्[२] ॥

इहाविशद्येन पथातिवक्रः शास्त्रौघनिष्यन्दसुधाप्रवाहः ।
सोऽस्याः श्रवःपत्रयुगे प्रणालीरेखैव धावत्यभिकर्णकूपम् ॥ ६२ ॥

इहेति ॥ अतिवक्रो वैषम्यादतिकुटिलो व्यङ्ग्यगूढार्थयुक्तो दुर्बोधोऽनृजुश्च शास्त्रौघस्य शास्त्रसमूहस्य निष्यन्दः सारभाग एव सुधाप्रवाहो येन पथा इह अस्या कण्ठकूपेऽविशत्स पन्था अस्या भैम्याः श्रवःपत्रयुगे कर्णताटङ्कद्वये प्रणालिकाया रेखेवाभिकर्णकूपं कर्णरन्ध्रं लक्षीकृत्य कर्णकूपसंमुखं वा धावति । यादृशी प्रणालिका तादृश एव प्रवाहो भवति । अत्र च ताटङ्कप्रणालिके कुण्डलाकारत्वाद्वक्रे, अतस्तत्र गच्छन्प्रवाहोऽपि वक्रो युक्तः । यद्वा वक्रगामिनो हि प्रवाहस्य प्रणालीरूपो मार्गो वक्र एव भवति, कूपं चानुधावति । अतो वक्रकर्णरेखारूपया प्रणाल्या कृत्वा वक्रः शास्त्रसुधाप्रवाहः कर्णयुगे भैम्यां वा प्रविष्ट इत्यर्थः । वक्रोक्तिः सुधारूपा भवति, सकलकलाप्रवीणेयमिति भावः । निष्यन्दत इति निष्यन्दः । पक्षे पचाद्यच् । 'अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेः–' इति षत्वम् । अभिकर्णकूपमिति 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इति समासः[३] ॥

अस्या यदष्टादश संविभज्य विद्याः श्रुती दध्रतुरर्धमर्धम् ।
कर्णान्तरुत्कीर्णगभीररेखः किं तस्य संख्यैव नवानवाङ्कः ॥ ६३ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः श्रुती कर्णौ अष्टादश विद्याः संविभज्य द्विधाकृत्य यदर्धमर्धं प्रत्येकं धारयामासतुस्तस्यार्धस्य कर्णान्तः कर्णमध्ये उत्कीर्णा उद्धृता गभीरा निम्ना रेखा यस्य एवंभूतो नवसंख्याद्योतकोऽङ्को नवा अपूर्वाश्चर्यरूपा संख्या किं न, अपि तु भवत्येव । नवसंख्याका विद्या एका श्रुतिर्धारयति, अपरापि नवसंख्याका इति द्योतनार्थं ब्रह्मणैव कर्णमध्ये रेखारूपोऽष्टादशार्धगणनानुरूपो नवाङ्को निर्मित इत्यर्थः । तस्यैवार्धसंख्या नवा किं नवाङ्क इत्यर्थ इति वा । नवेति निषेधार्थः । अस्याः कर्णरेखा नवाङ्कतुल्या सलक्षणेति भावः[४] ॥

---

१ अत्रातिशयोक्तिरूपकालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासरूपकापह्नुत्युत्प्रेक्षालंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रापह्नुत्युपमालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासोत्प्रेक्षालंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

मन्येऽमुना कर्णलतामयेन पाशद्वयेन च्छिदुरेतरेण ।
एकाकिपाशं वरुणं विजिग्येऽनङ्गीकृतायासतती रतीशः ॥ ६४ ॥

मन्य इति ॥ रतीशः कामोऽमुना एतदीयेन कर्णलतामयेन छिदुरेतरेण दृढतरेण पाशद्वयेन पाशरूपशस्त्रद्वयेन कृत्वा एक एव एकाकी पाशो यस्यैवंविधं वरुणं सुखेन विजिग्ये जितवान्मन्ये । किंभूतः—न अङ्गीकृता आयासततिः श्रमसाहित्यं येन । पाशद्वयेनैकस्य पाशस्य जयः सुकर इत्यायासराहित्यम् । कर्णयुगं दृष्ट्वा वरुणादयः सर्वेऽपि कामपरवशा भवन्तीति भावः । 'पाशो बन्धनशस्त्रयोः' इत्यमरः । विजिग्ये, 'विपराभ्यां जेः' इति तङ् ॥

आत्मैव तातस्य चतुर्भुजस्य जातश्चतुर्दोरुचितः स्मरोऽपि ।
तच्चापयोः कर्णलते भ्रुवोर्ज्ये वंशत्वगंशौ चिपिटे किमस्याः ॥ ६५ ॥

आत्मेति ॥ स्मरोऽपि तस्माच्चतुर्दोः–चत्वारो दोषो बाहवो यस्य एतादृश उचितो युक्तः । यतः–चतुर्भुजस्य कृष्णस्य तातस्य पितुरात्मैव स्वरूपमेव । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः पितुः सदृशः पुत्रो युक्त एव । तस्य चतुर्भुजत्वे अस्या भ्रुवोस्तच्चापयोर्भ्रूरूपयोर्द्वयोः स्मरधनुषोः चिपिटे विस्तृते कर्णलते एव वंशत्वगंशौ वेणुत्वग्भागौ ज्ये किम् । भैम्या भ्रुवौ कामधनुषी । कर्णौ मौर्व्यौ । द्वयोर्धनुषोर्मौर्वीद्वयं युक्तम् । निर्व्यापारस्य धनुषोऽवतारिता मौर्वी कोणे तिष्ठति, कर्णलते अपि भ्रूधनुषोः कोणे वर्तेते इत्यर्थः । 'चिपिटौ' इत्यपि पाठः ॥

ग्रीवां वर्णयति—

ग्रीवाद्भुतैवावटुशोभितापि प्रसाधिता माणवकेन सेयम् ।
आलिङ्ग्यतामप्यवलम्बमाना सुरूपताभागखिलोर्ध्वकाया ॥ ६६ ॥

ग्रीवेति ॥ सेयं ग्रीवा अद्भुतैव आश्चर्यभूतैव अर्थाद्भैम्याः । अद्भुतत्वमेव विशेषणैराह— किंभूता—अवट्वा कृकाटिकाग्रीवापुरोभागेनालंकृता । अपिः समुच्चये । माणवकेनार्धहाराख्येन हारविशेषेण वा प्रसाधिताऽलंकृता । तथा—आलिङ्ग्यतामपि आलिङ्गनयोग्यमतिसौन्दर्यमवलम्बमाना आश्रयन्ती । अत एव सुरूपतां शोभनरूपत्वं भजत्याश्रयति एवंविधोऽखिल ऊर्ध्वकायः शरीरोर्ध्वदेशो यया । कण्ठसौन्दर्यात्सकलः शरीरोर्ध्वदेशः शोभते । ईदृशी ग्रीवा नान्यस्या इत्यर्थः । असुरूपताभागतिप्रियत्वात्प्राणरूपताभागखिलोर्ध्वकायो यया कृत्वेति वा । याऽवटुशोभिता न सा माणवकेन बालेन प्रसाधितेति विरोधादाश्चर्यम् । अथ च याऽलिङ्ग्यतां मर्दलविशेषत्वं तद्रूपत्वमवलम्बते सा सुरूपताभाजोऽखिला ऊर्ध्वका मृदङ्गविशेषा यस्या यया वा । 'हरीतक्याकृतिस्त्वङ्क्यो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः । आलिङ्ग्यश्चैव गोपुच्छाकारः' । 'मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्वङ्क्यालिङ्ग्योर्ध्वकास्त्रयः' इत्यमरः । 'सरूपता' इति पाठो वा । ग्रीवया कृत्वाद्भुतेत्येकपदे भैमीविशेषणानि । 'अवटुर्घाटा कृकाटिका । अर्धहारो माणवकः' इत्यमरः । 'भवेन्माणवको बाले हारभेदे कुपूरुषे' इत्यजयपालः ॥

कण्ठं वर्णयति—

कवित्वगानप्रियवादसत्यान्यस्या विधाता व्यधिताधिकण्ठम् ।
रेखात्रयन्यासमिषादमीषां वासाय सोऽयं विबभाज सीमाः ॥ ६७ ॥

---

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासापह्नुत्युत्प्रेक्षालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गोत्प्रेक्षालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कवित्वेति ॥ विधाता अस्या अधिकण्ठं कण्ठे कवित्वं गानं प्रियवादः प्रियवचनं सत्यं वा एतानि चत्वारि व्यधित रचितवान् । कुतो ज्ञातमित्यत आह—सोऽयं विधाता कण्ठे रेखात्रयस्य न्यासस्य मिषाच्चतुर्णाममीषां कवित्वादीनां पृथग्वासाय स्थित्यर्थं सीमाश्चतस्रो विबभाज विभक्तवान् । रेखात्रयेण चत्वारि स्थानानि भवन्ति । कवित्वादिकलावती कम्बुकण्ठी चेयमिति भावः । 'रेखात्रयाङ्किता ग्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्यते' ॥[1]

श्लोकद्वयेन बाहू वर्णयति—

बाहू प्रियाया जयतां मृणालं द्वन्द्वे जयो नाम न विस्मयोऽस्मिन् ।
उच्चैस्तु तच्चित्रममुष्य भग्नस्यालोक्यते निर्व्यथनं यदन्तः ॥ ६८ ॥

बाहू इति ॥ प्रियाया बाहू मृणालं जयताम् । अनुमतमेतत् । यतोऽस्मिन् भुजलक्षणे द्वन्द्वे जयो नाम यत् स न विस्मयः । अतिगौरवत्वादतिमृदुत्वाच्च बाहुभ्यां मृणालं जितम् । किमाश्चर्यमित्यर्थः । अथ च द्वाभ्यामेकः सुखेन पराजीयते । अथ च द्वन्द्वे युद्धे भवत्यत्र नाश्चर्यम् । एकस्य युद्धे जयो भवत्येव । तत्तु तत्पुनरुच्चैरतिशयितं चित्रमाश्चर्यम् । यत् भग्नस्य जितस्यामुष्यान्तःकरणं निर्व्यथनं व्यथारहितमालोक्यते । पराजितस्यान्तःकरणं सव्यथं भवति, अस्यां तु नेत्याश्चर्यम् । द्विधाकृतमृणालमध्ये छिद्राणि दृश्यन्ते । भैमीभुजौ मृणालादपि गौरतरौ । कोमलतराविति भावः । 'द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः', 'छिद्रं निर्व्यथनम्' इत्यमरः । पक्षे निर्गतं व्यथनान्निर्व्यथनम्, 'निरादयः—' इति तत्पुरुषः ॥[2]

अजीयतावर्तशुभंयुनाभ्यां दोर्भ्यां मृणालं किमु कोमलाभ्याम् ।
निःसूत्रमास्ते घनपङ्कमृत्सु मूर्तासु नाकीर्तिषु तन्निमग्नम् ॥ ६९ ॥

अजीयतेति ॥ आवर्तेन दक्षिणावर्तेन शुभंयुः शुभान्विता रमणीया नाभिर्यस्यास्तया भैम्या कोमलाभ्यां दोर्भ्यां भुजाभ्यां कृत्वा मृणालमजीयत पराजितम् । किम् संभावनायाम् । अत एव निःसूत्रं निर्व्यवस्थं स्फूर्तिरहितं निरुपायं सत् । अथ च तन्तुरहितं तन्मृणालं घनपङ्कमृत्सु निबिडकर्दममृत्तिकारूपासु मूर्तासु शरीरधारिणीषु अकीर्तिष्वयशःसु निमग्नं किमु नास्ते, अपि तु ताभ्यां जितत्वादेवैवंविधमास्ते । अयशसः श्यामरूपत्वान्मृद्रूपत्वम् । अतिकोमलं मृणालं तन्तुरहितं भवति । अन्योऽपि केनचिज्जितो निरुपायः सन्नकीर्तिषु निमज्य तिष्ठति । कोमलमपि मृणालं भैमीभुजसदृशं नेति भावः । 'सूत्रं तु सूचनाग्रन्थे सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः । शुभंयुः, मत्वर्थे 'अहंशुभमोर्युस्' ॥[3]

श्लोकत्रयेण पाणिं वर्णयति—

रज्यन्नखस्याङ्गुलिपञ्चकस्य मिषादसौ हैङ्गुलपद्मतूणे ।
हैमैकपुङ्ख्यास्ति विशुद्धपर्वा प्रियाकरे पञ्चशरी स्मरस्य ॥ ७० ॥

रज्यदिति ॥ असौ प्रत्यक्षदृश्या स्मरस्य पञ्चशरी रज्यन्तः स्वयमेव रक्ता भवन्तो नखा यस्य अङ्गुलीनां पञ्चकस्य मिषाद्व्याजात् प्रियाया भैम्याः करे अस्ति । किंभूते—रक्तत्वात् हैङ्गुलं हिङ्गुलेन रक्तं पद्मं तज्जनितो यस्तूण इषुधिस्तद्रूपे । किंभूता पञ्चशरी । हैमाः सुवर्णमया एके श्रेष्ठाः पुङ्खा मुखानि यस्याः सा । तथा—विशुद्धानि ऋजूनि पर्वाणि ग्रन्थयो

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासापह्नुत्यलंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र समासोक्तिश्लेषालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्र च्छेकानुप्राससमासोक्तिरूपकश्लेषालंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

यस्याः सा । मदनस्य पुष्पायुधत्वादिषुधिरपि पुष्पमयः । तच्च पुष्पं साम्याद्रक्तपद्ममेव । इषुधिश्च हिङ्गुलेन रज्यते । करस्येषुधित्वं, पञ्चाङ्गुलीनां पञ्चबाणीत्वं, रक्तनखानां च सुवर्णपुङ्खत्वम्, उभयोरपि विशुद्धपर्ववत्त्वम् । अत्युत्तमं च सुवर्णं रक्तं भवति । भैमीकराङ्गुलीदर्शनात्कामप्रादुर्भावो भवतीति प्रतिपाणिवर्णने पञ्चशरत्वम् । हैङ्गुलम्, 'तेन रक्तम्–' इत्यण् । पञ्चशरी, समाहारे 'द्विगोः' इति ङीप् ॥[1]

अस्याः करस्पर्धनगर्धनर्द्धिर्बालत्वमापत्खलु पल्लवो यः ।
भूयोऽपि नामाधरसाम्यगर्वं कुर्वन्कथं वास्तु न स प्रवालः ॥ ७१ ॥

अस्या इति ॥ यः पल्लवोऽस्याः करस्पर्धनस्य पाणिस्पर्धाया गर्धनमभिलाषस्तेन ऋद्धिराधिक्यं यस्य, यद्वा स्पर्धने गर्धनर्द्धिरभिलाषसमृद्धिर्यस्य, भैमीपाणिभ्यां तुल्योऽहमिति चित्ते धत्ते, एवंविधः सन् बालत्वं नवीनत्वमापत्खलु । यस्मान्नवीनस्यैव तस्य रक्तत्वात्पाणिसाम्यार्हत्वम् । अथ च बालत्वमज्ञत्वं प्रापत् । स्वापेक्षयाधिकेन भैमीपाणिना सह स्पर्धमानत्वात् । अथ च स्वयं पदो लवः पल्लवश्चरणावयवः पाणिना सह यदा स्पर्धते तदा स मूर्ख एव, पाणेरुत्कृष्टत्वात्तस्य चातिनिकृष्टत्वादित्यर्थः । स पल्लवो भूयः पुनरप्यधरसाम्यगर्वं ओष्ठतुल्योऽहमिति गर्वं कुर्वन् प्रकृष्टो बालोऽतिनूतनः कथं वा नास्तु, अपितु तादृश एव भवतु । अथ च मूर्खः कथं नास्तु । यः पाणिभ्यां साम्यं न लेभे स पाण्यपेक्षयातिरक्तस्याधरस्य साम्यमिच्छन् प्रवालः प्रकृष्टो मूर्खः कथं न, अपितु मूर्खतर इत्यर्थः । नामेत्युपहासे । नवपल्लवादप्यतिरक्तौ भैमीकराविति भावः । अधरवर्णनं प्रासङ्गिकम् । 'मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्' इत्यमरः ॥[3]

अस्यैव सर्गाय भवत्करस्य सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखः ।
इत्याह धाता हरिणेक्षणायां किं हस्तलेखीकृतया तयास्याम् ॥ ७२ ॥

अस्यैवेति ॥ धाता अस्यां हरिणेक्षणायां भैम्यां हस्ते लेखीकृतया लिखितया, अथ च अभ्यस्तया तया सरोजसृष्ट्या कृत्वा इत्याह किं पूर्वोक्तं ब्रूते किम् । इति किम्—हे भैमि, अस्य भवत्करस्य त्वत्पाणेरेव सर्गाय निर्माणाय सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखोऽभ्यासोऽभूदिति । हस्तयोः कमलादप्यतिरमणीयत्वं, लक्षणभूतरेखाजन्यकमलवत्त्वं च सूचितम् । अन्योऽपि पूर्वं हस्तलेखं करोति पश्चात्सुन्दरतरं वस्तु निर्माति[4] ॥

षड्भिः सालंकारौ कुचौ वर्णयति—

किं नर्मदाया मम सेयमस्या दृश्याभितो बाहुलतामृणाली ।
कुचौ किमुत्तस्थतुरन्तरीपे स्मरोष्मशुष्यत्तरबाल्यवारः ॥ ७३ ॥

किमिति ॥ अभितः पार्श्वद्वये दृश्या दर्शनयोग्या रमणीया मम नर्मदाया दर्शनमात्रेण सुखदाया अस्या भैम्याः सेयं बाहुलतारूपा मृणाली किमिति संभावना । नर्मदाया नद्यास्तटद्वयेऽपि मृणाली दृश्या भवति तथेयमपि नर्मदा, ततश्चैतदीया बाहुवल्ल्यपि मृणालीति संभाव्यते । अस्याः कुचौ अन्तरीपे द्वीपे किमुत्तस्थतुरुन्ममज्जतुः । किंभूतायाः—स्मरोष्मणा

---

१ 'अत्रापह्नुतिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'स्पर्शनगर्धिऋद्धिः' इति पाठो **जीवातु**संमतः । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा समासोक्तिश्चालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्रोत्प्रेक्षातिशयोक्त्यलंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

तारुण्यतेजसा कृत्वा शुष्यत्तरमतितरां विनश्यदवस्थं बाल्यमेव वार्जलं यस्याः । बाल्यनाशात्तारुण्योद्गमाच्च द्वीपतुल्यावत्युच्चौ कुचावस्था इति भावः । जलशोषान्नर्मदायां द्वीपयोरुन्मज्जनं युक्तम् । बाहुलता इति पृथग्वा । 'आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि' इत्यमरः । अन्तरीपे, 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्', 'ऋक्पूर्–' इति समासान्तः ॥

तालं प्रभु स्यादनुकर्तुमेतावुत्थानसुस्थौ पतितं न तावत् ।
परं च नाश्रित्य तरुं महान्तं कुचौ कृशाङ्ग्याः स्वत एव तुङ्गौ ॥ ७४ ॥

तालमिति ॥ तालफलं द्विविधम्, पतितमपतितं च । तालं कर्तृ एतौ कृशाङ्ग्या भैम्याः कुचौ अनुकर्तुं प्रभु समर्थं स्यात् । यतः—पतितं भैम्या कुचावनुकर्तुं न तावत्प्रभु समर्थम् । यत उत्थानेन परस्परसंश्लेषोद्गमनेन सुस्थौ । निरन्तरत्वेन सुन्दरावित्यर्थः । तस्य पतितत्वात्तयोरुन्नतत्वात्साम्यं न युज्यत इत्यर्थः । अन्योऽपि पातित्यदोषयुक्तोऽन्यं सुकृतिनं समीकर्तुं न शक्नोत्येवेत्यर्थः । द्वितीयस्यापतितस्याप्यसामर्थ्यमाह—परम् अतिशयेन महान्तमुच्चम्, अथ च परमन्यं उच्चं तालवृक्षमाश्रित्य तुङ्गमपि कुचौ समीकर्तुं न समर्थम् । यतः कुचौ स्वत एव परानपेक्षमेव तुङ्गौ उच्चतरौ । स्वतस्तुङ्गस्य पराश्रयेण तुङ्गस्य च कुतः साम्यम् । तालफलादप्यतिवृत्तावुच्चतरौ च भैमीकुचाविति भावः[१] ॥

एतत्कुचस्पर्धितया घटस्य ख्यातस्य शास्त्रेषु निदर्शनत्वम् ।
तस्माच्च शिल्पान्मणिकादिकारी प्रसिद्धनामाजनि कुम्भकारः ॥ ७५ ॥

एतदिति ॥ एतस्या भैम्याः कुचस्पर्धितया स्तनस्पर्धया ख्यातस्य प्रसिद्धस्य घटस्य न्यायशास्त्रादिषु 'यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटः' इति, 'यन्नित्यं न तदकृतकमपि न यथा घटः' इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निदर्शनत्वं दृष्टान्तत्वमजनि जातम् । प्रसिद्धस्य हि दृष्टान्तत्वम् । अन्योऽप्यप्रसिद्धः प्रसिद्धस्पर्धया ख्यातो भवति । मणिकादिकारी अलिंजरादिकारी च तस्माच्छिल्पात् भैमीकुचस्पर्धिघटनिर्माणादेव प्रसिद्धं नाम यस्यैवंविधः सन् कुम्भकारोऽजनि जातः । मणिकादिकारित्वात्कुम्भकारस्य कुम्भकारत्वप्रसिद्धिर्न किंतु भैमीकुचस्पर्धया ख्यातस्य कुम्भस्य निर्माणात्कुम्भकारत्वप्रसिद्धिः । नान्यत्किंचित्कारणम् । 'वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः' इति भारविवचनात् । कुम्भपरिमाणावेतत्कुचाविति भावः । 'अलिंजरः स्यान्मणिकः' इत्यमरः[२] ॥

गुच्छालयस्वच्छतमोदबिन्दुवृन्दाभमुक्ताफलफेनिलाङ्के ।
माणिक्यहारस्य विदर्भसुभ्रूपयोधरे रोहति रोहितश्रीः ॥ ७६ ॥

गुच्छेति ॥ माणिक्यमयस्य हारस्य रोहितश्रीः लोहिता कान्तिः विदर्भसुभ्रूपयोधरे भैमीकुचे रोहति प्रादुर्भवति । किंभूते—गुच्छो हारविशेष आलय आश्रयो येषां तानि स्वच्छतमानि निर्मलतराणि उदबिन्दुवृन्दवज्जलबिन्दुसमूहवदाभा येषां तानि मुक्ताफलानि तैः फेनिलः फेनयुक्त इव उज्ज्वलतरोऽङ्को मध्यो यस्य । मुक्ताहारमाणिक्यहाराभ्यां भैमीकुचौ

---

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गविरोधाभाससमासोक्त्यलंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रासंबन्धे संबन्ध इति रूपकातिशयोक्तिकाव्यलिङ्गापह्नुत्यलंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

शोभेते इति भावः। अथ च पयोधरे मेघे रोहितश्रीः ऋजुशक्रधनुःशोभा प्रादुर्भवतीत्युक्तिः। 'हारभेदा यष्टिभेदाद्गुच्छगुच्छार्धगोस्तनाः', 'इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजु रोहितम्', 'रोहितो लोहितो रक्तः' इत्यमरः। फेनिलः, मत्वर्थे 'फेनादिलच्' इतीलच्[1]॥

निःशङ्कसंकोचितपङ्कजोऽयमस्यामुदीतो मुखमिन्दुबिम्बः।
चित्रं तथापि स्तनकोकयुग्मं न स्तोकमप्यञ्चति विप्रयोगम्॥ ७७॥

निःशङ्केति॥ यदेतन्मुखं अस्यां भैम्यामयं इन्दुबिम्ब एवोदीतः। किंभूतः—निःशङ्कं यथातथा बलात्कारेण संकोचितानि निमीलितानि, अथ च जितानि कमलानि येन। इदं मुखं न, किंतु चन्द्रोऽयमित्यर्थः। चन्द्रेण हि कमलानि संकोच्यन्ते। मुखनैकट्यात्संकुचिते कमले एवैते, नतु कुचावित्यर्थः। तथाप्युदितेऽपि चन्द्रे स्तनलक्षणं कोकयुग्मं चक्रवाकयुग्मं कर्तृ स्तोकमप्यल्पमपि विप्रयोगं वियोगं नाञ्चति न प्राप्नोति। मिलितमेव यत्तिष्ठति तच्चित्रमाश्चर्यम्। चक्रवाकयुग्मं चन्द्रोदये वियोगं प्राप्नोति, कुचलक्षणं नेत्याश्चर्यम्। चक्रवाककमलकलिकाकारावतिसंश्लिष्टौ चैतत्कुचाविति भावः[2]॥

आभ्यां कुचाभ्यामिभकुम्भयोः श्रीरादीयतेऽसावनयोर्न ताभ्याम्।
भयेन गोपायितमौक्तिकौ तौ प्रव्यक्तमुक्ताभरणाविमौ यत्॥ ७८॥

आभ्यामिति॥ आभ्यां प्रत्यक्षदृश्याभ्यां कुचाभ्यामिभकुम्भयोः श्रीः शोभा, संपच्च बलादादीयते गृह्यते। इभकुम्भश्रियोऽत्र दर्शनादित्यर्थः। ताभ्यामिभकुम्भाभ्यां अनयोः कुचयोः असौ नादीयते। कुतो ज्ञातमेतदित्यत आह—यद्यस्मात् तौ इभकुम्भौ भयेन अर्थात्स्तनसकाशादेव भीत्या गोपायितमौक्तिकौ, इमौ कुचौ तु प्रव्यक्तमुक्ताभरणौ प्रकटमुक्तालंकरणौ। मुक्ताग्रहणभियेभकुम्भाभ्यां स्वमुक्ता गोपिताः। इभकुम्भाभ्यामप्यधिकं भैमीकुचौ रमणीयाविति भावः। अन्योऽपि भीतः स्वरत्नानि गोपायति, निर्भयश्च प्रकटयति॥

कराग्रजाग्रच्छतकोटिरर्थी ययोरिमौ तौ तुलयेत्कुचौ चेत्।
सर्वं तदा श्रीफलमुन्मदिष्णु जातं वटीमप्यधुना न लब्धुम्॥ ७९॥

करेति॥ कराग्रे जाग्रद्विद्यमानः शतकोटिर्वज्रो यस्य स इन्द्रः ययोः कुचयोरर्थी याचकः कुचमर्दनाभिलाषी। उन्मदिष्णुलक्षणया पक्वं सर्वं श्रीफलं बिल्वफलं कर्तृ चेद्यदि तौ इमौ कुचौ तुलयेत्समीकुर्यात् साम्याभिलाषि यदि भवेत् तदा तर्हि तद्बिल्वफलमधुना वटीमपि लक्षणया स्तनलावण्यलेशमपि लब्धुं न जातं नोत्पन्नम्। रम्भाद्यप्सरसो विहायेन्द्रोऽप्येतयोरभिलाषी ताभ्यामतिसुन्दराभ्यां कुचाभ्यां पक्वमपि बिल्वफलं तुल्यं कथं भवेदित्यर्थः। यथोत्तमस्पर्धया नीचस्तेनावज्ञातत्वात्कपर्दकमूल्यमपि न लभेत तथातितुच्छं जातमित्यर्थः। बहुसंख्याकमपि द्वाभ्यां समं नाभूदिति सर्वपदेन सूचितम्। अथ च—कराग्रे जाग्रत्यः शतं कोटयो द्रव्यसंख्या यस्य सोऽपि ययोरर्थी ग्रहणाभिलाषी ताविमौ कुचौ सर्वं लक्ष्मीफलं तुलयेच्चेत्, तदा उन्मदिष्णुत्वाद्वटीं वराटिकामपि लब्धुं न जातम्।

१ 'अत्र छेकानुप्रासोत्प्रेक्षाश्लेषालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी। अस्य जीवातुर्नोपलब्धा।
२ 'अत्र विशेषोक्तिरूपके अलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी। 'रूपकोत्थापितो विरोधाभासः' इति संकरः' इति जीवातुः। ३ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी।

न योग्यमित्यर्थः । 'वटः कपर्दे न्यग्रोधे' इति विश्वः । 'स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिविवक्षापचये यदि' इत्यमरसिंहवचनादल्पो वटो वटी । उन्मदिष्णिवत्यत्र 'अलंकृञ्-' इतीष्णुच् ॥[1]

स्तनावटे[2] चन्दनपङ्किलेऽस्या जातस्य यावद्युवमानसानाम् ।
हारावलीरत्नमयूखधाराकाराः स्फुरन्ति स्खलनस्य रेखाः ॥ ८० ॥

स्तनेति ॥ चन्दनेन पङ्किले आर्द्रचन्दनयुक्तेऽस्याः स्तनावटे गम्भीरे स्तनमध्ये जातस्य निष्पन्नस्य यावद्युवमानसानां सर्वतरुणान्तःकरणानां स्खलनस्य पतनस्य हारावल्यां रत्नानि तेषां मयूखधाराः किरणपरम्परा आकारः स्वरूपं यासां ता रेखाः स्फुरन्ति प्रतिभासन्ते । किरणपरम्परेयं न भवति, किंतु पतनरेखा एवेति । एवंभूतं स्तनमध्यं दृष्ट्वा सर्वेऽपि मुह्यन्तीति, तत्र स्खलनस्योक्तत्वात्तत्रालब्धावकाशा इति भावः । पङ्किले गर्ते लोकस्य पतनं तद्रेखाश्चोत्पद्यन्ते । 'अवटः स्यात्खिले गर्ते कूपे कुहकजीविनि' इति विश्वः । पङ्किलः पिच्छादिः । यावन्तो युवानस्तावतामिति यावद्युवं, साकल्येऽव्ययीभावः[3] ॥

वलीसहितमुदरं वर्णयति—

क्षीणेन मध्येऽपि सतोदरेण यत्प्राप्यते नाक्रमणं वलिभ्यः ।
सर्वाङ्गशुद्धौ तदनङ्गराज्यविजृम्भितं भीमभुवीह चित्रम् ॥ ८१ ॥

क्षीणेनेति ॥ मध्येऽवलग्नेऽपि सता विद्यमानेन क्षीणेन कृशतरेणोदरेण यत् वलिभ्यस्त्रिवलिभ्यः सकाशादाक्रमणमभिभवो न प्राप्यते तत् सर्वाङ्गशुद्धौ सर्वाङ्गानां शुद्धिः यस्या एवंभूतायामिहास्यां भीमभुवि भैम्यां चित्रमाश्चर्यरूपं अनङ्गराज्यस्य कामराज्यस्य विजृम्भितं विलसितम् । अद्भुततारुण्यवशात्सूक्ष्माणां वलीनामपतितत्वात्ताभिरतिकृशमुदरं नाक्रान्तमित्यर्थः । अन्येनापि क्षीणेन दुर्बलेनोभयोः सीमायां विद्यमानेनापि स्वाम्यमात्यादीनां सप्ताङ्गानां शुद्धौ सत्यामपि बलिष्ठेभ्यो भयानकायां भूमौ पराभवो न प्राप्यते, तत् सप्ताङ्गरहितस्य दुर्बलस्य विलसितमाश्चर्यरूपम् । बलिनां सर्वाङ्गशुद्धेर्विद्यमानत्वात्, स्वस्य च सर्वाङ्गराहित्यात्सीमनि वर्तमानत्वादिपराभवकारणे सत्यपि यत्पराभवो न प्राप्तस्तदाश्चर्यमित्यर्थः । तथा—भीमस्य भुवि राज्येऽनङ्गस्य राज्यं कथम् । अन्यभूमावन्यराज्यभावासंभवात् । अथ च भीमस्य महादेवस्य भुवि कामस्य राज्यमित्यप्याश्चर्यम् । परैर्ग्रहीतुमशक्यत्वादतिविषमायां भूमौ पराभवो न प्राप्यते अत्र चित्रं, अपि तु नेति काक्वा[4] ॥

मध्यं वर्णयति—

मध्यं तनूकृत्य यदीदमीयं वेधा न दध्यात्कमनीयमंशम् ।
केन स्तनौ संप्रति यौवनेऽस्याः सृजेदनन्यप्रतिमाङ्गयष्टेः ॥ ८२ ॥

मध्यमिति ॥ वेधाः इदमीयमेतदीयं मध्यं तनूकृत्यातिकृशं कृत्वा मध्यसंबन्धिनं कमनीयमंशं भागं यदि न दध्यात्क्वापि न स्थापयेत् तर्हि संप्रति यौवने अनन्यप्रतिमाऽनन्यतुल्याङ्गयष्टिरङ्गकान्तिर्यस्या एवंभूताया अस्याः स्तनौ केनांशेन प्रकारेण वा सृजेत् ।

---

१ 'अत्र श्लेषसमासोक्त्यलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'स्तनातटे' इति जीवातुसंमतः पाठः । ३ 'अत्र समासोक्त्यपह्नुत्यलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । 'उत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । ४ 'अत्र समासोक्तिविरोधाभासालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

एतदीयस्यातिसुन्दरस्य मध्यांशस्य संग्रहं कृत्वा तेनैवांशेन यौवने कुचौ कृतावित्यर्थः। मध्योऽतिकृशः स्तनौ चातिसुन्दराविति भावः ॥

रोमावलीं वर्णयति—

गौरीव पत्या सुभगा कदाचित्कर्तेयमप्यर्धतनूसमस्याम् ।
इतीव मध्ये विदधे विधाता रोमावलीमेचकसूत्रमस्याः ॥ ८३ ॥

गौरीति ॥ विधाता अस्या मध्ये रोमावलीलक्षणं मेचकसूत्रं नीलसूत्रं इतीव विदधे कृतवान्किम् । इति किम्—सुभगा सौभाग्यवतीयमपि पत्या प्रियेण कृत्वा कदाचिदर्धतनूसमस्यां शरीरार्धपूरणं कर्ता करिष्यति । केव—गौरीव । पार्वती ईश्वरेणार्धतनुसमस्यां यथा कृतवती तथेयमपि । इयं रोमावली न, किंत्वर्धशरीरघटनार्थं नीलसूत्रं निहितम् । 'कर्ता' इति लुट्[2] ॥

पुनरपि सनाभिं रोमावलीं वर्णयति—

रोमावलीरज्जुमुरोजकुम्भौ गम्भीरमासाद्य च नाभिकूपम् ।
मद्दृष्टितृष्णा विरमेद्यदि स्यान्नैषां बतैषां सिचयेन गुप्तिः ॥ ८४ ॥

रोमावलीति ॥ मद्दृष्टितृष्णा मम दर्शनवाञ्छा रोमावलीलक्षणां रज्जुम्, उरोजलक्षणौ कुम्भौ, गम्भीरं नाभिलक्षणं कूपं चासाद्य तर्हि विरमेच्छाम्येत्, यदि एषां रोमावल्यादीनां सिचयेन वस्त्रेण एषां गुप्तिर्वेष्टनं न स्यात् । बत खेदे 'एवं तु न जातम्' इति खेदः । अवेष्टितानां सुखेन द्रष्टुं शक्यत्वाद्दर्शनवाञ्छा शाम्येत्, वस्त्रावृतत्वात्तु नेत्यर्थः । अथच—अनावृतदर्शनाद्विरागः, आवृतदर्शनात्त्वनुरागवशात्पुनःपुनर्दिदृक्षैव वर्धत इत्यर्थः । रोमावल्यादेर्वस्त्रेण गोपनादौचित्यं सूचितम् । अथच—गोरकं, कुम्भौ, गम्भीरं कूपं च प्राप्य तृष्णा पिपासा तदा शाम्येत्, यद्येषामसिचयेन लक्षणया खड्गधारिपुरुषसमूहेन रक्षणं न स्यात्, राजैकभोग्यः कूपः खड्गपाणिभी रक्ष्यते, अतो जलहरणसामग्रीसद्भावेऽपि पिपासा न शाम्यतीति । अतिगभीरनाभिरियमिति भावः । 'तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे' इत्यमरः । विरमेत्, 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम्[3] ॥

उन्मूलितालानविलाभनाभिश्छिन्नस्खलच्छृङ्खलरोमराजिः[4] ।
मत्तस्य सेयं मदनद्विपस्य प्रस्वापवप्रोच्चकुचास्तु वास्तु ॥ ८५ ॥

उन्मूलितेति ॥ सेयं भैमी मत्तस्य उद्भटस्य अथच गलन्मदजलस्य, मदनरूपस्य द्विपस्य वास्तु वसतिगृहमस्तु । किंभूता—उन्मूलितमुत्पाटितं यदालानं गजबन्धनस्तम्भः तत्संबन्धि यद्बिलं गर्तस्तदाभा तत्तुल्यातिनिम्ना नाभिर्यस्याः सा । तथा—छिन्नं त्रुटितं स्खलत्पतितं शृङ्खलं तत्तुल्या रोमराजिर्यस्याः । तथा—प्रस्वापाय गजस्य शयनार्थं वप्रवन्निर्मितवरण्डवदुच्चकुचा । इमामेवावलम्ब्य कामोऽतिमत्तो जात इति भावः । रोमावल्याश्छिन्नत्वं वलीमध्यगतत्वात् । मत्तस्य गजस्य वसतिगृहमप्येतादृशं भवति । 'शृङ्खलं त्रिषु' इत्यमरः[5] ॥

---

१ 'अत्रानुमानमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षारूपकच्छेकानुप्रासालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानुप्रासरूपकश्लेषालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'रोमदामा' इति पाठो जीवातुसुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः । ५ 'अत्र छेकानुप्रासोपमारूपकालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

रोमावलिभ्रूकुसुमैः स्वमौर्वीचापेषुभिर्मध्यललाटमूर्ध्नि ।
व्यस्तैरपि स्थास्नुभिरेतदीयैर्जैत्रः स चित्रं रतिजानिवीरः ॥ ८६ ॥

रोमेति ॥ स रतिजानिवीरः रतिर्जाया यस्य स रतिजानिः स्मरः स चासौ वीरः शूरश्च एतदीयैः क्रमेण रोमवलिश्च भ्रुवौ च कुसुमानि च तद्रूपैः स्वमौर्वीचापेषुभिः कृत्वा जैत्रः जेता । लोकत्रयमपि जयतीत्यर्थः । एतच्चित्रम् । किंभूतैः रोमावलिभ्रूकुसुमैः । मध्यललाटमूर्ध्नि व्यस्तैः परस्परासंबद्धैः स्थास्नुभिरपि स्थितैरपि । रोमावलीरूपा ज्या मध्ये, भ्रूरूपं चापं ललाटे, मूर्ध्नि कुसुमरूपा बाणाश्च विद्यन्ते । एवं पृथक्स्थितैरपि लोकत्रयजयादाश्चर्यम् । अन्यो हि धानुष्को मौर्वीधनुर्बाणैः संमिलितैरेव जयति न पृथक्स्थितैः, नैकैकेन, अत्र तु विपरीतदर्शनादाश्चर्यम् । प्रत्येकं भैमीरोमावलीभ्रूकुसुमदर्शनात्कामप्रादुर्भावो भवतीति भावः । मूर्ध्नीति, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । स्थास्नुभिः, 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' । रतिजानिः, 'जायाया निङ्' ॥

'[1]पुष्पाणि बाणाः कुचमण्डनानि भ्रुवौ धनुर्भालमलंकरिष्णु ।
रोमावली मध्यविभूषणं ज्या तथापि जेता रतिजानिरेतैः ॥ ८७ ॥

इति श्लोकान्तरमपि व्याख्यातप्रायम् ॥

पृष्ठस्थलीं वर्णयति—

अस्याः खलु ग्रन्थिनिबद्धकेशमल्लीकदम्बप्रतिबिम्बवेषात् ।
स्मरप्रशस्ती रजताक्षरेयं पृष्ठस्थलीहाटकपट्टिकायाम् ॥ ८८ ॥

अस्या इति ॥ अस्या ग्रन्थ्या निबद्धाः केशाः केशपाशः तत्र मल्लीकदम्बानि विकसितमल्लीकदम्बपुष्पसमूहास्तेषां प्रतिबिम्बस्य वेषात् व्याजात्पृष्ठस्थलीलक्षणायां हाटकपट्टिकायां सुवर्णघटितपट्टिकायां इयं दृश्यमाना रजताक्षरा रूप्यमयाक्षरा स्मरप्रशस्तिः कामयशःप्रशस्तिः । उत्तमस्य प्रशस्तिः सुवर्णपट्टिकायां रजताक्षरैर्लिख्यते। भैमीपृष्ठं सुवर्णपट्टिकारूपम्, तत्र केशग्रन्थिषु निबद्धमल्लीपुष्पाणां प्रतिबिम्बितत्वाद्रजताक्षरत्वम् । वेणीनिबद्धकेशपुष्पाणां पृष्ठे प्रतिबिम्बासंभवाद्ग्रन्थिनिबद्ध इत्युक्तम् । सुवर्णपट्टिकातुल्या मदनजनिका च भैमीपृष्ठस्थलीति भावः । खलु निश्चये ॥

श्लोकद्वयेन नितम्बं वर्णयति—

चक्रेण विश्वं युधि मत्स्यकेतुः पितुर्जितं वीक्ष्य सुदर्शनेन ।
जगज्जिगीषत्यमुना नितम्बमयेन किं दुर्लभदर्शनेन ॥ ८९ ॥

चक्रेणेति ॥ मत्स्यकेतुः कामः पितुः श्रीकृष्णस्य सुदर्शनेन चक्रेण युधि विश्वं जितं वीक्ष्य वस्त्राच्छादितत्वाद्दुर्लभदर्शनेनामुना नितम्बमयेन नितम्बरूपेण चक्रेण कृत्वा जगज्जिगीषति किम् । किमिवार्थः । सुलभदर्शनेन पितुश्चक्रेण युधि जगज्जितम् । मया तु दुर्लभदर्शनेन सुदर्शनादधिकेन चक्रेण जेतव्यम् । पुत्रेण पित्रपेक्षयाधिकेन भवितव्यमिति मनीषया कामेन कृतमित्यर्थः । कामजनको भैमीनितम्ब इति भावः । जिगीषति, 'सँल्लिटोर्जेः' इति कुत्वम्[3] ॥

१ 'पाठान्तरमिदम्, पूर्वश्लोकेनैव गतार्थत्वात् । एवमङ्केऽपि न पठन्ति' इति **सुखावबोधा** । २ 'अत्र छेकानुप्रासोत्प्रेक्षापह्नुतिरूपकालंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षाव्यतिरेकालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

रोमावलीदण्डनितम्बचक्रे गुणं च लावण्यजलं च बाला ।
तारुण्यमूर्तेः कुचकुम्भकर्तुर्बिभर्ति शङ्के सहकारिचक्रम् ॥ ९० ॥

रोमेति ॥ बाला भैमी तारुण्यमूर्तेस्तारुण्यस्वरूपस्य (तारुण्यकुलालस्य) कुचकुम्भकर्तुः कुचकुम्भकारस्य एतत् सहकारिचक्रं सहकारिकारणवृन्दं बिभर्ति, अहं शङ्के । एतत्किम्—रोमावल्येव चक्रभ्रामकं दण्डम्, नितम्बरूपं चक्रम्, गुणं च शीलादिलक्षणमेव गुणं दोरकं च, लावण्यरूपं जलं च । कुम्भकारस्यापि दण्डचक्रजलदोरकलक्षणं सहकारिकारणं भवति । तारुण्ये सत्येतानि प्रादुर्भूतानीति भावः[1] ॥

वराङ्गं वर्णयति—

अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या गवेष्यते किं चलपत्रपत्रम् ।
न चेद्विशेषादितरच्छदेभ्यस्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन ॥ ९१ ॥

अङ्गेनेति ॥ अस्याः केनाप्यतिसौन्दर्यादनिर्वचनीयेन, अथ च ग्राम्यत्वात्प्रकटं वक्तुमयोग्येन अङ्गेनावयवेन योन्याख्येन चलपत्रस्याश्वत्थस्य पत्रं विशेषेण जेतुं गवेष्यते किमित्युत्प्रेक्षे । कुतो ज्ञातमित्यत आह—न चेदेवं तर्हि इतरच्छदेभ्योऽन्यवृक्षदलेभ्यः सकाशात् विशेषादाधिक्यात्तस्य चलदलस्य कम्पः कुतः कस्मात्तु भयेन अस्तु भवतु । अन्यतरुदलापेक्षयाऽश्वत्थदले भूयान्कम्पो दृश्यते तदनेन जेतुं गवेष्यते । आकारेणाश्वत्थदलतुल्यमस्या वराङ्गमित्यर्थः[2] ॥

पञ्चभिः श्लोकैरूरू वर्णयति—

भ्रूश्चित्रलेखा च तिलोत्तमास्या नासा च रम्भा च यदूरुसृष्टिः ।
दृष्टा ततः पूरयतीयमेकानेकाप्सरःप्रेक्षणकौतुकानि ॥ ९२ ॥

भ्रूरिति ॥ अस्या भैम्याः भ्रूः चित्रा आश्चर्यरूपा लेखा विन्यासो यस्याः सा, अथ च चित्रलेखाऽप्सरोविशेषः । तथा—अस्या नासा तिलात्तिलपुष्पादप्युत्तमातिरम्या, अथ च नासैव तिलोत्तमाऽप्सरोविशेषः । तथा—अस्या ऊरुसृष्टिश्च रम्भा स्वयं कदली, अथ च ऊरुसृष्टिः रम्भाप्सरोविशेषः । यद्यस्मात् । ततः तस्मादियमेकैव दृष्टा सती अनेकाप्सरसां प्रेक्षणजनितानि कौतुकानि पूरयति जनयति । ताभ्योऽप्यस्या अतिसौन्दर्यं द्रष्टुः कौतूहलं जनयतीत्यर्थः । एतदूरू कदलीतुल्याविति भावः । तिलादुत्तमेति 'पञ्चमी' इति योगविभागात्समासः[3] ॥

रम्भापि किं चिह्नयति प्रकाण्डं न चात्मनः स्वेन न चैतदूरू ।
स्वस्यैव येनोपरि सा ददाना पत्राणि जागर्त्यनयोर्भ्रमेण ॥ ९३ ॥

रम्भेति ॥ रम्भापि कदल्यपि आत्मनः प्रकाण्डं स्वस्य स्तम्भं स्वेनात्मना नच नैव चिह्नयति स्वीयत्वेन न जानाति किम् । एतदूरू च न चिह्नयति एतदीयत्वेन न जानाति किम् । लोको न जानाति, रम्भापि न जानातीत्यपिशब्दार्थः । स्वस्तम्भं भैम्यूरुत्वेन भैम्यूरू च स्वस्तम्भत्वेन नाज्ञासीत् किमित्युत्प्रेक्षा । कुतो ज्ञातमित्यत आह—येन कारणेन अनयो-

१ अत्र 'रूपकोत्प्रेक्षाश्लेषाकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुमानमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकश्लेषातिशयोक्त्यलंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रैकस्यानेकात्मकृतविरोधाभासनाद्विरोधाभासोऽलंकारः, स च श्लेषमूल इति संकरः' इति जीवातुः ।

भैम्यूर्वोर्भ्रमेण भैम्यूरू एताविति बुद्ध्या सा रम्भा स्वस्य आत्मन एवोपरि स्वेनैव पत्राणि पत्रालम्बनानि ददती सती जागर्ति। अन्योऽपि वादी प्रतिवादिनि पत्रालम्बनं कुरुते। इयं स्वपरविवेकाभावात्परस्मिन्कर्तव्यमात्मन्येव करोतीत्यर्थः। कदलीस्तम्भोपरि दलानि भवन्ति। कदलीगर्भस्तम्भतुल्यावेतदूरू इति भावः। चिह्नवन्तं करोति, 'तत्करोति' इति णिचि मतुब्लोपः॥

विधाय मूर्धानमदश्चरं चेन्मुञ्चेत्तपोभिः स्वमसारभावम्।
जाड्यं च नाञ्चेत्कदली बलीयस्तदा यदि स्यादिदमूरुचारुः॥ ९४॥

विधायेति॥ कदली इदमूरुचारुः अस्या ऊरुवच्चारुः तत्तुल्यकान्तिः तदा स्यात्तदा भवेत्, यदि मूर्धानमधश्चरमधोगतं विधाय कृत्वा तपोभिश्चान्द्रायणादिभिः कृत्वा स्वं स्वीयमसारभावं निःसारत्वं चेन्मुञ्चेत्त्यजेत्। तथा—बलीयः सार्वकालिकं जाड्यं शीतलत्वं चेन्नाञ्चेत्प्राप्नुयात् तदैवैतदूरुतुल्या भवेत्। कदली भैम्यूरुतुल्यकान्तिर्यदि भवेत्तर्हि तदा भवेत्। एवं यदि कदली कुर्यात्, तदेदमूरुचारुः स्यान्नान्यथेत्यर्थः। ऊर्वोरूर्ध्वदेशस्य स्थूलत्वात्, अधोदेशस्य च सूक्ष्मत्वात्ससारत्वाच्च, कदल्याश्चैतद्विपरीतत्वादिदमूरुचारुत्वं न युज्यते। तस्मात्कदल्या तपसा इदमूरुचारुत्वं साध्यम्। अनुपमावेतदूरू इति भावः। अन्योऽपि मूर्धानमधो विधाय तपसा स्वीयमसारत्वं भूयिष्ठं मूर्खत्वं च त्यक्त्वोत्तमेन समानो भवति। 'सुषीमः शिशिरो जडः' इत्यमरः॥

ऊरुप्रकाण्डद्वितयेन तन्व्याः करः पराजीयत वारणीयः।
युक्तं ह्रिया कुण्डलनच्छलेन गोपायति स्वं मुखपुष्करं सः॥ ९५॥

ऊर्विति॥ तन्व्या ऊरुप्रकाण्डद्वितयेन ऊरुस्तम्भद्वयेन वारणीयो हस्तिसंबन्धी करः शुण्डादण्डः, पराजीयत पराभूतः अतः स करी कुण्डलनच्छलेन मण्डलीकरणव्याजेन ह्रिया लज्जया कृत्वा स्वं स्वीयं मुखभूतं पुष्करं गोपायति न दर्शयति तद्युक्तम्॥

अस्यां मुनीनामपि मोहमूहे भृगुर्महान्यत्कुचशैलशीली।
नानारदाह्लादि मुखं श्रितोरुर्व्यासो महाभारतसर्गयोग्यः॥ ९६॥

अस्यामिति॥ अहं अस्यां व्यासादिमुनीनामपि मोहं भ्रान्तिं ऊहे तर्कयामि। मुनयोऽप्येतामाश्रित्य तिष्ठन्तीति, अथ च जितेन्द्रियाणामप्यस्यां विषये मोहं मदनविकारं तर्कयामि। तेऽप्यनया मोहिता इत्यर्थः। यस्मात् महानतितापसो भृगुः कुचशैलशीली कुचपर्वतसेवी। मुनीनां पर्वताश्रयत्वात्पर्वतबुद्ध्या स्तनावाश्रयति। अथ च कामपीडितत्वादत्युच्चावेतत्कुचौ मर्दयितुमिच्छति। अथ च भृगुरतटैः पर्वताश्रयेण वर्तते। कुचयोः पार्श्वभागोऽतटतुल्य इत्यर्थः। शीलमेव शैलं कुचयोः शैलं स्वभावं शीलयत्यभ्यस्यति, परमद्यापि कुचस्वभावो नायातीत्यर्थः। मुखं नारदमाह्लादयतीति नारदाह्लादि न नारदाह्लादि अनारदाह्लादि एवंविधं न भवति, किंतु नारदाह्लाद्येव। गानकलाभ्यासार्थं नारदो मुखसेवां करोतीत्यर्थः। मदनपीडितत्वादुन्मुखं चुम्बनाभिलाषिणं नारदमानन्दयतीत्यर्थः। मुखं नानाविधैर्द्वात्रिंशत्संख्याकै

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिभ्रान्तिमदुत्प्रेक्षालंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रोत्पाद्योपमालंकारः।' अन्येषां मते त्वतिशयोक्तिरियम्' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्रापह्नुतिसमासोक्त्यलंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'प्रपातस्त्वतटो भृगुः' इत्यमरः।

रदैर्दन्तैरानन्दयति । अतिसुन्दरमित्यर्थः । महाभारतस्य सर्गे निर्माणे योग्यः समर्थो व्यासः श्रितौ ऊरू येनैवंविधः कदलीस्तम्भच्छायाबुद्ध्या एतदूरू आश्रित्य तिष्ठति । अथ च कामपीडितत्वादेतदूरू समालिङ्ग्य वर्तत इत्यर्थः । महती भा दीप्तिर्यस्य । रतं सुरतं तस्य सर्गो निर्माणं तत्र योग्यः ततः कर्मधारय इति वा । एवंविधो व्यासो विस्तारः श्रितावूरू येन । अतिविशालावूरू इति भावः । 'भृगुः शक्रे प्रपाते च जमदग्नौ पिनाकिनि', 'व्यासो मुनौ स्याद्विस्तारे' इति विश्वः ॥

जङ्घे वर्णयति—

क्रमोद्गता पीवरताधिजङ्घं वृक्षाधिरूढं विदुषी किमस्याः ।
अपि भ्रमीभङ्गिभिरावृताङ्गं वासो लतावेष्टितकप्रवीणम् ॥ ९७ ॥

क्रमेति ॥ अस्या अधिजङ्घं जङ्घयोः विद्यमाना क्रमोद्गता पीवरता अवरोहक्रमनिर्मिता पीनता वृक्षस्याधिरूढं वृद्धिप्रकारं विदुषी किं जानाति किम् । वृक्षो यथा मूलभागे सूक्ष्मः अग्रभागे च स्थूलः तथेयं जङ्घयोः क्रमेणोद्गता पीनता । ऊर्ध्वभागे वृक्षो यथा भारवान्भवति तथेयं पीनतापीत्यर्थः । अथ च वृक्षाधिरूढाख्यमालिङ्गनविशेषं जानाति किम् । तथा—भ्रमीभङ्गिभिर्भ्रमणाकारवेष्टनविच्छित्तिभिः कृत्वा आवृतमङ्गं येन एवंविधमस्या वासो दुकूलमपि लताया वेष्टितके प्रवीणं कुशलम् । यथा लता भ्रमिभङ्गिभिः वृक्षं वेष्टयति तथैव दुकूलमप्यङ्गं वेष्टयतीति भावः । 'बाहुभ्यां कण्ठमालिङ्ग्य कामिनी कान्त उत्थिते । अङ्कमारोहते यस्य वृक्षारूढः स उच्यते ॥', 'उपविष्टं प्रियं कान्ता सुप्ता वेष्टयते यदि । तल्लतावेष्टितं ज्ञेयं कामानुभववेदिभिः ॥' अधिजङ्घम्, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥

गुल्फौ वर्णयति—

अरुन्धतीकामपुरंध्रिलक्ष्मीजम्भद्विषद्दारनवाम्बिकानाम् ।
चतुर्दशीयं तदिहोचितैव गुल्फद्वयाप्ता यददृश्यसिद्धिः ॥ ९८ ॥

अरुन्धतीति ॥ अरुन्धती वसिष्ठपत्नी, कामपुरंध्री रतिः, लक्ष्मीः, जम्भद्विषद्दारा इन्द्राणी, नवसंख्याका अम्बिकाश्च ब्राह्मयाद्याः सप्त, गौरी सरस्वती चेति द्वे, एतासां त्रयोदशानां पूरणी चतुर्दशी इयं यद्यस्मात् तत्तस्मादिहास्यामदृश्यस्य वस्तुनः सिद्धिरदृश्यता सा उचितैव युक्तैव गुल्फद्वयेन आप्ता प्राप्ता । [illegible]रुन्धत्यादिवदियमतिसुन्दरी पतिव्रता च, तस्मादस्यां निमग्नगुल्फत्वं नाम सामुद्रिकं लक्षणं युक्तमेवेति भावः । यस्मादस्यामदृष्टसिद्धिर्लब्धा, तस्मादियमरुन्धत्यादीनां चतुर्दशी समुचितेति वा संबन्धः । (अथ च चतुर्दश्यां तिथावदृश्यताया अदृश्यीकरणविद्यायाः सिद्धिः साधकानां प्राप्तिरुचितैव—इति **सुखावबोधा**) । आगमे 'चतुर्दश्यामदृश्यत्वसिद्धिर्भवति' इत्युक्तमित्यर्थः । चतुर्दशानां पूरणी, 'तस्य पूरणे डट्' । संख्यादित्वान्न मट् । टित्त्वान्ङीप् ॥

षड्भिः पादौ वर्णयति—

अस्याः पदौ चारुतया महान्तावपेक्ष्य सौक्ष्म्याल्लवभावभाजः ।
जाता प्रवालस्य महीरुहाणां जानीमहे पल्लवशब्दलब्धिः ॥ ९९ ॥

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षा श्लेषश्चालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षा श्लेषश्चालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अस्या इति ॥ चारुतया सौन्दर्येण कृत्वा महान्तौ उत्तमौ अस्याः पादावपेक्ष्य यत्सौक्ष्म्यमल्पत्वम्, एतस्याः सुन्दरपदापेक्षया स्वस्य यदल्पत्वम्। तादृक्सौन्दर्याभावादित्यर्थः। तस्मात् लवभावभाजः पदशोभालेशरूपत्वं भजतः महीरुहाणां प्रवालस्य बालकिसलयस्य 'पल्लव' इति शब्दस्तस्य लब्धिर्लाभो जात इति वयं जानीमहे। पदो लवः भैम्याश्चरणसंबन्धी लवो लेशो यस्य, पदो लवरूपो वायमिति पल्लवशब्दः। प्रवालशब्दस्य पल्लवशब्दप्राप्तिरतो जातेत्यर्थः। प्रवालादप्यधिकरमणीयौ चरणाविति भावः। लब्धिरिति, 'क्तिन्नाबादिभ्यः' इति क्तिन्[1] ॥

जगद्वधूमूर्धसु रूपदर्पाद्यदेतयादायि पदारविन्दम्।
तत्सान्द्रसिन्दूरपरागरागैर्द्वयं प्रवालप्रबलारुणं तत् ॥ १०० ॥

जगदिति ॥ एतया (सु)रूपदर्पात्सौन्दर्यगर्वाज्जगद्वधूमूर्धसु लोकत्रयसुन्दरीशिरःसु पदारविन्दं यद्यस्माददायि दत्तम्। तत्पदारविन्दद्वयं तेषु मूर्धसु सान्द्रं यत्सिन्दूरं तस्य परागस्तेषां रागैर्लौहित्यैः कृत्वा प्रवालात्पल्लवात्, विद्रुमाद्वा प्रबलमधिकं अरुणमारक्तं जातं ध्रुवमुत्प्रेक्षे। भैमीचरणावत्यरुणाविति भावः[2] ॥

रुषारुणा सर्वगुणैर्जयन्त्या भैम्याः पदं श्रीः स्म विधेर्वृणीते।
ध्रुवं स तामच्छलयद्यतः सा भृशारुणैतत्पदभाग्विभाति ॥ १०१ ॥

रुषेति ॥ श्रीर्लक्ष्मीः शोभा च विधेर्ब्रह्मणः सकाशाद्भैम्याः पदं स्थानं स्वरूपत्वं अधिकारं वा वृणीते स्म। यतः—सर्वैः स्त्रीगुणैः कृत्वा श्रियं जयन्त्याः। अत एव किंभूता—रुषा क्रोधेन अरुणा स ब्रह्मा ध्रुवं निश्चितं तां श्रियमच्छलयत्प्रतारितवान्। यतो यस्माद्भृशारुणातिरक्ता सा श्रीः एतत्पदभाग्भैमीचरणसेविनी विभाति शोभते। यद्वा भृशारुण इति पदविशेषणत्वेनैकं पदम्। पदशब्दच्छलेन भैमीचरणं दत्तवान्, न स्वरूपादि। शत्रुणा जितोऽन्योऽपि देवतां प्रसन्नीकृत्य तत्पदं याचते। भैमीचरणशोभा लोकोत्तरेति भावः[3] ॥

यानेन तन्व्या जितदन्तिनाथौ पादाब्जराजौ परिशुद्धपार्ष्णी।
जाने न शुश्रूषयितुं स्वमिच्छू नतेन मूर्ध्ना कतरस्य राज्ञः ॥ १०२ ॥

यानेनेति ॥ तन्व्याः पादाब्जराजौ श्रेष्ठकमलतुल्यौ चरणौ कतरस्य राज्ञः कस्य नृपस्य प्रणयकलहे नमस्कारार्थं नतेन नमेन्द्रेण मूर्ध्ना प्रयोज्येन स्वमात्मानं शुश्रूषयितुमात्मसेवां कारयितुं इच्छू अभिलाषुकाविति न जाने। किंभूतौ—यानेन गमनेन कृत्वा जितो दन्तिनाथो हस्तिश्रेष्ठो याभ्याम्। तथा—परिशुद्धो रमणीयः पार्ष्णिश्चरणपश्चाद्भागो ययोस्तौ। एतादृक् महत्तपः केन राज्ञा कृतमिति न जाने इत्यर्थः। गजगमनेयमिति भावः। भैमीचरणावेव राजानौ यानेन विजययात्रया जितः गजपतिः गौडेश्वरो याभ्यां तौ। तथा—परिशुद्धः पार्ष्णिः पार्ष्णिग्राहो ययोरेवंभूतौ सन्तौ कस्य राज्ञः भीतत्वान्नमस्कारार्थं नम्रेण शिरसा स्वसेवां कारयितुमिच्छू न जाने। अन्योऽप्येवंविधो राजा गूढमन्त्रत्वात्स्वसेवां केन कारयिष्यतीति न ज्ञायते। तेन प्रसिद्धेनोर्जितेन मूर्ध्ना न जाने इति न, अन्यत्पूर्ववदिति वा[4] ॥

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षातिशयोक्तिश्चालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र छेकानप्रासः, असंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिश्च' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्र रूपकश्लेषालंकारः'। अर्थान्तरप्रतीतिस्तु रूपकादेव, तेन न समासोक्तिः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

कर्णाक्षिदन्तच्छदबाहुपाणिपादादिनः स्वाखिलतुल्यजेतुः ।
उद्वेगभागद्वयताभिमानादिहैव वेधा व्यधित द्वितीयम् ॥ १०३ ॥

कर्णेति ॥ स्वस्य आत्मनोऽखिलं समग्रं यत्तुल्यं पाशनीलोत्पलादि तस्य जेतुः जैत्रस्य कर्णादेः कर्णः, अक्षि नेत्रम्, दन्तच्छद ओष्ठः, बाहुः, पाणिः, पादश्चरणः, एतेषां समाहारः, तत् आदिर्यस्य । आदिशब्दादङ्गुल्यादेरवयवस्य प्रत्येकमद्वयताभिमानात् मत्सदृशं सुन्दरमन्यन्नास्तीति अहमेवैकं सुन्दरमित्यद्वैतगर्वादुद्वेगभाक् क्रोधयुक्तः वेधाः इहैवास्यां भैम्यामेव द्वितीयं द्वयोः पूरणं कर्णादि कृतवान् । हे कर्णादयः, एवं गर्वं चेत्कुरुथ तर्हि भवद्दर्पशान्त्यर्थं भवत्सदृशमन्यमस्यामेव करिष्यामीति द्वितीयं कर्णादि कृतवानित्यर्थः । अतिक्रुद्धो हि तद्दर्पशान्तये तत्रैव प्रतिद्वन्द्विनं रचयति । भैमीकर्णौ भैमीकर्ण इव, नान्येन तुल्यः । एवं नेत्रादावपि ज्ञातव्यम् । 'कर्णाक्षि–' इत्यादौ प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । 'स्वाखिल–' इति भाषितपुंस्कम् ॥

तुषारनिःशेषितमब्जसर्गं विधातुकामस्य पुनर्विधातुः ।
पञ्चस्विहास्याङ्घ्रिकरेष्वभिख्याभिक्षाधुना माधुकरीसदृक्षा ॥ १०४ ॥

तुषारेति ॥ विधातुः इह एषु पञ्चसु आस्यम्, अङ्घ्री, करौ च एतेषु भैमीवदनचरणद्वन्द्वपाणिद्वन्द्वेषु विषये अभिख्याभिक्षा शोभायाञ्चा माधुकरीसदृक्षा यतिभिक्षातुल्या । भवतीति शेषः । किंभूतस्य विधातुः—तुषारेण हिमेन निःशेषितमात्यन्तिकं विनाशितमब्जसर्गं कमलसृष्टिमधुना इदानीं पुनः विधातुकामस्य निर्मातुकामस्य । भिक्षा हि गृहपञ्चक एव भवति । मधुकरो ह्यनेकानि पुष्पाणि मधु याचित्वा स्वोदरभरणं करोति, तत्संबन्धित्वान्माधुकरी । कमलान्येतद्वदनादितुल्यानि नेति भावः । आस्यादीनां प्राण्यङ्गद्वन्द्वेऽपि पञ्चस्वित्यनेन संख्यापरिगणनात् 'अधिकरणैतावत्त्वे च' इत्येकवद्भावाभावः ॥

अङ्गुलीर्वर्णयति—

एष्यन्ति यावद्गणनाद्दिगन्तान्नृपाः स्मरार्ताः शरणे प्रवेष्टुम् ।
इमे पदाब्जे विधिनापि सृष्टास्तावत्य एवाङ्गुलयोऽत्र लेखाः ॥ १०५ ॥

एष्यन्तीति ॥ स्मरार्ता नृपा इमे पदाब्जे भैमीचरणकमले कर्मभूते शरणे रक्षके प्रवेष्टुं कामादस्मान्रक्षतं युवामिति वन्दतो यावद्गणनाद्यावत्संख्याकाद्दिगन्तात्सकाशादेष्यन्ति समागमिष्यन्ति, विधिनापि तावत्यः तावत्संख्याका अङ्गुलयोऽङ्गुलिरूपा रेखा एवात्र चरणद्वन्द्वे सृष्टा निर्मिताः । एता अङ्गुलयो दश । दिगन्तानामपि दशसंख्यात्वाद्दशदिग्भ्यः कामार्ता नृपाः समागमिष्यन्तीति सूचनार्थं ब्रह्मणा दश रेखारूपा अङ्गुलय एव निर्मिताः । 'न रेखाः' इति पाठे अङ्गुलयो न भवन्ति, किंतु रेखा एवेत्यन्वयः । यावद्गणनादित्यव्ययीभावे 'अपञ्चम्याः' इति वचनादम्भावाभावः ॥

नखान्वर्णयति—

प्रियानखीभूतवतो मुदेदं व्यधाद्विधिः साधुदशत्वमिन्दोः ।
एतत्पदच्छद्मसरागपद्मसौभाग्यभाग्यं कथमन्यथा स्यात् ॥ १०६ ॥

---

१ 'अत्रानन्वयोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रियेति ॥ विधिः मुदा स्वेच्छया प्रियाया नखीभूतवतो नखत्वं प्राप्तवत इन्दोः इदं दशत्वं दशसंख्यात्वं साधु उचितं व्यधात्कृतवान् । अथ च साध्वी शोभना दशावस्था यस्य एवंविधत्वं कृतवान् । कथमित्यत आह—अन्यथा अस्य इन्दोः एतस्याः पदच्छद्मना चरणव्याजेन सरागपद्मसौभाग्यं रक्तोत्पलसौभाग्यं तस्य भाग्यं लाभः कथं स्यात्—दशसंख्यत्वेन भैमीसमीचीनावस्थत्वेन च विनैतच्चरणसेवा न लभ्यते । अनेन तावल्लब्धा, तस्मादस्य साधुदशत्वं कृतमिति ज्ञायत इत्यर्थः । चन्द्रपद्मयोर्विरोधाच्चन्द्रोदये कमलस्य संकोचात्समीचीनावस्थत्वेन विना रक्तोत्पलसंबन्धश्चन्द्रस्य न युज्यते, स तु जातः, तस्य च रक्तत्वं लब्धम् तस्मादेतदनुमीयत इत्यर्थः । अन्योऽपि साधुदशत्वेनाप्राप्यमपि प्राप्नोति । दशापि चरणनखाश्चन्द्रतुल्या इति भावः[1] ॥

अङ्गुष्ठनखौ च पुनः पृथक्त्वेन वर्णयति—

यशः पदाङ्गुष्ठनखौ[2] मुखं च बिभर्ति पूर्णेन्दुचतुष्टयं या ।
कलाचतुःषष्टिरुपैतु वासं तस्यां कथं सुभ्रुवि नाम नास्याम् ॥ १०७ ॥

यश इति ॥ या भैमी यशः कीर्तिः पदाङ्गुष्ठनखौ मुखं च एतद्रूपं पूर्णेन्दुचतुष्टयं षोडशकलचन्द्रचतुष्टयं बिभर्ति, तस्यां अस्यां सुभ्रुवि भैम्यां चतुरधिका षष्टिः कला कथं नाम वासं नोपैतु, अपि तु प्राप्नोतीति युक्तमेतत् । षोडशकलचन्द्रचतुष्टयधारणात्षोडशकलाश्चतुर्गुणिताश्चतुःषष्टिर्भवन्तीति युक्तमित्यर्थः । गीतवाद्यादिकलाप्रवीणेयमित्यर्थः । कलेति जात्येकवचनम् । कलानां चतुःषष्टिरिति वा । 'कलाः' इति पाठे कलारूपा चतुःषष्टिरिति[3] ॥

अथ वर्णयितुमशक्येयमिति निगमयति—

सृष्टातिविश्वा विधिनैव तावत्तस्यापि नीतोपरि यौवनेन ।
वैदग्ध्यमध्याप्य मनोभुवेयमवापिता वाक्पथपारमेव ॥ १०८ ॥

सृष्टेति ॥ विधिनैव इयं तावत् आदौ अतिविश्वा जितत्रैलोक्या सृष्टा । अतिसुन्दरी कृतेत्यर्थः । अनन्तरं यौवनेन तस्याप्यतिविश्वसर्गस्यापि विधेर्वा उपरि नीता शैशवसौन्दर्यापेक्षयाधिकं सौन्दर्यं प्रापिता । तारुण्येऽतिसौन्दर्यं भवति । ततोऽप्यनन्तरं मनोभुवा कामेन वैदग्ध्यं सर्वव्यापारचातुर्यमध्याप्य शिक्षयित्वा वाक्पथस्य पारं परतीरमवापिता । वर्णयितुमशक्यत्वाद्वागगोचर इत्यर्थः । अथ च विद्यापारं प्रापितेत्यर्थः । मदनवशादतिचतुरेयमित्यर्थः । अन्योऽपि प्राज्ञोऽध्यापितः सन्वाङ्मयपारं प्राप्नोति[4] ॥

इति स चिकुरादारभ्यैनां नखावधि वर्णय-
न्हरिणरमणीनेत्रां चित्राम्बुधौ तरदन्तरः ।
हृदयभरणोद्वेलानन्दः सखीवृतभीमजा-
नयनविषयीभावे भावं दधार धराधिपः ॥ १०९ ॥

इतीति ॥ स धराधिपो नलः सखीभिर्वृता भीमजा तस्या नयनविषयीभावे नयनगो-

---

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासश्लेषानुमानापह्नुत्यलंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'कराङ्गुष्ठ' इति पाठः साहित्यविद्याधरीसंमतः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिश्लेषालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

चरत्वे भावमभिलाषं दधार । इदानीमात्मानं सखीसहितभैम्यै दर्शयिष्यामीति तस्य बुद्धिरुत्पन्नेत्यर्थः । प्रकटो जात इति भावः । इन्द्रवरदानात्सखीसहितयैव भैम्या द्रष्टव्यो नान्येन केनचिदित्यभिप्रायः सूचितः । किं कुर्वन्—इति पूर्वोक्तप्रकारेण चिकुरादारभ्य केशपाशमारभ्य नखावधि नखपर्यन्तं हरिणरमणीवन्नेत्रे यस्यास्तामेनां भैमीं वर्णयन् । तथा—चित्राम्बुधौ अद्भुतसौन्दर्यदर्शनादेवाश्चर्यसमुद्रे तरत्प्लवमानमन्तरं मानसं यस्य सः साश्चर्यः । भैमीदर्शनादेव हृदयस्य भरणेन परिपूरणेन उद्वेलः वेलां मर्यादां तीरं चातिक्रान्तोऽतिबहल आनन्दो यस्य सः । उद्वेलत्वेनानन्दस्य समुद्रत्वं सूचितम् । अन्यदप्युदकं गम्भीरं स्थानं परिपूर्य बहिर्निर्गच्छति । 'आरभ्यार्थयोगेऽपीति केचित्' इति चिकुरादिति पञ्चमी ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातर्ययं तन्महा-
काव्ये चारुणि वैरसेनिचरिते सर्गोऽगमत्सप्तमः ॥ ७ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ गौडोर्वीशकुलस्य गौडदेशभूपालवंशस्य प्रशस्तिर्वर्णना तस्या भणिती रचना तस्या भ्रातरि एककर्तृकत्वात् । सापि येन रचितेत्यर्थः । वैरसेनिचरिते चारुणि महाकाव्येऽयं सप्तमः सर्गः अगमत् समाप्तिं प्राप्तः । भ्रातरीति भाषितपुंस्कम् ॥

इति श्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे सप्तमः सर्गः ॥

अष्टमः सर्गः ।

इदानीं नलो दिक्पालदूत्यं कृतवानिति वक्तुमष्टमं सर्गमारभते—

अथाद्भुतेनास्तनिमेषमुद्रमुन्निद्रलोमानममुं युवानम् ।
दृशा पपुस्ताः सुदृशः समस्ताः सुता च भीमस्य महीमघोनः ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ भैमीनयनविषयीभावाभिलाषानन्तरं ताः समस्ताः सुदृशः सख्यो महीमघोनो भीमस्य सुता भैमी च अमुं युवानं दृशा दृष्ट्या पपुः साभिलाषं ददृशुः । कीदृशम्—अद्भुतेन भैमीसौन्दर्यजनितेनाश्चर्येण कृत्वा अस्ता त्यक्ता निमेषमुद्रा नेत्रसंकोचरीतिर्येन । अत एव सात्त्विकभाववशादुन्निद्रलोमानमुद्गतरोमाञ्चम् । दृशेत्येकवचनेन कटाक्षावलोकनं सूचितम् । अचिन्तितसुन्दरदर्शनादाश्चर्येण अस्तनिमेषमुद्रं यथा तथा पपुरिति वा । युवपदेन दर्शनयोग्यत्वं सूचितम् । भैमीमुखाः सर्वा अपि तत्परा जाता इति भावः[३] ॥

कियच्चिरं दैवतभाषितानि निह्नोतुमेनं प्रभवन्तु नाम ।
पलालजालैः पिहितः स्वयं हि प्रकाशमासादयतीक्षुडिम्भः ॥ २ ॥

कियदिति ॥ देवतासंबन्धीनि दैवतानां वा अन्तर्धिसिद्धिरूपाणि भाषितानि कियच्चिरं

---

१ 'अत्रोपमातिशयोक्तिच्छेकानुप्रासालंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'नैषधीयचरितेऽर्तः । ५ वातुसंमतः पाठः । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासभावोदयालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

कियन्तं कालं एनं नलं निह्नोतुं गोपायितुं प्रभवन्तु नाम समर्थानि भवन्तु। अपि तु क्षणमात्रं गोपायितुं समर्थानि जातानि, न बहुकालमित्यर्थः। नामेति शिरश्चालने। अर्थान्तरन्यासमाह—हि प्रसिद्धं यस्मात् वा पलालजालैः नीरसतृणसमूहैः पिहित इक्षोर्डिम्भोऽङ्कुरः स्वयमात्मनैव प्रकाशं प्राकट्यं दृश्यत्वमासादयति प्राप्नोति। 'वृन्दारका दैवतानि' इत्यमरः॥

अपाङ्गमप्याप दृशोर्न रश्मिर्नलस्य भैमीमभिलष्य यावत्।
स्मराशुगः सुभ्रुवि तावदस्यां प्रत्यङ्गमापुङ्खशिखं ममज्ज॥ ३॥

अपाङ्गमिति॥ नलस्य दृशोर्नेत्रयोः रश्मिर्दीप्तिः भैमीमभिलष्य अपाङ्गमप्यतिनैकट्यादविलम्बप्राप्यमपि नेत्रप्रान्तं यावन्नाप न प्राप तावदादावेव स्मराशुगः सुभ्रुवि सुन्दर्यामस्यां प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं पुङ्खस्य शिखा अग्रं तत् आ मर्यादीकृत्य, अभिव्याप्य (वा) ममज्ज। नलकर्तृकसाभिलाषदर्शनोपक्रममात्रेण प्रत्यङ्गं भैमी अतितरां कामाधीना जातेति भावः। अभिलाषं प्रति रश्मेरुपचारात्कर्तृत्वे समानकर्तृकत्वात् क्त्वो ल्यप्। आपुङ्खशिखम्, 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः॥

यदक्रमं विक्रमशक्तिसाम्यादुपाचरद्द्वावपि पञ्चबाणः।
कथं न वैमत्यममुष्य चक्रे शरैरनर्धार्धविभागभाग्भिः॥ ४॥

यदिति॥ पञ्चबाणः कामो द्वावपि नलभैम्यौ अक्रमं परिपाटीरहितं युगपद्विक्रमरूपायाः शक्तेः सामर्थ्यस्य साम्यात् विक्रमो मनउत्साहः शक्तिः शारीरं बलं तयोः साम्यात्तुल्यत्वाद्वा यद्यस्मादुपाचरदात्मवशीचकार, तत्तस्मात्पञ्चबाणत्वेऽप्यमुष्य कामस्य अर्धेनार्धेन अर्धाधिकाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां विभागः तद्भाजो न भवन्ति तैरनर्धार्धविभागभाग्भिः एवंभूतैरपि बाणैर्वैमत्यं वैषम्यं न कृतम्। पञ्चभिरपि प्रथमं नलस्य व्यधं कृत्वानन्तरं तावद्भिरेव भैम्या व्यधं चेदकरिष्यत्तर्ह्युभयोस्तुल्योऽनुरागोऽघटिष्यत। तत्तु तेन न कृतम्, तुल्यकालमेवोभयोरनुरागदर्शनात्। यद्येकसमयावच्छेदेन व्यधं कुर्यात्तर्हि बाणानां दशत्वात्पञ्चत्वं भज्येत। तस्मादर्धाधिकौ द्वौ द्वौ बाणौ चेत्संभवतस्तर्ह्यप्यनुरागसाम्यं संभाव्येतापि। न त्वेवं युज्यते। भग्नस्य बाणस्य व्यधेऽसामर्थ्यात्। द्वाभ्यां नलस्य त्रिभिर्भैम्या व्यधे वैपरीत्येन वा, अनुरागे वैषम्येण भवितव्यम्। तच्च यौगपद्ये बाणवैषम्ये च सत्यपि न जातम्। तत्र पराक्रमशक्तिसाम्यमेव हेतुरित्यर्थः। द्वयोरप्येककालमेव तुल्य एवानुरागो जात इति भावः। यद्वा वैमत्यं कलहः विषमसंख्यत्वाद्बाणानां विभागो न घटते। एकस्य द्वैधीकरणे तत्सर्वेषामपि प्राप्नोति, यस्य च प्राप्नोति स एव वैमत्यमाचरतीत्यर्थः। बाणानां वैमत्यभिया स्वविक्रमशक्तिसाम्यादेवोपाचरदिति वा। यथा राजा स्वसेवकानां वैमत्यभियान्यप्रकारेण कार्यं साधयति तथैवेत्यर्थः। तस्मादेव तैर्वैमत्यं न कृतमिति भावः। अथ च—वेः पक्षिणः क्रम आक्रमणं ग्रहणं तत्र या शक्तिः सामर्थ्यं तेन साम्यात्तुल्यत्वात्। 'खलेकपोतन्यायेन' इति यावत्। यथा कपोतः खले पतितान्कणान्युगपच्चञ्च्वा गृह्णाति तथा पञ्चबाणोऽपि युगपद्द्वावपि तेन न्यायेन यस्मादुपाचरत्, तस्मादस्य बाणैरपि विषमसंख्यत्वेऽपि विरुद्धत्वं नाकारि।

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र नलेक्षुडिम्भयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन समापाठः सा...दृष्टान्तालंकारः' इति **जीवातुः**। २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्रातिशय

अथ च कामेनायं न्यायोऽङ्गीकृतः अत एव वेर्मतिरिव मतिर्यस्य तद्भावो वैमत्यं खलेकपोतन्याय एव । स कामबाणैरपि न कृतः, अपि तु कृत एवेति काक्वा व्याख्येयम् । तैरपि पञ्चभिरेकदैव मिलित्वा युगपदेव तौ वशीकृतौ । कालस्य सूक्ष्मत्वात् । विक्रमतुल्यो नलः, शक्तितुल्या भैमी, ततो विक्रमशक्तितुल्यौ तौ सकृदेव स्वबाणैः कुसुमैरपूजयदित्यर्थ इति वा ॥

अनुरागसाम्यमेवाह—

तस्मिन्नलोऽसाविति सान्वरज्यत्क्षणं क्षणं क्वेह स इत्युदास्त ।
पुनः स्म तस्यां वलतेऽस्य चित्तं दूत्यादनेनाथ पुनर्न्यवर्ति ॥ ५ ॥

तस्मिन्निति ॥ सा भैमी तस्मिन्पुरुषे असौ नल इति हेतोः अन्वरज्यतानुरक्ता बभूव । अनन्तरं सोऽतिसुन्दरो नलोऽतिसुरक्षिते इहास्मिन्नन्तःपुरे क्व कुत इति क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं विचार्य उदास्तोदासीनासीत् । क्षणमन्वरज्यत क्षणमुदास्तेति वा । अस्य चित्तमस्यां पुनर्मुहुर्वलते स्म चञ्चलमभूत् । अथानन्तरमनेन नलेनास्य चित्तेन वा दूत्याद्धेतोः पुनर्न्यवर्ति परावृत्तम् । दूत्याङ्गीकारे भैम्यभिलाषो न युक्त इति परावृत्तमित्यर्थः । उभयोरपि भूयाननुरागोऽभूदित्यर्थः । 'पुरः स्म' इति पाठे प्रथमम् ॥[1]

कयाचिदालोक्य नलं ललज्जे कयापि तद्भासि हृदा ममज्जे ।
तं कापि मेने स्मरमेव कन्या भेजे मनोभूवशभूयमन्या ॥ ६ ॥[2]

कयेति ॥ कयाचिद्बालया नलमालोक्य ललज्जे अनुरागवशात्प्रकटितलज्जानुभवया भूतम् । कयाचित्प्रौढया तद्भासि नलकान्तौ हृदान्तःकरणेन ममज्जे निमग्नम् । सौन्दर्यदर्शनमात्रेणाश्चर्यपरया साभिलाषया स्मरपरवशया जातम् । कापि कन्या कुमारी तं स्मरमेव मेने । अतिसौन्दर्यात्स्मरजनकत्वाच्चेत्यर्थः । अन्या मनोभूवशभूयं कामवशत्वमेव भेजेऽशिश्रियत् । अननुभूतसंभोगरसापि नले सानुरागा जातेति भावः । 'तं वीक्ष्य काचित्कुलजा ललज्जे' इत्यपि पाठः[3] ॥

कस्त्वं कुतो वेति न[4] जातु शेकुस्तं प्रष्टुमप्यप्रतिभातिभारात् ।
उत्तस्थुरभ्युत्थितिवाञ्छयेव निजासनान्नैकरसा कृशाङ्ग्यः ॥ ७ ॥[5]

क इति ॥ कृशाङ्ग्यः अप्रतिभाया अप्रागल्भ्यस्यातिभारादतिबाहुल्याद्धेतोः इति तं प्रष्टुमपि जातु कदाचित्तत्र कंचित्कालं स्थिता अपि न शेकुः । इति किम्—कस्त्वं किंसंज्ञकः, कुतो वा देशादागत इति । तर्हि किं चक्रुरत आह—नैकरसा लज्जाभयानुरागादियुक्ताः सत्यः अभ्युत्थितिवाञ्छयेवाभ्युत्थानकाङ्क्षयेव निजासनात्स्वीयस्वीयासनादुत्तस्थुरुत्थिताः । अन्योऽप्यप्रतिभोऽतिभारोऽपि किमपि वक्तुं न शक्नोति । ईहासद्भावेऽप्यूर्ध्वकर्मत्वादुत्तस्थुरित्यत्र तङ्भावः ॥

---

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र विषमैर्युगपदुभयत्र समरप्रहारविरोधस्य स्मरमहिम्ना समाधानाद्विरोधाभासोऽलंकारः' इति **जीवातुः** । २ 'स्मरं तमाशङ्कत कापि कन्या' इति **सुखावबोधसाहित्यविद्याधरी**संमतः पाठः । ३ 'अत्र भावोदयजात्यलंकारः' –इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'न शक्नुवत्यः' इति पाठः । **सुखावबोधासाहित्यविद्याधरी**संमतः । ५ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

स्वाच्छन्द्यमानन्दपरम्पराणां भैमी तमालोक्य किमप्यवाप ।
महारयं निर्झरिणीव वारामासाद्य धाराधरकेलिकालम् ॥ ८ ॥

स्वाच्छन्द्यमिति ॥ भैमी तमालोक्य किमप्यनिर्वाच्यमानन्दपरम्पराणां स्वाच्छन्द्यमाधिक्यमवाप । 'छन्दः पद्येऽभिलाषे च' इत्यभिधानात्स्व आत्मीयश्छन्दोऽभिलाषो यस्य सः स्वच्छन्दो निरवग्रहः तस्य भावः स्वाच्छन्द्यम् । का कमिव—निर्झरिणी नदी धाराधरो मेघः तस्य केलिकालः क्रीडासमयः तं वर्षासमयमासाद्य प्राप्य वारां जलानां महारयं महावेगमाधिक्यमिव लभते स्म । दर्शनमात्रेण लोकोत्तरमानन्दं प्रापेति भावः ॥

तत्रैव मग्ना यदपश्यदग्रे नास्याद्दगस्याङ्गमयास्यदन्यत् ।
नादास्यदस्यै यदि बुद्धिधारां विच्छिद्य विच्छिद्य चिरान्निमेषः ॥ ९ ॥

तत्रेति ॥ अस्या दमयन्त्या दृक् यदस्य नलस्याङ्गमग्रे प्रथममपश्यत्, तत्रैव तस्मिन्नेवाङ्गेऽनुरागवशान्निमग्ना सती प्रथमदृष्टमङ्गं विहाय अन्यदङ्गं तर्हि नायास्यत् न प्राप्स्यत्, यदि चिराच्चिरकालात्संजातो निमेषो नेत्रसंकोचः विच्छिद्य विच्छिद्य पूर्वदृष्टाङ्गविच्छेदं कृत्वा कृत्वा अस्यै भैम्यै बुद्धिधारामन्यामन्यां बुद्धिं दर्शनेच्छासंततिं नादास्यत् । तेन तु बुद्ध्यन्तरं दत्तं तद्वशादेवान्यदङ्गं प्रापदित्यर्थः । अतिसुन्दराङ्गदर्शनस्य निमेषेण विच्छेदे कृते सत्यनन्तरं तस्यैवाङ्गस्य दर्शनेच्छया पुनरप्यङ्गान्तरदर्शनं, न तु प्रथमाङ्गदर्शनविरक्त्येत्यर्थः । सर्वेऽप्यवयवा अतिसुन्दरा इति भावः । क्रियातिपत्तौ लृङ् ॥

दृशापि सालिङ्गितमङ्गमस्य जग्राह नाग्रावगताङ्गहर्षैः ।
अङ्गान्तरेऽनन्तरमीक्षिते तु निवृत्य सस्मार न पूर्वदृष्टम् ॥ १० ॥

दृशेति ॥ सा दृशा आलिङ्गितं स्पृष्टमप्यस्य नलस्य प्रथमदृष्टादन्यदङ्गं अग्रे प्रथमतोऽवगतानि दृष्टान्यङ्गानि तज्जनितैर्हर्षैरानन्दैर्हेतुभिर्न जग्राह । दृष्टमप्यङ्गं हर्षभरान्न ददर्शेत्यर्थः । हर्षानुभवादनन्तरं निमेषादिवशादङ्गान्तरे ईक्षिते तु पुनः निवृत्य परावृत्य पूर्वदृष्टं प्रथमदृष्टमङ्गं न सस्मार । प्रथमदृष्टादप्यनन्तरदृष्टस्याङ्गस्यातिरमणीयत्वात्, दृश्यमानाच्च प्रथमदृष्टस्यातिरम्यत्वात्, सुखपरवशत्वाद्व्याघुट्य प्रथमदृष्टमङ्गं न स्मृतवती । नालोकतेति भावः । अन्यत्र हि पूर्वदृष्टं स्मर्यते, अत्र तु नेत्याश्चर्यम् । पूर्वोक्त एव भावः ॥

हित्वैकमस्यापघनं विशन्ती तद्दृष्टिरङ्गान्तरभुक्तिसीमाम् ।
चिरं चकारोभयलाभलोभात्स्वभावलोला गतमागतं च ॥ ११ ॥

हित्वेति ॥ तस्या भैम्या दृष्टिः स्वभावलोला सती उभयोः प्रथमदृष्टानन्तरदृष्टयोरङ्गयोर्लाभः तत्र लोभाल्लोलुपत्वाद्धेतोः चिरं गतं गमनम्, आगतमागमनं च चकार । द्वयोरप्यङ्गयोरतिसौन्दर्याद्गतागताभ्यां विवेकं कर्तुमशक्ता द्वयमपि कर्तुं नाशकदिति भावः । किंभूता दृष्टिः—अस्य एकमपघनं अङ्गं हित्वाङ्गान्तरस्य भुक्तिरालोकनं तस्याः सीमां मर्यादां विशन्ती अङ्गान्तरमवलोकयन्ती । स्वभावलोलं च गमनागमने करोति । अन्योऽपि वणिग्देशान्तरस्थं वस्तु ग्रहीतुं स्वदेशस्थं विक्रेतुं गमनागमने करोति । 'अपघनोऽङ्गम्' इति निपातः ॥

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्राङ्गस्य दृगालिङ्गने कारणे सत्यपि तद्ग्रहणकार्यं नोक्तम् । तत्र च प्रथममवलोकितावयवो हेतुरुक्तः, तेनोक्तिनिमित्तविशेषोक्तिरतिशयोक्तिश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

निरीक्षितं चाङ्गमवीक्षितं च दृशा पिबन्ती रभसेन तस्य ।
समानमानन्दमियं दधाना विवेद भेदं न विदर्भसुभ्रूः ॥ १२ ॥

निरीति ॥ सा विदर्भसुभ्रूः भैमी तस्य नलस्य प्रथमं नितरां सादरमीक्षितमेकमङ्गम्, अवीक्षितं विशेषाकारेणानवलोकितं चान्यदङ्गम्, दृशा रभसेनौत्सुक्येन हर्षेण पिबन्ती सादरं विलोकयन्ती सती किंचिद्दृष्टाङ्गदर्शनविषयेऽपि सादरं दृष्टाङ्गजनितानन्देन समानं तुल्यमानन्दं दधाना धारयन्ती किं सर्वं दृष्टम्, किं चेषदृष्टम्, यद्वा किं सादरदृष्टम्, किं च सर्वथैवादृष्टमित्युभयोर्भेदं तारतम्यं न विवेद । तुल्यसौन्दर्यत्वाद्द्वयोरपि दर्शने तुल्यानुरागाभूदिति भावः । लोकस्य दृष्टेऽनादरः, अदृष्टे चोत्साहो भवति, तथात्र तु न । उभयोरपि लोकोत्तरत्वादिति भावः । अन्यापि योगिनी दृष्टं घटादि, अदृष्टं वागगोचरं श्रुतिगम्यं ब्रह्मस्वरूपं च दृशा ज्ञानेन किं सारं किमसारमिति सादरं विचारयन्ती घटादिनिरसनेन श्रुत्यादिप्रमाणगम्यमानन्दस्वरूपं ब्रह्मसाक्षात्कारदशायामङ्गीकरोतीत्युक्तिः[1] ॥

सूक्ष्मे घने नैषधकेशपाशे निपत्य निस्पन्दतरीभवद्भ्याम् ।
तस्यानुबन्धं न विमोच्य गन्तुमपारि तल्लोचनखञ्जनाभ्याम् ॥ १३ ॥

सूक्ष्म इति ॥ तल्लोचनलक्षणाभ्यां खञ्जनाभ्यां तस्य केशपाशस्य सादरावलोकनलक्षणमनुबन्धं संबन्धम्, अथ च तन्निर्मितं बन्धनं विमोच्य त्यक्त्वा नापारि नाशाकि । किंभूताभ्याम्—सूक्ष्मे घने निबिडे च नैषधकेशपाशे सादरावलोकनार्थं निपत्य नितरां पतित्वा सादरावलोकनादेव निस्पन्दतरीभवद्भ्यां नेत्रसंकोचरहिताभ्याम् । खञ्जनोऽपि पाशे पतितो बन्धनं विमोच्य पदमपि चलितुं न शक्नोति । भैमीदृष्टिश्चिरकालं केशपाशमेवालोकतेति भावः । केशाः सूक्ष्मा घनाश्च । 'सूक्ष्मास्तु पाणिदशनाङ्गुलिपर्वकेशाः' इत्यादि लक्षणम् । 'पाशः कचान्ते सङ्घार्थः कर्णान्ते शोभनार्थकः । क्षत्राद्यन्ते च निन्दार्थः पाशः पक्ष्यादिबन्धने ॥' इति विश्वः[2] ॥

भूलोकभर्तुर्मुखपाणिपादपद्मैः परीरम्भमवाप्य तस्य ।
दमस्वसुर्दृष्टिसरोजराजिश्चिरं न तत्याज सबन्धुबन्धम् ॥ १४ ॥

भूलोकेति ॥ दमस्वसुः भैम्याः दृष्टिसरोजराजिर्नेत्रकमलपङ्क्तिः तस्य भूलोकभर्तुर्नलस्य मुखपाणिपादलक्षणैः पद्मैः परीरम्भं संश्लेषमवाप्य सबन्धुबन्धं सगोत्रसंबन्धं सजातीयस्नेहं चिरं न तत्याज । मुखादीनां कमलत्वात्सगोत्रत्वम् । अन्योऽपि चिराद्बन्धुभिरालिङ्गनं प्राप्य झटिति न मुञ्चति । भैमीदृष्टिर्नलमुखाद्यतिरमणीयत्वाच्चिरमालोकतेति भावः । सबन्धुः, 'ज्योतिर्जनपद–' इति सः । 'सगन्ध–' इति पाठे 'सगन्धो बन्धुरुच्यते'[3] ॥

तत्कालमानन्दमयीभवन्ती भवत्तरानिर्वचनीयमोहा ।
सा मुक्तसंसारिदशारसाभ्यां द्विस्वादमुल्लासमभुङ्क्त मिष्टम् ॥ १५ ॥

तत्कालमिति ॥ सा भैमी पूर्वोक्तक्रमेण मुक्तसंसारिणोः ये दशे अवस्थे तयो रसाभ्यां प्रीतिभ्यां कृत्वा द्वौ स्वादौ रसौ यत्र एवंविधं मिष्टमतिस्वाद्वतिबहुलमुल्लासं हर्षमभुङ्क्तानुबभूव ।

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिः काव्यलिङ्गं चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र श्लेषरूपकालकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानुप्रासरूपकसमासोक्त्यलंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

क्रममाह—किंभूता। तत्कालं तस्मिन्नलदर्शनकाले नलोऽयमिति बुद्ध्या आनन्दमयी आनन्दरूपा भवन्ती। तथा—सुरक्षितेऽन्तःपुरे नलागमनं कुत्यमिति हेतोः अतिशयेन भवन् भवत्तरोऽतितरामनिर्वचनीयो लोकोत्तरो मोहो भ्रान्तिर्यस्याः। तद्दर्शनेनैवोत्पद्यमानमूर्च्छा वा। आनन्दरूपत्वं मुक्तदशा। 'आनन्दो ब्रह्मणो रूपम्' इति श्रुतेः। अनिर्वचनीयमोहवत्त्वं संसारिदशा। तुल्यकालमेव मुक्तसंसारिदशे तयानुभूते इत्याश्चर्यं च। अभुङ्क्त इति लङ्। 'अभुक्त' इति पाठे लुङ्॥

नलत्वनिश्चयं विना तत्रानुरक्ताया भैम्याः पातिव्रत्यभङ्गलक्षणामनौचितीमाशङ्क्य कविः परिहरति—

दूते नलश्रीभृति भाविभावा कलङ्किनीयं जनिमेति नूनम्।
न संव्यधान्नैषधकायमायं विधिः स्वयंदूतमिमां प्रतीन्द्रम्॥ १६॥

दूत इति॥ विधिः इमां भैमीं प्रत्युद्दिश्य नैषधस्य कायो नलदेह एव माया यस्य एवंविधं कपटनलवेषधारिणमिन्द्रमेव स्वयं दूतं न संव्यधान्नाकरोत्। अपि तु (इति हेतोः) सत्यमेव नलं दूतमकरोत्, नूनमुत्प्रेक्षे। इति किम्—नलश्रीभृति नलकान्तिधारिणि दूते भाविभावा नलबुद्ध्यैव भविष्यदनुरागेयं भैमी नलव्यतिरिक्तेऽनुरागात्कलङ्किनी पातकिनी, अकीर्तिमती च मा जनि मा भूत्। कपटनलरूपधारणसामर्थ्ये सत्यपि इन्द्रो नलरूपं धृत्वा स्वीयदूत्यार्थं न गतवान्। तत्रेदमाकूतम्—ब्रह्मा भैम्याः पातिव्रत्यभङ्गो मा भूदितीन्द्राय बुद्धिं नादत्तेत्यर्थः। नलनिश्चयाभावेऽपि सत्य एव नलेऽनुरागान्न पातिव्रत्यक्षतिरिति भावः। 'जनिता' इति पाठे नूनं निश्चितं कलङ्किनी जनिता भविष्यतीति लुटा व्याख्येयम्[2]॥

नन्वतिसुन्दरस्य नलस्यान्तःपुरे प्रवेशासंभवनिश्चयान्नलसदृशेऽन्यस्मिन्भैमीमनोवृत्तेः कथं पातिव्रत्यभङ्गप्रसङ्ग इत्याशङ्कां परिहरति—

पुण्ये मनः कस्य मुनेरपि स्यात्प्रमाणमास्ते[3] यदघेऽपि धावत्।
तच्चिन्ति चित्तं परमेश्वरस्तु भक्तस्य दृष्यत्करुणो रुणद्धि॥ १७॥

पुण्य इति॥ आस्तां भैमी, परित्यक्तविषयस्य मुनेरपि कस्य मनः पुण्ये विषये प्रमाणं निश्चितं स्यात्, अपि तु न स्यात्। कुतः—यद्यस्मात् अघेऽपि परदारगमनादौ पातकेऽपि विषये धावत् शीघ्रं गच्छत् आस्ते। मुनेर्मनः पुण्ये एव नियतं प्रवर्तत इति न, किंतु पातकेऽपि। तत्राप्ययं विशेषः—शीघ्रमविचार्यैव प्रवर्तते। एतच्च धावत्पदेन सूचितम्। शीघ्रगतावेव धावादेशविधानात्। अत्र तु नलस्य सत्यत्वाद्भैम्याः पातिव्रत्यरक्षणार्थं ब्रह्मैवं कृतवानिति। तर्हि सर्वेऽपि मुनयः पापिनः स्युरित्याशङ्कां परिहरति—परमेश्वरः तु पुनः दृष्यत्करुण उद्यत्कृपः सन् तच्चिन्ति तदघं चिन्तयति कर्तुमिच्छतीत्येवंशीलं भक्तस्य चित्तं रुणद्धि पातकात्परावर्तयति। येषामुपरि रघुनाथकृपा ते पातके सर्वथैव न प्रवर्तन्त इति न सर्वेषां पातकित्वप्रसङ्ग इति तात्पर्यार्थः। तच्चिन्ति परमेश्वरचिन्ति वा[4]॥

---

१ 'अत्र भावोदयातिशयोक्त्यलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'प्रमाणमेनस्यपि दृश्यवृत्ति' इति पाठः सुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः। ४ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

सालीकदृष्टे मदनोन्मदिष्णुर्यथाप शालीनतमा न मौनम् ।
तथैव तथ्येऽपि नले न लेभे मुग्धेषु कः सत्यमृषाविवेकः ॥ १८ ॥

सेति ॥ स्वभावतः शालीनतमातिसलज्जापि मदनेनोन्मदिष्णुरुन्मादवती सती सा भैमी अलीकदृष्टे मिथ्यादृष्टे नले विषये यथा मौनं नाप यथा पूर्वं किमप्यवादीत् तथैव तथ्ये सत्येऽपि नले मौनं न लेभे । अलीकबुद्ध्यैव सत्येऽपि नलेऽवोचदित्यर्थः । तत्कथमित्याशङ्क्याह—मुग्धेषु मूढेषु सत्यस्य मृषा असत्यस्य विवेको विचारः कः, अपि तु न । अतो न धृष्टतया वचनं दोषायेति भावः । 'शालीनतया' इति वा पाठः । अपशालीनतयापगतशालीनतया यथा मौनं न लेभे तथैव तथ्येऽपीति व्याख्येयम् ॥

व्यर्थीभवद्भावपिधानयत्ना स्वरेण साथ श्लथगद्गदेन ।
सखीचये साध्वसबद्धवाचि स्वयं तमूचे नमदाननेन्दुः ॥ १९ ॥

व्यर्थीभवदिति ॥ अथ सा भैमी स्वयमात्मना तं नलमूचे । क्व सति—सखीनां चये समूहे साध्वसेनान्तःपुरे परपुरुषप्रवेशाज्जातेन साध्वसेन कृत्वा बद्धा वाक् येन कृतमौने सति । किंभूता सा—श्लथो विरलः, गद्गदश्च छिन्नस्तेन स्वरेण शब्देन कृत्वा व्यर्थीभवन् भावपिधानयत्नः सात्त्विकभावगोपनप्रयासो यस्याः । तथा—अत एव नमन्नम्रीभूत आननेन्दुर्मुखचन्द्रो यस्याः सा । 'अथ स्वरेणैव विभावयन्ती भावं निजं सा मृदुगद्गदेन' इत्यपि पाठः स्पष्टार्थः ॥

स्वधार्ष्ट्यं परिहरति—

नत्वा शिरोरत्नरुचापि पाद्यं संपाद्यमाचारविदातिथिभ्यः ।
प्रियाक्षरालीरसधारयापि वैधी विधेया मधुपर्कतृप्तिः ॥ २० ॥

नत्वेति ॥ त्रिभिर्विशेषकम् । हे पुरुषश्रेष्ठ, आचारविदा सदनुष्ठानज्ञेन, धर्मशास्त्रविदा वा पुंसा नत्वा शिरोरत्नरुचा चूडामणिदीप्त्याप्यतिथिभ्यः पाद्यं पादार्थं वारि संपाद्यं देयम् । जलाभावे नत्यापि तावच्चरणक्षालनसंभावना कर्तव्या । तस्या रत्नरुचो जलतुल्यत्वादित्यर्थः । आदौ नमस्कारः कर्तव्य इति भावः । 'आचारविदातिथिभ्यः' इति प्रतिवाक्यं श्लोकत्रयेऽपि ज्ञेयम् । वैधी विधिसंबन्धिनी नोदनावाक्यादागता मधुपर्कजन्या तृप्तिः प्रियाक्षराली प्रियवचनपङ्क्तिस्तस्या रसधारया माधुर्यधारयापि विधेया करणीया । मधुपर्कसामग्र्यभावे प्रियवचन(मेव)मपि वक्तव्यमित्यर्थः । पाद्यं पूर्ववत् ॥

स्वात्मापि शीलेन तृणं विधेयं देया विहायासनभूर्निजापि ।
आनन्दबाष्पैरपि कल्प्यमम्भः पृच्छा विधेया मधुभिर्वचोभिः ॥ २१ ॥

स्वात्मेति ॥ आचारविदा शीलेन विनीतत्वादिना स्वभावेन सद्वृत्तेन वा कृत्वा स्वात्मापि स्वशरीरमपि तृणं विधेयम् । तृणं यथा नम्रीक्रियते, तथातिथीनामग्रे सेवार्थं स्वात्मापि नम्री-

---

१ 'अत्र भावोदयो रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'उक्त्यापि युक्ता मधुपर्कतृप्तिर्न तद्गिरस्त्वादृशि धृष्टता मे' इति पठित्वा त्वादृशि भवत्सदृशे प्राघूर्णिके मे मम वाचो धृष्टता धार्ष्ट्यं दूषणं न भवति' इति व्याख्यातं सुखावबोधासाहित्यविद्याधर्योः । चतुर्थतृतीयपादव्यत्यासेनापि कुत्रचित्पाठः । ३ 'अत्र छेकानुप्रासकाव्यलिङ्गालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

कर्तव्य इत्यर्थः । अथ च तृणाभावे स्वात्मैव तृणस्थाने विधेय इत्यर्थः । विष्टराद्यभावे निजापि स्वीयाप्यासनलक्षणा या भूः स्थानं सिंहासनादि तदप्यादराज्झटिति त्यक्त्वा विहाय देया । भूस्थाने आसनमेव कल्प्यमित्यर्थः । चरणक्षालनार्थं यदि जलं न संभवति तर्ह्यानन्दबाष्पैरपि हर्षाश्रुभिरप्यम्भः कल्प्यम् । अतिथिदर्शनमात्रेण हृष्टेन भवितव्यमित्यर्थः । अथ च जलस्थाने आनन्दबाष्पा एव कल्प्या इत्यर्थः । मधुभिरतिप्रियैर्वचोभिः पृच्छापि कुशलप्रश्नोऽपि विधेया । प्रियं वक्तव्यमित्यर्थः । मधुपर्कस्थाने मधुरं वचनमेव कर्तव्यमित्यर्थः । आचारवशान्मयापि प्रियवचनादि क्रियत इति भावः । 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इति विश्वः । 'अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूतृणोदकैः' इति स्मृतेः । पृच्छा पूर्ववत्[1] ॥

पदोपहारेऽनुपनम्रतापि संभाव्यतेऽपां त्वरयापराधः ।
तत्कर्तुमर्हाञ्जलिसञ्जनेन स्वसंभृतिः प्राञ्जलतापि तावत् ॥ २२ ॥

पदेति ॥ पदोपहारे चरणक्षालनविषये त्वरया झटिति अपामनुपनम्रता जलानामनानयनमपि अपराधः संभाव्यते यतो लोकेनेत्यर्थात् । विलम्बादानयनेऽपि झटित्यनानयनाद्यतोऽपराधः संभाव्यते तत्तस्मादाचारविदा अञ्जलिसञ्जनेन करपुटसंयोजनेन कृत्वा स्वस्य संभृतिरूपा स्वकरणीयातिथ्यसामग्री यावत्संपाद्यते, तावदञ्जलिसंयोजनेन स्वीया प्राञ्जलता ऋजुता कर्तुमर्हा । प्रकटीकर्तुमुचितेत्यर्थः । तावतापि पूर्वापराधशान्तिर्भवतीति भावः । यावत्स्वसंभृतिः स्वकरणीयातिथ्यसामग्री संपाद्यते तावदञ्जलिसञ्जनेन प्राञ्जलतापि कर्तुमर्हेति वान्वयः । यद्वा अपां त्वरया जलानयनार्थं संभ्रमेणानुपनम्रता नमस्काराभावोऽपराधः संभाव्यते । जलानयनात्पूर्वं कृतेन नमस्कारेण सर्वोऽप्यातिथ्यसंभारः कृतो भवतीत्यर्थः । तया एतत्सर्वं कृतमिति तात्पर्यम् । प्राञ्जल इति, 'अच् प्रत्यन्वव–' इत्यत्र अच् इति योगविभागात्पद्मनाभ इतिवत्समासान्त इति ज्ञेयम्[2] ॥

पुरा परित्यज्य मयात्यसर्जि स्वमासनं तत्किमिति क्षणं न ।
अनर्हमप्येतदलंक्रियेत प्रयातुमीहा यदि चान्यतोऽपि ॥ २३ ॥

पुरेति ॥ अर्धात्पूर्वोक्ताचारदर्शनादाराच्च पुरा आदावेव मया स्वमासनं परित्यज्य अत्यसर्जि भवते दीयते स्म तदेतदनर्हमपि योषिदासनत्वाद्राजानर्हत्वादयोग्यमप्यासनं क्षणं क्षणमात्रं किमिति कुतो हेतोः नालंक्रियेत । किंत्वलंक्रियतामित्यर्थः । यदिच यद्यपि अन्यतोऽपि प्रयातुमन्यदेशमपि गन्तुं ईहा वाञ्छा विद्यते तथाप्येतदलंक्रियतामित्यर्थः । त्वामेवोद्दिश्यागतमिति चेत्, न, ममैतादृग्भागधेयाभावात् । अन्यत्र गमनेच्छायामपि क्षणमात्रमलंक्रियतामित्यर्थः । क्रियेत, प्रार्थनायां लिङ्[3] ॥

निवेद्यतां हन्त समापयन्तौ शिरीषकोषम्रदिमाभिमानम् ।
पादौ कियद्दूरमिमौ प्रयासे निधित्सते तुच्छदयं मनस्ते ॥ २४ ॥

निवेद्यतामिति ॥ हे पुरुषश्रेष्ठ, तुच्छदयं कृपाशून्यं ते मनः कियद्दूरं किंपरिमाणं दूरगमनलक्षणे प्रयासे इमौ पादौ निधित्सते हन्त इत्यनुकम्पया निवेद्यतां मदग्रे कथ्य-

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिरूपकालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विभावनालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

ताम् । किंभूतौ—शिरीषाणां शिरीषपुष्पाणां कोषः समूहस्तस्य म्रदिम्नि मार्दवविषये योऽभिमानः मत्तोऽधिकं कोमलं वस्तु नास्त्येवेति यो गर्वस्तद्विषये लोकस्य वा गर्वः तं समापयन्तौ नाशयन्तौ । अन्योऽपि निष्कृपः पुरुषः सुकुमारं जनं प्रवासे प्रेरयति । अत्रागमनेनैव श्रान्तोऽसि, इदानीमितः क्व गन्तासीति भावः । 'शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके' इत्यमरः ॥[1]

अनायि देशः कतमस्त्वयाद्य वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य ।
त्वदाप्तसंकेततया कृतार्था श्रव्यापि नानेन जनेन संज्ञा ॥ २५ ॥

अनायीति ॥ त्वया अद्य कतमः किंसंज्ञको देशो वसन्तेन मुक्तस्य त्यक्तस्य वनस्य दशामवस्थामनायि प्रापितः । वसन्तेन विना यथा वनं निःशोभं, तथा त्वया विना स देशोऽपीत्यर्थः । कस्माद्देशादागतोऽसीति कथयेति भावः । तथा—अनेन मल्लक्षणेन जनेन त्वयि आप्तः विषयं प्राप्तः संकेतः समयः संबन्धो यया तस्या भावेन हेतुना कृतार्था चरितार्था संज्ञापि नामापि न श्रव्या, अपितु श्रोतुमर्हा । स्वनामापि कथयेत्यर्थः । श्रव्या, आवश्यकाभावात् 'अचो यत्' इति यत्[2] ॥

तीर्णः किमर्णोनिधिरेव नैष सुरक्षितेऽभूदिह यत्प्रवेशः ।
फलं किमेतस्य तु साहसस्य न तावदद्यापि विनिश्चिनोमि ॥ २६ ॥

तीर्ण इति ॥ हे नरश्रेष्ठ, सुरक्षिते इह अन्तःपुरे तव प्रवेशोऽभूदिति यत्, एष अर्णोनिधिः समुद्र एव किं न तीर्णः, किं तु बाहुभ्यामर्णवतरणतुल्य इति एतस्यान्तःपुरप्रवेशरूपस्य साहसस्याविचार्यकारित्वस्य तु पुनः किं फलं प्रयोजनमित्यद्यापीदानीमपि न विनिश्चिनोमि । किमर्थमत्रागतमित्यपि कथयेत्यर्थः[3] ॥

तव प्रवेशे सुकृतानि हेतुर्मन्ये[4] मदक्ष्णोरपि तावदत्र ।
न लक्षितो रक्षिभटैर्यदाभ्यां पीतोऽसि तन्वा जितपुष्पधन्वा ॥ २७ ॥

तवेति ॥ तव अत्र प्रवेशे मदक्ष्णोर्मदीयनेत्रयोः सुकृतानि पुण्यान्यपि तावदादौ हेतुः कारणमित्यहं मन्ये । कारणान्तरे संभवत्यपि मन्नेत्रपुण्यमादिकारणमित्यर्थः । कथमित्यत आह—यद्यस्मात् रक्षिभटैरतिसुन्दरस्त्वं न लक्षितः । तथा—तन्वा वपुषा जितः पुष्पधन्वा कामो येन एवंभूतो यत् आभ्यां नेत्राभ्यां पीतोऽसि । स्वेच्छयावलोकितोऽसीत्यर्थः । रक्षणार्थमेव नियुक्तैः शूरैर्न दृष्टः, आभ्यां च दृष्टः, तत्र मन्नेत्रपुण्यमेवात्र प्रवेशे हेतुरिति भावः[5] ॥

यथा कृतिः काचन ते यथावा दौवारिकान्धंकरणी च शक्तिः ।
रुच्यो रुचीभिर्जितकाञ्चनीभिस्तथासि पीयूषभुजां सनाभिः ॥ २८ ॥

यथेति ॥ यथा येन कारणेन ते आकृतिराकारः काचन लोकोत्तरातिरमणीया । यथावा ते काचन अपूर्वा शक्तिश्च दौवारिकाणां रक्षकाणामन्धंकरण्यन्धताकारिणी । स्वीयगौरत्वेन जिता काञ्चनी हरिद्रा याभिस्ताभी रुचीभिः कान्तिभिः कृत्वा रुच्योऽभिलाष-

१ 'अत्र छेकानुप्रासोत्प्रेक्षोपमालंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र निदर्शनाकाव्यलिङ्गमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र निदर्शनाकाव्यलिङ्गमलंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'लक्ष्यः' इति पाठः **साहित्यविद्याधरी**संमतः । ५ 'अत्रातिशयोक्तिकाव्यलिङ्गोपमालंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

योग्योऽसि। तथा तेन कारणेन पीयूषभुजां देवानां सनाभिः सगोत्रोऽसि। देवत्वेन विनैतन्न घटतेऽतः प्रायस्त्वं कश्चन देवोऽसीति मन्ये। चकारो रुच्य इत्यनेन योज्यः। रुच्यश्चासि यथा इति संबन्ध इति वा। 'निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी' इत्यमरः। 'काञ्चना' इति पाठे सुवर्णम्। दौवारिक इत्यत्र 'द्वारे नियुक्तः' इत्यर्थे 'तत्र नियुक्तः' इति ठकि 'द्वारादीनां च' इत्यैचि, अभूततद्भावे 'आढ्यसुभग–' इति ख्युनि खित्त्वात्पूर्वपदस्य मुमि 'टिड्ढा–' इति ङीप्। रुचिमर्हति रुच्यः। 'तदर्हति' इति यत्। 'राजसूय–' इति निपातो वा। 'जितकाञ्चनीभिः' इति पाठे समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'नद्यृतश्च' इति न कप्। सनाभिः, 'ज्योतिर्जनपद–' इति समानस्य सभावः॥

न मन्मथस्त्वं स हि नास्तिमूर्तिर्न चाश्विनेयः स हि नाद्वितीयः।
चिह्नैः किमन्यैरथवा तवेयं श्रीरेव ताभ्यामधिको विशेषः॥ २९॥

नेति॥ त्वं मन्मथो न। हि यतः स कामो नास्तिमूर्तिरशरीरी। त्वं आश्विनेयोऽश्विनीकुमारश्च न। चोऽप्यर्थः। हि यतः स अद्वितीयो नास्ति, किंतु द्वितीयसहित एव। त्वं सशरीर एककश्च। अथवेति पूर्वापरितोषे। अन्यैश्चिह्नैः किम्, अपितु न किमपि। किं तर्हि—ताभ्यां कामाश्विनेयाभ्यां सकाशादधिका तव इयं श्रीः शोभैव विशेषः। तयोरीदृक्शोभाभावादियमेव तदन्यत्वज्ञापिकेत्यर्थः। नास्तिमूर्तिः, 'अस्तिक्षीरादयश्च' इति बहुव्रीहौ पश्चान्नकारेण समासः॥

आलोकतृप्तीकृतलोक यस्त्वामसूत पीयूषमयूखमेनम्।
कः स्पर्धितुं धावति साधु सार्धमुदन्वता नन्वयमन्ववायः॥ ३०॥

आलोकेति॥ हे आलोकेन दर्शनेन तृप्तीकृतः कृतार्थीकृतो लोको येन तत्संबोधनम्। यः त्वाम् एवं त्वद्रूपं पीयूषमयूखं चन्द्रमसूत स कः। अयमन्ववायो वंश उदन्वता सार्धं स्पर्धितुं स्पर्धां कर्तुं साधु युक्तं धावति। समुद्रसाम्यार्थं झटिति बुद्ध्युपारूढो भवतीत्यर्थः। समुद्रोऽप्यालोकेन प्रकाशेन तृप्तीकृतभुवनं सुधाकरं सूते। कस्मिन्वंशे समुत्पन्नोऽसीत्यपि कथयेति भावः। 'आलोकौ दर्शनोद्द्योतौ', 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः॥

भूयोऽपि बाला नलसुन्दरं तं मत्वामरं रक्षिजनाक्षिबन्धात्।
आतिथ्यचाटून्यपदिश्य तत्स्थां श्रियं प्रियस्यास्तुत वस्तुतः सा॥३१॥

भूयोऽपीति॥ सा बाला तं नलं रक्षिजनानां दौवारिकाणामक्षिबन्धान्नेत्रबन्धनात् अदृष्टीकरणान्नलवत्सुन्दरं नलसदृशममरं देवं मत्वा निश्चित्य आतिथ्यसंबन्धीनि चाटूनि प्रियवचनान्यपदिश्य व्याजीकृत्य तद्व्याजेन तत्स्थां तस्मिन्नमरे विद्यमानां प्रियस्य नलस्य श्रियं शोभां वस्तुतस्तत्त्वतः अस्तुत पुनरपि वर्णयति स्म। प्रियवचनव्याजेन तत्त्वतो नलशोभावर्णनतत्परैव बभूवेति भावः॥

---

१ इदं च काशिकानुसारेण। भाष्यमते तु सूत्रे ख्युनोऽपाठात् 'नञ्सुञ्नीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानाम्–' इति वार्तिकेन बोध्यः। २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'तवैवम्' इति साहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः। ४ 'अत्र निश्चयगर्भसंदेहो व्यतिरेकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ५ 'अत्र श्लेषरूपकोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ६ 'इतीरयन्ती' इति पाठः सुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः। ७ 'अत्र श्लेषरूपकोपमालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी।

पुनरपि किमित्यस्तुतेत्याशङ्क्य कविराह—

वाग्जन्मवैफल्यमसह्यशल्यं गुणाद्भुते वस्तुनि मौनिता चेत् ।
खलत्वमल्पीयसि जल्पिते तु तदस्तु बन्दिभ्रमभूमितैव ॥ ३२ ॥

वागिति ॥ गुणैरद्भुते आश्चर्यभूते वस्तुनि मौनिता मूकीभावश्चेत् गुणाद्भुतं वस्तु न वर्ण्यते चेत्, तर्हि वाग्जन्मनो वैफल्यमसह्यशल्यमतिदुःखदायि दुःसहशल्यतुल्यं भवतीत्यर्थः । मूकस्य तस्य च न कोऽपि विशेष इत्यर्थः । तर्ह्यल्पमेव वक्तव्यमित्यत आह—अल्पीयसि जल्पिते तु भाषिते तु खलत्वं दुर्जनत्वमायाति लोकस्तं दुर्जन इति वदति । तस्माद्बन्दिनः स्तुतिपाठकस्य यो भ्रमः स्तुतिपाठकोऽयमिति भ्रान्तिस्तस्या भूमितैव स्थानतैवास्तु भवतु । गुणाद्भुतं वस्तु बह्वेव वर्णनीयमिति कवेरुपदेशवचः । तस्मात्तया युक्ता स्तुतिरारब्धेति भावः । तस्मान्मयि स्तुतिपाठकभ्रान्तिर्लोकस्य भवत्विति भैमीवचो वेति भावः[1] ॥

कंदर्प एवेदमविन्दत त्वां पुण्येन मन्ये पुनरन्यजन्म ।
चण्डीशचण्डाक्षिहुताशकुण्डे जुहाव यन्मन्दिरमिन्द्रियाणाम् ॥ ३३ ॥

कंदर्प इति ॥ कंदर्प एव महता पुण्येन त्वामेव त्वद्रूपमेव इदं दृश्यमानं पुनरप्यन्यजन्माविन्दत लेभ इत्यहं मन्ये जाने । कुतः—यद्यस्मात्स मदनः चण्डीशः शिवः, तस्य चण्डं दुःसहमक्षि तृतीयं नेत्रं तल्लक्षणं यद्धुताशकुण्डं तस्मिन्निन्द्रियाणां मन्दिरं गृहं शरीरं जुहाव । पूर्वापेक्षयाधिकसौन्दर्यप्राप्त्याशया बुद्धिपूर्वं कामेनाग्निकुण्डे स्वशरीरं क्षिप्तं, तेनैव पुण्येन त्वद्रूपं जन्म प्राप्तम् । अन्येनापि तथैव क्रियते । स एव त्वमिति भावः[2] ॥

शोभायशोभिर्जितशैवशैलं करोषि लज्जागुरुमौलिमैलम् ।
दस्रौ हठश्रीहरणादुदस्रौ कंदर्पमप्युज्झितरूपदर्पम् ॥ ३४ ॥

शोभेति ॥ त्वं शोभायशोभिः कान्तिकीर्तिभिः कृत्वा जितः शैवो हरसंबन्धी शैलः कैलासो येन एवंविधमैलं पुरूरवसं हठेन बलात्कारेण श्रीहरणाच्छोभाग्रहणाल्लज्जया गुरुर्नम्रो मौलिः शिरो यस्य एवंविधं करोषि । तथा—कान्तिकीर्तिभिः जितकैलासौ दस्रावाश्विनेयावपि हठश्रीहरणादुदस्रौ गलद्बाष्पौ करोषि । तथा—तस्मादेव हेतोः कंदर्पमप्युज्झितस्त्यक्तो रूपदर्पः सौन्दर्यगर्वो येन एतादृशं करोषि । चतुर्भ्योऽपि त्वमधिकं सुन्दरतर इति भावः । अन्योऽपि बलाद्गृहीतधनः सलज्जो गलद्बाष्पस्त्यक्तदर्पश्च भवति[3] ॥

अवैमि हंसावलयो वलक्षास्त्वत्कान्तिकीर्तेश्चपलाः पुलाकाः ।
उड्डीय युक्तं पतिताः स्रवन्तीवेशन्तपूरं परितः प्लवन्ते ॥ ३५ ॥

अवैमीति ॥ वलक्षा धवला हंसावलयो हंसपङ्क्तयः त्वत्कान्तेस्त्वत्सौन्दर्यस्य या कीर्तिर्यशस्तस्य चपलाश्चञ्चलाः प्रसरणशीलाः पुलाकास्तुच्छधान्यांशा इत्यहं जाने । 'बलाकाः' इति पाठे ताश्चेति व्याख्येयम् । पुलाकत्वं समर्थयते—अत एव ता उड्डीयोत्पत्य स्रवन्तीनां नदीनां वेशन्तानां पल्वलानां च पूरं प्रवाहं परित उभयतः पतिताः सत्यः युक्तं प्लवन्ते । यत्प्लवन्ते

---

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासातिशयोक्त्युत्प्रेक्षालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासदीपकालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

तदुचितमित्यर्थः । पुलाका अप्यतिलघुत्वादुत्पत्य नद्यादौ पतिताः सन्तो गौरवाभावात्तरन्ति । तस्माद्धंसादीनां पुलाकत्वं घटत इत्यर्थः । शुभ्रा हंसावलयो न, किंतु त्वत्कान्तिकीर्तेः पुलाकाः सर्वत्रोड्डीय पतिताः सत्यो नदीरल्पसरांसि च पूरयित्वा प्लवन्ते । ईदृक् सुन्दरतरः कोऽपि न दृष्ट इति भावः । 'वलक्षो धवलोऽर्जुनः', 'स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये', 'वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरः' इत्यमरः । पूरं परितः, 'अभितःपरितः–' इति द्वितीया ॥

भवत्पदाङ्गुष्ठमपि श्रिता श्रीर्ध्रुवं न लब्धा कुसुमायुधेन ।
रतीशजेतुः खलु चिह्नमस्मिन्नर्धेन्दुरास्ते नखवेषधारी ॥ ३६ ॥

भवदिति ॥ मकरध्वजेन भवत्पदस्य भवच्चरणस्याप्यवयवभूतोऽङ्गुष्ठः, तमपि श्रिता श्रीः शोभा तस्मात्कारणात् ध्रुवं प्रायेण न लब्धा । अन्यावयवशोभाप्राप्तेः का वार्ता । तस्मात् कुतः—खलु यस्मात् अस्मिन्नङ्गुष्ठे नखवेषं नखव्याजं धारयतीति धारी दधत् अर्धेन्दुरर्धचन्द्रलक्षणं रतीशजेतुर्महादेवस्य चिह्नमास्ते विद्यते । स्वशत्रुचिह्नं नखरूपमर्धेन्दुं विलोक्य तद्गतां श्रियं ग्रहीतुं बिभेतीत्यर्थः । अन्योऽपि स्वशत्रुचिह्नं दृष्ट्वा तच्छ्रियं ग्रहीतुं न शक्नोति । कामस्त्वत्पादाङ्गुष्ठनखसदृशोऽपि न भवतीति भावः । कामजयिनमीशमपि जित्वा तच्चिह्नं येनापहृतं तस्याङ्गुष्ठस्य श्रियं कामः कथं लभेतेति भावः । त्वदङ्गुष्ठः कामस्य जेता, अर्धचन्द्राङ्कितत्वाद्यथा शिवः' इत्यनुमानमत्र प्रमाणमित्यर्थः । त्वन्नखाश्चन्द्राकारा इति । रतीशजेतुः, शेषषष्ठीसमासः[3] ॥

राजा द्विजानामनुमासभिन्नः पूर्णां तनूकृत्य तनूं तपोभिः ।
कुहूषु दृश्येतरतां किमेत्य सायुज्यमाप्नोति भवन्मुखस्य ॥ ३७ ॥

राजेति ॥ अनुमासं प्रतिमासं भिन्नः पुनरुत्पद्यमानत्वादन्य एव द्विजानां राजा चन्द्रः पूर्णिमायां पूर्णां तनूं शरीरं चान्द्रायणादितपोभिरिव तनूकृत्य क्षयं नीत्वा कुहूषु प्रतिमासामावास्यासु दृश्येतरतामदृश्यत्वमेत्य प्राप्य भवन्मुखस्य सायुज्यमैक्यं आप्नोति गच्छति किम् । तपःसामर्थ्येन त्वन्मुखैक्यं गत इत्यर्थः । चन्द्रादप्यधिकं भवन्मुखमिति भावः । अन्योऽपि ब्राह्मणश्रेष्ठः पूर्वसंस्कारवशात्तपोभिः शरीरं कृशीकृत्य ब्रह्मैक्यं गच्छति । 'दृश्येतरतामिषेण' इति क्वचित्पाठः[4] ॥

कृत्वा[5] दृशौ ते बहुवर्णचित्रे किं कृष्णसारस्य तयोर्मृगस्य ।
अदूरजाग्रद्विदरप्रणालीरेखामयच्छद्विधिरर्धचन्द्रम् ॥ ३८ ॥

कृत्वेति ॥ विधिः ते दृशौ बहुभिर्वर्णैः कृष्णशुक्लरक्तरूपैश्चित्रे नानावर्णे, आश्चर्यरूपे च कृत्वा कृष्णवर्ण एव सारः श्रेष्ठोंऽशो विद्यते यस्मिन्नेतादृशस्य मृगस्य तयोर्दृशोरदूरे निकटे जाग्रती स्फुरन्ती विदररूपा नेत्राधोगर्तरूपा प्रणाली रेखा तामेवार्धचन्द्रमयच्छद्दत्तवान्किम् ।

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'नखकैतवेन' इति पाठः **सुखावबोधासाहित्यविद्याधरी**संमतः । ३ 'अत्र सापह्नवोत्प्रेक्षालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्रातिशयोक्त्यपह्नुतिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ५ 'विधाय चित्रे तव धीर नेत्रे' इति 'प्रणालीच्छलाद्' इति च **सुखावबोधासाहित्यविद्याधरी**संमतः पाठः ।

त्वन्नेत्रसादृश्याभिलाषिण्योरमृगदृशोरधोवर्तमानगर्तमिषेण धिक्कारसूचनार्थं परीक्षको ब्रह्मा गलहस्तं दत्तवान् । 'विदरः स्फुटनं भिदा' इत्यमरः[1] ॥

मुग्धः स मोहात्सुभगान्न देहाददद्भवद्भ्रूरचनाय चापम् ।
भ्रूभङ्गजेयस्तव यन्मनोभूरनेन रूपेण यदातदाभूत् ॥ ३९ ॥

मुग्ध इति ॥ यद्यस्माद् यो मनोभूः कामः भवद्भ्रुवो रचनाय निर्माणाय ब्रह्मणे स्वं चापं ददत्प्रयच्छन् यदातदा सर्वदा अनेन प्रत्यक्षदृश्येन रूपेण सौन्दर्येण हेतुना तव भ्रुवोर्भङ्गः कौटिल्यं तन्मात्रेण जेयो जेतुं योग्यो जेतव्यमात्रकोऽभूत्, तस्मात्कारणात्स कामो मोहादज्ञानान्मुग्धो मूर्खो न तु सुभगात्सुन्दराद्देहाद्धेतोर्मुग्धः सुन्दरः यः स्वीयमायुधं स्ववैरिणे प्रयच्छति स निरायुधत्वाद्धेलया वैरिणा जेतुं शक्यते । तस्मात्कामो मुग्धो मूर्खो न तु सुन्दरः । उन्मादकत्वात्तदाकारत्वाच्च त्वद्भ्रुवौ कामचापे इति भावः । यदातदेति समुदायस्य सर्वदेत्ययमेवार्थः । 'मुग्धः सुन्दरमूढयोः' इति विश्वः[2] ॥

मृगस्य नेत्रद्वितयं तवास्ये विधौ विधुत्वानुमितस्य दृश्यम् ।
तस्यैव चञ्चत्कचपाशवेषः पुच्छः स्फुरच्चामरगुच्छ एषः ॥ ४० ॥

मृगस्येति ॥ तवास्ये विधौ मुखरूपे चन्द्रे 'विमतो मृगवान्, चन्द्रत्वात्, संमतवत्' इति विधुत्वेन हेतुनानुमितस्यानुमानगम्यस्य मृगस्य नेत्रद्वितयं नेत्रद्वयं दृश्यम् । दृश्यत इत्यर्थः । तस्यैव मृगस्य चञ्चन्विलसन्कचपाशः केशपाशः तस्य वेष आकारो व्याजो यस्यैवंविध एष पुच्छः स्फुरन् चामरगुच्छो यस्य स्फुरच्चामरस्तबकयुक्तो दृश्यः, न तु केशपाश इत्यर्थः । चन्द्रतुल्यं मुखम्, मृगनेत्रतुल्ये नेत्रे, स्फुरच्चामरगुच्छपुच्छसदृशश्च केशपाशः । अलंकारार्थं चामरगुच्छः पुच्छे बध्यते । अत्र हरिणविशेषो ज्ञातव्यः[3] ॥

आस्तामनङ्गीकरणाद्भवेन दृश्यः स्मरो नेति पुराणवाणी ।
तवैव देहं श्रितया श्रियेति नवस्तु वस्तु प्रतिभातिवादः ॥ ४१ ॥

आस्तामिति ॥ इति पुराणवाणी पुराणानां पुरातनानाम्, पुराणी च जीर्णा वाग् आस्तां तिष्ठतु । इति किम्—स्मरो भवेन शिवेनानङ्गीकरणादशरीरकरणाद्धेतोः दृश्यो न नयनगोचरो नेति । तु पुनः तव देहं श्रितया श्रिया शोभयैव कर्त्र्या अनङ्गीकरणात्कामस्याश्रयत्वेनास्वीकाराद्धेतोर्न दृश्यः नयनागोचरः, अथ तेनैव हेतुना दृश्यो रमणीयो न भूत इति नवो नूतनोऽपूर्वश्च वादो वचनं वस्तु सत्यभूतः वस्तु तत्त्वं वा प्रतिभाति स्फुरति । कामस्त्वच्छोभया जितत्वाददृश्यो जातो न तु दग्धत्वादिति तत्त्ववादः । कामादपि सुन्दरोऽसीति भावः । नवः प्रतिभाया अतिवादोऽतिशय इति वा, वाणी स्त्री जीर्णा, वादस्तु पुमान्नवश्च, अनयोर्महदन्तरमित्यर्थः । त्वद्देहाश्रितया शोभया हेतुना शोभादर्शनमात्रेणादृश्यो जात इति वा[4] ॥

त्वया जगत्युचितकान्तिसारे यदिन्दुनाशीलि शिलोञ्छवृत्तिः ।
आरोपि तन्माणवकोऽपि मौलौ स यज्वराज्येऽपि महेश्वरेण ॥ ४२ ॥

---

१ 'अत्र सापह्नवोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र रूपकापह्नुत्यलंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

त्वयेति ॥ त्वया उचितो गृहीतः कान्तिसारः शोभाश्रेष्ठभागो यस्य यस्माद्वा एवंविधे जगति भुवने मध्ये इन्दुना शिलं चोञ्छश्च क्षेत्रादिपतितकणादानधान्यादानलक्षणौ शिलोञ्छौ तावेव वृत्तिर्जीविका ययस्मादशीलि अभ्यस्ता कृता तत्तस्मात्कारणान्महेश्वरेण माणवकोऽपि बालः कलारूपोऽपि स चन्द्रो मौलौ शिरस्यारोपि धृतः, यज्वनां याजकानां राज्येऽपि चाभिषिक्तः। द्विजराजोऽपि तत एव कृत इत्यर्थः। त्वद्गृहीतात्कान्तिसारादवशिष्टं कान्तिभागं कथंचिन्मेलयित्वा चन्द्रेण स्वस्य सौन्दर्यं यस्मादर्जितं तस्मात्कलामात्रस्यापि सुन्दरत्वादीश्वरेण बालोऽपि शिरसि भूषणत्वेन धृतो यज्वनां मध्ये श्रेष्ठश्च कृतः, अत्युज्वलत्वाच्छिलोञ्छवृत्त्युपादानाच्चेत्यर्थः। बालोऽप्यन्यस्तपस्वी महता राज्ञा नमस्क्रियते द्विजराज्ये स्थाप्यते च। महाधनिकेन माणवको हारविशेषो मौलावारोप्यत इत्याश्चर्यम्। स तु कण्ठे धार्यते न तु शिरसि। चन्द्रे त्वच्छोभालेश एव विद्यते, त्वादृशः सुन्दरः कोऽपि नास्तीति भावः। 'जीवेद्वापि शिलोञ्छेन' इति स्मृत्या शिलोञ्छवृत्तिजीविनोऽतिप्रशस्तत्वोक्तेः ॥

आदेहदाहं कुसुमायुधस्य विधाय सौन्दर्यकथादरिद्रम्।
त्वदङ्गशिल्पात्पुनरीश्वरेण चिरेण जाने जगदन्वकम्पि ॥ ४३ ॥

आदेहदाहमिति ॥ कुसुमायुधस्य कामस्य आदेहदाहं देहदाहमारभ्य सकलं जगत्सौन्दर्यकथया दरिद्रं विहीनं विधाय इदानीं त्वदङ्गस्य शिल्पान्निर्माणाद्धेतोः ईश्वरेण पुनरपि चिरेण चिरकालाज्जगत् अन्वकम्पि कृपया दृष्टमिति जाने अहमुत्प्रेक्षे। कामा(मदाहा)दनन्तरमियन्तं कालं सौन्दर्यवार्तापि नाभूत्, इदानीं तत्स्थाने तवाभिषेककरणादीश्वरेण जगतः कृपा कृतेत्यर्थः। अन्योऽपि राजा दुःसहदारिद्र्यपीडितानां दयते। मदनादप्यधिकोऽसीति भावः[3] ॥

मही कृतार्था यदि मानवोऽसि जितं दिवा यद्यमरेषु कोऽपि।
कुलं त्वयालंकृतमौरगं चेन्नाधोऽपि कस्योपरि नागलोकः ॥ ४४ ॥

महीति ॥ त्वं यदि कोऽपि मानवो मनुष्योऽसि, तर्हि मही कृतार्था कृतकृत्या। त्वयालंकृतत्वादित्यर्थः। अथच कृतः पर्याप्तोऽर्थोऽभिधेयं यस्याः सा मह्यते पूज्यते महीयत इति महीशब्दार्थः। यदि अमरेषु देवेषु मध्ये त्वं कोऽपि देवस्तर्हि दिवा स्वर्गेण जितं सर्वोत्कृष्टेन जातम्। पूर्वस्मादेव हेतोः। दीव्यति विजिगीषत इति द्यौरिति पूर्वं दिवो विजयेच्छैवाभूत्, इदानीं तया जितमित्यर्थः। त्वया औरगं सर्पसंबन्धि कुलमलंकृतं चेत्कश्चन नागस्त्वम्, तर्हि अधोऽप्यधोदेशस्थितोऽपि त्वयाधिष्ठितो नागलोकः पातालं कस्योपरि न ऊर्ध्वदेशे न, अपितु सर्वस्यापि। पूर्व एव हेतुः। न गच्छन्तीत्यगाः न अगा नागास्तेषां लोकः। इदानीमप्रतिहतप्रसरत्वात्सर्वस्याप्युपरि गन्तुं योग्य इत्यर्थः। पूर्वोक्तेषु मध्ये कस्त्वमिति कथयेति भावः। संभावनया स्वाभिलषितत्वाच्च प्रथमं मानवोक्तिः[4] ॥

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'सर्गात्' इति पाठः **साहित्यविद्याधरीसंमतः**। ३ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

सेयं न धत्तेऽनुपपत्तिमुच्चैर्मच्चित्तवृत्तिस्त्वयि चिन्त्यमाने ।
ममौ स भद्रं चुलुके समुद्रस्त्वयात्तगाम्भीर्यमहत्त्वमुद्रः ॥ ४५ ॥

सेति ॥ अगस्त्यप्रसृतौ समुद्रः कथं ममाविति महतीमनुपपत्तिं पूर्वं या प्राप सेयं मच्चित्तवृत्तिस्त्वयि चिन्त्यमाने विचार्यमाणे सति तामतिमहतीमनुपपत्तिमघटमानतामिदानीं न धत्ते धारयति । कुतः—यतः त्वया आत्ते गृहीते गाम्भीर्यमहत्त्वे गम्भीरताविशालते एव मुद्रा चिह्नं यस्य स समुद्रः भद्रं सुखेन अगस्त्यस्य चुलुके ममौ । गाम्भीर्यस्य महत्त्वस्य च त्वया गृहीतत्वान्न काप्यनुपपत्तिः । समुद्रादप्यतिगम्भीरोऽतिमहांश्च त्वमिति भावः । आत्ते-त्याङ्पूर्वस्य ददातेः 'अच उपसर्गात्तः' इति तः[1] ॥

संसारसिन्धावनुबिम्बमत्र जागर्ति जाने तव वैरसेनिः ।
बिम्बानुबिम्बौ हि विहाय धातुर्न जातु दृष्टातिसरूपसृष्टिः ॥ ४६ ॥

संसारेति ॥ अत्रास्मिन्संसाररूपे जगत्रयरूपे सिन्धौ समुद्रे वैरसेनिः नलः तव अनुबिम्बं प्रतिबिम्बं जागर्ति स्फुरतीति जाने । नल एव त्वत्सदृशो नान्य इत्यर्थः । सिन्धुपदं प्रतिबिम्बसंभावनार्थम् । हि यस्माद्धातुर्ब्रह्मणोऽतिसरूपयोरतिसमानसौन्दर्ययोर्वस्तुनोः सृष्टिर्निर्माणं बिम्बानुबिम्बौ बिम्बप्रतिबिम्बौ विहाय त्यक्त्वा जातु कदाचिदपि न दृष्टा । बिम्बसदृशं प्रतिबिम्बमेव, नान्यदित्यर्थः । अतिसरूपो नलः, तस्यानुबिम्बस्त्वमित्यर्थः । नलसदृशोऽसीति भावः[2] ॥

इयत्कृतं केन महीजगत्यामहो महीयः सुकृतं जनेन ।
पादौ यमुद्दिश्य तवापि पद्यारजःसु पद्मस्रजमारभेते ॥ ४७ ॥

इयदिति ॥ केन जनेन महीजगत्यां भूलोके इयदनिर्वचनीयं महीयोऽतितरां महत्सुकृतं कृतम् । अहो आश्चर्यम् । तवापि सम्राजोऽतिसुकुमारस्यापि पादौ चरणौ यमुद्दिश्य पद्यारजःसु मार्गरजःसु पद्मस्रजं लक्षणभूतकमलमालामारभेते आरचयतः । भूलोके कः पुण्यवानेवंविधो यमुद्दिश्य कार्यार्थं त्वमपि चरणचारी गच्छसि, तं कथयेति भावः । स्वर्गे सुकृती संभाव्यते, भूलोके तु विद्यत इत्याश्चर्यम् । 'महीमहेन्द्रमहः' इति पाठे महीमहेन्द्रवन्नलवन्महस्तेजो यस्येति संबुद्धिः । 'सरणिः पद्धतिः पद्या' इत्यमरः । पद्या, 'पदमस्मिन्दृश्यम्' इति यत्[3] ॥

ब्रवीति ते किं किमियं न जाने संदेहदोलामवलम्ब्य संवित् ।
कस्यापि धन्यस्य गृहातिथिस्त्वमलीकसंभावनयाथवालम् ॥ ४८ ॥

ब्रवीतीति ॥ इयं मे संवित् चेतना संदेहलक्षणां दोलामवलम्ब्याधिरुह्य किं किं ब्रवीतीति न जाने । किं नल एव त्वं, अन्यो वा । मामेवोद्दिश्यागतः, अन्यं वेत्याद्यनेकप्रकारः संशयो भवति । सत्यं किमिति न निश्चिनोमीत्यर्थः । अथवा पूर्वापरितोषे । अलीकसंभावनया मामुद्दिश्यागतोऽसि, नलोऽसीति च मृषासंभावनयालं, सा न कार्या । यतः—त्वं अन्य एव

---

१ 'अत्र विरोधातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र मानहेतोरात्तेत्यादिविशेषणगत्या निर्देशात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः तत्संकीर्णेयमुत्प्रेक्षा भद्रमिति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या' इति **जीवातुः** । २ 'अत्रार्थान्तरन्यासोपमोत्प्रेक्षालंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

कस्यापि धन्यस्य लोकोत्तरभागधेयस्य गृहेऽतिथिर्भविष्यसि प्रायेण नतु मम। एतादृग्भाग-धेयाभावादिति भावः। 'कस्यासि' इति पाठे गृहातिथिरसि वदेत्यर्थः॥

प्राप्तैव तावत्तव रूपसृष्टिं निपीय दृष्टिर्जनुषः फलं मे।
अपि श्रुती नामृतमाद्रियेतां तयोः प्रसादीकुरुषे गिरं चेत्॥ ४९॥

प्राप्तेति॥ मे दृष्टिस्तव रूपदृष्टिं रामणीयकातिशयं निपीय सादरं विलोक्य तावत्प्रथमतः जनुषो जन्मनः फलं साफल्यं प्राप्तैव। परं श्रुती अपि कर्णावपि अमृतं नाद्रियेताम्, अपि तु ते अप्यमृतपानं कुरुताम्। चेद्यदि स्वीयां गिरं तयोः श्रुत्योः प्रसादीकुरुषे। प्रसन्नो भूत्वा किमपि वदिष्यसि तर्ह्यमृतपानजन्यं सुखमनयोर्भविष्यतीत्यर्थः। सर्वस्यापि प्रश्नस्योत्तरं प्रयच्छेति भावः[२]॥

इत्थं मधूत्थं रसमुद्गिरन्ती तदोष्ठबन्धूकधनुर्विसृष्टा।
कर्णात्प्रसूनाशुगपञ्चबाणी वाणीमिषेणास्य मनो विवेश॥ ५०॥

इत्थमिति॥ प्रसूनाशुगः कामः तस्य पञ्चबाणी वाणीमिषेण कर्णात्कर्णं प्रविश्यास्य नलस्य मनो विवेश। किंभूता—इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेणातिस्वादुत्वान्मधूत्थं माक्षिकोद्भवममृतोद्भवं वा रसमुद्गिरन्ती प्रकटयन्ती पुष्परसं च क्षरन्ती। तथा—तस्या ओष्ठलक्षणं बन्धूकं तल्लक्षणं कामधनुस्तेन विसृष्टा युगपन्मुक्तानां कामबाणानां युगपदन्तःप्रवेशे यथा कामव्यथा भवति, तथा तद्वाणीसमाकर्णनमात्रेण तस्याभूदिति भावः। कर्णात्, ल्यब्लोपे पञ्चमी[३]॥

अमज्जदाकण्ठमसौ सुधासु प्रियं प्रियाया वचनं निपीय।
द्विषन्मुखेऽपि स्वदते स्तुतिर्या तन्मि(न्मृ)ष्टता नेष्टमुखे त्वमेया॥ ५१॥

अमज्जदिति॥ असौ नलः प्रियायाः प्रियं मधुरं सानुरागं च स्वीयस्तुतिरूपं वचनं निपीय सादरमाकर्ण्य आकण्ठं कण्ठावधि, 'आमज्जम्' इति पाठे मज्जापर्यन्तं, सुधास्वमृतेष्वमज्जत्। सर्वाङ्गीणानन्दमयोऽभूदित्यर्थः। स्वस्तुतिश्रुत्या कथमानन्दो युक्त इत्यत आह—या स्तुतिः द्विषन्मुखेऽपि विद्यमाना सती स्वदते रोचते तस्याः स्तुतेः मि(मृ)ष्टता मधुरता इष्टमुखे तु पुनरमेया (न) अपरिमिता न भवति, अपि तु भवत्येव। वैरिसमाश्रयेणान्यदरुच्यं भवति, स्तुतिस्तु रुच्यैव भवति सा स्वप्रियाश्रया रुच्यतरा कथं न भवतीत्याशयः। आमज्जं, 'अनश्च' इति टच्[४]॥

पौरस्त्यशैलं जनतोपनीतां गृह्णन्यथाह्नः पतिरर्घ्यपूजाम्।
तथातिथेयीमथ संप्रतीच्छन्प्रियार्पितामासनमाससाद॥ ५२॥

पौरस्त्येति॥ अथ अह्नः पतिः सूर्यः जनतया जनसमूहेनोपनीतामर्पितामर्घलक्षणां पूजां गृह्णन्नङ्गीकुर्वन् यथा पुरोभवं पौरस्त्यं शैलमुदयाचलमासादयति, तथा प्रियार्पितां भैम्या वितीर्णामातिथेयीमतिथिषु साध्वीं पूजां संप्रतीच्छन्स्वीकुर्वन् स नलः अस्या भैम्या (आसनम् 'अस्या वयस्यासनम्' इति पाठे अस्या भैम्या) वयस्यासनं सख्यासनमाससाद

१ 'अत्राक्षेपोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी।** २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी।** ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासरूपकापह्नुतिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी।** ४ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी।** 'कैमुत्येन स्वादुत्वोत्कर्षप्रतिपादनार्थापत्त्यलंकारः तस्य वाक्यभूतस्य आमज्जं सुधामज्जनहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमिति संकरः' इति **जीवातुः।**

भेजे । स्वस्य दूतत्वाद्भूम्यासनं त्यक्त्वा सख्यासनं भेजे इत्यर्थः । पौरस्त्यम्, भवार्थे 'दक्षिणापश्चात्–' इति त्यक् । आतिथेयीम्, साध्वर्थे 'पथ्यतिथि–' इति ढञि ङीप् ॥

अयोधि तद्धैर्यमनोभवाभ्यां तामेव भैमीमवलम्ब्य भूमिम् ।
आह स्म यत्र स्मरचापमन्तश्छिन्नं भ्रुवौ तज्जयभङ्गवार्ताम् ॥ ५३ ॥

अयोधीति ॥ तद्धैर्यमनोभवाभ्यां तस्य नलस्य धैर्यकामाभ्यां कर्तृभ्यां तां भैमीमेव भूमिं स्थानमवलम्ब्याश्रित्य भैमीमेव विषयं कृत्वा च परस्परमयोधि युद्धमकारि । भैमीविषयं धैर्यं कर्तृ भैमीविषयमदनजिगीषया युद्धं चकार, मदनश्च धैर्यजिगीषयेत्यर्थः । यत्र भैमीलक्षणायां युद्धभूमावन्तर्मध्ये छिन्नं भ्रूरूपं कामचापं कर्तृ तयोर्धैर्यकामयोर्यथाक्रमं जयस्य भङ्गस्य पराजयस्य च वार्तां कथामाह स्म ब्रवीति स्म । भैमीरूपायां सङ्ग्रामभूमौ पतितं भैमीभ्रूरूपं कामचापं छिन्नं धैर्यस्य विजयं, कामस्य पराजयं कथयति स्मेति भावः । यस्य धनुर्भङ्गस्तस्य पराजयोऽन्यस्य च जय इति लोकप्रसिद्धिः । भैम्यामुत्पन्नमपि कामं धैर्येण नाजीगणदिति भावः । भ्रुवोरसंलग्नत्वं सामुद्रिकोक्तं लक्षणम्[1] ॥

अथ स्मराज्ञामवधीर्य धैर्यादूचे स तद्वागुपवीणितोऽपि ।
विवेकधाराशतधौतमन्तः सतां न कामः कलुषीकरोति ॥ ५४ ॥

अथेति ॥ अथ तस्या भैम्या वाग्रूपया वीणया उपवीणितोऽप्युपगीतोऽपि स नलो धैर्यात्स्मराज्ञामवधीर्य ऊचे । वीणयोपगायने हि कामाधीनत्वं युक्तम् । धैर्यात्तन्न जातमित्यर्थः । धैर्याधिक्यात्कामो व्यवहितो नतु सर्वथा शान्त इति ज्ञातव्यम् । अन्यथा रसभङ्गः स्यात् । अर्थान्तरन्यासमाह—कामो विवेकधारया विचारप्रवाहेण शतवारं धौतमुज्ज्वलीकृतं सतामन्तः मानसं न कलुषीकरोति । तस्मादुचितमेतदित्यर्थः । अवधीर्येति पूर्ववत्[3] ॥

हरित्पतीनां सदसः प्रतीहि त्वदीयमेवातिथिमागतं माम् ।
वहन्तमन्तर्गुरुणादरेण प्राणानिव स्वःप्रभुवाचिकानि ॥ ५५ ॥

हरिदिति ॥ हे भैमि, त्वं मां हरितां दिशां पतयः तेषां दिक्पालानां सदसः सभात आगतं त्वदीयमेवातिथिं प्रतीहि जानीहि । किंभूतं माम्—स्वःप्रभवो दिक्पालास्तेषामिन्द्रादीनां वाचिकानि संदेशवचनानि गुरुणा आदरेण प्राणानिव अन्तः हृदये वहन्तं धारयन्तम् । अहं त्वदर्थं देवैर्दूतः प्रेषित इत्यर्थः । कुत आगतः, कस्यातिथिरिति प्रश्नस्योत्तरं दत्तम् । गुरुणादरेणेत्यनेन दूतधर्मो दर्शितः ॥

विरम्यतां भूतवती सपर्या निविश्यतामासनमुज्झितं किम् ।
या दूतता नः फलिना विधेया सैवातिथेयी पृथुरुद्भवित्री ॥ ५६ ॥

विरम्यतामिति ॥ हे भैमि, त्वया विरम्यतां निर्व्यापारतया स्थीयताम् । यतः—सपर्या पूजा भूतवती जाता । निविश्यतामुपविश्यताम् । दूतदर्शनमात्रेणासनं किमित्युज्झितं

---

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकसमासोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विशेषोक्त्यर्थान्तरन्यासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र पूर्वार्धे स्मरधैर्ययोर्धावितचित्तस्य धैर्यनियमनात्परिसंख्यालंकारः । तस्योत्तरार्धे सामान्येन समर्थनात्सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास इति संकरः' इति जीवातुः । ४ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'दूत्यं हि यन्नः फलितं विधेयम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्यक्तम्, अतिथिदर्शने एतत्कर्तव्यमिति कृतमित्याशङ्क्याह—या नोऽस्माकं दूतता फलिना फलवती विधेया करणीया सैव पृथुर्महती आतिथेयी अतिथिपूजा उत् उच्चैस्तरां भवित्री भविष्यति । आसनादिपरित्यागस्तूपचार एव । स न कार्यः, किं तु यदर्थमागतोऽस्मि तत्सफलयेत्यर्थः । 'फलिता' इत्यपि पाठः । फलिनेति 'फलबर्हाभ्यामिनन्' अस्त्यर्थे ॥

कल्याणि कल्यानि तवाङ्गकानि कच्चित्तमां चित्तमनाविलं ते ।
अलं विलम्बेन गिरं मदीयामाकर्णयाकर्णतटायताक्षि ॥ ५७ ॥

कल्याणीति ॥ हे कल्याणि शोभनरूपे, तव अङ्गकानि कोमलान्यङ्गानि कल्यानि समर्थानि नीरोगाणि कच्चित्तमाम् । अतिशयेन नीरोगाणि किं कथयेत्यर्थः । ते चित्तं अनाविलं कालुष्यरहितं कच्चित्तमां विद्यते । विलम्बेनालम् । एतावानेव कुशलप्रश्नोऽस्तु, अन्यत्प्रष्टुमयुक्तम् । प्रकृतकार्यविरोधात् । प्रकृतमेवाह—हे आकर्णतटायताक्षि आकर्णपूर्णनयने भैमि, त्वं मदीयां वक्ष्यमाणां गिरमाकर्णय । 'निरामयः कल्यः' इत्यमरः । कच्चित्तमाम्, 'किमेत्तिङव्यय–' इत्यामुः ॥

श्लोकत्रयेण चतुर्णामपि साधारण्येन दूत्यं करोति—

कौमारमारभ्य गणा गुणानां हरन्ति ते[3] दिक्षु धृताधिपत्यान् ।
सुराधिराजं सलिलाधिपं च हुताशनं चार्यमनन्दनं च ॥ ५८ ॥

कौमारमिति ॥ हे भैमि, कौमारमारभ्य बाल्यादारभ्य ते गुणानां गणाः सौन्दर्यशीलत्वादयो दिक्षु धृतमाधिपत्यं यैस्तान्देवेन्द्रान्हरन्ति । तानेवाह—सुराधिराजमिन्द्रम्, सलिलाधिपं वरुणं च, हुताशनमग्निम्, अर्यम्णः सूर्यस्य नन्दनं पुत्रं यमं च । त्वद्गुणाकर्णनाच्चत्वारोऽपि त्वय्यनुरक्ता इत्यर्थः ॥

चरच्चिरं शैशवयौवनीयद्वैराज्यभाजि त्वयि[5] खेदमेति ।
तेषां रुचश्चौरतरेण चित्तं पञ्चेषुणा लुण्ठितधैर्यवित्तम् ॥ ५९ ॥

चरदिति ॥ शैशवं यौवनं (च) तत्संबन्धि शैशवयौवनीयं द्वैराज्यं भजते तस्या वयःसंधौ वर्तमानायां त्वयि चिरं चरत् तव शैशवमारभ्य चञ्चलमासक्तं सत् तेषां चित्तं खेदं दुःखमेति प्राप्नोति । किंभूतं चित्तम्—पञ्चेषुणा कामेन लुण्ठितं धैर्यमेव वित्तं यस्य । किंभूतेन कामेन—अतिपीडितत्वाद्रुचः शरीरकान्तेः चौरतरेण । विरहातुरस्याङ्गकान्तिर्हीना भवति । त्वय्यासक्तत्वाद्धैर्यापगमात्त्वद्विरहपीडाया असह्यत्वम् । अन्योऽपि राज्यद्वयमध्ये सीमायां चरति, स धनुर्धरेण केनचिदपहृतधनो दुःखं प्राप्नोति । द्वैराज्य इति टचि भावे ष्यञ् ॥

तेषामिदानीं किल केवलं सा हृदि त्वदाशा विलसत्यजस्रम् ।
आशास्तु नासाद्य तनूरुदाराः पूर्वादयः पूर्ववदात्मदाराः ॥ ६० ॥

---

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'ते भैमि दिशामधीशान्' इति **सुखावबोधा-साहित्यविद्याधरीसंमतः** पाठः । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ५ 'त्वयि खिद्यतेऽद्य' इति **सुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः** पाठः । ६ 'अन्योक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र पञ्चेषुचौरेण तेषां धैर्यवित्तं हृतम्' इति रूपकम् । 'तद्धेतुत्वात्खेदस्य वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकार संकरः' इति **जीवातुः** ।

तेषामिति ॥ किल निश्चये । इदानीं त्वत्तारुण्यदशासमये सा त्वदाशा त्वत्प्राप्तितृष्णा तेषां हृदि केवलं निश्चितं अजस्रं सर्वदा विलसति स्फुरति । उदारा महतीः सुन्दरीश्च तनूः शरीराण्यासाद्य कृत्वा आत्मदाराः स्वीयाः स्त्रियः पूर्वादय आशा दिशस्तु पुनः पूर्ववन्न स्फुरन्ति । प्राच्यादीनां शरीरमपि विद्यते । त्वय्येवासक्तत्वात्सुन्दरीरपि दिशो यथा पूर्वं पालितवन्तः तथेदानीं नेति, एकया त्वदाशया भूयस्योऽप्याशाः परित्यक्ता इति च भावः । अन्योऽपि नवीनायां कस्यांचिदनुरक्तः सन् जीर्णशरीरां प्रथमां स्वस्त्रियं त्यजेति ॥

सामान्यतः सर्वेषां दूत्यं कृत्वेदानीं मुख्यत्वात्पूर्वमिन्द्रं स्तौति—

अनेन सार्धं तव यौवनेन कोटिं परामच्छिदुरोऽध्यरोहत् ।
प्रेमापि तन्वि त्वयि वासवस्य गुणोऽपि चापे सुमनःशरस्य ॥ ६१ ॥

अनेनेति ॥ हे भैमि, त्वयि विषये अच्छिदुरोऽतिदृढः असीमो निर्मर्यादो वासवस्य प्रेमानुरागोऽप्यनेन प्रत्यक्षदृश्येन तव यौवनेन सार्धं सह परां कोटिं परमां काष्ठामध्यरोहत्प्राप । यथा तव यौवनमत्युत्कर्षं प्राप्तं, तथा त्वय्यनुरागोऽपीत्यर्थः । यदाप्रभृति तव यौवनप्रादुर्भावस्तदाप्रभृति त्वयीन्द्रानुराग इत्यर्थः । न केवलमिन्द्रप्रेमैव किं तु सुमनःशरस्य कामस्याच्छिदुरो गुणोऽपि मौर्व्यपि चापे धनुषि परां द्वितीयां कोटिमटनीमारूढा । त्वद्यौवनमारभ्येन्द्रं पराभवितुं कामेन चापे गुणः समारोपीत्यर्थः । तदाप्रभृति कामेनेन्द्रः पीड्यत इति भावः[1] ॥

प्राचीं प्रयाते विरहादयं ते तापाच्च रूपाच्च शशाङ्कशङ्की ।
परापराधैर्निदधाति भानौ रुषारुणं लोचनवृन्दमिन्द्रः ॥ ६२ ॥

प्राचीमिति ॥ अयमिन्द्रः परापराधैश्चन्द्रापराधैर्लोचनवृन्दं नेत्रसमूहं रुषा क्रोधेन अरुणं रक्तं प्राचीं प्रयाते उदितमात्रे भानौ निदधाति निक्षिपति । किंभूतः—ते विरहाद्धेतोः तापात्संतापजनकत्वात्, रूपाच्च रक्तवर्तुलस्वरूपत्वाच्च हेतोः भानावेव शशाङ्कशङ्की कृतचन्द्रशङ्कः सन् । स्वरूपाच्चन्द्रकार्यकारित्वाच्च ममापकारकश्चन्द्र एवायमिति बुद्ध्या चन्द्रापराधस्मरणात्स्वदिशि वर्तमानं सूर्यं क्रोधरक्तैरीक्षणैः पश्यतीत्यर्थः । अन्यापराधेनान्यस्मिन्रोष इत्याश्चर्यं[2] च । चन्द्रस्त्वद्विरहात्तं पीडयतीति भावः । 'विरहं दधत्ते' इति च पाठः । ते विरहं दधदितीन्द्रविशेषणम्[3] ॥

त्रिनेत्रमात्रेण रुषा कृतं यत्तदेव योऽद्यापि न संवृणोति ।
न वेद रुष्टेऽद्य सहस्रनेत्रे गन्ता स कामः खलु कामवस्थाम् ॥ ६३ ॥

त्रिनेत्रेति ॥ त्रिनेत्र एव त्रिनेत्रमात्रं तेन नेत्रत्रयसहितेन हरेणैव रुषा क्रोधेन कृत्वा यत् अशरीरत्वरूपं दुःखं कृतं, यः कामस्तदेव अल्प(न)ल्पं दुःखमद्यापि एतावद्दिनपर्यन्तं न संवृणोति निश्चितं निस्तरति, स कामोऽद्य ईश्वरादधिके नेत्रसहस्रसहिते सहस्रनेत्रे महेन्द्रे रुष्टे क्रुद्धे सति कतमां कामवस्थां दशां गन्ता गमिष्यत्यहं न वेद न जाने । नेत्रत्रयसहितेन हरेण भस्मसात्कृतः सहस्रनेत्रसहितेनेन्द्रेण कीदृशीमवस्थां नेष्यत इत्यहं न जाने

१ 'अत्रासंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र सहोक्तिश्लेषतुल्ययोगितालंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र कविसंमतसादृश्येन भानौ शशाङ्कभ्रमाद्भ्रान्तिमानलंकारः' इति **जीवातुः** ।

इत्यर्थः । कामस्तमतितरां पीडयतीति भावः । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । वेद, 'विदो लटो वा' इति णल् ॥

इदानीं विभावानुभावव्यभिचारिभावानाह—

पिकस्य वाङ्मात्रकृताद्व्यलीकान्न स प्रभुर्नन्दति नन्दनेऽपि ।
बालस्य चूडाशशिनोऽपराधान्नाराधनं शीलति शूलिनोऽपि ॥ ६४ ॥

पिकस्येति ॥ स प्रभुः समर्थ इन्द्रः पिकस्य कोकिलस्य वागेव वाङ्मात्रं तेन कृतादुचिताद्व्यलीकादप्रियाद्वाग्रूपादप्रियाद्धेतोः नन्दने वनेऽपि न नन्दति आनन्दं न प्राप्नोति । नन्दयतीति नन्दनं तस्मिन्यदनन्दनं तदाश्चर्यमित्यर्थः । अन्योऽपि प्रभुर्वाङ्मात्रकृताद्विप्रियान्निष्ठुरभाषणाद्धेतोर्नन्दने पुत्रेऽपि न नन्दति । तथा बालस्यैककलस्य चूडाशशिनः शिरश्चन्द्रस्यापराधात्तत्कृतात्पीडनाद्धेतोः शूलिनोऽपि सेवनीयस्य हरस्याप्याराधनं सेवां न शीलति न करोति । पूर्वं प्रत्यहमीश्वरसेवायै गच्छति, इदानीं तु त्वद्विरहाच्चन्द्रपीडाभयात्तत्सेवा परित्यक्तेत्यर्थः । अन्योऽपि तेजस्वी स्ववैरिपुरस्कारिणः शस्त्रपाणेरपि सेवां न करोति । त्वद्विरहाचन्द्रकलाकोकिलालापावतितरां तस्यासह्यौ जाताविति भावः । शीलति, 'शील समाधौ' इति भ्वादिः । दुःखदैन्यादयो व्यभिचारिभावाः स्वयमूह्याः ॥

तमोमयीकृत्य दिशः परागैः स्मरेषवः शक्रदृशां दिशन्ति ।
कुहूगिरश्चञ्चुपुटं द्विजस्य राकारजन्यामपि सत्यवाचम् ॥ ६५ ॥

तम इति ॥ स्मरेषवः पुष्परूपत्वात्परागैः कृत्वा दिशस्तमोमयीकृत्यान्धकारबहुलाः कृत्वा शक्रस्य दृशां नेत्राणां कुहूरिति स्वभावत एव गीर्यस्य कुहूगिरो द्विजस्य कोकिलस्य चञ्चुपुटं राकारजन्यामपि पूर्णिमारात्रावपि सत्यां वाग्यस्यैतादृशं दिशन्ति कथयन्ति । पूर्णचन्द्रां पूर्णिमामपि नष्टचन्द्रा कुहूरमावास्येयमिति कथयत्पिकचञ्चुपुटमिन्द्रं प्रति सत्यवचनं जातमित्यर्थः । त्वद्विरहादिन्द्रो मदनान्धो जात इति भावः । अन्योऽपि ब्राह्मणः कमप्यन्धं प्रति पूर्णिमाममावास्यां वदति, सोऽपि मूर्खत्वात्तद्वाचमन्यं प्रति सत्यां कथयति । 'पूर्णे राका निशाकरे' इत्यमरः । 'कुहूः स्यात्कोकिलालापनष्टेन्दुकलयोरपि' इति विश्वः । पुटशब्दः पुंलिङ्गोऽपि । वाचाशब्दष्टाबन्तोऽपि वा ॥

शरैः प्रसूनैस्तुदतः स्मरस्य स्मर्तुं स किं नाशनिना करोति ।
अभेद्यमस्याहह वर्म न स्यादनङ्गता चेद्गिरिशप्रसादः ॥ ६६ ॥

शरैरिति ॥ स इन्द्रः प्रसूनैः पुष्परूपैः शरैस्तुदतः पीडयतः स्मरस्य स्मर्तुं कामं स्मृतिविषयं कर्तुं अशनिना वज्रेण किं न करोति, अपितु मारयेदेव । अहह खेदे । यदि अस्य कामस्य गिरिशस्य हरस्य प्रसादोऽनङ्गतारूपमभेद्यं वर्म अच्छेद्यं कवचं न स्यात् । हरेणानङ्गतारूपो निग्रहोऽप्यनुग्रह एव कृतो यतस्तस्याद्रष्टुमशक्यत्वाद्वज्रेण मारयितुं न शक्यत इत्यर्थः । कामस्तथापराध्यति, यथा मारणार्हो भवतीति भावः । स्मरस्य, 'अधीगर्थ–' इति कर्मणि षष्ठी ॥

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र हेतुसमासोक्त्यलंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्रानन्दशिवाराधनसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः' इति **जीवातुः** । ३ अत्र विरोधातिशयोक्त्यलंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'काव्यलिङ्गश्लेषातिशयोक्तिविरोधभ्रान्तिमदलंकारसंकरः' इति **जीवातुः** । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासातिशयोक्तिकाव्यलिङ्गमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

धृताधृतेस्तस्य भवद्वियोगादन्यान्यशय्यारचनाय लूनैः ।
अप्यन्यदारिद्र्यहराः प्रवालैर्जाता दारिद्रास्तरवोऽमराणाम् ॥ ६७ ॥

धृतेति ॥ अमराणां देवानां तरवो मन्दारादयोऽन्येषां दारिद्र्यहरा दारिद्र्यनाशका अपि प्रवालैः पल्लवैर्दरिद्रा जाताः । किंभूतैः प्रवालैः—भवद्वियोगात्त्वद्विरहाद्धेतोः धृता अधृतिरधैर्यं येन तस्येन्द्रस्यातितप्तस्य अन्यान्याः प्रतिक्षणं नूतनाः शय्यास्तासां रचनाय निर्माणाय लूनैः खण्डितैः पल्लवरहिता जाता इत्यर्थः । अन्येषां नन्दनवृक्षाणां का कथा, येऽकल्पितस्यापि दाने समर्थास्ते स्वस्वामिनः शय्यार्थं पल्लवदानेऽप्यसमर्था जाता इत्यर्थः । अन्यदारिद्र्यहरस्यापि दारिद्र्यमाश्चर्यकारीत्यर्थः । त्वद्विरहेणात्यन्तं पीड्यत इति भावः । अन्यान्य इति वीप्सायां द्वित्वे पूर्वपदस्य न प्रथमैकवचनान्तत्वम्[1] ॥

रवैर्गुणास्फालभवैः स्मरस्य स्वर्णाथकर्णौ बधिरावभूताम् ।
गुरोः शृणोतु स्मरमोहनिद्राप्रबोधदक्षाणि किमक्षराणि ॥ ६८ ॥

रवैरिति ॥ स्वर्णाथकर्णाविन्द्रकर्णौ स्मरस्य गुणास्फालभवैर्मौर्वीस्फालनसंभूतै रवैर्धनुष्टंकारैः कृत्वा बधिरावभूताम् । एवंसति स इन्द्रो गुरोर्बृहस्पतेः स्मरमोहनिद्रा कामजन्यमूर्च्छालक्षणा, अज्ञानलक्षणा वा निद्रा तस्याः सकाशाद्यः प्रबोधो जागरणं तत्र दक्षाणि समर्थानि काममोहहराण्यक्षराण्युपदेशवचनानि बधिरत्वात्, मदनपीडितत्वाच्च किं कथं शृणोतु । किं उपायप्रश्ने, आक्षेपे वा । स्वर्णाथ इति, 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति णत्वम्[3] ॥

अनङ्गतापप्रशमाय तस्य कदर्थ्यमाना मुहुरामृणालम् ।
मधौमधौ नाकनदीनलिन्यो वरं वहन्तां शिशिरेऽनुरागम् ॥ ६९ ॥

अनङ्गेति ॥ नाकनदीनलिन्यः स्वर्णदीकमलिन्यः स्वशत्रुभूतेऽपि शिशिरे ऋतावनुरागं प्रीतिं वहन्तां धारयन्ताम् । एतद्वरम्, नतु वसन्ते । किंभूता नलिन्यः—यतस्तस्येन्द्रस्य अनङ्गतापप्रशमाय कामजनितसंतापशान्तये मधौमधौ वसन्तेवसन्ते पुष्पादारभ्य बिसमभिव्याप्य मुहुर्वारंवारं कदर्थ्यमानाः पीड्यमानाः । शिशिरर्तौ हिमेन पुष्पमात्रं नश्यति मूलभूतं मृणालं त्ववशिष्यते । वसन्ते तस्य कामज्वरशान्त्यर्थं मृणालानामप्युन्मूलनात् । कालान्तरेऽप्युत्पत्त्यसंभवादात्यन्तिकविनाशप्रसङ्गादिति भावः । वसन्ते कामपीडा भूयसीति भावः । वहन्तां स्वरितेत्त्वात्तङ्[4] ॥

दमस्वसः सेयमुपैति तृष्णा हरेर्जगत्यग्रिमलेख्यलक्ष्मीम् ।
दृशां यदब्धिस्तव नाम दृष्टित्रिभागलोभार्तिमसौ बिभर्ति ॥ ७० ॥

दमस्वस इति ॥ हे दमस्वसः, सेयमतिप्रसिद्धा हरेरिन्द्रस्य तृष्णा जगति लोकत्रयमध्ये अग्रिमलेख्यस्यादिमगणनीयवस्तुनो लक्ष्मीं शोभामुपैति प्राप्नोति । लोके कस्य तृष्णा महतीति प्रश्ने इन्द्रतृष्णा प्रथमं गणनीयेत्यर्थः । कुतः—यद्यस्मात् दृशामब्धिर्नाम सहस्रनेत्रत्वान्नयनसमुद्रोऽप्यसाविन्द्रस्तव दृष्टेस्तृतीयो भागस्तस्य लोभोऽभिलाषस्तज्जन्यामर्तिं पीडां बिभर्ति ।

---

१ 'दनार्द्रशय्या' इति जीवातुसंमतः पाठः । २ 'अत्रातिशयोक्तिविरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिकाव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'जिष्णो' इति पाठो जीवातुसुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः ।

सहस्रनेत्रोऽप्यन्यदीयनेत्रस्य तृतीयमपि भागं प्राप्तुं चेद्वाञ्छति तर्ह्येतादृशो लोभवानन्यो नास्तीति तस्य तृष्णा प्रथमं गणनीयेत्यर्थः । त्वत्कटाक्षविक्षेपं वाञ्छतीति भावः । नाम अप्यर्थे, अहो इत्यर्थे वा । अग्रिम इति 'अग्रादिपश्चाड्डिमच्' । त्रिषु भागः, 'सप्तमी' इति योगविभागात्समासे तृतीयो भाग इत्यर्थात् ॥

अग्न्याहिता नित्यमुपासते यां देदीप्यमानां तनुमष्टमूर्तेः ।
आशापतिस्ते दमयन्ति सोऽपि स्मरेण दासीभवितुं न्यदेशि ॥ ७१ ॥

अग्नीति ॥ हे दमयन्ति, स्मरेण सोऽप्याशापतिरग्निस्ते दासीभवितुं न्यदेशि त्वं भैम्या दासो भवेत्यादिष्ट आज्ञप्तः । स कः—अग्न्याहिता दीक्षिता देदीप्यमानां यामष्टमूर्तेरीश्वरस्य तनुं मूर्तिमग्निरूपां नित्यं सर्वदा उपासते सेवन्ते । स्मरहरमूर्तित्वात्स्वयमेव स्मरस्य दग्धत्वाच्च स्मरवैरित्वेऽपि स्मराज्ञाकारित्वमाश्चर्यरूपमित्यपिशब्दो द्योतयति । कामो वह्निमपि पीडयतीति भावः । अग्न्याहिताः, 'वाहिताग्न्यादिषु' इति परनिपातः ॥

त्वद्गोचरस्तं खलु पञ्चबाणः करोति संताप्य तथा विनीतम् ।
स्वयं यथा स्वादिततप्तभूयः परं न संतापयिता स भूयः ॥ ७२ ॥

त्वद्गोचर इति ॥ खलु उत्प्रेक्षे, निश्चये वा । त्वद्गोचरस्त्वद्विषयः पञ्चबाणस्तं वह्निं संताप्यातितरां तापयित्वा पीडयित्वा तथा विनीतं भयात्त्यक्तोपद्रवं करोति । स्वयं स्वेन स्वादितमनुभूतं तप्तभूयं तप्तभावो येनैवंविधः सन् वह्निः परमन्यं पुनर्यथा न संतापयिता स्वस्य पीडानुभवादद्यप्रभृति मया कस्यापि संतापो न कार्य इति बुद्ध्वा विनीतो जात इत्यर्थः । अन्यदपि लोहादि संताप्य विनीतं क्रियते । अन्योऽपि साधुः स्वेनानुभूतपीडः परं न पीडयति । मदनस्तमतितरां पीडयतीति भावः ॥

अदाहि यस्तेन दशार्धबाणः पुरा पुरारेर्नयनालयेन ।
न निर्दहंस्तं भवदक्षिवासी न वैरशुद्धेरधुनाधमर्णः ॥ ७३ ॥

अदाहीति ॥ पुरारेर्हरस्य नयनमेवालयो यस्य एवंभूतेन तेन वह्निना पुरा पूर्वं यो दशार्धबाणः पञ्चबाणोऽदाहि दग्धः स पञ्चबाणः कटाक्षविक्षेपमात्रजन्यत्वाद्भवत्या अक्षिवासी नेत्रवासी सन् तं वह्निमधुना इदानीं निर्दहन्नतितरां पीडयन् वैरशुद्धेर्वैरनिर्यातनस्याधमर्णो लग्नको न भवति । अन्यनयनालयस्थस्यात्मदाहकस्यान्यनयनालयेनैवात्मनैव दाहाद्वैरलक्षणमृणं तेनापाकृतमित्यर्थः । पुरुषं श्रितस्य वह्नेः स्वतोऽकिंचित्करत्वम्, अङ्गनानामपाङ्गेषु कामो वसतीति कृत्वा स्त्रियं श्रितस्य कामस्य महत्प्रभुत्वं सूचितम् । पूर्वोक्त एव भावः ॥

सोमाय कुप्यन्निव विप्रयुक्तः स सोममाचामति हूयमानम् ।
नामापि जागर्ति हि यत्र शत्रोस्तेजस्विनस्तं कतमे सहन्ते ॥ ७४ ॥

सोमायेति ॥ विप्रयुक्तो वियोगी च स वह्निः सोमाय चन्द्राय कुप्यन्निव हूयमानं दीयमानं सोमाख्यं लताविशेषरसमाचामति पिबति । ननु चन्द्रापराधे सोमलतां किमिति भक्षितवा-

---

१ 'अत्र विषमालंकारोऽनुप्रासश्च' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अथ भगवतोऽग्नेरवस्थां वर्णयति—' इति **जीवातुः** । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्र व्याघातोऽलंकारः । यदुक्तं **काव्यप्रकाशे**—'यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा । तथैव तद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

नित्याशङ्क्यार्थान्तरन्यासेनापनुदति—हि यस्मादत्र जने शत्रोर्नाम अपि जागर्ति, कतमे के तेजस्विनस्तं जनं सहन्ते सोढुं शक्नुवन्ति, अपि तु न कोऽपि। स्ववैरिचन्द्रस्य सोमनाम्न्यां लतायां नामसद्भावात्तेजस्विनाऽग्निना सा भक्षितेति युक्तमेव। चन्द्रस्तं पीडयतीति भावः। सोमाय, 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः' इति संप्रदानत्वे 'चतुर्थी संप्रदाने' इति चतुर्थी ॥

शरैरजस्रं कुसुमायुधस्य कदर्थ्यमानस्तरुणि त्वदर्थे।
अभ्यर्चयद्भिर्विनिवेद्यमानादप्येष मन्ये कुसुमाद्बिभेति ॥ ७५ ॥

शरैरिति ॥ हे तरुणि, त्वदर्थे त्वत्कृते कुसुमायुधस्य शरैरजस्रं निरन्तरं कदर्थ्यमानः पीड्यमानः सन् स एष वह्निरभ्यर्चयद्भिः पूजकैः पूजार्थमेव विनिवेद्यमानादेकस्मादपि कुसुमाद्बिभेति मदनशरबुद्ध्या त्रस्यतीत्यहं मन्ये। 'एष देवः' इत्यपि पाठः। मदनेन वह्निः पीड्यत इति भावः ॥

स्मरेन्धने वक्षसि तेन दत्ता संवर्तिका शैवलवल्लिचित्रा।
रराज चेतोभवपावकस्य धूमाविला कीलपरम्परेव ॥ ७६ ॥

स्मरेति ॥ तेन वह्निना स्मरस्येन्धने (नभूते) मदनानलस्य दह्यमानत्वात्काष्ठतुल्ये स्ववक्षसि दत्ता निहिता शैवलवल्ल्या कृत्वा चित्रवर्णा, आश्चर्यरूपा च संवर्तिका नवदलं (पद्मं) चेतोभवः कामस्तल्लक्षणस्य पावकस्याग्नेर्धूमाविला धूममिश्रिता कीलपरम्परेव ज्वालासमुदाय इव चकास्ति शोभते। मदनज्वरशान्त्यर्थं शैवालं नवदलं कमलं च वक्षसि निक्षिप्तम्। पिङ्गस्य कमलस्य हृदयोपरि विद्यमानत्वात्कामपावककीलत्वम्। शैवलस्य च श्यामत्वाद्धूमत्वम्। 'संवर्तिका नवदलम्' इत्यमरः। 'वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ' इत्यमरवचनात्कीलशब्दः पुंलिङ्गोऽपि ॥

पुत्री सुहृद्येन सरोरुहाणां यत्प्रेयसी चन्दनवासिका दिक्।
धैर्यं विभुः सोऽपि तवैव हेतोः स्मरप्रतापज्वलने जुहाव ॥ ७७ ॥

पुत्रीति ॥ विकासकारित्वात्सरोरुहाणां सुहृत् सूर्यो येन कृत्वा पुत्री पुत्रवान्, चन्दनेन वासिता परिमलाढ्या दिक् दक्षिणा यत्प्रेयसी यस्य प्रियतमा, सोऽपि यमलक्षणो विभुस्तवैव हेतोः स्मरप्रतापज्वलने कामजन्यसंतापरूपेऽनले धैर्यं जुहाव। कामज्वरवशाद्धैर्यं त्यक्तवानित्यर्थः। पितृमित्रत्वाच्छीतलानि कमलानि, प्रियायाश्चन्दना वशवर्तिनो यद्यपि, तथापि त्वद्विषयं यमस्य विरहदाहं शमयितुं न शक्नुवन्तीत्याश्चर्यम्। कुलं स्थानं च कथितम्। यमोऽपि त्वद्वशो जात इत्यर्थः। तवैव हेतोः, 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी ॥

तं दह्यमानैरपि मन्मथैधं हस्तैरुपास्ते मलयः प्रवालैः।
कृच्छ्रेऽप्यसौ नोज्झति तस्य सेवां सदा यदाशामवलम्बते यः ॥ ७८ ॥

तमिति ॥ मलयः पर्वतः जाज्वल्यमानत्वान्मदनस्य एधमिन्धनं तं यमं कामेन्धनत्वादे-

---

१ 'अर्थान्तरन्यासोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'स्तव कारणाय' इति पाठो जीवातुसंमतः। ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ५ 'अथ यमस्य विरहावस्थां वर्णयति—' इति जीवातुः। ६ 'अत्रापि 'यम' इति पदे वक्तव्ये 'पुत्री—' इत्यादिवाक्यम्। तेन नात्रौजोगुणः' इति साहित्यविद्याधरी।

चातिशयेन दह्यमानैर्जाज्वल्यमानैरपि यदर्थमवचितैः प्रवालैः पल्लवरूपैर्हस्तैः कृत्वा उपास्ते सेवते। युक्तमेतत्—यः सदा यदाशां यत्संबन्धिनीं तृष्णामवलम्बते धारयति। यो यदधीनजीविक इत्यर्थः। असौ स तस्य सेवया स्वस्य कृच्छ्रे कष्टे जायमानेऽपि तस्य सेवां नोज्झति न त्यजति। 'अदः परस्मिन्नत्रापि' इति वचनादसावित्यस्य स इत्यर्थः। अयमपि सदा यमदिशमवलम्बते ततो हस्तसंतापे सत्यपि चक्रे इत्युचितमित्यर्थः। अन्योऽप्यनुजीवी स्वामिनो दारिद्र्येऽपि सेवां करोति। एधशब्दोऽकारान्तोऽपि[1] ॥

स्मरस्य कीर्त्येव सितीकृतानि तद्दोःप्रतापैरिव तापितानि।
अङ्गानि धत्ते स भवद्वियोगात्पाण्डूनि चण्डज्वरजर्जराणि ॥ ७९ ॥

स्मरस्येति ॥ स यमो भवत्या वियोगाद्धेतोरङ्गानि पाण्डूनि चण्डस्तीव्रो ज्वरस्तेन जर्जराणि विशीर्णानि च धत्ते। तत्र हेतूत्प्रेक्षे यथाक्रमम्—किंभूतान्यङ्गानि—स्मरस्य कीर्त्या यशसा श्वेतीकृतानीव। तथा—तस्य कामस्य दोःप्रतापैः बाहुक्षत्रतेजोभिः तापितानीव। संतापितं हि जर्जरितं भवति। कामस्तमतितरां पीडयतीति भावः[2] ॥

यस्तन्वि[3] भर्ता घुसृणेन सायं दिशः समालम्भनकौतुकिन्याः।
तदा स चेतः प्रजिघाय तुभ्यं यदा गतो नैति निवृत्य पान्थः ॥ ८० ॥

य इति ॥ हे तन्वि कृशाङ्गि, यः सायं घुसृणेन कुङ्कुमेन समालम्भनेऽङ्गरागविषये कौतुकिन्याः सायंसंध्यानुरागयुक्ताया दिशः प्रतीच्या भर्ता वरुणः (समये) तदा चित्राव्यतीपातादौ समये तुभ्यं त्वदर्थं चेतः प्रजिघाय प्राहिणोत्। यदा समये गतः पान्थो विवृत्य परावृत्य नैति नागच्छति। यदाप्रभृति तस्य मनस्त्वयि लग्नं, तदाप्रभृति व्याघुट्य तं प्रति न गतम्। सोऽपि त्वदधीनो जातोऽस्तीति भावः। प्रजिघाय, 'हिनोतेर्लिटि 'हेरचङि' इति कुत्वम्[4] ॥

तथा न तापाय पयोनिधीनामश्वामुखोत्थः क्षुधितः शिखावान्।
निजः पतिः संप्रति वारिपोऽपि यथा हृदिस्थः स्मरतापदुःस्थः ॥८१॥

तथेति ॥ यतः स्मरदाहेन कामज्वरेण दुःस्थः पीडितः, अतो वारि पाति रक्षतीत्येवंविधोऽपि हृदिस्थः स्मरणगोचरः, अथ च मध्ये विद्यमानो निजः स्वीयः पतिर्वरुणः संप्रति त्वद्विषयविरहदशायां यथा येन प्रकारेण पयोनिधीनां संतापाय भवति तथा तेन प्रकारेण क्षुधितो बुभुक्षितो मध्ये विद्यमानः संनिहितो वारि पिबतीति वारिपः एवंभूतोऽपि अश्वामुखोत्थो वडवामुखोत्थः शिखावानग्निः पयोनिधीनां तापाय नाभूत्। वारिपत्वे हृदिस्थत्वे तुल्येऽपि कामदाहदुःस्थत्वाभावात्तथा न तापकारित्वमित्यर्थः। कामज्वरपीडितजलप्रविष्टवरुणसंस्पर्शात्पयोनिधयोऽपि संतप्ता बभूवुरित्यतो हेतोर्वरुणोऽतितरां कामेन पीडित इति भावः। वडवानलादपि विरहानलोऽधिक इति भावः। अन्योऽपि साधुर्दासः पीडितं स्वामिनं स्मरन्संतप्यते। क्षुधितः, 'वसतिक्षुधोरिट्'[5] ॥

---

१ 'अत्र रूपकश्लेषानुविद्धोऽर्थान्तरन्यासश्चालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अथ वरुणस्य विरहं वर्णयति—' इति **जीवातुः**। ४ 'अत्रापि वरुणपदे वक्तव्ये वाक्यम्। तेनात्रौजो गुणः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ५ 'अत्रातिशयोक्तिभेदः' इति **जीवातुः**।

यत्प्रत्युत त्वन्मृदुबाहुवल्लीस्मृतिस्रजं गुम्फति दुर्विनीता ।
ततो विधत्तेऽधिकमेव तापं तेन श्रिता शैत्यगुणा मृणाली ॥ ८२ ॥

यदिति ॥ शैत्यमेव गुणो यस्याः सा तेन वरुणेन शरीरोपरि श्रिता निक्षिप्ता मृणाली यद्यस्मात्त्वन्मृदुबाहुवल्ली तस्याः स्मृतिस्रजं स्मरणपरम्परां गुम्फति करोति सादृश्यात् । ततस्तस्माद्वैपरीत्येन पूर्वापेक्षयाप्यधिकं तापं विधत्ते करोति । अत एव दुर्विनीता दुष्टा । संतापशान्त्यर्थं श्रितस्य शीतलस्याधिकसंतापकारित्वमेव वैपरीत्यम् । सादृश्यात्त्वद्बाहुवल्ल्याः स्मारकत्वान्मृणाली तमतितरां तापयतीति भावः । अन्योऽपि दुर्विनीतो यदर्थमाश्रीयते तद्विरुद्धमेव करोति ॥

न्यस्तं ततस्तेन मृणालदण्डखण्डं बभासे हृदि तापभाजि ।
तच्चित्तमग्नैर्मदनस्य बाणैः कृतं शतच्छिद्रमिव क्षणेन ॥ ८३ ॥

न्यस्तमिति ॥ सकलमृणाली यतस्तापं करोति ततः सकलमृणालीत्यागानन्तरं तापभाजि हृदि तेन न्यस्तं मृणालदण्डखण्डं तस्य वरुणस्य चित्ते मग्नैर्मदनस्य बाणैः क्षणेन शतच्छिद्रं बहुरन्ध्रं कृतमिव बभासे शुशुभे । भग्नं मृणालं स्वत एव शतच्छिद्रं भवति तस्य शतच्छिद्रत्वमन्यथोत्प्रेक्षितम् । कामबाणैस्तद्धृदयं जर्जरीकृतमिति भावः ॥[2]

इति त्रिलोकीतिलकेषु तेषु मनोभुवो विक्रमकामचारः ।
अमोघमस्त्रं भवतीमवाप्य मदान्धतानर्गलचापलस्य ॥ ८४ ॥

इतीति ॥ त्रिलोक्यास्तिलकेष्वलंकारभूतेष्विन्द्रादिषु विषये भवतीं त्वामेवामोघशस्त्रं सफलमस्त्रमवाप्य मदान्धतया गर्वान्धत्वेन अनर्गलमुच्छृङ्खलं चापलं यस्य मनोभुवः कामस्य इति पूर्वोक्तप्रकारेण विक्रमः कामचारः स्वेच्छाचारः । वर्तत इति शेषः । कामेन त्वन्निमित्तमिन्द्रादयोऽतितरां पीड्यन्ते । मदान्धतेत्यनेन कामस्य द्विरदत्वं सूचितम् । अवाप्य स्थितस्येति योजनीयम्[3] ॥

सारोत्थधारेव सुधारसस्य स्वयंवरः श्वो भविता तवेति ।
संतर्पयन्ती हृदयानि तेषां श्रुतिः श्रुती नाकजुषामयासीत् ॥ ८५ ॥

सारेति ॥ हे दमयन्ति, तव स्वयंवरः श्वो भाविनि दिवसे भवितेति श्रुतिर्वार्ता तेषां नाकजुषां देवानां श्रुती कर्णावयासीत्प्रापत् । किंभूता—सुधारसस्यामृतरसस्य सारोत्थधारेव श्रेष्ठभागोत्थितप्रवाह इव संतर्पयन्ती तानेव हर्षयन्ती । स्वयंवरं श्रुत्वातीव हृष्टा इति भावः ॥

समं सपत्नीभवदुःखतीक्ष्णैः स्वदारनासापथिकैर्मरुद्भिः ।
अनङ्गशौर्यानलतापदुःस्थैरथ प्रतस्थे हरितां मरुद्भिः ॥ ८६ ॥

सममिति ॥ अथ स्वयंवरवार्ताश्रवणानन्तरं हरितां दिशां मरुद्भिः स्वामिभिरिन्द्रादिभिः स्वेषां दाराः स्त्रियस्तेषां नासापथिकैर्नासिकामार्गस्थैर्मरुद्भिः निःश्वसितानिलैः समं सह प्रतस्थे प्रस्थितम् । किंभूतैर्नासावायुभिः—सपत्नीभवेन सपत्नीहेतुकेन दुःखेन तीक्ष्णैरत्युष्णैः । किंभूतैर्देवैः—अनङ्गशौर्यमेवानलोऽग्निस्तज्जनितस्तापस्तेन दुःस्थैर्जर्जरीभूतैः । त्वद्वरणार्थं

---

१ 'अत्र छेकानुप्राससरणविरोधालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानुप्रासरूपकालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रस्थितान्स्वपतीन्दृष्ट्वा तत्पत्नीभिर्दुःखान्नासावायवो मुक्ता इति भावः । अन्योऽपि पान्थः पान्थैः सह प्रस्थानं करोति । चण्डवायुभिः सार्धमित्यनेनाशकुनं सूचितम् ॥

अपास्तपाथेयसुधोपयोगैस्त्वच्चुम्बिनैव स्वमनोरथेन ।
क्षुधं च निर्वापयता तृषं च स्वादीयसाऽध्वा गमितः सुखं तैः ॥८७॥

अपास्तेति ॥ तैरिन्द्रादिभिस्त्वच्चुम्बिना त्वत्संबन्धिना स्वमनोरथेन भैमीं प्राप्स्याम इति स्वीयेनाभिलाषेणैव कृत्वा अध्वा मार्गः सुखमनायासेन गमितोऽतिवाहितः । किंभूतेन— स्वादीयसातिस्वादुना । अत एव–क्षुधं तृषं च निर्वापयता शमयता । अत एव अपास्तस्त्यक्तः पाथेयो मार्गशम्बलरूपः सुधोपयोगोऽमृतोपयोगो यैस्तैः । त्वयि निविष्टचित्तत्वात्क्षुधा तृषा च नाभूत्, अत एव मार्गशम्बलममृतमपि त्यक्तं, ततोऽप्यधिका तव प्राप्त्याशेत्यर्थः । भुवं प्रत्यागमने मनोलक्षणेन रथेन भुवमागताः । 'सुधोपभोगैः' इति पाठे उपयोगः साफल्यमपास्तं यैः । पाथेयं, साध्वर्थे 'पथ्यतिथि–' इति ढञ् ॥

प्रिया मनोभूशरदावदाहे देवीस्त्वदर्थेन निमज्जयद्भिः ।
सुरेषु सारैः क्रियतेऽधुना तैः पादार्पणानुग्रहभूरियं भूः ॥ ८८ ॥

प्रिया इति ॥ तैः सुरेषु सारैः श्रेष्ठैरिन्द्रादिभिरधुना इयं भूः भूमिः पादानामर्पणं तदेवानुग्रहः कृपा तस्य भूः स्थानं क्रियते । किंभूतैः—प्रियाः स्वस्त्रिय इन्द्राणीप्रमुखा देवीस्त्वदर्थेन त्वत्कारणेन मनोभूशराः कामबाणास्त एव दावो वनवह्निस्तज्जनितदाहे निमज्जयद्भिः । कामपीडिताः कुर्वद्भिरित्यर्थः । इदानीं भूमौ वर्तन्त इत्यर्थः । तेषामत्रागमना-द्देवीनां विरहसंतापः ॥

अलंकृतासन्नमहीविभागैरयं जनस्तैरमरैर्भवत्याम् ।
अवापितो जङ्गमलेखलक्ष्मीं निक्षिप्य संदेशमयाक्षराणि ॥ ८९ ॥

अलमिति ॥ तैरमरैः भवत्यां त्वद्विषयेऽयं मल्लक्षणो जनः संदेशमयाक्षराणि निक्षिप्य जङ्गमलेखलक्ष्मीं चलत्पत्रिकाशोभामवापितः प्रापितः । किंभूतैः—अलंकृत आसन्नो महीविभागो यैः । समीपस्थितैस्तैस्त्वां प्रार्थयितुमहं प्रेषित इत्यर्थः । 'भवत्यै' इति वा पाठः ॥

एकैकमेते परिरभ्य पीनस्तनोपपीडं त्वयि संदिशन्ति ।
त्वं मूर्च्छतां नः स्मरभिल्लशल्यैर्मुदे विशल्यौषधिवल्लिरेधि ॥ ९० ॥

एकैकमिति ॥ हे भैमि, एते देवा एकैकं पृथक्पृथक् पीनस्तनयोरुपपीड्य संश्लिष्य तद्यथा (भवति) तथा, त्वत्पीनस्तनाभ्यामात्मानमुपपीड्य वा [परिरभ्य गाढमालिङ्ग्य] त्वयि इति संदिशन्ति । इति किम्—हे भैमि, त्वं स्मरभिल्लशल्यैः कामलक्षणपापर्धिकना-

१ 'अत्रानुप्राससहोक्त्यलंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र पवनामरप्रस्थानयोः कार्यकारणभावात्तदङ्गलक्षणातिशयोक्त्युत्थापितः सहोक्त्यलंकारः' इति **जीवातुः** । २ 'त्वच्चुम्बिनैव स्वमनोरथेन स्वादीयसाऽस्तंगमितक्षुधेन । अपास्तपाथेयसुधोपयोगैरध्वा भुवस्तैरयमत्यवाहि' इति पाठः **साहित्यविद्याधरी**संमतः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'देवी' इति पाठः **साहित्यविद्याधरी**संमतः । ५ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ६ 'अत्र रूपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ७ 'प्रत्येकम्' इति पाठः । ८ 'त्वं नः प्रसूनाशुगवल्गुशल्यजुषाम्' इति च पाठः **सुखावबोधसाहित्यविद्याधरी**संमतः ।

राचैः कृत्वा मूर्च्छतां नोऽस्माकं मुदे प्रीतये शल्योद्धरणान्मूर्च्छापहाराय विशल्यानाम्नी ओषधिवल्लिः एधि भव। त्वां विनास्माकं काममूर्च्छा न शाम्यतीत्यस्मान्वृणीष्वेति भावः। एकैकम्, वीप्सायां द्विः। स्तनोपपीडम्, 'सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः' इति णमुलि 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति समासः। एधि, 'घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इत्येत्वम्॥

त्वत्कान्तिमस्माभिरयं पिपासन्मनोरथाश्वासनयैकयैव।
निजः कटाक्षः खलु विप्रलभ्यः कियन्ति यावद्भण वासराणि॥ ९१॥

त्वदिति॥ त्वत्कान्तिं त्वत्सौन्दर्यं पिपासन्पातुमिच्छन् अयं निजः स्वीयः कटाक्ष एकया मुख्यया भैमीकान्तिमवश्यं वयं पाययामह इत्येवंरूपया मनोरथाश्वासनया मनोराज्यजन्ययाश्वासनयैव सान्त्वनेनैव कृत्वा कियन्ति वासराणि यावत्कियद्दिनपर्यन्तं विप्रलभ्योऽस्माभिः प्रतारणीयः खलु निश्चितं भण कथय। पथि गच्छन्बालकादिरिदमुदकमिति प्रतारणं सहते, न तु द्वित्राणि दिनानि। तथा कटाक्षोऽपि। अस्मान्वृणीष्वेति भावः। अवधौ यावच्छब्दः। वासराणि, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया॥

निजे सृजास्मासु भुजे भजन्त्यावादित्यवर्गे परिवेषवेषम्।
प्रसीद निर्वापय तापमङ्गैरनङ्गलीलालहरीतुषारैः॥ ९२॥

निज इति॥ हे भैमि, त्वं निजे स्वीये भुजे अदित्यवर्गे अदित्यपत्यसमूहेऽस्मासु परिवेषस्य वेष्टनस्य वेषमाकारं भजन्त्यौ सृज कुरु। अङ्कपालीं देहीति भावः। आदित्ये च परिवेषः परिधियुक्तः। तथा—अनङ्गलीलैव लहर्यस्ताभिस्तुषारैः शीतलैरङ्गैः कृत्वास्माकं तापं कामज्वरं निर्वापय शमय। प्रसीद प्रसन्ना भव। सकामत्वदङ्गसंपर्कादस्माकं कामज्वरः शान्तिं प्रयास्यतीति भावः। शीतलेन तापशान्तिर्युक्ता। 'चार्वङ्गि निर्वापय' इति वा पाठः। 'अनुग्रहोऽस्मासु यदि त्वदीयस्तदेहि देहि द्रुतमङ्कपालीम्' इति (पूर्वार्ध)पाठः क्वचित्। स स्पष्टार्थः। भुजाशब्द आबन्तोऽपि। 'परिवेषो रवेः पार्श्वमण्डले वेष्टने तथा' इत्यजयपालः॥

दयस्व किं घातयसि त्वमस्माननङ्गचण्डालशरैरदृश्यैः।
भिन्ना वरं तीक्ष्णकटाक्षबाणैः प्रेमस्तव प्रेमरसात्पवित्रैः॥ ९३॥

दयस्वेति॥ हे भैमि, दयस्व त्वं दयां कुरु। अदृश्यैराकस्मिकलग्नैः अनङ्ग एव चण्डालस्तस्य शरैः प्रयोज्यैः प्रयोजिका त्वं अस्मान्किं किमिति घातयसि, अपित्वेवं त्वया न कार्यम्। अन्योऽपि स्ववैरिणं चण्डालेनादृश्यैर्बाणैर्मारयति। तर्हि किं कार्यमित्यत आह—वयं प्रेमरसात्प्रीतिरूपाद्रसात्पवित्रैः पूर्णैः पूतैश्च तव तीक्ष्णकटाक्षलक्षणैर्बाणैर्भिन्ना विदीर्णाः सन्तो यत् प्रेमः म्रियामहे प्राणांस्त्यक्ष्यामः तत् मनाग्वरमिष्टम्। चण्डालबाण(प्रयोज्य)कर्तृकमरणापेक्षया तव पवित्रकटाक्षलक्षणैर्बाणैर्मरणं श्रेष्ठमित्यर्थः। कटाक्षैरस्मानाश्वासय। वृणीष्वेति भावः। रसादुदकात्पवित्रत्वं युक्तम्। प्रेमः, प्रपूर्वादिणो मरणवाचिनो लडुत्तमबहुवचनम्॥

---

१ 'धिच इति सकारलोपः' इति जीवातुस्तु सर्वंकषावदसाधुरेव' अत्रानुप्रासरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'पिपासु' इति सुखावबोधास्थः पाठः। ३ 'अत्र समासोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ४ 'निजे भुजे त्वं परिवेषभाजावदित्यपत्यप्रकरे विधेहि' इति क्वचित्पूर्वार्धपाठः' इति सुखावबोधा। ५ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ६ 'दयस्व नो घातय नैवमस्मान्' इति जीवातुपाठः। ७ 'अत्र रूपकातिशयोक्त्यलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी।

त्वदर्थिनः सन्तु परस्सहस्राः प्राणास्तु नस्त्वच्चरणप्रसादः ।
विशङ्कसे कैतवनर्तितं चेदन्तश्चरः पञ्चशरः प्रमाणम् ॥ ९४ ॥

त्वदर्थिन इति ॥ परस्सहस्रा बहवस्त्वदर्थिनस्त्वदभिलाषुकाः सन्तु, नोऽस्माकं प्राणास्तु पुनस्त्वच्चरणयोः प्रसादः । त्वच्चरणौ चेत्प्रसन्नौ भवतस्तर्ह्येव नः प्राणनं, नान्यथेत्यर्थः । इदं कैतवनर्तितमलीकभाषितमिति चेत् विशङ्कसे मन्यसे तर्ह्यन्तश्चरोऽन्तर्वर्ती पञ्चशरः कामः प्रमाणमत्र साक्षी । त्वन्निमित्तमस्माकं कियती पीडा भवतीति काम एव त्वया पृच्छ्यताम् । वयं चेन्मिथ्याभाषिण इत्यर्थः । कामोऽन्तर्वर्तित्वात्सर्वं वेत्ति । कूटसाक्ष्यं करोतीत्यर्थः । अतो वयमेवानुग्राह्या नान्य इति भावः । परस्सहस्राः परश्शता इतिवत् ॥

अस्माकमध्यासितमेतदन्तस्तावद्भवत्या हृदयं चिराय ।[3]
बहिस्त्वयालंक्रियतामिदानीमुरो मुरं विद्विषतः श्रियेव ॥ ९५ ॥

अस्माकमिति ॥ हे भैमि, भवत्या अस्माकमेतद्धृदयमन्तः आन्तरदेशे तावत् पुनः चिरायाध्यासितमधिष्ठितम् । चिरकालं चित्तमध्ये धृतासीत्यर्थः । परमिदानीं तद् उरः त्वया बहिर्देशेऽप्यलंक्रियताम् । आलिङ्ग्यतामित्यर्थः । कया कस्येव—श्रिया मुरं विद्विषतो विष्णोरिव । 'द्विषः शतुर्वा' इति मुरमिति द्वितीया ॥

दयोदयश्चेतसि चेत्तवाभूदलंकुरु द्यां विफलो विलम्बः ।
भुवः स्वरादेशमथाचरामो भूमौ धृतिं यासि यदि स्वभूमौ ॥ ९६ ॥

दयोदय इति ॥ तव चेतसि अस्माकमुपरि दयाया उदयश्चेदभूदुदभूत् तर्हि त्वं द्यां स्वर्गमलंकुरु । विलम्बो विफलः । न कर्तव्य इति भावः । अथ यदि स्वस्य भूमावुत्पत्तिस्थाने भूमौ भूलोके धृतिं प्रीतिं यासि प्राप्नोषि तर्हि वयं भुवो भूलोकस्य स्वरादेशं स्वर्गसंज्ञामाचरामः कुर्मः । यत्र वयं स एव स्वर्गः । सर्वेऽप्यागत्य स्वर्गभोगानत्रैव कुर्म इति भावः । 'क्षमामेव देवालयतां नयामो भूमौ रतिश्चेत्तव जन्मभूमौ' इति च पाठः ॥

धिनोति नास्माञ्जलजेन पूजा त्वयान्वहं तन्वि वितन्यमाना ।
तव प्रसादोपनते तु मौलौ पूजास्तु नस्त्वत्पदपङ्कजाभ्याम् ॥ ९७ ॥

धिनोतीति ॥ हे तन्वि, त्वया अन्वहं प्रत्यहं जलजेन वितन्यमाना क्रियमाणा पूजा अस्मान्न धिनोति न प्रीणयति । किंतु तव प्रसादाय प्रीतिकलहे प्रसन्नत्वाय नमस्कारकरणवशादुपनते नम्रे नोऽस्माकं मौलौ शिरसि त्वत्पदपङ्कजाभ्यां चरणाघातवशात्वच्चरणकमलाभ्यां तु पूजास्तु । कमलपूजापेक्षया त्वच्चरणकमलयोरुत्कृष्टत्वात्साऽस्माकं सुखायालं, न कमलपूजा । त्वच्चरणाघातेन वयं यथा सुखिनो भवामः तथा कुर्विति भावः ॥

---

१ 'नाटितुम्' इति सुखावबोधासाहित्यविद्याधरीस्थपाठः । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

३—'अस्माकमस्मान्मदनापमृत्योस्त्राणाय पीयूषरसायनानि ।
सुधारसादप्यधिकं प्रयच्छ प्रसीद वैदर्भि निजाधरं नः ॥'

इति (१०४) श्लोकोपि कचिन्मूलेऽस्मात्प्राक् पठित उपलभ्यते । ४ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्रानुप्रासकाव्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'तव प्रसादाय नते तु' इति जीवातुस्थपाठः । ७ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्वर्णैर्वितीर्णैः करवाम वामनेत्रे भवत्या किमुपासनासु ।
अङ्ग त्वदङ्गानि निपीतपीतदर्पाणि पाणिः खलु याचते नः ॥ ९८ ॥

स्वर्णैरिति ॥ हे वामनेत्रे सुन्दरनेत्रे, भवत्या त्वया उपासनासु पूजासु वितीर्णैरर्पितैः स्वर्णपुष्पैः किं करवाम । तानि बहून्यस्माकं विद्यन्ते तैः किमपि प्रयोजनं नास्ति । तर्हि किम्—हे अङ्ग प्रिये, खलु यस्मात् नः अस्माकं पाणिः निपीतः पीतानां सुवर्णादीनां पदार्थानां दर्पो गर्वो यैस्तानि त्वदङ्गानि याचते । यैः सुवर्णादि जितं तदभिलाषिणः पुरुषस्य सुवर्णेन प्रीतिः कथं स्यादित्यर्थः ॥

वयं कलादा इव दुर्विदग्धं त्वद्गौरिमस्पर्धि दहेम हेम ।
प्रसूननाराचशरासनेन सहैकवंशप्रभवभ्रु बभ्रु ॥ ९९ ॥

वयमिति ॥ हे प्रसूननाराचः कामस्तस्य शरासनेन धनुषा सह एकस्मिन् वंशे वेणौ, कुले च प्रभवो ययोः ईदृशे भ्रुवौ यस्याः तत्संबुद्धिः । प्रायेणैकवंशोत्पन्नस्तुल्यो भवति । वयं कलादा इव स्वर्णकारा इव तव गौरिम्णा सह स्पर्धि त्वद्गौरत्वसाम्याभिलाषि अतएव उत्तमस्पर्धया दुर्विदग्धं दुर्विनीतं बभ्रु पिङ्गलं हेम सुवर्णं देहमग्नौ प्रक्षिपामः । बभ्रुत्वादन्यवर्णत्वं सुवर्णस्य सूचितम् । वयं त्वदीयास्त्वदपराधकारिणः सुवर्णस्य वह्निप्रक्षेपरूपं दण्डं कुर्म इत्यर्थः । अस्माकं सुवर्णेन प्रयोजनं नास्तीत्यभिप्रायः । 'कलादो रुक्मकारके', 'बभ्रु स्यात्पिङ्गले त्रिषु' इत्यमरः । 'नेयङुवङ्–' इति नदीसंज्ञानिषेधात् 'अम्बार्थ–' इति ह्रस्वाभावात् 'प्रभवभ्रु' इत्यत्र संबुद्धिह्रस्वो 'विमानना सुभ्रु कुतः' इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनाज्ज्ञातव्यः, समाधानान्तरं च ग्रन्थान्तराज्ज्ञातव्यम्[२] ॥

सुधासरःसु त्वदनङ्गतापः शान्तो न नः किं पुनरप्सरःसु ।
निर्वाति तु त्वन्ममताक्षरेण सूनाशुगेषोर्मधुसीकरेण ॥ १०० ॥

सुधेति ॥ नोऽस्माकं त्वन्निमित्तोऽनङ्गतापः कामज्वरः सुधासरःस्वमृतसरसीष्वपि निमज्जनेन न शान्तः । किं पुनः अपां सरःसूदकसरसीषु, अथ च रम्भादिदेवाङ्गनासु च न शान्तः । तदपेक्षया त्वमधिकेति भावः । तर्हि कथं शाम्यतीत्याशङ्क्याह—सूनाशुगः कामस्तस्य इषुः पुष्पं तस्य मधुसीकररूपेण तव ममतारूपेणाक्षरेण इन्द्रादयो मदीया इति स्वस्य स्वामित्वम्, इन्द्रादीनां च स्वीयत्वं सूचयता तु पुनर्निर्वाति । अमृतरसापेक्षया ममताक्षररूपस्य मधुसीकरस्याधिक्यादित्यर्थः । यो बहुभिर्न शान्तः, स एकेन शान्त इति चित्रम् । अस्मान्वृणीष्वेति भावः[४] ॥

खण्डः किमु त्वद्गिर एव खण्डः किं शर्करा तत्पथशर्करैव ।
कृशाङ्गि तद्भङ्गिरसोत्थकच्छतृणं नु दिक्षु प्रथितं तदिक्षुः ॥ १०१ ॥

खण्ड इति ॥ हे कृशाङ्गि, त्वद्गिरस्त्वद्वाण्याः खण्ड एव लेश एव खण्डः शर्करारसविशेषः किमु । त्वद्वाणीशकलवाच्यत्वादेव तस्य खण्डत्वं नाम माधुर्यं च जातमित्युत्प्रेक्षा ।

---

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रोपमाच्छेकानुप्रासालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'त्वं ममताक्षरेण, इति पठित्वा त्वं मम' इत्याकारकेणाक्षरेणेति व्याख्यातुं युक्तम् । ४ 'अत्र कार्यकारणविरोधाद्विषमोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

तस्या वाण्याः पन्था गमनमार्गः तस्मिन्न शर्करा कर्परांशरूपैव शर्कराख्य इक्षुविकारः किम् । कर्परांशनामसाम्याच्छर्करेति नाम जातं माधुर्यं च । पथि शर्करा भवन्ति । तस्या वाण्या भङ्गिर्वक्रोक्त्यादिरचना तज्जनितः शृङ्गारादिरसस्तस्मात्, अथ च तल्लक्षणादुदकात् उत्थमुत्थितं यत्कच्छतृणं जलप्रायप्रदेशतृणं तदेव दिक्षु इक्षिवति प्रथितं नु । कच्छतृणस्य च इक्षुरिति संज्ञा । तद्रससंबन्धान्माधुर्यं जातं किमित्यर्थः । खण्डादिभ्योऽप्यधिकं त्वद्वाणी मधुरतरेति भावः । 'शर्करा खण्डविकृतावुपलाकर्परांशयोः' इति विश्वः ॥

ददाम किं ते सुधयाऽधरेण त्वदास्य एव स्वयमास्यते हि[२] ।
चन्द्रं[३] विजित्य स्वयमेव भावि त्वदाननं तन्मखभागभोजि ॥ १०२ ॥

ददामेति ॥ हे भैमि, वयं ते तुभ्यं किं ददाम, अपितु त्वद्दानयोग्यं वस्तु किमपि न विद्यत इत्यर्थः । अमृतामरत्वयज्ञभागेषु मध्ये एकं देयमित्याशङ्क्याह—अधरेण सुधया ओष्ठलक्षणेनामृतेन त्वदास्य एव स्वयं हि यस्मादास्यते स्थीयते । ओष्ठेन त्वन्मुखे सुधीभूयैव स्थीयते यत इति वा । यतश्च त्वदाननं चन्द्रं विधुं विजित्य स्वयमेव तस्य चन्द्रस्य मखभागभोजि यज्ञभागग्राहि भावि भविष्यति । तत्तदपि न देयमित्यर्थः । अमृतयज्ञभागदानद्वारोपकर्तुं न शक्नुम इत्यर्थः । सुधाचन्द्राभ्यां सकाशात्त्वदोष्ठसुखमधिकमिति भावः[४] ॥

अमरत्वमपि दातुमशक्यमित्याह—

प्रिये वृणीष्वामरभावमस्मदिति[५] त्रपाकृद्वचनं न किं नः ।
त्वत्पादपद्मे शरणं प्रविश्य स्वयं वयं येन जिजीविषामः ॥ १०३ ॥

प्रिय इति ॥ नोऽस्माकं वचनमस्माकमेव त्रपाकृल्लज्जावहं किं न, अपितु लज्जावहमेव । इति किम्—हे प्रिये, त्वमस्मत्सकाशादमरभावमविनाशत्वं वृणीष्वेति । येन करणेन वयं त्वत्पादपद्मे (द्वितीयाद्विवचनम्) शरणं प्रविश्य तल्लक्षणमेव रक्षितारं प्राप्य स्वयं आत्मनैव जिजीविषामः जीवितुमिच्छामः । स्वयं तीर्णो हि परांस्तारयति न त्वतीर्णः । त्वच्चरणसेवया जीवतामस्माकं तुभ्यममरत्वं दातुं का शक्तिः । अत एव पूर्वोक्तं वचनं लज्जावहमेवेत्यर्थः । अत एव तवोपकर्तुमसमर्थान् दयां विधाय वृणीष्वेति भावः[६] ॥

नास्माकमस्मान्मदनापमृत्योस्त्राणाय पीयूषरसायनानि ।
प्रसीद तस्मादधिकं निजं तु प्रयच्छ पातुं रदनच्छदं नः ॥ १०४ ॥

नेति ॥ यस्मात्पीयूषरूपाणि रसायनानि अस्मान्मदनलक्षणात्, तज्जनिताद्वा अपमृत्योः सकाशादस्माकं त्राणाय न भवन्ति, तस्मात्प्रसीद अस्माकमुपरि प्रसन्ना भव । त्वमधिकममृतरसायनेभ्योऽप्यतितरां स्वादुम्, अधिकसामर्थ्यं वा निजं स्वीयं रदनच्छदमोष्ठं तु पुनः पातुं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ देहि । अनेन मदनापमृत्युः शान्तिं प्राप्स्यतीति भावः । सामान्यमौषधं यत्रापमृत्युशान्त्यर्थं न प्रभवति तत्र तदपेक्षयाऽधिकमौषधं दीयते तेनापमृत्युः शाम्यति

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षानुप्रासश्च' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'यतः' इति **जीवातुस्थः** पाठः । ३ 'विधुम्' इति **जीवातुस्थः** पाठः । ४ 'अत्र छेकानुप्रासरूपकातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ५ 'त्रपोदश्चि वचो' इति **जीवातुपाठः** । ६ 'अत्र काव्यलिङ्गातिशयोक्त्यलंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

तद्वदस्माकम् । '–रसोऽपि नासौ' इति पाठे तस्माद्रसादित्यर्थः । अर्थाच्च यत्तदौ । अपमृत्योः, 'भीत्रा–' इत्यपादानत्वम् ॥

प्लुष्टः स्वैश्चापरोपैः सह स हि मकरेणात्मभूः केतुनाऽभू-
द्धत्तां नस्त्वत्प्रसादादथ मनसिजतां मानसो नन्दनः सन् ।
भ्रूभ्यां ते तन्वि धन्वी भवतु तव सितैर्जैत्रभल्लः स्मितैः स्ता-
दस्तु त्वन्नेत्रचञ्चत्तरशफरयुगाधीनमीनध्वजाङ्कः ॥ १०५ ॥

प्लुष्ट इति ॥ य आत्मभूः कामः स्वैश्चापरोपैर्धनुर्बाणैर्मकरेण मीनरूपेण केतुना ध्वजेनापि सह प्लुष्टो दग्धोऽभूत् स कामः, अथानन्तरम् । इदानीमिति यावत् । त्वत्प्रसादात् नोऽस्माकं मानसो मनःसंबन्धी नन्दनो हर्षकः, अथ च मानसः पुत्रः सन् मनसि जायतेऽसौ मनसिजस्तद्भावं धत्तां धारयतु । 'तव संगमवशादानन्दकः कामोऽस्मन्मनसि पुनरुत्पद्यताम् । अत एव मनसिजत्वमपि धारयत्वित्यर्थः । हे तन्वि, स कामस्ते भ्रूभ्यां धन्वी भवतु । भ्रूभ्यामिति द्विवचनेन पूर्वापेक्षया चापद्वयं सूचितम् । तव सितैः श्वेतैस्तीक्ष्णैश्च स्मितैः कृत्वा जेतार एव जैत्रा एवंभूता भल्ला बाणशल्यानि यस्य एवंविधः स्ताद्भवतु । अत्रापि पूर्वापेक्षयाऽधिकं तीक्ष्णत्वं जैत्रत्वं अनियतसंख्यत्वं च सूचितम् । तव नेत्रे एव चञ्चत्तरं अतिशयेन शोभमानं चपलतरं वा यच्छफरयुगं तस्य अधीनो मीनध्वजलक्षणोऽङ्कः चिह्नं यस्य एवंभूतोऽस्तु । पूर्वमेक एक ध्वजोऽभूत्, इदानीं तु द्वौ मीनध्वजाविति शफरयुगपदेन सूचितम् । त्वयाऽस्मद्वरणे कृते सति पूर्वापेक्षयाऽधिकसामर्थ्यः साङ्गो मदनः पुनरुत्पत्स्यते तस्मादस्मान्वृणीष्वेति भावः । अन्योऽपि विनष्टो देवताप्रसादात्पुनरुत्पद्यतेऽधिकशक्तिश्च भवति । 'नन्दनो हर्षके सुते' इति विश्वः । धन्वी व्रीह्यादिः ॥

स्वप्नेन प्रापितायाः प्रतिरजनि तव श्रीषु मग्नः कटाक्षः
श्रोत्रे गीतामृताब्धौ त्वगपि ननु तनूमञ्जरीसौकुमार्ये ।
नासा श्वासाधिवासेऽधरमधुनि रसज्ञा चरित्रेषु चित्तं
तन्नस्तन्वङ्गि कैश्चिन्न करणहरिणैर्वागुरा लङ्घितासि ॥ १०६ ॥

स्वप्नेनेति ॥ ननु यस्मात्संबुद्धौ वा, नः अस्माकं कटाक्षः प्रतिरजनि रजन्यां रजन्यां स्वप्नेन प्रापिताया विषयीकृतायास्तव श्रीषु शोभासु यस्मान्मग्नः । तथा यस्मात् नः श्रोत्रे कर्णौ गीतामृताब्धौ गानरूपसुधासमुद्रे मग्ने । यस्माच्च नस्त्वगपि सुकुमारत्वात् तनूमञ्जरी शरीररूपा मञ्जरी तस्याः सौकुमार्ये मग्ना । यस्माच्च नः नासा तव श्वासाधिवासे निःश्वासरूपे गन्धमाल्यादिपरिमले मग्ना । यस्माच्च नः रसज्ञा जिह्वा अधररूपेऽधरसंबन्धिनि वाऽमृते निमग्ना । यस्माच्च नः चित्तं तव चरित्रेषु विलासादिसर्वव्यापारेषु मग्नम् । तत्तस्मात् हे तन्वङ्गि कृशाङ्गि, नोऽस्माकं कैश्चिदपि करणहरिणैरिन्द्रियरूपैर्मृगैर्वागुरा मृगबन्धनरूपा न लङ्घितासि नातिक्रान्तासि । वागुरातुल्यया त्वया बद्धानि चक्षुरादीनि षडिन्द्रियाणि त्वद्रूपं स्वं स्वं विषयं प्राप्य त्वामतीत्य गन्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । स्वप्नेऽप्यस्माभिरन्या न स्पृष्टेत्येवमनुरागिणोऽस्माञ्झटिति

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र छेकानुप्राससहोक्त्यतिशयोक्त्यलंकाराः स्रग्धरा वृत्तम्' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'लम्भिता' इति पाठः 'न लम्भिता न प्राप्ताऽसि सर्वैरपि प्रापिता' इति **जीवातुसंमतः** ।

वृणीष्वेति भावः । देवानामस्वप्नत्वेऽपि स्वानुभवसिद्धत्वेनैव दूतेनैवमुक्तम् । प्रतिरजनि स्वप्नेन प्रापिताया इत्यनौचिती नाशङ्कनीया । यद्वा विरहवशात्प्रतिकूला रजनी रात्रिर्यस्यास्तादृशी भैमी स्वप्न इव स्वप्नो विपर्ययज्ञानम् । उन्मादावस्थेति यावत् । तया प्रापितायाः सर्वत्र दृश्यमानायास्तवेति व्याख्येयम् । रजन्या हरिद्रायाः प्रतिकूला । यद्वा प्रतिकूला रजनी यस्याः गौरत्वातिशयेन जितहरिद्रे भैमीति वा । वागुरापि मृगैर्लङ्घितुं न शक्यते । प्रतिरजनि, वीप्सायामव्ययीभावः । पक्षे समासान्तविधेरनित्यत्वात्कबभावः । कैश्चिच्छन्दादपिशब्दो द्रष्टव्यः । तन्वङ्गि, 'अङ्गगात्र–' इति ङीष् ॥

इति धृतसुरसार्थवाचिकस्रङ्गिजरसनातलपत्त्रहारकस्य ।
सफलय मम दूततां वृणीष्व स्वयमवधार्य दिगीशमेकमेषु ॥ १०७ ॥

इतीति ॥ हे भैमि, त्वं मम दूततां सफलय कृतार्थीकुरु । एषु इन्द्रादिषु मध्ये एकं दिगीशं स्वयमवधार्य विचार्य न तु सखीभिः सार्धमित्यर्थः । यस्मिन्ननुरागस्तं वृणीष्व । कस्यचिदेकस्य वरणान्मम दूत्यसाफल्यं कुर्वित्यर्थः । किंभूतस्य मम—इति पूर्वोक्तप्रकारेण धृता सुरसार्थानामिन्द्रादिदेवसङ्घानां वाचिकस्रक् संदेशवचनपरम्परा येनैवंविधं निजं स्वीयं रसनातलं जिह्वास्वरूपं तद्रूपं यत् पत्रं तस्य हारक आनायकस्तस्य । अन्योऽपि लेखपत्रानायकस्य दूतस्य दूत्यं सफलयति ॥

आनन्दयेन्द्रमथ मन्मथमग्नमग्निं केलीभिरुद्धर तनूदरि नूतनाभिः ।
आसादयोदितदयं शमने मनो वा नो वा यदीत्थमथ तद्वरुणं वृणीथाः १०८

आनन्दयेति ॥ हे तनूदरि भैमि, त्वं वरणेनेन्द्रमानन्दय । अथवा नूतनाभिर्नवनवाभिः केलीभिः सुरतक्रीडाभिः मन्मथमग्नं मदनजनितपीडामग्नमग्निं कामपीडायाः सकाशादुद्धर पृथक्कुरु । प्रवाहादिमग्नमन्यदपि नूतनकलश्यादिभिरुद्ध्रियते । वा अथवा शमने यमे मन उदिता दया यस्यैवंविधं सकृपमासादय कुरु । वा अथवा यदि इत्थम् एवं नो इन्द्रादिवरणं न क्रियते अथ तर्हि वरुणं वृणीथाः वृणीष्व । चतुर्णां मध्ये यस्य कस्यापि वरणान्मम दूत्यं सफलयेति भावः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
तस्यागादयमष्टमः कविकुलादृष्टाध्वपान्थे महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १०९ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ किंभूते महाकाव्ये—कविकुलेन कालिदासादिमहाकविसमूहेन अदृष्टोऽध्वा प्रमेयमार्गस्तस्य पान्थे नित्यं पथिके । अपूर्वप्रमेयपरिपुष्टे काव्येऽयमष्टमः सर्गः अगात्समाप्तिं प्राप्तः ॥

इति श्रीबेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैषधीयप्रकाशेऽष्टमः सर्गः ॥

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासरूपकदीपकालंकाराः । स्रग्धरा वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । अत्र 'चतुर्थपादार्थस्य पूर्वषड्वाक्यार्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्' तच्च 'करणहरिणैः' इत्यादिरूपकेण संकीर्यते' इति जीवातुः । २ 'अत्र रूपकमलंकारः । पुष्पिताग्रा वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

नवमः सर्गः ।

दूतवचनश्रवणानन्तरं किमभूदिति वर्णयितुं नवमं सर्गमारभते—

इतीयमक्षिभ्रुवविभ्रमेङ्गितैस्फुटामनिच्छां विवरीतुमुत्सुका ।
तदुक्तिमात्रश्रवणेच्छयाशृणोद्दिगीशसंदेशगिरं न गौरवात् ॥ १ ॥

इतीति ॥ इयं भैमी (इति पूर्वोक्ताम्) दिगीशसंदेशगिरं दिक्पालानां वाचिकं तस्य नलतुल्यदूतस्योक्तिमात्रस्य केवलोक्तस्य श्रवणेच्छयाकर्णनेच्छया शृणोत्, न गौरवात् । इन्द्रादीनामाज्ञा श्रोतव्येत्यादरान्न श्रुतवती । किंभूता—अक्षिभ्रुवस्य विभ्रमः परिस्पन्दविलासः तल्लक्षणेनेङ्गितेन स्वाभिप्रायसूचकचेष्टितेन स्फुटामनिच्छां दिक्पालानामनादरं विवरीतुं विशेषेण प्रकटीकर्तुमुत्सुकोत्कण्ठिता । अक्षिणी च भ्रुवौ च, 'अचतुर–' इति साधुः ॥

तदर्पितामश्रुतवद्विधाय तां दिगीशसंदेशमयीं सरस्वतीम् ।
इदं तमुर्वीतलशीतलद्युतिं जगाद वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी ॥ २ ॥

तदिति ॥ वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी भैमी उर्वीतले भूतले आह्लादकत्वाच्छीतलद्युतिं चन्द्रं तं नलं इदं वक्ष्यमाणं जगाद । किं कृत्वा—तेन दूतेनार्पितामुक्तां तां दिगीशसंदेशमयीं दिक्पालवाचिकबहुलां सरस्वतीं वाणीमनादरात्प्रत्युत्तराभावात् अश्रुतवदश्रुतेन तुल्यं वर्तते । अनाकर्णितामिव विधाय । प्रत्युत्तरमदत्त्वा स्वमनीषितमुक्तवतीत्यर्थः[३] ॥

मयाङ्ग पृष्टः कुलनामनी भवानमू विमुच्यैव किमन्यदुक्तवान् ।
न मह्यमत्रोत्तरधारयस्य किं ह्रियेऽपि सेयं भवतोऽधमर्णता ॥ ३ ॥

मयेति ॥ अङ्ग दूत, मया भवान् कुलनामनी पृष्टः सन् अमू कुलनामनी विमुच्यान्यदेव दिगीशसंदेशाद्यप्रस्तुतमेव किमुक्तवान् । अयुक्तमेतदित्यर्थः । अत्र कुलनामप्रश्नविषये मह्यमुत्तरधारयस्य प्रत्युत्तरलग्नकस्य भवतोऽपि सेयं प्रस्तुताधमर्णता ह्रिये न किम् । प्रश्नोत्तरमददतः परमन्यस्यापि ह्रीर्भवति उत्तमस्य तव कथं नेति । तस्मात्कुलनामनी कथयेति भावः । ऋणापाकरणे समर्थोऽन्योऽपि तदनपाकरणाल्लज्जापदं भवति । निषेधमात्रवाचिनो नकारस्य प्रथमान्तत्वमेव च युक्तमिति 'सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा' इति वैकल्पिकत्वान्मयादेशाभावः । धारयतीति धारयः, 'अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द–' इति शः । 'उत्तरस्य धारयः' इति समासः[४] ॥

अदृश्यमाना क्वचिदीक्षिता क्वचिन्ममानुयोगे भवतः सरस्वती ।
क्वचित्प्रकाशां क्वचिदस्फुटार्णसं सरस्वतीं जेतुमनाः सरस्वतीम् ॥ ४ ॥

अदृश्येति ॥ भवतः सरस्वती वाणी सरस्वतीं नाम्ना सरस्वतीं नदीं जेतुमनाः । तत्तुल्या भवतीत्यर्थः । किंभूतां सरस्वतीम्—क्वचिद्देशविशेषे प्रकाशां प्रकटजलाम्, क्वचिद्वास्फुटमप्रकटं अर्ण उदकं यस्यास्ताम् । किंभूता तव सरस्वती–क्वचित्कुलनामविषये ममा-

---

१ 'विभ्रमेङ्गितैः' इति जीवातुसंमतः पाठः । २ 'अत्रातिशयोक्तिभावोदयकाव्यलिङ्गालंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रोपमानरूपकमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

नुयोगे प्रश्ने उत्तरादानाददृश्यमाना गुप्ता, क्वचित् कुत आगतोऽसीति मम प्रश्ने ईक्षिता उत्तरदानात्प्रकटा। कुलनामप्रश्नस्याप्युत्तरं प्रयच्छेति भावः। 'सरस्वती नदीभेदे गोवाग्दे-वतयोरपि' इति विश्वः॥

गिरः श्रुता एव तव श्रवःसुधाः श्लथा भवन्नाम्नि तु न श्रुतिस्पृहा।
पिपासुता शान्तिमुपैति वारिजा न जातु दुग्धान्मधुनोऽधिकादपि॥५॥

गिर इति॥ अतिमधुरत्वात् श्रवसोः कर्णयोः सुधा अमृतरूपास्तव गिरः श्रुता एव यद्यपि श्रुतास्तथापि तु पुनस्तव नाम्नि विषये श्रुतिस्पृहा श्रवणेच्छा न श्लथा शान्ता नाभूत्। अतस्तदपि कथयेति भावः। अतिमधुरवाणीसमाकर्णने कथं न शान्तेत्याशङ्कायां हेतुमाह—वारिजा उदकसंबन्धिनी पिपासुता पानेच्छा अधिकादुदकापेक्षयाऽतिमधुराद्दुग्धान्मधुनोऽपि जातु कदाचिदपि शान्तिं नोपैतीत्याभाणकः। तस्माद्युक्तमेतदित्यर्थः। अधिकादपि जला-पेक्षया बहुपीतादपि दुग्धान्मधुनो वेति वा दुग्धापेक्षयाऽधिकान्मधुनोऽपीति वा। दुग्धान्न शाम्यति, नापि मधुनः, अधिकादप्यमृतादपि न शाम्यतीति वा। दुग्धमधुभ्यामधिकादमृ-तादपि न शाम्यति। अतिबहु किं वक्तव्यम्॥

बिभर्ति वंशः कतमस्तमोपहं भवादृशं नायकरत्नमीदृशम्।
तमन्यसामान्यधियावमानितं त्वया महान्तं बहु मन्तुमुत्सहे॥ ६॥

बिभर्तीति॥ सूर्यादिवंशमध्ये कतमो वंशः भवादृशमीदृशं हस्ताद्यभिनयनमात्रेण वर्ण-यितुं शक्यं न त्ववयववत्, तम ईश्वरगुणस्तदपहन्ति तिरस्करोति क्रोधरहितमज्ञानविना-शिनं, शोकापनुदं वा, नायकरत्नं बिभर्ति। यस्मिंस्त्वमुत्पन्नः स कतमो वंश इति प्रश्नः। अन्यसामान्यधियान्यवंशतुल्यत्वबुद्ध्यावमानितं तिरस्कृतमेवंगुणविशिष्टेन त्वया कृत्वा महान्त-मत्युत्तमं तं वंशं बहु अतितरां मन्तुं संमानयितुमुत्सहे उत्साहवत्यस्मि। अनन्यतुल्यत्वेन पूजयितुमिच्छामि वंशं कथयेति भावः। अथ च—स्वतेजसा तमःस्तोमनिराकरणसमर्थं लोकोत्तरं हारमध्ययोग्यं रत्नं (यो) वंशो धारयति तं वंशमन्यतुल्यत्वबुद्ध्या प्रथमं तिरस्क-रोति, पश्चात्तद्रत्नं दृष्ट्वा तस्य वेणोर्भूयान्मानः क्रियते तद्वत्। वेणोरपि रत्नोत्पत्तिर्वृद्धैरुक्ता। 'तमोऽन्धकारे स्वर्भानौ तमः शोके गुणान्तरे', 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वः। 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः। तमोपहम्, 'अपे क्लेशतमसोः' इति डः॥

इतीरयित्वा विरतां स तां पुनर्गिरानुजग्राहतरां नराधिपः।
विरुत्य विश्रान्तवतीं तपात्यये घनाघनश्चातकमण्डलीमिव॥ ७॥

इतीति॥ स नराधिपो नल इति पूर्वोक्तमीरयित्वोक्त्वा विरतां विश्रान्तां तां भैमीं गिरा वाचा पुनरनुजग्राहतरामतितरामनुगृहीतवान्। उवाचेत्यर्थः। तां प्रति तस्य वंशकथनवच-नमेवानुग्रहः। कः कामिव—तपात्यये ग्रीष्मान्ते प्रावृषि घनाघनो वर्षुको मेघः चातकमण्ड-

१ 'अत्र नलवाचःसरस्वतीनदीधर्मसंबन्धाज्जिगीषोत्प्रेक्षाव्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या, तया चोपमा व्यज्यते इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः' इति **जीवातुः**। २ 'भवतो नाम्नि भवन्नाम्नीति केषांचिद्व्याख्यानं 'तव' इति प्रकृतत्वात्क्रियाध्याहारप्रसङ्गादपि नातिरमणीयम्' इति **सुखावबोधा**संमतस्तु 'अभवत्' इति च्छेदः। ३ 'अत्र रूपकार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'दृष्टान्तालंकारः' इति **जीवातुः**। ४ 'अत्र श्लेषालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

लीमिव । किं[1] कृत्वा—पिपासावशाद्विरुत्य शब्दित्वा विश्रान्तवतीं विश्रान्ताम् । 'शक्रघातुकमत्तेभवर्षुकाब्दा घनाघनाः' इत्यमरः । 'चरिचलि–' इत्यादितो द्वित्वे आगागमे च अनुवर्तमाने 'हन्तेर्घत्वं च' इति साधुः ॥

अये ममोदासितमेव जिह्वया द्वयेऽपि तस्मिन्ननतिप्रयोजने ।
गरौ गिरः पल्लवनार्थलाघवे मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता ॥८॥

अये इति ॥ अये भैमि, मम जिह्वया तस्मिन्कुलनामलक्षणे द्वयेऽपि उदासितमेवोदासीनतयैव जातम् । यतः—अनतिप्रयोजनेऽतिशयितप्रयोजनशून्ये । निरर्थकत्वान्मया द्वयं न कथितमिति भावः । निष्प्रयोजनेऽपि पृष्टे प्रत्युत्तरं दातव्यमित्याशङ्क्याह—पल्लवनं अत्यल्पेऽपि प्रमेये बहुशब्दरचनं अर्थलाघवमर्थसंकोचश्च द्वे अपि गिरो वाण्या गरौ विषतुल्यौ दोषौ । अविचार्यैव विषं यथा त्यज्यते तथैते अपि त्याज्ये इत्यर्थः । तस्मान्निरर्थकं न प्रष्टव्यं पृष्टमपि प्रत्युत्तरार्हं न भवतीति मज्जिह्वयोदासितमिति भावः । दोषत्वमेव समर्थयति—हि यस्मात् मितं च शब्दतः, सारं चार्थतः, यद्वचः सैव वाग्मिता पण्डितता । तद्विपरीतस्य दोषवत्त्वं स्फुटमेवेत्यर्थः । चौ सामस्त्यं सूचयतः । उदासितम्, भावे क्तः । पल्लवशब्दो लक्षणया विस्तारवाची तस्मात् 'तत्करोति–' इति ण्यन्ताल्ल्युट् ।'ण्यासश्रन्थः–' इति युज्[2] वा ॥

नाम्नोऽतिप्रयोजनत्वाभावं समर्थयते—

वृथा कथेयं मयि वर्णपद्धतिः कयानुपूर्व्या समकेति केति च ।
क्षमे समक्षव्यवहारमावयोः पदे विधातुं खलु युष्मदस्मदी ॥ ९ ॥

वृथेति ॥ हे भैमि, मयि का वर्णपद्धतिः वर्णपङ्क्तिः समकेति संकेतिता । कया च आनुपूर्व्या परिपाट्या संकेतिता । चकारः प्रश्नसमुच्चयार्थः । नकाराकारलकाराकारविसर्जनीयात्मिका संज्ञा संकेतिता । किं तत्रापि तद्विपरीता लकारादिरूपा वा इयं कथा गोष्ठी निष्प्रयोजना । नामसंज्ञानभिधाने व्यवहारसिद्धिः कथमित्यत आह—खलु यस्मात् आवयोस्तव मम च समक्षं प्रत्यक्षं व्यवहारं विधातुं कर्तुं साधयितुं युष्मदस्मदी पदे सुबन्ते क्षमे समर्थे । परोक्षव्यवहार एव हि संज्ञा सप्रयोजना, प्रत्यक्षव्यवहारे च त्वमेवं कुरु, अहमेवं करिष्यामीति युष्मदस्मद्भ्यामेव कार्यसिद्धेः पूर्वोक्ता कथा निष्प्रयोजनैव । यद्वा चकारात्कुलप्रश्नोऽपि वृथैवेत्यर्थः । यथा नामप्रश्नः । उत्तरश्लोकेन कुलस्य दत्तोत्तरत्वात् । व्याख्यानान्तरं तथा ज्यायो नेत्युपेक्ष्यम् । समकेतीति, 'कित निवासे रोगापनयने च' इत्यस्य लुङि रूपम् । आवयोरिति परत्वादस्मदः शेषः । युष्मदस्मदी शब्दपरत्वादादेशाभावः[4] ॥

नामाकथने हेतुमुक्त्वा कुलाकथने हेतुमाह—

यदि स्वभावान्मम नोज्ज्वलं कुलं ततस्तदुद्भावनमौचिती कुतः ।
अथावदातं तदहो विडम्बना तथा कथा प्रेष्यतयोपसेदुषः ॥ १० ॥

---

१ 'कीदृशीम्' इति **सुखावबोधा** । २ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गार्थान्तरन्यासालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

यदीति ॥ मम कुलं स्वभावाद्यदि उज्ज्वलं निर्मलं न ततस्तर्हि सदोषस्य तस्य कुलस्योद्भावनं कथनं मम कुतः कथमौचिती, अपितु तादृशस्य कथनमयुक्तमित्यर्थः । अथ अव[illegible] तत्कुलं तत्तर्हि प्रेष्यतया परदूतत्वेनोपसेदुष आगतस्य मम तथा तादृशी कथा तादृक्प्रसिद्ध-निर्दोषवंशकथा सा विडम्बना, अहो आश्चर्यम् । महानुपहास इत्यर्थः । उपहासभिया तत्कथनं प्रेष्यस्य ममानुचितमित्यर्थः । अवदातम्, 'दैप् शोधने' । उपसेदुषः, 'भाषायां सद–' इति क्वसुः ॥

उपसंहरति—

इति प्रतीत्यैव मयावधीरिते तवापि निर्बन्धरसो न शोभते ।
हरित्पतीनां प्रतिवाचिकं प्रति श्रमो गिरां ते घटते हि संप्रति ॥ ११ ॥

इतीति ॥ पूर्वोक्तप्रकारेण वैयर्थ्येनानौचित्येन च हेतुना प्रतीत्यैव विचार्यैव मयावधीरिते कुलनामप्रश्नरूपेऽर्थे तवापि निर्बन्ध आग्रहे रसः प्रीतिः न शोभते । न युक्तेत्यर्थः । तर्हि किम्—हि यस्मात्संप्रति इदानीं हरित्पतीनामिन्द्रादीनां प्रतिवाचिकं प्रत्युत्तरं प्रत्युद्दिश्य ते तव गिरां श्रमः प्रयासो घटते । युक्त इत्यर्थः । निरर्थककुलनामप्रश्न आग्रहं त्यक्त्वा शीघ्रं दिक्पालानां प्रत्युत्तरं देहीति भावः ॥

तथापि निर्बध्नति तेऽथवा स्पृहामिहानुरुन्धे मितया न किं गिरा ।
हिमांशुवंशस्य करीरमेव मां निशम्य किं नासि फलेग्रहिग्रहा ॥ १२ ॥

तथेति ॥ अथवा तथापि कुलनामाकथनकारणे कथितेऽपि एतत्कथनविषये निर्बध्नति आग्रहशीले हे भैमि, अहं इह कुलनामप्रश्ने तव स्पृहामिच्छां मितया गिरा स्वल्पेन वचनेन किं नानुरुन्धे नावृणोमि, अपि तु पूरयामि । द्वयोर्मध्य एकेनाग्रहः परित्याज्यः, त्वया तु न परित्यज्यते, ततो मयैव त्यज्यते इति अथवेत्यनेन सूचितम् । मितमाह—त्वं हिमांशुवंशस्य चन्द्रवंशस्य करीरं बालमेव मां निशम्याकर्ण्य फलं गृह्णातीति फलेग्रहिः फलितः ग्रहो निर्बन्धो यस्याः सा एवंभूता किं नासि न भवसि, अपितु फलितनिर्बन्धा भव निशम्यैवेति वा योजना । चन्द्रवंशे बहवो विख्यातास्तन्मध्येऽहं प्रसिद्धो न भवामीति करीरपदेन स्वं गोपायति । 'फलेग्रहिरात्मंभरिश्च' इति साधुः । 'स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः' इत्यमरः ॥

नाम्नस्त्वत्यन्तमकथनीयत्वमाह—

महाजनाचारपरम्परेदृशी स्वनाम नामाददते न साधवः ।
अतोऽभिधातुं न तदुत्सहे पुनर्जनः किलाचारमुचं विगायति ॥ १३ ॥

महेति ॥ नाम प्रसिद्धौ । यत् साधवः स्वनाम न आददते न कथयन्ति ईदृशी महाजनानामाचारपरम्परा यतः, अतः कारणात्स्वनामाभिधातुं वक्तुं नोत्सहे नेच्छामि । कुलं कथितं, नाम न कथनीयमित्यर्थः । अत्र हेतुः–किल यस्मात् जन आचारमुचं पुरुषं पुनः विगायति निन्दति । अतो न कथ्यत इत्यर्थः । 'आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।

---

१ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र छेकानुप्रासरूपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

आयुष्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥' इति सदाचारो मूलम् । आददते, 'आङो दोऽनास्यविहरणे' इति तङ् ॥

अदोऽयमालप्य शिखीव शारदो बभूव तूष्णीमहितापकारकः ।
अथास्यरागस्य दधा पदेपदे वचांसि हंसीव विदर्भजाददे ॥ १४ ॥

अद इति ॥ अयं नलः अदः पूर्वोक्तं वचनमालप्योक्त्वा तूष्णीं बभूव । किंभूतः—शारदो निपुणो हिंसाप्रदो वा । अत एव—अहिताः शत्रवस्तेषामपकारकः । क इव—शारदः शरत्संबन्धी शिखीव मयूर इव, यथा—अहीनां सर्पाणां तापं करोति एवंभूतो मयूरः प्रावृषि रुतं कृत्वा शरदि मूकीभवति । अथानन्तरं च आस्यरागस्य मुखलौहित्यस्य पदेपदे प्रतिचरणं दधा धारयित्री हंसीव विदर्भजा वचांस्याददे । उवाचेत्यर्थः । किंभूता इयम्—अस्य नलस्य पदेपदे सुप्तिङन्तरूपे रागस्य मधुरत्वादनुरागस्य दधा धारयित्री । आस्यस्येव रागः, तस्य दधा वा हंसी । प्रावृषि मयूरो मधुरस्वरः, शरदि हंसी मधुरस्वरा । आस्ये चञ्च्वोश्चरणयोश्च लोहिता भवति । दधेति, 'ददातिदधात्योर्विभाषा' इति शः । रागस्य, कर्मणि षष्ठी ॥

सुधांशुवंशाभरणं भवानिति श्रुतेऽपि नापैति विशेषसंशयः ।
कियत्सु मौनं वितता कियत्सु वाग्महत्यहो वञ्चनचातुरी तव ॥ १५ ॥

सुधेति ॥ भवान् हिमांशुवंशस्याभरणमिति श्रुतेऽपि नलो वान्यो वा कश्चनेति विशेषविषयः संशयो नापैति न गच्छति । तस्मान्नामापि वदेत्यर्थः । कियत्सु द्वित्रेषु नामादिप्रश्नेषु मौनं प्रत्युत्तरादानं, कियत्सु किमर्थमागतोऽसीत्यादिषु प्रश्नेषु वाक् वितता अप्रस्तुतबहुदेवसंदेशकथनरूपा, अहो आश्चर्यकारिणी महती तव वञ्चनचातुरी । ईदृशः प्रतारको न दृष्टचर इति भावः । वंशे च मुक्तारूपमाभरणं भवति ॥

त्वया नाम्न्यकथिते सति मयापि प्रत्युत्तरं न दातव्यमित्याह—

मयापि देयं प्रतिवाचिकं न ते स्वनाम मत्कर्णसुधामकुर्वते ।
परेण पुंसा हि ममापि संकथा कुलाबलाचारसहासनासहा ॥ १६ ॥

मयेति ॥ स्वनाम मम कर्णयोः सुधारूपमकुर्वते स्वनाम न कथयते ते तुभ्यं मयापि प्रतिवाचिकं प्रत्युत्तरं न देयं दातुमनुचितम् । तत्र हेतुमाह—हि यस्मात् परेण पुंसा परपुरुषेण सह ममापि संकथा सम्यग्गोष्ठी कुलाबला कुलस्त्री तस्या आचारेण सहासनमेकस्मिन्नासन उपवेशनं तस्यासहा । पतिव्रताचारपरपुरुषकथयोः सहानवस्थानलक्षणो विरोध इत्यर्थः । यथा त्वया सदाचारभङ्गभीत्या नाम न कथ्यते, तथा मयापि स्त्रीकुलाचारभङ्गभीत्या स्वाभिप्रायो न कथ्यत इति प्रतिबन्दीत्यर्थः ॥

हृदाभिनन्द्य प्रतिबन्द्यनुत्तरः प्रियागिरः सस्मितमाह स स्म ताम् ।
वदासि वामाक्षि परेषु मा क्षिप स्वमीदृशं माक्षिकमाक्षिपद्वचः ॥ १७ ॥

---

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमर्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र श्लेषोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र छेकानुप्रासकाव्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हृदेति ॥ स नलः सस्मितं यथा तथा तां भैमीमाह स्मावोचत्। किं कृत्वा—प्रिया गिरः भैमीवचांसि प्रिया मनोज्ञा वा गिरः साधूक्तमिति हृदा मनसाभिनन्द्य स्तुत्वा। किंभूतः—कुलस्त्रीणामाचारानुचितं परपुरुषसंवादमहमपि न करोमीति प्रतिबन्दी तया तस्याः सकाशाद्वा अनुत्तर उत्तरहीनः। ईदृग्वक्रोक्तिप्रतिबन्ध्यादिचातुर्यं कस्या अपि नास्तीत्याश्चर्यवशात्स्मितपूर्वाभिभाषित्वम्। तदेवाह—हे वामाक्षि सुनेत्रे, कटाक्षविक्षेपाद्वक्रनेत्रे वा अहं वदाम्युपदिशामि-त्वं माक्षिकं मधु आक्षिपत्तिरस्कुर्वत् अतिमधुरमीदृशं प्रतिबन्ध्यादिरूपं वचनं परेष्विन्द्रादिव्यतिरिक्तेषु मादृशेषु मा क्षिप। तानेव प्रत्येवं वदितुं युक्तम्, न तु मां प्रतीति प्रतिबन्दीं मुक्त्वा ऋजुमार्गेणैव प्रत्युत्तरं देहीति भावः। सस्मितं यथा तथा माक्षिकमाक्षिपत् वचनमाह सेत्यन्वयः। ईदृशं स्वं इन्द्रादिदूतत्वेनात्मीयं पुरुषं परपुरुषेषु मध्ये मा क्षिप। येन सह संकथया पातिव्रत्यभङ्गप्रसङ्गस्तादृशोऽहं न भवामि। किं त्विन्द्रादिदूतत्वात्त्वदीय एवेति मह्यमुत्तरे दत्तेऽपि न पातिव्रत्यक्षतिरिति भाव इति वा। माक्षिकमाक्षिपद्वचः परेषु मा क्षिप। किं तु मयि क्षिपेति वा। मयि परबुद्धिं मा कुर्विति नल एवाहमिति अर्थान्नाम कथितमिति वा। वदामि नाम कथयामि परेष्वन्येषु अयं नलादन्य इति मा क्षिपेति वा। सर्वथाऽहं नल एवेत्यर्थः। व्याख्यानान्तरं क्लिष्टत्वादुपेक्ष्यम्। वामाक्षि, बहुव्रीहौ षचि षित्त्वान्ङीषि नदीत्वाद्ध्रस्वः। मा क्षिप पूर्ववल्लोट् ॥

> **करोषि नेमं फलिनं मम श्रमं दिशोऽनुगृह्णासि न कंचन प्रभुम्।**
> **त्वमित्थमर्हासि सुरानुपासितुं रसामृतस्नानपवित्रया गिरा ॥ १८ ॥**[1]

करोषीति ॥ त्वम् इमं (स्वं स्वीयं) मम श्रमं फलिनं सफलं न करोषि प्रश्नकाकुः। अपितु कुर्विति। तथा—दिशः कंचन प्रभुं नानुगृह्णासि, अपि तु स्वयंवरेणानुगृहाण। चतुर्षु मध्येऽन्यतमस्यापि वरणेन मम श्रमं सफलयेत्यर्थः। इत्थं प्रतिबन्दीरूपेण प्रकारेण रसो माधुर्यं तल्लक्षणममृतं तेन यत्स्नानं तेन पवित्रया गिरा सुरान् त्वमुपासितुमर्हा योग्यासि। एवंविधां वाणीं तान् प्रति संदेशयेति भावः। यथा गिरा मां संतोषयसि तथा देवानपि संतोषयेत्यर्थः ॥

> **सुरेषु संदेशयसीदृशीं बहुं रसस्रवेण स्तिमितां न भारतीम्।**
> **मदर्पिता दर्पकतापितेषु या प्रयाति दावार्दितदाववृष्टिताम् ॥ १९ ॥**

सुरेष्विति ॥ हे भैमि, त्वं बहुं विपुलार्थां रसस्रवेण माधुर्यद्रवेण स्तिमितामार्द्राम् अतिसरसामनुरागबाहुल्येन चार्द्रां वक्रोक्तिप्रतिबन्ध्यादिरूपां भारतीं वाणीं सुरेषु देवेषु न संदेशयसि, अपि तु तान्प्रत्येतं संदेशं कुरु। या वाणी मय्यर्पिता संदेशरूपेण, मया चार्पिता कथिता सती दर्पकतापितेषु कामपीडितेषु सुरेषु दावेन वनवह्निनार्दितो दावो वनं तस्य वृष्टितां प्रयाति। दह्यमानस्य वनस्य बह्नौ वृष्टिर्यथा सुखाय भवति, तथा कामपीडितानां तेषां तव वाणी सुखाय भविष्यति। तस्मादेवं कुर्विति भावः। प्रयाति, वर्तमानसामीप्ये लँट् ॥

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'अत्र छेकानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। 'निदर्शनालंकारः' इति जीवातुः।

तेषां कामपीडां स्वनिन्दां चाह—

यथायथेह त्वदुपेक्षयानया निमेषमप्येष जनो विलम्बते ।
रुषा शरव्यीकरणे दिवौकसां तथातथाद्य त्वरते रतेः पतिः ॥ २० ॥

यथेति ॥ एष मल्लक्षणो जनोऽनया प्रत्युत्तरादानरूपया त्वदुपेक्षया त्वत्कृतयावज्ञया निमेषपरिमितं कालमपि यथायथा यावद्यावत् इह तव संनिधौ विलम्बते कालक्षेपं करोति तथातथा तावत्तावत् रतेः पतिः रुषा दिवौकसां शरव्यीकरणे लक्ष्यीकरणे अद्यास्मिन्समये त्वरते सत्वरो भवति तस्मात्सत्वरं प्रत्युत्तरं देहीति भावः । इहोत्तरविषये त्वदुपेक्षयेति वा ॥

इयच्चिरस्यावदधन्ति मत्पथे किमिन्द्रनेत्राण्यशनिर्न निर्ममौ ।
धिगस्तु मां सत्वरकार्यमन्थरं स्थितः परप्रेष्यगुणोऽपि यत्र न ॥२१॥

इयदिति ॥ अशनिर्वज्रं इयच्चिरस्य एतावद्बहुकालं मत्पथेऽवदधन्ति निर्निमेषं सावधानानि एवंभूतानीन्द्रनेत्राणि किं न निर्ममौ, अपि तु तेनैव निर्मितानि । अन्यथा तेषां विलम्बसहनदार्ढ्यं कथम् । तस्माद्वज्रनिर्मितानीति सत्यम् । सत्वरे त्वरया कर्तुमर्हे कार्ये मन्थरं मन्दं मां धिगस्तु । अहमपि निन्द्य इति यावत् । यतः—यत्र मयि परस्य प्रेष्यो दूतः तस्य गुणो दूतत्वलक्षणः सोऽपि न स्थितः न विद्यते । पर उत्कृष्टो यो दूतगुण इति वा । सत्वरकार्यकारित्वं दासधर्मः, प्रेषितेन दासेन शीघ्रं कार्यं संपाद्यागन्तव्यम्, कार्याभावेऽपि शीघ्रमागत्य कार्यं न भवतीति झटिति निवेदनीयम् । ते यस्मान्मां प्रतीक्षन्ते, तस्माज्झटिति प्रत्युत्तरं दत्त्वा मां प्रेषयेति भावः । अवदधन्ति, 'वा नपुंसकस्य' इति नुम् ॥

इदं निगद्य क्षितिभर्तरि स्थिते तयाभ्यधायि स्वगतं विदग्धया ।
अधिस्त्रि तं दूतयतां भुवः स्मरं मनो दधत्या नयनैपुणव्यये ॥ २२ ॥

इदमिति । क्षितिभर्तरि नले इदं पूर्वोक्तं निगद्योक्त्वा स्थिते तूष्णींभावं प्राप्ते सति तया भैम्या स्वगतमप्रकाशमभ्यधायि अवादि । किंभूतया—भुवो भूलोकस्य स्मरं कामरूपमतिसुन्दरं तम् अधिस्त्रि स्त्रीविषये दूतयतां दूतं कुर्वतामिन्द्रादीनां नये नैपुणं कौशलं तस्य व्यये अभावे स्वमनो दधत्या धारयन्त्या । स्त्रीष्वभव्यः सामान्यो दूतः प्रेक्षणीय इति नीतिः । अयं चातिसुन्दरः प्रेषित इति तेष्वनभिज्ञता । सर्वथा नीतिशास्त्रं न जानन्तीति मनसि निश्चितवत्या । अतो—विदग्धया नीतिशास्त्रादौ चतुरया । यद्वा—तेषां मनो नयकौशलाभावे दधत्या । तेषां मनसि नयकौशलं नास्तीति निश्चितवत्येति योज्यम् । 'नोज्ज्वलं रूपवन्तं च नातिवन्तं न चातुरम् । दूतं वापि हि दूतीं वा नरः कुर्यात्कदाचन ॥' इति नीतिः । अधिस्त्रि इति, सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । नैपुणम्, भावे युवादित्वादण् ॥

स्वगतं तं प्रति किमाहेत्याह—

जलाधिपस्त्वामदिशन्मयि ध्रुवं परेतराजः प्रजिघाय स स्फुटम् ।
मरुत्वतैव प्रहितोऽसि निश्चितं नियोजितश्चोर्ध्वमुखेन तेजसा ॥ २३ ॥

---

१ 'त्वदपेक्षया' इति जीवातुसंमतः पाठः । २ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'स्थिरः' इति **सुखावबोधासाहित्यविद्याधरी**संमतः पाठः । ४ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ५ 'अत्र व्यतिरेकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

जलेति ॥ जलाधिपो वरुणो मयि विषये त्वां ध्रुवं निश्चितमदिशदादिष्टवान् । परेतराजः स यमः स्फुटं निश्चितं प्रजिघाय प्रेषितवान् । मरुत्वता इन्द्रेणैव निश्चितं प्रहितोऽसि । ऊर्ध्वमुखेन तेजसा वह्निना नियोजितश्च । चतुर्ष्वप्यन्वयेष्वापाततः काकुवत्कथयेत्यस्य योजना । अथ चातिसुन्दर्यां मयि अतिसुन्दरं त्वां यः समादिष्टवान् स पूर्वोक्तनीतिलङ्घनान्निश्चितं जडानां स्वामी । अतिमूर्ख इत्यर्थः । यश्च तादृश्यां मयि तादृशमेव त्वां प्रेषितवान् स परेतानां मृतानां राजैव । न चेतन इत्यर्थः । येन तादृश्यां मयि तादृशस्त्वं प्रेषितः स मरुत्वान्वातुलो भवति । येन तादृश्यां मयि तादृशस्त्वं नियोजितः स ऊर्ध्वमुखः पिशाचः प्रतिभारहितश्च । पिशाचश्चोर्ध्वमुखो भवति अप्रतिभश्च भवति । ऊर्ध्वमुखत्वेन त्वन्मुखसौन्दर्यं तेन न दृष्टमित्यपि सूचितम् । अवज्ञारूपत्वान्मनसैव नलं संबोध्येयमुक्तिः ॥

अथ प्रकाशं निभृतस्मिता सती सतीकुलस्याभरणं किमप्यसौ ।
पुनस्तदाभाषणविभ्रमोन्मुखं मुखं विदर्भाधिपसंभवा दधौ ॥ २४ ॥

अथेति ॥ अथ असौ सती निभृतस्मिता गुप्तस्मितेषत्स्मिता सतीकुलस्य पतिव्रतासमूहस्य किमपि लोकोत्तरमाभरणं एवंभूता विदर्भाधिपसंभवा भैमी स्वमुखं पुनस्तेन सह यत् आभाषणं तत्र यो विभ्रमो विलासस्तल्लक्षणो वा तत्रोन्मुखं संमुखमेवंभूतं दधौ प्रकाशं स्फुटम् । सखीभिरपि यथाकर्ण्यते तथावददित्यर्थः । प्रकाशमत्युज्ज्वलं प्रसन्नं चेति मुखविशेषणं वा । अयोग्या अपीन्द्रादयो मां वाञ्छन्तीति गूढस्मिता । सतीपदेन यो मनसा पूर्वं वृतः स एव पतिरिति सूचितम् । 'तदाभाषण-' इत्यादिना तेन सह नलबुद्ध्या आभाषणं मुख्यं, उत्तरदानं प्रासङ्गिकमिति सूचितम्[1] ॥

वृथा परीहास इति प्रगल्भता न नेति च त्वादृशि वाग्विगर्हणा ।
भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरादतः प्रदित्सुः प्रतिवाचमस्मि ते ॥ २५ ॥

वृथेति ॥ हे देवदूत, इति इयं प्रगल्भता धृष्टत्वम् । इति किम्—वृथा निष्प्रयोजनः परीहास उपहासः । इयम् अपरिचितेन सहोपहासं करोति । अत्यन्तं धृष्टेयमिति सखीजनो वदिष्यति । त्वादृशि प्रतिबन्द्यादिरूपः क्रिडावाद इति कारणाद्वृथा । इति किम्—प्रगल्भतेति वा । तथा—यत्त्वयोपदिश्यते तन्मया न क्रियत इति न नेति त्वादृशि निषेधवाक् त्वत्सदृशस्य विगर्हणा विशेषेण निन्दैव भवति । भव्यं प्रति सोपपत्तिकमेव वक्तव्यम्, निरुपपत्तिकं तु विगर्हणा । तर्हि तूष्णीं स्थातव्यमिति चेदत आह—भवति त्वयि अनुत्तरादुत्तरादानात् तव देवानां चावज्ञा भवति । अतः अहं प्रतिवाचं तुभ्यं प्रदित्सुः प्रदातुमिच्छुरस्मि । न नेति देवानां पृथङ्निषेधसूचनार्थम् । तादृशि—भवतीतिपदाभ्यां तवैव माहात्म्यादुत्तरं दीयते, न त्विन्द्रादिमाहात्म्यादिति सूचितम् । अन्यस्मिन्दूते नेत्यर्थः । परीहासः, 'उपसर्गस्य घञि-' इति दीर्घः ॥

कथंनु तेषां कृपयापि वागसावसावि मानुष्यकलाञ्छने जने ।
स्वभावभक्तिप्रवणं प्रतीश्वराः कया न वाचा मुदमुद्गिरन्ति वा ॥ २६ ॥

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र छेकानुप्रासरूपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

कथमिति ॥ मानुष्यकमेव लाञ्छनं यस्य एवंविधे मल्लक्षणे जने कृपयापि हेतुना असौ अस्मान्वृणीष्वेति देवानां वाक् कथं नु केन वा प्रकारेणासावि प्रसूता । मानव्या देवतानर्हत्वात्तेषां तां प्रत्येवं कृपया वक्तुमनुचितम् । कथंन्विति निपातसमुदायः । पृथग्वा नुः शिरश्चालने प्रश्ने वा । तेषां कृपया कर्त्र्या वाक् कथमसावीति वा । मानुष्यकलाञ्छन इति स्वनिन्दया देववरणनिषेधे तात्पर्यम् । वाशब्दः पूर्वोक्तानौचितीपरीहासार्थः । अथवेति वा ईश्वराः प्रभवः स्वभावेन भक्त्या प्रवणं नम्रं जनमुद्दिश्य कया वाचा मुदं हर्षं नोद्गिरन्ति प्रकटयन्ति, अपितु यया कयापि । भक्त्या मां प्रति स्वहर्षप्रकटने तेषां तात्पर्यम्, न तु मद्वरण इति सोल्लुण्ठं वचनमिति भावः । ते केवलं नमस्कारार्हाः, न तु वरणार्हा इत्यपि सूचितम् । प्रथमपक्षेऽसावीति कर्मकर्तरि 'अचः कर्मकर्तरि' इति चिण् । पक्षे 'भावकर्मणोः' इति चिण् । मानुष्यक इति, 'योपधात्' इति वुञ् ॥

अहो महेन्द्रस्य कथं मयौचिती सुराङ्गनासंगमशोभिताभृतः ।
ह्रदस्य हंसावलिमांसलश्रियो बलाकयेव प्रबला विडम्बना ॥ २७ ॥

अहो इति ॥ सुराङ्गनानामुर्वशीप्रभृतीनां संगमेन शोभिताभृतः शोभाशीलत्वं बिभ्राणस्य महेन्द्रस्य मानुष्या मया कृत्वा विडम्बना कथमौचिती । अपितु न कथंचित् । अहो आश्चर्ये, संबोधने वा । अत्यन्तमनौचितीत्यर्थः । उचितैवौचिती । कया कस्येव—बलाकया कृत्वा हंसावल्या मांसला बहला श्रीः शोभा यस्य ह्रदस्येव । प्रबला विडम्बना जुगुप्सिताकारता । हंसापेक्षया यथा बलाका हीना, तथा रम्भाद्यपेक्षयाऽहमितीन्द्रवरणनिषेधे तात्पर्यम्[2] ॥

पूर्वोक्तमेव द्रढयति—

पुरः सुरीणां भण केव मानवी न यत्र तास्तत्र तु शोभिकापि सा ।
अकाञ्चनेऽकिंचननायिकाङ्कके किमारकूटाभरणेन न श्रियः ॥ २८ ॥

पुर इति ॥ सुरीणां देवाङ्गनानां पुरोऽग्रे मानवी केव भण कथय । अपितु न कापि । अतितुच्छेत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालंकारे । 'केन' इति पाठे मानवी सुरीणां[3] पुरः केन गुणेन शोभिका शोभते भण । एतादृशः कोऽपि गुणो मानुष्यां न विद्यत इत्यर्थः । तर्हि कुत्र शोभत इत्यत आह—यत्र ता देव्यो न विद्यन्ते तत्र तु पुनः पृथिव्यां सा अपि मानव्यपि शोभिका शोभते । मानुष्यपेक्षयाहं सुन्दरी न तु देव्यपेक्षया । तत्र दृष्टान्तः—यथा अकाञ्चने सुवर्णालंकाररहितेऽकिंचनस्य दरिद्रस्य नायिका स्त्री तस्या अङ्ककेऽल्पेऽवयवे एकस्मिन्नप्यवयवे आरकूटस्य कृतेनालंकारेण श्रियः शोभाः किं न भवन्ति । अपि तु भवन्त्येव । तथा देवीरहितायां भुवि अन्यरमण्यपेक्षया ममापि शोभा युक्तैवेत्यर्थः । पूर्वोक्तमेव तात्पर्यम् । 'रीतिः स्त्रियामारकूटम्' इत्यमरः । लोके पित्तलमिति वदन्ति । सुरीणाम्, पुंयोगे ङीप् । मानवी, अण्णन्तत्वात् शोभिका, कर्तरि शुभेर्ण्वुल् । किंचन किमपि धनादि

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'सुराणाम्' इति पाठः **साहित्यविद्याधरी**व्याख्यातः ।

यस्य नास्ति सोऽकिंचनः, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । अङ्क इत्यल्पत्वे कन् । अल्पत्वं संख्याकृतम् । यद्वा स्वार्थिकः कन् ॥

यथातथा नाम गिरः किरन्तु ते श्रुती पुनर्मे बधिरे तदक्षरे ।
पृषत्किशोरी कुरुतामसंगतां कथं मनोवृत्तिमपि द्विपाधिपे ॥ २९ ॥

यथेति ॥ ते देवा यथातथा येनतेन प्रकारेणाभिलाषेण कृपया वा वरणविषये गिरो वाणीः किरन्तु विक्षिपन्तु नाम सुखेन ब्रुवन्तु । तथापि मे श्रुती कर्णौ पुनस्तासां गिरामक्षरे एकस्मिन्नपि वर्णे विषये बधिरे । एकमप्यक्षरं नाकर्णयतः किसु बहूनि, किंतरां चार्थमित्यर्थः । श्रुतमप्यननुष्ठेयत्वादश्रुतमेवेत्यर्थः । दृष्टान्तेन हेतुमाह—पृषतो हरिणस्य किशोरी हरिणी द्विपाधिपे ऐरावते हस्तिश्रेष्ठे वा विषये असंगतामयोग्यां मनोवृत्तिमपीच्छामात्रमपि कथं कुरुताम् । इच्छामपि न धारयति, नानुतिष्ठतीति किं वाच्यमित्यर्थः । पशुरपि बालापि सती या मृगी योग्यायोग्यविभागं जानाति, ततोऽप्यज्ञा किमहम् । तान्न वृणे इति भावः ॥

अदो निगद्यैव नतास्यया तया श्रुतौ लगित्वाभिहितालिरालपत् ।
प्रविश्य यन्मे हृदयं ह्रियाह तद्विनिर्यदाकर्णय मन्मुखाध्वना ॥ ३० ॥

अद इति ॥ आलिः काचित्सखी आलपदवोचत् । किंभूता । अदो निगद्यैव एवमुक्त्वैव नतास्यया लज्जावशान्नम्रमुख्या तया भैम्या श्रुतौ लगित्वाभिहिता एवं वद इति उक्ता । हे दूत, इयं ह्रिया मे हृदयं प्रविश्य यदाह ब्रवीति, तत् त्वं मन्मुखाध्वना विनिर्यद्विनिर्गच्छद् आकर्णय । इयं लज्जया किमपि स्वयं वक्तुं न शक्नोति, मन्मनसि रहस्यं निवेश्य यदाह, तन्मयानूद्यते, न तु स्वस्फूर्त्या किमप्युच्यते तदाकर्णयेत्यर्थः ॥

बिभेमि चिन्तामपि कर्तुमीदृशीं चिराय चित्तार्पितनैषधेश्वरा ।
मृणालतन्तुच्छिदुरा सतीस्थितिर्लवादपि त्रुट्यति चापलात्किल ३१

बिभेमीति ॥ यतोऽहं चिराय बहुकालं चित्तेऽर्पितो धृतो नैषधेश्वरो यया अत एव ईदृशी इन्द्रादीन्वृणे, न वृणे इति चिन्तामपि विचारमपि कर्तुं बिभेमि भयं प्राप्नोमि, निश्चयं कर्तुं किमुत । मनोव्यापारेऽपि भयम्, किं पुनः कायव्यापारे इत्यपिशब्दार्थः । विचारो हि मानसो व्यापारः । मनसश्च नलेनाधिष्ठितत्वादन्यविषयविचारस्यावकाशोऽपि नास्ति । ईदृशे विचारे क्रियमाणे तत्स्थो नलः समाकर्णयेत् । स चेश्वरः प्रभुः । तस्मादेवं विचारयितुमपि बिभेमीत्यर्थः । मनसा नलस्य वृतत्वान्नान्यवरणकथामपि कर्तुं शक्नोमीति भावः । मनसैव वृतो न तु साक्षात् । तस्मादन्यवरणविषयविचारे क्रियमाणे किमिति भयमित्याशङ्क्याह—किल यस्मात् मृणालतन्तुवच्छिदुरा स्वयमेव भिदुरा सतीस्थितिः पतिव्रतामर्यादा लवादप्यल्पादपि चापलात्त्रुट्यति । बिसतन्तुर्यथा हस्तस्पर्शमात्राच्छिद्यते तथा । साक्षाद्वरणादपि मनसा यद्वरणं तस्यैव ज्यायस्त्वादन्यविषयकथयापि सतीस्थितिर्भज्यते । तस्माद्भयं युक्तमेवेति भावः ॥

---

१ 'अत्र दृष्टान्तालंकारः' इति जीवातुसाहित्यविद्याधर्यौ । २ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र हेतूपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

ममाशयः स्वप्नदशाज्ञयापि वा नलं विलङ्घ्येतरमस्पृशद्यदि ।
कुतः पुनस्तत्र समस्तसाक्षिणी निजैव बुद्धिर्विबुधैर्न पृच्छ्यते ॥३२॥

ममेति ॥ वाशब्दो यदीत्यस्यानन्तरं संभावनार्थो द्रष्टव्यः । ममाशयोऽभिप्रायः स्वप्नदशायाः स्वप्नावस्थाया आज्ञयापि वशेनेत्यर्थः । अज्ञा इव अज्ञा, तत्कृतो मोहस्तेनापीति वा नलं विलङ्घ्येतरं यदि वास्पृशत्, तर्हि विबुधैरिन्द्रादिभिः पण्डितैश्च तत्र तस्मिन्विषये समस्तसाक्षिणी समस्तलोकवृत्तसाक्षात्कारिणी निजैव बुद्धिः कुतः पुनः न पृच्छ्यते । स्वप्नदशायामपि नलादन्यं न चिन्तयामीति सर्वज्ञत्वाद्देवा अपि जानन्तीति [1]भावः ॥

निजैव बुद्धिः पृच्छ्यतामिति पूर्वमुक्तम्, इदानीं स्वयमेवाह—

अपि स्वमस्वप्नमसूषुपन्नमी परस्य दाराननवैतुमेव माम् ।
स्वयं दुरध्वार्णवनाविकाः कथं स्पृशन्तु विज्ञाय [2]हृदापि तादृशीम् ॥ ३३ ॥

अपीति ॥ अमी देवा मां परस्य नलस्य दारान्स्त्रियं अनवैतुमनवज्ञातुमेव अस्वप्नमपि निद्रारहितमपि स्वमात्मानमसूषुपन्निद्रापयन्ति स्म । देवास्त्वस्वप्नाः, अपि संभावनायाम् । एतदर्थमेवास्वप्नं स्वमसूषुपन्नित्यहं संभावयामीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे गूढोपहासामन्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति—स्वयमात्मनैव दुष्टोऽध्वा दुरध्वः परदारवाञ्छाद्यमार्गः स एवार्णवस्तमुत्तारयितुं नाविकाः कर्णधारा दुराचारप्रवृत्तजननिवारका एते तादृशीं परस्त्रियं विज्ञाय विशेषेण ज्ञात्वा हृदापि कथं स्पृशन्तु मनसापि परस्त्रियं कथमिच्छन्त्वपि । सदाचाराणां ज्ञात्वैतत्कर्तुमनुचितमित्यर्थः । 'स्वप्नवशादेवाहं तैर्मनस्यबुद्धिपूर्वं धृतेति तेषां न दोषः । अन्यथा येऽन्यानुपदिशन्ति ते स्वयं कथं परदारान्वाञ्छन्तीति भावः । एवंविधा अपि परदारानभिलष्यन्तीत्युपहासः । समुद्रकर्णधारत्वेन ते स्पर्शनयोग्या अपि न भवन्तीति सूचितम् । असूषुपन्, ण्यन्तात्स्वापेश्चङि '[3]स्वापेश्चङि' इति संप्रसारणम् । दुरध्वः, 'उपसर्गादध्वनः' इत्यच् । 'व्यध्वो दुरध्वो विपथः' इत्यमरः । नाविकाः, 'तरति' इत्यर्थे 'नौ द्व्यचष्ठन्' इति ठन्[4] ॥

अनुग्रहः के[5]वलमेष मादृशे मनुष्यजन्मन्यपि [6]यन्मनो जने ।
स चेद्विधेयस्तदमी तमेव मे प्रसद्य भिक्षां वितरीतुमीशताम् ॥ ३४ ॥

अनुग्रह इति ॥ (मादृशे) मनुष्यजन्मन्यपि मादृशे मल्लक्षणे जने यत् तेषां मनः अनुरक्तमित्यर्थात् । एष केवलं तेषामनुग्रहः कृपा, न तु तत्त्वतोऽनुरक्ताः । ममायोग्यत्वात् । सोऽनुग्रहः चेत् यदि विधेयः कर्तव्यः, तत्तर्हि अमी देवाः प्रसद्य प्रसन्नीभूय मे मह्यं तमेव नलमेव भिक्षां वितरीतुमीशतां समर्था भवन्तु । अहं तानेव नलं याचे, तैः प्रसन्नीभूय नल एव दातव्यो, न त्वन्योऽभिलाषः । मनुष्याज्जन्म यस्येति बहुव्रीहिः । अन्वादेशत्वाच्चतुर्थ्या मयादेशः । वितरीतुम्, 'वृतो वा' इतीटो [7]दीर्घः ॥

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासहेत्वलंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'तथापि' इति पठित्वा 'स्वप्नेति' इति व्याख्यातं **साहित्यविद्याधर्याम्** । ३ 'द्युतिस्वाप्योः–' इति मल्लिनाथस्तु भ्रान्तः । अभ्यासोत्तरखण्डे संप्रसारणाश्रवणप्रसङ्गात् । ४ 'अत्र विरोधरूपकहेत्वलंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ५ 'केवल एव' इति, ६ 'तन्मनः' इति च पाठः **साहित्यविद्याधरी**संमतः । ७ 'अत्र हेत्वलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

नलवरणे स्वप्रतिज्ञामाह—

अपि द्रढीयः शृणु मत्प्रतिश्रुतं स पीडयेत्पाणिमिमं न चेन्नृपः।
हुताशनोद्बन्धनवारिकारितां निजायुषस्तत्करवै स्ववैरिताम् ॥ ३५ ॥

अपीति ॥ अपिः अन्यच्चेत्यर्थे। त्वं द्रढीयः दृढतरं केनाप्यनिराकार्यं मम प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातमपि शृणु। तदेवाह—स नलः नृपः इमं पाणिं चेत् न पीडयेन्मदीयपाणिग्रहणं न कुर्यात्, तत्तर्हि हुताशनेनोद्बन्धनेन शाखादौ रज्वा कण्ठोर्ध्वबन्धनेन वारिणा च प्रयोज्येन कारितां विधापितां निजायुषः स्वजीवितस्य स्वेनैवात्मनैव वैरितां शत्रुतां करवै। ममादृष्टवशाद्दैवानुरोधाद्वा चेन्मां नलो नाङ्गीकुर्यात्तर्हि वह्नयादिष्वन्यतमेनोपायेन स्वजीवितं त्यक्ष्यामि, अन्यं कंचन न वृणे इति। पूर्वनिपातानित्यत्वं पूर्वोक्तं ज्ञातव्यम्। 'वारिताम्' इति पाठे निषिद्धाम्। अग्न्यादिभिर्मरणं निषिद्धम् ॥

आत्मघातोऽनुचित इत्यत आह—

निषिद्धमप्याचरणीयमापदि क्रिया सती नावति यत्र सर्वथा।
घनाम्बुना राजपथे हि[1] पिच्छिले क्वचिद्बुधैरप्यपथेन गम्यते ॥ ३६ ॥

निषिद्धमिति ॥ यत्र यस्यामापदि सती श्रुत्याद्यविरोधिनी क्रिया सर्वथा केनापि प्रकारेणात्मानं नावति न रक्षति, तस्यामापदि सत्यां निषिद्धमपि कर्माचरणीयम्। अचिकित्स्यव्याध्यादौ भृगुपतनादिभिर्मरणमापद्धर्मनिरूपणप्रस्तावेऽभिहितम्। नलं विना कामज्वरपीडायामापदि निषिद्धमप्याचरणीयमेवेति भावः। तदेवार्थान्तरन्यासेनाह—हि यस्मात् घनाम्बुना सान्द्रजलेन मेघजलेन वा राजपथे राजमार्गे पिच्छिले पङ्किले सति बुधैरपि पण्डितैरपि क्वचित् किंचिदुद्दिश्य अपथेन कापथेन गम्यते। राजमार्गस्य पङ्किलत्वाद्गत्यन्तराभावादमार्गगामित्वेऽपि न दोष इत्यर्थः। पिच्छिले, पिच्छादित्वादिलच्। अपथेन, 'पथो विभाषा' इति समासान्तः[2] ॥

स्वोक्तं निगमयन्ती दूतं प्रार्थयते—

ह्रिया मया वाग्मिषु तेषु शक्यते न जातु सम्यग्वितरीतुमुत्तरम्।
तदत्र मद्भाषितसूत्रपद्धतौ प्रबन्धृतास्तु प्रतिबन्धृता न ते ॥ ३७ ॥

ह्रियेति ॥ ह्रिया मया वाग्मिषु पण्डितेषु तेषु देवेषु सम्यक् संतोषकारि उत्तरं जातु कदाचिदपि वितरीतुं न शक्यते यस्मात् तत्तस्मात् अत्रास्यां मम भाषितमेव सूत्रं तस्य पद्धती रचना तस्यां विषये ते तव प्रबन्धृतां प्रबन्धकारित्वं भाष्यकारित्वं वार्तिककारित्वं वास्तु। प्रतिबन्धृता दूषकत्वं तु नास्तु। सूत्रप्रायं मद्वचनं स्वकल्पितैर्विवरणपदैः सोपस्कारं कृत्वा देवास्त्वया बोधनीयाः, न तु मद्वचने दूषणं कर्तव्यम्। यथा भाष्यकर्त्रा सूत्रं समर्थ्यते नतु दूष्यते। उभयत्रापि तृजन्ताद्बन्धेस्तल्। उपसर्गवशादर्थभेदः[3] ॥

निरस्य दूतः स तथा विसर्जितः प्रियोक्तिरप्याह कदुष्णमक्षरम्।
कुतूहलेनेव मुहुः कुहूरवं विडम्ब्य डिम्भेन पिकः प्रकोपितः ॥ ३८ ॥

---

१ 'अतिपिच्छिले' इति जीवातुसाहित्यविद्याधरीसंमत पाठः। २ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

निरस्येति ॥ तथा पूर्वोक्तेन प्रकारेण निरस्य निराकृत्य प्रियोक्तिरपि मधुरवचनोऽ विसर्जितः प्रेषितः दूतः कदुष्णं संतापकरमक्षरं वक्ष्यमाणप्रकारेणाह वदति स्म । क इव— डिम्भेन बालकेन मुहुः पुनः पुनः कुतूहलेन कौतुकेन कुहूरितिरवं शब्दं विडम्ब्यानुकृत्य प्रकर्षेण कोपितो मधुरवचनोऽपि पिक इव । तथा तेन प्रकारेण प्रस्थापितो, यथा प्रियवचनोऽपि परुषवचनं ब्रूते स्म । अवज्ञया प्रस्थापित इत्यर्थ इति वा योजना । 'तया' इति वा पाठः । बालेन विडम्बितः पिकः कुपितः सन् परुषं रटतीति जातिः । 'सर्ज अर्जने' इत्यतः क्तः । स चोपसर्गवशात्प्रेषणार्थः ॥

अहो मनस्त्वामनु तेऽपि तन्वते त्वमप्यमीभ्यो विमुखीति कौतुकम् ।
क वा निधिर्निर्धनमेति किंच तं स वाक्कवाटं घटयन्निरस्यति ॥ ३९॥

अहो इति ॥ हे भैमि, अत्युत्तमाः तेऽपि देवा अपि त्वामनु मनः तन्वते । मानुषीं त्वामभिलष्यन्ति । अहो आश्चर्यम् । मानुष्यतिहीना त्वमपि उत्तमेभ्योऽप्यमीभ्यो देवेभ्यो विमुखी पराङ्मुखीति चाश्चर्यम् । अहो कौतुकम्, महदाश्चर्यमिति चोभयत्र योजनीयम् । उत्तमो हीनां नाभिलष्यतीति हीना तत्र नानुरज्यत इति युक्तम् । 'उत्तमे कामयमानेऽपि हीना तं न कामयते' इति कुत्रचिन्न दृष्टचरमिति महदाश्चर्यम् । उत्तमाय हि सर्वोऽपि स्पृहयतीति भावः । एतदेव परुषं वचनम् । दृष्टान्तमाह—निधिः महापद्मादिः निर्धनं दरिद्रं क वा कुतोऽपि दैवादायाति । किंच अन्यच्च स दरिद्रः प्रतिषेधकत्वाद्वाग्रूपं कवाटं घटयन् मत्समीपे त्वया नागन्तव्यमिति विशेषवचनं ब्रुवन् तं निधिं निराकरोति तादृगेतदित्यर्थः । निधिर्निर्धनमेति स च वाक्कवाटं घटयंस्तं निरस्यतीति क वा कुत्र वा । दृष्टमित्यर्थात् । अपितु कुत्रचिन्नेति वा । 'स वा कवाटम्' इति वा पाठः । निर्धनस्य निधिनिराकरणं यथाऽनुचितम्, तथा दिगीशानां त्वय्यनुराग एवानुचितः, कृतेऽप्यनुरागे त्वं तत्र नानुरज्यस इति महदनुचितमिति भाव इति वा[1] ॥

सहाखिलस्त्रीषु वहेऽवहेलया महेन्द्ररागाद्गुरुमादरं त्वयि ।
त्वमीदृशि श्रेयसि संमुखेऽपि तं पराङ्मुखी चन्द्रमुखि न्यवीवृतः॥४०॥

सहेति ॥ हे चन्द्रमुखि, महेन्द्रस्य त्वय्यनुरागाद्धेतोः अखिलस्त्रीष्विन्द्राणीप्रभृतिषु अवहेलयावज्ञया सह त्वयि यं गुरुमादरं संमानं वहे धारये । इन्द्रस्य त्वय्यनुरागात्, त्वदन्यासु चाननुरागात्त्वदन्या कापि धन्या नास्तीति त्वामेव बहु मन्ये इति भावः । ईदृशि इन्द्रस्वाराज्यप्राप्तिलक्षणे संमुखे त्वामनु स्वयमागच्छत्यपि श्रेयसि कल्याणे विषये पराङ्मुखी तदनङ्गीकुर्वाणा त्वं तं ममादरं न्यवीवृतः, व्यनाशय इत्यर्थः । त्वत्सदृशी कापि दुर्मतिर्नास्तीत्यर्थः । न्यवीवृतः, ण्यन्ताल्लुङि चङ्[2][3] ॥

दिवौकसं कामयते न मानवी नवीनमश्रावि तवाननादिदम् ।
कथं न वा दुर्ग्रहदोष एष ते हितेन सम्यग्गुरुणापि शम्यते ॥ ४१ ॥

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गसहोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दिवौकसमिति ॥ मानवी दिवौकसं न कामयते इतीदं नवीनमपूर्वं तवाननादश्रावि श्रुतम् । उत्तमस्य वस्तुनोऽनभिलाषाच्चित्रमित्यर्थः । एष ते दुर्ग्रहदोषः दुष्टग्रहलक्षणो द्रोषः सम्यगतितरां हितेनाप्तेन गुरुणा पित्रापि कथं वा न शम्यते नापनीयते । अपि त्वपनेतुमर्हः । अपत्यहितमभिलष्यता पित्रा ह्यपत्यदुष्टाग्रहः केनाप्युपायेन निराक्रियते । तव तु नेत्यपि चित्रमित्यर्थः । अथ च—दुष्टग्रहाः शनैश्चरादयः तज्जनितो दोषः पीडा सम्यग्हितेन केन्द्रस्थानस्थितत्वादनुकूलतरेण गुरुणा बृहस्पतिनापनीयते, नापनीयते चेच्चित्रम् । 'किं कुर्वन्ति ग्रहाः सर्वे यदि केन्द्रे बृहस्पतिः' इति ज्योतिर्विदः । सर्वथा आग्रहं परित्यज्येन्द्रादिष्वन्यतमं वृणीष्वेति भावः । अथ च त्वद्वरणसंबन्धी देवानामाग्रहो मन्त्रिणा बृहस्पतिना कथं न शम्यते इति चित्रम् । दिवौकसमिति पृषोदरादिः । आङ्प्रश्लेषे वृद्धिर्वा । नवीनम्, 'नवस्य नूआप्तनप्खाश्च' इति खो नूरादेशः ॥

अनुग्रहादेव दिवौकसां नरो निरस्य मानुष्यकमेति दिव्यताम् ।
अयोविकारे स्वरितत्वमिष्यते कुतोऽयसां सिद्धरसस्पृशामपि ॥४२॥

अन्विति ॥ नरः दिवौकसामनुग्रहादेव अनुग्रहमात्रेण मानुष्यकं मनुष्यत्वं निरस्य परित्यज्य दिव्यतां देवत्वमेति प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तः—सिद्धरसस्पृशामपि औषधसाधितपारदस्पृशां सुवर्णभूतानामप्ययसां लोहानामयोविकारे लोहविकारभूते पदार्थे मध्ये स्वरितत्वमाक्षिप्तत्वं कुतो हेतोरिष्यते, अपि तु न कुतोऽपि । सिद्धरसस्पृष्टानि सुवर्णभूतानि लोहानि अयोविकृतेषु मध्ये केन क्षिप्यन्ते, एतानि लोहजन्यानीति लोह(जन्य)पातीनि केन क्रियन्ते । किंतु सुवर्णमध्य एवेत्यर्थः । 'अयोधिकारे स्वरितत्वम्' इति पाठे अधिकारे प्रस्तावे । 'स्वरितेनाधिकारः' इति पाणिनिवचनात्स्वरितत्वाभावे कुतस्त्योऽधिकार इत्यर्थः । यथा सिद्धरसस्पृष्टं लोहं सुवर्णत्वेन वर्ण्यते, न तु लोहत्वेन । तथा देवानुग्रहात्त्वमपि देव्येव, न तु मानुषीति देवान्वृणीष्वेति भावः । स्वरित इति 'स्वर आक्षेपे' इति चौरादिकाददन्तान्निष्ठा । रसशब्दो विश्वप्रकाशे पारदवाच्युक्तः । स्पृशाम्, 'स्पृशोऽनुदके–' इति क्विन् । अनेन 'मानुष्यकलाञ्छने जने' इत्यादेरुत्तरं दत्तम् ॥

हरिं परित्यज्य नलाभिलाषुका न लज्जसे वा विदुषिब्रुवा कथम् ।
उपेक्षितेक्षोः करभाच्छमीरतादुरु वदे त्वां करभोरु भोरिति ॥ ४३ ॥

हरिमिति ॥ हे भैमि, त्वं हरिमिन्द्रं परित्यज्य नलनामकं राजानं नलाख्यतृणविशेषं च अभिलाषुकाभिलाषिणी तथा विदुषिब्रुवा आत्मानं विदुषीं पण्डितां ब्रुवाणा सती कथं वा न लज्जसे । अपि तु त्वया लज्जितव्यम् । महेन्द्रं त्यक्त्वा तृणतुल्यं नरं प्रियं वाञ्छसि अहं ज्ञात्रीति च ब्रूषे एतन्महच्चित्रम् । त्वादृशी दुर्बुद्धिर्निर्लज्जा च क्वापि नास्तीत्यर्थः । भोः करभोरु, करस्य कनिष्ठामणिबन्धमध्यदेशवदनुवृत्तौ कोमलौ ऊरू यस्या एवंविधे भैमि, इति पूर्वार्धोक्तात्कारणात् अहं त्वां उपेक्षितेक्षोस्त्यक्तस्वादुरसेक्षोः शमीरतात्कटुरसशमीकण्टकल-

१ 'अत्र छेकानुप्रासहेतुकश्लेषालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्राभिधायाः प्रकृतार्थनियन्त्रणादप्रकृतार्थप्रतीतिध्वनिरेव न श्लेषः' इति **जीवातुः** । २ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'दृष्टान्तालंकारः स्पष्टः' इति **जीवातुः** ।

स्पटात् करभादुष्ट्रादपि उरुमुत्कृष्टां वदे ज्ञानपूर्वं कथयामि । उष्ट्रस्यापि कदाचित्तारतम्यज्ञानं भविष्यतीत्यपि संभाव्यतेऽपि तव तु न कदाचित् । तस्मादपि त्वं मूर्खतरेत्यर्थः । इक्षुशम्योर्यावदन्तरं, तावदिन्द्रनलयोरिति जानीहीति भावः । अयमेवात्राभिप्रायो ज्ञातव्यः । न तु करभादुरुः—करभोरुरिति । अस्मिन्नर्थे 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणप्राप्तेः करभोरो इति स्यात् । इतिशब्दस्यानन्वयापत्तेश्च । तस्मात्पूर्वार्धार्थपरामर्शी इतिशब्दो हेत्वर्थो ज्ञातव्यः । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति ह्रस्व(गुण)संज्ञामाश्रित्य पाक्षिकगुणाभावसमाधानं कृत्वा करभोरु इति संबुद्ध्या ज्ञानपूर्वं कथयामीति वा । 'मनुष्यजातेर्विवक्षाविवक्षे' इति वामनाचार्यवचनात् करभादुरुः करभोरुरिति मनुष्यजातिविवक्षया 'ऊङुतः' इत्यूङ् । तस्य नदीत्वात् 'अम्बार्थ–' इति ह्रस्वे ह्रस्वविधिसामर्थ्याद्गुणाभावे च साधूकृतस्य करभोरुपदस्य पूर्वव्याख्याने योजना कार्येति वा । कं सुखं राति ददातीति करा । करा भा ययोस्तौ करभौ दर्शनमात्रेण यूनोर्मदनाद्वैतानन्दोदधौ निमज्जयन्तौ ऊरू यस्या इति व्युत्पत्त्या त्वय्येतावन्तं कालं करभोरु इति प्रातिपदिकम्, त्वां इदानीं करभादुष्ट्रादुरुं वदे इति वा । नलाभिलाषुका, 'लषपत–' इत्युकञि 'गम्यादीनामुपसंख्यानम्' इति समासः । विदुषी इति ङीपः पचाद्यजन्ते ब्रुवशब्दे परे 'घरूप–' इति ह्रस्वः । पचादिषु ब्रुव इति पाठसामर्थ्यादेव च वचिगुणौ न भवतः । करभादुरुः इति योगविभागात्समासः । वदे, 'भासनोपसंभाषा–' इति ज्ञाने तङ् ॥

विहाय हा सर्वसुपर्वनायकं त्वया धृतः किंनरसाधिमभ्रमः ।
मुखं विमुच्य श्वसितस्य धारया वृथैव नासापथधावनश्रमः ॥ ४४ ॥

विहायेति ॥ हे भैमि, त्वया सर्वे सुपर्वाणो देवाः तेषां नायकं स्वामिनमिन्द्रं विहाय नरे मनुष्ये साधिमभ्रमः साधुत्वविषयः साधुत्वलक्षणो वा भ्रमः । अथ च नले साधिमभ्रमः किं धृतः हा कष्टम् । अनुचितमेतत् । उक्तमर्थं लोकोक्त्याह—श्वसितस्य श्वासानिलस्य धारया परम्परया मुखं विमुच्य मुखमार्गं विहाय सुखरूपानायासगमनोपायभूतं मुखं पिधाय नासापथेन नासिकामार्गेण यद् धावनं शीघ्रं गमनं तज्जनितः श्रमः क्लेशो वृथैव यथा धृतः तथा त्वयेत्यर्थः । अथ च इन्द्रं विहाय तदपेक्षया हीनस्य किंनरस्य देवयोनिविशेषस्य इन्द्रापेक्षया साधिमभ्रमो वृथा । अथ च रलयोरभेदात् कुत्सितो नरो मनुष्यो नलश्च तस्मिन् इति । 'वृथा धृतः' इत्यपि पाठः । तस्मादेनं भ्रमं परित्यज्य महेन्द्रो वरणीय इति भावः । साधुः पृथ्वादिः[2] ॥

तपोनले जुह्वति सूरयस्तनूर्दिवे फलायान्यजनुर्भविष्णवे ।
करे पुनः कर्षति सैव विह्वला बलादिव त्वां वलसे न बालिशे ॥ ४५ ॥

तप इति ॥ सूरयो बुधाः अन्यत् यज्जनुः जन्म तत्र भविष्णवे भाविने दिवे स्वर्गलक्षणाय फलाय तपोनले चान्द्रायणादितपोरूपेऽग्नौ तनूः शरीराणि जुह्वति प्रक्षिपन्ति । यदर्थं शरीरपीडामपि कृत्वा तपोऽर्जयन्ति सैव इन्द्रादिस्वरूपा द्यौरेव पुनस्त्वदनुरागवशाद्विह्वला सती अस्मिन्नेव जन्मनि त्वां बलादिव बलात्कारेण करे धृत्वा आकर्षति । हे बालिशेऽज्ञे,

१ 'त्वयादृतः' इति जीवातुसंमतः पाठः । २ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'दृष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः ।

त्वं पुनः न वलसे नाभिमुखीभवसि । चित्रमित्यर्थः । कर्षतीवेति वा । जन्मान्तरभाविफलार्थं बुधाः शरीरमपि त्यजन्ति, तच्च फलं प्रत्युत त्वत्प्राप्त्यर्थं स्वयमेव साभिलाषं सदस्मिन्नेव जन्मनि एतच्छरीरसहितामेव त्वां स्वसमीपं नेतुमिच्छति, त्वं तु तत्संमुखी न भवसीति मूर्खतरा बालिशेत्यनेन सूचितम् । आग्रहं त्यक्त्वा इन्द्रादिष्वन्यतमं वृणीष्वेति भावः । 'अज्ञे च बालिशः' इत्यमरः । जुह्वति, 'अदभ्यस्तात्' इति झेरत् 'हुश्नुवोः–' इति यणादेशः । 'भुवश्च' इतीष्णुचः छन्दस्येव विधानमिति वृत्तिकारादिवचनाद्भाषायां 'भविष्णवे' इति चिन्त्यम् । यद्वा 'भूष्णुर्भविष्णुर्भविता', 'जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवम्' इत्यादिप्रामाणिकप्रयोगदर्शनाच्च 'भुवश्च' इति चकारं 'भुवश्छन्दसि च' इति संबध्य चकारात् 'भाषायामपि क्वचिद्भवति' इति व्याख्यानात्समर्थनीयम् । गत्यन्तरं वा गवेषणीयम्[1] ॥

'हुताशनोद्बन्धन–' इत्यादि यदुक्तं तच्छ्लोकत्रयेण दूषयति—

यदि स्वमुद्बन्धुमना विना नलं भवेर्भवन्तीं हरिरन्तरिक्षगाम्[2] ।
दिविस्थितानां प्रथितः पतिस्ततो हरिष्यति न्याय्यमुपेक्षते हि कः ॥४६॥

यदीति ॥ त्वं नलं विना यदि स्वम् आत्मानं उद्बन्धुमना भवेः, ततः तर्हि अन्तरिक्षगामन्तरालस्थां त्वां ततोऽन्तरिक्षात् हरिरिन्द्रो हरिष्यति नेष्यति । यस्माद्दिविस्थितानामन्तरिक्षस्थानां पतिः स्वामी प्रथितः ख्यातः । युक्तमेतत्–कः न्याय्यं न्यायादनपेतं स्वीयं भागमुपेक्षते नाङ्गीकरोति । अपितु सर्वोऽप्यङ्गीकरोति । तत इति तर्ह्यर्थे वा । न्याय्यं, 'धर्मपथ्यर्थ' इति यत्[3] ॥

निवेक्ष्यसे यद्यनले नलोज्झिता सुरे तदस्मिन्महती दया[4] कृता ।
चिरादनेनार्थनयापि[5] दुर्लभं स्वयं त्वयैवाङ्ग यदङ्गमर्प्यते ॥ ४७ ॥

निवेक्ष्यस इति ॥ नलेनोज्झिताऽपरिणीता त्वं यदि अनलेऽग्नौ निवेक्ष्यसे आत्मानं क्षेप्स्यसि । तत्तर्हि अस्मिन्सुरे वह्नौ त्वया महती दया कृता । यद्यस्मात् हे अङ्ग भैमि, अनेनाग्निना चिराद्बहुकालमर्थनया प्रार्थनयापि कृत्वा दुर्लभमङ्गं त्वयैव स्वयमर्प्यते दीयते । यच्चिरकालं याचितमपि दुष्प्रापं, तद्यत्र स्वयमेव यदि दीयते तत्र दयैव निमित्तमिति ज्ञायते । स्वयमेव स्वाङ्गदानात्त्वया गुर्वी दया कृता । तथा च वह्निप्रवेशोऽपि त्वया कर्तुं न शक्यत इति भावः । कस्मिन्कृते किं भविष्यतीति न जानासीत्युपहासः अङ्गेति संबुद्ध्या सूचितः[6] ॥

जितंजितं तत्खलु पाशपाणिना विनानलं वारि यदि प्रवेक्ष्यसि ।
तदा त्वदाख्यान्बहिरप्यसूनसौ पयःपतिर्वेक्षसि वक्ष्यतेतराम् ॥ ४८ ॥

---

१ 'अत्र काव्यलिङ्गोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अन्तरिक्षगां भवन्तीं अन्तरालस्थां जायमानाम्' इति **सुखावबोधा** । 'प्रतिज्ञावृत्ते उद्बन्धनप्रतिज्ञा द्वितीया, तथापि, अन्तरिक्षस्येन्द्रस्वामिकत्वादिन्द्रस्य च प्राधान्यात्प्रथमं दूषिता' इति **सुखावबोधा** । ३ 'अत्र छेकानुप्रासकाव्यलिङ्गार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'दयादृत' इति **जीवातौ**, 'दया धृता' इति **साहित्यविद्याधर्यां** पाठः । ५ 'अर्थितया' इति पाठः **साहित्यविद्याधर्याम्** । ६ 'अत्र छेकानुप्रासकाव्यलिङ्गालंकारौ' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र नलालाभे जीवतजिहासोरनलग्रहणबुद्धिग्रहणरूपानर्थोक्तेर्विषमभेदः' इति **जीवातुः** ।

जितमिति ॥ हे भैमि, यदि त्वं नलं विना पूर्वोक्तदोषादनलमपि विना वारि प्रवेक्ष्यसि वारिप्रवेशलक्षणमन्यं मरणोपायं चेत्करिष्यसि, तत्तर्हि खलु निश्चितं पाशपाणिना वरुणेन जितंजितम् । अतितरां जितमित्यर्थः । संभ्रमे द्विरुक्तिः । अतिदुर्लभस्य चिरेप्सितस्य स्वत एवागमनात्सर्वोत्कर्षेण वृत्तमित्यर्थः । यतः—असौ पयःपतिः तदा त्वयि प्रविष्टायां सत्यां त्वदाख्यांस्त्वन्नामकान्स्वीयानसून्प्राणान् बहिरपि वक्षसि । हृदयोपर्यपीत्यर्थः । वक्ष्यतेतरां धारयिष्यतितराम् । इदानीमन्तःकरणे तावच्चिरकालं वहत्येव, तदानीमालिङ्गनवशाद्बहिरपि वक्ष्यतेतराम् । अतस्तेन जितमित्यर्थः । अत्र पयःपतित्वमेव हेतुः । अयमप्युपायः कर्तुं न शक्य इत्यर्थः । वक्षसि वक्ष्यतेतरामित्यन्वयः । ततो बहिर्योगाभावान्न पञ्चमी । अर्थाच्च वक्षोपेक्षमेव बहिष्ट्वम् । वक्ष्यते, वहेः स्वरितेत्त्वात्तङि स्ये 'हो ढः' इति हस्य ढत्वे 'षढोः कः सि' इति कत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम्[१] ॥

मरणोपायान्तरं च दूषयति—

करिष्यसे[२] यद्यत एव दूषणादुपायमन्यं विदुषी[३] स्वमृत्यवे ।
प्रियातिथिः स्वेन गृहागता कथं न धर्मराजं चरितार्थयिष्यसि ॥४९॥

करिष्यस इति ॥ हे भैमि, त्वम्, अत एव दूषणात् उद्बन्धनादिमरणे इन्द्राद्यधीना भविष्यामीत्यस्माद्दूषणाद्विदुषी अन्योपायस्फुरणे प्रतिभावती सती स्वमृत्यवे अन्यमुपायं कर्पूरभक्षणादिलक्षणं यदि चेत्करिष्यसे तर्हि स्वेन स्वयमेव गृहान्प्रत्यागता प्रिया प्राणेश्वरी अतिथिरूपा त्वं धर्मराजं यमं कथं न चरितार्थयिष्यसि । कृतार्थं करिष्यसीत्यर्थः । यमगृहे सर्वेणापि गन्तव्यमेव । स्वयं गृहागतायाश्च वरणे न दोषः । तस्मान्मरणे उपायान्तरमपि कर्तुं न शक्यत इति भावः । विदुषः पूर्वोक्तपक्षदूषणे उपायान्तरं स्फुरति । 'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव' इत्यमरः ॥

तवाभिप्रायमजानानेनैव मया 'इन्द्रादीन्वृणीष्व' इत्युक्तम्, त्वया तु 'न' इति वचनभङ्ग्योक्तम् । इदानीं तवाभिप्रायो ज्ञात इत्याह—

निषेधवेषो विधिरेष तेऽथवा तवैव युक्ता खलु वाचि वक्रता ।
विजृम्भितं यस्य किल ध्वनेरिदं विदग्धनारीवदनं तदाकरः ॥ ५० ॥

निषेधेति ॥ अथवा इन्द्रादीन्न वृणे इति एष ते तव निषेधो वेषो रूपं यस्यैतादृशो विधिरेव । न वृणे इति यथाश्रुतार्थग्राहिणा मया पूर्वं न ज्ञातः, इदानीं वृणे इति विधिरेव ज्ञातः । लौकिकवचनरीतिरप्येवम् । निषेधे विधिप्रतीतिः कथमित्यत आह । खलु यस्मात् तवैव वाचि वक्रता युक्ता । वक्रोक्तिस्त्वद्वचनविषयैव युक्तेत्यर्थः । एतदपि कुत इत्याशङ्क्याह—खलु यस्मात् यस्य ध्वनेः ध्वनिसंज्ञकस्योत्तमकाव्यस्य इदं निषेधविधिरूपं किल प्रसिद्धं विजृम्भितं विलसितम्, तस्य आकरः खनिः उत्पत्तिस्थानं विदग्धनारीवदनं चतुरवनितामुखम् । वक्रोक्त्यादिध्वनिविलसितं वक्तुं विदग्धा नार्येव जानाति, न त्वन्या । त्वादृशी वक्रोक्त्यादि

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षाछेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'करिष्यते' इति पाठः । ३ 'विदुषीति-मृत्यवे' इति च साहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वक्तुं चतुरा ना(अ)स्तीत्यर्थः। 'इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः' इति काव्यप्रकाशः। 'विस्पष्टं क्रियमाणादक्लिष्टा स्वरविशेषतो भवति। अर्थान्तरप्रतीतिर्यत्रासौ काकुवक्रोक्तिः॥' इति, 'वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्य प्रियस्यान्तिकम्' इत्यत्र स्नाननिषेधे स्नानविधिः, प्रियोपसरणविधौ तन्निषेध इति। तथा—'प्राणेश विज्ञप्तिरियं मदीया तत्रैव नेया दिवसाः कियन्तः। संप्रत्ययोग्यस्थितिरेष देशः कला यदिन्दोरपि तापयन्ति॥' इति। तत्रैव दिवसा नेयाः नात्रागन्तव्यमिति निषेधो व्यज्यते, स निषेधोऽपि भङ्ग्या आगमविधिरेव। यतस्तया आत्मनो भर्तृविरहासहत्वं भङ्ग्या सूचितमिति निषेधवेषो विधिर्ज्ञातव्यः। अन्यदपि ग्रन्थान्तराज्ज्ञातव्यं सुधिया॥

भ्रमामि ते भैमि सरस्वतीरसप्रवाहचक्रेषु निपत्य कत्यदः।
त्रपामपाकृत्य मनाक्कुरु स्फुटं कृतार्थनीयः कतमः सुरोत्तमः॥ ५१॥

भ्रमामीति॥ हे भैमि, अहं ते तव सरस्वत्या रसो माधुर्यं तत्संबन्धिषु वक्रोक्त्यादिरूपप्रवाहचक्रेषु समूहेषु। आवर्तेष्वित्यर्थः। निपत्य कति कियन्तं कालं कति वारान् वा भ्रमामि भ्रान्तो भवामि। निषेधरूपेणोच्यते विधिरूपेण वेति निश्चयाभावात्कियत्कालं मया भ्रमितव्यमित्यर्थः। अन्योऽपि नदीजलप्रवाहावर्तेषु बहुवारं बहुकालं वा भ्राम्यति। कुलालचक्रनिपतितो घटादिर्वा। त्रपां लज्जां मनाक् ईषदपाकृत्य इन्द्रादिषु मध्ये कतमः सुरोत्तमः स्वयंवरेण त्वया कृतार्थनीयः। इन्द्रः, अग्निः, यमः, वरुणो वेति अदः एतत्स्फुटं कुरु। नामग्राहमेकं वृण इति कथयेत्यर्थः। मनाक् प्रकटं कुर्विति वा। कति, 'कालाध्वनोः' इति कालवाचित्वेऽत्यन्तसंयोगे द्वितीयाबहुवचनान्तम्। सुरोत्तमः पुरुषोत्तमवत्। दिक्पतित्वाच्चतुर्णामपि सुरोत्तमत्वम्। भैमीवरणाभिप्रायं वा[3]॥

कतम इत्युक्तं तदेवोपन्यस्यति—

मतः किमैरावतकुम्भकैतवप्रगल्भपीनस्तनदिग्धवस्तव।
सहस्रनेत्रान्न पृथग्मते मम त्वदङ्गलक्ष्मीमवगाहितुं क्षमः॥ ५२॥

मत इति॥ ऐरावतकुम्भस्थलस्य कैतवेन व्याजेन तत्कुम्भावेव प्रगल्भौ कठिनौ पीनौ मांसलौ स्तनौ यस्या दिशः प्राच्या धवः पतिः इन्द्रः तव मत ईप्सितः किम्। प्रायेणैवमेव त्वया विचारितं स्यादित्यर्थः। युक्तं चैतत्—त्वदङ्गलक्ष्मीं त्वच्छरीरशोभामवगाहितुं सामस्त्येनेक्षितुं सहस्रनेत्रादिन्द्रात्पृथक् अन्यो द्विनेत्रः मम मते क्षमो न। नेत्रद्वयेन तव सौन्दर्यं द्रष्टुं न शक्यते इति सहस्रनेत्रत्वादिन्द्र एव तव सौन्दर्यदर्शनयोग्य इति ममाप्ययमेवाशय इति भावः। तव मतो, मम मत इति 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी। सहस्रनेत्रात्, 'पृथग्विना—' इति पञ्चमी[4]॥

---

१ काव्यप्रकाशे सुखावबोधायां साहित्यविद्याधर्यां च 'वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्' इत्येव पाठ उपलभ्यते। २ 'अत्र हेत्वाक्षेपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'अत्रानुप्रासश्लेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ४ 'अत्रापह्नुतिसमासोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। 'अत्रोत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः। तस्यापह्नवेन संसृष्टिः' इति जीवातुः।

प्रसीद तस्मै दमयन्ति संततं त्वदङ्गसङ्गप्रभवैर्जगत्प्रभुः ।
पुलोमजालोचनतीक्ष्णकण्टकैस्तनुं घनामातनुतां स कण्टकैः ॥ ५३ ॥

प्रसीदेति ॥ हे दमयन्ति, तस्मै इन्द्राय प्रसीद त्वं प्रसन्ना भव । तं वृण्वित्यर्थः । अनन्तरं स जगत्प्रभुरिन्द्रः त्वदङ्गसङ्गात्प्रभवो येषां तैः कण्टकै रोमाञ्चैः कृत्वा तनुं शरीरं संततं सर्वदा घनां निबिडां परिपूर्णामातनुताम् । किंभूतैः—पुलोमजाया इन्द्राण्या लोचनयोरतितरां सोढुमशक्यत्वात् तीक्ष्णकण्टकैरसह्यकण्टकरूपैः सूच्यग्रतुल्यैः क्षुद्रशत्रुरूपैर्वा । त्वया वृते सतीन्द्राणीपरित्यागेन त्वय्येवानुरक्तो भविष्यतीति भावः । सपत्नीसुतान्भर्तुरङ्कगतान्क्रीडतो दृष्ट्वाऽन्यस्या नेत्रयोः कण्टकविद्धवेदना भवतीत्युक्तिः । 'सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः' इत्यमरः । तस्मै, 'क्रियया यमभिप्रैति' इति संप्रदानम्[1] ॥

वह्निवरणे कारणमाह—

अबोधि तत्त्वं दहनेऽनुरज्यसे स्वयं खलु क्षत्रियगोत्रजन्मनः ।
विना तमोजस्विनमन्यतः कथं मनोरथस्ते वलते विलासिनि ॥ ५४ ॥

अबोधीति ॥ त्वं स्वयमप्रवर्तितैव दहनेऽग्नौ अनुरज्यसेऽनुरक्तासीति मया तत्त्वं परमार्थोऽबोधि अज्ञायि । हे विलासिनि, खलु यस्मात्क्षत्रियाणां गोत्रे वंशे जन्म यस्यास्तस्याः ते तव मनोरथः तं ओजस्विनं तेजस्विनं वह्निं विना परिहृत्य अन्यतोऽन्यस्मिन्पुरुषे कथं वलते । अपित्वयोग्यत्वान्न यात्येव । तेजो हि तेजस्येवानुरज्यते । त्वं तेजस्विनी, वह्निरपि तेजस्वीति वह्नावनुरक्तासीति युक्तमिति मया ज्ञातमिति भावः । अन्यस्यापि क्षत्रियकुलोत्पन्नस्य मन इव शीघ्रगामी रथः तेजस्विनमन्यं क्षत्रियं विहाय ब्राह्मणादिषु न वलते । अनुरज्यसे, श्यनो ङित्त्वात् 'अनिदिताम्–' इति नलोपः । अन्यतः, सप्तम्यर्थे तसिः[2] ॥

त्वयैकसत्या तनुतापशङ्कया ततो निवर्त्यं न मनः कथंचन ।
हिमोपमा तस्य परीक्षणक्षणे सतीषु वृत्तिः शतशो निरूपिता ॥ ५५ ॥

त्वयेति ॥ त्वादृगन्यपतिव्रताभावात् एका चासौ सती च तया मुख्यपतिव्रतया त्वया तनोः शरीरस्य तापाद्दाहात् देहदाहमयं करिष्यतीति शङ्कया भिया संतापभिया च तस्मादग्नेः सकाशात् कथंचन केनापि प्रकारेण मनो न निवर्त्यं परावर्तनीयम् । यस्मात् परीक्षणक्षणे साधुत्वासाधुत्वपरीक्षार्थं दिव्यसमये, स्त्रीणां सहगमनादिसमये, सीतादिपतिव्रतापरीक्षासमये, तस्य[3] अग्नेः वृत्तिः स्थितिः शतशः रामायणादौ हिमोपमा तुषारसदृशी निरूपिता दृष्टा च । त्वं चापि सती । शतशः सतीष्विति वा[4] ॥

---

१ 'अत्रानुप्रासरूपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र हेतुसमासोक्त्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं व्यक्तमेव' इति **जीवातुः** । ३ 'सतीषु साध्वीषु नायिकासु विषये तस्य' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र पूर्ववाक्यस्यैकपत्नीपदार्थहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकमेकं काव्यलिङ्गम् । तस्याप्युत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वादर्थहेतुकं चेत्यनयोः संकरः' इति **जीवातुः** ।

यमवरणे कारणमाह—

स धर्मराजः खलु धर्मशीलया त्वयास्ति चित्तातिथितामवापितः ।
ममापि साधुः प्रतिभात्ययं क्रमश्चकास्ति योग्येन हि योग्यसंगमः ॥५६॥

स धर्मेति ॥ खलु निश्चये संभावनायां वा । स प्रसिद्धो धर्मराजो यमः त्वया चित्तस्यातिथितां गोचरत्वमवापितः प्रापितोऽस्ति । यतः—धर्मप्रधानं शीलं यस्याः, धर्मं शीलयत्यभ्यस्यति वा एवंभूतया । धर्मशीलो हि धर्मशील एवानुरज्यत इति । अयं क्रम इयं परिपाटी ममापि साधुः समीचीना प्रतिभाति । एतन्ममापि संमतम् । हि यस्मात् कुलशीलादिभिर्योग्येन उत्तमेन सह योगस्यैव संगमश्चकास्ति, न त्वयोग्येन योग्यस्य । तस्माद् धर्मराजेन धर्मशीलायाः संबन्धो युक्त इति भावः[1] ॥

अजातविच्छेदलवैः स्मरोद्भवैरगस्त्यभासा दिशि निर्मलत्विषि ।
धुतावधिं कालममृत्युशङ्किता निमेषवत्तेन नयस्व केलिभिः ॥ ५७ ॥

अजातेति ॥ हे भैमि, त्वम् अगस्त्यभासाऽगस्त्यनक्षत्रदीप्त्या निर्मलत्विषि उज्ज्वलकान्तौ संभोगयोग्यायां दक्षिणस्यां दिशि तेन यमेन सह न जातो विच्छेदलवो वियोगलेशो येषु तैः स्मरोद्भवैः केलिभिः कृत्वा यमस्यैव पतित्वात् अमृत्युशङ्किता मृत्युभयरहिता सती निमेषवत् । धुतावधिं निर्मर्यादम् आचन्द्रार्कं कालं नयस्वातिवाहय । अन्यवरणे विच्छेदः संभाव्यते, एतद्वरणे तु मरणाभावादाचन्द्रार्कं कामसुखमनुभवेति भावः । 'स्मरोत्सवैः' इति पाठे स्मरस्य उत्सवरूपैः कामसंबन्धिभिरुत्सवैश्चुम्बनादिभिः कृत्वा अजातविच्छेदलवैश्चुम्बनादिभिर्निरन्तरैरित्यर्थः । नयस्वेति, ञित्त्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफले तङ् । 'नय' इति वा[2] ॥

वरुणवरणे कारणमाह—

शिरीषमृद्वी वरुणं किमीहसे पयःप्रकृत्या मृदुवर्गवासवम् ।
विहाय सर्वान्वृणुते स्म किं न सा निशापि शीतांशुमनेन हेतुना ॥५८॥

शिरीषेति ॥ शिरीषमृद्वी शिरीषपुष्पवत्कोमलाङ्गी त्वं वरुणमीहसे इच्छसि किम् । प्रायेणैवं संभावयामि । यतः—किंभूतम्—पयःप्रकृत्या उदकस्वभावेन, पयोलक्षणया प्रकृत्या उपादानकारणेन वा मृदुवर्गस्य मृदुवस्तुसङ्घस्य वासवम् । किंचित्पार्थिवावयवसहितस्याप्यशरीरस्य वरुणलोके विद्यमानत्वान्मृदुतममित्यर्थः । त्वमपि मृद्वी, सोऽपि मृदुरिति उभयोर्योग्यत्वम् । दृष्टान्तेनैतदेवोपपादयति—सा अतिशीतातिमृद्वी निशा अप्यनेन मृदुतरत्वेनैव हेतुना सर्वान्देवान् विहाय शीतांशुं चन्द्रं किं न वृणुते स्म अपितु वव्रे । योग्यत्वादित्यर्थः । हेतुना, 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' इति तृतीया[3] ॥

असेवि यस्त्यक्तदिवा दिवानिशं श्रियः प्रियेणानणुरामणीयकः ।
सहामुना तत्र पयः पयोनिधौ कृशोदरि क्रीड यथामनोरथम् ॥ ५९ ॥

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासार्थान्तरन्यासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोभयन्यासोऽलंकारः' यदुक्तं रुद्रटे—'सहसामान्यावर्थौ स्फुटमुपमाया स्वरूपतोपेतौ । निर्दिश्येते यस्मिन्नुभयन्यासः स विज्ञेयः' इति साहित्यविद्याधरी । 'दृष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः ।

असेवीति ॥ त्यक्ता द्यौः स्वर्गो येन श्रियः प्रियेण नारायणेन अनणु महद् रामणीयकं यस्यैवंभूतो यः क्षीरोदो दिवानिशं रात्रिंदिवमसेवि । हे कृशोदरि, त्वं तत्र पयसो दुग्धस्य पयोनिधौ तत्पतित्वादमुना सह सार्धं यथामनोरथं स्वेच्छया क्रीड । श्रीसहितो विष्णुर्यथा तत्र क्रीडति तथा त्वमप्यनेन सहेत्यर्थः । दिवानिशम्, 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । यथामनोरथम्, 'यथासादृश्ये' इति समासः ॥

इति स्फुटं तद्वचसस्तयादरात्सुरस्पृहारोपविडम्बनादपि ।
कराङ्कसुप्तैककपोलकर्णया श्रुतं च तद्भाषितमश्रुतं च तत् ॥ ६० ॥

इतीति ॥ कराङ्के हस्तक्रोडे सुप्तं स्थितमेकं कपोलकर्णं यस्या एवंविधया तया तत्तस्य दूतस्य इति पूर्वोक्तं भाषितं श्रुतं चाश्रुतं च । इन्द्रियपाटवाच्छ्रुतम्, अनङ्गीकारान्न श्रुतमिति भावः । स्फुटमुत्प्रेक्षायाम् । श्रवणे हेतुः—तस्य नलाकारस्य दूतस्य[2] आदराच्छ्रुतम् । अश्रवणे हेतुः—सुरेषु इन्द्रादिषु स्पृहारोपोऽभिलाषारोपः, तद्रूपाद्विडम्बनाद्दूषणादश्रुतम् । पतिव्रताया मम अन्याभिलाषारोपवचनं दुष्टमिति नाकर्णितमित्यर्थः[3] ॥

चिरादनध्यायमवाङ्मुखी मुखे ततः स्म सा वासयते दमस्वसा ।
कृतायतश्वासविमोक्षणाथ तं क्षणाद्बभाषे करुणं विचक्षणा ॥ ६१ ॥

चिरादिति ॥ ततोऽनन्तरं सचिन्तत्वादवाङ्मुखी विचक्षणा चतुरा सा दमस्वसा भैमी मुखे चिरकालमनध्यायं वचनाभावं वासयते स्म । मुहूर्तं तूष्णीं बभूवेत्यर्थः । अथ पश्चात्कृतमायतं दीर्घं श्वासविमोक्षणं यया एवंभूता सती क्षणान्मुहूर्तादनन्तरं करुणं करुणरसप्रधानं वचनं, करुणं यथा तथा वा बभाषे । अकरुणमिति वा । निष्ठुरमुवाचेत्यर्थः । अन्तकदूततोचितम् इत्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अनादरसूचकमौनावाङ्मुखत्वदीर्घनिःश्वासकरणात् विचक्षणेति साभिप्रायम् । प्रचण्डवायौ वाति सति तात्कालिकोऽनध्यायः क्रियते, क्षणानन्तरं पुनः पठ्यते तद्वदुवाचेत्यर्थः । सचिन्तस्य जातिः स्वभावो वा । 'अध्यायन्याय–' इत्यादिना अध्यायशब्दः साधुः । वासयते, 'णिचश्च' इति तङ् । 'अणावकर्मकात्–' इति न परस्मैपदम्, अणौ चित्तवत्कर्तृकत्वाभात् अनध्यायस्य कर्तृत्वात् । विचक्षणा, 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युँच् ॥

विभिन्दता दुष्कृतिनीं मम श्रुतिं दिगिन्द्रदुर्वाचिकसूचिसंचयैः ।
प्रयातजीवामिव मां प्रति स्फुटं कृतं त्वयाप्यन्तकदूततोचितम् ॥ ६२ ॥

विभिन्दतेति ॥ त्वयापि अतिसुन्दरेण नलतुल्याकारेणापि सता मां प्रति स्फुटमन्तकदूततोचितं यमदूतत्वोचितं कर्म कृतम् । किंभूतेन—आरोपितदिक्पालाभिलाषवाणीसमाकर्ण-

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासावसरावलंकारौ' । यदुक्तम्—'अर्थान्तरमुत्कृष्टं सरसं यदि चोपलक्षणं क्रियते । अर्थस्य तदभिधानप्रसङ्गतो यत्र सोऽवसरः ॥' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'दूतस्य वचसो वचनस्य आदरात्' इति **सुखावबोधासाहित्यविद्याधर्यौ** । ३ 'अत्रादरविडम्बनयोः श्रुताश्रुताभ्यां हेतुहेतुमद्भावेन यथासंख्यसंबन्धाद्यथासंख्यालंकारः' इति **जीवातुः** । ४ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**

नादुष्कृतिनीं दुष्कर्मकारिणीं मम श्रुतिं दिगिन्द्रा इन्द्रादिदिक्पालास्तेषां दुर्वाचिकानि दुष्टसंदेशवचनानि तद्रूपैः सूचिसंचयैः सूचिसङ्घैः कृत्वा विभिन्दता पीडयता। अत एव—प्रयातजीवामिव गतप्राणामिव मृतं पापिनं कर्णे सर्वत्र चाङ्गे सूचिसङ्घैर्यमदूतो यथा निष्ठुरं पीडयति। चतुर्णामपि दूतत्वाद्यमदूत्योचितमेव त्वया कृतमित्यर्थः। अतिसुन्दरस्य विशेषतो नलतुल्याकारस्य सौम्याकारस्य मां प्रत्यतिपीडाकारित्वमयुक्तमिति त्वयापीत्यपिना सूचितम्। अन्योऽपि बौद्धादिरदुष्कृतिनीं दोषलेशरहितां श्रेयोरूपां श्रुतिं वेदं दुष्टवचनैर्दूषयति। प्रयातो यातुमारब्धः, प्रशब्द आदिकर्मणि, तत्रैव निष्ठा॥

उक्तमेवार्थं सोपस्करमाह—

त्वदास्यनिर्यन्मदलीकदुर्यशोमषीमयं सल्लिपिरूपभागिव।
श्रुतिं ममाविश्य भवद्दुरक्षरं सृजत्यदः कीटवदुत्कटा रुजः॥ ६३॥

त्वदास्येति॥ अदः भवद्दुरक्षरं त्वयोक्तं दुष्टमक्षरं मम श्रुतिमाविश्य कीटवदुत्कटा दुःसहा रुजः पीडाः सृजति। किंभूतम्—तव आस्यान्निर्यन्निर्गच्छत् इन्द्राद्यनुरागरूपं मदलीकदुर्यशोरूपं मदीयमिथ्यापयशोरूपं मषीमयं मषीप्रचुरं सत् भवत्। अत एव लिपिरूपभागिव लेखनस्वरूपं भजदिव। सती चासौ लिपिश्च तद्रूपभाग् वा। कीटो यथा कर्णं प्रविश्य दुःसहां पीडां करोति। अन्यदप्यक्षरं मषीभाजननिर्यन्मषीलिखितं लिपिरूपं भवति॥

तमालिरूचेऽथ विदर्भजेरिता प्रगाढमौनव्रतयैकया सखी।
त्रपां समाराधयतीयमन्यया भवन्तमाह स्वरसज्ञया मया॥ ६४॥

तमिति॥ अथ विदर्भजेरिता भैमीप्रेरिता आलिः सखी तं ऊचे। हे दूत, इयं सखी भैमी प्रगाढमौनव्रतया दृढतरमौनलक्षणव्रतया एकया स्वस्य रसज्ञया जिह्वया त्रपां समाराधयति भजते, अन्यया मया मद्रूपया स्वस्य रसज्ञया जिह्वया, अथ च स्वरसं भैम्यभिलाषविषयं जानत्या मया, कृत्वा भवन्तमाह। इयं लज्जावशात्स्वाभिप्रायं त्वां साक्षान्न बोधयति तस्मादेतत्प्रेरिता अहमेतदभिप्रायमेव ब्रवीमि तमाकर्णयेति भावः। मया लक्ष्म्या सह वर्तमानः तत्संबुद्धिः सम। आबन्तं भैमीविशेषणं वा। अन्योऽपि मौनी कांचिद्देवतामाराधयति[3]॥

किमाहेत्याह—

तमर्चितुं मद्वरणस्रजा नृपं स्वयंवरः संभविता परेद्यवि।
ममासुभिर्गन्तुमनाः पुरःसरैस्तदन्तरायः पुनरेष वासरः॥ ६५॥
तदद्य विश्रम्य दयालुरेधि मे दिनं निनीषामि भवद्विलोकिनी।
नखैः किलाख्यायि विलिख्य पक्षिणा तवैव रूपेण समः स मत्प्रियः ६६

---

१ 'अत्र रूपकोपमासमासोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र रूपकश्लेषोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। 'रूपकोत्प्रेक्षासंकीर्णेयमुपमा' इति जीवातुः। ३ 'अत्र समासोक्तिश्लेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

तमिति ॥ तदद्येति । मद्वरणस्रजा मदीयवरणमधूकमालया कृत्वा तं नलनामानं नृपमर्चितुं परेद्यवि श्वः स्वयंवरः सम्यग्भविता । एष वासरः पुनः तस्य स्वयंवरस्यान्तरायो विघ्नरूपः । एतावानेव विलम्बोऽस्ति । किंभूतः—पुरःसरैः एतद्दिवसात्पूर्वमेव गन्तुकामैः मम असुभिः प्राणैः सह गन्तुमना जिगमिषुः । तस्मान्मया इन्द्रादयो न वरीतव्या इति भावः । अयं दिवसः कथं निर्विघ्नो यास्यतीति चिन्तया मम प्राणा अतिव्याकुलाः । यस्मात् तत्तस्मादद्य विश्रम्य मे मम त्वं दयालुरेधि भव । त्वय्यत्र स्थिते सति मम प्राणा अपि स्थास्यन्तीत्यर्थः । नो चेन्न । तदेवाह—भवद्विलोकिनी भवन्तमवलोकयन्ती सती वर्तमानं दिनं निनीषाम्यतिवाहयितुमिच्छामि । त्वदवलोकनवशात्प्राणधारणात्त्वया मम कृपा कृता भविष्यतीति भावः । परपुरुषविलोकनेन कथं पातिव्रत्यं तवेत्यत आह । किल यस्मात्पतत्रिणा राजहंसेन नलिनीदले नखैर्विलिख्य स मम प्रियो नलस्त्वैव रूपेण समस्तुल्यः तादृशः सुन्दर आख्यायि कथितः । तस्मात्तव नलाकारत्वान्नलबुद्ध्यैव त्वदवलोकनान्मम प्राणधारणं, त्वद्दर्शनेन पातिव्रत्यक्षतिर्मम नास्तीत्यर्थः । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । अर्चितुम्, भौवादिकस्यार्चेते रूपम् । 'सद्यःपरुत्परारि–' इति परेद्यवीति साधुः । पुरःसरैः, 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु–' इति टः ॥

अद्य स्थितौ तवापि कार्यं स्यादित्याह—

दृशोर्द्वयी ते विधिनास्ति वञ्चिता मुखस्य लक्ष्मीं तव यन्न वीक्षते ।
असावपि श्वस्तदिमां नलानने विलोक्य साफल्यमुपैतु जन्मनः ॥६७॥

दृशोरिति ॥ विधिना ब्रह्मणा दैवेन वा तव दृशोः द्वयी नेत्रद्वयी वञ्चितास्ति । कथम्—यद्यस्मात् तवैवातिसुन्दरस्य मुखस्य लक्ष्मीं शोभां न वीक्षते आत्मना साक्षादित्यर्थः । आदर्शादौ तु प्रतिबिम्बस्यैव दर्शनात् । तत्तस्मादसावपि नेत्रद्वयी श्वो नलानने इमां त्वन्मुखशोभां विलोक्य जन्मनः साफल्यं कृतार्थत्वमुपैतु । सुन्दरवस्तुदर्शनेन नेत्रयोः साफल्यं भवति तस्मादद्यात्र स्थित्वा श्वो नलमुखलक्ष्मीविलोकनान्नेत्रसाफल्यं भविष्यति । त्वन्मुखं नलमुखसदृशमिति भावः । अथ च अहमेव इमां नलानने दृष्ट्वा जन्मसाफल्यं लप्स्ये इति न, किं त्वसावपि लप्स्यते इत्यपिशब्दार्थः ॥

कारणान्तरमप्याह—

ममैव पाणौकरणेऽग्निसाक्षिकं प्रसङ्गसंपादितमङ्ग संगतम् ।
न हा सहाधीतिधृतः स्पृहा कथं तवार्यपुत्रीयमजर्यमर्जितुम् ॥ ६८ ॥

ममेति ॥ अङ्ग दूत, मम पाणौकरण एव विवाहसमय एव अग्निः साक्षी यस्मिन्नग्निसाक्षिकमग्निसमक्षं संगतं मैत्रम्, अर्थान्नलेन सह त्वया प्रसङ्गसंपादितमनायासमर्जितं स्यादिति शेषः । अन्यार्थमागतेनापि त्वयाद्यात्र स्थितेन प्रासङ्गिकी अग्निसाक्षिकत्वाद्दृढा नलेन सह मैत्र्यपि संपादिता स्यात् । तदर्थमप्यत्र स्थातव्यमित्यर्थः । तदीयमैत्र्या मम किं प्रयोजनमित्यत आह—हा खेदे । सहाधीतिधृतो लक्षणया कुलशीलरूपादिना सदृशस्य तव आर्यपुत्रीयं विशिष्टकुलोत्पन्नवीरसेनसुतसंबन्धि अजर्यं मैत्रमर्जितुं संपादयितुं स्पृहा-

१ 'अत्र पूर्वश्लोके सहोक्त्यतिशयोक्तिरलंकारः, उत्तरश्लोके उपमाकाव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेत्वातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

मिलाषः कथं न। अभिलाषः कर्तुं युक्तः। सदृशयोर्मैत्री भवति, श्रेष्ठेन सह मैत्री प्रयत्नपूर्वकं संपादनीया, इयं त्वनायासेन लब्धा परित्यक्तुं न युक्तेति भावः। इति भिन्नवाक्यतयाऽन्वयः। एकवाक्यत्वे तु संगतं मैत्रम्। अजर्यमविनश्वरमिति अजर्यं विशेषणं संगतशब्दस्येति वा। व्याख्यानान्तरं दुर्योजत्वादुपेक्ष्यम्। पाणौकरण इति, 'नित्यं हस्ते पाणावुपयमने' इति पाणाविस्येवंरूपस्य निपातस्य गतिसंज्ञत्वात्समासः। आर्यपुत्रीयम्, 'वृद्धाच्छः'। अजर्यम्, नञ्पूर्वस्य जीर्यतेः संगते कर्तरि 'अजर्यं संगतम्' इति निपातनात्साधुत्वम्॥

पुनर्वागनवसरायाह—

दिगीश्वरार्थं न कथंचन त्वया कदर्थनीयास्मि कृतोऽयमञ्जलिः।
प्रसद्यतां नाद्य निगाद्यमीदृशं दृशौ दधे बाष्परयास्पदे भृशम्॥६९॥

दिगिति॥ त्वया अस्मीत्यहं दिगीश्वरार्थं कथंचन केनापि प्रकारेण तद्वर्णनादिना तेषु मदनुरागाध्यारोपणादिना च न कदर्थनीया न पीडनीया। अयमञ्जलिः कृतः। प्रसद्यतां ममोपरि त्वया प्रसन्नेन भूयताम्। अद्य ईदृशं दिक्पालविषयं किंचित् न निगाद्यं वाच्यम्। इदमेव तव प्रसन्नत्वम्। पूर्वोक्तेनैव वाक्येन अहं दृशौ भृशं बाष्परयस्याश्रुवेगस्यास्पदे आधारभूते। अश्रुवेगपरिपूर्णे इत्यर्थः। दधे धारयामि। विवाहोत्सवे विशेषतोऽमङ्गलस्याश्रुपातस्य निषिद्धत्वान्मया चाधःपतनभीत्या नेत्रयोरेव स्तम्भितत्वात्। अतः परमपि त्वया किमपि न वक्तव्यमित्यर्थः। निगाद्यम्, सोपसर्गत्वात् 'गदमद–' इति यदभावाण्ण्यत्॥

पातिव्रत्यप्रौढिप्रकाशनेन दूत्यानवसरं व्यनक्ति—

वृणे दिगीशानिति का कथा तथा त्वयीति नेक्षे नलभामपीह या।
सतीव्रतेऽग्नौ तृणयामि जीवितं स्मरस्तु किं वस्तु तदस्तु भस्म यः ७०

वृण इति॥ अहं दिगीशान्वृणे इति का कथा वार्ता। त्वया प्रवर्तिता स्वतःप्रवृत्ता वा (दिगीशान्) वृणे इति मनस्यपि न धार्यमित्यर्थः। याहं नलभां नलकान्तिमपि इहास्मिन्पुरोवर्तिनि त्वयि परपुरुषे वर्तमानामिति कारणात् तथा नले इव न ईक्षे न पश्यामि। यद्वा—त्वयि परपुरुषे नलकान्तिमपि तथा नल इव ईहया कटाक्षविक्षेपादिचेष्टया नेक्षे। तथा अनिर्वाच्ययेहया महतानुरागेण। तथा तादृशीं हंसलिखितदृष्टां नलभामपि नावलोकय इति वा। सा दिगीशान्वृणे इति का कथा। एवंविधायाः मम पुरस्तान्नलसदृशस्यान्यस्य पुरुषस्य कथा कर्तुमयुक्ता, किं पुनर्नलासदृशस्य। देवविषयं किमऽपि त्वया न वाच्यमित्यर्थः। कुमारिकया कामिन्या त्वया नलप्राप्त्यभावेऽन्योऽपि वरणीय इत्यत आह—सती पतिव्रताव्रतरूपेऽग्नौ, अथ च तीव्रतया सह वर्तमानेऽतिदारुणे वह्नौ जीवितम्। प्राणानिदं तृणयामि तृणवत्करोमि। नलप्राप्त्यभावेऽपि पातिव्रत्यायावदायुष्यं जीवितं नेष्यामि, न त्वन्यं वृणे इति दिगीशान्वृणे इति का वार्ता। वह्नौ पतितं तृणं क्षणादेव नश्यति यथा, तथा नलालाभे पातिव्रत्यवशाज्जीवितमपीति तृणपदेन सूचितम्। मदनप्राबल्यात्कथमन्यं न वरिष्यसीत्याशङ्क्याह—स स्मरः तु पुनः किं नु वस्तु अस्तु कीदृग्वस्तु भवतु। किमिति–यः

१ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र दैन्यभावोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

कामो हरनेत्राग्निजनितं तत्प्रसिद्धं भस्म । अभावरूपः पदार्थः किमपि कर्तुं न शक्नोति । कामस्त्वभावरूपत्वादन्यस्यापि किमपि कर्तुं न शक्नोति किं पुनः पतिव्रताया ममेति भावः । यः पुनः स्मरो भस्म, तत्किं वस्त्ववस्तु इति वान्वयः ॥

मदनाधीनत्वे दोषमाह—

न्यवेशि रत्नत्रितये जिनेन यः स धर्मचिन्तामणिरुज्झितो यया ।
कपालिकोपानलभस्मनः कृते तदेव भस्म स्वकुले स्तृतं तया ॥ ७१ ॥

न्यवेशीति ॥ जिनेन बुद्धेन यो धर्मचिन्तामणिः धर्मरूपश्चिन्तामणिः सम्यग्दर्शन—सम्यग्ज्ञान—सम्यक्चारित्रलक्षणे रत्नत्रितये न्यवेशि चारित्रशब्दवाच्यो यः प्रक्षिप्तः सः सकलाभिलाषपूरकत्वात्पातिव्रत्यलक्षणधर्मरूपश्चिन्तामणिः यया स्त्रिया कपाली हरस्तस्य कोपलक्षणोऽनलोऽग्निः तस्य भस्मनः कामस्य कृते कामनिमित्तं उज्झितः परित्यक्तः, तया स्वकुले तद्भस्म एव स्तृतं विस्तारितम् । धर्मत्यागो नाम स्वकुले भस्मप्रक्षेपतुल्य इत्यर्थः । धर्मद्रोहिणा बाह्येनापि यो धर्मोऽङ्गीकृतः स मदनपीडितत्वेन यया परित्यज्यते, तया स्वकुलं सकलङ्कमेव क्रियत इति मदनभीत्या पातिव्रत्यं परित्यक्ष्यामीति दुराशां मा कृथा इति भावः । उन्मत्तेनापि भस्मार्थं चिन्तामणिर्न त्यज्यते, स यया त्यक्तः तया स्ववंशे भस्मैव क्षिप्तमिति युक्तम् । 'सद्दृष्टिज्ञानवृत्तानि धर्मं धर्मेश्वरा जगुः' इति बौद्धसिद्धान्ते रत्नत्रयमुक्तम्[1] ॥

निपीय पीयूषरसौरसीरसौ गिरः स्वकंदर्पहुताशनाहुतीः ।
कृतान्तदूतं न तया यथोदितं कृतान्तमेव स्वममन्यतादयम् ॥ ७२ ॥

निपीयेति ॥ असौ नलः पीयूषरसस्यौरस्यः पुत्र्योऽमृतरसोत्पन्नाः तद्वदतिमधुराः, अत एव स्वस्य नलस्य कंदर्प एव हुताशनोऽग्निस्तस्य आहुतीरुद्दीपिका गिरो निपीय सादरमाकर्ण्य स्वमात्मानं तया भैम्या यथा येन प्रकारेणोदितमुक्तम् कृतान्तदूतं यमदूतं नामन्यत किंतु अदयं निष्कृपं स्वं कृतान्तं यममेवामन्यत । अनयोक्तं यमदूतत्वं त्वया प्रकटीकृतमिति, तत्स्वल्पमुक्तम् । किंतु निर्दयत्वाद्यम एवाहमित्यमन्यत । मादृशः कोऽपि निर्दयो नास्तीति स्वात्मानं निन्दितवानित्यर्थः । निर्दयं दूत्ये कृतेऽपि इन्द्रादिष्वननुरागात्स्वस्मिंश्च तत्सत्त्वात्कामोद्दीपनत्वं युक्तम् । औरसीः, उरसा निर्मिता इत्यर्थे 'उरसोऽण् च' इत्यणन्तान्ङीप्[2] ॥

स भिन्नमर्मापि तदर्तिकाकुभिः स्वदूतधर्मान्न विरन्तुमैहत ।
शनैरशंसन्निभृतं विनिश्वसन्विचित्रवाक्चित्रशिखण्डिनन्दनः ॥ ७३ ॥

स इति ॥ तदर्तिः तस्या व्यथा तया व्यथया काकुभिर्दीनवाक्यैः भिन्नमर्माप्युत्पन्नकामोऽपि स नलः स्वदूतधर्मान्न विरन्तुमैहत ऐच्छत् । धीरोदात्तत्वात्स्वयमेव वरीतुं नैच्छदित्यर्थः । किं तर्हि चकारेत्याह—निभृतं तया न ज्ञातव्यमिति गुप्तं यथा तथा कामपीडितत्वाद्विनिश्वसन् शनैः पीडितत्वादेव मन्दमशंसदवोचत् । यतः—विचित्रवाचि नानाविधस्फू-

---

१ 'अत्र रूपकच्छेकानुप्रासरूपालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

र्तियुक्तवाग्विषये चित्रशिखण्डिनन्दनो बृहस्पतिः बृहस्पतिरिव। 'वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः' इत्यमरः ॥

पूर्वसर्गे भैम्यां देवानुरागप्रतिपादनेन सामोक्त्वा, अस्मिन्सर्गे 'अहो मनस्त्वाम्–'(९।३९) इत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैर्देवानुग्रहज्ञापनेन दानमुक्त्वा, 'यदि स्वमुद्वन्धुम्–'(९।४६) इत्यादिश्लोकचतुष्केण भेदं प्रदर्श्य भेददण्डौ प्रतिपिपादयिषुरुपायचतुष्टयज्ञो नल आह—

दिवो धवस्त्वां यदि कल्पशाखिनं कदापि याचेत निजाङ्गणालयम्।
कथं भवेरस्य न जीवितेश्वरा न मोघयाञ्चः स हि भीरु भूरुहः ॥७४॥

दिव इत्यादि श्लोकचतुष्टयेन भेदः प्रतिपाद्यते। हे भैमि, दिवो धव इन्द्रः निजाङ्गणमेव आलयः स्थानं यस्य एवंभूतं कल्पशाखिनं यदि चेत्कदापि त्वां भैमी मह्यं दातव्येति याचेत तदा हे भीरु भयशीले, अस्येन्द्रस्य जीवितेश्वरा प्राणेश्वरा कथं न भवेः। अभीष्टदः स्वामिना च याचितः सदा संनिहितः सोऽस्मै त्वां दास्यत्येवेति भावः। हि यस्मात् स भूरुहः कल्पवृक्षः मोघा निष्फला याञ्चा यस्य एवंभूतो न भवति याचितमवश्यं ददात्येव। 'निजाजिरालयम्' इति वा पाठः। जीवितेश्वरीति समासो दिनेश्वरवज्ज्ञेयः। भीरुः, 'भियः क्रुक्रुकनौ' 'ऊङुतः' इत्यूङ्[1] ॥

शिखी विधाय त्वदवाप्तिकामनां स्वयंहुतस्वांशहविः स्वमूर्तिषु।
क्रतुं विधत्ते यदि सार्वकामिकं कथं स मिथ्यास्तु विधिस्तु वैदिकः॥

शिखीति ॥ शिखी वह्निः त्वदवाप्तिकामनां त्वत्प्राप्त्यभिलाषं विधाय स्वमूर्तिषु स्वावयवेष्वाहवनीयादिषु स्वयमात्मनैव हुतम् 'अग्नये स्वाहा' इत्यादिमन्त्रेणान्यैर्यजमानैर्दत्तं स्वस्यांशभूतं हविर्येन एवंविधः सन् सार्वकामिकं सर्वकामप्रयोजनकम्। सर्वकामदातारमित्यर्थः। क्रतुं यदि विधत्ते स वैदिको विधिः तु पुनः मिथ्या असत्यः कथमस्तु। अन्येनानुष्ठितो यज्ञस्तस्मै सर्वान्कामान्ददाति, किं पुनर्वह्निनानुष्ठितः। तेन वह्नेस्त्वत्प्राप्तिर्भविष्यतीति भावः। सार्वकामिकम्, 'प्रयोजनम्' इति ठञ्[2] ॥

सदा तदाशामधितिष्ठतः करं वरं प्रदातुं चलिताद्बलादपि।
मुनेरगस्त्याद्वृणुते स धर्मराड्यदि त्वदाप्तिं भण तत्र का गतिः॥७६॥

सदेति ॥ स धर्मराट् यमः अगस्त्यान्मुनेः सकाशाद्भैमीं मह्यं देहीति त्वदाप्तिं यदि वृणुते तदा का गतिः कः प्रकारः भण वद। अपितु न कोऽपि। किंभूतात्—सदा तदाशां यमदिशमधितिष्ठतः। तथा अत एव—वरमभीष्टलक्षणं श्रेष्ठं करं राजग्राह्यभागं यमाय प्रदातुं बलादपि स्वयमेव चलितात्प्रवृत्तात्। यमदिशि वसताऽस्मै राजभागोऽवश्यं देय इति स्वयमेव विचार्य स्वयमेव दातुमागतेन त्वां याचमानाय यमाय मुनित्वाद्यत्किंचिद्दातुं समर्थेनागस्त्येन त्वमवश्यं दातव्या। अगस्त्यनिवारकः कोऽपि नास्तीत्यर्थः। त्वदाप्तिमपि बलाद्यदि वृणुते इति वा। बलादपि वृणुते इति वा। तदाशाम्, 'अधिशीङ्–' इति कर्मत्वम्[3][4] ॥

---

१ 'अत्र विभावनातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र काव्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'अत्र काव्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ४ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

क्रतोः कृते जाग्रति वेत्ति कः कति प्रभोरपां वेश्मनि कामधेनवः ।
त्वदर्थमेकामपि याचते स चेत्प्रचेतसः पाणिगतैव वर्तसे ॥ ७७ ॥

क्रतोरिति ॥ हे भैमि, अपां प्रभोर्वरुणस्य वेश्मनि क्रतोः कृते यागहविरर्थं कति कतिसंख्याकाः कामधेनवो जाग्रति सन्तीति को वेत्ति। अपि त्वियत्तया ताः कोऽपि न जानातीत्यर्थः । ततः किमत आह—स वरुणः भैमी मह्यं दातव्येति त्वदर्थं तासु मध्ये एकामपि चेद्याचते तर्हि प्रचेतसो वरुणस्य पाणिगतैव हस्तप्राप्तैव वर्तसे । सर्वथा चतुर्षु मध्ये एको वरणीयः, नान्यः प्रकारोऽस्तीति भावः ॥

दण्डमाह—

न संनिधात्री यदि विघ्नसिद्धये पतिव्रता पत्युरनिच्छया शची ।
स एव राजव्रजवैशसात्कुतः परस्परस्पर्धिवरः स्वयंवरः ॥ ७८ ॥

नेति ॥ शची इन्द्राणी भर्तुरन्यासक्तत्वेऽपि पतिव्रता पत्युरनिच्छया त्वत्कृतेन्द्रानादरेण । इन्द्राज्ञाव्यतिरेकेणेत्यर्थः । विघ्नसिद्धये यदि न संनिधात्री संनिहिता न भवेत् । भैमीस्वयंवरे ममानागमाद्विघ्नो भवत्विति । तर्हि स तव स्वयंवर एव राजव्रजस्य त्वदर्थमन्योन्यस्पर्धायुक्तस्य राजसमूहस्य वैशसात्कलहान्मरणाद्धेतोः कुतः क्व । यतः—परस्परमन्योन्यं स्पर्धिनः वरा वरयितारो राजानो यत्र । स्वयंवर एव न भविष्यति, नलप्राप्तिस्तु दूरतो निरस्तेत्यर्थः । विवाहे गौर्याः सांनिध्यम्, स्वयंवरे शच्या इतीतिहासः[२] ॥

तमेवार्थं सप्रपञ्चमाह—

निजस्य वृत्तान्तमजानतां मिथो मुखस्य रोषात्परुषाणि जल्पतः ।
मृधं किमच्छत्रकदण्डताण्डवं भुजाभुजि क्षोणिभुजां दिदृक्षसे ॥ ७९ ॥

निजस्येति ॥ त्वं क्षोणिभुजां राज्ञां भुजाभ्यां भुजाभ्यां प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमिति भुजाभुजि भग्नानां छत्राणां अच्छत्रका ये दण्डास्तेषां ताण्डवं यस्यां क्रियायां यथा तथा युद्धं किं दिदृक्षसे द्रष्टुमिच्छसि । किंभूतानां राज्ञाम्—रोषात् मिथोऽन्योन्यं परुषाणि जल्पत आक्रोशं कुर्वतो निजस्य स्वीयस्य मुखस्य वृत्तान्तं व्यापारमजानतां कं प्रति किमहं ब्रवीमीत्यविदुषाम् । प्रायेण राजयुद्धदर्शनार्थिन्येव त्वं, न तु स्वयंवरार्थिनीत्यर्थः । शचीसंनिधानाभावाच्छत्रभङ्गाच्च राजव्रजवैशसमेव भवेत्, नतु स्वयंवर इत्यर्थः । भुजाभुजि, 'तत्र तेनेदमिति–' इति समासे 'इच् कर्मव्यतिहारे' इतीचि 'अन्येषामपि–' इति दीर्घः । इतश्च तिष्ठद्गुवादिषु पाठादव्ययत्वम् । दिदृक्षसे, 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इति तङ् ॥

अपार्थयन्याजकफूत्कृतिश्रमं ज्वलेद्रुषा चेद्वपुषापि नानलः ।
अलं नलः कर्तुमनग्निसाक्षिकं विधिं विवाहे तव सारसाक्षि कम् ८०

अपेति ॥ अनलोऽग्निः याजकानां पुरोधसां वह्निसंधुक्षणार्थं फूत्कृतिश्रममपार्थयन्व्यर्थीकुर्वन्सन् रुषा क्रोधेनैव चेज्ज्वलेत् न तु वपुषा ज्वालारूपेण दीप्तो भवेत् । फूत्कृतेऽपि

---

१ 'अत्रानुप्रासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासहेत्वलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासोलंकारः' **साहित्यविद्याधरी** ।

त्वयानादृतत्वात्क्रोधवशात्सधूम एव भवेत्, न तु ज्वालादीप्तः। तर्हि हे सारसाक्षि कमलनयने, तत्र विवाहे नलः अनग्निसाक्षिकं वह्निलक्षणसाक्षिरहितं कं विधिं लाजहोमादिकं कर्तुं अलं समर्थो भवेत्। एवं सति कं वरिष्यसीति भावः। वैवाहिको विधिरग्निसाक्षिकः, न तु धूमसाक्षिक इत्यर्थः। 'सारसाक्षि किम्' इति पाठे विधिं कर्तुं किमलम्। अपि तु नेत्यर्थः। अपिरेवार्थः॥

पतिंवरायाः कुलजं वरस्य वा यमः कमप्याचरितातिथिं यदि।
कथं न गन्ता विफलीभविष्णुतां स्वयंवरः साध्वि समृद्धिमानपि॥८१॥

पतिमिति॥ यमः पतिंवरायाः तव कमपि कुलजं वंशजं बन्धुं, वरस्य नलस्य वा कुलजं यदि चेदतिथिमाचरिता कर्ता। मारयेदित्यर्थः। हे साध्वि पतिव्रते, तर्हि समृद्धिमानपि स्वयंवरः विफलीभविष्णुतां निष्फलीभवनशीलत्वं कथं न गन्ता कथं न प्राप्स्यति। अपि तु प्राप्स्यत्येव। मृतकाशौचनिमित्तात्प्रतिकूलत्वाच्च न भवेदेव। ततः कं वरिष्यसीति भावः। पतिं वृणीते पतिंवरा, 'संज्ञायां भृतॄवृजि–' इति खचि 'अरुर्द्विषद्–' इति मुम्। भविष्णु, पूर्ववत्[२]॥

अपः प्रति स्वामितयाऽपरः सुरः स ता निषेधेद्यदि नैषधक्रुधा।
नलाय लोभात्ततपाणयेऽपि ते पिता कथं त्वां वद संप्रदास्यते॥८२॥

अप इति॥ स अपरोऽन्यः सुरो वरुणः अपः प्रति लक्षीकृत्य स्वामितया प्रभुत्वेन जलपतित्वेन त्वया स्वस्यानादृतत्वात्, नलस्य चादृतत्वात्, त्वन्निमित्तेनैव नलरोषेण कृत्वा नलस्य त्वया न भवितव्यमिति बुद्ध्या भवतीभिस्तत्र न गन्तव्यमिति ता अपः यदि निषेधेत् निवारयेत्, तर्हि ते पिता भीमः त्वदभिलाषेण त्वत्प्रतिग्रहाय लोभात् ततपाणये प्रसारितहस्ताय नलाय त्वां केन प्रकारेण संप्रदास्यते वद कथय। नलस्तु लोभेन जलं विनापि प्रतिग्रहीष्यति, स कथं दास्यतीत्यपिशब्दार्थः। केनापि प्रकारेण तव निस्तारो नेति भावः। 'अपां पतिः' इत्यपि पाठः। गान्धर्वादिविवाहेषु कन्यादाने जलपूर्वत्वे स्मृत्या निषिद्धे सत्यपि भैमीप्रतारणार्थमेवमुक्तमिति ज्ञेयम्[३]॥

इदं महत्तेऽभिहितं हितं मया विहाय मोहं दमयन्ति चिन्तय।
सुरेषु विघ्नैकपरेषु को नरः करस्थमप्यर्थमवाप्तुमीश्वरः॥८३॥

इदमिति॥ हे दमयन्ति, मया इदं ते तव महत् हितमभिहितमुक्तम्। त्वं मोहं विहाय चिन्तय अनेन हितमुक्तमहितं वेत्यादि विचारय। प्रतीकाराभावं विवृणोति—कः नरः सुरेषु विघ्नैकपरेषु सत्सु करस्थं हस्तस्थितमप्यर्थं वस्तु अवाप्तुं ईश्वरः समर्थो भवेत्। मनुष्येऽपि विघ्नपरेऽन्येन प्रतिकर्तुं न शक्यते, किं पुनर्देवेष्विति त्वं विचारयेत्युत्तरार्धेन वा योजना। एकशब्दः केवलपर्यायः[४]॥

इमा गिरस्तस्य विचिन्त्य चेतसा तथेति संप्रत्ययमाससाद सा।
निवारितावग्रहनीरनिर्झरे नभोनभस्यत्वमलम्भयद्दृशौ॥८४॥

---

१ 'अत्रच्छेकानुप्रासोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र हेत्वलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्रानुप्रासकाव्यलिङ्गालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

इमा इति ॥ सा भैमी तस्य नलस्य इमाः पूर्वोक्ता गिरः चेतसा विचिन्त्य तथेति 'सुरेषु विघ्नैकपरेषु' इत्यादि सत्यमेव इति संप्रत्ययं विश्वासमाससाद प्राप । पश्चात् दृशौ नेत्रे नभोनभस्यत्वं बहुलजलत्वाच्छ्रावणभाद्रपदत्वमलम्भयत्प्रापयामास । किंभूते—निवारितो निषिद्धोऽवग्रहो वर्षप्रतिबन्धो यस्यैवंविधोऽप्रतिहतप्रसरो नीरनिर्झरो जलप्रवाहो ययोः । बहु रुरोदेत्यर्थः । श्रावणभाद्रपदयोर्वर्षप्रतिबन्धे जलवृष्टिर्न भवति, तदभावे भवतीत्यनेन बहुरोदनं सूचितम् ॥

स्फुटोत्पलाभ्यामलिदंपतीव तद्विलोचनाभ्यां कुचकुड्मलाशया ।
निपत्य बिन्दू हृदि कज्जलाविलौ मणीव नीलौ तरलौ विरेजतुः[2] ॥८५॥

स्फुटेति ॥ कज्जलाविलौ कज्जलकलुषितावश्रुबिन्दू कुचकुड्मलाशया कुचरूपकलिकाभिलाषेणालिदंपती इव भ्रमरस्त्रीपुंसाविव स्फुटोत्पलाभ्यां विकसितकमलरूपाभ्यां तस्या भैम्या विलोचनाभ्यां सकाशाद्धृदि निपत्य तरलौ स्फुरन्तौ हारमध्यवर्तित्वयोग्यौ नीलौ मणी इव इन्द्रनीलमणी इव विरेजतुः । कज्जलकलुषितत्वाद्वर्तुलत्वात् स्फुटोत्पलनेत्रनिर्गमनात्कुचकोरकौ प्रत्यागमनाच्च पूर्वं बिन्द्वोरलिस्त्रीपुंसतुल्यत्वम्, हृदिस्थत्वाच्च हारसांनिध्यात्पश्चान्नीलमणितुल्यत्वं युक्तम् । नेत्रयोर्विकसितोत्पलतुल्यत्वं, कुचयोश्च कुड्मलतुल्यत्वं स्वभावसिद्धम् । अलिस्त्रीपुंसौ विकसितं कमलमुपभुज्य विकसिष्यत्कलिकाभिलाषिणौ भवतः । अलितुल्याविन्द्रनीलतुल्यौ चाश्रुबिन्दू हृदि निपतिताविति भावः । 'ईदूदेत्–' इति प्रगृह्यत्वस्य 'मणीवादेर्न'[3] इति निषेधात्संधिः ॥

धुतापतत्पुष्पशिलीमुखाशुगैः शुचेस्तदासीत्सरसी रसस्य सा ।
रयाय बद्धादरयाश्रुधारया सनालनीलोत्पललीललोचना ॥ ८६ ॥

धुतेति ॥ सा भैमी आपतन्तः आगच्छन्तः पुष्पशिलीमुखस्य कामस्याशुगा बाणास्तैर्धुता कम्पिता पीडितेति यावत् । एवंभूता सती तदा शुचेः रसस्य विप्रलम्भशृङ्गाररसस्य सरसी आसीत् । किंभूता—रयाय निरन्तरप्रवृत्तये बद्धादरया कृताभिनिवेशयाश्रुधारया कृत्वा सनालं यत् नीलोत्पलं तद्वत् लीला ययोरेवंभूते लोचने यस्याः सा । अथ च शुचेः ग्रीष्मसंबन्धिनी रसस्योदकस्य सरसी जाता । शुचेर्निर्मलस्य रसस्य जलस्य सरसी जातेति वा । यद्वा पतद्भिः पक्षिभिः हंसादिभिः पुष्पसंबन्धिभिः पुष्पेषु स्थितैर्वा शिलीमुखैर्भ्रमरैराशुगेन वायुना च धुता । तथा ग्रीष्मर्तावुदकस्याल्पत्वाद्दृश्यमाननालनीलोत्पला भवति । अथ च शुचेर्निर्मलस्य रसस्य जलस्य ग्रीष्मकालीना सरसी बभूव । अथ च कामबाणपीडितत्वाच्छुचेः शोकस्य रसस्य नदी बभूव । बहु रुरोदेति भावः । नेत्रयोः स्वभावेन नीलोत्पलतुल्यत्वम् । अच्छिन्नाश्रुधाराया नालद्वयतुल्यत्वम् । ग्रीष्मर्तावल्पजलत्वाद्वायुवशाच्चोद्दण्डनीलोत्पला सरसी भवति । 'शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोः स्मृतः । ग्रीष्मे हुतवहे

---

१ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'विलेसतुः' इति **जीवातुसंमतः** पाठः । ३ 'मणी इवोद्भिन्नमनोहरत्विषौ' इति महाकविप्रयोगे प्रकृतिभावदर्शनात् 'कादम्बखण्डितदलानिव पङ्कजानि' इत्यादिप्रयोगेषु इवार्थकवकारदर्शनात् 'मणीव' इत्यादौ तेन वकारेणैव निर्वाहे अस्य भाष्यानुक्तवार्तिकस्योपन्यासो मुधैव । ४ 'अत्रोत्प्रेक्षारूपकोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

वापि' इति विश्वः । शुचेः शोकस्य इति पक्षे इकु धातुनिर्देशे । रयाय रयेण निर्गन्तुम्, 'तुमर्थात्–' इति चतुर्थी । रयेण आयो निर्गमनं तत्र बद्धादरयेति वा ॥

अथोद्भ्रमन्ती रुदती गतक्षमा ससंभ्रमा लुप्तरतिः स्खलन्मतिः ।
व्यधात्प्रियप्राप्तिविघातनिश्चयान्मृदूनि दूना परिदेवितानि सा ॥ ८७ ॥

अथेति ॥ अथ सा भैमी मृदूनि श्रोतुः करुणोत्पादकानि परिदेवितानि विलापवचनानि व्यधात् । किंभूता—प्रियस्य नलस्य प्राप्तेः विघातस्य मम नलप्राप्तिः सर्वथा न भवित्रीति निश्चयात् दूना दुःखिता । तथा—उद्भ्रमन्ती उन्मादवती । तथा—रुदती । तथा—गता क्षमा सहनशक्तिर्यस्याः सा । किमपि सोढुमसमर्था क्षणमपि जीवितुमसहा । तथा—ससंभ्रमा अधुना मम जीवनं न स्यात्, दुःखरूपं वा भवेदिति भयसहिता । तथा—लुप्तरतिः गतसुखा । तथा–स्खलन्ती किंकर्तव्यतामूढा मतिर्बुद्धिर्यस्याः सा । विप्रलम्भाख्यशृङ्गाररसस्य पोषकं वचनमुवाचेत्यर्थः[1] ॥

त्वरस्व पञ्चेषुहुताशनात्मनस्तनुष्व मद्भस्ममयं यशश्चयम् ।
विधे परेहाफलभक्षणव्रती पताद्य तृप्यन्नसुभिर्ममाफलैः ॥ ८८ ॥

त्वरस्वेति ॥ हे अतिसंतापकत्वात्पञ्चेषुहुताशन कामाग्ने, त्वं त्वरस्व सवेगो भव । मां दग्ध्वा मद्भस्ममयम् आत्मनो यशश्चयं कीर्तिसमूहं तनुष्व विस्तारय शीघ्रं मारय । मा स्म पिपीड इति भावः । स्त्रीवधेन तव महद्यशो भविष्यतीति सोपहासम्, हे विधे धातः, परस्य ईहा इच्छा तद्विषये यत् फलमभीष्टं तस्य भक्षणं अन्तरायकरणादनिष्पादनं तदेव व्रतमस्यास्तीति पराभिलाषहनने प्रयत्नशीलस्त्वं अद्य नलप्राप्तेरभावादफलैर्व्यर्थैः ममासुभिः तृप्यन्सन् पत (अधो गच्छ । नरकं याहीत्यर्थः । तव परफलभक्षणव्रतं न तु प्राणभक्षणव्रतम् एतद्व्रतलोपेन) पतितो भव । स्त्रीवधजनितात्पातकात्स्वर्गात्पतितो भवेत्याक्रोशः । एतच्चानर्थकत्वात्प्रलापरूपम्[2] ॥

भृशं वियोगानलतप्यमान किं विलीयसे न त्वमयोमयं यदि ।
स्मरेषुभिर्भेद्य न वज्रमप्यसि ब्रवीषि न स्वान्त कथं न दीर्यसे ॥ ८९ ॥

भृशमिति ॥ हे भृशं सुतरां वियोगानलतप्यमान स्वान्त हृदय, त्वं यदि अयोमयं लोहरूपं, तर्हि किं न विलीयसे द्रवीभवसि । वह्निना भृशं तप्यमानं लोहं विलीयते । चेत्तत् तर्हि किमिति न विलीयसे, न च विलीयसे, तस्माल्लोहादपि त्वमतिकठिनमित्यर्थः । हे स्मरेषुभिर्भेद्य, त्वं वज्रमपि नासि । त्वं तु पुष्पबाणैर्भेद्यत्वात्कथं न दीर्यसे न ब्रवीषि, अपितु कथयेत्यर्थः । त्वं यदि वज्रमपि नासि तदा त्वं कथं न स्फुटसि तस्माद्वज्रमेव त्वमिति वा । दीर्यसे, कर्मकर्तरि तङ्[3] ॥

विलम्बसे जीवित किं द्रव द्रुतं ज्वलत्यदस्ते हृदयं निकेतनम् ।
जहासि नाद्यापि मृषा सुखासिकामपूर्वमालस्यमिदं तवेदृशम् ॥ ९० ॥

---

१ 'अत्र भैम्याः शृङ्गाररसरसीत्वेन ग्रीष्माम्बुसरसीत्वेन च रूपणाद्रूपकालंकारः । तस्य श्लेषोपमाभ्यामङ्गाभ्यां संकरः स्पष्टः' इति **जीवातुः** । २ 'अत्रानुप्रासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रातिशयोक्तिसमासोक्त्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्र निश्चयगर्भसंदेहालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

विलम्बसे इति ॥ हे जीवित जीव, किं विलम्बसे कालक्षेपं करोषि । अपि तु मा कार्षीः । द्रुतं शीघ्रं द्रव गच्छ । अदः ते तव निकेतनं निवासस्थानं हृदयं ज्वलति मदनाग्निना दह्यते । अद्यापि गृहे दह्यमानेऽपि मृषा सुखासिकां सुखासनं निश्चिन्तत्वेनावस्थानं न जहासि त्यजसि । अपितु गृहज्वलनेऽपि सुखासनरूपमपूर्वं लोकोत्तरं तव इदमालस्यम् । अत्यलसोऽप्यन्यो गृहे दह्यमाने सुखासनं हित्वा पलाय्य गच्छति, त्वं तु ज्वलत्यपि गृहे बहिर्न निर्गच्छसि, अन्तरेव तिष्ठसि, एतत्तव लोकोत्तरमाश्चर्यकार्यालस्यमित्यर्थः । त्वयि निर्गते मम पीडा न भवेत्, तस्माच्छीघ्रं निर्गच्छेति भावः । असिकाम्, 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः' इति ण्वुल्[1] ॥

दृशौ मृषा पातकिनो मनोरथाः कथं पृथू वामपि विप्रलेभिरे ।
प्रियश्रियः प्रेक्षणघाति पातकं स्वमश्रुभिः क्षालयतं शतं समाः ॥ ९१ ॥

दृशाविति ॥ हे दृशौ, पातकिनो लोकानां सर्वदा प्रतारकत्वात्पातकयुक्ताः मनोरथाः पृथू अपि वां मृषालीकेन कथं विप्रलेभिरे वञ्चितवन्तः । युवयोर्नलोऽस्माभिः प्रदर्श्यत इत्यसत्स्वरूपपातकोपेता वामपीति वा । मृषा व्यर्था वां मनोरथा वा । अतिविशालयोरपि युवयोस्तैः प्रतारणा कृतेत्यनुचितं कृतमित्यर्थः । विप्रलम्भकारणादपि तेषां पातकित्वम् । पातकी अवश्यं परं प्रतारयति । अल्पोऽपि प्रतारयितुमनर्हः किंपुनर्महानिति, नलदर्शनयोग्यत्वं च पृथू इत्यनेन सूचितम् । अणुत्वान्मनसो मनोरथैः प्रतारणा युक्ता, युवां तु पृथू, अतः प्रतारणाऽनुचितेति वा । इदानीं युवां प्रियश्रियः नलशोभायाः प्रेक्षणघात्यवलोकनविघ्नकारि स्वं स्वीयं सहजं पातकं मनोरथसंसर्गजनितं च शतं समाः । यावज्जीवमित्यर्थः । अश्रुभिः क्षालयतम् । यावत्पातकं तावन्नलदर्शनं नेति पातकं सर्वथा निराकुरुतमित्यर्थः । अन्यदपि मलिनमुदकेन क्षाल्यते, नलदर्शनं विना यावज्जीवं रोदनमेव युवयोः प्राप्तमिति भावः । मृषा निष्कारणं क्रीडादिना विना कथं विप्रलेभिरे, क्रीडायां विप्रलम्भो युक्त इति वा योजनीयम् । शतं समाः, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया[2] ॥

प्रियं न मृत्युं न लभे त्वदीप्सितं तदेव न स्यान्मम यत्त्वमिच्छसि ।
वियोगमेवेच्छ मनः प्रियेण मे तव प्रसादान्न भवत्वसौ मम ॥ ९२ ॥

प्रियमिति ॥ हे मनः, अहं त्वदीप्सितं प्रियं नलं न लभे, तदभावे त्वदीप्सितं मृत्युं च न लभे । किमिति त्वं यन्ममेप्सितमिच्छसि तदेवेप्सितं मम न स्यात् । नैव भवेदिति वा । तस्मात् त्वं प्रियेण नलेन सह मे वियोगमेव इच्छ । एवंसति तव प्रसादान्ममासौ वियोगो न भवतु । त्वं ममाभिलषितं यद्यद्वाञ्छसि तत्तन्न भवति । एवं सति वियोगमेवेच्छ यथा स न भवेदिति त्वां प्रार्थये । असौ मम, 'सपूर्वायाः प्रथमायाः–' इति विकल्पान्मयादेशो न[3] ॥

न काकुवाक्यैरतिवाममङ्गजं द्विषत्सु याचे पवनं तु दक्षिणम् ।
दिशापि मद्भस्म किरत्वयं तया प्रियो यया वैरविधिर्वधावधिः ॥ ९३ ॥

---

१ 'अत्र व्यतिरेकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र च्छेकानुप्राससमासोक्त्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र हेत्वलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र संयोगार्थं वियोगप्रार्थनाद्विचित्रालंकारः 'विचित्रं स्वविरुद्धस्य फलप्राप्त्यर्थमुद्यमः' इति लक्षणात्' इति **जीवातुः** ।

नेति ॥ द्विषत्सु विरहिवैरिषु चन्द्रादिषु मध्ये काकुवाक्यैः दीनवचनैः कृत्वा अङ्गजं कामं न याचे नार्थये । यतोऽतिवाममतिसुन्दरम्, अतिवक्रं च, अतिक्रान्ता वामाः स्त्रियो येन—स्त्रीवचनाकारिणं च । वैरिणामनेकत्वेऽप्यतिप्रगल्भत्वाद्धावेतौ याचनयोग्यत्वेन संभावितौ कामो दक्षिणवायुश्च । तत्र याचने दक्षिणत्वमेवोपयोगि, न तु सौन्दर्यं, न च प्रतिकूलत्वम्, न च स्त्रीकृतयाञ्चायां स्त्रीवचनाकारित्वमिति वैयर्थ्यभिया कामो याचितुमयोग्यः । अथ च रतिर्वामा स्त्री यस्य । अथ च रतौ प्रीतौ वामं वक्रम् । विरहित्वात्प्रीतिविरोधिनमित्यर्थः । तस्मात्कामं नार्थये । तु पुनः किंतु दक्षिणं पवनं याचे । यतः—परच्छन्दानुवर्तिनमुदारं च सरलमृजुगामिनं च मलयानिलं दीनवचनैर्याचे । दानशीलोत्पन्नत्वात्परवचनकारित्वात्स्वयं-दातृत्वादृजुमार्गगामित्वात्पवित्रत्वाच्च मलयानिल एव याचितुं योग्य इत्यर्थः । अथ च अङ्गजः पुत्रोऽपि अतिवक्रो न याचितुमर्हः । द्विषन्नप्येतैर्गुणैर्दक्षिणो याचितुमर्हः । दक्षिण-हस्तस्य दानार्हत्वाद्याचनयोग्यत्वं वामहस्तस्य दानानर्हत्वान्न याचनयोग्यत्वं यथा, तथा प्रकृ-तेऽपि । याञ्चामाह—अयं मलयानिलो यया दिशा प्रियो नलो लक्षितः यस्यां दिशि वर्तते, तया दिशा उपलक्षितं तस्यां दिशि मद्भस्मापि किरतु क्षिपतु । दक्षिणानिलः कुण्डिनपुरा-दुत्तरस्यां वर्तमानां नलराजधानीं प्रति मद्भस्म नयत्वित्यर्थः । मरणानन्तरं मद्भस्मनो नल-संबन्धं कुर्विति मलयानिलं प्रार्थय इत्यर्थः । एतच्च कामेन कर्तुमशक्यम् । वैरी त्वद्वचनं कथं स करिष्यतीत्याशङ्क्याह—यतो वैरविधिर्वैरकरणं वधावधिर्मरणावधिः । वैरं मरणपर्यवसायि एतच्च कारणं सर्वत्र साधारणम् । दक्षिणत्वं त्वसाधारणमिति ज्ञेयम् । मद्भस्मनो नलदिक्सं-बन्धे सति मम धन्यत्वं स्यादिति भावः । दिशापीति यथास्थितैव वा योजना । 'अङ्गजं रुधिरेऽनङ्गकेशपुत्रमदेऽङ्गजः' इति विश्वः ॥

अमूनि गच्छन्ति युगानि न क्षणः कियत्सहिष्ये न हि मृत्युरस्ति मे ।
न मां तु कान्त स्फुटमन्तरुज्झिता न तं मनस्तच्च न कायवायवः ॥९४॥

अमूनीति ॥ अमूनि क्षणरूपाणि युगानि गच्छन्ति, न त्वयं क्षणलक्षणः कालः । अमूनि युगानि दुःखरूपाणि गच्छन्ति, न क्षण उत्सवरूपाणि गच्छन्तीति वा । एक एव क्षणो बहुयुगरूपतया गच्छतीत्यर्थः । सोऽपि न गतो, वर्तत एवेति लटा सूचितम् । कथं युगरूप-त्वमित्याशङ्क्याह—कियत् किंपरिमाणं दुःखमहं सहिष्ये । अपितु तस्यावधिर्नास्तीत्यर्थः । जीवितावधि भविष्यतीत्यत आह—हि यस्मान्मे मृत्युर्नास्ति । ततश्च दुःखावधेरभावात्क्षण-स्यापि युगरूपत्वं युक्तम् । मरणाभावः कथमित्यत आह—स्फुटं यस्मान्निश्चितं वा कान्तो नलः तु पुनरन्तः स्थूलशरीरमध्ये अहंशब्दवाच्यं मां नोज्झिता न त्यजति । मनः तं नलं न त्यजति । प्राणाख्याः कायवायवः तच्च मनो न त्यजन्ति । एतावत्याः परम्पराया अविच्छेदे कथं मरणं स्यादित्यर्थः । उज्झिता उज्झिष्यतीति वा 'बुद्धीन्द्रियाणि खलु पञ्च तथाऽ-पराणि कर्मेन्द्रियाणि मनआदिचतुष्टयं च । प्राणादिपञ्चकमथो वियदादिकं च कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमी पूः ॥' इति वचनाल्लिङ्गशरीरस्योपलक्षकं मनः । तद्यावल्लिङ्गशरीरम्, ताव-त्स्थूलशरीरं न त्यजति । जीवे ह्युत्क्रामतीन्द्रियाण्युत्क्रामन्ति, लिङ्गे चोत्क्रामति स्थूलशरीरं

१ 'अत्रातिशयोक्त्यर्थान्तरन्यासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

षाट्कौशिकं विच्छिद्यते । तथा च श्रुतिः—'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राणमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा उत्क्रामन्ति' इति । ततश्च क्षेत्रज्ञस्योत्क्रमणाभावे सर्वेषामुत्क्रमणाभावान्मरणाभाव इत्यर्थः । अन्तरन्तःकरणे विद्यमानः कान्तो मां न त्यजति, अन्तःकरणं च तं न त्यजतीति वा । यावज्जीवं नलेच्छानपगमान्नलप्राप्त्यभावाच्च क्षणोऽपि मया दुरतिक्रम इति भावः । उज्झिता, तृच् लिङ्वा ॥

मदुग्रतापव्ययशक्तशीकरः सुराः स वः केन पपे कृपार्णवः ।
उदेति कोटिर्न मुदे मदुत्तमा किमाशु संकल्पकणश्रमेण वः ॥ ९५ ॥

मदिति ॥ हे सुराः, स प्रसिद्धो वो युष्माकं कृपार्णवः केन पपे पीतः । किंभूतः—मम उग्रतापः नलविरहजन्यः तस्य व्यये नाशे शक्तः शीकरो बिन्दुमात्रं यस्य सः । एकोऽर्णवोऽगस्त्येन पीतः, अयं केन पीतः, एतावन्निष्कृपत्वं किमिति कुरुथेति कथयतेति भावः । वो युष्माकं संकल्पकणश्रमेणेच्छालेशरूपेण आशु मदुत्तमा मत्सकाशाद्रूपादिभिरुत्तमा सुन्दरी अर्थात्स्त्रीणां कोटिः मुदे युष्माकं प्रीतये किं नोदेति जायते । उदेष्यतीत्यर्थः । भवतां संकल्पमात्रेण मत्सदृश्यो मदुत्तमाश्च परश्शताः स्त्रियः सुलभा इति कारणान्मदभिलाषनिर्बन्धो न कार्यो भवद्भिः । इयमेव च महती कृपा । स्त्रीलोभान्मां किं संतापयथेत्यर्थः[1] ॥

ममैव वाहर्दिनमश्रुदुर्दिनैः प्रसह्य वर्षासु ऋतौ प्रसज्जिते ।
कथं नु शृण्वन्तु सुषुप्य देवता भवत्वरण्येरुदितं न मे गिरः ॥ ९६ ॥

ममेति ॥ वा अथवा अहर्निशं प्रत्यहं ममैवाश्रुदुर्दिनैः (वा) अविच्छिन्नाश्रुधारारूपमेघच्छन्नैर्दिवसैः प्रसह्य बलाद्वर्षासु ऋतौ वर्षर्तौ प्रसज्जिते प्रवर्तिते सति देवता इन्द्रादयो देवाः स्वनिद्राकालत्वात् सुषुप्य सुप्त्वा मे गिरः कथं नु श्रृण्वन्तु । अत एव--अरण्येरुदितं न भवतु मद्वाक्यमिति शेषः । अपि तु भवत्विति काकुः । तेषां निद्रितत्वान्मच्छोकादिवाक्यमरण्यरुदिततुल्यत्वाद्व्यर्थमेवेत्यर्थः । वर्षर्तुर्देवरजनीति ज्योतिःशास्त्रम् । तस्यां च निद्रा युक्ता । यदि मया रोदनं न कृतं स्यात्तर्हि दुर्दिनत्वाभावाद्वर्षर्तुर्न स्यात् । तस्मान्ममैवापराध इत्येवकारेण सूचितम् । वर्षासु ऋतौ, 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः । सुषुप्य, 'सुविनिर्दुर्भ्यः--' इति षत्वम् । अरण्येरुदितमिव 'क्षेपे' इति समासः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्[2] ॥

श्लोकचतुष्टयेन नलं प्रति प्रलपति—

इयं न ते नैषध दृक्पथातिथिस्त्वदेकतानस्य जनस्य यातना ।
हृदे हृदे हा न कियद्गवेषितः स वेधसाऽगोपि खगोऽपि वक्ति यः ९७

इयमिति ॥ हे नैषध नल, त्वदेकनिष्ठस्य । त्वदेकजीवनोपायस्येत्यर्थः । मल्लक्षणस्य जनस्य इयं यातना तीव्रवेदना ते दृक्पथातिथिर्न दृग्गोचरो न इति प्रश्नकाकुः । हा कष्टं य इमां मदीयां वेदनां त्वां प्रति वक्ति स खगोऽपि वेधसा ब्रह्मणाऽगोपि आच्छादितः । गोपने हेतुमाह—यतः हृदे हृदे कियत्कतिवारं न गवेषितम्, अपितु बहुवारमन्विष्टोऽपि न दृश्यते । कुत्रचित्त्वया न गन्तव्यमिति ब्रह्मणा निषिद्धः । कदाचिन्मदीयामवस्थां तुभ्यं चेत्कथयेत्,

---

१ 'अत्रापह्नुतिहेतुदीपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रानुप्रासरूपहेत्वलंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रातिशयोक्तिनिदर्शनालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

तदा तव दयोदयो भवेत् स मास्त्विति वेधसो वैधर्म्यमिति भावः । 'एकतानोऽनन्यवृत्तिः' इत्यमरः ॥

ममापि किं नो दयसे दयाघन त्वदङ्घ्रिमग्नं यदि वेत्थ मे मनः ।
निमज्जयन्संतमसे पराशयं विधिस्तु वाच्यः क्व तवागसः कथा ॥९८॥

ममेति ॥ हे दयाघन नल, त्वं मम मनो यदि त्वदङ्घ्रिमग्नं त्वच्चरणशरणं यदि वेत्थ जानासि तर्हि ममापि किं नो दयसे ममाप्युपरि कृपां किं न करोषि । दयाघनत्वात्कुर्वित्यर्थः । कृपाऽकरणे तवापराधो नास्तीत्याह—तु पुनः परस्याशयमन्तःकरणं संतमसेऽज्ञाने निमज्जयन्ब्रुडयन् विधिः दैवं वाच्य उपालब्धव्यः । तव आगसोऽपराधस्य कथा क्व । तवापराधो नास्ति ममैवादृष्टं तथाविधमित्यर्थः । तवान्तःकरणं हंसनिषेधद्वारा मम दुःखबोधनमकुर्वन्ब्रह्मैवोपालब्धव्यो, न तु त्वमित्यर्थ इति वा । मम, 'अधीगर्थ–' इति षष्ठी कर्मणि । संतमसम्, 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इत्यच् ॥

कथावशेषं तव सा कृते गतेत्युपैष्यति श्रोत्रपथं कथं न ते ।
दयाणुना मां समनुग्रहीष्यसे तदापि तावद्यदि नाथ नाधुना ॥ ९९ ॥

कथेति ॥ सा भैमी तव कृते कथावशेषं गता त्वय्यनुरक्ता सती त्वत्प्राप्त्यभावाज्जन्मान्तरेऽपि त्वत्प्राप्त्यर्थं मृतेति ते श्रोत्रपथं कथं नोपैष्यति । जनमुखात्त्वमपि श्रोष्यस्येव । सदा श्रुतेऽपि किमित्यत आह—हे नाथ प्राणेश, यद्यप्यधुना मां नानुगृह्णासि तथापि तदापि तस्मिन्नपि समये तावत् दयाणुना कृपालेशेन मां समनुग्रहीष्यसे । तावच्छब्दः संभावनायाम् । सा मदर्थं मृतेति तदा यद्वदिष्यसि तेनैव कृपालेशेनाहं धन्या भविष्यामीति भावः । अन्योऽपि स्वामी स्वीयं पूर्वमनुगृह्णन्नपि तदर्थे कष्टां दशां प्राप्तमनुगृह्णाति । अनुग्रहीष्यसे, स्वरितेत्त्वात्तङ्, 'ग्रहोऽलिटि–' इति [3]दीर्घः ॥

ममादरीदं विदरीतुमान्तरं तदर्थिकल्पद्रुम किंचिदर्थये ।
भिदां हृदि द्वारमवाप्य मा[4] स मे हतासुभिः प्राससमः समं गमः १००

ममेति ॥ मम इदमान्तरं हृदयं विदरीतुं स्फटितुं यस्मादादरि सादरम्, तत्तस्मात् हे अर्थिनां कल्पद्रुम, अहं किंचिदर्थये याचे । कल्पवृक्षत्वात्त्वया तद्दातव्यमित्यर्थः । किं तदित्याह—हृदि भिदां विदारणलक्षणं द्वारं मार्गमवाप्य मे हतैः विनष्टैः अथ च निष्फलैरसुभिः प्राणैः समं सार्धं प्राणसमः प्राणप्रियः स त्वं मा गमः । प्राणा मद्धृदयाद्गच्छन्तु, त्वं मा गमः । जन्मान्तरेऽपि मम त्वय्येवासक्ता भवितव्यमिति त्वां प्रार्थय इति भावः । विदरीतुम्, 'वृतो वा' इति [5]दीर्घः ॥

इति प्रियाकाकुभिरुन्मिषन्भृशं दिगीशदूत्येन हृदि स्थिरीकृतः ।
नृपं स योगेऽपि वियोगमन्मथः क्षणं तमुद्भ्रान्तमजीजनत्पुनः ॥१०१॥

इतीति ॥ दिगीशानां दूत्येन हृदि अस्थिरोऽप्येतावत्कालपर्यन्तं स्थिरीकृतः स दर्शन-

---

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रातिशयोक्तिसममलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'मैव मे' इति जीवातुसुखावबोधासंमतः पाठः । ५ 'अत्र हेतुरूपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

लक्षणे योगे सत्यपि भैमीविषयो नलस्य वियोगमन्मथः इति पूर्वोक्तैः प्रियायाः काकुभिर्दीनवचनैः कृत्वा भृशमुन्मिषन्नतितरामुद्बुद्धः सन् क्षणं तं नृपं पुनरुद्भ्रान्तमतिशयेन भ्रान्तमजीजनच्चकार । पूर्वमनेकवारं भ्रान्तः कृत एवेति पुनःशब्दार्थः । उन्मादवशात्सोऽपि प्रलपति स्मेति भावः । संनिहितामपि भैमीं नाजानादित्यपि ॥

पूर्वमेवार्थं सोपस्कारमाह—

महेन्द्रदूत्यादि समस्तमात्मनस्ततः स विस्मृत्य मनोरथस्थितैः ।
क्रियाः प्रियाया ललितैः करम्बिता वितर्कयन्नित्थमलीकमालपत् १०२

महेन्द्रेति ॥ स नलः ततोऽनन्तरम् आत्मनः समस्तं महेन्द्रदूत्यादि स्वकर्तृकमिन्द्रदूत्यं आदिशब्दाद्वह्न्यादिदूत्यं विस्मृत्य पूर्वं विप्रलम्भावस्थायां मनोरथस्थितैर्मनोरथकल्पितैः ललितैर्विलासैः करम्बिता मिश्रिताः प्रियाया भैम्याः क्रिया विलापचेष्टा वितर्कयन्नानाप्रकारेण तर्कयन्संभावयन् इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेणालीकमबुद्धिपूर्वं आलपदवोचत् । उन्मादवशात्प्रणयकलहादि संभावयन्भैमीं प्रति प्रलपति स्मेति भावः[1] ॥

अयि प्रिये कस्य कृते विलप्यते विलिप्यते हा मुखमश्रुबिन्दुभिः ।
पुरस्त्वयालोकि नमन्नयं न किं तिरश्चलल्लोचनलीलया नलः ॥ १०३ ॥

अयीति ॥ अयि प्रिये, कस्य कृते किमर्थं त्वया विलप्यते । अश्रुबिन्दुभिः कर्तृभिः करणैर्वा मुखं विलिप्यते व्याप्यते । हा कष्टम् । अमङ्गलमेतन्मा कार्षीरित्यर्थः । तिरश्चलन्ती सदा कटाक्षावलोकनाभ्यासेन वक्रगामिनी लोचनलीला यस्या एवंभूतया त्वया पुरोऽग्रे नमंस्त्वच्चरणशरणीभवन् अयं नलो नालोकि किमिति प्रश्नः । लोचनयोर्लीलया विलासेन कटाक्षेणेति वा । रोदनवशात्प्रायेण त्वयाहं न ज्ञातः किमित्यर्थः । प्रणयकलहं परित्यज्य चरणपतितं मामवलोकनेनानुगृहाण । रोदनं मा कार्षीरिति भावः । अत्र कुपितत्वादेव रोदनं नेत्रयोर्वक्रगामित्वं च[3] ॥

चकास्ति बिन्दुच्युतकातिचातुरी घनाम्बुबिन्दुश्रुतिकैतवात्तव ।
मसारताराक्षि ससारमात्मना तनोषि संसारमसंशयं यतः ॥ १०४ ॥

चकास्तीति ॥ घना येऽस्रुबिन्दवः तेषां स्रुतिश्च्यवनं तस्य कैतवाद्व्याजात्तव बिन्दुच्युतकाख्यस्य शब्दालंकारविशेषस्य विषयाऽतिचातुरी महती चातुरी चकास्ति । बिन्दुच्युतकाख्यमलंकारं सम्यग्जानासि । अथ च बिन्दूनां च्युतमेव च्युतकम्, तद्विषयातिचातुरी घनास्रुबिन्दुस्रुतिकैतवाच्छोभते । त्वादृशी कापि सम्यगलीकं रोदितुं न जानातीत्यर्थः । तदेवाह—हे मसारवदिन्द्रनीलवन्नीले स्निग्धे तारे कनीनिके ययोरेवंभूते अक्षिणी नेत्रे यस्यास्तत्संबुद्धिः, यतः कारणात्त्वं असंशयं निश्चितं संसारं सकलं जगदात्मना ससारं तनोषि । बिन्दोरनुस्वारस्य च्यवनचातुर्याद्विना सानुस्वारस्य संसारस्य ससारत्वमनुस्वाररहित्यं कथं कर्तुं शक्य-

१ 'अत्र हेतुरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'विकल्पयम्' इति जीवातुसाहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः । ३ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासहेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

मित्यर्थः। अथ च—आत्मना ससारं श्रेष्ठवस्तुसहितं करोषि। अस्मिन्संसारे त्वादृशी कापि कुशला नास्तीत्यलीकरोदनं कर्तुं त्वमेव जानासि नान्येत्यर्थः। अलीकरोदनेऽप्यतितरां शोभस इत्यर्थः। अनुस्वारच्यावनाद्यत्रार्थान्तरप्रतीतिः तद्बिन्दुच्युतकम्। 'कान्तो नयनानन्दी बाले दुःखेन भवति तदा' इति तदुदाहरणम्। च्युतम्, 'नपुंसके भावे क्तः' स्वार्थे कन्[1]॥

अपास्तपाथोरुहि शायितं करे करोषि लीलाकमलं किमाननम्।
तनोषि हारं कियदस्रुणः स्रवैरदोषनिर्वासितभूषणे हृदि॥ १०५॥

अपास्तेति॥ अपास्तं विरहवशात्त्यक्तं पाथोरुट् लीलाकमलं येन एवंविधे करे शायितं चिन्तावशात्स्थापितमाननं लीलाकमलं किमिति करोषि। मुखमेव लीलाकमलस्थाने जातमित्यर्थः। तन्मा कुरु, लीलाकमलं गृहाण, चिन्तां मा कार्षीरिति भावः। तथा—अदोषाणि त्रासादिदोषरहितानि, अथ च अपराधेन विनैव विरहवशान्निर्वासितानि भूषणानि मुक्ताहारादीनि येन तादृशे हृदि अस्रुणः स्रवैरस्रुबिन्दुभिः कियत्किंपरिमाणं कियन्तं कालं च हारं मुक्ताहारं तनोषि। अपि तु मा स्म तानीः। अस्रुबिन्दवो हारस्थाने भवन्तीत्यर्थः। तन्मा कुरु, भूषणान्यङ्गीकुरु। रोदनं मा कार्षीरिति भावः। अन्यत्र सापराधो निर्वास्यत इति दृष्टम्। कियत्, क्रियाविशेषणम्[2]॥

दृशोरमङ्गल्यमिदं मिलज्जलं करेण तावत्परिमार्जयामि ते।
अथापराधं भवदङ्घ्रिपङ्कजद्वयीरजोभिः सममात्ममौलिना॥ १०६॥

दृशोरिति॥ हे भैमि, अहं तावत्प्रथमतः करेण कृत्वा ते तव दृशोर्नेत्रयोः मिलत्संबद्धं निरन्तरं गलत् इदममङ्गल्यमशुभरूपं जलं बाष्पं परिमार्जयामि। प्रोञ्छामीत्यर्थः। अथ पश्चाद्भवत्या अङ्घ्रिपङ्कजद्वय्याः रजोभिः समं सह आत्ममौलिना स्वमस्तकेन स्वीयमपराधमपि प्रोञ्छामि। मत्कृतापराधाद्यदि रोदिषि, तर्ह्यमङ्गल्यं रोदनमादावपनेष्यामि पश्चान्मस्तके तव चरणरजो यावल्लगति तावत्तव चरणौ शरणं प्रविश्यापराधमपनेष्यामि। प्रसन्ना भवेति भावः। मङ्गल्यम्, अर्हार्थे यत्। परिमार्जयामि, वर्तमानसामीप्ये लट्[3]॥

मम त्वदच्छाङ्घ्रिनखामृतद्युतेः किरीटमाणिक्यमयूखमञ्जरी।
उपासनामस्य करोतु रोहिणी त्यज त्यजाकारणरोषणे रुषम्॥ १०७॥

ममेति॥ हे भैमि, मम रोहिणी रक्तवर्णा किरीटमाणिक्यमयूखानां मञ्जरीतुल्या दीर्घाकारा दीप्तिरस्य पुरोवर्तिनः तवाङ्घ्रिनखलक्षणस्यामृतद्युतेश्चन्द्रस्योपासनां सेवां करोतु। हे निष्कारणं रुष्यसीत्यकारणरोषणे भैमि, रोषं त्यज त्यज। सदाहं त्वच्चरणसेवकोऽस्मि। कोपं मुञ्च मुञ्चेति भावः। सौम्यस्य सेवा कर्तुं शक्या, न तु रोषणस्य। चन्द्रप्रिया रोहिणी तारका चन्द्रं सेवते, समीपवर्तिनी च भवतीत्युचितमेव। रोहिणी, 'वर्णादनुदात्तात्–' इति

---

१ 'अत्रानुप्रासापह्नुत्यतिशयोक्त्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र कैतवशब्देनास्रुबिन्दुच्युतेस्ताद्रूप्यापह्नवेन वर्णात्मकबिन्दुच्युतकत्वारोपादपह्नवभेदः। तदुपजीवनेन ससारमिति श्लिष्टपदोपात्तप्रागुक्तार्थद्वयाभेदाध्यवसायेन बिन्दुच्युतकाख्यकार्यकारणोत्प्रेक्षणाच्छेषमूला सापह्नवोत्प्रेक्षा सा च 'असंशयम्' इति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या' इति **जीवातुः**। २ 'अत्रातिशयोक्तिश्लेषालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्र सहोक्तिरूपकतुल्ययोगितालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

डीन्नकरौ । त्यज त्यजेति संभ्रमे, 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विरुक्तिः । रोषणे 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' इति युच् ॥

तनोषि मानं मयि चेन्मनागपि त्वयि श्रये तद्बहुमानमानतः ।
विनम्य वक्त्रं यदि वर्तसे कियन्नमामि ते चण्डि तदा पदावधि ॥ १०८ ॥

तनोषीति ॥ त्वं मयि मनागपि अल्पमपि मानं चेत्तनोषि तत्तर्हि आनतो नम्रः सन् अहं त्वयि बहुमानं महतीं पूजां मानापनयनार्थं श्रये कुर्वे । 'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये' इति । हे चण्डि कोपने, रोषवशाद्वक्त्रं कियत्स्वल्पमेव विनम्य नम्रीकृत्य यदि चेद्वर्तसे, तदा तर्हि ते तव पदावधि चरणपर्यन्तं नमामि दण्डवन्नमस्कारेण रोषशेषमपनेष्यामि । बहुना मानेनाल्पमानं, बहुना नमनेन चाल्पं नमनमपनेष्यामीति भावः । विनम्य विनमय्येत्यन्तर्भावितण्यर्थे द्रष्टव्यम्[2] ॥

प्रभुत्वभूम्नानुगृहाण वा न वा प्रणाममात्राधिगमेऽपि कः श्रमः ।
क्व याचतां कल्पलतासि मां प्रति क्व दृष्टिदाने तव बद्धमुष्टिता ॥ १०९ ॥

प्रभुत्वेति ॥ मज्जीवितस्य त्वदधीनत्वान्मां प्रति तव प्रभुत्वसद्भावात्प्रभुत्वस्य प्रभुत्वशक्तेः भूम्ना बहुत्वेनानुगृहाण ममानुग्रहं कुरु, अथवा नानुगृहाण । परं प्रणाममात्राधिगमेऽपि मदीयकेवलप्रणामाङ्गीकारेऽपि तव कः श्रमः प्रयासः । प्रभुः स्वेच्छया सेवकं कदाचिदनुगृह्णाति, कदाचिन्नेति यद्यप्यस्ति तथापि प्रणाममङ्गीकरोति, त्वं तु नेति मया किमपराद्धमिति कथयेति भावः । त्वं याचतां भिक्षुकाणामभिलाषपूरणसमर्थत्वात्कल्पलतासीति क्व, मां प्रति दृष्टिदानेऽप्यवलोकनमात्रेऽपि तव बद्धमुष्टिता कृपणत्वं क्व, अपितूभयमेतन्मिथो विरुद्धम् । कटाक्षावलोकनमात्रेण मामनुगृहाणेति भावः[3] ॥

स्मरेषुमाथं सहसे मृदुः कथं हृदि द्रढीयः कुचसंवृते तव ।
निपत्य वैसारिणकेतनस्य वा व्रजन्ति बाणा विमुखोत्पतिष्णुताम् ॥११०॥

स्मरेष्विति ॥ हे भैमि, मृदुरतिमृद्वी त्वं स्मरेषुमाथं कामबाणव्यथां कथंसहसे । कामपीडा सह्येत्यतिमानं त्यजेति भावः । वा पूर्वपक्षापरितोषे । अथवा वैसारिणकेतनस्य मकरध्वजस्य कामस्य बाणास्तव द्रढीयांसौ कुचौ ताभ्यां संवृते हृदि निपत्य लगित्वा तत्रानिमज्ज्यैव विमुखाश्च ते उत्पतिष्णवश्च तेषां भावस्तत्ता तां पराङ्मुखोत्पतनशीलत्वं व्रजन्ति । पाषाणादौ बाणो निपत्य तत्रानिमज्ज्यैव पराङ्मुखस्तस्मादुच्छलति, तद्वत्तव कामबाणपीडा न भवतीति युक्तमिति भावः । कृतसंनाहस्य बाणपीडा न भवति । 'मीनो वैसारिणोऽण्डजः' इत्यमरः । 'विसारिणो मत्स्ये' ईत्यण्[4] ॥

स्मितस्य संभावय सृक्कणा कणान्विधेहि लीलाचलचञ्चलं भ्रुवः ।
अपाङ्गरथ्यापथिकीं च हेलया प्रसद्य[5] संधेहि दृशं ममोपरि ॥ १११ ॥

---

१ 'अत्रानुप्रासरूपकश्लेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासविरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विषमरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र विरोधाक्षेपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'प्रसह्य' इति पठित्वा 'बलात्कारेण' इति व्याख्यातं जीवातुसाहित्यविद्याधर्योः ।

स्मितस्येति ॥ हे भैमि, त्वं सृक्कणा ओष्ठप्रान्तेन स्मितस्येषद्धासस्य कणान्लेशान्संभावय धन्यान्कुरु। तथा—भ्रुवोऽञ्चलं प्रान्तं लीलया विलासेन चलं विधेहि । तथा—अपाङ्गरथ्यायाः नेत्रप्रान्तमार्गस्य पथिकीं नित्यचारिणीं दृशं च प्रसद्य प्रसन्नीभूय हेलया विलासेन ममोपरि संधेहि । स्मितभ्रूचलनरूपैः प्रसद्य मां सविकासं कृपाकटाक्षैर्विलोकयेति भावः। पथिकीम्, 'पथः ष्कन्' षित्त्वान्ङीष्। 'उपर्युपरिष्टात्' इत्यतसर्थत्वादुपरियोगे 'षष्ठ्यतसर्थ–' इति ममेति षष्ठी ॥

समापय प्रावृषमस्रुविप्रुषां स्मितेन विश्राणय कौमुदीमुदः।
दृशावितः खेलतु खञ्जनद्वयी विकासि पङ्केरुहमस्तु ते मुखम्॥ ११२ ॥

समापयेति ॥ त्वं अविच्छिन्नस्रावित्वादस्रुविप्रुषामस्रुबिन्दूनां प्रावृषं समापय। तथा अत्युज्वलत्वादत्याह्लादकत्वाच्च स्मितेन कौमुदीमुदः चन्द्रिकासंबन्धिनो हर्षान्विश्राणय मह्यं वितर । तथा–अतिचञ्चलत्वात्खञ्जनाकारत्वाच्च दृशावेव खञ्जनद्वयी इतो मल्लक्षणेऽस्मिञ्जने खेलतु ममोपरि क्रीडतु। तथा—लक्ष्मीस्थानत्वाद्वर्तुलत्वाच्च ते मुखं विकासि विकस्वरं पङ्केरुहं कमलमस्तु भवतु। रोदनं त्यक्त्वा प्रसन्ना भूत्वा स्मितपूर्वकटाक्षविलोकनपूर्वं किंचिद्ब्रूहीति भावः। प्रावृषि गतायां शरदि कौमुदीमुदः खञ्जनक्रीडा कमलविकासश्च भवति ॥[1]

सुधारसोद्वेलनकेलिमक्षरस्रजा सृजान्तर्मम कर्णकूपयोः।
दृशौ मदीये मदिराक्षि कारय स्मितश्रिया पायसपारणाविधिम् ॥११३॥

सुधेति ॥ हे भैमि, मम कर्णकूपयोरन्तर्मध्येऽक्षरस्रजा वर्णमालया वाक्यरचनया कृत्वा सुधारसस्यामृतरसस्योद्वेलना निर्मर्यादा या केलिः क्रीडा तां सृज रचय अतिमधुरवागमृतपूर्णौ मम कर्णौ विधेहि। किमपि ब्रूहीति भावः। कूपशब्दोऽत्र जलाशयाभिप्रायः। ततश्च वाप्यादौ स्वादूदकेन यथा तीरमतिक्रम्यते तथा क्रीडा क्रियत इति चोक्तिः। मदयत इति मदिरे उन्मादजनके अक्षिणी यस्यास्तत्संबुद्धिर्हे मदिराक्षि, मदीये दृशौ स्वीयया स्मितश्रिया कृत्वा पायसेन दुग्धसंस्कृतपायसेन कृत्वा या पारणा उपवासानन्तरभोजनं तस्य विधिं कारय। स्मितस्य शुभ्रत्वात्पायसत्वम्। उपोषितस्य पायसपारणया यथा तृप्तिः, तथा त्वदीयस्मितशोभावलोकनेन मन्नेत्रयोरिति स्मितपूर्वं किमपि ब्रूहि। मामनुगृहाणेति भावः। उद्गतो वेलामुद्वेलः, 'अत्यादयः–' इति समासः। तस्य करणमुद्वेलनम्। मदिर इत्यत्र 'इषिमदि—' इत्यादिनौणादिकः किरच्प्रत्ययः। रामायणे—'नार्यो मदिरलोचनाः' इति। दृशौ, 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इत्यणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वम्। 'परमान्नं तु पायसम्' इत्यमरः। संस्कृतार्थेऽण्[2] ॥

ममासनार्धे भव मण्डनं न न प्रिये मदुत्सङ्गविभूषणं भव।
अहं भ्रमादालपमङ्ग मृष्यतां विना ममोरः कतमत्तवासनम्॥ ११४॥

ममेति ॥ हे प्रिये, मम आसनार्धे सिंहासनार्धे मण्डनमलंकरणं भव । आसनस्येत्यर्थात्। एवं न न। अविचार्य मयैतदुक्तम्। किंतु त्वं मदुत्सङ्गविभूषणं भव । ममाङ्कं मण्ड-

---

१ 'अत्रानुप्रासरूपकोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्रातिशयोक्तिरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'अत्रातिशयोक्तिश्लेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

येत्यर्थः । अङ्कापेक्षयार्धासनस्य निकृष्टत्वात्, तव चातिप्रियत्वान्ममाङ्क एवोपवेशनयोग्य इति भावः । अङ्ग भो ! अहं इत्येतद्भ्रमादुन्मादवशादालपम् । त्वया मृष्यतां क्षम्यताम् । यतः मम उरो विना कतमत् अङ्गं तव आसनं भवितुं योग्यम्, अपि तु न किमपि । अङ्कापेक्षयापि वक्षस उत्कृष्टत्वात्तत्रैवोपविश्यतामिति भावः । भ्रमात्कृतोऽपराधः क्षन्तुमर्हः । अङ्गेति कोमलामन्त्रणे । 'भ्रमाद्भ्रमात्' इति च पाठः । न न, भ्रमाद्भ्रमाद्, इति च संभ्रमे द्विरुक्तिः ॥

अधीतपञ्चाशुगबाणवञ्चने स्थिता मदन्तर्बहिरेषि चेदुरः ।
स्मराशुगेभ्यो हृदयं बिभेतु न प्रविश्य तत्त्वन्मयसंपुटे मम ॥ ११५ ॥

अधीतेति ॥ हे कामपीडाया अदर्शनादधीताभ्यस्ता पञ्चाशुगस्य कामस्य बाणवञ्चना यया तत्संबुद्धिः, मदन्तः मन्मनसि स्थिता त्वं बहिर्देशेऽपि उरश्चेदेषि प्राप्नोषि, तत् तर्हि तु मदनबाणवञ्चनायास्तवोभयत्र वर्तमानत्वात्त्वन्मयसंपुटे त्वद्रूपे संपुटे मम हृदयं प्रविश्य स्मराशुगेभ्यो न बिभेतु । चिरकालं मनसि स्थितापि हृदयं बहिश्चेदालिङ्गसि तर्हि त्वदालिङ्गनवशान्मम कामज्वरोऽपि शान्तिमुपैष्यतीति भावः[1] ॥

परिष्वजस्वानवकाशबाणता स्मरस्य लग्ने हृदयद्वयेऽस्तु नौ ।
दृढा मम त्वत्कुचयोः कठोरयोरुरस्तटीयं परिचारिकोचिता ॥ ११६ ॥

परीति ॥ हे भैमि, त्वं मां परिष्वजस्वालिङ्ग । किमिति—नौ आवयोः गाढालिङ्गनवशान्निरन्तरं मिथो लग्ने मिलिते हृदयद्वये वेध्ये स्मरस्य अनवकाशबाणता निरवकाशबाणत्वमस्तु । निबिडसंलग्ने वस्तुद्वये ह्यवकाशलेशोऽपि न लभ्यत इत्यर्थः । मम दृढातिकठोरा विशाला चेयमुरस्तटी वक्षस्तटी कठोरयोस्त्वत्कुचयोः परिचारिका सेवाकर्त्री समुचिता । तुल्ययोरेव सेव्यसेवकभावो घटत इत्यर्थः । आलिङ्गनयोग्यत्वमेव सूचितम् । द्वयोरपि यथा कामपीडा न भवति तथा विधेयम् । गाढालिङ्गनं देहीति भावः । परिष्वजस्वेति, 'परिनिविभ्यः—' इति षत्वम्[2] ॥

तवाधराय स्पृहयामि यन्मधुस्रवैः श्रवःसाक्षिकमाक्षिका गिरः ।
अधित्यकासु स्तनयोस्तनोतु ते ममेन्दुलेखाभ्युदयाद्भुतं नखः ॥११७॥

तवेति ॥ हे भैमि, अहं तव तस्मै अधराय स्पृहयामि त्वदीयमधरमभिलषामि । तव गिरः यन्मधुस्रवैर्यस्याधरस्य मधुनिर्झरैः कृत्वा श्रवसी कर्णौ साक्षिणी यस्य तत् श्रवःसाक्षिकं तादृशं माक्षिकं मधु यासु एवंभूताः सन्ति । ओष्ठस्यामृतरूपत्वात्तदुत्पन्ना वाण्यः कर्णयोरमृतरूपा भवन्तीत्यर्थः । तथा—मम नखः ते स्तनयोरधित्यकासूर्ध्वदेशेषु इन्दुलेखाया अभ्युदय उदयस्तेन यदद्भुतमाश्चर्यं तत् तनोतु करोतु । नखक्षतस्यार्धत्वाच्चन्द्रकलाकारत्वाच्च इयमत्र चन्द्रकलोदितेति सख्यादेर्बुद्धिर्भवत्वित्यर्थः । ओष्ठपाननखक्षतेच्छुरस्मीति भावः । अधित्यकेति स्तनयोरुदयशैलत्वाच्चन्द्रकलायास्तत्रोदयात्कलोदयसमये रक्ता भवति । अधराय, 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वम्[3] ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानुप्रासातिशयोक्त्युपमालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

न वर्तसे मन्मथनाटिका कथं प्रकाशरोमावलिसूत्रधारिणी ।
तवाङ्गहारे रुचिमेति नायकः शिखामणिश्च द्विजराड्विदूषकः ॥११८॥

नेति ॥ हे भैमि, प्रकर्षेण काशते शोभते प्रकाशा शोभमाना रोमावलिरेव सूत्रं धारयत्येवंशीला त्वं मन्मथनाटिका कामस्योन्मादयित्री कथं न वर्तसे । अपि तु कामं सहर्षं करोषि । अङ्ग संबोधने, तव हारे मुक्ताहारे नायको मध्यमणिः रुचिमेति देदीप्यते । च परं उज्वलतरत्वाद्वर्तुलतरत्वादाह्लादकतरत्वाच्च द्विजराड्विदूषकः चन्द्रतिरस्करणशीलः शिखामणिर्मुकुटमणिः शिखायां निबद्धो वा मणिरपि रुचिमेति । द्विजराड्विदूषकत्वमुभयोरपि वा । तव विलोकनान्मदीयः कामः सहर्षो भवति । वर्धतेतरामिति भावः । नाटिकापक्षे—प्रकाशरोमावलिरेव सूत्रधारो नान्दीश्लोकानन्तरसंचारी कथाप्रस्तावकः पात्रविशेषः सोऽस्या अस्तीति । तथा—तवाङ्गहारेऽङ्गविक्षेपे नृत्ये नायकः सभापती रुचिं प्रीतिमेति । तथा—द्विजराद् ब्राह्मण एव विदूषकश्च परिहासकं मित्रं रुचिमेति । शिखायां मणिरस्य विदूषकस्य, नायकस्य वा सः । 'अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः' इत्यमरः । 'पीठमर्दो विटश्चैव विदूषक इति त्रिधा' । 'हासकृच्च विदूषकः' इत्यालंकारिकाः ॥

शुभाष्टवर्गस्त्वदनङ्गजन्मनस्तवाधरेऽलिख्यत यत्र लेखया ।
मदीयदन्तक्षतराजिरञ्जनैः स भूर्जतामर्जतु बिम्बपाटलः ॥ ११९ ॥

शुभेति ॥ हे भैमि, तव अनङ्गस्य कामस्य जन्मन उत्पत्तेः शुभसूचकोऽष्टवर्गः ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः स लेखया यत्र तवाधरेऽलिख्यत । ज्योतिर्विदा ब्रह्मणैवेत्यर्थः । बिम्बफलवत्पाटलवर्णः सोऽधरः मदीया दन्तक्षतराजिः, तया कृत्वा रञ्जनानि, तैः कृत्वा भूर्जतामर्जतु । न अङ्गजन्माऽनङ्गजन्मा मानसः पुत्रः । तस्योत्तमत्वात्तज्जन्मपत्रिका ज्योतिर्विदा भूर्जपत्र एव लिख्यते । पुत्रे जाते ज्योतिर्विदा तस्य जन्मकालीनः शुभाष्टकवर्गो लिख्यते । त्वदोष्ठोष्टरेखावान् दन्तक्षतसुन्दरो भूर्जपत्रेणोपमीयते । अष्टकवर्गस्तु ज्योतिःशास्त्रोक्तो ज्ञातव्यः । लेखया । लेखाभिरित्यर्थः ॥

गिरानुकम्पस्व दयस्व चुम्बनैः प्रसीद शुश्रूषयितुं मया कुचौ ।
निशेव चान्द्रस्य करोत्करस्य यन्मम त्वमेकासि नलस्य जीवितम् १२०

गिरेति ॥ त्वं गिरानुकम्पस्वानुगृहाण । चुम्बनैर्दयस्वानुकम्पस्व । मया प्रयोज्येन कुचौ शुश्रूषयितुं प्रसीद । यद्यस्मात्त्वं एका केवला नलस्य मम जीवितमसि । कस्य केव—चान्द्रस्य करोत्करस्य किरणसमूहस्य निशेव रात्रिरिव । तस्य जीवनं नान्यां तथेति पूर्ववत् । त्वदधीनजीवित एवाहम्, चुम्बनादिना मामनुगृहाण, अन्यथा जीवनमेव न भविष्यतीति भावः ॥

मुनिर्यथात्मानमथ प्रबोधवान् प्रकाशयन्तं स्वमसावबुध्यत ।
अपि प्रपन्नां प्रकृतिं विलोक्य तामवाप्तसंस्कारतयासृजद्गिरः ॥१२१॥

मुनिरिति ॥ अथ प्रबोधवान् गतभ्रान्तिरसौ नल इति 'नलोऽहं' नलत्वेन प्रकाशयन्तं कथयन्तं स्वमात्मानमबुध्यत जानाति स्म । आत्मानं कथयता मया दूतधर्मः परित्यक्तः

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिरूपकश्लेषालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ अस्य श्लोकस्य जीवातुसाहित्यविद्याधर्यौ नोपलभ्येते । ३ 'अत्रोपमातिशयोक्तिहेत्वलंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अनुचितं कृत्यमित्यजानादित्यर्थः । नलत्वकथनमात्रेण तां च भैमीं प्रकृतिं रोदनात्पूर्वावस्थां प्रपन्नां प्राप्तां विलोक्य जातबोधत्वाद्दूतोऽहमित्यवाप्तसंस्कारतया प्राप्तबुद्धितया वक्ष्यमाणा गिरोऽपि असृजत्। नलत्वनिश्चयेन त्यक्तरोदनां तां दृष्ट्वा स्वात्मानमेवोद्दिश्य दूतधर्मोचित-माह स्मेत्यर्थः । नलत्वनिश्चयेन गतमोहत्वम्, तेन प्राप्तबोधतया प्रकृतिं प्रपन्नामिति वान्वयः । उद्बुद्धदूत्यसंस्कारत्वेन प्रपन्नां प्राप्तामागतां तां दूतधर्मयुक्तां स्वामेव प्रकृतिं विलोक्य दूतधर्मोचितमेवावोचदिति वा । मुनिर्यथा यतिरिव । वेदान्ताभ्यासेन शमदमादिद्वारा प्रबोधवान्संसारविनाशसमर्थप्रकृष्टज्ञानयुक्तो यतिः स्वप्रकाशं सच्चिदानन्दैकरसमात्मानं 'अहं ब्रह्मास्मि' इति बुध्यते, बुद्ध्वा च उद्बुद्धजन्मान्तरीयसंस्कारतया प्राप्तब्रह्मज्ञानतया वा तां प्रसिद्धां संसारजनिकां सत्त्वरजस्तमःसाम्यावस्थारूपां प्रकृतिमनादिमविद्यां प्रकर्षेण पन्नां पृथग्भूतां ज्ञात्वा 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवांऋषिरस्मि विप्रः । अहं कुत्समार्जुनेयं न्यृञ्जेऽहं कविरुशना पश्यतामा' इत्यादि वामदेवऋषिवदित्यर्थः । मुनिरप्यात्मानं प्रकृतिं च विवेकेन ज्ञात्वा मुक्तः सन् वागादिव्यवहारान्सृजति मुञ्चतीति केचित् ॥

अये मयात्मा किमनिह्नुतीकृतः किमत्र मन्ता स तु मां शतक्रतुः ।
पुरः स्वभक्त्याथ नमन्ह्रियाविलो विलोकिताहे न तदिङ्गितान्यपि १२२

अये इति ॥ मया नलोऽहमिति आत्मा किमित्यनिह्नुतीकृतः प्रकटीकृतः । अये खेदे । महदनुचितं कृतमित्यर्थः । अत्रात्मप्रकटनविषये स शतक्रतुस्तु पुनर्मां किं किंप्रकारं मन्ता मंस्यति । मामसाधुमेव ब्रूयादित्यर्थः । शापदानसामर्थ्यद्योतनाय शतक्रतुरिति पदम् । पुरः पूर्वं स्वभक्त्या नमन्सन् अथ पश्चाद् ह्रिया अकृतकार्यत्वाल्लज्जया आविलः कलुषितः सन्। सुतरां नमन्नित्यर्थः । तदिङ्गितान्यपि कोपाविष्टस्येन्द्रस्य भ्रूभङ्गादीन्यपि न विलोकिताहे विलोकयिष्यामि। प्रसादलाभस्तु दूरतः। अन्योऽप्यपराधी स्वामिनः कोपचिह्नं भ्रुकुट्यादि न विलोकयति[1] ॥

स्वनाम यन्नाम मुधाभ्यधामहो महेन्द्रकार्यं महदेतदुज्झितम् ।
हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूत्यपथः सितीकृतः ॥ १२३ ॥

स्वनामेति ॥ नाम प्राकाश्ये खेदे वा । अहं यत् स्वनाम मुधा व्यर्थमेवाभ्यधां एतद् महत् महेन्द्रकार्यमुज्झितं त्यक्तम् । विनाशितमित्यर्थः । अहो महदनुचितमेतत् । अनुचित-त्वमेवाह—हनूमदाद्यैः श्रीरामादिदूत्यकारिभिर्दूत्यपथो यशसा कीर्त्या सितीकृतः । कार्यस्य साधितत्वात् । मया पुनः द्विषां हसैर्हास्यैः सितीकृतः । तैस्तु यशो लब्धम् । मया इन्द्रदू-त्यार्थं गतो नलः स्वीयमेव दूत्यं कृतवानित्यादि वैरिहास्यरूपमयशो लब्धम् । 'शितीकृतः' इति पाठे श्वेतीकृतः, श्यामीकृतश्चेति व्याख्येयम्[2] ॥

धियात्मनस्तावदचारु नाचरं परस्तु तद्वेद स यद्वदिष्यति ।
जनावनायोद्यमिनं जनार्दनं क्षये जगज्जीवपिबं शिवं वदन् ॥ १२४ ॥

धियेति ॥ अहमात्मनो धिया बुद्ध्या तावदचारु इन्द्रादिप्रतिकूलं नाचरं न कृतवान् । किंतु उन्मादादेव स्वनाम कथितमित्यर्थः । स प्रसिद्धः परोऽन्यो दुर्जनो वा तु पुनः यद्वदिष्यति

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासव्यतिरेकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तदहं वेद। दुर्जनो हि यथावृत्तं न वदति किंतु विपरीतमेव वदति, इति जाने इत्यर्थः। तदेव विशेषणेनाह—किंभूतः परः—जनानामवनाय पालनायोद्यमिनं कृतोद्यमं जनानर्दयति पीडयतीत्येवंशीलं वदन्। तथा—क्षये प्रलये जगज्जीवपिबं जगत्प्राणहरं महादेवं शिवं मङ्गलं वदन्। अनर्गलो लोक इत्यर्थः। लोकोक्तेर्निवारणे कश्चन प्रतीकारो नास्तीति भावः। नन्द्यादित्वाज्जनार्दनः। जीवपिबम्, 'पाघ्रा–' इत्यादिना शः॥

स्फुटत्यदः किं हृदयं त्रपाभरायदस्य शुद्धिर्विबुधैर्विबुध्यते।
विदन्तु ते तत्त्वमिदं तु दन्तुरं जनानने कः करमर्पयिष्यति॥ १२५॥

स्फुटतीति॥ आत्मप्रकाशनादकृतकार्यत्वाच्च यस्त्रपाभरो लज्जाबाहुल्यं तस्मात् अदो हृदयं किमर्थं स्फुटति। यद्यस्मात् विबुधैर्देवैरस्य हृदयस्य शुद्धिः विबुध्यतां ज्ञायताम्। तु पुनस्ते विबुधा इदं दन्तुरं विषमं तत्त्वं मया बुद्धिपूर्वकं कृतं, अबुद्धिपूर्वकं वेति विदन्तु जानन्तु। लोका जानन्तु वा मा जानन्तु। 'अत्र लौकिकमाभाणकमाह—जनानने कः करं हस्तमर्पयिष्यति त्वयैवं न वक्तव्यमिति मुखहस्तदानेन लोकं प्रतिषेद्धुं कः शक्नोति। अपितु न कोऽपि। लोको यत्किंचिद्वदतु नामेति भावः। हृदयस्फोटनाभावेऽपि ते देवास्तत्त्वं यथार्थं जानन्तु। अन्यदपि संदिग्धं प्रमेयं पण्डितैः परीक्ष्य तत्त्वतो निर्णीयते, न तु सामान्यैर्लोकैः॥

मम श्रमश्चेतनयानया फली बलीयसालोपि च सैव वेधसा।
न वस्तु दैवस्वरसाद्विनश्वरं सुरेश्वरोऽपि प्रतिकर्तुमीश्वरः॥ १२६॥

ममेति॥ अनया चेतनया दूतोऽहमिति प्रतिपत्त्या कृत्वा मम श्रम इत्थंलक्षणः फली सफलो जातः स्यात्। बलीयसा वेधसा च दैवेन सैव चेतना अलोपि नाशिता। दैववशाद्भ्रा- न्त्यात्मकथनाच्छ्रमो व्यर्थ एव जात इत्यर्थः। चेतनारक्षणे त्वया यत्नः किमिति न कृत एव। ...न आह—स्वश्चासौ रसश्च स्वरसः स्वेच्छा दैवस्य स्वरसात्स्वेच्छया विनश्वरं विनाशितं ...रेखावान् ...कर्तुं चिकित्सितुं सुरेश्वरोऽपि शक्रोऽपि ईश्वरो न समर्थो न किं पुनरन्यः। लेखया। लेख... ...नेवात्मप्रकाशनं कृतमिति भावः। तस्मान्ममापराधो नास्तीत्यर्थः॥

गिरानुक... मोहमहोर्मिनिर्मितं प्रकाशनं शोचति नैषधे निजम्।
निशेव चान्द्र... तदुद्दिधीर्षया दयालुरागाल्लघु हेमहंसराट्॥ १२७॥

गिरेति॥ त्वं गिरानुक... शुश्रूषयितुं प्रसीद। यद्यस्मात्... स्वयमात्मनैव मोहमहोर्मिनिर्मितं भ्रान्तिबाहुल्यवशात्कृतं निजं करोत्करस्य किरणसमूहस्य नि... पूर्वोक्तप्रकारेण शोचति निन्दति सति तद्विषयं पश्चात्तापं कुर्वति ...नजीवित एवाहम्, चुम्बनादिना... द्र राजा तथानिर्वचनीया व्यथा पीडा तस्यां मग्नश्चासौ स च

मुनिर्यथात्मानमथ प्रबु... शीघ्रमागात्॥

अपि प्रपन्नां प्रकृतिं ...ध्येवीक्षिणं स एष पक्षीति भणन्तमभ्यधात्।

मुनिरिति॥ अथ प्रबोधव... **निराशतामसून्विहातेयमतः परं परम्॥ १२८॥**

...कथयन्तं स्वमात्मानमबुध्यत ...

...श्च' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति

१ 'अत्रातिशयोक्तिरूपकश्लेषा...अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ४ 'अत्रातिश- ...त्यविद्याधर्यौ नोपलभ्येते। ...इति साहित्यविद्याधरी।

नलमिति ॥ स हंसः तस्य हंसस्य पक्षरवः पक्षवातभवः शब्दस्तेन किमेतदायातीति बुद्ध्वा ऊर्ध्ववीक्षिणमुपरिविलोकिनम्, अनन्तरं च इति भणन्तं तं नलमभ्यधादवदत्। इति किम्—कृतमहोपकारः स एवैष पक्षी हंस इति । हे अदय निष्कृप नल, एनां भैमीं निराशतामाशारहिततां अतितरां मा नय मा स्म नैषीः । स्वप्रकाशनकृतस्वनिन्दया मय्यस्यानुरागो न विद्यत इति प्रतीत्या एषा निराशा भविष्यति, तथा मा कार्षीरिति भावः । अस्या निराशत्वे जाते मम किमनिष्टमित्याशङ्क्याह—या त्वया निन्दा कृता सा कृतैव, अतः परं चेत्करिष्यसि तर्हीयं भैमी परं केवलमसून्प्राणान्विहाता त्यक्ष्यति । स्त्रीवधजन्यं पातकं तव भविष्यति, तस्मादेवं मा कार्षीरिति भावः । अतेरुपसर्गत्वात् 'ते प्राग्धातोः' इति नियमात्पूर्वमेव प्रयोगस्यौचित्येऽपि महाकविप्रयोगाद्व्यवहितानामपि प्रयोगः साधुः । 'आविश्चक्षुषोऽभवदसाविव रागः', 'विलोलजिह्वायुगलीढोभयसृक्कभागमाविः' इत्यादयः प्रयोगाः । अतिशयिता मा शोभा राजलक्ष्मीर्वा यस्याः सा अतिमा इयमित्यस्य विशेषणम् । एनामनिराशतां नयेत्यन्वयः । हे अतिम अतिशयिता मा शोभा राज्यलक्ष्मीर्वा यस्येति । 'अतिसुन्दरत्वाद्बहुधनत्वाच्च त्वमेवास्या योग्यो नान्यः' इति सूचितम्, इति वा । अतिक्रान्ता माम् अतिसुन्दरी केवलमतः परं प्राणांस्त्यक्ष्यति त्वद्विना । एवंविधं सुन्दरं वस्तु वृथैव यास्यतीति सूचितमिति वा । विहाता, लुट्[1] ॥

सुरेषु पश्यन्निजसापराधतामियत्प्रयस्यापि तदर्थसिद्धये ।
न कूटसाक्षीभवनोचितो भवान्सतां हि चेतःशुचितात्मसाक्षिका १२९

सुरेष्विति ॥ हे नल, भवान् तेषां देवानामर्थसिद्धये प्रयोजनसिद्धये इयदेतावत्प्रयस्यापि बहुतरं प्रयासं कृत्वेत्यर्थः । सुरेषु देवविषये अनुचितमेतन्मया कृतमिति निजसापराधतां स्वीयमनुचितकारित्वं पश्यञ्जानन् कूटसाक्षीभवनोचितो न भवति कूटोऽसत्यश्चासौ साक्षीव सत्येपि परकीयेऽर्थेऽलीकं भाषते स कूटसाक्षी अकूटसाक्षिणः कूटसाक्षिणो यद्भवनं तत्कूटसाक्षीभवनम् । तदुचितो न भवतीत्यर्थः । हि यस्मात् सतां चेतःशुचिता आत्मैव साक्षी यस्यामेवंविधा, न तु परसाक्षिका मया निष्कपटं दूत्यं कृतमिति त्वं तावज्जानासि, सन्तश्चालीकं भाषितुमपि स्वचेतस एव लज्जन्ते । तव च सत्यत्वं लोकत्रयप्रसिद्धम् । देवा अपि सर्वसाक्षित्वात्स्वयमेव त्वदीयं शुद्धत्वं ज्ञास्यन्ति, किमनेन लोकेनेति भावः । आत्मसाक्षिका, 'शेषाद्विभाषा' इति कप्[2] ॥

इतीरिणापृच्छय नलं विदर्भजामपि प्रयातेन खगेन सान्त्वितः ।
मृदुर्बभाषे भगिनीं दमस्य स प्रणम्य चित्तेन हरित्पतीन्नृपः ॥ १३० ॥

इतीति ॥ स नृपः चित्तेन हरित्पतीन्प्रणम्य अतः परं मम करणीयमपि नावशिष्टम्, क्षम्यतामिति मनसैव देवान्नमस्कृत्य मृदुः सदयः सन् दमस्य भगिनीं बभाषे । किंभूतः—इति पूर्वोक्तमीरिणा ब्रुवाणेन नलं विदर्भजामपि आपृच्छय प्रयातेन यातुमारब्धेन खगेन हंसेन सान्त्वितः । प्रयातेन, 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इति क्तः ॥

---

१ 'अत्रानुप्रासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

ददेऽपि तुभ्यं कियतीः कदर्थनाः सुरेषु रागप्रसवावकेशिनीः ।
अदम्भदूत्येन भजन्तु वा दयां दिशन्तु वा दण्डममी ममागसाम् १३१

ददेऽपीति ॥ हे भैमि, अहं तुभ्यमपि अतिनिर्दयदूत्यकरणजनिताः कियतीः कतिसंख्याकाः कदर्थनाः पीडा अहं ददे ददामि, अतः परं तद्विषयं किमपि न वदिष्यामीत्यर्थः । यतः–सुरेषु रागोऽनुरागः, तल्लक्षणः, तस्य वा प्रसवोऽङ्कुर उत्पत्तिर्वा तस्यावकेशिनीर्निष्फलाः । अनुरागानुत्पादिका इत्यर्थः । उद्यमः कार्यजनकश्चेद्भवति तर्हि दुःखमपि दातुमुचितम् । प्रकृते तावति दूत्ये कृतेऽपि तव तेष्वनुरागाङ्कुरोऽपि नोत्पन्नः तस्मात्तव पीडाकरमतः परं किमपि न वदिष्यामीति भावः । यत्राङ्कुरोत्पत्तिरपि नोदेति तत्र फलाशा कुतस्त्या । तव पीडादाने ममापि पीडा भवतीत्यपिशब्दार्थः । गर्हायां वाऽपिः । अनुचितमेतदित्यर्थः । एवं सति असी देवा अदम्भदूत्येन निष्कपटदूत्येन कृत्वा दयां मम कृपां वा भजन्तु कुर्वन्तु । कार्यासाधनरूपेणागसा अस्मदीयं कार्यं विनाश्य स्वीयं कृतमित्यपराधेन दण्डं शासनं वा दिशन्तु कुर्वन्तु । तत्कृतं दण्डमपि सहिष्ये, परं तुभ्यं दुःखं दातुं नोत्सहे इति भावः ॥

अयोगजामन्वभवं न वेदनां हिताय मेऽभूदियमुन्मदिष्णुता ।
उदेति दोषादपि दोषलाघवं कृशत्वमज्ञानवशादिवैनसः ॥ १३२ ॥

अयोगजामिति ॥ इयं उन्मदिष्णुता मे मह्यं हितायाभूत् । यतः—अहं अयोगजां विरहजां वेदनां नान्वभवम् । किंतु परमानन्दमन्वभवम् । उन्मादेन सुखवशान्मया विरहपीडा विस्मृता तस्मादियमुन्मदिष्णुता मम गुणायैव जातेति भावः । अथ च न योगः अयोगः, तज्जां संसारसंबन्धिनीं पीडां नान्वभवम् । किंतु परमानन्दमन्वभवमित्यर्थः । तत्रार्थान्तरन्यासं सोपमानमाह—दोषादपि दोषभूतादपि एकस्माद्धेतोः दोषभूतस्याप्यन्यस्य लाघवं अल्पत्वलक्षणो गुण उदेति । कस्मात् कस्य किमिव—अज्ञानवशादज्ञानलक्षणदोषवशाद्दोषभूतस्याप्येनसः पातकस्य कृशत्वमल्पत्वमिव अल्पत्वलक्षणो गुणो भवति । ज्ञानपूर्वं ब्रह्महत्यादौ 'कामात्तद्द्विगुणं भवेत्' इति बहुप्रायश्चित्ताम्नानात्पातकगौरवमवगम्यते, अज्ञानकृते लघुप्रायश्चित्ताम्नानात्पातकलाघवमिति । अज्ञानलक्षणाद्दोषाद्दोषभूतस्य पातकस्य लाघवलक्षणो गुणो यथा लभ्यते, तथोन्मादलक्षणाद्दोषाद्विरहवेदनादोषस्य लाघवलक्षणो गुणो मयापि लब्ध इति भावः । उन्मादितायां कियतोऽपि दुःखस्य शेषत्वसूचनार्थं वेदनापदम् । मे । हितयोगे चतुर्थी । भावप्रत्ययान्तस्य गुणवाचिनः शब्दस्य 'पूरणगुण–' इति समासनिषेधाद्दोषलाघवमित्यत्र समासाप्राप्तेः 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्' इति ज्ञापकाद्बुद्धिमान्द्यं, करणपाटवमित्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनाच्च निषेधस्यानित्यत्वात्समासो द्रष्टव्यः । एवमेवमादिषु प्रयोगेषु ज्ञातव्यम् ॥

तवेत्ययोगस्मरपावकोऽपि मे कदर्थनात्यर्थतयाऽगमद्दयाम् ।
प्रकाशमुन्माद्य यदद्य कारयन्मयात्मनस्त्वामनुकम्पते स्म सः ॥१३३॥

---

१ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'न वा' इति साहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः । ४ 'मयात्मनो मामनु–' इति साहित्यविद्याधरीपाठः ।

तवेति ॥ तव त्वत्संबन्धी त्वद्विषयो मन्निष्ठः स प्रसिद्धः पूर्वं कृतपीडः अयोगो वियोगस्तज्जनितः स्मरपावको ममैव कदर्थनात्यर्थतया पीडाबाहुल्येनाप्यतिपीडाकारित्वेनापि इति पूर्वोक्तप्रकारेण मे मम दयामगमत्। चकारेत्यर्थः । इति किम्—यद्यस्माद् अद्य त्वद्विलापसमये मामुन्माद्योन्मादं प्रापय्य मया प्रयोज्येनात्मनो ममैव नलोऽहमिति प्रकाशं प्राकट्यं कारयन् त्वामनुकम्पते स्म सेवते स्म । तेन ममैव कृपा कृतेत्यर्थः । त्वद्विषयो वियोगाग्निर्यदि ममातिपीडां नाकरिष्यत्, तदोन्मादाभावान्मयात्मप्रकाशनमपि नाकरिष्यत, ततश्च मत्प्राप्तिविघातनिश्चयात्त्वन्मरणमेव स्यात्, त्वद्वियोगान्ममापि मरणं स्यात् । तस्मात्पीडयोन्मादाधिक्यान्मयात्मनः प्राकट्ये कृते मत्प्राप्तिनिश्चयात्त्वया प्राणा रक्षिताः, तस्माच्च मत्प्राणा अपि तेन रक्षिता इति स स्मराग्निर्मम दयामेव चकारेति भावः । कामाग्निः कदर्थनात्यर्थतयापि मे दयां चकार । कुतः तवेति, 'त्वदीयोऽहमिति त्वां पीडयत्येव, त्वत्संबन्धान्मामपि पीडयति । इयं तस्य कृपैव, भैमी मामेव वरिष्यति, नान्यमिति निश्चयात् । योजनान्तरमुपेक्षणीयम्[१] ॥

अमी समीहैकपरास्तवामराः स्वकिंकरं मामपि कर्तुमीशिषे ।
विचार्य कार्यं सृज मा विधान्मुधा कृतानुतापस्त्वयि पार्ष्णिविग्रहम् १३४

अमी इति ॥ अमी अमरास्तव समीहैकपरास्त्वदभिलाषकेवलनिष्ठाः त्वामेवाभिलष्यन्तीत्यर्थः । तव तेष्वनुरागो न । त्वं मामपि स्वकिंकरं कर्तुं ईशिषे, मां स्वीयं दासं कर्तुं त्वमेवेच्छसीत्यर्थः । ममानुरागोऽप्रयोजकः किंतु तव मय्यनुरागः प्रयोजक इति भावः । एवंसति त्वं कार्यं करणीयं विचार्य सृज । विचारे कारणमाह—कृतो यः पश्चात्तापः स त्वयि पार्ष्णेः पाश्चात्यस्य वैरिणो विग्रहं तद्वत्कलहम् । दुःखमिति यावत् । मुधा वृथा मा विधान्मा कार्षीत् । अविचार्य देवे वृते नलमहं किमिति नावरिषम्, मयि वा वृते कंचन देवं किमिति नावरिषमिति पश्चात्तापस्तव भविष्यति तस्माद्विचार्यैव विधेयं कुर्विति भावः । संधिमकृत्वा बहिर्निर्गते विजिगीषौ पार्ष्णिग्राहो वैरायते । ईशिषे, 'ईशः से' इतीट् । मा विधात्, भविष्यति 'माङि लुङ्', 'न माङ्योगे' इत्यडभावः ॥

उदासितेनैव मयेदमुद्यसे भिया न तेभ्यः स्मरतानवान्न वा ।
हितं यदि स्यान्मदसुव्ययेन ते तदा तव प्रेमणि शुद्धिलब्धये ॥१३५॥

उदासितेनेति ॥ हे भैमि, उदासितेनैवोदासीनेनैव मया 'अमी समीहैकपराः—' (९।१३४) इत्यादिना विचार्य सृज इत्येवमिदं मतमुद्यसे, तेभ्यो देवेभ्यो भिया देवान्वृणीष्वेति नोद्यसे । तथा–स्मरेण कृतं स्वस्य तानवं कार्श्यं, तस्माद्वा 'स्वकिंकरम्' (९।१३४) इत्यादिना मां वृणीष्वेति न वोद्यसे । भियेत्युभयत्र वा योज्यम् । त्वद्धितार्थमेव विचार्य कुर्विति मयोक्तम् । नत्वन्येनाशयेनेति भावः । मया देवे वृते सति मद्वियोगात्त्वन्मृतिरेव स्यादित्याशङ्कायामाह—मदसुव्ययेन मदीयप्राणनाशेन ते तुभ्यं यदि हितं स्यात्, तर्हि मय्येतावन्तं कालं यस्तव प्रेमाऽनुरागः तस्मिन्विषये एतदेव प्राणत्यजनमेव तव हितमेव वा

१ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासातिशयोक्त्यलंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

शुद्धिलब्धय आनृण्यप्राप्तये स्यात् । ममेत्यर्थात् ।—तव हिताय प्राणानपि त्यजामीत्यर्थः । मत्प्राणव्ययेन तव हिते जातेऽनृणित्वेन ममैव हितमित्यर्थः । उद्यसे, वदेर्यकि यजादित्वात्संप्रसारणम् । 'उच्यते' इति च पाठः ॥

इतीरितैर्नैषधसूनृतामृतैर्विदर्भजन्मा भृशमुल्ललास सा ।
ऋतोरधिश्रीः शिशिरानुजन्मनः पिकस्वरैर्दूरविकस्वरैर्यथा ॥ १३६ ॥

इतीति ॥ सा विदर्भजन्मा 'ददेपि तुभ्यम्–' (९।१३१) इति ईरितैः पूर्वोक्तैर्नैषधस्य सूनृतामृतैः सत्यवचनामृतैः कृत्वा भृशमुल्ललास हर्षं प्राप । नलत्वनिश्चयात्, तेनात्मन्यनुरागस्य प्रकाशितत्वात्, तेभ्यो न बिभेमीत्युक्तत्वाच्च । 'ईदृशैः' इति पाठे पूर्वोक्तैः इति वक्ष्यमाणप्रकारेणोल्ललासेति योज्यम् । शिशिरं ऋतुमनु लक्षीकृत्य जन्म यस्य ऋतोर्वसन्तस्याधिका श्रीः दूरविकस्वरैरतिविकासिभिः पिकस्वरैः कोकिलालापैः कृत्वा यथा इवार्थः उल्लसति । पिकस्वरसाम्येन नलवचसां मदनोद्दीपकत्वं सूचितम् । अन्यदपि पीयूषैर्जलैर्वा सोल्लासं भवति ॥

तमेवोल्लासमाह—

नलं तदावेत्य तमाशये निजे घृणां विगानं च मुमोच भीमजा ।
जुगुप्समाना हि मनो धृतं तदा सतीधिया दैवतदूतधावि सा ॥ १३७ ॥

नलमिति ॥ सा भीमजा तदा तं दूतं निजे आशये मनसि नलं नलनामकं राजानमवेत्य निश्चित्य घृणां जुगुप्सां विगानं निन्दां च मुमोच अर्थान्मनस एव । निजाशये विषये घृणां विगानं च मुमोचेति वा योज्यम् । एतन्मनः स्वभावतोऽप्रशस्तमिति जुगुप्सा, अनुचितकारि चैतदिति निन्दा, यद्वा—नलप्राप्त्यनाशया शरीरे घृणा, परपुरुषसंवादशङ्कया निन्दा । कीदृशी—तदा नलज्ञानावसरे सतीधिया पातिव्रत्यबुद्ध्या धृतं नियमितं, बलात्कारेण तस्मात्परावर्तितमित्यर्थः । दैवतदूतं प्रति धावि मनो हि निश्चयेन जुगुप्समाना निन्दन्ती । पतिव्रतया नियन्त्रितं मनो दूते धावतीति जुगुप्समाना निन्दन्तीत्यर्थः । यद्वा—हि यस्मात् सा तदा सतीधिया धृतं मनो दैवतदूतधावि जुगुप्समानाऽभूदिति योजना । नलान्यदेवदूतगामित्वादप्रशस्तमेतन्मदीयमन्तःकरणमनुचितकारि चेति पूर्वं यतो जुगुप्सितवती निन्दितवती च, नलनिश्चयानन्तरमत्रानुरक्तं यन्मदीयं मनस्तत्साध्वेव जातमिति जहर्षैवेति भावः ॥

मनोभुवस्ते भविनां मनः पिता निमज्जयन्नेनसि तन्न लज्जसे ।
अमुद्रि सत्पुत्रकथा त्वयेति सा स्थिता सती मन्मथनिन्दिनी धिया ॥१३८॥

मनोभुव इति ॥ भविनां प्राणिनां मनः, मनोभुवः ते तव पिता । यतः—त्वं मन एव भूः उत्पत्तिस्थानं यस्य, तस्मान्मनस्तव पिता । हे काम, त्वं स्वपितृभूतं तत् मनः एनसि परपुरुषाभिलाषजनिते पातके निमज्जयन् न लज्जसे । काकुः । त्वया सत्पुत्रकथा सद्भिः पुत्रैः पितरः पुण्याँल्लोकान्यान्तीति कथा अमुद्रि समापिता । नलत्वनिश्चयात्पूर्वं धिया मनसा इति पूर्वोक्तप्रकारेण मन्मथनिन्दिनी सती पतिव्रता वा सा भैमी स्थिता नलत्वनिश्चयानन्तरं कामनिन्दनादुपरतेत्यर्थः ॥

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासातिशयोक्त्युपमालंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र छेकानुप्रासोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

प्रसूनमित्येव तदङ्गवर्णना न सा विशेषात्कतमत्तदित्यभूत् ।
तदा कदम्बं तदवर्णि लोमभिर्मुदस्रुणा प्रावृषि हर्षमागतैः ॥ १३९ ॥

प्रसूनमिति ॥ पूर्वं सौकुमार्याद्भैमीशरीरं पुष्पमिति तदङ्गवर्णना सामान्याकारेणाभूत्, परं तु तत्पुष्पं कतमत्, किंजातीयमिति सा वर्णना विशेषात् विशेषाकारेण भैमीशरीरमेतज्जातीयमिति नाभूत् । तदा तदीयनलत्वनिश्चयसमये मुदस्रुणा प्रावृषि हर्षास्रुजनितवर्षाकाले हर्षमुन्निद्रत्वमागतैः प्राप्तैः लोमभिः भैमीरोमभिः कर्तृभिः तत् भैमीशरीरं पुष्पं वा कदम्बपुष्पमवर्णि कथितम् । कदम्बानि हि प्रावृट्काले विकसन्ति । भैम्यङ्गमुन्निद्रै रोमभिः कदम्बतुल्यमभूदित्यर्थः । हर्षवशादस्रुरोमाञ्चादि तस्यां जातमिति भावः ॥

मयैव संबोध्य नलं व्यलापि यत्स्वमाह मद्बुद्धमिदं विमृश्य तत् ।
असाविति भ्रान्तिमसाद्दमस्वसुः स्वभाषितस्वोद्भ्रमविभ्रमक्रमः॥१४०॥

मयेति ॥ स्वेन आत्मना भाषितः स्वोद्भ्रमस्य स्वभ्रान्तेः विभ्रमाणां विलासानां क्रमो येन स्वोद्भ्रमविभ्रमयोः क्रमः 'अये मयात्मा किमनिह्नुतीकृतः–' (९।१२२) इत्यादिश्लोकपञ्चकोक्तो येन वा सोऽसौ नलः दमस्वसुः इति एतादृशीं भ्रान्तिमसात्खण्डितवान् इति । किम्— मयैव नलं संबोध्य 'इयं न ते–' (९।९७) इत्यादिं श्लोकचतुष्टयेन नलसंबोधनान्युक्त्वा यद्व्यलापि विलपितम् । असौ नलः तदिदं विलपितं विमृश्य विचार्य मद्बुद्धं मया ज्ञातं स्वमात्मानम् 'अयि प्रिये कस्य कृते विलप्यते–' (९।१०३) इत्यादिसप्तदशभिः श्लोकैराह– अहमनया ज्ञातः तत्किमित्यहं न कथयामीत्यात्मानं कथितवान्, न तु स्वारस्येनेति । भ्रान्तेन मया स्वनाम कथितं न तु त्वया ज्ञातमिति स्वभ्रान्तिवर्णनव्याजेन प्रापयति स्मेत्यर्थः । मदभिलाषजनितवेगभरभ्रान्तेनानेन स्वनामोक्तमिति ज्ञात्वा सा भैमी तुतोषेति भावः । असादिति 'षोऽन्तकर्मणि', 'विभाषा घ्राधेट्–' इति सिचो लुक् । अशादिति पाठे—तनूचकारेत्यर्थः । 'शो तनूकरणे' तेनैव सिचो लुक् ॥

विदर्भराजप्रभवा ततः परं त्रपासखी वक्तुमलं न सा नलम् ।
पुरस्तमूचेऽभिमुखं यदत्रपा ममज्ज तेनैव महाहृदे ह्रियः ॥ १४१ ॥

विदर्भेति ॥ ततः परं नलनिश्चयानन्तरं सा विदर्भराजप्रभवा भैमी त्रपासखी लज्जावती सती नलं वक्तुमलं समर्था नाभूत् । लज्जानुभाववशात्तूष्णीं बभूवेत्यर्थः । यतः—पुरः आदौ नलत्वनिश्चयात्पूर्वम् अत्रपा निर्लज्जा सती अभिमुखं समक्षं यत् तमूचे, तेनैव समक्षवचनेन हेतुना नलत्वनिश्चयानन्तरं ह्रियो महाहृदे समुद्रे ममज्ज निमग्ना । लज्जाल्पत्वे किंचिद्वक्तुं शक्यते, इयं तु लज्जासमुद्रे मग्ना वक्तुं समर्था नाभूदिति युक्तमेवेति भावः । सखीपदेन लज्जां क्षणमपि न त्यजतीति सूचितम् ॥

यदापवार्यापि न दातुमुत्तरं शशाक सख्याः श्रवसि प्रियस्य सा ।
विहस्य सख्येव तमब्रवीत्तदा ह्रियाऽधुना मौनधना भवत्प्रिया ॥१४२॥

---

१ 'दृगम्बुना' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिर्भावोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'सुभाषित–' इति पाठः साहित्यविद्याधरीसंमतः । ४ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

यदेति ॥ सा भैमी यदा अपवार्यापि जवनिकादिना व्यवधायापि रहस्यपि तिर्यग्वलितं कृत्वा सख्याः श्रवसि कर्णे प्रियस्य नलस्योत्तरं दातुं न शशाक । समक्षं वक्तुमशक्तैव परं व्यवधायापि एनं प्रत्येवं वदेति सखीकर्णेऽपि लगित्वा यस्मिन्काले वक्तुमशक्ताभूत्, तदा तस्मिन्काले सख्येव विहस्य इति तं नलमब्रवीत् । इति किम्—भवत्प्रिया अधुना ह्रिया मौनमेव धनं यस्याः सा मौनिनी वर्तते । चित्रलिखितं पुरःस्थितं च प्रति पूर्वं बहूक्तत्वादिदानीं मौनं व्यर्थमिति अधुनेत्यनेन परिहासः सूचितः । हास्यमप्यत एव कृतम् । अपवार्यापि सखीद्वारेणैव व्यवधायापि परम्परयापीत्यर्थ इति वा ॥

पदातिथेयाँल्लिखितस्य ते स्वयं वितन्वती लोचननिर्झरानियम् ।
जगाद यां सैव मुखान्मम त्वया प्रसूनबाणोपनिशन्निषम्यताम् ॥ १४३ ॥

पदेति ॥ हे नल, इयं भैमी लोचननिर्झरानश्रुप्रवाहान् स्वयं स्वहस्तेन चित्रभित्तौ पट्टे वा लिखितस्य ते तव पदातिथेयान् चरणप्राघुणिकान्वितन्वती कुर्वती चरणपतनादिना वियोगजबाष्पनिर्झरेण क्षालनं कुर्वती यां प्रसूनबाणस्य कामस्योपनिषदं कामाद्वैतप्रकाशिकां जगाद लिखित्वा प्रत्युवाच सैव प्रसूनबाणोपनिषत् मम मुखात्त्वया निशम्यताम् । अनया कामपीडावशात्पूर्वमुक्तं मयोच्यते, न तु स्वस्फूर्त्या । सत्यं मत्वा समाकर्णयेत्यर्थः । रहस्यप्रतिपादको ग्रन्थविशेष उपनिषत् । निर्झरपदेनाश्रुबाहुल्यं सूचितम्[३] ॥

असंशयं स त्वयि हंस एव मां शशंस न त्वद्विरहाप्तसंशयाम् ।
क्व चन्द्रवंशस्य वतंस मद्विधान्नृशंसता संभविनी भवादृशे ॥ १४४ ॥

असंशयमिति ॥ स हंस एव मां त्वद्विरहेणाप्तः प्राप्तः संशयो जीवसंदेहो यया एवंभूतां त्वयि त्वद्विषये तवाग्रेऽसंशयं निश्चितं न शशंस प्रायशो न कथितवान् । यतः—हे चन्द्रवंशस्य वतंसालंकार नल, भवादृशे सौन्दर्यादिगुणयुक्तेऽतिशूरे महाकुलीने च मद्विधान्नृशंसता निर्दयता घातुकता क्व कुतः संभविनी युक्ता । पूर्वोक्तगुणयुक्तो हि निर्दोषं पुरुषमपि न हन्ति, किं पुनः स्त्रियमित्यर्थः । तस्मात् स एव प्राणपर्यवसायिनीं त्वद्विरहजन्यां मदीयामवस्थां तव पुरस्ताद् न कथितवानित्येव निश्चयः, अन्यथा त्वं मामन्वग्रहीष्टा एव, तव न कोऽप्यपराध इति भावः । असंशयम्, अर्थाभावेऽव्ययीभावः । वतंस इति, 'वष्टि भागुरि—' इत्यल्लोपः । भवादृशे, 'त्यदादिषु दृशः' इति कञि 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम्[३] ॥

जितस्तवास्येन विधुः स्मरः श्रिया कृतप्रतिज्ञौ मम तौ वधे कुतः ।
तवेति कृत्वा यदि तज्जितं मया न मोघसंकल्पधराः किलामराः ॥१४५॥

जित इति ॥ हे नल, त्वया आस्येन विधुर्जितः । श्रियाङ्गकान्त्या स्मरो जितः । तौ चन्द्रस्मरौ मम वधे कुतो हेतोः कृतप्रतिज्ञौ वदेत्यर्थः । त्वदीयमुखकान्तिभ्यामेव त्वयैव वा तयोरपराद्धम् । तौ त्वां त्यक्त्वा निरपराधां मां किमिति पीडयतः, इति कथयेति भावः । स्वयमेव हेतुमाशङ्क्य वदति–तयोस्तव वा किमपि कर्तुमसमर्थौ अहं तव प्रियेति कृत्वा बुद्ध्या यदि चेन्मां पीडयतः, तर्हि मया जितम् । शकुनग्रन्थिरेव निबद्ध इति भावः । किल यस्मात्

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासहेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ मुखश्रियोः ।

अमरा मोघसंकल्पधरा निष्फलमानसकर्मधारिणो न भवन्ति । यन्मनसि धारयन्ति तत्सत्यमेव भवति । तवाहमिति ताभ्यां यत्संकल्पितं, तत्सफलं भविष्यति इति मया जितमित्यर्थः । अतिस्मरातिचन्द्रमुख, त्वद्विहाराच्चन्द्रकामौ मां पीडयत इति भावः । अन्योऽपि साक्षाद्वैरिणोऽपकर्तुमशक्तस्तत्संबन्धिनमन्यमपकरोति । यौ त्वदवयवाभ्यां जितौ तौ त्वदर्धाङ्गभूतया मया जितावेवेत्यर्थ इति वा ॥

निजांशुनिर्दग्धमदङ्गभस्मभिर्मुधा विधुर्वाञ्छति लाञ्छनोन्मृजाम् ।
त्वदास्यता यास्यति तावतापि किं वधूवधेनैव पुनः कलङ्कितः ॥१४६॥

निजांशुनिर्दग्धेति ॥ विधुश्चन्द्रो निजांशुभिः स्वकिरणैः निर्दग्धं ममाङ्गं तस्य भस्मभिः कृत्वा लाञ्छनोन्मृजां स्वीयकलङ्कप्रोञ्छनं मुधा वृथा वाञ्छति । वैयर्थ्यमेवाह—तावतापि मदङ्गभस्मभिर्लाञ्छनप्रोञ्छने कृतेऽपि त्वदास्यतां त्वन्मुखत्वं यास्यति किम् । अपि तु न । किंतु गतेऽपि लाञ्छने वधूवधेन स्त्रीवधजनितपातकेन पुनः कलङ्कित एव । त्वन्मुखसादृश्यं कलङ्कित्वान्न प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । चन्द्रोऽतितमां मां पीडयतीति भावः । अन्यस्याप्यादर्शादेर्मलिनस्य भस्मना लाञ्छनप्रोञ्छनं क्रियते । कलङ्कवान्कृतः, 'तत्करोति—' इति णिचि मतुब्लोपे निष्ठा । वधूवधेन, कर्तरि तृतीया, करणे तु तारकादिः ॥[1]

प्रसीद यच्छ स्वशरान्मनोभुवे स हन्तु मां तैर्धुतकौसुमाशुगः ।
त्वदेकचित्ताहमसून्विमुञ्चती त्वमेव भूत्वा तृणवज्जयामि तम् ॥१४७॥

प्रसीदेति ॥ हे नल, त्वं ममोपरि प्रसीद । स्वशरान्मनोभुवे यच्छ देहि । स कामो धुतास्त्यक्ताः कौसुमा आशुगा बाणा येनैवंभूतः सन् तैर्भवदीयैः शरैः मां हन्तु । कामबाणाः पीडयन्ति, नतु झटिति प्राणवियोगं कुर्वन्ति, त्वदीया बाणा लौहत्वादतितीक्ष्णत्वाच्च झटिति प्राणवियोगं कुर्वन्ति, न तु पीडाम्, तस्मात्तान्मदनाय देहि एतावदेव तव प्रसन्नत्वम् तैर्बाणैर्मां मारयिष्यति । मारणे को लाभ इत्याशङ्क्याह—त्वदेकचित्ता असून्विमुञ्चती अहं त्वमेव त्वद्रूपैव भूत्वा तं कामं तृणवत् तृणमिवाप्रयासेन जयामि । त्वया सौन्दर्येण कामस्य जितत्वात्त्वद्रूपलाभात्स मया जेतुं शक्यत इत्यर्थः । 'मरणे यादृशी जन्तोर्भावना यस्य जायते । तादृशं लभते जन्म स भूयो हि स्वकर्मभिः ॥' इति वचनात् । 'यं यं वापि स्मरन्भावम्—' इत्यादिभगवद्वचनप्रामाण्याच्च मम त्वद्रूपप्राप्तिरित्यर्थः । मुञ्चती, मुचेस्तौदादिकत्वात् 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति नुम्विकल्पान्नुमभावः ॥[2]

श्रुतिः सुराणां गुणगायनी यदि त्वदङ्घ्रिमग्नस्य जनस्य किं ततः ।
स्तवे रवेरप्सु कृताप्लवैः कृते न मुद्वती जातु भवेत्कुमुद्वती ॥ १४८॥

श्रुतिरिति ॥ श्रुतिर्वेदो यदि सुराणां देवानां गुणगायनी गुणवर्णनपरा, ततः तर्हि त्वदङ्घ्रिमग्नस्य त्वच्चरणानुरागिणो मल्लक्षणस्य जनस्य ततो वेदकृताद्देवगुणवर्णनादपि किम् ।

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिप्रत्यनीककाव्यलिङ्गालंकाराः' तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया । या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र विधोर्नलास्यसाम्याय भैम्यङ्गभस्माभिः स्वकलङ्कमार्जनाद्वधूवधकलङ्कप्राप्तिकथनादर्थोत्पत्तिरूपो विषमालंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्रातिशयोक्त्युपमालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

अन्यत्रानुरक्तस्योत्तमेनान्यवर्णने कृतेऽपि तत्रानुरागो नोत्पद्यत इत्यर्थः । यतः—अप्सु कृताप्लवैः कृतस्नानैः पुरुषै रवेः सूर्यस्य स्तवे कृतेऽपि कुमुद्वती कुमुदिनी जातु कदाचिदपि मुद्वती सूर्यविषये हर्षवत्यनुरागिणी न भवेत् । तस्याश्चन्द्र एवानुरागात्, तद्वन्ममेत्यर्थः[1] ॥

कथासु शिष्यै वरमद्य न ध्रिये ममावगन्तासि न भावमन्यथा ।
त्वदर्थमुक्तासुतया सुनाथ मां प्रतीहि जीवाभ्यधिकं त्वदेकिकाम् ॥१४९॥

कथास्विति ॥ हे नल, अद्य एतावत्यामपि पीडायां सत्यां कथासु शिष्यै गोष्ठीशेषीभवानि म्रियै । वरमेतन्मनागिष्टम् । न ध्रिये न तिष्ठामि । न जीवामीत्यर्थः । अन्यथा मरणेन विना त्वं मम भावमनुरागं नावगन्तासि नावगमिष्यसि । अत एव सुनाथ सुस्वामिन्, अत एव जीवाभ्यधिक प्राणेभ्योऽप्यतिप्रिय त्वदर्थमुक्तासुतया त्वदर्थं त्यक्तप्राणतया कृत्वा मां त्वदेकिकां त्वं एकः केवलो यस्या एवंविधां त्वदेकशरणां प्रतीहि जानीहि । यत्प्राणेभ्योऽधिकं तदर्थमेव प्राणास्त्यज्यन्ते । त्वं च मम प्राणाधिकः शोभनस्वामी च । शोभनश्च स्वामी सेवकं स्वार्थं त्यक्तप्राणं ज्ञात्वानुकम्पत इत्यर्थः । त्वदर्थं भैम्या प्राणास्त्यक्ता इति लोकमुखादाकर्ण्य स्वस्मिन्ममानुरागं ज्ञास्यसि नान्यथेति मरणमेव युक्तमिति भावः । असूनां नाथ 'अत एव जीवाभ्याधिक' इति वा । न सुनाथोऽसुनाथः । सुनाथः केनचिद्व्यापारेण सेवकं स्वानुरागिणं जानाति । त्वं तु असुनाथत्वात्प्राणव्ययेन विना न जानासीत्युपालम्भोऽपि सूचितः । आशु नाथ इति क्वचित् । शिष्यै, दैवादिकस्य शिषेर्लोडुत्तमैकवचनम् । ध्रियै, लडुत्तमैकवचनम् । त्वदेकिकाम्, 'शेषाद्विभाषा' इति कप्[2] ॥

महेन्द्रहेतेरपि रक्षणं भयाद्यदर्थिसाधारण[illegible]
[3]प्रसूनबाणादपि मामरक्षतः क्षतं [illegible]मस्त्रभृद्व्रतम् ।
महेन्द्रेति ॥ महेन्द्रहेतेरिन्द्राय[illegible] न[illegible] **तदुच्चैरवकीर्णिनस्तव ॥ १५० ॥**
क्षणम्, तत् अस्त्रभृतां शूराणां [illegible]दपि यद्भयं तस्माद्यद्रक्षणम्, यद्वा भयहेतोर्वज्राद्रक्षणम् [illegible] तु स्त्रीति, स्त्री रक्षणीया क कुतश्चतं अर्थिषु शरणागतेषु साधारणम् । पुरुषो रक्षणीयो, न अवकीर्णिनो [illegible] स्त्रियपि,' न तु पुमानिति पक्षपातरहितं क्षत्रियाणां व्रतं नियमः । तत् [illegible] तव पुर[illegible] व्रतस्य तव व्रतमुच्चैरतितरां क्षतं विनष्टम् । यतः—प्रसूनबाणात्कामात्, कोऽप्यप[illegible] प्रसूनरूपाद्बाणाद्वा मामरक्षतो रक्षणमकुर्वाणस्य । यः पुष्पादपि रक्षितुं न शक्नोतीति, स वज्रात्कथं रक्षितुं शक्नोतीति संभावनापि कुतस्त्येत्यपिशब्दार्थः[4] ॥

तवास्मि मां घातुकमप्युपेक्षसे मृषामरं हाऽमरगौरवात्स्मरम् ।
अवेहि चण्डालमनङ्गमङ्ग तं स्वकाण्डकारस्य मधोः सखा हि सः ॥१५१॥

तवेति ॥ अहं तवास्मि । त्वं तु मां घातुकं हन्तारं मृषामरं मिथ्यादेवं स्मरममरगौरवात् देवत्वबुद्ध्या उपेक्षसे । हा कष्टम् । अनुचितमेतत् । देवत्वबुद्धिं त्यक्त्वा एनं मारयेति भावः । अन्योऽपि स्वीयं मारयन्तं नोपेक्षते, किं तु तं हन्ति । कामस्य मृषामरत्वमाह—अङ्ग प्रियतम, तं अनङ्गं चण्डालमेवावेहि जानीहि । चण्डाले दया नोचिता ।

---

१ 'अत्र दृष्टान्तोऽलंकारः' इति **जीवातुसाहित्यविद्याधर्यौ** । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'न सूनबाणादपि' इति **जीवातुसाहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः** । ४ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

हि यस्मात् स कामः स्वकाण्डकारस्य स्वस्य काण्डाः पुष्पलक्षणा बाणास्तेषां निष्पादकस्य मधोर्वसन्तस्य सखा । वसन्ते पुष्पबाहुल्यात्स एव कामकाण्डकारः । चण्डाल एव काण्डकारो भवति । 'तत्संसर्गी च पञ्चमः' इति वचनात्कामस्यापि चण्डालत्वम्, तस्मान्मृषामरत्वं कामस्य । अङ्गुल्याद्यङ्गकर्तनाच्चण्डालोऽप्यनङ्गो भवति । तस्मान्मारयैनमिति भावः । चण्डालोऽपि मारणार्थं विश्वासजनकं वेषं गृह्णाति । मां, 'न लोका–' इति षष्ठीनिषेधः । काण्डकारः, 'कर्मण्यण्' ॥

लघौ लघावेव पुरः परे बुधैर्विधेयमुत्तेजनमात्मतेजसः ।
तृणेढि ज्वलनः खलु ज्वलन्क्रमात्करीषद्रुमकाण्डमण्डलम् ॥१५२॥

लघाविति ॥ बुधैः पण्डितैः लघौ लघौ अल्पतरे परे शत्रौ पुरः प्रथममात्मतेजस उत्तेजनं संधुक्षणं विधेयं करणीयम् । अल्पवैरिजयाभ्यासेन महान्वैरी जेतव्यः । अल्पतरः शत्रुः सर्वथा नोपेक्षणीय इत्यर्थः । खलु यस्माज्ज्वलनोऽग्निः तृणे निःसारेऽधिकरणे ज्वलन् क्रमात्परिपाट्या करीषं शुष्कगोमयचूर्णं द्रुमकाण्डमण्डलं वृक्षस्कन्धसमूहं च तृणेढि हिनस्ति ज्वलयति । यथा तेजस्विनामवधिरग्निरप्यादावल्पं शत्रुं नाशयति, पश्चान्महान्तमिति तथा त्वयापि कर्तव्यम् । मदनो नोपेक्षणीय इति भावः । तृणेढि, 'तृणह इम्' ढत्वादि । हीनतयापि कामस्यावगणना न कर्तव्येत्यर्थः[2] ॥

सुरापराधस्तव वा कियानयं स्वयंवरायामनुकम्प्रता मयि ।
गिरापि वक्ष्यन्ति मखेषु तर्पणादिदं न देवा मुखलज्जयैव ते ॥१५३॥

सुरेति ॥ वा संभावनायाम् । स्वयं स्वानुरागेणैव या वृणुते, न तु केनचित्प्रेरिता तादृश्यां स्वयंवरायां मयि मदङ्गीकारलक्षणा यानुकम्प्रता दयालुत्वं अयं तव सुरेषु विषयेऽपराधः कियान्वा । अपि त्वल्पतरः । मयि धर्मपत्न्यां मखेषु त्वत्कृतात्तर्पणात्तृप्तेर्हेतोः मुखलज्जयैव मुखदाक्षिण्येनैव ते देवा इदं त्वया दूत्येऽस्माकमपराद्धमितीदं गिराऽपि न वक्ष्यन्ति । अन्तःकरणे न धारयिष्यन्तीति किं वाच्यम् । मयैव स्वेच्छावरणात्स्वल्पोऽपि तवापराधो नास्तीत्यर्थः । सर्वथा त्वयाहमनुग्राह्येति भावः । ते तव मुखलज्जयेति वा । अन्योऽपि बहूपकारिणाल्पतरेऽपराधे कृतेऽपि तन्मुखदाक्षिण्यात्किमपि न वक्ति । स्वयंवरा, पचाद्यच्[3] ॥

व्रजन्तु ते तेऽपि वरं स्वयंवरं प्रसाद्य तानेव मया वरिष्यसे ।
न सर्वथा तानपि न स्पृशेद्दया न तेऽपि तावन्मदनस्त्वमेव वा ॥१५४॥

व्रजन्त्विति ॥ ते देवा अपि त्वत्संबन्धिनं वरं श्रेष्ठं स्वयंवरदेशं वरं कामं वा व्रजन्तु । तानेवेन्द्रादीन्प्रसाद्य प्रसन्नान्कृत्वा मया त्वं वरिष्यसे । त्वद्वरणार्थमागतास्त्वया प्रत्युक्ताः कथं प्रसन्नाः स्युरित्यत आह—नेति । दया तानिन्द्रादीनपि सर्वथा लेशतोऽपि न स्पृशेदिति न, अपितु स्पृशेदेव । ते मय्यल्पामपि दयां करिष्यन्त्येवेत्यर्थः । यतः—तेऽपि

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुप्रासार्थान्तरन्यासालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

देवाः तावत् मदनो न भवन्ति, त्वमेव वा भवन्ति। जगति द्वावेव युवां निष्कृपौ युवां विना सकलं जगत् सदयमेव। ते सकृपाः स्वयंवरे कौतुकावलोकनार्थं सुखेनागच्छन्त्विति भावः। त्वं वा नैवेति वान्वयः॥

इतीयमालेख्यगतेऽपि वीक्षिते त्वयि स्मरव्रीडसमस्ययानया।
पदे पदे मौनमयान्तरीपिणी प्रवर्तिता सारघसारसारणी॥ १५५॥

इतीति॥ हे नल, (इति सखीवचनम्) अनया भैम्या इयं इति पूर्वोक्तप्रकारेण मयोदिता सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिः कृतस्य मधुनः सारस्य श्रेष्ठविभागभूतस्यातिमधुरस्य सारणी नदी प्रवर्तिता। किंभूता—पदे पदे वचने वचनेऽन्तरायकारित्वान्मौनमयान्तरीपिणी मौनरूपद्वीपवती। किंभूतयाऽनया—आलेख्यगते पटादिलिखितचित्रप्राप्ते चित्ररूपेऽचेतनेऽपि वीक्षिते त्वयि विषये स्मरव्रीडयोः कामलज्जयोः समस्या संक्षेपो मिश्रीभावो यस्यां सा तया। कामलज्जावत्येत्यर्थः। कामवशाद्वक्ति, लज्जावशाच्च तूष्णीमास्त इति भावः। नद्यपि स्थाने स्थानेऽन्तरीपिणी भवति। अनयापि विषमया समस्यया पदे पदे मौनं भवति। चित्ररूपेऽचेतनेऽपि त्वयि दृष्टेऽनुरागेणोन्मादवशाद्ययैवमुक्तं, तस्याः सचेतनस्य तव साक्षात्कारे जाते सत्यन्यवरणे शङ्कापि कथंकारं कर्तुमर्हा। अपि तु न कथंचित्। तस्मादिन्द्रादिवरणविषयमतः परं त्वयापि किमपि न वाच्यमिति भावः। 'सरघा मधुमक्षिका' इत्यमरः। सरघाभिः कृतमित्यर्थे 'मक्षिकादिभ्योऽण्' इति प्रकृते 'तद्विशेषेभ्यश्च' इति वार्तिकायोगविभागाद्वाण्। सारयति पातयति तीरमिति सारणी। बहुलवचनात्कर्तरि ल्युट्॥

चण्डालस्ते विषमविशिखः स्पृश्यते दृश्यते न
ख्यातोऽनङ्गस्त्वयि जयति यः किंनु कृत्ताङ्गुलीकः।
कृत्वा मित्रं मधुमधिवनस्थानमन्तश्चरित्वा
सख्याः प्राणान्हरति हरितस्त्वद्यशस्तज्जुषन्ताम्॥ १५६॥

चण्डाल इति॥ विषमविशिखः कामः ते तव त्वत्संबन्धी चण्डालः किंनु चण्डान्क्रूरान् शरान् आ समन्ताल्लाति आदत्ते। चण्डालोऽपि विषमविशिखो भवति क्रूरबाणः। अथ च विषेण मीयन्ते इति विषमा विशिखा यस्य। विषलिप्तबाण इत्यर्थः। न स्पृश्यते न दृश्यते। यतः—त्वयि जयति स[...]त्कर्षेण विद्यमाने। अथ च सौन्दर्येण पराभवितरि। सोऽनङ्ग इति ख्यातः। चण्डालत्वादनङ्गत्वाच्च न स्पृश्यते न [...] दृश्यते। अनङ्गत्वमाह—यतः—कृत्ता छिन्ना कनिष्ठाङ्गुली यस्य छिन्नाङ्गुलीकः। चण्डालो हि छिन्नाङ्गुलीक[...] जातिः। तस्य चण्डालकर्माह—अधिवनस्थानं वनस्थानमध्ये मधुं वसन्तं मित्रं कृत्वा वस[...]न्तेनोद्दीपितः अन्तः हृदयं चरित्वा प्रविश्य, अथ च वनेषु मधुप्रधानं मद्यपं मित्रं कृत्वा एनं स्वयं पीत्वा गृहमध्ये प्रविश्य, सख्या भैम्याः प्राणान्हरति। सख्या अन्तश्चरित्वेति वा [...]रत्व- प्राणगमनपर्यवसायिनीं पीडां करोति, अथ च प्राणानेव मुष्णाति। तत्तस्माद् हरितो दिशः[...]ता।

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र छेकानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी। [...]ठः।

त्वद्यशो जुषन्तां सेवन्ताम् । त्वद्दासेन तेनैवं कृते सर्वदिग्व्यापिनी तव कीर्तिर्भवत्विति सौल्लुण्ठनं वचनम् । त्वय्यनुरागबाहुल्यात्त्वत्प्राप्त्यभावात्त्वद्विषयो मदनः सखीं पीडयतितराम् । ततश्च तवाकीर्तिर्भवति, तस्माद्यथाऽस्याः पीडा शाम्यति, तव चाकीर्तिर्न भवति, तथैव त्वया विधेयम्, न त्वन्यथेति भावः । 'जगति' इति पाठे जगति अनङ्गः ख्यातः । तु पुनः अयि नल, इति पदम् ॥

अथ भीमभुवैव रहोऽभिहितां नतमौलिरपत्रपया स निजाम् ।
अमरैः सह राजसमाजगतिं जगतीपतिरभ्युपगत्य ययौ ॥ १५७ ॥

अथेति ॥ अथ स जगतीपतिर्ययौ जगाम । किं कृत्वा—देवैः सह त्वया आगन्तव्यमिति भीमभुवैव भैम्यैवाभिहितां रह एकान्ते उक्तां निजां स्वीयाममरैः सह राजसमाजं स्वयंवरदेशं प्रति गतिमभ्युपगत्याङ्गीकृत्य । किंभूतः—अपत्रपया इन्द्रादिकार्यकरणाल्लज्जया नतमौलिरधोमुखः ॥

श्वस्तस्याः प्रियमाप्तुमुद्धुरधियो धाराः सृजन्त्या रया-
न्नम्रोन्नम्रकपोलपालिपुलकैर्वेतस्वतीरस्रुणः ।
चत्वारः प्रहराः स्मरार्तिभिरभूत्सापि क्षपा दुःक्षया
तत्तस्यां कृपयाखिलैव विधिना रात्रिस्त्रियामा कृता ॥ १५८ ॥

श्व इति ॥ तस्या भैम्याश्चत्वारः प्रहराः सापि एकापि क्षपा चतुःप्रहररूपा रात्रिः वियोगस्य दुःसहत्वात्स्मरार्तिभिः कामपीडाभिः कृत्वा यस्मात् दुःक्षयातिवाहितुमशक्याभूत्, तत्तस्माद्धेतोः विधिना ब्रह्मणा तस्यां भैम्यां कृपयेवाखिला चतुःप्रहरापि रात्रिः, अथ च प्रतिदिनभाविनी सर्वापि रात्रिः, त्रियामा त्रिप्रहरा कृता । रात्रेरेकः प्रहरो हृत इत्यर्थः । आद्यन्तयोश्चतसृषु घटीषु दिनव्यवहारात्त्रियामेति क्षीरस्वामी । सा सा रात्रिस्तया महता कष्टेनातिक्रान्तेति भावः । किंभूतायास्तस्याः—श्वः परेद्यवि प्रियं नलमाप्तुं प्राप्तुमुद्धुरोत्कण्ठिता धीर्यस्या उत्सुकायाः । तथा—अस्रुणो धाराः (सृजन्त्याः) वियोगवशाद्बाष्पधाराप्रवाहान् रयाद्वेगेन (सृजन्त्याः) विस्तारयन्त्याः । किंभूता धाराः—नम्रोन्नम्रैरुन्नतानतैः कपोलपाल्याः पुलकैः रोमाञ्चैः कृत्वा वेतस्वतीर्बहुवेतसयुक्ताः । रयाद्वा नम्रोन्नम्रत्वम् । नदीष्वपि नम्रोन्नम्रा वेतसा भवन्ति । वेतस्वतीः, 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' इति ड्मतुप् ॥

तदखिलमिह भूतं भूतगत्या जगत्याः पतिरभिलपति स स्वात्मदूतत्वतत्त्वम् ।
त्रिभुवनजनयावद्वृत्तवृत्तान्तसाक्षात्कृतकृतिषु निरस्तानन्दमिन्द्रादिषु द्राक् ॥

तदखिलमिति ॥ जगत्याः पतिर्नलः इह भैमीविषये (सं)भूतं जातमखिलं तत्स्वात्मदूतत्वतत्त्वं स्वीयं दूत्यं तस्य तत्त्वं याथार्थ्यं भूतस्य परमार्थस्वरूपभूतस्य वृत्तस्य गत्या प्रकारेण प्रथमं मया निष्कपटं दूत्यं कृतम्, अनन्तरमुन्मदिष्णुना मयात्मप्रकाशनं कृतमित्यादिस्वरूपेण भूतस्य सत्यस्य प्रकारेण वा इन्द्रादिषु द्राक् शीघ्रं निरस्तानन्दमकृतकार्यत्वाल्लज्जावशाच्च

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' मन्दाक्रान्तावृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र सहोक्त्यलंकारः, तोटकं वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानुप्रासातिशयोक्त्युत्प्रेक्षालंकाराः, शार्दूलविक्रीडितम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्यक्तहर्षं यथा तथाभिलपति स्म कथयति स्म। यथावृत्तमेवाकथयदित्यर्थः। किंभूतेष्विन्द्रादिषु—त्रिभुवने जनानां यावान्वृत्तो निष्पन्नो वृत्तान्तः समाचारस्तस्य साक्षात्कृतौ प्रत्यक्षीकरणे कृतिषु कुशलेषु। त्रिभुवन–इत्यादिना निष्कपटं दूत्यं कृतमित्यादावेव तैर्ज्ञातमिति सूचितम्॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
संदृब्धार्णववर्णनस्य नवमस्तस्य व्यरंसीन्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः॥ १६०॥

श्रीहर्षमिति॥ अर्धं पूर्ववत्। संदृब्धो गुम्फितः अर्णववर्णनाख्यो ग्रन्थो येन। अर्णववर्णनाख्योऽपि ग्रन्थस्तेन कृत इत्यर्थः। व्यरंसीत्, 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम्। 'यमरमनमातां सक् च' इतीट्सगागमौ॥

इति श्रीबेदरकरोपनामश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे नवमः सर्गः॥

दशमः सर्गः।

इदानीं स्वयंवरस्य पूर्वरङ्गवर्णनार्थं दशमं सर्गमारभते—

रथैरथायुः कुलजाः कुमाराः शस्त्रेषु शास्त्रेषु च दृष्टपाराः।
स्वयंवरं शंबरवैरिकायव्यूहश्रियः श्रीजितयक्षराजाः॥ १॥

रथैरिति॥ अथ कुमाराः प्रादुर्भूततरुणिमानो राजानो रथैः कृत्वा प्रारब्धवरं स्वयंवरमायुराजग्मुः। किंभूताः—(पूर्वमाकारिताः) कुलजाः कुलीनाः शस्त्रेषु धनुरादिषु, शास्त्रेषु वेदादिशास्त्रेषु च दृष्टपाराः प्राप्तपर्यन्ताः समन्त्रकशस्त्रप्रयोगोपसंहारविदो वेदादिशास्त्रविदश्च। तथा शंबरवैरी कामस्तस्य कायव्यूहः शंबरजयार्थं मायया गृहीतो यः शरीरसङ्घः तद्वच्छ्रीः शोभा येषाम्। कामशरीरसङ्घा एव ते युवान इत्यर्थः। तथा—श्रिया लक्ष्म्या कृत्वा जितो यक्षराट् कुबेरो यैस्ते। कुबेरादप्यधिकसंपद इति यावत्। स्वयंवरस्थानं कुण्डिनं प्राप्ता इत्यर्थः। अन्यवाहनादिसद्भावेऽपि संपदाधिक्यसूचनार्थं महारथत्वादिप्रशंसासूचनार्थं च रथपदम्। एतैर्विशेषणैर्वरोचिता गुणाः कथिताः। यदुक्तम्—'कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम्। बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः॥' प्रथमतः शस्त्रग्रहणं क्षत्रियाणां शास्त्रापेक्षयाऽभ्यर्हिततरत्वसूचनार्थम्। आयुः, आङ्पूर्वस्य यातेर्लङि॥

नाभूदभूमिः स्मरसायकानां नासीदगन्ता कुलजः कुमारः।
नास्थादपन्था धरणेः कणोऽपि व्रजेषु राज्ञां युगपद्व्रजत्सु॥ २॥

नाभूदिति॥ कुलजः कुलीनः कोऽपि कुमारः स्मरसायकानामभूमिरगोचरो नाभूत्। किंतु स्वयंवरश्रवणेन कामबाणपीडित एवाभूत्। तथा अगन्ता नासीत्। सर्वोऽपि स्वयं-

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः, मालिनी वृत्तम्' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रानुप्रासपरिकरोपमातिशयालंकारः, इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रालक्षणस्य मिश्रितत्वादुपजातिर्वृत्तम्' इति **साहित्यविद्याधरी**।

वरे गत एवेत्यर्थः। राज्ञां व्रजेषु युगपद्व्रजत्सु सत्सु धरणेः पृथिव्याः कणोऽप्यणुरूपोऽपि देशः अदन्धा नास्थान्न स्थितः किंतु बहुमार्गोऽभूदित्यर्थः । अस्थादिति, 'गातिस्था-' इति सिचो लुक् ॥

योग्यैर्व्रजद्भिर्नृपजां वरीतुं वीरैरनर्हैः प्रसभेन हर्तुम् ।
द्रष्टुं परैस्तान्परिकर्तुमन्यैः स्वमात्रशेषाः ककुभो बभूवुः ॥ ३ ॥

योग्यैरिति ॥ कुलादिना योग्यैर्नृपजां भैमीं वरीतुं व्रजद्भिर्नृपैः, तथा—अनर्हैः कुलादिना अयोग्यैः प्रसभेन हठेन हर्तुं व्रजद्भिः वीरैः शूरैः, तथा—स्वयंवरकौतुकं द्रष्टुं व्रजद्भिः परैरुदासीनैः, तथा—तान्सर्वानपि परिकर्तुं सेवितुं व्रजद्भिरन्यैः वेतनग्राहिभिः दासीभूतैर्जनैः कृत्वा तैर्निर्गमितैः ककुभो दिशः स्वमात्रशेषाः स्वमात्रावशिष्टाः बभूवुः। सर्वेऽपि जनाः स्वयंवरे गता इति भावः। 'अनुरोद्धुम्' इति पाठे स एवार्थः[१] ॥

पूर्वोक्तमेवार्थमाह—

लोकैरशेषैरवनिश्रियं तामुद्दिश्य दिश्यैर्विहिते प्रयाणे ।
स्ववर्तितत्तज्जनयन्त्रणार्तिविश्रान्तिमायुः ककुभां विभागाः ॥ ४ ॥

लोकैरिति ॥ अशेषैः सकलैः दिश्यैर्दिग्भवैर्लोकैरवनेः पृथिव्याः श्रियं लक्ष्मीं तां भैमीमुद्दिश्य प्रयाणे विहिते सति ककुभां दिशां विभागाः स्वस्मिन्वर्तिनो वर्तमानाः ते ते जना अनेकजातीया बहुसंख्याका ये जनास्तैः कृत्वा या यन्त्रणा संकटजा तया आर्तिः पीडा ततो विश्रान्तिं सुखावस्थानमायुः। भारराहित्यात्सोच्छ्वासा जाता इत्यर्थः। दिश्यैः, दिगादित्वाद्यत्[२]॥

तलं यथेयुर्न तिला विकीर्णाः सैन्यैस्तथा राजपथा बभूवुः ।
भैमीं स लब्धामिव तत्र मेने यः प्राप भूभृद्भवितुं पुरस्तात् ॥ ५ ॥

तलमिति ॥ ऊर्ध्वं विकीर्णा अतिसूक्ष्मास्तिला अपि यथा तलं भूतलं न ईयुरधो न पेतुः तथा सैन्यैः कृत्वा राजपथा राजमार्गा बभूवुः। सैन्यबाहुल्यादतिसंकीर्णा जाता इति भावः। तत्रातिसंकटेषु राजपथेषु यो भूभृत् राजा पुरस्तादग्रे भवितुं गन्तुं प्राप शशाक स भैमीं लब्धामिव लब्धप्रायामिव मेने। एते यावदागच्छन्ति तावत्पुरोगतं मामेव भैमी वरीष्यत इति मेने इत्यर्थः। सर्वोऽप्यहमहमिकयाऽग्रे गन्तुमैच्छदिति भावः। 'तथा पथाऽभावि महीमहेन्द्रैः' इति पाठे राजभिः पथा मार्गेण तथा जातमिति व्याख्येयम्[३] ॥

नृपः पुरःस्थैःप्रतिबद्धवर्त्मा पश्चात्तनैः कश्चन नुद्यमानः ।
यन्त्रस्थसिद्धार्थपदाभिषेकं लब्ध्वाप्यसिद्धार्थममन्यत स्वम् ॥ ६ ॥

नृप इति ॥ पुरःस्थैरग्रे स्थितैः मनुष्यादिभिः प्रतिबद्धवर्त्मा तथा पश्चात्तनैः पश्चात्स्थितैः नुद्यमानः पुरःप्रेर्यमाणः कश्चन नृपः यन्त्रस्थाः तैलाकर्षणयन्त्रस्थाः सिद्धार्थाः सर्षपास्तेषां पदे स्थानेऽभिषेकं लब्ध्वाप्यूर्ध्वाधःस्थितपाषाणनिष्पीडितसर्षपावस्थां लब्ध्वापि स्वमात्मानमसिद्धार्थमकृतकार्यममन्यत। सर्षपपदाभिषिक्तोऽपि सर्षपो न भवतीति विरोधद्योतकोऽपि-

१ 'अत्र ककुभां स्वमात्रशेषत्वासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः' इति जीवातुः। २ 'अत्र दीपकातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा गम्या' इति जीवातुः । ४ 'अत्र छेकानुप्रासोपमालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

शब्दः । कथंचिदपि पुरो गन्तुमशक्तत्वाद्भैमीप्राप्तिर्मम न भविष्यतीति मृतप्रायत्वाच्चातिदुःखितोऽभूदिति भावः । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' इति विशेषविहितेन त्यका ट्युट्युलोर्बाधस्य युक्तत्वात्पाश्चात्यैरिति भाव्यम् । पश्चात्तनैरिति शिष्टप्रयोगदर्शनान्महाविभाषानुवृत्तेर्वा समर्थनीयम्[1] ॥

राज्ञां पथि स्त्यानतयानुपूर्व्या विलङ्घनाशक्तिविलम्बभाजाम् ।
आह्वानसंज्ञानमिवाग्रकम्पैर्ददुर्विदर्भेन्द्रपुरीपताकाः ॥ ७ ॥

राज्ञामिति ॥ विदर्भेन्द्रपुरीपताका अग्रकम्पैः कृत्वा राज्ञामाह्वानसंज्ञानमाह्वानसंकेतं ददुरिव । झटित्यायात, विलम्बं मा कार्ष्टेत्यादिष्टवत्य इवेत्यर्थः । किंभूतानां राज्ञाम्—पथि स्त्यानतयातिसंकटतया निमित्तभूतया कृत्वा आनुपूर्व्या कृत्वा या विलङ्घना गतिः, तत्राशक्त्याऽसामर्थ्येन विलम्बभाजाम् । अन्योऽपि विलम्बेन पश्चादायान्तं हस्तादिनाह्वयति । दूरात्कुण्डिननगरीपताकास्तैर्दृष्टा इति भावः । स्त्यानम्, 'स्त्यै शब्दसंघातयोः' इत्यस्य 'संयोगादेरातो धातोः–' इति निष्ठानत्वम् । पूर्वं पूर्वमनुगतोऽनुपूर्वः तस्य भाव आनुपूर्वी औचितीवत्[2] ॥

प्राग्भूय कर्कोटक आचकर्ष सकम्बलं नागबलं यदुच्चैः ।
भुवस्तले कुण्डिनगामि राज्ञां तद्वासुकेश्चाश्वतरोऽन्वगच्छत् ॥ ८ ॥

प्रागिति ॥ कर्कः श्वेतोऽश्वः, अटतीत्यटकः हयगतिः सन्प्राग्भूय पुरो भूत्वा उच्चैरतिशयेन भुवस्तले भूपृष्ठे कुण्डिनगामि सकम्बलं नानावर्णकुथसहितं सप्रावरणं च यद् राज्ञां नागबलं हस्तिसैन्यमाचकर्ष, तन्नागबलमश्वतरो वेसरोऽन्वगच्छत् । करिसैन्यस्य पुरस्तात्पश्चाच्चाश्वा गच्छन्तीति सेनारीतिः । अथ च—कर्कोटकः सर्पविशेषः प्राग्भूय पुरस्तात् भूत्वा उच्चैः सकम्बलं कम्बलाख्येन सर्पेण सहितं भुवः तले पाताले स्थितं कुण्डिनगामि वासुकेः यन्नागबलं सर्पबलमाचकर्ष पातालतः कुण्डिनपुरमानीतवान् । अश्वतरनामा सर्पः तन्नागबलमन्वगच्छत् । सर्वं सर्पबलं वृद्धानुक्रमेण कुण्डिनमायातम् । सर्वेऽपि राजानो वासुकिप्रमुखाः सर्पाश्च स्वयंवरार्थं ससैन्याः कुण्डिनमागता इति भावः । 'कम्बलो नागभेदे स्यात्कुप्यप्रावारयोरपि' इति विश्वः । प्राग्भूय, च्व्यन्त(गति)समासत्वाल्ल्यप् । अश्वतरः, पक्षे 'वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे' इति तरप् । 'अधःस्वरूपयोरस्त्री तलं स्यात्' इत्यमरः[3] ॥

आगच्छदुर्वीन्द्रचमूसमुत्थैर्भूरेणुभिः पाण्डुरिता मुखश्रीः ।
विस्पष्टमाचष्ट हरिद्वधूनां रूपं पतित्यागदशानुरूपम् ॥ ९ ॥

आगच्छदिति ॥ हरिद्वधूनां दिग्वधूनां मुखश्रीः प्रारम्भशोभा मुखशोभा च पतिभिः कृतस्त्यागस्तेन या दशा तस्या अनुरूपं योग्यं रूपं विस्पष्टमाचष्ट । किंभूता—आगच्छन्त्युर्वीन्द्रचमूस्तया समुत्थैर्भूरेणुभिः पाण्डुरिता । स्वप्रियत्यागेनैतादृश्यवस्था स्त्रीणां भवतीति । दिग्वधूनामिन्द्रादयो राजानश्च पतयः । सर्वा अपि दिशो राजशून्याः सैन्यबाहुल्याद्रजोधूसराश्च जाता इति भावः[6] ॥

---

१ 'पश्चात्तन्वन्ति अर्थोद्गमनादीनि पश्चात्तनाः' इति 'अचा समर्थनीयम्' इति **सुखावबोधा** ।
२ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्र श्लेषालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ५ 'दिशां जनेषु' इति पाठो जीवातुव्याख्यातः । ६ 'अत्र रूपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

पतित्यागमेव विवृणोति—

आखण्डलो दण्डधरः कृशानुः पाशीति नाथैः ककुभां चतुर्भिः ।
भैम्येव बद्धा स्वगुणेन कृष्टैः स्वयंवरे तत्र गतं न शेषैः ॥ १० ॥

आखण्डल इति ॥ ककुभां चतुर्भिरिति एतत्संज्ञकैः नाथैः तत्र स्वयंवरे गतम्, शेषैरन्यैर्देवैः न । इति किम्—आखण्डल इन्द्रः, दण्डधरः यमः, कृशानुः अग्निः, पाशी वरुण इति । किंभूतैरिवेन्द्रादिभिः—भैम्या सौन्दर्यादिना स्वगुणेन बद्धा कृष्टैरिव । 'ययेे तदुद्वाहरसान्न शेषैः' इति केचित् ॥

शेषानागमने हेतुमाह—

मन्त्रैः पुरं भीमपुरोहितस्य तद्बद्धरक्षं विशति क रक्षः ।
तत्रोद्यमं दिक्पतिराततान यातुं ततो जातु न यातुधानः ॥ ११ ॥

मन्त्रैरिति ॥ रक्षो राक्षसो भीमपुरोहितस्य मन्त्रैः वेदोक्तैः बद्धरक्षं कृतरक्षणं तत्पुरं कुण्डिनं क कथं विशति । अपितु कथंचिदपि न । ततः तस्माद्यातुधानो नैर्ऋतो दिक्पतिः जातु कदाचित्कथंचिदपि तत्र यातुमुद्यमं नाततान ॥

कर्तुं शशाकाभिमुखं न भैम्या मृगं दृगम्भोरुहतर्जितं यत् ।
अस्या विवाहाय ययौ विदर्भास्तद्वाहनस्तेन न गन्धवाहः ॥ १२ ॥

कर्तुमिति ॥ गन्धवाहो वायुस्तेन कारणेनास्या भैम्या विवाहाय परिणेतुं विदर्भान्न ययौ । यतः—स मृगो वाहनं यस्य । यत् यतः कारणात् मृगं भैम्या अभिमुखं कर्तुं न शशाक । यतः—किंभूतं मृगम् । भैम्या दृगम्भोरुहाभ्यां नेत्रकमलाभ्यां तर्जितं भर्त्सितम् । दृगम्भोरुहतर्जितत्वाद्भीतस्य मृगस्य गन्तुमसामर्थ्यादन्यस्य वाहनस्याभावात्तेन तत्र न गतमिति भावः । अन्योऽपि तर्जितस्तर्जकसंमुखं गन्तुं न शक्नोति ॥

जातौ न वित्ते न गुणे न कामः सौन्दर्य एव प्रवणः स वामः ।
स्वच्छस्वशैलेक्षितकुत्सबेरस्तां प्रत्यगान्न स्त्रितमां कुबेरः ॥ १३ ॥

जाताविति ॥ कामो मदनो जातौ प्रवणो न आसक्तो न । तथा—वित्ते द्रव्ये प्रवणो न । तथा—गुणे प्रवणो न, किंतु स कामः सौन्दर्य एव प्रवणः । यतो वामो वक्रगतिर्मनोहरश्चेति विचार्य स्वच्छे निर्मले स्वशैले कैलासे ईक्षितं कुत्सं कुत्सितं बेरं वपुः नेत्रं वा येन एवंभूतः कुबेरः तां स्त्रितमां नारीश्रेष्ठां प्रत्युद्दिश्य नागात् । 'कन्या वरयते रूपम्' इति कन्याया रूप एव तात्पर्यात्, स्वस्य रूपाभावात्, कामप्राधान्यात् कन्याया जात्यादावतात्पर्यात्कुबेरः स्वयंवरे नागत इति भावः ॥

भैमीविवाहं सहते स कस्मादर्धं तनुर्या गिरिजात्मभर्तुः ।
तेनाव्रजन्त्या विदधे विदर्भानीशानयानाय तयान्तरायः ॥ १४ ॥

---

१ 'ययेे, यातेर्भावे लिट्' इति जीवातूक्तिस्तु 'भावे चाकर्मकेभ्यः' इति सूत्रविरुद्धा । 'तत् कुण्डिनपुरम्' इति व्याख्यानं तु युक्तम् । २ 'अत्र श्लिष्टरूपकोत्प्रेक्षालंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र छेकानुप्रासः, काव्यलिङ्गमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ अत्र रूपकातिशयोक्तिकाव्यलिङ्गालंकारसंकरः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ५ 'अत्र काव्यलिङ्गदीपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ६ 'गिरिशस्य गौरी' इति **साहित्यविद्याधरीस्थः** पाठः । ७ 'ध्रुवं न यान्त्या' इति **साहित्यविद्याधरीस्थः** पाठः ।

नाभूदिति भावः। अन्यस्याप्यसमर्थस्याप्रतिभस्याननं पुनरुक्तिदोषं परिहर्तुं न शक्नोतीत्युक्तिः। 'बर्हिः कुशहुताशयोः' इति विश्वः॥

प्रियावियोगक्कथितादिवैलाच्चन्द्राच्च राहुग्रहपीडितात्ते।
ध्मातादृवेन स्मरतोऽपि सारैः स्वं कल्पयन्ति स्म नलानुकल्पम्॥२२॥

प्रियेति॥ ते देवाः प्रियावियोगेनोर्वशीविरहेण क्कथितादिव ऐलात्पुरूरवसः, तथा—राहुग्रहपीडितादिव चन्द्राच्च, तथा–ध्मातादिव (ईश्वरेणेत्यर्थात्) दग्धादिव स्मरतोऽपि गृहीतैः सारैः श्रेष्ठभागैः कृत्वा स्वमात्मानं नलानुकल्पं नलस्य प्रतिनिधिं कल्पयन्ति स्म। प्रियावियोगादयः साराकर्षणोपायत्वेनोत्प्रेक्षिताः। अन्यस्यापि सारः क्कथनपीडिताग्निदाहादिभिः समाकृष्यते। प्रियावियोगक्कथनरहितैल—ग्रहपीडनरहितचन्द्र–ईश्वरकृतदाहरहितकामतुल्यस्य नलस्य त्रिभ्योऽप्यधिकत्वादिति भावः। 'मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः' इत्यमरः। 'किलैलात्' इति पाठे किल उत्प्रेक्षायाम्॥

ननु भैम्या नले निरतिशयमनुरागं ज्ञात्वा श्रुत्वा चेन्द्रादयो राजानश्च कथं तत्रागता इत्यत आह—

नलस्य पश्यत्वियदन्तरं तैर्भैमीति भूपान्विधिराहृतास्यै।
स्पर्धां दिगीशानपि कारयित्वा तस्यैव तेभ्यः प्रथिमानमाख्यत्॥२३॥

नलस्येति॥ विधिः ब्रह्मा अस्यै भूपान् इति मनसि धृत्वा आहृत आनीतवान्। इति किम्—भैमी तैः भूपैः सह नलस्य इयत् अन्तरं हस्ताद्यभिनयमात्रेणानिर्वचनीयं विशेषतः पश्यतु। तथा—दिगीशानपि नलरूपधारणद्वारा नलस्य स्पर्धां कारयित्वा तस्यैव नलस्यैव प्रथिमानं तेभ्यो दिगीशेभ्य आख्यत्। भैमीं प्रतीत्यर्थात्। साक्षाद्दर्शनात्तारतम्यं ज्ञायते, नतु परोक्षमिति कारणाद्राजानः समाहृताः। अधिकेन सह स्पर्धा भवति। यतो दिगीशैर्नलत्वेन विना भैमीप्राप्त्यभावात्तत्प्राप्त्यर्थं नलरूपधारणान्नलाधिक्यमेव ब्रह्मणोक्तमित्यर्थः। उभयेभ्योऽपि नल एवाधिक इति भावः। नलरूपे धृतेऽपि तत्तुल्या न जाताः। 'इदमन्तरम्' इत्यपि पाठः। दिगीशान्, 'हृक्रोः–' इति कर्मत्वम्॥

सभा नलश्रीयमकैर्यमाद्यैर्नलं विनाभूद्धृतदिव्यरत्नैः।
भामाङ्गणप्राघुणिके चतुर्भिर्देवद्रुमैर्द्यौरिव पारिजाते॥ २४॥

सभेति॥ सा स्वयंवरसभा नलश्रियो यमकैः प्रतिनिधिभिः यमाद्यैश्चतुर्भिः नलं विना द्यौरिव अभूत्। किंभूता द्यौः–पारिजाते भामायाः सत्यभामाया अङ्गणस्य प्राघुणिकेऽतिथौ सति चतुर्भिर्मन्दार–संतान–कल्पवृक्ष–हरिचन्दन–संज्ञकैर्देवद्रुमैरुपलक्षिता। किंभूतैरुभयैः—धृतदिव्यरत्नैर्धृतदिव्यरत्नाभरणैः मूलादारभ्याग्रपर्यन्तं धृतमुक्तादिदिव्यरत्नैश्च। पारिजातं विना मन्दारादिषु सत्स्वपि यथा द्यौर्न शोभते, तथा नलरूपधारिष्विन्द्रादिषु सत्स्वपि मुख्यं नलं विना सभा न शुशुभे। इन्द्रादयः सभायामागताः, नलो नागत इति भावः॥

१ 'अत्र श्लेषातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्रोत्प्रेक्षादीपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ४ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

तत्रागमद्वासुकिरीशभूषाभस्मोपदेहस्फुटगौरदेहः ।
फणीन्द्रवृन्दप्रणिगद्यमानप्रसीदजीवाद्यनुजीविवादः ॥ २५ ॥

तत्रेति ॥ वासुकिस्तत्र स्वयंवरसभायामगमत् । किंभूतः—ईशस्य भूषार्थं भस्मैव उपदेहोऽङ्गरागः, तेन स्फुटं प्रकटं गौर उज्ज्वलो देहो यस्य । तथा—फणीन्द्रवृन्दैः कर्कोटकादिसर्पश्रेष्ठसमूहैः प्रणिगद्यमान उच्यमानः प्रसीद, जीव इत्यादिशब्दो यत्र ईदृशोऽनुजीविनां सेवकानां वादः कोलाहलो यस्य । 'प्रागभूय'–इत्यनेन वासुकेः पातालाच्चलनमात्रमेवोक्तं, इदानीं तु सभागमनमिति न पौनरुक्त्यम् । 'ईशवासात्' इति पाठे ईश्वरशरीरे योगपट्टादिभवननिमित्तवसतेर्हेतोः[1] ॥

द्वीपान्तरेभ्यः पुटभेदनं तत् क्षणादवापे सुरभूमिभूपैः ।
तत्कालमालम्बि न केन यूना स्मरेषुपक्षानिलतूललीला ॥ २६ ॥

द्वीपेति ॥ सुरभूमिषु देवभूमिषु द्वीपान्तरलक्षणासु ये भूपा राजानस्तैर्द्वीपान्तरेभ्यः प्लक्षादिभ्यः सकाशात्तत् पुटभेदनं नगरं कुण्डिनाख्यं क्षणाज्झटिति अवापे प्राप्तम् । क्षणमात्रागमने हेतुमाह—केन यूना तत्कालं तस्मिन् भैमीस्वयंवरसमये स्मरेषुपक्षानिलतूललीला कामबाणपक्षवातसंबन्धात्कार्पासविलासो नालम्बि नाङ्गीकृतः, अपितु सर्वेणापि तूललीलाङ्गीकृता । वातेरितस्तूलो यथा दूराज्झटित्यायाति तथा तेऽपि कामपीडिताः सन्तः सर्वेऽपि झटित्यनायासेनायाता इति भावः[2] ॥

रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन सपर्यया कुण्डिननाकनाथः ।
प्रियोक्तिदानादरनम्रताद्यैरुपाचरच्चारु स राजचक्रम् ॥ २७ ॥

रम्येष्विति ॥ स कुण्डिनमेव नाकस्तस्य नाथो भीमो रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन स्थापनेन, तथा—सपर्ययातिथ्येन, तथा—प्रियोक्त्या प्रियवचनेन, दानेनोपस्कारादिदानेन आदरेण, नम्रतया च, आदरकृतया नम्रतया वा एतदाद्यैः कृत्वा चारु सम्यग्यथा तथा राजचक्रमुपाचरदतूतुषत्[3] ॥

सार्वभौमेन तेन ते कथं पूजिता इत्याशङ्क्याह—

चतुःसमुद्रीपरिखे नृपाणामन्तःपुरे वासितकीर्तिदारे ।
दानं दया सूनृतमातिथेयी चतुष्टयी रक्षणसौविदल्ला ॥ २८ ॥

चतुरिति ॥ चतुर्णां समुद्राणां समाहारश्चतुःसमुद्री सा परिखा यस्य एवंविधे वासिता वसतिं कारिताः कीर्तय एव दारा यत्र एवंभूते नृपाणामन्तःपुरे भूलक्षणे विषये दानं, दया, सूनृतं प्रियसत्यवचनम्, आतिथेयी अर्घादिपूजा, एवंरूपा चतुष्टयी रक्षणार्थं सौविदल्लाः कञ्चुकिनः । दानादिचतुष्टयेन राज्ञां कीर्तिः परिपाल्यते, नान्यथेति हेतोः प्रभुणापि तेन कीर्तिरक्षणाय सपर्यादिभिः परितोषिता इति भावः । 'औदार्यदाक्षिण्यदयादमानाम्' इति च पाठः । अन्यत्राप्यन्तःपुरे परिखा भवति, दाराश्च तिष्ठन्ति, रक्षकाश्च भवन्ति[4] ॥

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र छेकानुप्रासकाव्यलिङ्गनिदर्शनातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र छेकानुप्रासः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्र रूपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

अभ्यागतैः कुण्डिनवासवस्य परोक्षवृत्तेष्वपि तेषु तेषु ।
जिज्ञासितस्वेप्सितलाभलिङ्गं स्वल्पोऽपि नावापि नृपैर्विशेषः ॥ २९ ॥

अभ्यागतैरिति ॥ अभ्यागतैः समागतैरतिथिभूतैर्वा नृपैः कुण्डिनवासवस्य भीमस्य तेषु तेषु परोक्षेष्वप्रत्यक्षेष्वनिर्वचनीयेषु परस्परेणाज्ञातेषु वृत्तेषु प्रियोक्त्याद्याचरणेष्वपि विषये, परोक्षं वृत्तेषु निष्पन्नेषु प्रियोक्त्यादिषु, वा स्वल्पोऽपि विशेषः प्रियोक्त्यादौ तारतम्यं नालम्भि न प्राप्तः । किंभूतः—जिज्ञासितस्य ज्ञातुमिष्टस्य स्वेप्सितस्य भैमीलक्षणस्य लाभः प्राप्तिः, तस्य चिह्नम् । अनेनैतस्य मदपेक्षया प्रियोक्त्यादि सादरं कृतं तर्हि भैमीमेतस्मै दास्यतीति विशेषतः कस्यानेन महानादरः क्रियत इति जिज्ञासायां विशेषस्तैर्न बुद्ध इत्यर्थः । प्रत्यक्षं यस्य प्रियोक्त्यादि कृतं तत्र विशेषो न प्राप्तः, किं पुनः परोक्षवृत्तेष्वित्यपिशब्दार्थः । सर्वेषामपि पूजादि सममेव कृतमिति भैमी ममैव भविष्यतीति सर्वेऽप्यमंसतेति भावः । 'जिज्ञासितः' इति सविसर्गोऽपि पाठः क्वचित्[1] ॥

अङ्के विदर्भेन्द्रपुरस्य शङ्के न संममौ नैष तथा समाजः ।
यथा पयोराशिरगस्त्यहस्ते यथा जगद्वा जठरे मुरारेः ॥ ३० ॥

अङ्क इति ॥ पयोराशिरगस्त्यहस्ते यथा ममौ, यथा वा मुरारेर्जठरे जगत्त्रैलोक्यं, तथा विदर्भेन्द्रपुरस्याङ्के मध्ये एष समाजो राजसङ्घो न संममाविति न किंतु तथैव संममावित्यहं शङ्के मन्ये । एतेन नगरस्यातिविस्तृतत्वमुक्तम्[2] ॥

पुरे पथि द्वारगृहाणि तत्र चित्रीकृतान्युत्सववाञ्छयेव ।
नभोऽपि किर्मीरमकारि तेषां महीभुजामाभरणप्रभाभिः ॥ ३१ ॥

पुर इति ॥ तत्र पुरे पथि राजमार्गसमीपे द्वारगृहाणि मुख्यपुरोभागे रचितानि द्वाराणि राजमार्गमुभयतो गृहाणि, यद्वा पन्थानो राजमार्गा द्वाराणि गृहाणि च । यद्वा पथिषु द्वाराणि येषां तानि गृहाण्युत्सववाञ्छया विवाहोत्सवाभिलाषेण लेख्यादिना कृत्वा लोकेन चित्रीकृतान्येवाश्चर्यरूपाणि कृतान्येव । तत्राश्चर्यं न किंतु—तेषां महीभृतामाभरणप्रभाभिस्तत्रत्यं नभोऽप्याकाशमपि किर्मीरं नानावर्णमकारि कृतम् । गृहादीनि चित्रीकृतानीति किं वाच्यमित्यर्थः[3] ॥

विलासवैदग्ध्यविभूषणश्रीस्तेषां यथासीत्परिचारकेऽपि ।
अज्ञासिषुः स्त्रीशिशुबालिशास्तं यथागतं नायकमेव कंचित् ॥ ३२ ॥

विलासेति ॥ विलासः कटाक्षविक्षेपादिश्शृङ्गारचेष्टा, तथा—वैदग्ध्यं वक्रोक्त्यादिभाषणे चातुर्यम्, विभूषणं सुवर्णाद्यलंकारः, एतज्जनिता श्रीः शोभा तेषां राज्ञां परिचारके सेवकेऽपि तथासीत्, यथा येन प्रकारेण स्त्रीशिशुबालिशास्तं परिचारकमपि कंचिदागतं नायकमेव मुख्यं राजानमेवाज्ञासिषुर्बुध्यन्ते स्म । सेवकस्य विलासादिशोभां दृष्ट्वा अयं राजविशेष एवेति सेवके स्त्र्यादीनां भ्रान्तिरभूदिति भावः । 'शिशावज्ञे च बालिशः' इत्यमरः[4] ॥

न स्वेदिनश्श्रामरमारुतैर्न निमेषनेत्राः प्रतिवस्तुचित्रैः ।
म्लानस्रजो नातपवारणेन देवा नृदेवा विभिदुर्न तत्र ॥ ३३ ॥

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुप्रासोपमोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नेति ॥ तत्र राजसमाजे देवा नृदेवा राजानो न बिभिदुः भेदं न प्रापुः । कथम्—स्वभावत एव न खेदिनश्चलच्चामरमारुतैरुपलक्षिताः । तथा—स्वभावतो न निमेषनेत्राः । निर्निमेषा इत्यर्थः । प्रतिवस्तुचित्रैः वस्तुनि वस्तुन्याश्चर्यैरुपलक्षिताः । तथा—न म्लानस्रजः, आतपवारणेन छत्रेण उपलक्षिता एवंभूता इन्द्रादयः । राजानश्च—चैलचामरौघैः कृत्वा अखेदगात्राः प्रतिवस्तुचित्रैरनिमीलनेत्राः, विधृतातपत्रैरम्लानमालाः । सर्वथा राजानो देवतुल्या बभूवुरिति भावः । 'अखेदगात्रा (श्चलचामरौघैः),' 'अमीलनेत्राः (प्रतिवस्तुचित्रैः),' 'अम्लानमाला (विधृतातपत्रैः)' इत्यपि पाठाः । 'भिदां न भेजुः' इति च पाठः[3] ॥

अन्योन्यभाषानवबोधभीतेः संस्कृत्रिमाभिर्व्यवहारवत्सु ।
दिग्भ्यः समेतेषु नृपेषु तेषु सौवर्गवर्गो न जनैरचिह्नि ॥ ३४ ॥

अन्योन्येति ॥ जनैः कुण्डिनस्थैर्लोकैः दिग्भ्यः समेतेषु समागतेषु नरेषु राजसु मध्ये सौवर्गवर्गो देवसमूहो नाचिह्नि नातर्कि । देवत्वेन न ज्ञात इत्यर्थः । किंभूतेषु नरेषु—अन्योन्यभाषानवबोधात्परस्परभाषाबोधाभावात् या भीतिस्तस्या हेतोः संस्कृत्रिमाभिः प्रकृतिप्रत्ययनिर्वचनरूपेण संस्कारेण निर्वृत्ताभिः सर्वसाधारणीभिर्वाग्भिः कृत्वा व्यवहारवत्सु परस्परं व्यवहारं कुर्वत्सु । परस्परं (देश) भाषानवबोधभयात्संस्कृतमेव वदन्ति । संस्कृतस्य देवमनुष्यसाधारणत्वात् एते देवाः, एते मनुष्या इति तत्रत्यैर्न ज्ञाता इति भावः । 'संस्कृत्रिमाभिः, 'संपर्युपेभ्यः–' इति सुट् । गुणाधानस्य भूषणशब्दार्थत्वमत्र । स्वर्गे भवाः सौवर्गाः, ...र्थे 'तत्र भवः' इत्यण् । 'द्वारादीनां च' इत्यैजागमो वृद्धिनिषेधश्च । 'स्वर्गीय–' इति पाठे भवार्थे 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा' इति वृद्धसंज्ञत्वात् 'वृद्धाच्छः' ॥

ते तत्र भैम्याश्चरितानि चित्रे चित्राणि पौरैः पुरि लेखितानि ।
निरीक्ष्य निन्युर्दिवसं निशां च तत्स्वप्नसंभोगकलाविलासैः ॥ ३५ ॥

त इति ॥ ते देवा राजानश्च तत्र पुरि तस्यां पुर्यां पौरैर्लोकैर्लिपिकरैः कृत्वा चित्रे लेखितानि चित्राणि नानाविधान्याश्चर्यरूपाणि वा भैम्याश्चरितानि निरीक्ष्य दिवसं निन्युः । तस्या भैम्याः स्वप्ने यः संभोगो रतं तत्संबन्धिभिः कलाविलासैश्चुम्बनादिकलाकौशलैश्च निशां निन्युरतिवाहयांबभूवुः । स तैरहोरात्रः कथंचिदतिक्रान्त इति भावः । अस्वप्नानामपि देवानां कामभ्रान्तिरेव स्वप्नस्थाने द्रष्टव्या ॥

सा विभ्रमं स्वप्नगतापि तस्यां निशि स्वलाभस्य ददे यदेभ्यः ।
तदर्थिनां भूमिभुजां वदान्या सती सती पूरयति स्म कामम् ॥ ३६ ॥

सेति ॥ तस्यां निशि स्वयंवरात्पूर्वदिनरात्रौ स्वप्नगता स्वप्नदृष्टापि सा सती साध्वी भैमी एभ्यो देवेभ्यो राजभ्यश्च स्वलाभस्य स्वप्राप्तेर्विभ्रमं विलासम् । अथ च विशिष्टं भ्रमं

१ 'पाठद्वयस्यापि प्रामाणिकत्वध्वननाय देवपक्षे यथामूलं व्याख्याय राजपक्षे मूलपाठान्तरेण व्याख्यातम्' । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रास्वेदगात्रादिपदार्थानां विशेषणगत्या देवाभेदहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः हेतुश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अभ्यागतैः कुण्डिनवासवस्य परोक्षवृत्तेष्वपि तेषु तेषु ।
जिज्ञासितस्वेप्सितलाभलिङ्गं स्वल्पोऽपि नावापि नृपैर्विशेषः ॥ २९ ॥

अभ्यागतैरिति ॥ अभ्यागतैः समागतैरतिथिभूतैर्वा नृपैः कुण्डिनवासवस्य भीमस्य तेषु तेषु परोक्षेष्वप्रत्यक्षेष्वनिर्वचनीयेषु परस्परेणाज्ञातेषु वृत्तेषु प्रियोक्त्याद्याचरणेष्वपि विषये, परोक्षं वृत्तेषु निष्पन्नेषु प्रियोक्त्यादिषु, वा स्वल्पोऽपि विशेषः प्रियोक्त्यादौ तारतम्यं नालम्भि न प्राप्तः । किंभूतः—जिज्ञासितस्य ज्ञातुमिष्टस्य स्वेप्सितस्य भैमीलक्षणस्य लाभः प्राप्तिः, तस्य चिह्नम् । अनेनैतस्य मदपेक्षया प्रियोक्त्यादि सादरं कृतं तर्हि भैमीमेतस्मै दास्यतीति विशेषतः कस्यानेन महानादरः क्रियत इति जिज्ञासायां विशेषस्तैर्न बुद्ध इत्यर्थः । प्रत्यक्षं यस्य प्रियोक्त्यादि कृतं तत्र विशेषो न प्राप्तः, किं पुनः परोक्षवृत्तेष्वित्यपिशब्दार्थः । सर्वेषामपि पूजादि सममेव कृतमिति भैमी ममैव भविष्यतीति सर्वेऽप्यमंसतेति भावः । 'जिज्ञासितः' इति सविसर्गोऽपि पाठः क्वचित् ॥

अङ्के विदर्भेन्द्रपुरस्य शङ्के न संममौ नैष तथा समाजः ।
यथा पयोराशिरगस्त्यहस्ते यथा जगद्वा जठरे मुरारेः ॥ ३० ॥

अङ्क इति ॥ पयोराशिरगस्त्यहस्ते यथा ममौ, यथा वा मुरारेर्जठरे जगत्त्रैलोक्यं, तथा विदर्भेन्द्रपुरस्याङ्के मध्ये एष समाजो राजसङ्घो न संममाविति न किंतु तथैव संममावित्यहं शङ्के मन्ये । एतेन नगरस्यातिविस्तृतत्वमुक्तम् ॥

पुरे पथि द्वारगृहाणि तत्र चित्रीकृतान्युत्सववाञ्छयेव ।
नभोऽपि किर्मीरमकारि तेषां महीभुजामाभरणप्रभाभिः ॥ ३१ ॥

पुर इति ॥ तत्र पुरे पथि राजमार्गसमीपे द्वारगृहाणि मुख्यपुरोभागे रचितानि द्वाराणि राजमार्गमुभयतो गृहाणि, यद्वा पन्थानो राजमार्गा द्वाराणि गृहाणि च । यद्वा पथिषु द्वाराणि येषां तानि गृहाण्युत्सववाञ्छया विवाहोत्सवाभिलाषेण लेख्यादिना कृत्वा लोकेन चित्रीकृतान्येवाश्चर्यरूपाणि कृतान्येव । तत्राश्चर्यं न किंतु–तेषां महीभृतामाभरणप्रभाभिस्तत्रत्यं नभोऽप्याकाशमपि किर्मीरं नानावर्णमकारि कृतम् । गृहादीनि चित्रीकृतानीति किं वाच्यमित्यर्थः ॥

विलासवैदग्ध्यविभूषणश्रीस्तेषां यथासीत्परिचारकेऽपि ।
अज्ञासिषुः स्त्रीशिशुबालिशास्तं यथागतं नायकमेव कंचित् ॥ ३२ ॥

विलासेति ॥ विलासः कटाक्षविक्षेपादिश्रृङ्गारचेष्टा, तथा—वैदग्ध्यं वक्रोक्त्यादिभाषणे चातुर्यम्, विभूषणं सुवर्णाद्यलंकारः, एतज्जनिता श्रीः शोभा तेषां राज्ञां परिचारके सेवकेऽपि तथासीत्, यथा येन प्रकारेण स्त्रीशिशुबालिशास्तं परिचारकमपि कंचिदागतं नायकमेव मुख्यं राजानमेवाज्ञासिषुर्बुध्यन्ते स्म । सेवकस्य विलासादिशोभां दृष्ट्वा अयं राजविशेष एवेति सेवके स्त्र्यादीनां भ्रान्तिरभूदिति भावः । 'शिशावज्ञे च बालिशः' इत्यमरः ॥

न स्वेदिनश्चामरमारुतैर्न निमेषनेत्राः प्रतिवस्तुचित्रैः ।
म्लानस्रजो नातपवारणेन देवा नृदेवा बिभिदुर्न तत्र ॥ ३३ ॥

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुप्रासोपमोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नेति ॥ तत्र राजसमाजे देवा नृदेवा राजानो न बिभिदुः भेदं न प्रापुः । कथम्—स्वभावत एव न खेदिनश्चलच्चामरमारुतैरुपलक्षिताः । तथा—स्वभावतो न निमेषनेत्राः । निर्निमेषा इत्यर्थः । प्रतिवस्तुचित्रैः वस्तुनि वस्तुन्याश्चर्यैरुपलक्षिताः । तथा—न म्लानस्रजः, आतपवारणेन छत्रेण उपलक्षिता एवंभूता इन्द्रादयः । राजानश्च—चैलचामरौघैः कृत्वा अखेदगात्राः प्रतिवस्तुचित्रैरनिमीलनेत्राः, विधृतातपत्रैरम्लानमालाः । सर्वथा राजानो देवतुल्या बभूवुरिति भावः । 'अखेदगात्रा (श्चलचामरौघैः),' 'अमीलनेत्राः (प्रतिवस्तुचित्रैः),' 'अम्लानमाला (विधृतातपत्रैः)' इत्यपि पाठाः । 'भिदां न भेजुः' इति च पाठः[३] ॥

अन्योन्यभाषानवबोधभीतेः संस्कृत्रिमाभिर्व्यवहारवत्सु ।
दिग्भ्यः समेतेषु नृपेषु तेषु सौवर्गवर्गो न जनैरचिह्नि ॥ ३४ ॥

अन्योन्येति ॥ जनैः कुण्डिनस्थैर्लोकैः दिग्भ्यः समेतेषु समागतेषु नरेषु राजसु मध्ये सौवर्गवर्गो देवसमूहो नाचिह्नि नातर्कि । देवत्वेन न ज्ञात इत्यर्थः । किंभूतेषु नरेषु—अन्योन्यभाषानवबोधात्परस्परभाषाबोधाभावात् या भीतिस्तस्या हेतोः संस्कृत्रिमाभिः प्रकृतिप्रत्ययनिर्वचनरूपेण संस्कारेण निर्वृत्ताभिः सर्वसाधारणीभिर्वाग्भिः कृत्वा व्यवहारवत्सु परस्परं व्यवहारं कुर्वत्सु । परस्परं (देश) भाषानवबोधभयात्संस्कृतमेव वदन्ति । संस्कृतस्य देवमनुष्यसाधारणत्वात् एते देवाः, एते मनुष्या इति तत्रत्यैर्न ज्ञाता इति भावः । 'संस्कृत्रिमाभिः, 'संपर्युपेभ्यः–' इति सुट् । गुणाधानस्य भूषणशब्दार्थत्वमत्र । स्वर्गे भवाः सौवर्गाः, भवार्थे 'तत्र भवः' इत्यण् । 'द्वारादीनां च' इत्यैजागमो वृद्धिनिषेधश्च । 'स्वर्गीय–' इति पाठे भवार्थे 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा' इति वृद्धसंज्ञत्वात् 'वृद्धाच्छः' ॥

ते तत्र भैम्याश्चरितानि चित्रे चित्राणि पौरैः पुरि लेखितानि ।
निरीक्ष्य निन्युर्दिवसं निशां च तत्स्वप्नसंभोगकलाविलासैः ॥ ३५ ॥

त इति ॥ ते देवा राजानश्च तत्र पुरि तस्यां पुर्यां पौरैर्लोकैर्लिपिकरैः कृत्वा चित्रे लेखितानि चित्राणि नानाविधान्याश्चर्यरूपाणि वा भैम्याश्चरितानि निरीक्ष्य दिवसं निन्युः । तस्या भैम्याः स्वप्ने यः संभोगो रतं तत्संबन्धिभिः कलाविलासैश्चुम्बनादिकलाकौशलैश्च निशां निन्युरतिवाहयांबभूवुः । स तैरहोरात्रः कथंचिदतिक्रान्त इति भावः । अस्वप्नानामपि देवानां कामभ्रान्तिरेव स्वप्नस्थाने द्रष्टव्या[३] ॥

सा विभ्रमं स्वप्नगतापि तस्यां निशि स्वलाभस्य ददे यदेभ्यः ।
तदर्थिनां भूमिभुजां वदान्या सती सती पूरयति स्म कामम् ॥ ३६ ॥

सेति ॥ तस्यां निशि स्वयंवरात्पूर्वदिनरात्रौ स्वप्नगता स्वप्नदृष्टापि सा सती साध्वी भैमी एभ्यो देवेभ्यो राजभ्यश्च स्वलाभस्य स्वप्राप्तेर्विभ्रमं विलासम् । अथ च विशिष्टं भ्रमं

१ 'पाठद्वयस्यापि प्रामाणिकत्वध्वननाय देवपक्षे यथामूलं व्याख्याय राजपक्षे मूलपाठान्तरेण व्याख्यातम्' । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्रास्वेदगात्रादिपदार्थानां विशेषणगत्या देवाभेदहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः' इति **जीवातुः** । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः हेतुश्च' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

कतीति दुष्टैर्दृष्टान्तितालीकनलावली तैः' इत्यपि पाठः स्पष्टार्थः। मत्सरशब्दोऽर्शआदिर्द्रष्टव्यः। स्पर्धनं स्पर्धेति घञन्तात् 'तत्करोति' इति ण्यन्तात्स्त्रियां भावे युच्[1]॥

गुणेन केनापि जनेऽनवद्ये दोषान्तरोक्तिः खलु तत्खलत्वम्।
रूपेण तत्संसददूषितस्य सुरैर्नरत्वं यददूषि तस्य॥ ४३॥

गुणेनेति॥ रूपेण सौन्दर्येण कृत्वा तस्यां संसदि, तया संसदा सभया वा अदूषितस्यानिन्दितस्यातिसुन्दरस्य तस्य नलस्य सुरैः सुन्दरोऽपि मनुष्योऽयं नतु देव इति नरत्वं यददूषि निन्दितं तत् खलत्वं खलु। तत्तैर्दौर्जन्यमेव कृतमित्यर्थः। खलत्वस्वरूपमेवाह—केनापि लोकोत्तरेण गुणेन सौन्दर्यसुशीलत्वादिना कृत्वा अनवद्ये पूज्ये पुंसि दोषान्तरोक्तिः दोषान्तरारोपणम्। यद्वा सुरैस्तत्संसददूषितस्य तस्य नरत्वं रलयोरभेदात् नलस्य रूपेण स्वरूपेण नलत्वमदूषि तत्खलत्वम्। तेषां देवानां दौर्जन्यं खल्विति योजना। तत्खलत्वमेकं पदम्। अतिसुन्दरं तं दृष्ट्वा देवा अपि सेर्ष्या जाता इति भावः[2]॥

नलानसत्यानवदत्स सत्यः[3] कृतोपवेशान्सविधे सुवेषान्।
नोभाविलाभूः[4] किमु दर्पकश्च भवन्ति नासत्ययुतौ भवन्तः॥ ४४॥

नलानिति॥ स सत्यो नलः सविधे समीपे कृतोपवेशान्कृतस्थितीन्सुवेषाञ्छोभनाकारान् असत्यान्नलानिन्द्रादीनित्यवदत्। इति किम्—भवन्तश्चत्वार एते न भवन्ति किमु। एते के, इलाभूः पुरूरवाः, दर्पकः कामश्च उभौ किमु। किंभूतावुभौ—नासत्ययुतौ आश्विनेय-सहितौ। पुरूरवाः कामः अश्विनीकुमारौ च यूयमिति नलप्रश्नः। यथा नलं दृष्ट्वाऽन्येषां विस्मयस्तथा नलस्यापि मिथ्यानलदर्शनेन विस्मयो जात इत्यर्थः[5]॥

अमी[6] तमीदृग्जगुरत्र मध्ये कस्यापि नोत्पत्तिरभूदिलायाम्।
अदर्पकाः स्मः सविधे स्थितास्ते नासत्यतां नात्र बिभर्ति कश्चित्॥४५॥

अमी तमिति॥ अमी मिथ्यानलास्तं सत्यं नलमीदृगेतादृशं जगुः–आहुः स्म वदन्ति स्म। यद्यस्मादत्रास्मासु मध्ये इलायां पृथिव्याम्, अथ च—इलायां पुरूरवसो मातरि कस्याप्युत्पत्तिर्नाभूत्। तथा—ते तव सविधे समीपे स्थिता वयमदर्पकाः दर्पकात्कामात् अन्ये। अथ च—अतिरमणीयत्वत्कान्तिदर्शनाद्दर्पो गर्वस्तद्रहितास्तिष्ठामः। तथा—अत्रास्मासु मध्ये कश्चित् नासत्यतामाश्विनेयत्वम्, अथ च सत्यत्वं न बिभर्ति। अथवा—अस्मासु कश्चित् ना नरः सत्यतां न बिभर्ति। वयं त्वद्रूपधारणादसत्या एवेति छलेन पूर्वोक्तं नलप्रश्नमुत्तरयन्ति स्मेत्यर्थः। नात्र पुरूरवाः, कामः, दस्रौ वास्मासु सन्तीति। नासत्य इति, 'नभ्राण्—' इति प्रकृत्या[7]॥

---

१ 'अत्रार्थान्तरन्याससजात्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'मिथ्यानलांस्तथ्यनलो द्विपार्श्वीकृतोपवेशानवदत्सुवेषान्' इति पाठः **सुखावबोधा**लिखितः। 'नलानसत्यानवदद्द्विपार्श्वीकृतोपवेशान्' इति पाठः **साहित्यविद्याधरी**-संमतः। ४ 'उभौ किमैलश्च न दर्पकश्च' इति **सुखावबोधासाहित्यविद्याधरी**संमतः पाठः। ५ 'अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ६ 'अमी तमाहुः स यदत्र मध्ये' इति **जीवातु**संमतः पाठः। ७ 'अत्र वक्रोक्त्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

तर्हि के यूयमित्याशङ्क्याह—

तेभ्यः परान्नः परिकल्पयस्व श्रिया विदूरीकृतकामदेवान् ।
अस्मिन्समाजे बहुषु भ्रमन्ती भैमी किलास्मासु घटिष्यतेऽसौ ॥ ४६ ॥

तेभ्य इति ॥ त्वं श्रिया शोभया विदूरीकृतो जितः कामदेवो यैस्तान्नोऽस्मान्परिकल्पयस्व जानीहि । स्वशोभया वा । अत्रागमने कारणमाहुः—अस्मिन्समाजे बहुषु राजसु विषये भ्रमन्ती असौ भैमी । किल संभावनायाम् । (अस्मासु) घटिष्यते संयोगं यास्यति । अथच—सदृशेषु पञ्चसु भ्रमन्ती मुह्यन्ती भैमी अस्मासु मध्ये कस्मिंश्चिद्घटिष्यते संयोगं यास्यतीति दुराशयास्माभिरागतमिति भावः । किल हेतौ वा[1] ॥

असाम यन्नाम तवेह रूपं स्वेनाधिगत्य श्रितमुग्धभावाः ।
तन्नो धिगाशापतितान्नरेन्द्र धिक्चेदमस्मद्विबुधत्वमस्तु ॥ ४७ ॥

असामेति ॥ नामेति संभावनायाम् । हे नरेन्द्र, साक्षात्स्वेन आत्मनैव तव रूपं सौन्दर्यमधिगत्य ज्ञात्वा दृष्ट्वा वा भैमीप्राप्तिदुराशावशाच्छ्रितमुग्धभावा अङ्गीकृतमौर्ख्याः सन्तो यद्यस्मादिह सभायामसाम तिष्ठाम । अथ च स्वेनात्मशरीरेण कृत्वा तव रूपं स्वरूपमधिगत्य प्राप्य त्वदाकारं स्वशरीरं धृत्वा श्रितमुग्धभावा अङ्गीकृतसौन्दर्यास्त्वदाकारधारणादेव श्रितसौन्दर्याः सन्तो यस्मादसाम तिष्ठामहे । तत्तस्मात् आशया भैमीप्राप्तिदुराशया आपतितान्नः अस्मान्धिक् । निन्द्या वयमित्यर्थः । अथवा—अस्माकमाशापतितां दिक्पतित्वं धिक् निन्द्यम् । अस्माकमाशामात्रेण पतितां भैमीपतित्वं धिगिति वा । तथा—अस्मद्विबुधत्वमस्माकं पण्डितत्वम्, अथ च—देवत्वं धिगस्तु । अथ च स्वे आत्मनि स्वीयरूपे पूर्वं तव रूपं नाधिगत्य न प्राप्य किमिदानीं कर्तव्यमिति प्राप्तमौर्ख्या भ्रान्तचित्ताः सन्तो मत्सरेण इह स्वयंवरे नल एवैको वरणयोग्य इति प्रसिद्धं तव नाम संज्ञां ख्यातिं वा वयमसाम नाशितवन्तः । स्वरूपधारणाचतुर्णामस्माकमपि नलत्वादित्यर्थः । तस्मान्नलभ्रान्त्याप्यस्मान्वरिष्यतीत्याशया आपतितानागतानस्मान्धिक् अस्माकं ज्ञातृत्वं देवत्वं वा धिगस्तु । अनिश्चितव्यापारकरणादित्यर्थः । अथ च स्वानां ज्ञातीनां मध्ये इन श्रेष्ठ । यद्वा—धनानां स्वामिन्नरेन्द्र । असाम, 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' 'अस् भुवि' इत्यस्य लोडुत्तमबहुवचनम् । पक्षे 'षोऽन्तकर्मणि' लुङि[2] ॥

सा वागवाज्ञायितमां नलेन तेषामनाशङ्कितवाक्छलेन ।
स्त्रीरत्नलाभोचितयत्नमग्नमेनं हि न स्म प्रतिभाति किंचित् ॥ ४८ ॥

सेति ॥ अनाशङ्कितमननुसंहितं देवानां वाक्छलं येन तेन नलेन सा पूर्वोक्ता तेषां देवानां वाक् अवाज्ञायितमामतिशयेनावगणिता । कथं नाज्ञायीत्यत आह—स्त्रीरत्नं भैमी तस्या लाभ उचितो यत्न उपायस्तत्र मग्नं तत्परमेनं नलं प्रति लक्षीकृत्य हि यस्मान्न किंचित्प्रतिभाति स्म स्फुरति स्म । भैमीप्राप्त्युपायपरत्वात्तैः कथितमपि देवत्वं न ज्ञातमिति भावः[3] ॥

देववाक्यावज्ञायां हेत्वन्तरमाह—

यः स्पर्धया येन निजप्रतिष्ठां लिप्सुः स एवाह तदुन्नतत्वम् ।
कः स्पर्धितुः स्वाभिहितस्वहानेः स्थानेऽवहेलां बहुलां न कुर्यात् ॥४९॥

---

१ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र श्लेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

य इति ॥ यः पुरुषो येन पुरुषेण सह स्पर्धया निजप्रतिष्ठां स्वस्य गौरवं लिप्सुः प्राप्तुमिच्छुः, स एव पुरुषः तस्योन्नतत्वं स्वस्मादाधिक्यं यस्मादाह ब्रूते तस्मात्स्वेनात्मनाभिहिता उक्ता स्वस्य हानिर्न्यूनता येनैवंविधस्य स्पर्धितुः स्थाने विषये बहुलामवहेलामवज्ञां को न कुर्यात्। अपि तु सर्वोऽपि करोत्येव। योऽन्यस्पर्धया स्वस्य प्रतिष्ठां लिप्सति स स्वस्य न्यूनतां तस्य चाधिकतां स्वयमेव वदति। अतोऽधिकेन हीनस्यावज्ञा कर्तुं युक्तैवेत्यर्थः। प्रकृते भैम्यर्थं नलरूपं दधद्भिर्देवैर्नलस्यैवाधिकता स्वस्य च न्यूनतोक्तैव। तस्मात्तेन नलेन तेषामवज्ञा युक्तैव कृतेति भावः। स्थानेऽव्ययत्वादुचितमित्यर्थ इति वा। अवहेला इति क्षीरस्वामी। प्रतिष्ठामिति, 'न लोका–' इति षष्ठीनिषेधः ॥

गीर्देवतागीतयशःप्रशस्तिः श्रिया तडित्त्वल्ललिताभिनेता।
मुदा तदाऽवैक्षत केशवस्तं स्वयंवराडम्बरमम्बरस्थः ॥ ५० ॥

गीरिति ॥ केशवस्तदा तस्मिन्समये तं स्वयंवरस्याडम्बरं संभ्रमं मुदा हर्षेणावैक्षत। किंभूतः—गीर्देवतया सरस्वत्या गीता कीर्तिता यशःप्रशस्तिर्यशोगौरवं यस्य। तथा—श्रिया लक्ष्म्या देहशोभया च कृत्वा तडित्त्वतो विद्युत्सहितसजलमेघस्य ललितं विलासस्तस्याभिनेताभिनयकारी। तादृशमेघतुल्य इत्यर्थः। तथा—अम्बरस्थो व्योमस्थः। स्वयंवरदर्शनार्थं विष्णुरपि तत्रागत इति भावः[२] ॥

अष्टौ तदाष्टासु हरित्सु दृष्टीः सदो दिदृक्षुर्निदिदेश देवः।
लैङ्गीमदृष्ट्वापि शिरःश्रियं यो दृष्टौ मृषावादितकेतकीकः ॥ ५१ ॥

अष्टाविति ॥ सदः स्वयंवरसभां दिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुः देवो ब्रह्मा तदाष्टासु हरित्सु दिक्षु अष्टौ दृष्टीर्नेत्राणि निदिदेशादिष्टवान्। किंभूतः—लैङ्गीं शिवसंबन्धिनीं शिरःश्रियं मस्तकशोभामदृष्ट्वा अविलोक्यापि दृष्टौ लिङ्गशिरोदर्शनविषये मृषावादितानृतभाषणं कारिता केतकी येन। लिङ्गरूपस्य शिवस्य पादौ शिरश्चावलोकनार्थमहमधिकोऽहमधिक इति विवदमानौ विष्णुब्रह्माणौ पातालं सत्यलोकं च गतौ। विष्णुः पाताले गत्वा शिवचरणौ नापश्यत्। ब्रह्मापि शिरो नापश्यत्। अनन्तरं विष्णुना चरणौ नाद्राक्षमिति सत्यमुक्तम्। ब्रह्मणा तु शिरो दृष्टमित्यलीकमुक्तम्। तत्र साक्षित्वेन शिवशिरःस्थाहमानीतेति कूटसाक्षिणी केतकी कृतेति पौराणिकी कथा ॥

एकेन पर्यक्षिपदात्मनाद्रिं चक्षुर्मुरारेरभवत्परेण।
तैर्द्वादशात्मा दशभिस्तु शेषैर्दिशो दशालोकत लोकपूर्णाः ॥ ५२ ॥

एकेनेति ॥ द्वादश आत्मानो देहा यस्य द्वादशदेहः सूर्य एकेनात्मना वपुषाद्रिं मेरुं पर्यक्षिपत्प्रदक्षिणीचकार। परेणात्मना देहेन मुरारेश्चक्षुर्दक्षिणनेत्रमभवत्। शेषैस्तु दशभिर्देहैः कृत्वा लोकैः पूर्णा दशापि दिश आलोकत। 'विधातृमित्रार्यमणो वरुणेन्द्रभगांशवः। पूषा विवस्वान्पर्जन्यस्त्वष्टा विष्णुर्दिनेश्वराः ॥' इति ॥

---

१ 'अत्र हेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ३ 'अत्रानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ४ 'अत्र छेकानुप्रासो यथासंख्यमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

प्रदक्षिणं दैवतहर्म्यमद्रिं सदैव कुर्वन्नपि शर्वरीशः ।
द्रष्टा महेन्द्रानुजदृष्टिमूर्त्या न प्राप तद्दर्शनविघ्नतापम् ॥ ५३ ॥

प्रदक्षिणमिति ॥ सदैव दैवतानां हर्म्यं वसतिस्थानं अद्रिं मेरुं प्रदक्षिणं कुर्वन्नपि शर्वरीशश्चन्द्रो महेन्द्रानुजस्य मुरारेर्दृष्टिमूर्त्या वामनयनरूपेण द्रष्टा सन् तस्य स्वयंवरस्य दर्शने यो विघ्नस्तेन तापं दुःखं न प्राप[1] ॥

आलोकमाना वरलोकलक्ष्मीं तात्कालिकीमप्सरसो रसोत्काः ।
जनाम्बुधौ यत्र निजाननानि वितेनुरम्भोरुहकाननानि ॥ ५४ ॥

आलोकेति ॥ रसोत्का दर्शनरसोत्कण्ठितास्तात्कालिकीं स्वयंवरसमयजातां वरलोकलक्ष्मीं राजसङ्घशोभामालोकमाना विलोकयन्त्योऽप्सरसस्तत्र जनाम्बुधौ निजाननान्यम्भोरुहकाननानि कमलवनानि वितेनुश्चक्रुः । अप्सरसोऽपि तं समाजं सादरं पश्यन्ति स्मेति भावः । जलाशयेऽपि कमलानि भवन्ति[2] ॥

न यक्षलक्षैः किमलक्षि नो वा सिद्धैः किमध्यासि समाप्तशोभा ।
सा किंनरैः किं न रसादसेवि नादर्शि हर्षेण महर्षिभिर्वा ॥ ५५ ॥

नेति ॥ आप्तशोभातिसुन्दरा सा सभा यक्षलक्षैः रसात् प्रीत्या किं न अलक्षि दृष्टा । तथा—सिद्धैर्वा रसात्किं नोऽध्यासि । तथा—किंनरैः रसात् न असेवि । तथा—महर्षिभिर्वा हर्षेण न अदर्शि । रसादिति सिद्धे हर्षेणेति पदमनुप्रासार्थम्[3] ॥

वाल्मीकिरश्लाघत तामनेकशाखत्रयीभूरुहराजिभाजा ।
क्लेशं विना कण्ठपथेन यस्य दैवी दिवः प्राग्भुवमागमद्वाक् ॥ ५६ ॥

वाल्मीकिरिति ॥ स वाल्मीकिऋषिस्तां सभामश्लाघतास्तौत् । स कः—दैवी वाक् पद्यमयी यस्य वाल्मीकेः कण्ठपथेन क्लेशं विना दिवः सकाशात् प्राक् 'मानिषाद–' इत्यादिरूपेण भुवमागमदागता । प्रथमं भूमौ यः संस्कृतप्रवर्तकः । किंभूतेन कण्ठपथेन—अनेकाः शाखा आश्वलायनादयो यस्याः सा वेदत्रयी तल्लक्षणा भूरुहास्तेषां राजिः पङ्क्तिस्तां भजते एवंभूतेन । सशाखवेदत्रयीपाठकेनेत्यर्थः । अन्येनापि बहुस्कन्धवृक्षयुक्तेन मार्गेण दूरदेशादप्यनायासेन गम्यते ॥

प्राशंसि संसद्गुरुणापि चार्वी चार्वाकतासर्वविदूषकेण ।
आस्थानपट्टं रसनां यदीयां जानामि वाचामधिदेवतायाः ॥ ५७ ॥

प्राशंसीति ॥ चार्वी सुन्दरा संसत् सभा गुरुणा बृहस्पतिनापि प्राशंसि । किंभूतेन—चार्वाकतया नास्तिकतया सर्वस्य वेदादेर्विदूषकेण खण्डकेन । अहं यदीयां रसनां जिह्वां वाचामधिदेवतायाः सरस्वत्या आस्थानपट्टं सिंहासनं जानामि मन्ये तस्य जिह्वाग्रे सरस्वती जागर्ति । नास्तिकप्रतारणार्थं बृहस्पतिना चार्वाकशास्त्रं प्रणीय वेदादि दूषितम्[4] ॥

---

१ 'अत्र हेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र रूपकश्लेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नाकेऽपि दीव्यत्तमदिव्यवाचि वचःस्रगाचार्यकवित्कविर्यः ।
दैतेयनीतेः पथि सार्थवाहः काव्यः स काव्येन सभामभाणीत् ॥५८॥

नाकेऽपीति ॥ स काव्यः शुक्रः दोषरहितप्रबन्धरूपेण काव्येन कृत्वा तां सभामभाणीदवर्णयत् । स कः—यः कविः प्रबन्धकर्ता दीव्यत्तमा विराजमाना दिव्या संस्कृतवागयस्मिन्नेवंभूतेऽपि नाके स्वर्गे वचःस्रजि वचनमालागुम्फने विषये आचार्यकं संस्कृतवचनचातुर्योपदेशः तं वेत्तीति वित् । तथा—दैतेयनीतेः दैत्यनीतिशास्त्रस्य पथि मार्गे सार्थवाहः मार्गप्रदर्शकः दैत्यनीतिशास्त्रप्रवर्तकः । सुरासुरमध्ये श्रेष्ठतम इत्यर्थः । आचार्यकम्, योपधाद्वुञ् । दैतेय इति, 'कृदिकारात्–' इति ङीषन्तात् 'स्त्रीभ्यो ढक्' समर्थनीयः ॥

तदेव सभावर्णकं काव्यमाह—

अमेलयद्भीमनृपः परं न नाकर्षदेतान्दमनस्वसैव ।
इदं विधातापि विचिन्त्य यूनः स्वशिल्पसर्वस्वमदर्शयन्नः ॥ ५९ ॥

अमेलयदिति ॥ भीमनृपः परं केवलमेतान्नृपान्भैमीस्वयंवरार्थं नामेलयत् । तथा—दमनस्वसैव एतान्केवलं स्वगुणशीलादिना नाकर्षत् । किंतु विधातापि इदं स्वयंवरप्रस्तावादिकं विचिन्त्य स्वशिल्पसर्वस्वं स्वीयनिर्माणकौशलसारभूतानेतान् यूनस्तरुणानेकत्र स्थाने पुञ्जीकृत्य नोऽस्माकमदर्शयत्[२] ॥

एकाकिभावेन पुरा पुरारिर्यः पञ्चतां पञ्चशरं निनाय ।
तद्भीसमाधानममुष्य कायनिकायलीलाः किममी युवानः ॥ ६० ॥

एकेति ॥ यः पुरारिः हरः पुरा पूर्वमेकाकिभावेनासहायत्वेन पञ्चशरं कामं पञ्चतां निनाय मारयामास । अमुष्य कामस्य कायनिकायलीलाः शरीरसमूहकान्तयः अमी युवानस्तरुणाः तस्माद्धरात् भियो भयस्य समाधानं प्रतीकारः । किं वितर्के । असहायत्वात्पूर्वं कामस्य हराद्भयमभूत् । इदानीमेतद्रूपेण बहुत्वाद्भयं गतम् । सर्वेऽप्येते कामरूपा इति भावः[३] ॥

पूर्णेन्दुबिम्बाननुमासभिन्नानस्थापयत्क्वापि निधाय वेधाः ।
तैरेव शिल्पी निरमादमीषां मुखानि लावण्यमयानि मन्ये ॥ ६१ ॥

पूर्णेति ॥ विधिर्ब्रह्मा अनुमासभिन्नान्प्रतिमासं भिन्नान् पूर्णेन्दुबिम्बान्पूर्णचन्द्रबिम्बान्क्वापि कुत्रचित्प्रदेशे निधाय तिरोहितीकृत्यास्थापयत् । तैरेव पूर्णचन्द्रबिम्बैः कृत्वा अमीषां लावण्यमयानि मुखानि स शिल्पी ब्रह्मा निरमान्निर्ममे इत्यहं मन्ये । चन्द्रतुल्यान्येतेषां वदनानीति भावः । अन्योऽपि शिल्पी सुन्दरवस्तुनिर्माणार्थमपूर्वं वस्तु कुत्रचिद्गुप्तं स्थापयति[४] ॥

मुधार्पितं मूर्धसु रत्नमेभिर्यन्नाम तानि स्वयमेत एव ।
स्वतःप्रकाशे परमात्मबोधे बोधान्तरं न स्फुरणार्थमर्थ्यम् ॥ ६२ ॥

मुधेति ॥ एभिर्नृपैः मूर्धसु रत्नं हीरकादि मुधा वृथा अर्पितं स्थापितम् । यद्यस्मात् एते एव स्वयं तानि रत्नानि नाम प्रसिद्धानि । रत्नानां शिरसि रत्नार्पणं वृथैवेत्यर्थः । अर्थान्तर-

---

१ 'अत्रानुप्रासातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रातिशयोक्त्युत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्रानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

न्यासमाह—स्वतःप्रकाशे स्वप्रकाशे परमात्मबोधे परमात्मज्ञाने सति स्फुरणार्थं तज्ज्ञानार्थं बोधान्तरं ज्ञानान्तरं न अर्थ्यं न याचनीयम् । स्वप्रकाशत्वात्तस्येत्यर्थः । परमात्मज्ञाने जाते ज्ञानान्तरं यथा वृथा तथा रत्नानामुपरि रत्नान्तरारोपणमित्यर्थः । अतिसुन्दरा एत इति भावः । परमात्मबोधस्य स्वतःप्रकाशत्वं वेदान्तेभ्योऽवसेयम्[1] ॥

प्रवेक्ष्यतः सुन्दरवृन्दमुच्चैरिदं मुदा चेदितरेतरं तत् ।
न शक्ष्यतो लक्षयितुं विमिश्रं दस्रौ सहस्रैरपि वत्सराणाम् ॥ ६३ ॥

प्रवेक्ष्यत इति ॥ दस्रौ अश्विनीकुमारौ मुदा उच्चैरुत्कृष्टं सहर्षमित्यर्थः । एवंभूतमिदं सुन्दरवृन्दं चेत्प्रवेक्ष्यतः प्रविष्टौ भविष्यतः तर्हि अनेन राजवृन्देन विशेषेण मिश्रं मिश्रितमितरेतरमन्योन्यं वत्सराणां सहस्रैरपि लक्षयितुं चिह्नितुं न शक्ष्यतः समर्थौ न भविष्यतः । अयं मे भ्रातेति परस्परं ज्ञातुमसमर्थौ भविष्यतः । सर्वेषां दस्रतुल्यत्वादिति भावः[2] ॥

स्थितैरियद्भिर्युवभिर्विदग्धैर्दग्धेऽपि कामे जगतः क्षतिः का ।
एकाम्बुबिन्दुव्ययमम्बुराशेः पूर्णस्य कः शंसति शोषदोषम् ॥ ६४ ॥

स्थितैरिति ॥ विदग्धैश्चतुरैर्दाहरहितैर्वा इयद्भिर्बहुसंख्याकैः स्थितैः विद्यमानैरेतैर्युवभिस्तरुणैः हेतुभिः हरेण एकस्मिन्कामे दग्धेऽपि जगतः का क्षतिः का हानिः । कामसदृशानामेतेषां बहूनां स्थितत्वात् । एतदेवार्थान्तरन्यासेन समर्थयते—कः पूर्णस्याम्बुराशेरेवाम्बुबिन्दुव्ययं शोषरूपं दोषं शंसति वदति । अपितु एकस्मिञ्जलकणे व्ययिते समुद्रः शुष्को जात इति न कोऽपि वदतीत्यर्थः[3] ॥

इति स्तुवन्हुंकृतिवर्गणाभिर्गन्धर्ववर्गेण स गायतैव ।
ओंकारभूम्ना पठतैव वेदान्महर्षिवृन्देन तथाऽन्वमानि ॥ ६५ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण स्तुवन् स शुकः गायतैव गानं कुर्वतैव गन्धर्वाणां वर्गेण समूहेन हुंकृतिवर्गणाभिर्हुंकारसमूहैः कृत्वा अन्वमान्यनुमतः । तथा—वेदान्पठता महर्षिवृन्देन ओंकारस्य भूम्ना बाहुल्येनान्वमानि अनुमतः । गन्धर्ववर्गेण महर्षिवर्गेण चोभाभ्यामनुमतः समीचीनं वदतीति । वर्गणा राशीकरणम्[4] ॥

न्यवीविशत्तानथ राजसिंहान्सिंहासनौघेषु विदर्भराजः ।
शृङ्गेषु यत्र त्रिदशैरिवैभिरशोभि कार्तस्वरभूधरस्य ॥ ६६ ॥

न्यवीविशदिति ॥ अथ विदर्भराजः तान्राजसिंहान् सिंहासनौघेषु न्यवीविशन्निवेशयामास । यत्र सिंहासनेषूपविष्टैरेभी राजसिंहैः कार्तस्वरभूधरस्य स्वर्णाचलस्य मेरोः शृङ्गेषूपविष्टैस्त्रिदशैर्देवैरिवाशोभि अदीपि । अत्युच्चत्वं हेममयत्वं सिंहासनानां, देवतुल्यत्वं च तेषां सूचितम्[5] ॥

---

१ 'अत्रातिशयोक्त्यर्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रानुप्रासातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रानुप्रासातिशयोक्तिरूपकार्थान्तरन्यासालंकाराः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्रानुप्रासापह्नुतिदीपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ५ 'अत्र छेकानुप्रासोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

विचिन्त्य नानाभुवनागतांस्तानमर्त्यसंकीर्त्यचरित्रगोत्रान् ।
कथ्याः कथंकारममी सुतायामिति व्यषादि क्षितिपेन तेन ॥ ६७ ॥

विचिन्त्येति ॥ तेन क्षितिपेन भीमेन इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण व्यषादि विषण्णम् । किं कृत्वा—नानाभुवनेभ्यः स्वर्गमर्त्यपातालेभ्य आगतान् अमर्त्यैर्देवैः संकीर्त्यानि वर्णनीयानि चरित्रगोत्राणि शीलकुलानि येषां तान्विचिन्त्य विचार्य । इति किम्—अमी पूर्वोक्ता राजसिंहाः सुतायां विषये कथंकारं केन प्रकारेण कथ्याः वर्णयितुं शक्या इति । एतेषां कुलशीलादि भैमी कथं ज्ञास्यतीत्यर्थः[1] ॥

श्रद्धालुसंकल्पितकल्पनायां कल्पद्रुमस्याथ रथाङ्गपाणेः ।
तदाकुलोऽसौ कुलदैवतस्य स्मृतिं ततान क्षणमेकतानः ॥ ६८ ॥

श्रद्धेति ॥ अथ तदा तस्मिन्समये आकुलः सचिन्तोऽसौ भीमः कुलदैवतस्य स्वीयवंशपरम्परापूज्यस्य रथाङ्गपाणेः श्रीविष्णोः स्मृतिं क्षणं मुहूर्तमात्रम् एकतानोऽनन्यवृत्तिः सन् ततान । किंभूतस्य विष्णोः—श्रद्धालोर्भक्तस्य संकल्पितं वस्तु तस्य कल्पनायां सिद्धौ कल्पद्रुमस्य । सकलाभिलाषपूरककुलदैवतस्मरणं विनान्यः को वाभिलाषपूरणं करोतीति विष्णुं सस्मारेत्यर्थः । 'एकतानोऽनन्यवृत्तिः' इत्यमरः[2] ॥

तच्चिन्तनानन्तरमेव देवः सरस्वतीं सस्मितमाह स स्म ।
स्वयंवरे राजकगोत्रवृत्तवक्त्रीमिह त्वां करवाणि वाणि ॥ ६९ ॥

तदिति ॥ स देवो विष्णुः तेन भीमेन कृतस्य स्वचिन्तनस्यानन्तरमेव सस्मितं सरस्वतीमिति आह स्म उवाच । इति किम्—हे वाणि सरस्वति, अहं त्वामिह स्वयंवरे राजकं राजवृन्दं तस्य गोत्रवृत्तवक्त्रीं कुलनामशीलादिवर्णयित्रीं करवाणि । राजवर्णनार्थं त्वया गन्तव्यमिति मम मनीषितम् । राजकम्, 'गोत्र–' इति वुञ्[3] ॥

कुलं च शीलं च बलं च यूनां जानासि नानाभुवनागतानाम् ।
एषामतस्त्वं भव वावदूका मूकायितुं कः समयस्तवायम् ॥ ७० ॥

कुलमिति ॥ हे सरस्वति, त्वं नानाभुवनेभ्य आगतानामेषां यूनां कुलं च शीलं च बलं च यतो जानासि अतस्त्वमेव तेषां वावदूका अतितरां वर्णनशीला भव । तव मूकायितुमयं कः समयोऽवसरः । अपितु न कोऽपि । एषां कुलादि वर्णयेत्यर्थः । चाः परस्परसमुच्चयार्थाः । 'वेदेश्च'[4] इति वार्तिकेन वदेर्यङ्लुगन्तादूकः, 'वावदूकस्तु वक्तरि' इति क्षीरस्वामी ॥

जगत्त्रयीपण्डितमण्डितैषा सभा न भूता च न भाविनी च ।
राज्ञां गुणज्ञापनकैतवेन संख्यावतः श्रावय वाङ्मुखानि ॥ ७१ ॥

जगदिति ॥ हे सरस्वति, यस्माज्जगत्त्रयीसंबन्धिभिः पण्डितैर्मण्डिता एषा सभा पूर्वं न च भूता, पश्चात् न च भाविनी जनिष्यते तस्माद्राज्ञां गुणानां ज्ञापनं बोधनं तस्य कैतवेन

१ 'अत्र छेकानुप्रासहेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'इदं वार्तिकं न कुत्राप्युपलभ्यते । अतएव कुर्वादिगणे वावदूकशब्दपाठाद्यङन्ताद्वदेरूकः' इति माधवेनोक्तम् । ५ 'अत्र छेकानुप्रासकाव्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

व्याजेन संख्यावतः पण्डितान्वाङ्मुखानि उपन्यासाञ्श्रावय । 'उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्' इत्यमरः । 'संख्यावान्पण्डितः कविः' इति च । शब्दकर्मत्वात्संख्यावत इति कर्मवत्त्वम् ॥

इतीरिता तच्चरणात्परागं गीर्वाणचूडामणिमृष्टशेषम् ।
तस्य प्रसादेन सहाज्ञयासावादाय मूर्ध्नादरिणी बभार ॥ ७२ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण विष्णुना ईरितोक्ता असौ सरस्वती गीर्वाणानां देवानां चूडामणयो मुकुटरत्नानि तैर्मृष्टः प्रोञ्छितश्चासौ शेषोऽवशिष्टश्च तम्, तच्चरणाद्विष्णुचरणात्परागं रेणुं तस्य विष्णोराज्ञारूपेण प्रसादेन (सह) मूर्ध्ना आदाय आदरिण्यादरयुक्ता सती बभार । नमस्कारपूर्वं महान्प्रसाद इत्याज्ञामङ्गीचकारेति भावः । परागपदेन रूढ्या चरणस्य पद्मत्वं सूचितम् ॥

मध्येसभं सावततार बाला गन्धर्वविद्याधरकण्ठनाला ।
त्रयीमयीभूतवलीविहङ्गा साहित्यनिर्वर्तितदृक्तरङ्गा ॥ ७३ ॥

मध्येसभमिति ॥ सा सरस्वती बाला सती मध्येसभं सभामध्ये अवततार । बालस्त्रीरूपं धृत्वा तत्रागतेत्यर्थः । किंभूता—गन्धर्वविद्याया गीतविद्याया धरः कण्ठनालो यस्याः सा । गानप्रवीणकण्ठनालेत्यर्थः । तथा—त्रयीमयीभूतवलीविभङ्गा ऋक्सामयजूरूपत्रिसंख्यामयत्रयीमयः अत्रयीमयः त्रयीमयीभूतो वलीविभङ्गो वलीरचना यस्याः । तथा—साहित्येन महाकाव्यनाटकचम्पूप्रभृतिना, शुक्लनीलरक्तवर्णसाहित्येन मेलनेन वा निर्वर्तिता निर्मिता अतिसलक्षणा दृक्तरङ्गाः कटाक्षविक्षेपा यस्याः सा । कण्ठस्य नालत्वेन मुखस्य पद्मत्वं व्यङ्ग्यम् । गन्धर्वाश्च विद्याधराश्च तद्रूपं कण्ठनालं यस्या इति वा ॥

वेदादिविद्यामयं सरस्वतीस्वरूपं वर्णयति—

आसीदथर्वा त्रिवलित्रिवेदी मूलाद्विनिर्गत्य वितायमाना ।
नानाभिचारोचितमेचकश्रीः श्रुतिर्यदीयोदररोमरेखा ॥ ७४ ॥

आसीदिति ॥ अथर्वा श्रुतिः यदीया सरस्वतीसंबन्धिनी उदररोमरेखा उदररोमावली आसीत् । किंभूता—तिसृणां वलीनां समाहारस्त्रिवलिः त्रिवलिरूपा या त्रिवेदी तल्लक्षणान्मूलाद्विनिर्गत्य ब्रह्मणा विनिर्गमय्य वितायमाना विस्तार्यमाणा । तथा-नानाभिचारैः अनेकमारणोच्चाटनाभिचारैः कृत्वा उचिता पापबाहुल्यात् योग्या मेचका श्रीः शोभा यस्याः सा । अथ च—अनाभिचारोचितमेचकश्रीर्न भवति, किं तु नाभिसंचरणोचितमेचकश्रीः । अथर्वणः श्यामत्वं पुराणप्रसिद्धम् । अभिचारकर्तृकत्वं च । विनिर्गत्येत्यत्रान्तर्भावितण्यर्थो ज्ञेयः । वितायमाना, 'तनोतेर्यकि' इत्यात्वम् ॥

शिक्षैव साक्षाच्चरितं यदीयं कल्पश्रियाकल्पविधिर्यदीयः ।
यस्याः समस्तार्थनिरुक्तिरूपैर्निरुक्तिविद्या खलु पर्यणंसीत् ॥ ७५ ॥

शिक्षेति ॥ यदीयं चरितमाचरणं वर्णानां स्थानोच्चारणबोधकं नारदादिप्रणीतं शिक्षैव पर्यणंसीत्परिणतम् । यदीयं चरितम् (इत्यर्थः । अथ) शिक्षैव । साक्षाल्लोकस्य हितोपदेश

---

१ 'अत्र हेत्वपह्नुत्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्राससहोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र रूपकश्लेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

एवेत्यर्थः । कल्प इतिकर्तव्यताबोधको ग्रन्थस्तस्य श्रिया कृत्वा यदीय आकल्पविधिरलंकारविधिः पर्यणंसीत्परिणतः । यदीयान्यलंकरणानि कल्पेनैव रचितानीत्यर्थः । तथा—यस्याः समस्तार्थानां सकलाभिधेयानां निरुक्तिरूपैः निर्वचनस्वरूपैः कृत्वा वेदश्रोत्रस्थानीया निरुक्तिविद्या पर्यणंसीत्परिणता । खलु निश्चयार्थः सर्वत्र योजनीयः[1] ॥

जात्या च वृत्तेन च भिद्यमानं छन्दो भुजद्वन्द्वमभूद्यदीयम् ।
श्लोकार्धविश्रान्तिमयीभविष्णु पर्वद्वयीसन्धिसुचिह्नमध्यम् ॥ ७६ ॥

जात्येति ॥ जात्या मात्रावृत्तेन वृत्तेन वर्णवृत्तेन च भिद्यमानं द्विधाभूतं वेदचरणस्थानीयं छन्दः यदीयं भुजद्वन्द्वमभूत् । किंभूतं छन्दः—श्लोकार्धे विश्रान्ति अवसानं तद्रूपो भविष्णुः श्लोकार्धविश्रान्तिमयीभविष्णुः पर्वद्वयीसन्धिः पूर्वोत्तरपर्वद्वयसन्धिः स एव सुचिह्नं मध्ये यस्य । यस्या भुजपर्वद्वयीसन्धिरेखाद्वयं श्लोकार्धयोर्विच्छेदद्योतकेन रेखाद्वयेनैव रचितमित्यर्थः[2] ॥

असंशयं सा गुणदीर्घभावकृता दधाना विततिं यदीया ।
विधायिका शब्दपरम्पराणां किं वारचि व्याकरणेन काञ्ची ॥ ७७ ॥

असंशयमिति ॥ किंच अन्यच्च सातिप्रसिद्धा यदीया काञ्ची मेखलासंशयं निश्चितं वेदमुखभूतेन व्याकरणेनारचि रचिता । किंभूता—गुणस्य पट्टसूत्रस्य दीर्घभावेन दैर्घ्येण कृतां विततिं विस्तारं दधाना—शिञ्जितरूपाणां शब्दपरम्पराणां विधायिका । व्याकरणमपि—गुणाश्च दीर्घाश्च भावाश्च कृतश्च एतेषां विततिं दधानम् । भावा भावप्रत्ययाः, कृतः कृत्संज्ञकाः प्रत्ययाश्च । तथा शब्दानां रामकृष्णादीनां भवत्यादिशब्दपरम्पराणां च विधायकं साधकम् । अर्थवशाद्विभक्तिवचनविपरिणामः[3] ॥

स्थितैव कण्ठे परिणम्य हारलता बभूवोदिततारवृत्ता ।
ज्योतिर्मयी यद्भजनाय विद्या मध्येऽङ्गमङ्केन भृता विशङ्के ॥ ७८ ॥

स्थितेति ॥ ज्योतिर्मयी ज्योतीरूपा ग्रहनक्षत्रादिचारसहिता विद्या यद्भजनाय यस्या देव्याः सेवनाय कण्ठे स्थितैव परिणम्य रूपान्तरं प्राप्य हारलता बभूवेत्यहं विशङ्के । किंभूता—उदितमुक्तं तारं तारासंबन्धि वृत्तं शुभाशुभफलकथनरूपं यस्याम् । तथा—मध्येऽङ्गमङ्गानां शिक्षादीनां मध्येऽङ्केन गणनया भृता धृता । षडङ्गमध्ये गणितेत्यर्थः । हारलतापि—उदितः प्रकाशीभूतः तारो मध्यमणिर्यस्यां, मुक्ताशुद्धिर्वा यस्यां सा एवंभूता चासौ वृत्ता च । वर्तुलमौक्तिकेत्यर्थः । तथा–मध्येऽङ्गं शरीरमध्ये अङ्केन क्रोडेन वक्षसा भृता धृता । ताराणामिदं तारं संबन्धेऽण् । यद्वा द्वाविंशे सर्गे तारशब्दस्यापि नक्षत्रवाचित्वमुक्तम्[4] । उदितं ताराणां वृत्तं यस्यां, यया वा[5] ॥

अवैमि वादिप्रतिवादिगाढस्वपक्षरागेण विराजमाने ।
ते पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे रदच्छदौ भूतवती यदीयौ ॥ ७९ ॥

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अतएव 'नक्षत्रे नेत्रमध्ये च तारा स्यात्तार इत्यपि' इति व्याडिः' इति मुकुटेनोक्तम् । ५ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अवैमीति ॥ यदीयौ रदच्छदावोष्ठौ ते उभे प्रसिद्धे पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे भूतवतीत्यहमवैमि । किंभूते–वादिप्रतिवादिनोर्गाढो दृढः स्वपक्षरागः स्वस्वसिद्धान्तानुरागस्तेन विराजमाने । अधरावपि–वदत इति वादिनौ । प्रतिवदत इति प्रतिवादिनौ उक्तिप्रत्युक्तिचतुरौ ॥

ब्रह्मार्थकर्मार्थकवेदभेदा द्विधा विधाय स्थितयात्मदेहम् ।
चक्रे पराच्छादनचारु यस्या मीमांसया मांसलमूरुयुग्मम् ॥ ८० ॥

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मैवार्थः, कर्मैवार्थः प्रतिपाद्यं प्रयोजनं ययोर्वेदयोस्तयोर्भेदाद्वैविध्याद्ब्रह्मकाण्डकर्मकाण्डसंज्ञकवेदविभागाद्धेतोरात्मदेहं द्विधा विधाय निर्माय स्थितया मीमांसया यस्या देव्या ऊरुयुग्मं चक्रे कृतम् । किंभूतमात्मदेहम्–परेषां वैशेषिकबौद्धादीनामाच्छादनेन निराकरणेन चारु, तत्र वा चतुरम् । तथा—मांसलं विचारपरिपुष्टम् । अथ च उत्तमवस्त्रेण रमणीयं, परिपुष्टं च । उत्तरमीमांसया पूर्वमीमांसया चोरुयुग्मं रचितमित्यर्थः ॥

उद्देशपर्वण्यपि लक्षणेऽपि द्विधोदितैः षोडशभिः पदार्थैः ।
आन्वीक्षिकीं यद्दशनद्विमालीं तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः ॥ ८१ ॥

उद्देशेति ॥ वयं यस्या दशनद्विमालीं दन्तपङ्क्तिद्वयीं तां प्रसिद्धामान्वीक्षिकीं तर्कविद्यां प्रतीमो जानीमहे । अनु पुनःपुनरीक्षणं प्रयोजनमस्याः सा आन्वीक्षिकी । कीदृशीम्—नामतः कथनमुद्देशः तस्य पर्वण्यवसरेऽपि, समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणं तस्मिन्नपि, द्विधा उद्देशतया लक्षणतया चोदितैर्निर्दिष्टैः षोडशभिः पदार्थैः प्रमाणादिभिर्निग्रहस्थानान्तैरुपलक्षिताम् । तथा मुक्तिकामैः 'एतेषां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः' इत्युक्तत्वान्मुमुक्षुभिराकलितामभ्यस्ताम् । दन्तपङ्क्तिद्वयी च पर्वण्युदितोत्तेजिता भवति । तथा–लक्षणेऽपि सामुद्रिकशास्त्रेऽप्युदितोक्ता । द्विधोदितत्वेन द्वात्रिंशत्संख्याका भवति । दशनद्विमालीमाकलितां गुम्फितां मुक्तिकां प्रतीमः मौक्तिकान्येव जानीम इति वा । द्विरुक्तषोडशपदार्थैर्यस्या द्वात्रिंशद्दन्ता रचिता इति भावः । द्विमालीमिति टाबन्तस्त्रीत्वे 'द्विगोः' इति ङीप्[1] ॥

तर्का रदा यद्वदनस्य तर्क्या वादेऽस्य शक्तिः क्व तथाऽन्यथा तैः ।
पत्रं क्व दातुं गुणशालिपूगं क्व वादतः खण्डयितुं प्रभुत्वम् ॥ ८२ ॥

तर्का इति ॥ 'यद्ययं निर्वह्निः स्यात्तर्हि निर्धूमोऽपि स्यात्' इत्यादयस्तर्का यद्वदनस्य रदा दन्तास्तर्क्या ऊह्याः । तैर्दन्तैः अन्यथा विना चेत्तर्का दन्ता नाभविष्यंस्तर्हि अस्य मुखस्य वादे कथाविशेषे, अथ च भाषणे तथा शक्तिः क्व । दन्तैर्विना वादः कर्तुं न शक्यते । तस्मात्तर्का एव रदास्तर्क्याः । 'कथमन्यथा' इति पाठो वा । अथ च वा च दश्च वादम् 'सर्वो द्वन्द्वः–' इत्येकवद्भावः वाकारदकारयोरुच्चारणे विषये दन्तैर्विना शक्तिः कथं स्यात् वकारस्य दन्त्यौष्ठ्यत्वात् । दकारस्य दन्त्यत्वादित्यर्थः । अन्यच्च–वादतो वादनिमित्तात्प्रतिवादिने पत्रं प्रतिपत्रं दातुं तस्योपरि पत्रालम्बनं कर्तुं प्रतिवादिनः प्रतिज्ञापत्रं दातुं खण्डयितुम् । अथ च—अदतो भक्षयतोऽस्य कटुरसत्वादिगुणशालिपत्रं नागवल्लीदलं खण्डयितुं

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षाश्लेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तैर्विना क्व शक्तिः प्रभुत्वं सामर्थ्यम्। अपि तु न। तर्कबलेन विना पत्रादिखण्डनं कर्तुम
क्यमित्यर्थः। गुणैः कषायादिभिः शालते इति ईदृशं पूगं खण्डयितुं वा क्व शक्तिः। न
दन्तहीनेन पर्णानि पूगानि च भक्षयितुं शक्यन्ते। अथ च वादतो वादेन गुणशालि
विदुषां पूगं वृन्दं खण्डयितुं क्व सामर्थ्यम्। 'पदादयः पृथक्शब्दाः' इति मतेन न विद्यन
दतो दन्ता यस्य दन्तरहितस्य। नञा बहुव्रीहिणा द्वितीयपक्षे व्याख्येयम्। दन्तानां कर्क
त्वात्कर्कशैस्तर्कैर्निर्माणस्य युक्तत्वम्। 'पूगः क्रमुकवृन्दयोः' इत्यमरः॥

सपल्लवं व्यासपराशराभ्यां प्रणीतभावादुभयीभविष्णु।
तन्मत्स्यपद्माद्युपलक्ष्यमाणं यत्पाणियुग्मं ववृते पुराणम्॥ ८३॥

सपल्लवमिति॥ पुराणं तत्प्रसिद्धं यस्याः पाणियुग्मं ववृते जातम्। किंभूतम्—सपल्ल
कथाख्यायिकादियुक्तम्। अथ च सश्रृङ्गारम्। अलक्तकरागतुल्यमित्यर्थः। किसलयसदृ
वा। तथा—व्यासपराशराभ्यां मुनिभ्यां प्रणीतभावान्निर्मितत्वादुभयीभविष्णु पुराणोपपुराणत
प्राप्तं मत्स्यकूर्मपद्मवाराहादिपदैरुपलक्ष्यमाणं निर्दिश्यमानम्। अथ च रेखारूपमत्स्यपद्मचक्र
दिसामुद्रिकलक्षणैर्लक्ष्यमाणम्। पुराणमेव करयुगाकारेण परिणतमित्यर्थः। तत्पुराणमिति
वा। सपल्लवमिति पक्षे सादृश्येऽव्ययीभावः[1]॥

आकल्पविच्छेदविवर्जितो यः स धर्मशास्त्रव्रज एव यस्याः।
पश्यामि मूर्धा श्रुतिमूलशाली कण्ठस्थितः कस्य मुदे न वृत्तः॥८४॥

आकल्पेति॥ य आकल्पं विच्छेदविवर्जितः प्रलयपर्यन्तमुच्छेदरहितः। अथ च आक
ल्पोऽलंकारः तत्सहितः सर्वदा सालंकारः स धर्मशास्त्रस्य व्रजः समूह एव यस्याः सरस्वत्य
मूर्धा कस्य मुदे प्रीत्यै न वृत्तः। अथच-वृत्तो वर्तुलः कस्य मुदे न। अपि तु सर्वस्यापि मुदे
स्यादेवेत्यहं पश्यामि जाने। किंभूतः—श्रुतिः वेद एव मूलं तेन शालते। अथ च-कर्णयो
मूले शोभते एवंशीलः। श्रुतिः शब्दः तस्य ग्रहणे मूलं कारणं कर्णौ ताभ्यां शालत इति वा
तथा-कण्ठस्योपरि स्थितः। अथ च—कण्ठे पाठतो न्यस्तः। धर्मशास्त्रमेव यदीयमूर्धाकारेण
परिणतमिति भावः[2]॥

भ्रुवौ दलाभ्यां प्रणवस्य यस्यास्तद्बिन्दुना भालतमालपत्रम्।
तदर्धचन्द्रेण विधिर्विपञ्चीनिकाणनाकोणधनुः प्रणिन्ये॥ ८५॥

भ्रुवाविति॥ विधिः प्रणवस्योंकारस्य दलाभ्यां खण्डाभ्यां यस्याभ्रुवौ प्रणिन्ये निर्ममे। तद्बि-
न्दुना प्रणवानुस्वारेण भालतमालपत्रं ललाटतिलकम्। तदर्धचन्द्रेण यस्या विपञ्ची वीणा तस्या
निक्वाणनायै वादनार्थं कोणधनुः कोणसंज्ञकं धनुः प्रणिन्ये। 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशे-
षकम्' इत्यमरः। अत्र नागरलिप्या ओंकारो ज्ञातव्यः। 'कोणो वीणादिवादनम्' इति कोणशब्दे-
नैव गतार्थत्वात्पूर्वपदं प्रशंसार्थत्वादपुनरुक्तम्। पूर्वपदेनैव गतार्थत्वात्कोणपदं धनुःप्रशंसार्थम्[3]॥

---

१ 'अत्रोत्प्रेक्षाश्लेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र श्लेषालंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी। ३ 'अत्र श्लेषोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ४ 'अत्र छेकानुप्रासातिशः
योक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी।

द्विकुण्डली वृत्तसमाप्तिलिप्या कराङ्गुली काञ्चनलेखनीनाम् ।
कैश्यं मषीणां स्मितभा कठिन्याः काये यदीये निरमायि सारैः ॥८६॥

द्विकुण्डलीति ॥ विधिना यदीये काये वृत्ता वर्तुला या समाप्तिज्ञापिका लिपिर्विसर्गलिपिः, मातृकाग्रन्थस्य समाप्तिलिपिर्वा तस्याः सारैः श्रेष्ठभागैः कृत्वा द्विकुण्डली निरमायि निर्मिता । तथा—काञ्चनलेखनीनां सुवर्णमयलेखनीनां सारैः कराङ्गुली निर्मिता । मषीणां सारैः केशानां समूहः कैश्यं निर्मितम् । तथा—कठिन्याः खटिकायाः सारैः स्मितस्य भा शोभा निर्मिता। सर्वेषां तत्तदाकारत्वात्तदीयैरेव सारैर्निर्मितानीत्यर्थः। कराङ्गुलीति जातावेकवचनम् । यदुक्तम्—'शृङ्गवद्वालवत्सस्य बालिकाकुचयुग्मवत् । नेत्रवत्कृष्णसर्पस्य स विसर्ग इति स्मृतः' इति । 'खटिकायां तु कठिनी' इति विश्वः । कैश्यं, समूहार्थे 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्' इति यञ् ॥

या सोमसिद्धान्तमयाननेव शून्यात्मतावादमयोदरेव ।
विज्ञानसामस्त्यमयान्तरेव साकारतासिद्धिमयाखिलेव ॥ ८७ ॥

येति ॥ या सरस्वती सोमसिद्धान्तः कापालिकदर्शनं तन्मयं तद्रूपम् । अथ च चन्द्रस्य याथार्थ्यं पूर्वपक्षभूतस्य पूर्णिमाजातस्य वा चन्द्रस्य सिद्धान्तरूपं दूषकरूपमाननं यस्या एवंभूतेव । तथा शून्यात्मतावादो माध्यमिकदर्शनं तन्मयं तद्रूपमुदरं यस्याः सेव । आत्मानो न सन्तीति शून्यात्मतावादो बौद्धसिद्धान्तः । तथा–विज्ञानस्य विशिष्टज्ञानस्य सामस्त्यं संपूर्णत्वं तन्मयं तत्प्रचुरमान्तरं चित्तं यस्या एवंभूतेव । तथा–साकारविज्ञानवादी सौत्रान्तिकः । विज्ञानस्य साकारतासिद्धिस्तद्दर्शनम् । अथ च—सौन्दर्यलाभप्रचुरम् । अखिलं समस्तं रूपं यस्या एवंभूतेव । सोमसिद्धान्तादिदर्शनैर्यदीया मुखाद्यवयवा निर्मिताः । चन्द्रानना, अतिकृशोदरी, सर्वविज्ञानमयी, अतिसुन्दरी चेति भावः । इवशब्द उत्प्रेक्षायाम्, वाक्यालंकारे वा । एवंभूता मध्येसभमवततारेत्यादि कुलकम् । शून्यात्मतेत्यादिषु 'नासिकोदर–' इति वा ङीष् ॥

भीमस्तयागद्यत मोदितुं ते वेला किलेयं तदलं विषद्य ।
मया निगाद्यं जगतीपतीनां गोत्रं चरित्रं च विचित्रमेषाम् ॥ ८८ ॥

भीम इति ॥ तया देव्या भीम इत्यगद्यत उक्तः । इति किम् । इयं वेलायं समयस्ते मोदितुं हर्षं प्राप्तुमुचितः किल यस्मात्, तत्तस्माद् विषद्य विषादं कृत्वालं दुःखं न कार्यम् । मया एषां जगतीपतीनां राज्ञां विचित्रं गोत्रं चरित्रं च निगाद्यं गदितुमर्हम् । मोदितुम्, 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इति तुमुन् । अलं विषद्य, 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' इति क्त्वा । ततः क्त्वो ल्यप् ॥

अविन्दतासौ मकरन्दलीलां मन्दाकिनी यच्चरणारविन्दे ।
अत्रावतीर्णा गुणवर्णनाय राज्ञां तदाज्ञावशगास्मि कापि ॥ ८९ ॥

अविन्दतेति ॥ असौ मन्दाकिनी यस्य श्रीविष्णोः चरणारविन्दे मकरन्दलीलां पुष्परसशोभामविन्दत प्राप । कमले हि मकरन्दो युक्तः । तस्य श्रीविष्णोराज्ञावशगा निदेशकारिणी

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिदीपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कापि राज्ञां गुणवर्णनायात्र स्वयंवरेऽवतीर्णा। तेन प्रेषिता तदाज्ञया च मम सामर्थ्यमपि युक्तमित्यर्थः। कापीत्यनेन मदधिकास्त्वन्निदेशकारिण्यो बह्व्यः सन्तीति स्वनाम्नोऽकथनीयत्वं च सूचितम्। 'विन्दत्यसव्ये' इति पाठे–असव्ये दक्षिणपादे विन्दति लभते॥

तत्कालवेद्यैः शकुनस्वराद्यैराप्तामवाप्तां नृपतिः प्रतीत्य।
तां लोकपालैकधुरीण एष तस्यै सपर्यामुचितां दिदेश॥ ९०॥

तत्कालेति॥ लोकपालानामेकधुरं वहतीति लोकपालतुल्य एष नृपतिस्तस्यै देव्यै उचितां योग्यां सपर्यामर्घादिपूजां दिदेशाकृत। किं कृत्वा–तत्कालवेद्यैः तदागमज्ञेयैः शकुनस्वराद्यैः काकस्वरादिशकुननासिकास्वरदक्षिणचक्षुःस्पन्दाद्यैः कृत्वा तां देवीमाप्तामभीष्टां अवाप्तां प्राप्तां प्रतीत्य ज्ञात्वा। एकधुरीणः, 'एकधुराल्लुक् च' इति खः। आप्तागमनसमये भुजस्पन्दादयो भवन्ति॥

दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीनामाकर्षकौतूहलसिद्धविद्याम्।
ततः क्षितीशः स निजां तनूजां मध्येमहाराजकमाजुहाव॥ ९१॥

दिगिति॥ ततो देवीसपर्यानन्तरं स क्षितीशः निजां स्वीयां तनूजां भैमीं मध्येमहाराजकं राजसमूहमध्ये आजुहावाकारयति स्म। किंभूतां तनूजाम्। दिगन्तरेभ्यो दिक्प्रान्तेभ्यः सकाशात्पृथिवीपतीनामाकर्ष आकर्षणं तद्विषयं यत्कौतूहलं तस्य सिद्धविद्यां जपादिपुरश्चरणेनात्मवशीकृतमन्त्ररूपां स्वसौन्दर्येण सर्वाकर्षणकारिणीम्। राजन्शब्दाद्वुञि 'महच्च तद्राजकं च' इति कर्मधारय एव। आजुहाव, 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणम्[1]॥

दासीषु[3] नासीरचरीषु जातं स्फीतं क्रमेणालिषु वीक्षितासु।
स्वाङ्गेषु रूपोत्थमथाद्भुताब्धिमुद्वेलयन्तीमवलोककानाम्॥ ९२॥

दासीष्विति॥ नासीरचरीष्वग्रेसरीषु दासीषु चेटीषु विषये जातं पूर्वं समुत्पन्नम्, क्रमेणानन्तरं वीक्षितास्वालीषु सखीषु विषये स्फीतमभिवृद्धिं गतम्, अथ पश्चात्स्वाङ्गेषु भैम्यवयवेषु विषये रूपोत्थं सौन्दर्यादुत्थितं चलितुमारब्धं अवलोककानां प्रेक्षकाणामद्भुताब्धिमुद्वेलयन्तीमतिक्रान्तमर्यादं कुर्वतीम्। दास्यादिक्रमेण सुन्दर-सुन्दरतर-सुन्दरतमत्वदर्शनेन राजानोऽतिसाश्चर्या जाता इति भावः। 'भैमीं पपावपाङ्गैरथ राजराजिः' (१०।१०७) इतः षोडशेनान्वयः[4]॥

स्निग्धत्वमायाजललेपलोपसयत्नरत्नांशुमृजांशुकाभाम्।
नेपथ्यहीरद्युतिवारिवर्तिस्वच्छायसच्छायनिजालिजालाम्॥ ९३॥

स्निग्धेति॥ किंभूताम्—स्निग्धत्वं तैलाभ्यक्ताभासत्वम्, मायाजलं कृत्रिमोदकम्, लेपः अधोभागी वर्णोत्कर्षकारी द्रव्यान्तरसंयोगः, एतेषां त्रयाणां दोषाणां लोपे अभावे सयत्नानि कृतप्रयत्नानि। अपनीतदोषाणीत्यर्थः। तेषां रत्नानामंशुमृजा किरणशुद्धिः सैवांशुकाभा वस्त्र-

---

१ 'अत्र निदर्शनरूपकातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र रूपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्र षोडशभिः कुलकेन दमयन्तीं वर्णयति'। ४ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। अत्रैकस्मिन्नद्भुताब्धौ क्रमेणानेकेषां जातत्वस्फीतत्वोद्वेलत्वादीनां वृत्तिकथनात्पर्यायालंकारभेदः' इति **जीवातुः**।

दीप्तिर्यस्यास्ताम् । स्निग्धत्वाय नैर्मल्याय मायाजलस्य कृत्रिमोदकस्य लेपः प्रक्षेपस्तस्य लोपेनापाकरणेन सयत्नानां कृतगुणाधानानां निर्मलानां नैर्मल्यार्थपाणिपादसंज्ञकमायाजलप्रक्षेपेण विनैव निर्मलानामिति यावत् । एवंभूतानां रत्नानामंशवः तद्वन्मृजां शुद्धिर्यस्या एवंविधा रत्नकिरणशुद्धियुक्ता वा अंशुकाभा वस्त्रदीप्तिर्यस्याः । एवंविधेनांशुकेनाभाति, एवंविधा वा । तथा—नेपथ्येष्वलंकारेषु हीराः षट्कोणमणयस्तेषां द्युतिरेव वारि तत्र वर्तत इति वर्ति स्वच्छायं भैम्या एव प्रतिबिम्बं तस्य सच्छायं समानच्छायं सदृशं तत्तुल्यं निजं स्वीयमालिजालं सखीवृन्दं यस्यास्ताम् । प्रतिबिम्बतुल्यत्वाद्भैम्यपेक्षया हीनाः, अन्यापेक्षया चाधिकाः सख्यो यस्या एवंभूतामित्यर्थः । स्वच्छायं, 'विभाषा सेना–' इति नपुंसकत्वम् । व्याख्यानान्तरं कष्टकल्पनया ग्रन्थगौरवभिया चोपेक्ष्यम्[1] ॥

विलेपनामोदमुदागतेन तत्कर्णपूरोत्पलसर्पिणा च ।
रतीशदूतेन मधुव्रतेन कर्णे रहः किंचिदिवोच्यमानाम् ॥ ९४ ॥

विलेपनेति ॥ विलेपनस्य सकर्पूरचन्दनाद्यङ्गरागस्यामोदेन परिमलेन या मुत् हर्षस्तेन हेतुना आगतेन । तथा—तस्या भैम्याः कर्णपूरोत्पले सर्पति एवंशीलेन समीपगतेन च । तथा—रतीशदूतेन कामसंदेशहरेण मधुव्रतेन भ्रमरेण रह एकान्ते नल एव रमणीयो वरणीयश्चेति कर्णे किंचिदुच्यमानामिव । अन्योऽपि दूतो रहसि कर्णे कथयति[2] ॥

विरोधिवर्णाभरणाश्मभासां मल्लाजिकौतूहलमीक्षमाणाम् ।
स्मरस्वचापभ्रमचालिते नु भ्रुवौ विलासाद्वलिते वहन्तीम् ॥ ९५ ॥

विरोधीति ॥ विरोधिनोऽन्योन्यविरुद्धाः शुभ्रकृष्णनीलादयो वर्णा येषामाभरणाश्मनामलंकाररत्नानां या भासो दीप्तयस्तासां मल्लाजिकौतूहलं मल्लयुद्धकौतुकमीक्षमाणाम् । परस्परोपमर्दं कुर्वती रत्नदीप्तीर्विलोकयन्तीमित्यर्थः । अन्योऽपि प्रभुर्मल्लयुद्धकौतुकमीक्षते । तथा—विलासात्कटाक्षविक्षेपवशाद्वलिते वक्रिते भ्रुवौ वहन्तीं धारयन्तीम् । किंभूते भ्रुवौ—स्मरेण सादृश्यात्स्वचापभ्रमाच्चालिते नु वितर्के[3] ॥

सामोदपुष्पाशुगवासिताङ्गीं किशोरशाखाग्रशयालिमालाम् ।
वसन्तलक्ष्मीमिव राजभिस्तैः कल्पद्रुमैरप्यभिलष्यमाणाम् ॥ ९६ ॥

सामोदेति ॥ तथा—अतिसुन्दरतल्लाभेन सामोदः सहर्षः पुष्पाशुगः कामस्तेन वासितमधिष्ठितमङ्गं यस्यास्ताम् । अथ च—सामोदानि सुगन्धीनि पुष्पाणि, आशुगो मलयानिलस्तैर्वासिताङ्गीं सुरभीकृतस्वरूपाम् । तथा—किशोराणि सूक्ष्माणि शाखाग्राण्यङ्गुलयो येषामेवंविधाः शया हस्ता यस्या एवंविधा आलिमाला सखीसमूहो यस्याः । यद्वा—नूतनशाखाग्रवद्बालपल्लववदतिरक्ताः करा यस्या एवंभूता आलिमाला यस्यास्ताम् । अथ च—बालशा-

---

१ 'अत्रानुप्रासातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र भूषामणिप्रभाकरमग्ने सखीजने स्वप्रतिबिम्बत्वोत्प्रेक्षया तासामपि तत्समानसौन्दर्यं वस्तु व्यज्यते' इति **जीवातुः**।
२ 'अत्रोत्प्रेक्षारूपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

खाकिसलयशयालिमाला भ्रमरपङ्क्तिर्यस्यां सा ताम्। तथा—तै राजभिरभिलष्यमाणाम्। कामिव स्थिताम्—कल्पद्रुमैरप्यभिलष्यमाणां वसन्तलक्ष्मीमिव स्थिताम्। वासित इति मतुबन्तात् 'तत्करोति–' इति ण्यन्ताद्वा सशब्दान्निष्ठा॥

पीतावदातारुणनीलभासां देहोपदेहात्किरणैर्मणीनाम्।
गोरोचनाचन्दनकुङ्कुमैणनाभीविलेपान्पुनरुक्तयन्तीम्॥ ९७॥

पीतेति॥ तथा—पीता अवदाता श्वेता अरुणा नीला भा येषां मणीनां किरणैः कृत्वा देहोपदेहाच्छरीरानुलेपनाद्धेतोः यथाक्रमं गोरोचना चन्दनं कुङ्कुमं एणनाभी कस्तूरी एतैः कृतान्विलेपान्पुनरुक्तयन्तीम्। निरर्थकान्कुर्वतीमित्यर्थः। 'बहुष्वनियमः' इति नीलशब्दस्य पूर्वनिपाताभावः। गोरोचनेत्यादि चन्दनादिभिः पूर्वं समासः कार्यः[1]॥

स्मरं प्रसूनेन शरासनेन जेतारमश्रद्दधतीं नलस्य।
तस्मै स्वभूषादृषदंशुशिल्पं बलद्विषः कार्मुकमर्पयन्तीम्॥ ९८॥

स्मरमिति॥ तथा—स्मरं प्रसूनेन कुसुमरूपेणातिपेशलेन शरासनेन धनुषा नलस्य जेतारं जैत्रमश्रद्दधतीमसंभावयन्तीम्। अतः कारणात्तस्मै कामायातिदृढं बलद्विष इन्द्रस्य कार्मुकमर्पयन्तीं ददतीम्। किंभूतं कार्मुकम्—स्वभूषासु स्वीयकर्णाद्यलंकारेषु दृषदो रत्नानि तेषामंशवस्तेषां शिल्पं निर्माणरूपम्। भैमीभूषारत्नकिरणैरेव साधनैः स्मरेण नलो जय्यो नान्यैरित्यर्थः। नानावर्णेन्द्रधनुर्वद्यदीया रत्नशोभेति भावः[3]॥

विभूषणेभ्योऽवरमंशुकेषु ततोऽवरं सान्द्रमणिप्रभासु।
सम्यक्पुनः क्वापि न राजकस्य पातुं दृशा धातृधृतावकाशाम्॥९९॥

विभूषणेभ्य इति॥ तथा—विभूषणेभ्योऽवरमर्वाग्भागे वर्तमानेष्वंशुकेषु राजकस्य राजसमूहस्य दृशा पातुं न धात्रा धृतः कृतोऽवकाशोऽन्तरालं यस्यां सा। अनेनैव भूषणेष्वपि न धृतावकाशमित्यप्युक्तम्। तथा—ततः अंशुकेभ्योऽवरं सान्द्रमणिप्रभासु राजकस्य दृशा पातुं न धातृधृतावकाशाम्। एवं क्वापि कस्मिन्नप्यवयवप्रदेशे पुना राजकस्य दृशा सम्यक्सामस्त्येन यथावस्थितरूपेण च द्रष्टुं धातृधृतावकाशाम्। विभूषणांशुकमणिप्रभाच्छादितत्वात्किमप्यङ्गं राजदृष्टिगोचरो नाभूदित्यर्थः। यावद्यावद्वस्तु गोप्यते तावत्तावदवलोकनार्थमुत्कण्ठा भवतीति सर्वेऽपि तदवलोकनार्थं सोत्कण्ठा जाता इति भावः[4]॥

प्रकारान्तरेणाप्यमुमर्थमाह—

प्राक्पुष्पवर्षैर्वियतः पतद्भिर्द्रष्टुं न दत्तामथ न द्विरेफैः।
तद्गीतिभुग्नेन ततो मुखेन विधेरहो वाञ्छितविघ्नयत्नः॥ १००॥

---

१ 'अत्रोपमातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। २ 'अत्र यथासंख्यमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। 'अत्र गोरोचनाद्यनुलेपचतुष्टयस्य यथासंख्यसंबन्धेन पीतादिमणिकिरणकैतवकथनाद्यथासंख्यसंकीर्णसामान्यालंकारः' इति जीवातुः। ३ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। ४ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी। 'अत्र विभूषणानामुत्तरोत्कर्षद्वारेण राजकदृष्टक्रमेण विभूषणाद्यनेकाधारसंबन्धोक्तेः सारालंकारः' इति जीवातुः।

प्रागिति ॥ तथा—वियतो गगनात्पतद्भिरविसौन्दर्यदर्शनेन संतुष्टैर्देवैः भैमीशिरसि मुक्तैः पुष्पवर्षैः प्राक्प्रथमतः राजकस्य द्रष्टुं न दत्ताम् । अथ पश्चात्तदनुगामिभिर्द्विरेफैर्द्रष्टुं न दत्ताम् । ततोऽपि पश्चात्तेभ्यो भ्रमरेभ्यो भीत्या भयेन भुग्नं वक्रीकृतं तेन मुखेन द्रष्टुं न दत्ताम् । विधेर्वाञ्छितस्य विघ्ने यत्नः अहो आश्चर्यरूपः कष्टरूपो वा । ब्रह्मणा येन केनचित्प्रकारेण सर्वाभिलाषं नाशयितुमेव प्रयत्यते । असाधुर्विधिव्यापार इत्यर्थः ॥

एतद्वरं स्यामिति राजकेन मनोरथातिथ्यमवापिताय ।
सखीमुखायोत्सृजतीमपाङ्गात्कर्पूरकस्तूरिकयोः प्रवाहम् ॥ १०१ ॥

एतदिति ॥ तथा–सखीमुखाय अपाङ्गान्नेत्रप्रान्तात्कर्पूरकस्तूरिकयोः श्वेतश्यामकान्तिपूरमुत्सृजन्तीम् । कटाक्षैरवलोकयन्तीमित्यर्थः । किंभूताय सखीमुखाय—अहमेतत्सखीमुखं वरं मनागिष्टं स्यां भूयासमिति प्रत्येकं राजकेन मनोरथातिथ्यमभिलाषविषयमवापिताय प्रापिताय । सखीमुखत्वेन विना भैमीकटाक्षलाभो न भवतीति राजत्वापेक्षया भैमीसखीमुखत्वमेवास्माकं वरं न राजत्वमित्यर्थः । कटाक्षस्य सितासितरूपत्वं कर्पूरकस्तूरिकापदेनोक्तम्[2] ॥

स्मितेच्छुदन्तच्छदकम्पकिंचिद्दिगम्बरीभूतरदांशुवृन्दैः ।
आनन्दितोर्वीन्द्रमुखारविन्दैर्मन्दं नुदन्तीं हृदि कौमुदीनाम् ॥ १०२ ॥

स्मितेति ॥ स्वस्मिन्प्रसादबुद्ध्यानन्दितानि उर्वीन्द्राणां राज्ञां मुखारविन्दानि यैरेवंभूतैः, स्मितेच्छू ईषद्धास्यं कर्तुकामौ दन्तच्छदावोष्ठौ तयोः कम्पेन किंचिच्चलनेन किंचिद्दिगम्बरीभूता ईषत्प्रकटीभूता रदा दन्तास्तेषामंशुवृन्दैः कृत्वा कौमुदीनां ज्योत्स्नानां हृदि स्थितं मन्दं नुदन्तीम् । अथ च—'अंशुर्लेशे रवौ रश्मौ' इत्यभिधानाद्रदा एवांशुवृन्दानि सूर्यसङ्घास्तैः नन्दितारविन्दत्वात्कौमुदीमदहरणं युक्तम् । ततोऽप्यधिककान्तित्वाच्च । सूर्येण हि कमलानामानन्दः, चन्द्रिकाणां च तदभावः क्रियेते ॥

प्रत्यङ्गभूषाच्छमणिच्छलेन यल्लग्नतन्निश्चललोकनेत्राम् ।
हाराग्रजाग्रद्गरुडाश्मरश्मिपीनाभनाभीकुहरान्धकाराम् ॥ १०३ ॥

प्रत्यङ्गेति ॥ प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं भूषाणां भूषणानामच्छा निर्मला मणयो रत्नानि तेषां छलेन व्याजेन यस्मिन्नवयवे लग्नानि तत्रैव निश्चलानि लोकनेत्राणि यस्याम् । यस्य यस्यावलोकस्य नेत्रे यत्र यत्र तदीयेऽवयवे लग्ने तत्रैव विलोकनविच्छेदभिया निमेषं परित्यज्य निश्चलीभूते यस्यामेवंभूतामित्यर्थः । दर्शनोत्सुकनेत्राण्येवैतानि, न तु रत्नानीत्यर्थः । अतिसुन्दरीं प्रत्यङ्गं रत्नैरलंकृतामिति भावः । तथा—हाराग्रे मुक्ताहारमध्ये जाग्रत्स्फुरन् गरुडाश्मा गरुडोद्गारमणिस्तस्य रश्मिभिः पीना वर्धिता आभा यस्य स नाभीकुहरान्धकारो नाभीदरीतिमिरं यस्या एवंभूताम् ॥

---

१ 'अत्र पर्यायार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र दृष्टीनां सितासितत्वेन निर्देशादेव विषयनिगरणेन विषयिमात्रोपनिबन्धाद्भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिरलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र रूपकातिशयोक्त्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्रानुप्रासातिशयोक्त्यपह्नुतितद्गुणालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्र मरकतच्छायस्यान्धकारैः साम्योक्तेः सामान्यालंकारः' इति **जीवातुः** ।

तद्गौरसारस्मितविस्मितेन्दुप्रभाशिरःकम्परुचोऽभिनेतुम् ।
विपाण्डुतामण्डितचामरालीनानामरालीकृतलास्यलीलाम् ॥ १०४ ॥

तदिति ॥ तथा—तस्या गौरवस्तुसारभूतमतिगौरं स्मितं तेन विस्मिता साश्चर्यीभूता इन्दुप्रभा तस्याः शिरःकम्परुचोऽभिनेतुं तत्स्मितदर्शनजनितविस्मयवशाच्चन्द्रदीप्तिरेवं शिरःकम्पं करोतीति दर्शयितुं विपाण्डुतया मण्डिताश्चामराल्यश्चामरपङ्क्तिरूपा नानामराल्योऽनेका हंस्यस्ताभिः कृता लास्यलीला यस्यास्ताम् । चन्द्रिकाचामरमरालतुल्यस्मितां चामरैर्वीज्यमानां चेति भावः ॥

तदङ्गभोगावलिगायनीनां मध्ये निरुक्तिक्रमकुण्ठितानाम् ।
स्वयं धृतामप्सरसां प्रसादं ह्रियं हृदो मण्डनमर्पयन्तीम् ॥ १०५ ॥

तदिति ॥ तथा—तस्या अङ्गानां भोगावलिः भुज्यन्त इति भोगाश्चन्दनादयस्तत्प्रतिपादको ग्रन्थस्तद्गायनीनां प्रारब्धस्तुतीनां मध्ये असमाप्तायामेव स्तुतौ निरुक्तिक्रमे निर्वचनपरिपाट्यां विषये कुण्ठितानां कतिपयानामेवाङ्गानां स्तुतिः कृता, अनन्तरं स्फूर्त्यभावाद्धतशक्तीनां तूष्णींभूतानां मेनकादीनामप्सरसां स्वयं स्वेन धृतां हृदः स्त्रीहृदयस्य मण्डनं भूषणीभूतां ह्रियं लज्जां प्रसादं लज्जारूपं प्रसादमर्पयन्तीं ददतीम् । अतिसौन्दर्यस्तुतिकरणाशक्तेरप्सरसोऽपि लज्जिता इति भावः । 'मध्ये उदरे विषये निरुक्तिक्रमकुण्ठितानां तद्वर्णयितुमशक्तानाम्' इति वा । अन्यापि भोगावली पाठकानां स्वयं धृतमुत्तमहारादि हृदयमण्डनमर्पयति । प्रसादमण्डनशब्दावाश्लिष्टलिङ्गौ[2] ॥

तारा रदानां वदनस्य चन्द्रं रुचा कचानां च नभो जयन्तीम् ।
आकण्ठमक्ष्णोर्द्वितयं मधूनि महीभुजः कस्य न भोजयन्तीम् ॥ १०६ ॥

तारा इति ॥ तथा—रदानां रुचा ताराः, वदनस्य रुचा चन्द्रम्, कचानां रुचा नभः, जयन्तीमिति सर्वत्रान्वयः । कस्य महीभुजः अक्ष्णोर्द्वितयं नयनद्वयं आकण्ठमुपचारादतितरां मधूनि न भोजयन्तीम् । अपि तु सर्वस्यापि पाययमानाम् । अतिसुन्दरतद्दर्शनेन राजनेत्राणाममृतेनेव तृप्तिर्जातेति भावः ॥

अलंकृताङ्गाद्भुतकेवलाङ्गीं स्तवाधिकाध्यक्षनिवेद्यलक्ष्मीम् ।
इमां विमानेन सभां विशन्तीं पपावपाङ्गैरथ राजराजिः ॥ १०७ ॥

अलंकृतेति ॥ तथा—अलंकृतादप्यङ्गादवयवादद्भुतमाश्चर्यरूपं केवलं अनलंकृतमङ्गं यस्यास्ताम् । तथा—स्तवात्स्तुतेरधिका अध्यक्षनिवेद्या प्रत्यक्षदृश्या लक्ष्मीर्यस्यास्ताम् । स्तूयमानाया लक्ष्म्याः सकाशादनुभूयमाना लक्ष्मीरधिकेत्यर्थः । अथ विमानेन नरवाह्यचतुरस्रयानेन स्वयंवरसभां विशन्तीमिमां भैमीं राजराजी राजपङ्क्तिरपाङ्गैः कटाक्षैः पपौ सादरं पश्यति स्म । कुलकम् ॥

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासरूपकातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र रूपकप्रतीयमानोत्प्रेक्षालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र दीपकातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गम् । तच्च संसृष्टाभिस्ताराद्युपमाभिः संकीर्यते । तस्य 'नभो जयन्तीम्' इति यमकेन संसृष्टिः' इति **जीवातुः** । ४ 'अत्र छेकानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

आसीदसौ तत्र न कोऽपि भूपस्तन्मूर्तिरूपोद्भवदद्भुतस्य ।
उल्लेसुरङ्गानि मुदा न यस्य विनिद्ररोमाङ्कुरदन्तुराणि ॥ १०८ ॥

आसीदिति ॥ तस्या मूर्तिर्देहः तस्या रूपं सौन्दर्यं तद्विलोकनेनोद्भवज्जातमद्भुतमाश्चर्यं यस्य एवंभूतस्य यस्याङ्गानि नोल्लेसुः हर्षं न प्रापुः असौ ईदृशः कोऽपि भूपः तत्र सभायां नासीत् । किंभूतान्यङ्गानि—मुदा अनुरागेण कृत्वा विनिद्रैः रोमाङ्कुरैः दन्तुराणि नतोन्नतानि । सर्वेऽपि तत्सौन्दर्यदर्शनात्साश्चर्याः सानुरागा जाता इति भावः[1] ॥

अङ्गुष्ठमूर्ध्ना विनिपीडितायां मध्येन भागेन च मध्यमायाः ।
आस्फोटि भैमीमवलोक्य तत्र न तर्जनी केन जनेन नाम ॥ १०९ ॥

अङ्गुष्ठेति ॥ तत्र केन नाम केन पुनः जनेन भैमीमवलोक्य तर्जनी दक्षिणकरप्रदेशिनी नास्फोटि अपि तु सर्वेणास्फाल्यते स्म । किंभूता—अङ्गुष्ठस्य मूर्ध्ना अग्रेण मध्यमाया अङ्गुलेर्मध्येन भागेन च विनिपीडितं नम्रीकृतमग्रं यस्याः साः । लोकरीतिरियमनुभवैकवेद्या[2] ॥

अस्मिन्समाजे मनुजेश्वरेण तां खञ्जनाक्षीमवलोक्य केन ।
पुनः पुनर्लोलितमौलिना न भ्रुवोरुदक्षेपितरां द्वयी वा ॥ ११० ॥

अस्मिन्निति ॥ अस्मिन्समाजे पुनः पुनः लोलितमौलिना कम्पितशिरसा केन वा केन पुनः मनुजेश्वरेण राज्ञा तां खञ्जनाक्षीं खञ्जरीटतुल्यनेत्रामवलोक्य भ्रुवोर्द्वयी नोदक्षेपितराम् । अतिशयेनोत्क्षिप्तैवेत्यर्थः । आश्चर्यवशाच्छिरःकम्पो भ्रुवोरुत्क्षेपश्च कृत इति भावः[3] ॥

स्वयंवरस्याजिरमाजिहानां विभाव्य भैमीमथ भूमिनाथैः ।
इदं मुदा विह्वलचित्तभावादवादि खण्डाक्षरजिह्मजिह्मम् ॥ १११ ॥

स्वयंवरस्येति ॥ अथ भूमिनाथै राजभिः स्वयंवरस्याजिरमाजिहानामागतां भैमीं विभाव्य दृष्टानुरागवशाद्विह्वलचित्तभावाद्विकलचित्तत्वात्खण्डाक्षरैरर्धोक्तिरूपैर्हेतुभिः जिह्मा कुटिला जिह्वा यस्यां क्रियायां यथा तथा मुदा हर्षेण इदं वक्ष्यमाणमवादि उदितम् । भैमीदर्शनमात्रेण कामपरवशत्वाद्वक्तुमशक्नुवन्तोऽपि हर्षवशाद्वर्णयांबभूवुरित्यर्थः । आजिहानाम्, 'भ्रजामितं' ॥

रम्भादिलोभात्कृतकर्मभिर्मा शून्यैव भूर्भूत्सुरभूमिपान्थैः ।
इत्येतयालोपि दिवोऽपि पुंसां वैमत्यमत्यप्सरसा रसायाम् ॥ ११२ ॥

रम्भेति ॥ अत्यप्सरसा सौन्दर्येणातिक्रान्ता अप्सरसो यया एवंभूतया तया भैम्या इति विचार्य दिवः स्वर्गस्य पुंसामिन्द्रादीनां रसायां वैमत्यमसंमतिः अनिच्छा । अचारुत्वमिति यावत् । अलोपि लुप्तम् । इति किम्—रम्भादिष्वप्सरःसु लोभादनुरागात्कृतं कर्म ज्योतिष्टोमसङ्ग्रामादि यैः सुरभूमिपान्थैः स्वर्गजिगमिषुभिः नरैः भूः शून्यैव मा भूदिति । स्वर्गेऽप्येतादृश्याः सुन्दर्या

---

१ 'अत्र भावोदयालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्र जात्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्र जात्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासहेत्वलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

अभावादिन्द्रादयोऽपि स्वर्गं परित्यज्य भूमिमेव स्वर्गाधिकां मत्वाऽत्र समागताः। राजानस्तु ज्योतिष्टोमादि परित्यज्य स्वर्गे न गता इति किं वाच्यमिति भावः[१]॥

रूपं यदाकर्ण्य जनाननेभ्यस्तत्तद्दिगन्ताद्वयमागमाम।
सौन्दर्यसारादनुभूयमानादस्यास्तदस्माद्बहु नाकनीयः॥ ११३॥

रूपमिति॥ वयं अस्या यद्रूपं जनाननेभ्य आकर्ण्य तस्मात्तस्मादतिदूराद्दिगन्तात्प्राच्यादिदिक्प्रान्तात्सकाशादागमाम आगतवन्तः, तत् अस्याः सौन्दर्यमनुभूयमानात्प्रत्यक्षदृश्यादस्मात्सौन्दर्यसारात् लावण्योत्कर्षाद्बहु अतिशयेनाकनीयो न कनीय एव। अन्यदीयं स्वल्पमपि लोकमुखाद्बहु श्रूयते, ऐतदीयं याथात्म्येन वर्णनाशक्तेर्बह्वपि सत् अल्पमेव श्रुतमित्याश्चर्यमिति भावः। आगमाम इति लृदित्त्वादङ्। कनीयः, 'युवाल्पयोः–' इति कनादेशः॥

रसस्य शृङ्गार इति श्रुतस्य क नाम जागर्ति महानुदन्वान्।
कस्मादुदस्थादियमन्यथा श्रीर्लावण्यवैदग्ध्यनिधिः पयोधेः॥ ११४॥

रसस्येति॥ नवरसमध्ये शृङ्गार इति श्रुतस्य ख्यातस्य रसस्य महानुदन्वान्समुद्रः क जागर्ति कस्मिन्देशे विद्यते। नाम प्रश्ने अप्यर्थे वा—क नाम कस्मिन्नपि प्रदेशे संभावनायां वा अस्ति इति। कथमवगतमित्यत आह—अन्यथा शृङ्गाररससमुद्राभावे लावण्यस्य सौन्दर्यस्य वैदग्ध्यस्य निधिः इयं भैमी श्रीर्लक्ष्मीः कस्मात्पयोधेरुदस्थादुत्पन्ना। श्रीः समुद्रादुत्पन्नेति पुराणादौ प्रसिद्धम्। इयं तु श्रियोऽप्यधिका यस्माच्छृङ्गाररससमुद्रादुत्पन्ना, स क्वापि देशे विद्यत एव इति कार्यात्कारणानुमानमिति भावः[२]॥

साक्षात्सुधांशुर्मुखमेव भैम्या दिवः स्फुटं लाक्षणिकः शशाङ्कः।
एतद्भ्रुवौ मुख्यमनङ्गचापं पुष्पं पुनस्तद्गुणमात्रवृत्त्या॥ ११५॥

साक्षादिति॥ भैम्या मुखमेव साक्षान्मुख्य उपमानभूतः सुधांशुरमृतांशुः कविसंकेते उपमानत्वेन प्रसिद्धश्चन्द्रो भैमीमुखलक्षण एव। अतिवृत्तत्वाकलङ्कत्वाह्लादकत्वादधरलक्षणस्याद्भुतमसुधावत्त्वादिना चन्द्रादधिकत्वादित्यर्थः। अथ च—साक्षात् प्रत्यक्षः संनिहिततर इति यावत्। अथ च—भैमीमुखमेव साक्षादभिधावृत्त्या सुधांशुः। ओष्ठलक्षणमुख्यसुधासंबन्धात्सुधांशुपदेन भैमीमुखमेव मुखवृत्त्याभिधेयमिति भावः। दिवः गगनसंबन्धी शशाङ्कः स्फुटं निश्चितं लाक्षणिकः लक्षणेन कलङ्केन संसृष्टः। अन्तः साक्षान्मुख्य उपमानभूतो न भवति, किंतु न्यूनगुणत्वादुपमेयमेवेत्यर्थः। अथ च—साक्षादस्मदादिरसनप्रत्यक्षग्रहणयोग्यसुधावत्त्वात्। दिवि स्थितस्तु चन्द्रो लाक्षणिक आनुमानिकः। तदीयसुधाया देवैकभोग्यत्वादस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वात्। प्रत्यक्षानुमानयोर्मध्ये प्रत्यक्षस्यैव बलवत्त्वादित्यर्थः। अथ च—लाक्षणिको लक्षणावृत्तिवशात्सुधांशुपदेनाभिधेयो, न त्वभिधावृत्त्या। एत-

---

१ 'अत्र काव्यलिङ्गातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र च्छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासोत्प्रेक्षासंसृष्टिः' इति **जीवातुः**। २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्रानुमानमलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। 'अत्र 'इयं श्रीः' इति विषयनिगरणेन विषयिमात्रनिबन्धनाद्भेदेऽप्यभेदात्सातिशयोक्तिः। एतन्मूला च पूर्वोक्त 'शृङ्गाररससद्भावोत्प्रेक्षा' इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः' इति **जीवातुः**।

न्मुखं सुधांशुपदेनाभिधावृत्त्याभिधेयम् । चन्द्रस्तु शशाङ्कपदेनाभिधीयत इत्यनयोर्महदन्तरमिति भावः । एतद्द्योतनार्थं सुधांशुशशाङ्कपदे । तथा—एतद्भ्रुवौ मुख्यमनङ्गस्य कामस्य चापमभिधावृत्त्या । अथ च—मुखे भवं मुख्यम् । भ्रूरूपं कामचापं मुखे भवत्वान्मुख्यम् । यत् पुनः पुष्पमनङ्गचापत्वेन व्यवह्रियते तत्तयोर्भ्रुवोर्वक्रत्वोन्मादकत्वलक्षणो यो गुणः तन्मात्रस्य तदेकदेशभूतस्य उन्मादकत्वस्यैव वृत्त्या वर्तनेन । न तु तत्र वक्रत्वं वर्तते । ततश्चैकदेशसादृश्यलक्षणाद्गौणीनिमित्ताद्गौण्यैव वृत्त्यानङ्गचापत्वेन व्यवहर्तव्यम् । अथ च तत्पुष्पं पुनः दोरकमात्रे यद्वर्तनं तेन कामचापमित्युत्प्रेक्षते । मालारूपस्य कामचापस्य कविभिरुक्तत्वात् । अतस्तस्यानङ्गचापत्वं सापेक्षम् । भ्रुवोस्तु निरपेक्षम् । भ्रुवौ इति द्विवचनेनासंलग्नत्वम्, चापमित्येकवचनेन समुदितयोश्चापत्वं न तु प्रत्येकमिति च सूचितम् । अथ च—गुणस्तन्तुः सौगन्ध्यादिर्वा । तन्मात्रस्य या वृत्तिस्तया पुष्पस्य गुणवत्त्वसद्भावाच्चापस्य गुणवत्त्वात्पुष्पं कामचापमित्युच्यत इत्यर्थः । अभिधावृत्तेर्लक्षणापेक्षयाभ्यर्हितत्वाद्गौण्यपेक्षया चाभ्यर्हिततरत्वान्मुख्यत्वम् । ततश्च 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः' इति 'सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षं बलवत्' इति न्यायाद्भैमीमुखभ्रूयुगमेव मुख्यं चन्द्रानङ्गचापत्वाभिलाषयोग्यम्, अतिसुन्दरं मदजनकं चेति भावः । 'तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते । 'अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते । लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥' इति अभिधानादीनां लक्षणम् । 'मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् । अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया ॥' इति । लक्षणया लक्षणेनैव संसृष्टे इत्यर्थे 'संसृष्टे' इति ठक् । मुख्यम्, मुखमिव भवतीतीवार्थे 'शाखादिभ्यो यत्', पक्षे 'शरीरावयवाच्च' इति भवार्थे ॥

लक्ष्ये धृतं कुण्डलिके सुदत्या ताटङ्कयुग्मं स्मरधन्विने किम् ।
सव्यापसव्यं विशिखा विसृष्टास्तेनानयोर्यान्ति किमन्तरेव ॥ ११६ ॥

लक्ष्य इति ॥ सुदत्या भैम्या कर्णभूषणीभूतं ताटङ्कयुग्मं स्मरधन्विने कामधानुष्काय कुण्डलिके कुण्डलाकारे लक्ष्ये कृत्वा धृतं किम् । तेन कामेन सव्यापसव्यं विसृष्टा मुक्ता विशिखा अनयोः कुण्डलिकयोरन्तरेव मध्य एव यान्ति किं वितर्के । भ्रूचापयोजिताः कटाक्षबाणाः कर्णताटङ्ककुण्डलाभ्यन्तरेण निर्यान्तीति भावः । प्रवीणस्य धानुष्कस्य बाणा लक्ष्यमन्तरेव यान्ति । ताटङ्कयुग्मदर्शनमात्रेण कामोद्रेकादेवं संभाव्यत इति भावः । अन्तः, एव इति पदच्छेदः । सव्यापसव्यं यथाकथंचित्क्रियाविशेषणम् ॥

तनोत्यकीर्तिं कुसुमाशुगस्य सैषा बतेन्दीवरकर्णपूरौ ।
यतः श्रवःकुण्डलिकापराद्धशरं खलः ख्यापयिता तमाभ्याम् ॥ ११७ ॥

तनोतीति ॥ सा एषा भैमी कुसुमाशुगस्य कामस्येन्दीवरयोर्नीलोत्पलयोः कर्णपूरौ श्यामत्वादकीर्तिं तनोति । बत आश्चर्ये । खलो दुर्जनः पुरुष आभ्यां नीलोत्पलकर्णपूराभ्यां कृत्वा

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'द्वयोरुत्प्रेक्षयोर्निरपेक्षत्वात्संसृष्टिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'लक्ष्यम्' इति प्रथमान्तः पाठः साहित्यविद्याधरीस्थः । ३ 'अत्र रूपकोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

श्रवसोः कर्णयोः कुण्डलिकारूपाल्लक्ष्यद्वयात् अपराद्धौ च्युतौ शरौ नीलोत्पले एव बाणौ यस्य तं कामं ख्यापयिता कथयिष्यति। कर्णद्वये नीलोत्पलद्वयं कर्णपूरीकृतं, कुण्डलिके लक्ष्ये। कामस्य च पुष्पाशुगत्वादिन्दीवरयोस्तद्बाणत्वं युक्तम्। धानुष्कस्य बाणाभ्यां लक्ष्यमन्तरा गन्तव्यम्। इन्दीवरलक्षणौ बाणौ कर्णयोरुपरि वर्तेते इति कामो लक्ष्याच्च्युतसायक इति खलो वदिष्यतीत्यपकीर्तिरूपौ जातावित्यर्थः। कर्णपूरदर्शनान्मदनोद्रेको भवतीति भावः॥

रजःपदं षट्पदकीटजुष्टं हित्वात्मनः पुष्पमयं पुराणम्।
अद्यात्मभूराद्रियतां स भैम्या भ्रूयुग्ममन्तर्धृतमुष्टि चापम्॥ ११८॥

रज इति॥ स आत्मभूः कामो भैम्याः भ्रूयुग्ममेव अन्तः मध्ये आधेयत्वेन धृतो मुष्टिर्येन। मुष्टिना मध्ये धृतत्वाददृश्यमध्यम्। एवंभूतं चापमद्य आद्रियतां नूतनं धनुः करोतु। किं कृत्वा—पुष्पमयं पुराणं जीर्णमात्मनश्चापं हित्वा। यतः—रजःपदं परागस्थानं काष्ठचूर्णस्थानं च। तथा—षट्पदा एव कीटास्तैः सेवितं घुणादिकीटसेवितं च। पुष्पचापापेक्षया चास्याधिकसामर्थ्यान्नूतनत्वम्[१]॥

पद्मान्हिमे प्रावृषि खञ्जरीटान्क्षिप्नुर्यमादाय विधिः क्वचित्तान्।
सारेण तेन प्रतिवर्षमुच्चैः पुष्णाति दृष्टिद्वयमेतदीयम्॥ ११९॥

पद्मानिति॥ विधिः ब्रह्मा पद्मेभ्यः, खञ्जरीटेभ्यः यं सारमादाय तान्प्रसिद्धान्नीलोत्पलादीन्हिमे शीतकाले, खञ्जरीटान्प्रावृषि वर्षाकाले क्वचिदनिरूपितस्थाने क्षिप्नुः क्षेपणशीलः सन् प्रतिवर्षं प्रतिसंवत्सरं तेन पद्मखञ्जनेभ्यो गृहीतेन सारेण एतदीयं दृष्टिद्वयमुच्चैरतितरां पुष्णाति वर्धयति। प्रतिवर्षं पद्माद्यभावान्नेत्रद्वये च शोभाधिक्यात्तदीयेनैव सारेण शोभावृद्धिरिति भावः। पद्मानित्यादौ 'न लोका–' इति षष्ठीनिषेधः। 'वा पुंसि पद्मं नलिनम्' इत्यमरः[२]॥

एतादृशोरम्बुरुहैर्विशेषं भृङ्गौ जनः पृच्छतु तद्गुणज्ञौ।
इतीव धाताकृत तारकालिस्त्रीपुंसमाध्यस्थ्यमिहाक्षियुग्मे॥ १२०॥

एतादृशोरिति॥ धाता इतीव हेतोः, अमुमर्थं कथयन्निवेति वा, अनेन कारणेन वा, इहास्मिन्नेत्रयुगे तारके एवालिस्त्रीपुंसौ भ्रमरदंपती तयोः माध्यस्थ्यं मध्यभागवर्तित्वम्। अथ च—साक्षित्वं अकृत। इति किम्—जनः एतादृशोर्भैमीनेत्रयोः अम्बुरुहैः पद्मैः सह विशेषं तारतम्यं तयोः पद्मनेत्रयोः गुणज्ञौ तारतम्यवेदिनौ भृङ्गौ भृङ्गी च भृङ्गश्च तौ कमलानि रमणीयानि, भैमीनेत्रे वा इति पृच्छतु। मध्यस्थो हि संशयं छिनत्ति। कमलानि परित्यज्यालिजायापत्योरत्रागमान्नेत्रयोरेव रमणीयत्वं ताभ्यां कथितम्। भैमीदृशौ कमलादधिके अतिनीलकनीनिके चेति भावः। भृङ्गाविति, 'पुमान्स्त्रिया'। पृच्छिर्द्विकर्मा। स्त्रीपुंस इति, 'अचतुर–' इति साधुः[३]॥

---

१ 'अत्र रूपहेत्वलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ३ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। ४ 'अत्रोत्प्रेक्षारूपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**।

व्यधत्त सौधे रतिकामयोस्तद्भक्तं वयोऽस्या हृदि वासभाजोः ।
तदग्रजाग्रत्पृथुशातकुम्भकुम्भौ न संभावयति स्तनौ कः ॥ १२१ ॥

व्यधत्तेति ॥ तयो रतिकामयोः भक्तं वयः यौवनं कर्तृ तस्या हृदि वासभाजो रतिकामयोः कृते सौधे द्वौ प्रासादौ कर्म व्यधत्त । द्वयोः सौधद्वयं युक्तम् । सौधद्वयकरणे प्रमाणमाह—यस्मात् कः पुरुषो भैम्याः स्तनौ तयोः सौधयोरग्रे उपरि जाग्रतौ प्रकाशमानौ पृथू पीवरौ शातकुम्भकुम्भौ सुवर्णकलशौ न संभावयति न तर्कयति । अतो वयसा रतिकामार्थं पृथक् सौधे कृते एवेत्यर्थः । सौधयोरुपरि सुवर्णकलशाभ्यां भाव्यम् । तत्स्थाने कुचौ जाताविति भावः । अन्योऽपि भक्तः स्वर्णकलशभूषितौ प्रासादौ रचयति । सर्वदा रतिकामयुक्ता सुवर्णकुम्भतुल्यकुचा चेयमिति भावः[1] ॥

अस्या भुजाभ्यां विजिताद्विसात्किं पृथक्करोऽगृह्यत तत्प्रसूनम् ।
इहेष्यते तन्न गृहाः श्रियः कैर्न गीयते वा कर एव लोकैः ॥ १२२ ॥

अस्या इति ॥ अस्या भुजाभ्यां पृथक्प्रत्येकं विजितादभिभूताद्विसात्तत्प्रसूनं बिसप्रसूनं कमलमेव करो बलिरगृह्यत किं प्रत्येकं दण्डो गृहीतः किम् । अथ च—कमलमेव हस्तत्वेनाङ्गीकृतमिति वितर्कः । कुत एतदित्याशङ्क्याह—इह लोके भुजयोः तत्करभूतं कमलं कैः लोकैः श्रियो गृहाः वसतिस्थानत्वेन शोभालयत्वेन च न इष्यते । कैर्वा लोकैः कर एव करशब्देनैव न गीयते कीर्त्यते । अपि तु सर्वैरपि । भैमीहस्तयोः श्रीगृहत्वं करशब्दवाच्यत्वं च विद्यते, कमलस्य श्रीगृहत्वं लोकप्रसिद्धम् । करत्वं च विजिताद्विसाद्दण्डरूपत्वेन गृहीतं तद्युक्तमित्यर्थः । बिसकमलाभ्यामपि एतदीयं बाहुकरमतिसुन्दरतरमिति भावः[2] । 'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव' इत्यमरः ॥

छद्मैव तच्छम्बरजं बिसिन्यास्तत्पद्ममस्यास्तु भुजाग्रसद्म ।
उत्कण्टकादुद्गमनेन नालादुत्कण्टकं शातशिखैर्नखैर्यत् ॥ १२३ ॥

छद्मेति ॥ तत् प्रसिद्धं शम्बरात् जलाज्जातं बिसिन्याः कमलिन्याः छद्मैवालीकमेव । अथ च—शम्बराद्दैत्याज्जातं छद्म मायारूपमेव । असत्यमित्यर्थः । तर्हि तत् किं सत्यं तत्राह—अस्यास्तु पुनः भुजाग्रे सद्म यस्य तत्पद्मं मुख्यम् । सत्यमित्यर्थः । कुत एतदित्याशङ्क्याह—यद्यस्मादुत्कण्टकादुद्गतरोमाञ्चात् । अथ च—उत्कृष्टशूकरूपकण्टकात् । नालाद्भुजदण्डादुद्गमनेन जातत्वेन शातशिखैस्तीक्ष्णाग्रैर्नखैः कृत्वा उत्कण्टकम् । पद्मं तूत्कण्टकनालादुद्गतमपि नोत्कण्टकम् । पद्मे कण्टकाभावात् । अतो न तत्पद्मम् । किं तु भैमीपाणिरेव । कार्ये हि कारणगता गुणा दृश्यन्ते । कमलाधिकौ तीक्ष्णनखौ चैतदीयहस्ताविति भावः । 'शम्बरो दैत्यभेदे स्यात्', 'नीरक्षीराम्बुशम्बरम्' इत्युभयत्राप्यमरः[3] ॥

जागर्ति मर्त्येषु तुलार्थमस्या योग्येति योग्यानुपलम्भनं नः ।
यद्यस्ति नाके भुवनेऽथ वाधस्तदा न कौतस्कुतलोकबाधः ॥ १२४ ॥

---

१ 'अत्र रूपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'अत्रोत्प्रेक्षातिशयोक्त्यलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'भैमीपाणिपद्मस्य प्रसिद्धपद्मव्यतिरेकोक्त्या व्यतिरेकालंकारः' इति **जीवातुः** ।

जागर्तीति ॥ अस्याः तुलार्थं सादृश्यार्थं योग्या समुचिता मर्त्येषु मर्त्यलोकेषु जागर्तीत्यर्थे नोऽस्माकं राज्ञां योग्यायाः सत्या अनुपलम्भनमनुपलब्धिरेव प्रमाणम् । यदि योग्या विद्येत तर्ह्युपलभ्येत, नोपलभ्यते तस्मान्मर्त्यलोके नास्तीति वाच्यमिति भावः । तर्हि स्वर्गे पाताले वा भवेदित्यत आह—यदि नाके, अथवा अधोभुवने पाताले एतत्सदृशी अस्ति, तदा कुतः कुत आगतः कौतस्कुतः तस्य सर्वतः समागतस्य लोकस्य स्वर्गपाताललोकाभ्यामपि समागतस्य देवनागलोकस्य बाधोऽतिसंमर्दो न स्यात् । जातश्च संमर्दः तस्माल्लोकत्रयेऽप्येतादृशी नास्ति । अन्यथा देवा नागाश्च नात्रागच्छेयुरिति भावः । कुतः कुत आगत इत्यर्थे 'तत आगतः' इत्यणि कस्कादित्वात्सः । 'तातस्तत–' इति पाठे ततस्तत आगत इत्यर्थे तेनैवाण्[1] ॥

नमः करेभ्योऽस्तु विधेर्न वास्तु स्पृष्टं धियाप्यस्य न किं पुनस्तैः ।
स्पर्शादिदं स्याल्लुलितं हि शिल्पं मनोभुवोऽनङ्गतयानुरूपम् ॥ १२५ ॥

नम इति ॥ विधेः करेभ्यो नमः अस्तु, वा अथवा न अस्तु । कुतः—अस्य विधेः धिया बुद्ध्या अपि ईदृशं शिल्पं न स्पृष्टं तैः हस्तैः न स्पृष्टमिति किं पुनर्वाच्यम् । श्रोत्रियत्वादीदृशशिल्पनिर्माणे स्फूर्तिरेव नाभूत् किमिति हस्तैः स्पृशेत् । अथ च—निरवयवया बुद्ध्या यन्न स्पृष्टं तत् सावयवैर्हस्तैः कथं स्पृश्येतेत्यर्थः । तैर्न स्पृष्टमित्यत्र हेतुः—हि यस्मादिदमतिमृदु शिल्पं हस्तस्पर्शाल्लुलितमतिघुष्टं स्यात् । तर्हि केन निर्मितमित्यत्राह—इदं शिल्पमनङ्गतया निरवयवतया मनोभुवः कामस्यानुरूपम् । काम एवास्य कर्ता न विधिः तस्मात्कामायैव नमोऽस्त्वित्यर्थः[2] ॥

इमां न मृद्वीमसृजत्कराभ्यां वेधा कुशाध्यासनकर्कशाभ्याम् ।
शृङ्गारधारां मनसा न शान्तिविश्रान्तिधन्वाध्वमहीरुहेण ॥ १२६ ॥

इमामिति ॥ वेधा मृद्वीमिमां कराभ्यां नासृजत् । यतः—कुशाध्यासनेन दर्भधारणेन कर्कशाभ्याम् । तर्हीयं मानसी स्यात्तत्राह—शृङ्गारधारां शृङ्गारनदीरूपामिमां मनसापि नासृजत् । यतः—शान्तिरसस्य विश्रान्त्यै धन्वाध्वा मरुदेशमार्गः तत्र महीरुहेण वृक्षरूपेण । अतिनीरसेनातिकठिनेनेत्यर्थः । अतिकठिनेनातिमृद्वी शृङ्गाररसरूपा च निर्मातुमशक्येत्यर्थः[3] ॥

उल्लास्य धातुस्तुलिता करेण श्रोणौ किमेषा स्तनयोर्गुरुर्वा ।
तेनान्तरालैस्त्रिभिरङ्गुलीनामुदीतमध्यत्रिवलीविलासा ॥ १२७ ॥

उल्लास्येति ॥ एषा श्रोणौ नितम्बदेशे गुरुः स्तनयोर्वा गुरुरिति गुरुत्वतारतम्यज्ञाने धातुः करेण उल्लास्योत्क्षिप्य तुलिता किमिति तर्कः । श्रोणौ किं गुरुः स्तनयोर्वा किं गुरुरिति वा । तेनैव हेतुना चतसृणामङ्गुलीनां त्रिभिरन्तरालैरवकाशैः कृत्वा उदितो मध्यदेशे त्रिवलीविलासो यस्याः सा । उदीतमध्यत्रिवलीविलासा किमिति वा किंशब्दो योज्यः । गुरुश्रोणी गुरुस्तनी चेयमिति भावः[4] ॥

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'उपमानलोपालुप्तोपमालंकारः' इति **जीवातुः** । २ 'अत्र संबन्धेऽप्यसंबन्धरूपातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अतिशयोक्तिसापेक्षा चेयमनङ्गसृष्टित्वोत्प्रेक्षेति संकरः' इति **जीवातुः** । ३ 'अत्र विरोधातिशयोक्तिरूपकालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

निजामृतोद्यन्नवनीतजाङ्गीमेतां क्रमोन्मीलितपीतिमानम् ।
कृत्वेन्दुरस्या मुखमात्मनाभून्निद्रालुना दुर्घटमम्बुजेन ॥ १२८ ॥

निजेति ॥ इन्दुः एतां कृत्वा नवनीतेन एनां निर्माय आत्मना स्वेनैव रूपेणास्या मुखमभूत् । किंभूतामेनाम्—निजामृतात्स्वीयामृतात् उद्यत्समुत्पन्नं तक्रसारभूतं नवनीतं तस्माज्जातं अङ्गं यस्यास्ताम् । अतएव दिनवृद्धिक्रमेणोन्मीलितः प्रकटीकृतः पीतिमा गौरत्वं यस्यां ताम् । नवनीते हि क्रमेण पीतिमा भवति । तन्निर्मितत्वाच्चात्रापि पीतत्वं जातम् । यावद्यावत्तारुण्यं तावदस्यामधिकं गौरत्वं दृश्यत इत्यर्थः । यतः–चन्द्रकिरणसंबन्धान्निद्रालुना संकोचशीलेनाम्बुजेन कमलेन दुर्घटं दुष्करम् । कमलेन निर्माणे सर्वावयवानां चन्द्रकिरणैरेव निर्मितत्वात्तत्संबन्धात्कमलं संकुचेदेव । अथ च—रात्रौ सर्वदा कमलसंकोचात्स्वेनैव वदनाकारेण जातम् । चन्द्र एवास्या निर्मातेत्यर्थः । अतिसुकुमारा, अतिगौरी, चन्द्रवदना चेयमिति भावः[1] ॥

अस्याः स चारुर्मधुरेव कारुः श्वासं वितेने मलयानिलेन ।
अमूनि सूनैर्विदधेऽङ्गकानि चकार वाचं पिकपञ्चमेन ॥ १२९ ॥

अस्या इति ॥ स प्रसिद्धो मधुरेव वसन्त एवास्याः कारुः शिल्पी चारुर्योग्यो नान्यः । यतः–सः अस्याः श्वासं मलयानिलेन वितेने निर्ममे । तथा—अमूनि प्रत्यक्षदृश्यान्यतिमृदून्यङ्गकानि ह्रस्वान्यङ्गानि चम्पकादिपुष्पैः[2] विदधे निर्ममे । वाचं पिकस्य पञ्चमस्वरेण चकार । एतत्सर्वं वसन्ताधीनमेवेति तेनैवेयं निर्मिता। सुगन्धिश्वासा, पुष्पवन्मृद्वङ्गी, कोकिलालापा चेति भावः । 'षड्जं मयूरो वदति स चेन्मत्तस्तु पञ्चमम् । पुष्पसाधारणे काले पिकः कूजति पञ्चमम्[3]' ॥

कृतिः स्मरस्यैव न धातुरेषा नास्या हि शिल्पीतरकारुजेयः ।
रूपस्य शिल्पे वयसाऽपि वेधा निजीयते स स्मरकिङ्करेण ॥ १३० ॥

कृतिरिति ॥ एषा स्मरस्यैव कृतिर्निर्माणं, नधातुः । हि यस्मादस्याः शिल्पी इतरकारुभिर्जेयो न । यतः—वेधाः रूपस्य शिल्पे निर्माणविषये स्मरस्य किङ्करेण वयसाका मोद्दीपकेन तारुण्येन नितरां जीयते । बाल्यापेक्षया तारुण्ये रामणीयकस्याधिक्यान्मदनेन जीयत इति किं वाच्यमित्यपेरर्थः । तस्मान्मदनस्यैव कृतिः, तारुण्येन समदनातिरमणीया च कृतेयमिति भावः[4] ॥

गुरोरपीमां भणदोष्ठकण्ठं निरुक्तिगर्वच्छिदया विनेतुम् ।
श्रमः स्मरस्यैव भवं विहाय मुक्तिं गतानामनुतापनाय ॥ १३१ ॥

गुरोरिति ॥ इमां भैमीं भणद्वर्णयद्गुरोर्बृहस्पतेरपि ओष्ठकण्ठं अतिसौन्दर्याद्वर्णयितुमशक्तत्वाद्वस्तुनिर्वचनं कर्तुमहमेव कुशलं न त्वन्यदिति निरुक्तौ निर्वचनविषये गर्वस्य च्छिदया निराकरणेन कृत्वा विनेतुं विनीतं कर्तुं अद्यप्रभृति त्वया निर्वचनं न कार्यमिति शिक्षयितुं भैमीनिर्माणरूपः स्मरस्यैव श्रमो न विध्यादेः । तथा—भवं विहाय संसारं त्यक्त्वा मुक्तिं गतानां पुरुषाणामनुतापनाय स्मरस्यैव श्रमः भैमीसद्भावात्संसार एव मोक्षः, वयं संसारं

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । २ 'चाम्पैः', 'पुष्पैः' इति च पाठः । ३ 'अत्रासंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ४ 'अत्रासंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** ।

त्यक्त्वा किमिति मुक्ता जाता इति तेषां पश्चात्तापः । अतिसौन्दर्याद्वाचस्पतेरपि वागगोचरः । अन्येनापि समर्थेन सगर्वस्य गर्वशातनं क्रियते । ओष्ठकण्ठम्, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥

आख्यातुमक्षिव्रजसर्वपीतां भैमीं तदेकाङ्गनिखातदृक्षु ।
गाथासुधाश्लेषकलाविलासैरलंचकाराननचन्द्रमिन्द्रः ॥ १३२ ॥

आख्यातुमिति ॥ इन्द्रस्तस्या एकाङ्गे एकैकस्मिन्नवयवे निखाता समारोपिता दृक् दृष्टिर्यैस्तेषु राजसु मध्ये अक्षिव्रजैः सर्वाङ्गेषु पीतां दृष्टां नेत्रसहस्रेण दृष्टसर्वावयवां भैमीमाख्यातुं वर्णयितुं गाथा श्लोक एव सुधा तस्या आश्लेषाख्याः कला अलंकारविद्यास्तासां विलासैः श्लेषालंकारयुक्तश्लोकनिर्माणकौशलैः । अथ च—गाथारूपायाः सुधाया आ सामस्त्येन यः श्लेषः संबन्धस्तेन पञ्चदशकलाविलासैः सुधासंबन्धस्य कलानां च विलासैर्वा आननचन्द्रमलंचकार । वक्ष्यमाणप्रकारेण श्लेषेण वर्णयामासेत्यर्थः ॥

स्मितेन गौरी हरिणी दृशेयं वीणावती सुस्वरकण्ठभासा ।
हेमेव कायप्रभयाङ्गशेषैस्तन्वी मतिं क्रामति मे न कापि ॥ १३३ ॥

स्मितेनेति ॥ इयं भैमी स्मितेन कृत्वा गौरी अप्सरोविशेषः पार्वती वा, तथा—दृशा हरिणी कुरङ्गी देवाङ्गना च, तथा— सुस्वरकण्ठभासातिमधुरस्वरकण्ठश्रिया वीणावती देवाङ्गना वीणायुक्ता च, तथा—कायप्रभयाङ्गकान्त्या हेमा देवाङ्गना सुवर्णं च, तथा—अङ्गानामवयवानां शेषैर्भागैः । शिष्टैरवयवैरित्यर्थः । तैः कृत्वा मेनकापि तन्वी सुन्दरी मतिं क्रामति । बुद्धिस्था भवतीत्यर्थः । कापि तन्वी मे मतिं न क्रामति । बुद्धिस्था न भवतीत्यर्थः । केनचिदंशेन कासांचित्साम्यम्, न तु सर्वथेति सर्वाभ्योऽप्यप्सरोभ्यः सकाशादियं रमणीयतरा, निरुपमेयमिति भावः ॥

इति स्तुवानः सविधे नलेन विलोकितः शङ्कितमानसेन ।
व्याकृत्य मर्त्योचितमर्थमुक्तेराखण्डलस्तस्य नुनोद शङ्काम् ॥ १३४ ॥

इतीति ॥ आखण्डल इन्द्रः तस्य नलस्य समीपे इति एवं गौर्याद्यप्सरस्त्वेन भैमीं स्तुवानो वर्णयन् नूनमयं भैमीमप्सरस्त्वेन वर्णयति चेन्मदीयं रूपं गृहीत्वा भैमीप्राप्त्यर्थमागत इन्द्रोऽयमिति शङ्कितमानसेन नलेन विलोकितः सन् तस्य नलस्य इन्द्रोऽयमितीमां शङ्कां नुनोद स्फोटयामास । किं कृत्वा—उक्तेर्गौर्याद्यप्सरःप्रतिपादिकाया अर्थं मर्त्योचितं मनुष्ययोग्यं 'स्मितेन धवला' इत्यादिरूपमर्थं व्याकृत्य व्याख्याय । ममैवान्यथाबुद्धिर्जाता, न त्वयमिन्द्रः किंतु कश्चन राजा इति तस्येन्द्रत्वशङ्कां दूरीकृतवानिति भावः ॥

स्वं नैषधादेशमहो विधाय कार्यस्य हेतोरपि नानलः सन् ।
किं स्थानिवद्भावमधत्त दुष्टं तादृक्कृतव्याकरणः पुनः सः ॥ १३५ ॥

स्वमिति ॥ अहो आश्चर्ये विषादे वा । स इन्द्रः भैमीप्राप्तिलक्षणस्य कार्यस्य हेतोः स्वमात्मानं नैषधादेशं नैषधरूप आदेशो यस्य एवंविधं कृत्वा अनलो नलव्यतिरिक्तो न सन् । अपि तु नल एव भवन् । अथ च—नलो ना मनुष्यो भवन्नपि स्थानिवदिन्द्रवद् दुष्टं भावमाशयं

---

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी**। २ 'अत्र श्लेषातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । 'अत्रैकस्या भैम्या गौरीत्यादिरूपेणोल्लेखनादुल्लेखालंकारः स च श्लेषप्रतिभोत्थापित इति संकरः' इति **जीवातुः**।

किं किमर्थमधत्त धृतवान् । कुतोऽवगतमित्यत आह—यतः स इन्द्रः पुनः पश्चान्नलशङ्कानन्तरं तादृक् मर्त्योचितं कृतं व्याकरणं व्याख्यानं येन सः । इन्द्रस्वरूपत्वे दुष्टाशयत्वं युक्तं सर्वदा तस्य प्रतारकस्वभावत्वात् । नलस्वरूपे धृतेऽपि यत्स्वीयं दुष्टाशयत्वमधत्त तदनुचितम् । नलस्यादुष्टाशयत्वात्तत्स्वरुपे धृतेऽदुष्टाशयत्वस्यैवाङ्गीकर्तुं युक्तत्वादित्यर्थः । नलरूपधारणेनान्यथाव्याख्यानेन च नलं वृथैव प्रतारितवानिति भावः । अथ च—सन् विद्वान् एष तादृक्कृतव्याकरणशास्त्रोऽपि स शक्रः स्वं निजकर्तृकं धादेशं 'नहो धः' इत्येवमादिमादेशं विधाय न अल् अनल्, न विद्यतेऽनल् यस्मिन्कार्ये तन्नानल् यस्य । अल्संबन्धिन इत्यर्थः । कार्यस्य कृते दुष्टं स्थानिवद्भावं किं नाधत्त । अपितु चकार । 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' इत्यलाश्रितकार्ये स्थानिवद्भावो निषिद्धः । तेन 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' इत्यात्वे कृते आकारगतस्थानिवद्भावागतं हल्त्वमाश्रित्य 'हल्ङ्याब्भ्यः–' इति सुलोपो न भवति । विद्वानिन्द्रस्तु तत्रापि स्थानिवद्भावं व्यधत्तेत्याश्चर्यम् । अथ च—स इन्द्रो दुष्टं स्थानिवद्भावमादेशित्वं किमधत्त देवत्वं विहाय मनुष्यत्वं किमिति कृतवान् । कीदृशः—ना पुरुषः । तादृक् अपूर्वं कृतं विशिष्टमाकरणमाकारो येन सः । इन्द्रमूर्तिरेव नलरूपेण परिणतेत्यर्थः । किं कृत्वा—स्वमात्मानं नैषधादेशं कृत्वा । दमयन्तीप्राप्तिलक्षणकार्यस्य हेतोः प्रयोजने सत्यप्ययुक्तं न कर्तव्यमिति भावः । कीदृशः सन्—नलः अनलः सन् । देवत्वं त्यक्त्वा मनुष्याकारादाश्चर्यम् । सर्वे देवत्वाय यतन्त इत्यादि यथाज्ञानं ज्ञातव्यम् ॥

इयमियमधिरथ्यं याति नेपथ्यमञ्जुर्विशतिविशति वेदीमुर्वशी सेयमुर्व्याः ।
इति जनजनितैः सानन्दनादैर्विजघ्ने नलहृदि परभैमीवर्णनाकर्णनाप्तिः १३६

इयमिति ॥ जनजनितैः लोककृतैरिति सानन्दैर्नादैः कर्तृभिः नलहृदि नलान्तःकरणे वर्तमाना परा श्रेष्ठा परैः कृता वा या भैमीवर्णना तस्या आकर्णनेन श्रवणेन या आप्तिः प्राप्तिः सा विजघ्ने विघ्निता । इति किम्–नेपथ्यमञ्जुः अलंकाररुचिरा इयमियमधिरथ्यं रथ्यायां याति गच्छति । सेयमतिप्रसिद्धा उर्व्याः उर्वशी देवाङ्गनेवातिसुन्दरी वेदीं स्वयंवरभूमिं विशतिविशति । आनन्दयुक्तैर्नादैः सा परभैमीवर्णनाकर्णनाप्तिरिति वा । भैमीदर्शनविषये ससंभ्रमं लोकं दृष्ट्वा स्वयमपि ससंभ्रमो भूत्वा भैमीस्तुतिं नाशृणोदिति भावः । नलहृदीत्यनेनाकर्णितमपि हृदयस्यान्यत्र गतत्वादनाकर्णितप्रायमेवेति सूचितम् । इयमियमित्यादौ संभ्रमाद्द्विरुक्तिः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
तर्केष्वप्यसमश्रमस्य दशमस्तस्य व्यरंसीन्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १३७ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ न केवलं काव्यनिर्माण एव कुशलः, किं तु तर्कशास्त्रेऽप्यसमः केनाप्यतुल्योऽभ्यासो यस्य ॥

इति श्रीबेदरकरोपनामकश्रीमन्नृसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैषधीयप्रकाशे दशमः सर्गः ॥

एकादशः सर्गः ।

इदानीं राजवर्णनार्थमेकादशं सर्गमारभते—

तां देवतामिव मुखेन्दुवसत्प्रसादामक्ष्णा रसादनिमिषेण निभालयन्तीम् ।
लाभाय चेतसि धृतस्य वरस्य भीमभूमीन्द्रजा तदनु राजसभां बभाज ॥ १ ॥

तामिति ॥ तदनु अनन्तरं भीमभूमीन्द्रजा भैमी चेतसि धृतस्य नलस्य लाभाय तां राजसभां देवतामिव इष्टदेवतामिव बभाज विवेश सिषेवे च । किंभूताम्—मुखेन्दुषु वसन्वर्तमानः प्रसादः प्रसन्नता यस्याः । भैम्यागमनात्सहर्षाम् । अथ च—मुखचद्रे वसन्वरदानलक्षणः प्रसादो यस्याः । तां वरं दातुमुद्यताम् । तथा–रसादनुरागादनिमेषेणाक्ष्णा भैमीं निभालयन्तीम् । अथ च देवतात्वात्स्वभावादेव निमेषरहितेन नेत्रेण रसात्स्नेहेन भक्तं विलोकयन्तीम्[१] ॥

तन्निर्मलावयवभित्तिषु तद्विभूषारत्नेषु च प्रतिफलन्निजदेहदम्भात् ।
दृष्ट्या परं न हृदयेन न केवलं तैः सर्वात्मनैव सुतनौ युवभिर्ममज्जे ॥ २ ॥

तदिति ॥ तैर्युवभिः सुतनौ भैम्यां परं केवलं दृष्ट्या ममज्जे निमग्नमिति न । तथा–केवलं हृदयेन निमग्नमिति न । किंतु तस्याः निर्मलावयवभित्तिषु निर्मलाङ्गकुड्येषु तद्विभूषारत्नेषु च प्रतिफलन् प्रतिबिम्बितो निजदेहः तस्य दम्भाद्व्याजात् सर्वात्मनैव सर्वेणापि शरीरेण निमग्नम् । तेषां नयनमानसे एव तदायत्ते जाते इति न । किंतु सर्वमपि शरीरं तदायत्तं जातम् । तदीयावयवभूषारत्नेषु सर्वेषामपि शरीराणि प्रतिफलितानीति भावः । सर्वेऽपि सर्वथा तत्परवशा जाता इत्यर्थः । निर्मलत्वादवयवेष्वपि प्रतिबिम्बो युक्तः । भित्तिशब्दः प्रशंसार्थो वा[२] ॥

द्यामन्तरा वसुमतीमपि गाधिजन्मा यद्यन्यमेव निरमास्यत नाकलोकम् ।
चारुः स यादृगभविष्यदभूद्विमानैस्तादृक्तदभ्रमवलोकितुमागतानाम् ॥ ३ ॥

द्यामिति ॥ गाधिजन्मा विश्वामित्रो द्यां वसुमतीमपि अन्तरा स्वर्गभूम्योर्मध्ये यदि अन्यमेव नाकलोकं निरमास्यताकरिष्यत तर्हि स स्वर्गलोको यादृक् यादृशः चारुः सुन्दरोऽभविष्यत्, तर्हि स्वयंवरमवलोकितुमागतानां देवादीनां विमानैः कृत्वा तत् स्वयंवरदेशात् उपरि वर्तमानं अभ्रं गगनं तादृक्तादृशमभूत् । गाधिजो यदि स्वर्गमर्त्यमध्येऽन्यं स्वर्गमकरिष्यत्तर्हि भुवि उत्कृष्टानि विमानानि भैमीवरणार्थं भूमिमागतानां देवानां विमानानि तानि न भवन्ति अमूनि विमानानि अन्तरिक्षगानि । तैर्विमानैः कृत्वा तद्गगनं यादृक् चारु, तादृगभविष्यदिति वा । अन्तरिक्षनिर्मितस्वर्गतुल्यं तदाकाशमभूदिति भावः । पूर्वव्याख्याने विश्वामित्रोऽभूदित्यत्र क्रियातिपत्तौ लृङ् न, तावन्मात्रक्रियातिपत्तेः पर्यवसानात्[३] ॥

कुर्वद्भिरात्मभवसौरभसंप्रदानं भूपालचक्रचलचामरमारुतौघम् ।
आलोकनाय दिवि संचरतां सुराणां तत्रार्चनाविधिरभूदधिवासधूपैः ॥ ४ ॥

---

१ 'अत्र छेकानुप्रासोपमालंकारः । अत्र 'सर्गे वसन्ततिलका वृत्तम्' इति **साहित्यविद्याधरी ।**
२ 'अत्र सापह्नवोत्प्रेक्षा' इति **जीवातुः ।** ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी ।**
'अभूतोपमेति केचित्' इति **जीवातुः ।**

कुर्वद्भिरिति ॥ तत्र स्वयंवरदेशे आलोकनाय दिवि संचरतां सुराणामधिवासार्थं सौगन्ध्यार्थं ज्वालितैः कामशरादिरूपैः कृत्वा अर्चनाविधिः पूजाविधानमभूत् । किंभूतैः—भूपालनां चक्रं तस्य चलानि चामराणि तेषां मारुतौघं वायुसङ्घं आत्मभवसौरभ्यसंप्रदानं दानपात्रं कुर्वद्भिः । चलच्चामरवायुवशाद्गगनचारिभिर्धूपैर्देवाः परितुष्टा बभूवुरित्यर्थः ॥

तत्रावनीन्द्रचयचन्दनचन्द्रलेपनेपथ्यगन्धवहगन्धवहप्रवाहम् ।
आलीभिरापतदनङ्गशरानुसारी संरुध्य सौरभमगाहत भृङ्गवर्गः ॥ ५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र स्वयंवरदेशे भृङ्गवर्गः भ्रमरसङ्घः सौरभं सौगन्ध्यमगाहत बुभुजे । किं कृत्वा—अवनीन्द्रचयस्य राजसमूहस्य चन्दनचन्द्रः चन्दनयुक्तः कर्पूरः । बहुकर्पूरं चन्दनमिति यावत् । तेन कृतं लेपनेपथ्यमङ्गरागभूषणं तस्य गन्धवहः सौगन्ध्यवाही गन्धवहो वायुस्तस्य प्रवाहं सङ्घं आलीभिः स्वपङ्क्तिभिः संरुध्य कुत्रचिद्गन्तुमदत्त्वा । किंभूतः—आपतन्त आगच्छन्तो येऽनङ्गशरास्ताननुसरत्यनुकरोति एवंशीलः । आपतन्तः स्वर्गात्पतन्तः कामशराः पुष्पाणि तदनुगामी वा । सौगन्ध्यबाहुल्यात्सर्वत्र भ्रमरा विचरन्ति स्मेति भावः । अन्योऽपि वस्त्रादिना वायुं संरुध्य सौरभं गाहते । बद्धपङ्क्तीनां भ्रमराणां दैर्घ्यात्कामोद्दीपकत्वाच्च कामबाणतुल्यत्वम्[1] ॥

उत्तुङ्गमङ्गलमृदङ्गनिनादभङ्गीसर्वानुवादविधिबोधितसाधुमेधाः ।
सौधस्रजः प्लुतपताकतयाभिनिन्युर्मन्ये जनेषु निजताण्डवपण्डितत्वम् ॥६॥

उत्तुङ्गेति ॥ सौधस्रजः धवलगृहपङ्क्तयः प्लुतपताकतया चलत्पताकतया जनेषु । जनानां समीप इत्यर्थः । निजताण्डवपण्डितत्वं स्वीयनृत्यचातुर्यमभिनिन्युरभिनयेन दर्शयामासुरित्यहं मन्ये । किंभूताः—उत्तुङ्गोऽतितारः मङ्गलमृदङ्गनिनादो विवाहमर्दलध्वनिस्तस्य भङ्ग्यः प्रकारविशेषास्तासां सर्वः सकलोऽनुवादविधिरनूच्चारणविधिः । सकलस्य मृदङ्गशब्दस्य यः प्रतिशब्दविधिरिति यावत् । तेन बोधिता ज्ञापिता साध्वी मेधा लक्षणया गम्भीरता याभिः । अन्या अपि नर्तक्यो मङ्गलमृदङ्गनिनादभङ्गीनामनुवादेन स्वीयं नृत्तकौशलं हस्ताद्यभिनयेन लोकेषु प्रदर्शयन्ति । अन्यो मेधावी गुरुणा व्याख्यातस्यार्थस्यानुवादेन बोधितसाधुमेधः सन् जनेषु स्वीयं पाण्डित्यं प्रकाशयति । एतच्छ्लोकार्थोऽनुभवैकगम्यः । नञ्दुःसुभ्य एव परात् मेधाशब्दादसिच् नान्येभ्यः परादिति नासिच्[2] ॥

संभाषणं भगवती सदृशं विधाय वाग्देवता विनयबन्धुरकन्धरायाः ।
ऊचे चतुर्दशजगज्जनतानमस्या तत्राश्रिता सदसि दक्षिणपक्षमस्याः ॥ ७ ॥

संभाषणमिति ॥ भगवती षड्गुणैश्वर्यसंपन्ना । तथा—चतुर्दशसु जगत्सु जनतया नमस्या पूज्या वाग्देवता तत्र सदसि अस्या भैम्या दक्षिणं पक्षं पार्श्वम् । अथ च—अनुकूलपक्षम् । आश्रिता सती ऊचे । किं कृत्वा—सदृशं देवादिवर्णनविषयं भैम्या सह सदृशमनुगुणं संभाषणं विधाय । किंभूताया अस्याः—विनयेन बन्धुरा नम्रा कन्धरा शिरोधरा यस्याः । भगवती इत्यादिविशेषणैर्देवादिवर्णनसामर्थ्यं दक्षिणं पक्षमित्यनेन भैमीपक्षपातित्वं च सूचितम् ॥

---

१ 'अत्राधिवासधूपस्य सुरासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिमेदः' इति जीवातुः । २ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारः' इति **साहित्यविद्याधरी** । ३ **साहित्यविद्याधरी** असत्सविधे इतः परं नास्ति । 'उत्प्रेक्षा' इति **जीवातुः** ।

किमुवाचेत्याह—

अभ्यागमन्मखभुजामिह कोटिरेषा येषां पृथक्कथनमब्दशतातिपाति ।
अस्यां वृणीष्व मनसा परिभाव्य कंचिद्यं चित्तवृत्तिरनुधावति तावकीना ॥८॥

अभ्यागमदिति ॥ हे दमयन्ति, इह स्वयंवरे मखभुजां देवानामेषा कोटिः अभ्यागमदाययौ । कोटिसंख्याका देवाः समागता इत्यर्थः । येषां देवानां पृथक्कथनं पार्थक्येन वर्णनं अब्दशतं वर्षशतमतिपतत्यतिक्रामति एवंशीलम् । वर्षशतेनापि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । तस्मात् त्वं मनसा परिभाव्य विचार्य अस्यां देवकोटौ मध्ये यं कंचित्तावकीना चित्तवृत्तिरनुधावत्यभिलष्यति तं वृणीष्व । मनसा विचार्य वृणीष्व वा । तावकीना चित्तवृत्तिर्मनसा विचार्य इत्यनेन सरस्वत्या अनादरः सूचितः । तावकीना, 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च' इति खञ्, 'तवकममकावेकवचने' इति तवकादेशः ॥

एषां त्वदीक्षणरसादनिमेषतैषा स्वाभाविकानिमिषतामिलिता यथाभूत् ।
आस्ये तथैव तव नन्वधरोपभोगैर्मुग्धे विधावमृतपानमपि द्विधास्तु ॥ ९ ॥

एषामिति ॥ ननु मुग्धे सुन्दरि, एषां देवानां त्वदीक्षणे रसात्प्रीतेर्हेतोः एषा प्रत्यक्षदृश्या अनिमेषता निर्निमेषता स्वाभाविकी सहजानिमिषता तया मिलिता संयुक्ता सती यथा द्विधा द्विप्रकाराभूत् तथैवामृतपानमपि तवास्ये विधौ मुखचन्द्रेऽधरोपभोगैरधरचुम्बनैः कृत्वा द्विधा द्विप्रकारमस्तु भवतु । यथा देवा देवत्वादनिमिषा अपि त्वदवलोकनप्रसादात्पुनरप्यनिमिषा जाताः । तथा देवत्वात् चन्द्रामृतादा अपि त्वदधरामृतास्वादादमृतादाः पुनरुक्ता भवन्त्वित्यर्थः । एतेनास्याश्चन्द्रास्ययोस्तुल्यत्वं सूचितम् । मुखे त्वोष्ठोपभोगैः चन्द्रे तु धराव्यतिरिक्तोपभोगैः । स्वर्गोपभोगैरित्यर्थः ॥

एषां गिरेः सकलरत्नफलस्तरुः स प्राग्दुग्धभूमिसुरभेः खलु पञ्चशाखः ।
मुक्ताफलं फलनसान्वयनाम तन्वन्नाभाति बिन्दुभिरिव च्छुरितः पयोधेः १०

एषां गिरेरिति ॥ सकलानि रत्नान्येव फलानि यस्य । तानि फलति इति वा । सकलरत्नफलः स प्रसिद्धः तरुः कल्पवृक्ष एषां देवानां गिरेः सुमेरोः पञ्चशाखः खलु हस्त इव आभाति शोभते । किंभूतस्य मेरोः—प्राक् पूर्वं दुग्धा भूमिरेव सुरभिर्धेनुः येन । धृतगोरूपा भूमिरेव रत्नादीनि दुग्धा येन तस्य । किंभूतस्तरुः—पयोधेः क्षीरसमु बिन्दुभिः तत उत्पन्नत्वाच्छुरितः । 'पयोभिः' इति पाठे दुग्धरूपैर्बिन्दुभिरिति व्याख्येयम् उत्प्रेक्षते—मुक्ताफलं फलनेन सान्वयं सार्थकमेतदेव नाम यस्यैवंविधं तन्वन्निव । कस्यचित्फलं हि फलशब्देन व्यपदिश्यते, तथा मुक्ताफलस्यापि फलत्वं कल्पवृक्षत्वादिति भावः । प्रारब्धगोदोहनस्य पाणिना विना दोग्धुमशक्तः कल्पवृक्षो मेरोः कर आसीत् । दोहने दुग्धसंपर्कस्यापि संभवात्, तेन च रत्नानामेव दुग्धत्वादस्य च रत्नसहितत्वात्प्रायेण मेरोः पाणिरेवायमित्यर्थः । क्षीरोदात्तस्योत्पन्नत्वान्मुक्तादीनि रत्नानि दुग्धबिन्दुतुल्यानि शोभन्त इत्यर्थः । अथ च—पञ्च शाखाः स्कन्धा यस्य स कल्पवृक्षः किल पञ्च (शाखाः) करोपि अङ्गुलीभिः पञ्चशाखः । पृथूपदिष्टा पृथ्वी मेरुणा रत्नानि महौषधीश्च दुग्धा इत्यागमः । फलनेन इष्टसंपा-

१ 'अत्रानिमिषत्वामृतपानयोर्द्वैविध्यासंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः' इति जीवातुः ।

दनेन सान्वयं संयोगं नाम यस्य एवंविधं मुक्ताफलं संपादयन्निवेति वा। गोपालसहचारित्वादत्राप्यनादरः सूचितः ॥

वक्रेन्दुसंनिधिनिमीलदलारविन्दद्वन्द्वभ्रमक्षममथाञ्जलिनात्ममौलौ ।
कृत्वापराधभयचञ्चलमीक्षमाणा सान्यत्र गन्तुममरैः कृपयान्वमानि ॥ ११ ॥

वक्रेति ॥ अथ सरस्वतीवचनानन्तरममरैः सा भैमी अन्यत्र सर्पराजादिसमीपे गन्तुं कृपया अन्वमान्यनुज्ञाता। किंभूता—आत्ममौलावञ्जलिं कृत्वा देवान्नमस्कृत्य अवरणजन्योऽपराधस्तज्जनितं भयं शापादि तेन चञ्चलं यथा तथा देवानीक्षमाणा। किंभूतमञ्जलिम्—वक्रेन्दोर्मुखचन्द्रस्य संनिधिः तस्मान्निमीलानि संकुचन्ति दलानि पर्णानि यस्य तदरविन्दद्वन्द्वं तस्य भ्रमे क्षमं समर्थम्। संकुचद्दलयुगतुल्यम्। खेष्वननुरागिणीं तां ज्ञात्वा यत्र तवानुरागस्तं वृणु, मा भैषीरिति देवैरनुज्ञातेति भावः। अन्योऽप्येवमीक्षमाणः सकृपैरनुकम्प्यते। निमीलन्तीति निमीलानि। पचाद्यच्। 'निमीलिदल–' इति पाठे निमीलनशीलानीत्यर्थः॥[1]

तत्तद्विरागमुदितं शिबिकाधरस्थाः साक्षाद्विदुः स्म न मनागपि यानधुर्याः।
आसन्ननायकविषण्णमुखानुमेयभैमीविरक्तचरितानुमया तु जज्ञुः ॥ १२ ॥[2]

तदिति ॥ यानधुर्याः शिबिकावाहिन उदितं समुत्पन्नं तेषु तेषु विरागम्। अर्थाद्भैम्याः साक्षात्प्रत्यक्षेण यद्यपि मनागपि लेशतोऽपि न विदुः स्म न जानते स्म। यतः शिबिकाया अधरेऽधोदेशे तिष्ठन्ति शिबिकाधरस्थाः। तथापि आसन्नाः संनिहिता नायका देवादयस्तेषां विषण्णानि म्लानानि मुखानि तैः कृत्वानुमेयानि भैम्या विरक्तचरितानि नमस्कारादीनि तेषामनुमयानुमानेन तर्केण तु पुनः जज्ञुर्जानते स्म। तुरवधारणे वा जज्ञुरेव। यत एते विवर्णमुखास्तस्मादेतेषु विरक्तिं ज्ञात्वा अनु पश्चाद्–यातेति वचनं विनैवान्यत्र जग्मुरिति तेषां पण्डितत्वं सूचितम् ॥

रक्षःस्वरक्षणमवेक्ष्य निजं निवृत्तो विद्याधरेष्वधरतां वपुषैव भैम्याः ।
गन्धर्वसंसदि न गन्धमपि स्वरस्य तस्या विमृश्य विमुखोऽजनि यानवर्गः १३

रक्षःस्विति ॥ यानवर्गः वाहकसार्थो रक्षःसु निजमरक्षणमवेक्ष्य राक्षसा अस्मान् खादिष्यन्तीति भिया तेभ्यो निवृत्तः परावृत्तः। तथा—अश्वमुखनराङ्गेषु नरमुखाश्वाङ्गेषु विद्याधरेषु भैम्या वपुषैव कृत्वा अधरतां न्यूनतामवेक्ष्य विचार्य निवृत्तः। एते भैमीवरणयोग्या न भवन्तीति। तथा—गन्धर्वसंसदि गन्धर्ववर्गे तस्या भैम्याः स्वरस्य कण्ठमाधुर्यस्य गन्धमपि न विमृश्य नावेक्ष्य विमुखोऽजनि जातः। अधरतामवेक्ष्येत्यर्थः। राक्षसादीनामयोग्यत्वात्तान्प्रति न गच्छति स्मेति भावः॥

दीनेषु सत्स्वपि कृताफलवित्तरक्षैर्यक्षैरदर्शि न मुखं त्रपयैव भैम्याम् ।
ते जानते स्म सुरशाखिपतिव्रतां किं तां कल्पवीरुधमधिक्षिति नावतीर्णाम् १४

दीनेष्विति ॥ यक्षैः त्रपयैव भैम्यां विषये मुखं न अदर्शि न दर्शितम्। यतः—किंभूतैः—दीनेषु दरिद्रेषु जनेषु सत्स्वपि कृता अफला वित्तरक्षा धनपालनं यैः। दीनेभ्यो

---

१ 'अत्राञ्जलौ वक्रेन्दुसंनिधिसंकुञ्चितारविन्दयुगलभ्रान्तिवर्णनाद्रूपकानुप्राणितो भ्रान्तिमदलंकारः' इति जीवातुः। २ 'अनुजग्मुः' इति जीवातुसुखावबोधासंमतः पाठः।

न वितीर्णधनैः । अतिकृपणैरित्यर्थः । 'भैम्याः' इति पाठे तस्याः सकाशाल्लज्जयेति योज्यम् । यक्षेषु धनाधिपत्वं प्रसिद्धं लज्जा किमिति जातेत्याशङ्क्याह—ते यक्षाः तां भैमीमधिक्षिति पृथिव्यामवतीर्णां सुरशाखिनः पत्युः कल्पवृक्षस्य पत्युरिव दानशूरत्वलक्षणं व्रतं यस्यास्तां कल्पवीरुधं स्त्रियं कल्पवल्लीमतिबहुदात्रीम् । अथ च सुरशाखी नल एव तस्य पतिव्रतां कल्पवल्लीम् । किं न जानते स्म । अतिवदान्यां तां प्रति अतिकृपणस्यात्मनोऽयोग्यत्वात्तैर्मुखं नादर्शीति भावः । अन्योऽपि कृपणो वदान्यमुखनिरीक्षणेऽपि लज्जते ॥

जन्यास्ततः फणभृतामधिपः सुरौघान्माञ्जिष्ठमञ्जिमवगाहिपदोष्ठलक्ष्मीम् ।
तां मानसं निखिलवारिचयान्नवीना हंसावलीमिव घना गमयांबभूवुः १५

जन्यास्तत इति ॥ ततः जनीं वहन्तीति जन्या वाहकाः तां भैमीं सुरौघाद्देवसमूहात्सकाशात्फणभृतामधिपं सर्पराजं वासुकिं गमयांबभूवुः प्रापयामासुः । किंभूताम्—मञ्जिष्ठया रक्तं वस्त्रं माञ्जिष्ठं तस्य मञ्जिमानं रम्यतामवगाहते एवंशीला पदोष्ठलक्ष्मीः चरणाधरशोभा यस्याः सा । के कस्मात्कां किमिव—नवीना नूतना घना मेघा निखिलवारिचयात्कृत्स्नजलौघात्सकाशाद्धंसावलीं राजहंसपङ्क्तिं मानसं सर इव । 'यान्याः' इति पाठे याने यानवाहने साधुरिति । माञ्जिष्ठम्, 'तेन रक्तम्' इत्यण् ॥

यस्या विभोरखिलवाङ्मयविस्तरोऽयमाख्यायते परिणतिर्मुनिभिः पुनः सा ।
उद्गत्वरामृतकरार्धपरार्ध्यभालां बालामभाषत सभासततप्रगल्भा ॥ १६ ॥

यस्या इति ॥ सा पुनः बालां भैमीमभाषत । किंभूता—सभायां सततं प्रगल्भा । सा का—वाल्मीकिप्रमुखैर्मुनिभिरयं वेदादिरखिलवाङ्मयविस्तरः विभोः सर्वव्यापिन्याः यस्या देव्याः परिणतिः परिणाम आख्यायते कथ्यते । तद्रूपेणैव या व्यवस्थिता । किंभूताम्—उद्गत्वर उदयाचलस्थोऽमृतकरश्चन्द्रः तस्यार्धं तद्वत्परार्ध्यं तत्सदृशं भालं यस्यास्ताम् । भया दीप्त्या सह वर्तमानेति भिन्नं वा । वाङ्मयम्, 'एकाचो नित्यम्' इति मयट् । 'गत्वरश्च' इति निपातनादुद्गत्वरः साधुः ॥

आश्लेषलग्नगिरिजाकुचकुङ्कुमेन यः पट्टसूत्रपरिरम्भणशोणशोभः ।
यज्ञोपवीतपदवीं भजते स शंभोः सेवासु वासुकिरयं प्रसितः सितश्रीः १७

आश्लेषेति ॥ सोऽयं वासुकिः । किंभूतः—शंभोः सेवासु प्रसित आसक्तः । तथा—सितश्रीः श्वेतशोभश्च । स कः—यः शंभोर्यज्ञोपवीतपदवीं भजते । किंभूतः—य आश्लेषेणालिङ्गनेन लग्नं यद्गिरिजाकुचकुङ्कुमं तेन कृत्वा पट्टसूत्रस्य परिरम्भणेनेव संबन्धेन शोणशोभो रक्तशोभः । यज्ञोपवीतमपि श्वेतं ग्रन्थिस्थाने पट्टसूत्रेण शोणशोभं भवति । सर्वदा शंभुसेवया संभोगाभावादेनं मा वृणीष्वेति भावः । पुराणे देवानां चातुर्वर्ण्याधिकारे 'ब्रह्मा विप्रः, रुद्रः क्षत्रियः, विष्णुर्वैश्यः, दस्रौ शूद्रौ', 'माञ्जिष्ठं क्षत्रियः' इति वचनाद्यज्ञोपवीतस्यारक्तत्वं कथितमिति वा । 'प्रथितः' इति पाठे सेवासु ख्यातः ॥

पाणौ फणी भजति कङ्कणभूयमैशे सोऽयं मनोहरमणीरमणीय[2]मुच्चैः ।
कोटीरबन्धनधनुर्गुणयोगपट्टव्यापारपारगममुं भज भूतभर्तुः ॥ १८ ॥

---

१ 'विगाहि–' इति जीवातुसंमतः पाठः । २ 'मूर्तिः' इति जीवातुसंमतः पाठः ।

पाणाविति ॥ हे भैमि, सोऽयं फणीन्द्रो वासुकिः ऐशे शाम्भवे पाणौ कङ्कणभूयं कङ्कणत्वं भजति । यातीत्यर्थः । किंभूतं (यं) कङ्कणत्वम्—उच्चैः मनोहररमणीभिः रमणीयम् । कङ्कणमपि रत्नैः रमणीयं भवति । त्वममुं भज । किंभूतम्—भूतभर्तुः शिवस्य कोटीरबन्धनं जटाजूटबन्धनं धनुर्गुणः धनुर्ज्या योगपट्टश्च तेषां व्यापारस्य भवनलक्षणस्य पारगं तत्र कुशलम् । कोटीरबन्धनं धनुर्गुणयोगपट्टीभूतम् । मनोहरमणिः सुन्दरफणरत्नमिति वा । हरस्य कोटीरादिविशेषणेन वरणाभावः सूचितः ॥

धृत्वैकया रसनयामृतमीश्वरेन्दोरप्यन्यया त्वदधरस्य रसं द्विजिह्वः ।
आस्वादयन्युगपदेष परं विशेषं निर्णेतुमेतदुभयस्य यदि क्षमः स्यात् ॥१९॥

धृत्वेति ॥ जटाजूटसंबन्धादेकया रसनया जिह्वया ईश्वरस्येन्दोश्चन्द्रस्यामृतं धृत्वा अन्यया द्वितीयया त्वदधरस्य रसमपि धृत्वा चन्द्रामृतमोष्ठामृतं च युगपदेककालमास्वादयन्पिबन् एतदुभयस्य चन्द्रामृतौष्ठरसलक्षणस्य द्वयस्य परं विशेषं तारतम्यं निर्णेतुं निश्चेतुं यदि क्षमः समर्थः स्यात्तर्हि अयमेव वासुकिरेव । नान्य इत्यर्थः । यतो द्विजिह्वः द्वे जिह्वे यस्य । युगपदास्वादने हेतुः । परं सूक्ष्मं विशेषं वा, तर्हि परं केवलं वा इत्यन्वयः । राज्ञां वरणयोग्यत्वेऽपि चन्द्रामृतसंबन्धस्यासंभवाद्देवानां तत्पानसंभवे द्विजिह्वत्वासंभवात्समकालं पानासंभवात्, सर्पाणां द्विजिह्वत्वसंभवेऽपि चन्द्रामृतसंबन्धाभावात्, एतस्य तूभयसंभवाद्वयोर्विशेषनिर्णयेऽयमेव क्षमो नान्य इत्यर्थः ॥

आशीविषेण रदनच्छददंशदानमेतेन ते पुनरनर्थतया न गण्यम् ।
बाधां विधातुमधरे हि न तावकीने पीयूषसारघटिते घटतेऽस्य शक्तिः २०

आशीति ॥ 'आशी तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति' इति वृद्धाः । आश्यां विषं यस्यैवंभूतेन एतेन वासुकिना कृतं रदनच्छददंशदानं त्वदधरखण्डनं ते त्वयानर्थतयापमृत्युहेतुतया पुनर्न गण्यं न संभावनीयम् । एतस्य वरणे चुम्बने विषसंचारादपमृत्युभयेनैनं न वृणे इति न शङ्कनीयम् । हि यस्मात् पीयूषसारघटितेऽमृतसारसृष्टे त्वदीयेऽधरे बाधां विधातुं अस्य दन्तच्छदस्य वासुकेर्वा शक्तिः सामर्थ्यं न घटते न युज्यते । अमृते हि विषं न प्रभवतीत्यर्थः । आशिषि दंष्ट्रायां विषं यस्येति सकारान्तस्य पृषोदरादित्वात्सलोपो वा । ते, 'कृत्यानाम्–' इति षष्ठी । गण्यं गणयतेर्यत् ॥

तद्विस्फुरत्फणविलोकनभूतभीतेः कम्पं च वीक्ष्य पुलकं च ततोनु तस्याः ।
संजातसात्त्विकविकारधियः स्वभृत्यान्नृत्यान्न्यषेधदुरगाधिपतिर्विलक्षः २१

तदिति ॥ उरगाधिपतिः विलक्षः सलज्जः सन् स्वभृत्यान्स्वसेवकान्नृत्यान्नर्तितुमर्हाद्धस्तकादिपदार्थात्सकाशान्न्यवारयत् । किंभूतान्स्वभृत्यान्—तस्य वासुकेः विस्फुरतः फणस्य विलोकनाद्भूता संजाता या भीतिः तस्याः सकाशात्तस्याः कम्पं समीक्ष्य, ततोनु अनन्तरम् । अविलम्बितमित्यर्थः । पुलकं च समीक्ष्य, संजाता सात्त्विकविकारसंबन्धिनी धीर्बुद्धिः येषां तान् । भैम्याः कम्पं पुलकं च दृष्ट्वा अस्मत्स्वामिन्यनुरक्तेयमिति विचार्य नृत्यं कुर्वत

---

१ 'अत्रैकस्य वासुकेरनेकेषु कोटीरादिषु क्रमेण वृत्तेः पर्यायभेदः । अथानुभावविशेषाचौगपद्यासंभवे तु समुच्चयः' इति जीवातुः ।

इत्यर्थः। 'तद्विस्फुरत्–' इति तस्या विशेषणं वा। भूता भीतिर्यस्या इति विग्रहः। स्वाम्यभिलाषे पूर्णे भृत्या नृत्यन्ति। 'भयेनास्याः कम्पादि प्रवृत्तं न त्वनुरागादिति नृत्यं मैवं कृद्धमिति न्यषेधदित्यर्थः। भृत्यमौर्ख्यात्, भैम्या चावृतत्वात्सलज्जत्वम्। 'फणा द्वयोः' इति फणशब्दः पुंलिङ्गेऽपि। ततोनु, निपातसमुदायः। नृत्यात्, ऋदुपधात्क्यप्॥

तद्दर्शिभिः स्ववरणे फणिभिर्निराशैर्निःश्वस्य तत्किमपि सृष्टमनात्मनीनम्।
यत्तान्प्रयातुमनसोऽपि विमानवाहा हा हा प्रतीपपवनाशकुनान्न जग्मुः २२

तद्दर्शिभिरिति॥ तद्दर्शिभिरवृतस्वामिविलोककैर्वासुकिवैलक्ष्यदर्शिभिर्वा अत एव स्ववरणे निराशैः फणिभिः कर्कोटकादिभिः निःश्वस्य फूत्कृत्य तत् किमप्यपूर्वमनात्मनीनं स्वीयमहितं सृष्टं कृतम्। यत् तान्सर्पान्प्रयातुमनसोऽपि गन्तुकामा अपि विमानवाहाः प्रतीपपवनः प्रतिकूलवातः तद्रूपं यदशकुनं तस्माद्धेतोः हा हा कष्टं अशुभमेतदिति कृत्वा न जग्मुः। प्रतिकूलस्य वायोरशकुनत्वात्सर्पसंमुखं न जग्मुः। अयोग्यत्वान्न गता इति भावः। आत्मने हितमात्मनीनम्, 'आत्मन्विश्वजन–' इति खः॥

ह्रीसंकुचत्फणगणादुरगप्रधानात्तां राजसङ्घमनयन्त विमानवाहाः।
संध्यानमद्दलकुलात्कमलाद्विनीय कह्लारमिन्दुकिरणा इव हासभासम् २३

ह्रीति॥ विमानवाहाः ह्रिया संकुचत्फणवृन्दं यस्य तस्मादुरगप्रधानात्सर्पराजाद्वासुकेः विनीयापनीय तां राजसङ्घमनयन्त प्रापयामासुः। के कस्मात्कां कमिव—इन्दुकिरणाः संध्यायां नमन्ति संकुचन्ति दलकुलानि पत्रसमूहा यस्य तस्मात्कमलाद्विनीय हासभासं विकसन्तीं दीप्तिं कह्लारं सौगन्धिकमिव॥

देव्याभ्यधायि भव भीरु धृतावधाना भूमीभुजो भजत भीमभुवो निरीक्षाम्।
आलोकितामपि पुनः पिबतां दृशैनामिच्छा विगच्छति न वत्सरकोटिभिर्वा

देव्येति॥ सा भैमी देव्या अभ्यधायि वक्ष्यमाणमुक्ता। हे भीरु, चलत्फणदर्शनाद्भयशीले, त्वं धृतावधाना सावधाना भव। भयं परित्यज्य राज्ञो विलोकयेत्यर्थः। हे भूमीभुजो राजानः यूयं भीमभुवो भैम्याः निरीक्षां दर्शनं भजत भैमीं पश्यत। दृष्टायाः पुनर्दर्शनेन किमित्यत आह—आलोकितामप्येनां पुनर्दृशा पिबतां सादरं पश्यतां वो युष्माकमेतद्दर्शनेच्छा वत्सराणां वर्षाणां कोटिभिरपि न गच्छति न शाम्यति। अतः पुनर्यथेच्छं विलोकयतेत्यर्थः। 'त्यजत' इति पाठे भैमीविलोकनं मा कृद्वम्। युष्मासु पश्यत्सु लज्जावशादियं युष्मान्न पश्येत्। तस्माल्लज्जां विहाय यथा पश्यति तथा कुरुतेत्यर्थः। वरणे संदेहाद्दर्शनमपि कथं त्याज्यमित्यत आलोकितामिति वा॥

लोकेशकेशवशिवानपि यश्चकार शृङ्गारसान्तरभृशान्तरशान्तभावान्।
पञ्चेन्द्रियाणि जगतामिषुपञ्चकेन संक्षोभयन्वितनुतां वितनुर्मदं वः॥ २५॥

लोकेशेति॥ यो वितनुः कामः लोकेशो ब्रह्मा, केशवः, शिवश्च एतानपि त्रीन् शृङ्गारेण रसेन सान्तरो व्यवहितः भृशोऽतिशयित आन्तरो मानसः शान्तभावो विरक्तत्वं येषां तान्विरक्तानप्यनुरक्तांश्चकार स कामो वो युष्माकं मुदं वितनुतां विस्तारयतु। किं कुर्वन्–

---

१ 'अत्र भृत्यानां भैमीभयसात्त्विकेषु शृङ्गारभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलंकारः' इति जीवातुः।

इषुपञ्चकेन जगतां चक्षुरादीनि पञ्चेन्द्रियाणि क्षोभयन्विकारं प्रापयन्। सृष्टिस्थितिप्रलयकारिणो देवेशानपि यः स्ववशांश्चकार तस्य भवद्वशीकरणे कः प्रयास इति तदधीनाः सन्तः पुनः पुनर्यथेच्छमेनां विलोकयतेति भावः। सृष्ट्यादिक्रमेणाभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः। पञ्चकेन पञ्च परिमाणमस्य सङ्ख्येत्यर्थे 'संख्यायाः संज्ञासङ्घ–' इति कन्॥

पुष्पेषुणा ध्रुवममूनिषुवर्षजप्तिहुंकारमन्त्रबलभस्मितशान्तशक्तीन्।
शृङ्गारसर्गरसिकद्व्यणुकोदरि त्वं द्वीपाधिपान्नयनयोर्नय गोचरत्वम्॥ २६॥

पुष्पेति॥ शृङ्गाररसस्य सर्गे निर्माणे रसिकं प्रीतिमत् पुनः पुनः तन्निर्माणशीलं द्व्यणुकं तद्वदतिकृशं तदेव वा उदरं यस्यास्तत्संबुद्धिः हे कृशोदरि, त्वं अमून्द्वीपाधिपान्पुष्करादिसप्तद्वीपेश्वरान्राज्ञो नयनयोर्गोचरत्वं नय प्रापय। अनुग्रहबुद्ध्या विलोकयेत्यर्थः। किंभूतान्–पुष्पेषुणा ध्रुवं निश्चितम्। इषुवर्षे बाणमोचने जप्यत इति जप्तिः जपितो हुंकाररूपो मन्त्रः तस्य बलेन शक्त्या कृत्वा भस्मिता नाशिता शान्तशक्तिः उपशमप्रभावो येषां तान्। जप्तिरित्येव युक्तः पाठः। अन्योऽपि हुंफडादिमन्त्रबलेन कस्यचिच्छक्तिं दूरीकृत्य वशीकरोति॥

स्वादूदके जलनिधौ सवनेन सार्धं भव्या भवन्तु तव वारिविहारलीलाः।
द्वीपस्य तं पतिममुं भज पुष्करस्य निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमाक्षि॥२७॥

स्वाद्विति॥ हे निस्तन्द्रस्य विकसितस्य पुष्करस्य कमलस्य तिरस्करणे जये क्षमे अक्षिणी लोचने यस्यास्तत्संबुद्धिः हे भैमि, स्वादूदके मधुरसलिले जलनिधौ समुद्रे सवनेन नाम्नाऽनेन राज्ञा सार्धं तव वारिविहारलीला जलक्रीडाः भव्या रम्याः भवन्तु। तस्मात्पुष्करस्य द्वीपस्य पतिं तं प्रसिद्धं सवननामानममुं राजानं भज वृणीष्व। 'तन्द्रा निद्राप्रमीलयोः' इत्यमरः॥

सावर्तभावभवदद्भुतनाभिकूपे स्वर्भौममेतदुपवर्तनमात्मनैव।
स्वाराज्यमर्जयसि न श्रियमेतदीयामेतद्गृहे परिगृहाण शचीविलासम्॥२८॥

सावर्तेति॥ आवर्तेन दक्षिणावर्तेन सह वर्तमानः सावर्तस्तस्य भावस्तेन भवदुत्पद्यमानमद्भुतमाश्चर्यं यस्मादेवंभूतो नाभिकूपो यस्यास्तत्संबुद्धिः सलक्षणगम्भीरनाभिकूपे भैमि, एतस्य सवनस्योपवर्तनं देशः आत्मनैव भौमं भूमौ भवं स्वः स्वर्गोऽस्ति। त्वमेतदीयामेतद्देशसंबन्धिनीं एतद्राजसंबन्धिनीं वा श्रियमेव स्वाराज्यं स्वर्गराज्यं नार्जयसि। अपि त्वर्जय। त्वम्, एतद्गृहे शचीविलासं परिगृहाण। इन्द्रतुल्यमेनं शचीवत् त्वं वृणीष्वेति भावः। कूपस्य च सावर्तत्वमाश्चर्यकारि। 'नीवृज्जनपदौ देशविषयौ तूपवर्तनम्' इत्यमरः॥

देवः स्वयं वसति तत्र किल स्वयंभूर्न्यग्रोधमण्डलतले हिमशीतले यः।
स त्वां विलोक्य निजशिल्पमनन्यकल्पं सर्वेषु कारुषु करोतु करेण दर्पम्॥२९॥

देव इति॥ तत्र पुष्करद्वीपे हिमवच्छीतलच्छाये न्यग्रोधमण्डलतले मण्डलाकारवटवृक्षाधःप्रदेशे यः स्वयंभूर्ब्रह्मा देवः स्वयं साक्षात्स्वरूपेण किल प्रसिद्धं वसति, स ब्रह्मा त्वां

---

१ 'जप्त' इति जीवातुसंमतः पाठः। २ 'एतद्भूरेव स्वर्गः, एतद्राज्यमेव स्वाराज्यम्, अयमेवेन्द्रः, त्वमेवेन्द्राणी भव, इति रूपकालंकारः' इति जीवातुः।

त्वल्लक्षणमनन्यकल्पमनन्यसदृशं निजशिल्पं निजनिर्माणं विलोक्य सर्वेषु कारुषु शिल्पिषु विषये करेण दर्पं गर्वं करोतु । एवं सुन्दरतरशिल्पनिर्माणकुशलो मदन्यस्य हस्तो न विद्यत इति त्वां वीक्ष्य तस्य बुद्धिरुदेष्यतीति भावः । अन्येन कल्प्यते निर्मीयत इत्यन्यकल्पं तन्न भवति । अन्येन निर्मातुमशक्यमित्यर्थः । अन्यस्मादीषदूनमेवं न भवति । कल्पवन्तं वा ॥

न्यग्रोधनादिव दिवः पतदातपादेर्न्यग्रोधमात्मभरधारमिवावरोहैः ।
तं तस्य पाकिफलनीलदलद्युतिभ्यां द्वीपस्य पश्य शिखिपत्रजमातपत्रम् ३०

न्यग्रोधेति ॥ हे भैमि, त्वं तं न्यग्रोधं वटं तस्य द्वीपस्यातपत्रमिवातपत्रं छत्रतुल्यं पश्य । किंभूतं न्यग्रोधम्—दिव आकाशात्पतत आतपादेरुष्णवृष्ट्यादेः न्यक् अधोदेशे रोधनान्निराकरणादिव न्यग्रोधं 'न्यक् रुणद्धि' इति न्यग्रोध इति सान्वयम् । अतिशीतलच्छायमित्यर्थः । तथा—अवरोहैः शाखोत्पन्नमूलैः कृत्वा आत्मभरं धारयति एवंभूतमिव स्थितम् । किंभूतमातपत्रम्—पाकीनि फलानि नीलानि दलानि पर्णानि च तेषां द्युतिभ्यां रक्तनीलशोभाभ्यां कृत्वा शिखिपत्रजं रक्तनीलमयूरपत्रविरचितम् । समस्तमपि द्वीपं तच्छाये वर्तत इति शेषः । अन्योऽपि बहुतरं भारं हस्तादिना धारयति । 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य' इति निपातान्न्यग्रोधशब्दः साधुः ॥

न श्वेततां चरतु वा भुवनेषु राजहंसस्य न प्रियतमा कथमस्य कीर्तिः ।
चित्रं तु यद्विशदिमाद्वयमाविशन्ती क्षीरं च नाम्बु च मिथः पृथगातनोति ३१

नेति ॥ अस्य राजहंसस्य राजसु श्रेष्ठस्य प्रियतमात्यन्तमभिमता कीर्तिः श्वेततां शुभ्रतां कथं न चरतु गच्छतु । अपितु गच्छत्येव । तथा–भुवनेषु लोकत्रयेऽपि कथं न गच्छतु । लोकत्रयमपि व्याप्नोत्येव । यद्वा–कथं न श्वेततां श्वेता भवतु । अपितु श्वेता भवत्वेव । त्रैलोक्ये चरत्वेव । हंसस्यापि प्रियतमा योषिदपि श्वेता भवति । तथा—भुवनेषूदकेषु वा क्रीडति विषादि भक्षयति वा अत्र नाश्चर्यम् । विशदिम्नो धवलताया अद्वैतं ऐक्यमादिशन्ती त्रैलोक्यं श्वेतीकुर्वती क्षीरं दुग्धं चाम्बु च मिथः परस्परस्मात्पृथक् नातनोति भिन्नं न करोति इदं तु चित्रम् । हंसी हि मिश्रं क्षीरनीरं विविक्तं करोति इयं तु तयोरभेदं करोतीत्याश्चर्यम् । अतिशुभ्रा त्रैलोक्यव्यापिनी चास्य कीर्तिः, वदान्यश्चायमिति भावः । अद्वैते चाभेद एव युक्तः । 'जीवनं भुवनं वनम्', 'विष्टपं भुवनम्' इत्यमरः । पक्षे 'श्विता वर्णे' इत्यस्माल्लोटस्तङ् ॥

शूरेऽपि सूरिपरिषत्प्रथमार्चितेऽपि शृङ्गारभङ्गिमधुरेऽपि कलाकरेऽपि ।
तस्मिन्नवद्यमियमाप तदेव नाम यत्कोमलं न किल तस्य नलेति नाम ॥३२॥

शूर इति ॥ इयं भैमी तस्मिन्राज्ञि तदेवावद्यं दूषणं । नामेति प्रसिद्धौ । आप । तत्किम्–

---

१ 'प्रसिद्धमातपत्रं तद्वत्स्थितम्' इति निमित्तगुणजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । अस्याश्च प्रथमोत्प्रेक्षया अङ्गाङ्गिभावेन सजातीयसंकरः । द्वितीयया सजातीयसंसृष्टिः' इति जीवातुः । २ 'स चाविवेको धावल्यगुणतो, न स्वरूपत इति विरोधसमाधानाद्विरोधाभासोऽलंकारः । तथा–'विशदिमाद्वयमादिशन्ती' इत्यनेन सामान्यालंकारः । तस्य विशेषणगत्या क्षीरनीराविवेकहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । पूर्वार्धे च श्वैत्यभुवनचारित्वराजहंसप्रियतमात्वाख्यश्लिष्टौ श्लिष्टप्रस्तुतकीर्तिविशेषणसाम्यादप्रस्तुतराजहंसप्रतीतेः श्लेषसंकीर्णार्थसमासोक्तिरित्येतैस्त्रिभिः सहाङ्गाङ्गिभावेन पूर्वोक्तस्य विरोधाभासस्य संकरः' इति जीवातुः ।

यत्तस्य सवनस्य किलेति प्रसिद्धं नल इत्यामन्त्रणयोग्यं संबुद्ध्यन्तं कोमलं मधुराक्षरं नाम नास्तीत्येतदेव दूषणम् । किंभूते—शूरेऽपि । तथा—सूरिपरिषदि विद्वत्सभायां प्रथमार्चितेऽपि प्रथमगण्येऽपि । तथा शृङ्गारभङ्ग्या शृङ्गाररचनया मधुरे मनोज्ञेऽपि । तथा—कलानां गीतादिचतुःषष्टिकलानामाकरेऽपि । शौर्यपाण्डित्यशृङ्गारित्वकलाकौशलादिगुणयुक्तेऽपि । वरगुणेषु सत्स्वपि नलेऽनुरागात्तं नावरीष्टेति भावः ॥

भ्रूवल्लिवेल्लितमथाकृतिभङ्गिमेषा लिङ्गं चकार तदनादरणस्य विज्ञा ।
राज्ञोऽपि तस्य तदलाभजतापवह्निश्चिह्नीबभूव मलिनच्छविभूमधूमः ॥२३॥

भ्रूवल्लीति ॥ अथ विज्ञा ज्ञात्री एषा भैमी तदनादरणस्य सवनानादरणस्य लिङ्गं चिह्नं भ्रूवल्लिवेल्लितं भ्रूलताचेष्टितमेवाकृतिभङ्गिमाकारविच्छित्तिम् । यद्वा पूर्वं भ्रूवल्लिचेष्टितं अथानन्तरं आकृतिभङ्गिमङ्गमोटनं च चकार । भ्रूचलनेनाङ्गमोटनेन च तं निराचकारेत्यर्थः । तस्य राज्ञोऽपि मलिनच्छवेर्मलिनकान्तेः यो भूमा बाहुल्यमेव धूमस्तस्या अलाभाज्जातस्तापस्तल्लक्षणो वह्निस्तस्य चिह्नीबभूव लिङ्गमासीत् । श्यामशोभां दृष्ट्वा जनेन तस्य विरहज्वरोऽनुमित इत्यर्थः । धूमोऽग्नेर्लिङ्गम् ॥

राजान्तराभिमुखमिन्दुमुखीमथैनां जन्या जनीं हृदयवेदितयैव निन्युः ।
अन्यानपेक्षितविधौ न खलु प्रधानवाचां भवत्यवसरः सति भव्यभृत्ये ॥२४॥

राजेति ॥ अथ जन्या यानवाहाः इन्दुमुखीमेनां जनीं वधूं हृदयवेदितयैव भैम्याशयज्ञातृतयैव 'पुरो गच्छत' इत्यादिभैमीवचनमन्तरेणैव राजान्तरस्याभिमुखं निन्युः । यतोऽभिप्रायज्ञाः । खलु यस्मादन्येन स्वामिवचनादिना स्वीयप्रवर्तनाविषयत्वेनानपेक्षितो विधिर्व्यापारो यस्यैवंविधे स्वामिवचनानपेक्षकारिणि भव्ये कुशलतरे भृत्ये सेवके सति प्रधानवाचां स्वामिवचसामवसरः प्रस्ताव एव न भवति । तस्मात्तदभिप्रायं ज्ञात्वान्यत्र निन्युरिति युक्तम् । अनपेक्षितमन्यत्स्वामिवचनादि येन एवंविधो विधिर्यस्येति वा । अन्यशब्दस्याहिताग्न्यादित्वात्पूर्वनिपातः ॥

ऊचे पुनर्भगवती नृपमन्यमस्यै निर्दिश्य दृश्यतमतावमताश्विनेयम् ।
आलोक्यतामयमये कुलशीलशाली शालीनताऩतमुदस्य निजास्यबिम्बम् ३५

ऊच इति ॥ भगवती देवी दृश्यतमतया सुन्दरत्वेनावमतौ जितावाश्विनेयावश्विनीकुमारौ येन एवंभूतमन्यं नृपमस्यै निर्दिश्य दर्शयित्वा पुनरूचे । किमूचे इत्यत आह—अये भैमि, शालीनतया लज्जया आनतं नम्रं निजास्यबिम्बमुदस्योन्नमय्य कुलशीलाभ्यां शालत एवं ...ोऽयं राजा आलोक्यताम् ॥

एतत्पुरःपठदपश्रमवन्दिवृन्दवाग्डम्बरैरनवकाशतरेऽम्बरेऽस्मिन् ।
उत्पत्तुमस्ति पदमेव न मत्पदानामर्थोऽपि नार्थपुनरुक्तिषु पातुकानाम् ३६

एतदिति ॥ हे भैमि, एतस्य पुरः पठत् अपश्रमं गतश्रमं यद्वन्दिवृन्दं तस्या वाग्डम्बरैर्वचनविलासैः कृत्वा अनवकाशतरेऽतितरां निरवकाशेऽस्मिन्नम्बर आकाशे मत्पदानां मम एतद्वर्णनसंबन्धिनां सुबन्ततिङन्तानां पदानामुत्पत्तुमुदेतुं पदमेवावकाश एव नास्ति । आकाशाश्रिता हि शब्दास्तैस्तस्य च निरवकाशत्वान्मद्वचनानवकाशः । तथा—अर्थपुनरुक्तिषु पातु-

---

१ 'अत्रानुमानालंकारः' इति जीवातुः । २ 'जनाः' इति जीवातुसुखावबोधासंमतः पाठः । ३ 'अर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।

कानां मत्पदानामर्थोऽपि नास्ति । मयाभिधेयाः शब्दास्तेषामर्थाश्चैतदीयैर्मागधैरेवोच्यन्ते । ततश्च शब्दपौनरुक्त्यमर्थपौनरुक्त्यं च दोषो मम आपत्स्यत इत्यर्थः । एतद्वर्णनं ममापि संमतमित्येनं वृणीष्वेति भावः । बहुभिर्व्याप्तेऽन्यस्मिन्नपि स्थाने चरणावकाशो न भवति । उत्पत्तुम्, अनिटः पद्यतेस्तुमुन् ॥

नन्वत्र हव्य इति विश्रुतनाम्नि शाकद्वीपप्रशासिनि सुधीषु सुधीभवन्त्या । एतद्भुजाबिरुदबन्दिजयानयापि किं रागि राजनि गिराजनि नान्तरं ते ३७

नन्विति ॥ ननु भैमि, ते आन्तरं मानसमेतस्य राज्ञो भुजयोर्बिरुदं प्रतापः तस्य स्तुतिपाठका ये बन्दिनस्तेभ्यो जाता एवंभूतयाप्यनया गिरा हव्य इति विश्रुतनाम्नि अत्रास्मिन्राजनि रागि अनुरागयुक्तं किं नाजनि । प्रश्नकाकुः । कुतो नाजनीति वा । किंभूते—शाकद्वीपप्रशासिनि शाकद्वीपाधिपे । किंभूतया गिरा । सुधीषु पण्डितेषु सुधीभवन्त्या अमृतीभवन्त्या । आकर्णयतां विदुषाममृतरूपया । विदुषामेवामृतरूपया न त्वन्यजनानामिति विरागसूचनम् ॥

शाकः शुकच्छदसमच्छविपत्रमालभारी हरिष्यति तरुस्तव तत्र चित्तम् । यत्पल्लवौघपरिरम्भविजृम्भितेन ख्याता जगत्सु हरितो हरितः स्फुरन्ति ३८

शाक इति ॥ तत्र द्वीपे स शाकनामा तरुस्तव चित्तं हरिष्यति । किंभूतः—शुकच्छदैः कीरपक्षैः समा छविर्येषामेवंभूतानि पत्राणि तेषां मालां बिभर्तीति । स कः—यस्य शाकस्य पल्लवौघानां परिरम्भः संबन्धस्तस्य विजृम्भितेन विलसितेन हरितो नीलवर्णाः सत्यो जगत्सु हरित इति ख्याताः स्फुरन्ति । एतत्पत्रसंबन्धेन दिशां हरित इति सान्वयं नाम जातमि[१]त्यर्थः । मालभारी, 'इष्टकेषीका–' इति ह्रस्वः ॥

स्पर्शेन तत्र किल तत्तरुपत्रजन्मा यन्मारुतः कमपि संमदमादधाति । कौतूहलं तदनुभूय विधेहि भूयः श्रद्धां पराशरपुराणकथान्तरेऽपि ॥ ३९ ॥

स्पर्शेनेति ॥ तत्र शाकद्वीपे स चासौ तरुश्च तत्तरुः शाकः तस्य पत्रेभ्यो जन्म यस्य एवंभूतो मारुतः स्पर्शेन कृत्वा कमप्यपूर्वं संमदं हर्षमादधाति करोतीति यत् किल भूयते त्वं तत् कौतूहलमनुभूय भूयः पुनः पराशरपुराणस्य विष्णुपुराणस्य कथान्तरेऽप्याख्यानान्तरेऽपि श्रद्धामास्तिक्यबुद्धिं विधेहि कुरु । 'यत्पत्रवातसंस्पर्शादाह्लादो जायते परः' इति विष्णुपुराणवचनम् । अस्य श्रवणात्सत्यत्वं विद्यते । अनुभवादपि सत्यत्वं जानीहीत्यपि भूयःशब्दार्थः । भूयसी चासौ श्रद्धा चेति वा ॥

क्षीरार्णवस्तवकटाक्षरुचिच्छटानाम[२]न्वेतु तत्र विकटायितमायताक्षि । वेलावनीवनततिप्रतिबिम्बचुम्बिकिर्मीरितोर्मिचयचारिमचापलाभ्याम् ४०

क्षीरेति ॥ हे आयताक्षि विशालनयने, क्षीरार्णवः वेलावन्यां वेलाभूमौ वनततिर्वनपङ्क्तिः तस्याः प्रतिबिम्बचुम्बी प्रतिबिम्बधारी, अत एव किर्मीरितः नानावर्णो जातः विचित्रित ऊर्मिचयस्तरङ्गसङ्घस्तस्य चारिमा सौन्दर्यं चापलं चञ्चलत्वं च ताभ्यां कृत्वा तव कटाक्षस्य रुचीनां कान्तीनां छटाः परम्परास्तासां विकटायितं विलसितमन्वेत्वनुकरोतु । क्षीरमयत्वा-

१ 'दिक्षु हरिच्छब्दप्रवृत्तेर्हरितवर्णनिमित्तायाः शाकतरुपल्लवच्छायाच्छुरणनिमित्तत्वासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेस्तद्रूपातिशयोक्तिः तया च तस्य तरो(र्विं)स्तारो व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः' इति जीवातुः । २ 'अध्येतु' इति जीवातुस्थपाठः ।

स्वतः शुभ्राः दीर्घवृक्षप्रतिबिम्बसंबन्धाच्च नीलाः क्षीरोदतरङ्गास्त्वदीयश्वेतनीलविशालकटाक्षकान्तितुल्या भवन्त्वित्यर्थः । विकटायितम्, लोहितादेराकृतिगणत्वात्क्यषन्ताद्भावे निष्ठा ॥[1]

[2]कल्लोलजालचलनोपनतेन पीवा जीवातुनानवरतेन पयोरसेन ।
अस्मिन्नखण्डपरिमण्डलितोरुमूर्तिरध्यास्यते मधुभिदा भुजगाधिराजः ४१

कल्लोलेति ॥ अस्मिन्क्षीरोदे मधुभिदा श्रीविष्णुना भुजगाधिराजः शेषोऽध्यास्यतेऽधिष्ठीयते । किंभूतः शेषः—अनवरतेन भूयसा पयोरसेन दुग्धरसेन कृत्वा पीवा परिपुष्टः । किंभूतेन—कल्लोलजालस्य तरङ्गसङ्घस्य चलनेन कृत्वा उपनतेनान्तिकागतेन । तथा–जीवातुना प्राणधारणहेतुत्वाज्जीवनौषधभूतेन । किंभूतः–अखण्डं सर्वदा परिमण्डलिता उर्वी मूर्तिः शरीरं यस्य । श्रीविष्णुस्तत्र पूज्यो देव इत्यर्थः । पीवा, क्वनिपि 'घुमास्था–' इतीकारः ॥

त्वद्रूपसंपदवलोकनजातशङ्का पादाब्जयोरिह कराङ्गुलिलालनेन ।
भूयाच्चिराय कमला कलितावधाना निद्रानुबन्धमनुरोधयितुं धवस्य ॥४२॥

त्वदिति ॥ हे भैमि, इह क्षीरोदे कमला श्रीः पादाब्जयोश्चरणकमलयोः कराङ्गुलिभिर्लालनेन संवाहनेन धवस्य श्रीविष्णोर्निद्रानुबन्धं निद्रानैरन्तर्यं चिरायानुरोधयितुं वर्धयितुं कलितावधानाङ्गीकृतावधाना सावधाना भूयाद्भवतु । किंभूता—त्वद्रूपस्य या संपत्तस्या अवलोकनेन जाता शङ्का भयं यस्याः । अयं श्रीविष्णुरिमां चेद्द्रक्ष्यति, तर्हि मां विहायास्यामनुरक्तो भविष्यति, तन्मा भूदिति भिया सुतरां निद्रागमनार्थं करतलेन चरणसंवाहनपरैव भवत्वित्यर्थः । भैम्या लक्ष्मीतोऽप्यतिसौन्दर्यं सूचितम् ॥

बालातपैः कृतकगैरिकतां कृतां द्विस्तत्रोदयाचलशिलाः परिशीलयन्तु ।
त्वद्विभ्रमभ्रमणजश्रमवारिधारिपादाङ्गुलीगलितया नखलाक्षयापि ॥ ४३ ॥

बालेति ॥ तत्र शाकद्वीपे उदयाचलाख्यस्य पर्वतस्य शिलाः बालातपैरुदयाचलस्थसूर्यकिरणैः, तथा नखलाक्षयापि कृतां कृतकगैरिकतां कृत्रिमगैरिकतां द्विः परिशीलयन्त्वनुभवन्तु । द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां गैरिकतुल्या भवन्त्वित्यर्थः । किंभूतया नखलाक्षया—तव विभ्रमेण विलासेन भ्रमणं वनविहारस्तस्माज्जातं श्रमवारि खेदजलं तद्धारयन्त्येवंशीलाभ्यः पादाङ्गुलीभ्यो गलितया निःसृतया । एतस्मिन्वृते उदयाचले क्रीडिष्यसीति भावः ॥

नृणां करम्बितमुदामुदयन्मृगाङ्कशङ्कां सृजत्वनघजङ्घि परिभ्रमन्त्याः ।
तत्रोदयाद्रिशिखरे तव दृश्यमास्यं कश्मीरसंभवसमारचनाभिरामम् ॥४४॥

नृणामिति ॥ हे अनघजङ्घि सुन्दरजङ्घि, तत्र द्वीपे प्रसिद्धे वा उदयाद्रिशिखरे परिभ्रमन्त्यास्तव दृश्यं दर्शनयोग्यमास्यं मुखं करम्बितमुदां संजातानन्दानां नृणामुदयन्मृगाङ्क उदयावस्थश्चन्द्रस्तस्य शङ्कां भ्रमं सृजतु करोतु । किंभूतं मुखम्—कश्मीरसंभवं कुङ्कुमं तस्य समारचनया उद्वर्तनेनाभिरामं रमणीयम् । उदयाचले आरक्तत्वदीयमुखदर्शनात् चन्द्र एवायमुदितः किमिति बुद्ध्या सर्वेषां हर्षो भविष्यति । तस्मादेनं वृणीष्वेति भावः । अनघजङ्घि, 'नासिकोदरौष्ठ–' इति ङीष्[3] ॥

---

१ 'अत्र किर्मीरितोर्मिचयस्य सितासितत्वसादृश्यात्तद्विलासस्य कटाक्षविलासस्मारकत्वात्तया स्मरणालंकारः' इति जीवातुः । २ अयमुत्तरश्च श्लोको जीवातु-सुखावबोधयोर्नास्ति । ३ 'संदेहभ्रान्तिमतोरन्यतरोऽलंकारोऽस्तु' इति जीवातुः ।

एतेन ते विरहपावकमेत्य तावत्कामं स्वनाम कलितान्वयमन्वभावि ।
अङ्गीकरोषि यदि तत्तव नन्दनाद्यैर्लब्धान्वयं स्वमपि नन्वयमातनोतु ॥४५॥

एतेनेति ॥ हे भैमि, एतेन राज्ञा ते तव विरहपावकमेत्य प्राप्य कामं निश्चितं तावत्प्रथमं हव्य इति स्वनाम कलितान्वयमनुगतार्थमन्वभाव्यन्वभूयत । हव्येनाग्निं प्राप्य यथानुभूयते तद्वदनेनानुभूतमित्यर्थः । अतो हूयते इति हव्यम् । यदि अधुना त्वमेनमङ्गीकरोषि वृणुषे तत्तर्हि अयं तव नन्दनाद्यैः पुत्रपौत्राद्यैः कृत्वा स्वमात्मानमपि लब्धान्वयं ननु निश्चितं प्राप्तवंशमातनोतु । ननु संबोधने वा । अन्वयः संबन्धो वंशश्च । यदीत्यनेन स्वीकारस्य पाक्षिकत्वं द्योतयति ॥

लक्ष्मीलतासमवलम्बभुजद्रुमेऽपि वाग्देवतायतनमञ्जुमुखाम्बुजेऽपि ।
सामुत्र दूषणमजीगणदेकमेव नार्थी बभूव मघवा यदमुष्य देवः ॥ ४६ ॥

लक्ष्मीति ॥ सा भैमी अमुत्र हव्ये एकमेव दूषणमजीगणत्, यत्—मघवा देवोऽमुष्य अर्थी याचको न बभूव । किंभूते—लक्ष्मीरूपाया लतायाः समवलम्ब आधारभूतो भुजलक्षणो द्रुमो यस्य तस्मिन्समृद्धराज्येऽपि । तथा—वाग्देवतायाः सरस्वत्या आयतनं स्थानं मञ्जु सुन्दरं मुखाम्बुजं यस्य एवंविधेऽपि चतुःषष्टिकलाप्रवीणेऽपि । इन्द्रो नलस्य याचको जातो न त्वस्य । नलस्यास्य महदन्तरमित्यर्थः ॥

लक्ष्मीविलासवसतेः सुमनःसु मुख्यादस्माद्विकृष्य भुवि लब्धगुणप्रसिद्धिम् ।
स्थानान्तरं तदनु निन्युरिमां विमानवाहाः पुनः सुरभितामिव गन्धवाहाः ४७

लक्ष्मीति ॥ विमानवाहा अस्मात् राज्ञो विकृष्यापनीय तदनु तदनन्तरं पुनः स्थानान्तरं इमां भैमीं निन्युरन्यं राजानं प्रापयामासुः । के कस्मात्कामिव—गन्धवाहा वायवः सुमनःसु पुष्पेषु मुख्यात्पद्माद्विकृष्य सुगन्धितामिव । स्थानान्तरं नयन्ति तथेत्यर्थः । किंभूतादस्मात्—लक्ष्मीविलासस्य वसतेर्गृहात् । पद्ममपि तथा । तथा—सुमनःसु पण्डितेषु मुख्यात् । किंभूतामिमाम्—भुवि लब्धा गुणेन सौन्दर्यादिना प्रसिद्धिर्यया ॥

भूयस्ततो निखिलवाङ्मयदेवता सा हेमोपमेयतनुभा समभाषतैनाम् ।
एतं स्वबाहुबहुवारनिवारितारिं चित्ते कुरुष्व कुरुविन्दसकान्तिदन्ति ॥४८॥

भूय इति ॥ ततः सा निखिलवाङ्मयदेवता हेमा नाम देवाङ्गना तदुपमेया तत्सदृशी तनुभाः कायकान्तिर्यस्यास्तामेनां सुवर्णसदृशकायकान्ति वा भैमीं भूयोऽभाषत ऊचे । हे कुरुविन्दैः माणिक्यमणिभिः सकान्तयः सदृशा दन्ता यस्यास्तत्संबुद्धिः, त्वं स्वबाहुभ्यां बहुवारं निवारिता अरयो येन तमेनं पुरोवर्तिनं नृपं चित्ते कुरुष्व । वृणीष्वेत्यर्थः । 'स्वबाहु-' इत्यनेन परानपेक्षं शौर्यं सूचितम् । 'कुरुविन्द-' इत्यनेन बहुताम्बूलभक्षणाद्दन्तानामारक्तत्वं सूचितम् । सकान्तीत्यत्र सदृशशब्दपर्यायेण सहपदेनास्वपदविग्रहः समासः कार्यः । तत्र 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः । दन्ती इत्यत्र संयोगोपधत्वेऽपि 'नासिकोदर' इति ङीप् ॥

द्वीपस्य पश्य दयितं द्युतिमन्तमेनं क्रौञ्चस्य चञ्चलदृगञ्चलविभ्रमेण ।
यन्मण्डले स परिमण्डलसंनिवेशः पाण्डुश्चकास्ति दधिमण्डपयोधिपूरः ४९

द्वीपस्येति ॥ हे भैमि, त्वं क्रौञ्चस्य द्वीपस्य दयितं पतिं द्युतिमन्नामानम् । अथ च तेज-

१ 'समवलम्ब्य—' इति सुखावबोधास्थपाठः । २ 'तदेव' इत्यपि पाठः ।

स्विनं राजानं चञ्चलो यो दृगञ्चलः दृक्प्रान्तस्तस्य विभ्रमेण विलासेन कटाक्षेण पश्य। अनुरागेण पश्येत्यर्थः। यस्य राज्ञो मण्डले राज्ये क्रौञ्चद्वीपं परितो मण्डलो वर्तुलः संनिवेशोऽवस्थानं यस्य स प्रसिद्धः पाण्डुः शुभ्रो दधिमण्डसंज्ञकः पयोधिः तस्य पूरः प्रवाहश्चकास्ति। किल इति पुराणेषु श्रूयते—'क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च। आवृतः सर्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः' इति विष्णुपुराणम्। मरीचशर्करादिमिश्रं मस्तु इत्यपरपर्यायं किंचिद्द्रवीभूतदधि मण्डमित्युच्यते। 'मण्डं दधिभवं मस्तु' इत्यमरः॥

तत्राद्रिरस्ति भवदङ्घ्रिविहारयाची क्रौञ्चः स्फुरिष्यति गुणानिव यस्त्वदीयान्।
हंसावलीकलकलप्रतिनादवाग्भिः स्कन्देषुवृन्दविवरैर्विवरीतुकामः॥ ५०॥

तत्रेति॥ तत्र द्वीपे स क्रौञ्चोऽद्रिः भवत्यास्तवाङ्घ्रिविहारश्चरणविलासगतिस्तं याचत एवंशीलोऽस्ति। स कः—यः त्वदीयान्गुणान्सौन्दर्यादीन् हंसावल्याः कलकलानां विरुतानां प्रतिनादः प्रतिशब्दः स एव वाग्येषामेवंभूतैर्मुखतुल्यैः स्कन्दस्य इषवो बाणास्तेषां वृन्दानि तैः कृतानि विवराणि छिद्राणि तैः कृत्वा विवरीतुकाम इव वर्णयितुकाम इव स्फुरिष्यति। स्कन्देन बाणैः पर्वते छिद्राणि कृतानि, तेन क्रौञ्चदारण इति तस्य नाम जातमिति पुराणम्॥

वैदर्भि दर्भदलपूजनयापि यस्य गर्भे जनः पुनरुदेति न जातु मातुः।
तस्यार्चनां रचय तत्र मृगाङ्कमौलेस्तन्मात्रदैवतजनाभिजनः स देशः॥५१॥

वैदर्भीति॥ हे वैदर्भि भैमि, जनो यस्य दर्भदलेन या पूजना तयापि मातुर्गर्भे जातु कदाचिदपि पुनर्नोदेति नोत्पद्यते। तन्मात्रेणैव मुक्तत्वात्पुनः संसारं न यातीत्यर्थः। पुष्पादिपूजया पुनर्नोदेतीति किं वाच्यमित्यपेरर्थः। त्वं तत्र देवे तस्य हरस्यार्चनां पूजां रचय। यतः स देशः स एव तन्मात्रं शिव एव दैवतं येषां ते जनाश्च तेषामभिजन उत्पत्तिस्थानम्। तस्मात्त्वमपि तं पूजयेत्यर्थः। 'कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूमावप्यथ हायनाः' इत्यमरः॥

चूडाग्रचुम्बिमिहिरोदयशैलशीलस्तेनाः स्तनंधयसुधाकरशेखरस्य।
तस्मिन्सुवर्णरसभूषणरम्यहर्म्यभूभृद्घटा घटय हेमघटावतंसाः॥ ५२॥

चूडाग्रेति॥ तस्मिन्द्वीपे स्तनंधयो बालः सुधाकरश्चन्द्रः शेखरे मौलौ यस्य शिवस्य सुवर्णरस एव भूषणमेवंभूतानि अतएव रम्याणि यानि हर्म्याणि तान्येव भूभृतः पर्वतास्तेषां घटाः परम्पराः घटय रचय। किंभूताः—हेमघटावतंसाः उपरि सुवर्णकलशभूषिताः अत एव चूडाग्रचुम्बी शृङ्गाग्रे स्थितः सूर्यो यस्य एवंभूत उदयशैलस्तस्य शीलं स्वभावः स्वरूपं तस्य स्तेनाश्चौराः। शिवप्रीत्यर्थमुदयाचलतुल्यान्प्रासादान् रचयेति भावः। घटयेति मित्त्वाद्ध्रस्वः॥

तस्मिन्मलिम्लुच इव स्मरकेलिजन्मघर्मोदबिन्दुमयमौक्तिकमण्डनं ते।
जालैर्मिलन्दधिमहोदधिपूरलोलकल्लोलचामरमरुत्तरुणि छिनत्तु॥ ५३॥

तस्मिन्निति॥ भो तरुणि, प्रादुर्भूतयौवने, तस्मिन्देशे जालैर्गवाक्षैः मिलन्नागच्छन् दध्नो महोदधिस्तस्य पूरः तस्य लोलाः कल्लोलास्त एव शुभ्रत्वाद्दैर्घ्याच्च चामराणि तेषां मरुत् मलिम्लुचश्चौर इव स्मरकेलेर्जन्म येषां ते घर्मोदबिन्दवः तन्मयानि मौक्तिकानि तद्रूपं मण्डनं

छिनत्त्वपनयतु अपहरतु। शीतलवायुसंस्पर्शात्सुरतश्रमजातं घर्मोदकं शाम्यत्वित्यर्थः। चौरोऽप्यपरद्वारेण प्रविश्य मुक्ताद्याभरणं हरति। उदबिन्द्वित्यत्र 'मन्थौदन–' इत्युदादेशः॥

एतद्यशो नवनवं खलु हंसवेषं वेशन्तसंतरणदूरगमक्रमेण।
अभ्यासमर्जयति संतरितुं समुद्रान्गन्तुं च निःश्रममितः सकलान्दिगन्तान्॥

एतदिति॥ हंसस्य वेष आकारो यस्य नवनवं प्रतिदिनमपूर्वं भवत् एतस्य यशः वेशन्तस्य पल्वलस्य संतरणदूरगमनयोः क्रमेण परिपाट्या, पल्वलस्य संतरणे विषये दूरगमक्रमेण पूर्वं सरसोऽर्धं पश्चात्कियदधिकं ततोऽपि परतीरं अनया परिपाट्या वा समुद्रान्संतरीतुमुत्तरीतुं इतः समुद्रेभ्य एतद्देशाद्वा निःश्रमं श्रमरहितं यथातथा सकलान्दिगन्तान्दिक्प्रान्तांश्च गन्तुं प्राप्तुमभ्यासमर्जयति। खलु निश्चये उत्प्रेक्षायां वा। श्वेतत्वाद्धंसानां तद्रूपं यशसा धृतम्। हंसा न भवन्ति किं त्वेतद्यश एव। अन्योऽपि महानद्यादितरणार्थं वाप्यादौ तरणेनाभ्यासं करोति। नवं चाभ्यासयोग्यं भवति। बालाभ्यासो हि दृढतर इत्यर्थः। नवनवमिति प्रकारे द्विरुक्तिः। अर्जयतीति वर्तमानप्रयोगाद्यशसोऽल्पत्वसूचनादस्मिन्ननादरः सूचितः॥

तस्मिन्गुणैरपि भृते गणनादरिद्रैस्तन्वी न सा हृदयबन्धमवाप भूपे।
दैवे निरुन्धति निबन्धनतां वहन्ति हन्त प्रयासपरुषाणि न पौरुषाणि॥५५॥

तस्मिन्निति॥ सा तन्वी भैमी गणनादरिद्रैरसंख्यैर्गुणैः भृते पूर्णेऽपि तस्मिन्भूपे द्युतिमति हृदयबन्धं मनोऽभिलाषं नावाप। गुणवति तस्मिन्कथं न प्रापेत्यत आह—दैवे निरुन्धति कार्यप्रतिबन्धके सति प्रयासेन युद्धादियत्नेन परुषाणि दुःसहान्यपि पौरुषाणि पुरुषकाराः कार्यं प्रति निबन्धनतां कारणतां न वहन्ति न धारयन्ति। हन्त खेदे। दैवनिरोधाद्गुणवत्ताप्यनुरागहेतुर्नाभूदित्यर्थः। वागुरादिगुणेषु हरिणादिर्बन्धनं प्राप्नोति। अस्यास्तु हृदयं गुणेषु पतितमपि बन्धनं न प्रापेत्याश्चर्यमित्यर्थः॥

ते निन्यिरे नृपतिमन्यमिमाममुष्मादंसावतंसशिबिकांशभृतः पुमांसः।
रत्नाकरादिव तुषारमयूखलेखां लेखानुजीविपुरुषा गिरिशोत्तमाङ्गम्॥५६॥

त इति॥ अंसयोः स्कन्धयोरवतंसा भूषणीभूताः शिबिकांशास्तान्बिभ्रति ते पुमांसो यानवाहाः इमां भैमीममुष्माद्राज्ञः सकाशादन्यं नृपतिं निन्यिरे। तत्र दृष्टान्तः—लेखा देवा एवानुजीविपुरुषाः सेवकपुरुषा रत्नाकरात्तुषारमयूखलेखां चन्द्रकलां गिरिशोत्तमाङ्गं शंकरमूर्धानमिव। 'लेखा अदितिनन्दनाः' इत्यमरः॥

एकैकमद्भुतगुणं धुतदूषणं च हित्वान्यमन्यमुपगत्य परित्यजन्तीम्।
एनां जगाद जगदञ्चितपादपद्मा पद्मामिवाच्युतभुजान्तरविच्युतां सा ५७

एकैकमिति॥ जगदञ्चितपादपद्मा त्रिलोकीपूजितचरणकमला सा सरस्वती एनां भैमीं जगाद। किंभूताम्—अद्भुता गुणा यस्य तम्, तथा—धुतदूषणं गतदूषणमेकैकं नृपं हित्वा अन्यमन्यं तादृशमेव नृपमुपगत्य प्राप्य परित्यजन्तीम्। तथा—अच्युतभुजान्तराद्विष्णुवक्षःस्थलाद्विच्युतां समागतां पद्मां लक्ष्मीमिव स्थिताम्। लक्ष्मीरपि चाञ्चल्यादेकैकं त्यक्त्वा–

---

१ उद्धतगुणम्।

न्यमन्यं प्राप्य तमपि त्यजति । यथा लक्ष्मीर्विष्णुं विनान्यत्र स्थिरा न तथा भैमी नलं विनान्यत्र स्थिरा नेति सूचितम् ॥

ईशः कुशेशयसनाभिशये कुशेन द्वीपस्य लाञ्छिततनोर्यदि वाञ्छितस्ते ।
ज्योतिष्मता सममनेन वनीघनासु तत्त्वं विनोदय घृतोदतटीषु चेतः ॥५८॥

ईश इति ॥ हे कुशेशयं कमलं तस्य सनाभी तत्तुल्यौ शयौ हस्तौ यस्याः तत्संबुद्धिः, कुशेन कुशस्तम्बेन लाञ्छिततनोः चिह्नितवपुषो द्वीपस्य ईशः स्वामी यदि ते तव वाञ्छितोऽभीष्टस्तर्हि त्वं ज्योतिष्मतानेन राज्ञा समं सह वनीभिर्वनैर्घनासु निबिडासु घृतोदो घृतसमुद्रस्तस्य तटीषु चेतो विनोदय हर्षय । निबिडच्छायेषु घृतसमुद्रतटेषु एतेन सार्धं विहर । एनं वृणीष्वेति भावः । घृतोद इति 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इत्युदादेशः । कुशेशय इति, 'शयवास–' इत्यलुक् ॥

वातोर्मिदोलनचलद्दलमण्डलाग्रभिन्नाभ्रमण्डलगलज्जलजातसेकः ।
स्तम्बः कुशस्य भविताम्बरचुम्बिचूडश्चित्राय तत्र तव नेत्रनिपीयमानः॥५९॥

वातेति ॥ हे भैमि, तत्र द्वीपे नेत्रनिपीयमानः नेत्राभ्यां सादरमवलोक्यमानः कुशस्तम्बः तव चित्रायाश्चर्याय भविता । किंभूतः—अम्बरचुम्बिचूडो गगनलग्नशिखः । तथा–अत एव वातोर्मीणां वातपरम्पराणां यद्दोलनं तेन चलन्ति चञ्चलानि दलानि पत्राणि तान्येव मण्डलाग्राः खड्गास्तैर्भिन्नं विदारितं यदभ्रमण्डलं तस्माद्गलता स्रवता जलेन जातः सेकः सेचनं यस्य । दलमण्डलस्य दलसमूहस्य अग्रैरिति वा ॥

पाथोधिमाथसमयोत्थितसिन्धुपुत्रीपत्पङ्कजार्पणपवित्रशिलासु तत्र ।
पत्या सहावह विहारमयैर्विलासैरानन्दमिन्दुमुखि मन्दरकन्दरासु ॥ ६० ॥

पाथोधीति ॥ हे इन्दुमुखि, तत्र कुशद्वीपे त्वं मन्दरकन्दरासु पत्या सह विहारमयैः क्रीडाबहुलैः कटाक्षविक्षेपादिभिर्विलासैरानन्दमावह धारय । किंभूतासु—पाथोधेः समुद्रस्य माथसमये मन्थनकाले उत्थिता या सिन्धुपुत्री लक्ष्मीस्तस्याः पत्पङ्कजार्पणेन पवित्राणि शिलातलानि यासु । लक्ष्मीवत्त्वमपि शिलासोपानान्यलंकुर्वित्यर्थः । 'विहारभवैः' इति पाठे सुरतादिक्रीडासमुत्पन्नैरित्यर्थः ॥

आरोहणाय तव सज्ज इवास्ति तत्र सोपानशोभिवपुरश्मवलिच्छटाभिः ।
भोगीन्द्रवेष्टशतघृष्टिकृताभिरब्धिक्षुब्धाचलः कनककेतकगोत्रगात्रि ॥ ६१ ॥

आरोहणायेति ॥ हे कनककेतकं स्वर्णकेतकं तस्य गोत्रं सदृशं गात्रं यस्यास्तत्संबुद्धिः अतिगौरि, तत्र द्वीपे अब्धेः क्षुब्धाचलो मन्थाचलो मन्दरः तव आरोहणाय सज्जः संनद्ध इवास्ति । किंभूतः—भोगीन्द्रो वासुकिस्तेन कृतं वेष्टशतं तेन कृता या घृष्टयः घर्षणानि तत्कृताभिरश्मवलिच्छटाभिः शिलाभङ्गिपरम्पराभिः कृत्वा सोपानैरिव शोभि वपुः स्वरूपं यस्य । आरोहणाय इवेति वा । 'क्षुब्धस्वान्त–' इति क्षुब्धः साधुः । गात्रीति, 'अङ्गगात्र–' इति ङीष् ॥

मन्थानगः स भुजगप्रभुवेष्टघृष्टिलेखावलद्धवलनिर्झरवारिधारः ।
त्वन्नेत्रयोः स्वभरयन्त्रितशीर्षशेषशेषाङ्गवेष्टिततनुभ्रममातनोतु ॥ ६२ ॥

मन्था इति ॥ हे भैमि, स मन्थानगो मन्दरः त्वन्नेत्रयोः स्वस्य मन्दरस्य भरेण

यन्त्रितान्याक्रान्तानि शीर्षाणि मस्तका यस्य स शेषो नागराजस्तस्य शेषेणावशिष्टेनाङ्गेन वेष्टिता तनुस्तस्य भ्रममातनोतु । किंभूतः—भुजगप्रभुर्वासुकिस्तस्य वेष्टेन घृष्टिर्घर्षणं तया कृतासु वलयाकारासु लेखासु वलयाकारेण वलन्त्यो धवलनिर्झरवारिधारा यस्मिन् । शेषस्य शुभ्रत्वाद्वारिधाराणां च रेखासु वलितत्वाद्भ्रान्तिः । शिरसि गाढं येनाक्रान्तः सर्पोऽवशिष्टेन तस्यैव जङ्घादि वेष्टयतीति सर्पजातिः । मन्थदोरकः शेष इति केचित्[१] ॥

एतेन ते स्तनयुगेन सुरेभकुम्भौ पाणिद्वयेन दिविषद्द्रुमपल्लवानि ।
आस्येन स स्मरतु नीरधिमन्थनोत्थं स्वच्छन्दमिन्दुमपि सुन्दरि मन्दराद्रिः॥६३॥

एतेनेति ॥ हे सुन्दरि, स मन्दराद्रिः ते एतेन स्तनयुगेन कृत्वा सुरेभ ऐरावतस्तस्य कुम्भौ, तथा–ते पाणिद्वयेन दिविषद्द्रुमः कल्पवृक्षस्तस्य पल्लवानि, तथा—ते आस्येनेन्दुमपि स्वच्छन्दं यथेच्छं स्मरत्विति सर्वत्र संबन्धः । किंभूतमेतत्सर्वम्–नीरधिमन्थनोत्थं समुद्रमन्थनादुत्थितम् । समुद्रमथनसमये एतत्सर्वं दृष्टमासीत् । इदानीं त्वां दृष्ट्वा तत्सर्वं स्मरतु । ऐरावतकुम्भसदृशौ ते स्तनौ, कल्पवृक्षपल्लवसदृशं ते पाणिद्वयं, चन्द्रसदृशं ते मुखमिति भावः । अतः सुन्दरीति संबोधनम् । स्वच्छन्दमिति सर्वत्र संबन्धः । 'छन्दः पद्येऽभिलाषे च' इत्यमरः । 'नपुंसकमनपुंसकेन–' इत्येकवद्भावो नपुंसकत्वं च[२] ॥

वेदैर्वचोभिरखिलैः कृतकीर्तिरत्ने हेतुं विनैव धृतनित्यपरार्थयत्ने ।
मीमांसयेव भगवत्यमृतांशुमौलौ तस्मिन्महीभुजि तयानुमतिर्न भेजे ॥ ६४ ॥

वेदैरिति ॥ तया भैम्या तस्मिन्महीभुजि अनुमतिः संमतिर्न भेजे । कया कस्मिन्निव—पूर्वमीमांसया भगवत्यमृतांशुमौलौ शिव इव । किंभूते—अखिलैर्लौकैर्वेदतुल्यैः सत्यैर्वचोभिः कृत्वा कृता कीर्तिः स्तुतिर्यस्य स कृतकीर्तिश्चासौ रत्नं चेति । कृतं कीर्तिरत्नं यस्येति वा । तथा–हेतुं कारणं विनैव धृतो नित्यं परार्थे परकार्ये यत्नो येन । स्वोपकारानपेक्षं कृतोपकारे । किंभूते शिवे । अखिलैश्चतुर्भिर्वेदैः वचोभिर्महावाक्यैः कृत्वा कृतं कीर्तिरत्नं यशोरत्नं यस्येति । तथा–हेतुं कारणमन्तरेण धृतनित्यपरार्थयत्ने । परमकारुणिक इत्यर्थः । मीमांसापि वेदं प्रति कर्तृत्वमात्रेणेश्वरमङ्गीकृतवती न तु सर्वथा नास्तीति । 'विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे । श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे ॥' इति नमस्कारश्रवणात्[३] ॥

तस्मादिमां नरपतेरपनीय तन्वीं राजन्यमन्यमथ जन्यजनः स निन्ये ।
स्त्रीभावधावितपदामविमृश्य याञ्चामर्थी निवर्त्य विधनादिव वित्तवित्तम्॥६५॥

तस्मादिति ॥ अथ अनन्तरं स जन्यजनो वाहकलोकः स्त्रीभावेन स्त्रीत्वेन धावितपदां चालितचरणां गच्छतेति चरणचालनेन संज्ञापयन्तीमिमां तन्वीं कृशाङ्गीं भैमीं तस्मान्नरपतेरपनीयाकृष्य अन्यं राजन्यं निन्ये प्रापयामास । तत्र दृष्टान्तः—अर्थी याचकः अविमृश्य दातुं निर्धनत्वमविचार्य याञ्चां विधनाद्दरिद्रान्निवर्त्य वित्तेन धनेन वित्तं प्रसिद्धं धनिनम् । वित्तं प्रसिद्धं वित्तं यस्य इति वा । एवंभूतमिव प्रापयन्तीत्यर्थः । किंभूतां याञ्चाम्–'यजयाचयतविच्छ-

---

१ 'अत्र कविसंमतसादृश्यमूलाद्भ्रान्तिवर्णनाद्भ्रान्तिमदलंकारः' इति जीवातुः । २ 'अत्र कविसंगतसादृश्यस्मृतिनिबन्धनात्स्मरणालंकारः' इति जीवातुः । ३ 'पूर्णोपमा' इति जीवातुः । ४ 'श्रीभाव' इति पठित्वा 'संपत्स्वभावेन' इति व्याख्यातं सुखावबोधायाम् ।

प्रच्छरक्षो नञ्' इत्यस्मिन्सूत्रे सर्वेषु पुंलिङ्गेषु पदेषु याञ्चाशब्दो नङन्तो व्युत्पादितः । शक्तिस्वाभाव्यात्स्त्रियां वर्तते इति स्त्रीस्वभावेन स्त्रीलिङ्गतया धावितं पदं रूपं यस्यास्ताम् ॥

देवी पवित्रितचतुर्भुजवामभागा वागालपत्पुनरिमां गरिमाभिरामाम् ।
अस्यारिनिष्कृपकृपाणसनाथपाणेः पाणिग्रहादनुगृहाण गणं गुणानाम् ॥६६

देवीति ॥ पवित्रितः शोभितः चतुर्भुजवामभागो यया एवंभूता वाग्रूपा देवी पुनरिमां भैमीमालपदुवाच । किंभूताम्—गरिम्णा कुलशीलसौन्दर्यादिगौरवेण सरस्वत्यागमनाद्वा गौरवेण अभिरामां मनोज्ञाम् । हे भैमि, अरिषु निष्कृपः कृपाणेन खड्गेन सनाथो युक्तः पाणिर्यस्य एवंभूतस्यास्य पाणिग्रहात्परिणयात्स्वीयं गुणानां सौन्दर्यादीनां गणम् । अस्य गुणसङ्गं वानुगृहाण । तुल्यगुणस्यास्य लाभात् ॥

द्वीपस्य शाल्मल इति प्रथितस्य नाथः पाथोधिना वलयितस्य सुराम्बुनायम् ।
अस्मिन्वपुष्मति न विस्मयसे गुणाब्धौ रक्ता तिलप्रसवनासिकि नासि किं वा॥

द्वीपस्येति ॥ सुरा एव मदिरैवाम्बु यस्य एवंभूतेन पाथोधिनाब्धिना वलयितस्य वेष्टितस्य शाल्मल इति प्रथितस्य द्वीपस्य पतिरयम्, हे तिलस्य प्रसवः पुष्पं तत्समाननासिकि, त्वं गुणाब्धौ गुणसमुद्रे वपुष्मन्नामनि । अथ च सुन्दरशरीरेऽस्मिन्राजनि न विस्मयसेऽद्भुतं किमिति न प्राप्नोषि । अपि त्वाश्चर्यं प्राप्तुमुचितम् । एवंविधेऽस्मिन् रक्ता वा किं नासि । अपि तु रक्ता भव । एनं वृणीष्वेत्यर्थः । सुरासमुद्रपतित्वं दोषः । शरीरधारिणि गुणसमुद्रे विस्मयो युक्तः । वपुष्मति, अतिशायने मतुप् । नासिकीति, 'नासिकोदर–' इति ङीष् ॥

विप्रे धयत्युदधिमेकतमं त्रसत्सु यस्तेषु पञ्चसु बिभाय न सीधुसिन्धुः ।
तस्मिन्ननेन च निजालिजनेन च त्वं सार्धं विधेहि मधुरा मधुपानकेलीः ६८

विप्र इति ॥ यः सीधुसिन्धुः सुरासमुद्रः विप्रेऽगस्त्ये एकतमं क्षारजलधिं धयति पिबति सति तेषु पञ्चसु दधिमण्डादिसमुद्रेषु अस्मानयं पास्यतीति त्रसत्सु सत्सु न बिभाय तत्रसे । ब्राह्मणस्य सुरापाननिषेधात् मां न पास्यतीति यो भयं तत्याज । त्वं तस्मिन्नक्षये सीधुसमुद्रेऽनेन च राज्ञा सार्धं निजालिजनेन च सार्धं मधुरा रस्या मधुपानकेलीः मधुपानक्रीडाः विधेहि कुरु । एतद्वरणे मधुपानं सुलभम् ॥

द्रोणः स तत्र वितरिष्यति भाग्यलभ्यसौभाग्यकार्मणमयीमुपदां गिरिस्ते ।
तद्द्वीपदीप इव दीप्तिभिरौषधीनां चूडामिलज्जलदकज्जलदर्शनीयः ॥ ६९ ॥

द्रोण इति ॥ तत्र द्वीपे स प्रसिद्धः लक्ष्मणविशल्यीकरणार्थं हनूमता नीतो द्रोणनामा गिरिः भाग्येन सुकृतविशेषेण लभ्यं सौभाग्यसंबन्धि कार्मणं औषधीभिर्मूलैः वशीकरणं तद्रूपामुपदामुपायनं अन्यपरित्यागेन स्वयमेव पतिर्यथोपभुङ्क्ते तथा वशीकरणमौषधिरूपमुपहारं ते तुभ्यं वितरिष्यति । एवंविधमौषधं महता पुण्येन विना न लभ्यते तव तु तत्पतित्वादप्रयत्नेन तल्लाभो भविष्यति । धन्या त्वमित्यर्थः । किंभूतः—औषधीनां मृतसंजीवन्यादीनां दीप्तिभिः तस्य द्वीपस्य दीप इव स्थितः । यतश्चूडासु शिखरेषु मिलन्तः संलग्ना जलदा एव कज्जलं तेन दर्शनीयः सुन्दरः । 'मूलकर्म तु कार्मणम्' इत्यमरः । वशीकरणे कज्जलादि भवति ॥

---

१ अत्र 'कार्मणमयीमुपदाम्' इति परिणामालंकारः । आरोप्यमाणो यदीयस्तद्विषयकार्मणाकारपरिणामेन प्रकृतप्रभुचित्तावर्जनोपयोगित्वात् । अस्य 'दीप इव' इत्युत्प्रेक्षया संसृष्टिः, तस्यास्तु 'जलदकज्जल' इति 'रूपकेण संकरः' इति जीवातुः ।

तद्द्वीपलक्ष्मपृथुशाल्मलितूलजालैः क्षोणीतले मृदुनि मारुतचारुकीर्णैः ।
लीलाविहारसमये चरणार्पणानि योग्यानि ते सरससारसकोशमृद्वि ॥७०॥

तदिति ॥ हे सरसं नूतनं सारसं कमलं तस्य कोशो मुकुलं राशिर्वा तद्वन्मृद्वि सुकुमाराङ्गि, मारुतेन चारु संनिवेशविशेषेण निबिडं वा कीर्णैः प्रस्तारितैस्तस्य द्वीपस्य लक्ष्म चिह्नभूतः पृथुर्महाञ्शाल्मलिर्वृक्षस्तस्य तूलजालैः कार्पाससमूहैः कृत्वा मृदूनि क्षोणीतले लीलाविहारसमये विलासगमनकाले ते तव चरणार्पणानि योग्यानि । भवन्त्विति शेषः । अतिमृद्व्या हि अतिमृदुनि स्थले गतिर्युक्ता ॥

एतद्गुणश्रवणकालविजृम्भमाणतल्लोचनाञ्चलनिकोचनसूचितस्य ।
भावस्य चक्रुरुचितं शिबिकाभृतस्ते तामेकतः क्षितिपतेरपरं नयन्तः ॥७१॥

एतदिति ॥ ते शिबिकाभृतः भावस्य भैम्यभिप्रायस्योचितं योग्यं व्यापारं चक्रुः । किंभूतस्य—एतस्य राज्ञो गुणश्रवणकाले विजृम्भमाणा सा भैमी तस्या लोचनाञ्चलनिकोचनेन नेत्रप्रान्तसंकोचनेन सूचितस्य नृपालंकरणरत्नेषु दृष्टेन भैमीनेत्रसंकोचेन ज्ञापितस्य । किंभूतास्ते—एकतः क्षितिपतेरेकस्मान्नृपात् । अस्माद्वपुष्मत इत्यर्थः । तां भैमीमपरं राजानं नयन्तः । प्रापयन्तः । नयतिर्द्विकर्मा ॥

तां भारती पुनरभाषत नन्वमुष्मिन्काश्मीरपङ्कनिभलग्नजनानुरागे ।
श्रीखण्डलेपमयदिग्जयकीर्तिराजिराजद्भुजे भज महीभुजि भैमि भावम् ७२

तामिति ॥ भारती तां पुनरभाषत । ननु भैमि, त्वं अमुष्मिन्महीभुजि भावमनुरागं भज कुरु । किंभूते—काश्मीरपङ्कनिभेन कुङ्कुमानुलेपनव्याजेन लग्नः जनानामनुरागो यस्मिन् तथा—श्रीखण्डलेपनमयी चन्दनानुलेपनरूपा दिग्जयजनिता कीर्तिराजिः कीर्तिपरम्परा तया राजन्तौ भुजौ यस्य । रागस्य लौहित्यात्कीर्तेश्च शुभ्रत्वात्कुङ्कुमत्वं चन्दनत्वं च युक्तम् । जनानुरागेणातिसमृद्धित्वं सूचितम् ॥

द्वीपं द्विपाधिपतिमन्दपदे प्रशास्ति प्लक्षोपलक्षितमयं क्षितिपस्तदस्य ।
मेधातिथेस्त्वमुरसि स्फुर सृष्टसौख्या साक्षाद्यथैव कमला यमलार्जुनारेः ७३

द्वीपमिति ॥ हे द्वीपाधिपवन्मत्तमातङ्गराजवन्मन्दपदेऽलसगमने भैमि, क्षितिपः प्लक्षाख्येन वृक्षेणोपलक्षितं द्वीपं प्रशास्ति पालयतितराम् । तत्तस्मात् त्वं अस्य मेधातिथिनाम्नो राज्ञ उरसि आलिङ्गनेन सृष्टसौख्या सती तथैव स्फुर राजस्व । यथा यमलार्जुनारेर्विष्णोरुरसि साक्षात्कमला सृष्टसौख्या सती स्फुरति । मेधा धारणावती बुद्धिरतिथिर्यस्य । अस्यैव त्वं योग्येत्येवकारो योज्यः । सृष्टसौख्यैवेति वा ॥

प्लक्षे महीयसि महीवलयातपत्रे तत्रेक्षिते खलु तवापि मतिर्भवित्री ।
खेलां विधातुमधिशाखविलम्बिदोलालोलाखिलाङ्गजनताजनितानुरागे ७४

प्लक्ष इति ॥ तत्र द्वीपे महीवलयस्यातपत्ररूपे छत्ररूपे महीयस्यतिमहति प्लक्षे ईक्षिते सति खलु निश्चितं तवापि खेलां दोलारूपां क्रीडां विधातुं कर्तुं बुद्धिर्भवित्री भविष्यति । किंभूते—अधिशाखं शाखासु विलम्बिन्यो लोलास्ताभिर्लोलं अखिलमङ्गं यस्याः तया जन-

---

१ 'अत्रानुरूपयोगोक्तेः समालंकारः' इति जीवातुः ।

तया जनतया जनितोऽनुरागो यस्मिन् । तस्यां समुदितोऽनुरागो येन वा । लोकं दोलारूढं दृष्ट्वा दोलाक्रीडायां तवापीच्छा समुदेष्यतीत्यर्थः ॥

पीत्वा तवाधरसुधां वसुधासुधांशुर्न श्रद्दधातु रसमिक्षुरसोदवाराम् ।
द्वीपस्य तस्य दधतां परिवेषवेषं सोऽयं चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ॥७५॥

पीत्वेति ॥ हे चमत्कृतो भीतश्चकोरः तद्वच्चलाचले चञ्चले अक्षिणी यस्यास्तत्संबुद्धिः । सोऽयं वसुधायां सुधांशुर्भूचन्द्रो राजा तवाधरसुधामोष्ठामृतं पीत्वा इक्षुरसोदवारामिक्षुरससमुद्रोदकानां रसं स्वादं न श्रद्दधातु नाभिलषतु । किंभूतानां वाराम्-तस्य द्वीपस्य परिवेषवेषं परिवेषाकारं दधतां बिभ्रताम् । अन्यत्र चकोराश्चन्द्रस्य सुधां पिबन्ति, अत्र चन्द्र एव चकोराक्ष्यास्तवाधरसुधां पिबतीति चमत्कृतेत्यनेन सूचितम् ॥

सूरं न सौर इव नेन्दुमवीक्ष्य तस्मिन्नाश्नाति यस्तदितरत्रिदशानभिज्ञः ।
तस्यैन्दवस्य भवदास्यनिरीक्षयैव दर्शेऽश्नतोऽपि न भवत्यवकीर्णिभावः ७६

सूरमिति ॥ तस्मिन्द्वीपे यश्चन्द्रभक्तो जन इन्दुमदृष्ट्वा नाश्नाति । यतः तस्मादितरोऽन्यो यस्त्रिदशो देवस्तस्यानभिज्ञश्चन्द्रातिरिक्तदेवतानभिज्ञः । कः कमिव—सौरः सूर्यभक्तो जनः सूर्यव्यतिरिक्तदेवतानभिज्ञः सूरं सूर्यमदृष्ट्वा नेव नाश्नाति । तस्य ऐन्दवस्य इन्दुभक्तस्य चन्द्रलेखारहितेऽपि दर्शेऽश्नतोऽपि भुञ्जानस्यापि भवदास्यनिरीक्षयैव भवन्मुखचन्द्रदर्शनेनैवावकीर्णिभावो न भवति लुप्तव्रतत्वं न भवति । चन्द्राधिकं भवन्मुखं दृष्ट्वेव भोजनादित्यर्थः । एतदेव चन्द्रस्थाने भविष्यतीति भावः । सौरः, ऐन्दवः, इत्यत्र 'भक्तिः' इत्यण्[1] ॥

उत्सर्पिणी न किल तस्य तरङ्गिणी या त्वन्नेत्रयोरहह तत्र विपाशि जाता ।
नीराजनाय नवनीरजराजिरास्तामत्राञ्जसानुरज राजनि राजमाने ॥ ७७ ॥

उत्सर्पिणीति ॥ तस्य द्वीपस्य या तरङ्गिणी विपाड्नाम्नी नदी प्रावृट्कालेऽप्युत्सर्पिणी कूलंकषा नेति अहह आश्चर्यं किलेति । अन्यद्वीपे प्रसरन्ती दृश्यते, अत्र तु नेति पुराणप्रसिद्धिः । तत्र तस्यां विपाशि नद्यां जाता नवा तत्कालं विकसिता नीरजराजिः कमलपङ्क्तिस्त्वन्नेत्रयोर्नीराजनायास्तां भवतु । त्वं राजमाने शोभमानेऽत्रास्मिन्राजनि अञ्जसा स्वत एवानुरज अनुरागं प्राप्नुहि । अस्यां नद्यां पूराभावात्सदा कमलानां सत्त्वान्नीराजनमप्यविच्छिन्नं भविष्यतीति नोत्सर्पिणीत्यनेन सूचितम् । अत एवैनं भजेत्यर्थः । नीराजनायेति नेत्रापेक्षया कमलानां हीनत्वं सूचितम् । अनुरज इति, 'रञ्जेश्च' इति नलोपः ॥

एतद्यशोभिरखिलेऽम्बुनि सन्तु हंसा दुग्धीकृते तदुभयव्यतिभेदमुग्धाः ।
क्षीरे पयस्यपि पदे द्वयवाचिभूयं नानार्थकोषविषयोऽद्य मृषोद्यमस्तु ॥७८॥

एतदिति ॥ हंसाः अखिलेऽम्बुनि एतद्यशोभिर्दुग्धीकृते सति तयोरुभयोः क्षीरनीरयोर्व्यतिभेदः परस्परविवेकस्तद्विषये मुग्धा मूर्खाः सन्तु । सर्वपयसि दुग्धरूपे जाते सति प्रतियोगिनोऽभावात्सर्वं दुग्धत्वेन जानन्त्वित्यर्थः । तथा—नानार्थकोषविषयः नानार्थकोषसंग्राहिनिघण्टोरमरकोषादेर्विषयः प्रतिपाद्यं क्षीरे पदे पयस्यपि पदे विषये द्वयवाचिभूयमुभयार्थवाचित्वम् । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इति । अद्य त्वया एतस्मिन्नङ्गीकृते सति मृषोद्यं मिथ्या वाच्य-

---

[1] अत्र 'व्रतभङ्गदोषाभावेनैव तन्मुखेन्दुभ्रमाद्भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते इति वस्तुनाऽलंकारध्वनिः' इति जीवातुः ।

मस्तु भवतु। अस्य यशसा क्षीरनीरयोरेकत्वे कृते प्रतियोगिनो जलस्याभावाद्वितीयस्य अभिधेयस्याभावाद्व्यर्थवाचित्वमयुक्तमित्यर्थः। एवंविधं यशोऽन्यस्य कस्यापि न विद्यत इति भावः॥

ब्रूमः किमस्य नलमप्यलमाजुहूषोः कीर्तिं स चैष च समादिशतः स्म कर्तुम्।
स्वद्वीपसीमसरिदीश्वरपूरपारवेलाचलाक्रमणविक्रममक्रमेण॥ ७९॥

ब्रूम इति॥ हे भैमि, वयं सर्वोत्कृष्टं नलमपि अलमत्यर्थमाजुहूषोः स्पर्धमानस्यास्य संबन्धि किं ब्रूमः। अस्य चरितं वागगोचरमित्यर्थः। स्पर्धामेवाह—स च नलः, एष च मेधातिथिश्चोभौ कीर्तीः स्वयशांस्यक्रमेण युगपत्स्वद्वीपयोर्जम्बूप्लक्षद्वीपयोः सीमायां मर्यादारूपो वा यः सरिदीश्वरः समुद्रस्तस्य पूरः प्रवाहस्तस्य पारवेलायां परतीरमर्यादायां योऽचलः पर्वतस्तस्याक्रमणविक्रममारोहणलक्षणं पराक्रमं कर्तुं समादिशतः स्म संदिष्टवन्तौ। त्वदीया कीर्तिर्दूरगामिनी मदीया वेति निर्णेतुं युगपत्कीर्तिं प्रेषितवन्तावित्यर्थः। नलस्पर्धयैतस्य न्यूनत्वं सूचितम्। आह्वातुमिच्छति, न त्वाह्वयते इति वा। 'वेलाबला–' इति पाठे वेलाया बलेनाक्रमणमित्यर्थः। नलम्, 'न लोका–' इति षष्ठीनिषेधः॥

अम्भोजगर्भरुचिराथ विदर्भसुभ्रूस्तं गर्भरूपमपि रूपजितत्रिलोकम्।
वैराग्यरूक्षमवलोकयति स्म भूपं दृष्टिः पुरत्रयरिपोरिव पुष्पचापम्॥ ८०॥

अम्भोजेति॥ अथ अम्भोजस्य गर्भो मध्यस्तद्वद्रुचिरा सातिगौरी विदर्भसुभ्रूः रूपेण सौन्दर्येण जितत्रिलोकं गर्भरूपं वयःसंधौ वर्तमानं युवानमपि तं भूपं वैराग्येणाननुरागेण रूक्षं यथा तथावलोकयति स्म। अनुरक्ता नासीदित्यर्थः। का कमिव—पुरत्रयरिपोर्हरस्य दृष्टिः पुष्पचापं काममिव। स्वप्रियनलस्पर्धितया सक्रोधत्वात्परुषेक्षणं ज्ञेयम्। 'द्विगोः' इति ङीब्विधेः संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वाद्बहुव्रीहिणा वा जितत्रिलोकमिति समर्थनीयम्॥

ते तां ततोऽपि चकृषुर्जगदेकदीपादंसस्थलस्थितसमानविमानदण्डाः।
चण्डद्युतेरुदयिनीमिव चन्द्रलेखां सोत्कण्ठकैरववनीसुकृतप्ररोहाः॥ ८१॥

त इति॥ ते अंसस्थले स्थिताः समानास्तुल्या विमानदण्डा येषां ते शिबिकाभृतः तां भैमीं तेजस्वित्वाज्जगदेकदीपाल्लोकत्रयैकदीपरूपात्ततोऽपि तस्मादपि राज्ञः सकाशाच्चकृषुः। अन्यं प्रापयामासुरित्यर्थः। के कस्मात्कामिव—सोत्कण्ठा उत्सुका कैरववनी कुमुदवनी तस्याः सुकृतप्ररोहाः पुण्याङ्कुराः चण्डद्युतेः सूर्याद्दर्शे सूर्यं प्रविष्टामुदयिनीमुदयोन्मुखां शुक्लपक्षे प्रतिपदादिक्रमेण चन्द्रलेखामिव समाकर्षन्ति॥

भूपेषु तेषु न मनागपि दत्तचित्ता विस्मेरया वचनदेवतया तयाथ।
वाणीगुणोदयतृणीकृतपाणिवीणानिक्वाणया पुनरभाणि मृगेक्षणा सा॥८२॥

भूपेष्विति॥ अथ तया वचनदेवतया सरस्वत्या मृगेक्षणा पुनरभाणि उक्ता। किंभूता—तेषु भूपेषु मनागपि न दत्तचित्ता। अत एव किंभूतया—विस्मेरया विस्मितया। तथा—वाण्याः गुणोदयेन माधुर्यादिगुणोदयेन कृत्वा तृणीकृतो जितः पाणौ स्थिताया वीणाया निक्वाणः स्वनो यया॥

---

१ अत्र 'अखिलेऽम्बुनि दुग्धीकृते' इति सामान्यालंकारः। तदुपजीवनेन हंसानां क्षीरनीरविवेकसंबन्धेऽपि क्षीरपयःपदयोरप्यर्थद्वयसंबन्धे तदसंबन्धरूपातिशयोक्तिद्वयोत्थापनात्संकरः' इति जीवातुः।

यन्मौलिरत्नमुदितासि स एष जम्बूद्वीपस्त्वदर्थमिलितैर्युवभिर्विभाति ।
दोलायितेन बहुना भवभीतिकम्प्रः कंदर्पलोक इव खात्पतितस्त्रुटित्वा ॥८३॥

यन्मौलीति ॥ हे भैमि, यस्य मौलिरत्नं शिरोरत्नं त्वं उदितास्युत्पन्नासि, स एष जम्बूद्वीपः त्वदर्थमिलितैस्त्वदर्थमागतैर्युवभिः कृत्वा भवाद्धराद्भीत्या कम्प्रः कम्पनशीलः बहुना दोलायितेन दोलनेन कृत्वा त्रुटित्वा विच्छिद्य खात्पतितः कंदर्पलोक इव विभाति । सर्वेऽपि युवानः कामतुल्या इत्यर्थः । द्वीपे रत्नमुत्पद्यते । अन्यदप्यान्तरालिकं वस्तु बहुना दोलनेन गगनात्त्रुटित्वा पतति ॥

विष्वग्वृतः परिजनैरयमन्तरीपैस्तेषामधीश इव राजति राजपुत्रि ।
हेमाद्रिणा कनकदण्डमहातपत्रः कैलासरश्मिचयचामरचक्रचिह्नः ॥ ८४ ॥

विष्वगिति ॥ हे राजपुत्रि, अयं जम्बूद्वीपः तेषां शाकद्वीपादीनामधीश इव राजेव राजति । राजचिह्नमेवाह—किंभूतः–अन्तरीपैः सिंहलादिद्वीपैरेव परिजनैः सेवकैर्विष्वक् सर्वतो वृतः । तथा–हेमाद्रिणा मेरुणा कृत्वा कनकदण्डं सुवर्णदण्डं महातपत्रं महच्छत्रं यस्य । तथा कैलासस्य रश्मिचयः किरणसमूहरूपं चामरचक्रं चामरसङ्घश्चिह्नं यस्य । अन्योऽपि राजा परिजनैः सेव्यते । कनकदण्डातपत्रश्चामरचिह्नितश्च भवति ॥

एतत्तरुस्तरुणि राजति राजजम्बूः स्थूलोपलानिव फलानि विमृश्य यस्याः ।
सिद्धस्त्रियः प्रियमिदं निगदन्ति दन्तियूथानि केन तरुमारुरुहुः पथेति ॥८५॥

एतदिति ॥ हे तरुणि, एतस्य जम्बूद्वीपस्य चिह्नं तरू राजजम्बू राजति । एष कः । सिद्धस्त्रियो यस्या जम्ब्वाः फलानि स्थूलोपलानिव स्थूलपाषाणतुल्यानि विमृश्य दृष्ट्वा प्रियं भर्तारं प्रति इदं इतीदृशं निगदन्ति पृच्छन्ति । इति किम्–हे प्रिय, दन्तियूथानि हस्तिसमूहाः केन पथा तरुं जम्बूवृक्षमारुरुहुरारूढाः । जम्बूसंबन्धादेवास्य जम्बूद्वीप इति नाम । राजजम्बूः, राजदन्तादित्वात्परनिपातः ॥

जाम्बूनदं जगति विश्रुतिमेति मृत्स्ना कृत्स्नापि सा तव रुचा विजितश्रि यस्याः
तज्जाम्बवद्रवभवास्य सुधाविधाम्बुर्जम्बूसरिद्वहति सीमनि कम्बुकण्ठि ॥८६॥

जाम्बूनदमिति ॥ भोः कम्बुकण्ठि शङ्खवद्रेखात्रययुतकण्ठि, 'रेखात्रयाङ्किता ग्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्यते' इति हलायुधः । सा जम्बूसरित् अस्य जम्बूद्वीपस्य सीमनि मर्यादायां वहति । किंभूता–तस्या जम्ब्वाः जाम्बवानि फलानि तेषां द्रवो रसः तस्माद् भवा जाता । तथा–सुधाया विधा प्रकारो यस्य तादृशमम्बु यस्याः पीयूषतुल्यजला । सा का–यस्या जम्बूनद्याः कृत्स्ना सकलापि मृत्स्ना प्रशस्ता मृत्तिका जगति तव रुचा कान्त्या विजितश्रि जितशोभं जम्बूनद्या इदं जाम्बूनदं सुवर्णमिति विश्रुतिमेति । यन्मृत्तिका उत्तमं सुवर्णं तदपि त्वदङ्गकान्त्या जितम् । 'प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका' इत्यमरः । 'मृदस्तिकन्', 'सस्नौ प्रशंसायाम्' इति स्नप्रत्ययः । जाम्बवम्, 'जम्ब्वा वा' इत्यण् । कम्बुकण्ठि, 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यः–' इति ङीष् ॥

---

१ 'अत्र जम्बूफलेषु दन्तिभ्रमोक्त्या भ्रान्तिमदलंकारः' इति जीवातुः ।

अस्मिञ्जयन्ति जगतीपतयः सहस्रमस्रास्रुसार्द्ररिपुतद्वनितेषु तेषु ।
रम्भोरु चारु कतिचित्तव चित्तबन्धिरूपान्निरूपय मुदाहमुदाहरामि ॥८७॥

अस्मिन्निति ॥ अस्मिन्द्वीपे सहस्रमनेके जगतीपतयो राजानो जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । हे रम्भोरु, अस्रास्रुभ्यां रक्तनेत्राम्बुभ्यां यथाक्रमं सार्द्रा रिपवस्तेषां वनिताश्च येषां तेष्वतिशूरेषु राजसु मध्येऽहं कतिचिद्राज्ञ उदाहरामि चारु वदामि । त्वं चारु वा तान् मुदा निरूपय पश्य । किंभूतान्—तव चित्तबन्धिरूपान्मनोहारिसौन्दर्यान् ॥

प्रत्यर्थियौवतवतंसतमालमालोन्मीलत्तमःप्रकरतस्करशौर्यसूर्यं ।
अस्मिन्नवन्तिनृपतौ गुणसंततीनां विश्रान्तिधामनि मनो दमयन्ति किं ते ८८

प्रत्यर्थीति ॥ हे दमयन्ति, गुणसंततीनां सौन्दर्यादिगुणसङ्घानां विश्रान्तिधामनि विश्रान्तिस्थानेऽस्मिन्नवन्तिनृपतौ मनः किं वर्तत इति शेषः । किंभूते—प्रत्यर्थिनां यौवतं स्त्रीसमूहः तस्य वतंसभूतास्तमालमाला एवोन्मीलन्ति प्रकटीभूतानि तमांसि तेषां प्रकरः समूहस्तस्य तस्करो विनाशकः शौर्यमेव सूर्यो यस्य । वैरिणां मृत्युरूपः । वीरानुरागिण्यो हि योषित इति प्रायेणास्मिन्ननुरक्तासीति मम प्रतिभातीति युक्तमिति भावः ॥

तत्रानुतीरवनवासितपस्विविप्रा शिप्रा तवोर्मिभुजया जलकेलिकाले ।
आलिङ्गनानि ददती भविता वयस्या हास्यानुबन्धिरमणीयसरोरुहास्या ॥८९॥

तत्रेति ॥ तत्र अवन्त्यां शिप्रा नदी तव वयस्या सखी भविता भविष्यति । (किंभूता—) अनुतीरं तीरसमीपे वनेषु वासिनस्तपस्विनो विप्रा यस्याः । तथा—जलकेलिकाले जलक्रीडासमये ऊर्मिभुजया तरङ्गबाहुना तवालिङ्गनानि ददती । तथा—हास्यस्य विकारस्यानुबन्धो नैरन्तर्यं तेन रमणीयं सरोरुहं कमलमेवास्यं यस्याः । तीरमनु समया तीरवदायतानि वेति 'अनुर्यत्समया', 'यस्य चायामः' इति वाव्ययीभावः ॥

अस्याधिशय्य पुरमुज्जयिनीं भवानी जागर्ति या सुभगयौवतमौलिमाला ।
पत्याऽर्धकायघटनाय मृगाक्षि तस्याः शिष्या भविष्यसि चिरं वरिवस्ययापि

अस्येति ॥ हे मृगाक्षि, या भवानी पार्वती अस्य उज्जयिनीं पुरमधिशय्याधिष्ठाय जागर्ति स्फुरद्रूपा वर्तते । किंभूता—सुभगं सुन्दरं यौवतं स्त्रीवृन्दं तस्य मौलिमाला शिरोमाला । त्वं तस्या भवान्या वरिवस्यया शुश्रूषया एतेन पत्या अर्धकायघटनाय शिष्यापि भविष्यसि । एतद्वरणेन प्राणेशार्धशरीरत्वं सुलभमित्यर्थः । रूपेण शिष्या जातैव सेवयापि शिष्या भविष्यसीति चापेरर्थः । स्वीयं प्राणेशार्धत्वं तवापि करिष्यतीत्यर्थः । पुरम्, 'अधिशीङ्–' इत्याधारस्य कर्मत्वम् । भवानी, 'इन्द्रवरुण–' इति पुंयोगे ङीषानुकौ ॥

निःशङ्कमङ्कुरिततां रतिवल्लभस्य देवः स्वचन्द्रकिरणामृतसेचनेन ।
तत्रावलोक्य सुदृशां हृदयेषु रुद्रस्तद्देहदाहफलमाह स किं न विद्मः ॥९१॥

निःशङ्कमिति ॥ तत्रोज्जयिन्यां स देवो रुद्रः स्वचन्द्रकिरणामृतसेचनेन सुदृशां हृदयेषु रतिवल्लभस्य कामस्य निःशङ्कं निर्भयमङ्कुरिततां प्रादुर्भावमवलोक्य तद्देहदाहस्य फलं प्रयोजनं किमाह किं ब्रूते वयं तत् न विद्मः । तत्रत्याः स्त्रियः सर्वदा सकामा दृष्ट्वा मया कृतः कामदाहो व्यर्थ एव जात इत्यर्थः । पुनः सहस्रधोत्पत्तेः ॥

---

१ 'तस्मिन्' इति जीवातुसंमतः पाठः ।

आगश्शतं विदधतोऽपि समिद्धकामा नाधीयते परुषमक्षरमस्य वामाः ।
चान्द्री न तत्र हरमौलिशयालुरेकाऽनध्यायहेतुतिथिकेतुरपैति लेखा ॥९२॥

आग इति ॥ वामाः स्त्रियः आगश्शतं सपत्नीसंभोगादिनापराधसहस्रं विदधतोऽपि कुर्वतोऽप्यस्य राज्ञः परुषं निष्ठुरमक्षरं नाधीयते न ब्रुवते । यतः समिद्धकामाः । सकामत्वादस्यापराधं न गणयन्तीति भावः । वामा इत्यनेन वक्रस्वभावत्वात्परुषभाषणयोग्यत्वेऽपि सकामत्वान्नोचुरित्यर्थः । अनध्याये हेतुमाह—तत्रोज्जयिन्यां हरमौलौ शयालुः स्थिता अनध्यायहेतुस्थितिः प्रतिपत् तस्याः केतुश्चिह्नं चान्द्री एका लेखा कला नापैति न गच्छति । सदा तत्र शंभोः सत्त्वाच्चन्द्रकलाया अपि सत्त्वाच्चन्द्रकलादर्शनात्समुत्पन्नकामाः सत्यः परुषं न भाषन्त इति भावः । अथ च 'प्रतिपत्पाठशीलस्य' इति वचनात्सर्वानध्यायापेक्षया प्रतिपदो मुख्यत्वम् । सर्वास्वपि तिथिषु शुक्लप्रतिपद्बुद्धेरक्षरमपि न पठन्तीति युक्तमित्यर्थः । आगश्शतकारित्वमेवास्य दोषः ॥

भूपं व्यलोकत न दूरतरानुरक्तं सा कुण्डिनावनिपुरंदरनन्दिनी तम् ।
अन्यानुरागविरसेन विलोकनाद्वा जानामि सम्यगविलोकनमेव रम्यम् ९३

भूपमिति ॥ सा कुण्डिनावनिपुरंदरस्य भीमस्य नन्दिनी पुत्री दूरतरं सुतरामनुरक्तम् (अपि) सानुरागमपि तं भूपं न व्यलोकयत् । वा यस्मादन्यस्मिन्नलेऽनुरागेण तदतिरिक्ते विरसेन विगतेन रसेन अननुरागेण विलोकनात् विलोकनापेक्षयाऽविलोकनं सर्वथानवेक्षणमेव रम्यं श्रेष्ठं जानामि मन्ये । यत्रानुरागो नास्ति तद्विलोकनेनापि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥

भैमीङ्गितानि शिबिकामधरे वहन्तः साक्षान्न यद्यपि कथंचन जानते स्म ।
ऊहुस्तथापि सविधस्थितसंमुखीनभूपालभूषणमणिप्रतिबिम्बितेन ॥ ९४ ॥

भैमीति ॥ अधरेऽधोभागे शिबिकां वहन्तो दधाना भैमीङ्गितानि जृम्भणादीनि अनुरागचिह्नानि यद्यपि साक्षात् कथंचन केनापि प्रकारेण न जानते स्म, तथापि सविधे समीपे स्थिताः संमुखीना भूपालास्तेषां भूषणमणिषु रत्नादिषु प्रतिबिम्बितेन हेतुना जज्ञुः । अननुरागचिह्नानि प्रतिबिम्बवशाज्जानते स्मेत्यर्थः । संमुखं दृश्यतेऽस्मिन्नित्यत्र प्रतिबिम्बाधिकरणे रत्नादौ 'यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः' इति खः । भूषणमणीनां विशेषणं वा ॥

भैमीमवापयत जन्यजनस्तदन्यं गङ्गामिव क्षितितलं रघुवंशदीपः ।
गाङ्गेयपीतकुचकुम्भयुगां च हारचूडासमागमवशेन विभूषितां च ॥ ९५ ॥

भैमीमिति ॥ जन्यजनः वाहकसङ्घः भैमीं तस्मादन्यं नृपमवापयत । कः कां किमिव—रघुवंशदीपो भगीरथः गङ्गां क्षितितलमिव । किंभूतां भैमीं गङ्गां च–गाङ्गेयं सुवर्णं तद्वत्पीतं गौरं कुचकुम्भयुगं यस्याः । गाङ्गेयाभ्यां स्कन्दभीष्माभ्यां पीतं कुचकुम्भयुगं यस्याः उभयोः पुत्रत्वात् । तथा–हारो मुक्ताभूषणं कण्ठस्थितम्, चूडा बाहुभूषणं शिरःस्थितं वा भूषणं तयोः समागमवशेन विभूषितां शोभमानाम् । हरस्येयं हारी चूडा शिरोभागस्तस्याः समागमवशेन विभूषितामलंकृताम् । विशेषेण भुवि उषितां च । गाङ्गेयः, 'स्त्रीभ्यो ढक्' । हारी चासौ चूडा च । पुंवद्भावः ॥

---

१ 'ऊहुः' इति सुखावबोधासंमतः पाठः ।

तां मत्स्यलाञ्छनदरा[1]ञ्छितचापभासा नीराजितभ्रुवमभाषत भाषितेशा ।
व्रीडाजडे किमपि सूचय चेतसा चेत्क्रीडारसं वहसि गौडविडौजसीह ९६

तामिति ॥ भाषितस्य वाच ईशा वाणी तां भैमीमभाषत । किंभूताम्—मत्स्यलाञ्छनेन कामेन दरं ईषदाञ्छितस्याकृष्टस्य चापस्य भासा कान्त्या नीराजिते भ्रुवौ यस्यास्ताम् । किमुवाचेत्यत आह–हे व्रीडाजडे लज्जयाऽप्रगल्भे, इहास्मिन्गौडविडौजसि गौडदेशाधीशे गौडेन्द्रे चेतसा चेत् क्रीडारसमुपभोगेच्छां वहसि लज्जया साक्षाच्चेन्न कथयसि तथापि किमपि कटाक्षादिना मां सूचय बोधय । ततोऽहमेनं वर्णयिष्यामीति ॥

एतद्यशोभिरमलानि कुलानि भासां तथ्यं तुषारकिरणस्य तृणीकृतानि ।
स्थाने ततो वसति तत्र सुधाम्बुसिन्धौ रङ्कुस्तदङ्कुरवनीकवलाभिलाषात् ९७

एतदिति ॥ हे भैमि, एतस्य यशोभिस्तुषारकिरणस्य इन्दोः भासां किरणानाममलानि शुभ्राणि कुलानि तृणीकृतानीति तथ्यं सत्यम् । ततस्तस्मादेव हेतो रङ्कुः चिह्नहरिणः सुधालक्षणमम्बु तस्य सिन्धौ समुद्रे तत्र तस्मिंश्चन्द्रे तेषां कान्तितृणानामङ्कुरास्तेषां वनी वृन्दं तस्याः कवलाभिलाषाद्ग्रासाभिलाषाद्वसति इदं स्थाने उचितम् । मृगो हि स्वादुजलतृणाङ्कुरबहले देशे वसति, चन्द्ररूपे स्थाने इति वा । अतितरामयं यशस्वीति भावः ॥

आलिङ्गितः कमलवत्करकस्त्वयाऽयं श्यामः सुमेरुशिखयेव नवः पयोदः ।
कंदर्पमूर्धरुहमण्डनचम्पकस्रग्दामत्वदङ्गरुचिकञ्चुकितश्चकास्तु ॥ ९८ ॥

आलिङ्गित इति ॥ हे भैमि, त्वया आलिङ्गितोऽयं नृपः नवः पयोदो मेघ इव चकास्तु भासताम् । किंभूतः—भाग्यचिह्नं कमलं तद्वान्करो यस्य । तथा—स्वभावाच्छ्यामः । तथा—कंदर्पस्य मूर्धरुहाः केशास्तेषां मण्डनं चम्पकपुष्पस्रग्दाम तद्वत् या त्वदङ्गरुचिः स्रग्दामरूपा मदनोदयकारिणी, अतिगौरी त्वदीयाङ्गकान्तिर्वा तया कञ्चुकितः संवलितः । मेघोऽपि—कमलं जलं तद्वत्यः करका वर्षोपला यस्य । तथा—सजलत्वान्नीलः । तथा—सुमेरुशिखया आलिङ्गितः संबद्धः । विद्युता संवलितश्च । गौरश्यामयोः संबन्धः सुतरां शोभते । स्रग्दामेति समुदितो मालावाचकः शब्दः ॥

एतेन संमुखमिलत्करिकुम्भमुक्ताः कौक्षेयकाभिहतिभिर्विबभुर्विमुक्ताः ।
एतद्भुजोष्मभृशनिःसहया विकीर्णाः प्रस्वेदबिन्दव इवारिनरेन्द्रलक्ष्म्या ९९

एतेनेति ॥ हे भैमि, एतेन राज्ञा कौक्षेयकाभिहतिभिः खड्गप्रहारैः कृत्वा विमुक्ताः कुम्भस्थलेभ्यो भूमौ पातिताः संग्रामार्थं संमुखं मिलतामागच्छतां करिणां कुम्भस्थलस्था मुक्ता मुक्ताफलानि एतस्य राज्ञः भुजोष्मणो बाहुप्रतापस्य भृशं अतिशयेन निःसहया सोढुमसमर्थया अरिनरेन्द्रा एतस्य वैरिणो राजानस्तेषां लक्ष्म्या विकीर्णा विसृष्टाः प्रस्वेदबिन्दवः प्रकृष्टघर्मोदबिन्दव इव विबभुः । हस्तियोधित्वादतिशूरोऽयमिति भावः । 'कौक्षेयको मण्डलाग्रः' इत्यमरः । कुक्षौ भवः, 'कुलकुक्षि–' इति खड्गेऽभिधेये ढकञ् ॥

आश्चर्यमस्य ककुभामवधीनवापदाजानुगाद्भुजयुगादुदितः प्रतापः ।
व्यापत्सदाशयविसारितसप्ततन्तुजन्मा चतुर्दश जगन्ति यशःपटश्च ॥१००॥

आश्चर्यमिति ॥ अस्य आजानुगाज्जानुपर्यन्तगामिनो दीर्घाद्भुजयुगात् उदितः प्रतापः

१ 'दराञ्चित' इति जीवातुसुखावबोधासंमतः पाठः ।

ककुभां दिशामवधीन्प्रान्तानवापत्प्राप एतदाश्चर्यम्। तथा—संश्वासावाशयश्च तेन शुचिना चित्तेन विसारिताः कृताः सप्ततन्तवो मखास्तेभ्यो जन्म यस्य एवंभूतो यशःपटः चतुर्दश जगन्ति व्यापत् एतदप्याश्चर्यम्। अस्य राज्ञो दिक्प्रान्तगामि—चतुर्दशजगद्व्यापिनोः प्रतापयशःपटयोर्दर्शनादेवाश्चर्यम्। अथवा—कारणगुणानां कार्ये समवायस्यावश्यकत्वाज्जानुपर्यन्तगामिनो भुजयुगादुत्पन्नस्य प्रतापस्यातिदूरदिक्प्रान्तगामित्वादाश्चर्यम्। तथा—सदा सर्वदा शयेन हस्तेन प्रसारिताः सप्तसंख्यास्तन्तवस्तेभ्योऽल्पपरिमाणेभ्यः कारणेभ्यः समुत्पन्नस्य पटस्य चतुर्दशजगद्व्यापित्वान्महदाश्चर्यमित्यर्थः। एवंविधः प्रतापवान्यशस्वी चान्यः कोऽपि नास्तीति भावः। 'सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः' इत्यमरः॥

औदास्यसंविदवलम्बितशून्यमुद्रामस्मिन्दृशोर्निपतितामवगम्य भैम्याः।
स्वेनैव जन्यजनतान्यमजीगमत्तां सुज्ञं प्रतीङ्गितविभावनमेव वाचः॥ १०१॥

औदास्येति॥ जन्यजनता जन्यजनसमूहः स्वेनैव वचनं विना आत्मनैव तां भैमीमन्यं नृपमजीगमत्प्रापयामास। किं कृत्वा—अस्मिन्नृपे निपतितां भैम्या दृशोरौदास्यस्य संवित् बुद्धिः इयति वर्णने कृतेऽप्यनवलोकनेनौदास्यज्ञानं तयावलम्बिता शून्यमुद्रा तां प्रेमराहित्यचिह्नं ताम् अवगम्य ज्ञात्वा। आज्ञां विना कथं नीतवान्। अत्रार्थेऽर्थान्तरन्यासमाह—सुज्ञं पण्डितं प्रति इङ्गितविभावनं चेष्टितज्ञापनमेव वाच उपदेशाः। उदास्त इत्युदासः पचाद्यजन्तः ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्॥

एतां कुमारनिपुणां पुनरप्यभाणीद्वाणी सरोजमुखि निर्भरमारभस्व।
अस्मिन्नसंकुचितपङ्कजसख्यशिक्षानिष्णातदृष्टिपरिरम्भविजृंभितानि[1] १०२

एतामिति॥ वाणी सरस्वती कुमारी चासौ निपुणा च नलान्यतारतम्यज्ञा तामेतां पुनरपि इत्यभाणीत्। हे सरोजमुखि, अस्मिन्नृपे असंकुचितस्य विकसितस्य पङ्कजस्य सख्यशिक्षायां सादृश्याभ्यासे निष्णाता निपुणा दृष्टिः। विकसितकमलतुल्येत्यर्थः। तया तस्या वा परिरम्भविजृम्भितान्यालिङ्गनविलासान्निर्भरं सुतरामारभस्व। एनं सादरमवलोकयेति भावः॥

प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनिधिमाथमन्थपृथ्वीधरः पृथुरयं मथुराधिनाथः।
अश्मश्रुजातमनुयाति न शर्वरीशः श्यामाङ्ककर्बुरवपुर्वदनाब्जमस्य॥ १०३॥

प्रत्यर्थीति॥ हे भैमि, अयं पृथुनामा मथुराया अधिनाथो राजा। किंभूतः—प्रत्यर्थिपार्थिवाः शत्रुनृपास्त एव पयोनिधयस्तेषां माथे मथने मन्थपृथ्वीधरः मन्थशैलो मन्दरः। तथा—शर्वरीशश्चन्द्रः अस्याश्मश्रुजातमनुत्पन्नश्मश्रु कचरहितं वदनाब्जं नानुयाति नानुकरोति। यतः—श्यामेनाङ्केन कलङ्केन कर्बुरं विचित्रं वपुर्यस्य। सकलङ्कश्चन्द्रः श्मश्रुरहितैतन्मुखचन्द्रतुल्यो न भवतीत्यर्थः। वयःसंधौ वर्तत इति भावः। न जातं श्मश्रु यस्मिन्, 'वाहिताग्न्यादिषु' इति परनिपातः। पार्थिव इति, 'तत्र विदितः' इत्यण्॥

बालेऽधराधरितनैकविधप्रवाले पाणौ जगद्विजयकार्मणमस्य पश्य।
ज्याघातजेन रिपुराजकधूमकेतुतारायमाणमुपरज्य मणिं किणेन॥ १०४॥

बाल इति॥ हे अधरेणौष्ठेनाधरितानि जितान्यनेकविधानि नानाजातीयानि प्रवालानि पल्लवा विद्रुमा वा यया। तथा—बाले, त्वं अस्य राज्ञः पाणौ जगद्विजयस्य कार्मणं वशी-

---

१ 'विजृम्भणानि' इति जीवातुसुखावबोधासंमतः पाठः।

करणं मणिं कङ्कणरत्नं पश्य। किंभूतं मणिम्—ज्याघातजेन किणेनोपरज्य श्यामीभूय रिपुराजकस्य रिपुनृपवृन्दस्य तदर्थं धूमकेतुतारायमाणं धूमकेतुनक्षत्रवदाचरितम्। धूमकेतुनक्षत्रमुदितं सद्यथा राजक्षयं करोति तथेति। नैकविधं विविधं प्रवालं ययेति वा। रिपवश्च तद्राजकं च। अन्यथा आदिवृद्धिः स्यात्। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावः॥

एतद्भुजारणिसमुद्भवविक्रमाग्निचिह्नं धनुर्गुणकिणः खलु धूमलेखा।
जातं ययारिपरिषन्मशकार्थयाश्रुविश्राणनाय रिपुदारदृगम्बुजेभ्यः॥ १०५॥

एतदिति॥ धनुर्गुणकिणः ज्याघातजः किणः एतस्य भुज एवारणिर्वन्ह्युत्पत्तिकाष्ठं तस्मात्समुद्भवविक्रमाग्निः समुत्पन्नप्रतापवह्निस्तस्य चिह्नं चिह्नभूता धूमलेखा खलु निश्चये। यथा धूमोऽग्नेर्लिङ्गम्। यया धूमलेखया रिपूणां दारास्तेषां दृगम्बुजेभ्योऽश्रुविश्राणनाय रोदनवितरणाय जातम्। पतिवधादित्यर्थः। किंभूतया—अरिपरिषद्वैरिसङ्घस्तल्लक्षणा मशकास्तन्निवृत्तिरूपोऽर्थः प्रयोजनं यस्याः सा तया। अत्रार्थशब्दो निवृत्तिवचनः। धूमलेखा हि दृशां चाश्रूणि जनयति। अतिशूरोऽयमिति भावः। 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः॥

श्यामीकृता मृगमदैरिव माथुरीणां धौतैः कलिन्दतनयामधिमध्यदेशम्।
तत्राप्तकालियमहाह्रदनाभिशोभा रोमावलीमिव विलोकयितासि भूमेः१०६

श्यामीति॥ तत्र मथुरायां अधिमध्यदेशं मध्यदेशे कलिन्दतनयां यमुनां भूमे रोमावलीमिव त्वं विलोकयितासि। किंभूताम्—माथुरीणां मथुरास्त्रीणां धौतैर्जलक्रीडाक्षालितैर्मृगमदैः कस्तूरीभिरिव श्यामीकृतां न तु स्वतः श्यामामित्यर्थः। तथा—आप्ता प्राप्ता कालियस्य सर्पराजस्य महाह्रदेन कृत्वा नाभिशोभा यया ताम्। रोमराजिः स्वतः श्यामापि मृगमदैः श्यामतरा, कालियमहाह्रदवद्गभीरया नाभ्या प्राप्तशोभा च, मध्यप्रदेशे च भवति। अनेन सह कालिन्द्यां जलक्रीडां कुर्विति भावः॥

गोवर्धनाचलकलापिचयप्रचारनिर्वासिताहिनि घने सुरभिप्रसूनैः।
तस्मिन्ननेन सह निर्विश निर्विशङ्कं वृन्दावने वनविहारकुतूहलानि॥१०७॥

गोवर्धनेति॥ हे भैमि, तस्मिन् श्रीकृष्णक्रीडयातिप्रसिद्धे स्त्रीसरूपं वृन्दमवतीति वृन्दावनं मथुरासमीपवनं तस्मिन्। वृन्दस्य गोपालसङ्घस्य वने वा। त्वं अनेन राज्ञा सह निर्विशङ्कं सर्पादिभयरहितं यथा तथा पुष्पावचयादीनि वनविहारकुतूहलानि वनक्रीडाकौतुकानि निर्विशोपभुङ्क्ष्व। किंभूते—गोवर्धननामाचलो गिरिस्तत्र वर्तमानाः कलापिचया मयूरसङ्घास्तेषां प्रचारेण संचरणेन निर्वासिता निष्कासिता अहयः सर्पा यस्मात्। तथा—घने निबिडच्छाये। तथा—सुरभीणि सुगन्धीनि प्रसूनानि पुष्पाणि यस्मिन्। वृन्दावने, 'वनगिर्योः संज्ञायाम्' इति कोटरादित्वाद्दीर्घः॥

भावी करः करुहाङ्कुरकोरकोऽपि तद्वल्लिपल्लवचये तव सौख्यलक्ष्यः।
अन्तस्त्वदास्यहृतसारतुषारभानुशोकानुकारिकरिदन्तजकङ्कणाङ्कः॥ १०८॥

भावीति॥ हे भैमि, तस्य वृन्दावनस्य वल्लिपल्लवचये लताकिसलयवृन्दमध्ये कररुहा एव नखा एवाङ्कुरास्त एव कोरका यस्य एवंभूतस्तव करः सौख्येनानायासेन लक्ष्यो ज्ञेयः भावी भविष्यति। रक्तत्वादतिमृदुत्वात्कोरकाकारनखरूपकोरकयुक्तत्वाच्च किमयं [illegible] धराजी जित्वर-

१ 'साभिप्रायविशेषणत्वात्परिकरालंकारः' इति जीवातुः।

पल्लवः, अथवा नखयुक्तो भैमीकर इति संदेहविषयत्वयोग्योऽपीत्यपिशब्दार्थः । यतः—अन्तः मध्ये त्वदास्येन हृतसारस्त्वदीयमुखनिर्माणार्थं हृतः मध्यदेशसंबन्धिश्रेष्ठभागो यस्य एवंभूतो वा तुषारभानुश्चन्द्रस्तस्य शोभानुकारित्वात्तदाकारं करिदन्तजकङ्कणं तदेवाङ्कश्चिह्नं यस्य । हस्तिदन्तवलययुक्तो भैमीकरः, तद्रहितश्च पल्लव इति पल्लवमध्ये करः सुखेन ज्ञास्यत इत्यर्थः । तत्रत्याः स्त्रियः प्रायशो दन्तवलयानि बिभ्रति ॥

तज्जः श्रमाम्बु सुरतान्तमुदा नितान्तमुत्कण्टके स्तनतटे तव संचरिष्णुः ।
खञ्जन्प्रभञ्जनजनः पथिकः पिपासुः पाता कुरङ्गमदपङ्किलमप्यशङ्कम् ॥१०९॥

तज्ज इति ॥ हे भैमि, तज्जः वृन्दावने जातः प्रभञ्जनजनो वायुसङ्घः, वायुलक्षणो वा जनः कुरङ्गमदेन कस्तूरिकया पङ्किलं कलुषमपि श्रमाम्बु सुरतश्रमजनितं घर्मोदकं अशङ्कं निःशङ्कं पाता पास्यति । अपनेष्यतीत्यर्थः । किंभूतः—सुरतान्तमुदा सुरतावसानहर्षेण नितान्तमुत्कण्टके रोमाञ्चिते तव स्तनतटे संचरिष्णुः संचरणशीलः । तथा—खञ्जन्वृक्षादिबाहुल्येन मन्दीभवन् । पथिको नित्यं मार्गस्थः । अत एव पिपासुस्तृषार्तः । अन्योऽपि पान्थः कण्टकिते देशे संचरिष्णुः । अत एव भग्नकण्टकत्वात्पङ्गुर्भवन्नुदकपानेच्छुर्निर्मलोदकप्राप्त्यभावात्कर्दमयुक्तमपि जलं निर्विचारं पिबति ॥

पूजाविधौ मखभुजामुपयोगिनो ये विद्वत्कराः कमलनिर्मलकान्तिभाजः ।
लक्ष्मीमनेन दधतेऽनुदिनं वितीर्णैस्ते हाटकैः स्फुटवराटकगौरगर्भाः ॥११०॥

पूजेति ॥ ये विदुषां पण्डितानां कराः मखभुजां देवानां पूजाविधावुपयोगिनः तत्पराः । तथा—कमलेन दानसंबन्धिना जलेन निर्मलकान्तयः । अथ च पद्मतुल्याः । ते विद्वत्करा अनेन राज्ञानुदिनं प्रतिदिनं वितीर्णैर्दत्तैर्हाटकैः सुवर्णैः कृत्वा लक्ष्मीं दधते धारयन्ति । किंभूताः—सुवर्णधारणादेव स्फुटः प्रकटः बीजकोशस्तद्वद्गौरगर्भा गौरमध्याः । पद्मा अपि देवपूजाविधावुपयोगिनः, स्फुटेन बीजकोशेन गौरमध्याः । अतितरां दातारमिति भावः । 'बीजकोशो वराटकः' इत्यमरः । कमलमध्यस्थिता पीतवर्णा कर्णिकेत्यर्थः ॥

वैरिश्रियं प्रतिनियुद्धमनाप्नुवन्यः किंचिन्न तृप्यति धरावलयैकवीरः ।
स त्वामवाप्य निपतन्मदनेषुवृन्दस्यन्दीनि तृप्यतु मधूनि पिबन्निवायम् १११

वैरीति ॥ यः राजा वैरिश्रियं वैरिराजलक्ष्मीं प्रति लक्षीकृत्य वैरिभिः सह नियुद्धं नितरां युद्धमनाप्नुवन्न प्राप्नुवन् किंचित्किमपि न तृप्यति न तुष्यति । यतः—धरावलये एको वीरः शूरः । युद्धमकृत्वैव वैरिभिर्दत्ताः श्रियो लब्ध्वापि युद्धेच्छामप्राप्यातृप्तः । सोऽयं अद्य त्वामवाप्य त्वद्विषये एनमुद्दिश्य नितरां पतन्तो मदनेषवः पुष्पाणि तेषां वृन्दानि तेभ्यः स्यन्दीनि मधूनि पुष्परसान्पिबन्निव तृप्यतु । स्वतुल्यमदनयुद्धलाभादित्यर्थः । एनं वृणीष्वेति भावः । 'अवाप्नुवन्' इति पाठे (प्रति) नियुद्धं युद्धं युद्धं प्रति युद्धमात्रे वैरिश्रियः प्राप्नुवन्न तृप्यति स त्वां प्राप्य तृप्यतु । श्रीभ्योऽपि त्वमधिकेत्यर्थः । अन्योऽपि मद्यपानेन पूर्वमसंतोषहेतुं विस्मरन्संतुष्यति ॥

---

१ 'मद...न्नेषुमधुपानोत्प्रेक्षया तेषामेवेषूणां त्वत्समागमाद्रागानन्दकारित्वप्रतीतेरलंकारेण वस्तु...तुः ।

तस्मादियं क्षितिपतिक्रमगम्यमानमध्वानमैक्षत नृपादवतारिताक्षी ।
तद्भावबोधबुधतां निजचेष्टयैव व्याचक्षते स्म शिबिकानयने नियुक्ताः ११२

तस्मादिति ॥ तस्मान्नृपादवतारिताक्षी इयं भैमी क्षितिपतिभी राजभिः क्रमेण परिपाट्या गम्यमानं राजसंबन्धिनं क्रमेण गम्यमानं वा अध्वानमैक्षत । शिबिकानयने नियुक्ता जन्याः निजचेष्टयैवान्यत्रप्रापणरूपेण स्वव्यापारेणैव नृपरत्नेषु प्रतिबिम्बवशेन तस्या भैम्याः भावोऽभिप्रायस्तस्य बोधो ज्ञानं तेन बुधतां पण्डिततां व्याचक्षते स्म ज्ञापितवन्तः । तामन्यं नृपं प्रापयामासुरित्यर्थः । अन्योऽपि भावबोधेन निजं पाण्डित्यं प्रकटयति ॥

भूयोऽपि भूपमपरं प्रति भारती तां त्रस्यच्चमूरुचलचक्षुषमाचचक्षे ।
एतस्य काशिनृपतेस्त्वनवेक्ष्य लक्ष्मीमक्ष्णोः सुखं जनय खञ्जनमञ्जुनेत्रे ११३

भूय इति ॥ भारती त्रस्यन् यश्चमूरुर्मृगः तद्वच्चलचक्षुषं चञ्चलनेत्रां तां भैमीं प्रत्यपरं भूयोऽप्याचचक्षे । हे खञ्जननेत्रवन्मञ्जुनेत्रे सुन्दरनेत्रे, त्वं एतस्य काशिनृपतेर्लक्ष्मीं कायकान्तिमवेक्ष्य अक्ष्णोः सुखं जनय । एतदीयाक्षिलक्ष्मीमवेक्ष्येति वा [१]काशिका इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्ध्रस्वोऽपि काशिशब्दः ॥

एतस्य सावनिभुजः कुलराजधानी काशी भवोत्तरणधर्मतरिः स्मरारेः ।
यामागता दुरितपूरितचेतसोऽपि पापं निरस्य चिरजं विरजीभवन्ति॥११४॥

एतस्येति ॥ हे भैमि, या काशी स्मरारेर्हरस्य भवोत्तरणेऽस्य संसारसमुद्रस्य तरणे मूल्यानपेक्षत्वाद्धर्मनौका, सा एतस्यावनिभुजो राज्ञः कुलराजधानी वंशपरम्परानिवासस्थानम् । संसारोत्तारणत्वमेवाह—यां काशीमागताः प्राप्ताः दुरितपूरितचेतसोऽप्यतिपापिनोऽपि चिरजं चिरकालसंचितं पापं निरस्य विरजीभवन्ति विगतरजस्का भवन्ति विगतरजोगुणाः सत्त्वप्रधाना भवन्ति । मोक्षं लभन्त इत्यर्थः । धर्मतरीत्यनेन सर्वस्याप्यनिवारणं सूचितम् । अविरजसोऽपि विरजसो भवन्ति । 'अरुर्मनः–' इति च्विः सलोपश्च ॥

आलोक्य भाविविधिकर्तृकलोकसृष्टिकष्टानि रोदिति पुरा कृपयैव रुद्रः ।
नामेच्छयेति मिषमात्रमधत्त यत्तां संसारतारणतरीमसृजत्पुरीं सः ॥११५॥

आलोक्येति ॥ रुद्रः भावीनि भविष्यन्ति विधिकर्तृकाया ब्रह्मकर्तृकाया लोकसृष्टेः कष्टानि दुःखान्यालोक्य विचार्य पुरा कृपयैव रोदिति अरोदीत् । ब्रह्मललाटादुत्पन्नो रुदन् ब्रह्मणा किमिति रोदिषीति पृष्टः सन् नामेच्छया रोदिमीत्युक्तेन ब्रह्मणा कृतं नामेति नामेच्छया मिषमात्रमधत्त । वस्तुतस्तु लोकानां दुःखं दृष्ट्वारुदत्, नतु रुद्रनामेच्छयेत्यर्थः । यत् यतः स रुद्रः तां पुरीं संसारसागरतरीं संसारसमुद्रतारणनौकां मोक्षदायिनीमसृजत् । काशीमागतस्य संसारदुःखानि पराभवं कर्तुं न शक्नुवन्ति । मोक्ष एव भवतीति भावः । पुरा रोदिति, 'पुरि लुङ् चास्मे' इति लट् ॥

---

१ दीर्घस्यापि 'केणः' इति ह्रस्वादेशे 'काशिका' इति रूपसिद्धौ तत्प्रयोगस्य ह्रस्वान्तकाशिशब्दप्रमाणत्वकल्पनं प्रतारणमात्रम् । काशधातोः 'सर्वधातुभ्य इन्' इति (उणादि) सूत्रेण सिद्धात् काशिशब्दात् 'कृदिकारात्–' इति ङीष्विकल्पे रूपद्वयसिद्धिर्निर्बाधा । तथा च केशवः–'पुरी श्रेष्ठा तीर्थराजी जिल्दी च तपस्थली । काशी वाराणसी काशिर्वरणासी वराणसी' इति ॥

**वाराणसी निविशते न वसुंधरायां तत्र स्थितिर्मखभुजां भुवने निवासः ।
तत्तीर्थमुक्तवपुषामत एव मुक्तिः स्वर्गात्परं पदमुदेतु मुदे तु कीदृक् ॥११६॥**

वाराणसीति ॥ हे भैमि, वाराणसी वसुंधरायां न निविशते न विद्यते । तत्र मखभुजां देवानां या स्थितिः सा भुवने स्वर्गलक्षणे निवासः । तत्र या स्थितिः लोकानां सा देवानां भुवने स्वर्गे निवास इति वा । स्वर्ग एव काशी न तु भूमिरित्यर्थः । अत एव काश्याः स्वर्गरूपत्वादेव हेतोस्तस्मिन्काशीलक्षणे तीर्थे तत्संबन्धिनि मणिकर्णिकादौ तीर्थे मुक्तवपुषां त्यक्तकलेवराणां नृणां मुक्तिः मोक्षो भवति । यदि काशी तीर्थमात्रमेव स्यात् न स्वर्गः तर्हि तत्र त्यक्तशरीराणां नृणां स्वर्गलक्षणमेव फलं भवेन्न तु मुक्तिः । मुक्तिस्तावद्भवतीति पुराणप्रामाण्यादवसीयते । अन्यथा स्वर्गात्परमधिकं मुदे मुक्तिव्यतिरिक्तहर्षार्थं कीदृक् तु पुनः पदं स्थानं, कीदृग्वा हेतुः उदेतु उत्पद्यताम् । अपि तु मुक्तिव्यतिरिक्तमन्यन्नास्तीत्यर्थः । भूलोके तीर्थादौ मृतानां सुखाय स्वर्गाप्तिः फलम् । इयमपि अन्यभूतीर्थतुल्या चेद्भवेत् तर्हि अत्रापि मृतानां स्वर्ग एव नतु मुक्तिः । मुक्तिस्तावद्भवति । तस्मात्स्वर्गरूपैवेयम् । स्वर्गेऽपि त्यक्तदेहानां तदधिकं मुक्तिलक्षणं फलं युक्तमिति भावः । एतन्महिमा काशीखण्डादौ पुराणे ज्ञातव्यः ॥

**सायुज्यमृच्छति भवस्य भवाब्धियादस्तां पत्युरेत्य नगरीं नगराजपुत्र्याः ।
भूताभिधानपटुमद्यतनीमवाप्य भीमोद्भवे भवतिभावमिवास्तिधातुः॥११७॥**

सायुज्यमिति ॥ हे भीमोद्भवे भैमि, भवाब्धिः संसारसमुद्रस्तस्य यादो जन्तुः नगराजपुत्र्याः पार्वत्याः पत्युः भवस्य सायुज्यं ऐक्यमिच्छति प्राप्नोति । किं कृत्वा—तां नगरीमेत्य प्राप्य । सह युनक्तीति सयुक् तस्य भावः सायुज्यम् । किंभूताम्—भूतस्य सत्यस्य तारकब्रह्मण अभिधाने उपदेशे समर्थाम् । कः कमिव—अस्तिधातुः 'अस् भुवि' इति धातुः भूताभिधानपटुमतीतकालार्थाभिधानसमर्थामद्यतनीं लुङ्विभक्तिं प्राप्य भवतिभावमिव । 'अस्तेर्भूः' इत्यनुशासनाद्भूधातुत्वं यथा प्राप्नोति । अद्यतनीति लुङ्विभक्तेः कौमाराणां संज्ञा । देहान्ते देवः परं तारकं ब्रह्मोपदिशतीति भवाब्धियादसश्च भवसायुज्यं युक्तम् ॥

**निर्विश्य निर्विरति काशिनिवासि भोगान्निर्माय नर्म च मिथो मिथुनं यथेच्छम्
गौरीगिरीशघटनाधिकमेकभावं शर्मोर्मिकञ्चुकितमञ्चति पञ्चतायाम्॥११८॥**

निर्विश्येति ॥ काश्यां निश्चयेन वसतीत्येवंशीलं काशिनिवासि मिथुनं स्त्रीपुंसयुग्मं कर्तृ मिथो रहसि परस्परं निर्विरति वैराग्यरहितं सानुरागं यथा तथा यथेच्छं यावदभिलाषं भोगान्स्रक्चन्दनादीन्निर्विश्यानुभूय । तथा—मिथः यथेच्छं नर्म वचनविहारादिक्रीडां च यावज्जीवं निर्माय विधाय पञ्चतायां देहान्तसमये अर्धकायसंयोजनरूपाद्गौरीगिरिशयोर्घटनादप्यधिकं शर्मोर्मिकञ्चुकितं सुखपरम्परासंवलितमेकभावं तादात्म्यमञ्चति प्राप्नोति । शिवयोर्हि संयोगे शरीरद्वैतं स्फुरति, काशीवासिमिथुनस्य शिवतादात्म्यात्तदपि नास्तीत्याधिक्यम् । स्वर्गादिसुखपरित्यागं ध्यानादियोगं च विना काशीनिवासमात्रेण परमानन्दरूपब्रह्मसायुज्यं भवति । तस्मात् सर्वाभिलाषसिद्ध्यर्थमेनं वृणीष्वेति भावः ॥

न श्रद्दधासि यदि तन्मम मौनमस्तु कथ्या निजाप्ततमयैव तवानुभूत्या ।
न स्यात्कनीयसितरा यदि नाम काश्या राजन्वती मुदिरमण्डनधन्वना भ

नेति ॥ हे भैमि, यदि काश्याः स्वर्गापेक्षयाधिकवर्णनेन मद्वचने न श्रद्दधासि न वि सिषि तर्हि मम मौनमस्तु । तर्हि तव मौनित्वे काशीमहिमानं का कथयिष्यतीत्यत आह- मुदिराणां मेघानां मण्डनं धन्व यस्य तेनेन्द्रेण राजन्वती सौराज्यवती भूः अमराव काश्याः सकाशाद्यदि नाम चेत्कनीयसितरा अल्पीयसितरा हीनतरा न स्यान्न भवेत्तर्हि त निजया आत्मीयया आप्ततमयातितरां हितया अनुभूत्यानुभवेनैव कथ्या कथनीया काशीतः स्वर्गभूमिरतिहीनेत्यस्मिन्नर्थे तवानुभव एव प्रमाणमित्यर्थः । एतद्वरणेन काशी नुभूय काश्यमरावत्योर्विशेषं ज्ञास्यसि । तस्मादेनं वृणीष्वेति भावः । अतिशयेन अल्पा कन यसी इति ईयसुनि 'युवाल्पयोः कन्' इति कन्नादेशेऽतितरां कनीयसी कनीयसितरा इ 'घरूप–' इत्यादिना ह्रस्वः । काश्याः, 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी ॥

ज्ञानाधिकासि सुकृतान्यधिकाशि कुर्याः कार्यं किमन्यकथनैरपि यत्र मृत्यो
एकं जनाय सतताभयदानमन्यद्धन्ये वहत्यमृतसत्रमवारितार्थि ॥ १२० ॥

ज्ञानेति ॥ हे धन्ये, त्वं ज्ञानेनाधिका उत्कृष्टासि ईदृशी काचिद्विदुषी नास्ति तस्मात् अधिकाशि काश्यां सुकृतानि पतिपरिचर्यादीनि पुण्यानि कुर्याः । अन्यकथनैरपि 'एवंविध एवंविधा काशी' इति प्रत्येकं काशीमाहात्म्यकथनेन किंकार्यं किं प्रयोजनम् । काशीमाहात्म्य कथनेऽन्यमाहात्म्यकारणकथनैः किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । अन्यस्य वस्तुनः कथनैरि वा । यत्र काश्यां मृत्योः सकाशाज्जनाय सततं सर्वदा अभयदानं एकममृतसत्रं मोक्षरूपं स वहति वर्तते । न वारिता अर्थिनो जलयाचका यत्र एवंभूतमन्यद्द्वितीयममृतसत्रमुदकस भागीरथीरूपं वहति वर्तते । यत्र स्थित्वा यत्रत्यं गङ्गोदकं पीत्वा च मृत्योरपि भयं जनस नास्तीति । अन्यत्र मृत्योर्भयं भवति, अत्र तु मरणानन्तरं शिवसाम्यप्राप्तिनिश्चया 'कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिम्' इति वचनान्मृत्योरपेक्षितत्वाद्भयाभावः वहतिरत्राकर्मा ॥

भूभर्तुरस्य रतिरेधि मृगाक्षि मूर्ता सोऽयं तवास्तु कुसुमायुध एव मूर्तः
भातं च ताविव पुरा गिरिशं विराद्धमाराद्धुमाशु पुरि तत्र कृतावतारौ १२

भूभर्तुरिति ॥ हे मृगाक्षि, अस्य भूभर्तुः मूर्ता साक्षाद्रतिः कामप्रिया एधि भव सोऽयं नृपस्तव मूर्तः शरीरधारी कुसुमायुध एवास्तु भवतु । त्वय्यस्य रतिबुद्धिर्भवतु अस्मिं तव कामबुद्धिर्भवत्वित्यर्थः । अथ च शरीरधारिणी प्रीतिरेव भव । अयं च तव मदनोदय कारित्वान्मूर्तोऽनुराग एव भवतु । परस्परस्मिन्नतितरामनुरक्तौ भवेतामित्यर्थः । युव ताविव रतिकामाविव भातं शोभेताम् । किंभूतौ युवाम्—पूर्वं विराद्धं प्रकोपितं गिरिशमा आराद्धुं तदीयं क्रोधं परिचर्यया शीघ्रमपनेतुं तत्र तस्यां पुरि काश्यां कृतावतारौ कृत निवासौ । अतिसुन्दरौ युवां दृष्ट्वा काशीस्थो लोक एवमेव संभावयत्वित्यर्थः । अवतीर्यतेऽने नेत्यवतारो देहः । कृतो धृतो देहो याभ्यामिति वा । 'अवेतृस्त्रोः–' इति करणे घञ् । एवम न्यत्रापि ज्ञेयम् ॥

मानुशासनशते सुतरामधीती सोऽयं रहो नखपदैर्महतु स्तनौ ते ।
ग्राद्रिजाचरणकुङ्कुमपङ्करागसंकीर्णशंकरशशाङ्ककलाङ्ककारैः ॥ १२२ ॥

कामेति ॥ हे भैमि, कामानुशासनस्य वात्स्यायनादिशास्त्रस्य शते सुतरां अधीतमध्यमस्यास्तीत्यधीती सोऽयं राजा रहः नखपदैस्ते स्तनौ महतु पूजयतु । कीदृशैः—रुष्टायाः द्राया अद्रिजायाश्चरणयोः कुङ्कुमपङ्करागः कुङ्कुमलौहितिमा तेन संकीर्णाया मिश्रितायाणपतितस्य शंकरस्य चरणाघातवशेन कुङ्कुमसंबन्धाल्लोहितायाः शशाङ्ककलायाश्चन्द्रकलाया ङ्ककारैः प्रतिमल्लैः । अङ्कं द्वन्द्वयुद्धं कुर्वन्तीत्यङ्ककाराः । वक्रत्वादारक्तत्वाच्च तत्सदृशैः । वृणीष्वेति भावः । 'कलाङ्कराभैः' इति वा पाठः । अधीतमनेनेत्यधीती, 'इष्टादिभ्यश्च' ोनिः । तद्योगे शासनशते इत्यत्र 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्यपि' इति सप्तमी ॥

थ्वीश एष नुदतु त्वदनङ्गतापमालिङ्ग्य कीर्तिचयचामरचारुचापः ।
ङ्गामसंगतविरोधिशिरोधिदण्डखण्डिक्षुरप्रशरसंप्रसरत्प्रतापः ॥ १२३ ॥

पृथ्वीश इति ॥ एष पृथ्वीशस्त्वामालिङ्ग्य त्वदनङ्गतापं त्वदीयं मदनज्वरं, त्वद्विषयं यं वा, त्वदिति पृथक्कृत्य त्वद्धेतुकमिति वा, नुदतु हरतु । किंभूतः—कीर्तेश्चापसमुन्नत्वात्कीर्तिचयचामरेण कीर्तिसमूहरूपचामरेण चारु चापं यस्य सः । तथा—सङ्ग्रामे ता मिलिता विरोधिनो वैरिणस्तेषां शिरोधिदण्डाः कंधरादण्डास्तान् खण्डयन्त्येवंशीलाः प्राख्याः शरास्तैः तेभ्यो वा सम्यक्प्रसरन्नतितरां विवृद्धः प्रतापो यस्य । 'वीरानुरागिण्यो योषितः' इति न्यायात् । अतियशस्विनः प्रतापवतश्चास्य लाभेन तव मदनज्वरः म्यत्वित्यर्थः । अथ च विरुद्धप्रतापालिङ्गनेन तापशान्तिराश्चर्यकारिणी । अतिधनुर्धरस्य पे चामरं भवति । 'शिरोधिः कंधरेत्यपि' इत्यमरः ॥

क्षस्त्वदुग्रविरहादपि नास्य दीर्णं वज्रायते पतनकुण्ठितशत्रुशस्त्रम् ।
कन्दकन्दलतया भुजयोर्न तेजो वह्निर्नमत्यरिवधूनयनाम्बुनापि ॥ १२४ ॥

वक्ष इति ॥ तव उग्रो दुःसहो विरहो वियोगानलस्तस्मादपि न दीर्णं अस्य वक्षः ायते वज्रवदाचरति अविदीर्णत्वाद्वज्रवदतिकठिणं भवति । यतः—पतनेन कुण्ठितानि ानि शत्रुशस्त्राणि यस्मिन् । कुलिशमपि वह्निसंबन्धाद्विदीर्णं न भवति । पतनकुण्ठितशस्त्रं च भवति । तस्मादेतद्वक्षो वज्रतुल्यम् । अथ च हीरकवदाचरति । हीरकोऽपि ह्निसंबन्धान्न स्फुटतीति प्रसिद्धिः । शस्त्राणि च कुण्ठयति । 'पृथिव्यां यानि रत्नानि ये न्ये लोहजातयः । तानि वज्रेण लिख्यन्ते वज्रं नान्येन लिख्यते ॥' इत्यादि ज्ञातव्यम् । सुद्रिकलक्षणयुक्तमेतद्वक्ष इत्यर्थः । अत एव एतस्य भुजयोस्त्वद्वक्षोलक्षणो यः कन्दो मूलं य कन्दलौ नवाङ्कुरौ तयोर्भावस्तत्ता तया वज्रीभूतवक्षःस्थलमूलप्रकाण्डतया हेतुना नसमुत्पन्नस्तेजोवह्निः प्रतापरूपोऽग्निः अरिवधूनां नयनाम्बुना नेत्रबाष्पेणापि न नमति शाम्यति । विद्युद्वह्नेरम्बुना शान्त्यभावात्कारणगुणानां च कार्ये समवायात् विद्युद्रूप:स्थललक्षणस्य भुजकारणस्य गुणोऽद्भिः शान्त्यभावलक्षणः तत्कार्यभूते प्रतापाग्नावपि ते । यतः स वैरिवनिताश्रुणापि न शाम्यतीति युक्तं वक्षसो वज्रत्वम् । अतिकठिन:प्रभवबाहुसमुत्पन्नोऽत्युद्भटो यस्य प्रतापो वैरिणो हत्वापि न शाम्यति । वैरिविषये

निष्कृपोऽयमिति भावः । त्वदग्रविरहविदारिहृदयावस्थमेनमनुगृहाणेति भावः । 'कन्दलं कपाले स्यादुपरागे नवाङ्कुरे' इति विश्वः ॥

किं न द्रुमा जगति जाग्रति लक्षसंख्यास्तुल्योपनीतपिककाकफलोपभोगाः स्तुत्यस्तु कल्पविटपी फलसंप्रदानं कुर्वन्स एष विबुधानमृतैकवृत्तीन् ॥ १२

किमिति ॥ तुल्यः समान उपनीतो दत्तः पिकानां कोकिलानां काकानां च फलैः कृत उपभोगो जीवनवृत्तिर्यैरेवंविधा आम्रादयो लक्षसंख्या द्रुमाः जगति भुवनमध्ये किं जाग्रति विद्यन्ते । अपितु विद्यन्त एव, परं वर्णनीया न भवन्तीत्यर्थः । तु पुनः अमृतैकवृत्तीन्सुधैकजीविनो विबुधान्देवान्फलसंप्रदानं स्वीयफलानां दानपात्रं कुर्वन्स एष कल्पविटपी स्तुत्यः स्तोतुमर्हः । अतिप्रसिद्धत्वेन कल्पवृक्षः पुरः स्थित इव एष इत्यभिनयनिर्दिष्टः । उत्तमजातीयानामुत्तमफलवृत्तीनां पिकानां हीनजातीयानां कदर्यवृत्तीनां काकानां तुल्यदानात्साम्यापादनातिमूर्खत्वादाम्रादयो न स्तुत्याः । कल्पवृक्षस्तु रसाधिकामृतजीवनेभ्यो देवेभ्य एव स्वफलानि ददानो विशेषज्ञत्वात्स्तोतुमर्ह इत्यर्थः । अथ च—पण्डितेषु मूर्खेषु च तुल्यदानात्तारतम्याज्ञानादचेतनद्रुमतुल्या बहवो राजानः कति न सन्ति परं यज्ञैकवृत्तीनयाचितवृत्तीन्वा मोक्षैकवृत्तीन्मुमुक्षून्वान्नादिदानपात्रं कुर्वन्नतिवितरणशीलत्वात्कल्पवृक्षतुल्यः काशीश्वर एव विशेषज्ञः स्तोतव्य इति भङ्ग्याभिहितम् । सर्वनृपाधिकः सर्वेभ्यो दाता पण्डितश्चायं तस्मादेनं वृणीष्वेति भावः । 'द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते अमृतं यज्ञशेषे स्यात्' इत्यमरः ॥

अस्मै करं प्रवितरन्तु नृपा न कस्मादस्यैव तत्र यदभूत्प्रतिभूः कृपाणः । दैवाद्यदा प्रवितरन्ति न ते तदैव नेदंकृपा निजकृपाणकरग्रहाय ॥ १२६ ॥

अस्मा इति ॥ सर्वे नृपाः अस्मै नृपाय करं बलिं कस्मात्कथं न प्रवितरन्तु प्रयच्छन्तु । अथ च—दासभूतत्वात्स्वामिनेऽस्मै हस्तं कथं न वितरन्तु । दासेन हि स्वामिने हस्तो दीयते । यद्यस्मात् तत्र द्विविधेऽपि करदाने कृपाणः खड्गः अस्यैव प्रतिभूरभूत् । ते राजानो दैवाद्विनाशकाले विपरीतदैववशाद्यदा न द्विविधमपि करं प्रवितरन्ति ददति तदा निजस्य कृपाणस्य हस्तेन धारणाय इदंकृपा अस्य कृपा नैव भवति तदा क्रुद्धः सन् खड्गतोलनेन तान्निहत्य बलात्करं गृह्णात्येव । तदैवेत्यविलम्बार्थ एवकारो वा । हस्ते गृहीतखड्गमेनं दृष्ट्वा भीताः सन्तस्ते बलिमस्मै प्रयच्छन्ति । अथ च—दासा भूत्वा हस्तदानं प्रयच्छन्ति, उभयविधकरदाने तव खड्गस्य प्रतिभूत्वात्ते चेन्न प्रयच्छन्ति तर्हि त्वत्त एवोभयविधं बलिं गृह्णामीत्युक्त्वा बलात्करं गृह्णातीति भावः । लोके ऋणी चेन्न प्रयच्छति तदा बलात्कारेण लग्नक एव गृह्यते । अस्य कृपा इति षष्ठीसमासः ॥

एतद्बलैः क्षणिकतामपि भूखुराग्रस्पर्शायुषां रयरसादसमापयद्भिः । दृक्पेयकेवलनभःक्रमणप्रवाहैर्वाहैरलुप्यत सहस्रदृगर्वगर्वः ॥ १२७ ॥

एतदिति ॥ एतद्बलैरेतस्य सैन्यभूतैर्वाहैरश्वैः सहस्रदृगिन्द्रः तस्य अर्वाश्व उच्चैःश्रवास्तस्य

---

१ 'अत्र भुजतेजसोऽनम्बुहार्यत्वेन वज्रायितवक्षःकार्यताद्वारादन्यतेजस्त्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जका प्रयोगाद्गम्या' इति जीवातुः । २ 'अत्राप्रस्तुतकल्पवृक्षकथनात्प्रस्तुतकाशिराजप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालंकारः' इति जीवातुः ।

गर्वः खुराग्रैर्भूमिं न स्पृशामि, गगने चरामि, वेगवांश्च मादृशोऽन्यो न विद्यत इत्येवंरूपः अलुप्यत लुप्तो विनाशितः। किंभूतैर्वाहैः—भुवः खुराग्रे कृत्वा यः स्पर्शस्तद्रूपाणि यान्यायूंषि स्थितयस्तेषां क्षणिकतामपि क्षणमात्रं या स्थापिता तामपि रयरसाद्वेगाभिनिवेशादसमापयद्भिः। क्षणमात्रमपि खुराग्रैर्भूमिमस्पृशद्भिरित्यर्थः। तथा—दृग्भिर्नेत्रैः पेयाः सादरमवलोकनीयाः केवलं नभःक्रमणप्रवाहाः गगनगमनपरम्परा येषाम्। वेगवशादलक्ष्यभूगमनैः। केवलं नभसि क्रमणं येषां तेषां वायूनां प्रवाहाः सङ्घाः। दृक्पेया दृश्याश्च ते वायुसङ्घाश्च तद्रूपैरिति वा। वायोः सवेगत्वेऽप्यचाक्षुषत्वादेतेषां तत्तुल्यवेगत्वेऽपि चाक्षुषत्वाच्चाक्षुषवायुरूपैः वायोरप्यधिकैरेवंविधैर्वा। 'सहस्ररुगर्वगर्वः' इति पाठे सूर्याश्वानामित्यर्थः॥

तद्वर्णनासमय एव समेतलोकशोभावलोकनपरा तमसौ निरासे।
मानी तथा गुणविदा यदनादृतोऽसौ तद्भूभृतां सदसि दुर्यशसेव मम्लौ १२८

तद्वर्णनेति॥ तस्य काशीश्वरस्य वर्णनासमय एव समेताः समागता लोका नूतनराजलोकास्तेषां शोभा तस्या अवलोकनपरा असौ भैमी तं काशीश्वरं निरासे निराचकार। अन्यावलोकनेनैव निराकरणं जातमित्यर्थः। तया गुणविदातिविदुष्या भूभृतां सदसि राजसभायां यद्यस्मान्मानी अभिमानवान् असावनादृतोऽवज्ञातः, तत्तस्मात् दुर्यशसेवाकीर्त्येव मम्लौ। लज्जावशात्कालिमानं प्राप्त इत्यर्थः। गुणिना हि राजसमक्षं कृताऽवज्ञाभिमानिनो दुर्यशसे भवति, न तु मूर्खेण कृता। निरासे, 'उपसर्गादस्यत्यूह्योः' इति तङ्। 'परासे' इति क्वचित्पाठः॥

सानन्तानाप्यतेजःसखनिखिलमरुत्पार्थिवान्दिष्टभाज-
श्चित्तेनाशाजुषस्तान्सममसमगुणान्मुञ्चती गूढभावा।
पारेवाग्वर्तिरूपं पुरुषमनु चिदम्भोधिमेकं शुभाङ्गी
निःसीमानन्दमासीदुपनिषदुपमा तत्परीभूय भूयः॥ १२९॥

सेति॥ सा भैमी एवंभूतं नललक्षणं पुरुषमनु लक्ष्यीकृत्य भूयोऽतिशयेन बहु अत्यर्थं तत्परीभूय नल एव तात्पर्यं यस्या एवंविधा भूत्वा उपनिषदो रहस्यभूतायाः श्रुतेरुपमा यस्या एवंविधा उपनिषत्तुल्या आसीत्। किंभूता सा—तेजसः सखायस्तेजःसखाः तेजस्विनो निखिलाः सकला मरुतश्च देवाः पार्थिवाश्च राजानस्तानाप्य प्राप्य तत्समीपं गत्वा समं युगपत्त्यजन्ती। यतो—गूढभावा गूढाशया नलविषयमनुरागं गोपायन्ती। किंभूतांस्तान् अनन्ताननवधीन्गणयितुमशक्यान्। तथा—दिष्टभाजः स्वयंवरकाले समागतान्दैवभाजो बहुसंपदो वा। तथा—चित्तेन चेतसा आशाजुषो भैमीप्राप्त्यभिलाषिणः स्वस्मिन्नभिलाषिणः। तथा—असमगुणानतुल्यसौन्दर्यादिगुणान्परस्माद्गुणैरधिकान्। पुनः किंभूता सा—शुभाङ्गी सुन्दरी। किंभूतं पुरुषम्—पारेवाग्वर्तिरूपम्। वाचःपारे परतीरे वर्तमानशीलं वागगोचरं वर्णयितुमशक्यं सौन्दर्यं यस्य। अतिसुन्दरम्। तथा—चिदम्भोधिं ज्ञानसमुद्रं सकलशास्त्रपारगम्। तथा—निःसीमानन्दमपरिमितानन्दं, सदोत्साहशक्तियुक्तं, भैमीप्राप्तिनिश्चयाद्वा निःसीमानन्दम्। एकं मुख्यम्। निःसीमानन्दं यथा तथा तत्परीभूयेति वा। समं प्राप्येति वा। सममाशाजुष इति वा। मया राज्यलक्ष्म्या सह वर्तमानमिति पुरुषविशेषणं वा। उपनिषदपि—अनन्तेनाकाशेन सहितान्सानन्तान्। तथा—दिष्टभाजः

कालसहितान्, चित्तेन मनसा समं सार्धमाशाजुषो दिग्भाजो दिङ्मनोयुक्तान्, असमगुणान
तुल्यसंख्यरूपरसगन्धादिगुणयुक्तान् । तथा—वैशेषिकादिप्रक्रियासिद्धा आप्या उदकजन्या
पदार्थाः, तेजः तैजसाः पदार्थाश्च, आप्यतेजसां सखाय आप्यतेजःसखाः आप्यतैजसपद
र्थसहिता निखिलाः सकला ये मरुतो वायवः पृथिवीसंबन्धिनः पार्थिवाश्च पदार्थ
स्तान् । यद्वा अनन्तान्विनाशरहितान् आप्यतेजांसि च खेनाकाशेन सहिताश्च
निखिलमरुत्पार्थिवाश्च तान् । [illegible]व्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिङ्मनोलक्षणानष्टौ पदार्थ
न्युगपदद्वैतप्रतिपादनेन निराकुर्वती । अविद्यमानोऽन्तो विनाशो येषां तेऽनन्ता नित्य
सामान्यविशेषसमवायास्तैः सहितानाप्यादीनष्टौ पदार्थान् । तथा—न सममसमं पञ्च
संख्यायोगित्वाद्विषमसंख्यं कर्म च गुणाश्च रूपादयस्तांश्च षडपि पदार्थान् हेयत्वेन प्रति
पादयन्ती वा । तथा—गूढभावा अतिगहनत्वाद्दुर्ज्ञेयाभिप्राया । गूढस्तिरस्कृतो भावः सत्
यया, कस्यापि वस्तुनः सत्त्वमनङ्गीकुर्वतीति वा । गूढो रक्षितः ब्रह्मणः सत्तालक्षण
भावो ययेति वा । तथा—शुभाङ्गी व्याकरणादिषडङ्गयुक्ता । उपक्रमोपसंहारादिषड्वि
धतात्पर्यलिङ्गयुक्ता वा । यमनियमाद्यङ्गोपेता वा । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादि
श्रुतिप्रामाण्याद्वागगोचरस्वरूपम् । तथा—चितो ज्ञानस्य समुद्रम् । चिच्चासावम्भोधि
श्चेति वा । निःसीमश्चासावानन्दश्च एवंभूतं परमानन्दरूपमात्मलक्षणनवमद्रव्यपदार्थरूपम्
'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतिप्रामाण्याददद्वितीयं एकं ब्रह्मरूपं परमपुरुषमुद्दिश्य अत्य
तत्रैव परब्रह्मस्वरूपपरमपुरुषे तात्पर्यं यस्या एवंभूता भवति । 'अनन्तं सुरवर्त्म खम
इत्यमरः । आप एव आप्यमिति चातुर्वर्ण्यादित्वात्ष्यञ् । शुभाङ्गी, 'अङ्गगात्र–' इति ङीष्
उपनिषत्पक्षे शुभाङ्गीव शुभाङ्गी ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
शृङ्गारामृतशीतगावयमगादेकादशस्तन्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ११ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ शृङ्गारलक्षणस्यामृतस्य शीतगौ चन्द्ररूपे । शीतगौ भाषितपुंस्कम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नृसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैषधीयप्रकाशे एकादशः सर्गः ॥

द्वादशः सर्गः ।

इदानीं नूतनसमागतराजवर्णनार्थं द्वादशं सर्गमारभते—

प्रियाह्रियालभ्य विलम्बमाविला विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितम्
समाजमाजग्मुरथो रथोत्तमास्तमा समुद्रादपरेऽपरे नृपाः ॥ १ ॥

प्रियेति ॥ अथो अनन्तरं अपरे अपरे अन्ये अन्ये नृपाः आसमुद्रात्समुद्रमवधीकृत्य
दिगन्तेभ्यः सकाशादित्यर्थः । कुण्डिनस्य मण्डनायितं भूषणवदाचरितं अलंकारकं सम